

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

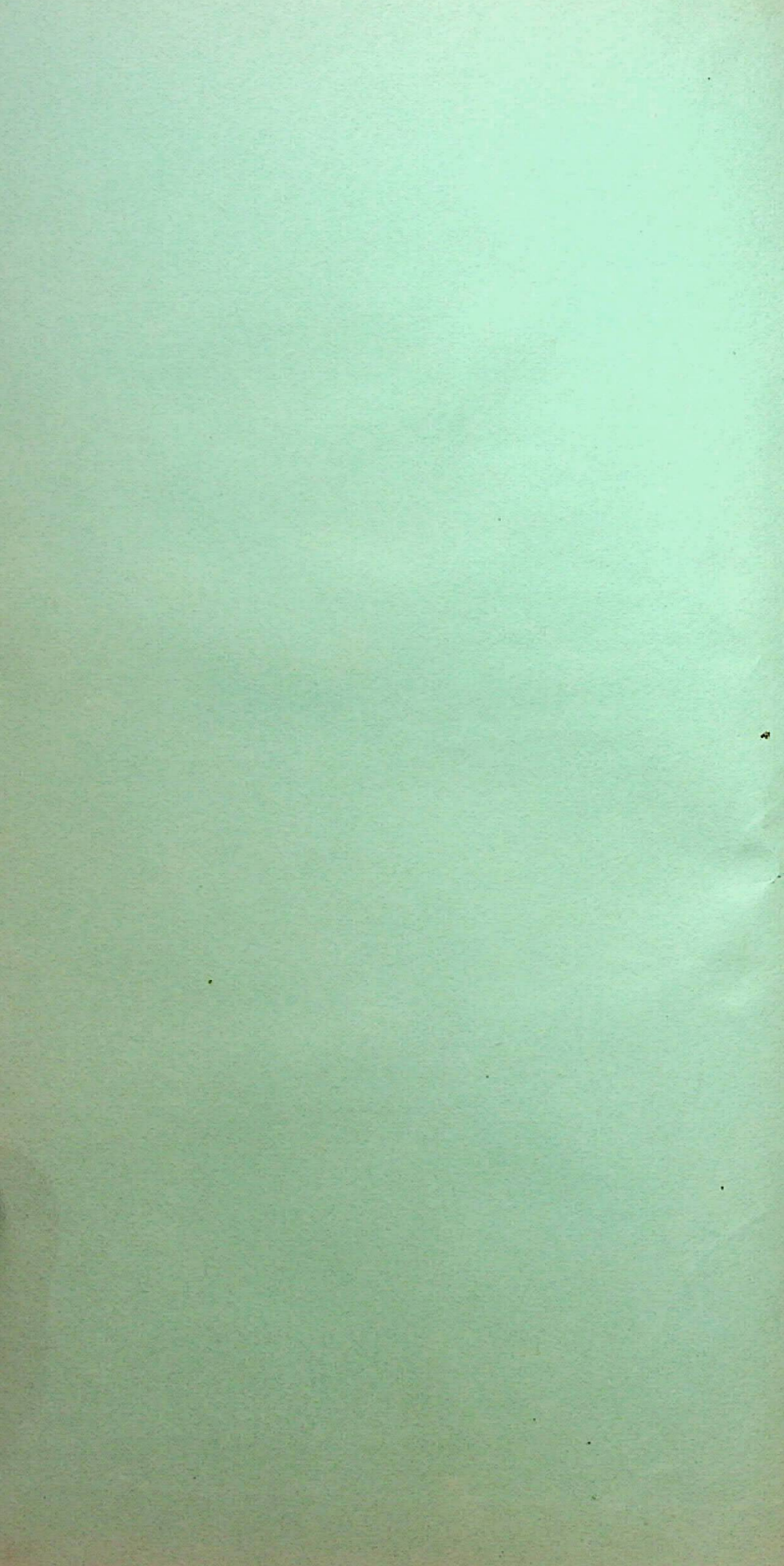

Cg 510211
10/62/4

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलित

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

अष्टमोऽष्टकः

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2420404

ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित 2007 ई० ..

१-९ भाग (सम्पूर्ण)

मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)

गली नं. 21-ए, अंसारी रोड

दरियागंज, नई दिल्ली 110002

दूरभाष : 23286537

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर

पो. बा. नं. 2113

दिल्ली 110007

दूरभाष : 23856391

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2335263

THE
VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA
35

ṚG-VEDA-SAMHITĀ

Together with
PADAPĀṬHA
&
SĀYANABHĀṢYA

Hindi Translation
by
Pt. Ram Govind Trivedi

EIGHT AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
VARANASI

Publishers :

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

(Oriental Publishers & Distributors)

Chowk (Behind Bank of Baroda Building)

Post Box No. 1069

Varanasi 221001

Tel. : 2420404

E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

© All rights reserved

Edition : 2007

Price : 3500.00

Also can be had from :

CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE

4697/2, Ground Floor

Gali No. 21-A, Ansari Road

Daryaganj, New Delhi 110002

Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN

38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar

Post Box No. 2113

Delhi 110007

Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN

K. 37/117, Gopal Mandir Lane

Post Box No. 1129

Varanasi 221001

Tel. : 2335263

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्थस्तञ्जमामि ग-
जाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योस्त्रिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
सप्तमेष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः । अष्टमे सायणाचार्यआदिमं व्याकरोत्यथ ॥ ३ ॥

अच्छामइति चतुर्थेनुवाकेअष्टादश सूक्तानि तत्र प्रहोतेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । प्रहोता
दशेत्यनुक्रांतं । अनुवर्तनाद्भालंदनस्य वत्सपेरार्षं अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं आग्नेयं पूर्वणैव
सूक्तेन सहोक्तोविनियोगः ।

ॐ प्रहोतां जातानां महान् भो विष्णुषद्वासीददपामुपस्थे ।

दधिर्यो धायि स ते वर्यांसि यन्ता वसूनि विधते तनुपाः ॥ १ ॥

प्र । होता । जातः । महान् । नभः । इवित् । नृषसद्वा । सीदत् ।

अपाम् । उपस्थे । दधिः । यः । धायि । सः । ते । वर्यांसि ।

यन्ता । वसूनि । विधते । तनुपाः ॥ १ ॥

यो नृषद्वाग्निरपां अंतरिक्षनामैतत् अंतरिक्षस्योपस्थे उत्संगे वैद्युतरूपेण सीदत् निषण्णो-
भूत् सइदानीं होता यजमानानां होमनिष्पादको जातः प्रादुर्भूतः महान् गुणैः पूज्यः नभोवित्
अंतरिक्षस्य वेत्ता यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता नृषद्वा नृषुसीदत् सदेः कनिष् कृत्स्वरः प्र-
सीदत् । वेद्यां प्रसीदति अपामुपस्थे महिषा अगृह्णतेति निगमः । अपसामित्यर्थः कर्मणामुपस्थे
उपस्थाने समीपे वेद्यां उक्तलक्षणः सन् अथवा अपामुदकानामुपस्थे मध्ये योभिर्हविर्वोदुमसह-
मानो निगूढः सदेवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति योभिर्दधिर्घाता यज्ञधारकः
सन् धायि वेद्यां निहितो भूत् सोभिर्हवत्समे विधते परिचरते ते तुभ्यं वर्यांस्यज्ञानि वसूनि
अज्ञानानि च यंता नियमिता भवतु । किंच तनूनपाः ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥ १ ॥

१. जो अग्नि मनुष्यों (वा विद्युद्रूप से अन्तरिक्ष) में रहते हैं, जो
जल (वा कर्मों के समीप वेदी पर) में रहते हैं और जो आकाश के ज्ञानी
हैं (क्योंकि आकाश में ही अग्नि का जन्म हुआ है); वे गुणों के कारण
पूज्य होकर इस समय यजमानों के होता हुए हैं। अग्नि, यज्ञ-धारक
होकर, वेदी पर रखे गये हैं। वत्सप्रि, तुम उनकी पूजा करते हो। वे
तुम्हारे बेह-रक्षक होकर तुम्हें अन्न और सम्पत्ति दें।

अथ द्वितीया-

इमंविधन्तोअपांसधस्थेपशुननष्टपदैरनुगमन् ।

गुहाचर्तन्तमुशिजोनमोभिरिच्छन्तोधीराभृगवोविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । पशुम् । न । नष्टम् ।

पदैः । अनु । गमन् । गुहा । चर्तन्तम् । उशिजः । नमः । भिः ।

इच्छन्तः । धीराः । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

इममग्निं अपामुदकानां मध्ये निगूढं विधन्तः परिचरन्तः उपचारं वदन्तोवा ऋषयश्च पदैः पलायनमार्गव्यञ्जकैर्नष्टचोरादिभिरपहृतं पशुमिवानुगमन् अनुजग्मुः गमेर्लुङि मन्त्रेघसेति चेतुर्लुक् तेषु मध्ये गुहायां चर्तन्तं चततिर्गतिकर्मा अप्सु विलीनमित्यर्थः उशिजः कामयमानाः नमो-भिर्नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा इच्छन्तः आत्मनइच्छन्तोधीराधीमन्तोभृगवोर्विन्दन् लब्धवन्तः अग्नेर्हविर्वोढु-मसहमानस्य पलाय्याप्सुप्रवेशाद्देवानामन्वेषणं वाग्नेस्त्रयोज्यायांसइत्यत्र स्पष्टमाम्नातं । अन्वे-षणं कुर्वतां मध्ये भृगूणामभिलाभः । इमंविधन्तोअपांसधस्थेद्वितादधुर्भृगवइत्यत्रोक्तं ॥ २ ॥

२. जल के बीच स्थित अग्नि को पारंचारक ऋषियों ने, धीरों से अपहृत पशु के समान, खोजा । ऋषियों में अभिलाषी और पण्डित भृगु-धंशीयों ने स्तुति करते-करते एकान्त स्थान में स्थित अग्नि को प्राप्त किया ।

इमंत्रितोभूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसोमूर्धन्यध्यायाः ।

सशेष्टधोजातआहर्म्येषुनाभिर्युवाभवतिरोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रितः । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभुवसः ।

मूर्धनि । अध्यायाः । सः । शेषेष्ठधः । जातः । आ । हर्म्येषु ।

नाभिः । युवा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमं भूरि महातं अग्निं वैभूवसोविभुवसः पुत्रः त्रितऋषिः इच्छन् लब्धुमिच्छन् अध्यायाः अहंतव्यायाभूम्यामूर्धनि भूम्यामित्यर्थः तत्राविंदत् लब्धवान् सोमिः शेषेष्ठधः सुखस्य वर्धयिता सन् हर्म्येषु यजमानगृहेषु आ सर्वतोजातः प्रादुर्भूतः सन् रोचनस्य रोचमानस्व स्वर्गारूपस्य फलस्य उल्लक्षणस्य यज्ञस्यादित्यस्य वा नाभिर्वर्धकोभवति ॥ ३ ॥

३. पाने की इच्छावाले विभूवस के पुत्र त्रित ऋषि ने इन महान् अग्नि को भूमि पर पाया । सुख के वर्धक और यजमान-गृहों में उत्पन्न तक्षण अग्नि स्वर्ग-फल के नाभि हैं ।

अथ चतुर्थी—

म॒न्द्रं॒हो॒तार॒मु॒शिजो॒नमो॒भिः॒प्राश्च॑य॒ज्ञं॒ने॒तारं॒मध्व॒राणा॑म् ।
वि॒शाम॑कृ॒ण्व॒न्नर॒तिपा॒वकं॑ह॒व्यवा॑हं॒दध॑तो॒मानु॑षेषु ॥ ४ ॥

म॒न्द्रम् । हो॒तार॑म् । उ॒शिजः॑ । नमः॑भिः । प्राश्च॑म् । य॒ज्ञम् ।
ने॒तार॑म् । अ॒ध्व॒राणा॑म् । वि॒शाम् । अ॒कृ॒ण्व॒न् । अ॒रति॑म् ।
पा॒व॒कम् । ह॒व्य॒वा॑ह॑म् । दध॑तः । मानु॑षेषु ॥ ४ ॥

उशिजः कामयमानाः ऋत्विजोमंद्रं मादनीयं होतारं होमनिष्पादकं प्रांचं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति प्रागंचंतं यज्ञं यजनीयं अध्वराणां यागानां नेतारं प्रापयितारं अरतिं गन्तारं सर्वदा-यागगृहे वर्तमानं पावकं शोधकं हव्यवाहं हविषोबोढारं मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये दधतो दधानाऋत्विजोविशांयजमानानामर्थाय यद्वा विशां प्रजानामरतिं अर्यं स्वामिनमित्यर्थः नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिरित्यर्थः अकृण्वन् अकुर्वन् प्रीतं कृतवंतः ॥ ४ ॥

४. अभिलाषी ऋषियों ने मदकर, होता, आह्वनीय, यज्ञीय, यज्ञ के प्रापक, गतिशील, शोधक, हविर्वाहक और मनुष्यों में प्राप्ति अग्नि के स्तुतियों से प्रसन्न किया।

अथ पंचमी—

प्र॒भू॒र्जय॑न्त॒म॒हां॒वि॒पो॒धां॒मू॒रा॒अमूरं॑पु॒रां॒द॒र्माण॑म् ।
नय॑न्तो॒गर्भ॑व॒नां॒धियं॑धु॒हिरि॑श्मश्रु॒नावी॑णं॒धन॑र्चम् ॥ ५ ॥ १ ॥

प्र । भूः । जय॑न्तम् । म॒हाम् । वि॒पः॒धाम् । मू॒राः । अमूर॑म् ।
पु॒राम् । द॒र्माण॑म् । नय॑न्तः । गर्भ॑म् । व॒नाम् । धिय॑म् । धुः ।
हिरि॑श्मश्रुम् । न । अ॒वी॒णम् । धन॑र्चम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हे स्तोतस्त्वं जयंतं जेतव्यान् महां महांतं विपोधां मेधाविनोधर्तारमग्निं प्रभूः प्रभवः समर्थोभव स्तोतुमिति शेषः । उद्धीथस्तु भूर्जयंतमित्येकपदं मत्वा भूरादीन् लोकान् जयंतमिति व्याचकार । न केवलं त्वमेकएव अपितु मूरामूढाः सर्वेपि पुरुषाः अमूरं अमूढं पुरां दर्माणं दारकं औणादिकोमनिः प्रत्ययस्वरः गर्भं अरण्योर्गर्भभूतं वनां वननीयं वाछंदसीनिवचनादभिपूर्व-

रूपाभावः हिरिश्मश्रुं नार्वीणं नेत्युपमार्थीयः श्मश्रुशब्दोत्र शोभनत्वेन लोमसामान्यवचनः
हरितरोमोपेतं अर्वाणं अरणशीलं अश्वमिव उक्तलक्षणाश्ववद्धरितकेशस्थानीयज्वालोपेतं
धनर्चं प्रीणनस्तुतिं शकंध्वादित्वात्पररूपं ईदृशमग्निं नयंतोहविर्भिः प्रापयंतः धियं कर्म स्तो-
त्रं वा धुः प्रापयंति गातिस्थेति सिचोलुक् ॥ ५ ॥

५. स्तोता, तुम विजयी, महान् और मेघावियों के धारक अग्नि की
स्तुति करो। सभी मनुष्य ज्ञानी, पुरियों के ध्वंसक, अरणि-गर्भ, स्तुत्य,
हरित लोमवाले, ज्वाला से युक्त और प्रीति-स्तोत्र अग्नि को हृदि देकर
अपने कर्म पा लेते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

निपस्त्यासुत्रिनस्तभूयन्परिवीतोयोनौसीदन्तः ।

अतःसद्भूम्याविशादमूनाविधर्मणायत्रैरीयतेनृन् ॥ ६ ॥

नि । पस्त्यासु । त्रितः । स्तभूयन् । परिवीतः । योनौ ।

सीदत् । अन्तरिति । अतः । समृद्भूम्य । विशाम् । दमूनाः ।

विधर्मणा । अयत्रैः । ईयते । नृन् ॥ ६ ॥

त्रितः त्रिषुस्थानेषु गार्हपत्यादिषु तायमानः स्तभूयन् यजमानगृहान् स्तंभितुमिच्छन्
इच्छार्थं क्यचि तदंताच्छतरि रूपं परिवीतः परितोज्वालाभिर्व्याप्तः सन् पस्त्यासु यागगृहेषु यो-
नावंतः स्वीये वेद्यात्मके स्थाने निसीदत् निषीदति अतोस्मात् स्थानात् विशां यजमानरू-
पाणां प्रजानां संबंधीनि हवींषिसंगृह्य संगृह्य इंद्रादीनुद्दिश्य प्रत्तानि चरुपुरोडाशादीनि
स्वीकृत्य दमूनाः देवेभ्योदानमनाः यजमानाय वाभिमतप्रदानमना विधर्मणा तासां विधेयेन
कर्मणा निमित्तेन दानमनाः देवेभ्योदानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा यत्रैः शत्रूणां नियमनैः
सह नृन् नेतृन् देवानीयते गच्छति ॥ ६ ॥

६. अग्नि की गार्हपत्य आदि तीन मूर्तियाँ हैं। अग्नि यजमान-
गृहों को स्थिर करनेवाले और ज्वालाओंवाले हैं। वे यज्ञ-गृह से अपनी
वेदी पर बैठते हैं। अग्नि प्रजा-द्वारा प्रदत्त हवि आदि लेकर यजमानों
के लिए दानेच्छुक होकर तथा प्रजा के लिए शत्रुओं के दमन के साथ देवों
के पास जाते हैं।

अथ सप्तमी—

अस्याजरांसोदमामरित्राअर्चद्भूमासोअग्रयःपावकाः ।

श्वितीचयःश्वात्रासोभुरण्यवोवनर्षदोवायवोनसोमाः ॥ ७ ॥

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चतुधूमासः ।
अग्रयः । पावकाः । श्वितीचयः । श्वात्रासः ।
भुरण्यवः । वनसदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते अस्य यजमानस्य संबन्धिनः अजरासो जरारहिताः दमां दमनीयानां रक्षःप्रभृतीनां दमेः क्विपि सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं तेषामरित्राः तारकाः अर्चदूमासः अर्चतः अर्चनीयाधूमाः धूमोपलक्षिताज्वालावायेषां ते तथोक्ताः पावकाः शोधकाः श्वितीचयः श्वेतिमानमंचंतः श्वितिः श्वेतं औणादिकइः श्वात्रासः क्षिप्रनामैतत् क्षिप्रधर्मकाः भुरण्यवो भरणशीलाः वनर्षदः वनेषु सीदंतः संहितायां छांदसं रुत्वं वायवोन सोमाः गंतारः सोमा एव हविर्दातुं यजमानस्य शीघ्राभवतीति ॥ ७ ॥

७. इस यजमान के पास अनेक अग्नि हैं, जो सब अजर, शत्रुओं के शासक, पूजनीय ज्वालाओंवाले, शोधक, श्वेतवर्ण, क्षिप्रधर्मी, भरणशील, वन में रहनेवाले और सोम के समान शीघ्रगामी हैं।

प्रजिह्वया भरते वेपौ अग्निः प्रवयुनानि चेतसा पृथिव्याः ।
तमायवः शुचयन्तं पावकं मन्द्रं होतारं दधिरे यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा ।
पृथिव्याः । तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् ।
होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

योग्निर्जिह्वया ज्वालाया वेपः कर्मनामैतत् कर्म प्रभरते तथा योग्निर्वयुनानि प्रज्ञानानि स्तोत्राणि पृथिव्याः रक्षणाय चेतसानुग्रहयुक्तेन मनसा प्रभरते तमग्निमायवः गंतारो मनुष्याः शुचयन्तं दीप्यमानं पावकं शोधकं मन्द्रं स्तुत्यं होतारं आह्वातारं होमनिष्पादकं वा यजिष्ठं अतिशयेन यष्टव्यं यष्टुतमं वा दधिरे धारयन्ति ॥ ८ ॥

८. जो अग्नि ज्वाला के द्वारा कर्म को धारण करते हैं और जो पृथिवी के रक्षण के लिए अनुग्रह-पूर्वक स्तोत्रों को धारण करते हैं, गतिशील मनुष्य उन दीप्त, शोधक, स्तवनीय, आह्वाता और यजनीय अग्नि को धारण करते हैं।

अथ नवमी—

द्यावायमग्निपृथिवी जनिष्टामापस्त्वष्टा भृगवो यंस होभिः ।
ईळेन्यं प्रथमं मातरि श्वा देवास्ततश्चुर्मनवे यजत्रम् ॥ ९ ॥

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः ।
 त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहः३भिः । ईळेन्यम् । प्रथमम् ।
 मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

यमग्निं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ जनिष्टां अजनिषातां जनेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं
 आपश्च यमुदप्रादयन् वैद्युतरूपेण त्वष्टा च यमजनयत् भृगवश्च यं सहोभिर्बलैः स्तोत्रादिसा-
 धनैः लब्धवन्तः । भृगवोर्विदन्तित्युक्तं । किंच ईळेन्यं स्तुत्यं यं प्रथमं मातरिश्वा वायुरुदपाद-
 यत् अन्येदेवाश्च मनवे राज्ञे मनोरथाय यजत्रं यष्टव्यं यमग्निं ततक्षुः निष्पादितवन्तः ॥ ९ ॥

९. ये दे ही अग्नि हैं, जिन्हें द्यावापृथिवी ने जन्म दिया है, जिन्हें जल,
 त्वष्टा और भृगुओं ने स्तोत्रादि साधनों से प्राप्त किया था, जो स्तुत्य
 हैं और जिन्हें मातरिश्वा (वायु) और अन्य देवों ने मनुष्यों के (वा मनु
 के) यज्ञ को करने के लिए बनाया है ।

यं त्वादिवादधिरेहव्यवाहं पुरुस्पृहोमानुषासो यजत्रम् ।

सयामन् अग्नेस्तुवते वयो धाः प्रदेवयन्यशसः संहिपूर्वीः ॥ १० ॥ २ ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यवाहम् । पुरुस्पृहः ।

मानुषासः । यजत्रम् । सः । यामन् । अग्ने । तुवते । वयः । धाः ।

प्र । देवयन् । यशसः । सः । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥ २ ॥

हे अग्ने हव्यवाहं यं त्वात्वां देवादधिरे धारितवन्तः मानुषासो मनुष्याश्च पुरुस्पृहो बहुकामान्
 स्पृहयंतो यजत्रं यष्टव्यं दधिरे धारितवन्तः । हे अग्ने सत्त्वं यामन् यामनि यज्ञे तुवते मह्यं त्वं व-
 योजं धाः देहि । हे अग्ने त्वत्तः देवयन् देवकामो यजमानः पूर्वीर्बह्वीः बहूनि यशसो यशसि
 हि इति उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः संप्रामोति-खलु ॥ १० ॥

१०. अग्नि, तুম हविर्वाहक हो । देवों ने तुम्हें धारण किया है ।
 अभिलाषी मनुष्यों ने यज्ञ के लिए तुम्हें धारण किया है । अग्नि, यज्ञ में
 मुक्त स्तोता को अन्न दो । अग्नि, देव-भक्त यजमान यज्ञ प्राप्त करता
 है ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

जगृम्माते इत्यष्टमं पंचमं सूक्तं आंगिरसस्य सप्तगुणान्नः आर्षं त्रैष्टुभं विकुंठानामासुरस्त्री
 साचेन्द्रसदृशं पुत्रं कामयमाना छच्छ्रचांद्रायणादिकं तपस्तेपे मत्सदृशोन्यः कश्चिन्माजनिष्टेति
 बुध्येन्मएव तस्याः पुत्रो जातः तादृशो विकुंठइन्द्रो देवता । तथा चानुक्रांतं—जगृम्माष्टौ सप्तगुर्वैकुंठमि-
 दं पुष्टावेत्यादि । अतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

जगृभ्मातेदक्षिणमिन्द्रहस्तंवसूयवोवसुपतेवसूनाम् ।
विद्महि त्वा गोपतिं शूरगोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगृभ्म । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसूयवः । वसुपते ।
वसूनाम् । विद्म । हि । त्वा । गोपतिम् । शूर । गोनाम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥

वसूनां वसुपते बहूनां धनानां स्वामिन् हे इंद्र ते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवो वसुकामाः वयं
जगृभ्म गृह्णीमः । यथा बहुप्रदस्यार्थिनो मत्समदत्त्वा न गंतव्यमिति हस्तं गृह्णीति तद्वत् । हे शूर वि-
कृतिं त्वं त्वां गोनां गोपतिं अत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते बहूनां गवां
पतिं विद्म जानीमः अतोऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः देहि ॥ १ ॥

१. अनेक धनों के स्वामी इन्द्र, धनाभिलाषी हम तुम्हारे दाहिने
हाथ को पकड़ते हैं । शूर इन्द्र, तुम्हें हम अनेक गौओं के स्वामी जानते
हैं । फलतः हमें विचित्र और वर्षक धन दो ।

स्वायुधं स्ववसंसुनीथंचतुःसमुद्रंधरुणं रयीणाम् ।
चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुआयुधम् । सुअवसम् । सुनीथम् । चतुःसमुद्रम् ।
धरुणम् । रयीणाम् । चर्कृत्यम् । शंस्यम् । भूरिवारम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं
चतुरः समुद्रान् योपयसाव्याप्नोति तं धरुणं धारकं तेषां रयीणां धनानां चर्कृत्यं पुनःपुनः क-
र्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां धारकं बहुभिर्वरणीयं वा त्वां विद्मेति शेषः । ता-
स्मभ्यमित्यादि पूर्ववत् । यद्वा हे इंद्र इंद्रगुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः देहि ॥ २ ॥

२. तुम्हें हम शोभन अस्त्र और शोभन रक्षणवाले, सुन्दर नेत्रवाले, चारों
समुद्रों को जल से परिपूर्ण करनेवाले, धन-धारक, बार-बार स्तुत्य और
बुखों को निवारक जानते हैं । इन्द्र, तुम हमें विचित्र और वर्षक धन दो ।

अथ तृतीया—

सुब्रह्माणं देववन्तं बृहन्तं मुरुंगं भीरं पृथुबुधमिन्द्र ।

श्रुतक्रषिमुग्रमभिमातिषाहं मस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ३ ॥

सुब्रह्माणम् । देववन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् ।

पृथुबुधम् । इन्द्र । श्रुतक्रषिम् । उग्रम् । अभिमातिः सहम् ।

अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सुब्रह्माणं ब्रह्मपरिवृढं स्तुतिलक्षणं कर्म शोभनस्तुतिकमित्यर्थः देववन्तं बृहन्तं महान्तं उरुं विस्तीर्णं गभीरं असुरादिभिरगम्यं पृथुबुधं विततमूलं श्रुतक्रषिं श्रुताक्रषयोयेन तादृशं क्रषीणां ख्यापयितारं प्रथितज्ञानं वा उग्रमुदूर्णबलं अतएवाभिमातिषाहं अभिमातीनां शत्रूणां अभिभवितारं हन्तारं अस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं च दाः देहि । अथवा विशेष्यविशेषणभावः उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम हमें स्तुति-परायण, देव-भक्त, महान्, विशाल-मूर्ति, गम्भीर, सुप्रतिष्ठित, प्रसिद्धज्ञान, तेजस्वी, शत्रु-दमन-कर्त्ता, पूज्य और वर्षक पुत्र-रूप धन दो ।

सनद्वाजं विप्रवीरं तरुत्रं धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षम् ।

दस्युहन्तं पूभिदमिन्द्र सत्यमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ४ ॥

सनत्स्वाजम् । विप्रवीरम् । तरुत्रम् । धनस्पृतम् । शूशुवांसम् ।

सुदक्षम् । दस्युहन्तम् । पूः भिदम् । इन्द्र । सत्यम् ।

अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सनद्वाजं लब्धाच्च विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं तरुत्रं तारकं धनस्पृतं धनानां पूरकं स्पष्टारं वा स्पृणोतेः स्पृशतेर्वीतरं पदं शूशुवांसं वर्धमानं सुदक्षं शोभनबलं दस्युहन्तं शत्रूणां हन्तारं पूभिदं शत्रूणां पुरां भेत्तारं सत्यं सत्यकर्माणं शिष्टमुक्तं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, अन्न पाये हुए, मेधावी, तारक, धन-पूरक, वर्द्धमान, शोभन-बल, शत्रु-घातक, शत्रुपुरियों के भेदक, सत्यकर्मा, विचित्र और वर्षक पुत्र-स्वरूप धन हमें दो ।

अथ पञ्चमी—

अश्वावन्तं रथिनं वीरवन्तं सहस्रिणं शतिनं वाजं मिन्द्र ।

भद्रवातं विप्रवीरं स्वर्षामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥ ३ ॥

अश्ववन्तम् । रथिनम् । वीरवन्तम् । सहस्रिणम् । शतिनम् ।

वाजम् । इन्द्र । भद्रव्रातम् । विप्रवीरम् । स्वःसाम् ।

अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अश्वावन्तं बहुभिरश्वैरुपेतं रथिनं रथवन्तं वीरवन्तं वीरैः पुरुषैरुपेतं सहस्रिणं सहस्रवन्तं शतिनं शतवन्तं असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः वाजं वाजोन्नं तद्वन्तं अश्वैर्वादिभ्यो-
च भद्रव्रातं भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिवृतं विप्रवीरं विप्रैर्वीरैश्चोपेतं स्वर्षा सर्वस्य संभ-
कारं शिष्टमुक्तं ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, अश्व-युक्त, रथी, वीर-सम्पन्न, असंख्य गौओं आदि से युक्त, अश्ववान् कल्याणकारी सेवकों से युक्त, विप्रों से वेष्टित, सबके लिए सेवक, पूज्य और वर्षक पुत्र-स्वरूप धन हमें दो ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

सप्तगुं मृतधीं तिमुमेधां बृहस्पतिं मतिरच्छाजिगाति ।

य आङ्गिरसो नमसोऽपसद्योऽस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

प्र । सप्तगुम् । ऋतधीतिम् । सुमेधाम् । बृहस्पतिम् । मतिः ।

अच्छ । जिगाति । यः । आङ्गिरसः । नमसा । उपसद्यः ।

अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ६ ॥

सप्तगुं मां मतिः स्तुतिर्देवविषया अच्छ जिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुं ऋतधी-
तिं सत्यकर्माणं सुमेधसं शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतोमन्त्रस्य स्वामिनं यः सप्तगुरांगिरसो गिरो-
गोत्रोत्पन्नोऽहं नमस्कारेण देवानुपसद्यः उपगतव्यः यद्वा नमसा ज्ञेनोपसद्यः उपसदनीयो देवैरनु-
प्राप्त इत्यर्थः तादृशाय अस्मभ्यं मह्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

६. सत्यकर्मा, शोभन-प्रज्ञ और मन्त्र-स्वामी मुझ सप्तगु के पास स्तुति जाती है । मैं अङ्गिरागोत्रोत्पन्न हूँ । नमस्कार, के साथ देवों के पास जाता हूँ । हमारे लिए पूज्य और वर्षक धन दो ।

अथ सप्तमी—

वनीवानोममदूतासइन्द्रंस्तोमांश्चरन्तिसुमतीरियाणाः ।

हृदिस्पृशोमनसावच्यमानाअस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिदाः ॥ ७ ॥

वनीवानः । मम । दूतासः । इन्द्रम् । स्तोमाः । चरन्ति । सुमतीः ।

इयाणाः । हृदिस्पृशः । मनसा । वच्यमानाः ।

अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ७ ॥

वनीवानोवननवतः वननं संभजनं तद्वतः वनेच्छन्दसीवनिपौचेतिमत्वथीयोवनिष् मम सप्तगोः दूतासोदूतसदृशाः दूतायथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणीयं प्रापयन्ति तद्वत्स्तुत्यान् गुणेन प्रापयन्तः स्तोमाः स्तवाः सुमतीः तस्यैन्द्रस्यास्मद्विषयाअनुकूलाबुद्धीरियाणाः याचमानाः इन्द्रं चरन्ति प्रामुवंतु । पुनश्च तएव विशेष्यन्ते—हृदिस्पृशः हृदये स्पृशन्तः स्तुत्यस्य प्रियभूताइत्यर्थः हृद्युक्त्यङ्कुरसंख्यानमिति सप्तम्यालुक् मनसा सत्वोद्विक्तेन वच्यमानाः उच्यमानाः । अस्मभ्यमित्यादिगतं ॥ ७ ॥

७. मैं जो सब सुन्दर भावों से युक्त स्तुतियाँ तैयार करता हूँ, उनका अन्तःकरण से पाठ करता हूँ । ये स्तुतियाँ श्रोताओं के हृदय को छूती हैं । श्रोता लोग, दूत के समान, इन्द्र के निकट प्रार्थना करते हैं । हमें पूज्य और वर्षक धन दो ।

यत्त्वायामिदद्धितन्नइन्द्रबृहन्तक्षयमसमंजनानाम् ।

अमितद्यावापृथिवीगृणीतामस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिदाः ॥ ८ ॥ ४ ॥

यत् । त्वा । यामि । दद्धि । तत् । नः । इन्द्र । बृहन्तम् । क्षयम् ।

असमम् । जनानाम् । अग्नि । तत् । द्यावापृथिवी इति । गृणीताम् ।

अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां यद्वक्ष्यमाणं यामि याचामि वर्णलोपश्छांदसः तव याच्यमानं नोस्मभ्यं दद्धि देहि दददाने लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलंछंदसीति शपोलुक् । तदिति सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति बृहन्तं महान्तं क्षयं निवासं जनानां यजमानानामन्येषां असमं असाधारणं देहि । त्वया दातव्यं द्यावापृथिवी अभिगृणीतां अभिमन्येतां ॥ ८ ॥

८. मैं जो तुमसे मांगता हूँ, वह मुझे दो । मुझे एक ऐसा विशाल निवास-स्थान दो, जैसा किसी के भी पास न हो । द्यावापृथिवी इस बात का अनुमोदन करें । हमें पूज्य और वर्षक धन दो ।

अहंभुवमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं पूर्वसूक्तेन सप्तगुनास्तुतोद्दष्टः सन्निदमादिसूक्तत्रयेण स्वयमात्मानमस्तौत् । तस्माद्वैकुण्ठाख्यस्यैन्द्रस्यवाक्यत्वात् यस्यवाक्यंसंक्रषिरिति परिभाषया इन्द्रऋषिः वैकुण्ठस्यैन्द्रस्यैव स्तूयमानत्वात् यातेनोच्यतइतिपरिभाषया इन्द्रएवदेवता दशम्येकाशीसप्तम्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । तथाचानुक्रांतं—सप्तगुस्तुतिसंहृष्टआत्मानमुत्तरैस्त्रिभिस्तुष्टावाहंभुवमेकादशांत्येत्रिष्टुभौ सप्तमीचेति । अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्रे एतत्सूक्तं । सूत्रित्वं—अहंभुवमपाय्यस्यांधसोमदायेति याज्येति । समूहस्यदशरात्रस्य तृतीयेछंदोमे निष्केवल्येप्येतत्सूक्तं । अहंभुवंतत्तत्तद्विद्यमितिनिष्केवल्यमिति हि सूत्रितं ।

तत्र प्रथमा—

अहंभुवंवसुनःपूर्यस्पतिरहंधनानिसंजयामिशश्वतः ।
माहवन्तेपितरंनजन्तवोहंदाशुषेविभजामिभोजनम् ॥ १ ॥

अहम् । भुवम् । वसुनः । पूर्यः । पतिः । अहम् । धनानि । सम् ।
जयामि । शश्वतः । माम् । हवन्ते । पितरम् । न । जन्तवः ।
अहम् । दाशुषे । वि । भजामि । भोजनम् ॥ १ ॥

अहमिन्द्रोवसुनोधनस्य पूर्यः मुख्यः असाधारणः पतिः स्वामी भुवं अभवं भवतेर्लङि बहुलंछंदसीति शपोलुक् अचिश्रुधात्वित्यादिनोवङादेशः अहभावश्छांदसः । तथाहं शश्वतः बहुनामैतत् बहोः शत्रोः संबन्धीनि धनानि समित्येकीभावे सह जयामि । किंच मामेव जंतवः प्राणिनोयजमानाहवन्ते आह्वयंति पितरं पितरमिव पुत्राः अहं दाशुषे हविषोदाने यजमाना-य भोजनमन्नं विभजामि ददामि ॥ १ ॥

१. मैं ही धन का मुख्य स्वामी हूँ । शत्रु-धन को जीतनेवाला भी मैं ही हूँ । मुझे ही मनुष्य बुलाते हैं । जैसे पुत्र पिता को धन देते हैं, वैसे ही मैं भी हविर्वाता यजमान को अन्न देता हूँ ।

अहमिन्द्रोरोधोवक्षोअथर्वणस्त्रितायगाअंजनयमहेरधि ।
अहंदस्युभ्यःपरिनुष्णमाददेगोत्राशिक्षन्दधीचेमातृरिष्वने ॥ २ ॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः ।
 अजनयम् । अहेः । अधि । अहम् । दस्युऽभ्यः । परि । नृम्णम् ।
 आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्वने ॥ २ ॥

आद्यपादस्येतिहासमाहुः आथर्वणं दध्यंचं मधुविद्यावंतं इन्द्रागत्य मधुविद्यां कस्य चिन्न ब्रूयादिति नियमितवान् । यदि ब्रूयास्ते शिरश्छेत्स्यामीत्युक्तवान् सचाथर्वणोऽश्विन्यामुवाच इदं हैतन्मधुदध्यङ्गाथर्वणोऽश्विन्यामुवाच । अश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाचेति हि श्रुती । सचैन्द्र-
 आगत्य दधीचः शिरोहरदिति । तदत्रोच्यते—इन्द्रोऽहं अथर्वणोऽथर्वणः पुत्रस्य दधीचो वक्षस्तदु-
 पलक्षितं शिर इत्यर्थः तस्य रोधो रोधको हर्तास्मि तथा त्रितायै तन्नामकायाभ्याम् कूपपतिताय
 तदुद्धरणार्थमेहेमेघस्याधि उपरिगा उदकानि अजनयं उदपादयं त्रितस्य कूपपतितस्येदं प्रति
 उद्धरणप्रार्थनं । संमातपंत्यभिते इत्यत्र प्रतिपादितं । तथाहं दस्युभ्य उपक्षपयितृभ्यः शत्रुभ्यः सका-
 शानृम्णां धनमाददे आदत्तवानस्मि । किं कुर्वन् गोत्रा गवां उदकानां पालकान् मेघान् शिक्षन्
 हिंसन् किमर्थं मातरिश्वने मातरिश्वनः पुत्राय दधीचे एतन्नामकाय ऋषये वर्षकामनया पृ-
 वृद्धं वर्षितुमिच्छन् ॥ २ ॥

२. मैंने दध्यङ् (आथर्वण) ऋषि का शिर काट डाला था (क्योंकि
 दध्यङ् ने इन्द्र के मना करने पर भी गोपनीय मधुविद्या को अश्विद्वय को
 बता दिया था) । कुएं में गिरे त्रित के उद्धार के लिए मैंने मेघ में जल
 दिया था । मैंने शत्रुओं से घन लिया था । मातरिश्वा के पुत्र दधीचि के
 लिए बरसने की इच्छा से मैंने जल-रक्षक मेघों को मारा था ।

मह्यं त्वष्टा वज्रं मतक्षदाय संमरिषि देवासो वृजन् अपि क्रतुम् ।

ममानीकं सूर्यस्येव दुष्टरं मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मरिषि । देवासः ।
 अष्टजन् । अपि । क्रतुम् । मम । अनीकम् । सूर्यस्येव ।
 दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ते । कृतेन । कर्त्वेन । च । ३ ॥

मह्यं महर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं वज्रं आयुधं अतक्षत् संपादितवान् । अपिच
 देवाः मरिषि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वन्ति मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव स्वेरिव दुस्तरं
 दुर्बलाहं । किंच कृतेन निष्पादितेन कर्त्वेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं मां सर्वे
 आर्यन्ति गच्छन्ति ॥ ३ ॥

३. त्वष्टा ने मेरे लिए लोहे का वज्र बनाया था । मेरे लिए देवता
 लोग यज्ञ करते हैं । मेरी सेना सूर्य के ही समान दुर्गम्य है । वृत्र-वधादि
 कर्मों के कारण मेरे पास सब जाते हैं ।

अथ चतुर्थी—

अहमेतंगव्ययमश्वयंपशुंपुरीषिणंसायकेनाहिरण्ययम् ।
पुरुसहस्रानिशीशामिदाशुषेयन्मासोमासउक्थिनोअमन्दिषुः ॥ ४ ॥

अहम् । एतम् । गव्ययम् । अश्वयम् । पशुम् । पुरीषिणम् ।
सायकेन । हिरण्ययम् । पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । दाशुषे ।
यत् । मा । सोमासः । उक्थिनः । अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

अहं एतं गव्ययं गोमयं अश्वयं अश्वमयं हिरण्ययं हिरण्यमयं हिरण्यालं-
कारोपेतं पुरीषिणं पुरीषमुदकं क्षीररूपं तद्वतं पशुं शत्रुसंबन्धिनं जात्यैकवचनं पशुसंघमित्य-
र्थः । तं सायकेनायुधेनाजयं । तथा पुरु पुरुणि सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणिनिशिशामि संस्क-
रोमि दाशुषे दत्तवते यजमानाय वैरिविनाशयेत्यर्थः । कदेति उच्यते—यद्यदा मा मां सोमासः
सोमाः उक्थिनः शस्त्रोपेताः संतः अथवा सोमेन शस्त्रैश्चोपेतायजमानाअमन्दिषुस्तर्पयन्ति ॥ ४ ॥

४. जिस समय यजमान मुझे स्तोत्र और सोम के द्वारा तृप्त करते
हैं, उस समय मैं शत्रु के गौ, अश्व, हिरण्य और क्षीर आदि से युक्त पशुबल
को, आयुध से, जीतता हूँ और दाता यजमान के शत्रु-विनाश के लिए
अनेकानेक शस्त्रों को तेज करता हूँ ।

अहमिन्द्रो न पराजिग्ये इन्द्रं न मृत्युवेव तस्थे कदाचन ।
सोममिन्मासुन्वन्तो याचता वसुन मे पूरवः सख्येरिषाथन ॥ ५ ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न ।
मृत्यवे । अव । तस्थे । कदा । चन । सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्तः ।
याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषाथन ॥ ५ ॥ ५ ॥

इन्द्रः सर्वस्य धनस्य स्वाम्यहं धनं आत्मीयं न पराजिग्ये इव नैव पराभावयामि मदी-
यं धनं न पराभूयत इत्यर्थः । किंचाहं मृत्युवे सर्वेषां मारकाय कदाचन कदापि नावतस्थे ना-
वस्थितो भवामि इन्द्रभक्तान् मृत्युभाजो भवन्ति किं किमु वक्तव्यं इन्द्रस्य मृत्युविरहे । यस्मादेवं
तस्मात्सोमं सुन्वन्तो हे यजमानाः वसु युष्मदपेक्षितं धनं मेव मामेव याचत हे पूरवः मनुष्याः
मे सख्ये न रिषाथन मारिष्ठा भवथ मत्सख्यं मा विनाशयत ॥ ५ ॥

५. मैं सब धनों का स्वामी हूँ । मेरे धन का कोई पराभव नहीं कर
सकता । मेरे भक्त कभी मृत्यु-पात्र नहीं होते अथवा मैं मृत्यु के सामने
कभी नीचा नहीं होता हूँ । यजमानो, मनोऽभिलषित धन मुझसे ही
मांगो । पुरुषो, मनुष्य लोग मेरी मैत्री नहीं नष्ट करें ।

अथ षष्ठी-

अहमेताञ्छाश्वंसतोद्वाद्देन्द्रयेवज्रंयुधयेकृण्वत ।

आह्वयमानोअवहन्मनाहनंदृह्णावदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शाश्वंसतः । द्वाद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् ।

युधये । अकृण्वत । आह्वयमानान् । अव । हन्मना । अहनम् ।

दृह्णा । वदन् । अनमस्युः । नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहर्निद्रएतान् वक्ष्यमाणान् शाश्वंसतः भृशं प्राणतः प्रवृद्धबलान् शत्रून् द्वाद्वा द्वौद्वौ यु-
ग्मभूतावित्यर्थः तानेतानिति संबंधः । एतानित्युक्तंकानित्याह ये च इन्द्रं शत्रूणां दारकं इच्छ-
न्नां दारयितेति निरुक्तं । ईदृशं वज्रं बलिनं यद्वा वज्रवंतं युधये युद्धायाकृण्वताकुर्वन् ताने-
तानित्यर्थः । पुनः कीदृशान् आह्वयमानान् एहि युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् नमस्विनः नमनव-
तोबलान्नामयित्वा अनमस्युः अप्रणतिशीलः सन् दृह्णा दृढानि भयजनकानि स्थिराणि वच-
नानि वदन् हन्मना हननसाधनेन वज्रेण अवाहनं हतवानस्मि ॥ ६ ॥

६. जो प्रबल निःश्वास करके, दो-दो करके, अस्त्रधारक इन्द्र के साथ
युद्ध करने को प्रस्तुत हुए थे और जो स्पर्द्धा के साथ मुझे बुलाते थे,
कठोर वाक्य कहते हुए उन्हें मैंने ऐसा आघात किया कि, वे मर गये।
वे नत हुए; मैं नत होने का नहीं।

अथ सप्तमी-

अभीइदमेकमेकोअस्मिनिष्ठाळभीद्वाकिमुत्रयःकरन्ति ।

खलेनपर्षान्प्रतिहन्मिभूरिर्किमानिन्दन्तिशत्रवोनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्ठाट् । अभि ।

द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । करन्ति । खले । न । पर्षान् ।

प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः ।

अनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अहं इदं इदानीमेकं शत्रुमेकोसहायएव सन्नस्यस्मि अभिभवामि । किंच निःषाट् सप-
न्नाभिःपहमाणोहं द्वाद्वावप्यसहशत्रू अस्म्यस्मि किमु किंवा त्रयः शत्रवः करन्ति कुर्वन्ति तान-

प्यभिभवामीत्यर्थः । किं बहुना खले न खले यथा निष्पावजीर्णव्रीहादिस्तंबान् अनायासेन प्रतिहन्ति कर्षकः तद्वत्पर्षान् परुषान्निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून् प्रतिहन्मि मा मां अनिद्राः इन्द्र-
रहिताः इन्द्रमजानंतः इन्द्रविरोधिनः शत्रवो माभिर्दं किं निंदन्ति निंदितुमशक्ता इत्यर्थः । अत्रा-
भिभवामीदमेकमेकोस्मि निःपहमाणः सपत्नानभिभवामि द्वौ किमात्रयः कुर्वत्येकइतासंख्या-
द्वौ द्रुततरासंख्यात्रयस्तीर्णतमासंख्या चत्वारश्चलिततमासंख्येत्यादिनिर्मुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥

७. एक शत्रु आवे, तो उसे भी हरा सकता हूँ । दो आवें, तो उन्हें भी हरा सकता हूँ । यदि तीन ही आवें, तो मेरा क्या बिगाड़ सकते हैं ? जैसे किसान, धान मलने के समय, अनायास ही पुराने धान्य-स्तम्भों को मल डालता है, वैसे ही निष्ठुर शत्रुओं को मैं मार डालता हूँ ।

अहंगुङ्गुभ्योऽतिथिग्वमिष्करमिपंनवृत्रतुरंविक्षुधारयम् ।
यत् । पर्णयघ्नउतवाकरंजहेप्राहंमहेवृत्रहत्येअशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम् । गुङ्गुभ्यः । अतिथिग्वम् । इष्करम् । इषम् । न ।
वृत्रहतुरम् । विक्षु । धारयम् । यत् । पर्णयघ्ने । उत । वा ।
करञ्जहे । प्र । अहम् । महे । वृत्रहत्ये । अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहमिन्द्रो गुङ्गुभ्यः एतन्नामकेभ्योजनपदेभ्यः रक्षणायातिथिग्वं अतिथिगोः पुत्रं दिवो-
दासमृषिमिष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विक्षु प्रजासु मध्ये इषं न अन्नमिव तासा-
मन्नं यथा भोगाय भवति तद्वत् अन्नस्थानीयं धारयं धारितवानस्मि । कदेति उच्यते यद्य-
दा पर्णयघ्ने पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति उतवा अपिच करंजहे एतन्नामकस्य हननोपेते
महे महति वृत्रहत्ये संग्रामे अहं प्र प्रकर्षेण अशुश्रवि विश्रुतोभवं ॥ ८ ॥

८. मैंने ही गुङ्गुओं के देश में, प्रजा के बीच, अतिथिग्व के पुत्र दिवोदास को प्रतिष्ठित किया था । वह गुङ्गुओं के शत्रुओं का संहार करते हैं, विपत्ति का निवारण करते हैं और अन्न के समान उनका पालन करते हैं । पर्णय और करञ्ज नाम के शत्रुओं के वध से युक्त संग्राम में मैं भली भाँति विख्यात हुआ था ।

प्रमेनमीसाप्यइपेभुजेभूद्वामेपैसख्याकृणुतद्विता ।
दिद्युपदस्यसमिथेपुमंहयमादिदेनंशंस्यमुक्थ्यंकरम् ॥ ९ ॥

प्र । मे । नमी । साप्यः । इपे । भुजे । भूत् । गवाम् । एपै ।
सख्या । कृणुत । द्विता । दिद्युम् । यत् । अस्य । समइथेपु ।
मंहयम् । आत् । इत् । एनम् । शंस्यम् । उक्थ्यम् । करम् ॥ ९ ॥

मे मम मत्संबंधी नमी नामकत्वाच्चमः स्तोत्रं तदस्यास्वीनि नमी स्तोता साध्यः सर्वैरा-
श्रयणीयः सन्निषेऽन्नाय भुजे भोगाय प्रभूत् प्रभवति तं मत्स्वोत्तारं मनुष्यागवामेषे अन्वेषणाय-
सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत कृण्वन्ति गवां दातारं सखायं च कुर्वन्ती-
त्यर्थः । यद्वा गवामेषे एषणे द्विता द्वेधा सख्याय शरीराय सैनिकाय च सख्याय कृण्वन्ति ।
कदेति तदुच्यते यद्यदास्य मत्संबन्धिनः स्तोतुर्जयार्थं समिथेषु संग्रामेषु दिद्युं आयुधं मंहयं
स्वीकुर्यामित्यर्थः आदिदन्तरमेवैनं स्तोतारं शंस्यं स्तुत्यमुक्थ्यं उक्थाहं करं अकरं करोमि ॥१॥

९. मेरे स्तोता सबके लिए आश्रयणीय, अन्नदान और भोगदाता
हैं। मेरे स्तोता को लोग गोदाता और मित्र मानते हैं। मैं अपने स्तोता
की विजय के लिए, युद्ध में, आयुध ग्रहण करता हूँ। स्तोता को मैं स्तुत्य
करता हूँ।

प्रनेमस्मिन्ददृशे सोमो अन्तर्गोपानेममाविरस्थाकृणोति ।

सतिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् द्रुहस्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तः ॥ १० ॥

प्र । नेमस्मिन् । दृशे । सोमः । अन्तः । गोपाः । नेमम् । आविः ।
अस्था । कृणोति । सः । तिग्मशृङ्गम् । वृषभम् । युयुत्सन् ।
द्रुहः । तस्थौ । बहुले । बद्धः । अन्तरिति ॥ १० ॥

नेमस्मिन्नेमशब्दोर्धपर्यायः यथा अयथा च द्वौ पुरुषौ युध्यंतौ तयोरेकस्मिन्यष्टरीत्यर्थः
तस्मिन्नन्तः सोमो ददृशे दृश्यते तं नेमं अर्धमेकं गोपाः गोपायितेन्द्रः अस्थाक्षेणसाधनेनेन्द्रेण
आविष्करोति प्रकटयति शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः सः यत्र सोमो न दृश्यते सः तिग्म-
शृङ्गं तीक्ष्णायुधं वृषभं बाणान् वर्षतयं इन्द्रेणानुगृहीतं प्रतियुयुत्सन् योद्धुमिच्छन् द्रुहो-
द्रोघा बद्धः सन् बहुले अंधकारे अंतस्तस्य मध्ये तस्थौ तिष्ठति यद्वैवं व्याख्येयं नेमस्मि-
न्निन्द्रभक्ते अंतः सोमोददृशे नेममन्यं गोपाः स्वभक्तकरक्षकइन्द्रः अस्था वज्रेणाविष्करोति आ-
विष्करोति वज्रेण प्रकटयतीत्यर्थः सनेमोद्रुहस्तिग्मशृङ्गं वृषभमिन्द्रं युयुत्सन् शिष्टं समानं ॥१॥

१०. दो में से एक सोम-यज्ञ करता है। पालक इन्द्र ने उसके लिए
वज्र धारण करके उसे धी-सम्पन्न बनाया। तीक्ष्णतेजा सोम, यज्ञ-कर्त्ता
के साथ शत्रु युद्ध करने को उद्यत हुआ; परन्तु अन्धकार के बीच बँध
गया।

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां देवो देवानां नमिनामिधाम ।

ते मा भद्राय शवसेततक्षुरपराजितमस्तृतमवाहम् ॥ ११ ॥ ६ ॥

आदित्यानाम् । वसूनाम् । रुद्रियाणाम् । देवः । देवानाम् ।
न । मिनामि । धाम । ते । मा । भद्राय । शवसे । ततुक्षुः ।
अपराजितम् । अस्तृतम् । अषाढम् ॥ ११ ॥ ६ ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च देवानां धाम स्थानं
देवइन्द्रो न मिनाति न हिनस्ति ते आदित्यादयो मां भद्राय शवसे ततुक्षुः अनुगृह्यन्तु अपरा-
जितमस्तृतमर्हिसितमषाढं अनभिभूतं ॥ ११ ॥

११. इन्द्र आवित्यों, वस्तुओं और रुद्रा (वा मरुतों) के स्थान को
नहीं नष्ट करते। मुझ अपराजित, अर्हिसित और अनभिभूत को इन देवों
ने कल्याण और अन्न के लिए बनाया है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अहंदामित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वैकुण्ठइन्द्रएव ऋषिः देवता च । द्वितीयैकादशयौ त्रिष्टुभौ
शिष्टाजगत्यः । अनुक्रांतंच—अहंदांमत्योपाद्ये च त्रिष्टुभाविता । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणस्येदं
सूक्तं । सूत्रितंच—अहंदांपातासुतर्मिन्द्रोअस्तुसोममिति ।

तत्र प्रथमा—

अहंदांगृणतेपूर्व्यवस्वहं ब्रह्मरुणवंमस्यवर्धनम् ।
अहंभुवंयजमानस्यचोदितायज्वनःसाक्षिविश्वस्मिन्भरे ॥ १ ॥
अहम् । दाम् । गृणते । पूर्व्यम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । रुणवम् ।
मस्यम् । वर्धनम् । अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता ।
अयज्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

अहर्मिन्द्रोगृणते स्तुवते पूर्व्यं मुख्यं वसु धनं दां अदां अहमेव ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुति-
लक्षणं मस्यं वर्धनं रुणवं करोमि स्तोतुः संबंधि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन् मस्यमेव वर्धनं क-
रोमीत्यर्थः । तथाहं यजमानस्य मामुद्दिश्य यष्टुर्धनस्य चोदिता मेरकोभुवं भवामि अयज्वनोऽ-
वष्टुः अयष्टारमित्यर्थः तं विश्वस्मिन् भरे सर्वस्मिन्नपिसंग्रामे साक्षि अभिभवामि ॥ १ ॥

१. स्तोता को मैंने मुख्य धन दिया । यज्ञानुष्ठान मेरे लिए बढक है ।
अपने लिए यजमान के धन का प्रेरक मैं ही हूँ । अयाक्षिक को सारे संग्रामों
में हराता हूँ ।

मांधुरिन्द्रनामदेवतादिवश्चग्मश्चापांचजन्तवः ।
अहंहरीवृषणाविव्रतारधूअहंवज्रंशवसेधृष्णवाददे ॥ २ ॥

माम् । धुः । इन्द्रम् । नाम । देवता । दिवः । च । ग्मः । च ।
 अपाम् । च । जन्तवः । अहम् । हरी इति । वृषणा । विद्वता ।
 रघू इति । अहम् । वज्रम् । शवसे । धृष्णु । आ । ददे ॥ २ ॥

इंद्रं नाम इंद्रनामानं मां देवता देवानां मध्ये दिवोद्युलोकस्य गमा पृथिवी आपोंतरिक्षं
 एतेषु लोकेषु जंतवोजातामामेव धुः अधुर्धारयंति हविर्भिः स्तुतिभिश्च अहं यज्ञगमनाय संग्राम-
 गमनाय वा हरी हरितवर्णौ वृषणा पुंस्त्वोपेतौ विव्रता विविधकर्माणौ रघु लघुगामिनौ अश्वौ
 न योजयामि रथे । तथाहं धृष्णु धर्षकं वज्रमायुधं शवसे बलायाददे स्वीकरोमि ॥ २ ॥

२. स्वर्ग के देवता, भूचर और जलचर जन्तु मेरा नाम इन्द्र रखे
 हुए हैं। युद्ध में जाने के लिए मैं हरितवर्ण, पौरुषशाली, विविधकर्मा
 और लघुगामी अश्वों को रथ में जोतता हूँ। धर्षक वज्र को, बल के लिए,
 धारण करता हूँ।

अहमत्कंकवयेशिश्रथंहथैरहंकुत्समावमाभिरूतिभिः ।

अहंशुष्णस्यश्रथितावधर्ममन्नयोररार्यन्नामदस्यवे ॥ ३ ॥

अहम् । अत्कम् । कवये । शिश्रथम् । हथैः । अहम् । कुत्सम् ।
 आवम् । आभिः । ऊतिभिः । अहम् । शुष्णस्य । श्रथिता ।
 वधः । यमम् । न । यः । ररे । आर्यम् । नाम । दस्यवे ॥ ३ ॥

अहमिन्द्रोक्तमाच्छादकं शत्रुपुत्रं कवये उशनसे ऋषये तस्य सुखवासाय हथैर्बहुप्रकारैः
 प्रहारैस्तत्साधनैरायुधैर्वा शिश्रथं ताडितवानस्मि श्रथतिर्वधकर्मा । किंचाहं कुत्समेतन्नामकं
 ऋषिं आभिरूतिभिः शुष्णवधादिरूपैः कुत्सायशुष्णमशुषंनिबर्हीरित्यादिमंत्रांतरस्थरक्षणैराव-
 मरक्षं । पूर्वमेव कृतान्यपि रक्षणानीदानीमेव कृतानीत्यनु वदति कुत्सार्थं शुष्णस्य एन्नामक-
 स्यासुरस्य श्रथिता हिंसिता तस्य हननायेत्यर्थः वधः वज्रं यमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि
 योहं आर्यं अर्यसंबन्धि आर्याणां देयमित्यर्थः तादृशं नाम उदकनामैतत् नामकमुदकं दस्यवे
 शत्रवे उपक्षपयित्रे न ररे न दत्तवानस्मि यद्वा आर्यं पूज्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवा-
 नस्मि अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकं आवःकुत्समिन्द्रयस्मिन्चाकम् शुष्णापिपुं-
 क्यवंबृत्रमिन्द्रेत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितं । अतोऽग्रन्थविस्तरभयान्नात्र वक्ष्यते ॥ ३ ॥

३. मैंने, उशना ऋषि के मङ्गल के लिए, अत्क नामक व्यक्ति को,
 प्रहार के द्वारा, ताड़ित किया था। मैंने रक्षा के उपयोगी अनेक कार्य करके
 कुत्स को बचाया था। शुष्ण के वध के लिए मैंने वज्र धारण किया था।
 बस्युजाति का नाम मैंने आर्य नहीं रखा।

अथ चतुर्थी—

अहंपितेववेतसूरभिष्टयेतुग्रंकुत्सायस्मदिभंचरन्धयम् ।

अहंभुवंयजमानस्यराजनिप्रयन्द्रेतुजयेनप्रियाधृषे ॥ ४ ॥

अहम् । पिताइव । वेतसून् । अभिष्टये । तुग्रम् । कुत्साय ।

स्मत्इहभम् । च । रन्धयम् । अहम् । भुवम् । यजमानस्य ।

राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आधृषे ॥ ४ ॥

अहं इन्द्रः पितेव पिता पुत्रायेव सयथा तस्मै निर्वाहार्थं अभिमतदेशं प्रसाधयति तद्वत् वेतसूनेतन्नामकात् जनपदानभिष्टयेभोच्छते कुत्साय महर्षये तुग्रं स्मदिभंच रन्धयं वशमनयं अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं भुवं अभवं समर्थइतिशेषः । यत् यस्मात् तुजये न पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय धृषे शत्रूणांधर्षणाय प्रिया प्रियाणि प्रभरे प्रभरामि तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥ ४ ॥

४. मैंने पिता के समान वेतसु नाम का देश कुत्स ऋषि के वश में कर दिया था । तुग्र और स्मदिभ को भी कुत्स के वश में कर दिया था । मैं यजमान को श्री-सम्पन्न कर देता हूँ । पुत्र समझकर उसे प्रिय वस्तु देता हूँ, जिससे वह बुद्धिमान हो उठे ।

अहंरन्धयंमृगयंश्रुतर्वणेयन्माजिहीतवयुनाचनानुषक् ।

अहंवेशंनम्रमायवेकरमहंसव्यायपद्भिमरन्धयम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

अहम् । रन्धयम् । मृगयम् । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत ।

वयुना । चन । आनुषक् । अहम् । वेशम् । नम्रम् । आयवे ।

अकरम् । अहम् । सव्याय । पद्भिमम् । अरन्धयम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

अहमिन्द्रोमृगयं एन्नामकमसुरं श्रुतर्वणे एतन्नामकाय महर्षये रन्धयं रन्धयतिर्वशमने वशमनयं यद्यस्माच्छ्रुतर्वा मा मामजिहीत ओहाङ् गतौ अगच्छत् । तदेवोच्यते वयुना प्रज्ञानेन स्तोत्रेण आनुषक् अनुषक्तोभूत् चनेतिपूरणः । अहं वेशं एतन्नामानं नम्रं पद्भं आयवे एन्नामकाय अकरं अकार्षं करोतेर्लुङि कृमृदरुहिभ्यइतिचुरेङ् अङभावञ्छान्दसः । अहं सव्याय एतन्नामकाय पद्भुभि एन्नामकमरन्धयं वशमनयं ॥ ५ ॥

५. मैंने उस समय श्रुतर्वा ऋषि के वश में मृगय असुर को कर दिया था, जिस समय उन्होंने मेरी स्तुति की थी । मैंने वेश को आयु के और पद्भुभि को सत्य के वश में कर दिया था ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठी—

अ॒हंस॒यो न॒ववा॒स्त्वं बृ॒हद्रथं॒ संवृ॒त्रे व॒दासं॒ वृत्र॒हारु॒जम् ।
यद्व॒र्धय॑न्तं प्र॒थय॑न्त॒ मानु॒षग्दू॒रे पा॒रे रज॑सो रो॒चना॒कर॑म् ॥ ६ ॥

अ॒हम् । सः । यः । न॒व॒इवा॒स्त्वम् । बृ॒हत्त॒इरथ॑म् । स॒म् । वृ॒त्रा॒इव॑ ।
दा॒सम् । वृ॒त्र॒इहा॑ । अ॒रु॒जम् । यत् । व॒र्धय॑न्तम् । प्र॒थय॑न्तम् ।
आ॒नु॒षक् । दू॒रे । पा॒रे । रज॑सः । रो॒चना॑ । अ॒कर॑म् ॥ ६ ॥

सः प्रसिद्धः यः अहमिन्द्रः नववास्त्वं बृहद्रथं च वृत्रेव वृत्रमिव दासं उपक्षपयितारमि-
ष नववास्त्वं बृहद्रथं च समरुजं सम्यक् भग्नमकरवं । रुजोभगे । यद्यदा वर्धयन्तं वर्धमानं
प्रथयन्तं प्रथमानं चोभौ शत्रू आनुषक् अनुषक्तः सन् रोचना रोचनस्य रजसो लोकस्य
दूरे पारे अकरं कृतवानस्मि ॥ ६ ॥

६. वृत्रवध के समान ही मैंने नववास्त्व और बृहद्रथ का वध किया
था । उस समय ये दोनों वर्धमान और प्रसिद्ध हो रहे थे । इन्हें मैंने
उज्ज्वल संसार से बाहर निकाल दिया था ।

अ॒हंसूर्य॑स्य॒ परि॑याम्या॒ शुभिः॒ प्रैत॑शेभिर्वह॒मान॒ ओज॑सा ।
यन्मा॑सा॒ वोम॑नु॒ष आ॒ह नि॒र्णिज॒ऋध॑कृ॒षे दा॒सं कृ॒त्व्यं ह॒थैः ॥ ७ ॥

अ॒हम् । सूर्य॑स्य । परि॑ । या॒मि । आ॒शु॒भिः । प्र । ए॒त॒शे॒भिः ।
वह॑मानः । ओज॑सा । यत् । मा॒ । सा॒वः । म॒नु॒षः । आ॒ह ।
निः॒इनि॑जे । ऋ॒धक् । कृ॒षे । दा॒सम् । कृ॒त्व्यम् । ह॒थैः ॥ ७ ॥

अहं सूर्यस्य देवस्य आशुभिः शीघ्रगामिभिः एतशेभिरेतशवर्णैरश्वैर्वहमानः उद्यमानः
ओजसाल्मीयेन बलेन प्रकर्षेण परियामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच यद्यदा मा मां म-
नुषोमनुष्यस्य सावः सोमाभिषवः आह ब्रूते आह्वयतीत्यर्थः किमर्थमाह निर्निजे निर्निगिति
रूपं यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः तदानींकृत्व्यंकर्तव्यंहन्तव्यमित्यर्थः दासं उपक्षपयितारं शत्रुं हथैः
हननसाधनैः ऋधकृषे पृथक्करोमि ऋधणित्यव्ययं पृथगर्थे ॥ ७ ॥

७. शीघ्रगामी अश्वों के द्वारा ढोये जाकर मैं अपने तेज से सूर्य की
धारों ओर प्रवक्षिणा करता हूँ । जिस समय यजमान के सोमाभिषव के
लिए मुझे बुलाया जाता है, उस समय हथियारों से मैं मारने योग्य शत्रु
को दूर करता हूँ ।

अथाष्टमी—

अहंससहानहुषोनहुष्टरःप्राश्रावयंशर्वसातुर्वशंयदुम् ।

अहंन्यंन्यंसहसासहस्करंनवव्राधतो नवतिचवक्षयम् ॥ ८ ॥

अहम् । सप्तहा । नहुषः । नहुःष्टरः । प्र । अश्रावयम् । शर्वसा ।

तुर्वशम् । यदुम् । अहम् । नि । अन्यम् । सहसा । सहः । करम् ।

नव । व्राधतः । नवतिम् । च । वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहं सप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता । सप्तयत्पुरःशर्मशारदीरित्युक्तं । यद्वा सप्त नमुच्यादीन् हतवान् । किंच नहुषोबन्धकस्यापि नहुष्टरः बन्धकतरोहं शवसाबलेन तुर्वशं यदुं च प्राश्रावयं शत्रुसंबन्धि गवादिप्रदानेन श्रावितवानस्मि तौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः । किंचाहं अन्यं अस्मत्स्तोतारं सहसा बलेनसहः बलिनं निकरं नितरां अकार्षं करोते-र्लुङि कृष्टरुहीति चुरेड् अडभावः किंच नव नवसंख्याकाः नवति च नवतिसंख्याकाश्च नवोत्तरनवतिमित्यर्थः कथंभूताः व्राधतोवर्धमानाः वक्षयं अवाहनमनाशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. मैं सात शत्रु-पुरियों को ध्वस्त करनेवाला हूँ । मैं सबसे बड़ा बन्धन-कर्त्ता हूँ । बली जानकर मैंने तुवंश और यदु को प्रसिद्ध किया है । मैंने अन्य स्तोताओं को बलिष्ठ बनाया है । मैंने निन्यानवे नगरों को नष्ट किया है ।

अहंसस्रवतोधारयंवृषाद्रवित्वःपृथिव्यांसीराअधि ।

अहमर्णासिवितिरामिसुक्रतुर्युधाविदंमनवेगातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम् । सप्त । स्रवतः । धारयम् । वृषा । द्रवित्वः । पृथिव्याम् ।

सीराः । अधि । अहम् । अर्णासि । वि । तिरामि ।

सुक्रतुः । युधा । विदम् । मनवे । गातुम् । इष्टये ॥ ९ ॥

वृषा वर्षकोहं सप्तस्रवतः स्रवतीर्नदीर्धारयं आधारयं कीदृश्यस्ताः द्रवित्वः द्रवन्तीः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः सीराः सरणशीलाः । कुत्र पृथिव्यां सुक्रतुः शोभनकर्माहं अर्णास्युदकानि वितिरामि प्रयच्छामि किंच मनवे मनुष्याय इष्टये तस्य गमनाय गातुं मार्गं युधा संपहारेण तिरोधानपरिहारेणेत्यर्थः विदं अलंभयं प्रायच्छमित्यर्थः विदेर्लाभार्थस्य पु-षादीत्यादिना चुरेड् ॥ ९ ॥

९. मैं जल-वर्षक हूँ । जो सात सिन्धु आदि नदियाँ, द्रवरूप से, पृथिवी पर प्रवाहित हो रही हैं, उन सबको मैंने ही यथास्थान रक्खा है । मैं शोभन-कर्मा हूँ । मैं ही जल-वितरण करता हूँ । युद्ध करके मैंने यज्ञकर्त्ता के लिए मार्ग परिष्कृत कर दिया है ।

अथ दशमी-

अ॒हन्त॑दा॒सु॒धा॒रय॑य॒दा॒सु॒न॒दे॒वश्च॑न॒त्वष्टा॑धा॒रय॑द्रु॒शत् ।

स्पा॒र्ह॒गवा॑मू॒धः सु॒व॒क्षणा॑स्वाम॒धो॒र्मधु॑श्वा॒न्य॒सोम॑मा॒शिर॑म् ॥ १० ॥

अ॒हम् । तत् । आ॒सु । धा॒र॒य॒म् । यत् । आ॒सु । न । दे॒वः । च॒न ।

त्वष्टा॑ । अ॒धा॒र॒य॒त् । रु॒शत् । स्पा॒र्ह॒म् । गवा॑म् । ऊ॒धः॒ऽसु । व॒क्षणा॑सु ।

आ । म॒धोः । म॒धु । श्वा॒न्य॒म् । सोम॑म् । आ॒शिर॑म् ॥ १० ॥

अहं तत्पसिद्धं पयः आसु गोषु धारयं धृतवानस्मि धृ धारणे ण्यंतस्य लङि रूपं यत्पयः आसु गोषु देवश्च न त्वष्टा देवशिल्पी सूर्यो वा देवो नाधारयत् धर्तुना शक्नोत् कीदृशं पयोधारितमिति चेत् उच्यते रुशत् दीप्तं स्पर्हं स्पृहणीयं केषु प्रदेशेष्विति उच्यते—गवामूधःसु उद्धततरेषु गवां पयोधारणप्रदेशेषु किंच । मधु मधुरमुदकं वक्षणासु नदीनामैतत् वहनशीलासु नदीषु धारयमित्यनुषज्यते नद्युदकधारणस्यावधिरुच्यते आमधोरोदकोत्पत्तेः आगामिवर्षासमयपर्यन्तमित्यर्थः कीदृशं मध्विति तदुच्यते श्वान्यं श्वान्नमिति क्षिप्रनामं क्षप्रगमनार्हं यद्वा श्वान्यमित्युत्तरत्र संबध्यते श्वान्यं सुखावहं सोमं प्रति आशिरं आश्रयणार्हं धारयं ॥ १० ॥

१०. गायों के स्तन में मँने ऐसा स्पृहणीय, दीप्त और मधुर द्रव्य रक्खा है, जैसा कोई भी देवता नहीं रख सकता। वह स्तन नदी के समान द्रव्य का वहन करता है। सोम के साथ मिलाने पर द्रव्य बहुत ही सुखकर हो जाता है।

अथैकादशी-

ए॒वा॒दे॒वाँ इन्द्रो॑ वि॒व्ये नृ॒न् प्र॒च्यौत्ने॑न॒ म॒घवा॑स॒त्यरा॑धाः ।

वि॒श्वे॒त्ता॒ते॒ हरि॑वः॒ शची॑वो॒भितुरा॑सः॒ स्वय॑शो॒गृण॑न्ति ॥ ११ ॥ ८ ।

ए॒व । दे॒वान् । इन्द्रः॑ । वि॒व्ये । नृ॒न् । प्र । च्यौ॒त्ने॒न । म॒घ॒ऽवा ।

स॒त्य॒रा॒धाः । वि॒श्वा । इत् । ता । ते । हरि॑ऽवः । श॒ची॒ऽवः ।

अ॒भि । तुरा॑सः । स्व॒ऽय॒शः । गृ॒ण॒न्ति ॥ ११ ॥ ८ ॥

अथानयेन्द्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह एवं उक्तप्रकारेण देवान् चैन्द्रो देवान् प्रविव्ये प्रकर्षेणं गमयति तस्मात्पराधीः प्रजाः प्रवीयन्ते प्रतीचीर्जायन्त इति ब्राह्मणं । किमन्येन सहायेन नेत्याह च्यौत्नेन स्वीयेन बलेन कीदृश इन्द्रः मघवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः अथ प्रत्यक्षेणाह हे हरिवः हरिण्यां तद्वन् शचीवः कर्मवन् स्वयशः स्वायसकीर्ति इन्द्र ता तानि

विश्वा सर्वाणि कर्माणि ते तव संबन्धीनि येषु कर्मसु तुरासस्त्वरमाणा ऋत्विजोभिगृणन्ति अ-
भिष्टुवन्ति ॥ ११ ॥

११. (ऋषि—रूप से इन्द्र की उक्ति)—इस प्रकार इन्द्र अपने प्रभाव से देवों और मनुष्यों को सौभाग्य-सम्पन्न करते हैं। इन्द्र के पास धन है; वे ही यथार्थ धनी हैं। विविध-कर्मा और अश्वयुक्त इन्द्र, तुम्हारा कार्य तुम्हारे अधीन है। अतीव व्यस्त होकर ऋत्विक् लोग तुम्हारे उन कार्यों की प्रशंसा करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

प्रवोमहइति सप्तर्चं अष्टमं सूक्तं आदितोद्वे जगत्थौ केतेनरइत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ आदितोद्वौ दशाक्षरौ ततोद्वौ द्वादशकौ चाभिसारिणीति । तदुक्तं—चैराजौ जागतौ चाभिसारि-
णीति । ततस्त्रिष्टुबेका ततोद्वे जगत्थौ पूर्ववदृषिदेवते । तथाचानुक्तान्तं—प्रवोमहेसप्तद्विजगत्या-
द्यन्तं केतेभिसारिण्याविति । महाव्रते निष्केवल्ये एतत्सूक्तं निविद्धानं । सूत्रितंच—प्रवोमहेमंद-
मानायान्धसइति निविद्धानमिति ।

प्रवोमहेमन्दमानायान्धसोर्चाविश्वानरायविश्वामुवे ।

इन्द्रस्यस्यसुमखंसहोमहिश्रवोनृम्णंचरोदसीसपर्यतः ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मन्दमानाय । अन्धसः । अर्च । विश्वानराय ।

विश्वामुवे । इन्द्रस्य । यस्य । सुमखम् । सहः । महि । श्रवः ।

नृम्णम् । च । रोदसी इति । सपर्यतः ॥ १ ॥

हे स्तोतः वः त्वमित्यर्थः पूजार्थं बहुवचनं महे महते अन्धसः अन्धसेत्यर्थः सो-
मेन मंदमानाय मोदमानाय विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे नरेसंज्ञायामिति सोहेतिकोदीर्घः
विश्वामुवे सर्वस्य भावयित्रे मह्यमिन्द्राय प्रार्चं अर्चतिः स्तुतिकर्मा प्रोच्चारय यस्य मम
इन्द्रस्य सुमखं सुष्ठुमहनीयं सहोबलं महि महत् श्रवोन्नं नृम्णं धनं च रोदसी द्यावापृथिव्यौ
सपर्यतः पूजयतः तस्मादिन्द्राय प्रार्चेति समन्वयः ॥ १ ॥

१. स्तोता, तुम्हारे महान् सोम से इन्द्र प्रसन्न होते हैं। वे सबके नेता और सबके सृष्टि-कर्त्ता हैं। उनकी पूजा करो। इन्द्र की आश्चर्य-जनक शक्ति, विपुल कीर्ति और सुख-सम्पत्ति की सारा द्युलोक और मनुजलोक प्रशंसा करता है।

सोचिन्नुसख्यानयइन्द्रस्तुतश्चर्कत्यइन्द्रोमावतेनरे ।

विश्वामुधूर्षुवाजकृत्येषुसत्पतेवृत्रेवाप्लव१भिर्गूरमन्दसे ॥ २ ॥

सः । चि॒त् । नु । स॒ख्या । न॒र्यः । इ॒नः । स्तु॒तः । च॒र्क॒त्यः । इ॒न्द्रः ।
मा॒श्व॒ते । न॒रे । वि॒श्वा॒सु । धूः॒सु । वा॒ज॒क॒त्येषु । स॒त्प॒ते ।
वृ॒त्रे । वा । अ॒प्सु । अ॒ग्नि॒ । शू॒र । म॒न्द॒से ॥ २ ॥

सोचिन्नु सखत्विन्द्रः सख्या सखिभूतेन निमित्तेन नर्योनरेभ्योहितः इनः सर्वस्येश्वरः
स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः सख्या स्तुतइतिवा संबंधः मावते मत्सदृशाय नरे जनाय चर्कत्यः कर्तव्यैः
पुनःपुनः कर्तव्यः परिचरणीमइत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः हे सत्पते सतां पालक इन्द्र सत्त्वं
विश्वासु सर्वासु धूर्षु वोढव्येषु कार्यभारेषु वाजकृत्येषु बलकृत्येषु च वृत्रे वाप्सु मेघे वर्तमाने-
षूदकेषु च निमित्तेषु हे शूरत्वमभिमंदसे अभिष्टुयसे ॥ २ ॥

२. इन्द्र सबके स्तुत्य और सबके प्रभु हैं। वे बन्धु के समान मनुष्य
के हितैषी हैं। मेरे समान मनुष्य को उनकी सेवा सेवा करनी चाहिए।
वीर और साधु-पालक इन्द्र, सब प्रकार के बड़े कार्यों और बल-साध्य
व्यापार के समय तथा मेघ से वृष्टि-प्राप्ति के लिए तुम्हारी स्तुति करनी
चाहिए ।

केतेनरइन्द्रयेतइषेयेतेसुभ्रंसधन्यमिमियक्षान् ।

केतेवाजायामुर्यायहिन्विरेकेअप्सुस्वासूर्वरासुपौंस्ये ॥ ३ ॥

के । ते । न॒रः । इ॒न्द्र । ये । ते । इ॒षे । ये । ते । सु॒भ्रम् । स॒ध॒न्यम् ।
इ॒य॒क्षान् । के । ते । वा॒जा॒य । अ॒सु॒र्या॒य । हि॒न्वि॒रे । के । अ॒प्सु ।
स्वा॒सु । उ॒र्व॒रा॒सु । पौ॒ंस्ये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र के ते नरः के मनुष्याः इति प्रश्नः ते महान्तोमया ज्ञातव्याइत्यभिप्रायः प्रष्टव्या-
माह ये नरास्ते तव इषे अर्चाय प्रभवंतीतिशेषः ये च ते सुभ्रं सुखं त्वदीयं सधन्यं धनयुक्तं
इयक्षान् गच्छन्ति इयक्षतिर्गतिकर्मा इतियास्कः । त्वदीयमन्नं सुखं धनं च ये लभन्ते ते के
महात्मानइति । किंच ते तवासुर्याय असुरसंबंधिने तेषां वधनिमित्ताय वाजाय बलाय के
हिन्विरे प्रेरयन्ति सोमादिहविः के वा स्वासु अप्सु स्वापेक्षितेषूदकेषु उर्वरासु सर्वसस्याढ्या-
सु भूमिषु पौंस्ये पुंस्त्वे चैतेषु निमित्तेषु हविः प्रेरयन्तीत्यनुवर्तते । उक्त्वविधामहांतो दुर्लभा-
इतिभावः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, वे सौभाग्यशाली कौन हैं, जो तुमसे अन्न, धन और सुख-
सम्पदा पाने के अधिकारी हैं। वे कौन हैं, जो तुम्हें असुर-वध-समर्थ बल
पाने के लिए सोमरस प्रेरित करते हैं। वे कौन हैं, जो अपनी उर्वरा भूमि
में वृष्टि-जल और पौरुष पाने के लिए सोमरस प्रदान करते हैं।

भुवस्त्वमित्येषा चतुर्थी दर्शपूर्णमासयोर्माहिन्द्रस्य हविषोयाज्या । सूत्रितंच—महोद्गो-
यओजसा भुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणामहानिति । देवसुवां हविःष्विन्द्रस्य ज्येष्ठस्यैव याज्या ।
भुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणा महाननमीवासइळयेति ही सूत्रितं । एषैव भूनाभ्येकाहे निष्केवत्ये
सूक्तमुखीया । सूत्रितंच—शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र-
ब्रह्मणामहानिति ।

अस्याः पाठस्तु—

भुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणामहान्भुवोविश्वेषुसर्वनेषुयज्ञियः ।
भुवो नृश्च्यौत्नोविश्वस्मिन्भरेज्येष्ठश्चमन्त्रोविश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

भुवः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सर्वनेषु ।
यज्ञियः । भुवः । नृन् । च्यौत्नः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः ।
च । मन्त्रः । विश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणास्मत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान् भुवः अभवः । भवतेर्लेटि
भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः उवडादेशः । तथा विश्वेषु सर्वेषु सर्वनेषु यज्ञियोयष्ट्योभुवः
अभवः तथा विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे संग्रामे नृन् नेतृणां शत्रूणां च्यौत्नः च्यावयिता भुवः
हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टरिन्द्र मन्त्रोमन्त्रयितव्यस्त्वं ज्येष्ठः अभवः सर्वेषां मध्ये ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, यज्ञानुष्ठान के द्वारा तुम महान् हुए हो । सारे यज्ञों में
तुम यज्ञ-भाग पाने के अधिकारी हो । तुम सारे ही युद्धों में प्रधान-प्रधान
शत्रुओं के ध्वंसक हुए हो । अखिल-ब्रह्माण्ड-दर्शक इन्द्र, तुम सर्व-श्रेष्ठ
मन्त्र-रूप हो ।

अथ पंचमी—

अवानुकंज्यायान्यज्ञवन्सोमहीतओमात्रांकृष्टयौविदुः ।
असोनुकंमजरोवर्धाश्चविश्वेदेतासर्वनातूतुमाकृषे ॥ ५ ॥

अव । नु । कम् । ज्यायान् । यज्ञवन्सः । महीम् । ते ।
ओमात्राम् । कृष्टयः । विदुः । असः । नु । कम् । अजरः । वर्धाः ।
च । विश्वा । इत् । एता । सर्वना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ज्यायान् पशस्यतरस्त्वं यज्ञवनसः संभक्त्यज्ञान् स्तोतुन् नु क्षिप्रं अव रक्ष ।
अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिकं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानीत्यु-
क्तवान् यास्काचार्यः । अतः केवलानां हि नु सु इत्येवमादीनां यावानर्थः स एव विशिष्टाना-
मपि । तैत्तिरीयाअप्येकमेवपदं कुर्वन्ति । अवेत्युक्तं इन्द्रस्यावनप्रसिद्धिर्दशयति हे इन्द्र ते तव
ओमात्रां रक्षणं महीं महत् विदुः कृष्टयोमनुष्याः ऋषयः । अमगत्यादिषु औणादिकः अन्नञ्च
प्रत्ययः छांदसऊमादेशः । किंच त्वं अजरोजराहितः असः भव नुकं क्षिप्रं वर्धाश्च वर्धस्व च
हविरादिना । किंच विश्वेव सर्वाण्यपि एता एतानि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे क-
रोषि कृषेच्छांदसेलिटि छंदसिवेति वचनाद्विवचनाभावः ॥ ५ ॥

५. तुम सर्वश्रेष्ठ हो । यजमानों की रक्षा करो । मनुष्य जानते हैं
कि, तुम्हारे पास महती रक्षा प्राप्त की जाती है । तुम अजर होओ,
बढ़ो । ऐसा करो कि यह सोम-याग शीघ्र सम्पन्न हो ।

एताविश्वा सर्वना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे ।
वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मो द्यतं वचः ॥ ६ ॥

एता । विश्वा । सर्वना । तूतुमा । कृषे । स्वयम् । सूनो इति ।
सहसः । यानि । दधिषे । वराय । ते । पात्रम् । धर्मणे । तना ।
यज्ञः । मन्त्रः । ब्रह्म । उत्तम्यतम् । वचः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र एता एतानि विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि एतानीत्यु-
क्तं कानीति तत्राह हे सहसः बलस्य सूनो पुत्र बलवन्नित्यर्थः स्वयं यानि सवनानि दधिषे
धारयसि हे इन्द्र वराय शत्रूणां वारणाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवत्वस्माकं । किंच धर्मणे
धारणाय तना धनं च भवत्विति शेषः । किंच तुभ्यं यज्ञो मन्त्रः इज्यतेनेनेति यज्ञकरणसाधन-
भूतो मन्त्रः यजुरित्यर्थः ब्रह्मपरिवृढं शस्त्रमित्यर्थः तदुभयात्मकं वच उद्यतं भवतीति शेषः ॥ ६ ॥

६. बली इन्द्र जिन सोम-यज्ञों को तुम धारण किये रहते हो, उनको
शीघ्र सम्पन्न करते हो । तुम्हारे पास आश्रय पाने के लिए यह सोमपात्र,
यह सम्पत्ति, यह यज्ञ, यह मन्त्र और यह पवित्र वाक्य उद्यत हैं ।

अथ सप्तमी-

ये ते विप्रब्रह्मकृतः सुते सचावसूनां च वसुं नश्च दावने ।

प्रते सुमस्य मनसा पथा भुवन्मदे सुतस्य सोम्यस्यान्धसः ॥ ७ ॥ १ ॥

ये । ते । विप्र । ब्रह्मकृतः । सुते । सचा । वसूनाम् । च ।
वसुनः । च । दावने । प्र । ते । सुमस्य । मनसा । पथा । भुवन् ।
मदे । सुतस्य । सोमस्य । अन्धसः ॥ ७ ॥ ९ ॥

हे विप्र मेधाविनिन्द ते तुभ्यं ये ब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारो हविष्कर्तारो वास्तोतारः सचा संधीभूताः सुतेषु सोमेषु अभिषुतेषु वसूनां धनानां वसुनश्चैकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च दावने दानाय परिचरंतीति शेषः अत्र वसूनामिति बहुवचनेनैहिकभोगसाधनधनान्यभिप्रेतानि एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यं धनमभिप्रेतमित्यवगतं व्यं । ते अनुष्ठातारः सुमस्य सुखस्य लाभाय मनसा पथा मनोमार्गेण स्तोत्रेण वर्त्मनेत्यर्थः प्रभुवन् भवन्तु उक्तवसुदानाय योग्या भवन्त्वित्यर्थः । कदेत्युच्यते सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य सोमसंबन्धिनोन्धसोऽस्य मदे सति ॥ ७ ॥

७. मेधावी इन्द्र, स्तोत्र-निरत स्तोता लोग नाना प्रकार का धन पाने की इच्छा से एकत्र होकर तुम्हारे लिए सोम-यज्ञ करते हैं । वे, सोम-रूप अन्न प्रस्तुत होने के पश्चात् जिस समय आमोद-आल्लाद प्रारम्भ होता है, उस समय स्तुति-रूप साधन से सुख-लाभ के अधिकारी हों ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

महत्तदिति नवर्चं नवमं सूक्तं वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत् सच मत्स्यैः प्रदर्शितः सन् अन्वेष्टुमागतैर्देवैः सहेदमादिसूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुजश्चतस्रः । विश्वे देवाः शास्तनेति षड्भक्तं उत्तरसूक्तं चेति दशर्चोऽग्निवाक्यं । अयुजः प्रथमाद्याः पंचर्चो यमैच्छाममनसेत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यं । तत्र तदद्यवाचः प्रथमं मसीयेति द्वाचस्त्वग्नेर्वाक्यं अतोऽग्निवाक्येषु देवादेवता अग्निर्ऋषिः देवोऽक्तेष्वग्निर्देवता देवाः ऋषयः अनादेशपरिभाषयेदमुत्तरं च द्वे त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात् तथा चानुक्रान्तं—वषट्कारेण वृक्कणेषु भ्रातृषु सौचीकोऽग्निरपः प्राविश्य देवैः समवददुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तंनवात्रयुजोऽग्निवाक्यं विश्वइत्युत्तरं च षट्कमयुजो देवानां यमैच्छामेत्युत्तरं चैकादशकंतदद्येति तु द्वाचोऽग्नेरिति । गतो विनियोगः । सूक्तत्रयोक्तार्थं तैत्तिरीयं ब्राह्मणं—अग्नेस्त्रयोऽज्यायाः सोऽभ्रातर आसन् तदेवेभ्यो हव्यं वहंतः प्रामीयन्त । सोऽग्निरभिभेदित्थं वावस्या आर्तिमारिष्यतीति । सनि लायत । सोऽपः प्राविशत् । तदेवाः प्रैषमैच्छन्तित्यादि । तत्राद्यया देवा अग्निमाहुः ।

तत्र प्रथमा—

महत्तदुल्बंस्थविर्तदासीद्येनाविष्टितःप्रविवेशिथापः ।
विश्वाअपश्यद्बहुधातेअग्नेजातवेदस्तन्वोदेवएकः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्बम् । स्थविरम् । तत् । आसीत् । येन ।
आविष्टितः । प्रविवेशिथ । अपः । विश्वाः । अपश्यत् ।
बहुधा । ते । अग्ने । जातवेदः । तन्वः । देवः । एकः ॥ १ ॥

तदुल्बं वक्ष्यमाणं तत्पावरणं महत् स्थविरं अत्यन्तं स्थूलं च तत् तदासीत् येनोल्बेना-
विष्टितः आवेष्टितः सन् हे अग्ने प्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि हे अग्ने जातवेदः जात-
प्रज्ञ ते विश्वाः सर्वास्तन्वः तनूः सर्वाण्यंगानि बहुधा बहुप्रकारमेकोदेवोऽपश्यत् दृष्टवान् ॥ १ ॥

१. (अग्नि हविर्वहन-कार्य में उद्युक्त होकर जल में छिप गये थे ।
उन्हीं के प्रति देवों की उक्ति) — अग्नि, तुम अतीव प्रकाण्ड और स्थूल
आच्छादन से वेष्टित होकर जल में पड़े थे । ज्ञात-प्रज्ञ अग्नि, तुम्हारे
अनेक प्रकार के शरीर को एक देवता ने देखा ।

कोमाददर्शकतमःसदेवोयोमेतन्वोबहुधापर्यपश्यत् ।
काहमित्रावरुणाक्षियन्त्यग्नेर्विश्वाःसमिधोदेवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वः ।
बहुधा । परिऽअपश्यत् । क । अह । मित्रावरुणा । क्षियन्ति ।
अग्नेः । विश्वाः । समुद्भूतः । देवयानीः ॥ २ ॥

इदमग्नेर्वाक्यं एकोदेवोपश्यत् इत्युक्ते तत्पृच्छति कोमा मां ददर्श दृष्टवान् सदेवः क-
तमः योमे मम तन्वस्तनूर्बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् हे मित्रावरुणा
मित्रावरुणौ अग्नेर्मम विश्वाः सर्वाः समिधोदीप्ताः देवयानीः देवयानसाधनभूतास्तन्वः दृ-
ष्टाश्रित्युक्तं यदि दृष्टाश्चेत्तर्हि क क्षियन्ति क निवसन्तीत्येवं देवानां पुरतोवर्तमानौ मित्रावरुणा-
वाहाग्निः ॥ २ ॥

२. (अग्नि की उक्ति) — मुझे किसने देखा था ? वे कौन देवता
हैं, जिन्होंने मेरी नाना प्रकार की देह को देखा था ? मित्र और वरुण,
अग्नि की वह दीप्त और देवयान-साधन देह कहाँ हैं, कहो तो ?

ऐच्छामत्वाबहुधाजातवेदःप्रविष्टमग्नेअप्स्वोषधीषु ।

तत्वायमोअचिकेच्चित्रभानोदशान्तरूप्यादतिसेचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छामि । त्वा । बहुधा । जातवेदः । प्रविष्टम् । अग्ने ।
अप्सु । ओषधीषु । तम् । त्वा । यमः । अचिकेत । चित्रभानो
इति चित्रभानो । दशान्तरुष्यात् । अतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

एवमग्निनापृष्टादेवाअग्निं ब्रुवन्ति हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने त्वा त्वां अन्वैच्छामः की-
दृशं त्वां अप्सुदकेषु ओषधीषु च बहुधा प्रविष्टं अन्विष्य च तं तादृशं प्रविष्टं त्वा त्वां
यमोदेवः अचिकेत ज्ञातवान् । हे चित्रभानो वननीयरश्मे कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति
तदुच्यते दशान्तरुष्यात् अंतरुष्यं गूढमावासस्थानं तच्च दशसंख्योपेतं तादृशात्स्थानाद-
तिरोचमानं अतीत्य प्रकाशमानं अग्नेर्हि गूढानि दशस्थानानि भवन्ति पृथिव्यादयस्त्रयोलो-
काः अग्निवाय्वादित्यास्त्रयोदेवाः आपओषधयोवनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दशस्थानानि ॥ ३ ॥

३. (देवों की उक्ति) — ज्ञातप्रज्ञ अग्नि, जल और ओषधियों में
तुम पैठे हो। तुम्हें हम खोजते हैं। विचित्र किरणोंवाले अग्नि, यम, तुम्हें
देखकर, पहचान गये। यम ने देखा कि, तुम अपने दस स्थानों (तीन भुवन,
अग्नि, वायु, आदित्य, जल, ओषधि, वनस्पति और प्राणि-शरीर) से
भी अधिक दीप्त हो रहे हो।

होत्रादहंवरुणबिभ्यदायन्नेदेवमायुनजन्त्रदेवाः ।

तस्यमेतन्वोबहुधानिर्विष्टाएतमर्थंनचिकेताहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्यत् । आयम् । न । इत् । एव । मा ।
युनजन् । अत्र । देवाः । तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निर्विष्टाः ।
एतम् । अर्थम् । न । चिकेत । अहम् । अग्निः ॥ ४ ॥

अनया देवामां ज्ञातवन्तइति निश्चित्य गूहनस्य प्रयोजनमाह हे वरुण देव होत्राव होतव्यात्
हविर्वहनादित्यर्थः तस्माद्विभ्यदहमायं आगतवानस्मि अतोमा मां एव एवं पूर्वप्रकारेणात्रास्मिन्
हविर्वहनप्रयोजनेनेव युनजन् नैव योजयन्तु देवाः यस्य तादृशस्य बिभ्यतोमे तन्वोबहुधा नि-
र्विष्टा अप्सु एतमर्थं एतद्धविर्वहनकार्यं अग्निरहं न चिकेत न बुध्ये नांगीकरोमि ॥ ४ ॥

४. (अग्नि की उक्ति) — वरुण, मैं होता के कार्य से भय पाकर चला
आया हूँ। मैं चाहता हूँ कि देवता लोग अब होस-कार्य में नियुक्त न करें।
इसी लिए मेरी देह नाना स्थानों में गई है। मैं (अग्नि) अब ऐसा कार्य
नहीं करना चाहता।

एहिमनुदैवयुर्यज्ञकामोरुड्यतातमसिक्षेप्यग्ने ।

सुगान्पथःरुणुहिदेवयानान्वहहव्यानि सुमनस्यमानः ॥ ५ ॥ १० ॥

आ । इहि । मनुः । देवऽयुः । यज्ञऽकामः । अरमऽकृत्य । तमसि ।
 क्षेषि । अग्ने । सुऽगान् । पथः । कृणुहि । देवऽयानान् ।
 वह । हव्यानि । सुऽमनस्यमानः ॥ ५ ॥ १० ॥

अग्निनैवमुक्तादेवाः पुनरग्निमाह्वयन्ति हे अग्ने एहि आगच्छ मनुर्मनुष्योयष्टा मनजीयो-
 मनूराजा वा देवयुर्देवान्यष्टुमिच्छन् यज्ञकामश्च भवति अतएहि किंकुर्वन्यज्ञकामोभवतीति
 चेद उच्यते—अरंकृत्य केवलं तेजःपुंजमेवालंकुर्वन् यद्वेदमुत्तरत्र संबध्यते त्वं तु अलंकृत्य आ-
 त्मानमलंकुर्वन् तमसि अन्यैर्ज्ञातुमशक्येन्धकारे क्षेषि निवससि हे अग्ने आगत्य च देवया-
 नान् देवान्मति येर्मनुष्या आगच्छन्ति तान्पथोमार्गान् सुगान् कृणुहि कृणु । कृविर्हिसाकरण-
 योश्च धिन्विक्कृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः । समित्यनोयज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथाभवन्ति वह च ह-
 व्यान्यस्मदीयानि सुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरंस्त्वं ॥ ५ ॥

५. (देवों की उक्ति)—अग्नि, आजो । मनुष्य यज्ञाभिलाषी हुआ
 है । वह यज्ञ का सारा आयोजन कर चुका है और तुम अन्धकार में हो ।
 देवों से होमीय द्रव्य पाने की इच्छा से सरल मार्ग कर दो । प्रसन्न-चेता
 होकर हवि का वहन करो ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे दशमौवर्गः ॥ १० ॥

अग्नेःपूर्वेभ्रातरोअर्थमेतरथीवाध्वानमन्वावरीवुः ।
 तस्माद्भियावरुणदूरमायंगौरोनक्षेमोरविजेज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्नेः । पूर्वे । भ्रातरः । अर्थम् । एतम् । रथीऽइव । अध्वानम् ।
 अनु । आ । अवरिवुरिति । तस्मात् । भिया । वरुण । दूरम् ।
 आयम् । गौरः । न । क्षेमोः । अविजे । ज्यायाः ॥ ६ ॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह हे देवाः अग्नेर्मम पूर्वे पूर्वमुत्पन्नाभ्रातरोभूपतिर्भुवनपतिर्भूता
 नांपतिरिति त्रयोऽग्रजाः एतमर्थं हविर्वहनाख्यं अर्थं अन्वावरीवुः अनुक्रमेण वृत्तवन्तः तत्र
 वृणोतेर्यङ्लुगताव लुङि च्छेच्छांदसोलुक् बहुलंछन्दसीत्युत्वं । आवरणे दृष्टान्तः—रथीवाध्वानं
 अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वत् ते भ्रातरः तथा कुर्वतोमृताः तस्मान्मरणादभिया हे वरुण दूरं
 देशमायं क्षेमोः इषुक्षेमर्धनुषोज्यायाः सकाशात् गौरोन गौरमृमइव सयथा बिभेति । चलति वा
 तद्वदविजे अकंपे ओविजीभयचलनयोः अनुदात्तेव तौदादिकः तस्य लङ्युत्तमेरूपं ॥ ६ ॥

६. (अग्नि की उक्ति)—देवो, जैसे रथी दूर मार्ग को जाता
 है, वैसे ही मेरे उग्रेष्ठ तीन भ्राता (भूपति, भुवनपति और भूतपति) इस
 कार्य को करते हुए नष्ट हो गये । इसी ढर से मैं दूर चला आया हूँ । जैसे
 इवेत हरिण धनुर्द्वारी की ज्या से डरता है, वैसे ही मैं डरता हूँ ।

अथ सप्तमी—

कुर्मस्तु आयुरजरं यदग्ने यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः ।

अथावहासि सुमनस्यमानो भागं देवेभ्यो हविषः सुजात ॥ ७ ॥

कुर्मः । ते । आयुः । अजरम् । यत् । अग्ने । यथा । युक्तः ।

जातवेदः । न । रिष्याः । अथ । वहासि । सुमनस्यमानः ।

भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुजात ॥ ७ ॥

इदं देवानां वाक्यं हे अग्ने यदायुरायुष्यं अजरं जरारहितमस्ति तत्ते कुर्मः युष्मः तेनायुषा संयुक्तस्त्वं हे जातवेदो जातप्रज्ञ यथा न रिष्याः नम्रियसे तथा कुर्मः । अथ वहासि वह सुमनस्यमानः सौमनस्यं कुर्वन् बोढव्यं वहन् । तदेव दर्शयति हविषः यजमानप्रत्तस्य भागं केभ्यो देवेभ्यः हे सुजात शोभनजन्माग्ने ॥ ७ ॥

७. (देवों की उक्ति) — जातप्रज्ञ अग्नि, हम तुम्हें जरारहित आयु देते हैं । इससे तुम नहीं मरोगे । कल्याण-मूर्ति अग्नि, प्रसन्न-चित्त होकर देवों के पास यथाभाग हव्य ले जाओ ।

अथाष्टमी—

प्रयाजान्मे अनुयाजान् च केवलान् ऊर्जस्वन्तं हविषो दत्तभागम् ।

घृतं चापां पुरुषं चोषधीनामग्ने च दीर्घमायुरस्तु देवाः ॥ ८ ॥

प्रयाजान् । मे । अनुयाजान् । च । केवलान् । ऊर्जस्वन्तम् ।

हविषः । दत्त । भागम् । घृतम् । च । अपाम् । पुरुषम् । च ।

ओषधीनाम् । अग्नेः । च । दीर्घम् । आयुः । अस्तु । देवाः ॥ ८ ॥

अनेनाग्निर्हविर्वहनेदातव्यान्युक्तोचानि प्रतिजानाति हे देवाः मे मह्यं प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथा अनुयाजान् अनुप्रधानान् पञ्चाद्यष्टव्यान् एतन्नामकान् केवलान् असाधारणान् दत्तं प्रयच्छत तथा ऊर्जस्वन्तं प्रत्यभिधारणात्सारवन्तं हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादेर्भागं स्विष्टकृदारव्यं भागं दत्त । अथ बर्जस्वन्तं हविषोभागं प्रयाजानुयाजाख्यं । किंच अपां सारभूतं ताभ्य उत्पन्नं वा घृतं आज्यभा-

गादिसाधनं ओषधीनां ओषधीभ्यउत्पन्नं पुरुषं च भागं दत्त । किंच अग्नेर्मम दीर्घमायुश्चास्तु
वषट्कारकृतवधभयं माभूदित्यर्थः । अमुमितिहासं प्रस्तुत्य कौषीतकिब्राह्मणं—तस्मादाग्नेयाः
प्रयाजाआग्नेयाअनुयाजाआग्नेयमाज्यमाग्नेयःपुरोडाशइति । शरीरदायाहवाअग्नयोभवन्तीति च
ब्राह्मणं । पुरुषाहुतिर्यस्यप्रयतमेतीति च ॥ ८ ॥

८. (अग्नि की उक्ति) — देवो, यज्ञ का प्रथम हविर्भाग (प्रयाज)
और शेष हविर्भाग (अनुयाज) तथा अतीव विपुल भाग मुझे दो ।
जल का सार भाग घृत, ओषधि से उत्पन्न प्रधान भाग और दीर्घ आयु दो ।

तवप्रयाजाअनुयाजाश्चकेवलंऊर्जस्वन्तोहविषःसन्तुभागाः ।
तवाग्नेयज्ञोऽयमस्तुसर्वस्तुभ्यंनमन्तांप्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥ ११ ॥

तव । प्र॒या॒जाः । अ॒नु॒या॒जाः । च । के॒व॒ले । ऊ॒र्ज॒स्व॒न्तः ।
ह॒वि॒षः । स॒न्तु । भा॒गाः । तव । अ॒ग्ने । य॒ज्ञः । अ॒यम् । अ॒स्तु ।
सर्वः । तु॒भ्यम् । न॒म॒न्ताम् । प्र॒दि॒शः । च॒त॒स्रः ॥ ९ ॥ ११ ॥

एवमग्निनायाच्यमानादेवाः प्रतिब्रुवते । हे अग्ने तव प्रयाजाअनुयाजाश्च केवले असा-
धारणाऊर्जस्वन्तोबलवन्तोहविषोभागाः सन्तु । हे अग्ने अयं सर्वोयज्ञश्च तवास्तु तथा प्रदिशः
प्रकृष्टामुख्याश्चतस्रोदिशस्तुभ्यं नमन्तां अतएहि हविर्वहेति शेषः ॥ ९ ॥

९. (देवों का कथन) — अग्नि, प्रयाज, अनुयाज, विपुल और असा-
धारण हविर्भाग तुम्हें मिलेगा । वे सारे यज्ञ भी तुम्हारे ही हों । चारों
दिशायें तुम्हारे पास अवनत हों ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

विश्वेदेवाः षल्लुचं दशमं सूक्तं सौचीकस्याग्रेरार्षं वैश्वदेवं । गतः सूक्तविनियोगः । सु-
गादापनात्पूर्वभागे विनियुक्ताविश्वदेवाःशास्तनेत्येष्व । सूत्रितंच—विश्वेदेवाःशास्तनमायथेहा-
राधिहोतानिषदायजीयानिति ।

सैषा प्रथमा—

विश्वेदेवाःशास्तनमायथेहहोतावृतोमनवैयन्निषद्य ।
प्रमेब्रूतभागधेयंयथावोयेनपथाहव्यमावोवहानि ॥ १ ॥

वि॒श्वे । दे॒वाः । शा॒स्त॒न॒ । मा॒ । यथा॑ । इ॒ह । हो॒ता॑ । वृ॒तः ।
म॒न॒वै॒ । यत् । नि॒ऽस॒द्य॑ । प्र॒ । मे॒ । ब्रू॒त॒ । भा॒ग॒धे॒यम् । यथा॑ ।
वृ॒तः । येन॑ । प॒था॒ । ह॒व्यम् । आ॒ । वः । व॒हा॒नि ॥ १ ॥

एतत्सूक्तं कृत्स्नमाग्नेयं हे विश्वेदेवाः यूयं मा मां शास्तन अनुज्ञां दत्त यथेह यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन् वृतोहोतृत्वेन वृतोहं मनवै स्तौमि भवतः । यद्यस्मात् निषद्य स्तौमि तस्मात् शास्तन मे मम भागधेयं प्रब्रूत यथावोयूयं भागं कल्पितवन्तः तथा तं भागं प्रब्रूत पथा वोहव्यं आवहानि वहनं करोमि ॥ १ ॥

१. विश्वदेव, तुमने मुझे होता के रूप में धरण किया है । मैं यहाँ बैठकर जो मन्त्र पढ़ूंगा, उसे कह दो । मेरा भाग कौन है और तुम लोगों का भाग कौन है, यह मुझे कह दो । जिस मार्ग से तुम्हारे पास मैं होमीय द्रव्य ले जाऊँगा, वह भी कह दो ।

अहं होता न्यसीदं यजीयान्विश्वेदेवामरुतोमाजुनन्ति ।

अहरहरश्विनाध्वर्यवंवां ब्रह्मासमिद्धवतिसाहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम् । होता । नि । असीदम् । यजीयान् । विश्वे । देवाः ।

मरुतः । मा । जुनन्ति । अहः । अहः । अश्विना । आध्वर्यवम् ।

वाम् । ब्रह्मा । समिद्धत् । भवति । सा । आहुतिः । वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यष्टतमोहं होता सन् न्यसीदं निषण्णोस्मि निषदने तं निषण्णं मा मां विश्वे व्याप्तामरुतोदेवाजुनन्ति मेरयन्ति हविर्वहनाय । हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोराध्वर्यवं अहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः । आध्वर्यवं भवद्भ्यामनुज्ञातव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा भवति भवतु कः समित् समिद्धश्चन्द्रमाः चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु । किञ्च साससोम इत्यर्थः सचा समित् समिद्धश्चन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थं वां युवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः । सोमात्मकोहि चन्द्रमा हूयते । एषवै सोमराजेत्युपक्रम्य तदेवोभयन्तीति हिच्छन्द्गोत्राक्षणं । अथवैव्योजना या आहुतिराध्वर्यवमनुष्ठिवद्भ्यां होतव्या सां वां युवयोर्युवाभ्यां भवति ऋषतु आध्वर्यवंवामित्यस्यैवविवरणमेतत् ॥ २ ॥

२. होता होकर मैं यज्ञ करूँगा । इसी से बैठा हुआ हूँ । सारे देवों और मरुतों ने मुझे इस कार्य में नियुक्त किया है । अश्विद्वय, तुम्हें प्रतिदिन अध्वर्यु का कार्य करना होता है । उज्ज्वल सोम स्तोतृ-रूप हो रहे हैं । तुम दोनों सोम पीते हो ।

अयं यो होता किरुसयमस्य कमप्यूहेयत्समं अग्निदेवाः ।

अहरहरजार्धमेमासिमास्यथादेवावधिरेहव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य । कम् ।
 अपि । ऊहे । यत् । समऽअञ्जति । देवाः । अहःऽअहः । जायते ।
 मासिऽमासि । अथ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

योयं होता सकिः कोभवति । कीदृशोभवति तस्य कोव्यापारइत्यर्थः तस्योत्तरमुच्यते य-
 मस्य मृतेर्भीतः सन्निति शेषः कमपि हुतं ऊहे वहति यद्वा सर्वमृत्विग्जातं नियमयतीति यमोयज-
 मानः तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान् प्रति यत्समञ्जति यद्धविः प्रामुबन्ति देवाः । किंचा-
 ग्निरहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं जायते प्रादुर्भवति तथा मासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थं
 एतत्कालद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासषण्माससंवत्सरादीनां । अपरेतु पुनरेवमाहुः अहरहः सूर्या-
 त्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति । अथ तमिममग्निं देवा दधिरे हव्यवाहं हविषां वोढारं
 एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥ ३ ॥

३. होता को क्या करना होता है ? होता यजमान के जिस द्रव्य का
 हवन करते हैं, वह देवों को मिलता है । प्रतिदिन और प्रतिमास होम
 होता है । इस कार्य में देवों ने अग्नि को हव्यवाहक नियुक्त किया है ।

मां देवादधिरे हव्यवाहमपम्लुसंबहु कृच्छ्राचरन्तम् ।

अग्निर्विद्वान्यज्ञानः कल्पयाति पञ्चयामं त्रिवृतं सप्तन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । अपम्लुसम् । बहु ।

कृच्छ्रा । चरन्तम् । अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति ।

पञ्चयामम् । त्रिवृतम् । सप्तन्तुम् ॥ ४ ॥

मामग्निं देवाहव्यवाहं हविर्वोढारं दधिरे । कृतवन्तः कीदृशं मां अपम्लुकं अपक्रम्यागतं
 बहुकृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि चरन्तं गच्छन्तं कया मनीषया दधिरे इत्युच्यते अ-
 यमग्निर्विद्वान् सर्वं जानन् नोस्माकं यज्ञं कल्पयाति कल्पयति । कीदृशं यज्ञं पञ्चयामं पञ्चवि-
 षगमनं पांकोहियज्ञः त्रिवृतं सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं सप्तन्तुं सप्तभिः छंदोमयैः स्तुति-
 भिर्विस्तृतं ॥ ४ ॥

४. मैं (अग्नि) ने पलायन किया था । मैं अनेक प्रकार के कष्ट करता
 था । मुझे देवों ने हव्य-वाहन नियुक्त किया है । विद्वान् अग्नि हमारे यज्ञ
 का आयोजन करते हैं । यज्ञ के पांच मार्ग हैं । उसमें तीन बार सोम का
 निष्पीड़न (सवन-त्रय) किया जाता है और सात छन्दों में स्तव किया
 जाता है ।

अथ पंचमी—

आवोयक्ष्यमृतत्वंसुवीरंयथावोदेवावरिवःकराणि ।

आबाह्वोर्वज्रमिन्द्रस्यधेयामथेमाविश्वाःपृतनाजयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतत्वम् । सुवीरम् । यथा । वः । देवाः ।

वरिवः । कराणि । आ । बाह्वोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् ।

अथ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयाति ॥ ५ ॥

हे देवावोयुष्मानायक्षि आयाचे किं अमृतत्वं अविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च हे देवा-
वोयुष्माकं वरिवः परिचर्यां हवीरूपधनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः । किंचे-
न्द्रस्य बाह्वोर्वज्रं आधेयां ग्राहयामीत्यर्थः । अग्रेर्होतृत्वाभावे इन्द्रस्य सोमाद्यभावादुर्बलत्वेन व-
ज्रधारणं नोपपद्यते अतस्तत्कृत्वा वज्रं ग्राहयामीत्यर्थः । अथैवं सतीमाविश्वाः सर्वाःपृतनाः
शत्रुसेनाः जयाति जयति जयतु वा ॥ ५ ॥

५. देवो, मैं तुम्हारी सेवा करता हूँ । इसलिए तुमसे प्रार्थना करता
हूँ कि मुझे अमर करो और सन्तान दो । मैं इन्द्र के बोनों हाथों में वज्र
देता हूँ । तभी वह इन सारी शत्रु-सेनाओं को जीतते हैं ।

त्रीणिशतात्रीसहस्राण्यग्निंत्रिंशच्चदेवानवचासपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिस्माआदिद्धोतारंन्यसादयन्त ॥ ६॥१२॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च ।

देवाः । नव । च । असपर्यन् । औक्षन् । धृतैः । अस्तृणन् ।

बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ६ ॥ १२ ॥

त्रीणि शता शतानि त्री सहस्रा त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च एतत्संख्याकादेवाअ-
ग्निं मां सपर्यन् पर्यचरन् । परिचारप्रकारउच्यते—धृतैः क्षरद्भिराज्यैः औक्षन् सिकवंतः अस्मै
अक्षये मह्यं च बर्हिरस्तृणन् आस्तृतवन्तः । आदित्वास्तरणानन्तरं होतारं आह्वातारं न्य-
सादयन्त नियमेनासादितवन्तः ॥ ६ ॥

६. तीन हजार तीन सौ उन्तालीस देवताओं ने अग्नि की सेवा की
है । अग्नि को उन्होंने घृत से अभिषिक्त किया है, उनके लिए कुश बिछा
दिया है और उन्हें होता के रूप में यज्ञ में बैठाया है ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

यमैच्छामेत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं देवानां वाक्यत्वाद्देवाऋषयः तदद्येति हृचस्य सौ-
चीकोऽग्निर्ऋषिः तन्तुतन्वन्नित्याद्याः अष्टमीवर्जिताजगत्यः अष्टमीशिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथाचा-
नुक्रान्तं—तंतुमाद्याजगत्योष्टमीवर्जमिति । शिष्टमुक्तं । गतःसूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

यमैच्छाममनसासोऽयमागाद्यज्ञस्यविद्वान्परुषश्चिकित्वान् ।
सनोयक्षदेवतातायजीयाञ्चिद्विषत्सदन्तरःपूर्वोअस्मत् ॥ १ ॥
यम् । ऐच्छामं । मनसा । सः । अयम् । आ । अगात् । यज्ञस्य ।
विद्वान् । परुषः । चिकित्वान् । सः । नः । यक्षत् । देवताता ।
यजीयान् । नि । हि । सत्सत् । अन्तरः । पूर्वः । अस्मत् ॥ १ ॥

यमग्निं ऐच्छाम अन्विष्टवन्तोवयं मनसा हविः प्रापणबुद्ध्या महं हविः प्रापयत्विति बु-
द्ध्येत्यर्थः सोयमग्निरागात् आजगाम कीदृशोऽग्निः यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् जानन् तथा परुषः प-
रुषि सन्धातव्यान्यंगानि चिकित्वान् अभिगच्छन् सोमिर्यजीयान् यष्टतमः नोस्मान्देवताता
देवतातौ यज्ञे यक्षत् यजतु निषत्सद्धिं न्यसीदत् खलु वेद्यामितिशेषः । कीदृशः सन् अन्तरः
ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् अस्मत्पूर्वः अस्मत्तोदेवेभ्यः पूर्वभावी सन् अग्निं
समिध्य पश्चाद्धि देवां आहूयते ॥ १ ॥

१. मन से जिन अग्नि की हम कामना करते थे, वह आगये हैं। अग्नि
यज्ञ को जानते हैं। वह अपने अङ्गों को सम्पूर्ण करते हैं। उनके समान
कोई भी यज्ञकर्त्ता नहीं है। वे हमारा यजन करें। यजनीय देवों के मध्य
वे देवी पर बैठे हुए हैं।

दर्शपूर्णमासयोः पुरा अराधीत्येषा जप्या । सूत्रमुदाहृतं ।

सैषा द्वितीया—

अराधिहोतानिषदायजीयानमिप्रयांसिसुधितानिहिरव्यत् ।
यजामहैयज्ञियान्हन्तदेवाँईळामहाईड्योँआज्येन ॥ २ ॥

अराधि । होता । निषदा । यजीयान् । अग्नि । प्रयांसि ।
सुधितानि । हि । रव्यत् । यजामहै । यज्ञियान् । हन्त ।
देवान् । ईळामहै । ईळान् । आज्येन ॥ २ ॥

अयमग्निः होता होमनिष्पादकोयजीयान् यष्टतमश्च सन् निषदा वेद्यां निषदनेन अ-
राधि सिद्धोभूत् आहुतियोग्योभूदित्यर्थः तथाभूतोयं सुधितानि सुष्टुनिहितानि प्रयांसि चरु-
पुरोडाशाद्यन्त्रानि अभिहित्यत् अभिचष्टे सर्वतः पश्यति होतिपूरणः कया बुध्येति यज्ञियान्
यष्टन्यान् आहुतिभाजोदेवान् हन्त शीघ्रं आज्येन येजामहै इति तथा ईड्यांश्च स्तुतिभाजो-
देवान् स्तुत्याईळामहाइति बुध्येतिशेषः ॥ २ ॥

२. अग्नि, होता, और श्रेष्ठ यज्ञकर्त्ता हैं। वेदी पर बैठकर आहुति
के योग्य हुए हैं। अग्नि भली भाँति रखे हुए चरु, पुरोडाश आदि को
धारों ओर से देख रहे हैं। इसलिए कि, आहुतिपात्र देवों का शीघ्र यज्ञ
किया जाय और स्तुत्य देवों की स्तुति की जाय।

यस्मिन्यजमाने जीवति सति मृतशब्दोजायते तस्य सुरभिर्मतीष्टिः कर्तव्या साध्वीमक-
रित्येषा तत्रयाज्या । सूत्रितंच—अग्निर्होतान्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकर्देववीर्तिनोअद्येति ।

साध्वीमकर्देववीर्तिनोअद्ययज्ञस्यजिह्वामविदामगुह्याम् ।

सआयुरागात्सुरभिर्वसानोभद्रामकर्देवहूतिर्नोअद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अक्रः । देवहूतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् ।

अविदाम् । गुह्याम् । सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः ।

वसानः । भद्राम् । अक्रः । देवहूतिम् । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमग्निरद्य नोस्माकं देववीर्तिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं सा-
ध्वीमकः साधुमकरोत् वयं च यज्ञस्य गुह्यां गूढतरां जिह्वां अविदाम लब्धवन्तः अग्निर्हि य-
ज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानात् जिह्वात्वोपचारः । सतादृशोग्निः सुरभिः सुगन्धः आयुर्दे-
वैर्दत्तमायुष्यं वसानआच्छादयन् आगादागच्छति । आगत्य च नोस्मदर्थं देवहूतिं देवानामा-
ह्वानवन्तं यज्ञं भद्रामकः कल्याणं कृतवान् अद्येदानीं ॥ ३ ॥

३. हम लोगों का देवागमन-रूप यज्ञ-कार्य है, उसे अग्नि सुसम्पन्न
करे। यज्ञ की जो गूढ़ जिह्वा (अग्नि) है, उसे हम पा चुके हैं। अग्नि
सुरभि होकर और दीर्घ आयु पाकर आये हैं। देवाह्वान-रूप यज्ञ को
अग्नि ने पूर्ण किया है।

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा तदद्यवाचइत्येषा जप्या ऋगादापनात्पूर्व-
मपि जप्या । सूत्रितंच—तदद्यवाचःप्रथममसीयेति समाप्येति ।

सैषा चतुर्थी—

तदद्यवाचःप्रथममसीयेनासुरौअभिदेवाअसाम ।

ऊर्जादुतयज्ञियासःपञ्चजनाममहोत्रंजुषध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अ॒द्य । वा॒चः । प्र॒थ॒मम् । म॒सी॒य । ये॒न । अ॒सुरा॑न् ।
 अ॒भि । दे॒वाः । अ॒साम् । ऊ॒र्जा॑ऽअ॒दः । उ॒त । य॒ज्ञि॒या॒सः ।
 प॒ञ्च । ज॒नाः । म॒म । हो॒त्रम् । जु॒ष॒ध्वम् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तं अद्येदानीं प्रथमं मुख्यनामैतदवाचां मुख्यं तद्वाचोवचोवचनं मसीय उच्चारयामि येन वचसा अहं देवाश्च वयं असुरानभ्यसाम अभिभवेम किं तत् प्रथमं वचनमित्युच्यते हे ऊर्जादः अन्नादः उतापिच यज्ञियासः यज्ञार्हाः हे पंचजनाः देवमनुष्यादयः यूयं मम होत्रं हवमाह्वानं जुषध्वं सेवध्वमिति एवंबहूच्यमाने अग्निमनूयन्ति सर्वेदेवा इत्यभिप्रायः । अत्र तदद्यवाचः परममसीयेत्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ४ ॥

४. जिस वाक्य का उच्चारण करने पर हम असुरों का पराभव कर सकें, उस सर्वश्रेष्ठ वाक्य का हम उच्चारण करें। अन्नभक्षक, यज्ञ-योग्य और पञ्चजनो (देव-मनुष्यादि को), तुम लोग हमारे होम-कार्य का सेवन करो।

प॒ञ्च॒ज॒ना॒म॒म॒हो॒त्रं॒जु॒ष॒न्तां॒गो॒जा॒ता॒उ॒त॒ये॒य॒ज्ञि॒या॒सः ।

पृ॒थि॒वी॒नः॒पा॒र्थि॒वा॒त्पा॒त्वं॒हं॒सो॒न्त॒रि॒क्षं॒दि॒व्या॒त्पा॒त्स्मा॒न् ॥ ५ ॥ १३ ॥

प॒ञ्च । ज॒नाः । म॒म । हो॒त्रम् । जु॒ष॒न्ता॒म् । गो॑ऽजा॒ताः । उ॒त ।
 ये । य॒ज्ञि॒या॒सः । पृ॒थि॒वी । नः । पा॒र्थि॒वा॒त् । पा॒तु । अ॒हं॒सः ।
 अ॒न्त॒रि॒क्षम् । दि॒व्या॒त् । पा॒तु । अ॒स्मान् ॥ ५ ॥ १३ ॥

पंचजनादेवादयः मम होत्रं हवमाह्वानं जुषन्तां सेवन्तां । अपिच गोजाताः भूम्यामुत्पन्नाः यद्वा गोशब्देन तज्जं पयआदिकमुच्यते हविरर्थं प्रादुर्भूता इत्यर्थः । तादृशाये सन्ति उतापिच येयज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः सन्ति ते मम होत्रं जुषन्तां । किंच पृथिवीदेवता पार्थिवात् पृथिवीसंबन्धात् नोस्मान् अंहसः पापात्पातु रक्षतु । तथा अन्तरिक्षं अन्तरिक्षदेवता दिव्यात् आन्तरिक्षात् अंहसः पापात् सकाशात् अस्मान्पातु ॥ ५ ॥

५. पञ्चजन (देवादि) मेरे होत्र का सेवन करें। हव्य के लिए उत्पन्न और यज्ञार्ह देवता मेरे होत्र का सेवन करें। पृथिवी हमें पाप से बचावे। अन्तरिक्ष हमें पाप से बचावे।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादारभ्य आहवनीयाद्वेदिं वेदवृणैरास्तृणाति तन्तुमित्यनया । सूत्रितंच—अविधून्वत्सन्तवस्तृणन्त्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुतन्वन्नजसोभानुमन्विहीति । अग्नि-

होत्रहोमेप्यनया उदकधारास्त्रावणीया । सूत्रितंच—गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्नजसोभानुमन्विहीति । अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमणे अनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यं उदकेन भस्मना च पूरयेत् । सूत्रितंच—गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्याच सन्तनुयादिति । आग्निमारुतेप्येषा धाम्या । सूत्रितंच—तन्तुं तन्वन्नजसोभानुमन्विसेवानइन्द्रोमघवाविरप्सीति ।

अथ षष्ठी—

तन्तुं तन्वन्नजसोभानुमन्विहि ज्योतिष्मतः पथो रक्षधिया कृतान् ।
अनुल्बणं वयत जोगुवां मपो मनुर्भव जनय दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनुं । इहि । ज्योतिष्मतः ।
पथः । रक्ष । धिया । कृतान् । अनुल्बणम् । वयत । जोगुवाम् ।
अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने तन्तुं यज्ञं तन्वन् विस्तारयन् रजसः रक्षणात्मकस्य लोकस्य भानुं भासकमादित्यं अन्विहि अनुगच्छ रश्मिद्वारा सूर्यमंडलं प्रविशेत्यर्थः किंच ज्योतिष्मतः प्रकाशवतो यज्ञस्य पथोगमनमार्गान् अथवा ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः स्वर्गस्य पथोमार्गान् देवयानान् रक्ष पालय । कीदृशान् मार्गान् धिया कर्मणा कृतान् संपादितान् । किंच सोमिः जोगुवां स्तोतृणां अपः कर्मनामैतत् क्रियया व्याप्यं कर्म अनुल्बणं अनतिरिक्तं वयत करोतु । देवयज्ञउल्बणं क्रियते तस्यैवैषा शान्तिरिति हिब्राह्मणं । सत्त्वं मनुर्भव मन्तव्यो भव स्तुत्यो भवेत्यर्थः किंच दैव्यं जनं देवसंघं जनय उत्पादय यज्ञाभिगमनवन्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, यज्ञ विस्तार करते हुए इस लोक के वीप्ति-कर्त्ता सूर्य के अनुगामी बनो (सूर्यमण्डल में पैंठो) । सत्कर्म-द्वारा जिन ज्योतिर्मय मार्गों (देवयानों) को प्राप्त किया जाता है, उनकी रक्षा करो । वे अग्नि स्तोताओं का कार्य निर्दोष कर दें । अग्नि, तुम स्तत्रनीय बनो और देवों को यज्ञाभिगामी करो ।

अथ सप्तमी—

अक्षान्होन ह्यतनो तसोम्या इष्कणुध्वं रशना ओतपिंशत ।
अष्टावधुरं वहता भितोरथ येन देवासो अनयन्नभिप्रियम् ॥ ७ ॥

अक्षानहः । नह्यतन । उत । सोम्याः । इष्णुध्वम् । रशनाः ।
 आ । उत । पिशत । अष्टाश्वन्धुरम् । वहत । अभितः । रथम् ।
 येन । देवासः । अनयन् । अभि । प्रियम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञे जिगमिषवो देवाः परस्परं ब्रुवते हे सोम्याः सोमार्हा देवाः यूयं अक्षानहः अक्षेषु
 नह्यान् बन्धनीयान् अश्वान् नह्यतन नह्यत बध्नीत रथे । उतापिच रशनाः अश्वबन्धनप्रग्रहान्
 इष्णुध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत नकारलोपश्छान्दसः । उतापिच आपिशत पिशअवयवे
 अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः । अष्टावन्धुरं वन्धुरं सारथिनिवासस्थानं अष्टसंख्याकवन्धुरोपेतं रथं
 सूर्यसंबन्धिनं अभितः सर्वतोवहत सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान् रथान् यज्ञं प्रतिगमयतेत्यर्थः
 येन देवासो देवाः प्रियं आत्मानं अनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितोवहतेति संबन्धः । यद्वा
 तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यं ॥ ७ ॥

७. (यज्ञागमनेच्छु देवता कहते हैं) —सोम-योग्य देवो, रथ में
 जोतने योग्य घोड़ों को रथ में जोतो । घोड़े का लगाम साक़ करो । घोड़ों
 को अलंकृत करो । आठ सारथियों के बैठने योग्य रथों को, सूर्य-रथ के
 साथ, यज्ञ में ले जाओ । इसी रथ से देवता अपने को ले जाते हैं ।

वैवाहिके प्रयाणे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीमश्वन्वतीत्यर्धर्चेन वधूं नाव-
 मारोहयेत् उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रामयेत् । सूत्रितंच—अश्वन्वतीरीयतेसंरभध्वमित्यर्धर्चेन
 नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रामयेदिति ।

सैषा अष्टमी—

अश्वन्वतीरीयतेसंरभध्वमुत्तिष्ठतप्रतरतासखायः ।

अत्राजहामयेअसन्नशैवाःशिवान्वयमुत्तरेमाभिवाजान् ॥ ८ ॥

अश्वन्वती । रीयते । सम् । रभध्वम् । उत् । तिष्ठत । प्र ।

तरत । सखायः । अत्र । जहाम । ये । असन् । अशैवाः ।

शिवान् । वयम् । उत् । तरेम् । अभि । वाजान् ॥ ८ ॥

अनयापि देवाग्रजजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते अश्वन्वती नाम नदी रीयते गच्छति री
 गतिरेषणयोः तां यज्ञगमनायोत्तरीतुं उत्तिष्ठत उद्गच्छत तथाकृत्वा प्रतरत तां नदीमुलंघयत हे
 सखायोयजमानस्य सखिभूता इति देवानां संबोधनं अत्र अस्यां नद्यां जहाम परित्यजाम का-

निति उच्यते ये अशेवाः शेवमिति सुखनाम ये असुखभूताः असन्नभूवन् अस्मानाश्रित्यव-
र्तन्ते तानजहाम । तथाकृत्वा शिवान् सुखकरान् वाजान् अन्नानि हवींषि अभि प्राप्तुमुत्तरेम
ज्जंतीर्णाभवेम वयं ॥ ८ ॥

८. अश्मन्वती नाम की नदी बह रही है । प्रस्तुत होकर इसे लाँघ
जाओ । मित्र देवो, जो कुछ असुख था, उसे छोड़कर और नदी पार
कर हम अन्न पावेंगे ।

त्वष्टा॑ मा॒यावे॑द॒पसा॑म॒पस्त॑मो॒बिभ्र॑त्पात्र॒देव॑पाना॒निश॑त॒मा ।
शि॒शी॒तेन॑न॒पर॑शुं॒स्वाय॑सं॒येन॑वृ॒श्वादे॑त॒शो॒ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ९ ॥

त्वष्टा । मा॒याः । वे॒त् । अ॒पसा॑म् । अ॒पः॑स्त॒मः । बि॒भ्रत् । पात्रा॑ ।
दे॒व॒पाना॑नि । श॒म॑स्त॒मा । शि॒शी॒ति । नू॒नम् । प॒र॒शुम् । सु॒व॒आ॒य॒सम् ।
येन॑ । वृ॒श्वात् । ए॒त॒शः । ब्रह्म॑णः । प॒तिः ॥ ९ ॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पी मायाः कर्मनामैतत् कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि वेद वेत्ति जानाति
सच त्वष्टा अपसां शोभनकर्मवतां मध्ये अपस्तमः अतिशयेन शोभनकर्मा देवपानानि देवाः
पिबन्ति येषु तानि पात्रा सोमपात्राणि बिभ्रत् धारयन् वर्तते इति शेषः सत्वष्टा नूनमिदानीं
अग्नौ हविर्वहनायांगीकृते सति स्वायसं शोभनायःसारभूतं परशुं शिशीते तीक्ष्णयति त्वष्टा
पात्रसंपादनार्थं येन परशुना एतशः एतवर्णः ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणोमन्त्रस्य पात्रादिसंपादनरूपस्य
कर्णः पतिः स्वामी वृश्वात् वृश्वति पात्राणि ॥ ९ ॥

९. त्वष्टा पात्र निर्माण करना जानते हैं । उन्होंने देवों के लिए
अतीव सुन्दर पान पात्र बनाये हैं । वे उत्तम लोहे से बनाये गये कुठार
को तेज कर रहे हैं । उसी से ब्रह्मणस्पति पात्र बनाने के योग्य काठ को
काटते हैं ।

अथ दशमी—

स॒तो॒नू॒नक॑व॒यः॒संशि॑शी॒तवा॑शी॒भि॒र्याभि॑र॒मृता॑य॒तक्ष॑थ ।
वि॒द्वांसः॑ प॒दागु॑ह्या॒निक॑र्त॒नये॑न॒देवा॑सो॒अमृ॑त॒त्वमा॑न॒शुः ॥ १० ॥

स॒तः । नू॒नम् । क॒व॒यः । स॒म् । शि॒शी॒त । वा॒शी॒भिः । या॒भिः ।
अ॒मृता॑य । तक्ष॑थ । वि॒द्वांसः । प॒दा । गु॒ह्या॒नि । क॒र्त॒न । येन॑ ।
दे॒वासः॑ । अ॒मृ॒त॒त्वम् । आ॒न॒शुः ॥ १० ॥

हे कवयो मेधाविनः त्वष्टुर्मम शिष्याः ऋभवः सतः सन्त इत्यर्थः प्रशस्तायूयं नूनमिदानीं संशिशीत अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत वाशीः याभिर्वाशीभिः पात्राण्यमृताय सोमाय तत्पानायेत्यर्थः यद्वा युष्माकममृतत्वाय तदर्थं तक्षथ संपादयथ हे कवयो विद्वांसो यूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि वासस्थानानि कर्तन कुरुत । येन स्थानकरणेन देवासो देवा यूयममृतत्वं आनयुः प्राप्ताः । एवं स्वशिष्यानाह ॥ १० ॥

१०. मेधावियो, जिन कुठारों से अमृत-पान के लिए (अमर होने के लिए) पात्र बनाया करते हो, उन्हें भली भाँति तेज करो। विद्वानो, तुम ऐसा गोपनीय वास-स्थान बनाओ, जिससे देव अमर हुए थे।

गर्भे योषामदधुर्वत्समासन्धिपीच्येन मनसा तजिह्वया ।

सविश्वाहा सुमना योग्या अभिसिषासनिर्वनते कारइजितिम् ॥ ११ ॥ १४ ॥

गर्भे । योषाम् । अदधुः । वत्सम् । आसनि । अपीच्येन । मनसा ।

उत । जिह्वया । सः । विश्वाहा । सुमनाः । योग्याः । अभि ।

सिषासनिः । वनते । कारः । इत् । जितिम् ॥ ११ ॥ १४ ॥

ते ऋभवो गर्भे मृताया गोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि वा मृता नागोः संबन्धिनि योषां कांचिद्वा अदधुः धारितवन्तः । निश्चर्मणोगामरिणीतधीतिभिरिति उक्तं । तथा आसनि मृताया आस्ये वत्समदधुः । केन साधनेन अपोच्येन मनसा देवत्वमाकांक्षता । उतापिच जिह्वया सादृश्यप्रधानोऽयं निर्देशः जिह्वावदायतया वाश्येत्यर्थः यद्वा मनसापिच जिह्वया युक्तां योषामिति संबन्धः सिषासनिः संभजनशीलः स ऋभुसन्धः विश्वाहा सर्वेष्वप्यहःसु सर्वदा योग्याः स्वीचिताः सुमनाः । स्तुतीरभिवनते आभिमुख्येन संभजते । सच संघोजितिं शत्रुजयं कारइत् कर्तैव शत्रुजयकर्तैव ॥ ११ ॥

११. मृत गायों में से एक गाय को ऋभुओं ने रक्खा और उसके मुख में एक बछड़ा भी रक्खा। उनकी इच्छा देवता बनने की थी। इस कार्य को सम्पन्न करने का उपाय उनका कुठार है। प्रतिदिन ऋभुगण अपने योग्य उत्तमोत्तम स्तोत्र ग्रहण करते हैं। वे अवश्य शत्रुजयकर्त्ता हैं।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

तांस्तुतइति षष्ठ्यं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथा चानुक्रान्तं—तांस्तुतइति बृहदुक्थो वामदेव्यइति । समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे एतत्सूक्तं सूत्रितं च—अपूर्व्या पुरुतमानि तांस्तुते कीर्तिमहां इन्द्रेति । महाव्रते निष्केवल्ये एतत्सूक्तं । सूत्रितं च—तांस्तुते कीर्तिमघवन्महित्वाभूयद्वावृधेवीर्यायेति ।

तत्र प्रथमा—

तांसुतेकीर्तिमघवन्महित्वायत्त्वाभीतेरोदसीअह्वयेताम् ।
प्रावोदेवाँआतिरोदासमोजःप्रजायैत्वस्यैयदशिक्षइन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघवन् । महित्वा । यत् । त्वा ।
भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् । प्र । आवः । देवान् ।
आ । अतिरः । दासम् । ओजः । प्रजायै । त्वस्यै । यत् ।
अशिक्षः । इन्द्र ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् ते तव संबन्धिनीं महित्वा महत्वेनागतां कीर्तिं सुसुष्ठु कीर्तयामी-
ति शेषः । किंच यद्यदा त्वा त्वां प्रति भीते असुरैर्भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ अह्वयेतां
आगच्छेत्यब्रूतां तदानीं देवान् प्रावः पारक्षः । तथा दासं देवानामुपक्षयकर्तारं असुरं आतिरः
व्यनाशयः असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योर्भारं पर्यहरः इति यदस्ति किंचित्
त्वस्यै एकस्यै प्रजायै यजमानरूपायै ओजः तद्वलं अशिक्षः प्रायच्छः तांतां कीर्तिं कीर्तयामी-
त्यर्थः ॥ १ ॥

१. धनी इन्द्र, तुम्हारी महती कीर्ति का मैं वर्णन करता हूँ जिस समय
द्यावापृथिवी ने डरकर तुम्हें बुलाया, उस समय तुमने देवों की रक्षा की,
वस्युवल का संहार किया और यजमान को बल प्रदान किया ।

अथ द्वितीया—

यदचरस्तन्वावावृधानोबलानीन्द्रप्रब्रुवाणोजनेषु ।
मायेत्सातेयानियुद्धान्याहुर्नाद्यशत्रुननुपुराविवित्से ॥ २ ॥

यत् । अचरः । तन्वा । वृधानः । बलानि । इन्द्र । प्रब्रुवाणः ।
जनेषु । माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः ।
न । अद्य । शत्रुम् । ननु । पुरा । विवित्से ॥ २ ॥

हे इन्द्र तन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा वावृधानोवर्धमानोजनेषुप्राणिषु बलानि प्रब्रुवाणः
वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन् अचरः संग्रामं कृतवानिति यदस्ति ते तव

सागतिः मायेव मायैव वृथेत्यर्थः। किंच यानि युद्धानि शत्रुविषयाणि आहुः ब्रुवते पुराविद ऋषयः तान्यपि मायैव । कुतइत्याह अद्य इदानीं शत्रुं हन्तव्यं न विवित्से न लभसे अद्यमाभूत्पूर्वं हतवानस्मीति ब्रूषे तदपि नेत्याह नन्विति प्रश्ने । किं पुरा शत्रुं अलभथाः तदपि नेत्यर्थः ॥२॥

२. इन्द्र, तुमने अपने शरीर को बढ़ाकर और अपने सारे कार्यों की घोषणा कर जिन सब बलसाध्य व्यापारों को सम्पन्न किया, वे सब माया मात्र हैं; तुम्हारे सारे युद्ध में माया भर है। इस समय तो तुम्हारा कोई भी शत्रु नहीं है। क्या पहले था? यह भी सम्भव नहीं।

कउनुतेमहिमनःसमस्यास्मत्पूर्वऋषयोन्तमापुः ।

यन्मातरं च पितरं च साकमजं न यथास्तन्वः १ स्वायाः ॥ ३ ॥

के । ऊँ इति । नु । ते । महिमनः । समस्य । अस्मत् । पूर्वे ।

ऋषयः । अन्तम् । आपुः । यत् । मातरम् । च । पितरम् ।

च । साकम् । अजं न यथाः । तन्वः । स्वायाः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र ते तव महिमनः महिम्नः समस्य सर्वस्यापि अन्तं पारं अस्मत् अस्मत्तः पूर्वे ऋषयः के आपुः प्राप्नुवन् न केपीत्यर्थः । यद्यपि महत्त्वं प्रख्यापयन्ति तथापि न कात्स्न्येनेति । तत्र कारणमाह—यत् यस्मात् मातरं च पितरं च । द्यौर्वः पितापृथ्वीमातेति हिंश्रुतं । अतोद्यावापृथिव्यावित्यर्थः ते उभे अपि साकं सहैव स्वायास्तन्वः स्वकीयाच्छरीरात् अजनयथाः उदपादयः अतोनापुरितिसंबन्धः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, हमसे पहले किसी ऋषि ने तुम्हारी अखिल महिमा का अन्त पाया था । तुमने अपने ही शरीर से अपने माता-पिता को (द्यावापृथिवी को) एक साथ उत्पन्न किया था ।

अथ चतुर्थी—

चत्वारिंते असुर्याणि नामादाभ्यानि महिषस्य सन्ति ।

त्वमङ्गत्तानि विश्वानि वित्से येभिः कर्माणि मघवञ्चकर्थ ॥ ४ ॥

चत्वारि । ते । असुर्याणि । नाम । अदाभ्यानि । महिषस्य ।

सन्ति । त्वम् । अङ्ग । तानि । विश्वानि । वित्से । येभिः ।

कर्माणि । मघवन् । चकर्थ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र महिषस्य महतः पूज्यस्य ते तव चत्वारि असुर्याणि असुरविघातीनि अदा-
भ्यानि अन्यैरहिंस्यानि उत्तरसूक्तेऽपान्यवर्जितेषु दूरेतन्नामेत्यादिषु चतुर्थत्रेषु प्रतिपादिता-
नि यानि नाम नामकानि शरीराणि सन्ति हे अंग सखे त्वं तानि विश्वानि सर्वाणि वित्ते
वेत्सि जानासि येभिर्नामभिः कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि चकर्थं कुरुषे हे मघवन् तानि
वेत्सीति ॥ ४ ॥

४. तुम महान् हो। तुम्हारे चार असुर-घातक और अहिंसनीय शरीर
हैं। धनी इन्द्र, उन्हीं शरीरों से तुम अपने बड़े कार्यों को करते हो।

त्वं विश्वा दधिषे केवलानि यान्या विर्या च गुहा वसूनि ।

काममिन्मैमघवन्मावितारीस्त्वमाज्ञाता त्वमिन्द्रासि दाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च ।

गुहा । वसूनि । कामम् । इत् । मे । मघवन् । मा । वि ।

तारीः । त्वम् । आज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि केवलानि अन्येषामसाधारणानि वसूनि धनानि दधिषे धा-
रयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यत आह यान्याविः आविर्भूतानि सर्वैः प्रसिद्धानि
वसूनि निवासयोग्यानि धनानि सन्ति या च गुहा गुहायां निगूढप्रदेशे वर्तमानानि वसूनि सन्ति
तानि विश्वानि दधिषइति । यस्मादेवं तस्मात् मे मम कामं कांक्षितं हे मघवन् धनवन्निन्द्र
मावितारीः माहिंसीः इव पूरणे । अपितु वर्धयेति शेषः । हे इन्द्र त्वं आज्ञातासि प्रापयितास्य-
भिलषितं धनं । तथा हे इन्द्र त्वं दातासि ॥ ५ ॥

५. प्रकट और छिपी हुई—दोनों तरह की सम्पत्तियों को तुम
अधिकार में करते हो। इन्द्र, मेरी अभिलाषा पूरी करो। तुम स्वयं दान
करने की आज्ञा करते हो और स्वयं दान देते हो।

अथ षष्ठो—

यो अदधा ज्योतिषि ज्योतिरन्तर्या असृजन्मधुना संमधूनि ।

अधप्रियं शूषमिन्द्राय मन्म ब्रह्मकृतो बृहदुक्था दवाचि ॥ ६ ॥ १५ ॥

यः । अदधात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् ।

मधुना । सम् । मधूनि । अधं । प्रियम् । शूषम् । इन्द्राय ।

मन्म । ब्रह्मकृतः । बृहदुक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥ १५ ॥

यइन्द्रोज्योतिषि ज्योतिष्मति आदित्यादिके तेजस्यन्तः ज्योतिस्तेजः अदधाद्धारितवान् यदा-
दित्यादिषु तेजोस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः यश्च मधुना मधुरेण रसेन निमित्तेन मधूनि सोमानि
मधुरद्रव्याणि समसृजत् समयोजयत् । यद्वा मधुनाअत्र मधुशब्देन सर्वैः सेव्यमानआदित्यउच्यते
तेन सह मधून्युदकानि समसृजत् । अध संप्रति तस्माइन्द्राय प्रियं प्रियजनकं शूषं बलं श-
श्रूणां शोषकत्वात् बलकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं ब्रह्मकृतोमन्त्रकृतोबृहदुक्त्वात् प्रभूतशस्त्रयुक्तां-
देतन्नामकादृषेर्मत्तोवाचि उक्तमभूत् ॥ ६ ॥

६. जिन्होंने ज्योतिर्मय पदार्थों में ज्योति स्थापित की है और जिन्होंने
मधु देकर सोमरस आदि मधुर वस्तुओं की सृष्टि की है, उनके लिए बृहदुक्त
मंत्रों के कर्त्ता ऋषि ने प्रिय और बलकर स्तोत्र किया था।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

दूरेतदित्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत् । दूरइत्यनुक्रान्तं । गतः सूक्तविनियोगः ।

दूरेतन्नामगुह्यंपराचैर्यत्त्वाभीतेअह्वयेतांवयोधै ।

उदस्तभ्राः पृथिवीद्यामभीकेभ्रातुः पुत्रान्मघवन्ति त्विषाणः ॥ १ ॥

दूरे । तत् । नाम । गुह्यम् । पराचैः । यत् । त्वा । भीते इति ।

अह्वयेताम् । वयः३धै । उत् । अस्तभ्राः । पृथिवीम् । द्याम् ।

अभीके । भ्रातुः । पुत्रान् । मघवन् । तिविषाणः ॥ १ ॥

अनया चत्वारितेअसुर्याणि नामेत्युक्तस्य आद्यं नाम स्तूयते हे इन्द्र ते तव तद्वक्ष्यमाणं
नाम सर्वेषां नामकं शरीरं पराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्याणामित्यर्थः गुह्यं गोपनीयं अप्रकाशितं सत्
दूरे इतोविप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तते इतिशेषः यद्यदा त्वा त्वां रोदसी द्यावापृथिव्यौ भीते सत्यौ
अह्वयेतां । किमर्थं वयोधै अन्नस्य निधानार्थं जगतोन्नसाधनायेत्यर्थः तदानीं तेन शरीरेण
अभीके अन्तिकनामैतत् तव समीपएव पृथिवीं द्यां च उद ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति
तथा अस्तभ्राः स्तंभितवानसि । किं कुर्वन् हे मघवन् इन्द्र भ्रातुः पर्जन्यस्य पुत्रान् पुत्रस्था-
नीयान् उदकसंस्त्यायान् तिविषाणः दीपयन्निति विद्युद्रूपमिन्द्रमाह विद्युद्रूपेन्द्रइतिवाजसने-
यकं । यद्वा पर्जन्यरूपमाह तदानीं वायुरस्येन्द्रस्य भ्रातावगंतव्यः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारा शरीर दूर है। पराङ्मुख होकर मनुष्य उसको
छिपाते हैं। जिस समय द्यावापृथिवी उसको अन्न के लिए बुलाते
हैं, उस समय तुम अपने पास की मेघराशि को प्रवीप्त करते हो और
पृथिवी से आकाश को ऊपर पकड़ रखते हो।

अथ द्वितीया—

महत्तन्नामगुह्यं पुरुस्पृग्येन भूतं जनयो येन भव्यम् ।
प्रत्नं जातं ज्योतिर्यदस्य प्रियं प्रियाः समविशन्त पञ्च ॥ २ ॥

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुस्पृक् । येन । भूतम् । जनयः ।
येन । भव्यम् । प्रत्नम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य ।
प्रियम् । प्रियाः । सम । अविशन्त । पञ्च ॥ २ ॥

हे इन्द्र तव तदुक्तं गोपनीयं अन्यैरविज्ञातं पुरुस्पृक् बहुभिर्वृष्ट्यार्थिभिः स्पृहणीयं आकाशात्मकं नाम शरीरं महत् अत्यंतं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च सर्वं जनयः उत्पादितवानसि भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः आकाशात्मकाद्धि परमेश्वरस्वरूपात् भूतभव्यात्मकं जगदुत्पद्यते । आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतेः । किंच प्रत्नं पुराणं पूर्वकालीनं यज्योतिः द्योतमानं आदित्याख्यमुदकाख्यं वा अस्मेन्द्रस्य प्रियं प्रियभूतं तत्त्वं जातमुत्पन्नं तत्तत्त्वं प्रियाः प्रीयमाणाः पञ्च पञ्चजनादितिशेषः भीम इति वदेकदेशलक्षणा । निषादपंचमाश्वत्वारोवर्णाः समविशन्त संविशन्ते स्वनिर्वाहार्थं भजन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

२. तुम्हारा विस्तृत स्थानों में व्याप्त गुह्य शरीर (अन्तरिक्ष) अत्यन्त प्रकाण्ड है । उससे तुमने भूत और भविष्य को उत्पन्न किया है । जिन ज्योतिर्मय वस्तुओं को उत्पन्न करने की इच्छा हुई, उससे सब प्राचीन वस्तुएँ उत्पन्न हुईं; उससे पञ्चजन (चारों वर्ण और निषाद) प्रसन्न हुए ।

अथ तृतीया—

आरोदसी अपृणा दोत मध्यं पञ्च देवाँ ऋतुशः सप्त संस ।
चतुर्द्विंशता पुरुधा विचष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् ।
ऋतुशः । सप्त संस । चतुर्द्विंशता । पुरुधा । वि ।
चष्टे । सरूपेण । ज्योतिषा । विव्रतेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः सूर्यात्मकः आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ सर्वतः अपृणात् पूरयति उतापिच मध्यं द्युभूम्यपेक्षया मध्यमभूतं अन्तरिक्षं आ अपृणादिति वर्तते तदपि स्वशरीरेण तेजसा वा पूरयति । किंच पंचदेवान् देवमनुष्यपित्रसुररक्षः संज्ञकां

तथासप्त द्विरुक्त्या सप्तसंख्याकानि तत्त्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते कानि तानोति सप्तमरुद्राणाम् सप्तादित्यरश्मोन् सप्तलोकान् अन्यान्पि सप्तसंख्योपेतान् ऋतुशः काले-काले चतुस्त्रिंशता चतुस्त्रिंशत्संख्याकदेवगणेन पुरुषा बहुप्रकारं विचष्टे विपश्यति सर्वदे-क्षते अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याः प्रजःपतिश्चवषट्कारश्च विराट्चेति चतुस्त्रिंशदेवाः । केनेति तदुच्यते—सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥ ३ ॥

३. इन्द्र (सूर्यात्मक) ने अपने शरीर (वा तेज) से द्युलोक, भूलोक और अन्तरिक्ष को पूर्ण किया । इन्द्र, समय-समय पर पाँच जातियों (देव, मनुष्य, पितर, असुर और राक्षस) और सात तत्त्वों (सात मरुद्गण, सात सूर्य-किरण, सात लोक आदि) को, अपने प्रदीप्त नानाविध कार्यों के द्वारा, धारण करते हैं । वह सब कार्य एक ही भाव से चलते हैं । इस संबंध में नेरे तीस देवता (आठ वसु, एकादश रुद्र, द्वादश आदित्य, प्रजापति, वषट्कार और विराट्) इन्द्र की सहायता करते हैं ।

यदुषौच्छः प्रथमा विभाना मजनयो येन पुष्टस्य पुष्टम् ।

यत्तेजामित्वमवरं परस्यामहन्महत्या असुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत् । उषः । औच्छः । प्रथमा । विभानाम् । अजनयः । येन । पुष्टस्य । पुष्टम् । यत् । ते । जामित्वम् । अवरम् । परस्याः । महत् । महत्याः । असुरत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

अत्रप्रसंगात् सूर्यात्मकेन्द्रसंबन्धिनी उषाः स्तूयते हे उषः उषोदेवते विभानां विभासकानां ग्रहनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सती औच्छः विभातमकरोः अग्रेष्वुषसः प्रादुर्भवन्ति पश्चात् अन्यानि तेजांसि येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य मध्ये पुष्टं अतिशयेन पोषयुक्तमादित्यं अजनयः उदपादयः । यत् यच्च ते तव जामित्वं बान्धवं अवरं अवाङ्मुखं अस्मदभिमुखमित्यर्थः कीदृश्यास्ते तवेतिपरस्याः उपरि स्थिताया इत्यर्थः तदिदं महत्यास्त्वमहत् अतिप्रवृद्धं एकं असाधारणं एकमेव वा असुरत्वं प्रकृष्टबलत्वं तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. उषा, नक्षत्र आदि आलोकधारी पदार्थों में तुमने सबसे पहले आलोक दिया है । जो पुष्ट है, उसको तुमने और भी पुष्ट किया है । तुम ऊपर रहती हो; किन्तु निम्नस्थ मनुष्यों के साथ तुम्हारा बन्धुत्व है । यह तुम्हारा महत्त्व और एक ही प्रकृष्ट-बलत्व है ।

महाव्रते निष्केवल्ये विधुद्वानामित्येषा । सूत्रितं च—आयासर्वाङ्गुपबन्धुरेण विधुद्वानामिति ।

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्याममारसस्यः समान ॥ ५ ॥ १६ ॥

विधुम् । दद्राणम् । समने । बहूनाम् । युवानम् । सन्तम् ।

पलितः । जगार । देवस्य । पश्य । काव्यम् । महित्वा ।

अद्य । ममार । सः । स्यः । सम् । आन ॥ ५ ॥ १६ ॥

अनया कालात्मकइन्द्रः स्तूयते—विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारं विपूर्वोदधातिः करोत्यर्थे । तथा समने अननमनः प्राणनं सम्यगननोपेतं संग्रामे बहूनां शत्रूणां दद्राणं द्रावकं ईदृक्सामर्थ्योपेतं युवानं सन्तं पुरुषं पलितो जरावशाच्छुक्लकेशः पुमान् जगार निगिरतीन्द्राज्ञया एवमुक्तलक्षणं देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य महित्वा महत्वेनोपेतं काव्यं सामर्थ्यं पश्य पश्यत हे जनाः । तथा जरसा प्राप्नोद्यममार म्रियते सस्यः परेद्युः समान सम्यक् चेष्टते पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं चत्वारि नामानि शरीराण्युक्तानि ॥ ५ ॥

५. जिस समय (कालात्मक) इन्द्र युवा रहते हैं, उस समय सब कार्य करते हैं; उन द्रावक के भय से युद्ध में कितने ही शत्रु भागते हैं; परन्तु अनेक कालों का वृद्ध काल उनका प्राप्त कर लेता है । उनकी महत्त्वजनक क्षमता देखिए कि, वे कल जीवित थे, आज मर गये ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

शाकमनाशाको अरुणः सुपर्ण आयो महः शूरः सनादनीलः ।

यच्चिकेत सत्यमित्तममोघं वसुस्पार्हमुत जेतो तदाता ॥ ६ ॥

शाकमना । शाकः । अरुणः । सुपर्णः । आ । यः । महः ।

शूरः । सनात् । अनीलः । यत् । चिकेत । सत्यम् । इत् । तत् ।

न । मोघम् । वसु । स्पार्हम् । उत । जेतो । उत । दाता ॥ ६ ॥

शाकमना शकमैव शाकम शाकमना बलेन शाकः शक्तः स्वशक्त्यैव सर्वं कर्तुं शक्त इत्यर्थः नहीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव अरुणः अरुणवर्णः सुपर्णः कश्चिद् शोभनपर्णः पक्षी आगच्छतीत्यध्याहारः उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः यो महो महान् शूरो विक्रान्तः सनात् पुराणः अनीलः अनीलः नीलस्याकर्ता नहीन्द्रोऽश्विवत् कुत्रचिदपि यज्ञेनिकेतनं करोति एवं सुपर्णरूपकेणेन्द्रमाह सपक्षीन्द्रो यच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति तत्सत्यमिव सत्यमेव नतु मोघं व्यर्थं भवति । सस्पार्हं स्पृहणीयं वसु उत जेता जयति शत्रुभ्यः सकाशात् । उतापि च दाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः । नलोकाव्ययेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

६. एक सुन्दर पक्षी (इन्द्रात्मक) आ रहा है । उसका बल अद्भुत है—सर्व-समर्थ है । वह सहान्, विक्रान्त, प्राचीन और बिना घोंसले का है । वह जो करना चाहता है, वह अवश्य ही हो जाता है । वह अभिलषणीय सम्पत्ति को जीतता और उसे स्तोताओं को वे डालता है ।

अथ सप्तमी—

एभिर्ददेवृष्ण्यापौंस्यानि येभि रौक्षद्वत्रहत्यायवज्जी ।

येकर्मणः क्रियमाणस्य मह्नः कृते कर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ । एभिः । ददे । वृष्ण्या । पौंस्यानि । येभिः । रौक्षत् ।

द्वत्रहत्याय । वज्जी । ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य ।

मह्ना । कृते कर्मम् । उत् अजायन्त । देवाः ॥ ७ ॥

इन्द्रएभिर्मरुद्भिः सह वृष्ण्या वृष्ण्यानि वर्षकाणि पौंस्यानि बलानि आददे आदत्ते । येभिर्मरुद्भिः सहितोवृत्रहत्याय प्राण्युपकारकवृष्ट्यावरकत्वाद्वत्रः पापं तस्य हत्याय हननाय मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तदर्थं वज्जी वज्रवनिन्द्रः औक्षत् वर्षति ये च मरुतो देवाः मह्ना महतेन्द्रेण क्रियमाणस्य कर्मणः वृष्टिप्रदानलक्षणस्य साहाय्यार्थं कृते कर्म वृष्टिप्रदानकर्म प्रति उदजायन्त उन्मुखाजायन्ते स्वयमेव तैरेभिराददइति समन्वयः ॥ ७ ॥

७. वज्रधर इन्द्र ने मरुतों के साथ वर्षक बल को प्राप्त किया । मरुतों के साथ इन्द्र ने वृष्टि बरसाई और वृत्र का वध करके पृथिवी को अभिषिक्त किया । महान् इन्द्र, जिस समय वे कार्य करते हैं, उस समय स्वयं मरुद्गण वृष्टि की उत्पत्ति के कार्य में लग जाते हैं ।

युजाकर्माणि जनयन् विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुराषाट् ।

पीत्वी सोमस्य दिव आवृधानः शूरो निर्युधाधमदस्यून् ॥ ८ ॥ १७ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वः औजाः । अशस्तिहा ।

विश्वमनाः । तुराषाट् । पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ ।

वृधानः । शूरः । निः । युधा । अधमत् । दस्यून् ॥ ८ ॥ १७ ॥

सइन्द्रोयुजा मरुतां सहायेन कर्माणि प्रवर्षणादीनि जनयन् उत्पादयन् विश्वौजाः व्यासवलः अशस्तिहा रक्षोहा विश्वमनाव्याप्तमनाः अत्यन्तं मनस्वी तुराषाट् तूर्णमभिभविता शत्रूणां एवं महानुभावइन्द्रः दिवः द्युलोकादागत्य सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा वृधानोवर्धमानः शूरः सन् युधा आयुधेन प्रहारेण वा दस्यून् शत्रून् निरधमत् निर्धमति आयुधेनासुरानपबाधतइत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. मरुतों की सहायता से इन्द्र ये कर्म करते हैं । उनका तेज सर्वगन्ता है । वे राक्षसों को मारते हैं । उनका मन विश्व-व्यापी है । वे क्षिप्र-विजयी हैं । इन्द्र ने आकाश से आकर और सोम-पान करके अपने शरीर को बढ़ाया और आयुध से असुरों (वस्युओं) को मारा ।

इदन्तइति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तं वामदेवपुत्रोबृहदुक्थऋषिः चतुर्थीपंचमीषष्ठ्योजगत्यः
आदितस्तिष्ठः सप्तमी च त्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवता । तथाचानुक्रान्तं—इदंते सप्त वैश्वदेवं चतु-
र्थ्याद्यास्तिस्रो जगत्यइति । गतः सूक्तविनियोगः । आहवनीये वाय्वादिकारणेनायतनाच्चिष्क्रम्य
शम्यापरासादवाचीने देशे दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनरायतने संवपेत् । सूत्रितं—आह-
वनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिदन्तएकंपरऊतएकमिति संवपेदिति ।

सैषा सूक्ते प्रथमा—

इदंतएकंपरऊतएकंतृतीयेनज्योतिषासंविशस्व ।
संवेशनेतन्व१श्चारुरेधिप्रियोदेवानांपरमेजुनित्रे ॥ १ ॥

इदम् । ते । एकम् । परः । ऊँ इति । ते । एकम् । तृतीयेन ।
ज्योतिषा । सम् । विशस्व । समुववेशने । तन्वः । चारुः ।
एधि । प्रियः । देवानाम् । परमे । जुनित्रे ॥ १ ॥

एतदादिभिः बृहदुक्थोवाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति हे मृतपुत्र ते तव इदं उपरि ज्यो-
तिषेतिवक्ष्यमाणत्वादत्रेदं शब्देन ज्योतिरभिधीयते इदं ज्योतिरग्न्याख्यमेकं एकोऽंशः अतस्त-
मग्निं तव देहगताग्न्यंशेन बाह्यमग्निं संविशस्व । संगच्छस्व । तथा परउ अन्योपि ते तव एकं वा-
य्वंशः तं तव प्राणवाय्वाख्येनांशेन संविशस्व शरीराग्निप्राणवाय्वोर्बाह्याग्निवाय्वोश्चैकत्वादंश-
त्वमिति भावः । तथा तृतीयेन ज्योतिषा आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना संविशस्व सूर्यगता-
त्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वं । योहं सोसौ योसौ सोहं । सूर्यआत्माजगतइत्यादि-
श्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशोयुक्तः तन्वः संवेशने तस्मिन् सूर्ये संविश्यचारुरेधि कल्याणोभव की-
दृशस्त्वं प्रियः तेन सह प्रीयमाणः कीदृशि तस्मिन् देवानां परमे उत्तमे जनित्रे जनके । देवा-
नां होतृत्वरमं जनित्रं यत्सूर्यइति हि श्रुतिः ॥ १ ॥

१. (अपने मृत पुत्र वाजी से ऋषि कहते हैं)—तुम्हारा एक अंश यह
अग्नि है । एक अंश यह वायु है । तुम्हारा तीसरा अंश ज्योतिर्मय आत्मा
है । इन तीन अंशों के द्वारा तुम अग्नि, वायु और सूर्य में पैठो । अपने
शरीर के प्रवेश के समय तुम कल्याण-मूर्ति धारण करो और देवों में उन
सर्वश्रेष्ठ और पितृस्वरूप सूर्य के भुवन में प्रिय होओ ।

अथ द्वितीया—

तनूँष्टैवाजिन्तन्वं१नयन्तीवाममस्मभ्यं धातुशर्मतुभ्यम् ।
अहृतोमहो धरुणाय देवान् दिवीव ज्योतिः स्वमामिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वंम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् ।
धातु । शर्म । तुभ्यम् । अहृतः । महः । धरुणाय । देवान् ।
दिविः । ज्योतिः । स्वम् । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हेवाजिन् एतन्नामक पुत्र ते तव तन्वं शरीरं नयन्ती स्वशरीरं प्रापयन्ती तनूरियं पृथिवी उभयोरपि पार्थिवत्वात् तव शरीरस्य पृथिवीप्राप्तौ सत्यां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तं तादृशी पृथिवी वामं वननीयं धनं अस्मभ्यं धातु दधातु शर्म च सुखं तुभ्यं धातु दधातु सत्वं अहृतः अनवपतितः सन् महो महो देवान् तव कारणभूतान् दिवीव ज्योतिः द्युलोके वर्तमानं सर्वं च इव आर्थो निपातानामनेकार्थत्वात् तं च स्वं तव स्वभूतं आमिमीयाः आविश ॥ २ ॥

२. ब्राह्मण, पृथिवी तुम्हारे शरीर को ग्रहण करती है। वे हमारे लिए प्रीतिजनक हों; तुम्हारा भी कल्याण करें तुम स्थान-भ्रष्ट न होकर, ज्योति धारण करने के लिए, देवों और आकाशस्थ सूर्य के साथ अपनी आत्मा को मिला दो।

वाज्यसिवाजिनेनासुवेनीः सुवितः स्तोमं सुवितो दिवंगाः ।
सुवितो धर्मप्रथमानु सत्या सुवितो देवान् सुवितो नृपतम् ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । सुवितः ।
दिवम् । गाः । सुवितः । धर्म । प्रथमा । अनु । सत्या ।
सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पतम् ॥ ३ ॥

हेपुत्र त्वं वाजिनेनाक्षरसेन बलेन वा वाज्यसि तद्वान्भवसि कीदृशस्त्वं सुवेनीः सुष्ठु कान्तः वीगत्यादिषु । तादृशस्त्वं सुवितः सुष्ठु प्रेरितः स्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानि देवं अनुगाः अन्वगाः गच्छ तथा सुवितो दिवंगाः तथा सुवितो धर्मः त्वया संपादितानि धर्माण्यनु गच्छ । कीदृशानि प्रथमा मुरव्यानि सत्या सत्यफलानि तथा सुवितो देवान् इन्द्रादीन् तथा सुवितः पतम् पतव ज्योरादित्याख्यमनुगाः ॥ ३ ॥

३. पुत्र, तुम बल से बली और सुन्दर हो। जिस प्रकार तुमने उत्तम स्तोत्र किया था, उसी प्रकार उत्तम स्वर्ग में जाओ। उत्तम धर्म का तुमने अनुष्ठान किया है; इसलिए उत्तम फल पाओ। उत्तम देवता और उत्तम सूर्य के साथ मिलो।

अथ चतुर्थी—

महिम्ना एषां पितरंश्चने शिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ।

समविष्य चुरुतयान्यत्विषुरैषानि नूषुनि विविशुः पुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु ।

अदधुः । अपि । क्रतुम् । सम । अविष्यचुः । उत । यानि ।

अत्विषुः । आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

पितरश्चन अस्मत्पितरोऽप्यंगिरसः एषां देवानां महिम्नामहत्त्वस्य ईशिरे ईश्वरा अभवन् ते देवा अपि देवत्वं प्राप्ता अंगिरसो देवेष्विन्द्रादिषु क्रतुं संकल्पमदधुः धृतवन्तः उतापि च यानि तेजांसि अत्विषुः दीप्यन्ते तानि समविष्यचुः संगतानि आसन् एषां देवानां तनूषु शरीरेषु पुनर्निविशुः निविशन्ति पितरोऽंगिरसः अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हमारे पितर, देवता के समान, महिमा के अधिकारी हुए हैं। उन्होंने देवत्व प्राप्त करके देवों के साथ क्रिया-कलाप किया है। जो सब ज्योतिर्मय पदार्थ दीप्ति पाते हैं, वे उनके साथ मिल गये हैं; वे देवों के शरीर में पठ गये हैं।

सहोभिर्विश्वं परिचक्रमूरजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ।

तनूषु विश्वा भुवना नियेमिरे प्रासारयन्त पुरुष प्रजा अनु ॥ ५ ॥

सहोभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि ।

अमिताः । मिमानाः । तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे ।

प्र । असारयन्त । पुरुष । प्रजाः । अनु ॥ ५ ॥

मदीयाः पितरः सहोभिर्वलैः स्वीयैः विश्वं सर्वं रजोलोकं लोकारजांस्युच्यन्त इति निरुक्तं पूर्वा पूर्वाणि धामानि स्थानानि अमिता अन्यैरमितानि मिमानाः परिच्छिन्दन्तः परिचक्रमुः पर्यक्रमन् किं तथा कुर्वन्तो विश्वा सर्वाणि भुवना भूतजातानि येमिरे नियमितवन्तः किंच पुरुष पुरुषा बहुप्रकारं प्रजा अनुज्योतींष्युदकानि वा प्रासारयन्त प्रसारितवन्तः अस्मत्पितरः पूर्वंगिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि ग्रहनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनुदकानि तेजांसि वा प्रसारितवन्त इत्यर्थः अतस्त्वमप्येवं कुर्विति भावः ॥ ५ ॥

५. अपनी शक्ति से वे पितर सारे ब्रह्माण्ड को घूम चुके हैं। जिन सब प्राचीन भुवनों में कोई नहीं जाता, वे वहाँ गये हैं। अपने शरीर से उन्होंने सारे भुवनों को आयत्त कर लिया है। प्रजावृन्द के प्रति नाना प्रकार से अपना प्रभाव विस्तारित किया है।

अथ षष्ठी—

द्विधासूनवोसुरंस्वर्विदमास्थापयन्ततृतीयेनकर्मणा ।
स्वांप्रजांपितरःपित्र्यंसहआवरेष्वदधुस्तन्तुमातंतम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽविदम् । आ । अस्थापयन्त ।
तृतीयेन । कर्मणा । स्वाम् । प्रजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः ।
आ । अवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आतंतम् ॥ ६ ॥

सूनवआदित्यस्य पुत्रादेवांगिरसः देवानां ह्येतत्परमंजनित्रं यत्सूर्यइति प्रदर्शितत्वादादित्यसूनवइति गम्यते । असुरं बलवन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं स्वर्गस्य लंभकं वा आदित्यं तृतीयेन कर्मणा प्रजोत्पन्नाख्येन । ब्रह्मचर्येणार्षिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइतिश्रुतेः । प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वं । तेनादित्यं द्विधा आस्थापयन्त द्विप्रकरमास्थापयन्ति उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । उद्भाभं चनिग्राभंचब्रह्मदेवाअवीवृधञ्जितिमन्त्रस्यब्राह्मणे असौवाआदित्यउद्यन्नुद्गाभएषनिम्रोचनिग्राभइतिश्रुतत्वादेवानामादित्यस्य द्विस्थापनमुदयास्तमयकरणमितिगम्यते । किंच पितरोमदीयाअंगिरसः स्वां प्रजामुत्पाद्येतिशेषः पित्र्यं सहः पितुरादित्यस्यसंबन्धिनं अपराभिभवक्षमं बलं अवरेष्वदधुः निरुष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु मनुष्येषु स्थापितवन्तः यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्वत् पितुरादित्यस्य प्रकाशादिबलं मनुष्येषुन्यदधुरित्यर्थः । किंच तन्तुं प्रजां आतंतं विततं कृतवंतइतिशेषः पुत्रपौत्रादिरूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः अयं ह्यातंतंतन्तुर्यत्पजेतिब्राह्मणं । प्रजातन्तुंमाव्यवच्छेत्सीरितिच । तन्तुंतन्वन्नित्यस्यब्राह्मणं प्रजावैतन्तुरिति ॥ ६ ॥

६. सूर्य के पुत्र-रूप देवों ने तृतीय कार्य (पुत्रोत्पत्ति-रूप) के द्वारा स्वर्गज्ञाता व सर्वज्ञ और बली सूर्य को दो (प्रातः-सायं) प्रकार से स्थापित किया है । मेरे पितरों ने सन्तानोत्पत्ति करके सन्तानों के शरीर में पंतुक बल स्थापित किया । वे चिरस्थायी वंश रख गये ।

अथ सप्तमी—

नावानक्षोदःप्रदिशःपृथिव्याःस्वस्तिभिरतिदुर्गाणिविश्वा ।
स्वांप्रजांवृहदुक्थोमहित्वावरेष्वदधादापरेषु ॥ ७ ॥ १८ ॥

१ तै० सं० ६. ३. १०. ।

२ तै० सं० १. १. १३. ।

३ तै० सं० ५. ४. ६. ।

४ शिक्षोपनिषत् ।

५ ऐ० ब्रा० ३. ११. ।

ना॒वा । न । क्षो॒दः । प्र॒द॒दि॒शः । पृ॒थि॒व्याः । स्व॒स्ति॒भिः । अ॒ति ।
दुः॒ऽगा॒नि । वि॒श्वा । स्वा॒म् । प्र॒द॒जाम् । बृ॒हत्॒ऽउ॒क्थः । म॒हि॒त्वा ।
आ । अ॒वरे॒षु । अ॒द॒धा॒त् । आ । पे॒रेषु ७ ॥ १८ ॥

नावा न उदकोत्तरणसाधनेनेव क्षोदः उदकं यथा मनुष्यानावोदकं अतितरन्ति यथा वा स्वस्तिभिक्षेमैः विश्वा सर्वाणि दुर्गाणि दुःखेनगन्तव्यानि अतितरन्ति तद्वद्बृहदुक्थः स्वां प्रजां वाजिनं मृतं पुत्रं महित्वा स्वमहत्वेन अवरेषु अग्न्यादिषु आदधात् कृतवान् तथा परेषु दिव्येषु सूर्यादिषु आ अदधात् एवमृषिर्ब्रूते स्वयमेव वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ ७ ॥

७. जैसे लोग नौका से जल को पार करते हैं, जैसे स्थल पर पृथिवी की भिन्न दिशा का अतिक्रम करते हैं और जैसे कल्याण के द्वारा सारी विपदाओं से उद्धार होता है, वैसे ही बृहदुक्थ ऋषि ने, अपनी शक्ति से, अपने मृत पुत्र को अग्नि आदि पार्थिव पदार्थों और सूर्य आदि दूरवर्ती पदार्थों में मिला दिया ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

माप्रगामेति षल्लुचं पंचदशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवं ऐक्ष्वाकोऽसमातिर्नाम राजा तस्य बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्चेति चत्वारः पुरोहिता आसन् ते च गौपायनाः । स च राजा तांस्त्यक्त्वा अन्यौ मायाविनावृषी पुरोहितत्वेनावृणीत ततो बन्ध्वादयः क्रुद्धाः सन्तः इमं राजानमभिचरितवन्तः एतत् ज्ञात्वा मायाविनौ पुरोहितौ एषामन्यतमं सुबन्धुं प्राणैर्वियोजितवन्तौ मृतस्यास्य भ्रातरो बन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येते अविनाशप्राप्तिहेतुभूतमिदं दृष्ट्वा जपन्ति स्म । अतस्तेस्य सूक्तस्य ऋषयः प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनोदेवता । तथा चानुक्रान्तं—अथ ऐक्ष्वाको राजाऽसमातिर्गौपायनान् बन्ध्वादीन् पुरोहितांस्त्यक्त्वा अन्यौ मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे तमितरे क्रुद्धा अभिचेरुरथतौ मायाविनौ सुबन्धोः प्राणानाचिक्षिपतुरथा हास्य भ्रातरस्त्रयो माप्रगामेति षल्लुचं गायत्रं स्वस्त्ययनं जप्तेति । अग्निसमीपादेशान्तरगमनसमये इदं सूक्तं जप्यं । सूत्रितंच—प्रब्रजेदनेवक्षमाणो माप्रगामेति सूक्तं जपन्ति । महापितृयज्ञे जप्येतद्विगिभर्जप्यं । सूत्रितंच—माप्रगामाग्नेत्वंन इति जपन्त इति । निविदः स्थानातिपत्ताविदं सूक्तं शस्त्वा सूक्तान्तरे निविदं प्रक्षेप्या । सूत्रितंच—स्थानं चेन्निविदोतिहरेन्माप्रगामेति पुरस्तात्सूक्तं शस्त्वेति ।

तत्र प्रथमा—

माप्रगामप॒थोव॒यंमा॒य॒ज्ञादिन्द्रसो॒मिनः । मा॒न्त॒स्थुर्नो॒अरा॑न्तयः ॥ १ ॥

मा । प्र । गा॒म् । प॒थः । व॒यम् । मा । य॒ज्ञात् । इन्द्र॒ ।

सो॒मिनः । मा । अ॒न्तरि॑ति । स्थुः । नः । अ॒रा॒तयः ॥ १ ॥

अत्रोक्ताख्याने शाट्यायनकं असमार्तिं राथप्रौष्ठं गौपायनाअभ्यगामंस्ते खांडवे सत्र मासताथ हासमातौ राथप्रौष्ठे किलाताकुली ऊषतुः समायौ तं हस्मानग्नौ निधायौदनं पचतो-
ग्नौ मांसमथासुराअन्नं दग्ध्वेक्ष्वाकवः पराबभूवुः तमसमार्तिं राथप्रौष्ठं गौपायनानामाहुतयो-
ज्यतपन् सोब्रवीदिमौ किलाताकुली इमे वै मागौपायनामाहुतयोभितपन्तीति तावब्रूतां तस्य
आवामेव भिषजौ स्वः आवां प्रायश्चित्तिरावां तथा करिष्यावोयथा त्वैतानाभितपन्ती
ति तौ परेत्यसुबन्धोर्गौपायनस्य स्वपतः प्रमत्तस्यासुमाहृत्यान्तःपरिधिंन्यधत्तमित्यादि ॥ तं
सुबन्धोरसुमादातुं खांडवादसमार्तिं प्रतिगच्छन्तोर्गौपायनावदन्ति हे इन्द्र वयं गौपायनाः
पथः समीचीनान्मार्गान् माप्रगाम मांपरागच्छाम असमार्तिगृहमेव गच्छाम माच सोमिनोऽस-
मातेर्यज्ञावप्रगाम मास्थुः मातिष्ठन्तु नोस्माकमन्तर्मागंमध्ये अरातयः शत्रवः यद्वा सोमिनः
सोमवतोयागान्माप्रगाम ॥ १ ॥

१. इन्द्र, हम सुपय से कुपय में न जायें । हम सोमवाले के गृह से दूर
न जायें । हमारे बीच शत्रु न आने पावें ।

यो॒य॒ज्ञस्य॑ प्र॒साध॑न॒स्तन्तु॑र्दे॒वेष्व॑ततः । तमाहु॑तं नशीमहि ॥ २ ॥

यः । य॒ज्ञस्य॑ । प्र॒साध॑नः । तन्तुः । दे॒वेषु॑ । आ॒ततः॑ ।

तम् । आ॒हु॑तम् । न॒शीम॑हि ॥ २ ॥

योयमग्न्याख्यस्तनुराहवनीयादिरूपेण विस्तृतः यज्ञस्य प्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता
देवेष्वततः देवैः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः विस्तारितोवर्तते वेद्यांतमाहुतंसर्वतोहूयमानं नशीमहि
व्यामुयाम नशतिर्व्योषिकर्मा ॥ २ ॥

२. जिन अग्नि से यज्ञ की सिद्धि होती है और जो, पुत्र-स्वरूप होकर,
देवों के पास तक विस्तृत हैं, उन अग्नि का हवन किया जाय और हम उन्हें
प्राप्त कर लें ।

पिंडपितृयज्ञे मनोन्वाहुवामहे इति वृत्तेन पिंडाभिमानिनः पितरउपस्थेयाः । सूत्रितंच-
मनोन्वाहुवामहइति च तिसृभिरथैनान्प्रवाहयेदिति ।

सैषा तृतीया—

मनो॒न्वाहु॑वामहे॒नारा॑शं॒सेन॒सोमे॑न । पि॒तृणां॑च॒मन्म॑भिः ॥ ३ ॥

मनः । नु । आ । हु॒वाम॑हे । ना॒रा॒शं॒सेन॑ । सोमे॑न ।

पि॒तृणा॑म् । च । मन्म॑भिः ॥ ३ ॥

वयं बन्धुश्रुतबन्धादयः मनः सुबन्धोः संबन्धि मायाविभिरपहतं नु क्षिप्रं आहुवामहे आह्वयामहे । केन साधनेनेति तदुच्यते नाराशंसेन नराशंसचमसगतेन सोमेन नरैः शस्यन्त-
इति नराशंसाः पितरः तेषां चमसानां कंपनमेवाह्वानं । तथाविधेन पितृणां अंगिरसां मन्म-
भिश्च मननीयैः स्तोत्रैश्च ॥ ३ ॥

३. नराशंस (पितर) के सम्बन्ध के सोम के द्वारा हम मन को बुलाते हैं । पितरों के स्तोत्र के द्वारा मन को बुलाते हैं ।

अथ चतुर्थी—

आत॑एतुमनःपुनः॒ऋत्वे॒दक्षाय॑जी॒वसे॑ । ज्योक्च॒सूर्य॑दृ॒शे ॥ ४ ॥

आ । ते । ए॒तु । मनः । पुन॑रिति । ऋ॒त्वे । दक्षाय॑ । जी॒वसे॑ ।

ज्योक् । च । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो ते मनः पुनरैतु अभिचरतः सकाशात् पुनरागच्छतु । किमर्थमिति उच्यते—
ऋत्वे कर्मणे लौकिकवैदिकविषयाय दक्षाय बलाय च । यद्वा ऋत्वे अपाननाय दक्षाय प्राण-
नाय । प्राणोवैदक्षोपानःऋतुरिति हि श्रुतिः । जीवसे जीवनाय च ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे
सूर्यं द्रष्टुं अत्यन्तं चिरजीवनायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. (भ्राता सुबन्धु) तुम्हारा मन फिर आवे । कार्य करो, बल प्रकट करो । जीवित रहो और सूर्य के दर्शन करो ।

अथ पंचमी—

पुन॑र्नःपितरो॒मनो॒ददा॑तु॒दैव्यो॒जनः॑ । जी॒वन्नात॑सचेमहि ॥ ५ ॥

पुनः । नः । पि॒तरः । मनः । ददा॑तु । दै॒व्यः । जनः ।
जी॒वम् । ब्रा॒तम् । स॒चे॒म॒हि ॥ ५ ॥

नोस्माकं पितरः पितृभूताः अंगिरसोजनः तेषां संघइत्यर्थः सच जीवं ब्रातं च प्राणादीन्द्रियसंघातं पुनर्ददातु तथा दैव्योजनः जनशब्दः संघवचनः देवानां संघोपि जीवं ब्रातं च ददातु वयं च तदुभयं सचेमहि प्रामुयामः ॥ ५ ॥

५. हमारे पूर्व-पुरुष मन को फिरा दें और देवों को फिरा दें । हम प्राण और उसका सब कुछ आनुषङ्गिक प्राप्त करें ।

अथ षष्ठी—

व॒यं सोम॑ ब्र॒ते तव॑ म॒नस्त॒नूषु॑ बिभ्र॑तः । प्र॒जाव॑न्तः स॒चे॒म॒हि ॥ ६ ॥ १९ ॥

व॒यम् । सो॒म । ब्र॒ते । तव॑ । म॒नः । त॒नूषु॑ । बिभ्र॑तः ।
प्र॒जाव॑न्तः । स॒चे॒म॒हि ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे सोम देव वयं बन्ध्वादयः तव ब्रते त्वदीये कर्मणि ब्रतमिति कर्मनाम तव तनूषु त्वदीयेष्वंगेषु च मनः मनोबिभ्रतः तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयन्तः प्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सन्तः सचेमहि संगच्छेमहि जीवं ब्रातं चेति शेषः ॥ ६ ॥

६. सोम, हम वेह में मन को धारण करते हैं । हम सन्तति-युक्त होकर तुम्हारे कार्य में मिलें ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

यत्तेयमिति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं आनुष्टुभं बन्ध्वादयऋषयः सुबन्धुदेहान्निर्गतस्येन्द्रियवर्गसहितस्य मनसः पुनस्तस्मिन्मन्त्राद्यर्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाऽजपन् अतस्तेस्य ऋषयः प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनोदेवता । तथाचानुक्तान्तं—यत्तइति द्वादशर्चमानुष्टुभं मनआवर्तमानं जेपुरिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

यत्ते॒यम॑वै॒वस्व॒तम॑नो॒ज॒गाम॑दूर॒कम् ।
तत्त॒आव॑र्तयामसी॒हक्षया॑यजी॒वसे॑ ॥ १ ॥

यत् । ते । यमम् । वैवस्वतम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १ ॥

पुरुषस्य त्रियमाणस्य मनोनाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति तस्य पुनः संभरणमत्रो-
च्यते—हे त्रियमाणपुरुष ते तव मनोवैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकं अत्यन्तं दूरं यथा भव-
ति तथा जगाम ते तव तन्मनआवर्तयामसि आवर्तयामः किमर्थं इह क्षयाय इह लोके निवा-
साय जीवसे चिरकालजीवनाय ॥ १ ॥

१. विवस्वान् के पुत्र यम के पास, दूर पर, तुम्हारा जो मन गया है,
उसे हम लौटा लाते हैं। तुम इस संसार में निवास के लिए जी रहे हो।

अथ द्वितीया—

यत्ते दिव्यत्पृथिवीमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ २ ॥

यत् । ते । दिवम् । यत् । पृथिवीम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ २ ॥

हे सुबन्धो यन्मनोदिवं जगाम यच्च पृथिवीं दूरकं दूरकमतिक्रियाविशेषणं तदिह नि-
वासाय जीवनाय आवर्तयामः ॥ २ ॥

२. तुम्हारा जो मन अत्यन्त दूर स्वर्ग अथवा पृथिवी पर चला गया
है, उसे हम लौटा लाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीते हो।

यत्ते भूमिंचतुर्भुष्टिमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ३ ॥

यत् । ते । भूमिम् । चतुःभुष्टिम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ३ ॥

हे सुबन्धो यन्मनोभूमिं चतुर्भुष्टिं चतुर्दिक्षु भ्रंशोयस्याः सा तां जगाम तदावर्तयामः ॥ ३ ॥

३. चारों ओर लुढ़क पड़नेवाला जो तुम्हारा मन अतीव दूरदर्शी देश
में गया है, उसे हम लौटाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीते हो।

अथ चतुर्थी—

यत्तेचतस्रःप्रदिशोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रदिशः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टामहादिशः चतस्रोजगाम तदावर्तयामः ॥ ४ ॥

४. तुम्हारा मन जो चारों ओर अतीव दूरस्थ प्रवेश में चला गया है, उसको हम लौटाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीते हो।

अथ पञ्चमी—

यत्तेसमुद्रमर्णवमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः अर्णवंउदकं तद्वन्तं समुद्रं मेघं वा जगाम तदिति गतं ॥ ५ ॥

५. तुम्हारा जो मन अतीव दूरवर्ती और जल से परिपूर्ण समुद्र में गया है, उसे हम लौटाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीवित हो।

यत्तेमरीचीःप्रवतोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ६ ॥ २० ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥ २० ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रवतः प्रगच्छन्तीमरीचीर्दीप्तीर्जगाम तदिति गतं ॥ ६ ॥

६. तुम्हारा जो मन चारों ओर विकीर्ण किरण-मंडल में पैठा है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में व्रत निवास के लिए वर्तमान हो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे विशोवर्गः ॥ २० ॥

अथ सप्तमी—

यत्ते॒अ॒पो॒यदोष॑धी॒र्मनो॑ज॒गाम॑दूर॒कम् ।

तत्त॒आव॑र्तयामसी॒हक्षया॑यजी॒वसे॑ ॥ ७ ॥

यत् । ते । अ॒पः । यत् । ओष॑धीः । मनः । ज॒गाम॑ । दूर॒कम् ।

तत् । ते । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ ७ ॥

७. तुम्हारा जो मन दूरस्थ जल के भीतर व दृक्षलतादि के मध्य में गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम विद्यमान हो।

अथाष्टमी—

यत्ते॒सूर्य॑यदुष॒संमनो॑ज॒गाम॑दूर॒कम् ।

तत्त॒आव॑र्तयामसी॒हक्षया॑यजी॒वसे॑ ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्य॑म् । यत् । उ॒ष॒सं॒म् । मनः । ज॒गाम॑ । दूर॒कम् ।

तत् । ते । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ ८ ॥

८. तुम्हारा जो मन दूरवर्ती सूर्य व उषा के बीच गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम विद्यमान हो।

अथ नवमी—

यत्ते॒पर्व॑तान्बृ॒हतो॑मनो॒जगाम॑दूर॒कम् ।

तत्त॒आव॑र्तयामसी॒हक्षया॑यजी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्व॑तान् । बृ॒हतः॑ । मनः । ज॒गाम॑ । दूर॒कम् ।

तत् । ते । आ । व॒र्त॒या॒म॒सि॒ । इ॒ह । क्षया॑य । जी॒वसे॑ ॥ ९ ॥

९. तुम्हारा जो मन दूरस्थ पर्वतमालाओं के ऊपर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम वर्तमान हो।

अथ दशमी—

यत्ते॒विश्व॑मि॒दंज॒गन्मनो॑ज॒गाम॑दूर॒कम् ।

तत्त॒आव॑र्तयामसी॒हक्षया॑यजी॒वसे॑ ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥
इति चतस्रकचोनिगदसिद्धाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१०. तुम्हारा जो मन इस समस्त विश्व में अतीव दूर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम हो।

अथैकादशी—

यत्तेपराःपरावतोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ११ ॥

यत् । ते । पराः । परावतः । मनः । जगाम । दूरकम् । तत् ।
ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः पराः परावतः अत्यन्तं दूरदेशान् जगाम तदिति गतं ॥ ११ ॥

११. तुम्हारा जो मन दूर से भी दूर, उससे दूर, किसी स्थान पर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम जीते हो।

अथ द्वादशी—

यत्तेभूतंचभव्यंचमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ १२ ॥ २१ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२ ॥ २१ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनोभूतं च भव्यं चेत्यनेन भूतभव्यात्मकव्यतिरेकेण कस्य चिदभावाद्द्वर्तमानस्य पृथगेवाभिधानात् कृत्स्नंपंचमुक्तं भवति तत्र सर्वत्र गतं मनोजीवनाय निवासाय चावर्तयामः ॥ १२ ॥

१२. तुम्हारा जो मन भूत व भविष्यत्—किसी दूर स्थान पर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम जीते हो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रतारीति दशर्चं सप्तदशं सूक्तं बन्ध्वादीनां त्रयाणां गौपायनानामार्षं आदितः सप्त त्रि-
ष्टुभः अष्टमी पंचाष्टकापंक्तिः नवमी षडष्टका महापंक्तिः दशमी पंचयुत्तरा आद्यौ दशकावष्ट-
कास्त्रयइत्युक्तलक्षणसद्भावात् एकाक्षराधिक्याद्भूरिग्विशेषणावेदितव्या । सूक्तस्यादितश्चत-
स्रोदेहात्प्राणान्निर्गमयिष्यानिर्कृतेर्निवृत्त्यर्थं बन्ध्वादयोजपन् मोषुणः सोमेति चतुर्थ्यामेव मृ-
त्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन् अतश्चतसृणां निर्कृतिर्देवता चतुर्थ्याः सोमश्च असुनीतेमनइति द्वा-
भ्यां असुनीतिनाम्नीं देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा देवता पुनर्नोअसुमित्यस्य पृथिव्याद्यालिंगो-
क्तदेवताः । ततस्तिष्ठभिः शिष्टाभिर्द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेत्यर्धर्चनेन्द्रं च । तथाचानुक्रान्तं—प्र-
तारीति दशर्चं चतस्रोनिर्कृत्यपनोदार्थं जेषुश्चतुर्थ्यां सोमं चास्तुवन् मृत्योरपगमायोत्तराभ्यां
देवीमसुनीतिं सप्तभ्यां लिंगोक्तदेवताः शिष्टाभिः पंक्तिमहापंक्तिपंचयुत्तराभिः द्यावापृथिव्यौ
समिन्द्रेतीन्द्रं चार्धर्चनेति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रतार्यायुः प्रतरं नवीयः स्थातारेव क्रतुमता रथस्य ।

अधच्यवान् उत्तवीत्यर्थं परातरं सुनिर्कृतिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । तारि । आयुः । मृतरम् । नवीयः । स्थातारा इव ।

क्रतुमता । रथस्य । अध । च्यवानः । उत् । त्वीति । अर्थम् ।

परातरम् । सु । निःकृतिः । जिहीताम् ॥ १ ॥

सुबन्धोरायुष्यं प्रतारि प्रवर्धतां प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः कथं प्रवर्धतामित्युच्यते प्रतरं प्र
वृद्धतरं नवीयोनवतरं यौवनोपेतमित्यर्थः निर्कृत्यनुग्रहादेवमायुर्वर्धतां । तत्र दृष्टान्तः—क्रतुम-
ता कर्मवता सारथिना रथस्य स्थातारेव रथेस्थिता यथावर्धते तद्वत् अधाथ च्यवानोजीविता
त्यच्यवमानः अर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणमुत्तवीति वर्धयतु सुबन्धुप्राणापहर्त्रीनिर्कृतिः पापदे-
वता परातरं अत्यन्तं दूरतरं जिहीतां परित्यजतु गच्छतु ॥ १ ॥

१. जैसे कर्मकुशल सारथि के होने पर रथ पर चढ़ा व्यक्ति सुख प्राप्त
करता है, वैसे ही सुबन्धु की परमायु यौवन से युक्त होकर बढ़े । जिसकी
आयु का ह्रास होता है, वह अपनी आयु की वृद्धि चाहता है । निःकृति
(पापदेवता) दूर हों ।

अथ द्वितीया—

साम्भुरायेनिधिमन्वञ्जंकरामहे सुपुरुषश्चासि ।

तानोविश्वानिजरिताममत्तु परातरं सुनिर्कृतिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् । नु । राये । निधिऽमत् । नु । अन्म । करामहे ।
 सु । पुरुध । श्रवांसि । ता । नः । विश्वानि । जरिता । ममत्तु ।
 पराऽतरम् । सु । निःऽक्रतिः । जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन् साम्नि गीयमाने सति नुचार्थे राये जीवायूरूपधनार्थं निधिमत् निधानवदन्नं हविश्चकरामहे कुर्मः निर्कृत्यै । अत्रापि न्विति चार्थे स्तुतिर्हविश्चोभयं कुर्मइत्यर्थः । तदेवाह सु सुष्ठु पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं श्रवांस्यन्त्रानि हवींषि करामहे ता तानि नोस्माकं संबन्धीनि विश्वानि सर्वाणि जरिता जीर्णा स्तुता जरा स्तुतिः ममत्तु स्वदत्तां आस्वाद्य च निर्कृतिः परातरमत्यन्तं दूरदेशं जिहीतां गच्छतु ॥ २ ॥

२. परमायुः-स्वरूप सम्पत्ति पाने के लिए, साम-गान के साथ, हम अन्न और भक्षण्य द्रव्य की राशि इकट्ठी करते हैं । हमने निःकृति की स्तुति की है । वे सारे अन्नों के भोजन में प्रीति प्राप्त करें और दूर देश जायें ।

अभीष्व॑र्यः पौ॑स्यै॒भवे॑म॒द्यौर्नभू॑मि॒गिर्यो॑ना॒ज्जान् ।
 तानो॒विश्वानि॑ज॒रिता॑चि॒केत॑परा॒तरं॑सु॒निर्क॑तिर्जिहीताम् ॥ ३ ॥

अ॒भि । सु । अ॒र्यः । पौ॑स्यैः । भ॒वे॒म । द्यौः । न । भू॑मिम् ।
 गि॒र्यः । न । अ॒ज्जान् । ता । नः । विश्वानि । ज॒रिता । चि॒केत॑ ।
 परा॒ऽतरम् । सु । निःऽक्र॑तिः । जि॒हीता॑म् ॥ ३ ॥

वयं अर्यः अरीन् शत्रून् पौंस्यैः पुंस्त्वैर्वलैः सु सुष्ठु अभिभवेम द्यौर्न भूमिं सूर्योयथा स्वरश्मिभिर्भूमिमभिभवति तद्वत् गिर्योनाज्जान् गिरिर्वज्रः ते यथा अजनशीलान् मेघानभिभवन्ति तद्वत् । तानि नोस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि विश्वानि सर्वाणि जरिता स्तुता सती निर्कृतिः चिकेत जानातु । शिष्टमुक्तं ॥ ३ ॥

३. बल के द्वारा हम शत्रुओं को हरावेंगे । जैसे पृथ्वी के ऊपर आकाश रहता है, वैसे ही हम शत्रुओं के ऊपर स्यान् प्राप्त करें । जैसे मेघ की गति पर्वत के द्वारा रोकी जाती है, वैसे ही हम शत्रु की गति को रोकें । हमारे स्तोत्र को निःकृति सुनें और दूर चले जायें ।

अथ चतुर्थी—

मौषु॑णः सोम॒मृत्य॑वे॒परा॑दाः प॒थ्ये॑म॒नुसूर्य॑मुच्चरन्तम् ।
 द्यु॒भिर्हि॑तो॒ज॑रि॒मासू॑नो॒अस्तु॑परा॒तरं॑सु॒निर्क॑तिर्जिहीताम् ॥ ४ ॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु ।
सूर्यम् । उत्तच्चरन्तम् । द्युभिः । हितः । जरिमा । सु । नः ।
अस्तु । परास्तरम् । सु । निःऽक्रंतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे सोम नोस्मान् सु सुष्ठु मृत्यवे मो परादाः मैव परादानं कुरु मृत्यवधीनाम् माकार्षीः
किन्तु नु इदानीं उच्चरन्तं ऊर्ध्वं गच्छन्तं उदयन्तं सूर्यं पश्येम पश्यामः चिरकालं जीविमैत्यर्थः ।
जीवनाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः । किंच द्युभिः अहर्नामैतत् अहोभिर्दिवसैः हितः
प्रेरितः जरिमा जराभावः नोस्माकं सु सुखं अस्तु करोतु ॥ ४ ॥

४. सोम, हमें मृत्यु के हाथ नें नहीं देना । हम सूर्य का उदय देख सकें ।
हमारी वृद्धावस्था दिन दिन सुख ले बीते । निन्दति दूर हों ।

अथ पंचमी—

असुनीतेमनोअस्मासुधारयजीवातवेसुप्रतिरानआयुः ।
ररन्धिनःसूर्यस्यसंदृशिघृतेनत्वंतन्ववर्धयस्व ॥ ५ ॥ २२ ॥

असुनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र ।
तिर । नः । आयुः । ररन्धि । नः । सूर्यस्य । समदृशि ।
घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥ २२ ॥

हे असुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि अस्मासु मनः पुनर्धारय । किंच जीवातवे जी-
वितुं सुप्रतिर सुष्ठु वर्धय नोस्माकमायुः । किंच ररन्धि साधय नोस्मान् सूर्यस्य संदृशि चिरस-
न्दर्शने । त्वं च घृतेनास्माभिर्दत्तेन तन्वं स्वशरीरं वर्धयस्व वर्धय ॥ ५ ॥

५. असुनीति (प्राण-नेत्री) देवी, हमारी ओर मन करो । हम जीवित
रहें; इसलिए हमें उत्कृष्ट परमायु प्रदान करो । जहाँ तक सूर्य की दृष्टि
है, वहाँ तक हमें रहने दो । हम तुम्हें धी देते हैं, उससे अपना शरीर
पुष्ट करो ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी—

असुनीतेपुनरस्मासुचक्षुःपुनःप्राणमिहनोधेहिभोगम् ।
ज्योक्पश्येमसूर्यमुच्चरन्तमनुमतेमृळ्यानःस्वस्ति ॥ ६ ॥

असु॒ऽनी॒ते । पु॒नः । अ॒स्मासु॑ । चक्षुः॑ । पु॒न॒रि॒ति । प्रा॒णम् ।
 इ॒ह । नः । धे॒हि । भो॒र्गम् । ज्योक् । प॒श्ये॒म् । सू॒र्यम् ।
 उ॒त्त॒श्च॒रन्त॑म् । अ॒नु॒ऽम॒ते । मृ॒ळ्य । नः । स्व॒स्ति ॥ ६ ॥

हे असुनीते प्राणप्रदायिनि देवि अस्मासु अस्मदीये सुबन्धावित्यर्थः पुनश्चक्षुः प्रकाशकं नयनमीक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः । किंच प्राणं पुनरस्मासु धेहि स्थापय वयं च ज्योक् चिरं उच्चरन्तं उद्गच्छन्तं सूर्यं देवं पश्येम । हे अनुमते देवि स्वस्ति अविनाशं यथा तथा नोस्मान् मृळ्य मृत्युय ॥ ६ ॥

६. असुनीति, हमें फिर नेत्र दो। फिर हमारे प्राण को हमारे पास उपस्थित करो। हमें भोग करने दो। हम चिरकाल तक सूर्योदय देख सकें। अनुमति, जिससे हमारा विनाश न हो, इस प्रकार हमें सुखी करो।

पु॒न॒नो॑असु॑पृ॒थि॒वीद॑दातुपु॒न॒र्यौ॑दे॒वीपु॒न॒रन्त॑रि॒क्षम् ।
 पु॒न॒नो॑सोम॑स्तन्व॑ददातुपु॒नः॑पू॒षाप॒थ्यां॑यास्व॒स्तिः ॥ ७ ॥

पु॒नः । नः । अ॒सुम् । पृ॒थि॒वी । द॒दा॒तु । पु॒नः । द्यौः । दे॒वी ।
 पु॒नः । अ॒न्तरि॑क्षम् । पु॒नः । नः । सोमः॑ । त॒न्वम् । द॒दा॒तु ।
 पु॒न॒रि॒ति । पू॒षा । प॒थ्याम् । या । स्व॒स्तिः ॥ ७ ॥

पुनःपृथिवी देवी नोस्मभ्यमसुं प्राणं ददातुपुनर्यौदेवता असुं ददातु तथान्तरिक्षमन्तरिक्ष-देवताअसुंददातु तथा सोमोनस्तन्वं शरीरं पुनर्ददातु तथा पूषा पोषाभिमानिनीदेवता पथ्यां पं-था अन्तरिक्षं तत्र भवां वाचं वागात्मकः शब्दोऽस्याकाशादुत्पद्यते तां पुनर्ददातु किंच या स्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु यद्वा पूषा पोषं प्रयच्छतु या स्वस्तिः वाङ्मनाग्नीदेव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु वाग्वैपथ्यास्वस्तिरितिब्राह्मणं ॥ ७ ॥

७. पुनः पृथिवी हमको प्राण दान करें। फिर द्युलोक और अन्तरिक्ष हमें प्राण दें। सोम हमें फिर शरीर दें। पूषा हमें ऐसा हितकर वाक्य प्रदान करें, जिससे हमारा कल्याण हो।

अथाष्टमी—

शं॒रोद॑सीसु॒बन्ध॑वे॒य॒हो॒कृत॑स्य॒मा॒तरा॑ ।
 भ॒र॒ता॒म॒प॒य॒द्र॒पो॒द्यौः॑पृ॒थि॒वि॒क्ष॒मा॒र॒पो॒मो॒षु॒तेकि॑ंच॒नाम॑मत् ॥ ८ ॥

शम् । रोदसी इति । सुबन्धवि । यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा ।
भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।
मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ८ ॥

इदमादिभिस्त्रिभिर्द्यावापृथिव्योः स्तुतिः रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुबन्धवे शं सुखं प्रय-
च्छतां कीदृशौ ते यद्ही महत्यौ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा मातरानिर्मात्र्यौ यद्रपः पापं कृ-
च्छ्रं चास्ति तदपभरतां अपहरतां अपनयतां हे द्यौः हे पृथिवि क्षमा क्षमायां सत्यां यद्वा क्ष-
मा पृथगप्युच्यते क्षमाप्यपहरतु एवमुक्त्वा सुबन्धुं बन्धादयोब्रुवते हे सुबन्धो ते त्वां मोषु मैव
सुसुष्टु किंचन रपः कृच्छ्रं अममत् हिनस्तु ॥ ८ ॥

८. महती और मातृ-स्वरूपा द्यावापृथिवी सुबन्धु का कल्याण करें।
ध्रुलोक और विस्तृत पृथिवी सारे अमङ्गलों को दूर कर दें। सुबन्धु, वे
किसी भी प्रकार तुम्हारा अनिष्ट न कर सकें।

अवद्वके अवत्रिका दिवश्चरन्ति भेषजा । क्षमा चरिष्ण्वेककंभर
तामपयद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमारपो मोषु ते किंच नाममत् ॥ ९ ॥

अव । द्वके इति । अव । त्रिका । दिवः । चरन्ति । भेषजा ।
क्षमा । चरिष्णु । एककम् । भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः ।
पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । सु । ते । किम् ।
चन । आममत् ॥ ९ ॥

दिवो ध्रुलोकाव भेषजा भेषजानि द्वके द्विकं त्रिका त्रिकं चावचरन्ति तत्राश्विनौ
द्विकमवचरतः इळासरस्वतीभारतीत्रिकमवचरति क्षमा क्षमायां एककं चरिष्णु चरति ए-
कमेव भेषजमित्यभिप्रायः तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणंपरिरक्षन्त्वितिशेषः भरतामित्यादि-
पर्ववत् ॥ ९ ॥

९. स्वर्ग में जो दो वा तीन औषध हैं, (उनमें दो को अश्विनीकुमार
और तीन को सरस्वती व्यवहार में लाती हैं,) उनमें एक पृथिवी पर
विचरण करती है। (फलतः एक ही औषध है)। सो सब सुबन्धु की
प्राण-रक्षा करें। ध्रुलोक और विस्तृत पृथिवी सारे अमङ्गलों को दूर कर
दें। सुबन्धु, किसी भी प्रकार से तुम्हारा अनिष्ट न कर सकें।

समिन्द्रेयगामनद्वाहं य आवहदुशीनराण्या अनः ।
भरतामपयद्रपो द्यौः पृथिवि क्षमारपो मोषु ते किंच नाममत् ॥ १० ॥ २३ ॥

सम् । इन्द्र । ईरय । गाम् । अनङ्गाहम् । यः । आ । अवहत् ।
 उशीनराण्याः । अनः । भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः ।
 पृथिवि । क्षमा । रपः । सो इति । सु । ते । किम् । चन ।
 आममत् ॥ १० ॥ २३ ॥

हे इन्द्र समीरय संपेरय किं गां गंतारं अनङ्गाहं अनोवहनसमर्थगां योनङ्गानावहत् आवहति अस्मान् प्रति किं अनः शकटं कस्य उशीनराण्याः एतन्नामिकायाओषधेः ययार्तमनुलिपन्ति सोशीनराणी । भरतामित्यादिपूर्ववत् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, जो यूप उशीनर की पत्नी (वा ओषधि) का शकट ले गया था, उसे प्रेरित करो । छुड़ोकर और विस्तृत पृथिवी सारे असंगलों को दूर कर दें । सुबन्धु, किसी भी प्रकार से तुम्हारा अनिष्ट न कर सकें ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

आजनमिति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तं गौपायनाबन्ध्वादयऋषयः षष्ठ्यास्त्वगस्त्यस्यस्वसा एषां माता ऋषिका आदितः पंच गायत्र्यः अष्टमोनवम्यौ पंक्ती शिष्टाअनुष्टुभः आदितश्चतसृणां असमातिनामोराज्ञः स्तूयमानत्वात् सएव देवता पंचम्याइन्द्रः षष्ठ्याअप्यसमातिः ततः पंचानां सुबन्धोर्जीविताह्वानरूपोर्थोदेवता अयं मेहस्तइत्यस्याः लब्धसंज्ञस्यसुबन्धोः स्पर्शनहेतुभूतादेवता । तथाचानुक्रमणिका—आजनमिति द्वादशर्चमानुष्टुभं चतसृभिरसमातिमस्तुवन् पंचम्येन्द्रं षष्ठ्यागस्त्यस्वसा मातृषां राजानमस्तौत् पराभिः सुबन्धोर्जीविमाह्वयन्त्यया लब्धसंज्ञमस्पृशन् पंचाद्यागायत्र्योष्टम्याद्येपंक्तीइति ।

आजनं त्वेष संदृशं माहीनानामुपस्तुतम् । अगन्म बिभ्रतो नमः ॥ १ ॥

आ । जनम् । त्वेष संदृशम् । माहीनानाम् । उपस्तुतम् ।

अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ १ ॥

इदमादिभिस्तिष्ठभिः राजानं स्तुवन्ति वयं बन्ध्वादयोजनं जनपदं असुनीतिस्वभूतं आगन्म अभिगताः गमेर्लुङि मंत्रेषेति चेलुक् म्वोश्चेति मकारस्यनकारः कीदृशं जनं त्वेषसंदृशं दीप्तदर्शनं माहीनानां महतां उपस्तुतं उपगतस्तुतिं तादौचेति गतेः प्रकृतिस्वरः कीदृशावयं नमोनमस्कारं बिभ्रतोधारयन्तः कुर्वन्तइत्यर्थः यद्वा जनं असमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानं नमोबिभ्रतइति राजकृतं नमस्कारं धारयन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. असमाति राजा का जनपद अतीव उज्ज्वल है । महान् लोग इस देश की प्रशंसा करते हैं । नम्र होकर हम उस देश में गये ।

अथ द्वितीया—

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथम् । भजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिम् । नितोशनम् । त्वेषम् । निययिनम् । रथम् ।

भजेरथस्य । सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिं राजानं नितोशनं शत्रूणां हन्तारं नितोशतिर्वधकर्मा त्वेषं दीप्तं निययिनं रथमित्युपमाप्रधानो निर्देशः रथवत्सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं भजेरथस्य एतन्नामकस्य राज्ञो वंशे जातं यद्वा एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः तस्य निययिनं हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक् सत्पतिं सतां पालकं ॥ २ ॥

२. शत्रु-संहार करनेवाले असमाति राजा की मूर्ति अत्यन्त प्रदीप्त है । रथ पर चढ़ने पर जैसे अनेक अभिप्राय सिद्ध होते हैं, वैसे ही असमाति राजा के पास जाने पर अनेक अभिलाष सिद्ध होते हैं । उन्होंने भजेरथ राजा के वंश में जन्म लिया है । वे शिष्ट-पालक हैं ।

योजनां महिषाँ इवाति तस्थौ पवीरवान् । उतापवीरवान्युधा ॥ ३ ॥

यः । जनान् । महिषान् इव । अति तस्थौ । पवीरवान् ।

उत । अपवीरवान् । युधा ॥ ३ ॥

यो समातिर्जनान् स्वविरोधिभूतान् अति तस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति पराभवतीत्यर्थः किमिव महिषान् सिंह इव । कीदृशः सन् पवीरवान् पवीरः पविः खड्गवान् उतापिवा अपवीरवान् अपगतखड्गः सन् शस्त्रसहायमपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः । किं कुर्वन् युधा योधनेन युष्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. वे हाथ में तलवार धारण करें वा न करें । उनका ऐसा बल-वीर्य है कि, जैसे सिंह भैंसों को मार गिराता है, वैसे ही वे मनुष्यों को गिरा देते हैं ।

यस्यैक्ष्वाकुरुपव्रते रेवान् मराय्येधते । दिवीवपंचकृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य । इक्ष्वाकुकुः । उप । व्रते । रेवान् । मरायी । एधते ।

दिवि इव । पञ्च । कृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य जनपदस्य इक्ष्वाकुराजा व्रते कर्मणिरक्षणरूपे उपैधते प्रवर्धते कीदृशः सन् रेवान् रथिवान् मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभः पररा

जो पद्रवाभावश्चोको भवति एवं सति तद्विषयस्थाः पंचकृष्टयोनिषादपंचमाश्वत्वारोवर्णादिवीव
द्युलोके यथा संकल्पसिद्धाः सन्तः सुखिनो भवन्ति तद्वत् सुखिनो भवन्तीति शेषः ॥ ४ ॥

४. घनी और शत्रु-संहारक इक्ष्वाकु राजा रक्षा-कार्य में नियुक्त हैं।
पञ्च (चार वर्ण और निषाद) मनुष्य स्वर्ग-सुख का भोग करें।

इन्द्रं क्षत्रासमातिषुरथप्रोष्ठेषु धारय । दिवीवसूर्यं दृशे ॥ ५ ॥

इन्द्र । क्षत्रा । असमातिषु । रथप्रोष्ठेषु । धारय ।

दिवि इव । सूर्यम् । दृशे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाशासते असमात्यर्थं हेइन्द्र क्षत्रा क्षत्राणि बलानि रथप्रोष्ठेषु असमातिषु एकं
स्मिन्बहुवचनं पूजार्थं रथप्रोष्ठे असमातौ धारय । तत्र दृष्टान्तः—दिवीव सूर्यं दृशे सर्वेषां दर्शनाय
स्थापितवानसि तद्वदत्र बलं धारय ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, जैसे सबके दर्शन के लिए तुमने आकाश में सूर्य को रख
दिया है, वैसे ही रथारूढ़ असमाति राजा का अनुगामी होने के लिए वीरों
को नियुक्त करो ।

अगस्त्यस्य नद्यः समीयुनक्षिरोहिता ।

पृणीन्यक्रमीरभिविश्वान्राजन्नराधसः ॥ ६ ॥ २४ ॥

अगस्त्यस्य । नत्सभ्यः समी इति । युनक्षि । रोहिता । पृणीन् ।

नि । अक्रमीः । अभि । विश्वान् । राजन् । अराधसः ॥ ६ ॥ २४ ॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बन्धादीनां माता राजानं स्तौति हेराजन्नसमाते त्वं अगस्त्यस्य ऋ
षेर्नद्योर्नदयितृभ्यो बन्धादिभ्यो निमित्तभूतेभ्यः तेषां धनप्राप्तये समी सर्पणस्वभावौ अश्वौ रो
हिता लोहितवर्णौ युनक्षि योजय रथे तथाकृत्वा विश्वान् सर्वान् अराधसः अनाराधयतः अय-
जमानान् पृणीन् वणिजोलुब्धकान् नि निरुष्टं नितरां वा अफ्यक्रमीः अभिभव ॥ ६ ॥

६. राजन्, अगस्त्य के दोहित्रों वा आनन्दी बन्धु आदि के लिए दो
लोहित घोड़ों को रथ में जोतो। जो सब व्यवसायी नितान्त कृपण हैं,
कभी दान नहीं करते, उन सबको हराओ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथ सप्तमी—

अयं मातायं पितायं जीवातुरागमत् ।

इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहि निरिहि ॥ ७ ॥

अयम् । माता । अयम् । पिता । अयम् । जीवातुः । आ ।
अगमत् । इदम् । तव । प्रऽसर्पणम् । सुबन्धो इति
सुबन्धो । आ । इहि । निः । इहि ॥ ७ ॥

अत्र सूक्तशेषे शाट्यायनकं—अथाग्निं द्वैपदेन सूक्तेनास्तुवन् अग्निः स्तुतआजगाम आ गत्य चाह किंकामामागच्छतेति सुबन्धोरेवासुं पुनर्नेतुमित्यब्रुवन् एषोन्तः परिधीत्यब्रवीत् तमादध्वमिति तंनिराहरन्अयंमातायंपितेति । शौनकश्च—स्तुतःसराजासुप्रीतस्तस्थौगौपायना- निति । सूक्तेनतेस्तुवन्अग्निंद्वैपदेनयथान्निषु ॥ १ ॥ अथाग्निरब्रवीदेतानयमन्तःपरिध्यसुः । सुब- न्धोरस्यचेक्ष्वाकोर्मयागुप्तोहितार्थिना ॥ २ ॥ सुबन्धवेप्रदायासुंजीवेत्युक्ताचपावकः । स्तुतो- गौपायनैःप्रीतोजगामत्रिदिवंप्रति ॥ ३ ॥ अयंमातेतिहृष्टास्तेसुबन्धोरसुमाह्वयन् । शरीरमभि- निर्दिश्यसुबन्धोःपतितंभुवि ॥ ४ ॥ सूक्तशेषंजगुश्चास्यचेतसोधारणायतेइति ॥ ५ ॥ अयम- ग्निर्माता अयमेव पिता अयं जीवातुर्जीवयिता आगमदाजगाम अतोहे सुबन्धोर्जीव परिधौ वर्तमान यस्मादिदं शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण गतिसाधनं अतइदं प्रत्येहि आगच्छ निरिहि निर्गच्छ परिधेः सकाशात् । अन्ये एवं व्याचक्षते—हे निर्गतप्राण सुबन्धोः संबन्धन् अयं विभक्तिव्यत्ययः इयं माता अयं पिता अयं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रश्चागमदिति संबध्यते सर्वे त्वामागताः दुःखिताः सन्तः । शिष्टं समानं ॥ ७ ॥

७. जो अग्नि आये हैं, वे माता, पिता और प्राणदाता औपच हैं।
सुबन्धु, तुम्हारा यही शरीर है। इसमें आकर पैठो।

यथायुगंवरत्रयान्नहन्तिधरुणायकम् ।

एवादाधारतेमनोजीवातवेनमृत्यवेथोअरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा । युगम् । वरत्रया । नहन्ति । धरुणाय । कम् । एव ।
दाधार । ते । मनः । जीवातवे । न । मृत्यवे ।
अथो इति । अरिष्टतातये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरत्रया पाशेन नहन्ति बध्नन्ति धरुणाय रथादिधारणाय कमितिपदपूरणः एव एवं ते मनोदाधार परिधावग्निः किमर्थं जीवातवे जीवनाय मृत्यवे मरणाय न अथो अपिच अरिष्टतातये अविनाशाय स्वार्थिकस्तातिः ॥ ८ ॥

८. जैसे रथ धारण करने के लिए रज्जु (पाश) से दोनों काष्ठों को बांधते हैं, वैसे ही अग्नि ने तुम्हारे मन को धारण कर रखा है, ताकि तुन जीवित और कल्याण-स्वरूप बनो और तुम्हारी मृत्यु दूर हो।

अथ नवमी-

यथेयं पृथिवी मही दाधार इमान् वनस्पतीन् ।

एवादाधारते मनो जीवातवे न मृत्यवेथो अरिष्टतांतये ॥ ९ ॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् ।

वनस्पतीन् । एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे ।

न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतांतये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी मही महती इमान् वनस्पतीन् वृक्षादीन् दाधार धारयति शिष्टमुक्तं ॥ ९ ॥

९. जैसे यह विस्तीर्ण पृथिवी विशाल-विशाल वृक्षों को धारण किये हुए है, वैसे ही अग्नि ने तुम्हारे मन को धारण कर रखा है, ताकि तुम जीवित और कल्याण-स्वरूप रहो और तुम्हारी मृत्यु दूर हो ।

यमादहं वैवस्वतात् सुबन्धोर्मन आभरम् ।

जीवातवे न मृत्यवेथो अरिष्टतांतये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैवस्वतात् । सुबन्धोः । मनः । आ । आभरम् ।

जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टतांतये ॥ १० ॥

इयं निगदसिद्धा ॥ १० ॥

१०. विवस्वान् के पुत्र यमराज से मैंने सुबन्धु का मन अपहृत किया है, इससे वे जीवित और कल्याण-स्वरूप होंगे और उनकी मृत्यु दूर होगी ।

न्यग्वातो ववाति न्यक्तपति सूर्यः ।

नीचीनं मध्यादुहे न्यग्भवतु ते रपः ॥ ११ ॥

न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः । नीचीनम् ।

अध्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

वातो वायुर्द्युलोकात् न्यक् नीचीनं अववाति गच्छति सूर्यश्च न्यक् तपति अध्या अह-
मनीया गौर्नीचीनं दुहे दुग्धे एवं ते रपः पापं न्यक् नीचीनं भवतु ॥ ११ ॥

११. वायु द्युलोक से नीचे के लोक में बहते हैं, सूर्य ऊपर से नीचे तपते हैं । गाय का दूध नीचे दूहा जाता है । वैसे ही हे सुबन्धु, तुम्हारा अकल्याण नीचे गमन करे ।

अथ द्वादशी—

अयं मे हस्तो भगवान् अयं मे भगवत्तरः ।

अयं मे विश्वभेषजो यं शिवाभिर्मर्शनः ॥ १२ ॥ २५ ॥

अयम् । मे । हस्तः । भगवान् । अयम् । मे । भगवत्तरः ।

अयम् । मे । विश्वभेषजः । अयम् । शिवः अभिमर्शनः ॥ १२ ॥ २५ ॥

अनया बन्धादयो लब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरस्पृशन् अयं मे हस्तो भगवान् भाग्यवान् यस्मात् सजीवं सुबन्धुं स्पृशति तस्मात् तथाऽयं मे हस्तो भगवत्तरः अतिशयेन भगवान् तथायं मे हस्तो विश्वभेषजः जीवचिकित्सासाधनसर्वोषधवान् तत्स्थानीयो वा अयं शिवाभिर्मर्शनः मंगलस्पर्शनः यतो जीवन्तं स्पृशति अत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. मेरा हाथ क्या ही सौभाग्यशाली है ! यह अत्यन्त सौभाग्यशाली है । यह सबके लिए भेषज है ; इसके स्पर्श से कल्याण होता है ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥ २५ ॥

॥ इति दशमे मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाकेष्टौ सूक्तानि तत्रेदमित्येति सप्तविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठ स्यार्षं त्रैष्टुभं इदमादीनि षट्सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथा चानुक्रान्तं—इदमित्याससाधिकानाभानेदिष्ठो मानवो वैश्वदेवं तदिति । पृष्ठचस्य पष्ठेहनि वैश्वदेवशस्त्रे आभिष्वविकातिदेशमाप्तस्योषासानकेत्यस्य स्थाने इदं सूक्तं । सूत्रितं च—उद्धृत्य चोत्तमं सूक्तं त्रीणि दमित्थारौद्रमिति । अत्रैतरेयब्राह्मणं—नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मर्च्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्तस्तो ब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमवदितारमित्यब्रुवन्नित्यादि । तत्र नाभानेदिष्ठो भ्रातृभिर्भागेनि राकृतः पितृसामीप्यमागम्य किं मह्यं भागं न कल्पितवानसीत्यपृच्छत् । सच किमनेन भागेनागिरसः स्वर्गार्थं सत्रमासीनाः षष्ठाहः सपर्यंतमनुष्ठाय मुह्यन्ति तानि दमित्येति सूक्ते संयच्छ ते स्वर्गं यतो वशिष्ठाः सहस्रसंख्याक्रागादास्यन्तीति पित्राप्रेरितो गिरसां समीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेषणं गोसहस्रमुत्कोचं परिकल्प्य तानेते सूक्ते षष्ठेहन्यशंसयन्ते चैतत्सूक्तसामर्थ्याद्यज्ञं परं पारं प्रापय्य स्वर्जिगमिषवोस्मै गोसहस्रं प्रादुः तं च तद्वोसहस्रं स्वीकुर्वाणं कश्चन

कृष्णशवासीपुरुषउत्तरतउत्थाय ब्राह्मणास्मदीयं यज्ञशेषभागं मास्वीकुर्वित्यब्रवीत् । सच मह्यमंगिरसः प्रादुरिति प्रत्यब्रवीत् तर्हिब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागः प्रामुयादित्युक्तः पितृसमीपमागत्यपित्रा रुद्रायायं न्याय्यइति तेनोक्तस्तवैवायं भागइति मम पिताब्रवीदितिप्रत्युवाच । ततोयथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषोनाभानेदिष्टायैव स्वभागं प्रादादित्युक्तं । तथाध्वर्यु-ब्राह्मणेपि—मनुःपुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् । सनाभानेदिष्टं वैमानवमित्यादिनायमर्थउक्तः । तत्सर्वमत्रानुसन्धेयं ।

तत्र सूक्ते प्रथमा—

इदमित्थारौद्रं गूर्तवंचा ब्रह्म कृत्वा शच्यामन्तराजौ ।

क्राणायदस्य पितरां मंहनेष्ठाः पर्वत्पक्थे अहन्नाससहोतृन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्था । रौद्रम् । गूर्तवंचाः । ब्रह्म । कृत्वा । शच्याम् ।

अन्तः । आजौ । क्राणा । यत् । अस्थ । पितरां । मंहनेऽस्थाः ।

पर्वत् । पक्थे । अहन् । आ । सस । होतृन् ॥ १ ॥

गूर्तवंचाः उद्यतवचनोनाभानेदिष्टइदं ब्रह्म स्तोत्रं रौद्रं रुद्रप्रीणनं इत्था इत्थमिदानीं क्रियमाणप्रकारं कृत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्यं स्तोत्रं शच्यामन्तःकर्मणिमध्ये सत्रमध्ये आजौ अंगिरसां संघे करोतीतिशेषः यत्स्तोत्रं क्राणा भागं कुर्वाणौ अस्य पितरा पितरौ अन्ये च मंहनेष्ठाः भागप्रदाने वर्तमानाभ्रातरश्च गोलाभसाधनत्वेनाकल्पयन्नितिशेषः तेन नाभानेदिष्टः पक्थे पक्थ्ये अहन् अहनि षष्ठेहनीत्यर्थः ते षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठेहनि शंसयेत्युक्तत्वात् ससहोतृन् होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यादिकान् आपर्वत् सर्वतोऽपूरयत् इदमित्थेति सूक्ताभ्यां यज्ञपारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. नाभा नेदिष्ट के माता, पिता, भ्राता आदि, विषय-विभाग करते समय, नाभा नेदिष्ट को भाग न देकर रुद्र की स्तुति करने लगे । इससे नाभा नेदिष्ट रुद्र-स्तव करने को उद्यत होकर अङ्गिरा लोगों के यज्ञ में उपस्थित हुए और यज्ञ के छठे दिन में वे लोग जो भूल गये थे, वह सब सात होताओं से कहकर यज्ञ समाप्त किया ।

अथ द्वितीया—

सइहानायदभ्यायवन्वञ्चयवान् सूर्दैरमिमीतवेदिम् ।

तूर्वयाणोगूर्तवंचस्तमः क्षोदोनरेत इत ऊंति संचत् ॥ २ ॥

सः । इत् । दानाय । दभ्याय । वन्वन् । च्यवानः । सूदैः ।
अमिमीत् । वेदिम् । तूर्वयाणः । गूर्तवचःस्तमः । क्षोदः ।
न । रेतः । इतःऽऊति । सिंचत् ॥ २ ॥

सइत् सकृष्णशवासीपुरुषोरुद्राख्योदानाय स्तोतृणां धनप्रदानाय दक्ष्याय शत्रूणां वधाय च वन्वन् स्तोतृन् संभजन् सूदैः हिंसकैः शस्त्रैः च्यवानोरक्षांसि च्यावयन् वेदिममिमीत् परिमितवान् यज्ञवास्त्वधिष्ठितवानित्यर्थः । तं कृष्णशवास्युत्तरत उपोत्थाया ब्रवीन्मम वा इदं मम वैवास्तुहमितीति ब्राह्मणं । तदेवाह—तूर्वयाणस्तूर्णगमनो गूर्तवचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचाः रुद्रः क्षोदोन उदकमिव उदकं यथा घनः सिंचति तद्वद्रेतः स्वसामर्थ्यमिति ऊति इतो गमनवत् यथा भवति तथा सिंचत् प्रेरितवानित्यर्थः । यद्वा अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासंगिकी अश्विनोः स्तुतिः क्रियते । तूर्वयाणः तूर्णगमनोति शयेनोद्यतवचनोरुद्रः क्षोदोन उदकमिव रेतः उत्पादनसामर्थ्योपेतं इत ऊति सिंचत् जनयामासा अश्विनौ अन्यत्र इत ऊती इत्यश्विनोरभिधानात् अन्यत्र तयो-
रुद्रपुत्रत्वप्रसिद्धेश्चामर्थो लभ्यते ॥ २ ॥

२. रुद्रदेव स्तोताओं को धन देने के लिए और शत्रुओं को नष्ट करने के लिए उन्हें अस्त्रादि देते हुए वेदी पर जाकर बैठ गये । जैसे मेघ जल बरसाता है, वैसे ही रुद्रदेव उपस्थित होकर, वक्तृता देते हुए, चारों ओर अपनी क्षमता का प्रदर्शन करने लगे ।

मनोनयेषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता ।
आयः शर्याभिस्तु विनृम्णो अस्या श्रीणीता दिशं गभस्तौ ॥ ३ ॥

मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या ।
वनुथः । द्रवन्ता । आ । यः । शर्याभिः । तुविनृम्णः ।
अस्य । अश्रीणीत । आदिशम् । गभस्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनोन मनइव यथा मनस्तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति एवं येषु हवनेषु आह्वानेषु विपः स्तोतुः शच्या प्रज्ञानेन गन्तव्यमिति बुध्या द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ वनुथः अध्वर्युं संभजथः यो ध्वर्युः आआभिमुख्येन तुविनृम्णः प्रभूतहविलक्षणधनः सन् अस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबन्धी शर्याभिरंगुलीभिः अश्रीणीत श्रीणाति किं कृत्वा गभस्तौ हस्ते

धृत्वा आदिशं आदिश्य इदमश्विभ्यामिति निर्दिश्येत्यर्थः । तादृशं मदीयमध्वर्युं येषु हवनेषु वनुथः तौ युवां हुवइत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, मैं यज्ञ में प्रवृत्त हुआ हूँ । जो अध्वर्यु मेरे हाथ की अँगुलियाँ पकड़कर और विस्तृत हवि का संग्रह करके, तुम्हारा नाम लेते हुए, चर पाक करता है, उसी स्तोता अध्वर्यु का यज्ञीय उद्योग देखकर, मन के समान द्रुत वेग से, तुम लोग यज्ञ में जाते हो ।

ऋष्णायद्रोष्वरुणीषुसीदद्विवोनपाताश्विनाहुवेवाम् ।
वीतंमैयज्ञमागतंमेअन्नंववन्वांसानेषमस्मृतधू ॥ ४ ॥

ऋष्णा । यत् । गोषु । अरुणीषु । सीदत् । दिवः । नपाता ।
अश्विना । हुवे । वाम् । वीतम् । मे । यज्ञम् । आ । गतम् । मे ।
अन्नम् । ववन्वांसा । न । इषम् । अस्मृतधू इत्यस्मृतधू ॥ ४ ॥

ऋष्णा रात्रिर्यद्यदा अरुणीषु अरुणवर्णासु गोषु सीदत् निवसति उषाः विभानाय रथमधितिष्ठतीत्यर्थः । अरुणयोगावउषसामितिनिरुक्तं । तदा उषःकाले हे दिवोनपाता दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य वा न पातयितारौ हे अश्विनौ वां हुवे आह्वये वीतं कामयेथां मे अन्नं हविलक्षणं तदर्थं मे यज्ञमागतं आगच्छतं इषमन्नं ववन्वांसा न संभजमानावश्वानिव तद्वदागतं । कोदृशौ युवां अस्मृतधू अस्मृतद्रोहौ मयिद्रोहं न स्मरन्तौ ॥ ४ ॥

४. जिस समय रात्रि का अन्धकार नष्ट होता है और प्रातःकाल की लाल आभा दिखाई देने लगती है, उस समय, हे द्युलोक-पुत्र अश्विद्वय, तुम्हें न बुलाता हूँ । तुम हमारे यज्ञ में पधारो । मेरा अन्न लो । वो प्राहक अश्वों के समान उत्ते लाओ । हमारा अनिष्ट नहीं करता ।

प्रथिष्टयस्यवीरकर्ममिष्णदनुष्ठितंनुनर्योअपौहत् ।
पुनस्तदारुहतियत्कनायादुहितुराअनुभृतमनर्वा ॥ ५ ॥ २६ ॥
प्रथिष्ट । यस्य । वीरकर्मम् । इष्णत् । अनुस्थितम् । नु । नर्यः ।
अप । औहत् । पुनरिति । तत् । आ । रुहति । यत् । कनायाः ।
दुहितुः । आः । अनुभृतम् । अनर्वा ॥ ५ ॥ २६ ॥

स्वांशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्रमसृजत् इत्येतदादिभिस्तिष्ठसृभिर्वदति यस्य प्रजापतेः इष्णत् इषणवत् वीरकर्मं लिंगव्यत्ययः वीरकर्मं रेतइत्यर्थः येन रेतसोत्पन्नावीराभवन्ति तादृशैः प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्वेतोऽनुष्ठितं प्रजापतिना अपत्यार्थं निषिकं नर्यो-नरेभ्योदेवेभ्योहितोरुद्रः अपौहत् अपोहति । तदेवाह—पुनस्तद्वेतआवृहति सर्वतउचच्छति उ-

द्वमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः यद्रेतः कनायाः कान्तायाः दुहितुः स्व-
पुत्र्याः तस्यामित्यर्थः तत्र प्रजापतिना अनुभूतं आः आसीत् अस्तेः सिपि रूपं । कीदृशोरुद्रः
अनर्वा अन्यस्मिन्नप्रत्युतः प्रजापतिर्वैस्वांदुहितरमभ्यध्यायदिवमित्यन्यआहुरुषसमित्यन्यइति
ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

५. जो प्रजापति का वीर्य पुत्रोत्पादन में समर्थ है, वह बढ़कर
निकला । प्रजापति ने मनुष्यों के हित के लिए रेत का त्याग किया । अपनी
सुन्दरी कन्या (उषा) के शरीर में ब्रह्मा वा प्रजापति ने उस शुक्र (वीर्य
वा रेत) का सेक किया ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

मध्यायत्कर्त्तृमभंवद्भीकेकामं कृण्वाने पितरि युवत्याम् ।

मनानग्रेतो जहतुर्वियन्तासानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्तृम् । अभंवत् । अभीके । कामम् । कृण्वाने ।

पितरि । युवत्याम् । मनानक् । रेतः । जहतुः । विध्यन्ता ।

सानौ । निषिक्तम् । सुकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

कामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि प्रजापतौ युवत्यां दुहितरि उषसि दिवि वा दि-
वमित्यन्यइतिहिब्राह्मणं प्रदर्शितं । मध्या तयोर्मध्ये अन्तरिक्षमध्ये वा अभीके प्राप्ते समीपे
यत्कर्त्तृं कर्माभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानक् अल्पं रेतोजहतुः त्यक्तवन्तौ किंकुर्वाणा-
विति तत्राह वियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य यज्ञस्य
योनौ निषिक्तमासीदित्यर्थः । ततोरुद्रउत्पन्नइत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जिस समय पिता युवती कन्या (उषा) के ऊपर पूर्वोक्त रूप से
रतिकामी हुए और दोनों का संगमन हुआ, उस समय दोनों के परस्पर-
संगमन से अल्प शुक्र का सेक हुआ । सुकर्म के आधार-स्वरूप एक उन्नत
स्थान में उस शुक्र का सेक हुआ ।

पितायत्स्वांदुहितरमधिष्कन्क्षम्यारेतः संजग्मानो निषिञ्चत् ।

स्वाध्यां जनयन् ब्रह्मदेवावास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिष्कन् । क्षम्या । रेतः ।

समजग्मानः । नि । सिञ्चत् । सुआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म ।

देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतपाम् । निः । अतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता प्रजापतिर्यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वा अधिष्कन् अध्यस्कंदत् तदानीमेव क्षमया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिः अस्मिन्लोके रोहितंभूतामृशयोभूत्वां रेतोनिषिचत् निषेकमकरोत् । तामृशयोभूत्वा रोहितं भूतामभ्यैदिति ब्राह्मणं । तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणोवा देवाब्रह्माजनयन्नुदपादयन् । किं तद्वत्तेति तदाह—वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तु-स्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणोरक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् समपादयन् यज्ञवास्तुस्वामि-त्वं दत्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जिस समय पिता ने अपनी कन्या (उषा) के साथ संभोग किया उस समय पृथिवी के साथ मिलकर शुक्र का सेक किया। सुकृती देवों ने इससे व्रतरक्षक ब्रह्म (वास्तोष्पति वा स्र) का निर्माण किया।

सईष्टपानफेनमस्यदाजौस्मदापरैदपदभ्रचेताः ।

सरत्पदानदक्षिणापरावृद्धनानुमैपृशन्यौजगृभ्रे ॥ ८ ॥

सः । ईम् । ष्पां । न । फेनम् । अ॒स्यत् । आ॒जौ । स्मत् । आ ।

परां । ऐत् । अप । द॒भ्रश्चे॒ताः । सरत् । प॒दा । न । दक्षिणा ।

प॒रा॒वृ॒क् । न । ताः । नु । मे । पृ॒श॒न्यः । ज॒गृ॒भ्रे ॥ ८ ॥

अंगिरसां सत्रांते नाभानेदिष्ठोगोनिरोधायगच्छन्तं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन् वदति स ईं सोयं वृषान वर्षकइन्द्रइव सयथा नमुचिवधार्थं आजौसंग्रामे फेनमस्यत् क्षिप्तवान् तद्वत् क्षेपमनावास्तोष्पतिः तदानीं तवैव वास्तुभागोयुक्तइति यथार्थकथनानन्तरं स्मत् अस्मत्तः आ पपरैत् अपपरागच्छेदिति दभ्रचेताः अल्पमनस्कः दक्षिणा दक्षिणार्थानां गवां परावृक् परावर्जं यिता सन् पदा पदानि नसरत् नसरति अस्मदभिमुखं नागच्छति मे मम संबन्धिन्यस्तागाः अंगिरोभिर्दत्ताः पृशन्यः पथिकानामभिस्पर्शनकुशलरुद्रो न जगृभ्रे न गृह्णातीत्येवमाशास्ते ॥ ८ ॥

८. जैसे इन्द्र, नमुचि के बध-काल में, युद्ध में फेन फेंकते हुए आये थे, वैसे ही मेरे पास से वास्तोष्पति ने प्रतिगमन किया। वे जिस पंर से आये थे, उसी से लौट गये। अङ्गिरा लोगों ने मुझे दक्षिणा-स्वरूप जो गायें दी थीं, उन्हें उन्होंने दूर किया। अनायास ग्रहण-समर्थ होने पर भी उन्होंने गायों को नहीं लिया।

अथ नवमी—

म॒क्षूनव॒ह्निःप्र॒जाया॑उ॒प॒ब्दि॒र॒भि॒न॒न॒ग्रउ॒प॒सी॒द॒दृधः॑ ।

स॒नि॒ते॒ध्मंस॒नि॒तो॒तवा॒जंस॒ध॒र्ता॒ज॒ज्ञेस॒हसा॒यवी॒युत् ॥ ९ ॥

मक्षु । न । वह्निः । प्रजायाः । उपब्धिः । अग्निम् । न । नमः ।
उप । सीदत् । ऊधः । सनिता । इध्मम् । सनिता । उत ।
वाजम् । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविष्युत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिनारुद्रेण गोप्यमानेस्मिन्यज्ञे वह्निर्वह्निवद्वाहकोराक्षसादिर्मक्षु शीघ्रं नोपसीदत् नागच्छति । योवह्निः प्रजायाउपब्धिः उपपीडकोभवति यज्ञविघातार्थमागच्छन् ऋत्विगादित्पायाः प्रजायाः पीडां करोत्यहनि तथा ऊधः रात्रिनामैतत् रात्रावपि अग्निं ज्वलन्तं नभोविवसनः राक्षसादिर्नोपसीदत् एवं रुद्रे रक्षितरि सति सोमिरिध्मं सनिता संभक्ता जज्ञे उत्पन्नः उतापिच वाजं हविलक्षणमन्नं सनिता जज्ञे धर्ता जगद्धारकश्चजज्ञे उत्पन्नः सोमिः सहसा यज्ञस्य बलेन यवीयुत् यज्ञमिश्रयितृणां रक्षःप्रभृतीनां योद्धा जज्ञे ॥ ९ ॥

९. प्रजा के उत्पीड़क और समान अग्नि के वाहक राक्षस आदि सहसा इन यज्ञ में नहीं आ सकते; क्योंकि इस यज्ञ की रक्षा रुद्र कर रहे हैं। रात को भी नरन राक्षस यज्ञीय अग्नि के पास नहीं आ सकते। यज्ञ के रक्षक अग्नि काठों को लेते हुए और अन्न का वितरण करते हुए आविर्भूत हुए और राक्षसों के साथ युद्ध में प्रवृत्त हुए।

अथ दशमी—

मक्षुकनायाःसख्यंनवग्वाऋतंवदन्तऋतयुक्तिमग्मन् ।
द्विबर्हसोयउपगोपमागुरदक्षिणासोअच्युतादुधुक्षन् ॥ १० ॥ २७ ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवग्वाः । ऋतम् । वदन्तः ।
ऋतयुक्तिम् । अग्मन् । द्विबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ ।
अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥ १० ॥ २७ ॥

नवग्वा अंगिरसः गवामयनारव्यं सत्रमनुतिष्ठतामंगिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः संतः उत्थितास्ते नवग्वाः ते ऋतं वदन्तोऽंगिरसः मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः श्रुतेः नाभानेदिष्ठप्रेरितायाः सकाशात् ऋतयुक्तिं उक्तयागपरिसमार्धिं अग्मन् प्राप्ताः । यद्वा ऋतयुक्तिं यज्ञयोगोपेतं ऋतं शब्दं स्तुतिं वदन्तोऽंगिरसः कनायाः पृश्न्याः सख्यमगमन्नितियोजना । द्विबर्हसोद्वयोः स्थानयोः द्यावापृथिव्योः परिवृढायैंगिरसोगोपं गोपायितारं नाभानेदिष्ठमिन्द्रं वा उपागुरुपगतास्ते अदक्षिणासोदक्षिणारहिताः अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुरितिहि वचनं ये य-

जमानास्तऋत्विजइति च । ते चअच्युताउदकानि अक्षीणानि फलानि वा दुधुक्षन् दु-
ग्धवन्तः ॥ १० ॥

१०. नौ मास तक यज्ञानुष्ठान करते-करते अङ्गिरा लोग गायें पाया करते हैं । उन्होंने कमनीय स्तुति की सहायता से, यज्ञ-यध्वनों को कहते-कहते, यज्ञ की समाप्ति की । इहलोक और परलोक, दोनों स्थानों में वृद्धि प्राप्त की और इन्द्र के पास गये । उन्होंने दक्षिणा-विहीन यज्ञ (सत्र नामक यज्ञ) करके अविनाशी फल प्राप्त किया ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

मक्षूकनायाःसख्यंनवीयोराधोनरेतऋतमित्तुरण्यन् ।

शुचियत्तरेकणआयजन्तसबर्दुघायाःपयउस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवीयः । ऋतम् । वदन्तः ।

ऋतइयुक्तिम् । अग्मन् । शुचि । यत् । ते । रेकणः । आ ।

अयजन्त । सबःइदुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः पृश्न्याः घर्मदोग्ध्याः नवीयोनवतरं सख्यं प्राप्येति शेषः । अथवा नवीयइति राधोविशेषणं नवतरं राधोधनमिव रेतः सिच्यमानं ऋतमुदकं तुर-
ण्यन् दिवः सकाशात् प्रेरितवन्तः । हे इन्द्र ते तुभ्यं यद्यदा रेकणः पाथोलक्षणं धनंआ अभि-
मुखं अयजन्त अपूजयन् । कीदृशं रेकणः सबर्दुघायाः सबरित्यमृतनाम अमृतदोग्ध्या उस्त्रि-
यायाः गोः पयः पानयोग्यं रसं अयजन्त तदोदकं तुरण्यन्निति । अत्राध्वर्युब्राह्मणं—अंगिर-
सोवैसत्रमासत तेषांपृश्निघर्मदुघासीत् सर्जीषेणाजीवत् तेब्रुवन् कस्मैनुसत्रमास्महे येस्याओष-
धीर्नजनयामइति । तेदिवोवृष्टिमसृजन्तेति ॥ ११ ॥

११. अङ्गिरा लोगों ने जिस समय अमृत के समान दूध देनेवाली गायों के उज्ज्वल और पवित्र दूध को यज्ञ में दिया, उस समय सुन्वर स्तोत्रों के द्वारा, नई सम्पदा के समान, अभिषिक्त वृष्टि-जल प्राप्त किया ।

पश्वायत्पश्चावियुताबुधन्तेतिब्रवीतिवत्तरीरराणः ।

वसोर्वसुत्वाकारवोनेहाविश्वंविवेष्टिद्रविणमुपक्षु ॥ १२ ॥

पश्वा । यत् । पश्चा । विद्युता । बुधन्त । इति । ब्रवीति ।

वत्तरी । रराणः । वसोः । वसुत्वा । कारवः । अनेहा ।

विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

यद्यदा स्तोतारः पश्वा पशुना गोसमूहेनेत्यर्थः तेन वियुता वियुक्तानि स्वकीयानि गोस्थानानि पश्वा पश्वात् बुधन्त अजानन् तदानीं कारवः कारुरित्यर्थः इति ब्रवीतीत्यं ब्रूते । किमिति वक्तरि स्तोतरि रराणोरममाणोवसोर्वासकात्सकाशोत् वसुत्वा अतिशयेन वासयिता यद्वा वसुत्वेति समूहार्थे त्वोनामकरणः गोरूपधनवतोतिशयेन गोसमूहवानित्यर्थः । अनेहा अपापइन्द्रो विश्वं द्रविणं गोरूपं पणिभिरपहतं धनं क्षु मक्षित्यर्थः शीघ्रं उपविवेष्टि उपव्याप्नोति पुनरादातुं । अयमर्थः यदेन्द्रस्य स्तोतारो मुखैरपहतमात्मीयं गोधनं न जानन्ति ततः प्रागेवागत्येन्द्रः तन्न्यरुधदिति ॥ १२ ॥

१२. ऐसा कहा गया है कि, इन्द्र यज्ञकर्त्ता का इतना स्नेह करते हैं कि, जिसका पशु खो गया है, उसके जानते या अनजानते ही, अतीव बनी, कुशल और निष्पाप पशु को खोज देते हैं ।

तदिन्द्रस्य परिषद्धानो अगमन् पुरुषसदन्तो नार्षदं बिभित्सन् ।

विशुष्णस्य संग्रथितमनर्वा विदत् पुरुषजातस्य गुहायत् ॥ १३ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । परिषद्धानः । अगमन् । पुरु । सदन्तः ।

नार्षदम् । बिभित्सन् । वि । शुष्णस्य । समुच्चथितम् ।

अनर्वा । विदत् । पुरुषजातस्य । गुहा । यत् ॥ १३ ॥

तदित् तत्रैव नु क्षिप्रमस्येन्द्रस्य परिषद्धानः परितो वर्तमानाः परिचारकारश्मयः अगमन् प्रकाशनार्थमगच्छन् पुरु पुरुषाणि कृत्रिमाणि सदन्तः सीदन्तो मुखराः नार्षदं नृषदः पुत्रं बिभित्सन् भेतुमैच्छन् किंचायं शुष्णस्यैतन्नामस्यासुरस्य पुरुषजातस्य बहुप्रादुर्भावस्य संग्रथितं मर्मं विदत् वेत्त्ययमिन्द्रः । यदसुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्मं गुहा गुहायां गोपितं तद्विदत् ॥ १३ ॥

१३. सुस्थिर इन्द्र जिस सनय बहु-विस्तारक शुष्ण के निगूढ़ मर्म को खोजकर उसे मारते हैं अथवा नृषद के पुत्र को विदीर्ण करते हैं, उस समय उनके अनुचर, नाना प्रकार से, उन्हें घेरकर उनके साथ जाते हैं ।

अथ चतुर्दशी-

अग्निर्हनामोतयस्य देवाः स्वर्णये त्रिषधस्थे निषेदुः ।

अग्निर्हनामोतजातवेदाः श्रुधीनो होतः ऋतस्य होता ध्रुक् ॥ १४ ॥

अग्निः । ह । नाम । उत । यस्य । देवाः । स्वः । न । ये । त्रिषधस्थे ।

निषेदुः । अग्निः । ह । नाम । उत । जातवेदाः । श्रुधि ।

नः । होतः । ऋतस्य । होता । ध्रुक् ॥ १४ ॥

उतापिच भर्गोहनाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं यस्य तेजसः आग्नेयस्य संबन्धिनि त्रिषध-
स्थे वर्हिषि ये देवाः सन्ति ते सर्वे स्वर्गं स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदन्ति । उतापिच तत्तेजो-
ग्निर्हनाम अग्निः किल नाम उतापिच जातवेदाः जातप्रज्ञः जातानां वेदिता एतदपि तस्य
तेजसोनाम अग्नेर्मर्गइति अग्निरिति जातवेदाइति च त्रीणि नामानीत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षकृतः हे
होतर्होमनिष्पादकोक्तनामाग्ने ऋतस्य होता यज्ञसंबन्धिनां देवानामाह्वाता अध्रुक द्रोहर-
हितस्त्वं नोस्माकमाह्वानं श्रुधि शृणु ॥ १४ ॥

१४. जो देवता, स्वर्ग के समान, यज्ञ-स्यान (कुश) में बैठते हैं, वे
अग्नि के तेज का नाम “भर्ग” रखते हैं। अग्नि के एक तेज का नाम
“जातवेदा” है। होम-निष्पादक अग्नि, तुम्हीं यज्ञ के होता हो। तुम्हीं,
अनुकूल होकर, हमारे आह्वान को सुनते हो।

उतत्यामेरौद्रावर्चिमन्तानासत्याविन्द्रगूर्तयेयजध्वै ।

मनुष्वदृक्तवर्हिषे रराणामन्दूहितप्रयसाविक्षुयज्यू ॥ १५ ॥ २८ ॥

उत । त्या । मे । रौद्रौ । अर्चिःमन्ता । नासत्यौ । इन्द्र । गूर्तये ।

यजध्वै । मनुष्वत् । दृक्तवर्हिषे । रराणा । मन्दू इति ।

हितप्रयसा । विक्षु । यज्यू इति ॥ १५ ॥ २८ ॥

उतापिच हे इन्द्र त्या तौ प्रसिद्धौ रुद्रपुत्रौ । क्षोदोनरेतइतकृतिसिचंदितिहि रुद्रपुत्रत्वमुक्तं ।
अर्चिमन्ता दीप्तिमन्तौ नासत्यावश्विनौ मे गूर्तये स्तुतये यजध्वै यागाय च भवेतामिति शेषः । किंच
मनुष्वद मम पितुर्मनोरिव तस्य यज्ञे यथा तथैव दृक्तवर्हिषे महं रराणा रममाणौ मंदू मदिष्णू
हितप्रयसा प्रेरितधनौ विक्षु अस्मदीयेषु पुत्रादिषु तौ यज्यू यष्ट्व्यौ भवेतामिति शेषः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, वे दो दीप्त-मूर्ति और रुद्रपुत्र अश्विद्वय मेरे स्तोत्र और
यज्ञ को ग्रहण करें। जैसे वे मनु के यज्ञ में प्रसन्न होते हैं, वैसे ही मेरे यज्ञ
में भी प्रसन्न हों। मैंने कुश बिछाया है। प्रजा को धन दें और यज्ञ को
ग्रहण करें। ॥ इत्यष्टमस्य प्रथमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथ षोडशी-

अयंस्तुतोराजावन्दिवेधाअपश्चविप्रस्तरतिस्वसैतुः ।

सकक्षीर्वन्तरेजयत्सोअग्निनेमिनचक्रमर्वतोरघुद्रु ॥ १६ ॥

अयम् । स्तुतः । राजा । वन्दि । वेधाः । अपः । च । विप्रः ।

तरति । स्वसैतुः । सः । कक्षीर्वन्तम् । रेजयत् । सः । अग्निम् ।

नेमिम् । न । चक्रम् । अर्वतः । रघुद्रु ॥ १६ ॥

अयं वेधाः सर्वस्य विधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैः वन्दि स्तूयतेऽस्माभिः । किंच विप्रः विशेषेण पूरकः विप्रवच्छुद्धोवा स्वसेतुः यस्य स्वभूतारश्मयोजगद्वन्धकाः सन्ति संसोमः अप-
श्चान्तरिक्षं तरति लंघयति प्रतिदिनं संसोमः कक्षीवन्तमृषिं पर्वतमध्ये सोमार्थं गतं रेजयत्
अकंपयत् सोसएवाग्निं हविर्वोदुमशकंसन्तं पलाय्याप्सु प्रविष्टं रेजयत् । कंपने दृष्टान्तः—नेमि
नमनशीलं रघुद्रु लघुद्रु लघुगमनं चक्रं अर्वतो न अश्वा इव ते यथा रेजयन्ति तद्वत् नुमभाव-
श्छान्दसः ॥ १६ ॥

१६. सर्वश्रेष्ठ सोम की स्तुति सब करते हैं—हम भी करते हैं ।
क्रिया-कुशल सोम स्वयं ही सेतु हैं । वे जल को पार करते हैं । जैसे
शीघ्रगामी घोड़े चक्कों की परिधि को कँपाते हैं, वैसे ही कक्षीवान् और
अग्नि को भी कँपाते हैं ।

सद्विबन्धुर्वैतरणो यष्टां सबर्धुधेनुमस्वदुहध्वै ।
संयन्मित्रावरुणा वृञ्ज उक्थैर्ज्येष्ठैर्मिर्यमणं वरूथैः ॥ १७ ॥

सः । द्विबन्धुः । वैतरणः । यष्टा । सबः । धुम् । धेनुम् ।
अस्वम् । दुहध्वै । सम् । यत् । मित्रावरुणा । वृञ्जे ।
उक्थैः । ज्येष्ठैः । अर्यमणम् । वरूथैः ॥ १७ ॥

सोमिर्द्विबन्धुः द्वयोर्लोकयोर्बन्धुभूतः वैतरणः सर्वस्य विशेषेण तारयिता यद्वा वितरणा-
र्हः हविःप्रदानार्हः यष्टा देवानां याजकोभिः सबर्धु अमृतोपमपयोदोग्भीं धेनुं अस्वं अप-
सूतां निवृत्तप्रसवां शयवे दुहध्वै दोहायाकरोत् यद्यदा सशयुः मित्रावरुणौ अर्यमणं च ज्ये-
ष्ठेभिः ज्येष्ठैः प्रशस्तैः वरूथैः वरुणायैरुक्थैः शस्त्रैः संवृजे सम्यक्स्तौति यदा शयुर्मित्रावरुणा-
र्यम्णां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञयाग्निर्निवृत्तप्रसवां पयोदोग्भीमकरोदिति ॥ १७ ॥

१७. अग्नि यह लोक, परलोक—दोनों स्थानों के हितैषी हैं । वे
तारक और यज्ञ-कर्त्ता हैं । जब कि, अमृत के समान दूध देनेवाली गाय
दूध नहीं देती, तब उसे प्रसववती करके वे दुग्धदायिनी बनाते हैं । मित्र,
वरुण और अर्यमा को उत्तमोत्तम स्तोत्रों के द्वारा सन्तुष्ट किया
जाता है ।

तद्विबन्धुः सूरिर्दिविते धियन्धानाभाने दिष्टो रपति प्रवेनन् ।
सानो नाभिः परमास्यवाघाहंतत्पश्चात् कतिथश्चिदास ॥ १८ ॥

तद्विबन्धुः । सूरिः । दिवि । ते । धियम् । धाः । नाभाने दिष्टः ।
रपति । प्र । वेनन् । सा । नः । नाभिः । परमा । अस्य । वा ।
घ । अहम् । तत् । पश्चात् । कतिथः । चित् । आस ॥ १८ ॥

तद्वन्धुः सैव पृथिवीबन्धिका उत्पत्त्यधिष्ठानत्वेन यस्यासौ तद्वन्धुः तन्मातृकइत्यर्थः । सूरिः स्तुतेः प्रेरकः दिविवर्तमानस्य ते तव स्वभूतइतिशेषः । त्वदपत्यभूतइति यावत् । षष्ठीसामर्थ्यात् संबन्धसामान्यं प्रतीयते तच्चादित्यस्य पुत्रोमनुः मनोः पुत्रोनाभानेदिष्टइत्येवं सूर्यापत्यत्वेपि पर्यवस्यति । सूर्यनाभानेदिष्टयोः संबन्धश्चरमपादे उत्तरमन्त्रे च वक्ष्यते सच धियन्धाः कर्मणां धारकोनाभानेदिष्टोवेन च अंगिरोदत्तंगोसहस्रं कामयमानः प्ररपति प्रलपति स्तौतीत्यर्थः । वा अपिचेत्यर्थः सा द्यौर्नोस्माकं परमा उत्कृष्टा नाभिः बन्धिका याऽस्यादित्यस्याधिष्ठानभूतास्ति धेतिपूरणः । अहं तत्तस्यादित्यस्य पश्चा पश्चादनन्तरं कतिथः कतिपयानां पूरणः आसाभवं अनेन ममादित्येन जन्यजनकभावः संबन्धः सन्निकृष्टइत्युक्तं भवति ॥ १८ ॥

१८. स्वर्गस्थ सूर्य, मैं तुम्हारा बन्धु नाभा नेदिष्ट हूँ । तुम्हारी स्तुति करता हूँ । मेरो इच्छा है कि, मैं गायें प्राप्त करूँ । द्युलोक (स्वर्ग) हमारा और सूर्य का उत्तम उत्पत्ति-स्थान है । सूर्य से मेरा कितने पुरुष का अन्तर ही है ?

इयमेनाभिरिहमेसधस्थमिमेमेदेवाअयमस्मिसर्वः ।

द्विजाअहंप्रथमजाऋतस्येदंधेनुरदुहज्जायमाना ॥ १९ ॥

इयम् । मे । नाभिः । इह । मे । सधस्थम् । इमे । मे ।

देवाः । अयम् । अस्मि । सर्वः । द्विजाः । अहं । प्रथमजाः ।

ऋतस्य । इदम् । धेनुः । अदुहत् । जायमाना ॥ १९ ॥

इयं माध्यमिका वाक् मे नाभिः सचाहनी आदित्यस्य तस्याश्चाभेदादित्यर्षेर्माध्यमिका वाक् बन्धिका भवति । तथाचब्राह्मणं—सायावागसौसआदित्यइति । इहास्मिन्मंडले मे मम सधस्थं स्थानं इमे देवाद्योतमानारश्मयोमे मम स्वभूताः अयमहमस्मि सर्वः सूर्यस्य स्वस्य चोक्तेन प्रकारेणाभेदात् तद्वारा सर्वात्मकत्वं अहं किञ्चेत्यर्थः द्विजाब्रह्मांडजाऋतस्य सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नाधेनुः पृथिव्येवता माध्यमिका वाक् जायमाना इदं सर्वमदुहत् दुदोह उदपादयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. द्युलोक ही मेरा उत्पत्ति-स्थान है; यहीं मैं रहता हूँ । सारे देवता वा किरणों मेरे अपने हैं । मैं सबका हूँ । द्विज लोग सत्यरूप ब्रह्मा से प्रथम उत्पन्न हुए हैं । यज्ञ-स्वरूपा गाय वा माध्यमिकी वाक् ने उत्पन्न होकर यह सब उत्पन्न किया ।

अधासुमन्द्रोअरतिर्विभावावस्यतिद्विवर्तनिर्वनेषाट् ।

ऊर्ध्वायच्छ्रेणिर्नशिशुर्दन्मक्षूस्थिरंशैवृधंसूतमाता ॥ २० ॥ २१ ॥

अध॑ । आ॒सु । म॒न्द्रः । अ॒रतिः । वि॒भा॒वा । अव॑ । स्य॒ति ।
द्वि॒श्व॒र्त॒निः । व॒ने॒षाट् । ऊ॒र्ध्वा । यत् । श्रे॒णिः । न । शिशुः॑ । दन् ।
म॒क्षु । स्थि॒रम् । शे॒वृ॒धम् । सू॒ते । मा॒ता ॥ २० ॥ २९ ॥

अथाथ आसु चतसृषु दिक्षु मन्द्रोमोदमानः अरतिः गन्ता विभावा दीप्तिमान् द्विवर्तनिः
द्वयोर्लोकयोर्गन्ता वनेषाट् वनेकाष्ठानामभिभविताग्निरवस्यति अवसन्नोभवति यागार्थं । यच्च
योगिः ऊर्ध्वा उन्मुखा श्रेणिर्न पिपीलिकापंक्तिरिवाहिं शिशुः शंसनीयः मक्षु क्षिप्रं दन् शत्रून्
दमयति तमिमं स्थिरं निश्चलं शेवृधं सुखस्य वर्धकं माता अरणिः सूत यज्ञे जनयामास ॥ २० ॥

२०. आनन्द के साथ जाकर अग्नि चारों ओर अपना स्थान ग्रहण
करते हैं । यह उज्ज्वल, इस लोक और परलोक में सहायक और काठों
को हरानेवाले हैं । इनकी ज्वाला ऊपर उठती है । अग्नि स्तुत्य है ।
अग्नि की माता अरणि इन सुस्थिर और सुखावह अग्नि को शीघ्र
उत्पन्न करती है ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

अधा॒गाव॒उप॑मा॒ति॒क॒नाया॑अनु॒श्वान्त॑स्य॒कस्य॑चि॒त्परै॑युः ।
श्रु॒धित्वं॑सु॒द्रवि॑णो॒नस्त्वं॑या॒ळाश्व॒घ्नस्य॑वा॒वृधे॑सू॒नृता॑भिः ॥ २१ ॥
अध॑ । गावः॑ । उप॑मा॒तिम् । क॒नायाः । अनु॑ । श्वान्त॑स्य ।
कस्य॑ । चि॒त् । परा॑ । ई॒युः । श्रु॒धि । त्वम् । सु॒द्रवि॑णः । नः ।
त्वम् । या॒ट् । आ॒श्व॒घ्नस्य॑ । व॒वृ॒धे । सू॒नृता॑भिः ॥ २१ ॥

अध संप्रति कस्य चित् श्वान्तस्य प्रवृद्धस्य श्रान्तस्य वेत्यात्मनोनिर्देशः ईदृशस्य ना-
भानेदिष्टस्य कनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्गावोवाचः यद्वा वाचः स्तुतयः कनायाः कमनीयायाः
स्तुतेरुपमाति उपमानभूतमिन्द्रमनुपरेयुः अनुपरागच्छन्ति हे सुद्रविणः सुधनाग्ने त्वं श्रुधि शृणु
नोमम संबन्धिनमिन्द्रं याट् याजय त्वं चाश्वघ्नस्याश्वघ्नोश्वमेधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम
सूनुताभिः स्तुतिभिः ववृधे वर्धसे पुरुषव्यत्ययः अथवायं वर्धतइति परोक्षेण निर्देशः ॥ २१ ॥

२१. उत्तमोत्तम स्तोत्र कहते-कहते मुझ नामा नैदिष्ट को श्रान्ति
हो गई है । मेरी स्तुतियां इन्द्र के पास गई हैं । धनी अग्नि, सुनो । हमारे
इन इन्द्र का यज्ञ करो । मैं अश्वघ्न वा अश्वमेध यज्ञ करनेवाले (मनु)
का पुत्र हूँ । मेरी स्तुति से तुम बढ़ते हो ।

अध॒त्वमि॑न्द्रवि॒द्ध्य॑स्मान्म॒होरा॒येनृ॑पते॒वज्र॑बाहुः ।
रक्षा॑चनोम॒घोनः॑पा॒हिसू॒रीन॑ने॒हसं॑स्ते॒हरि॒वोअ॒भिष्टौ॑ ॥ २२ ॥

अध॑ । त्वम् । इन्द्र॑ । वि॒द्धि । अ॒स्मान् । म॒हः । रा॒ये । नृ॒ऽप॒ते ।
 वज्र॑ऽबाहुः । रक्ष॑ । च॒ । नः॒ । म॒घो॒नः । पा॒हि । सू॒रीन् ।
 अ॒ने॒ह॒सः । ते॒ । हरि॑ऽवः । अ॒भिष्टौ ॥ २२ ॥

हे इन्द्र अध अधुना वज्रबाहुस्त्वमस्मान् महोमहते राये धनाय विद्धि जानीहि हे इन्द्र मघोनोहविष्मतो नोस्मान् रक्ष पालय शत्रुभ्यः सकाशात् । किंच सूरीन् स्तुतिप्रेरकानस्मान्पाहि अन्नादिदानेन रक्ष हे हरिवः हरिभ्यां तद्वज्रिन्द्र ते तवाभीष्टौ अभिगमने अनेहसः अपापाः स्यामेति शेषः ॥ २२ ॥

२२. वज्रधर और नरेन्द्र इन्द्र, तुम जानो कि, हमने प्रचुर धन की कामना की है । हम तुम्हारी स्तुति करते और तुम्हें हवि देते हैं । हमारी रक्षा करो । हरि नाम के दो घोड़ोंवाले इन्द्र, तुम्हारे पास जाकर दान अपराधी न हों ।

अध॑य॒द्रा॒जाना॒गवि॑ष्टौ॒सर॑त्स॒र॒ण्युः॒का॒रवे॑ज॒र॒ण्युः ।

विप्रः॒प्रेष्ठः॒सद्यै॑षां॒बभू॑व॒परा॑च॒वक्ष॑दु॒तर्ष॑दे॒नान् ॥ २३ ॥

अध॑ । यत् । रा॒जा॒ना । गो॒ऽइ॒ष्टौ । सर॑त् । स॒र॒ण्युः । का॒रवे॑ ।
 ज॒र॒ण्युः । विप्रः॑ । प्रेष्ठः॑ । सः । हि । ए॒षाम् । ब॒भूव॑ । प॒रा । च॒ ।
 वक्ष॑त् । उ॒त । प॒र्षत् । ए॒नान् ॥ २३ ॥

हे राजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अध अधुना सत्रसमाप्तौ यद्यस्मात् गविष्टौ गवामेषणायां सत्यां सरण्युः सरणशीलोयः सरत् गच्छति । किंकुर्वन् कारवे कर्म कुर्वते अंगिरसां गणाय जरण्युः स्तुतिमिच्छन् तस्मात् सविप्रो नाभानेदिष्ठः एषामंगिरसां प्रेष्ठः प्रियतमो बभूव भवतु । हीतिपूरणः तेषां कर्तव्यं पराच वक्षत् परावहतु उतापि च एनानंगिरसः पर्षत् पारयति इत्योत्पन्नएवमाशास्ते ॥ २३ ॥

२३. दीप्त मूर्तिवाले मित्र और वरुण, गाय पाने की इच्छा से अङ्गिरा लोग यज्ञ करते थे । सर्वज्ञ नाभा नेदिष्ट स्तोत्राभिलाषी होकर उनके निकट गया । मैं (नाभा नेदिष्ट) ने स्तोत्र किया और यज्ञ को समाप्त किया । इसी लिए मैं उनका अत्यन्त प्रिय विप्र हुआ हूँ ।

अधा॑न्व॒स्य॒जे॒न्य॑स्य॒पुष्टौ॒वृथा॑रे॒भन्त॑ ई॒महे॑त॒दनु॑ ।

स॒र॒ण्युर॑स्य॒सूनु॑र॒श्वो॒विप्र॑श्चा॒सि॒श्रव॑स॒श्वसा॑नौ ॥ २४ ॥

अध॑ । नु । अ॒स्य॒ । जे॒न्य॑स्य॒ । पु॒ष्टौ । वृ॒था । रे॒भन्तः । ई॒महे॑ ।
 तत् । ऊँ इति॑ । नु । स॒र॒ण्युः । अ॒स्य॒ । सू॒नुः । अ॒श्वः । विप्रः॑ ।
 च॒ । अ॒सि॒ । श्रव॑सः । च॒ । सा॒नौ ॥ २४ ॥

अनया वरुणं पृथक् स्तौति अथ अथ नु क्षिप्रमस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या जेतव्यस्य वा स्वभूतं गवादि धनं पुष्टौ पोषेनिमित्ते सति तस्य पुष्ट्यर्थं वा वृथा अनायासेन रेभन्तः स्तुवन्तो नु क्षिप्रं ईमहे याचामहे सरण्युः शीघ्रसरणशीलोऽश्वोऽस्य वरुणस्य सूनुः पुत्रः वरुणाद्यश्वउत्पन्नः । अथ प्रत्यक्षरुतः हे वरुण त्वं विप्रश्वासि विप्रवत्पूज्यः शुद्धोवा भवसि श्रवसश्चाक्षस्य सातौ लाभे अस्माकमन्नाभाय प्रवृत्तश्च भवसि ॥ २४ ॥

२४. इस समय हम, गोघन पाने की इच्छा से, अनायास ही, स्तुति करते हुए जयशील वरुण के पास जाते हैं। शीघ्रगामी अश्व उक्त वरुण का पुत्र हैं। वरुण, तुम मेषावी और अन्न देनेवाले हो।

युवोर्यदिसख्यायस्मेशर्धायस्तोर्मंजुजुषेनमस्वान् ।
विश्वत्रयस्मिन्नागिरःसमीचीःपूर्वीवंगातुर्दाशस्तूनृतायै ॥ २५ ॥

युवोः । यर्दि । सख्याय । अस्मे इति । शर्धाय । स्तोर्मम् ।
जुजुषे । नमस्वान् । विश्वत्र । यस्मिन् । आ । गिरः । समृद्धिचीः ।
पूर्वीऽईव । गातुः । दाशत् । सूनृतायै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवोर्युवयोः शर्धाय बलवत्तेस्मे अस्माकं सख्याय यद्वा युवयोः सख्या य अस्मे अस्माकं शर्धाय बलाय च यदि नमस्वानन्नवान् अध्वर्युः स्तोत्रवान् होता वा स्तोमं जुजुषे सेवते यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिन् जनपदेगिरः अंगिरसां संबन्धिन्यः समीचीः समीच्यआगच्छन्तीति शेषः उदारानां गृहे इदं गृहाणेदंगृहाणेत्येवं रूपाः श्रूयन्तइत्यर्थः । यद्वा यागानुष्ठातृणां स्तुतिगिरः आगच्छन्ति पूर्वीवंगातुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् यद्वा पूर्वी प्रवृद्धा पुरातनीवा गातुः सरणिरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् सूनृतायै प्रियसत्यरूपायै स्तुतिवाचे दाशत् सुखं प्रयच्छतु ॥ २५ ॥

२५. मित्र और वरुण, अन्नवान् पुरोहित स्तुति करते हैं। इसलिए कि, तुम हमारे प्रति अनुकूल होगे। तुम्हारा बन्धुत्व अतीव हितकर है। तुम्हारा बन्धुत्व पाने पर सारे स्थानों में स्तोत्र-वाक्य उच्चारित होंगे। जैसे चिर-परिचित पथ सुखकर होता है, वैसे ही तुम्हारा बन्धुत्व हमारी स्तुतियों को सुखकर करे।

सगृणानोअद्भिर्देववानिति सुबन्धुर्नमसासूक्तैः ।
वर्धदुक्थैर्वचोभिराहि नूनं न्यध्वैति पर्यसउस्रियायाः ॥ २६ ॥

सः । गृणानः । अतुङ्भिः । देवद्वान् । इति । सुद्वन्धुः । नमसा ।
 सुउक्तैः । वर्धत् । उक्थैः । वचः । इभिः । आ । हि । नूनम् ।
 वि । अध्वा । एति । पयसः । उस्त्रियायाः ॥ २६ ॥

अङ्घ्रिर्देवताभिर्देववान् सुबन्धुः शोभनबन्धनः सवरुणः इतीत्थं कृतप्रकारेण नमसा
 नमस्कारेण सूक्तैश्च गृणानः स्तूयमानः सन् वर्धत् वर्धतां उक्थैर्वचोभिः उच्यमानैः प्रशस्तै-
 र्वा स्तुतिवचोभिर्नूनमिदानीं आगच्छत्वितिशेषः । हीति पूरणः । तस्य यागार्थं उस्त्रियायाः गोः
 पयसः अध्वा मार्गोऽप्येति स्तनाग्राणि क्षरन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

२६. परम बन्धु वरुण, देवों के साथ, उत्तमोत्तम स्तोत्र और नमस्कार
 प्राप्त करके प्रवृद्ध हों । गाय के वृष की धारा उनके यज्ञ के लिए बहे ।

तदुषुणोमहोयजत्राभूतदेवासुतयेसजोषाः ।

येवाजाँअनयतावियन्तोयेस्थानिचेतारोअमूराः ॥ २७ ॥ ३० ॥

ते । ऊँ इति । सु । नः । महः । यजत्राः । भूत । देवासः । उतये ।

सजोषाः । ये । वाजान् । अनयत । वियन्तः ।

ये । स्थ । निचेतारः । अमूराः ॥ २७ ॥ ३० ॥

अनया ऋषिरंगिरसः आशास्ते हे यजत्रायष्टव्यादेवासोदेवाः ते यूयं उदिति पूरणः महोम-
 हते नोस्माकमूतये रक्षणाय सजोषाः संगताः भूत भवत ये च यूयं अंगिरसोमहं वाजानन्ना-
 नि अनयत प्रापयथ वियन्तः उत्थाय विविधं गच्छन्तः सन्तः ये च यूयं अमूराः अमूढाः षष्ठा
 हः प्रयोगमौढ्यरहिता इत्यर्थः तादृशा निचेतारोगवां विवेकारः स्थ भवथ ते सजोषा भूते
 ति समन्वयः ॥ २७ ॥

२७. देवो, तुम्हीं यज्ञपान के अधिकारी हो । हमारी भली भाँति
 रक्षा के लिए, तुम सब मिलो । अङ्गिरा लोगो, उद्योगी होकर तुमने मुझे
 अन्न दिया है । तुम्हारा मोह विनष्ट हो गया है । इस समय तुम गोधन
 प्राप्त करो ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽश्वतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
 इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सा-
 यणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायोवेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य सः । अध्यायं सायणामात्योद्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥२॥

तत्र येयज्ञेनेत्येकादशार्चं अनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्चं आ-
दितश्चतस्रो जगत्यः पञ्चम्यनुष्टुप् षष्ठी बृहती सप्तमी सतोबृहती अष्टमीनवम्यावनुष्टुभौ दशमी
गायत्री एकादशी त्रिष्टुप् आदितः षण्णां विश्वेदेवा अङ्गिरसो वा देवता सप्तमी वैश्वदेवी अष्ट-
म्याद्यास्तु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तूयते अतस्तास्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रम्यते—
येयज्ञेनेकादशाद्याः षळङ्गिरसां स्तुतिर्वान्त्यात्रिष्टुप्पञ्चम्यनुष्टुप् प्रगाथोनुष्टुभौ गायत्री चतस्रो-
न्त्याः सावर्णेर्दानस्तुतिरिति । षष्ठेहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—इदमित्थारौद्रमिति-
प्रागुपोत्तमाया येयज्ञेनेत्यावपतइति ।

तत्र प्रथमा—

ॐ येयज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानंश ।
तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवंसुमेधसः ॥ १ ॥

ये । यज्ञेन । दक्षिणया । समऽक्ताः । इन्द्रस्य । सख्यम् ।
अमृतत्वम् । आनंश । तेभ्यः । भद्रम् । अङ्गिरसः । वः ।
अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुमेधसः ॥ १ ॥

नाभानेदिष्ठः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनानंगिरसोभ्येत्य मांप्रतिगृह्णीत युष्म-
भ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते । इतिहासस्तु इदमित्थेति पूर्वसूक्ते नाभानेदिष्ठं
शंसति नाभानेदिष्ठं वै मानवमिति ब्राह्मणानुसारेण । मनुः पुत्रेभ्योदायं व्यभजत् । इतितैत्तिरी-
यब्राह्मणानुसारेण च सप्रपंचमभिहितः । तथाचास्याऋचोयमर्थः यज्ञेन यजनीयेन हविषा द-

क्षिणया ऋविग्नयोदेयया समक्ताः संगताः ये अहीनैकाहसहस्राणि कुर्वन्तोयूयमिन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एवामृतत्वं अमरणधर्मं देवत्वं आनश आनशिध्वे प्राप्ताःस्थ अश्रोतेर्लिटि मध्यमे व्यत्ययेन बहुवचनत्वं अश्रोतेश्चेति नुडागमः यद्वत्तयोगादनिघातः । हे अङ्गिरसः तेज्योवो-युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्मास्तु हे सुमेधसः सुप्रज्ञाः हे अङ्गिरसः ते यूयं इदानीं मानवं मनोः पुत्रं मां प्रतिगृह्णीत प्रतिगृह्णीत मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत ॥ १ ॥

१. अङ्गिरा लोगो, तुम लोग यज्ञीय द्रव्य (हवि आदि) और वक्षिणा ते, एक साथ, इन्द्र का वन्वुत्व और अमरत्व प्राप्त कर चुके हो। तुम्हारा कल्याण हो। सुधी अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझे मनु-पुत्र को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूँगा।

यउदाजन्पितरोगोमयंवस्त्वृतेनाभिन्दन्परिवत्सरेवलम् ।

दीर्घायुत्वमङ्गिरसोवोअस्तुप्रतिगृह्णीतमानवंसुमेधसः ॥ २ ॥

ये । उ॒तऽआज॑न् । पि॒तरः । गो॒मय॑म् । वसु॑ । ऋ॒तेन॑ । अ॒भिन्दन् ।
प॒रि॒वत्स॑रे । व॒लम् । दी॒र्घायु॑त्वम् । अ॒ङ्गिर॑सः । वः ।
अ॒स्तु । प्र॒ति । गृ॒ह्णी॒त । मा॒नव॑म् । सु॒मे॒धसः॑ ॥ २ ॥

हे अङ्गिरसः पितरः अस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूताये यूयं गोमयं गवात्मकं पणिभिरपह तं वसु धनं उदाजन् तैरधिष्ठितात्पर्वतात् उदगमयन् । किञ्च ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन प्रतिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णसत्रांतइत्यर्थः तत्र बलं बलनामानं गवामपहर्तामसुरं अभिदन् व्यनाशयन् तेज्योवोयुष्मभ्यं दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनमस्तु । शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

२. अङ्गिरोगण, तुम लोग हमारे पितृ-सदृश हो। तुम लोग अपहृत गाय को ले आये थे। तुम लोगों ने वर्ष भर यज्ञ करके "बल" नामक असुर को नष्ट किया था। तुम लोग दीर्घायु बनो। अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझे मनु-पुत्र (मानव) को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूँगा।
अथ तृतीया—

यऋतेनसूर्यमारोहयन्दिव्यप्रथयन्पृथिवीमातरंवि ।

सुप्रजास्त्वमङ्गिरसोवोअस्तुप्रतिगृह्णीतमानवंसुमेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋ॒तेन॑ । सू॒र्यम् । आ । अ॒रोह॑यन् । दि॒वि । अ॒प्रथ॑यन् ।
पृ॒थि॒वीम् । मा॒तर॑म् । वि । सु॒प्रजा॑ऽत्वम् । अ॒ङ्गिर॑सः । वः ।
अ॒स्तु । प्र॒ति । गृ॒ह्णी॒त । मा॒नव॑म् । सु॒मे॒धसः॑ ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरसः ये भवन्तः ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन दिवि द्युलोके सूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरक-
मादित्यं आरोहयन् अस्थापयन् किञ्च मातरं सर्वेषां निर्मात्रीं पृथिवीं व्यप्रथयन् प्रसिद्धामकु-
र्वन् सत्रादिकर्मकरणेन । तेभ्योऽयुष्मभ्यं सुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वमस्तु नित्यमसिचूप्रजामेधयोरित्य-
सिचु समासान्तः तस्मान्द्रावप्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. तुम लोगों ने सत्यरूप यज्ञ के द्वारा द्युलोक में सूर्य को स्थापित
किया है और सबकी निर्मात्री पृथिवी को प्रसिद्ध किया है । तुम्हें सन्तति
हो । अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझ मानव को ग्रहण करो । मैं भली
भाँति यज्ञ करूँगा ।

अयं नाभावदतिवल्गुवौगृहेदेवपुत्राऋषयस्तच्छृणोतन ।

सुब्रह्मण्यमङ्गिरसोवोअस्तुप्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसः ॥ ४ ॥

अयम् । नाभा । वदति । वल्गु । वः । गृहे । देवपुत्राः । ऋषयः ।

तत् । शृणोतन । सुब्रह्मण्यम् । अङ्गिरसः । वः ।

अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुमेधसः ॥ ४ ॥

हे देवपुत्राः देवानां पुत्राः अग्नेः पुत्राः ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारोहे अङ्गिरसः
अयं नाभानेदिष्ठः पुरोवर्ती जनः वोयुष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे वल्गु कल्याणं वचोवदति तद्वा-
क्यं यूयं शृणोतन महतादरेण शृणुत श्रुश्रवणे तप्तनप्तनथनाश्चेति तनवादेशः तेभ्योऽयुष्मभ्यं
सुब्रह्मण्यं शोभनब्रह्मवर्चसं अस्तु इदानीमागतं मानवं मां प्रतिगृह्णीत ॥ ४ ॥

४. देवपुत्र ऋषियो (अङ्गिरा लोगो), यह नाभा नेदिष्ट तुम्हारे यज्ञ
में कल्याणमय वचन कहता है । सुनो । तुम लोग शोभन ब्रह्म-तेज प्राप्त
करो । अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझ मानव को ग्रहण करो । मैं भली
भाँति यज्ञ करूँगा ।

विरूपासेइदृषयस्तइद्रग्भीरवैपसः ।

तेअङ्गिरसःसूनवस्तेअग्नेःपरिजज्ञिरे ॥ ५ ॥ १ ॥

विरूपासः । इत् । ऋषयः । ते । इत् । गम्भीरवैपसः । ते ।

अङ्गिरसः । सूनवः । ते । अग्नेः । परि । जज्ञिरे ॥ ५ ॥ १ ॥

परोक्षतया ऋषिराह—ऋषयः कर्मणां द्रष्टार एते ऋषयः विरूपास इव अन्योन्यं वर्णतो रू-
पतश्च नानारूपा भवन्ति त इव त एवामी अङ्गिरसः गंभीरवैपसः वैप इति कर्मनाम गंभीरकर्मा-

णोभवन्ति तइमे अङ्गिरसः सूनवः पुत्राः खलु । तदेवाह ते तइमे अङ्गिरसोभेः परिजज्ञिरे सर्व-
तोजाताः प्रादुर्भूताः । येंगाराआसंस्तेंगिरसोभवन्नितिब्राह्मणं । अत्र निरुक्तंचद्रष्टव्यं ॥ ५ ॥

५. ये ऋषि लोग नाना-रूप हैं । अङ्गिरा लोग गम्भीर कर्मवाले हैं ।
अङ्गिरा लोग अग्नि के पुत्र हैं । ये चारों ओर प्रादुर्भूत हुए हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी-

येअग्नेःपरिजज्ञिरेविरूपासोदिवस्परि ।

नवग्वोनुदशग्वोअङ्गिरस्तमःसचादेवेषुमंहते ॥ ६ ॥ ॥

ये । अग्नेः । परि । जज्ञिरे । विरूपासः । दिवः । परि । नवग्वः ।
नु । दशग्वः । अङ्गिरःस्तमः । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

विरूपासः विविधरूपाये अङ्गिरसः दिवस्परि ध्रुलोकात् अग्नेः परि जज्ञिरे परितोजाताः
यद्वा दिवस्परि परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः स्वतेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः तेषां मध्ये नवग्वोदश-
ग्वश्च अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठःसत्रमासीनानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मास्सु कर्म-
रुत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्स्विति एवमङ्गिरसामयनमुक्तं तेषामग्निर्नवग्वश्चदशग्वश्चोक्तः
तादृशः देवेषु सचा सहावस्थितः सोमिः मंहते महं धनं प्रयच्छति मंहतिर्दानकर्मा ॥ ६ ॥

६. जो विविध रूप अङ्गिरा लोग अग्नि के द्वारा ध्रुलोक में चारों ओर
प्रादुर्भूत हुए, उनमें से किसी ने नौ मास तक और किसी ने दस मास तक
यज्ञ करने के पश्चात् गोघन प्राप्त किया । देवों के साथ अवस्थित अङ्गिरा
लोगों में श्रेष्ठ अङ्गिरा मुझे धन देते हैं ।

इन्द्रेणयुजानिःसृजन्तवाघतोव्रजंगोमन्तमश्विनम् ।

सहस्रमेददतोअष्टकर्ण्यःश्रवोदेवेष्वक्रत ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघतः । व्रजम् । गोमन्तम् ।

अश्विनम् । सहस्रम् । मे । ददतः । अष्टकर्ण्यः ।

श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ ७ ॥

वाघतः कर्मणां बोढारोविश्वेदेवाअङ्गिरसोवा इन्द्रेण युजा सहायेन निःसृजन्त निरग-
मयन् किंगोमन्तं गोयुक्तं अश्विनमश्ववन्तं पणिभिरवरुद्धं व्रजं ते मे मां प्रति सहस्रं सहस्रसंख्या-
कंधनं सत्रपरिवेषणं अष्टकर्ण्यः अष्टइति अशूव्याप्तौ निष्ठायां रूपं विस्तृतकर्णाः उपलक्षणमे-

तत् व्याप्तसर्वावयवाः गाश्च ददतः मह्यं प्रयच्छन्तः देवेषु इन्द्रादिषु श्रवोहविलक्षणमन्त्रं कीर्तिं वा अकृत अकृषत । करोतेर्लुङि मन्त्रेषु सेति चेत्तुल्यं एवं नाभानेदिष्टेनाङ्गिरसः स्तुताः तस्मै धनं प्रादुः । तदुक्तं शौनकेन—ऋषयोऽङ्गिरसस्तुष्टाय ददुर्मानवाय तु । तत्पुण्याय च कर्माणि ये यज्ञेनेति कीर्तयेत् ॥ १ ॥ उत्तराभिश्च तसृभिरस्मै मानवाय ऋषये सावर्णिनाय दत्तं तत्प्रशस्यते । तदप्युक्तं शौनकेन—सावर्णिना च यद्दत्तं मानवाय महद्बुधुः । तदुक्तं सूक्तशेषेण प्रनूनं जायतामिति ॥ ७ ॥

७. कमकर्त्ता अङ्गिरा लोगों ने इन्द्र की सहायता प्राप्त करके अश्वों और गौओं से युक्त गोष्ठ का उद्धार किया । उनके कान लम्बे-लम्बे हैं । उन्होंने एक सहस्र गायें मुझे देकर देवों के लिए यज्ञीय अश्व दिया ।

प्रनूनं जायतामयं मनुस्तोकमेव रोहनु ।

यः सहस्रं शताश्वं सद्यो दानाय मंहते ॥ ८ ॥

प्र । नूनम् । जायताम् । अयम् । मनुः । तोकमेव । रोहनु ।

यः । सहस्रम् । शतश्वम् । सद्यः । दानाय । मंहते ॥ ८ ॥

अयं सावर्णिमनुः नूनं क्षिप्रं प्रजायतां प्रजातो भवतु धनादिभिः पुत्रादिभिश्च रोहनु प्रादुर्भवतु । तत्र दृष्टान्तः—तोकमेव यथा जलक्लिन्नं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः समनुः पुत्रादिभीरोहनु । योयं मनुः शताश्वं बह्वश्वसंयुक्तं सहस्रं गवां सद्यस्तदानीमेव दानाय मंहते अस्मै ऋषये दातुं प्रेरयति ॥ ८ ॥

८. जल से सींचे हुए बीज के समान कर्म-फल-युक्त सावर्णि मनु बड़ें । मनु, इसी समय, सौ अश्व और सहस्र गायें अभी देने को प्रस्तुत हैं ।

नतमश्नोति कश्चन दिव इव सान्वारभम् ।

सावर्ण्यस्य दक्षिणा विसिन्धुरिव प्रथे ॥ ९ ॥

न । तम् । अश्नोति । कः । चन । दिवः । इव । सानु । आश्वरभम् ।

सावर्ण्यस्य । दक्षिणा । वि । सिन्धुः । इव । प्रथे ॥ ९ ॥

तं सावर्णिमनुं कश्चन कश्चिदप्यारभमारब्धुं स्वकर्मणानां श्रोतिनव्याप्नोति यथामनुः प्रयच्छति तथान्यो दातुं शक्नोतीत्यर्थः । कथं स्थितं दिव इव द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितं तेजसा कैश्चिदपि अप्रपृष्यं आदित्यमवस्थितं आभरं । शकिणमुल्कमुलाविति कमुल । तस्य सावर्ण्यस्य मनोः इयं गवादिदक्षिणा सिन्धुरिव स्यन्दमाना नदीव पृथिव्यां प्रथे विप्रथते विस्तीर्णा भवात् ॥ ९ ॥

९. मनु के समान कोई भी दान देने में समर्थ नहीं है । स्वर्ग के उच्च प्रदेश के समान वे उन्नत भाव से अवस्थित हैं । सावर्णि मनु का दान, नदी के समान, सर्वत्र विस्तृत है ।

अथ दशमी—

उ॒त॒दा॒सा॒प॒रि॒वि॒षे॒स्म॒द्दि॒ष्टी॒गो॒प॒री॒ण॒सा । य॒दु॒स्तु॒र्व॒श्च॒माम॒हे ॥ १० ॥

उ॒त । दा॒सा । प॒रि॒ऽवि॒षे । स्म॒द्दि॒ष्टी इति॑ स्मत्तु॒र्दि॒ष्टी ।

गो॒ऽप॒री॒ण॒सा । य॒दुः । तु॒र्वः । च । म॒म॒हे ॥ १० ॥

उतापिच स्मद्दिष्टो कल्याणादेशिनौ गोपरीणसा गोपरिणसौ परिणद्धपशू गोभिः परि-
वृतौ बहुगवादियुक्तौ दासा दासवत्प्रेष्यवस्थितौ तेनाधिष्ठितौ यदुश्च तुर्वश्च एतन्नामकौराजर्षी
परिविषे अस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय ममहे पशून्प्रयच्छतः प्रत्येकमन्वयादेकवचनं ॥ १० ॥

१०. कल्याणकारक, गोओं से युक्त और दास के समान स्थित यदु
और तुर्व नामक राजर्षि मनु के भोजन के लिए पशु देते हैं।

स॒ह॒स्र॒दा॒ग्रा॒म॒णी॒र्मा॒रि॒ष॒न्म॒नुः॒सूर्ये॑णा॒स्य॒यत॑मानै॒तु॒दाक्षि॑णा ।

सा॒व॒र्णे॒र्दे॒वाः॒प्रति॑र॒न्त्वायु॑र्यस्मिन् अ॒श्रान्ता॒अस॑नाम॒वाज॑म् ॥ ११ ॥ २ ॥

स॒ह॒स्र॒ऽदा॒ः । ग्रा॒म॒ऽनीः । मा । रि॒ष॒त् । म॒नुः । सूर्ये॑ण । अ॒स्य॒ ।

यत॑माना । ए॒तु । दक्षि॑णा । सा॒व॒र्णेः । दे॒वाः । प्र । ति॒र॒न्तु । आ॒युः ।

यस्मि॑न् । अ॒श्रान्ताः । अ॒स॒नाम॒ । वाज॑म् ॥ ११ ॥ २ ॥

गवादीनां सहस्रस्य दाता ग्रामणीः ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानां अयं मनुः मारिषत्
नैकैश्चिदपि रिष्टोर्हिंसितोभवतु यद्वा कर्मनेतृनस्मान्माहिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु अ-
स्य यतमाना गच्छन्ती दक्षिणा सूर्येण सह एतु संगच्छतां त्रिषुलोकेषु प्रसिद्धाभवत्वित्यर्थः ।
तस्यास्य सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोः देवाइन्द्रादयः आयुर्जीवनं प्रतिरंतुप्रवर्धयन्तु अश्रान्ताः
कर्मस्वनलसाः सर्वकर्मकुर्वन्तः वयं अस्मिन्मनौवाजं गोलक्षणमचं असनाम संभजेमहि ना-
ज्ञानेदिष्टोहमलभइत्याशास्ते ॥ ११ ॥

११. मनु सहस्र गोओं के दाता और मनुष्यों के नेता हैं। उनका कोई
अनिष्ट नहीं कर सकता। मनु की दक्षिणा सूर्य के साथ तीनों लोकों में
प्रसिद्ध हो। सावर्णि (सवर्ण-पुत्र) मनु की आयु देवता लोग बढ़ावें।
सारे कर्म करनेवाले हम अन्न प्राप्त करें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

परावतोयइति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं हुतेः पुत्रस्य गयस्यार्चं षोडशीसप्तदशौ त्रिष्टुभौ
पञ्चदशी त्रिष्टुप् जगती वा शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः स्वस्तिनः पथ्यास्विति द्वे पथ्यास्वस्तिदेव-

ताके शिष्टावैश्वदेव्यः । तथाचानुक्रांतं—परावतरूयूना गयः प्लातोद्वित्रिष्टुबंतं तु स्वस्तिनस्त्रिष्टुष्टा सहचोत्तरया पृथ्यास्वस्तिदेवत्येति । पृष्ठ्याभिष्टुवषडहयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतस्मिन्कं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूत्रितञ्च—अनश्वोजातः परावतोयइतिवैश्वदेवमिति ।

तत्र प्रथमा—

परावतोयेदिधिषन्तआप्यमनुप्रीतासोजनिमाविवस्वतः ।

ययातेर्येनहुष्यस्यबर्हिषिदेवाआसतेतेअधिब्रुवन्तुनः ॥ १ ॥

परावतः । ये । दिधिषन्ते । आप्यम् । मनुप्रीतासः । जनिम ।

विवस्वतः । ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः ।

आसते । ते । अधि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाः परावतोदूरदेशादागत्याप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बंधुत्वं दिधिषन्त धारयन्ति यद्वा ह-
विषां प्रदातृभिः मनुष्यैः सह सख्यं कुर्मइति परस्परं शब्दायन्ते धिषशब्दे जौहोत्यादिकः छा-
न्दसोऽज्ञस्यान्तोदशः धिष धारण इति कैश्चिदप्युपगम्यते । उक्तार्थमेव विशिनष्टि मनुप्रीतासः
मनुष्यैः प्रीतादेवाः विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य मनोः जनिम जन्मानि मनुष्यान्धारयन्ति किञ्च
ये देवाः नहुषस्य नहुष्यपुत्रस्य ययातेरेतन्नामकस्य राजर्षेः बर्हिषि यज्ञे आसते उपविशन्ति ते
देवाः नोस्मानधिब्रुवन्तु धनादिप्रदानेन अस्मानधिकं वदन्तु पूजयन्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१. जो सब देवता दूर देश से आकर मनुष्यों के साथ मैत्री करते हैं,
जो देवता, प्रसन्न किये जाकर, विवस्वान् के पुत्र मनु की सन्तानों को धारण
करते हैं और जो देवता नहुषपुत्र ययाति राजा के यज्ञ में उपविष्ट होते हैं,
वे धनादि-प्रदान के द्वारा हमें सम्मान-युक्त करें ।

अथ द्वितीया—

विश्वाहिवोनमस्यानिवन्द्यानामानिदेवाउतयज्ञियानिवः ।

येस्थजाताअर्दितेरद्व्यस्परियेपृथिव्यास्तेमइहश्रुताहवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्द्या । नामानि । देवाः ।

उत । यज्ञियानि । वः । ये । स्थ । जाताः । अर्दितेः । अतश्च्यः ।

परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः हिरवधारणे वोयुष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वाणि शरीराणि
नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वंधा वंधानि स्तोतव्यानि च भवन्ति । उतापिच वोयुष्माकं

तानि शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति ये यूयं अदितेरदीनात् द्युलोकात् अद्भ्यः
अन्तरिक्षनामैतत् अन्तरिक्षात्परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः पृथिव्याश्च जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ
ते यूयं इहास्मिन्यज्ञे आगत्य मे मदीयं हवमाह्वानं श्रुत शृणुत ॥ २ ॥

२. देवी, तुम्हारे सब नाम नमस्कार के योग्य, स्तुत्य और यज्ञ-योग्य
हैं। जो देवता अदिति, जल व पृथिवी से उत्पन्न हुए हैं, वे तुम लोग मेरे
आह्वान को सुनो।

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे येभ्योमातेत्येषा धाय्या । सूत्रितश्च—अयंवेनश्चोदयत्पृथ्विगर्भा
येभ्योमातामधुमत्पिन्वतेपयइति ।

येभ्योमातामधुमत्पिन्वतेपयःपीयूषंद्यौरदितिरद्विबर्हाः ।

उक्थशुष्मान्वृषभरान्त्स्वमंसस्तौआदित्यौअनुमदास्वस्तये ॥ ३ ॥

येभ्यः । माता । मधुमत् । पिन्वते । पयः । पीयूषम् । द्यौः ।

अदितिः । अद्विबर्हाः । उक्थशुष्मान् । वृषभरान् ।

सुमंसः । तान् । आदित्यान् । अनु । मद । स्वस्तये ॥ ३ ॥

मात सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्योदेवेभ्यः देवार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं पयः सारभूतं
क्षीरं पिन्वते क्षरति तथा अदितिरदीना अद्विबर्हाः मेघैः परिवृढा प्रवृद्धा परिवृद्धमेघावां
द्यौश्च पीयूषं पिन्वते द्यावापृथिव्यौ हविरुत्पादयतइत्यर्थः ऋषिरात्मानं संबोध्याह उक्थशु-
ष्मानतिबलान् वृषभरान् वृष्टेराहर्तुं ह्यग्रहोर्भइतिभः स्वमंसः सुकर्मणः तानादित्यानदितेः
पुत्रान् देवान् स्वस्तये अविनाशाय अनुमद अनुस्तुहि माघतेर्लोदि व्यत्ययेन शप् मन्दतेर्वा
स्तुत्यर्थस्य अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ ३ ॥

३. सबको बनानेवाली पृथिवी जिन देवों के लिए मधुर दुग्ध बहाती
हैं और जिनके लिए मेघजल और अविनाशी आकाश अमृत को धारण
करता है, उन सब अदिति-पुत्र देवों की स्तुति करो। इससे मंगल होगा।
उनकी शक्ति प्रशंसनीय है। वे वृष्टि को ले आते हैं। उनका कार्य अत्यन्त
सुन्दर है।

नृचक्षंसोअर्निमिषन्तोअर्हणाबृहद्देवासोअमृतत्वमानशुः ।

ज्योतीरथाअहिमायाअनागसोदिवोवर्ष्माणंवसतेस्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षंसः । अर्निमिषन्तः । अर्हणा । बृहत् । देवासः ।

अमृतत्वम् । आनशुः । ज्योतिः । रथाः । अहिमायाः ।

अनागसः । दिवः । वर्ष्माणम् । वसते । स्वस्तये ॥ ४ ॥

नृचक्षसः कर्मनैतृणां मनुष्याणां द्रष्टारः अतएवानिमिषन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा जा-
गरूकाः देवासोदेवाः अर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय बृहत् बृंहितं अमृतत्वं अम-
रणधर्मं आनशुः प्राप्ताः देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः तस्मात्पूजाहेतु देवत्वं आनशिरे अतएव
ज्योतीरथादीप्यमानरथोपेताः अहिमायाः कैश्चिदप्यहन्तव्यप्रज्ञाः अनागसः पापरहिताः आ-
दित्याः दिवोद्युलोकस्य वर्षमाणं नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं स्वस्तये अविनाशाय लोकस्य
क्षेमकरणार्थं वसते अधिवसन्ति यद्वा स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥ ४ ॥

४. कर्मनिष्ठ मनुष्यों के बिना पलक गिराये दशक ने देवता लोगों के
सेवन के लिए व्यापक अमृतत्व प्राप्त किया है। उनका रथ ज्योतिर्मय है।
उनके कार्य में विघ्न नहीं है, वे निष्पाप हैं; लोगों के मंगल के लिए वे उन्नत
देश में रहते हैं।

सम्राजोयेसुवृधोयज्ञमाययुरपरिहृतादधिरेदिविक्षयम् ।
ताँआविवासनमसासुवृक्तिभिर्महोआदित्याँअदितिस्वस्तये॥५॥३॥

सम्राजः । ये । सुवृधः । यज्ञम् । आययुः । अपरिहृताः ।
दधिरे । दिवि । क्षयम् । तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिभिः ।
महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥ ३ ॥

सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यक् राजमानाः सुवृधः सुवृद्धाये देवाः यज्ञं आ-
ययुः आयांति सोमादिहविर्भक्षणार्थं ततः अपरिहृताः कैश्चिदप्यर्हिसिताये देवाः दिवि द्यु-
लोके क्षयं निवासं दधिरे विदधति कुर्वन्ति ऋषिरात्मानमाह महोमहत् गुणाधिक्येन आदि-
त्यानदितेः पुत्रान् वान्यसिद्धान्देवान् अदितिं तेषां मातरमेवन्नामिकां च स्वस्तये अविनाशाय
नमसा हवीरूपेणाग्नेन सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च आविवास आभिमुख्येन परिचर
विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ५ ॥

५. अपने तेज से विराजमान और सुप्रवृद्ध जो देवता यज्ञ में आते हैं और
जो अर्हिसित होकर द्युलोक में रहते हैं, उन सब महान् देवों और अदिति
का कल्याण के लिए नमस्कार और शोभन स्तुतियों से सेवन करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी-

कोवःस्तोमंराधतियंजुजोषथविश्वेदेवासोमनुषोयतिष्ठन ।
कोवोध्वरंतुविजाताअंकरद्योनःपर्वदत्यंहःस्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवासः ।
 मनुषः । यति । स्थन । कः । वः । अध्वरम् । तुविज्ञाताः ।
 अरम् । करत् । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

ऋषिर्देवान्प्रति बहुधा वितर्कयति हे देवाः वः युष्मार्कं कः स्तोता स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशा-
 दित्क्षणं राधति संसाधयति न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा मदन्त्यः कोवा युष्मभ्यंस्तोमं करोति
 यूयं यं स्तोतारं जुजोषथ सेवध्वे जुषी प्रीतिसेवनयोः लेटि शपः श्लुः अडागमः । किञ्च हे
 मनुषोमन्तारोज्ञातारोहे विश्वेदेवासोदेवाः यूयं यति यत् संख्याः स्थन भवथ यच्छब्दादपि छा-
 न्दसोडतिर्दृष्टव्यः । हे तुविज्ञाताः धात्रादिविभागेनबहुजननाः हेदेवाः युष्मदर्थं कोवा यजमानः
 अध्वरं यज्ञं अरंकरत् अलंकरोति स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । मदन्त्योनास्तीत्यर्थः योयज्ञः नोस्मान्
 स्वस्तये अविनाशाय अंहः पापरूपं मार्गं अवैदिकं अतिपर्षत् अतिपारयति तं यज्ञं कोवालं-
 करोतीति ॥ ६ ॥

६. देवो, मुझे छोड़कर तुम लोगों की स्तुति कौन कर सकता है ?
 ज्ञाता और सन्तानवाले देवो, जो यज्ञ पाप से बचाकर कल्याण वेत्ता है,
 मुझे छोड़कर उस यज्ञ का आयोजन कौन कर सकता है ?

अथ सप्तमी—

येभ्योहोत्रांप्रथमामायेजेमनुःसमिद्धाग्निर्मनसासप्तहोतृभिः ।
 तआदित्याअभयंशर्मयच्छतसुगानःकर्तसुपथास्वस्तये ॥ ७ ॥

येभ्यः । होत्राम् । प्रथमाम् । आयेजे । मनुः । समिद्धाग्निः ।
 मनसा । सप्त । होतृभिः । ते । आदित्याः । अभयम् । शर्म ।
 यच्छत । सुगान् । नः । कर्त । सुपथा । स्वस्तये ॥ ७ ॥

समिद्धाग्निः हविर्भिः सम्यक् दीप्ताग्निः मनुर्वैवस्वतः मनुष्याणां प्रथमभावी श्रद्धधानेन
 मनसा सप्त सप्तसंख्याकैर्होतृभिः वषट्कर्तृभिः ऋत्विग्भिश्च सहयेभ्योयुष्मभ्यं प्रथमां प्रथमं मु-
 ख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादायं होत्रां हूयन्ते हवींष्यन्तेति होत्रायज्ञः तं य-
 द्वा आहूयन्ते देवाः स्तुतिभिरन्वेति तं यज्ञं आयेजे आभिमुख्येनेष्टवान् यजेर्लिटि रूपं । यद्वा
 छटि लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः । यजिष्योरलिट्येतत् वक्तव्यमिति वचनादेकारः । हे
 आदित्याः अदितेः पुत्राः हे देवाः ते यूयं नोस्मभ्यमभयं शर्म च सुखं प्रयच्छत । किञ्च नो-

स्माकं स्वस्तये क्षेमाय सुपथा सुपथानि शोभनान्चैदिकमार्गान् सुगा सुष्ठु गंतव्यानि कर्तुं कुरुत करोतेर्लोऽटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक् तस्य ववादेशः ॥ ७ ॥

७. अग्नि को प्रज्वलित करके मनु ने, श्रद्धावान् चित्त से, सात होताओं के साथ, जिन देवों को उत्तम होमीय द्रव्य दिया है, वे सब देवता हमें अभय दें, सुखी करें, हमें सर्वत्र सुभीता दें और कल्याण दें।

यईशिरेभुवनस्यप्रचेतसोविश्वस्यस्थानुर्जगतश्चमन्तवः ।

तेनःकृतादकृतादेनसस्पर्ध्यादेवासःपिपृतास्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईशिरे । भुवनस्य । प्रचेतसः । विश्वस्य । स्थानुः ।

जगतः । च । मन्तवः । ते । नः । कृतात् । अकृतात् ।

एनसः । परि । अघ । देवासः । पिपृत् । स्वस्तये ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानामन्तवः सर्वस्य वेदितारः ये देवाः स्थानुः स्थावरस्य जगतोजंगमस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य ईशिरे ईश्वराभवन्ति । अथ प्रत्यक्षः हे देवासोदेवा ये उक्तगुणास्ते यूयं नोस्मान् कृतात् कायिकात्पापात् अकृतात् करचरणादिभिरकृतात् एनसः किंतु मानसात्पापाच्च अद्यास्मिन्दिने स्वस्तये अविनाशाय आयुषोभिवृद्धये पिपृत् पारयत पापरहितान्कुरुतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. उत्तम ज्ञानी और सबके ज्ञाता देवता स्थावर संसार और जङ्गम लोक के ईश्वर हैं। वैसे देवो, इस समय हमें अतीत और भविष्यत् पापों से बचाकर कल्याण दो।

भरेष्विन्द्रंसुहवंहवामहेहोमुचंसुकृतदैव्यंजनम् ।

अग्निमित्रंवरुणंसातयेभगंद्यावापृथिवीमरुतःस्वस्तये ॥ ९ ॥

भरेषु । इन्द्रम् । सुहवम् । हवामहे । अंहः । मुचम् । सुकृतम् ।

दैव्यम् । जनम् । अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये ।

भगम् । द्यावापृथिवी इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

अंहोमुचं अंहसः पापस्य मोचकं सुहवं शोभनाह्वानं इन्द्रं भरेषु भृणन्ति भर्जयन्ति विनाशयन्ति शत्रून्नेति भराः संग्रामाः तेषु हवामहे रक्षणायह्वयामः । किञ्च सुकृतं सुकर्मणं दैव्यं देवसंबन्धिनं अन्यं जनं चाह्वयामहे । तंजनमुद्दिशति अग्निं मित्रं वरुणं भगं भजनीयमेतन्नामानं देवं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मरुतश्च सातये अञ्जलाभाय स्वस्तये अविनाशाय रक्षणायह्वयामहे ॥ ९ ॥

९. हम सब यज्ञों में इन्द्र को बुलाते हैं। उन्हें बुलाने में आनन्द आता है। हम देवों को बुलाते हैं। वे पाप से छुड़ाते हैं। उनका कार्य सुन्दर है। कल्याण और धन पाने की इच्छा से हम अग्नि, मित्र, वरुण, भग, द्यावा-पृथिवी और मरुतों को बुलाते हैं।

अदितिदेवताकस्य पशोः सुत्रामाणमित्येषा वपायागस्य याज्या । सूत्रितञ्च—अदितिर्ह
जनिष्ट सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति । प्रायणीयेष्टौ आदित्यस्य हविषएषैवानुवाक्या सैवो-
दयनीयायां याज्या । सूत्रितञ्च—सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं महीमूषुमातरं सुव्रतानामिति । प्र-
याणे अनयैव नावमारोहेत् । सूत्रितञ्च—सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावमिति ।

सैषा सूक्ते दशमी—

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसं सुशर्माणं मदिति सुप्रणीतिम् ।

दैवीं नावं स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमास्वस्तये ॥ १० ॥ ४ ॥

सुत्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुशर्माणम् ।

अदितिम् । सुप्रणीतिम् । दैवीम् । नावम् । सुअरित्राम् ।

अनागसम् । अस्रवन्तीम् । आ । रूहेम् । स्वस्तये ॥ १० ॥ ४ ॥

द्युलोकः नौरूपकतया स्तूयते—सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायन्तीं पृथिवीं विस्तृतां अनेहसं पाप-
रहितां सुशर्माणं शोभनसुखयुक्तां अदितिं अदीनां सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्ठु प्रणेत्रीं दैवीं दे-
वसंबन्धिनीं स्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलदारुयुक्तां अनागसं पापरहितां अस्रवन्तीं अ-
गच्छन्तीं अविनश्वरीं नावं नावमिव स्थितां द्यां स्वस्तये अविनाशाय देवत्वप्राप्तये आरुहे-
म वयमारोहेम रोहतेर्लिङ्गि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. मंगल के लिए हम द्युलोक-रूपिणी नौका पर चढ़कर देवत्व प्राप्त करें। इस नौका पर चढ़ने से रक्षण का कोई भय नहीं रहता। यह विस्तृत हो। इसपर चढ़ने से सुखी हुआ जाता है। यह अक्षय है। इसका संगठन सुदृढ़ है। इसका आचरण सुन्दर है। यह निष्पाप और अधि-
मन्दर है।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथैकादशी—

विश्वेयजत्रा अधिवोचतो तये त्रायध्वं नोदुरेवाया अभिहृतः ।

सत्ययावो देवहूत्या हुवेमशृण्वतो देवा अवसेस्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यजत्राः । अधि । वोचत । ऊतये । त्रायध्वम् । नः ।

दुःएवायाः । अभिहृतः । सत्यया । वः । देवहूत्या ।

हुवेम् । शृण्वतः । देवाः । अवसे । स्वस्तये ॥ ११ ॥

हे यजत्राः यजनीयाः हे विश्वे सर्वे देवाः यूयं ऊतये रक्षणार्थं अधिवोचत अस्मान्-
धिब्रूत आभाष्य च अभिब्रूतः अभिहिंसित्र्याः दुरेवायाः दूर्गतेः नोस्मान्नायध्वं यद्येवं कुरु-
थ तर्हि हे देवाः शृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान् वोयुष्मान् सत्यया यथार्थभूतया
देवहूत्या देवाहूयन्ते अनयेति देवहूतिः स्तुतिः तथा वयं हुवेम आहूयेम । किमर्थं अवसे
रक्षणाय शत्रुभ्यः स्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धयेच ॥ ११ ॥

११. यजनीय देवो, रक्षा के लिए हमसे कहो । विनाशक दुर्गति से
हमें बचाओ । सत्यरूप यज्ञ का आयोजन करके हम तुम्हें बुलाते हैं ।
सुनो, रक्षा करो और कल्याण दो ।

अपामीवामपविश्वामनाहुतिमपारातिदुर्विदत्रामघायतः ।

आरेदेवाद्वेषोअस्मद्युयोतनोरुणःशर्मयच्छतास्वस्तये ॥ १२ ॥

अपं । अमीवाम् । अपं । विश्वाम् । अनाहुतिम् । अपं । अरातिम् ।

दुःविदत्राम् । अघायतः । आरे । देवाः । द्वेषः । अस्मत् ।

युयोतन । उरु । नः । शर्म । यच्छत । स्वस्तये ॥ १२ ॥

हे देवाः अमीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्वाधकं शत्रुं अस्मत्तोदूरे अपकुरुत पृथक्कुरुत
तथा विश्वां सर्वामनाहुतिं देवानामाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुत । किञ्च अरातिं
अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्योहविषामदातारं शत्रुमपगमयत । अपिच अघायतः पापमिच्छ-
तः शत्रोः दुर्विदत्रां दुर्विज्ञानं दुष्टां बुद्धिं च इत्थं द्वेषोद्वेष्टनं सर्वान् शत्रून् अस्मदस्मत्तः आरे
दूरे युयोतन पृथक्कुरुत एवं सति यूयं नोस्मभ्यं उरु विस्तीर्णं शर्म सुखं स्वस्तये कल्याणाय
प्रयच्छत ॥ १२ ॥

१२. देवो, हमारे रोगों और सब प्रकार की पाप-बुद्धि को दूर करो ।
हमें दान-शून्य बुद्धि न हो । दुष्ट की दुर्वुद्धि को दूर करो । हमारे शत्रुओं
को अत्यन्त दूर ले जाओ । हमें विशिष्ट सुख और कल्याण दो ।

अरिष्टःसमर्तोविश्वएधतेप्रप्रजाभिर्जायतेधर्मणस्परि ।

यमादित्यासोनयथासुनीतिभिरतिविश्वानिदुरितास्वस्तये ॥ १३ ॥

अरिष्टः । सः । मर्तः । विश्वः । एधते । प्र । प्रजाभिः । जायते ।

धर्मणः । परि । यम् । आदित्यासः । नयथ । सुनीतिभिः ।

अति । विश्वानि । दुःइता । स्वस्तये ॥ १३ ॥

हे देवाः विश्वः सर्वः मर्तः समनुष्यः अरिष्टः कैश्चिदप्यर्हिसितः सन् एधते पश्वा-
दिभिर्वर्धते तथा धर्मणः परिधारकात्कर्मणोनंतरं समनुष्यः प्रजाभिः पुत्रादिभिः प्रजायते प्रक-
र्षेणाविर्भूतोभवति हे आदित्याः देवाः यं मनुष्यं सुनीतिभिः सुनयनैर्विश्वानि सर्वाणि दुरिता
दुरितानि तद्रूपान् वा स्वस्तये क्षेमायातिनयथ अतीत्य सन्मार्गे नयथ सर्वर्धतइति सम-
न्वयः ॥ १३ ॥

१३. अदिति के पुत्र देवो, तुम जिसे उत्तम मार्ग दिखाकर और सारे
पापों से पार करके कल्याण में ले जाते हो, वंसा कोई भी व्यक्ति श्री-
वृद्धि-शाली होता है। उसका कोई अनिष्ट नहीं होता। वह धर्म-कर्म
करता है। उसका वंश बढ़ता है।

यदेवा॒सोव॒थ॒वाज॑सातौ॒यंशूर॑सातामरुतो॒हिते॒धने॑ ।

प्रा॒त॒र्या॒वाणं॑रथमिन्द्र॒सान॒सिमरि॑ष्यन्त॒मारु॑हेमास्व॒स्तये॑ ॥ १४ ॥

यम् । दे॒वा॒सः । अ॒व॒थ । वाज॑ऽसातौ । यम् । शूर॑ऽसाता ।

म॒रुतः॑ । हि॒ते । ध॒ने । प्रा॒तः॑ऽयावानम् । रथम् । इन्द्र ।

सा॒न॒सिम् । अरि॑ष्यन्तम् । आ । रु॒हे॒म । स्व॒स्तये॑ ॥ १४ ॥

हे देवासोदेवाः वाजसातौ अन्नभजने अन्नलाभे वा यं रथं अवथ रक्षथ हे मरुतः शूर-
साता संग्रामनामैतव शूराः स्यन्ति खिद्यन्ते अत्रेति शूराः सीयन्ते विनाश्यन्ते योद्धृभिरत्रेति त-
स्मिन् युद्धे यं रथं हिते निहितेधने धनमुद्दिश्य निमित्तात्कर्मयोगे इति सप्तमी तदुद्दिश्य रक्षथ ।
सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् इन्द्रमेवाभिलक्ष्य वदति उत्तरार्धेन । हे इन्द्र सर्वेषां मुख्य प्रातर्या-
वाणं प्रातरेव युद्धं प्रतिगन्तारं सानसिं संभजनीयं अरिष्यन्तं कैश्चिदप्यर्हिसितं यद्वा इन्द्रस-
हायानां मरुतामवाधकं तं रथं स्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयमारुहेम आरोहेम ॥ १४ ॥

१४. देवो, अन्न-प्राप्ति के लिए तुम लोग जिस रथ की रक्षा करते हो
और मरुतो, युद्ध के समय संचित धन की प्राप्ति के लिए तुम लोग जिस
रथ की रक्षा करते हो, इन्द्र, उसी प्रातःकाल युद्ध में जानेवाले रथ को
प्राप्त (वा भजन) करना चाहिए। उसे कोई ध्वस्त नहीं कर सकता।
उसी पर चढ़कर हम कल्याण-भाजन हों।

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यागस्य स्वस्तिनःपथ्यास्वित्येषानुक्त्वा उत्तरायाज्या । सूत्रितं-
च-स्वस्तिनःपथ्यासुधन्वस्विति द्वे अग्नेनयसुपथारायेअस्मानिति । उदयनीयायामेते एव
विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । सूत्रितञ्च-विपरीताश्च याज्यानुवाक्याइति ।

स्व॒स्तिनः॑प॒थ्या॒सुधन्व॑सुस्व॒स्त्य॑पु॒वृज॑नेस्व॒र्वति॑ ।

स्व॒स्तिनः॑पु॒त्ररु॑थेषु॒योनि॑षुस्व॒स्तिरा॒येम॑रुतो॒दधा॑तन ॥ १५ ॥

स्व॒स्ति । नः । प॒थ्या॑सु । धन्व॑ऽसु । स्व॒स्ति । अ॒प्सु॑सु । वृ॒जने॑ ।
स्वः॑वति । स्व॒स्ति । नः । पु॒त्र॑ऽकृ॒थेषु॑ । योनि॑षु । स्व॒स्ति ।
रा॒ये । म॒रुतः॑ । द॒धात॑न ॥ १५ ॥

हे मरुतोमितराविणोदेवाः नोस्माकं पथ्यासु पथियोग्येषु सोदकेषु देशेषु स्वस्ति कल्याणं कुरुत तथा धन्वसु निरुदकेषु देशेषु च स्वस्ति कल्याणं उदकजननलक्षणं कुरुत तथा अप्सुदकेषु स्वस्ति तथा स्वर्वति सर्वैरायुधैर्युक्ते सेनालक्षणे वृजने शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत ततः नोस्माकं पुत्रकृथेषु पुत्राणां कर्तृषु उत्पाकेषु स्त्रीणां योनिषु स्वस्ति कल्याणं यथा गर्भानपतन्ति तथा क्षेमं कुरुत । किञ्च नोस्माकं राये धनाय गवादिलक्षणाय स्वस्ति क्षेमं दधातन धत्त कुरुत ॥ १५ ॥

१५. सुपथ और मरुस्थल दोनों, स्थानों में हमारा कल्याण हो । जल और युद्ध, दोनों में हमारा कल्याण हो । उत्त सेना के बीच हमारा कल्याण हो, जहाँ अस्त्र-शस्त्र फँके जाते हैं । पुत्रोत्पादक स्त्री-योनि में हमारा कल्याण हो (अर्थात् गर्भ न गिरने पावे) । देवो, धन-लाभ के लिए हमारा मंगल करो ।

स्व॒स्तिरि॒द्धिप्र॑प॒थे श्रे॒ष्ठा रे॒क्ण॑स्व॒त्यभि॒यावाम॑मेति ।

सानो॑अ॒मासोअ॑र॒णे नि॒पातु॑स्वा॒वेशा॑भवतु॒देवगो॑पा ॥ १६ ॥

स्व॒स्तिः । इत् । हि । प्र॒प॒थे । श्रे॒ष्ठा । रे॒क्ण॑स्व॒ती । अ॒भि ।

या । वा॒मम् । ए॒ति । सा । नः । अ॒मा । सो इति॑ । अ॒रणे । नि ।

पा॒तु । सु॒आ॒वेशा॑ । भ॒वतु॑ । दे॒व॒गो॑पा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुमुद्युक्तानां प्रपथे प्रकृष्टायमार्गाय स्वस्तिरिव क्षेमकारिण्येव भवति श्रेष्ठा प्रशस्यतमा रेक्णस्वती धनवती या पृथिवी वामं वननीनं यज्ञं अश्न्येति उत्तरवेद्यात्मनावाभिप्राप्नोति सा पृथिवी नोस्माकं अमा गृहनामैतत् गृहं रक्षतु तथा सो साउ सैव अरणे गन्तव्ये देशे अरणे अरमणे देशे अरण्यादिके देशे वा नोस्माच्छिपातु नितरां रक्षतु । तथा देवगोपादेवाः गोपायितारोयस्याः सन्ति सा पृथिवी अस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु ॥ १६ ॥

१६. जो पृथिवी मार्ग जाने में मंगलमयी है, जो सर्वश्रेष्ठ धन से परिपूर्ण है और जो वरणीय यज्ञ-स्थान में उपस्थित है, वह गृह और अरण्य, दोनों स्थानों में हमारी रक्षा करे । उसके रक्षक देवता लोग हैं । हम सुख से पृथिवी पर निवास करें ।

ए॒वा॒ह॒तेः सून॑र॒वीर॑ध॒द्वो वि॒श्व आ॒दित्या॑ अ॒दिते॑म॒नीषी॑ ।

ई॒शा॒ना सो॒नरो॑ अ॒मर्त्ये॑नास्त॒वि॒जनो॑ दि॒व्यो ग॑येन ॥ १७ ॥ ५ ॥

ए॒व । प्लु॒तेः । सू॒नुः । अ॒वी॒वृ॒धत् । वः । वि॒श्वे । आ॒दि॒त्याः ।
अ॒दि॒ते । म॒नी॒षी । ई॒शा॒नासः । नरः । अ॒म॒र्त्ये॒न । अ॒स्ता॒वि ।
ज॒नः । दि॒व्यः । ग॒ये॒न ॥ १७ ॥ ५ ॥

हे विश्वआदित्याः सर्वे देवाः हे अदिते देवानां मातृभूते एतन्नामिके देवि वीर्युष्मान् मनीषी प्राज्ञः स्तोता प्लुतेः एतन्नामकस्य ऋषेः सूनुः पुत्रो गयो नाम एवैवमुक्तरीत्या अवीवृधत् स्तुतिभिरवर्धयत् वर्धते ण्यन्तस्य लुङि रूपं अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तुतेन येन देवजनेन नरो मनुष्याः ईशानासः धनस्य ईश्वराः स्वामिनो भवन्ति स दिव्यो दिवि भोजनो देवगणो गयेन एतन्नामकेन मया अस्तावि अभिष्टुतो भूत् स्तौतेः कर्मणि लुङि चङि रूपं ॥ १७ ॥

१७. देवो और अदिति, प्राज्ञ प्लुति-पुत्र गय ने इस प्रकार से तुम लोगों की संवर्द्धना की। देवों की प्रसन्नता से मनुष्य प्रभुत्व पाया करते हैं। मय ने देवों की स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये पञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

कथेति सप्तदशर्चं चतुर्थं सूक्तं प्लातस्य गयस्यार्षे वैश्वदेवं यामे धियमित्येषा द्वादशी षोडशी सप्तदश्यौ च त्रिष्टुभः शेषाजगत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—कथायामे त्रिष्टुबिति । गतो विनियोगः ।

क॒था॒दे॒वाना॑क॒त॒म॒स्य॒या॒म॒नि॒सु॒म॒न्तु॒ना॒म॒शृ॒ण्व॒ता॑म॒ना॒म॒हे ।

को॒मृ॒ळा॒ति॒क॒त॒मो॒नो॒म॒य॒स्कर॑त्क॒त॒म॒ऊ॒ती॒अ॒भ्या॒व॒वर्त॑ति ॥ १ ॥

क॒था । दे॒वाना॑म् । क॒त॒म॒स्य॑ । या॒म॒नि॒ । सु॒म॒न्तु॑ । ना॒म॑ ।

शृ॒ण्व॒ता॑म् । म॒ना॒म॒हे॒ । कः । मृ॒ळा॒ति॒ । क॒त॒मः॑ । नः॒ । म॒यः॑ ।

कर॑त् । क॒त॒मः॑ । ऊ॒ती॒ । अ॒भि॒ । आ॒ । व॒वर्त॑ति ॥ १ ॥

ऋषिर्बहुधात्मानं वितर्कयति यामनि यान्ति गच्छन्त्यत्रेति यामायज्ञः तस्मिन् शृण्वतां अस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि देवानां मध्ये कतमस्य देवस्य सुमंतु सुष्ठु मननीयं स्तोतव्यं नाम कथा कथं मनामहे उच्चारयामः अस्मान्कोवा मृळाति मृळतिरुपदयाकर्मेतियास्कः । रुपां करोति कतमोवा नोस्माकं मयः सुखं करत् करोति कतमोवा ऊती चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ऊत्यै अस्माकं रक्षणाय अभ्याववर्तति अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. यज्ञ में देवता लोग हमारा स्तोत्र सुनें। देवों में से किस देवता का स्तोत्र, किस उपाय से, भली भाँति, हम बनावें ? कौन हमारे ऊपर कृपा करेंगे ? कौन सुख का विधान करेंगे ? हमारे रक्षण के लिए कौन हमारे पास आवेंगे ?

अथ द्वितीया—

ऋतुयन्ति ऋतवो हृतसु धीतयो वेनन्ति वेनाः पृतयन्त्यादिशः ।
नमर्दिता विद्यते अन्येभ्यो देवेषु मे अधिकामा अयंसत ॥ २ ॥

ऋतुयन्ति । ऋतवः । हृतसु । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः ।
पृतयन्ति । आ । दिशः । न । मर्दिता । विद्यते । अन्यः ।
एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

हृतसु अस्माकं हृदयेषु धीतयः निधातव्याः निहिताः ऋतवः प्रज्ञाः ऋतुयन्ति अग्निहोत्रादिक-
र्मकर्तुमिच्छन्ति तदेवाह वेनाः कान्ताः प्रज्ञाः वेनन्ति देवान्कामयन्ते वेनोवेनतेः कान्तिकर्मणइ-
तिर्यास्कः । तथादिशोऽस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रेर्यमाणाः कामाः आपतयन्ति देवान् फलावाप्तये
आगच्छन्ति यतः येभ्यो देवेभ्यः अन्यो देवः एषां कामानां मर्दिता सुखयिता न विद्यते किंबहु-
ना देवेष्वधि अधिशब्दः सप्तम्यर्थद्योतकः इन्द्रादिषु देवेषु मे मदीयाः कामाः अयंसत नियम्यन्ते
यच्छतेः कर्मणि लुङिरूपं ॥ २ ॥

२. हमारे अन्तःकरण में निहित प्रज्ञा अग्निहोत्र आदि करने की इच्छा
करती है । प्रज्ञा देवों की इच्छा करती है । हमारी अभिलाषायें देवों के
पास आती हैं । उनके सिवा और कोई सुखवाता नहीं है । इन्द्रादि देवों
में हमारी अभिलाषायें नियत हैं ।

अथ तृतीया—

नरावाशंसं पूषणमगोक्षमग्निदेवेद्धमभ्यर्चसेगिरा ।
सूर्यामासा चन्द्रमसा यमं दिवि त्रितं वातमुषसं मक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पूषणम् । अगोक्षम् । अग्निम् । देवइद्धम् ।
अग्नि । अर्चसे । गिरा । सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि ।
त्रितम् । वातम् । उषसम् । अक्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह नराशंसं उभेनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं
संहितायां विप्रकर्षश्छान्दसः नरैः शंसनीयं एतन्नामानं पूषणं स्तोतृणां धनदानेन पोषकमेत-
न्नामानं तथा अगोक्षमगूहितं अन्यैर्गन्तुमशक्यं देवेद्धं वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितं अग्निं च

गिरा स्तुत्या अग्न्यर्चसे अभिष्टुहि । तथा सूर्यामासा चन्द्रमसा माइतिचन्द्रमसोविशेषणं माति पक्षानेति माश्चन्द्रमाः तौ सूर्याचन्द्रमसौ दिवि द्युलोके स्थितं यमं च त्रितं त्रिषु लोकेषु तत् स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिन्द्रं वातं वायुं उषसमुषःकालं अक्तुं रात्रिं अश्विना अश्विनौ चैतान् देवान् तत्तल्लिङ्गैः स्तोत्रैः अभिष्टुहि ॥ ३ ॥

३. धनवान् के द्वारा पोषक और दूसरों के द्वारा अग्न्य पूषादेवता की, स्तुति के द्वारा, पूजा करो । देवों में प्रवीण अग्नि की स्तुति करो । सूर्य, चन्द्र, यम, दिव्यलोकवासी त्रित, वायु, उषा, रात्रि और अश्विद्वय का स्तोत्र करो ।

कथाकविस्तुवीरवान्कयागिराबृहस्पतिर्वृधतेसुवृक्तिभिः ।
अजएकपात्सुहवेभिर्ऋक्भिर्हिरण्योतुबुध्यो हवीमनि ॥ ४ ॥

कथा । कविः । तुविःरवान् । कया । गिरा । बृहस्पतिः । वृधते ।
सुवृक्तिभिः । अजः । एकपात् । सुहवेभिः । ऋक्भिः ।
अहिः । शृणोतु । बुध्यः । हवीमनि ॥ ४ ॥

कविः क्रान्तप्रज्ञोभिः कथा कथं केन प्रकारेण तुवीरवान् बहुस्तोत्रयुक्तोभवति मत्वर्थी-
यप्रत्ययावृत्तिः यद्वा तुविशब्दस्यरोमत्वर्थीयः बाहुल्ययुक्तदेवैः सहितोभवति । कया वा गिरा
स्तुत्या बहुमान् भवति बृहस्पतिः एतन्नामकोदेवः सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः तथा वा-
वृधतेवर्धते तथा एकपात् एकः असहायएव पतति गच्छतीति एकपात्तादृशोदिवोधारयिता अजः
एतन्नामकोदेवश्च सुहवेभिः शोभनाह्वानैः ऋक्भिः मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैर्वावृधते एते त्रयोदेवावर्धन्ते
त्रित्वापेक्षया बहुवचनं । वृधौ व्यत्ययेन शपः श्लुः अहिर्बुध्यश्च एतन्नामकोदेवश्च हवीं-
मनि आह्वाने अस्मान् शृणोतु ॥ ४ ॥

४. ज्ञानी अग्नि किस प्रकार अनेक स्तोताओंवाले होते हैं और किस स्तुति से सम्मान-युक्त होते हैं ? शोभन स्तुति से बृहस्पति देवता बढ़ते हैं । अज एकपात् और अहिर्बुध्य नाम के देवता, हमारे आह्वान-काल में, सुरचित स्तवों को सुनें ।

दक्षस्यवादितेजन्मनिवृतेराजानामित्रावरुणाविवाससि ।
अतूर्तपन्थाः पुरुरथो अर्यमासप्तहोता विषुरुपेषु जन्मसु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दक्षस्य । वा । अदिते । जन्मनि । वृते । राजाना । मित्रावरुणा ।
आ । विवाससि । अतूर्तपन्थाः । पुरुरथः । अर्यमा ।
सप्तहोता । विषुरुपेषु । जन्मसु ॥ ५ ॥ ६ ॥

हे अदिते पृथिवि दक्षस्य सूर्यस्य जन्मनि तस्मिन् जाते व्रते तस्य यज्ञकर्मणि राजाना राजानौ मित्रावरुणौ विवाससि वाशब्दउपमार्थः यथा त्वं वेदिभूतासती तौ पर्यचरः एवमिदा नीमपि अस्मद्यज्ञे कुर्विति पृथिवीमाशास्ते । सः अर्यमा अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्यः विषुरूपेषु नानारूपेषु जन्मसु कर्मसु अन्वहमुद्यन् सप्तहोता सप्तरश्मयोयस्मिन् रसान् जुह्वति प्रक्षिपन्ति स एतादृशोभवति । अतूर्तपन्थाः अतूर्तस्त्वरारहितः पन्थायस्य सनियतगतित्वात् त्वरमाणोहि अनियतगतिर्भवति पुरुरथः रथोरंहतेः प्रत्यहं भुक्तिभेदाद्बहुरंहणोभवति यद्वा हे अदिते प्रातस्तनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मनि उदयाख्ये जन्मनि कर्मणि उद्यत्यादित्यइत्यर्थः वाशब्दः श्रुतिसामर्थ्यात् दक्षस्य वा जन्मनि त्वत्तः तव वा जन्मनि दक्षादिति राजाना दीप्यमानौ मित्रावरुणा । अहर्वैमित्रोरात्रिर्वरुणइतिश्रुतेः । अहोरात्रौ मित्रावरुणानुच्येते तौ विवाससि परिचरसि कथं तदनुप्रवेशेन अर्धं हि संध्यायाः रात्रिमुप्रविशति अर्धमहरिति । उत्तरार्धः पूर्ववत् । सप्तहोता ह्ययतेरर्चति कर्मण इदं रूपं सप्तर्षयोभरद्वाजादयोहोतारः स्तोतारः संतीति अथवा सप्तहोता मल्लिच्छुचांहस्पतिसहिताः सप्तर्षवोयस्य होतारोभवन्ति तादृशः अत्र निरुक्तं—दक्षस्यवादितेजन्मनि व्रते कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि विवाससिः परिचर्यायां हविष्मांआविवासतीत्याशास्तेर्वातूर्तपन्था अत्वरमाणपन्था बहुरथोर्यमाइत्यनुसंधेयं ॥ ५॥

५. अविनश्वर पृथिवी, सूर्य के जन्म के समय तुम मित्र और वरुण राजाओं की सेवा करती हो । विशाल रथ पर चढ़कर सूर्य धीरे-धीरे जाते हैं । उनका जन्म नाना मूर्तियों में होता है । उनके आह्वान-कर्त्ता सप्तर्षि हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी—

तेनोअर्वन्तोहवनश्रुतोहवविश्वेशृण्वन्तुवाजिनोमितद्रवः ।
सहस्रसामेधसाताविवत्मनामहोयेधनंसमिथेषुजभिरे ॥ ६ ॥
ते । नः । अर्वन्तः । हवनःश्रुतः । हवम् । विश्वे । शृण्वन्तु ।
वाजिनः । मितःद्रवः । सहस्रःसाः । मेधसातौइव । तमना ।
महः । ये । धनम् । समःइथेषु । जभिरे ॥ ६ ॥

हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः वाजिनोबलवन्तः मितद्रवोमितमार्गाः अध्वानं परिच्छिन्दन्तः विश्वे सर्वे प्रसिद्धाअर्वन्तोश्वाः इन्द्रादीनांवाहनभूताः हर्यादयः नोस्माकं हवमाह्वानं श्रु

ण्वन्तु । कादृशमेधसाताविव मेधाः स्तुतयः सायंते संभज्यन्ते अत्रेति मेघसातिर्यज्ञः तस्मिन्निव त्मना आत्मनैव सहस्रसाः सहस्रसंख्याकस्य धनस्य दातारः तेशृण्वन्तु येश्वाः समिथेषु संग्रामनामैतत् संप्राप्यते योद्धृभिरत्रेतितेषु संग्रामेषु महोमहदधनं जग्निरे शत्रुस्य आहरंति ।
ह्यहोर्भः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र के जो घोड़े स्वयं युद्ध के समय शत्रुओं से महान् धन ले आते हैं, जो यज्ञ के समय सदा ही सहस्र धन देते हैं और जो सुशिक्षित अश्वों के समान परिमित रूप से चरण-निक्षेप करते हैं, वे सब हमारा आह्वान सुनें । निमंत्रण ग्रहण करने में वे कभी विरत नहीं होते ।

प्रवोवायुरंथयुजं पुरंधिं स्तोमैः ऋणुध्वं सख्याय पूषणम् ।

ते हि देवस्य सवितुः सवीमनि क्रतुं सचन्ते सचितः सचेतसः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथयुजम् । पुरंमधिम् । स्तोमैः । ऋणुध्वम् ।

सख्याय । पूषणम् । ते । हि । देवस्य । सवितुः । सवीमनि ।

क्रतुम् । सचन्ते । सचितः । सचेतसः ॥ ७ ॥

हे स्तोतारो वयोयूयं वायुरथयुजं रथस्य योक्तारं पुरंधिं बहुकर्माणमिन्द्रं पूषणमेतन्नामानं च स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः सख्याय सत्त्विकर्मणे प्रऋणुध्वं प्रकुरुध्वं यथा ते अस्माकं धनादि प्रदानेन सखायो भवन्ति तथा कुरुत हि यस्मात् सचितः ज्ञानयुक्तास्ते देवाः सचेतसः परस्परं समानबुद्धयः सन्तः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्यादित्यस्य सवीमनि प्रसवे अह्नि क्रतुं यज्ञं सचन्ते सेवन्ते तस्मात्प्रकुरुध्वम् ॥ ७ ॥

७. स्तोताओ, रथ-योजक वायु, बहुकर्मकर्ता इन्द्र और पूषा की स्तुति करके अपनी मैत्री स्वीकार कराओ । वे सब एकमना और अनन्यमना होकर प्रभात-काल में यज्ञ में उपस्थित होते हैं ।

त्रिः सप्त सस्त्रान्द्यौर्महीरपो वनस्पतीन् पर्वताँ अग्निमुतये ।

कृशानुमस्तृन्ति ष्यं सधस्थ आरुद्रं रुद्रेषु रुद्रियं हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सस्त्राः । नद्यः । महीः । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् ।

अग्निम् । ऊतये । कृशानुम् । अस्तृन् । तिष्यम् । सधस्थे ।

आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः सस्त्राः सरन्तीः नद्यो नदीः सरस्वती सरयूः सिंधुरिति त्रयाणां गणानां प्रधानभूताः तदाद्यानदीः महीर्महान्ति अपस्तासामुदकानि सोमाभिषवार्थं वनस्पती

न दारुमयांश्चमसादीन् पर्वतान् सोमाभिषवार्थं ग्राणः अग्निं होमनिष्पादकं कृशानुं सोमपालमे
तन्नामानं गंधर्वं अस्तुन् इषूणां क्षेप्तुन् तदनुचरान् गंधर्वान् ऊतये सोमरक्षणाय तिष्यं नक्षत्रं च
रुद्रियं रुद्रस्तोमार्हं रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं रुद्रं च एतान्
सर्वान् सधस्थे सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थोयज्ञः तस्मिन् रुद्रेषु स्तोत्रकारिषु तदर्थं हवामहे स्तु-
त्यत्वेनाह्वयामहे ॥ ८ ॥

८. सरस्वती, सरयू, सिन्धु आदि इक्कीस प्रकाण्ड नदियाँ, वनस्पतियों,
पर्वतों, अग्नि, सोम-पालक कृशानु गन्धर्व, वाण-चालक गन्धर्वों, नक्षत्र,
हविःपात्र रुद्र और रुद्रों में प्रधान रुद्र को, यज्ञ में, रक्षा के लिए, हम
बुलाते हैं ।

सरस्वतीसरयुःसिन्धुर्मिभिर्महोमहीरवसायन्तुवक्षणीः ।

देवीरापोमातरःसूदयित्वोघृतवत्पयोमधुमन्नोअर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । ऊर्मिभिः । महः । महीः । अवसा ।

आ । यन्तु । वक्षणीः । देवीः । आपः । मातरः । सूदयित्वः ।

घृतवत् । पयः । मधुमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

महोमहतोपि महीर्महत्यः अत्यन्तं महत्यः ऊर्मिभिः सहिताः सरस्वती सरयूः सिन्धुः
एतदाद्याएकविंशतिसंख्याकाः वक्षणीः इमानद्यः अवसा रक्षणेन हेतुना आयन्तु अस्मदीयं
यज्ञं प्रत्यागच्छन्तु ततः देवीः देवनशीलामातरोमातृभूताः सूदयित्वः प्रेरयित्वः तासामापः
घृतवत् घृतयुक्तं मधुमत् मधुसहितमात्मीयं पयः नोस्मभ्यमर्चत प्रयच्छत ॥ ९ ॥

९. महती और तरङ्गशालिनी सरस्वती, सरयू, सिन्धु आदि, इक्कीस
नदियाँ, रक्षण के लिए आवें । जल-प्रेरक, पातृ-भूत ये सब देवियाँ घृत और
मधु के समान जल-दान करें ।

अथ दशमी—

उतमाताबृहद्दिवाशृणोतुनस्त्वष्टादेवेभिर्जनिभिःपितावचः ।

ऋभुक्षावाजोरथस्पतिर्भगौरण्वःशंसःशशमानस्यपातुनः॥१०॥७॥

उत । माता । बृहत् । दिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः ।

जनिभिः । पिता । वचः । ऋभुक्षाः । वाजः । रथः । पतिः । भगः ।

रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥ ७ ॥

उतापिच बृहद्दिवा महद्देविति यास्कः । महती दिवा दीप्तिर्यस्याः सा माता देवमाता
नोस्माकमाह्वानं शृणोतु तथा देवेभिर्देवैरिन्द्रादिभिः जनिभिर्देवपत्नीभिश्च पिता सर्वेषां त्वष्टा

एतन्नामकः अस्मदीयं वचः शृणोतु तथा ऋभुक्षाः इन्द्रः वाजः तत्सहायः वाजोनामसौधन्वनः
कनीयान् रथस्पतिः रथस्य पतिः भगश्च तथा रण्वोरमणीयः शंस स्तुत्योमरुद्गणश्च ततः
शशमानस्य शंसमानं स्तोतुं नोस्मान् पातु रक्षतु ॥ १० ॥

१०. महद्दोषि देवमाता हमारा आह्वान सुनें। देवपिता त्वष्टा, अपने
पुत्र देवों और देवपत्नियों के साथ, हमारा वचन सुनें। ऋभुक्षा, इन्द्र,
वाज, रथपति भग और स्तुत्य मरुद्गण, स्तुति के लिए, हमारी रक्षा करें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथैकादशी—

रण्वःसंदृष्टौपितुमाँइवक्षयोभद्रारुद्राणामरुतामुपस्तुतिः ।
गोभिःष्यामयशसोजनेध्वासदादेवासइळयासचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः । समदृष्टौ । पितुमान्इव । क्षयः । भद्रा । रुद्राणाम् ।
मरुताम् । उपस्तुतिः । गोभिः । स्याम । यशसः । जनेषु ।
आ । सदा । देवासः । इळया । सचेमहि ॥ ११ ॥

संदृष्टौ संदर्शने रण्वोरमणीयोमरुद्गणः पितुमानिव अन्वानिव क्षयोनिवासः स्तोतृणां
भवति रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां मरुतां उपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः भद्रा कल्याणी भवति । त-
स्मात् जनेषु जनानां मध्ये वयं गोभिर्गवादिभिः यशसोयशस्विनः स्याम भवेम आ अनंतरं
हे देवासोदेवाः युष्मान् सदा सर्वदा इळया अन्नेन हविर्लक्षणेन सचेमहि सचेम संग-
च्छेम ॥ ११ ॥

११. अन्न से भरे गृह के सन्तान मरुत् लोग देखने में रमणीय हैं। रुद्र-
पुत्र मरुतों की स्तुति कल्याण देनेवाली होती है। मनुष्यों में हम गोधन
से धनी होकर यशस्वी हों। देवो, सदा हम अन्न से मिलें।

यामेधियमरुतइन्द्रदेवाअददातवरुणमित्रयूयम् ।
तांपीपयतपर्यसेवधेनुंकुविद्गिरोअधिरथेवहाथ ॥ १२ ॥

याम् । मे । धियम् । मरुतः । इन्द्र । देवाः । अददात । वरुण ।
मित्र । यूयम् । ताम् । पीपयत । पर्यसाइव । धेनुम् ।
कुवित् । गिरः । अधि । रथे । वहाथ ॥ १२ ॥

हेमरुतः हेइन्द्र देवाः हे वरुण हेमित्र यूयं यां धियं यत्कर्म मे मह्यं अददात दत्तवन्तः स्थ । मरुतइत्यत्र वाक्यभेदादनिघातः पूर्वपूर्वस्याविद्यमानत्वेनाद्युदात्तत्वं । तां धियं पीपयत फलेनाप्याययत । तत्रदृष्टान्तः—पयसेव धेनुं नवसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययन्ति तद्वत् । किञ्च गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः रथेधिरथे आत्मीये रथे कुवित् बहुवारं वहाथ प्राप्ताः स्थ स्तुतेषु सत्सु यज्ञं प्रत्यागमनाय रथारूढाभवथ ॥ १२ ॥

१२. मरुद्गण, इन्द्र, देववृन्द, वरुण और मित्र, जैसे गाय दूध से भरी रहती है, वैसे ही तुम लोगों से पाये हुए कर्म का फल सुसम्पन्न करो । हमारे स्तोत्र को सुनकर और रथ पर चढ़कर तुम लोग यज्ञ में आये हो ।

कुविदङ्गप्रतियथाचिदस्यनःसजात्यस्यमरुतोबुबोधथ ।

नाभायत्रप्रथमंसंनसामहेतत्रजामित्वमदितिर्दधातुनः ॥ १३ ॥

कुवित् । अङ्ग । प्रति । यथा । चित् । अस्य । नः । सजात्यस्य ।

मरुतः । बुबोधथ । नाभा । यत्र । प्रथमम् । समंनसामहे ।

तत्र । जामित्वम् । अदितिः । दधातु । नः ॥ १३ ॥

अंगेति संबुद्धौ हे मरुतः यूयं नोस्मात् कुवित् बहुवारं प्रतिबुबोधथ तथा प्रतिबुध्यध्वं कुविच्छब्दयोगादनिघातः यथानोस्मान् सजात्यस्यास्य बांधवस्य विषयभूतान् कुरुथ तथा जानीथ ततोनाभा पृथिव्यानाभिस्थाने यत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे प्रथममेव संनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि तत्रैव देशे अदितिः देवानां माता नोस्माकं जामित्वं मनुष्यैः सह बांधवदधातु विदधातु ॥ १३ ॥

१३. मरुतो, तुम लोगों ने जैसे प्रथम अनेक बार हमारे बन्धुत्व की रक्षा की है, वैसे ही इस समय भी करो । हम जिस त्याग पर सर्व-प्रथम धेवी बनाते हैं, वहाँ अदिति (वा पृथिवी) मनुष्यों के साथ हमें बन्धुत्व प्रदान करें ।

अथ चतुर्दशी—

तेहिद्यावापृथिवीमातरामुहीदेवीदेवाज्जन्मनायज्ञियेइतः ।

उभेबिभृतउभयंभरीमभिःपुरूरेतांसिपितृभिश्चसिञ्चतः ॥ १४ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । मातरां । मुही इति । देवी इति ।

देवान् । जन्मना । यज्ञिये इति । इतः । उभे इति । बिभृतः ।

उभयम् । भरीमभिः । पुरू । रेतांसि । पितृभिः । च । सिञ्चतः ॥ १४ ॥

मातरा सर्वस्य जगतोनिर्मात्र्यौ अतएव मही मह्यौ देवी देवनशीले यज्ञिये यज्ञाहं ते
द्यावापृथिव्यौ देवानिन्द्रादीन् जन्मनैव इतोहि प्राप्नुतः खलु इण् गतौ लिटि रूपं । किञ्च उभे
द्यावापृथिव्यौ भरीमभिः भरणैर्नानाविधैः उभयं जनं देवान्मनुष्यांश्च बिभृतः धारयतः पोषय-
तः तथा पितृभिः पालकैर्देवैः संगते ते पुरु पुरूणि आत्मीयानि रेतांस्युदकानि सिञ्चतः क्षरतः
प्रत्यक्षेण धारयतः ॥ १४ ॥

१४. सबको बनानेवाले, महान् दीप्तिशील और यज्ञ-योग्य द्यावा-
पृथिवी जन्म के साथ ही इन्द्रादि को प्राप्त करते हैं । द्यावापृथिवी नाना-
विध रक्षणों से देवों और मनुष्यों की रक्षा करते हैं । पालक देवों के साथ
मिलकर द्यावापृथिवी जल को क्षरित करते हैं ।

विषाहोत्राविश्वमश्रोतिवार्यबृहस्पतिररमतिःपनीयसी ।

ग्रावायत्रमधुषुदुच्यतेबृहदवीवशन्तमतिभिर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

वि । सा । होत्रा । विश्वम् । अश्रोति । वार्यम् । बृहस्पतिः ।

अरमतिः । पनीयसी । ग्रावा । यत्र । मधुसुत् । उच्यते ।

बृहत् । अवीवशन्त । मतिभिः । मनीषिणः ॥ १५ ॥

होत्रा वाङ्मैतत् आहूयन्ते अनया देवा इति सा वाक् वार्यं वरणीयं विश्वं सर्वं पञ्चा-
दिसहितं धनं व्यश्रोति । विविधं व्याप्नुते कीदृशी बृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री अरमतिः
पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कुत्राप्यनुपरता पनीयसी अत्यंतं देवानां स्तोत्रकारिणी यत्र यस्यां होत्रायां
मधुषुव सोममभिषुण्वन् बृहत् महान् ग्रावा उच्यते अभिधीयते स्तूयते इत्यर्थः तं स्तुतिमन्तं
यज्ञं मनीषिणो देवाः मतिभिः स्तुतिभिः सह अवोवशन्त कामयन्ते वष्टेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं
यद्वा मनीषिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवान् यज्ञं कामयमानान् कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

१५. महानों की पालिका, यथेष्ट स्तुतिवाली, देवों का स्तोत्र करनेवाली
और सोमाभिषव के कारण महान् कही जानेवाली वाणी (वा मंत्र) सारे
स्वीकरणीय धन को व्याप्त करती है । स्तोता लोग स्तोत्रों से देवों
को यज्ञकामी बनाते हैं ।

एवाकविस्तुवीरवाँक्तज्ञाद्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः ।

उक्थेभिरत्रमतिभिश्चविप्रोपीपयद्गयोदिव्यानिजन्म ॥ १६ ॥

एव । कविः । तुविश्वरान् । ऋतज्ञाः । द्रविणस्युः ।

द्रविणसः । चकानः । उक्थेभिः । अत्र । मतिभिः । च ।

विप्रः । अपीपयत् । गयः । दिव्यानि । जन्म ॥ १६ ॥

ऋषिः क्रान्तप्रज्ञः तुवीरवान् मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः बहुस्तुतियुक्तः क्रान्तज्ञाः यज्ञस्य वेदि-
ता द्रविणस्युः धनकामः सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति सुगागमः । तस्यैव विशदवचनं
द्रविणसश्चकानइति पञ्चादिधनं कामयमानइत्यर्थः । विमोमेधावी गयोनाम ऋषिः एवं उ-
क्तप्रकारेण अत्र सूक्तं उक्त्येभिः शस्त्रैः मतिभिः स्तुतिभिश्च दिव्यानि दिविजातानि जन्म ज-
ननानि देवान् अपोपयत् अवर्धयत् अस्तावीदित्यर्थः ॥ १६ ॥

१६. क्रान्तप्रज्ञ, बहुस्तुति-सम्पन्न, यज्ञ-ज्ञाता, धनेच्छु और मेधावी
गय ऋषि ने प्रचुर धन-कामना करके इस प्रकार के उक्त्यों (मंत्र-
विशेष) और स्तव्यों से देवों की स्तुति की।

ए॒वा॒प्ल॒तेः॒सू॒नुर॑वी॒वृ॒ध॒त्त॒वि॒श्व॑आ॒दि॒त्या॒अ॒दि॒ते॒म॒नी॒षी॑ ।

ई॒शा॒ना॒सो॒नरो॑अ॒म॒र्त्ये॒ना॒स्ता॒वि॒ज॒नो॑दि॒व्यो॒गये॑न ॥ १७ ॥ ८ ॥

ए॒व । प्ल॒तेः । सू॒नुः । अ॒वी॒वृ॒ध॒त् । वः । वि॒श्वे॑ । आ॒दि॒त्याः ।

अ॒दि॒ते । म॒नी॒षी । ई॒शा॒ना॒सः । नरः॑ । अ॒म॒र्त्ये॒न ।

अ॒स्ता॒वि । ज॒नः । दि॒व्यः । गये॑न ॥ १७ ॥ ८ ॥

इयं व्याख्यता ॥ १७ ॥

१७. देवो और अदिति, ज्ञानी प्लुति-पुत्र गय ने इस प्रकार से तुम लोगों
की संवर्द्धना की। देवों की प्रसन्नता से मनुष्य प्रभुत्व प्राप्त करते हैं।
गय ने देवों की स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अ॒ग्निरि॒न्द्रइति॑ पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसुक्रपुत्रस्य वसुकर्णस्यार्चं वैश्वदेवं पञ्चदशी
विष्टुप् शिष्टाजगत्यः । तथाचानुक्रम्यते—अ॒ग्निरि॒न्द्रः पञ्चो॒ना वा॒सु॒क्रोव॒सु॒कर्ण॑सिष्टु॒बन्त॑त्विति ।

तत्र प्रथमा—

अ॒ग्निरि॒न्द्रो॒वरु॑णो॒मित्रो॑अ॒र्य॒मावा॒युः पू॒षा सर॑स्वती॒स॒जोष॑सः ।

आ॒दि॒त्यावि॒ष्णुर्म॑रुतः॒स्वर्बृ॑हत्सोमो॒रुद्रो॑अ॒दि॒तिर्ब्र॑ह्म॒णस्प॑तिः ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । इ॒न्द्रः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । वा॒युः । पू॒षा ।

सर॑स्वती । स॒जोष॑सः । आ॒दि॒त्याः । वि॒ष्णुः । म॒रुतः॑ । स्वः ।

बृ॒हत् । सोमः॑ । रु॒द्रः । अ॒दि॒तिः । ब्र॒ह्म॒णः । प॒तिः ॥ १ ॥

अग्न्यादयः आदित्यादयः बृहत् बृहती स्वः द्यौश्च सोमादय एते देवाः सजोषसः संगताः संतः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबंधः ॥ १ ॥

१. अग्नि, इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमा, वायु, पूषा, सरस्वती, आदित्य-
गण, विष्णु, मरुत्, महान्, स्वर्ग, सोम, रुद्र, अदिति और ब्रह्मणस्पति
मिलकर अपनी महिमा से अन्तरिक्ष को पूरित करते हैं।

इन्द्राग्नीवृत्रहृत्येषु सत्पती मिथो हिन्वाना तन्वाः समोकसा ।

अन्तरिक्षं मद्यापमृरोजसा सोमो घृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृत्रहृत्येषु । सत्पती इति सत्पती । मिथः ।

हिन्वाना । तन्वा । समुओकसा । अन्तरिक्षम् । महि । आ ।

पमृः । ओजसा । सोमः । घृतश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

वृत्रहृत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु यद्वा कर्मणि छान्दसः कथं वृत्राणि शत्रवोहन्यन्ते अत्रे-
ति वृत्रहृत्या युद्धानि तेषु मिथः परस्परं तन्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् हिन्वाना प्रे-
रयन्तौ सत्पती सतां पती समोकसा समानस्थानौ इन्द्राग्नी घृतश्रीः उदकं वसतीवर्याख्यं श्र-
यमाणः महिमानं आत्मीयमीरयन् सर्वत्र उदीरयन् उद्धमयन् सोमश्च एते पूर्वे च महि महद-
न्तरिक्षमोजसा स्वबलेन आपमृः आपूरयन्ति । प्रा पूरणे ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि शिष्टों के रक्षक हैं । ये युद्ध के समय इकट्ठे होकर
अपनी शक्ति से शत्रुओं को भगा देते हैं तथा प्रकाण्ड आकाश को अपने
तेज से भरते हैं । घृत-युक्त सोमरस उनके बल को बढ़ा देता है ।

अथ तृतीया—

तेषां हि मह्यमहतामनर्वणां स्तोमोऽयम्यृतज्ञाऋतावृधाम् ।

ये अप्सवर्मणं चित्राधसस्ते नो रासन्तामहये सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । मह्यम् । महताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इयमि ।

ऋतज्ञाः । ऋतवृधाम् । ये । अप्सवम् । अर्णवम् ।

चित्राधसः । ते । नः । रासन्ताम् । महये । सुमित्र्याः ॥ ३ ॥

मह्यं स्वमहत्वेन महतां अनर्वणां अन्यस्मिन् प्रत्युतानां शत्रुभिरभिगन्तव्यानां ऋतावृ-
धां सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां तेषामग्न्यादीनां देवानामेव ऋतज्ञाः यज्ञस्य ज्ञाताहं स्तोमानिय-

मिं प्रेरयामि । ऋ गतिप्रापणयोः जौहोत्यादिकः चित्रराघसः चायनीयधनोपेताः यद्वा पश्वा-
दिलक्षणबहुधनाः ये देवाः अप्सवं अप्सइति रूपनाम रूपवन्तं अर्णवं अर्णसःसलोपश्चेति
मत्वर्थीयोवप्रत्ययः उदकवन्तं मेघं वर्षन्ति ते सुमित्र्याः शोभनसखिकर्माणस्ते देवाः नोस्मभ्यं
महये जनेषु मध्ये पूजार्थं धनं रासंतां प्रयच्छन्तु । रासु दाने ॥ ३ ॥

३. महत्तम, अविचल और यज्ञ-वर्द्धक देवता लोगों के लिए होने-
वाले यज्ञ में मैं स्तुति करता हूँ । जो सुन्दर मेघों से जल बरसाते हैं,
वे ही परम सखा देवता हमें धन देकर श्रेष्ठ करें।

स्वर्णरन्तरिक्षाणिरोचनाद्यावाभूमीपृथिवीस्कम्भुरोजसा ।

पृक्षाइवमहयन्तःसुरातयोदेवास्तवन्तेमनुषायसूरयः ॥ ४ ॥

स्वःऽनरम् । अन्तरिक्षाणि । रोचना । द्यावाभूमी इति । पृथिवीम् ।

स्कम्भुः । ओजसा । पृक्षाःऽइव । महयन्तः । सुरातयः ।

देवाः । स्तवन्ते । मनुषाय । सूरयः ॥ ४ ॥

स्वर्णरं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेतारं आदित्यं अन्तरिक्षाणि द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये
क्षियन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि मध्यस्थितानि रोचना रोचमानानि तेजांसि द्यावाभूमी द्या-
वापृथिव्यौ पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानादित्यादीन् ओजसास्वबलेनैव देवाः स्कम्भुः
धारयन्ति स्कम्भु इति सौत्रोधातुः लिटिरूपं । किञ्च पृक्षाइव दरिद्रेषु धनानि संपर्चयन्तइव अत-
एव महयन्तः स्तोतृन् धनादिभिः पूजयन्तः सुरातयः सुदानाः मनुषाय मनुष्याय सूरयः धना-
नां प्रेरकाः एते देवाः स्तवन्ते अस्मिन् यज्ञे स्तूयन्ते ॥ ४ ॥

४. उन्हीं देवों ने, अपनी शक्ति से, सबके नायक सूर्य, आकाशस्थ
ग्रहों, नक्षत्रों, द्युलोक, भूलोक और पृथिवी को यथास्थान नियत कर
रक्खा है । धनदाताओं के समान उत्तम दान करके ये देवता मनुष्यों को
श्रेष्ठ बनाते हैं । ये मनुष्यों को धन देते हैं; इसीलिए इनकी स्तुति की
जाती है ।

मित्रार्यशिक्षवरुणायदाशुषेयासम्राजामनसानप्रयुच्छतः ।

ययोर्धामधर्मणारोचतेबृहद्ययोरुभेरोदसीनाधसीदतौ ॥ ५ ॥ १ ॥

मित्रार्य । शिक्ष । वरुणाय । दाशुषे । या । सम्राजा । मनसा ।

न । प्रयुच्छतः । ययोः । धाम । धर्मणा । रोचते । बृहत् ।

ययोः । उभे इति । रोदसी इति । नाधसी इति । दतौ ॥ ५ ॥ १ ॥

दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते मित्राय वरुणाय च शिक्ष हवींषि प्रयच्छ शिक्ष-
तिर्दानकर्मा सन्नाजा सन्नाजौ सर्वस्य या यौ मित्रावरुणौ मनसा अन्तःकरणेनापि न प्रयुच्छ-
तः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण । युच्छ प्रमादे भौवादिकः । ययोर्मित्रावरुणयोः बृ-
हत्महत् धाम शरीरं धर्मणा आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा रोचते सम्यग्दीप्यते
ययोश्च नाधसी नाधृयाश्चोपतापैश्वर्याशीःषु याचमाने उभे रोदसीद्यावापृथिव्यौ वृतौ वर्तमा-
ने भवतः यद्वा नाधसी देवमनुष्यैः समृद्धे द्यावापृथिव्यौ तयोर्वृतौ वर्तनेभवतः तदधीने भवत
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मित्र और दाता वरुण को होमीय द्रव्य (हवि आदि) दो। ये दोनों राजाओं के भी राजा हैं; ये कभी असावधान नहीं होते, इनका धाम भली भाँति धृत होकर अत्यन्त प्रकाश कर रहा है। इनके पास, याचक के समान, द्यावापृथिवी अवस्थित हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठी—

यागौर्वर्तनिपर्येतिनिष्कृतंपयोदुहानाव्रतनीरिवारतः ।

साप्रब्रुवाणावरुणायदाशुषेदेवेभ्योदाशद्विषाविवस्वते ॥ ६ ॥

या । गौः । वर्तनिम् । परिऽएति । निःऽकृतम् । पर्यः । दुहाना ।

व्रतऽनीः । अवारतः । सा । प्रब्रुवाणा । वरुणाय ।

दाशुषे । देवेभ्यः । दाशत् । द्विषा । विवस्वते ॥ ६ ॥

येयं मदीया पयः क्षीरादिकं दुहाना व्रतनीः आश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणोनेत्री गौः
निष्कृतं संस्कृतं वर्तनिमावासस्थानं यज्ञमवारतः अवरणेन अप्रार्थनेनैव पर्येति परिगच्छति
स्वयमेवागच्छति प्रब्रुवाणा मया प्रस्तूयमाना सागौर्दाशुषे हविर्दत्तवते वरुणाय देवेभ्यः अ-
न्येभ्य इन्द्रादिभ्यश्च द्विषा अन्तेन विवस्वते देवान् परिचरते मह्यं मां रक्षितुं दाशत् पयः प्र-
यच्छतु दाशदाने छेद्यडागमः । यद्वा गौरिति माध्यमिका वाक् या पयऊर्जं दुहाना । सानो-
मन्त्रेणमूर्जदुहाना इत्यादिषु दृष्टत्वाद् । तत्परतया पूर्ववद्योज्यम् ॥ ६ ॥

६. जो गाय स्वयं पयित्र स्थान यज्ञ में आती है, वह दूध देते हुए यज्ञ-
कर्म को सम्पन्न करती है। मेरी इच्छा है कि वह गाय दाता वरुण और
अन्यान्य देवों को होमीय द्रव्य दे और मुझ देव-सेवक की रक्षा करे।

दिवक्षसोअग्निजिह्वाऋतावृधऋतस्ययोनिर्विमृशन्तआसते ।

द्यांस्कभित्व्यपआचकुरोजसायज्ञंजनिन्त्वीतन्वीनिमामृजुः॥७॥

दिवक्षंसः । अग्निं जिह्वाः । ऋतुवृधः । ऋतस्य । योनिम् ।
विमृशन्तः । आसते । द्याम् । स्कभित्वी । अपः । आ । चक्रुः ।
ओजसा । यज्ञम् । जनिन्वी । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ७ ॥

दिवक्षसः स्वतेजसादिवं व्याप्नुवन्तः अक्षू व्याप्तौ असुनि रूपं । यद्वा दिवोवोढारः अग्निजिह्वाः अग्न्यास्याः अग्निना हवींषि लिहन्ति आस्वादयन्तीति तन्मुखाः ऋतावृधः यज्ञवृद्धा यज्ञस्य वर्धयितारो देवा ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं विमृशन्तः विचारयन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति तद्गमे द्यां द्युलोकं स्कभित्वी स्कभित्वा तां धारयित्वा ओजसा स्वबलेन अपः अपेक्षितान्युदकानि आचक्रुः आकुर्वन्ति ततः यज्ञं यजनीयं हविश्च जनिन्वी जनयित्वा तन्वि स्वशरीरे निमामृजुः निमृजन्ति नितरामलंकुर्वन्ति हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जो देवता अपने तेज से आकाश को परिपूर्ण करते हैं, अग्नि ही जिनकी जीभ हैं और जो यज्ञ की वृद्धि करते हैं, वे अपना-अपना स्थान समझ कर यज्ञ में बैठते हैं। वे आकाश को धारण करके अपने बल से जल को निकालते हैं और यजनीय हवि को अपने शरीर में रख लेते हैं।

परिक्षितां पितरां पूर्वजावरीं ऋतस्य योनां क्षयतः समोकसा ।

द्यावापृथिवीवरुणाय सव्रते घृतवत्पयो महिषाय पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिक्षितां । पितरां । पूर्वजावरी इति पूर्वजावरी । ऋतस्य ।

योनां । क्षयतः । समः ओकसा । द्यावापृथिवी इति । वरुणाय ।

सव्रते इति सव्रते । घृतवत् । पयः । महिषाय । पिन्वतः ॥ ८ ॥

परिक्षिता परितो निवसन्त्यौ सर्वत्र व्यापिन्यौ पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अतएव पूर्वजावरी पूर्वं जाते समोकसा समाननिवासस्थाने एते द्यावापृथिव्यौ ऋतस्य यज्ञस्य योना योनौ स्थाने क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः हविर्धानरूपेण क्षयतः । किञ्च सव्रते समानकर्मणी ते महिषाय महते पूज्याय वा वरुणाय तं यष्टुं उपलक्षणमेतत् अन्यान् देवानपि घृतवत् क्षरणवत् पयउदकं पिन्वतः सिञ्चतः उदकेन हि अञ्जं जायते ॥ ८ ॥

८. द्यावापृथिवी सर्व-व्यापक हैं। ये सबके माता-पिता हैं। सबसे प्रथम उत्पन्न हैं। दोनों का स्थान एक ही है। दोनों ही यज्ञ-स्थान में निवास करते हैं। दोनों ही एकमना होकर उन पूजनीय वरुण को घृत-मुक्त दूध देते हैं।

पर्जन्यावातावृषभापुंरीषिणेंद्रवायूवरुणो मित्रो अर्यमा ।

देवाँ आदित्यौ अदितिं हवामहे ये पार्थिवा सो दिव्या सो अप्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः ।
मित्रः । अर्यमा । देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे ।
ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्सु । ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता पर्जन्यावातौ पर्जन्यवायू वृषभा वृषभौ कामानां सेकारौ पुरीषिणा पुरी
षिणौ पुरीषमुदकं कर्तृत्वेन तद्वन्तौ तौ इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते
वायोः पर्जन्येन इन्द्रेण च तत्कार्यापेक्षया सहोपादानं । एतानादित्यान् देवान् अदितिं तेषां
मातरं च हवामहे अस्मिन्यज्ञे वयमाह्वयामः । किञ्च ये देवाः पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां
भवाः ये च दिव्याः दिवि जाताः ये च अप्सु अन्तरिक्षे समुत्पन्नास्तानप्याह्वयामहे ॥ ९ ॥

९. मेघ और वायु काम-वर्षक हैं। ये जलवाले हैं। इन्द्र, वायु,
वरुण, मित्र, अदितिपुत्र देवों और अदिति को हम बुलाते हैं। जो देवता
द्युलोक, भूलोक और जल में उत्पन्न हुए हैं, उनको भी बुलाते हैं।

त्वष्टारं वायुमृमवो यओहते दैव्या होतारो उषसं स्वस्तये ।

बृहस्पतिं वृत्रखादं सुमेधसं मिन्द्रियं सोमं धनसा उईमहे ॥ १० ॥ १० ॥

त्वष्टारम् । वायुम् । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारौ ।

उषसम् । स्वस्तये । बृहस्पतिम् । वृत्रखादम् । सुमेधसम् ।

इन्द्रियम् । सोमम् । धनसाः । ऊँ इति । ईमहे ॥ १० ॥ १० ॥

हे ऋभवः ऋतेन सत्येन भांतीत्यृभवः उरु प्रभूतं स्वतेजसा भांतीति वा हे मेधाविनः
यः सोमः स्वस्तये कल्याणाय युष्माकं मदाय त्वष्टप्रभृतीन् ओहते ओहिर्गत्यर्थः भौवादिकः
आवहति प्रामोति तथा बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादितारं इन्द्रं च
प्रामोति धनसा धनं संभजमाना वयं इन्द्रियं इन्द्रजुष्टं तं सोमं ईमहे धनं याचामहे ईमह इति
याज्ञाकर्मा । ईङ्गत्तौ दैवादिकः बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ १० ॥

१०. ऋभुओ, जो सोम, तुम्हारे मंगल के लिए देवों को बुलानेवाले
त्वष्टा और वायु के पास जाते हैं और जो बृहस्पति तथा ज्ञानी और
वृत्रघ्न इन्द्र के पास जाते हैं, उन्हीं इन्द्र को सन्तुष्ट करनेवाले सोम से हम
धन माँगते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

ब्रह्मगामश्वं जनयन्त ओषधीर्वनस्पतीन् पृथिवीपर्वताँ अपः ।

सूर्यदिविरो हयन्तः सुदानव आर्या वृता विसृजन्तो अधिक्षामि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्तः । ओषधीः । वनस्पतीन् ।
पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः । सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुदानवः ।
आर्या । व्रता । विसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमन्नं अन्नेन हि सर्वाः प्रजावर्धन्ते गां अश्वं एतत्पशूतीन् पशून् तथा
ओषधीः वनस्पतींश्च तथा पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदापूर-
कान् मेघान् वा अपउदकानि अन्तरिक्षं वा एतान् जनयन्तः उत्पादयन्तः । किञ्च दिविद्युल्लोके
सूर्यमादित्यं रोहयन्तः सुदानवः शोभनदानाः ते अमी देवाः अधिक्षमि आतइति योगविभा-
गादाकारलोपः क्षमायां पृथिव्यां आर्यां श्रेष्ठानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि यागादीनि
विसृजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते तान् वयं धनं याचामहे इति शेषः ॥ ११ ॥

११. देवों ने अन्न, गौ, अश्व, वृक्ष, लता, पर्वत और पृथिवी को उत्पन्न
किया है और सूर्य को आकाश में चढ़ाया है । उनका दान अतोव शोभन
है ; उन्होंने पृथिवी पर उत्तमोत्तम कार्य किये हैं ।

भुज्युमंहसःपिपृथोनिर्ऋतनाश्यावंपुत्रंवधिमत्याअजिन्वतम् ।
कमद्युवविमदायोहथुयुवविष्णाप्वंविश्वकायावसृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथः । निः । अश्विना । श्यावम् । पुत्रम् ।
वधिमत्याः । अजिन्वतम् । कमद्युवम् । विमदाय । ऊहथुः ।
युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अव । सृजथः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्याप्नुवन्तौ वा एतन्नामकौ हे देवौ अंहसउपद्रवकारिणः
समुद्रात् भुज्युं तुग्रपुत्रं एतन्नामानं निष्पिपृथः निपारयथः नितरां रक्षथः पूषालनपूरणयोः जौ
होत्यादिकः । निष्ठौग्रपारयथःसमुद्रादितिनिर्गमः । तथा श्यावंहिरण्यहस्तनामानं पुत्रं वधिमत्याः
एतन्नामिकायाः अजिन्वतं अप्रीणयतं अदत्तं हिरण्यहस्तमश्विनारराणेत्यादिनिर्गमः । तथा
कमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां विमदाय ऋषये युवामूहथुः प्रापयथः युवरथेनवि-
मदायेतिनिर्गमः । तथा विष्णाप्वं एतन्नामानं विनष्टं पुत्रं विश्वकाय ऋषये आनीय अवसृजथः
अदत्तं । पशुनष्टमिवदर्शनायेतिनिर्गमः ॥ १२ ॥

१२. अश्विद्वय, तुमने भुज्यु को विपत्ति से बचाया है । वधिमती
नामक रमणी को एक पिङ्गलवर्ण पुत्र दिया था, विमव ऋषि को सुन्दरी
भार्या दी थी और विश्वक ऋषि को विष्णाप्व नामक पुत्र दिया था ।

अथ त्रयोदशी-

पार्वीरवीतन्यतुरेकपादजोदिवोधर्तासिन्धुरापःसमुद्रियः ।

विश्वेदेवासःशृणवन्वचांसिमेसरस्वतीसहधीभिःपुरंध्या ॥ १३ ॥

पार्वीरवी । तन्यतुः । एकपात् । अजः । दिवः । धर्ता । सिन्धुः ।

आपः । समुद्रियः । विश्वे । देवासः । शृणवन् । वचांसि । मे ।

सरस्वती । सह । धीभिः । पुरंध्या ॥ १३ ॥

पार्वीरवी आयुधवती तन्यतुः स्तनयित्री बाङ्गाध्यमिका तथा दिवोद्युलोकस्य धर्ता धारयिता अज एकपात् एकएव पद्यते गच्छतीति न जायतइति एतत्संज्ञकोदेवः सिन्धुश्च समुद्रियः समुद्रमन्तरिक्षं तत्रभवाआपश्च समुद्राभ्राद्धइतिभावर्थे घप्रत्ययः विश्वे देवाश्चधीभिः कर्मभिर्युक्ताः पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता सरस्वती च मे मदीयानि वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवन् शृण्वन्तु । पविः शल्योभवति यद्विपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधमित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं ॥ १३ ॥

१३. आयुधवाली और मधुरा माध्यमिकी वाक्, आकाश-धारक अज एकपात्, सिन्धु, आकाशीय जल, विश्वदेव और अनेक कर्मों तथा ज्ञानों से संयुक्त सरस्वती मेरे वचनों को सुनें ।

अथ चतुर्दशी-

विश्वेदेवाःसहधीभिःपुरंध्यामनोर्यजत्राअमृताःऋतज्ञाः ।

रातिषाचोअभिषाचःस्वर्विदःस्वर्गिरोब्रह्मसूक्तंजुषेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । सह । धीभिः । पुरंध्या । मनोः । यजत्राः ।

अमृताः । ऋतज्ञाः । रातिषाचः । अभिषाचः । स्वः । विदः ।

स्वः । गिरः । ब्रह्म । सुउक्तम् । जुषेरत ॥ १४ ॥

धीभिः कर्मभिः सहिताः पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः मनोर्मनुष्यस्य यज्ञे यजत्रा यष्टव्याः अमृतामरणधर्मरहिताः ऋतज्ञाः सत्यविदः रातिषाचः दीयमानं हविः सेवमानाः अभिषाचः आभिमुख्येन यज्ञं समवयन्तः संगतवन्तः स्वर्विदः सर्वस्य लंभकाविश्वे सर्वे इन्द्रादयोदेवाः स्वः सर्वागिरोस्मदीयाः स्तुतीः ब्रह्म महच्चात्रं सूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं यद्वा सुष्ठु मन्त्रेण सह

दत्तमन्नं जुषेरत सेवन्तां जुषी प्रीतिसेवनयोः तौदादिकः अनुदात्तेव । लिङि ऋस्य रजादेशा-
भावश्छान्दसः बहुलछन्दसीति रुडागमः ॥ १४ ॥

१४. अनेक कर्मों और ज्ञानों से युक्त, मनुष्य के यज्ञ में यज्ञनीय, अमर, सत्यज्ञाता, हवि का ग्रहण करनेवाले, यज्ञ में मिलनेवाले और सब कुछ जाननेवाले इन्द्रादि देवता हमारी स्तुतियों और उत्तम तथा निवेदित अन्न को ग्रहण करें ।

देवान्वसिष्ठोऽमृतान्ववन्देयेविश्वाभुवनाभिप्रतस्थुः ।

तेनौरासन्तामुरुगायमद्ययूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ १५ ॥ ११ ॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना ।

अभि । प्रतस्थुः । ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अद्य ।

यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥ ११ ॥

वसिष्ठः वसिष्ठकुलजोयष्टिः अमृतान् मरणधर्मरहितान् देवान् वन्दे एवमस्तावीव ये देवाविश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि लोकान् अभिप्रतस्थुः स्वतेजसा अभिभवन्ति अभितः प्रतिष्ठन्तीति वा प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिटि रूपं समासस्वरः । ते देवाः अद्यास्मिन्दिने नोस्मयं उरुगायं प्रभूतयशस्कमन्नं रासन्तां प्रयच्छन्तु हे देवाः यूयं स्वस्तिभिः ऊतिभिः नोस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ १५ ॥

१५. वसिष्ठ-वंश में उत्पन्न इन ऋषि ने अमर देवों की स्तुति की । जो देवता सारे भुवनों में रहते हैं, वे आज हमें कीर्तिकर अन्न दें । देवो, तुम हमें कल्याण के साथ बचाओ ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

देवान्हुवइति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत् । देवान्हुवइत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठचा-
भिष्ववषडहयोः पंचमेहनि इदं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूत्रितंच—इहेहवइतिचतस्रोदेवान्हुवइति वै-
श्वदेवमिति ।

तत्र प्रथमा—

देवान्हुवेबृहच्छ्रवसःस्वस्तयेज्योतिष्कतोऽध्वरस्यप्रचेतसः ।

येवावृधुःप्रतरंविश्ववैदसइन्द्रज्येष्ठासोऽमृताःकृतवृधः ॥ १ ॥

देवान् । हुवे । बृहत् । श्रवसः । स्वस्तये । ज्योतिः । श्कतः ।

अध्वरस्य । प्रचेतसः । ये । वृधुः । प्रतरम् । विश्ववैदसः ।

इन्द्रज्येष्ठासः । अमृताः । कृतवृधः ॥ १ ॥

बृहच्छ्रवसः प्रभूतानान् ज्योतिष्कृतः आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तृन् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानान् तान् देवान् अध्वरस्यास्य यज्ञस्य स्वस्तये अविनाशाय निर्विघ्नेन यज्ञपरिसमाप्तये हुवे आह्वयामि विश्ववेदसः सर्वधनाः इन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रः ज्येष्ठः प्रधानोयेषां इन्द्रनेतृकादित्यर्थः अमृतामरणधर्मरहिताः ऋतावृधः यज्ञेन प्रवृद्धाये देवाः प्रतरं अत्यंतवृधुः वर्धन्ते ॥ १ ॥

१. जो देवता प्रचुर अन्नवाले, आदित्य-तेज के कर्त्ता, प्रकृष्ट-ज्ञानी, सर्वधनी, इन्द्रवाले, अमर और यज्ञ से प्रवृद्ध हैं, उनको निर्विघ्न यज्ञ-समाप्ति के लिए मैं बुलाता हूँ ।

इन्द्रप्रसूतावरुणप्रशिष्टायेसूर्यस्यज्योतिषोभागमानशुः ।

मरुद्गणेवृजनेमन्मधीमहिमाघोनेयज्ञंजनयन्तसूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूताः । वरुणप्रशिष्टाः । ये । सूर्यस्य । ज्योतिषः ।

भागम् । आनशुः । मरुद्गणे । वृजने । मन्म । धीमहि ।

माघोने । यज्ञम् । जनयन्त । सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूताः इन्द्रेण तत्तत्कार्येषु प्रेरिताः वरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टाअनुमोदिताः ये मरुतः ज्योतिषोद्योतमानस्य सूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्य अमुष्यादित्यस्य भागं भजनीयं लोकं आनशुः आनशिरे व्याप्तवन्तः सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्तइत्यर्थः । वृजने शत्रूणां छेदके मघोने मघवतइन्द्रस्य संबन्धिनि मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे मन्म मननीयं स्तोत्रं धीमहि दध्मः कुर्मः । किञ्च सूरयः प्राज्ञायजमानाः तन्निमित्तमेव यज्ञं जनयन्त जनयन्ति तेषां हविः प्रदानाय कुर्वन्ति ॥ २ ॥

२. इन्द्र के द्वारा कार्यों में प्रेरित और वरुण के द्वारा अनुमोदित होकर जिन्होंने ज्योतिर्मय सूर्य के गति-पथ को परिपूर्ण किया है, उन्हीं शत्रु-संहारक मरुतों के स्तोत्र का हम चिन्तन करते हैं । विद्वानों, इन्द्र-पुत्रों के यज्ञ का आयोजन करो ।

इन्द्रोवसुभिःपरिपातुनोगयमादित्यैर्नोअदितिःशर्मयच्छतु ।

रुद्रोरुद्रेभिर्देवोमृळयातिनस्त्वष्टानोभ्राभिःसुवितायंजिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वसुभिः । परि । पातु । नः । गयम् । आदित्यैः । नः ।

अदितिः । शर्म । यच्छतु । रुद्रः । रुद्रेभिः । देवः । मृळयाति ।

नः । त्वष्टा । नः । भ्राभिः । सुविताय । जिन्वतु ॥ ३ ॥

वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहितइन्द्रः नोस्मदीयं गयं गृहनामैतत् प्राप्तव्यं गायते शब्द्यतेनेति वा गृहं गयं परिपातुपरिरक्षतु तथा अदितिर्देवमाता आदित्यैर्देवैः सह नोस्मभ्यं शर्म सुखं प्रयच्छतु किञ्च देवः दीप्यमानोरुद्रः रुद्रेभिः स्वपुत्रैः मरुद्भिः सह नोस्मान् मृळयातिसु-
खयतु मृड सुखने लेट्याडागमः । अपिच त्वष्टा प्रजापतिः आभिः देवपत्नीभिः छन्दोभिः सु-
विताय सुष्ठुप्राप्तव्याय अश्व्युदयाय नोस्मान् जिन्वतु प्रीणयतु ॥ ३ ॥

३. वसुओं के साथ इन्द्र हमारे गृह की रक्षा करें । आदित्यों के साथ अदिति हमें सुख दें । रुद्र-पुत्र मरुतों के साथ रुद्रदेव हमें लुब्धी करें । पत्नी-सहित त्वष्टा हमारा सुख बढ़ावें ।

आदितिर्द्यावापृथिवी ऋतं महदिन्द्रा विष्णु मरुतः स्वर्बृहत् ।
देवाँ आदित्याँ अवसे हवामहे वसून् रुद्रान्तसं वितारं सुदंसं समम् ॥ ४ ॥

आदितिः । द्यावापृथिवी इति । ऋतम् । महत् । इन्द्रा विष्णू
इति । मरुतः । स्वः । बृहत् । देवान् । आदित्यान् । अवसे ।
हवामहे । वसून् । रुद्रान् । सवितारम् । सुदंसं समम् ॥ ४ ॥

अदितिः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महत् महान् ऋतं सत्यभूतोभिः इन्द्रा विष्णू मरुत-
श्च बृहत् परिवृढः स्वरादित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते एतान् देवानादित्यादीन्
सुदंसं सुकर्माणं सवितारं एतन्नामानं च अवसे रक्षणाय हवामहे वयमाह्वयामहे ॥ ४ ॥

४. अदिति, द्यावापृथिवी, महान् सत्य अग्नि, इन्द्र, विष्णु, मरुत्,
विशाल स्वर्ग, आदित्यगण, वसुगण, रुद्रगण और उत्तम दाता सूर्य को
हम बुला रहे हैं । ये हमारी रक्षा करें ।

अथ पञ्चमी-

सरस्वान्धीमिर्वरुणो धृतव्रतः पूषा विष्णुर्महिमा वायुरश्विना ।
ब्रह्मरुतो अमृता विश्ववेदसः शर्मनोयं सन्निवर्तुथमंहसः ॥ ५ ॥ १२ ॥
सरस्वान् । धीभिः । वरुणः । धृतव्रतः । पूषा । विष्णुः । महिमा ।
वायुः । अश्विना । ब्रह्मरुतः । अमृताः । विश्ववेदसः । शर्म ।
नः । यंसन् । सन्निवर्तुथम् । अंहसः ॥ ५ ॥ १२ ॥

धीभिः प्रज्ञाभिर्युक्तः सरस्वानेतन्नामा धृतव्रतः धृतकर्मा वरुणश्च पूषा महिमा महत्वेन
युक्तौ विष्णुश्च वायुरश्विनाश्विनौ ब्रह्मरुतः कर्मरुतः स्तोतृणामनदातारो वा विश्ववेदसः स-
र्वधना व्यासज्ज्ञानावा अंहसः पापरूपाणां शत्रूणां हन्तारः अमृता एते देवाः नोस्मभ्यं निवर्तुथं

विष्कभं त्रिकक्षं शर्मं गृहं यद्वा त्रिवरूथं द्रोणकलशाधवनीयपूतभृत्संज्ञकानि त्रीणि पात्राणि
यत्र त्रियंते संभज्यंते तद्यज्ञसाधनं गृहं यंसन् प्रयच्छन्तु यच्छतेर्लेटि सिष्यहागमः ॥ ५ ॥

५. ज्ञानी समुद्र, कर्म-निष्ठ वरुण, पूषा, महिमावाले विष्णु, वायु,
अश्विद्वय, स्तोताओं को अन्न देनेवाले, ज्ञानी, पापियों के नाशक और अमर
देवतागण तीन तल्लोंवाला गृह हमें दो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठी—

वृषायज्ञोवृषणः सन्तु यज्ञियावृषणो देवावृषणो हविष्कृतः ।

वृषणाद्यावापृथिवी ऋतावरीवृषा पर्जन्योवृषणोवृषस्तुभः ॥ ६ ॥

वृषा । यज्ञः । वृषणः । सन्तु । यज्ञियाः । वृषणः । देवाः ।

वृषणः । हविःकृतः । वृषणा । द्यावापृथिवी इति ।

ऋतावरी इत्यृतःवरी । वृषा । पर्जन्यः । वृषणः । वृषस्तुभः ॥ ६ ॥

यज्ञपुष्पोष्मदीयः वृषा कामानां वर्षितास्तु । तथा यज्ञियायज्ञार्हा देवाश्च वृषणः सन्तु । किञ्च
देवाः स्तुतिकारिणः ऋत्विजोवृषणः धनवर्षणे कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकरणेन । तथा हविष्कृतः
हविषां कर्तारो ध्वर्वाद्यः वृषणः अव्यग्रतया मन्त्रसाहित्येन च हविः प्रदाने । अपिच ऋताव-
री यज्ञवत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वृषणा हविरुत्पादनेन कामानां वर्षयित्वौ भवतां ।
तथा पर्जन्यइन्द्रः वृषा अपां वर्षिता भवतु वृषस्तुभः वर्षणशीलस्तुतिभिः देवान् स्तुवन्तः सर्वे
ऋत्विजः वृषणो भवन्तु ॥ ६ ॥

६. यज्ञ अभिलषित फल दे । यज्ञीय देवता कामना पूरी करें । देवता,
हवि आदि जुटानेवाले, यज्ञाधिष्ठात्री द्यावापृथिवी, पर्जन्य और स्तोता—
सभी हमारी कामना पूरी करें ।

अग्नीषोमावृषणावार्जसातये पुरुषशस्तावृषणा उपब्रुवे ।

यावीजिरेवृषणो देवयज्ययातानः शर्म त्रिवरूथं वियंसतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । वृषणा । वार्जःसातये । पुरुःप्रशस्ता । वृषणौ ।

उप । ब्रुवे । यौ । ईजिरे । वृषणः । देवःयज्यया । ता ।

नः । शर्म । त्रिवरूथम् । वि । यंसतः ॥ ७ ॥

वृषणा वर्षणशीलौ पुरुषशस्ता बहुभिः प्रस्तुतौ अग्नीषोमा अग्नीषोमौ वार्जसातये अन्न-
लाभाय उपब्रुवे अहमुपस्तौमि पुनर्वृषणेत्यादरार्थं यौ देवौ वृषणऋत्विजः देवयज्यया देवाइ-

ज्यन्ते अत्रेतिदेवयज्या यज्ञः छन्दसिनिष्ठक्येतिनिपातितः तेन ईजिरे यजन्ते हविर्भिः पूजय-
न्ति ता तौ प्रसिद्धौ नोस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिष्कंभं शर्म गृहं वियंसतः विशेषेण प्रयच्छतां ॥ ७ ॥

७. अन्न पाने के लिए अभीष्टदाता अग्नि और सोम का मैं स्तोत्र करता हूँ। सारा संसार उन्हें दांता कहकर प्रशंसित करता है। उन दोनों को ही पुरोहित लोग यज्ञ में पूजा देते हैं। वे हमें तीन तलोंवाला घर दें।

धृतव्रताः क्षत्रिया यज्ञनिष्कृतो बृहद्दिवा अध्वराणामभिश्चियः ।
अग्निहोतारः क्रतुसापः अपो अद्रुहोऽपो अस्तजन्नु वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः । क्षत्रियाः । यज्ञनिःस्कृतः । बृहत्दिवाः ।
अध्वराणाम् । अभिश्चियः । अग्निहोतारः । क्रतुसापः ।
अद्रुहः । अपः । अस्तजन् । अनु । वृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः धृतकर्माणोजात्या क्षत्रियाः यद्वा क्षत्रं बलं तदर्हाः यज्ञनिष्कृतः यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः तस्य कर्तारः बृहद्दिवा महातेजस्काः अध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानामभि-
श्चियः अभिसेवकाः अग्निहोतारः अग्निहोता आह्वाता येषां तादृशाः क्रतुसापः षण्समवाये सत्यभाजः अतएव अद्रुहः केषां चिदप्यद्रोगधारः यद्वा द्रुहेः कर्मण्यौणादिकः क्षिप् कैश्चिद-
प्यहिंस्याः एवंभावादेवाः वृत्रतूर्ये वृत्रस्तूर्ये हिंस्यतेवेति वृत्रतूर्यः संग्रामः तस्मिन् अपा-
मावरकशत्रुवधे अपउदकानि अन्वमृजन् अन्वसारयन् ॥ ८ ॥

८. जो कर्त्तव्य-पालन में सदा तत्पर हैं, जो बली हैं, जो यज्ञ को अलंकृत करते हैं, जिनकी दीप्ति महान् है, जो यज्ञ में आते हैं, जिन्हें अग्नि बुलाते हैं और जो सत्यपात्र हैं, उन्हीं देवों ने, वृत्र-युद्ध के समय में, दृष्टि-जल रचा।

द्यावापृथिवी जनयन्नभि व्रताप ओषधीर्वनिनानियज्ञिया ।
अन्तरिक्षं स्वरापमृजुतये वशं देवासस्तन्वीनिमामृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति । जनयन् । अभि । व्रता । आपः । ओषधीः ।
वनिनानि । यज्ञिया । अन्तरिक्षम् । स्वः । आ । पमृजुः ।
ऊतये । वशम् । देवासः । तन्वि । नि । ममृजुः ॥ ९ ॥

देवासो देवा इन्द्रादयः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य व्रता व्रतेन स्वेन कर्मणा आपः सुव्यत्ययः अपउदकानि ओषधीश्च तथा यज्ञिया यज्ञार्हान् वनिनानि वने भवान् पलाशादीन् वृक्षान् जनयन् उदपादयन् । किञ्च ते देवाः स्वः सर्वमन्तरिक्षं आपमुः तेजसा

आपूरयन्ति किमर्थं ऊतये रक्षणाय शत्रुभ्योवाधाभावाय । अपिच वशं काम्यमानं वशिर-
ण्योरुपसंख्यानमिति अकर्तरि कारके अप तं यज्ञं तन्वि स्वशरीरे निमग्नजुः नितरां शुद्धं अलं
कृतं चक्रुः ॥ ९ ॥

९. अपने कार्य के द्वारा छावापृथिवी, जल, वनस्पति और यज्ञोपयोगा
उत्तमोत्तम द्रव्य बनाकर देवों ने अपने तेज से आकाश और स्वर्ग को
परिपूर्ण कर दिया । उन्होंने यज्ञ के साथ अपने को मिलाकर यज्ञ को
अलंकृत किया ।

ध॒र्तारो॑ दि॒वः ऋ॒भ॒वः सु॒ह॒स्ता वा॒ता पर्ज॑न्या म॒हिष॑स्य त॒न्य॒तोः ।
आप॑ ओष॒धीः प्र॒ति॒रन्तु॑ नो गि॒रो भ॒गो रा॒तिर्वा॒जिनो॑ यन्तु मे ह॒वम् ॥ १० ॥ १३ ॥

ध॒र्तारः॑ । दि॒वः । ऋ॒भ॒वः । सु॒ह॒स्ताः । वा॒ता पर्ज॑न्या । म॒हिष॑स्य ।
त॒न्य॒तोः । आपः॑ । ओष॒धीः । प्र । ति॒रन्तु॑ । नः । गि॒रः ।
भ॒गः । रा॒तिः । वा॒जिनः॑ । यन्तु॑ । मे । ह॒वम् ॥ १० ॥ १३ ॥

दिवोद्युलोकस्य धर्तारोधारयितारः ऋभवः सत्येन भासमानाः सुहस्ताः शोभनवज्राद्या-
युधयुक्ताः देवाः तथा महिषस्य महतः तन्यतोः शब्दस्य तनु विस्तारे ऋतन्यञीति यं-
तुच् प्रत्ययः शब्दस्य कर्तारौ वातापर्जन्या पर्जन्यवायू च तत्कार्या आपः ओषधीरोषधयश्च नो-
स्माकं गिरः स्तुतीः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु प्रपूर्वस्तिरतिवृद्ध्यर्थः तथा रातिः दाता भगो भजनीयो-
र्यमा च वाजिनः अग्निर्वायुः सूर्यः । ते वै वाजिन इति तैत्तिरीयकब्राह्मणं । एते देवाश्च मे मदीयं
हवह्वानं यन्तु अभिगच्छन्तु ॥ १० ॥

१०. ऋभुओं का हाथ सुन्दर है; वे आकाश के धारक हैं । वायु और
मेघ का शब्द महान् होता है । जल और वनस्पति हमारे स्तोत्र को बढ़ावें ।
धनदाता भग और अर्यमा मेरे यज्ञ में पधारें ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अथैकादशी—

स॒मु॒द्रः सि॒न्धु॒रजो॑ अ॒न्तरि॑क्षम् अ॒जः एक॑पात्तनयि॒त्तु र॑र्णवः ।
अ॒हिर्बु॒ध्न्यः शृ॒ण्वद्वा॒चो॑सि मे॒ विश्वे॑ दे॒वास॑ उ॒त सूर्यो॑ म॒म ॥ ११ ॥

स॒मु॒द्रः । सि॒न्धुः । र॒जः । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒जः । एक॑पात् ।
त॒नयि॒त्तुः । अ॒र्णवः॑ । अ॒हिः । बु॒ध्न्यः । शृ॒ण्वद्वा॒चः । मे॒ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । उ॒त । सूर्यः॑ । म॒म ॥ ११ ॥

समुद्रः समुन्दनशीलः स्पन्दनशीलः स्पन्दमानोदकः सिन्धुः एतन्नामकः अन्तरिक्षं द्या-
वापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षितमुषितं रजः मध्यमलोकं अजएकपात् अजायमानः एकएव पद्यते
एतत्संज्ञकोदेवः अर्णवउदकवान् तनयितुः स्तनयितुर्मैधः बुध्यः अन्तरिक्षे भवोहिः एतत्सं-
ज्ञकः एते देवाः मे मम वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवत् प्रत्येकं शृणोतु । उवापिच सू-
रयः प्राज्ञाविश्वेदेवासोदेवाः मम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥ ११ ॥

११. समुद्र, नदी, धूलिमय पृथिवी, आकाश, अज एकपात्, गर्जनशील
मेघ और अहिर्बुध्न्य मेरा आह्वान सुनें ।

स्यामवोमनवोदेववीतयेप्राञ्चनोयज्ञं प्रणयतसाधुया ।

आदित्यारुद्रावसवःसुदानवइमाब्रह्मशस्यमानानिजिन्वत॥१२॥

स्याम । वः । मनवः । देवः वीतये । प्राञ्चम् । नः । यज्ञम् ।

प्र । नयत । साधुया । आदित्याः । रुद्राः । वसवः ।

सुदानवः । इमा । ब्रह्म । शस्यमानानि । जिन्वत ॥ १२ ॥

हे देवाः मनवोमनुष्यावयं वीर्युष्मदीयाय देववीतये देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् सयज्ञः ।
तस्मै यज्ञाय स्याम यज्ञकर्तारोभवेम । ततः नोस्माकं नोस्मदीयं यज्ञं साधुया सुपोयाजादेशः
साधु कल्याणं प्राञ्चं प्राचीनं प्रणयत प्रकृष्टाञ्चनं कुरुत हे आदित्याः हे रुद्राः हे रुद्रपुत्राः म-
रुतः हे सुदानवः शोभनदानाः हे वसवः इमा इमानि शस्यमानानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि
जिन्वत प्रीणयत ॥ १२ ॥

१२. देव, हम मनु-सन्तान हैं । तुम्हें हम यज्ञ दे सकें । हमारे सदा से
प्रचलित यज्ञ को तुम भली भाँति सम्पन्न करो । आदित्यो, रुद्रो और
वसुओ, तुम्हारी दान-शक्ति शोभन है । स्तोत्रों को सुनें ।

अप्तोर्यामि अच्छावाकातिरिक्तोक्थस्य दैव्याहोतारेत्येषा परिधानीया । सूत्रितञ्च—उ-
भाजनूनं दैव्याहोताराप्रथमापुरोहितेति परिधानीयेति ।

सैषा सूक्ते त्रयोदशी—

दैव्याहोताराप्रथमापुरोहितऋतस्यपन्थामन्वैमिसाधुया ।

क्षेत्रस्यपतिप्रतिवेशमीमहेविश्वान्देवाँअमृताँअप्रयुच्छतः ॥१३॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । पुरःहिता । ऋतस्य । पन्थाम् ।
 अनु । एमि । साधुद्या । क्षेत्रस्य । पतिम् । प्रतिश्वेशम् ।
 ईमहे । विश्वान् । देवान् । अमृतान् । अप्रद्युच्छतः ॥ १३ ॥

प्रथमाप्रथमौ मुख्यौ पुरोहिता पुरोहितौ पुरतोनिहितौ दैव्या देवसंबन्धिनौ होतारा हो-
 तारौ एतन्नामानौ अद्यादित्यावन्वेमि हविर्भिरनुगच्छामि । ततः ऋतस्य यज्ञस्य पन्थां पं-
 थानं साधुया कल्याणं विघ्नराहित्येन अन्वेमि अनुगच्छामि अनन्तरं प्रतिवेशं समीपे वर्तमानं
 क्षेत्रस्य पतिं पालयितारमेतन्नामानं अमृतान् मरणधर्मरहितान् अप्रद्युच्छतः अप्रमाद्यतः वि-
 श्वान् सर्वान् देवांश्च ईमहे धनं याचामहे ॥ १३ ॥

१३. जो वो व्यक्ति देवों को बुलानेवाले हैं और जो सर्वश्रेष्ठ पुरोहित
 हैं, उन अग्नि और आदित्य की हवि से सेवा करता हूँ। मैं निर्विघ्न यज्ञ-
 मार्ग को जा रहा हूँ। हमारे पास रहनेवाले क्षेत्रपति (देवता) और
 अमर देवों की, आश्रय देने के लिए, हम प्रार्थना करते हैं। प्रार्थना पूरी
 करने को वे सावधान रहते हैं।

वसिष्ठासःपितृवद्वाचमक्रतदेवाँईळानाऋषिवत्स्वस्तये ।

प्रीताइवज्ञातयःकाममेत्यास्मेदेवासोवधूनुतावसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठासः । पितृवत् । वाचम् । अक्रत । देवान् । ईळानाः ।

ऋषिवत् । स्वस्तये । प्रीताः । ईव । ज्ञातयः । कामम् ।

आइत्ये । अस्मे इति । देवासः । अव । धूनुत । वसु ॥ १४ ॥

ऋषिवत् पूर्वेऋषयइव देवानीळानाः स्तुवन्तः वसिष्ठासोवष्टिकुलजाताऋषयः पितृवत्
 वसिष्ठवत् स्वस्तये अविनाशायवाचं स्तोत्रं अक्रत कुर्वन्ति करोतेर्लुङि मन्त्रेषेति चूर्लुक् ।
 हे देवासोदेवाः यूयं काममस्मदभिलाषं एत्य आगत्य अस्मे अस्मासु वसु गवादिलक्षणं धनं
 अवधूनुत अभिमुखं प्रेरयत । तत्र दृष्टान्तः—प्रीताइव यथा प्रीताः संहृष्टाज्ञातयोर्बंधवः स्वजन
 स्य धनं प्रेरयन्ति तद्वद् हविर्दानेन स्तुतिकरणेन च बंधुष्वस्मासु धनं प्रेरयतेति भावः ॥ १४ ॥

१४. वसिष्ठ के समान ही वसिष्ठ के वंशजों ने स्तुति की। उन्होंने
 मङ्गल के लिए वसिष्ठ ऋषि के समान देव-पूजा की। देवों, अपने मित्र
 के समान आकर, सन्तुष्ट मन से अभीष्ट फल दो।

देवान्वसिष्ठोअमृतान्ववन्द्रेयेविश्वाभुवनाभिप्रतस्थुः ।

तेनोरासन्तामुरुगायमद्ययूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ १५ ॥ १४॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना ।
अग्नि । प्रष्टस्थुः । ते । नः । रासन्ताम् । उरुङ्गायम् । अय ।
यूयम् । पात । स्वस्तिर्हभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥ १४ ॥

एषां ऋक् पूर्वमेव व्याख्यायि ॥ १५ ॥

१५. वसिष्ठ-वंशोत्पन्न इन ऋषि ने अमर देवों की स्तुति की है ।
जो देवता अपने तेज से तारे भुवनों में रहते हैं, वे आज हमें कीर्तिकर अन्न
दें । देवो, मङ्गल के लिए तुम हमारी रक्षा करो ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इमांधियमिति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तं आंगिरसस्यायास्यस्यार्थं त्रैष्टुभं इदमुत्तरं च बृहस्पति
देवताकं तथाचानुक्रम्यते—इमांधियद्वादशायास्योर्बाहस्पत्यंत्विति । आभिष्वविकेषूक्थ्येषु स्तोम
वृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिनइदं सूक्तमावापार्थं । सूत्रितञ्च—इमांधियमिति ब्राह्मणाच्छंसीविष्णोर्नुक-
मिति सूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

इमांधियंसप्तशीर्ष्णीपितानं ऋतप्रजातांबृहतीमविन्दत् ।
तुरीयंस्विजनयद्विश्वजन्योयास्यउक्थमिन्द्रायशंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतप्रजाताम् ।
बृहतीम् । अविन्दत् । तुरीयम् । स्वि । जनयत् । विश्वजन्यः ।
अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते पुरा किल अंगिरानामर्षिः—बृहस्पतिं पुत्रमलभत स तु देवानां हितो-
पदेशनाय इन्द्रस्य पुरोहितोभूत् कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य वलपुरं प्रापय्य
त्रिषु स्थानेषु तमसावृतेषु स्थापिताआसन् अथ तासामन्वेषणायेन्द्रेण प्रेरितोबृहस्पतिर्मरुद्भिः
सह तत्रागत्य गवां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वावलनामानमसुरं तदनुचरान्पणींश्च
हत्वा गांआजहरेति तत्र दर्शयिष्यते । तथाच अस्याऋचोयमर्थः—धियं कर्मणां धार्त्री सप्तशी-
र्ष्णीं सप्तशिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयैः तद्वत्प्रधानभूतैर्मरुद्गणैरुपेतां यद्वा सप्तछन्दोमयशिर-
स्कां ऋतप्रजातांयज्ञार्थमुत्पन्नां बृहतीं महतीमिमां तन्वं नोस्माकं पितांगिराः अविन्दत् लब्ध-

वान् कर्मणां ध्यातारं बृहस्पतिं पुत्रमलभतेत्यर्थः । येंगाराआसंस्तैंगिरसोभवन्त्यदङ्गाराः पुनरव-
शान्ता उददीप्यन्ततद्बृहस्पतिरभवदिति ब्राह्मणं । तथा तुरीयं स्विन् नप्तारमपि जनयत् अजन-
यत् विश्वजन्यः सर्वजनहितः इन्द्राय ईश्वराय बृहस्पतये इन्द्राय वा उक्थंस्तोत्रं शंसन्
अयमयास्योनाम ऋषिः पूर्वमेवं नोस्माकं पिताकार्षीदित्याह ॥ १ ॥

१. हमारे पितरों (अङ्गिरा लोगों) ने सात छन्दोंवाले विशाल स्तोत्र
की रचना की थी । उसकी सत्य से उत्पत्ति हुई । संसार के हितेपी अयास्य
ऋषि ने इन्द्र की प्रशंसा करते हुए, एक पैर के स्तोत्र को बनाया ।

ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विप्रं पदमङ्गिरसो दधानाय यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य ।

वीराः । विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य ।

धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

ऋतं सत्यभूतं स्तोमं शंसन्तः स्तुवन्तः ऋजु कल्याणं दीध्यानाः कर्मणि ध्यायन्तः दि-
वो दीप्तस्य असुरस्य प्रज्ञावतः अग्नेरंगिरसः पुत्रा अंगिरसो हंगारेभ्यो जाता इत्युक्तं अंगारेष्वंगि-
रा इति । वीरा विक्रांतप्रज्ञाः एते अङ्गिरसां विप्रं प्रज्ञापकं यज्ञस्य धाम धारकं पदं बृहस्पत्याख्यं
दधानाः कर्मणा धारयन्तः सन्तः प्रथममादितएव मनन्त स्तुवन्ति प्रज्ञापकं ह्येतत्स्थानं
यद्बृहस्पतिरिति ॥ २ ॥

२. अङ्गिरा लोगों ने यज्ञ के सुन्दर स्थान में जाना निश्चित किया ।
वे सत्यवादी हैं, उनके मन का भाव सरल है, वे स्वर्ग के पुत्र हैं, वे
महबली हैं और बुद्धिमानों के समान आचरण करते हैं ।

देवसुंवां हविषु बृहस्पतये वाचस्पतय इत्यस्य याज्या हंसैरिवेत्येषा । सूत्रितञ्च—बृहस्प
ते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरिति ।

सैषा तृतीया—

हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरश्मन्मयानि नहनाव्यस्यन् ।

बृहस्पतिरभिकर्त्तुः कदद्वा उत प्रास्तौ दुर्चविद्वा अगायत् ॥ ३ ॥

हंसैः इव । सखिभिः । वावदत् । अश्मन् । मयानि । नहना ।

विद्वदस्यन् । बृहस्पतिः । अभिः कर्त्तुः कदत् । गाः । उत ।

प्र । अस्तौत् । उत् । च । विद्वान् । अगायत् ॥ ३ ॥

हंसैरिव मधुरवाग्भिः सखिभिः सखिभूतैः वावदद्भिः अत्यंतं शब्दायमानैः मरुद्भिः अ-
श्मन्मयानि अश्ममयानि नहना गवां बंधकान्यावस्काणि असुराणां स्थानानि व्यस्यन् विक्षि-
पन् शिथिलयन् अभिकनिक्रदत् आभिमुख्येन शब्दयन् गाः पणिभिरपहतान् पशूनाजिही-
र्षुः सहबृहस्पतिर्वर्तते । यद्वा वावदद्भिरत्यंतं स्तुवद्भिः स्तोत्रभिः सह गाः स्तोत्रल-
क्षणावाचः अभिकनिक्रदत् आभिमुख्येन उच्चारयन् । उतापिच मास्तौत् कर्मणि प्रवृत्तौ
यज्ञस्य सखिभिः सहासीनः सामगातुं प्रस्तौति विद्वान् सर्वं जानानः सउद्गाता भूत्वा उ-
दगायत् देवानुद्गायति अभिष्टौति ॥ ३ ॥

३. हंसों के समान ही बृहस्पति के सहायकों ने कोलाहल करना प्रारम्भ किया । उनकी सहायता से बृहस्पति ने प्रस्तरमय द्वार को खोल दिया । भीतर रोकी गई गायें चिल्लाने लगीं । वे उत्तम रूप से स्तोत्र और उच्चर्यः स्वर से गान करने लगे ।

अवोद्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्ती रनृतस्य सेतौ ।

बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुस्त्रा आकर्षिहितिस्त्रा आवः ॥ ४ ॥

अवः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य ।

सेतौ । बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उत् । उस्त्राः ।

आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

पणयोगाआहत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः अवोवस्ताव स्थिताः अनृतस्य तमसः सेतौ
स्थाने गुहा गुहायां तिष्ठन्तीर्गाः द्वाभ्यां स्थानाभ्यां उदाजयत् ततः परः परस्तादवस्थितागाः
एकया एकेन स्थानेन उदगमयत् तदेवाह बृहस्पतिस्तस्मिन् तमसि ज्योतिः कर्तुमिच्छन् तत्र
स्थिताउस्त्रागाः उदाकः उदाकर्षीव प्रादुर्भूता अकर्षीव इत्थमयं तिस्रः असुराणां द्वारोव्यावः
विवृतान् खलु वृणोतेर्लुङि मध्वेवसेति चैर्लुक् बहुलं छन्दसीत्यडागमः ॥ ४ ॥

४. गायें नीचे एक एक द्वार के द्वारा और ऊपर दो द्वारों के द्वारा
अन्धकार वा अधर्म के आलय-स्वरूप उस गुहा में छिपाई गई थीं । अन्धकार
के बीच प्रकाश ले जाने की इच्छा से बृहस्पति ने तीनों द्वारों को खोलकर
गायों को निकाल दिया ।

विमिद्या पुरं शयथे मपाची निस्त्रीणि साकमुदधेरुन्तत् ।

बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेदस्तनयं निवद्यौः ॥ ५ ॥

विदभिद्य । पुरम् । शयथ । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि ।

साकम् । उदधेः । अरुन्तत् । बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् ।

गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयं नृद्वौ । द्यौः ॥ ५ ॥

सबृहस्पतिः शयथा उपशयनेन स्थित्वा अपार्चीं पराङ्मुखीं ईमिमामसुरपुरीं विभिद्य
विदार्य उदधेर्वलात् मेघरूपादसुरात् साकं सह युगपत् त्रीणि उषसं सूर्यं गां एतानि त्रीणि
निरुन्तत् निर्गतमकार्षीत् तमसावृतेषु स्थानेषु उषःकालं ततः पश्चाद्भाविनं सूर्यं च जन
यित्वा पशून्निरगमयदित्यर्थः सोयं अर्कमर्चनीयं मन्त्रं सूर्यविवेदं प्रज्ञापयति कथमिव यथा
स्तनयन् शब्दं कुर्वन् द्यौरिव स्थितः ॥ ५ ॥

५. रात को चुपचाप सोकर पुरी के पिछले भाग को तोड़ा और
समुद्र-तुल्य उस गुहा के तीनों द्वारों को खोल दिया (अथवा उषा, सूर्य
और गाय को बाहर कर दिया) । प्रातःकाल उन्होंने पूजनीय सूर्य और
गाय को एक साथ देखा । उस समय वह मेघ के समान दीर-हुङ्गार
करते थे ।

इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानां करेणैव विचकर्तारवेण ।

स्वेदां जिभिराशिरं मिच्छमानो रौदयत्पणिमागा अमुष्णात् ॥ ६ ॥ १५ ॥

इन्द्रः । वलम् । रक्षितारम् । दुघानाम् । करेणैव । वि । चकर्त ।
रवेण । स्वेदां जिभिः । आशिरम् । मिच्छमानः ।

अरौदयत् । पणिम् । आ । गाः । अमुष्णात् ॥ ६ ॥ १५ ॥

इन्द्र ईश्वरो बृहस्पतिः दुघानां क्षीरस्य दोग्धीणां गवां रक्षितारं बलमसुरं करेणैव सायु-
धकर इव स्थितेन रवेण शब्देन वलं विचकर्त विचिच्छेद । किञ्च स्वेदां जिभिः स्वेदां जयो मरुतः
क्षरदाभरणाः तैः सह आशिरं आश्रयणं संयोगमिच्छमानः कामयमानः सः पणिं बलस्यानु-
चरमेतन्नामानं असुरं अरौदयत् व्यनाशयत् ततः तेनापहृता गाः आमुष्णात् आजहार ॥ ६ ॥

६. जिस बल ने गाय को रोका था, उसे इन्द्र (वा बृहस्पति) ने
अपनी हुङ्गार से ही छिन्न कर डाला—मानो अस्त्र से ही उसे मारा है ।
मरुतों के साथ मिलने की इच्छा से उन्होंने पाप को रूलाया और गायों
को लिया ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये पञ्चदशो वर्गः ॥ १५ ॥

अथ सप्तमी—

स ई सत्येभिः सरिबिभिः शुचद्भिर्गोधायसंविधनसैरददः ।

ब्रह्मणस्पतिर्दृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानत् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सरिबिभिः । शुचद्भिः । गोधायसम् । वि ।

धनसैः । अददरित्यददः । ब्रह्मणः । पतिः । दृषभिः । वराहैः ।

घर्मस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनत् ॥ ७ ॥

सबृहस्पतिः सत्येभिः यथार्थबलैः सखिभिः सखिभूतैः शुचिर्द्धिर्दीप्यमानैः धनसैर्धन-
स्य संभक्तृभिः मरुद्भिः सह गोधायसं गवां धारकं ईमेनं बलं व्यददः व्यदारयत् ततः ब्रह्मणः
ऋग्यजुःसामलक्षणस्तोत्रस्य पतिरधिपतिः सवृषभिः वार्षितृभिर्वराहैः वराहारैः वरस्य वरणी-
यस्योदकस्याहर्तृभिः धर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैः यद्वा क्षरदुदकैः अथवा धर्मोयज्ञः तं प्रति ग-
न्तुभिर्मरुद्भिः द्रविणं गोलक्षणं धनं व्यानद् व्यामोत् ॥ ७ ॥

७. अपने सत्यवादी, दीप्तिमान् और धनदाता सहायकों के साथ
उन्होंने गायों को रोकनेवाले बल को विदीर्ण किया। वर्षक, जल लानेवाले
और प्रदीप्त-गमन मरुतों के साथ उन सामस्तोत्र के अधिपति ने गोधन
को अधिकृत किया।

तेसत्येनमनसागोपतिंगाइयानासइषणयन्तधीभिः ।

बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपेभिरुदुस्त्रियाअसृजतस्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासः ।

इषणयन्त । धीभिः । बृहस्पतिः । मिथः । अवद्यपेभिः ।

उत् । उस्त्रियाः । असृजत् । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहतान् पशून् इयानासोभिगच्छन्तः सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्तास्ते
मरुतः धीभिः आत्मीयैः कर्मभिः एतं बृहस्पतिं गोपतिं तदाहरणेन गवां स्वामिनं कुर्मइति
इषणयन्त ऐच्छन् बृहस्पतिश्च मिथोवद्यपेभिः पातेः कर्मण्यौणादिकः कप्रत्ययः अवद्यरूपा-
दसुराद्रक्षितव्यागावः येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्त इति ते तथोक्ताः तैः स्वयुग्भिः स्वयमेव
युक्तैर्मरुद्भिः उस्त्रियागाउदसृजत पर्वतान्निरगमयत् ॥ ८ ॥

८. मरुतों ने, सत्य-चेता होकर, अपने कर्मों से गायों को प्राप्त करते
हुए, बृहस्पति को गोपति बनाने की इच्छा की। परस्पर सहायक अपने
मरुतों के साथ बृहस्पति ने गायों को बाहर किया।

तंवर्धयन्तोमृतिभिःशिवाभिःसिंहमिवनानदतंसधस्थे ।

बृहस्पतिंवृषणंशूरंसातौभरेभरेअनुमदेमजिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मृतिभिः । शिवाभिः । सिंहम् । इव ।

नानदतम् । सधस्थे । बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरंसातौ ।

भरेभरे । अनु । मदेम् । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

सधस्थे सहतिष्ठत्यत्र देवाइति सधस्थमन्तरिक्षं तस्मिन् सिंहमिव नानदत्तं पुनःपुनः शब्दायमानं वृषणं कामानां वर्षितारं जिष्णुं जयशीलं तं बृहस्पतिं वर्धयन्तोमरुतोवयं शूर-सातौ शूरैः संभजनीये भरेभरे संग्रामे शिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः अनुमदेम अनुष्टुमः स्तोतृपरत्वेन वा योजनीयं ॥ ९ ॥

९. मन्तरिक्ष में सिंह के समान शब्द करनेवाले, कामों के वर्धक और विजयी बृहस्पति को बढ़ानेवाले हम मरुत् वीरों के संग्राम में मङ्गलमयी स्तुतियों से उनका स्तोत्र करते हैं।

यदावाजमसनद्विश्वरूपमाद्यामरुक्षदुत्तराणिसद्म ।

बृहस्पतिवृषणवर्धयन्तोनानासन्तोबिभ्रतोज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असनत् । विश्वरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् ।

उत्तराणि । सद्म । बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः ।

नाना । सन्तः । बिभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

सबृहस्पतिः यदा यस्मिन्काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमन्त्रं असनत् भजते यदावा आहतपशुकः सन् द्यां द्युलोकमरुक्षत् आरोहति अथवा उत्तराणि वा सद्मस्थानानि आरोहति रुहेर्दुडि च्चुः शलङ्गपधादनिटःकसः तदानीं वृषणं वर्षितारं बृहस्पतिं आसा आ-स्येन देवाः वर्धयन्तोभवन्ति तथा नानादिक्षु संतोभवन्तः ज्योतिर्बिभ्रतोधारयन्तोदेवाश्च स्तुवन्ति ॥ १० ॥

१०. जिस समय वह बृहस्पति नाना रूप अन्न का सेवन करते हैं और जिस समय अन्तरिक्ष पर चढ़ते हैं, उस समय वर्धक बृहस्पति की, नाना विशाओं में ज्योति धारण करनेवाले देवता, मुंह से, स्तुति करते हैं।

सत्यामाशिषंरुणुतावयोधैकीरिचिद्भवथस्वेभिरेवैः ।

पश्चामृधोअपभवन्तुविश्वास्तद्रोदसीशृणुतंविश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आशिषम् । रुणुत । वयःधै । कीरिम् । चित् । हि ।

अवथ । स्वेभिः । एवैः । पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः ।

तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वमइन्वे ॥ ११ ॥

हे बृहस्पतिप्रभृतयोदेवाः वयोधै अन्नस्य धानाय अस्मदीयामाशिषं स्तुतिं सत्यां यथा-र्थं रुणुत कुरुत तथा यूयं स्वेभिरात्मीयैरेवैर्गमनैः कीरिं स्तोतारं मां अवथ रक्षथ हिरवधार-

णे पश्चा पश्चपश्चाच्छन्दसीति निपातितः पश्चात् विश्वाः सर्वाष्टघोर्हिंसिष्योपभवन्तु नश्यन्तु तदिदमस्माभिरुक्तं वचनं हे विश्वमिन्वे विश्वस्य प्रीणयिष्यौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शृणुतं ॥ ११ ॥

११. देवी, अन्न-लाभ के लिए मेरी स्तुति को यथार्थ (सफल) करो। अपने आश्रय से मेरी रक्षा करो। सारे शत्रु नष्ट हों। विश्व को प्रसन्न करनेवाले द्यावापृथिवी, हमारे वचन को सुनो।

इन्द्रोमह्नामहतोअर्णवस्यविमूर्धानमभिनदबुदस्य ।

अहन्महिमरिणात्सप्तसिन्धून्देवैर्द्यावापृथिवीप्रावतनः ॥ १२ ॥ १६ ॥

इन्द्रः । मह्ना । महतः । अर्णवस्य । वि । मूर्धानम् । अभिनत् ।

अबुदस्य । अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् ।

देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १२ ॥ १६ ॥

इन्द्रईश्वरः मह्ना महत्त्वेन युकोबृहस्पतिः महतः अर्णवस्य उदकवतः अबुदस्यांबुदस्य मेघस्य मूर्धानं शिरः व्यभिनत् व्यच्छिनत् तदुच्यते अहिमहंतव्यं अपामावरकं शत्रुमहन् अवधीत् अतः सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दमाना अपः यद्वा सप्तसंख्याका गङ्गाद्यानदीः अरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत् अस्त्रावयत् । अथप्रत्यक्षः हे द्यावापृथिव्यौ देवैः सह नोस्मान् प्रावतं परक्षतं ॥ १२ ॥

१२. ईश्वर (स्वामी) और महिमान्वित बृहस्पति ने महान् जलवाले मेघ का मस्तक काट दिया। उन्होंने जल को रोकनेवाले शत्रु को मारा। गङ्गा आदि नदियों को समुद्र में मिलाया। द्यावापृथिवी, देवों के साथ हमारी रक्षा करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

उदप्रुतइति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत् । उदप्रुतइत्यनुक्रान्तं । उक्थे ब्राह्मणाच्छंसिनएतत्सूक्तं । सूत्रितञ्च—प्रमंहिषायोदप्रुतोच्छामइन्द्रमिति ।

तत्र प्रथमा—

उदप्रुतो नवयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।

गिरिभजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदऽप्रुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अभ्रियस्यऽइव ।

घोषाः । गिरिभजः । न । ऊर्मयः । मदन्तः ।

बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अनावन् ॥ १ ॥

उदग्रुतः उदकस्योद्गमयितारः वयः पक्षिणः पक्वात्सस्यात् रक्षमाणाः कृषीवलाः नउप-
मार्थे यथा शब्दायन्ते तथा च वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्य अभ्रियस्येव अभ्रसमूहस्य
घोषाः शब्दायथा भवन्ति किञ्च गिरिभ्रजः गिरिभ्योमेघेभ्योभ्रष्टानिर्गताऊर्मयः अप्समूहाः
मदन्तः शब्दायमानाभवन्ति तथा अर्काः अर्चकाः स्तोतारः बृहस्पतिं अभ्यनावान् अभिष्टुव-
न्ति । नु स्तवने ॥ १ ॥

१. जैसे जल-सेचक कृषक शस्य-क्षेत्र से पक्षियों को उड़ाते समय
शब्द करते हैं, जैसे मेघों का गर्जन होता है अथवा जैसे पर्वत से घक्का
लगने पर वा मेघ से गिरने पर तरङ्गों शब्द करती हैं, वैसे ही बृहस्पति
की प्रशंसा-ध्वनि होने लगी ।

संगोभिरांगिरसोनक्षमाणोभगइवेदर्यमणनिनाय ।

जनैमित्रोनदंपतीअनक्तिबृहस्पतेवाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षमाणः । भगःइव । इत् ।

अर्यमणम् । निनाय । जनै । मित्रः । न । दम्पती इति दम्पती ।

अनक्ति । बृहस्पते । वाजय । आशून्इव । आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः नक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् भगइव भगोदेवइव स्थितोबृ-
हस्पतिरेव अर्यमणं स्तुतेः प्रेरकं स्तोतारं गोभिः सह संनिनाय संनयति संयोजयति मित्रोन
मित्रोयथा जने जनपदे स्वरशमीन् संयोजयति तद्वत् दंपती जायापती अनक्ति संगमयति स्व-
सामर्थ्यं तत्र स्थापयतीत्यर्थः । हे बृहस्पते आशून् व्याप्तान् स्वरशमीन् वाजय तव स्तोत्रेषु ग-
मय स्थापय यथा आशूनिव व्याप्तान्श्वान् आजौ संग्रामे योद्धारोयथा संगमयन्ति तद्वत् ॥२॥

२. अङ्गिरा के पुत्र बृहस्पति गुहा में रहनेवाली गायों के पास सूर्य
का आलोक ले आये । भग देवता के समान उनका तेज व्यापी हुआ ।
जैसे मित्र दम्पति (स्त्री और पुरुष) का मिलन करा देते हैं, वैसे ही
उन्होंने गायों को लोगों के साथ मिला दिया । बृहस्पति, जैसे युद्ध में घोड़े
को बाँड़ा जाता है, वैसे ही गायों को बाँड़ाओ ।

साध्वर्याअतिथिनीरिषिराःस्पार्हाःसुवर्णाअनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिःपर्वतेभ्योवितूर्यानिर्गाऊपेयवमिवस्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुअर्याः । अतिथिनीः । रिषिराः । स्पार्हाः । सुवर्णाः ।

अनवद्यरूपाः । बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । वितूर्य । निः ।

गाः । ऊपे । यवम्इव । स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीः अतिथिनीः सततं गच्छन्तीः इषिराः ए-
षणीयाः स्पर्हाः स्पृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेताः अनवद्यरूपाः प्रशस्परूपाः ए-
ताः गाः पर्वतैश्च्यः वलसंबन्धिन्यः वितूर्य निर्गम्य उपदेव समीपे निर्वपति प्रापयति । तत्र
दृष्टान्तः—यवमिव यथा यवं स्थिविश्च्यः कुसीदैश्च्यः आदाय निर्वपति हुवप् बीजसंताने छिटि
रूपं । यद्वा साधुनयनादिगुणयुक्तागाः अपः पर्वतैश्च्योमेघैश्च्यः आहत्य सर्वत्र वर्षति ॥ ३ ॥

३. जैसे धान की कोठी (कुशूल) से जौ (यव) बाहर किया जाता
है, वैसे ही बृहस्पति ने गायों को पर्वत से शीघ्र बाहर किया । गायें मङ्गल-
रूप पुण्य देनेवाली, सतत-नामन-शीला, स्पृहणीया, वर्ण-मनोहरा और
प्रशंसनीय मूर्ति थीं ।

आ॒प्रुषा॒यन्मधु॑न॒ऋत॑स्य॒योर्नि॒मव॑क्षि॒पन् अ॒र्क॑उ॒ल्का॒मिव॑द्योः ।
बृह॒स्पति॑रु॒द्धर॑न् अ॒श्मनो॒गाभू॑म्या॒उद्दे॒ववि॒त्वचं॑ बिभेद ॥ ४ ॥

आ॒ऽप्रुषा॒यन् । मधु॑ना । ऋ॒तस्य॑ । यो॒निम् । अ॒व॒ऽक्षि॒पन् ।
अ॒र्कः । उ॒ल्का॒मइ॑व । द्योः । बृह॒स्पतिः । उ॒द्धर॑न् । अ॒श्मनः ।
गाः । भू॒म्याः । उ॒द्गा॒इव॑ । वि । त्व॒चम् । बि॒भेद॑ ॥ ४ ॥

मधुना उदकेन आप्रुषायन् पृथिवीमाभिमुरत्येन सिञ्चन् पुषपुष स्नेहनसेचनपूरणेषु व्य-
त्ययेन विकरणस्य शायजादेशः ऋतस्योदकस्य योर्नि मेघमवक्षिपन् वृष्ट्यर्थमवकिरन् अर्कः
अर्चनीयो बृहस्पतिः द्योर्धुलोकादुल्कामिव उल्कां यथा उद्धरति तथा तद्वत् अश्मनः शिलोच्च-
याव बलेनाधिष्ठिताव गाः पणिभिरपहतान् पशूनुद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् भूम्यास्त्वचं तेषां शफै-
र्विभेदविभिन्नामकार्षीत् सर्वत्र गावितता अकार्षीदित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—उद्देव यथा वृष्ट्युद-
केन पर्जन्यः भूमित्वचं विभिनत्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

४. गायों का उद्धार करके बृहस्पति ने सत्कर्म के आकर-स्थान
मधु-बिन्दु को सिक्त किया अर्थात् यज्ञानुष्ठान की सुविधा कर दी ।
बृहस्पति ऐसे दीप्ति-युक्त हुए, मानो आकाश से सूर्य उल्का को फेंक रहे
हों । उन्होंने प्रस्तर के आच्छादन (ढकने) से गायों का उद्धार करके
उनके खुरों से घरातल को वैसे ही विदीर्ण कराया, जैसे मेघ, वृष्टि के
समय, पृथिवी को विदीर्ण करते हैं ।

अप॒ज्योति॑षा॒तमो॑ अ॒न्तरि॑क्षादु॒द्गशी॑पा॒लमि॒ववा॑त॒आज॑त् ।
बृह॒स्पति॑रनु॒मृश्या॑व॒लस्या॒भमि॑ववा॒तआ॑च॒क्रआ॑गाः ॥ ५ ॥
अप॑ । ज्योति॑षा । तमः । अ॒न्तरि॑क्षात् । उ॒द्गः । शी॒पा॒लम॑इव ।
वा॒तः । आ॒ज॒त् । बृह॒स्पतिः । अनु॒मृश्य॑ । व॒लस्य॑ । अ॒भम॑इव ।
वा॒तः । आ । च॒क्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

सबृहस्पतिः ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविवरे कृतेन सूर्येण अंतरिक्षात् तमः अपाजत् अपागमयत् । तत्र दृष्टान्तः—उद्गः शीपालमिव यथा उदकाद्वातोवायुः शीपालं शैवालमपगमयति तद्वत् ततः सोयं अनुष्ठश्यं अत्र गावस्तिष्ठन्तीति विचार्य निश्चित्य बलस्य स्वभूतस्य पर्वत-तस्यान्तर्गतागाः आचक्रे आसमंतादकर्षात् । कथमिव वायुरंतरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत् ॥ ५ ॥

५. जैसे वायु जल से शैवाल को हटाता है, वैसे ही बृहस्पति ने आकाश से अन्यकार को दूर किया । जैसे वायु मेघों को फैलाता है, वैसे ही बृहस्पति ने विचार करके “बल” के गोपन-स्थान से गायों को निकाला ।

यदाबलस्यपीयंतोजसुंभेद्वृहस्पतिरग्निमतपोभिरुक्तेः ।

दद्भिर्नजिह्वापरिविष्टमाददाविर्निधीरुणोदुस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥ १७ ॥

यदा । बलस्य । पीयंतः । जसुम् । भेत् । बृहस्पतिः । अग्निमतपःऽभिः । अर्कैः । दत्ऽभिः । न । जिह्वा । परिविष्टम् । आदत् । आविः । निऽधीन् । अरुणोत् । उस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥ १७ ॥

पीयतः पीयतिर्हिंसाकर्मा हिंसकस्य बलस्य जसुमायुधं यदा यस्मिन् काले भेद भिनत्ति केन साधनेन अग्निमतपोभिः अग्निवत्तपनशीलैः अर्कैरर्चनीयैः रश्मिभिः अपि वामच्चैर्भिनत्ति किञ्च दद्भिः पद्भ्योमासित्यादिना दंतशब्दस्य दद्भावः यथा दंतैः परिविष्टं भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत् सपरिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृतं बलनामानं यदा आदत् अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरप-हवानामुस्त्रियाणां गवां निधीन् आविरुणोत् आविर्भूतमकरोत् ॥ ६ ॥

६. जिस समय हिंसक “बल” का अस्त्र, बृहस्पति के अग्नितुल्य प्रतप्त और उज्ज्वल अस्त्रों के द्वारा, तोड़ दिया गया, उस समय बृहस्पति ने गोधन पर अधिकार कर लिया । जैसे दांतों के द्वारा मुंह में डाले गये पदार्थ का भक्षण जीभ करती है, वैसे ही पर्वत में गायें चुरानेवाले पणियों के मारने पर बृहस्पति ने गायों को प्राप्त किया ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमंतहित्यदासां नाम स्वरीणां स दने गुहायत् ।

आण्डेर्वभित्वा शकुनस्य गर्भमुदुस्त्रियाः पर्वतस्य त्मना जत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमंत । हि । त्यत् । आसाम् । नाम । स्वरीणाम् । स दने । गुहा । यत् । आण्डाऽईव । भित्वा । शकुनस्य । गर्भम् । उत् । उस्त्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः गुहा गुहायां सदने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानां आसां गवां तत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यद्यदा अमतहि ज्ञातवान्खलु मनु अवबोधने लुङि तनादिभ्यस्तथासोरिति सि-
चोलुक् । तदानीं पर्वतस्यांतः स्थिताउल्लियागाः त्पना आत्मनैव असहायेन पर्वतं भित्त्वा उ-
दाजत् उदगमयत् । तत्रदृष्टान्तः आडिव यथा शकुनस्य पक्षिणः आण्डानि भित्त्वा तत्रस्थितं
गर्भमुद्गमयति तद्वत् ॥ ७ ॥

७. जिस समय उस गुहा में गायें शब्द करती थीं, उसी समय बृहस्पति ने समझा कि, उसमें गायें बन्द हैं। जैसे पक्षी अंडा फोड़कर बच्चे को निकालता है, वैसे ही वह भी पर्वत से गायों को निकाल ले आये।

अश्रापिनद्धंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यंनदीनउदार्निक्षियन्तम् ।
निष्टज्जभारचमसंनवृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणाविकृत्य ॥ ८ ॥

अश्रा । अपि॒नद्धम् । मधु॑ । परि॑ । अ॒प॒श्यत् । मत्स्य॑म् । न ।
दी॒ने । उ॒दार्नि॑ । क्षि॒यन्त॑म् । निः । तत् । ज॒भार॑ । च॒म॒सम् । न ।
वृ॒क्षात् । बृह॒स्पतिः॑ । वि॒र॒वेण॑ । वि॒कृत्य॑ ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः अश्रा अश्मना व्याप्तया शिलया अपिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत्
परितः अद्राक्षीत् तत्र दृष्टान्तः—मत्स्यं यथा दीने शुष्कउदनि उदकशब्दस्य उदन्नादेशः
उदके क्षियन्तं निवसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत् । दृष्ट्वा च तद्गोलक्षणं मधु विरवेण विविधेन
शब्देन विकृत्य बलं छित्वा निर्जभार पर्वतात् निर्जहार कथमिव चमसं न चमन्ति भक्षयन्त्य-
नेति चमसः सोमपात्रं तं यथा वृक्षाद् निर्हरति तद्वत् हरतोर्लिट् रूपं ह्यग्रहोर्भः ॥ ८ ॥

८. जैसे थोड़े जल में मत्स्य (व्याकुल) रहते हैं, वैसे ही बृहस्पति ने पर्वत के बीच बँधी और मधुर के समान अभीष्ट गायों को देखा। जैसे वृक्ष से सोमपात्र को निकाला जाता है, वैसे ही बृहस्पति ने पर्वत से गायों को निकाला।

सोषामविन्दत्सःस्व१सोअग्निंसोअर्केणविवबाधेतर्मांसि ।

बृहस्पतिर्गोवपुषोवलस्यनिर्मज्जानंनपर्वणोजभार ॥ ९ ॥

सः । उ॒षाम् । अ॒वि॒न्दत् । सः । स्व॑१रिति॑ स्वः । सः । अ॒ग्निम् ।
सः । अ॒र्केण॑ । वि । ब॒बा॒धे । तर्मा॑ंसि । बृह॒स्पतिः॑ । गो॒वपु॑षः ।
व॒ल॒स्य । निः । म॒ज्जान॑म् । न । प॒र्वणः॑ । ज॒भार॑ ॥ ९ ॥

सबृहस्पतिः तत्र पर्वतविवरे गवां दर्शनाय उषां उषसं अविन्दत् अलभत स एव स्वरादित्यं सोमं लब्ध्वा अर्केणार्चनीयेन तेजसा तमांसि विबबाधे अत्यर्थं बाधितवान् ततः सगोव-
पुषः गोरूपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य वलस्य पर्वणः पर्वतात् तागानिर्जभार बलेन निर्जहार ।
बलादाहरणे दृष्टान्तः—मज्जानं न पर्वणो रश्मिः मज्जानं यथातिक्रेशेन निर्हरति तद्वत् ॥ ९ ॥

९. बृहस्पति ने गायों को देखने के लिए उषा को प्राप्त किया ।
उन्होंने सूर्य और अग्नि को पाकर उत्तम तेज से अन्धकार को नष्ट किया ।
गायों से घिरे हुए “बल” के पर्वत से उन्होंने गायों का वैसे ही उद्धार किया,
जैसे अस्थि से मज्जा बाहर की जाती है ।

हिमेवप॒र्णामु॒षितावनानि॒बृहस्पति॑नाकृपयद्ब॒लोगाः ।

अ॒नानु॒कृत्य॑म॒पुनश्च॑कार॒यात्सूर्या॑मासा॒मिथ॑उ॒च्चरा॑तः ॥ १० ॥

हि॒माइ॒व । प॒र्णा । मु॒षिता । व॒नानि॑ । बृहस्पति॑ना । अ॒कृप॒यत् ।
ब॒लः । गाः । अ॒ननु॒कृत्य॑म् । अ॒पुनरि॑ति । च॒का॒र । यात् ।
सूर्या॑मासा । मि॒थः । उ॒त्त॒श्चरा॑तः ॥ १० ॥

हिमेव यथा हिमेनै पर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि मुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन वनानि
वननीयानि गोघनानि मुषितान्यभूवन् अथ गवामन्वेषणाय बृहस्पतिना आगतेन हेतुना बलः
अकृपयत् अस्मै तामुषितागाः प्रायच्छत् ततः अननुकृत्यं अननुकरणीयं अपुनःकर्तव्यं च त
त्कर्म चकार यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षीदित्यर्थः । किंतिदि
त्याह—सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ मिथः परस्परं अहोरात्रयोः उच्चरातः उच्चरतइति यावत् तच्च
कार । यादिति दीर्घश्छान्दसः ॥ १० ॥

१०. जैसे हिम पद्म-पत्रों का हरण करता है, वैसे ही “बल” की
सारी गायें बृहस्पति के द्वारा अपहृत हुईं । ऐसा कर्म दूसरे के लिए
अकर्तव्य और अननुकरणीय है । इस कार्य से सूर्य और चन्द्रमा उदित
होने लगे ।

अ॒मिश्र॑या॒वंन॑क॒शनेभि॑र॒श्वंनक्ष॑त्रेभिः॒पितरो॑द्याम॒पि॒शन् ।

रा॒त्र्या॒तमो॑अ॒दधु॑ज्योति॒रह॑न्बृहस्पति॑भि॒नद॑द्रि॒विद॑द्वाः ॥ ११ ॥

अ॒भि । श्या॒वम् । न । क॒शनेभिः॑ । अ॒श्वम् । नक्ष॑त्रेभिः । पि॒तरः ।
द्याम् । अ॒पि॒शन् । रा॒त्र्याम् । तमः । अ॒दधुः । ज्योतिः । अ॒हन् ।
बृहस्पतिः । भि॒नत् । अ॒द्रिम् । वि॒दत् । गाः ॥ ११ ॥

पितरः पालयितारो देवाः द्यां द्युलोकं नक्षत्रेभिः अश्विन्यादिभिरभ्यर्पितान् अभितः अदीपयन् पिश अवयवे अयं दीपनायां वर्तते । तत्र दृष्टान्तः—श्यावं न यथा श्याववर्णमश्वं कृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलंकुर्वति तद्वत् । तथा रात्र्यां तमोनिहितवन्तः किञ्च अहन् अद्विज्योतिरादित्याख्यमदधुः अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबंधः करणीयः अन्यथा स्वरोन घटते अत्रतु वाक्यभेदादनिघातः यदा बृहस्पतिः अर्द्धं वलेनाधिष्ठितं शिलोच्चयं भिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्र स्थितान् गाः पशून् विदत् अविदत् अलभत विदेर्लुङि लुदित्वाद् इ तदा देवा एवमकार्षुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

११. पालक देवों ने द्युलोक को नक्षत्रों से वैसे ही अलंकृत किया, जैसे श्यामवर्ण घोड़े को सुवर्णभूषणों से विभूषित किया जाता है । उन्होंने अन्धकार को रात्रि के लिए रखा और ज्योति दिन के लिए । पर्वत को फाड़कर बृहस्पति ने गोधन को प्राप्त किया ।

इदमकर्मनमो अभियाययः पूर्वीरन्वानोनवीति ।

बृहस्पतिः सहिगोभिः सो अश्वैः सवीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥ १२ ॥ १८ ॥

इदम् । अकर्म । नमः । अभियाय । यः । पूर्वीः । अनु ।

आनोनवीति । बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः ।

सः । वीरेभिः । सः । नृभिः । नः । वयः । धात् ॥ १२ ॥ १८ ॥

अभियाय अभ्रेषु भवाय अंतरिक्षाय मध्यमाय बृहस्पतये इदमुक्तं नमः स्तोत्रं अकर्म वयमकार्ष्म यो बृहस्पतिः पूर्वैर्बह्वीः ऋचः अनुक्रमेण आनोनवीति अत्यर्थं आभिमुख्येन ब्रवीति सबृहस्पतिरेव गोभिरश्वैश्च युक्तं वीरेभिः पुत्रैर्नृभिर्भृत्यादिभिश्च सहितं वयोचं नोस्मभ्यस्तोतृभ्यः धात् दधातुप्रयच्छतु तच्छब्दावृत्तिरादरार्था ॥ १२ ॥

१२. जिन बृहस्पति ने अनेक ऋचाओं को कहा है और जो अन्तरिक्ष-घासी हो गये हैं ! उनको हमने नमस्कार किया । बृहस्पति हमें गाय, घोड़ा, सन्तान, भृत्य और अन्न दें ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

॥ इति दशमे मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

षष्ठेऽनुवाके षोडशसूक्तानि भद्रा इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वध्यश्वपुत्रस्य सुमित्रस्यांशं आदितो द्वे जगत्यौ अथ दशत्रिष्टुभः अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते—भद्रा सुमित्रो वाध्यश्व आग्नेयं द्विजगत्यादीति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

भद्राअग्नेर्वध्यश्वस्यसंदृशोवामीप्रणीतिःसुरणाउपेतयः ।

यदींसुमित्राविशोअग्रंइन्धतेघृतेनाहुतोजरतेदर्विद्युतत् ॥ १ ॥

भद्राः । अग्नेः । वद्विःअश्वस्य । समदृशः । वामी । प्रदनीतिः ।

सुरणाः । उपेतयः । यत् । इम् । सुमित्राः । विशः । अग्ने ।

इन्धते । घृतेन । आहुतः । जरते । दर्विद्युतत् ॥ १ ॥

अग्नेर्वध्यमाणगुणस्य संदृशः संदृष्टयः वध्यश्वस्य एतन्नामकस्य मम पितुः भद्राः कल्याणकारिण्योभवन्तु यद्वा वध्यश्वस्य वध्यश्वकुले जातस्य अग्नेः संदृष्टयोभजनीयाभवन्तु प्रणीतिस्तस्य प्रणयनं वामी कल्याणी च भवतु तथा उपेतयः यज्ञं प्रत्युपगतयः सुरणाः शोभनरमणाभवन्ति सुमित्राः एतन्नामधेयाः विशः अमी मनुष्याः ईमेनमग्निं अग्ने प्रथमं यद्यदा इन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा घृतेन आहुतः हविर्भिश्च दर्विद्युतत् भृशं द्योतमानः दाधर्तिदधर्तीत्यादिना निपातितः सोमिर्जरते अस्माभिः स्तूयते ॥ १ ॥

१. बध्यश्व ने जिन अग्नि को स्थापित किया था, उनकी मूर्ति दर्शनीय हो, उनकी प्रसन्नता मङ्गलमयी हो और उनका यज्ञागमन शोभन हो । जिस समय हम सुमित्र लोग अग्नि को स्थापित करते हैं, उस समय अग्नि घृताहुति पाकर उद्दीप्त होते हैं और उनकी हम स्तुति करते हैं ।

घृतमग्नेर्वध्यश्वस्यवर्धनंघृतमन्नंघृतम्वस्यमेदनम् ।

घृतेनाहुतउर्वियाविप्रप्रथेसूर्यइवरोचतेसर्पिरातिः ॥ २ ॥

घृतम् । अग्नेः । वद्विःअश्वस्य । वर्धनम् । घृतम् । अन्नम् ।

घृतम् । ऊँ इति । अस्य । मेदनम् । घृतेन । आहुतः । उर्विया ।

वि । प्रथे । सूर्यःइव । रोचते । सर्पिःआसुतिः ॥ २ ॥

वध्यश्वस्य संबन्धिनः अग्नेर्वृतं दीयमानं हविर्वर्धनं भवतु तथा घृतमन्नं अदनीयं भवतु तथा अस्याग्नेर्वृतमु घृतमेव मेदनं पुष्टिकरं भवतु येनाग्निः पुष्टोभवति तन्मेदनं तेन घृतेनाहुतोऽग्निः उर्विया उरु अत्यन्तं विप्रप्रथे स्वतेजसा विप्रथितोभवति तथा सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोमिः सूर्यइव रोचते दीप्यते ॥ २ ॥

२. बध्यश्व के अग्नि घृत के द्वारा ही बढ़ें, घृत ही उनका आहार हो और घृत ही उन्हें स्निग्ध करे वा पुष्ट करे । घृताहुति पाकर अग्नि अत्यन्त विस्तृत होते हैं । घी देने पर अग्नि सूर्य के समान प्रदीप्त हो जाते हैं ।

अथ तृतीया—

यत्तेमनुर्यदनीकं सुमित्रः समीधे अग्ने तदिदं नवीयः ।

सरेवच्छोचस गिरो जुषस्व सवाजं दर्षि स इह श्रवो धाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनुः । यत् । अनीकम् । सुमित्रः । समुद्ध्ये । अग्ने ।

तत् । इदम् । नवीयः । सः । रेवत् । शोच । सः । गिरः । जुषस्व ।

सः । वाजम् । दर्षि । सः । इह । श्रवः । धाः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते त्वदीयं यदनीकं रश्मिसंघं मनुः एतन्नामकः यथा समीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयति सुमित्रः एतन्नामकोहं समीधे सम्यग्दीपयामि जिह्न्धीदीप्तौ लिटि इन्धि भवति न्याचेति कित्वाचलोपः तदिदं सोयं रश्मिसंघः नवीयः नवतरो भवतु सत्त्वेरेवद्धनयुक्तं यथा भवति तथा शोच प्रज्वल स एव त्वं गिरः अस्मदीयाः स्तुतीर्जुषस्व सेवस्व सत्त्वं वाजं शत्रुबलं दर्षि विदारय तथा इह मयि श्रवोन्नं धाः धेहि ॥ ३ ॥

३. जैसे मनु तुम्हारी मूर्ति (किरणों) को प्रदीप्त करते हैं, वैसे ही मैं भी तुम्हें प्रदीप्त करता हूँ। यह रश्मिसंघ नया है। तुम धनी होकर प्रदीप्त होओ। हमारे स्तोत्र को ग्रहण करो, शत्रु-सेना को विदीर्ण करो और यहां अन्न स्थापित करो।

यं त्वा पूर्वमीळितो वध्यश्च समीधे अग्ने स इदं जुषस्व ।

सनः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे ॥ ४ ॥

यम् । त्वा । पूर्वम् । ईळितः । वध्यश्च । समुद्ध्ये । अग्ने । सः ।

इदम् । जुषस्व । सः । नः । स्तिपाः । उत । भव । तनूपाः ।

दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्मे इति ॥ ४ ॥

ईळितः व्यत्ययेन कर्तरिक्तः स्तोता वध्यश्चोममपिता पूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं यं त्वा स्वां समीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयत् सत्त्वमिदानीं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व यद्वा वध्यश्चः तस्य पुत्रोहं सम्यक् दीपितवानस्मि सत्त्वं नोस्माकं स्तिपाः पृषोदरादिः पत्न्यं गृहं तस्य रक्षको भव यद्वा उपस्थितान् ज्योतिष्टोमादीन् यागान् पालयतीति स्तिपाः अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव उतापि च तनूपाः स्वांगानां रक्षको भव । किञ्च दात्रं तद्धनं रक्षस्व यदिदं धनं ते तव स्वभूतेष्वस्मे अस्मास्तु तिष्ठति ॥ ४ ॥

४. वध्यश्च ने प्रथम तुम्हें प्रदीप्त किया था। तुम हमारे गृह और देह की रक्षा करो। तुमने यह जो कुछ दिया है, सबकी रक्षा करो।

अथ पञ्चमी—

स॒वाद्यु॒म्नीवा॑ध्य॒श्वोत॒गो॒पामा॒त्वाता॒रीद॒भिमा॑ति॒र्जनाना॑म् ।
 शूर॑इव॒धृष्णु॑श्च्य॒र्वनः॒सुमि॑त्रः॒प्रनु॒वोच॑वा॒ध्यश्व॑स्य॒नाम॑ ॥ ५ ॥
 भव॑ । यु॒म्नी । वा॒घ्निऽअ॒श्व । उ॒त । गो॒पा । मा । त्वा । ता॒रीत् ।
 अ॒भिऽमा॑तिः । ज॒नाना॑म् । शूरः॑इव । धृ॒ष्णुः । च्य॒र्वनः ।
 सु॒मि॒त्रः । प्र । नु । वो॒चम् । वा॒घ्निऽअ॒श्वस्य॑ । ना॒म ॥ ५ ॥

हे वाध्यश्व वध्यश्वकुलेजाताग्ने युम्नी युम्नं द्योततेर्यशोवानं वा तद्वान् भव । उतापिच गोपा गोपायिता भव । किञ्च त्वा त्वां कश्चिदपि मातारीद माहिनस्तु यतः जनानां शत्रूणामभिमातिः अभिभवनशीलमानयुक्तः अभिभविता भवसि । किञ्च शूरइव बलवानिव धृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्मात् च्यवनः तेषां च्यावयिता भवसि अथ वाध्यश्वस्याग्नेस्तव नाम अग्निर्जात वेदवैश्वानरइत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रोहं प्रवोचं प्रब्रवीमि तस्मान्मे अचादियुक्तो भव ॥ ५ ॥

५. बध्यश्व के अग्नि, प्रदीप्त होओ। रक्षक बनो। लोगों की हिंसा करनेवाला तुम्हें पराजित न करने पावे। वीर के समान शत्रु-धर्षक और शत्रु-नाशक बनो। बध्यश्व के अग्नि के नामों को मैं (सुमित्र) कहता हूँ।

सम॒ज्याप॑र्व॒त्याइ॒वसू॑नि॒दासा॑वृ॒त्राण्यार्या॑जिगेथ ।

शूर॑इव॒धृष्णु॑श्च्य॒र्वनो॒जनाना॑त्त्वम॒ग्नेपृ॒तना॑यू॒रभि॑ष्याः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सम् । अ॒ज्या । प॑र्व॒त्या । व॒सू॒नि । दा॒सा । वृ॒त्राणि॑ । आ॒र्या ।

जि॒गेथ॑ । शूरः॑इव । धृ॒ष्णुः । च्य॒र्वनः । ज॒नाना॑म् ।

त्वम् । अ॒ग्ने । पृ॒तना॑यून् । अ॒भि । स्याः॑ ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे अग्ने अज्या अज्जन्ति गच्छन्तीत्यज्ययोजनाः तेभ्योहितानि पर्वत्या पर्वतभवानि वसूनि गवादिलक्षणानि संजिगेथ शत्रुभ्यः संजितवानसि तथा अर्या बलवद्भिः कृतान् दासा दासैरसुरैः कृतान् वृत्राणि उपद्रवान् संजिगेथ तान् हतवानसीत्यर्थः जिजये छिटि रूपं शूरइव धृष्णुः जनानां च्यवनस्त्वं पृतनायून् संग्रामकामान् अभिष्याः अभिभव पृतनायू-नित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः अश्वाघस्यादित्यात्वं विधीयमानं अस्मादपि व्यत्ययेन भवति ॥६॥

६. अग्नि, पर्वत पर उत्पन्न जो धन है, उसे तुमने दासों से जीतकर आर्यों को दिया है। तुम दुष्टर्ष वीर के समान शत्रुओं को मारो। जो युद्ध करने आते हैं, उनसे भिड़ो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथ सप्तमी—

दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षा यमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथः क्रभ्वा ।
द्युमान् द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घतन्तुः । बृहत् उक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रस्तरीः ।
शतनीथः । क्रभ्वा । द्युमान् । द्युमत्सु । नृभिः ।
मृज्यमानः । सुमित्रेषु । दीदयः । देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घतन्तुः यैर्यज्ञं संतनोति ते तन्तवः स्तोत्रादयः प्रभूतस्तुतिमान् बृहदुक्षाः उक्षासेचकोर-
ग्निः प्रभूतरश्मियुक्तः सहस्रस्तरीः हवीरूपबद्धाच्छादनः शतनीथः आहवनीयादिद्वारेण बहु-
विधनयनः क्रभ्वा महान् द्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये द्युमान् अतिशयेन दीप्तिमानयमग्निः नृभिः
कर्मनेतृभिः ऋत्विग्भिः मृज्यमानः अलंक्रियमाणो भवति मृजू शौचालंकारयोः सत्त्वं देवयत्सु
देवान्कामयमानेषु सुमित्रेष्वस्मासु दीदयः दीप्यस्व दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ ७ ॥

७. ये अग्नि दीर्घ-तन्तु हैं (इनका वंश विस्तृत है) । ये प्रधान दाता
हैं । ये सहस्र स्थानों का आच्छादन करते हैं । शतसंख्यक मार्गों से जाते
हैं । ये प्रदीप्तों में महान् प्रदीप्त हैं । प्रधान पुरोहित लोग इन्हें अलंकृत
करते हैं अग्नि देव-भक्त सुमित्र-वंशीयों के गृह में प्रदीप्त होओ ।

त्वेधेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्च तैव समना सबर्धुक् ।
त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुदुघा । जातवेदः । असश्च ता इव । समना ।
सबः ऽधुक् । त्वम् । नृभिः । दक्षिणावत् नृभिः । अग्ने ।
सुमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत् नृभिः ॥ ८ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने त्वे त्वयि सुदुघा सुष्ठु पयसो दोग्ध्री काचित् होमसाधनभूता धे-
नुरस्ति कीदृशी असश्च तैव संगवर्जितेनेव एकत्र स्थित्यभावात् कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन
समना संगता सबर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाक् वैद्युते त्वय्यस्तीति भावः ता-
दृशत्वं नृभिः कर्मनेतृभिः दक्षिणावद्भिः ऋत्विग्यो देयत्वेन तद्वद्भिः देवयद्भिः देवकामैः सु-
मित्रेभिः अस्माभिरिध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे ॥ ८ ॥

८. ज्ञानी अग्नि, तुम्हारी गाय को बहुत सरलता से दूहा जाता है ।
उसके दोहन में कोई विघ्न-बाधा नहीं है । वह सावधान होकर अमृत-रूप
बूथ देती है । देव-भक्त सुमित्रवंशीय प्रधान व्यक्ति, दक्षिणा-सम्पन्न होकर,
तुम्हें प्रज्वलित करते हैं ।

अथ पञ्चमी—

संवाद्युम्नीवाध्यश्वोतगोपामात्वातारीदभिमातिर्जनानाम् ।
 शूरइवधृष्णुश्च्यवनःसुमित्रःप्रनुवोचंवाध्यश्वस्यनाम ॥ ५ ॥
 भव । युम्नी । वा॒घ्रिऽअ॒श्व । उ॒त । गो॒पा । मा । त्वा । ता॒रीत् ।
 अ॒भिऽमा॒तिः । ज॒ना॒नाम् । शू॒रऽइ॒व । धृ॒ष्णुः । च्य॒वनः ।
 सु॒मि॒त्रः । प्र । नु । वो॒चम् । वा॒घ्रिऽअ॒श्वस्य । ना॒म ॥ ५ ॥

हे वाध्यश्व वध्यश्वकुलेजाताग्ने युम्नी युम्नं द्योततेर्यशोवानं वा तद्वान् भव । उतापिच गोपा गोपायिता भव । किञ्च त्वा त्वां कश्चिदपि मातारीव माहिनस्तु यतः जनानां शत्रूणामभिमातिः अभिभवनशीलमानयुक्तः अभिभविता भवसि । किञ्च शूरइव बलवानिव धृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्मात् च्यवनः तेषां च्यावयिता भवसि अथ वाध्यश्वस्याग्नेस्तव नाम अग्निर्जात वेदावैश्वानरइत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रोहं प्रवोचं प्रब्रवीमि तस्मान्मे अनादियुक्तो भव ॥ ५ ॥

५. बध्यश्व के अग्नि, प्रदीप्त होओ। रक्षक बनो। लोगों की हिंसा करनेवाला तुम्हें पराजित न करने पावे। वीर के समान शत्रु-धर्षक और शत्रु-नाशक बनो। बध्यश्व के अग्नि के नामों को मैं (सुमित्र) कहता हूँ।

समञ्ज्यापर्वत्याइवसूनिदासावृत्राण्यार्याजिगेथ ।

शूरइवधृष्णुश्च्यवनोजनानांत्वमग्रेपृतनायूरभिष्याः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सम् । अ॒ज्या । प॒र्व॒त्या । व॒सू॒नि । दा॒सा । वृ॒त्रा॒णि । आ॒र्या ।
 जि॒गे॒थ । शू॒रऽइ॒व । धृ॒ष्णुः । च्य॒वनः । ज॒ना॒नाम् ।
 त्वम् । अ॒ग्ने । पृ॒त॒ना॒यून् । अ॒भि । स्याः ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे अग्ने अज्या अज्जन्ति गच्छन्तीत्यज्ययोजनाः तेज्योहितानि पर्वत्या पर्वतभवानि वसूनि गवादिलक्षणानि संजिगेथ शत्रुक्यः संजितवानसि तथा अर्या बलवद्भिः कृतान् दासा दासैरसुरैः कृतान् वृत्राणि उपद्रवान् संजिगेथ तान् हतवानसीत्यर्थः जिजये छिटि रूपं शूरइव धृष्णुः जनानां च्यवनस्त्वं पृतनायून् संग्रामकामान् अभिष्याः अभिभव पृतनायू- नित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः अश्वाघस्यादित्यात्वं विधीयमानं अस्मादपि व्यत्ययेन भवति ॥६॥

६. अग्नि, पर्वत पर उत्पन्न जो धन है, उसे तुमने दासों से जीतकर आर्यों को दिया है। तुम दुर्द्वर्ष वीर के समान शत्रुओं को मारो। जो युद्ध करने आते हैं, उनसे भिड़ो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथ सप्तमी—

दीर्घतन्तुर्वृहदुक्षा॒यम॒ग्निःस॒हस्र॑स्तरीःशतनीथ॒ऋ॒भ्वा ।
द्यु॒मान्द्यु॒मत्सु॒नृभिर्मृ॒ज्यमा॑नःसु॒मित्रे॑षुदीदयोदेव॒यत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घतन्तुः । वृहत्सु उक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रस्तरीः ।
शतनीथः । ऋभ्वा । द्युमान् । द्युमत्सु । नृभिः ।
मृज्यमानः । सुमित्रेषु । दीदयः । देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घतन्तुः यैर्यज्ञं संतनोति ते तन्तवः स्तोत्रादयः प्रभूतस्तुतिमान् वृहदुक्षाः उक्षासेचकोर-
ग्निः प्रभूतरश्मियुक्तः सहस्रस्तरीः हवीरूपबद्धाच्छादनः शतनीथः आहवनीयादिद्वारेण बहु-
विधनयनः ऋभ्वा महान् द्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये द्युमान् अतिशयेन दीप्तिमानयमग्निः नृभिः
कर्मनेतृभिः ऋविग्भिः मृज्यमानः अलंक्रियमाणोभवति मृजु शौचालंकारयोः सत्त्वं देवयत्सु
देवान्कामयमानेषु सुमित्रेष्वस्मासु दीदयः दीप्यस्व दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ ७ ॥

७. ये अग्नि दीर्घ-सन्तु हं (इनका वंश विस्तृत है) । ये प्रधान दाता
हैं । ये सहस्र स्थानों का आच्छादन करते हैं । शतसंख्यक मार्गों से जाते
हैं । ये प्रदीप्तों में महान् प्रदीप्त हैं । प्रधान पुरोहित लोग इन्हें अलंकृत
करते हैं अग्नि देव-भक्त सुमित्र-वंशीयों के गृह में प्रदीप्त होओ ।

त्वे॒धेनुःसु॒दुघा॑जातवेदो॒स॒श्वतै॑वस॒मना॑स॒ब॒र्धुक् ।
त्वंनृ॒भिर्दक्षि॑णाव॒द्भिरग्रे॑सु॒मित्रे॑भिरि॒ध्यसे॑देव॒यद्भिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुदुघा । जातवेदः । असश्वताश्च । समना ।
सबः धुक् । त्वम् । नृभिः । दक्षिणावत्सुभिः । अग्रे ।
सुमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्सुभिः ॥ ८ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्रे त्वे त्वयि सुदुघा सुष्ठु पयसोदोग्धी काचित् होमसाधनभूता धे-
नुरस्ति कीदृशी असश्वतेव संगवर्जितेनैव एकत्र स्थित्यभावात् कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन
समना संगता सबर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाक् वैद्युते त्वय्यस्तीतिभावः ता-
दृशत्वं नृभिः कर्मनेतृभिः दक्षिणावद्भिः ऋविग्भ्योदेयत्वेन तद्वद्भिः देवयद्भिः देवकर्मैः सु-
मित्रेभिः अस्माभिरिध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे ॥ ८ ॥

८. ज्ञानी अग्नि, तुम्हारी गाय को बहुत सरलता से बूहा जाता है ।
उसके दोहन में कोई विघ्न-बाधा नहीं है । वह सावधान होकर अमृत-रूप
बूध देती है । देव-भक्त सुमित्रवंशीय प्रधान व्यक्ति, दक्षिणा-सम्पन्न होकर,
तुम्हें प्रज्वलित करते हैं ।

अथ नवमी-

देवाश्चित्तेअमृताजातवेदोमहिमानंवाध्यश्वप्रवोचन् ।

यत्संपृच्छंमानुषीर्विशआयन्त्वंनृभिरजयस्त्वानृधेभिः ॥ ९ ॥

देवाः । चित् । ते । अमृताः । जातवेदः । महिमानम् ।

वाग्निःअश्व । प्र । वोचन् । यत् । समःपृच्छम् । मानुषीः । विशः ।

आयन् । त्वम् । नृभिः । अजयः । त्वाऽनृधेभिः ॥ ९ ॥

हे जातवेदः हे वाध्यश्वाग्ने ते तव महिमानं अमृतादेवाश्चित् देवाअपि प्रवोचन् प्रब्रुवन्ति यद्यदा मानुषीर्मनुष्यसंबन्धिन्योविशः प्रजाः संपृच्छं देवैः सह कोवाअसुरान् हन्तीत्येवमादिकं संप्रश्नमायन् प्राप्तवन्तः तदा त्वं नृभिः सर्वस्य नेतृभिः त्वावृधेभिः त्वयावर्धितैर्देवैः सह कर्मविघ्नकारिणः तानजयः जितवानसि ॥ ९ ॥

९. बध्यश्च के अग्नि, अमर देवता तुम्हारी महिमा गाते हैं। जिस समय मनुष्य लोग तुम्हारी महिमा जानने के लिए गये, उस समय तुमने सबके नेता और वृद्धित देवों के साथ कर्म विघ्नकारकों को जीत डाला ।

पितेवपुत्रमविभरूपस्थेत्वामग्नेवध्यश्वःसंपर्यन् ।

जुषाणोअस्यसमिधंयविष्ठोतपूर्वाअवनोवार्धतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽइव । पुत्रम् । अविभः । उपस्थे । त्वाम् । अग्ने ।

वग्निःअश्वः । संपर्यन् । जुषाणः । अस्य । समःइधम् । यविष्ठ ।

उत । पूर्वान् । अवनोः । वार्धतः । चित् ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वां उपस्थे पृथिव्याउपस्थाने उत्तरवेद्यां संपर्यन् परिचर्या कर्मा परिचरन् वध्यश्वोमम पिता अविभः धृतवान् हविर्भिः पोषितवान् वा कथमिव पितेव यथा पिता समीपे पुत्रं स्थापयति पोषयति वा दुभृज् धारणपोषणयोः लिङि तिपि गुणेरुक्ते हल्ङ्यादिना तिपो-लोपः हे यविष्ठ युवतमाग्ने उतापिच अस्य वध्यश्वस्य पितुर्वा मम वा समिधं जुषाणः सेवमानः सन् पूर्वान् पत्नान् वार्धतश्चित् बाधकानपिशत्रून् अवनोः अवधीः वनतिर्हिंसायाम् भौवादिकः व्यत्ययेन उपप्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. अग्नि, जैसे पिता पुत्र को गोद में लेकर उसका लालन-पालन करता है, वैसे ही मेरे पिता ने तुम्हारी सेवा की है। युवक अग्नि, तुमने मेरे पिता से समिधा प्राप्त करके बाधक शत्रुओं को मारा था ।

अथैकादशी-

शश्वदग्निर्वध्यश्वस्यशत्रून्वृभिर्जिगायसुतसोमवद्भिः ।

समनंचिददहश्चित्रभानोवव्राधन्तमभिनवृधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वत् । अग्निः । वृद्धिः अश्वस्य । शत्रून् । वृद्धिः । जिगाय ।

सुतसोमवत् वृद्धिः । समनम् । चित् । अदहः । चित्रभानो

इति चित्रभानो । अव । व्राधन्तम् । अभिनत् । वृधः । चित् ॥ ११ ॥

सोमिः वध्यश्वस्य सुतसोमवद्भिः अभिषुतसोमैः अनुवादकोमत्वर्थीयः तैर्नृभिः ऋत्वि-
ग्भिः शश्वत् सर्वदा शत्रून् जिगाय जितवान् अथ प्रत्यक्षः हे चित्रभानो नानातेजस्क चाय-
नीयदीप्तिमन्वाग्ने त्वं समनंचिद् समनमिति संग्रामनाम तमप्यदहः स्वतेजोभिः । अथ तव
स्तोता वध्यश्वः वृद्धश्चित् स्वयं वृद्धोभवत् व्राधन्तं वर्धमानं हिंसकं वा अवाभिनत् अवाङ्मुखं
कृत्वाच्छिनत् यद्वात्वमेव तमवाभिनत् अवाङ्मुखं कृत्वा अभिनः अच्छिनः प्रथममध्यमयोः
समानमेतद्गुणम् ॥ ११ ॥

११. सोमरस प्रस्तुत करनेवालों के साथ बध्मश्व के अग्नि शत्रुओं
को सदा से जीतते आते हैं । नाना तेजोंवाले अग्नि, तुमने ध्यान देकर,
हिंसक को जलाया है । जो हिंसक अधिक बढ़ गये थे, उन्हें अग्नि ने मार
डाला ।

अयमग्निर्वध्यश्वस्यवृत्रहासनकात्प्रेद्धोनमसोपवाक्यः ।

सनोअजामीनृतवाविजामीनभितिष्ठशर्धतोवाघ्यश्वा ॥ १२ ॥ २० ॥

अयम् । अग्निः । वृद्धिः अश्वस्य । वृत्रहा । सनकात् । प्रहृद्धः ।

नमसा । उपवाक्यः । सः । नः । अजामीन् । उत । वा ।

विजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वाग्निः अश्व ॥ १२ ॥ २० ॥

वृत्रहाशत्रूणां हन्तायमग्निः सनकात् चिरादारभ्य वध्यश्वस्य हविषापेक्षः प्रकर्षेण दी-
पितोभवति तथा तस्य नमसा नमस्कारेण सह उपवाक्यः उपस्तोतव्योभवति हेवाघ्यश्व व-
ध्यश्वकुले मथनेन समुत्पन्नाग्ने सत्त्वं नोस्माकं अजामीनज्ञातीन् शत्रून् उतवा अपिवा शर्ध-
तोर्हिसतोविजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि अभितिष्ठ अभिभव ॥ १२ ॥

१२. बध्मश्व के अग्नि शत्रु-हन्ता हैं । ये सदा से प्रज्वलित हैं । ये
नमस्कार के योग्य हैं । बध्मश्व के अग्नि, हमारे विजातीय शत्रुओं और
विजातीय हिंसकों को हराओ ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये विंशोवर्गः ॥ २० ॥

इमांमइत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वाध्यश्वसुमित्रस्यार्घं त्रैष्टुभं तनूनपाद्वर्जिताः सनराशं-
साः समिदादयः प्रत्यृचं देवताः । तथाचानुक्रान्तम्—इमांमएकादशाप्रमिति । वध्यश्वगोत्राणां
पशाविदमाप्रीसूक्तं । सूत्रितञ्च—समिद्धोअद्येति सर्वेषां यथा ऋषिवेति ।

तत्र प्रथमा—

इमांमेअग्नेसमिधं जुषस्वेळस्पदेप्रतिहर्याघृताचीं ।

वर्ष्मन्पृथिव्याः सुदिनत्वे अह्नामूर्ध्वोभव सुक्रतो देवयज्या ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । सम्सृद्धम् । जुषस्व । इळः । पदे । प्रति ।

हर्य । घृताचीम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । सुदिनत्वे ।

अह्नाम् । ऊर्ध्वः । भव । सुक्रतो इति सुक्रतो । देवयज्या ॥ १ ॥

हे अग्ने इळस्पदे इळयास्पदे । एतद्वाइळयास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिरिति ब्राह्मणं । उत्त-
रवेद्यां इमां मे मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व तथा घृताचीं घृतमञ्चन्तीं सुचं प्रतिहर्यं प्रतिका-
मयस्व । किञ्च हे सुक्रतो सुप्रज्ञ पृथिव्यावर्ष्मन् वर्ष्मणि समुच्छ्रूते पूर्वोक्तदेशे अह्नांसुदिनत्वे
तन्निमित्तं देवयज्या देवयागेन हेतुना ऊर्ध्वः ज्यालाभिरुचतोभव ॥ १ ॥

१. अग्नि, उत्तरवेदी पर की गई मेरी समिधा को ग्रहण करो और
घृतवाली लृक् की अभिलाषा करो । सुप्रज्ञ अग्नि, पृथिवी के उन्नत प्रदेश
पर सुदिन के लिए देवयज्ञ से, ज्वालाओं के साथ, ऊपर उठो ।

अथ द्वितीया—

आदेवानामग्रयावेह्यानुनराशंसो विश्वरूपेभिरश्वैः ।

ऋतस्य पथानमसामियेधो देवेभ्यो देवतमः सुसूदत् ॥ २ ॥

आ । देवानाम् । अग्रयावा । इह । यातु । नराशंसः ।

विश्वरूपेभिः । अश्वैः । ऋतस्य । पथा । नमसा ।

मियेधः । देवेभ्यः । देवतमः । सुसूदत् ॥ २ ॥

देवानामग्रयावा अग्ने गन्ता नराशंसः उभेवनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृ-
तिस्वरत्वं नरैः शंसनीयः एतन्नामकोष्ठीः विश्वरूपेभिर्नारूपैः अश्वैरोहिदाख्यैः सह इहा-
स्मिन्यज्ञे आयातु आगत्य च मियेधः मेध्यः यज्ञहितः स्तुतियोग्योवा देवतमः देवानां मुख्यः

सोमिः हविर्नयनयोग्येन ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा स्तोत्रेण सह देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः
सुषुदत् हविः प्रेरयतु ॥ २ ॥

२. देवों के अग्रगामी और मनुष्यों के द्वारा प्रशंसनीय अग्नि नाना
वर्णोंवाले अश्वों के साथ इस यज्ञ में पधारें। अत्यन्त योग्य और देवों में
मुख्य अग्नि हवि ले जायें।

शश्वत्तममीळतेदूत्यायहविष्मन्तोमनुष्यासोअग्निम् ।
वहिष्ठैरश्वैःसुवृतारथेनादेवान्वक्षिनिषदेहहोता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमम् । ईळते । दूत्याय । हविष्मन्तः । मनुष्यासः ।
अग्निम् । वहिष्ठैः । अश्वैः । सुवृता । रथेन । आ ।
देवान् । वक्षि । नि । सद । इह । होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमं अत्यंतनित्यं अग्निं हविष्मन्तः संभृतहविष्कामनुष्यासोमनुष्यायजमानादूत्याय
दूतस्य भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः दूतकर्मणे हविर्वहनलक्षणाय तन्निमित्तं ईळते स्तुवन्ति
सत्त्वं एवं स्तुतः वहिष्ठैर्वोद्धतमैरश्वैः सुवृता सुवर्तनेन रथेन च सह देवानिन्द्रादीन् आवक्षि
अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यावह मापय ततः त्वं होता भवन् इहास्मिन्यज्ञे निषद निषीद ॥ ३ ॥

३. हविर्दाता यजमान सनातन अग्नि की, दूत-कर्म के लिए, स्तुति
करते हैं। वाहक अश्वों और सुन्दर रथ के साथ इन्द्रादि देवों को यज्ञ
में ले आओ। होता होकर तुम इस यज्ञ में बैठो।

विप्रथतादेवजुष्टंतिरश्वादीर्घद्राघ्मासुरभिभूत्वस्मे ।
अहेळतामनसादेवबर्हिःरिन्द्रज्येष्ठोऽशतोयक्षिदेवान् ॥ ४ ॥
वि । प्रथताम् । देवजुष्टम् । तिरश्वा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि ।
भूतु । अस्मे इति । अहेळता । मनसा । देव । बर्हिः ।
इन्द्रज्येष्ठान् । अशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्नामकाग्ने देवजुष्टं देवैः सेवितं तिरश्वा तिरश्चीनं तिर्यगश्चनं इदं बर्हिः विप्रथतां
विशेषण विस्तृतं भवतु तथा दीर्घं चेदं द्राघ्मा द्राघिन्ना दीर्घशब्दस्येयमिति प्रियस्थितेत्या-
दिना द्राघिरादेशः अकारस्य इकारोवर्णव्यापत्या पश्चादलोपः द्राघिन्ना युक्तं भवतु अस्मे अ-
स्मदीयं बर्हिः सुरभिसोमादिहरिर्निधानैः सुगंधं भूतु भवतु हे देव द्योतमान हे बर्हिः एतन्नाम-
काग्ने अहेळता हेळइति क्रोधनाम अकुध्यता मनसा अशतोहवींषि कामयमानान् इन्द्रज्येष्ठा-
न् इन्द्रमधानान् देवान् यक्षि यज पूजय ॥ ४ ॥

४. देवों के द्वारा सेवित और टेढ़ा कुश विस्तृत हो—अत्यन्त लम्बा
हो। हमारा कुश सुरभि हो। बर्हि नामक अग्नि, प्रसन्नचित्त से हवि चाहने-
वाले इन्द्रादि देवों का पूजन करो।

दिवोवासानुस्पृशतावरीयः पृथिव्यावामात्रया विश्रयध्वम् ।

उशतीर्द्वारोमहिनामहद्भिर्देवरथं रथयुधारयध्वम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

दिवः । वा । सानु । स्पृशत । वरीयः । पृथिव्या । वा । मात्रया ।

वि । श्रयध्वम् । उशतीः । द्वारः । महिना । महत्क्षितिः ।

देवम् । रथम् । रथयुः । धारयध्वम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हे द्वारः एतन्नामधेयादेव्यः यूयं दिवोवा वाशब्दश्चार्थे दिवश्च सानु समुच्छ्रितं वरीयः उरुतरं स्थानं स्पृशत उन्नताभवतेत्यर्थः चवायोगेप्रथमेति न निघातः किञ्च । पृथिव्याश्च यावती मात्रास्ति तावत्या मात्रया विश्रयध्वं विस्तृता भवत उशतीर्देवान् कामयमाना यूयं रथयुः सुपांसुलुगिति जसः सुः रथकामाः सत्यः महिना महिम्ना महद्भिर्देवैरधिष्ठितं अतएव देवं द्योतमानं रथं रमणसाधनं धारयध्वं धारयत ॥ ५ ॥

५. द्वार-देवियो, आकाश के उन्नत स्थान को छुओ वा उन्नत होओ । पृथिवी के समान विस्तृत होओ । देवाभिलाषी और रथकामी होकर तुम लोग अपनी महिम्ना से देवों के द्वारा अधिष्ठित और विहार-साधन रथ को धारण करो ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथ षष्ठी—

देवीदिवोदुहितरांसुशिल्पे उषासानक्तांसदतानियोनौ ।

आवां देवासं उशती उशन्तं उरौ सीदन्तु सुभगे उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी इति । दिवः । दुहितरा । सुशिल्पे इति सुशिल्पे । उषासानक्तांसदताम् । नि । योनौ । आ । वाम् । देवासः । उशती इति ।

उशन्तः । उरौ । सीदन्तु । सुभगे इति सुभगे । उपस्थे ॥ ६ ॥

देवी द्योतमानेदिवोद्युलोकस्य दुहितरा दुहितरौ सुशिल्पे शोभनरूपे उषासानक्ता उषाश्च नक्तं च अहोरात्रौ योनौ यज्ञस्थाने निषदतां निषीदतां हे इशती उशत्यौ कामयमाने हे सुभगे शोभनधने हे देव्यौ वां युवयोः उरौ विस्तीर्णे उपस्थे समीपस्थे स्थाने उशन्तः हवींषि कामयमानाः देवासो देवाः आसीदन्तु उपविशन्तु ॥ ६ ॥

६. प्रकाशमाना, द्युलोक की पुत्री और शोभन-रूपा उषा तथा रात्रि यज्ञ-स्थान में विराजें । अभिलाषिणी और शोभन-धन देवियो, तुम्हारे विस्तृत और समीपस्थ स्थान में हवि की इच्छावाले देवता बैठें ।

अथ सप्तमी-

ऊर्ध्वो॒ग्रावा॑वृ॒हद॒ग्निः॒समि॑द्धः॒प्रि॒या॒धामा॑न्यदि॒तेरु॒पस्थे॑ ।
पुरो॒हि॒तावृ॒त्विजा॑य॒ज्ञेअ॒स्मिन्वि॒दुष्ट॑रा॒द्रवि॑ण॒माय॑जेथाम् ॥ ७ ॥
ऊर्ध्वः । ग्रावा । बृहत् । अग्निः । समऽईद्धः । प्रिया । धामानि ।
अदितेः । उपस्थे । पुरःऽहितौ । ऋत्विजा । यज्ञे ।
अस्मिन् । विदुःऽतरा । द्रविणम् । आ । यजेथाम् ॥ ७ ॥

ग्रावा सोमाभिषवाय यदा ऊर्ध्वः उच्यते भवति यदा च बृहत् महानग्निः समिद्धः हवि-
भिः सम्यक् दीप्तो भवति तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविःप्रदानेन प्रीणयितुं धामानि
हविषां धारकाणि यज्ञपात्राणि अदितेः पृथिव्या उपस्थे यज्ञसदने यदा आसादितानि भवन्ति
तदानीं हे ऋत्विजौ दैव्यौ होतारौ पुरोहितौ पुरतो निहितौ विदुष्टरा छान्दसं संप्रसारणं विद्वत्त-
मौ युवा अस्मिन्यज्ञे द्रविणं धनमायजेथां यजिर्दानार्थः अस्मभ्यमाभिमुख्येन प्रयच्छतं ॥ ७ ॥

७. जिस समय सोमाभिषव के लिए पत्थर उठाया जाता है, जिस
समय महान् अग्नि समिद्ध होते हैं और जिस समय देवों के प्रिय धाम
(हविर्धारक यज्ञ-पात्र) यज्ञ-स्थान में लाये जाते हैं, उस समय, हे पुरोहित,
ऋत्विक् और विद्वान् दो पुरुषों, इस यज्ञ में वन दो ।

तिस्रो॑दे॒वीर्ब॒र्हि॒रिदं॑वरी॒यआसी॑दतच॒क्रमा॑व॒स्यो॒नम् ।
म॒नु॒ष्वद्य॑ज्ञं सु॒धिता॑ह॒वींषी॑ळादे॒वीघृत॑प॒दीजु॑षन्त ॥ ८ ॥
तिस्रः । देवीः । बर्हिः । इदम् । वरीयः । आ । सीदत् । चक्रम ।
वृः । स्योनम् । मनुष्वत् । यज्ञम् । सुधिता । हवींषि ।
इळा । देवी । घृतपदी । जुषन्त ॥ ८ ॥

हे तिस्रोदेवीः इळाद्यास्तिस्रोदेव्यः वरीयः उरुतरं इदं बर्हिंरासीदत कालाध्वनोरिति
द्वितीया अत्यंतं तस्मिन्निषीदत कुतएतत्तत्राह वीरुष्यदर्थं स्योनं विस्तीर्णमिदं चक्रम वयं
कृतवन्तः वाक्यभेदादनिघातः । इळाएतन्नामिका देवी द्योतमाना सरस्वती घृतपदी दीप्तपद्मोपेता
भारती च एता मनुष्वत् मनोर्यज्ञे यथा हवींष्यसेवन्त तद्दस्मदीयं यज्ञं सुधिता सुधुनिहि-
तानि हवींषि च जुषन्त सेवतां ॥ ८ ॥

८. हे इडा आवि तीन बेवियो, इस उन्नत कुश पर बैठो । तुम्हारे
लिए इसे हमने बिछाया है । इडा, प्रकाशमाना सरस्वती और दीप्त पद्म
से युक्त भारती ने जैसे मनु के यज्ञ में हवि का सेवन किया था, वैसे
ही हमारे यज्ञ में भली भाँति रखे हुए हवि का सेवन करो ।

त्वाष्टस्य पशोर्बपायागस्य देवत्वष्टरिति याज्या । सूत्रितश्च—देवत्वष्टर्यद्वचारुत्वमानद्
पिशंगरूपः सुभरोवयोधाइति ।

देवत्वष्टर्यद्वचारुत्वमानद्व्यदङ्गिरसामभवंसचाभूः ।

सदेवानांपाथउपप्रविद्वानुशान्यक्षिद्रविणोदःसुरत्नः ॥ ९ ॥

देव । त्वष्टः । यत् । ह । चारुत्वम् । आनद्व । यत् ।

अङ्गिरसाम् । अभवं । सचाभूः । सः । देवानाम् । पाथः ।

उप । प्र । विद्वान् । उशान् । यक्षि । द्रविणः । सुदः । सुरत्नः ॥ ९ ॥

हे देव हे त्वष्टः एतन्नामक त्वं यच्चारुत्वं हविर्भिः कल्याणरूपत्वं आनद्व प्राप्तवानसि
अश्रोतेर्लिटि प्रत्ययस्य लुक् यश्च त्वं अंगिरसामस्माकं सचाभूः सह भावी सखाभवः हे द्र-
विणोदः धनस्य दातः अतएव सुरत्नः सुधनः सत्वं उशान् हवींषि कामयमानः सन् विद्वान्
अस्येदमस्येदमिति प्रजानन् देवानां पाथोन्नमुपयक्षि उपयज तेभ्यः प्रयच्छ ॥ ९ ॥

९. त्वष्टा देव, तुम मङ्गलमय रूप प्राप्त कर चुके हो। तुम अङ्गिरा
लोगों के सखा होओ। हे धनदाता, तुम सुन्दर धनवाले हो। हवि की
इच्छा करके तुम देवों का भाग जानकर उन्हें अन्न दो।

वनस्पति स्तोमे निष्केवल्ये वनस्पतेरशनयेत्येषा सूक्तमुखीया । सूत्रितश्च—देवेभ्योवन-
स्पतेहवींषिवनस्पतेरशनयातियूयेति सूक्तमुखीयाइति ।

वनस्पतेरशनयानियूयदेवानांपाथउपवक्षिविद्वान् ।

स्वदातिदेवःकृणवद्वीष्यवतांद्यावापृथिवीहवमे ॥ १० ॥

वनस्पते । रशनया । निद्यूय । देवानाम् । पाथः । उप । वक्षि ।

विद्वान् । स्वदाति । देवः । कृणवत् । हवींषि । अवताम् ।

द्यावापृथिवी इति । हवम् । मे ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप विद्वान् जानानस्त्वं रशनया रज्ज्वानियूय बध्वा परि-
व्याय पाथोन्नं देवानामिन्द्रादीनामुपवक्षि उपवह प्रापय । ततः देवोवनस्पतिः स्वदाति हविःप्रा-
पणेन स्वदयतु तथा हवींषि अस्माभिर्दत्तानि कृणवत् देवानां करोतु तथा मे मदीयं हवं दे-
वविषयाह्वानं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षतां ॥ १० ॥

१०. वनस्पति से बने यूपकाष्ठ, तुम जानकार हो। तुम रज्जु के
द्वारा बांधे जाकर देवों को अन्न दो। वनस्पतिदेव हवि का स्वाद लें और
हमारे दिये हुए हवि को देवों को दें। मेरे आह्वान की रक्षा द्यावापृथिवी
करें।

अथैकादशी—

आग्नेवहवरुणमिष्टयेनइन्द्रंदिवोमरुतोअन्तरिक्षात् ।
सीदन्तुबर्हिर्विश्वआयजत्राःस्वाहादेवाअमृतामादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २२ ॥

आ । अग्ने । वह । वरुणम् । इष्टये । नः । इन्द्रम् । दिवः ।
मरुतः । अन्तरिक्षात् । सीदन्तु । बर्हिः । विश्वे । आ । यजत्राः ।
स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २२ ॥

हे अग्ने त्वं नोस्माकमिष्टये यागाय इन्द्रं वरुणं च मरुतश्च दिवोद्युलोकादन्तरिक्षाच्च
अस्मदीयं यज्ञमावह प्रापय आगतास्ते यजत्रा यष्टव्याविश्वे सर्वे देवाः बर्हिरासीदन्तु तत्रास-
न्नाभवन्तु ततः अमृतामरणधर्मरहितादेवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्हविर्भिः मादयन्तां आ-
त्मानं मादयन्तु ॥ ११ ॥

११. अग्नि, हमारे यज्ञ के लिए द्युलोक (स्वर्ग) और अन्तरिक्ष
(आकाश) से इन्द्र, वरुण और मित्र को ले आओ। यजनीय सब देवता
कुश पर बैठें। अमर देवता स्वाहा शब्द से आनन्दित हों।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

बृहस्पतइत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं आंगिरसस्य बृहस्पतेरार्षं नवमी जगती शिष्टादश-
त्रिष्टुभः अनेन सूक्तेन ऋषिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् अतस्तद्देवत्यमिदं । उक्तं
हि बृहदेवतायां—यज्ज्योतिःपरमं ब्रह्म यद्योगात्समुपाश्रुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथबृहस्पति-
रिति ॥ १ ॥ अनुक्रान्तंच—बृहस्पतेर्बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव नवमी जगतीति । सूक्तविनियोगोगतः ।
देवसुवां हविषु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूत्रितञ्च—बृहस्पतेप्रथमं वाचोअ-
ग्रहंसैरिवसखिभिर्वावदद्भिरिति ।

तत्र प्रथमा—

बृहस्पतेप्रथमं वाचोअग्रं यत्पैरन्तनामधेयं दधानाः ।
यदैषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीत्प्रेणातदैषां निहितं गुहाविः ॥ १ ॥
बृहस्पते । प्रथमम् । वाचः । अग्रम् । यत् । प्र । ऐरन्त ।
नामधेयम् । दधानाः । यत् । एषाम् । श्रेष्ठम् । यत् । अरिप्रम् ।
आसीत् । प्रेणा । तत् । एषाम् । निहितम् । गुहा । आविः ॥ १ ॥

बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वा विस्मयमानः स्वात्मानं संबोध्याह हे बृहस्पते अंतरात्मन् प्रथममुत्पत्त्यनंतरं इतरवागुच्चारणात् प्रागेव नामधेयं नाम दधानाः पदार्थेषु निदधानावालाः यतैरत प्रेरितवन्तः तद्वाचोअग्रं भवति यत्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्यावाचोवदिष्यन्ति खलु तस्माद्वाचोअग्रं अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य । तथा इदानीं एषां श्रेष्ठं प्रशस्यतमं यत् यच्चारिप्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानमासीत् एषां तत् ज्ञानं गुहा गुहायां निहितं गोप्यं तत् प्रेणा मकारलोपश्छान्दसः प्रेम्णा आविर्भवति वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः । एवं विस्मये बृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्रमित्यादिकमारण्यकमनुसंधेयं ॥ १ ॥

१. बृहस्पति (स्वात्मन्), बालक प्रथम पदार्थों का नाम भर ("तात" आदि) रखते हैं; यह उनकी भाषा-शिक्षा का प्रथम सोपान है । इनका जो उत्कृष्ट और निर्दोष ज्ञान (वेदार्थज्ञान) गोपनीय है, वह सरस्वती के प्रेम से प्रकट होता है ।

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रा एषाम् । लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥ २ ॥

सक्तुमिव । तितउना । पुनन्तः । यत्र । धीराः । मनसा । वाचम् ।
अकृत । अत्र । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा । एषाम् ।
लक्ष्मीः । निहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

तितउना परिपूयतेनेनेति यद्वा तताविस्तृता भृष्टयवाअत्रेति तितउः तनोतेईउः सन्वच्चेति सन्वद्धावाहित्वं उक्तनिर्वचनेन शूर्पेण सक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तुं दुर्धर्षं पुनाति तद्वत् प्रकृतितः प्रत्ययतश्च शब्दानुत्पुनन्तः धीराधीमन्तः विद्वांसः यत्र यस्मिन्काले विद्वत्संधे वा मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचं अकृत अलुषत कुर्वन्ति करोतेर्लुङि रूपं अत्र तत्र काले सखायः समानख्यानाः शास्त्रादिविषयज्ञानाः ते सख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानते जानन्ति यद्वा सखायः वाचा बद्धसख्यास्ते तस्यास्तस्यावाचः सख्यानि जानन्ति वाक्ययुक्तान्ज्युदयान् लभन्तइत्यर्थः तस्मात् एषां वाचि भद्रा कल्याणीनिहितालक्ष्मीर्भवति अधिः सप्रम्यर्थद्योतकः अर्थज्ञानं वाचिपश्यामइत्यर्थः । तितउपरिपवनं भवति ततवद्वा तुल्यवद्वा तिलमात्रतुल्यमिति वा सक्तुमिवपरिपवनेन पुनन्तइत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं ॥ २ ॥

२. जैसे सूप से सक्तू को परिष्कृत किया जाता है, वैसे ही बुद्धिमान् लोग बुद्धि-बल से परिष्कृत भाषा को प्रस्तुत करते हैं । उस समय विद्वान् लोग अपने अभ्युदय को जानते हैं । इनके वचन में मङ्गलमयी लक्ष्मी निवास करती हैं ।

वाग्देवत्यपशोर्वपापुरोडाशयोर्यज्ञेनवाचइत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये । सूत्रितञ्च—यज्ञेन—
वाचःपदवीयमायन्निति द्वे देवींवाचमजनयन्तदेवाइति ।

सैषा तृतीया—

यज्ञेनवाचःपदवीयमायन्तामन्वविन्दन्ऋषिषुप्रविष्टाम् ।
तामाभृत्याव्यदधुःपुरुत्रातांसप्तरेभाअभिसंनवन्ते ॥ ३ ॥

यज्ञेन । वाचः । पदवीयम् । आयन् । ताम् । अनु । अविन्दन् ।
ऋषिषु । प्रविष्टाम् । ताम् । आभृत्य । वि । अदधुः । पुरुत्रा ।
ताम् । सप्त । रेभाः । अभि । सम् । नवन्ते ॥ ३ ॥

विदितार्थाधीराः पदवीयं वेतेरचोयत् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः पदेन
यातव्यः पंथाः पदवीयः तं वाचोमार्गं यज्ञेन आयन् प्राप्तवन्तः ऋषिषु अतीन्द्रियार्थदर्शिषु प्र-
विष्टां तां वाचमविन्दन् अलभन्त अनन्तरं तां वाचमाभृत्य आहत्य पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः
व्यकार्षुः सर्वान्मनुष्यानध्यापयामासुरित्यर्थः एतादृशींतां वाचं सप्तरेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः
पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्तछन्दांसि अभिसंनवन्ते अभितः संगच्छन्ते ॥ ३ ॥

३. बुद्धिमान् लोग यज्ञ के द्वारा वचन (भाषा) का मार्ग पाते हैं ।
ऋषियों के अन्तःकरण में जो वाक् (भाषा) थी, उसको उन्होंने प्राप्त
किया । उस वाणी (भाषा) को लेकर उन्होंने सारे मनुष्यों को पढ़ाया ।
सातों छन्द इसी भाषा में स्तुति करते हैं ।

अथ चतुर्थी—

उतत्वःपश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्वन्नशृणोत्येनाम् ।
उतोत्वस्मैतन्वंविसंस्त्रेजायेवपत्युशतीसुवासाः ॥ ४ ॥

उत । त्वः । पश्यन् । न । ददर्श । वाचम् । उत । त्वः । शृण्वन् ।
न । शृणोति । एनाम् । उतो इति । त्वस्मै । तन्वम् । वि । संस्त्रे ।
जायाइव । पत्यै । उशती । सुवासाः ॥ ४ ॥

त्वशब्दएकवाची एकः उतशब्दोप्यर्थे पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श
दर्शनफलाभावात्पश्यति त्वएकः शृण्वन्नपि एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् इत्यने-
नार्धेनाविद्वानभिहितः तृतीयपादेनविदितवेदार्थमाह त्वस्मै एकस्मै अपि तन्वं आत्मीयं शरीरं
विसंस्त्रे स्वयं वाग्विधं गमयति आत्मानं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्रदृष्टान्तः—जायेव

यथा उशवी संभोगं कामयमाना सुवासाः शोभनवासा जाया पत्ये भर्त्रे ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते तद्वत् एनां पश्यति शृणोति च इति विदितवेदार्थस्य प्रशंसा । अप्येकः पश्यन्पश्यतिवाचमित्यादिनिरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

४. कोई-कोई समझकर वा देखकर भी भाया को नहीं समझते वा देखते; कोई-कोई उसे सुनकर भी नहीं सुनते । किसी-किसी के पास वाग्देवी स्वयं वैसे ही प्रकट होती हैं, जैसे संभोगाभिलाषी भार्या, सुन्दर वस्त्र धारण करके, अपने स्वामी के पास अपने शरीर को प्रकाश करती हैं ।

उत्तत्त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

उत्त । त्वम् । सख्ये । स्थिरः पीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति ।

अपि । वाजिनेषु । अधेन्वा । चरति । मायया । एषः ।

वाचम् । शुश्रुवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

त्वमुत्तममपि सख्ये विदुषां संसदि या सत्कथा सा सत्त्विकर्मत्वात् सख्यमित्युच्यते सा च वाचा क्रियते अतो वाक्संबन्धात् वाक्सख्ये स्थिरपीतं पीतं मधुयस्य हृदये स्थिरं भवति यद्वा स्थिरपीतं स्थिरप्राप्तिमाहुः यद्वा तस्मिन् ज्ञातार्थमाहुः लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थमिति वदन्ति । किञ्च एनं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु वाक् इना ईश्वरा येषां ते वाजिनाः अर्थाः वाच-आयत्ताः खलु वाक् ज्ञेयेषु अर्थेषु नापि हिन्वन्ति अपिशब्दोन्वर्थे केचिदपि नानुगच्छन्ति अयमेवातिशयेन विद्वानित्यर्थः यद्वा वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेषु एनं न हिन्वन्ति न बहिष्कुर्वन्ति एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थः प्रशस्तः । अनन्तरं उत्तरार्धेन केवलपाठको निन्द्यते एषः अविज्ञातार्थः पुरुषः अधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानाम-दोग्ध्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक् प्रतिरूपया मायया चरति । किं कुर्वन् अफलामपुष्पां वाचोर्थः पुष्पफलं अर्थवर्जितां यद्वा वाचोर्थः याज्ञदैवते यज्ञे भवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं ज्ञानं देवतं तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचं शुश्रुवान् केवलं पाठमात्रेणैव श्रुतवान् सः चरति यथा बन्ध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति माया उत्पादयन्ती चरति यथा बन्धो-वृक्षो काले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्पति फलतीति भ्रांतिमुत्पादयन्तिष्ठति तथा पाठप्रब्रुवाण-श्चरतीत्यर्थः । अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुरित्यादिकं निरुक्तमत्रानुसंधेयं ॥ ५ ॥

५. विद्वन्मण्डली में किसी-किसी की यह प्रतिष्ठा है कि, वह उत्तम-भावप्राप्ती है और उसके बिना कोई कार्य नहीं हो सकता (ऐसे लोगों के कारण ही वेदार्थ ज्ञान होता है) । कोई-कोई असार-वाक्य का अभ्यास करते हैं । वे वास्तविक धेनु नहीं हैं—काल्पनिक, माया-मात्र धेनु हैं ।

अथ षष्ठी—

यस्ति॒त्याज॑सचि॒विदुं॑सखा॒यंन॑तस्य॒वाच्य॑पि॒भा॒गोअ॑स्ति ।

यदीं॑शृ॒णोत्य॑ल॒कंशृ॒णोति॑न॒हिप्र॑वेद॒सुकृ॑तस्य॒पन्था॑म् ॥ ६ ॥

यः । ति॒त्याज॑ । स॒चि॒विद॑म् । सखा॒यम् । न । तस्य॑ । वा॒चि ।

अ॒पि । भा॒गः । अ॒स्ति॒ । यत् । ई॒म् । शृ॒णोति॑ । अ॒ल॒कम् ।

शृ॒णोति॑ । न॒हि । प्र॒वेद॑ । सु॒कृ॒तस्य॑ । पन्था॑म् ॥ ६ ॥

सचिविदं सचिशब्दः सखिवाचि सखिविदं योध्येता सवेदस्य सत्ता संप्रदायोच्छेदनि-
शरकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वा तद्दशमुपकारिणमध्येतारं वेत्तीति सचिविदं तमभिज्ञं सखाय-
मध्येतृणां पुरुषाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वा सखिभूतं वेदं यः पुमान् तित्याज तत्याज
परार्थविनियोगेन परित्यजति त्यजतेर्लेटि अपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना निपातितः तस्य पुरु-
षस्य वाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि भागोभजनीयः कश्चिदर्थोनास्ति ईमयं
पुरुषः यत् वेदव्यतिरिक्तं शृणोति तत् अलकं अलीकं व्यर्थमेव शृणोति हि यस्मात्कारणात्
सुकृतस्य पन्थां पन्थानं न प्रवेद श्रद्धाराहित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति तस्मात्तदीयश्रवणमपि
निष्फलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्रायआरण्यके दर्शितः—नतस्यानूकेभागेस्तित्यादि-
ना । तथातं योनूत्सृजति अभागोवाचि भवत्यभागोनाके तदेषाम्युक्तेत्यध्वर्युभिश्च ॥ ६ ॥

६. जो विद्वान् नित्र को छोड़ देता है, उसकी वाणी से कोई फल नहीं
है । वह जो कुछ सुनता है, व्यर्थ ही सुनता है । वह सत्कर्म का मार्ग नहीं
जान सकता ।

अथ सप्तमी—

अ॒क्ष॒ण्वन्तः॑क॒र्ण॒वन्तः॑सखा॒योम॑नोज॒वेष्व॑स॒माभू॑वुः ।

आ॒द॒घ्ना॑स॒उप॑क॒क्षास॑उ॒त्वेह॒दाई॒व॒स्नात्वा॑उ॒त्वेद॑दृ॒श्रे ॥ ७ ॥

अ॒क्ष॒ण्वन्तः॑ । क॒र्ण॒वन्तः॑ । सखा॒यः । म॒नः॑ज॒वेषु॑ । अ॒स॒माः ।

ब॒भूवुः॑ । आ॒द॒घ्ना॑सः । उ॒प॒क्ष॒ासः॑ । ऊँ इति॑ । त्वे ।

ह॒दाःइ॒व । स्ना॒त्वाः । ऊँ इति॑ । त्वे । द॒दृ॒श्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः छन्दस्यपिदृश्यते इति अक्षशब्दात् अनङ् अनोनुङिति नुद् अ-
नेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि यद्वा वैजसत्वात् अन्येभ्योङेभ्योव्यक्ततरं । तथाच श्रूयते—तस्मादेतेभ्य-

कतरइवेति । तादृशाक्षियुक्ताः कर्णवन्तः कर्णोन्निकृत्तद्वारः गर्भावस्थायामेव केनापि निर्मित-
बिलइत्यर्थः यद्वा शरीरस्य शिरसोवाऊर्ध्वं गते उच्चैः स्थिते कर्णबिललक्षणाकाशवन्तः तथा-
चान्नायते—ऋच्छन्तीइवत्वेउदगन्तामिति । तादृशः सखायः समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति स-
खायः तेषु वाक्येषु बाह्येष्विन्द्रियेषु समानज्ञानाइत्यर्थः ते मनोजवेषु मनसा गम्यन्ते इति मनो-
जवाः प्रज्ञाद्याः तेषु असमाः अतुल्याः बभूवुः भवन्ति तेषु मध्ये केचित् आदघ्नासः आस्यशब्द
स्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः आस्यदघ्नाः आस्यप्रमाणोदकाहदाइव । मध्यमप्रज्ञानाह अथत्वे
एके सर्वनामत्वाज्जसः शीभावः उपकक्षासः कक्षसमीपप्रमाणोदकाहदाइव अल्पोदकाइत्यर्थः ।
अनेनाल्पप्रज्ञानाह । तथा त्वएके स्नात्वाः स्नातेः कृत्यार्थेत्वन् प्रत्ययः सच अर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे
च भवति स्नानार्हाः अक्षोभ्योदकाहदाइव दृष्ट्रे दृश्यन्ते अनेन महाप्रज्ञानाह उः पूरणः ।
अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोक्षिचष्टेरित्यादिकंनिरुक्तमत्रद्रष्टव्यं ॥ ७ ॥

७. जिन्हें आँखें हैं, कान हैं, ऐसे सखा (समान-ज्ञानी) मन के भाव
को (ज्ञान को) प्रकाश करने में असाधारण होते हैं । कोई-कोई मुख तक
जलवाले पुष्कर और कोई-कोई कटिपर्यन्त जलवाले तड़ाग के समान
होते हैं कोई-कोई स्नान करने के उपयुक्त गम्भीर हृद् के समान होते हैं ।

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद्वा ह्यणाः संयजन्ते सखायः ।

अत्राहं त्वं विजं ह्रुर्वेद्याभिरोहं ब्रह्माणो विचरन्त्युत्वे ॥ ८ ॥

हृदा । तष्टेषु । मनसः । जवेषु । यत् । ब्राह्मणाः । सम्यजन्ते ।

सखायः । अत्र । अहं । त्वम् । वि । जहुः । वेद्याभिः ।

ओहं ब्रह्माणः । वि । चरन्ति । ऊँ इति । त्वे ॥ ८ ॥

सखायः समानख्याना ब्राह्मणाः हृदा बुद्धिमतां हृदयेन तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु मन-
सः जवेषु गन्तव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणाय यद्यथा संयजन्ते संगच्छन्ते यजिरत्र संगत-
करणवाची अत्रास्मिन्ब्राह्मणसंघे त्वं अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं वेद्याभिर्वेदितव्याभिर्विद्याभिः प्र-
वृत्तिभिर्वा विजहुः विशेषेण परित्यजन्ति अहेतिविनिश्चये । ओहब्रह्माणः ऊहमानं ब्रह्मविद्या-
श्रुतिमतिबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः तादृशास्ते एके विद्वांसः विचरन्ति यथाकामं वेदार्थेषु
विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते उः प्रसिद्धौ । हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ८ ॥

८. जिस समय अनेक समान-ज्ञानी ब्राह्मण हृदय से मनोगन्तव्य वेदार्थों
के गुण-दोष-परीक्षण के लिए एकत्र होते हैं, उस समय किसी-किसी
व्यक्ति को कुछ ज्ञान नहीं होता । कोई-कोई स्तोत्रज्ञ (ब्राह्मण)
वेदार्थ-ज्ञाता होकर विचरण करते हैं ।

इमे येनार्वाङ्मपरश्चरन्ति न ब्राह्मणा सो न सुते कंरासः ।

त एते वार्चमभिपद्य पापया सिरीस्तत्र तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

इमे । ये । न । अ॒र्वाक् । न । प॒रः । च॒रन्ति । न । ब्रा॒ह्म॒णासः ।
न । सु॒ते॒ऽर्करासः । ते । ए॒ते । वाच॑म् । अ॒भि॒ऽपद्य । पा॒पया॑ ।
सि॒रीः । तच्च॑म् । त॒न्व॒ते । अ॒प्र॒ऽज॒ज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञानिद्यन्ते इमे ये अविद्वांसः अर्वाक् अर्वाचीनमधोभाविन्यस्मि-
न्लोके ब्राह्मणैः सह न चरन्ति ये परः परस्तादैवैः सह न चरन्ति ते ब्राह्मणासोब्राह्मणावेदा
र्थतत्परान् भवन्ति तथा सुतेकरासः सोमं सुतमभिषुतं कुर्वन्तीति सुतेकराऋत्विजः तेषां न
भवन्ति अप्रजज्ञयः जानातेरादृगमहनइति किप्रत्ययः अविद्वांसः त एते मनुष्याः वाचं लौकिकीं
अभिषद्य प्राप्य तया पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते सिरीः छन्दसीवनिपावितीप्रत्ययः
सुपांसुलुगितिजसः सुः सीरिणोभूत्वा तच्चं कृषिलक्षणं तन्वते विस्तारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः सर्व-
था वेदार्थोज्ञेयइत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

९. जो व्यक्ति इस लोक में वेदज्ञ ब्राह्मणों के और परलोकीय देवों
के साथ (यज्ञादि में) कर्म नहीं करते, जो न तो स्तोता (ऋत्विक्) हैं,
न सोम-यज्ञ-कर्त्ता हैं, वे पापाश्रित लौकिक भाषा की शिक्षा के द्वारा, मूर्ख
व्यक्ति के समान, लाङ्गल-चालक (हल जोतनेवाले) बनकर कृषि-रूप
ज्ञाना बुनते हैं ।

सोमप्रवहणे सर्वेनन्दन्तीत्येषा । सूत्रितश्च—सोमयास्तेमयोभुवइतितिस्रः सर्वेनन्दन्तिय-
शसागतेनेति ।

सर्वेनन्दन्तियशसागतेनसभासाहेनसख्यासखायः ।

किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरंहितोभवतिवार्जिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । न॒न्दन्ति । य॒शसा॑ । आ॒ऽग॒तेन॑ । स॒भा॒ऽस॒हेन॑ । स॒ख्या ।

स॒खायः॑ । किल्बिष॒स्पृत् । पि॒तु॒ऽस॒निः । हि । ए॒षाम् ।

अ॒रम् । हि॒तः । भ॒वति॑ । वा॒र्जि॒नाय॑ ॥ १० ॥

सखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः सर्वे सख्याः मनुष्याः सभासाहेन सभां सोढुं श-
क्नुवता सख्या ऋत्विजां प्रतिभूतेन यज्ञं प्रत्यागतेन यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नन्दन्ति
दृष्टाभवन्ति सहि स एव सोमेषां जनानां किल्बिषस्पृत् यः स्वस्मादन्यः पुरुषः श्रेष्ठतामश्रुते
स किल्बिषं भवति बाध्यत्वेन यथा पापं सदाचारैर्बाधितव्यं भवति तद्वत् पापरूपस्य शत्रो-
र्बाधकः यद्वा यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्कििल्बिषमेषां जायते तत् योबाधते सकििल्बि-
षस्पृत् तथा त्वं पितुषणिः पितुरित्यन्नाम दक्षिणा वा तमेनेन सोमेन सनोति यजमानः

संभजतइति तादृशः तेषामनदक्षिणादातेत्यर्थः । किञ्च हितः पात्रेषु निहितः सोमः वाजिनाय इन्द्रियं वीर्यं वाजिनं तेषां वीर्याय तत्कर्तुं अरमलं पर्याप्तः समर्थो भवति । सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह यशो वै सोमो राजेत्यादिकं । इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनमाजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यतइत्यन्तं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयं ॥ १० ॥

१०. यश (सोन) मित्र के समान कार्य करता है, यह सभा में प्राधान्य प्रदान करता है । इसे प्राप्त कर सब प्रसन्न होते हैं; क्योंकि यश के द्वारा दुर्नाम दूर होता है, अन्न-प्राप्ति होती है, बल मिलता है, नाना प्रकार से उपकार होता है ।

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्वः ॥ ११ ॥ २४ ॥

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः ।

गायति । शक्करीषु । ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातविद्याम् ।

यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥ ११ ॥ २४ ॥

अनया होत्रादिकृत्विकर्मणां विनियोगमाचष्टे त्वएको होता ऋचां पोषं यथाविधिकर्मणि प्रयोगं पुपुष्वान् एको धातुरनुवादार्थः बह्वीर्ऋचः पुष्यन् शंसन् आस्ते त्वः एकः उद्गाता शक्करीषु शक्कर्यऋचः आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्रः समर्थो भूदिति शक्कर्यऋचः तासु गायत्रं संगायति त्वः एको ब्रह्मा च जातविद्यां जाते जाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदयित्रीं वाचं वदति ब्रह्मा हि सर्वं वेदितुं योग्यो भवति खलु चादिलोपेविभाषेति न निघातः त्वः एको ध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां यज्ञो यया मीयते अभिषवग्रहणादिकया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं विमिमीते अत्यर्थं निर्मिमीते । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनीत्यादि निरुक्तानुसारेणार्थोभ्यधायि एवं बृहस्पतिर्वेदितवेदार्थज्ञानं तुष्टाव ॥ ११ ॥

११. एक जन अनेक ऋचाओं का स्तव करते हुए यज्ञानुष्ठान में सहायता करते हैं, दूसरे गायत्री छन्द में साम-गान करते हैं । ब्रह्मा नामक जो पुरोहित हैं, वे जात-विद्या (प्रायश्चित्त आदि) की व्याख्या करते हैं । अध्वर्यु पुरोहित यज्ञ के विभिन्न कार्य करते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दनिवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायोवेदेभ्योत्थितं जगत् । निर्ममे तमहं बन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
 प्राज्ञः श्रीसायणाचार्योव्याख्याय चरमेष्टके । स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः ॥ २ ॥
 तत्र देवानामिति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तं आनुष्टुभं देवदेवतं लोकनाम्नः पु-
 न्रोबृहस्पतिरांगिरसएव वा बृहस्पतिर्ऋषिः अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिः । तथाचानुक्ता-
 न्तं—देवानानव लौक्योवाबृहस्पतिर्दाक्षायण्यदितिर्वा दैवमानुष्टुभमिति । गतः सूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

ॐ देवानां नु वयं जाना प्रवोचाम विपन्यया ।

उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यात् उत्तरे युगे ॥ १ ॥

देवानाम् । नु । वयम् । जाना । प्र । वोचाम् । विपन्यया ।

उक्थेषु । शस्यमानेषु । यः । पश्यात् । उत्तरे । युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनं यत् तद्वतीति बृहस्पतिर्ऋषिपक्षे स-
 ऋषिः अदितेः सकाशात् आदित्योत्पत्तिप्रकारमाह वयं देवानामादित्यानां जाना जन्मानि प्र-
 वोचाम प्रकथयाम विपन्यया विस्पष्टया वाचा वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवच-
 नं । अथैकवदाह यो देवानांगणः पूर्वं युगे उत्पन्नोपि उक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीयमा-
 नेषु उत्तरे युगे वर्धमानं स्तुवन्तं स्तोतारं पश्यात् पश्यति अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूय-
 मानो वर्तत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हम देवों वा आदित्यों के जन्म को स्पष्ट रूप से कहते हैं । आगे
 आनेवाले युग में देव-संघ, यज्ञानुष्ठान होने पर, स्तोता को देखेगा ।

अथ द्वितीया—

ब्रह्मणस्पतिरेतासं कर्मर इवाधमत् । देवानां पूर्व्ये युगे संतः सदा जायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणः । पतिः । एता । सम् । कर्मरः इव । अधमत् ।

देवानाम् । पूर्व्ये । युगे । अस्तः । संतः । अजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणोजस्य पतिरदितिः एताएतानि देवानां जन्मानि कर्माण्येव सयथा भस्त्रया अग्निं उपधमति प्रज्वलनार्थं एवं समधमत् उदपादयदित्यर्थः । देवानां पूर्वे युगे आदिसृष्टावित्यर्थः तेषामुपादानकारणादसतोत्पत्तिरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्सत् नामरूपविशिष्टं देवादिकं अजायत प्रादुरभूत् । असद्वाद्दमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेति हि श्रुतिः । न सदात्मकस्य प्रपञ्चस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं छन्दोगैः कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वमाक्षिप्य सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यवधारितत्वात् । तर्हि असत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् तच्चेदंतर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुतेः । यद्येवं तर्ह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः वायोरग्निरित्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः यद्वा देवानां कारणभूतं सदसतोब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिमिति योजनादुक्तन्यायोस्मिन्पक्षेऽपि समान एव ॥ २ ॥

२. आदि सृष्टि में ब्रह्मणस्पति (वा अदिति) ने कर्मकार के समान देवों को उत्पन्न किया । असत् वा अविद्यमान (नाम-रूप-विहीन) से सत् (नाम-रूप आदि) उत्पन्न हुआ ।

अथ तृतीया—

देवानां युगे प्रथमे सतः सदजायत ।

तदाशा अज्जायन्त तदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानाम् । युगे । प्रथमे । असतः । सत् । अजायत । तत् ।

आशाः । अनु । अजायन्त । तत् । उत्तानपदः । परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तं तदन्वाशादिशो जायन्त तत्परि तदन्वित्वर्थः उत्तानपदः उत्तानमूर्ध्वतानं पश्यन्ने इत्युत्तानपदो वृक्षाः ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥ ३ ॥

३. देवोत्पत्ति के पूर्व समय में असत् से सत् उत्पन्न हुआ । इसके अनन्तर दिशार्थे उत्पन्न हुई और विशाओं के अनन्तर वृक्ष उत्पन्न हुए ।

अथ चतुर्थी—

भूर्जज्ञोत्तानपदो भुव आशा अजायन्त ।

अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाददितिः परि ॥ ४ ॥

भूः । जज्ञे । उत्तानपदः । भुवः । आशाः । अजायन्त । अदितिः । दक्षः । अजायत । दक्षात् । ऊँ इति । अदितिः । परि ॥ ४ ॥

भूरुत्तानपदोवृक्षान् जज्ञे तथा भुवः सकाशादाशाअजायन्त तथा अदितेर्दक्षः अजायन्त उत्पन्नः दक्षादु दक्षादपि अदितिः पर्यजायत नस्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि ज्ञवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यं यास्काचार्यः इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशंक्य पर्यहरत् तथाहि—अदितेर्दक्षोजायत दक्षाद्वा अदितिः परीतिच तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौस्यामामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृतीर्दिति ॥ ४ ॥

४. वृक्षों से पृथ्वी उत्पन्न हुई और पृथ्वी से दिशायें उत्पन्न हुई ।
अदिति से वक्ष उत्पन्न हुए और वक्ष से अदिति ।

अदितिदेवताके पशौ अदितिर्हजनिष्टेत्येषा हविषोनुवाक्या । सूत्रितंच—अदितिर्हजनिष्ट सुत्रामाणंपृथिवीद्यामनेहसमिति !

सैषा पंचमी—

अदितिर्हजनिष्टदक्षयादुहितातव ।

तादेवाअन्वाजायन्तभद्राअमृतबन्धवः ॥ ५ ॥ १ ॥

अदितिः । हि । अजनिष्ट । दक्ष । या । दुहिता । तव । ताम् ।

देवाः । अनु । अजायन्त । भद्राः । अमृतबन्धवः ॥ ५ ॥ १ ॥

हे दक्ष या तव दुहिताभूत् सा अदितिरजनिष्ट हि पुत्रानादित्यान् तदेवाह तादेवाअन्वाजायन्त भद्राः स्तुत्या भजनीया अमृतबन्धवः अमरणबन्धनाः ॥ ५ ॥

५. वक्ष, तुम्हारी पुत्री अदिति ने देवों को जन्म दिया । देवता स्तुत्य और अमर हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

यदेवाअदःसलिलेसुसंरब्धाअतिष्ठत ।

अत्रावोचृत्यतामिवतीव्रोरेणुरपायत ॥ ६ ॥

यत् । देवाः । अदः । सलिले । सुसंरब्धाः । अतिष्ठत । अत्र ।

वः । चृत्यतामृइव । तीव्रः । रेणुः । अप । आयत ॥ ६ ॥

अनयोत्तरेण चादित्याः स्तूयन्ते यद्यदा हे देवाः अदःअमुष्मिन्सलिले यूयं सुसंरब्धाः
सुष्ठु लब्धात्मानोतिष्ठतस्थितवन्तः । आपोवाद्दंसर्वमपएवससर्जादाविति श्रुतिस्मृती । अत्रास्मिन्
सलिलेनृत्यतामिव द्योयुष्माकं संबन्धी तीव्रोदुःसहोरेणुरंशभूतएकः अपायत अपागच्छत दिवं
यदि नतइति सूर्याभिप्रायं परामार्तण्डमास्यदिति वक्ष्यति ॥ ६ ॥

६. देवता लोग इस सलिल में रहकर महोत्साह प्रकट करने लगे ।
वे मानो नाचने लगे । इससे दुःसह धूलि उठी ।

यद्देवायतयोयथाभुवनान्यपिन्वत ।

अत्रासमुद्रआगूह्णमासूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अपिन्वत । अत्र ।

समुद्रे । आ । गूह्णम् । आ । सूर्यम् । अजभर्तन् ॥ ७ ॥

यद्यदा हे देवायतयोयथा वृष्ट्या नियमयन्तीति वा अवर्षणेन यातयन्तीति वा यतयोमे
वाः ते यथा उदैर्भुवनानि लोकं पूरयन्ति तद्वत् स्वतेजोभिः अपिन्वत पूरितवन्तः अत्र स
मुद्रेषु आगूह्णं निगूह्णं सूर्यं प्रातरुदयाय आजभर्तन आहूतवन्तः ॥ ७ ॥

७. नैघों के समान देवों ने सारे संसार को ढक लिया । आकाश में
सूर्य निगूढ़ थे । देवों ने उन्हें प्रकाशित किया ।

अष्टौपुत्रासोअदितेर्येजातास्तन्वःपरि ।

देवौउपमैत्सप्तभिःपरामार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि । देवान् ।

उप । प्र । ऐत् । सप्तभिः । परा । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौपुत्रासः पुत्राः मित्रादयः अदितेर्भवन्ति ये अदितेस्तन्वः परि शरीरात् जाताउत्पन्नाः
अदितेरष्टौ पुत्राअध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः । तथाहि— ताननुक्रमिष्यामोमित्रश्चवरुणश्च धाताचा
र्यमाच अंशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्चेति । तथाहि तत्रैव प्रदेशान्तरे अदितिं प्रस्तुत्या
म्नातं—मर्याउच्छेषणमदधुस्तवष्मन्नात् सारेतोधत् तस्यैचत्वारआदित्याअजायन्त सा-
द्वितीयमपचदित्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वणिता । सादितिः सप्तभिः पूर्वैर्देवानुपमैत् उपा
मच्छत अष्टमं पुत्रं-मार्तङ् सूर्यं परास्यत् उपरिप्राक्षिपदित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अदिति के आठ पुत्र (मित्र, वरुण, धाता, अर्यमा, अंश, भग,
विवस्वान और आदित्य) हुए, जिनमें से सात को लेकर वह देवलोक में
गई और आठवें सूर्य को आकाश में छोड़ दिया ।

अथ नवमी-

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुपप्रेतपूर्य्ययुगम् ।

प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्माता ण्डमाभरत् ॥ १ ॥ २ ॥

सप्तभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्य्यम् । युगम् ।

प्रजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । माता ण्डम् । आ ।

अभरत् ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रोक्तएवार्थः पुनरत्रोच्यते सप्तभिर्मातां डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिरदितिः पूर्य्यपुराणमुत्तमं युगं उपप्रेत उपगता अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मातां डं मृतावव्युद्धादण्डाज्जातं मातां डनामानं सूर्यं पुनराभरदाहरत् द्युलोके अधारयत् प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्ता स्फुटा । तस्यै व्युद्धमाण्डमजायतेत्यादिब्राह्मणं ॥ १ ॥

१. उत्तम युग में सात पुत्रों को लेकर अदिति चली गई और जन्म तथा मृत्यु के लिए सूर्य को आकाश में रख दिया ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

जनिष्ठा इत्येकादशार्धं पंचमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतिरार्धं मारुतं वैष्टुभं । तथा चानुक्रान्तं—जनिष्ठा एकादश गौरिवीतिरिति । अग्निष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानं सूत्रितं च—जनिष्ठा उग्र इत्येकभूयसीः शस्त्रा मरुत्वतीयां निविदं दध्यादिति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेऽप्येतन्मरुत्वतीयं निविद्धानं । सूत्रितं च—जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञहति माध्यन्दिन इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये एतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—जनिष्ठा उग्रः सहसेतुरायेति निविद्धानमिति ।

तत्र प्रथमा—

जनिष्ठा उग्रः सहसेतुरायमन्द्रओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।

अवर्धन्निन्द्रं मरुतं चिदत्र मातायद्वीरं धनं धनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुरायम् । मन्द्रः । ओजिष्ठः ।

बहुलः अभिमानः । अवर्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् ।

अत्र । माता । यत् । वीरम् । धनं । धनिष्ठा ॥ १ ॥

हे इन्द्र सहसे बलाय तुराय शत्रूष्णं हिंसनाय त्वं उग्रउदूर्णबलोजनिष्ठाः अजायथाः ।
कीदृशस्त्वं मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः ओजः शारीरबलं अतिशयेन तद्वान् बहुलाभिमानः भूभि-
ष्ठाभिमानी ईदृशं महानुभावं इन्द्रं अत्र वृत्रवधे मरुतश्चित् मरुतोप्यवर्धन् स्तुत्या साहाय्येन
वा वर्धितवन्तः यद्यदा धनिष्ठाधारयित्री इन्द्रमाता वीरं दधनत् आधारयत् ॥ १ ॥

१. इन्द्र, जिस समय गर्भ-वारयित्री इन्द्र-माता ने इन्द्र को जन्म दिया,
उस समय मरुतों ने महानुभावं इन्द्र को यह कहकर प्रशंसित किया कि,
तुम बल और शत्रु-विनाश के लिए जन्मे हो; तुम वीर, स्तुत्य, ओजस्वी
और अतोव अभिमानी हो ।

द्रुहोनिषत्तापृशनीचिदेवैः पुरुशंसेनवावृधुष्टइन्द्रम् ।

अभीवृतेवतामहापदेन ध्वान्तात्प्रपित्वा दुदरन्तगर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः । निषत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । वृधुः ।

ते । इन्द्रम् । अभीवृता इव । ता । महापदेन ।

ध्वान्तात् । प्रपित्वात् । उत् । अरन्त । गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहोद्रोगधुरिन्द्रस्य पृशनी चित् सेनापि निषत्ता तत्सन्निधौ निषण्णाभूत् एवैर्गन्तुभिर्मरु-
द्भिः सहितमिन्द्रं निषण्णेति संबन्धः तेपि मरुतः पुरुप्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण इन्द्रं ववृधुरव-
र्धन्त वृत्रं जिघांसन्तं अथ महापदेन महता व्रजेन अभीवृतेव परिवृतानीव गवादीनि तानि य-
था आवरणपत्रगमे निर्गच्छन्ति तद्वत्ता तान्युदकानि ध्वान्तादन्धकाररूपात् प्रपित्वात् आस-
न्त्वात् पाप्माद्वृत्राद्गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरन्तउदगच्छन् ॥ २ ॥

२. गमनशील मरुतों के साथ बोहक इन्द्र के पास सेना बंठी हुई है ।
मरुतों ने प्रचुर स्तोत्र के साथ इन्द्र को वर्द्धित किया । जैसे नायें विशाल
गोष्ठ के बीच आच्छादित रहती हैं और आच्छादन के दूर होते ही बाहर
निकलती हैं, वैसे गर्भं अर्थात् वृष्टि-जल व्यापक अन्धकार के बीच से
बाहर निकला ।

ऋष्वतेपादाप्रयजिगास्यवर्धन्वाजाउतयेचिदत्र ।

त्वमिन्द्रसालावृकान्तसहस्रमासंदधिषे अश्विनावृत्याः ॥ ३ ॥

ऋष्व । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः ।

उत । ये । चित् । अत्र । त्वम् । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रम् ।

आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । वृत्याः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते पादौ ऋष्या महान्तौ तादृशस्त्वं यद्यदा जिगासि मच्छसि तदानीं वाजाङ्गभ-
वः अवर्धन् अवर्धयन् । उतापिच येचिद ये केचन देवाः सन्ति ते अपि अवर्धयन् हे इन्द्र
त्वं सहस्रं सालावृकान् आसन् आस्ये दधिषेधारयसि तदानीमश्विना अश्विनावपि
आववृत्त्याः आवर्तयेः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम्हारे चरण महान् हैं । जिस समय तुम जाते हो, उस
समय ऋभु लोग वर्द्धित होते हैं । जो देवता हैं, सो सब वर्द्धित होते हैं ।
इन्द्र तुम एक सहस्र वृक को मुल्ल में धारण करते हो । अश्विद्वय को फिरा
सकते हो ।

समनातूर्णिरुपयासियज्ञमानासत्यासख्यायवक्षि ।
वसाव्यामिन्द्रधारयःसहस्राश्विनाशूरददतुर्मघानि ॥ ४ ॥

समना । तूर्णिः । उप । यासि । यज्ञम् । आ । नासत्या ।
सख्याय । वक्षि । वसाव्याम् । इन्द्र । धारयः । सहस्रा ।
अश्विना । शूर । ददतुः । मघानि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र समना संग्रामे तूर्णिः त्वरमाणोपि यज्ञमुपयासि उपगच्छसि तदानीं नासत्या
अश्विनौ सख्याय वक्षि वहसि हे इन्द्र वसाव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रां बहुसंख्यां धारयः
धारयसि अस्माकमर्थाय हे शूर अश्विना अश्विनावपि तवानुचरौ मघानि धनानि ददतुः
अस्मभ्यं प्रयच्छतः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र युद्ध की शीघ्रता होने पर भी तुम यज्ञ में जाते हो । उस
समय तुम अश्विद्वय के साथ मंत्री करते हो । हमारे लिए तुम सहस्र धनो
को धारण करते हो । अश्विद्वय भी हमें धन देते हैं ।

अथ पंचमी-

मन्दमानऋतादधिप्रजायैसरिवमिरिन्द्रइषिरेमिरथम् ।
आभिर्हिमायाउपदस्युमागन्मिहःप्रतन्नाअवपत्तमांसि ॥ ५ ॥ ३ ॥

मन्दमानः । ऋतात् । अधि । प्रजायै । सरिवमिः । इन्द्रः ।
इषिरेमिः । अर्थम् । आ । आभिः । हि । मायाः । उप । दस्युम् ।
आ । अगात् । मिहः । प्र । तन्नाः । अवपत् । तमांसि ॥ ५ ॥ ३ ॥

इन्द्रः क्रताव यज्ञाव अधि इषिरेभिः गमनशीलैः सखिभिर्मरुद्भिः सहमन्दमानोमाद्यन् प्रजायै यजमानायार्थं धनं प्रयच्छति सचेन्द्रः आभिः प्रजाभिः निमित्तभूताभिः मायाः दस्यु-
संबन्धिनीर्विनाशयितुं दस्युमुपागाव सइन्द्रः तन्नाः अवर्षणेन ग्लापयित्रीर्मिहोवृष्टीः प्रावपत् त-
मांसि च प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. यज्ञ में आह्लादित होकर इन्द्र गतिशील मरुतों के साथ यजमान को धन देते हैं। इन्द्र ने यजमान के लिए दस्यु की माया को विनष्ट किया उन्होंने वृष्टि बरसाई और अन्धकार को विनष्ट किया।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

सनामानाचिद्धसयोन्यस्माअवाहन्निन्द्रउषसोयथानः ।
ऋष्वैरंगच्छःसखिभिर्निकामैःसाकंप्रतिष्ठाहद्याजघन्थ ॥ ६ ॥
सइनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अव । अहन् । इन्द्रः ।
उषसः । यथा । अनः । ऋष्वैः । अगच्छः । सखिभिः ।
निःकामैः । साकम् । प्रतिस्था । हद्या । जघन्थ ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रोवृत्रं हन्तुं, सनामानाचित् समाननामानौ निध्वसयः न्यगमयत् अथेन्द्रस्त्वं वृत्रमवाहन् अवहतवान् यथोषसोऽनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथप्रत्यक्षेणोच्यते हे इन्द्र त्वं ऋष्वैर्दीप्तैर्मरुद्भिर्वा निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः साकं वृत्रं हन्तुं अगच्छः आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हद्या हद्यानि स्मणीयानि जघन्थ हत-
वानसि हन्तेस्थलि उपदेशेत्वतइवीदृप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र सब शत्रुओं को समान रूप से नष्ट करते हैं। जैसे इन्होंने उषा के शकट को नष्ट किया, वैसे ही शत्रु को विध्वस्त किया। दीप्त, महान्, वृत्र-वधाभिलाषी और मित्र मरुतों के इन्द्र वृत्र-वध के लिए गये। इन्द्र, शत्रुओं के सुन्दर-सुन्दर शरीरों को तुमने विध्वस्त किया।

त्वजघन्थनमुचिमस्वस्युंदासंरुण्वानऋषयेविर्मायम् ।
त्वंचकर्थमनविस्योनान्पथोदेवत्राजसेवयानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्थ । नमुचिम् । मस्वस्युम् । दासम् । रुण्वानः ।
ऋषये । विर्मायम् । त्वम् । चकर्थम् । मनवे । स्योनान् । पथः ।
देवत्रा । अजसाइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नमुचि एतत्संज्ञकमसुरं जघन्थ हतवानसि कीदृशं मत्स्वस्यं ऋषेर्यज्ञं विधा-
तुमिच्छन्तं यद्वा त्वदीयं धनमिच्छन्तं किं कुर्वन् दासं उपक्षपयितारं नमुचिमसुरं ऋषये मनवे-
विमायं विगतमायं कृण्वानः कुर्वन् । किंच त्वं देवत्रा देवेषु मध्ये मनवे ऋषये सामान्येन म-
नुष्यायवा पथोमार्गान् स्योनान् चकर्थ कृतवानसि अथवा देवत्रा देवेषु मध्ये गन्तव्यान् मा-
र्गानिति वा संबन्धः स्योनान् चकर्थेत्युक्तमेव विवृणोति अञ्जसेवयानानिति इवेत्येवकारार्थे
अञ्जसैव अकुटिलेनैव यानान् गन्तुन् मार्गान् अकरोः अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गन्तुन् चकर्थं
यथा लोके शीघ्रं गतोमार्गइति मार्गस्य गन्तृत्वोपचारः तद्वदत्रापि यातृत्वं दृष्टव्यं ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम्हारा धन चाहनेवाले नमुचि को तुमने मार दिया ।
विधातक नमुचि नामक असुर को, मनु (ऋषि) के पास, तुमने माया-
शून्य कर दिया । देवों के बीच मनु (सामान्यतया मनुष्य-मात्र) के लिए
तुमने पथ प्रस्तुत कर दिये हैं । वे पथ देव-लोक में जाने के लिए
सरल हैं ।

त्वमेतानिपप्रिषेविनामेशानइन्द्रदधिषेगभस्तौ ।

अनुत्वादेवाःशवसामदन्त्युपरिबुध्नान्वनिनश्चकर्थ ॥ ८ ॥

त्वम् । एतानि । पप्रिषे । वि । नाम । ईशानः । इन्द्र ।

दधिषे । गभस्तौ । अनु । त्वा । देवाः । शवसा ।

मदन्ति । उपरिबुध्नान् । वनिनः । चकर्थ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं एतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि विपप्रिषे विपूरयसि हे इन्द्र ईशा-
नः सर्वस्येश्वरस्त्वं गभस्तौ हस्ते दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा । किंच त्वा त्वां शवसा बले-
नोपेतं देवाः सर्वे अनुमदन्ति अनुष्टुवन्ति सत्वं वनिनउदकवतोमेघान् रश्मीन्वा उपरिबुध्नान्
उपरिमूलान् अधोमुखान् चकर्थ कृतवानसि ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम इसे (संसार को) जल वा तेज से परिपूर्ण करते हो ।
इन्द्र, तुम सबके स्वामी हो । तुम हाथ में वज्र धारण करते हो । सारे
देवता बलधारी तुम्हारी स्तुति करते हैं । तुमने मेघों का मुंह नीचे कर
दिया है ।

अथ नवमी—

चक्रंयदस्याप्त्वानिषत्तमुतोतदस्मैमध्विचच्छयात् ।

पृथिव्यामतिषितंयदूधःपयोगोष्वदधाओषधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम् । यत् । अस्य । अप्सु । आ । निःसत्तम् । उतो इति । तत् ।
 अस्मै । मधु । इत् । चच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिःसितम् ।
 यत् । ऊर्धः । पर्यः । गोषु । अदधाः । ओषधीषु ॥ ९ ॥

परामासित्वेहननार्थं उतोचिद अपिवा अस्माइन्द्राय मध्वितत् उदकमपि चच्छद्यात्
 पृथिव्यामतिषितं विभुक्तं यदधर्मस्थित उदकमस्ति ननापो गोष्ठादिषु वा दधाइति ॥ ९ ॥

९. जल के बीच इन्द्र का चक्र स्थापित है । वह इन्द्र के लिए मधु
 का छेदन कर दें । इन्द्र, तुमने तृण-लता आदि में जो दूध वा जल रक्खा
 है, वह गायों के स्तन से अतीव शुभ्र मूर्ति में निकलता है ।

अश्वाद्यायेतियद्वदन्त्योर्जसो जातमुतमन्यएनम् ।
 मन्योरियायहर्म्येषु तस्थौ यतः प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥ १० ॥

अश्वात् । इयाय । इति । यत् । वदन्ति । ओर्जसः । जातम् ।
 उत । मन्ये । एनम् । मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्थौ ।
 यतः । प्रजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनमश्वादादित्यादियाय उदितवानिति वदन्ति यद्यद्यपि उत
 तथाप्यहमेनमोजसो बलाज्जातं मन्ये जानामि अस्य तेजस्वित्वं दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्न इति तेषां म-
 तिः अहं त्वोजः पदार्थाज्जात इति मन्ये यतोयं वृत्रादीन् हतवान् इति अथवायं मन्योः क्रोधा-
 दियाय उदितवान् अतो हर्म्येषु शत्रुसंबन्धिषु युद्धेषु हर्म्येष्वेव वा तस्थौ तिष्ठति यतोयं प्रजज्ञे
 उत्पन्न इतीन्द्र एवास्य स्वस्येत्यर्थः सामर्थ्यं वेद जानाति न ह्यन्यो ज्ञातुमीष्टे ॥ १० ॥

१०. कुछ लोग कहते हैं कि, इन्द्र की उत्पत्ति अश्व वा आदित्य से
 हुई है । परन्तु मैं जानता हूँ कि, इन्द्र की उत्पत्ति बल से हुई है । इन्द्र
 क्रोध से उत्पन्न होकर शत्रुओं की अट्टालिकाओं के ऊपर चढ़ गये । इन्द्र
 कहां से उत्पन्न हुए हैं, यह बात वही जानते हैं ।

वर्यः सुपुर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमैधाऋषयो नाधमानाः ।
 अपध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् ॥ ११ ॥ ४ ॥

वर्यः । सुपुर्णाः । उप । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियमैधाः । ऋषयः ।
 नाधमानाः । अप । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पूर्धि । चक्षुः ।
 मुमुग्धि । अस्मान् । निधया इव । बद्धान् ॥ ११ ॥ ४ ॥

वयोगन्तारः सुपर्णाः सुपतनाआदित्यरश्मयइन्द्रमुपसेदुरुपसन्नाअभवन् । कीदृशाः प्रियमेधाः प्रिययज्ञाः ऋषयोद्गृह्यारः नाधमानाः प्रज्ञां याचमानाः याचनप्रकारउच्यते हे इन्द्र ध्वान्तमन्धकारमपोर्णुहि परिहर पूर्धि पूरय च चक्षुस्तेजः मुमुग्धि मोचय चास्मान् निधयेव बद्धान् निधा पाश्या भवति पाश्या पाशसमूहः पाशसमूहेन बद्धान् यथा मुंचन्ति तद्वत् अत्रवयोवेर्वहुवचनमित्यादिकं निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥

११. गमनशील और भली भाँति गिरनेवाली आदित्य किरणों इन्द्र के पास गई—यज्ञाः भलापी ऋषि ही पक्षी हैं, जिनकी प्रार्थना इन्द्र से थी । इन्द्र, अन्धकार को दूर करो, नेत्र को आलोक से भर दो । हम पाश से बंधे हैं, हमें उससे छुड़ाओ ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

वसूनामिति षल्लचं षष्ठस्कं ऋष्याद्याः पूर्ववत् । वसूनां षलित्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः ।

वसूनां वाचर्कष इयक्षन्धियावायुज्ञैर्वारोदस्योः ।

अर्वन्तो वायेरयिमन्तः सातौ वनुं वाये सुश्रुणं सुश्रुतो धुः ॥ १ ॥

वसूनाम् । वा । चर्कषे । इयक्षन् । धिया । वा । युज्ञैः ।

वा । रोदस्योः । अर्वन्तः । वा । ये । रयिमन्तः । सातौ ।

वनुम् । वा । ये । सुश्रुणम् । सुश्रुतः । धुरिति धुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन् इन्द्रो वसूनां धनानां लाभाय वा चर्कषे अपकृष्यते धियावा धीः कर्म धार्यमाणत्वात् युद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनापकृष्यते यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते कैरिति उच्यते रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः संबन्धिभिर्देवैः मनुष्यैश्चेत्यर्थः सातौ संग्रामे जेतव्ये सति ये अर्वन्तो गच्छन्तोरयिमन्तो भवन्ति तैरप्याकृष्यते ये वनुं वा हिंसां वा सुश्रुणं सुप्रसिद्धां अत्यन्तदुर्जयविषयां सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपीन्द्र आकृष्यन्ते इति ॥ १ ॥

१. धनवान के लिए इन्द्र यज्ञ के द्वारा आकृष्ट किये जाते हैं । वे देवों और मनुष्यों के द्वारा आकृष्ट होते हैं । युद्ध में धन का उपार्जन करनेवाले छोड़े उन्हें आकृष्ट कर रहे हैं । जो यशस्वी व्यक्ति शत्रु-संहार करते हैं, वे इन्द्र को आकृष्ट कर रहे हैं ।

हवण्णामसुरो नक्षत्रांश्रवस्यतामनसानिसतक्षाम् ।

चक्षाणा यत्र सुविताय देवाद्यौ न वारोभिः कृणवन्तु स्वैः ॥ २ ॥

हवः । एषाम् । असुरः । नक्षत । द्याम् । श्रवस्यता । मनसा ।
 निंसत । क्षाम् । चक्षाणाः । यत्र । सुविताय । देवाः ।
 द्यौः । न । वारिभिः । कृणवन्त । स्वैः ॥ २ ॥

एषामनुष्ठातृणामंगिरसां हवआह्वानशब्दः असुरइन्द्रस्य प्रेरकोद्यां दिवं नक्षत व्यामोद
 तत्रत्याइन्द्रसंबन्धिनोदेवाः श्रवस्यता अन्नमिच्छता मनसा क्षां पृथिवीं नीसत प्राप्नुवन्तः यत्र
 यस्यां पृथिव्यां चक्षाणाः पणिभिरपहतागाः पश्यान्तोदेवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽप्यु
 दयाय द्यौं न आदित्यइव वारिभिः वरणीयैः स्वैस्तेजोभिः कृणवन्त प्रकाशमकुर्वन् गवां प्रदा
 नायान्धकारमपनेतुमिति शेषः । अथवा एषां यज्विनामपहतानां गवां हवः असुरः इन्द्रस्य प्रेर
 यिता सन्न नक्षत इन्द्रप्रेरिताअंगिरसः श्रवस्यता अन्नं कीर्तिं वा इच्छता मनसा क्षां भूमिं निं
 सत अनुष्ठातृणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः । इतरत्समानं ॥ २ ॥

२. अंगिरा लोगों के आह्वान-निनाद ने आकाश को पूर्ण कर दिया ।
 इन्द्र को और अन्न को चाहनेवाले देवों ने अनुष्ठाताओं को गायें दिखाने
 के लिए पृथिवी को प्राप्त किया । पृथिवी पर पणियों के द्वारा अपहृत
 गायों को देखते हुए देवों ने अपने हित के लिए, आकाश में आदित्य के
 समान, अपने तेज से प्रकाश किया ।

इयमेषाममृतानां गीः सर्वताता ये कृपणन्तरत्नम् ।
 धियंच यज्ञं च साधन्तस्ते नो धान्तु वसव्यं असामि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गीः । सर्वताता । ये ।
 कृपणन्त । रत्नम् । धियम् । च । यज्ञम् । च । साधन्तः ।
 ते । नः । धान्तु । वसव्यम् । असामि ॥ ३ ॥

इयमेषाममृतानां यष्टव्यानां देवानां गीः स्तुतिः क्रियते इति शेषः ये देवाः सर्वताता
 सर्वतातौ यज्ञे कृपणन्त प्रयच्छन्ति याच्यन्ते वा रत्नं रमणीयं धनं धियं चास्मदीयां स्तुतिं य
 ज्ञं च साधन्तः साधयन्तस्तेनोऽस्मभ्यं वसव्यं वसुसमूहं असामि अनल्पं असाधारणं वा धान्तु
 प्रयच्छन्तु ॥ ३ ॥

३. यह अमर देवों की स्तुति की जाती है । वे यज्ञ में नाना उत्तमो-
 त्तम वस्तुएँ देते हैं । वे हमारी स्तुति और यज्ञ को सिद्ध करते हुए असा-
 धारण धन दें ।

आतत्तइन्द्रायवः पनन्ताभियजुर्वगोमन्तितृत्सान् ।
 सकृत्सर्वं ये पुरुषात्रामर्हसि ह्यधारां हृती दुदुक्षन् ॥ ४ ॥

आ । तत् । ते । इन्द्र । आयवः । प॒नन्त॒ । अ॒भि । ये । ऊ॒र्वम् ।
गो॒ध॒म॒न्त॒म् । ति॒वृ॒त्सान् । स॒कृ॒त्स्वम् । ये । पु॒रु॒ऽपु॒त्राम् । म॒हीम् ।
स॒हस्र॑ऽधारा॒म् । बृ॒ह॒तीम् । दु॒धु॒क्षन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव आयवोमनुष्याअंगिरसस्तत्तदा आपनन्त आ सर्वतः पनन्त स्तूयन्तेङ्गिरसोगोमन्तमूर्ध्वं संधं पणिभिरपहतं प्राप्तं तिवृत्सान् हिंसितुमैच्छन् त्वदेहिंसार्थस्य सज्जन्तस्य लेट्याडागमः यद्योगादनिघातः अज्यस्तस्वरः । येचांगिरसः सकृत्स्वं या सकृत् सूते सा सकृत्स्वः तां सकृत्पजातां पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुलकामानामुत्पादयित्रीं बृहतीं विस्तृतां महीं भूमिं यद्वा पुरुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्षित्रीं महीं महतीं पूज्यां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं दुधुक्षन् दुदुहुः ते पनन्तेति संबन्धः सकृद्ध्यौरजायतेत्यार्धुकं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जो लोग शत्रुओं से गोधन ले लेना चाहते हैं, वे तुम्हारी ही स्तुति करते हैं । यह विशाल पृथिवी एक बार उत्पन्न हुई है; परन्तु अनेक सन्तानें (शस्य आदि) उत्पन्न करती हैं । ये सहस्र धाराओं में सम्पत्ति-रूप दुग्ध का दान करती हैं । जो लोग इस पृथ्वी-धेनु को दूहना चाहते हैं, वे भी इन्द्र की ही स्तुति करते हैं ।

श॒ची॒व॒इन्द्र॒मव॑से॒रुणु॒ध्व॒मना॑नतं॒द॒मये॑न्त॒पृ॒त॒न्यून् ।
ऋ॒भु॒क्ष॒णं॒म॒घवा॑नं॒सुवृ॒क्तिं॒भर्ता॒योव॑ञ्च॒नर्य॑पु॒रु॒क्षुः ॥ ५ ॥

श॒ची॒ऽवः । इन्द्र॑म् । अ॒व॒से । रु॒णु॒ध्वम् । अ॒ना॒न॒तम् । द॒मये॑न्तम् ।
पृ॒त॒न्यून् । ऋ॒भु॒क्ष॒णम् । म॒घ॒ऽवा॒नम् । सु॒वृ॒क्तिम् । भर्ता॑ ।
यः । व॒ज्रम् । न॒र्यम् । पु॒रु॒ऽक्षुः ॥ ५ ॥

हे शचीवः कर्मवन्तोयजमानाः व्यत्ययेनैकवचनं इन्द्रं देवमवसे रक्षणाय रुणुध्वं कुरुध्वं कीदृशमिन्द्रं अनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं पृतन्यून् पृतनाइच्छतः शत्रून् दमयन्तं वशं प्रापयन्तं ऋभुक्षणं महान्तं मघवानं धनवन्तं सुवृक्तिं सुवृत्तिं यः पुरुक्षुः बहुशब्दइन्द्रोन्मत्तं नरेभ्योहितं असुरविघातकत्वात् तादृशं वज्रं भर्ता विभर्ति तमिन्द्रमवसे रुणुध्वमिति ॥ ५॥

५. कर्मनिष्ठ पुरोहितो, कभी भी अवनत न होनेवाले, शत्रुओं का दहन करनेवाले, महान् धनी, सुन्दर स्तुतिवाले और मनुष्य-हित के लिए वज्र धारण करनेवाले इन्द्र की शरण में रक्षा के लिए जाओ ।

निष्केवल्ये यद्वावानेत्येषा धार्या । सूत्रितंच—यद्वावानेति धार्या पिवासुतस्परसिनइतिसामप्रगाथइति । महाव्रतेष्वेषा तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितं—यद्वावानेतिधार्या सूददोहाइति ।

सैषा षष्ठी—

यद्वावानपुरुतमंपुराषाळावृत्रहेन्द्रोनामान्यप्राः ।

अचेतिप्रासहस्पतिस्तुविष्मान्यदीमुश्मसिकर्तवेकरत्तत् ॥ ६ ॥ ५ ॥

यत् । ववानं । पुरुतमम् । पुराषाट् । आ । वृत्रहा । इन्द्रः । नामानि ।

अप्राः । अचेति । प्रसहः । पतिः । तुविष्मान् । यत् ।

ईम् । उश्मसि । कर्तवे । करत् । तत् ॥ ६ ॥ ५ ॥

यद्यदा पुरुतमं अत्यन्तप्रवृद्धतमं वृत्रं ववान हन्ति पुराषाट् शत्रुपुराणामभिभवितेन्द्रः तदानीं आ अनन्तरमेव वृत्रहेन्द्रोनामान्युदकानि अप्राः पूरयति व्यत्ययेन मध्यमः सोयमिन्द्रः प्रासहः शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभविता पतिः सर्वस्य स्वामी तुविष्मान् तुवीति बहुनाम तत्सामर्थ्याद्धनं परिगृह्यते बहुधनइत्यर्थः ईदृशः सन् अचेति सर्वैः प्रज्ञातः समहानिन्द्रोयदीं यदेतत्कर्म उश्मसि वयं कामयामहे तत्करत् करोत्येव इदं भवत्विदं भवत्विति यत् कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव नोदास्तइत्यर्थः । सैतदेव प्रत्यपद्यत यद्वावानपुरुतमंपुराषाळित्यादिकं ब्राह्मणमत्रद्रष्टव्यं ॥ ६ ॥

६. शत्रु-पुरी ध्वंसक इन्द्र ने जिस समय अत्यन्त प्रवृद्ध शत्रु का संहार किया, उस समय वृत्रघ्न होकर उन्होंने जल से पृथिवी को पूर्ण किया । उस समय सबने समझा कि, इन्द्र अत्यन्त बली और क्षमताशाली हैं । हम जो कुछ चाहते हैं, इन्द्र सबको पूर्ण करते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

प्रसुवइति नवर्चं सप्तमं सूक्तं प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षितआर्षं जागतं नदीदेवताकं । तथाचानुकान्तं—प्रसु नव सिन्धुक्षित प्रैयमेधोनदीस्तुतिर्जागतं त्विति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रसुवआपोमहिमानमुत्तमंकारुर्वोचातिसदनेविवस्वतः ।

प्रसप्तसप्तत्रेधाहिचक्रमुःप्रसृत्वंरीणामतिसिन्धुरोजसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमानम् । उत्तमम् । कारुः । वोचाति ।

सदने । विवस्वतः । प्र । सप्तसप्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः ।

प्र । सृत्वंरीणाम् । अति । सिन्धुः । ओजसा ॥ १ ॥

हे आपोवोयुष्माकं महिमानं महत्त्वं स्तोत्रं उत्तमं उत्कृष्टतमं कारुः स्तोतासिन्धुक्षिदहं
विवस्वतः परिचरणवतोयजमानस्य सदने यज्ञगृहे सु सुष्ठु प्रवोचाति प्रब्रवीमि तानद्यः सप्त सप्त-
भूत्वा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिप्रकारं चक्रमुः प्रावहन् 'सुत्वरीणां आसां
मध्ये सिन्धुरेतन्नामिका नदी ओजसा स्वबलेन अति सर्वाअपि नदीरतिक्रम्य प्रवहती
ति शेषः ॥ १ ॥

१. जल, सेवक यजमान के गृह में तुम्हारी उत्तम महिमा को मैं
कहा करता हूँ । नदियाँ, सात-सात करके तीन प्रकार (पृथिवी, आकाश
और द्युलोक) से चलीं । सबसे अधिक बहनेवाली सिन्धु ही है ।

प्रतेरद्वरुणोयातवेपथःसिन्धोयद्वार्जाअभ्यद्रवस्त्वम् ।

भूम्याअधिप्रवतायासिसानुनायदेषामग्रजगतामिरज्यसि ॥ २ ॥

प्र । ते । अरदत् । वरुणः । यातवे । पथः । सिन्धो इति । यत् ।
वार्जान् । अभि । अद्रवः । त्वम् । भूम्याः । अधि । प्रवता ।
यासि । सानुना । यत् । एषाम् । अग्रम् । जगताम् । इरज्यसि ॥ २ ॥

हे सिन्धो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणोदेवः पथोमार्गान् प्रारदत् प्राचीनं व्यलिखत्
साहि पाक् प्रवहति अथवा प्रकृष्टं इतरनदीभ्योऽप्यत्यन्तं विस्तृतं व्यदारयत् यद्यस्मात् हे सिन्धो
वाजानान्यभि अभिलक्ष्य त्वमभ्यद्रवः अभ्यगच्छः । किंच त्वं भूम्याअधि उपरि सानुना
समुच्छ्रितेन प्रवता मार्गेण यासिगच्छसि सिन्धुः खलु पर्वतान् विभिद्य गता यद्येन समुच्छ्रिते
नमार्गेण गच्छन्ती त्वमेषां सर्वेषां जगतां जंगमानां प्राणिनामग्रं प्रत्यक्षं इरज्यसि ईशिषे ॥ २ ॥

२. सिन्धु, जिस समय तुम शस्यशाली प्रवेश की ओर चली, उस
समय वरुण ने तुम्हारे गमन के लिए विस्तृत पथ बना दिया । तुम भूमि
के ऊपर उत्तम मार्ग से जाती हो । तुम सब नदियों के ऊपर
धिराजमान हो ।

दिविस्वनोयततेभूम्योपर्यनन्तंशुष्ममुदियतिभानुना ।

अभ्रादिवप्रस्तनयन्तिवृष्टयःसिन्धुर्यदेतिवृषभोनरोरुवत् ॥ ३ ॥

दिवि । । स्वनः । यतते । भूम्या । उपरि । अनन्तम् । शुष्मम् ।
उत् । इयति । भानुना । अभ्रात् इव । प्र । स्तनयन्ति ।
वृष्टयः । सिन्धुः । यत् । एति । वृषभः । न । रोरुवत् ॥ ३ ॥

भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनोदिवि यतते गच्छति दिवं व्याप्नोति सेयं सिन्धु-
रनन्तं अपर्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणा उदियति उद्गमयति अग्रादिव अन्तरिक्षा-
द्यथा वृष्टयः प्रस्तनयन्ति तद्वत् अस्याः शब्दाः प्रादुर्भवन्ति यद्यदा सिन्धुरियं रोरुवद् भृशं
शब्दयन् वृषभोन वृषभइवेति गच्छति तदैवं भवति ॥ ३ ॥

३. पृथिवी से सिन्धु का शब्द उठकर आकाश को घहरा बैता है ।
यह महावेग और दीप्त लहरों के साथ जाती है । जिस समय सिन्धु वृषभ
के समान प्रबल शब्द करती हुई आती है, उस समय विबित्त होता है कि,
आकाश (वा मेघ) से घोर गर्जन-सर्जन के साथ वृष्टि हो रही है ।

अ॒भित्वा॑सिन्धो॒शिशु॑मि॒न्नमा॒तरो॑वा॒श्राअ॒र्षन्ति॑प॒र्यसे॒वधे॑नवः ।

राजे॑व॒युध्वा॑न॒यसि॒त्वमि॒त्सिचौ॑यदा॒सा॒मग्रं॑प्र॒वता॑मि॒नक्ष॑सि ॥ ४ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । सिन्धो॒ इति॑ । शिशु॑म् । इत् । न । मा॒तरः॑ । वा॒श्राः ।

अ॒र्षन्ति॑ । प॒र्यसा॑इव । धे॒नवः॑ । राजा॑इव । युध्वा॑ । न॒य॒सि॒ ।

त्वम् । इत् । सिचौ॑ । यत् । आ॒सा॒म् । अग्रं॑म् । प्र॒वता॑म् । इ॒नक्ष॑सि ॥ ४ ॥

हे सिन्धो त्वा त्वां शिशुमिन्न मातरः मातरः पुत्रमिव वाश्राः शब्दयन्त्यइतरानद्यः अ
र्षन्ति अभिगच्छन्ति पर्यसेवधेनवः पर्यसा युक्तानवप्रसूतिकागावइव । किंच युध्वा यु-
द्धद्राजेव त्वमित त्वमेव सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि यद्यदा आसां प्रवतां त्वया
सहगच्छतीनामग्रं अग्रे इनक्षसि व्याप्नोषि सर्वासां पुरतो गच्छसि ॥ ४ ॥

४. जैसे शिशु के पास माता जाती है और दुग्धवती गायें बछड़े के
पास जाती हैं, वैसे ही शब्द करती हुई अन्य नदियाँ सिन्धु के पास जाती
हैं । जैसे युद्ध-कर्त्ता राजा सेना ले जाता है, वैसे ही तुम अपनी सहगा-
मिनी वो नदियों को लेकर आगे-आगे जाती हो ।

इ॒ममै॑ग॒ङ्गेय॑मु॒नेस॑र॒स्वति॑शु॒तुद्रि॑स्तो॒मंस॑च॒ताप॑रु॒ण्य॒ ।

अ॒सि॒क्रया॑म॒रुदृ॑धे॒वित॑स्त॒यार्जी॑की॒येशृ॑णु॒ह्यासु॑षो॒मया॑ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इ॒मम् । मे॒ । ग॒ङ्गे॒ । य॒मु॒ने॒ । स॒र॒स्व॒ति॒ । शु॒तु॒द्रि॒ । स्तो॒मम् । स॒च॒त॒ ।

प॒रु॒णि॒ । आ॒ । अ॒सि॒क्र॒या॒ । म॒रु॒त॒इ॒व॒धे॒ । वि॒त॒स्त॒या॒ ।

आ॒र्जी॑की॒ये॒ । शृ॒णु॒हि॒ । आ॒ । सु॒सो॒म॒या॑ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अत्र प्रधानभूताः सप्तनद्यः तदवयवभूतास्त्रिषः स्तूयन्ते हे गङ्गे हे यमुने हे सरस्वति हे
शुतुद्रि हे परुणि हे असिक्न्या अवयवभूतया सहिते मरुदृधे वितस्तया सोमया च सहिते
आर्जीकीये त्वं चैवं सप्त नद्योयूयं मे स्तोमं स्तोत्रं अस्मदीयं आसचत आसेवध्वं शृणुहि

शृणुत च आर्जीकीयाग्रावितस्तथा सुषोमया च साहित्यं निरुक्ते उक्तं—वितस्ताया चार्जीकी-
यआशृणुहि सुषोमयाचेति । अत्रगंगा गमनादित्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ५ ॥

५. हे गंगा यमुना, सरस्वती, शुतुद्री (सतलज), परुष्णी (रावी),
असिक्नी (चिनाब) के साथ मरुद्वधा (चिनाब और भेलम के बीच की
वा चिनाब की पश्चिमवाली मरुद्वदन नाम की सहायक नदी), वितस्ता
(भेलम), सुषोमा (सोहान) और आर्जीकीया (व्यास), तुम लोग मेरे
इस स्तोत्र का भाग कर लो और सुनो ।

तृष्टामयाप्रथमं यातवे सजुः सुसत्त्वा रसया श्वेत्यात्या ।

त्वं सिन्धो कुभया गोमती कुमुमेहत्वा सरथं याभिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टऽअमया । प्रथमम् । यातवे । सजुः । सुसत्त्वा । रसया ।

श्वेत्या । त्या । त्वम् । सिन्धो इति । कुभया । गोमतीम् ।

कुमुम् । मेहत्वा । सरथम् । याभिः । ईर्यसे ॥ ६ ॥

हे सिन्धो त्वं कुमुं क्रमणीयां गोमतीं नदीं यातवे प्रतियानुं पर्वतादवच्छेदा प्रथमं तृष्ठा-
मया नद्या सजुः संगतासि पश्चात् सुसत्त्वा रसया श्वेत्यात्या कुभया मेहत्वा च सह सपूर्णव
वाग्नित्वं सरथं समानं रथमारुह्य ईर्यसे गच्छसि ॥ ६ ॥

६. सिन्धु, पहले तुम तृष्ठामा (सिन्धु की पश्चिमी सहायक नदी)
के साथ चली । पुनः सुसत्तु, रसा और श्वेत्या (ये तीनों सिन्धु की पश्चिमी
सहायक नदियाँ हैं) से मिलें । तुम क्रमु (कुर्रम) और गोमती (गोमल)
को, कुभा ("काबुल" नदी) और मेहत्तू (सिन्धु की पश्चिमी सहायक
नदी) से मिलाली हो । इन नदियों के साथ तुम बहती हो ।

ऋजीत्येनीरुशती महित्वा परिज्यासि भरते रजांसि ।

अदब्धा सिन्धुरपसामपस्तमाश्वानचित्रावपुषीवदर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती । एनी । रुशती । महित्वा । परि । ज्यासि । भरते ।

रजांसि । अदब्धा । सिन्धुः । अपसाम् । अपःस्तमा । अश्वान् । न ।

चित्रा । वपुषीऽइव । दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीति ऋजुगामिनी एनी श्वेतवर्णा रुशती दीप्यमाना सिन्धुः ज्यासि वेगवन्ति र-
जांसि उदकानि परिभरते प्रभरति तादृशी अदब्धा अहिंसिता सिन्धुरपसां कर्मवतीनां मध्ये
अपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति अश्वान् वडवेव चित्रा चावनीवा वपुषी वपुष्मती बोधि-
दिव दर्शता दर्शनीया भवति ॥ ७ ॥

७. सिन्धु नदी सरल-नामिनी, श्वेतवर्णा और प्रदीप्ता हैं। सिन्धु का वेगशाली जल चारों ओर जाता है। नदियों में से सबसे वेगवती सिन्धु ही है। यह घोड़ी के समान अद्भुत है और सोटी स्त्री के समान दर्शनीया है।

स्वश्वा॒सिन्धुः॑सुर॒थासु॑वासा॒हिर॒ण्ययी॑सुक॒तावा॒जिनी॑वती ।

उ॒र्णावती॑युव॒तिःसी॒लमा॑वत्यु॒ताधि॑वस्तेसु॒भगा॑मधु॒वृध॑म् ॥ ८ ॥

सु॒अश्वा॑ । सिन्धुः । सु॒रथा॑ । सु॒वासाः । हिर॒ण्ययी॑ । सु॒कृता॑ ।

वा॒जिनी॑वती । उ॒र्णावती॑ । युव॒तिः । सी॒लमा॑वती । उ॒त ।

अधि॑ । वस्ते॑ । सु॒भगा॑ । म॒धुवृ॑धम् ॥ ८ ॥

येयं सिन्धुः स्वश्वा शोभनाश्वोपेता सुरथा शोभनरथा सुवासाः शोभनवसना हिरण्य-
यी हिरण्यभाभरणा सुकृता वाजिनीवती अन्नवती ऊर्णावती तस्याः समीपे देशे सन्त्यूर्णाः
यासां रोमभिः कंबलाः क्रियन्ते युवतिर्नित्यतरुणी सर्वदा अहीनोदका सीलमावती सीराणि
ययोषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृषीवलैः तादृगोषध्युपेता उतापिच सु-
भगा सिन्धुर्मधुवृधं मधुवर्धकं निर्गुंड्यादिकं अधिवस्ते आच्छादयति तस्यास्तीरे निर्गुंड्यादी-
नि बहूनि सन्ति ॥ ८ ॥

८. सिन्धु शोभन अश्वों, सुन्दर रथ, सुन्दर वस्त्र, सुवर्णाभरण,
सुन्दर सज्जा, अन्न और पशुलोभवाली है। सिन्धु नित्यतरुणी और
तिनकों (सीलमा) वाली है। शोभायवती सिन्धु मधुवर्धक पुष्पों से
आच्छादित है।

सुखं॑रथंयुयु॒जेसिन्धु॑र॒श्विन॑तेन॒वाजं॑सनिषद॒स्मिन्ना॒जौ ।

म॒हान्त्य॑स्यमहि॒माप॑न॒स्यते॑द॒ब्धस्य॑स्वय॒शसो॑विर॒प्तिनः॑ ॥ ९ ॥ ७ ॥

सु॒खम् । रथ॑म् । यु॒युजे॑ । सिन्धुः । अ॒श्विन॑म् । तेन॑ । वाज॑म् ।

स॒निष॑त् । अ॒स्मिन् । आ॒जौ । म॒हान् । हि॑ । अ॒स्य । म॒हिमा॑ ।

प॒न॒स्यते॑ । अ॒द॒ब्धस्यः॑ । स्व॒य॒शसः॑ । वि॒र॒प्तिनः॑ ॥ ९ ॥ ७ ॥

सिन्धुर्देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा अश्विनमश्ववन्तं रथं युयुजे युनक्ति तेन र-
थेन वाजमन्नं सनिषत् प्रयच्छतु अस्मिन्नाजौ संग्रामे यज्ञे वा अस्य सिन्धुरथस्य महिमा म-
हान् हि पनस्यते स्तूयते कीदृशस्यास्य अदब्धस्य अन्यैरर्हित्यस्य स्वयशसः स्वायत्तकीर्तिः
विरप्तिनः महिमावैतत् महतः ॥ ९ ॥

९. सिन्धु सुखकर और अश्ववाले रथ को जोतती है। उस रथ से
वह अन्न दे। यज्ञ में सिन्धु के रथ की महिमा गाई जाती है। सिन्धु का
रथ अर्हितसित कीर्तिकर और महान् है।

आवइत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं इरावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कर्णनाम्नार्वा जागतं सोमाभिष-
वार्थायै ग्रावाणः तद्देवत्यं । तथाचानुक्रान्तं—आवोष्टौ सर्पेरावतोर्जरत्कर्णोग्रावणोऽस्तौदिति ।
ग्रावस्तोत्रे एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—आवक्रंजसे प्रवोग्रावाणइतिसूक्तयोरन्तरोपरिष्ठावपुरस्ताद्वेति ।

तत्र प्रथमा—

आवक्रञ्जस ऊर्जाव्युष्टिष्विन्द्रं मरुतो रोदसी अनक्तन ।

उभे यथानो अहनी सचा भुवासदः सदो वरिव स्यात् उद्भिदा ॥ १ ॥

आ । वः । ऋञ्जसे । ऊर्जाम् । विष्टुष्टिषु । इन्द्रम् । मरुतः ।

रोदसी इति । अनक्तन । उभे इति । यथा । नः । अहनी इति ।

सचाऽभुवा । सदःऽसदः । वरिव स्यात् । उद्भिदा ॥ १ ॥

हे ग्रावाणोवोयुष्मान ऊर्जा सारभूतानामन्वतीनां वेषसां व्युष्टिषु विभागेषु सत्सु आ-
क्रंजसे आपसाधयामि यूयं सामेनेन्द्रं मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ चानक्तन व्यंजयत नोस्मा-
न् उभे सचाभुवा सहोत्पन्ने अहनी द्यावापृथिव्यौ सदःसदः सर्वेषु यागगृहेषु वरिव स्यातः
परिचरतः उद्भिदा उद्भेदकेन धनेन पूरयतमिति ॥ १ ॥

१. पत्यरो, अन्नवाली उषा के आते ही तुम्हें मैं प्रस्तुत करता हूँ ।
तुम सोम बेकर इन्द्र, मरुत् और द्यावापृथिवी को अनुकूल करो । ये
द्यावापृथिवी एक साथ हम लोगों में से प्रत्येक के गृह में सेवा ग्रहण कर
गृहों को धन से पूर्ण कर दें ।

अथ द्वितीया—

तदु श्रेष्ठं सर्वनं सुनोतनात्यो न हस्तयतो अद्रिः सोतरि ।

विदद्वयं यो अभिभूति पौंस्यं महोराये चित्तरुते यदर्वतः ॥ २ ॥

तत् । ऊँ इति । श्रेष्ठम् । सर्वनम् । सुनोतन । अत्यः । न ।

हस्तयतः । अद्रिः । सोतरि । विदत् । हि । अर्यः । अभिभूति ।

पौंस्यम् । महः । राये । चित् । तरुते । यत् । अर्वतः ॥ २ ॥

हे ग्रावाणो यूयं तदु तमेव प्रशस्यं श्रेष्ठं सर्वनं सोमं सुनोतन अभिषुणुत । अथैकवदाह—अ-
द्विरभिषवग्रावा हस्तयतो हस्ताभ्यां गृहीतः सन् अत्यो न धृतो भवइव भवति सोतरि अभिषव-

कर्तरि अध्वर्यौ सयथा हस्ताभ्यां दृढं गृहीतोपि बलवान् तद्वत् अर्यः ग्राव्णः अभिषवाच्च
प्रेरकोयजमानः अभिभूति शत्रूणामभिभावुकं पौंस्यं बलं विदद्धि लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा
अभिषवायाध्वर्यादेः प्रेरितो ग्रावा अभिभूति पौंस्यं विदत् यजमानार्थं । किंच महोमहते राये
स्विद धनायापि यत् यो ग्रावा अर्वतोश्वान् तरुते तनुते प्रयच्छति ॥ २ ॥

२. हाथों से पकड़े जाने पर अभिषव-प्रस्तर घोड़े के समान हो जाता
है । श्रेष्ठ सोम को तुम प्रस्तुत करो । प्रस्तर से सोमाभिषव करनेवाला
यजमान शत्रुओं को हरानेवाला बल प्राप्त करता है । यह अश्व देता है,
जिससे यथेष्ट धन मिलता है ।

तदिद्वयस्य सर्वनं विवेरपो यथा पुरामनवे गातुमश्नेत् ।

गोअर्णसित्वाष्ट्रे अश्वनिर्णिजि प्रेमध्वरेष्वध्वराँ अशिश्नयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सर्वनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा ।
मनवे । गातुम् । अश्नेत् । गोअर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वनिर्निजि ।
प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्नयुः ॥ ३ ॥

इदिति पूरणः अस्य ग्राव्णः तत्सवनमभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यं अपः कर्म विवेः
न्यामोतु विपूर्वस्य वेतेर्लङि अदादित्वाच्छपोलुक् वेतेर्विपूर्वस्य वा छान्दसेऽश्वौवा पररूपमिति
सन्दहादनवग्रहः समासस्वरः । यथा पुरा मनवे राज्ञे गातुं गमनमश्नेत् आजगाम तद्वद्गामोतु ।
किंच गोअर्णसि गोरूपे अपहृतैर्गोभिः परिवृते तथा अश्वनिर्निजि निर्णिगिति रूपनाम अ-
श्वरूपे अपहृतैरश्वैर्वृतइत्यर्थः ईदृशे त्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हन्तव्ये सतीति शेषः ईमेताव् अध्वरानसु-
रैरर्हि स्यान् अध्वरसाधकान् वोपलान् अध्वरेष्वशिश्नयुः आश्रयन्ति पूर्वं यजमानाः ॥ ३ ॥

३. जैसे प्राचीन समय में मनु के यज्ञ में सोमरस आया था, वैसे ही
इस प्रस्तर के द्वारा निष्पीड़ित सोम जल में प्रवेश करे । गायों को जल
में स्नान कराने, गृह-निर्माण-कार्य और घोड़ों को स्नान कराने
के समय, यज्ञ-काल में, इस अविनश्यकर सोमरस का आश्रय लिया
जाता है ।

अपंहतरक्षसोमद्भुरावतः स्कभायत निर्ऋतिं सेधतामतिम् ।

आनौरयि सर्ववीरं सुनोत न देवान्यभरतः श्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भद्भुरावतः । स्कभायत । निःऋतिम् । सेधत ।
अमतिम् । आ । नः । रयिम् । सर्ववीरम् । सुनोत न । देवऽअन्यम् ।
भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

हे अद्रयोयूयं अपहत विनाशयत रक्षसोराक्षसान् कीदृशान् भृंगुरावतः भृञ्जेन कर्मणा तद्वतः तथास्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवतां यथामुंयज्ञं नागच्छति तथा । किंच सेधतनिषेधत अमतिं हिंसामतिं रक्षःप्रभृतेः । किंच नोस्माकं सर्ववीरं बहुपुत्राद्युपेतं रार्षिं धनं आसुनोतन अभिषवेनपुत्रधनादीनांलाभादेवमुक्तं । किंच देवाव्यं देवप्रीणनं श्लोकं भरत संपादयत ॥ ४ ॥

४. पत्थरो, भृञ्जक राक्षसों को विनष्ट करो । निर्ऋति (पाप-देवता) को दूर करो । बुर्बुद्धि को हटाओ । सन्तान-युक्त धन दो । देवों को प्रसन्न करनेवाले श्लोक का सम्पादन करो ।

दिवश्चिदावोमवत्तरेभ्योविश्वनाचिदाश्वपस्तरेभ्यः ।

वायोश्चिदासोमरभस्तरेभ्योग्रेश्चिदर्वपितुक्तरेभ्यः ॥ ५ ॥ ८ ॥

दिवः । चित् । आ । वः । अमवत्तरेभ्यः । विश्वना । चित् ।

आश्वपःस्तरेभ्यः । वायोः । चित् । आ । सोमरभःस्तरेभ्यः ।

अग्नेः । चित् । अर्च । पितुक्तरेभ्यः ॥ ५ ॥ ८ ॥

किंच दिवश्चिदादित्यादपिअमवत्तरेभ्यः अत्यन्तं बलवद्भ्यः वीर्युष्मभ्यं अर्चअस्तौत् अ ध्वर्युः । यद्वा हे अश्वर्यादयोवीर्युष्मभ्यमानलक्षणेभ्योग्रावभ्यः आसर्वतःअर्चअर्चतेत्येवं प्रति वाक्यं योज्यं । विश्वनाचिविश्वना सुधन्वनः पुत्रः तेनापि आश्वपस्तरेभ्यः शीघ्रकर्मभ्य इत्यर्थः विश्वनादीनां त्रयाणां चमसादिशीघ्रकर्म प्रसिद्धं वायोश्चिदा वायोरपिसोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिषवार्थेनात्यन्तेन वेगेन युक्तेभ्यः वायोरपि ग्रावाणोवेगवन्तोभवन्ति सोमाभिषवार्थं अग्नेश्चिदः अग्रेऽपि पितुक्तरेभ्यः अत्यन्तमन्नसाधकेभ्यः ईदृशेभ्यो ग्रावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति ॥ ५ ॥

५. जो आकाश से भी तेजस्वी वा बली हैं, जो सुधन्वा के पुत्र विश्वना से भी शीघ्र-कर्मा हैं, जो वायु से भी सोमाभिषव में वेगशाली हैं और जो अग्नि से भी अधिक अन्नदाता हैं, उन पत्थरों की, देवों की प्रसन्नता के लिए, पूजा करो ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथ षष्ठी—

भुरन्तुनोयशसःसोत्वन्धसोग्रावाणोवाचादिवितादिवित्मता ।

नरोयत्रदुहतेकाम्यमध्वाघोषयन्तोअभितोमिथस्तुरः ॥ ६ ॥

एते । नरः । सुऽअपंसः । अभूतन । ये । इन्द्राय । सुनुथ ।
सोमम् । अद्रयः । वामम्ऽवामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने ।
वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥ ९ ॥

हे नरोनेतारः हे अद्रयः एते यूयं स्वपसः अभूतन शोभनाभिषवकर्माणोभवत ये यूय-
मिन्द्राय सोमं सुनुथ वोयूयं वामंवामं यद्यद्वननीयं धनं अस्ति तत्तद्विष्याय धाम्ने तेजसे कु-
रुत तथा वसुवसु यद्यदासयोग्यं धनमस्ति तद्वः यूयंपार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुत ॥ ८ ॥

८. नेताओ और पत्थरो, तुम शोभन अभिषव के कर्त्ता होओ ।
इन्द्र के लिए सोमाभिषव करो । दिव्य लोक के लिए तुम लोग अद्भुत
सम्पत्ति उपस्थित करो । जो कुछ निवास-योग्य धन है, उसे यजमान
को दो ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अभ्रपुषइत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य स्यूमरश्मेरार्षं मरुदेवताकं पंचमी जगती शिष्टाः
सप्त त्रिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—अभ्रपुषः स्यूमरश्मिर्भागवोमारुतं तु पंचमी जगतीति ।
गतोविनियोगः ।

अ॒भ्र॒पु॒षो॒नवा॒चापु॒षावसु॑ह॒विष्म॑न्तो॒नय॑ज्ञावि॒जानु॑षः ।

सु॒मारु॑तं॒नब्र॑ह्माणं॒मर्ह॑से॒गण॑म॒स्तोष्ये॑षां॒नशो॑भसे ॥ १ ॥

अ॒भ्र॒पु॒षः । न । वा॒चा । पु॒ष । वसु॑ । ह॒विष्म॑न्तः । न । य॒ज्ञाः ।

वि॒जानु॑षः । सु॒मारु॑तम् । न । ब्र॒ह्माण॑म् । अ॒र्हसे॑ ।

ग॒णम् । अ॒स्तोषि॑ । ए॒षाम् । न । शो॒भसे॑ ॥ १ ॥

अभ्रपुषोन मेघान्निर्गच्छन्तउदकविन्दवइव वाचा स्तुत्या प्रीतामरुतोवसु धनं पुष सिंचं-
ति व्यत्ययेन बहुवचनं । किंच हविष्मन्तो न यज्ञाः हविर्भिर्युक्तायागाइव विजानुषः जगतोवि-
जनयितारोभवन्ति । अथ समुदायेनाह तेषामेषां सुमारुतं शोभनानां मरुतां ब्रह्माणं महान्तं
गणं अर्हसे पूजार्थं नास्तोषि नास्तौषं न स्तुतवानस्मि इतः पूर्वं । तथा शोभसे शोभार्थमपि
मारुतं गणं नास्तोषि अतइदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. स्तुति से प्रसन्न होकर मरुत् लोग मेघ-निर्गत वारि-बिन्दु के
समान धन बरसाते हैं । हवि से युक्त यज्ञ के समान संसार की उत्पत्ति
के कारण मरुत् हैं । मरुतों के महान् बल की पूजा वास्तव में मंने
नहीं की है । शोभा के लिए भी मंने स्तोत्र नहीं किया ।

अथ द्वितीया—

श्रियेमर्यासोअञ्जीरकृण्वतसुमारुतंनपूर्वीरतिक्षपः ।

दिवस्पुत्रासएतानयेतिरआदित्यासस्तेअक्रानवावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुमारुतम् । न । पूर्वीः ।

अति । क्षपः । दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे ।

आदित्यासः । ते । अक्राः । न । वृधुः ॥ २ ॥

श्रिये शोभार्थं मर्यासोमारकाः मनुष्यरूपावा मरुतः पूर्वं मनुष्याः सन्तः पश्चात्सुकृतवि-
शेषेण समराआसन् ते अञ्जीनअकान्याभरणानि अकृण्वत कुर्वन्ति । किमर्थं श्रिये स्वशरी-
रशोभनार्थं सुमारुतं शोभनानां मरुतां गणं पूर्वीः बह्व्यः क्षपः क्षपयिष्यः सेनानाति न परा-
भावयन्तीति शेषः । किंच दिवोद्युदेवतायाः पुत्रासः पुत्राः एतागन्तारः नयेतिरे निर्गच्छन्ति ते
आदित्यासः अदितेः पुत्राअक्रा आक्रमणशीलामरुतो न वावृधुः नवर्धन्ते यतोस्माभिर्न स्तु-
तावतइति भावः ॥ २ ॥

२. मरुत् लोग पहले मनुष्य थे, पीछे, पुण्य के द्वारा, देवता बन
गये । एकत्र सेना भी मरुतों का पराभव नहीं कर सकती । हमने इनकी
स्तुति नहीं की; इसलिए ये द्युलोक के मरुत् अब भी दिखाई नहीं दिये
और न ये आक्रमणशील बड़े ।

प्रयेदिवःपृथिव्यानबर्हणात्मनारिरिच्रेअभ्राञ्चसूर्यः ।

पाजस्वन्तोनवीराःपनस्यवोरिशादसोनमर्याअभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । त्मना । रि रिच्रे ।

अभ्रात् । न । सूर्यः । पाजस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः ।

रिशादसः । न । मर्याः । अभिद्यवः ॥ ३ ॥

ये मरुतोदिवः पृथिव्यान पृथिव्याश्चेति चार्थे बर्हणा महत्त्वेन त्मना आत्मनैव रि-
च्रे रिचिरे अतिरिक्ताअभवत् स्वशरीरेण अभ्राञ्च अभ्रादिव सूर्यः । किंच पाजस्वन्तो
वीराः बलवन्तोवीराइव पनस्यवः स्तुतिकामाभवन्ति । किंच रिशादसो मर्याः रिशताम
मनुष्याइव अभिद्यवोभिगवदीप्तयोभवन्ति ॥ ३ ॥

३. स्वर्ग और पृथिवी पर ये मरुत् स्वयं बड़े हैं । जैसे सूर्य मेघ से
निकलते हैं, वैसे ही मरुत् बाहर हुए । ये वीर पुरुषों के समान स्तोत्रा-
भिलाषी होते हैं । शत्रु-घातक मनुष्यों के समान ये दीप्त होते हैं ।

युष्माकंबुध्रेअपांनयामनिविथुर्यतिनमहीश्रथर्यति ।
 विश्वप्सुर्यज्ञोअर्वागयंसुवःप्रयस्वन्तो न सत्राचआर्गत ॥ ४ ॥
 युष्माकम् । बुध्रे । अपाम् । न । यामनि । विथुर्यति । न ।
 मही । श्रथर्यति । विश्वप्सुः । यज्ञः । अर्वाक् । अयम् ।
 सु । वः । प्रयस्वन्तः । न । सत्राचः । आ । गत ॥ ४ ॥

हे मरुतोयुष्माकं बुध्रे परस्परसंघाते अपां न यामनि प्रवृद्धानामुदकानां गमनइव मही
 महती भूमिर्न विथुर्यति नव्यथते नापि श्रथर्यति न विशीर्णा भवति शीघ्रगतयोपि यूयमेनां
 पीडयध्वमित्यर्थः । विश्वप्सुः विश्वरूपोयं यज्ञोयागसाधनं हविः वीयुष्माकमर्वाग्भिमुखं
 सु सुष्ठु गच्छति प्रयस्वन्तो न अचवन्तः परिष्कर्तारइव सुखप्रदाः सन्तः सत्राचः सहांचनाआगत
 आगच्छत संघाकरेणागच्छतेत्यर्थः । सप्तगणवैमरुतइति श्रुतेः ॥ ४ ॥

४. मरुतो, जिस समय तुम लोग परस्पर प्रतिघातक और दृष्टि-पात
 करते हो, उस समय पृथिवी न तो कातर होती और न दुर्बल ही होती
 है। तुम्हें हवि दिया गया है। तुम लोग अन्नवाले व्यक्तियों के समान
 एकत्र होकर आओ।

यूयंधूर्धुप्रयुजोनरश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तो न भासाव्युष्टिषु ।
 श्येनासोनस्वयशसोरिशादसःप्रवासोनप्रसितासःपरिपुषः ॥ ५ ॥ १० ॥
 यूयम् । धूःसु । प्रयुजः । न । रश्मिः । ज्योतिष्मन्तः । न ।
 भासा । विऽउष्टिषु । श्येनासः । न । स्वयशसः । रिशादसः ।
 प्रवासः । न । प्रसितासः । परिपुषः ॥ ५ ॥ १० ॥

हे मरुतों यूयं धूर्धु रथसंबन्धिनीषु रश्मिभिर्योक्तैः प्रयुजः प्रयुक्ताबद्धाअश्वाइव परिपुषः
 परितोगन्तारः स्थ तथा ज्योतिष्मन्तो न तेजस्वन्तः आदित्यादयइव भासा युक्ताभवथ व्युष्टिषु
 उषस्सु व्युदितासु किंच श्येनासोन श्येनाइव । किंच स्वयशसः स्वायत्तयशसः ते यथा
 रिशादसोरिशतामसितारः तद्वत् रिशादसः स्वायत्तयशसश्च । किंच प्रवासोन प्रवासिनइव
 अधिकाइव प्रसितासः प्रसिद्धयानाः उक्तरूपामरुतः परिपुषः परितोगन्तारोभवथ ॥ ५ ॥

५. रस्ती से रथ में जोते घोड़े के समान तुम लोग गमनशील हो।
 तुम लोग प्रभात-कालीन आलोक के समान प्रकाशवान् हुए हो। श्येन
 पक्षी के समान तुम लोग शत्रु को दूर करते हो और अपनी कीर्ति-स्वयं
 उपाजित करते हो। पथिकों के समान तुम लोग चारों ओर जाकर
 वर्षा बरसाते हो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये क्षमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथ षष्ठी—

प्रयद्दहध्वेमरुतःपराकाद्युयंमहःसंवरणस्यवस्वः ।
विदानासोवसवोराध्यस्याराच्चिद्वेषःसनुतर्युयोत ॥ ६ ॥

प्र० यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । यूयम् । महः ।
सम्वरणस्य । वस्वः । विदानासः । वसवः । राध्यस्य ।
आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यद्यदा पराकाव अत्यन्तं दूरदेशाद्वहध्वे आगच्छत तदामीं महोमहव
संवरणस्य संवरणीयं राध्यस्य संराधनीयं वस्वोवसु धनं विदानासः प्रयच्छन्तोवसवोयूयमा-
राच्चिद दूरादेव युयोत पृथक्कुरुत । कानिति उच्यते द्वेषोद्वेषन् कीदृशान् सनुतः अन्तर्हिता-
न् निगूढानित्यर्थः । सनुतइत्यन्तर्हितनाम ॥ ६ ॥

६. मरुतो, तुम लोग बहुत दूर से यथेष्ट गुप्त धन ले आते हो । धन
प्राप्त करके तुम लोग देवी शत्रुओं को गुप्त रीति से दूर करते हो ।

यउद्वचियज्ञेअध्वरेष्टामरुद्रोनमानुषोददाशत् ।
रेवत्सवयोदधतेसुवीरंसदेवानामपिगोपीथेअस्तु ॥ ७ ॥

यः । उद्वचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुद्रभ्यः । न ।
सानुषः । ददाशत् । रेवत् । सः । वयः । दधते । सुवीरम् ।
सः । देवानाम् । अपि । गोपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

अध्वरेष्टाः यागे सीदन्मानुषोयजमानोयज्ञे उद्वचि सति ऋक्शब्देन स्तोत्रमुपलक्ष्यते
यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति संपूर्णे सति मरुद्रोन मरुद्रइवान्येषामध्वर्युप्रभृतिभ्यः ऋत्विगादि-
भ्योददाशत् दद्यात् यद्वा उद्वचि उपक्रान्ते इत्यर्थः तस्मिन्यज्ञे मरुद्रइवान्यस्माइन्द्राय ददा-
शत् ददाति सयजमानोरेवद्रयिमत् सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं वयोन् दधते धारयति व्यत्ययेनै-
षधनं सदेवानामिन्द्रादीनामपि गोपीथे सोमपाने अस्तु भवतु ॥ ७ ॥

७. जो मनुष्य यज्ञ-समाप्ति होने पर यज्ञानुष्ठान करके मरुतों को
दान देता है, उसे अन्न, धन और जन की प्राप्ति होती है । वह देवों के
साथ सोमपान करता है ।

अथाष्टमी—

तेहियज्ञेषुयज्ञियासऊमाआदित्येननाम्नाशंभविष्ठाः ।

तेनोवन्तुरथतूर्मनीषामहश्चयामन्ध्वरेचकानाः ॥ ८ ॥ ११ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । आदित्येन । नाम्ना ।

शम्भविष्ठाः । ते । नः । अवन्तु । रथतूः । मनीषाम् ।

महः । च । यामन् । अध्वरे । चकानाः ॥ ८ ॥ ११ ॥

ते हि ते खलु यज्ञेषु यागेषु यज्ञियासोयज्ञार्हायष्टव्याऊमाश्चवितारआदित्येन नाम्ना आदित्यसंबन्धेनोदकेन शंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः यद्वा आदित्याख्येन नाम्ना आदित्यनाम केन देवेन सह शंभविष्ठाः ते मरुतो नोस्मान् अवन्तु रथतूः रथतुरः रथस्य यज्ञगमनसाधनस्य त्वरयितारः सन्तोमनीषां स्तुतिं अवन्तु रक्षन्तु कीदृशास्ते अध्वरे यामन् यामनि गमने महो महृष्वविश्वकानाः कामयमानाः ॥ ८ ॥

८. मरुत् लोग यज्ञीय हैं। वे यज्ञ के समय रक्षक हैं। आकाश के जल से अदिति सुख देती हैं। वह क्षिप्रकारी रथ से आकर हमारी बुद्धि की रक्षा करें। यज्ञ में जाकर यथेष्ट हवि का भक्षण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

विप्रासइत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं पंचम्याद्यास्तिस्रोद्वितीयाचेति चतस्रो जगत्स्यः शिष्टाश्चतस्रसिद्धुभः पूर्ववद्विदेवते । तथा चानुक्रान्तं—विप्रासोद्वितीयापंचम्याद्याश्चित्स्रो जगत्स्य इति । गेतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

विप्रासोनमन्मभिः स्वाध्यो देवाव्योऽनयज्ञैः स्वर्भसः ।

राजानोनचित्राः सुसन्दृशः क्षितीनां नमर्या अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासः । न । मन्मभिः । सुआध्यः । देवअव्यः । न ।

यज्ञैः । सुअर्भसः । राजानः । न । चित्राः । सुसन्दृशः ।

क्षितीनाम् । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासोन विप्राब्राह्मणा इव ते यथा मन्मभिः स्तुतिभिः स्वाध्यः षोडशभिः भिनाध्यानाभवन्त्येव गेते मरुतोऽप्यस्मदीयैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसो भवन्ति अथवा मन्मभिः स्तोत्रैः

युक्ताविप्रासोनमेधाविनः स्तोतारइव स्वाध्यः यज्ञे यजमाने वा स्वाध्यानाइत्यर्थः तथा यज्ञैर्या
गैर्देवाव्योन देवानां तर्पयितारोयजमानाइव स्वमसः अमइति कर्मनाम शोभनकर्माणः ते यथा
कर्मसु व्यापृताभवन्ति तद्वद्वष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृताइत्यर्थः राजानोन मूर्धाभिषिक्ताः क्षि-
तिपतयइव चित्राश्चायनीयाः पूजनीयाः यद्वा चित्राभरणाः तथा सुसन्दशः सुषुदर्शनीयाः तथा
क्षितीनां निवासानां स्वामिनोमर्यान् मनुष्याइव अरेपसः अपापाः यथा प्रतिग्रहार्थमन्यत्रागत्वा
स्वगृहएवानुतिष्ठन्तोनिर्दोषाभवन्ति तादृशाइत्यर्थः ईदृशाः शोभन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. स्तोत्र-परायण मेधावी स्तोताओं के समान यज्ञ में मरुत् लोग
शोभन ध्यानवाले हैं। जैसे देवों के तर्पक यजमान कर्म में व्यस्त रहते हैं,
वैसे ही वृष्टि-प्रदान आदि कर्मों में मरुत् लोग व्यापृत रहते हैं। मरुत् लोग
राजाओं के समान पूजनीय, दर्शनीय और गृहस्वामी मनुष्यों के समान
निष्पाप और शोभित हैं।

अग्निर्नये भ्राजसा रुक्मवक्षसो वातासीनस्वयुजः सद्य ऊतयः ।
प्रज्ञातारो न ज्येष्ठाः सुनीतयः सुशर्माणो न सोमाः ऋतं यते ॥ २ ॥

अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मवक्षसः । वातासः । न ।
स्वयुजः । सद्यः ऊतयः । प्रज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः ।
सुनीतयः । सुशर्माणः । न । सोमाः । ऋतम् । यते ॥ २ ॥

ये मरुतोऽग्निर्न अग्निरिव स यथा भ्राजसा तेजसा शोभते तवद्भ्राजसा युक्ताः । किंच रुक्म-
वक्षसोरुक्मालंकृतवक्षस्काः वातासीन प्रत्यक्षवाताइव स्वयुजः स्वयं युज्यमानाः सद्यः ऊतयः
सद्योगमनाः प्रज्ञातारो न प्रकर्षेण ज्ञातारो ज्ञानिनइव ज्येष्ठाः पूज्याः सुनीतयः सुनयनाः सुशर्मा-
णो न सोमाः सुमुखाः सोमाइव ते यूयं ऋतं यतेयज्ञं गच्छते यजमानाय गच्छतेति ॥ २ ॥

२. मरुत् लोग अग्नि के समान तेज से शोभित हैं। उनके वक्षस्थल
में स्वर्णालंकार शोभा पाते हैं। वे वायु के समान क्षिप्रगन्ता हैं। ज्ञाता
ज्ञानियों के समान वे पूज्य हैं। सुन्दर नेत्रों और सुन्दर मुखवाले सोम
समान वे यज्ञ में जाते हैं।

वातास्तेनये धुनयो जिगत्त्ववोग्रीनां न जिह्वाविरोकिणः ।
वर्मण्वन्ते न योधाः शिमीवन्तः पितृणां न शंसाः सुरातयः ॥ ३ ॥

वातासः । न । ये । धुनयः । जिगत्त्ववः । अग्रीनाम् । न ।
जिह्वाः । विरोकिणः । वर्मण्वन्तः । न । योधाः ।
शिमीवन्तः । पितृणाम् । न । शंसाः । सुरातयः ॥ ३ ॥

ये मरुतोवातासोन वायवइव धुनयः शत्रूणां कंपयितारोजिगत्त्ववोगमनशीलाः अव-
मारुते सूक्ते मरुतामेव दृष्टान्तकथनं संचरणस्वभाववायुपदार्थतदभिमानिदेवज्ञाभेदेनाविरुद्धं
तथाग्नीनां न जिह्वाः अग्नीनां ज्वालाइवविरोकिणः विरोचनशीलमुखाः तथा वर्मण्वन्तोन
योधाः कवचिनोयोद्धारइव शिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः तथा पितृणां न शंसाः पितृणां जनकानां
शंसावाचइव सुरातयः सुदानाः एवं महानुभावाः एते मरुतोस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥ ३ ॥

३. मरुत् लोग (वायु के अभिमानी देव) वायु के समान शत्रुओं को
कंपानेवाले और गतिशील हैं। अग्नि की ज्वाला के समान शोभन मुख-
वाले हैं। कवचधारी योद्धाओं के समान वे शौर्य कर्मवाले हैं। पितरों के
वचन के समान दानी हैं।

रथानां न ये अराः सनाभयोजिगीवांसोनशूरा अभिद्यवः
वरेयवोनमर्याघृतपुषोभिस्त्वर्तारो अर्कनसुष्टुभः ॥ ४

रथानाम् । न । ये । अराः । सनाभयः । जिगीवांसः । १ ।
शूराः । अभिद्यवः । वरेयवः । न । मर्याः । घृतपुषः
अभिस्त्वर्तारः । अर्कम् । न । सुस्तुभः ॥ ४ ॥

रथानां न रथचक्राणामिव अराः ते यथाबहवोपि सनाभयः समाननाभ भवन्ति तद्व-
त् ये परस्परं सनाभयः समानबन्धनाः एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः परस्परं : शुभ्रताइत्यर्थः
जिगीवांसोनशूराः जयशीलाः शूराइव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः किंच वरेय न मर्याः वृतं
वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्याइव घृतपुषः उदकसेकारः उदकपूर्वं हि वराणि वस्त्राणि दीय-
न्ते नियमेन वृष्ट्युदकप्रदाइत्यर्थः । किंच अभिस्त्वर्तारः अर्कन अर्कमर्चनीयं स त्रिमभिस्त्वर्ता-
रः अभितः शब्दयितारोवन्दिनइव सुष्टुभः सुशब्दाः ॥ ४ ॥

४. मरुत् लोग रथवक्र के डंडों के समान एक नाभि (अ प्रय व
अन्तरिक्ष) वाले हैं। वे जयशील शूरों के समान दीप्तिशाली हैं। जानेच्छु
मनुष्यों के समान वे जल-सेचक हैं। सुन्दर स्तोत्र करनेवालों के समान
वे सुशब्दवाले हैं।

अश्वांसोनयेज्येष्ठास आशवोदिधिषवोनरथ्यः सुदानवः ।
आपोननिघ्नैरुदभिर्जिगत्त्ववो विश्वरूपा अङ्गिरसोनसामग्निः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न ।
रथ्यः । सुदानवः । आपः । न । निघ्नैः । उदभिः । जिगत्त्ववः ।
विश्वरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामग्निः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ये मरुतोश्वासोन अश्वाइव ज्येष्ठासोज्येष्ठाः प्रशस्यतमाआशवः शीघ्रगमनाः तथा दिवि-
षवोन वसूनां धारकाइव रथ्योरथस्वामिनः सुदानवः सुदानाः तथा आपोन आपइव निधैः
प्रवणगैः उदभिरुदकैः सह जिगत्नवोगमनशीलाः तथा विश्वरूपाः नानारूपाः सामभिर्युक्ताः
अंगिरसोन अंगिरसइव सर्वदा सामगाइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मरुत् लोग अश्वों के समान श्रेष्ठ शीघ्र-गन्ता हैं। धनवाले रथ-
स्वामियों के समान वे सुन्दर दानवाले हैं। वे नदियों के समान नीचे जल
ले जानेवाले हैं। वे अङ्गिरा लोगों के समान सामगाता हैं। नाना
रूपधारी हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठी—

ग्रावा॑णो॒नसूर॑यः॒सिन्धु॑मातर॒आदर्दि॑रासो॒अद्र॑यो॒नवि॒श्वहा॑ ।
शि॒शूला॑न॒क्रीळ॑यः॒सुमा॑तरौ॒महा॑ग्रा॒मोन॑याम॒न्नुत॑ त्विषा ॥ ६ ॥
ग्रावा॑णः । न । सूर॑यः । सिन्धु॑मातरः । आ॒द्दर्दि॑रासः । अद्र॑यः ।
न । वि॒श्वहा॑ । शि॒शूलाः । न । क्री॒ळयः॑ । सु॒मा॒तरः॑ ।
महा॑ग्रा॒मः । न । याम॑न् । उ॒त । त्वि॒षा ॥ ६ ॥

सूरयः उदकस्य प्रेरकाः ग्रावाणोन मेघाइव सिन्धुमातरः नदीनिर्मातारः आदर्दिरासः
आदरणशीलानि अद्रयोन वज्राद्यायुधानीव विश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तारइत्यर्थः यद्वा स-
र्वदा अद्रयोन वज्राइव शत्रूणामादर्दिरासः आदरणशीलाः सुमातरः शोभनमातृकाः शिशू-
लानि शिशवइव क्रीळयः विहर्तारः । उतापिच महाग्रामोन महान् जनसंघइव यामन् यामनि
ममने त्विषा दीप्त्या युक्ताभवन्ति तेष्वग्नमागच्छन्तु ॥ ६ ॥

६. वे जलदाता मेघों के समान नदी-निर्माता हैं। ध्वंसक वज्र आदि
आयुधों के समान वे शत्रु-हन्ता हैं। वे वत्सल माताओं के बच्चों के समान
क्रीड़ा-परायण हैं। वे महान् जनसंघ के समान गमन में दीप्तिशाली हैं।
उ॒षसा॑न॒केत॑वो॒ध्वर॑श्रियः॒शुभं॑यवो॒नाजि॑भिर्व्य॒श्वित॑न् ।
सिन्ध॑वो॒नय॑यि॒योभ्रा॑जत्तृ॒ष्टयः॑परा॒वतो॑नयोज॒नानि॑ममिरे ॥ ७ ॥

उ॒षसा॑म् । न । के॒तवः॑ । अ॒ध्वर॑श्श्रियः । शु॒भम्॑यवः । न ।
अ॒जि॑भिः । वि । अ॒श्वित॑न् । सिन्ध॑वः । न । य॒यिनः॑ ।
भ्रा॒जत्तृ॑ष्टयः । प॒रा॒वतः॑ । न । यो॒ज॒नानि॑ । म॒मिरे॑ ॥ ७ ॥

ये मरुतः उषसां न केतवः उषसां रश्मयइव अध्वरश्रियोयज्ञस्य श्रयितारोभवन्ति तथा शुभंयवोन कल्याणकामावराइव अञ्जिभिराभरणैः व्यम्बितन् दीप्यन्ते । श्विता वर्णं लङ्घि रूपं । तथा सिन्धवोन नद्यइव ययियोगमनशीलाभ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः परावतोन दूराध्वनीना वडवाइव योजनानि दूरदेशान्ममिरे परिच्छिन्दन्ति तस्मद्यज्ञमागच्छन्त्विति ॥ ७ ॥

७. उषा की किरणों के समान वे यज्ञाश्रयी हैं । कल्याणकामी वरों के समान वे आभरणों से सुशोभित होते हैं । नदियों के समान वे गतिशील हैं । उनके आयुष्य प्रदीप्त हैं । दूर मार्गवाले पथिकों के समान वे अनेक योजनाओं को अतिक्रम करते हैं ।

सुभागा॒न्मो॒देवाः॒ कृणु॒तासु॒रत्नान्॒स्मान्स्तो॒तृन्म॒रुतो॒वावृ॒धानाः ।
अधि॒स्तोत्र॒स्य॒सख्य॒स्य॒गात॒सना॒द्विवोर॒त्न॒धेयानि॒सन्ति ॥ ८ ॥ १३ ॥

सु॒भागा॒न् । नः । दे॒वाः । कृ॒णु॒त । सु॒रत्नान् । अ॒स्मान् । स्तो॒तृन् ।
म॒रुतः । व॒वृ॒धा॒नाः । आधि॑ । स्तो॒त्र॒स्य॑ । स॒ख्य॒स्य॑ ।
गा॒त । स॒नात् । हि । वः । रत्न॒धे॒यानि॑ । सन्ति ॥ ८ ॥ १३ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति हे मरुतोदेवाः ववृधानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं स्तोतृन् नोस्मान् सुभागान् सुधनान् कृणुत कुरुत तथा सुरत्नान् शोभनरत्नान् कृणुत यद्वा सुरत्नान् शोभन रमणीयस्तोत्रान्स्मानिति संबन्धनीयं । किंच यूयं सख्यस्य स्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रमधिगात अधिगच्छत बोयुष्माकं रत्नधेयानि रत्नदानानि अस्मद्विषयाणि सनाद्धि चिरकालादा-
इष्य खलु सन्ति ॥ ८ ॥

८. देव, मरुतो, स्तुतियों से वर्द्धित होकर तुम हम स्तोताओं को धनी और शोभन रत्नवाले बनाओ । स्तोत्र के सहकारी स्तव को ग्रहण करो । हमें तुम सदा से रत्न-दान करते आये हो ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अपश्यमिति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं आग्नेयं वैष्टुभं सौचीकगुणोन्निर्ऋषिः वैश्वानरगुणोवा अथवा सप्तिर्नाम वाजंभरपुत्रः । तथाचानुकान्तं—अपश्यंसप्त सौचीकोग्निर्वैश्वानरोवा सप्तिर्वा वाजंभरआग्नेयं त्विति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिकेद्वे सूक्ते । सूत्रितं, च—अपश्यमस्यमहतइति सूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

अप॒श्यम॒स्यम॒हतो॒र्महि॒त्वम॒मर्त्य॒स्यम॒र्त्यासु॒वि॒क्षु ।

ना॒ना॒ह॒नूवि॒भृते॒संभ॒रिते॒असि॒न्वती॒ब॒प्सती॒भूर्य॒त्तः ॥ १ ॥

अपश्यम् । अस्य । महतः । महिंस्त्वम् । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु ।

विक्षु । नाना । हनु इति । विभृते इति विभृते । सम् ।

भरेते इति । असिन्वती इति । बप्सती इति । भूरि । अत्तः ॥ १ ॥

अस्याग्नेर्महतोमहनीयस्य महित्वं महत्वमपश्यं पश्यामि कीदृशस्यास्य मर्त्यासु विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु तासां हृदये अमर्त्यस्य अमरणस्वभावस्य वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य यद्वा मर्त्यासु विक्षु ऋत्विग्यजमानरूपासु प्रजासु अमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य अथवा दा-
याग्निरूपोग्निरुच्यते अस्याग्नेर्हनु शिपे नाना विभृते विभिन्ने संभरेते संभरतोदन्तैः तथा कृत्वा
असिन्वतीअसंखादन्यौ स्तोतारं बप्सती भक्षयन्त्यौ भूरि प्रभूतं काष्ठमरण्योर्वर्तमानं अत्तः
भक्षयतः ॥ १ ॥

१. सरणशील मनुष्यों में अमर-स्वभाव अग्नि की महिमा को मैं देखता हूँ। इनके दोनों जबड़े (हनु) नाना प्रकार के और परिपूर्ण कृति के हैं। ये चर्वण न करके काष्ठादि पदार्थों का भक्षण करते हैं।

गुहाशिरोनिहितमृधगक्षीअसिन्वन्नत्तिजिह्वयावनानि ।

अत्राण्यस्मैपट्भिःसंभरन्त्युत्तानहस्तानमसाधिविक्षु ॥ २ ॥

गुहा । शिरः । निहितम् । ऋधक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति ।

जिह्वया । वनानि । अत्राणि । अस्मै । पट्भिः । सम् ।

भरन्ति । उत्तानहस्ताः । नमसा । अधि । विक्षु ॥ २ ॥

अस्याग्नेः शिरोमूर्धा गुहा गुहायां निहितं मनुष्योदरेण वर्तते अस्याक्षी अक्षिणी ऋधक् पृथक् निहितं निहिते चन्द्रसूर्यात्मना तावेवाक्षिणीइत्यर्थः । ईदृशोयोग्निः असिन्वन् इत्यैरसं-
त्वादम् जिह्वया वनान्यत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहंभूतः । अस्माअग्नये अध्वर्यादयः पट्भिः
पादैरभिगत्य अत्राणि संभरन्ति संपादयन्ति हवींषि । कथंभूताः उत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थं
ब्रह्मचरः नमसा नमस्कारेण युक्ताः कुत्र अधिविक्षु प्रजासु ऋत्विक्षु मध्ये ॥ २ ॥

२. इनका मस्तक गुप्त स्थान में है। इनके नेत्र भिन्न-भिन्न स्थानों (सूर्य और चन्द्रमा) में हैं। ये चर्वण न करके ज्वाला से काठों को खाते हैं। मनुष्यों में यजमान हाथ उठाते और नमस्कार करते हुए इनके पास आकर उनका आहार जुटाते हैं।

प्रमातुःप्रतरंगुसमिच्छन्कुमासेनवीरुधःसर्पदुर्वीः ।

ससंनपुक्मभिदच्छुबन्नीरिहोसंरिपउप्ररुधेअन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः ।
सर्पत् । उर्वीः । ससम् । न । पक्रम् । अविदत् । शुचन्तम् ।
रिरिह्वांसम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरितिं ॥ ३ ॥

अयमग्निर्मातुः पृथिव्याः संबन्धिनीरुवीर्बह्वीः वीरुधोलताइच्छन् तथा प्रतरं प्रकृष्टतरं गुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपि इच्छन् कामयमानः प्रसर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किमिव कुमारो न कुमार इव स यथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् ससं न पक्वं पक्रमन्मिव शुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं रिपः पृथिव्या उपस्थे अन्तः उत्संगे अन्तरविदत् विन्दति । पुनः कीदृशं रिरिह्वांसं आकाशमास्वादयन्तं यद्वा मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वांसं ॥ ३ ॥

३. ये अग्नि-रूपी बालक अपनी माता पृथिवी के ऊपर अप्रसर चलते-चलते प्रकाण्ड-प्रकाण्ड लताओं का ग्रास करते हैं—उनके छिपे मूल तक का भक्षण करते हैं । पृथिवी पर जो आकाश को छूनेवाले वृक्ष हैं, उन्हें ये पके हुए अन्न के समान पकड़ लेते हैं । इनकी ज्वाला से वृक्ष जलते हैं ।

तद्वा मृतरौदसी प्रब्रवीमि जायमानो मातरां गर्भो अत्ति ।

नाहं देवस्य मर्त्यश्चिकेत अग्निरद्विचेताः सप्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । ऋतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः ।

मातरां । गर्भः । अत्ति । न । अहम् । देवस्य । मर्त्यः ।

चिकेत । अग्निः । अद्वि । विचेताः । सः । प्रचेताः ॥ ४ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वां युवां तद्वत् सत्यं प्रब्रवीमि यदरणीभ्यां जायमान उत्पन्नो-गर्भो गर्भस्थानीयोऽग्निर्मातरा अरणी अत्ति भक्षयति । देवस्य द्योतमानादिगुणस्याग्नेर्वर्तनं मर्त्यो-मनुष्यो हं न चिकेत न जानामि । हे अंग वैश्वानर अग्निररणीभ्यामुत्पन्नो विचेताः विविधज्ञानवान् सप्रचेताः स एव प्रकृष्टज्ञानः अतो न जानामीत्यर्थः अथवा गङ्गात्यात्मानमेव संबोध्य ब्रवीमि अग्निरेव विचेताः बहुधा जानाति सप्रचेताः स एव जानाति स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे द्यावापृथिवी, तुमसे मैं सच्ची बात कहता हूँ कि, अरणियों से उत्पन्न यह बालकरूप अग्नि अपने माता-पिता (दोनों अरणियों व लड़कियों) का भक्षण करते हैं । मैं मनुष्य हूँ अतः देवता अग्नि का वर्तन व विषय नहीं जानता हूँ । वैश्वानर, तुम विविध ज्ञानवाले हो व प्रकृष्ट ज्ञानवाले हो—यह मैं नहीं जान सकता ।

यो अस्मा अचंतृष्व अदधात्याज्यैर्धृतैर्जुहोति पुष्यति ।

तस्मै सहस्रं मक्षभिर्विचक्षेत्रैर्विश्वतः प्रत्यङ्गं सित्वम् ॥ ५ ॥

यः । अ॒स्मै । अ॒न्नम् । तृ॒षु । आ॒दधा॑ति । आ॒ज्यैः । घृ॒तैः ।
 जु॒होति॑ । पु॒ष्यति॑ । त॒स्मै । स॒हस्र॑म् । अ॒क्ष॒क्षिः । वि ।
 च॒क्षे । अ॒ग्ने । वि॒श्वतः॑ । प्र॒त्यङ् । अ॒सि । त्वम् ॥ ५ ॥

योजमानः अस्मै अग्नये तृषु क्षिप्रमन्नं आदधाति करोति आज्यैर्घृतैः क्षरद्रूपैः दीप्तैर्वा सोमरसैर्जुहोति पुष्यति पुष्णाति चैनं कोष्ठैः तस्मै तमित्यर्थः तं सहस्रं सहस्रसंख्या-
 कैरक्षभिरक्षिस्थानीयाभिरपरिमिताभिर्ज्वालाभिः विचक्षे विचष्टे विपश्यति । अथ प्रत्यक्षकृतः हे
 अग्ने त्वं विश्वतः सर्वतः प्रत्यङ्क्षसि प्रत्यगंचनोभवसि अस्मदानुकूल्येन प्रवर्तमानोभवसि ॥ ५ ॥

५. जो यजमान अग्नि को शीघ्र अन्न देता है, गोघृत वा सोमरस से
 अग्नि में हवन करता है और जो काष्ठ आदि से इनकी पुष्टि करता है,
 उसे अग्नि अपरिमित ज्वालाओं से देखते हैं । अग्नि, उसके प्रति तुम
 हमारे प्रति अनुकूल रहते हो ।

किं॒दे॒वे॒षु॒त्य॒ज॒ए॒नं॒च॒क॒र्था॒ग्ने॒पृ॒च्छा॒मि॒नु॒त्वाम॒वि॒द्वान् ।

अ॒क्री॒ळन्॒क्री॒ळन्॒हरि॒रत्त॑वे॒दन्वि॑प॒र्वश॑श्च॒कर्त॑गा॒मिवा॒सिः ॥ ६ ॥

किम् । दे॒वेषु॑ । त्य॒जः । ए॒नः । च॒कर्त्थ॑ । अ॒ग्ने । पृ॒च्छामि॑ । नु ।

त्वाम् । अ॒वि॒द्वान् । अ॒क्री॒ळन् । क्री॒ळन् । हरिः । अ॒त्त॒वे ।

अ॒दन् । वि । प॒र्व॒शः । च॒कर्त्त॑ । गा॒म॒इ॒व । अ॒सिः ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वां नु क्षिप्रं देवेषु किं त्यजः क्रोधं एनः पापंच चकर्त्त कृतवानसीत्यविद्वानहं
 पृच्छामि खांडवं दहन्तमग्निं पृच्छामि । किंचाक्रीळन् कचिद्देशे अविहरन् क्रीळन् कचिद्देशे वि-
 नोदयन् लीलया दहन् हरिर्हरितवर्णः सन् अत्तवे अत्तव्यमदन् अन्नकाष्ठादिकं पर्वशः सन्धौ
 सन्धौ विचकर्त्त विविधं करोषि गामिवासिः गां यथा असिः स्वधितिः पर्वशश्छिनत्ति तद्वत् ॥ ६ ॥

६. अग्नि, क्या तुमने देवों के ऊपर क्रोध किया है ? न जानकर मैं
 तुम बाहक से पूछता हूँ । कहीं क्रीड़ा करते हुए और क्रीड़ा न करते हुए
 और हरितवर्ण अग्नि अन्न, काष्ठ आदि को खाते समय उनको बँसे ही
 छिन्दी-छिन्दी कर डालते हैं, जैसे खड्ग से गौ को खण्ड-खण्ड किया
 जाता है ।

वि॒षू॒चो॒अ॒श्वान्॒यु॒यु॒जे॒वने॒जा॒ऋ॒जी॒ति॒भी॒र॒श॒नाभि॑र्गृ॒भी॒तान् ।

च॒क्ष॒दे॒मि॒त्रो॒वसु॑भिः॒सु॒जा॒तः॒समा॑नृ॒धे॒पर्व॑भिर्वा॒वृ॒धानः॑ ॥ ७ ॥ १४ ॥

वि॒षू॒चः । अ॒श्वान् । यु॒यु॒जे॒ । व॒ने॒इ॒जाः । ऋ॒जी॒ति॒क्षिः ।

र॒श॒नाभिः॑ । गृ॒भी॒तान् । च॒क्ष॒दे॒ । मि॒त्रः । वसु॑क्षिः । सु॒इ॒जा॒तः ।

सम् । आ॒नृ॒धे॒ । प॒र्व॒क्षिः । वृ॒धा॒नः ॥ ७ ॥ १४ ॥

अयमग्निर्विषूचोविष्वगंचनानश्वान् व्याप्तान् महतोवृक्षान् सर्वतोगन्तुन् अश्वानेव वा युयुजे युंक्ते वनेजाः वने प्रवृद्धः संपन्नः सन् कीदृशानश्वान् ऋजीतिभिः ऋजुगामिनीभिः रशनाभिः रशनास्थानीयाभिः लताभिः गृभीतान् परिगृहीतान् वेष्टितान् साक्षादश्वपक्षे ऋजुगतिभिः प्रसिद्धाभीरशनाभिः गृभीतान् गृहीतान् स्वकीयानश्वान् शीघ्रदाहाय रथे योजितवानित्यर्थः तादृशोऽग्निश्चक्षदे चक्ष्माद शकलीकरोति वसूनि मित्रोऽस्माकं मित्रभूतः वसुभिर्वासकैरग्निभिः सुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः सन् । किंच समानृधे सम्यग्वर्धते पर्वभिः काष्ठस्वंदैर्वावृधानोवर्धमानः ॥ ७ ॥

७. वन में प्रवृद्ध होकर अग्नि ने सरल रज्जुओं के द्वारा बांध करके कुछ द्रुतगामी घोड़ों को रथ में जोता । अग्नि काष्ठ-स्वरूप धन पाकर और प्रवृद्ध होकर सबको चूर्ण करते हैं । ये काष्ठ-खण्डों से वर्द्धित हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अग्निः सप्तिमिति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं सौचीकस्य वैश्वानरस्याग्नेरार्घं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अग्निः सप्तिमित्यनुक्रान्तं । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ।

अग्निः सप्तिं वाजं भरं ददात्यग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्म निष्ठां ।

अग्नीरोदसी विचरत्समञ्जसं अग्निर्नारीं वीरकुक्षिं पुरन्धिम् ॥ १ ॥

अग्निः । सप्तिम् । वाजम् । भरम् । ददाति । अग्निः । वीरम् ।

श्रुत्यम् । कर्मनिःस्थाम् । अग्निः । रोदसी इति । वि । चरत् ।

समञ्जसम् । अग्निः । नारीम् । वीरकुक्षिम् । पुरन्धिम् ॥ १ ॥

अयमग्निः सप्तिं सपर्णस्वभावमश्वं वाजं भरं युद्धे शत्रूञ्जित्वा अन्नसंपादकं ददाति स्तोतृभ्यः । तथा अग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं श्रुत्यं पितृव्यपदेशकं कर्मनिष्ठां यागे अनन्यचित्तं ददाति अग्निः रोदसी द्यावापृथिव्यौ समञ्जसं सम्यगज्जयन् विचरत् विविधं चरति अयमग्निर्नारीं योषितं वीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं पुरन्धिं च करोति ॥ १ ॥

१. अग्नि गतिशील और युद्ध में शत्रुओं को जीतकर अन्न देनेवाला अश्व स्तोताओं को देते हैं । वे वीर और यज्ञप्रेमी पुत्र देते हैं । अग्नि, द्यावापृथिवी को शोभाय करके विचरण करते हैं । अग्नि स्त्री को वीर-प्रसविनी करते हैं ।

अथ द्वितीया—

अग्नेरमंसः समिदंस्तुभद्राग्निर्महीरोदसी आविवेश ।

अग्निरेकं चोदयत्समत्स्वमिर्दृत्राणि दयते पुरूणि ॥ २ ॥

अग्नेः । अमसः । समृद्धत् । अस्तु । भद्रा । अग्निः । मही इति ।
 रोदसी इति । आ । विवेश । अग्निः । एकम् । चोदयत् ।
 समत्सु । अग्निः । वृत्राणि । दयते । पुरूणि ॥ २ ॥

अमसः कर्मवतोऽग्नेः समिद्धद्रास्तु अयमग्निर्मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आविवेश
 आविष्टवान् स्वतेजसा तथायमग्निरकं असहायमेव चोदयत् चोदयति प्रेरयति समत्सु संग्रामेषु
 युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः सन् जयिनं करोतीत्यर्थः । तथाग्निरवृत्राणि पुरूणि बहून् शत्रून् दयते
 हन्ति ॥ २ ॥

२. अग्नि-कार्य के लिए उपयोगी समित्काष्ठ कल्याणकर हो । अग्नि
 अपने तेज से द्यावापृथिवी में पड़े हैं । युद्ध में अग्नि अपने भक्त को स्वयं
 सहायक होकर विजयी बनाते हैं । अग्नि अनेक शत्रुओं को मारते हैं ।

अग्निर्हृत्यंजरतः कर्णमावाग्निरज्योनिर्दहज्जरुथम् ।

अग्निरत्रिंघर्मउरुष्यदन्तरग्निर्नृमेधंप्रजयांसृजत्सम् ॥ ३ ॥

अग्निः । हु । त्यम् । जरतः । कर्णम् । आव । अग्निः । अत्सृज्यः । निः ।
 अदहत् । जरुथम् । अग्निः । अत्रिम् । घर्मे । उरुष्यत् । अन्तः ।
 अग्निः । नृमेधम् । प्रजया । असृजत् । सम् ॥ ३ ॥

अग्निर्ह अयमग्निः खलु त्वं तं प्रसिद्धं जरतः कर्णं जरत्कर्णनामानमृषिं आव ररक्ष त-
 थायमग्निरज्योजरुथं एतन्नामानमसुरं निरदहत् निर्दग्धवान् तथाग्निरत्रिं महर्षिं घर्मेन्तः ऋ-
 बीसेवस्थितउरुष्यत् ररक्ष तथायमग्निर्नृमेधमेतन्नामकमृषिं प्रजया पुत्रादिलक्षणया समसृज-
 त संयुयोज ॥ ३ ॥

३. अग्नि ने प्रसिद्ध जरत्कर्ण नामक ऋषि की रक्षा की । अग्नि ने
 जल से निकाल करके जरुथ नामक शत्रु को जलाया था । अग्नि ने
 प्रतप्त कुण्ड में पतित अत्रि का उद्धार किया था । अग्नि ने नृमेघ ऋषि
 को सन्तानवान् किया था ।

अग्निर्दाद्रविणंवीरपेशाअग्निर्ऋषियःसहस्रासनोति ।

अग्निर्दिविहव्यमाततानग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अग्निः । दात् । द्रविणम् । वीरपेशाः । अग्निः । ऋषिम् । यः ।
 सहस्रा । सनोति । अग्निः । दिवि । हव्यम् । आ ।
 ततान् । अग्नेः । धामानि । विभृता । पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अयमग्निर्वीरपेशाः प्रेरकज्वालारूपोद्विगं धनं दातुं ददाति तथा अग्निर्ऋषिं मन्त्रद्रष्टारं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः । ऋषिर्विशेष्यते यऋषिः सहस्रा गवां सहस्राणि सनोति भजते दक्षिणा-
त्वेन तमृषिं ददातीति । तथा अग्निर्दिवि द्युलोके हव्यं यजमानैर्हुतं आततान देवेषु विस्तारयति
तथाग्नेर्धामानि शरीराणि विभृता विभृतानि पुरुषा बहुषु स्थानेषु आहवनीयधिष्ण्यादि-
षु क्षित्यादिषु वा ॥ ४ ॥

४. अग्नि ज्वाला-रूप धन देते हैं । जो ऋषि सहस्र गायोंवाले हैं,
उन्हें मन्त्रद्रष्टा पुत्र देते हैं । यजमानों का दिया हुआ हवि अग्नि द्युलोक
में पहुँचाते हैं । अग्नि के पृथिवी पर बड़े-बड़े शरीर हैं ।

अग्निमुक्थैर्ऋषयोविह्वयन्तेऽग्निनरोयामनिबाधितासः ।

अग्निवयोऽन्तरिक्षेपतन्तोऽग्निःसहस्रापरियातिगोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । उक्थैः । ऋषयः । वि । ह्वयन्ते । अग्निम् । नरः ।

यामनि । बाधितासः । अग्निम् । वयः । अन्तरिक्षे । पतन्तः ।

अग्निः । सहस्रा । परि । याति । गोनाम् ॥ ५ ॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैः ऋषयः पूर्वे विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति यज्ञे स्वीये अग्निं नरोमनु-
ष्यायामनि संग्रामे यातिर्वधकर्मसु पठितः बाधितासः शत्रुभ्योबाधिताः प्राप्नुवन्ति जयार्थं ।
तथाग्निं वयः पक्षिणोन्तरिक्षे पतन्तः पश्यन्ति रात्रिषु । तस्मादिमां वयांसि नक्तं नाध्यासतइ-
ति ब्राह्मणं । यद्वा दावभूतमग्निं अन्तरिक्षगावयः पतन्ति तथाअग्निर्गोनां गवां सहस्रा सहस्राणि
परिपरितोयाति गच्छति ॥ ५ ॥

५. प्रथम ऋषि लोग मन्त्रों के द्वारा अग्नि को बुलाते हैं । मनुष्य,
संग्राम में शत्रुओं से बाधित होकर, जय के लिए बुलाते हैं, आकाश
में उड़ते हुए पक्षी अग्नि को बुलाते हैं । सहस्र गायों से वेष्टित होकर
अग्नि जाते हैं ।

अग्निविशैर्ऋतेमानुषीर्याअग्निमनुषोनहुषोविजाताः ।

अग्निर्गान्धर्वीपथ्यामृतस्याग्नेर्गव्यूतिर्धृतआनिषत्ता ॥ ६ ॥

अग्निम् । विशः । ईरते । मानुषीः । याः । अग्निम् । मनुषः । नहुषः ।

वि । जाताः । अग्निः । गान्धर्वीम् । पथ्याम् । ऋतस्य ।

अग्नेः । गव्यूतिः । धृते । आ । निःसत्ता ॥ ६ ॥

अग्निं विशः प्रजा ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ईळते स्तुवन्ति यामानुषीर्मानुष्यः मनुष्याज्जा-
ताः ताईळते तथाग्निं मनुषोमनुष्यानहुषोराज्ञः सकाशाज्जाताः प्रजाविविधं स्तुवन्तीति । अग्नि-
गान्धर्वी वाङ्मनमैतत् वाचं शृणोति कीदृशीं गान्धर्वी ऋतस्य यज्ञस्य पथ्यां पथि हितां अग्नेर्म-
हात्मनोगव्यूतिर्माणोघृते आज्ये आनिषत्ता सर्वतोनिषण्णोभवति ॥ ६ ॥

६. मानवी प्रजा अग्नि की स्तुति करती है । नहुष-वंशीय लोग अग्नि
की स्तुति करते हैं । गन्धर्वों का वक्ता-सार्ग के लिए हित-वचन अग्नि सुनते
हैं । अग्नि का मार्ग यज्ञ में बैठा है ।

अग्रये ब्रह्म ऋभवस्ततक्षुरग्निमहामवोचामासुवृक्तिम् ।

अग्ने प्रावजरितारं यविष्ठामहिद्रविणमायजस्व ॥ ७ ॥ १५ ॥

अग्रये । ब्रह्म । ऋभवः । ततक्षुः । अग्निम् । महाम् ।

अवोचाम् । सुवृक्तिम् । अग्ने । प्र । अव । जरितारम् ।

यविष्ठ । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ ७ ॥ १५ ॥

अग्रये ब्रह्म स्तोत्रं ऋभवोमेधाविनस्ततक्षुः अकुर्वन् वयं च महान् महान्तमग्निं प्रति सुवृ-
क्तिं स्तुतिमवोचाम । हे यविष्ठ युवतमाग्ने जरितारं स्तोतारं प्राव प्ररक्ष हे अग्ने महि महव द्रवि-
णं धनमायजस्व प्रयच्छेत्यर्थः अत्र प्रतिवाक्यमभ्यभिधानं तस्य स्तुत्यत्वप्रदर्शनार्थं ॥ ७ ॥

७. अग्नि के लिए मेधावी ऋतुओं ने स्तोत्र बनाया है । हमने भी
महान् अग्नि की स्तुति की है । तरुणतम अग्नि, स्तोता की रक्षा करो ।
अग्नि, महान् धन दो ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यइमेति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मणार्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्यं । त-
थाचानुक्रान्तं—यइमाविश्वकर्मा भौवनोवैश्वकर्मणं त्विति । गतः सूक्तविनियोगः । अत्र वा-
जसनेयकं—ब्रह्मावैस्वयंभूस्तपोतप्यत तदैक्षत नवैतपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहंभूतेष्वात्मानं जुहवा-
मि भूतानिचात्मनीति । तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानंहुत्वेत्यादि ।

तत्र प्रथमा—

यइमाविश्वाभुवर्नानिजुह्वदषिर्होतान्यसीदत्पितानः ।

सआशिषाद्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवरोआर्विवेश ॥ १ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता ।
नि । असीदत् । पिता । नः । सः । आशिषा । द्रविणम् ।
इच्छमानः । प्रथमश्छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥ १ ॥

अत्रनिरुक्तं—विश्वकर्मासर्वमेधेसर्वाणि भूतानि जुह्वांचकार सआत्मानमप्यन्ततोजुह्वांचकार तदभिवादिन्येषर्भवति यइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदितिर्ति । योविश्वकर्मा एतन्नामकः ऋषिः भुवनपुत्रोहोता होमनिष्पादकः सन् विश्वा सर्वाणि भुवनानि जुह्वत् होमं कुर्वन् प्रथमं सर्वं जगद्धुत्वेत्यर्थः पश्चादग्नौ न्यसीदत् पिता जनकः आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः नचैकस्य जन्यजनकभावोविरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् सएकधाभवतोत्यादिश्रुतेः । सः ऋषिः आशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना द्रविणं धनं स्वर्गाख्यमिच्छमानः कामयमानः प्रथमश्छत् प्रथममग्नेर्भुवनैराच्छादयिता अवरान् विप्रकृष्टान् भूतान् स्वात्मना हुतान् आविवेश आविष्टवानग्निमित्युक्तार्थएव पुनर्विशेषेणोक्तः एवमुत्तरत्राधियज्ञपरतया योज्यं । अथाध्यात्मप्रसिद्ध्योच्यते—योविश्वकर्मा परमेश्वरइमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले पृथिव्यादीनिमान्सप्तलोकान् स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत् संहरन् ऋषिरतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञोहोता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोस्माकं पिता जनकोनिषसाद् स्वयं स्थितवान् । अयमर्थः प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वान् लोकान् संहृत्यास्माकमपि संहर्ता पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञोयः परमेश्वरः स्वयमेकएवासीत् । तथाब्रुवते हि श्रुतयः—आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत् । सदेवसोम्येदमग्र आसीदित्यादिकारैः । सतादृशः परमेश्वरः आशिषा बहुःस्यांप्रजायेयेत्येवंरूपया पुनः पुनःसिसृक्षया द्रविणमिच्छमानः धनोपलक्षितं जगद्भोगमाकांक्षमाणः प्रथमश्छत् प्रथमं मुख्यं निष्पपंचं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन् अवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशानाविवेश आविष्टवान् जीवरूपेण । तथाच श्रूयते—सोकामयत बहुःस्यांप्रजायेयेति । सतपोत्पद्यत सतपस्तत्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदिति । एवमन्याअप्युपनिषदउदाहार्याः ॥ १ ॥

१. हमारे पिता और होता विश्वकर्मा प्रथम सारे संसार का हवन करके स्वयं भी अग्नि में बैठ गये । त्तोत्रादि के द्वारा स्वर्ग-वन की कामना करते हुए वे प्रथम सारे जगत् में अग्नि का आच्छादन करके पश्चात् समीप के भूतों के साथ स्वयं भी हुत हो गये वा अग्नि में बैठ गये ।

वैश्वदेवस्यपशोर्वपायाअनुवाक्या किंस्विदासीदित्येषा । सूत्रितंच—किंस्विदासीदधिष्ठानं योनःपिताजनितेति ।

सैषा द्वितीया—

किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणंकतमत्स्वित्कथासीत् ।

यतोभूमिंजनयन्विश्वकर्माविद्यामौर्णोन्महिनाविश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिस्थानम् । आरम्भणम् ।

कतमतम् । स्वित् । कथा । आसीत् । यतः । भूमिम् । जनयन् ।

विश्वकर्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वचक्षाः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे जगत्पलयकालेसंहत्य पश्चात्तिसृक्षायां सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्टइत्युक्तं अत्र तस्य द्वितीयस्याधिष्ठानं जगदुपादानकारणाद्यसंभवात् सृष्टिरनुपपन्नेत्याक्षिपति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं किंचित्स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारंभकद्रव्येण चक्रादिरूपैरुपकरणैर्घटं निष्पादयति तद्वदीश्वरस्य जगदाश्रयद्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायामधिष्ठानं किं स्विदासीत् किं नामाभूत् न किंचिदित्यर्थः तथा तयोरारंभणं कतमत्स्वित् आरभ्यतेऽनेनेत्यारंभणं उपादानकारणं तदपि कतमद्भवेत् तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदारंभणं कथासीत् कथमभूत् किं स्वयं सदसद्भावेदित्यर्थः उभयमपि नोपपद्यते सच्चेदद्वैतभंगप्रसंगः असच्चेत्सदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरुत्पादानानर्हत्वात् नान्यत् किंचनमिषदित्यादिश्रुतेश्चेत्यभिप्रायः । यतोयस्मादधिष्ठानादारंभणाच्च विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरोभूमिंजनयन् वर्तते तथा द्यां दिवं व्यौर्णोत् व्यवृणोत् सृष्टवान् महिना स्वमहत्त्वेन किंस्विदासीदिति ॥ २ ॥

२. सृष्टि-काल में विश्वकर्मा का आश्रय क्या था ? ऊहाँ से और कैसे उन्होंने सृष्टि-कार्य का प्रारम्भ किया ? विश्वदर्शक देव विश्वकर्मा ने किस स्थान पर रहकर पृथिवी को बनाकर आकाश को बनाया ?

अथ तृतीया—

विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुस्तविश्वतस्पात् ।

संबाहुभ्यामधमन्ति संपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

विश्वतःश्चक्षुः । उत । विश्वतःश्मुखः । विश्वतःश्बाहुः । उत ।

विश्वतःश्पात् । सम् । बाहुभ्याम् । धमन्ति । सम् । पतत्रैः ।

द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह विश्वतश्चक्षुः सर्वतोव्याप्तचक्षुः उतापि च विश्वतोमुखः तथा विश्वतोबाहुः उतापि च विश्वतस्पाद सएवंविधः परमेश्वरः स्वस्मिन् त्रैलोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः । कथमित्युच्यते—बाहुभ्यां दिवं संधमति धमतिर्गतिकर्मा सम्यक् प्रेरयति तथा पतत्रैः गमनशीलैः पादैः पृथिवीं संधमतीत्युभयोरेवश्रवणं प्राधान्याभिप्रायं एवं द्यावाभूमी जनयन् दिवं च पृथिवींचोत्पादयन् देवोद्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वरएकोसहायएव वर्तते ॥ ३ ॥

३. विश्वकर्मा की आँखें, सुख, बाहें और चरण सभी ओर से हैं । अपनी भुजाओं और पदों से प्रेरण करते वे दिव्य पुरुष द्यावाभूमि को उत्पन्न करते हैं । वे एक हैं ।

किंस्विद्वनंकउसवृक्षआसयतोद्यावापृथिवीनिष्ठतक्षुः ।
मनीषिणोमनसापृच्छतेदुतद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानिधारयन् ॥ ४ ॥
किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस । यतः ।
द्यावापृथिवी इति । निःस्ततक्षुः । मनीषिणः । मनसा ।
पृच्छत । इत् । ऊँ इति । तत् । यत् । अधिः अतिष्ठत् ।
भुवनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति तदेवानयाप्रश्नकथनव्याजेनोच्यते—लोकै हि प्रौढं मासादं निर्ममाणः कस्मिंश्चित्प्रौढे वने कंचिन्महान्तं वृक्षं छित्वा तक्षणादिना स्तंभादिकं संपादयति इहतु परमेश्वरप्रेरिताजगत्स्रष्टारोयतोयस्माद्वनात् यं वृक्षमादाय द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तद्वनं किंस्विद किंनाम स्यात् । तथा—कउ सवृक्षआस कस्तादृशोमहान् वृक्षोभूत् । हे मनीषिणोमनसईश्वरास्तदुभयं मनसा जिज्ञासायुक्तेन पृच्छतेदु पृच्छतैव । किंचेश्वरोभुवनानि धारयन् यत्स्थानमध्यतिष्ठत्तदपि पृच्छत एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्रह्मवनंब्रह्मसवृक्षआसीदित्यादिकमुत्तरं ॥ ४ ॥

४. वह कौन वन और उसमें कौन-सा वृक्ष है, जिससे सृष्टि-कर्ताओं ने द्यावापृथिवी को बनाया ? विद्वानो अपने मन से पूछ-देखो कि, किस पदार्थ के ऊपर खड़े होकर ईश्वर सारे विश्व का धारण करते हैं ।

साकमेधेषु वैश्वदेवकर्मणएककपालस्य यातेधामानीत्येषा याज्या सूत्रितंच—विश्वकर्मचह-विधावावृधानो यातेधामानिपरमाणियावमेति । पूर्वोक्तस्य पशोर्हविषएवैव याज्या । सूत्रितंच—यातेधामानिपरमाणियावमा यइमेद्यावापृथिवीजनित्रीइति ।

सैषा पंचमी—

यातेधामानिपरमाणि यावमायामध्यमाविश्वकर्मन्नुतेमा ।
शिक्षासखिभ्योहविषिस्वधावःस्वयंयजस्वतन्वंवृधानः ॥ ५ ॥
या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा ।
विश्वऽकर्मन् । उत । इमा । शिक्ष । सखिभ्यः । हविषि ।
स्वधावः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् । वृधानः ॥ ५ ॥

अनया भौवनोविश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्तौति । हे विश्वकर्मन् या यानि ते तव परमाणि धामानि शरीराणि सन्ति या यानि च मध्यमानि शरीराणि सन्ति उतापिच या यानि अवमानि धामानि शरीराणि सन्ति उतापिच तानीमानि सर्वाणि शरीराणि सखिभ्योस्मभ्यं यष्टुं हविषिमयि हविर्भूतेसति शिक्षदेहि । हे स्वधावोहविर्लक्षणान्नवन् स्वयमेव त्वं तन्वं स्वकीयं पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं वृधानोहविषावर्धमानः सन् अनेन धामत्रैविध्योपन्यासेन उत्तमभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निकृष्टभूतानि कृमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि किंबहुना सर्वं जगदुपात्तं भवति उक्तव्यतिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहाभावात् तदैक्षत बहुःस्यांप्रजायेयेत्यादि श्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात् ॥ ५ ॥

५. यज्ञभाग-ग्राही विश्वकर्मा यज्ञ-काल में हमें उत्तम, मध्यम और क्षीण शरीरों को बता दो । अन्नयुक्त तुम स्वयं यज्ञ करके अपने शरीर पुष्ट करते हो ।

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ वषापुरोडाशयोर्विश्वकर्मन्हविषेति द्वेक्रमेणानुवाक्ये । सूत्रितंच-विश्व कर्मन्हविषावावृधानइति द्वे विश्वकर्माविमनाआद्विहायाइति । साकमेधेषुवैश्वकर्मणस्य विश्वकर्मन्हविषेत्येषैवानुवाक्या । सूत्रंतु पूर्वमुदाहृतं ।

सैषा षष्ठी—

विश्वकर्मन्हविषावावृधानःस्वयंयजस्वपृथिवीमुतधाम् ।
मुह्यन्त्वन्येअभितोजनासइहास्माकंमघवांसूरिस्तु ॥ ६ ॥
विश्वऽकर्मन् । हविषा । वृधानः । स्वयम् । यजस्व ।
पृथिवीम् । उत । धाम् । मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । जनासः ।
इह । अस्माकम् । मघवा । सूरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे विश्वकर्मन् विश्वविषयकर्मन् एतन्नामक परमेश्वर हविषा हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा वावृधानो वर्धमानः विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुह्वांचकार सआत्मानमप्यन्ततोजुह्वांचकारेति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतं। स्वयमेव पृथिवीमुतापि च द्यौं च स्वसृष्टे द्यावापृथिव्यौ स्वयं प्रवृद्धः सन् यजस्व पूजय अन्ये मत्तोऽन्ये जनासोजनाअयष्टारोस्मद्यागविरोधिनोवा मुह्यन्तु मुग्धाभवन्तु अभितः। सर्वतः अथ परोक्षकृतः इहास्मिन्यागेऽस्माकं मघवास्मत्प्रत्तेन हविलक्षणेन धनेन धनवान् ससूरिः स्वर्गादिफलस्य प्रेरकोऽस्तु भवतु। अत्र विश्वकर्मन् हविषावर्धमानइत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥

६. विश्वकर्मा, तुम द्यावापृथिवी में स्वयं यज्ञ करके अपने को पुष्ट किया करते हो वा यज्ञीय हवि से प्रवृद्ध होकर तुम द्यावापृथिवी का पूजन करो। हमारे यज्ञ-विरोधी मूर्छित हों। इस यज्ञ में धनी विश्वकर्मा स्वर्गादि के फल-दाता हों।

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजें अद्याहुवेम।
सनो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशंभूरवसे साधुकर्मा ॥ ७ ॥ १६ ॥

वाचः। पतिम्। विश्वकर्माणम्। ऊतये। मनः। जुवम्।
वाजें। अद्य। हुवेम्। सः। नः। विश्वानि। हवनानि। जोषत्।
विश्वशंभूः। अवसे। साधुकर्मा ॥ ७ ॥ १६ ॥

वाचस्पतिं मंत्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवेगगमनं देवं वाजे यज्ञे अद्यास्मिन्दिने ऊतये तर्पणाय हुवेम आह्वयाम सदेवोऽनोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि जोषद्विश्वशंभूः। किमर्थं अवसे अस्माकं रक्षणाय सविशेष्यते विश्वशंभूः विश्वस्य सुखस्योत्पादकः साधुकर्मा च ॥ ७ ॥

७. इस यज्ञ में, आज, उन विश्वकर्मा को रक्षा के लिए हम बुलाते हैं। वे हमारे सारे हवनों का सेवन करें। वे हमारे रक्षण के लिए सुखोत्पादक और साधु कर्मवाले हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

चक्षुष इति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत्। चक्षुष इत्यनुक्रान्तं गतः सूक्तविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

चक्षुषः पितामनसा हि धीरो घृतमेने अजन्ममाने।
यदेदन्ता अददहन्त पूर्व आदि द्यावा पृथिवी अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एने ।
 अजनत् । नम्रमाने इति । यदा । इत् । अन्ताः । अददहन्त ।
 पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः चक्षुरुपलक्षितस्येन्द्रियसंघात्मकस्य शरीरस्य पिता उत्पादयिता यद्वा चक्षुः
 स्यापकं तेजः तस्योत्पादयिता मनसा नहि मत्समोस्ति कश्चिदिति बुद्ध्याहि खलु धीरोधृष्टो-
 विश्वकर्मा प्रथमघृतमुदकमजनदजनयत् आपोवाइदमग्रे अपएवससर्जादावित्यादि श्रुतिस्मृती
 स्यातां पश्चादेने द्यावापृथिव्यौ नम्रमाने तस्मिन्मुदके इतस्ततश्चलन्त्यौ यःअजनयत् अथ य-
 देत् यदेवान्ताः पर्यन्तप्रदेशाः पूर्वे पुराणाः द्यावापृथिव्योः संबन्धिनः अददहन्त दृढाअभवन्
 विश्वकर्मणा दृढाः संपादिताइत्यर्थः आदित् अनन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथे-
 तां यथा कामं प्रथिते अभूतां ॥ १ ॥

१. शरीर के उत्पादयिता और अनुपम धीर विश्वकर्मा ने प्रथम जल
 को उत्पन्न किया । पश्चात् जल में इधर-उधर चलनेवाले द्यावापृथिवी
 को बनाया । द्यावापृथिवी के प्राचीन और अन्त्य प्रदेशों को विश्वकर्मा
 ने दृढ़ किया । तब द्यावापृथिवी प्रसिद्ध हुई ।

वैश्वकर्मेणस्य पशोर्हविषएषानुवाक्या विश्वकर्माविमनाआद्विहायाः किंस्विदासीदधि-
 ष्ठानमितिसूचितं ।

अथ द्वितीया—

विश्वकर्माविमनाआद्विहायाधाताविधातापरमोतसंदृक् ।
 तेषामिष्टानिसमिषामदन्तियत्रासप्तऋषीन्परएकमाहुः ॥ २ ॥
 विश्वऋकर्मा । विश्वर्माः । आत् । विश्वहायाः । धाता ।
 विश्वधाता । परमा । उत । समसंदृक् । तेषाम् । इष्टानि । सम् ।
 इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥ २ ॥

अयं मंत्रोघियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते—वि-
 श्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्ता आदित्यः सच विमनाः विभूतमनाः आदि-
 त्यनर्थकः सर्वतइत्यर्थे वाविहायाः विविधमाप्ता महानित्यर्थः धाता वृष्ट्यादिकर्ता च विधाता
 जगतः कर्ता च परमा परमः सन्दृक् सन्दृष्टाच भूतानां तेषां सप्तऋषीणां सज्योतिषां रश्मीना-
 मित्यर्थः चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात् इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा इषोदकेन संमदन्ति संमो-
 दन्ते यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं सप्तर्षीन् सप्तर्षिभ्यइत्यर्थः तेभ्यः परः परस्तात् एकमेवादित्य-

माहुर्मन्त्रविदः । अथाध्यात्मपक्षे उच्यते—विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राणप्रकाशाभ्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति सच विमनाः विभूतमनाः विहायाः वस्तुतोमहान् विशेषेण सुकृतदुष्कृत-फलस्याप्ता धाता विधाता च परमोत्तमसन्दृक् परमश्च सन्दृष्टेन्द्रियाणां । तेषांसप्तर्षीणां द्रष्टृणामिन्द्रियाणां इष्टानि स्वरूपाणि इष्टान्नेन सह संमदन्ति संमोदन्ते । यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन् सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्योवा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तत्त्वविदः अत्र विश्वकर्माविभूतमनाव्याप्तेत्यादिनिरुक्तमनुसन्धेयं ॥ २ ॥

२. विश्वकर्मा का मन बृहत् है, वे स्वयं बृहत् हैं, वे निर्माण करते हैं, वे सर्वश्रेष्ठ हैं, वे सब कुछ देखते हैं, सप्तपियों के परवर्ती स्थानों को देखते हैं। वहाँ वे अकेले हैं। विद्वान् लोग ऐसा कहते हैं। विद्वानों की अभिलाषायें अन्न के द्वारा पूर्ण होती हैं।

पूर्वोक्तएव पशौ पुरोडाशस्य योनःपितेत्येषा याज्या । सूत्रितं च—योनःपिताजनितायो-विधाता यातेधामानिपरमाणियावमेति ।

योःपिताजनितायोविधाताधामानिवेदभुवनानिविश्वा ।

योदेवानानामध्याएकएवतंसंप्रभंभुवनायन्त्यन्या ॥ ३ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विधाता । धामानि । वेद ।

भुवनानि । विश्वा । यः । देवानाम् । नामध्याः । एकः ।

एव । तम् । समप्रभम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ ३ ॥

योविश्वकर्मा नोस्माकं पिता पालयिता न केवलं पालकः किंच जनिता उत्पादकः किमनेनास्माकमुत्पादकइति संकोचेन योविधाता सर्वस्य जगतउत्पादकः योविश्वकर्मा नोस्माकमुत्पन्नानि धामानि देवानां तेजःस्थानानि वेद वेत्ति । किंबहुना विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि वेद वेत्ति यश्च देवानामग्निवाय्वादीनां नामध्याः नाम्नां धाता इन्द्रादीन्निर्माय तेषां इन्द्रादि नाम कृत्वा तत्पदेषु स्थापयिता एकएव तदेवं अन्या अन्यानि भुवना भूतजातानि प्रभं कः परमेश्वरइति पृच्छां यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

३. जो विश्वकर्मा हमारे पालक, उत्पादक, संसार के उत्पादक, जो विश्व के सारे धामों को जानते हैं वा जो देवों के तेजःस्थानों को जानते हैं, जो देवों के नाम रखनेवाले और जो एक हैं, सारे प्राणी उन्हीं देव को प्राप्त करते हैं वा उनके विषय के जिज्ञासु होते हैं।

तआयजन्तद्रविणंसमस्माकषयःपूर्वैरितारोभूना ।

असूर्तेसूर्तेरजसिनिषत्तेयेभूतानिसमकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

ते । आ । अ॒य॒ज॒न्त॒ । द्रवि॑णम् । सम् । अ॒स्मै । ऋष॑यः । पूर्वे ।
ज॒रि॒तारः । न । भू॒ना । अ॒सूर्ते । सूर्ते । रज॑सि । नि॒ऽस॒त्ते ।
ये । भू॒तानि॑ । स॒म्ऽअ॒कृ॒ण्वन् । इ॒मानि॑ ॥ ४ ॥

ते पूर्वे ऋषयोऽस्मै विश्वकर्मणे द्रविणं च पुरोडाशादिलक्षणं धनं संसम्यगायजन्त सर्व-
तोयजन्ते जरितारो न भूना भूना महतास्तोत्रेण यथा यजन्ति तद्वद्वे म-
हर्षयः असूर्ते सरणवर्जिते सूर्ते सरणसहिते स्थावरजंगमात्मके रजसि लोके निषत्ते निषण्णे
निश्चलमवस्थिते इमानि भूतानि भुवनानि प्राणिन इत्यर्थः समकृण्वन् सम्यक् धनादिना पू-
जयन् । अथवायमर्थः ये स्थावरजंगमात्मके जगति वर्तमानानेतान् प्राणिनः तेजसा समकृण्वन्
ते पूर्वे ऋषयोद्गृह्यारो रश्मयोऽस्मा आदित्यात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविणं तेजः आयजन्त ॥ ४ ॥

४. स्थावर जंगमात्मक विद्म के होने पर जिन ऋषियों ने प्राणियों
को बनाया वा उनको धनादि प्रदान किया, उन्हीं प्राचीन ऋषियों ने
स्तोताओं के समान, धन-व्यय करके यज्ञानुष्ठान किया ।

प॒रो॒दि॒वा॒प॒र॒ए॒ना॒पृ॒थि॒व्या॒प॒रो॒दे॒वेभि॒र॒सु॒रैर्य॑द॒स्ति ।

कं॒स्वि॒द्गर्भं॑ प्रथ॒मं द॒ध्ना॒पो॒य॒त्र दे॒वाः स॒मप॑श्यन्त॒ विश्वे॑ ॥ ५ ॥

प॒रः । दि॒वा । प॒रः । ए॒ना । पृ॒थि॒व्या । प॒रः । दे॒वेभिः । अ॒सुरैः ।

यत् । अ॒स्ति । कम् । स्वि॒त् । गर्भ॑म् । प्र॒थ॒मम् । द॒ध्ने ।

आपः । य॒त्र । दे॒वाः । स॒म्ऽअ॒प॑श्यन्त । विश्वे॑ ॥ ५ ॥

यदीश्वरतत्त्वं दिवा परः द्युलोकादपि परस्तात् वर्तमानं तथा एना अस्याः पृथिव्याः परः परस्ता-
द्वर्तमानं तथा देवेभिर्देवैरस्ताद्वर्तमानं असुरैश्च यत् परः परस्तात् वर्तमानं गुहायामवस्थितं कंस्विद्
गर्भं गर्भवत् सर्वस्य ग्राहकतत्त्वं आपः प्रथमं दध्ने धृतवत्यः यत्र यस्मिन् गर्भे देवा इन्द्रादयो-
विश्वे सर्वेऽपि समपश्यन्त संगताः परस्परं पश्यन्ति एवं जानन्ते कश्चित्त्ववित् पशं करोति ॥ ५ ॥

५. वह द्युलोक, पृथिवी, असुरों और देवों को अतिक्रम करके अव-
स्थित है । जल ने ऐना कौन-सा गर्भ धारण किया है, जिसमें सभी इन्द्रादि
देवता रहकर परस्पर मिलित देखते हैं ।

तमि॒द्गर्भं॑ प्रथ॒मं द॒ध्ना॒पो॒य॒त्र दे॒वाः स॒मग॑च्छन्त॒ विश्वे॑ ।

अ॒ज॒स्य॒नाभा॒व॒ध्ये क॒मर्पि॑तं॒ यस्मि॑न्वि॒श्वानि॑ भु॒वनानि॑ त॒स्थुः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्ने । आपः । यत्र । देवाः ।
सम् अगच्छन्त । विश्वे । अजस्य । नाभौ । अधि । एकम् ।
अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

अनया पूर्वमन्त्रोक्तस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधीयते तमित् तमेव विश्वकर्माणं गर्भं भर्गस्थानी-
यं प्रथमं इतरसृष्टेः पूर्वं आपोदध्ने धृतवत्यः । यत्र गर्भे विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रादयः समगच्छन्त
संगताभवन्ति तस्याजस्य नाभावधि नाभौ अधीति सप्तम्यर्थानुवादी एकमर्पितमित्यण्डाभि-
प्रायेणोक्तं अण्डं हि प्राक् सर्गाब्जाभिस्थाने तिष्ठति यस्मिन्नण्डे विश्वानि भुवनानि सर्वाणि
भूतजातानि तस्थुस्तिष्ठन्ति अथवा अजस्य जन्मरहितस्य ब्रह्मणः स्वसृष्टे जले शयानस्य
नाभौ सर्वजगद्वन्धके उदके एकं ब्रह्माण्डमर्पितं स्थापितं शिष्टं समानं । अथास्मिन्नर्थे स्मृ-
तिः—अपएवससर्जादौतासुवीर्यमवाकिरत् । तदण्डमभवद्धैमंसूर्यकोटिसमप्रभमिति ॥ ६ ॥

६. उन्हीं विश्वकर्मा को जल ने गर्भ में धारण किया है । गर्भ में
सारे देवता संगत होते हैं । उस अज की नाभि में ब्रह्माण्ड है । ब्रह्माण्ड
में सारे प्राणी रहते हैं ।

अथ सप्तमी—

नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमन्तरंभवूव ।
नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपंकथशसंश्चरन्ति ॥ ७ ॥ १७ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् ।
अन्तरम् । बभूव । नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्याः ।
च । असुतृपः । उक्थशसः । चरन्ति ॥ ७ ॥ १७ ॥

हे नरास्तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ यइमा इमानि भूतानि जजान उत्पादि-
तवान् देवदत्तोहं यज्ञदत्तोहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीमइति यदुच्येत तदसत् न-
हहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्माणः परमेश्वरस्य तत्वं किंतु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानां जी-
वानामन्तरं अन्यदहं प्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्वं वेदान्तवेद्यमीश्वरतत्वं बभूव भवति विद्यते
जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्मइति चेत् श्रूयतां । नीहारेण प्रावृतायूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेन आ-
च्छन्नाः अतो न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसदृष्टेरावरकत्वात् नात्यन्तं सत्काष्ठपाषाणादि-
वत्संबोद्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् इश्वरतत्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्र-

निवर्त्यत्वाद् ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः । न केवलं प्रावृतत्वं किन्तु जल्प्या च देवोहं मनुष्योहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः । किंच असुतपः केनाप्युपायेनासूत्राणान् तृप्यन्तः उदरभरादित्यर्थः नतु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः न केवलमिह लोके भोगमात्र-
तृप्ताः उक्त्यशासः नानाविधेषु यज्ञेषु उक्तं प्रउगनिष्केवलत्यादिकं शंसन्तश्चरन्ति पृथिव्यां व-
र्तन्ते केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरावर्तध्वे अतोविश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जिन विश्वकर्मा ने सारे प्राणियों को उत्पन्न किया है, उन्हें तुम लोग नहीं जानते हो । तुम्हारा अन्तस्तल उन्हें समझने की शक्ति नहीं पाये हुए है । हिम-रूपी अज्ञान से आच्छन्न होकर लोग नाना प्रकार की कल्पनायें करते हैं । वे अपने लिए भोजन करते और स्तुतियाँ करके स्वर्ग की प्राप्ति के लिए चेष्टा करते हैं—ईश्वर-तत्त्व का विचार नहीं करते । ॥ इत्यष्टमस्य तृतीये सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

यस्तेमन्योइतिसप्तर्चं पंचदशं सूक्तं मन्युर्नाम तपसः पुत्रऋषिः आद्यां जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः इ
दमुत्तरं च मन्युदैवत्यं । तथाचानुक्रान्तं—यस्तेमन्योमन्युस्तापसोमान्यवंतु जगत्यादीति । अजिरना
मन्यभिचारसाधने यज्ञे एतत्सूक्तं निविद्धानं सूत्रितं च—त्वयामन्यो यस्तेमन्योइति ।

यस्तेमन्योर्विध्वज्रसायकसहोजःपुण्यतिविश्वमानुषक् ।

साह्यामदासमार्यन्त्वयायुजासहस्कृतेनसहसासहस्वता ॥ १ ॥

यः । ते । मन्यो इति । अविधत् । वज्र । सायक । सहः । ओजः ।
पुण्यति । विश्वम् । आनुषक् । सहायम् । दासम् । आर्यम् ।
त्वया । युजा । सहःस्कृतेन । सहसा । सहस्वता ॥ १ ॥

हे मन्यो क्रोधाभिमानिन् देव मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणोवधकर्मणोवेतिनिरुक्तं ।
योजमानस्ते तुभ्यंअविधत् परिचरति हे वज्र वज्रवत्सारभूत सायक सायकवत् शत्रूणां हिं-
सकसमनुष्यःसहोबलं बाह्यं ओजः शारीरं बलं चानुषक् अनुषक्तं पुण्यति त्वदनुग्रहात् संग्रामे
यस्मादेवं तस्माद्वयं दासं उपक्षयकर्तारमार्यं अस्मत्तोधिकं चोभयविधं शत्रुं साह्याम अभिभ-
वेम । केन साधनेनेति तदुच्यते त्वया युजा त्वया सहायेन सहायोविशेष्यते सहस्कृतेन बलो-
त्पादितेन सहसा सहमानेन परान् सहस्वता बलवता ईदृशेन महता त्वया सहायेनाभिभवे-
मेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. वज्रसदृश, बाणतुल्य और क्रोधाभिमानि देव मन्यु, जो यजमान
तुम्हारी पूजा करता है, वह ओज और बल—दोनों को धारण करता है ।
तुम्हारी सहायता पाकर हम दास और आर्य शत्रुओं को हरावें । तुम बल
के कर्त्ता, बल-रूप और महान् बली हो ।

म॒न्युरिन्द्रो॑म॒न्युरे॒वास॑दे॒वोम॒न्युर्हो॑तावरु॒णोजा॑तवे॒दाः ।

म॒न्युंवि॑श॒ईळ॑ते॒मानु॑षी॒र्याःपा॒हि॒नोम॒न्योत॑प॒सास॒जोषाः॑ ॥ २ ॥

म॒न्युः । इन्द्रः । म॒न्युः । ए॒व । आ॒स । दे॒वः । म॒न्युः । हो॑ता ।

वरु॑णः । जा॒त॒इवे॑दाः । म॒न्युम् । वि॑शः । ई॒ळ॑ते । मानु॑षीः ।

याः । पा॒हि । नः । म॒न्यो इति॑ । त॒प॒सा । स॒इजो॑षाः ॥ २ ॥

अयं मन्युरिन्द्रः मन्युरेव देवः सर्वोपि मन्युरेवास अभवद मन्युरेव होता होमनिष्पाद-
कोष्णिः तथा मन्युर्वरुणोपि जातवेदाः जातप्रज्ञोवरुणश्च सर्वेष्वपि तेजस्विषु मन्युसद्भावात्
यामानुषीर्मनुषोपत्यभूताविशः प्रजाः सन्ति ताः मन्युमेवदेवमीळते स्तुवन्ति हे मन्यो तपसा एत-
न्नामकेनास्मत्पित्रा सजोषाः समानमीतिस्त्वं पाहि रक्ष ॥ २ ॥

२. मन्यु ही इन्द्र हैं, देवता हैं, होता हैं, वरुण हैं और जातप्रज्ञ
अग्नि हैं। सारी मानवी प्रजा मन्यु की स्तुति करती है। मन्यु, तुम
हमारे पिता से मिलकर हमारी रक्षा करो।

अ॒भी॒हिम॒न्योत॑व॒सस्त॑वी॒यान्त॑प॒सायु॑जाविज॒हि॒शत्रू॑न् ।

अ॒मि॒त्र॒हा॒वृ॒त्र॒हा॒द॒स्यु॒हा॒च॒वि॒श्वा॒वसू॑न्याभ॒रा॒त्वनः॑ ॥ ३ ॥

अ॒भि । इ॒हि । म॒न्यो इति॑ । त॒व॒सः । त॒वी॒यान् । त॒प॒सा । यु॒जा ।

वि । ज॒हि । श॒त्रून् । अ॒मि॒त्र॒इहा । वृ॒त्र॒इहा । द॒स्यु॒इहा । च ।

वि॒श्वा । वसू॑नि । आ । भ॒र । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

हे मन्यो त्वमभीहि अभिगच्छास्मद्यज्ञं कीदृशस्त्वं तवसोबलवतोपि तवीयानत्यन्तं ब-
लवान् सत्त्वं तपसा अस्मत्पित्रा युजा सहायेन शत्रून् विजहि किंचामित्रहा अमित्राणां हन्ता
अमित्रोस्त्रिगन्धः तथा वृत्रहा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा दस्युहा च दस्युरुपक्षयकारी
शत्रुः तादृशमन्युदेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि नोस्मभ्यमाभर आहर ॥ ३ ॥

३. मन्यु, तुम महाबली हो। पधारो। मेरे पिता को सहायक बनाकर
शत्रुओं को ध्वस्त करो। तुम शत्रुओं के संहारक, वृत्रघ्न और दस्युओं के
के हन्ता हो। हमारे लिए समस्त धन ले आओ।

अथ चतुर्थी—

त्वंहिम॒न्योअ॒भिभू॑त्यो॒जाःस्वयं॑भू॒र्भामो॑अ॒भिमा॑तिषा॒हः ।

वि॒श्वच॑र्षणिः॒सहृ॑रिः॒सहा॑वान॒स्मास्वो॑जः॒पृत॑नासुधेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिः ओजाः । स्वयम्भूः ।
 भामः । अभिमातिः सहः । विश्वः चर्षणिः । सद्गुरिः । सहावान् ।
 अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥ ४ ॥

हे मन्यो त्वं अभिभूत्यो जापरेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नः भामः क्रुद्धः
 अभिमातिषाहः अभितोर्हिसन्तीत्यभिमातयः शत्रवः तेषामभिभविता विश्वचर्षणिः सर्वेषां द्र-
 ष्टा सद्गुरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशस्त्वमस्मासु पृतनासु संग्रामेषु ओजोबलं
 धेहि देहि ॥ ४ ॥

४. मन्यु, तुम दूसरों को हरानेवाले हो । तुम स्वयम्भू, दीप्तिशील
 शत्रु-जयकारी, चारों ओर देखनेवाले, शत्रुओं का आक्रमण सहनेवाले
 और बली हो । हमारी सेनाओं को तेजस्विनी बनाओ ।

अभागः सन्नपपरेतो अस्मितवक्त्रत्वात् विषस्य प्रचेतः ।
 तन्वा मन्यो अक्रतुर्जिहीष्वाहं स्वात्तनूर्बलदेयाय मेहि ॥ ५ ॥

अभागः । सन् । अप । पराऽइतः । अस्मि । तव । कत्वा ।
 तविषस्य । मचेत इति प्रचेतः । तम् । त्वा । मन्यो इति ।
 अक्रतुः । जिहीष् । अहम् । स्वा । तनूः । बलदेयाय ।
 मा । आ । इहि ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महत्तव कत्वा कर्मणा अभागो भागरहितः सन्
 त्वां यज्ञे अयाजकः सन्नित्यर्थः तदनुकूलरहितोऽहं अपपरेतः अस्मि युद्धे शत्रुभिरभिभूतः सन्
 दूरं गतोऽस्मि तं तादृशं भागरहितं त्वा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितोऽहं जिहीष् क्रुद्धं कृत्-
 वानित्यर्थः यद्वा अहमेव त्वत्सहायमेव क्रोधितवान् अथेदानीं स्वा तनूः मम शरीरभूतस्त्वं ब-
 लदेयाय बलदानाय मेहि मां प्राप्नुहि ॥ ५ ॥

५. उत्तम ज्ञानवाले मन्यु, मैं यज्ञ भाग का आयोजन नहीं कर
 सका; इसलिए तुम्हें पूजा नहीं दे सका । तुम महान् हो; परन्तु तुम्हें
 मैं पूजा नहीं दे सका । मन्यु, इस प्रकार तुम्हारे यजन में शिथिलता
 करके इस समय मैं लज्जा का अनुभव कर रहा हूँ । अपने गुण के अनुसार,
 अपनी इच्छा से मुझे बल देने को पधारो ।

अयं ते अस्म्युपमेद्यर्वाङ्प्रतीचीनः सद्गुरे विश्वधायः ।
 मन्यो वज्रिन् अभिमामावृत्स्व हनावृत्स्यै रूतबोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् ।

प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वधायाः । मन्यो इति । वज्रिन् । अभि ।

माम् । आ । वृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥ ६ ॥

हे सहुरे शत्रूणां सहनशील विश्वधायः हे विश्वस्य धर्तमन्यो अयं जनोहं ते तवास्मि कर्मकृत् यतएवमतः प्रतीचीनः प्रतिगन्ता अर्वागस्मदभिमुखं मा मां उपेहि उपागच्छ । हे मन्यो वज्रिन् मां अभ्याववृत्स्व अभ्यावर्तस्व । किमर्थमभ्यागमनमिति चेत् उच्यते—हनाव आवां दस्यून् शत्रून् उतापिच आपेर्बन्धुं बोधि बुध्यस्व ॥ ६ ॥

६. मन्यु, मैं तुम्हारे पास पहुँचा हूँ । तुम अनुकूल होकर मेरे पास आकर अवतीर्ण होओ । तुम आक्रमण को सह सकते हो । सबके धारक हो । वज्रधर मन्यु, मेरे पास वृद्धि प्राप्त होओ । मुझे आत्मीय समझो । ऐसा होने पर मैं दस्युओं का वध कर सकता हूँ ।

अभिप्रेहि दक्षिणतो भवामेधा वृत्राणि जंघनावभूरि ।

जुहोमि ते धरुणं मध्वो अग्रमुभा उपांशु प्रथमा पिबाव ॥ ७ ॥ १८ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अध । वृत्राणि ।

जंघनाव । भूरि । जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् ।

उभौ । उपः अंशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥ १८ ॥

हे मन्यो अभिप्रेहि अभिगच्छ मम युद्धं गत्वा च मे मम दक्षिणतो भव अध अथ आवां वृत्राणि शत्रून् भूरि प्रभूतं जंघनाव हनाव ते तुभ्यमग्रं श्रेष्ठं मध्वो मधु सोमरसं जुहोमि उभौ त्वं चाहं चोपांशु अपकाशं प्रथमा प्रथमौ सन्तौ पिबाव ॥ ७ ॥

७. मेरे पास आओ । मेरे दक्षिण हाथ की ओर ठहरो । ऐसा होने पर हम दोनों वृत्रों का विनाश कर सकेंगे । तुम्हारे लिए मैं मधुर और उत्तम सोमरस का हवन करता हूँ । हम दोनों सबसे प्रथम, एकान्त स्थान में सोमपान करें ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

त्वयामन्यो इति सप्तर्चं षोडशं सूक्तं आदितस्ति सस्त्रिभुवः ततश्च तस्यो जगत्यः पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तं—त्वयामन्यो चतुर्जगत्यन्तमिति । अजिरनाश्रयेकाहे इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रे निविधानं सूत्रं पूर्वसूक्तएवोदाहृतं । विनुत्यभिभूतिषु वज्रेष्वेकाहेप्येते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्केवलत्रयोः शस्ये । सूत्रितंच—विनुत्यभिभूत्योरिषु वज्रयोश्च मन्युसूक्ते इति ।

त्वयामन्योऽस्य रथमारुजन्तो हर्षमाणा सोधृषिता मरुत्वः ।

तिग्मेष्व आयुधा संशिशाना अभिप्रयन्तु नरो अग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया । मन्यो इति । सदृथम् । आरुजन्तः । हर्षमाणासः ।
 धृषिताः । मरुत्वः । तिग्मइषवः । आयुधा । सम्यशिशानाः ।
 अग्नि । प्र । यन्तु । नरः । अग्निरूपाः ॥ १ ॥

हे मन्यो मरुत्वः त्वया सरथं समानाभेकमेव रथमारुहेति शेषः आरुजन्तो गच्छन्तो हर्ष-
 माणासो हृष्टाः धृषिताः धृष्टास्तिग्मेषवः तीक्ष्णवाणाः आयुधा आयुधानि संशिशानाः सम्यक्
 विशयन्तो नरो युद्धस्य नेतार इन्द्रादयो देवाः त्वदनुचरा वा अग्निरूपाः अग्निवतीक्ष्णदाहादिकर्मा-
 णः यद्वा सजद्धाः कवचिनोभिप्रयन्तु युद्धे सहायार्थं । अत्र त्वयामन्यो सरथमारुह्य रुजन्त इत्या-
 दिनिर्लक्ष्यमनुसन्धेयं ॥ १ ॥

१. मन्यु, तुम्हारे साथ एक रथ पर चढ़कर तथा हृष्ट, धृष्ट और
 तीक्ष्ण वाणवाले आयुधों को तेज कर और अग्नि के समान तीक्ष्ण दाह-
 वाले बनकर मरुत् आदि युद्ध-नेता लोग सहायता के लिए युद्ध में जायें ।

अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्वसेनानी नः सहुरे हूत एधि ।
 हत्वाय शत्रून् विभजस्व वेद ओजो मिमानो विमृधो नुदस्व ॥ २ ॥

अग्निः इव । मन्यो इति । त्विषितः । सहस्व । सेना इनी । नः ।
 सहुरे । हूतः । एधि । हत्वाय । शत्रून् । वि । भजस्व । वेदः ।
 ओजः । मिमानः । वि । मृधः । नुदस्व ॥ २ ॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विषितो ज्वलितः सहस्वाभिभव शत्रून् हे सहुरे सहनशील सेनानी-
 रेधि भव नोस्माकं संग्रामे हूतः सन् । किंच हत्वाय हत्वा शत्रून् विभजस्व प्रयच्छास्माकं
 वेदो धनं शत्रुसंबन्धि । किंच ओजो मिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् मृधः शत्रून् विनुदस्व घात-
 थेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. मन्यु, अग्नि के समान प्रज्वलित होकर शत्रुओं को हराओ ।
 सहनशील मन्यु, तुम्हें बुलाया गया है । संग्राम में हमारे सेनापति बनो ।
 शत्रुओं का वध करके उनका धन हमें दे दो । हमें बल देकर शत्रुओं को
 मारो ।

अथ तृतीया—

सहस्वमन्यो अभिमाति मस्मे रुजन्मृणन्मृणन्प्रेहि शत्रून् ।
 उग्रं ते पाजो न न्वारुध्वे वशीवशं नयस एकजत्वम् ॥ ३ ॥

सहस्व । मन्यो इति । अभिश्मातिम् । अस्मे इति । रुजन् । मृणन् ।
प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् । उपम् । ते । पाजः । ननु ।
आ । रुध्रे । वशी । वशम् । नयसे । एकऽज् । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो अस्मे अस्माकं अभिमातिं अभिगन्तारं शत्रुं सहस्व अभिभव रुजन् मृणन्
हिंसन् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्नजीवेत्तथा कुर्वन् शत्रून् प्रति प्रेहि ते तव पाजोबलं
उग्रमुदूर्णं केन न्वारुध्रे आरुन्धन्ति न तथा संभवति हे एकज असहाय वशीत्वं वशं नयसे
प्रापयसि शत्रुं ॥ ३ ॥

३. मन्यु, हमारा सामना करनेवाले शत्रु को हराओ । काटते-काटते
और मारते-मारते शत्रुओं के सामने जाओ । तुम्हारे दुर्द्धर्ष बल को कौन
रोक सकता है ? एकाकी मन्यु, तुम शत्रुओं को वश में ले आते हो ।

एकोबहूनामसिमन्यवीळितोविशंविशंयुधयेसंशिशधि ।
अकृत्तरुक्त्वयायुजावयंद्युमन्तंघोषंविजयायकृण्महे ॥ ४ ॥

एकः । बहूनाम् । असि । मन्यो इति । ईळितः । विशम् । विशम् ।
युधये । सम् । शिशधि । अकृत्तरुक् । त्वया । युजा ।
वयम् । द्युमन्तम् । घोषम् । विजयाय । कृण्महे ॥ ४ ॥

हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वं एकएवासहायएव बहूनां शत्रूणामसिभवसि पर्याप्तोहन्तुं अ
तोविशंविशं तां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय संशिशधि सम्यक्तीक्ष्णीकुरु । किंच हे
अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ति त्वया युजा सहायेन वयं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं घोषं सिंहनादवन्तं विज-
याय विशिष्टजयार्थं कृण्महेकर्मः ॥ ४ ॥

४. मन्यु, तुम्हारी स्तुति की जाती है । तुम अकेले हो । युद्ध के
लिए प्रत्येक मनुष्य को तीक्ष्ण करो । तुम्हें सहायक पाकर हमारी दीप्ति
कभी नष्ट नहीं होगी । जय-प्राप्ति के लिए हम प्रबल सिंहनाद करते हैं ।

विजेषकृदिन्द्रह्वानवब्रवोऽस्माकमन्योअधिपामवेह ।
प्रियंतेनामसहुरेगुणीमसिविद्वातमुत्संयतआवभूथ ॥ ५ ॥

विजेषकृत् । इन्द्रः । इव । अनवऽब्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति ।
अधिपाः । भव । इह । प्रियम् । ते । नाम । सहुरे ।
गुणीमसि । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽवभूथ ॥ ५ ॥

हे मन्यो इन्द्र इव विजेषकृत् विजयकर्ता तथा अनवब्रवः अनिन्दितवचनः अनवब्रवो नवक्षितवचनइतियास्कः । ईदृशस्त्वमस्माकं अधिपाधिकं पाता रक्षिता भवेहास्मिन्यज्ञे हे स हुरे शत्रूणांसहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः यतोनाम्नः स्तोत्रात् त्वमा बभूथ आभवसि प्रबृद्धोभवसि तमुत्तं बलस्योद्धमयितारं विद्म जानीमः ॥ ५ ॥

५. मन्यु, तुम इन्द्र के समान विजेता हो । तुम्हारे वचन में निन्दा नहीं रहती । इस यज्ञ में तुम हमारे विशिष्ट रक्षक बनो । सहनशील मन्यु, तुम्हारा प्रिय स्तोत्र हम करते हैं । तुम स्तोत्र से प्रबृद्ध होते हो, तुम्हें हम बलोत्पादक जानते हैं ।

आभूत्यासहजावज्रसायकसहोविभर्ष्यभिभूतउत्तरम् ।
ऋत्वा नो मन्यो सह मेधेधि महाधनस्य पुरुहूत संसृजि ॥ ६ ॥

आभूत्या । सहजाः । वज्र । सायक । सहः । विभर्षि ।
अभिभूते । उत्तरम् । ऋत्वा । नः । मन्यो इति । सह ।
मेदी । एधि । महाधनस्य । पुरुहूत । संसृजि ॥ ६ ॥

हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामन्तकर अभिभूते शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या आभूतिरभिभवः तेन सहजाः सहैवोत्तमस्त्वं उत्तरमुत्कृष्टतरं सहोबलं विभर्षिधारयसि हेमन्यो ऋत्वा कर्मणा सह नोस्माकं मेधेधि स्निग्धोभव । कुत्रेति तदुच्यते महाधनस्य संग्रामना भैतव संग्रामस्य संसृजि सर्गे हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनं ॥ ६ ॥

६. वज्रतुल्य और शत्रुनाशक मन्यु, शत्रु-नाश करना तुम्हारा स्वभाव है । शत्रु-पराभवकारी मन्यु, तुम उत्कृष्ट तेज को धारण करते हो । मन्यु, कर्म के साथ तुम हमारे लिए युद्ध में स्निग्ध होओ । तुम बहुतों के द्वारा बुलाये गये हो ।

अथ सप्तमी—

संसृष्टधनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तावरुणश्च मन्युः ।
भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजितासो अप निलयन्ताम् ॥ ७ ॥ १९ ॥

संसृष्टम् । धनम् । उभयम् । सम्यक् आकृतम् । अस्मभ्यम् । दत्ताम् ।
वरुणः । च । मन्युः । भियम् । दधानाः । हृदयेषु । शत्रवः ।
पराजितासः । अप । नि । लयन्ताम् ॥ ७ ॥ १९ ॥

संसृष्टमविभागमापन्नमुभयं उभयविधं धनं समाकृतं सम्यगानीतमस्मभ्यं दत्तां कः
वरुणश्च देवोमन्युश्च भियं भयं हृदयेषु दधानाः शत्रवोस्मद्विरोधिनः पराजितासः पराजिताः
अपनिलयन्तां अपनिलीनाभवन्तु ॥ ७ ॥

७. वरुण और मन्यु—दोनों ही हमें पाये गये और लाये गये धन को
दें । शत्रु लोग भीरु, पराजित और विलीन हों ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

॥ इति दशमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि तत्र सत्येनेति सप्तचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः
सूर्याया आर्षं नवोनवइति तिस्रः अनृक्षराइति द्वे गृष्णामीति द्वे यदश्विनापृच्छमानावित्येका
पूषात्वेतो नयवित्येका अघोरचक्षुरिति च एवमेतादशर्चस्त्रिष्टुभः । तृष्टमेतदित्येषा उरोबृहती
अष्टकद्वादशकद्व्यष्टकवती । पूर्वापरंचरतइहमियं प्रजया आनः प्रजांजनयवित्येतास्तिस्त्र्योजग-
त्यः । शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचां सोमो देवता तत एकादशभिः सूर्या स्व-
विवाहं स्तुतवती अतस्तत्रयोर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः या तेनोच्यते सा देवते-
ति न्यायात् सप्तदश्या देवा देवता अष्टादश्याः सोमाकौ एकोनविंश्याश्चन्द्रमाः सुकिंशुकमि-
त्याद्यानवर्चो विवाहमन्त्राः आशिषः प्रतिपादकाः अतस्तत्र प्रतिपाद्योर्थो देवता परादेसश्रीरातनु
रिति द्वे वध्वाः विवाहकाले परिहितस्य वाससः संस्पर्शनिन्दयिष्यौ येवध्वश्चन्द्रमिति दंपत्योः
क्षयरोगस्य नाशिनी अतस्तद्देवताका परिशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता । तथा चानुक्रान्तं—
सत्येनसप्तचत्वारिंशदसर्वमनुक्रान्तं । सूक्तं विनियोगोलैंगिकः ।

तत्र प्रथमा—

सत्येनोत्तंभिताभूमिः सूर्येणोत्तंभिताद्यौः ।

ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिविसोमो अधिश्रितः ॥ १ ॥

सत्येनं । उत्तंभिता । भूमिः । सूर्येण । उत्तंभिता । द्यौः । ऋतेन ।

आदित्याः । तिष्ठन्ति । दिवि । सोमः । अधि । श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन ब्रह्मणा अनन्तात्मना ब्रह्मा खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः तेनाधःस्थितेन भूमिरु-
त्तंभिता उपरिस्तंभिता यथा अधोन पतेत्तथा कृता यद्वा सत्येनानृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमि-
रुत्तंभिता उद्धृता फलिता भवतीत्यर्थः । असति सत्ये भूम्यां सस्यादयो न फलन्ति तथा सू-

येण देवेन द्यौरुत्तमिता सूर्योहि द्युस्थानत्वात् दिवं दधार ऋगेन यज्ञेन आदित्याः अदितेः पुत्रादेवास्तिष्ठन्ति यज्ञेन यजमानदत्तेन खल्वाहुत्या देवाउपजावन्ति दिवि द्युलोके सोमोदेव-
तानामाप्यायनकारी बलीरूपोदेवतारूपश्चाधिश्रितः अधितिष्ठति इति स्वपतिं सोमं सू-
र्यां स्तौति ॥ १ ॥

१. देवों में सत्परूप ब्रह्मा ने पृथिवी को आकाश में रोक रक्खा है।
सूर्य ने द्युलोक को स्तम्भित कर रक्खा है। यज्ञाहुति के द्वारा देवता रहते
हैं। द्युलोक में सोम अवस्थित है।

सोमेनादित्याबलिनः सोमेन पृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥ २ ॥

सोमेन । आदित्याः । बलिनः । सोमेन । पृथिवी । मही । अथो इति ।
नक्षत्राणाम् । एषाम् । उपस्थे । सोमः । आहितः ॥ २ ॥

सोमेनादित्यादितेः पुत्राः इन्द्रादयो बलिनो भवन्ति ऐन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति भावः
तथा सोमेन आहुत्यात्मना ग्राह्यतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति आहुत्या वृष्टिद्वारेण स-
स्यादिसम्पत्तेः अथो अपिचायं सोमो नक्षत्राणामेषां नक्षं त्रायन्त इति नक्षत्राग्रहचमसादयः ते-
षामेषामुपस्थे सोमो रसात्मक आहितः यद्वा प्रसिद्धानामेव नक्षत्राणामुपस्थ उपस्थाने द्युलोके
सोम आहितः । तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्या हरदित्यादि श्रुतेः । देवतारूप सोमपक्षे
सोमेनादित्यादेवा बलिनो बलवन्तो भवन्ति तस्यैकैक कला स्वादनात् । प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां-
पिबते रविरित्यादि स्मृतेः । सोमेन पृथिवी मही अमृतसेकेनोषध्याद्यभिवृद्धये पृथिव्या बलवत्त्वं
चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे स्थितिः प्रसिद्धा ॥ २ ॥

२. सोम से ही इन्द्रादि बली होते हैं। सोम से ही पृथिवी प्रकाण्ड
हई है। नक्षत्रों के पास सोम रक्खा गया है।

अथ तृतीया—

सोमं मन्यते पपि वान्यत्सं पिषन्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्यां श्रान्तिकश्च न ॥ ३ ॥

सोमम् । मन्यते । पपि वान् । यत् । समं पिषन्ति । ओषधिम् ।

सोमम् । यम् । ब्रह्माणः । विदुः । न । तस्य । अश्रान्तिः । कः । च न ॥ ३ ॥

तं सोमं मन्यते कः पपिवान् वैधेन कामार्थं चिकित्साद्यर्थं पीतः सोमोयेन यद् यमित्यर्थः यं सोममोषधिं वलीरूपं संपिबन्ति सामर्थ्याद्वासायनिकाः नच ससाक्षात्सोमः तर्हिकः उच्यते सोमं हितं मन्यते यं ब्राह्मणः यद्ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणशब्दपर्यायोस्ति कुतो नुचरसि ब्रह्मन् । तस्मै माब्रूयानिधियाय ब्रह्मन्चित्यादि प्रयोगात् । ब्राह्मणादित्यर्थः तेच ऋत्विजोयजमानाश्च यागसाधनभूतं संस्कर्तुं विदुर्जानन्ति तं तस्यांसं यद्वा कर्मणि षष्ठो तं सोमं कश्चनाश्नाति कश्चिदप्ययज्वेति शेषः यज्वैनं भक्षितुमर्हति नान्यदित्यर्थः एवमोषधिपक्षे । अथ चन्द्रपक्ष उच्यते—तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान् पीतसोमोयजमानः यद् यमोषधिरूपं संपिबन्ति अभिषवग्रावभिरध्वर्यादयोयजमानाश्च नच ससोमः कस्तर्हि यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिज्ञादैवज्ञाविदुः कथयन्ति चन्द्रमसं । नतत्याश्नातिकश्चनदेवो देवेभ्योन्योमनुष्यादिः देवा अग्न्यादयोरश्मयोवा यज्ञार्हसोमस्यासोमत्वं न निन्दायै अपितु इतरस्य स्तुत्या इति मन्तव्यं । अपशवोन्ये गोअश्वेभ्य इत्यादिवत् । एवमत्र सौम्या उभयथा योज्याः ॥ ३ ॥

३. जिस समय वनस्पति-रूपी सोम को पीसा जाता है, उस समय लोग समझते हैं कि, उन्होंने सोम-पान कर लिया । परन्तु ब्राह्मण लोग जिसे प्रकृत सोम कहते हैं, उसका कोई अयाज्ञिक पान नहीं कर सकता ।

आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतैः सोमरक्षितः ।

ग्राव्णामिच्छुण्वन्तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छत्विधानैः । गुपितः । बार्हतैः । सोम । रक्षितः । ग्राव्णाम् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥ ४ ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः आच्छादयन्ति विधानानि येषां ते आच्छद्विधानाः तेर्गुपितः तथा बार्हतैः गुपितः स्वान्भ्राजांघार्यादिभिः सप्तभिः सोमपालैरक्षितस्त्वं एते वा अमुष्मिन्लोके सोममरक्षन्ति ब्राह्मणं । ग्राव्णामिच्छुण्वन् अभिषवग्राव्णां ध्वनिं शृण्वन्नेव तिष्ठसि ते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः नाश्नाति नहि द्युस्थश्चन्द्ररूपः सोमोत्रत्यैः पानयोग्यो भवति । चन्द्रमावैसोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुण्वन्तीति वाजसनेयकं ॥ ४ ॥

४. सोम, स्तोता लोग छिपाने की व्यवस्था जानकर तुम्हें गुप्त रखते हैं । तुम पाषाण का शब्द सुनते हो । पृथिवी का कोई मनुष्य तुम्हारा पान नहीं कर सकता ।

अथ पञ्चमी—

यत्त्वादेवप्रपिबन्तिततआप्यायसेपुनः ।

वायुःसोमस्यरक्षितासमानांमासआकृतिः ॥ ५ ॥ २० ॥

यत् । त्वा । देव । प्रपिबन्ति । ततः । आ । प्यायसे । पुनरिति ।

वायुः । सोमस्य । रक्षिता । समानाम् । मासः । आकृतिः ॥ ५ ॥ २० ॥

हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्त्योषधिरूपं त्रिष्वपि सवनेषु ततोऽनन्तरमेव पुनराप्यायसे आप्यायस्व समिति प्रातःसवने सन्तेपयांसीत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किंच वायुस्तव सोमस्य रक्षिता यथा न शुष्यसि तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किंच मासः मस्यते परिमीयते इति मासः सोमः सच समानां संवत्सराणामाकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति संवत्सरे संवत्सरे वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात् वसन्ते वसन्ते ज्योतिषायजेतेति श्रुतेः । यद्वा सोमाधारवनस्पतिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमस्य रक्षिता भवति । वायुगोपावनस्पतय इति श्रुतेः । एवं वल्लीरूपसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरपक्षे ततः अनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता वाय्वधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः षष्ठ्येकवचनमेतत् मासस्य चाकृतिः कर्ता त्वं चास्यैकैककलाहासवृद्धिभ्यां हि मासः पूर्यते तैः संवत्सर इति ॥ ५ ॥

५. देव सोम, तुम्हारा पान करने से तुम्हारी वृद्धि होती है—क्षय नहीं । वायु सोम की वैसे ही रक्षा करते हैं, जैसे महीने वर्ष की रक्षा करते हैं । दोनों का स्वरूप एक-सा है ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये विशोवर्गः ॥ २० ॥

अथ षष्ठी—

रैभ्यासीदनुदेयीनाराशंसीन्योचनी ।

सूर्यायाभद्रमिहासो गार्थयैति परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैभी । आसीत् । अनुदेयी । नाराशंसी । निःओचनी । सूर्यायाः । भद्रम् । इत् । वासः । गार्थया । एति । परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमस्तौदित्युक्तं सूर्यासावित्रीव्रूते रैभी रैभ्यः काश्चन ऋचः । रैभीः शंसति रेभन्तोवैदेवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्तियादिब्राह्मणविहिताः रैभ्यः । सा रैभीअ-
नुदेय्यासीत् यजमानवधूविनोदनायानुदीयमाना वयस्यासीत् । तथा नाराशंसी प्रातारक्षमि-
त्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः सा नाराशंसी न्योचनी उचतिः सेवाकर्मा सा वधू-
शुश्रूषार्थं दीयमाना दास्यभवत् । सूर्यायामम भद्रं वासः विचित्रदुकूलादिकमाच्छादन
योग्यं वस्त्रं गाथया परिष्कृतमलंकृतमेति । गाथा गीयते इत्यादिब्राह्मणोक्तागाथा तथा गाथया
परिष्कृतमस्ति तद्वासोभवदिति ॥ ६ ॥

६. सूर्यपुत्री के विवाह के समय "रैभी" नाम की ऋचायें उसकी
सखी हुई थीं । नाराशंसी नाम की ऋचायें उसकी दासी हुई थीं । सूर्या
का अत्यन्त सुन्दर वस्त्र साम-गान के द्वारा परिष्कृत हुआ था ।

चित्तिराउपबर्हणंचक्षुराअभ्यञ्जनम् ।

द्यौर्भूमिःकोशआसीद्यदात्सूर्यापतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः । आः । उपबर्हणम् । चक्षुः । आः । अभिःअञ्जनम् । द्यौः ।
भूमिः । कोशः । आसीत् । यत् । अयात् । सूर्या । पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिर्देवता उपबर्हणं आः आसिद् चक्षुरभ्यञ्जनं आः आसीत् तथाहि वृषस्य क-
नीनिका परापतत् त्रिककुन्नामपर्वतः तेनैककुदेनाञ्जनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जेत तच्च-
क्षुरेवाञ्जनमासीत् इति द्यौश्च भूमिश्च कोशः आसीत् कोशस्थानीये अभूतां यद्यदा सूर्यापतिं
स्वकीयं नवभर्तारं सोमं आयात् अगच्छत् तदेवमुपकरणान्यासत् ॥ ७ ॥

७. जिस समय सूर्या पति-गृह में गई उस समय चैतन्य-स्वरूप चादर
था । नेत्र ही उसका उबटन था । द्यावापृथिवी ही उसके कोश थे ।

अथाष्टमी-

स्तोमाआसन्प्रतिधयःकुरीरंछन्दओपशः ।

सूर्यायाअश्विनावराग्निरासीत्पुरोगवः ॥ ८ ॥

स्तोमाः । आसन् । प्रतिधयः । कुरीरम् । छन्दः । ओपशः ।

सूर्यायाः । अश्विना । वरा । अग्निः । आसीत् । पुरःगवः ॥ ८ ॥

सूर्यायारथस्य स्तोमाः त्रिवृदादयः प्रतिधयआसन् प्रतिधीयन्तइति प्रतिधयः ईषातिर्यं
गायतकाष्ठादयः तथा कुरीरं छन्दः कुरीरनामकं छन्दः अनसः ओपशोभवत् येनोपशेरते
सओपशः तादृशायाः सूर्यायाअश्विना अश्विनौ वरा वरौ आस्तामिति शेषः तस्याविवाहे पु
रोगवः पुरोगन्ता पुरतोगन्ता यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयोग्निरासीत् । प्रजापतिर्वै
सोमायराज्ञेदुहितरंप्रायच्छत् सूर्यासावित्रीं तस्यैसर्वदेवावराआगच्छन्तित्यादिहिब्राह्मणं । अत्राय
मभिप्रायः प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय प्रायच्छत् सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत्
तस्मिन्समये पुत्र्याउपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यभवन् तथाच सत्यश्विनौ प्रबलौ सन्तौ आर्जि
पुरतोगत्वा तामलभेतामिति उत्तरत्रापि सोमोवधूयुरभवदित्यादिनायमेवार्थः स्पष्टोभविष्यति ।
योषावृणीतजेन्येत्यादिकमुक्तम् ॥ ८ ॥

८. स्तोत्र ही उसके रश्मि-चक्र के डंडे थे । कुटिर नामक छन्द रथ
का भीतरी भाग था । सूर्या के वर अश्विनीकुमार थे और अग्नि अग्र-
गामी वृत् ।

सोमोवधूयुरभवदश्विनास्तामुभावरा ।

सूर्यायत्पत्येशंसन्तीमनसासविताददात् ॥ ९ ॥

सोमः । वधूयुः । अभवत् । अश्विना । आस्ताम् । उभा । वरा ।

सूर्याम् । यत् । पत्ये । शंसन्तीम् । मनसा । सविता । अददात् ॥ ९ ॥

सोमोवधूयुर्वधूकामोवरोभवत् तस्मिन् समये अश्विना अश्विनौ उभा उभौ वरा वरौ
आस्तां अभूतां यद्यदा सूर्या पत्ये शंसन्तीं पतिं कामयमानां पर्याप्तयौवनामित्यर्थः सूर्या मन
सासहिताय सोमाय वराय सवितातत्पिता ददात् प्रादात् दित्सांचकार ॥ ९ ॥

९. सूर्या मन ही मन पति की कामना करती थी । जिस समय सूर्य
ने सूर्या को प्रवान किया, उस समय सोम उसके साथ विवाह करने के
इच्छुक थे । परन्तु अश्विद्वय ही उसके वर स्वीकृत किये गये ।

अथ दशमी—

मनोअस्याअनआसीद्यौरासीदुतच्छुदिः ।

शुक्रावन्द्वाहावास्तायदयात्सूर्यागृहम् ॥ १० ॥ २१ ॥

मनः । अस्याः । अनः । आसीत् । यौः । आसीत् । उत । छुदिः ।
शुक्रौ । अनद्वाहौ । आस्ताम् । यत् । अयात् । सूर्या । गृहम् ॥ १० ॥ २१ ॥

अस्याः सूर्यायाः पत्युर्गृहं गच्छन्त्याः अनोरथोमनआसीत् या पतिगृहं त्वया गच्छामीति मतिरस्ति सा अनआसीत् उतापिच तस्याअनसोद्यौर्धुलोकः छदिः उपर्यपिधानमासीत् शुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसावनङ्गाहौ रथस्य वोढारौ आस्तां अभवतां यद्यदा सूर्यागृहं सोममयादगात् ॥ १० ॥

१०. सूर्या पति के गृह में गई । उसका मन ही उसका शकट था ।
आकाश ही ओढ़ना था । सूर्य और चन्द्रमा उसके रथ-वाहक हुए ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथैकादशी-

ऋक्सामभ्यामभिहितौ गावौ ते साम नार्वितः ।

श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्सामभ्याम् । अभिहितौ । गावौ । ते । सामनौ । इतः ।
श्रोत्रम् । ते । चक्रे इति । आस्ताम् । दिवि । पन्थाः । चराचरः ॥ ११ ॥

हे सूर्ये देवि ते तव ऋक्सामभ्यां अभिधानीस्थानाभ्यां अभिहितौ गावौ गोस्थानी-
यौ सूर्याचन्द्रमसौ सामनौ सामानौ सन्तौ इतो गच्छतः अनोवाहौ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः ते
तव श्रोत्रं श्रोत्रे इत्यर्थः वरस्य गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे आस्तां मनोरूपस्य रथस्य
श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः दिवि पन्थाश्चराचरः चलाचलः अत्यन्तं गमनसाधनभूतो मार्गोऽ-
भूत् रथसंचारप्रदेशोऽष्टलोकआसीत् ॥ ११ ॥

११. ऋक् और साम के द्वारा वर्णित दो वृषभ वा वृषभ-रूप सूर्य-
चन्द्र उसके शकट को यहाँ से वहाँ ले जानेवाले हुए । सूर्या, दोनों काम
तुन्हारे दो रथ-चक्र हुए । रथ के चलने का मार्ग हुआ आकाश ।

अथ द्वादशी-

शुची ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।

अनो मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति । ते । चक्रे इति । यात्याः । विद्वानः । अक्षः । आहतः ।
अनः । मनस्मयम् । सूर्या । आ । आरोहत् । प्रयती । पतिम् ॥ १२ ॥

यान्त्या गच्छन्त्यास्ते तव अनसश्चक्रे चक्रमणशीले रथांगे शुची श्रोत्रे आस्तां व्यान-
स्तव व्यानोवायुः अक्षः उभयरथच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्वं भारं वहति सो-
क्षो व्यानोभूत् मनस्मयं मनोमयं अनः शकटं सूर्या पतिं सोमं प्रति प्रयती प्रकर्षेण गच्छन्ती

आरुहत् आरुढवती पतिं प्रतिजिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुणश्राविणी श्रोत्रे एव चक्रे
अभूतां व्यानोधारकोवायुश्चेत्यष्टकोऽक्षोभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. जाने के समय तुम्हारे दोनों रथ के पहिये नेत्र हुए वा अत्यन्त
उज्ज्वल हुए । उस रथ में विस्तृत अक्ष (दोनों पहियों में लगा हुआ मोटा
डंडा) हुआ । पति-गृह में जाने के लिए सूर्या मनोरूप शकट पर चढ़ी ।

सूर्यायावहतुः प्रागात्सवितायमवासृजत् ।

अघासुह्न्यन्ते गावोर्जुन्योः पर्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः । वहतुः । प्र । अगात् । सविता । यम् । अवऽअसृजत् ।

अघासु । ह्न्यन्ते । गावः । अर्जुन्योः । परि । उह्यते ॥ १३ ॥

सोमाय प्रदिस्तितायाः सूर्यायाः वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्योगवादिपदार्थो वहतुः सच
प्रागात् तस्यापि पूर्वमगच्छत् यं वहतुं सविता अस्याः पिता अवासृजत् अवसृष्टवान्
प्रादादित्यर्थः कदा सागच्छत् कदा वहतुरिति उभयोः कालउच्यते अघासु मघास्त्वित्यर्थः
मघानक्षत्रेषु गावः सवित्रा दत्तागावः सोमगृहं प्रतिह्न्यन्ते दण्डैः ताड्यन्ते प्रेरणार्थं अर्जु-
न्योः फाल्गुन्योरित्यर्थः तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् परि सोमगृहं प्रतिउह्यतेनीयतेर-
थेन ॥ १३ ॥

१३. पति-गृह में जाते समय सूर्य ने सूर्या को जो चादर दिया था, वह
आगे-आगे चला । मघा नक्षत्र के उदय-काल में चादर (उपढोकन) के
अंग-स्वरूप बिवाई में दी गई गायों को डंडे से हँका जाता है और अर्जुनी
अर्थात् पूर्वाफाल्गुनी और उत्तराफाल्गुनी में उस चादर को रथ से छे
झाया जाता है ।

यदश्विनापृच्छमानावयातं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।

विश्वेदेवा अनुतद्दामजानन् पुत्रः पितराववृणीत पूषा ॥ १४ ॥

यत् । अश्विना । पृच्छमानौ । अयातम् । त्रिचक्रेण । वहतुम् ।

सूर्यायाः । विश्वे । देवाः । अनु । तत् । वाम् । अजानन् ।

पुत्रः । पितरौ । अवृणीत् । पूषा ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यद्यदा पृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुं आयातं गच्छतं केन साधनेना-
यातं तदुच्यते त्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन किं पृच्छमानौ सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः
तत्तदानीं वां युवां सवितारं प्रतिगच्छन्तौ विश्वे सर्वे देवाः अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः । तथा
पितरौ पुत्रः अश्विनोः पुत्रः पूषा अवृणीत वृतवान् ॥ १४ ॥

१४. अश्विद्वय, जिस समय तुम लोगों ने तीन पहियोंवाले रथ पर चढ़कर और सूर्य के विवाह की बात पूछकर उससे विवाह किया था, उस समय सारे देवों ने तुम्हारे कार्य का समर्थन किया और तुम्हारे पुत्र (पूषा) ने तुम्हें वरण किया।

यदयातं शुभस्पतीवरेयं सूर्यामुप ।

कैकं चक्रं वा मासीत्कदेष्ट्राय तस्थथुः ॥ १५ ॥ २२ ॥

यत् । अयातम् । शुभः । पती इति । वरेष्ट्यम् । सूर्याम् । उप ।

क्व । एकम् । चक्रम् । वाम् । आसीत् । क्व । देष्टव्यम् ।

तस्थथुः ॥ १५ ॥ २२ ॥

हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ यद यौ अयातं अगच्छतं कं प्रति वरेयं वरणीयायाः
सूर्यायाः संबन्धिनं वरैर्याचितव्यं वा सवितारमित्यर्थः । किमर्थं सूर्यामुपगन्तुं वां भवतोः सं-
प्रति दृश्यमानमिदं एकं चक्रं क्वासीत् पुरा क्व वां युवां देष्ट्राय दानाय प्रवृत्तौ तस्थथुरित्यश्वि-
नोर्निवासंपृच्छति ॥ १५ ॥

१५. अश्विद्वय, जिस समय तुम लोग वर होकर सूर्या के पास गये, उस समय तुम्हारा चक्र कहाँ था ? मार्ग की जिज्ञासा करने के समय तुम लोग कहाँ खड़े थे ?

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

द्वेतेचकेसूर्येब्रह्माणक्तुथाविदुः ।

अथैकं चक्रं यद्गुहातदद्वातय इद्विदुः ॥ १६ ॥

ह्रे इति । ते । चक्रे इति । सूर्ये । ब्रह्माणः । ऋतुः । विदुः ।

अथ । एकम् । चक्रम् । यत् । गुहा । तत् । अद्वातयः ।

इत् । विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्या वदति । हे सूर्ये ते तव द्वे चक्रे प्रज्ञाते पुरा दृष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्यात्मके ऋतुथा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणो ब्राह्मणाविदुः अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं गुहा गुहायां निहितं यदस्ति तदद्वातयइत् एतन्मेधाविनाममुपठितं मेधाविन एष षिदुर्जानन्ति ॥ १६ ॥

१६. ब्राह्मण लोग जानते हैं कि, समयानुसार, चलनेवाले तुम्हारे दो चक्र (सूर्य-चन्द्रात्मक) प्रख्यात हैं और एक गोपनीय चन्द्र (वर्ष) को विद्वान् लोग समझते हैं।

अथ सप्तदशी-

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।

ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्यो करं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च । ये । भूतस्य ।

प्रचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यो मित्राय वरुणाय च ये च भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमतयः अभिमतप्रदा भवन्ति तेभ्यः सर्वेभ्यः इदं नमः नमस्कारमकरं करोमि ॥ १७ ॥

१७. सूर्या, देवगण, मित्र और वरुण प्राणियों के शुभचिन्तक हैं ।

उन्हें मैं नमस्कार करता हूँ ।

पूर्वापरं चरतो मायै यतौ शिशू क्रीळन्तौ परियातो अध्वरम् ।

विश्वान्यन्यो भुवनाभि चष्टे ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १८ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळन्तौ ।

परि । यातः । अध्वरम् । विश्वानि । अन्यः । भुवना । अभिऽचष्टे ।

ऋतून् । अन्यः । विदधत् । जायते । पुनरिति ॥ १८ ॥

कश्चित् पूर्वं गच्छति सूर्यः अन्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः एवं पूर्वापरं पौर्वापर्येण मायया स्वप्रज्ञा-
मेन एतौ आदित्यचन्द्रौ चरतो गच्छतो दिवि तौ शिशू शिशुवद्गमणाज्जायमानत्वाद्वा शिशू इत्युच्येते
शिशू सन्तौ क्रीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ अध्वरं परियातः यज्ञं प्रति गच्छतः तयोरन्यआ-
दित्यो विश्वानि भुवना भुवनान्यभिचष्टे अभिपश्यति ऋतून् वसन्तादीन् अन्यश्चन्द्रमाः विद-
धत् कुर्वन् मासानर्धमासांश्च कुर्वन् पुनः पुनर्जायते यद्यप्युभयोरपि पुनर्जनिरस्ति तथापि सूर्य-
स्य सर्वदा प्रवृद्धेः उभयोर्नोभिप्रेतः चन्द्रस्य तु ह्यसवृद्धिसद्भावात् पुनः पुनर्जायत इत्युक्ति-
र्युक्ता चन्द्रमावै जायते पुनरित्यादि श्रुतिश्च ॥ १८ ॥

१८. ये दोनों शिशू (सूर्य और चन्द्र) अपनी शक्ति से पूर्व-पश्चिम
में विचरण करते हैं । ये क्रीड़ा करते हुए यज्ञ में जाते हैं । इनमें से एक
चन्द्रमा संसार में ऋतु-व्यवस्था करते हुए अश्व को देखते हैं और दूसरे
सूर्य ऋतु-विधान करते हुए बार-बार जन्म लेते हैं (उदय-अस्त होते हैं) ।

अतिमूर्तिनाम्येकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमसीष्टिः तत्र नवोनवइत्येषा याज्या । सूत्रितं
च—नवोनवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शत इति ।

सैषा एकोनविंशी-

नवोनवोभवतिजायमानोह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागंदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचन्द्रमास्तिरतेदीर्घमायुः॥१९॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उषसाम् ।
एति । अग्रम् । भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आद्यन् ।
प्र । चन्द्रमाः । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥ १९ ॥

अयं चन्द्रमाजायमानः प्रतिदिनं जायमानएकैककलाधिक्येनोत्पद्यमानः सन् नवोनवो-
भवति प्रतिदिनं नवनवएव भवति एतत्पूर्वपक्षाद्यभिप्रायं तथा अह्नां दिवसानां केतुः प्रज्ञापकः
प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाहासवृद्धधीनत्वात् तादृशश्चन्द्रमाउषसां प्रभातानामग्रमेति
एतत्कृष्णपक्षान्ताभिप्रायं । केचनैनं पादं आदित्यदैवतमाहुः तस्मिन्पक्षेऽह्नां केतुत्वं उषसामग्र-
तिश्च प्रसिद्धेभ्योदेवेभ्योभागं हविर्भागं विदधाति करोति उभयपक्षान्ते किं कुर्वन् आयन् प्र-
तिदिनं हासवृद्धापक्षान्तमभिगच्छन् एतदर्धमासाभिप्रायं चन्द्रमाउत्कलक्षणोदेवोदीर्घमायुस्ति-
रते वर्धयति ॥ १९ ॥

१९. सूर्य दिन के सूचक हैं । प्रतिदिन नये होकर वे प्रातःकाल
सामने आते हैं । आकर देवों को यज्ञ-भाग देने की व्यवस्था करते हैं ।
चन्द्रमा चिर-जीवन देते हैं ।

अथ विंशी-

सुकिंशुकंशलमलिविश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आरोहसूर्ये अमृतस्य लोकस्योनं पत्येव हतुं कृणुष्व ॥ २० ॥ २३ ॥

सुकिंशुकम् । शल्मलिम् । विश्वरूपम् । हिरण्यवर्णम् ।
सुवृतम् । सुचक्रम् । आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् ।
स्योनम् । पत्ये । वहतुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥ २३ ॥

सुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा शल्मलिं शल्मलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं ना-
मारूपं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तं वा सुवृतं सुवृत्तं सुचक्रं शोभनच-

क्रोपेतं रथं हे सूर्ये आरोह अमृतस्यलोकं स्थानं स्योनं सुखकरं पत्ये सोमाय वहतुं वहनमा-
त्मनः प्रापणंरुणुष्व कुरुष्व । अत्र निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ २० ॥

२०. सूर्या, तुम अपने पतिगृह में जाते समय शोभन पलाश-वृक्ष और शाल्मली वृक्ष से निर्मित नानारूप, सुवर्ण वर्ण, उत्तम और शोभन चक्रवाले रथ पर चढ़ो। सुखकर और अमर स्थान में सोम के लिए जाओ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथैकविंशी—

उदीर्ण्वान्तःपतिवतीह्ये३षाविश्वावसुनमसागीर्भिराळे ।

अन्यामिच्छपितृषदं व्यक्तां सते भागोजनुषातस्य विद्धि ॥ २१ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । पति॑श्वती । हि । ए॒षा । वि॒श्वश्व॑सुम् ।

नम॑सा । गीः॑ऽभिः । ई॒ळे । अ॒न्याम् । इ॒च्छ । पि॒तृ॑ऽसदम् ।

वि॒श॒अ॒न्ता॒म् । सः । ते॒ । भा॒गः । ज॒नुषा॑ । तस्य॑ । वि॒द्वि ॥ २१ ॥

आभिर्नृणां विवाहः स्तूयते—हे विश्वावसो अतः स्थानात् कन्यासमीपात् उदीर्ष्व उत्तिष्ठ एषा कन्या पतिवतीहि संजाता अतः उदीर्ष्वेति वा अतः शब्दो योज्यः । विश्वावसुं एतन्नामानं गंधर्वं नमसा नमस्कारेण गीर्भिः स्तुतिभिश्च ईळे स्तौमि तर्हि एनां विहाय कां स्वीकरोमीति यद्विब्रूषे तर्हि अन्यां पितृषदं पितृकुले स्थितां व्यक्तां अनूढेति परिस्फुटां विगतां जनां वा स्तनोद्गमादिरादित्येनाप्रौढामित्यर्थः सतादृशः पदार्थस्तेतव भागः कल्पितः तस्य तं भागं विद्धि-जानीहि जनुषा जन्मनालभस्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. विश्वावसु, यहाँ से उठो; क्योंकि इस कन्या का विवाह हो गया। मैं नमस्कार और स्तोत्र के द्वारा विश्वावसु की स्तुति करता हूँ। यदि कोई दूसरी कन्या पितृ-गृह में विवाह के योग्य हुई हो, तो उसके पास जाओ। वही तुम्हारे भाग्य में जन्मी है। उसकी बात जानो।

उदीर्घ्वातोविश्वावसो नमसेळामहेत्वा ।

अ॒न्यामि॑च्छप्र॒फ॒व्यै॑ संजा॒यां प॒त्यां सृ॒ज ॥ २२ ॥

उत् । ईर्ष्व । अतः । वि॒श्व॒व॒सो॒ इति॑ वि॒श्व॒व॒सो॒ । नम॑सा ।

ई॒ळा॒म॒हे । त्वा॒ । अ॒न्याम् । इ॒च्छ । प्र॒क्ष॒व्यम् । सम् ।

जायाम् । पत्या । संज ॥ २२ ॥

अतोस्माच्छयनात् हेविश्वावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्व उदोर्ष्व उद्वच्छ ईरगतौ आदा-
दिकः अनुदात्तेव तस्य लोटिरूपं विश्वावसुर्नामगन्धर्वः । कन्यानामधिपतिर्यतः । लभामि ते
नकन्यामिति हिमन्त्रः । तादृश देव त्वां नमसा नमस्कारेण ईळामहे स्तुमः सत्वमन्यां प्रफव्यं
बृहन्नितंवां कन्यामिच्छ जायां मां पत्यासह पुनः संसृज ॥ २२ ॥

२२. विश्वावसु, यहाँ से उठो । नमस्कार के द्वारा मैं तुम्हारी पूजा
करता हूँ । किसी बृहत् नितम्बवाली कन्या के पास जाओ और उसे पत्नी
बनाकर पति से मिलाओ ।

अ॒नृ॒क्षरा॑ऋ॒जवः॑ स॒न्तु प॒न्था॒येभिः॑ स॒खा॒यो॒यन्ति॑ नो॒वरे॑यम् ।

स॒म॒र्य॒मासं॑ भ॒गो नो॒निनी॒यात्सं॑ जा॒स्पत्यं॑ सु॒यम॑मस्तु दे॒वाः ॥ २३ ॥

अ॒नृ॒क्षराः । ऋ॒जवः । स॒न्तु । प॒न्थाः । ये॒भिः । स॒खा॒यः । यन्ति॑ ।
नः । व॒रे॒इय॑म् । स॒म् । अ॒र्य॒मा । स॒म् । भ॒गः । नः । नि॒नी॒यात् ।
स॒म् । जा॒स्पत्य॑म् । सु॒इय॑मम् । अ॒स्तु । दे॒वाः ॥ २३ ॥

हे देवाः पन्थाः पन्थानोमार्गाः अनृक्षराः ऋक्षरः कण्टकउच्यते । कंटकरहिताऋजवः अ-
कुटिलाश्च सन्तु येभिर्नैः पथिभिः नोस्माकं सखायोवरप्रेषितावरेयं वरैर्याचितव्यं पितरं प्रति
यन्ति गच्छन्ति तेषंथाइति । किंच अर्यमादेवो नोस्मान् संनिनीयात् सम्यक्प्रापयेत् । तथा भ-
गोदेवः संनिनीयात् । हे देवा आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः तथा इदं जास्पत्यं जाया-
पत्योर्युगलं सुयममस्तु सुमिथुनमस्तु ॥ २३ ॥

२३. देवो, वह मार्ग सरल और कण्टक-विहीन हो, जिनसे हमारे
मित्र लोग कन्या के पिता के पास जाते हैं । अर्यमा और भग देवता हमें
भली भाँति ले चलें । पति-पत्नी मिलकर रहें ।

पत्न्यायोऋविमोचने प्रत्वामुंचामीत्येषा । सूत्रितंच—अथास्यायोऋविचृतेत्प्रत्वामुंचामीव-
रुणस्यपाशादिति ।

सैषा चतुर्विंशी—

प्र॒त्वा॒मु॒ञ्चामि॑ वरु॒णस्य॑ पा॒शा॒द्येन॑ त्वा ब॒ध्नात्स॒विता॑ सु॒शेवः॑ ।

ऋ॒तस्य॑ यो नौ सु॒कृतस्य॑ लो॒के रि॒ष्टां त्वा॑ स॒ह प॒त्या द॒धामि॑ ॥ २४ ॥

प्र । त्वा । मु॒ञ्चामि॑ । वरु॒णस्य॑ । पा॒शात् । येन॑ । त्वा । अब॑ध्नात् ।
स॒विता॑ । सु॒शेवः॑ । ऋ॒तस्य॑ । यो नौ । सु॒कृतस्य॑ । लो॒के ।
अ॒रि॒ष्टाम् । त्वा । स॒ह । प॒त्या । द॒धामि॑ ॥ २४ ॥

जातं प्राणिनं सवित्रा प्रेरितो वरुण आत्मपाशैर्बध्नाति तस्मात् वरुणस्य पाशात् हेवधु त्वा
त्वां प्रमुंचामि येन पाशेन त्वा त्वां सविता वरुणस्य प्रेरकः सुशेवः सुसुखो बध्नात् बन्धनं कृत-
वान् यज्ञांगपक्षे पत्नीं योक्त्रेण बध्नाति बन्धनस्य वरुणो भिमानी अतो वरुणपाशात् योक्त्रात्
प्रमुंचामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देवक्रत्विक्षाशेना बध्नात् तं मोचयित्वा च ऋत-
स्य यज्ञस्य योनौ स्थाने यागभूमौ सुकृतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके च अरिष्ठां अर्हिंसितां पु-
त्रायर्थं पत्यांसह दधामि स्थापयामि ॥ २४ ॥

२४. कन्या, सुन्दर शरीर सूर्यदेव ने जिस बन्धन से तुम्हें बाँधा था,
उसी वरुण के (सूर्य-द्वारा प्रेरित होकर वरुण ही बाँधते हैं) पाश से मैं
तुम्हें छुड़ाता हूँ। जो सत्य का आधार है और जो सत्कर्म का निवास है,
उसी स्थान पर तुम्हें निर्विघ्न रूप से पति के साथ, स्थापित करता हूँ।

प्रेतोमुञ्चामिनामुतःसुबद्धाममुतस्करम् ।

यथेयमिन्द्रमीदृःसुपुत्रासुभगासन्ति ॥ २५ ॥ २४ ॥

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः । सुबद्धाम् ।

अमुतः । करम् । यथा । इयम् । इन्द्र । मीदृः ।

सुपुत्रा । सुभगा । अस्ति ॥ २५ ॥ २४ ॥

इतः पितृकुलात्ममुंचामि त्वां नामुतो भर्तृगृहात्प्रमुंचामि अमुतो भर्तृगृहे सुबद्धां करं य-
थेयं कन्या हेइन्द्र मीदृः सेकः सुपुत्रा सुभगा सुष्टुभाग्यावा सति भवति तथा कुरु ॥ २५ ॥

२५. मैं कन्या को पितृ-कुल से छुड़ाता हूँ। दूसरे स्थान से नहीं।
भर्तृगृह में इसे भली भाँति स्थापित करता हूँ। वर्षक इन्द्र, यह
सौभाग्यवती और सुपुत्रवाली हो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

विवाहानन्तरभाविनि प्रयाणे पूषात्वेतो नयत्वित्यनया रथादियानमारोहयेत् । सूत्रितं-
च-पूषात्वेतो नयतु हस्तगृह्णेतियानमारोहयेदिति ।

पूषात्वेतो नयतु हस्तगृह्णाश्विना त्वा प्रवहताँ रथेन ।

गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ वशिनी त्वं विदथ मा वदासि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तगृह्ण । अश्विना । त्वा । प्र ।

वहताम् । रथेन । गृहान् । गच्छ । गृहपत्नी । यथा । असः ।

वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २६ ॥

हस्तगृह्य ग्राह्यहस्तः पूषा त्वा त्वामितोनयतु प्रापयतु अश्विना अश्विनौ त्वा त्वां रथेन प्रवहतां प्रगमयतां गृहान् भरुंसंबन्धिनोगच्छ त्वं गृहपत्नीयथासः भवसि गृहस्वामिनी भवसि वशिनीसर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्तमाना वा विदथं पतिगृहं आवदा-
सि आवदसि गृहस्थितं भृत्यादिजनमावद ॥ २६ ॥

२६. तुम्हें हाथ में धारण करके पूषा यहाँ से ले जायें। अश्विद्वय तुम्हें रथ से ले जायें। गृह में जाकर गृहिणी बनो। पति के वश में रह-
कर भृत्यादि का व्यवस्थापन करो।

इहप्रियमित्येषा बध्वागृहप्रवेशनी। स्मृतिच—इहप्रियं प्रजयाते समृध्यतामिति गृहं प्रवे-
शयेदिति।

इहप्रियं प्रजयाते समृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि।

एनापत्या तन्वं संसृज स्वाधा जिब्री विदथ मावदाथः ॥ २७ ॥

इह। प्रियम्। प्रजया। ते। सम्। ऋध्यताम्। अस्मिन्। गृहे।
गार्हपत्याय। जागृहि। एना। पत्या। तन्वम्। सम्। संसृज।
अध। जिब्री इति। विदथम्। आ। वदाथः ॥ २७ ॥

हे वधु ते तव इहास्मिन् पतिकुले प्रियं प्रजयासह समृध्यतां अस्मिन् गृहे गार्हपत्याय
गृहपतित्वाय जागृहि बुध्यस्व एना अनेन पत्या सह तन्वं स्वीयं शरीरं संसृजस्व संसृष्टाभव
अधाथ जिब्री जीर्णौ जायापती युवां विदथं गृहमावदाथः आभिमुख्येन वदतं ॥ २७ ॥

२७. इस गृह में सन्तान उत्पन्न करके प्रसन्न होओ। यहाँ सावधान
होकर कार्य करना। स्वामी के साथ अपने शरीर को सम्मिलित करो।
बुद्धावस्था तक अपने गृह में प्रभुता करो।

नीललोहितं भवति कृत्या सक्तिर्व्यज्यते।

एधन्ते अस्याज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते ॥ २८ ॥

नीललोहितम्। भवति। कृत्या। आसक्तिः। वि। अज्यते।

एधन्ते। अस्याः। ज्ञातयः। पतिः। बन्धेषु। बध्यते ॥ २८ ॥

कृत्याभिचाराभिमानिनी देवता नीललोहितं भवति नीलचलोहितं च तस्यारूपं भव-
तीत्यर्थः। सा कृत्यासक्तिः आसक्ता अस्यां संबद्धा व्यज्यतेत्यज्यते इत्यर्थः तस्यां कृत्यायामप-
गतायां अस्यावध्वाज्ञातय एधन्ते वर्धन्ते पतिर्बन्धेषु सांसारिकेषु बध्यते ॥ २८ ॥

२८. पाप-देवता (कृत्या) नील और लोहित वर्ण के हो रहे हैं। इस
स्त्री पर संबद्ध कृत्या को छोड़ा जाता है। तब इस नारी के जातीय लोग
बढ़ रहे हैं। इसका पति सांसारिक बन्धन में है।

अथैकोनविंशी-

परादेहिशामुल्यं ब्रह्मभ्यो विभज्जावसु ।

कृत्यैषापद्वतीभूत्वा जाया विशते पतिम् ॥ २९ ॥

परा । देहि । शा॒मु॒ल्यम् । ब्र॒ह्म॒भ्यः । वि । भ॒ज्ज । वसु । क॒त्या ।

ए॒षा । प॒द्वती । भू॒त्वा । आ । जा॒या । वि॒शते । पति॑म् ॥ २९ ॥

शामुल्यं शामुलमित्यर्थः शमलं शारीरमलं शरीरावच्छन्नस्य मलस्य धारकं वस्त्रं परा-
देहि परात्यज धृतपायश्चित्तार्थं ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वसुधनं विभज प्रयच्छेत्यर्थः । किमर्थं
वधूवासः परित्याग इति चेत् उच्यते—एषा कृत्या पद्वती पादवती सती जाया भूत्वा भूत्वा पतिं
विशते कृत्यारूपवासः प्रवेशात् कृत्या जाया भूत्वा विशत इत्युपचर्यते । अतस्तत्परित्यागे
कृत्येव त्यक्ता भवतीत्यर्थः यदि वधूवासः स्वयं निधत्ते तदैवं भवतीति वधूवासः संस्पर्शनं नि-
न्दायुक्तं ॥ २९ ॥

२९. मलिन वस्त्र का त्याग करो । ब्राह्मणों को घन दो । कृत्या
चली गई है । पत्नी पति में सम्मिलित हो रही है ।

अ॒श्री॒रा॒त॒नू॒र्भव॒ति॒रु॒श॒न्ती॒पा॒पया॑मुया ।

पतिर्यद्वध्वो देवासंसास्वमङ्गमभिधित्सते ॥ ३० ॥ २५ ॥

अ॒श्री॒रा । त॒नूः । भ॒व॒ति॒ । रु॒श॒न्ती । पा॒पया॑ । अ॒मुया । पतिः ।

यत् । व॒ध्वः । वा॒संसा । स्वम् । अ॒ङ्गम् । अ॒भि॒धित्स॑ते ॥ ३० ॥ २५ ॥

अत्रापि वधूवासः संस्पर्शनिन्दोच्यते—तनूर्वरस्य संबन्धिनी अश्रीरा अश्रीका भवति ।
कथंस्याच्चेदिति उच्यते—रुशन्ती रुशदिति वर्णनाम दीप्तया अमुया अनया पापया पापरूपया
कृत्यया यदियुक्ता चेत्तनूः । तदेवाह—पतिर्यद्यदि वध्वो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते परिधातु
मिच्छति ॥ ३० ॥

३०. यदि पति वधू के वस्त्र से अपने शरीर को ढकने की चेष्टा
करता है, तो उसपर कृत्या का आक्रमण होता है और उज्ज्वल शरीर
भी श्री-भ्रष्ट हो जाता है ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथैकविंशी—

येवध्वश्चन्द्रं वहतुं यक्ष्मायन्ति जनादनु ।

पुनस्तान्यज्ञियादेवानर्यन्तु यत आगताः ॥ ३१ ॥

ये । वध्वः । चन्द्रम् । वहतुम् । यक्ष्माः । यन्ति । जनात् । अनु ।

पुनरिति । तान् । यज्ञियाः । देवाः । नर्यन्तु । यतः । आगताः ॥ ३१ ॥

येवध्वश्चन्द्रं हिरण्यरूपं वहतुं ये यक्ष्मा व्याधयो नुयन्ति प्रामुवन्ति जनादस्मद्विरोधिनः स काशाद्वा जनात् यमाख्यात् तान् यक्ष्मान् पुनर्यन्तु प्रापयन्तु यज्ञिया यज्ञार्हा देवा इन्द्रादयः । यत आगताः यस्मात्ते यक्ष्मा आगताः तत्र तान् नयन्तु ॥ ३१ ॥

३१. जो लोग वर से वधू को मिले आह्लादजनक घावर को लेने को आये थे, उन्हें यज्ञ-भाग-प्राही देवता उनके स्थान पर लौटा दें वा विफल-प्रयास कर दें ।

वध्वाः प्रयाणे माविदन्तित्येषा जप्या । सूत्रितंच—कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु माविदन्त रिपन्थिन इति जपेदिति ।

सैषा द्वाविंशी—

माविदन्परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।

सुगेभिर्दुर्गमतीतामपद्रान्त्वारोतयः ॥ ३२ ॥

मा । विदन् । परिपन्थिनः । ये । आसीदन्ति । दम्पती

इति दम्पती । सुगेभिः । दुःशम् । अति । इताम् । अप ।

द्रान्तु । अरातयः ॥ ३२ ॥

परिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवो माविदन् माप्रापयन् ये परिपन्थिनो दम्पती आसीदन्ति अभिगच्छन्ति सुगेभिः सुगैर्मार्गैः दुर्गं दुःश्वेन गन्तुं शक्यं दुर्गमं देशमतीतां अतिगच्छतां अरातयः अदातारः शत्रवोऽपद्रान्तु अपगच्छन्तु ॥ ३२ ॥

३२. जो शत्रुता के लिए इन दम्पती के पास आते हैं, वे विनष्ट हों । दम्पती सुविधा के द्वारा असुविधा को नष्ट कर दें । शत्रु लोग दूर भाग जायें ।

सुमङ्गलिरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यैदत्वायाथास्तं विपरेतन ॥ ३३ ॥

सु॒ष्टम॒ङ्गलीः । इ॒यम् । व॒धूः । इ॒माम् । स॒मृ॒ष्ट॒एतं । प॒श्य॒त ।
 सौ॒भा॒ग्यम् । अ॒स्यै । द॒त्वाय॑ । अथ॑ । अस्त॑म् । वि ।
 परा॑ । इ॒त॒न ॥ ३३ ॥

इयं वधूः सुमंगलीः शोभनमंगला अतइमां सर्वे आशीःकर्तारः समेत संगच्छत तां पश्यतच । तां संगताश्च दृष्ट्वा अस्याऊढायै सौभाग्यं दत्वाय दत्वा अथ अस्तं गृहनामैतव स्वस्वसंबन्धिनं विपरेतन विविधं परागच्छत ॥ ३३ ॥

३३. यह वधू शोभन कल्याणवाली है । सभी आशीर्वादकर्ता आवें और इसे देखें । इसे स्वामी की प्रियपत्नी बनने का आशीर्वाद देकर सब लोग अपने-अपने घर चले जायें ।

तृ॒ष्टमे॒तत्कटु॑कमे॒तद॑पा॒ष्टव॑द्विष॒व॒नैत॑द॒त्तवे॑ ।
 सूर्या॑यो॒ब्रह्मा॑वि॒द्यात्स॑इ॒द्वाधू॑यम॒र्हति॑ ॥ ३४ ॥

तृ॒ष्टम् । ए॒तत् । कटु॑कम् । ए॒तत् । अ॒पा॒ष्ट॒व॒त् । वि॒ष॒व॒त् ।
 न । ए॒तत् । अ॒त्त॒वे । सूर्या॑म् । यः । ब्र॒ह्मा । वि॒द्यात् ।
 सः । इ॒त् । वाधू॑ऽयम् । अ॒र्ह॒ति ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवस्त्रपरित्यागः प्रतिपाद्यते एतद्वस्त्रं तृष्टं दाहजनकं तथैव तत्कटुकं तथा पाष्टवत् अपाष्टमपस्थितमृजीषं तद्वत् तथा विषवत् नैतद्वस्त्रमत्तवे अत्तव्यं अनुपयोग्यं योब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्या इदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यक्जानीयात् सइत् सएव वाधूयं वधूवस्त्रमर्हति ॥ ३४ ॥

३४. यह वस्त्र दूषित, अग्राह्य, मलिन और विषयुक्त है । यह व्यवहार के योग्य नहीं है । जो ब्राह्मण सूर्या को जाने, वही यह वस्त्र पा सकता है ।

अथ पंचविंशी-

आ॒श॒स॒नं॒वि॒श॒स॒न॒मथो॑अ॒धिवि॑कर्त॒नम् ।

सूर्या॑याःप॒श्य॒रूपा॑णि॒तानि॑ब्र॒ह्मा॑तुशु॒न्धति॑ ॥ ३५ ॥ २६ ॥

आ॒श॒स॒नम् । वि॒श॒स॒नम् । अथो॑ इति । अ॒धि॒वि॒कर्त॒नम् ।
 सूर्या॑याः । प॒श्य॒ । रूपा॑णि । तानि॑ । ब्र॒ह्मा ।
 तु । शु॒न्ध॒ति ॥ ३५ ॥ २६ ॥

आशसनं तूषाधानं तच्चान्यवर्णं भवति विशसनं शिरसि निधीयमानं तादृशं दशान्ते निधीयमानं अधिविकर्तनं यन्निधावासो विक्रान्तन्ति तान्याशसनादीनि वासांस्यवस्थितानि सूर्यायारूपाणि भवन्ति तानि पश्य । एवं भूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्या स्वशरीरे स्थितानि अमंगलानि वासांसि विधत्ते तानि रूपाणि सूर्याविद्वद्भ्रातु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशात् शुन्धति अपनयति ॥ ३५ ॥

३५. सूर्या की मूर्ति कैसी है, देखो । इसका वस्त्र कहीं प्रथम फटा है । कहीं बीच में फटा है और कहीं चारों ओर फटा है । जो ब्रह्मा हैं, वे ही इसका संशोधन करते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे गृष्णामीत्येषा । सूत्रितं—गृष्णामितेसौभगत्वायहस्तमित्यं-गुष्ठमेव गृह्णीयादिति ।

सैषा षट्त्रिंशी—

गृष्णामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्याजरदष्टिर्द्युथासः ।
भगोअर्यथासवितापुरन्धिर्मह्यत्वादुर्गार्हपत्यायदेवाः ॥ ३६ ॥

गृष्णामि । ते । सौभगत्वाय । हस्तम् । मया । पत्या ।
जरदष्टिः । यथा । असः । भगः । अर्यमा । सविता ।
पुरन्धिः । मह्यम् । त्वा । अदुः । गार्हपत्याय । देवाः ॥ ३६ ॥

हेवधूस्ते तव हस्तं गृष्णामि गृह्णामि किमर्थं सौभगत्वाय सौभाग्याय मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या असोभवसि । भगः अर्यमा सविता पुरन्धिः पूषा एतेदेवाः त्वा त्वां मह्यं अदुः दत्तवन्तः किमर्थं गार्हपत्याय यथाहं गृहपतिः स्यामिति ॥ ३६ ॥

३६. तुम्हारे सौभाग्य के लिए मैं तुम्हारा हाथ पकड़ता हूँ । मुझे पति पाकर तुम बृद्धावस्था में पहुँचना—यही मेरी प्रार्थना है । भग, अर्यमा और पूषा ने तुम्हें मुझे गृह-धर्म चलाने के लिए दिया है ।

अथ सप्तत्रिंशी—

तांपूषञ्छिवतमा मेरयस्त्रयस्यांबीजंमनुष्याभ्वपन्ति ।
यानंऊरूउशतीविश्रयातेयस्यामुशन्तःप्रहरामशेषम् ॥ ३७ ॥

ताम् । पूषन् । शिवश्तमाम् । आ । ईरयस्व । यस्याम् ।

बीजम् । मनुष्याः । वपन्ति । या । नः । ऊरु इति ।

उशती । विश्रयाति । यस्याम् । उशन्तः । प्रहराम् । शेषम् ॥ ३७ ॥

हेपूषन् पोषक एतन्नामकदेव शिवतमां अत्यन्तमंगलभूतां तां आएरयस्व सर्वतः प्रेरय ।
यस्यां ऊरौ बीजं रेतोऽलक्षणं मनुष्यावपन्ति आदधते यानोस्माकं ऊरु उशती कामयमाना
विश्रयाते यस्यामूरौ उशन्तः कामयमानाः वयं शेषं स्पर्शनयोग्यं पुंस्प्रजननं प्रहराम ऊरौ
व्यञ्जनसंबन्धं करवामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३७. पूषा, जिस नारी के गर्भ में पुरुष बीज बोता है, उसे तुम
कल्याणी बनाकर भेजो । कामिनी होकर वह अपना ऊरु-द्वय विस्तारित
करेगी और हम कामवश होकर उसमें अपना इन्द्रिय प्रहार करेंगे ।

अथाष्टविंशी-

तुभ्यमग्रेपर्यवहन्त्सूर्यावहतुनासह ।

पुनःपतिभ्योजायांदाअग्रेप्रजयासह ॥ ३८ ॥

तुभ्यम् । अग्रे । पतिं । अवहन् । सूर्याम् । वहतुना । सह ।

पुनरिति । पतिभ्यः । जायाम् । दाः । अग्रे । प्रजया । सह ॥ ३८ ॥

गन्धर्वाः हेअग्रे तुभ्यं अग्रे पर्यवहन् प्रायच्छन्नित्यर्थः कां सूर्यां केन सह वहतुनासह त्वं
च तां सूर्यां वहतुनासह सोमाय प्रायच्छः तद्वदिदानीमपि हेअग्रे पुनः पतिभ्योस्मभ्यं जायां
प्रजयासह दाः देहि ॥ ३८ ॥

३८. अग्नि, ओढ़नी के साथ सूर्या को पहले तुम्हारे ही पास ले जाया
जाता है । तुम सन्तान-रहित वनिता को पति के हाथ सौंपते हो ।

पुनःपत्नीमग्निरदादायुषासहवर्चसा ।

दीर्घायुस्यायःपतिर्जीवातिशरदःशतम् ॥ ३९ ॥

पुनरिति । पत्नीम् । अग्निः । अदात् । आयुषा । सह ।

वर्चसा । दीर्घस्यायः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति ।

शरदः । शतम् ॥ ३९ ॥

पुनः स्वगृहीतां पत्नीमग्निरायुषा वर्षसाचसह अदात् प्रायच्छत् अस्याग्निदत्तायाः यः
पतिः पुमान् सदीर्घायुः सन् शरदः शतं संवत्सरशतं जीवाति जीवतु ॥ ३९ ॥

३९. अग्नि ने पुनः सौन्दर्य और परमायु के साथ वनिता को दिया ।
इसका पति दीर्घायु होकर सौ वर्ष जीवित रहेगा ।

सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।

तृतीयो अग्निश्चेति स्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ ४० ॥ २७ ॥

सोमः । प्रथमः । विविदे । गन्धर्वः । विविदे । उत्तरः । तृतीयः ।

अग्निः । ते । पतिः । तुरीयः । ते । मनुष्यजाः ॥ ४० ॥ २७ ॥

जातां कन्यां सोमः प्रथमभावी सन् विविदे लब्धवान् गन्धर्व उत्तरः सन् विविदे अग्निस्तु-
तीयः पतिः तेन पश्चान्मनुष्यजाः पतिः तुरीयश्चतुर्थः ॥ ४० ॥

४०. सोम ने सबसे प्रथम तुम्हें पत्नी-रूप से प्राप्त किया । तुम्हारे
दूसरे पति गन्धर्व हुए और तीसरे अग्नि । मनुष्य-वंशज तुम्हारे चौथे
पति हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अथैकचत्वारिंशी-

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्अग्नये ।

रथिचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथोऽइमाम् ॥ ४१ ॥

सोमः । ददत् । गन्धर्वाय । गन्धर्वः । ददत् । अग्नये । रथिम् । च । पुत्रान् ।

च । अदात् । अग्निः । मह्यम् । अथो इति । इमाम् ॥ ४१ ॥

सोमो गन्धर्वाय प्रथमं ददत् प्रादात् गन्धर्वोऽग्नये प्रादात् अथोऽपिच अग्निरिमां कन्यां
रथिधनं पुत्रांश्च मह्यं अदात् ॥ ४१ ॥

४१. सोम ने उस स्त्री को गन्धर्व को दिया, गन्धर्व ने अग्नि को दिया
और अग्नि ने धन-सम्पत्ति-सहित मुझे दिया ।

इहैव स्तमावियौष्टुं विश्वमायुर्व्यश्रुतम् ।

क्रीळन्तौ पुत्रैर्नमृभिर्मोदमानौ स्वेगृहे ॥ ४२ ॥

इह । एव । स्तम् । मा । वि । यौष्टुम् । विश्वम् । आयुः । वि ।

अश्रुतम् । क्रीळन्तौ । पुत्रैः । नमृभिः । मोदमानौ । स्वे । गृहे ॥ ४२ ॥

इहैवस्त्वं इहैवास्मिन्लोके स्तं भवतं माविष्यौष्टं मापृथग्भूतं विश्वमायुर्व्यभूतं प्राप्नुतं ।
किंच पुत्रैः नमृभिः पौत्रैः सह स्वेगृहे मोदमानौ भवतमितिशेषः ॥ ४२ ॥

४२. घर भीर वधू, तुम दोनों यहीं रहो, परस्पर पृथक् नहीं होना ।
नामा प्राद्य भक्षण करना । अपने गृह में रहकर पुत्र-पौत्रों के साथ आनन्द,
आह्लाद और क्रीड़ा करना ।

गृहप्रवेशे आनःप्रजाजनयत्वित्याद्याश्चतस्रोहोमार्थाः । सूत्रितंच—आनःप्रजाजनयतु-
प्रजापतिरितिचतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वेति ।

आनःप्रजाजनयतुप्रजापतिराजरसायसमनक्त्वयमा ।

अदुर्मङ्गलीःपतिलोकमाविशशन्नोभवद्विपदेशंचतुष्पदे ॥ ४३ ॥

आ । नः । प्र॒जाम् । ज॒नय॒तु । प्र॒जा॒पतिः । आ॒ज॒रसाय॑ ।

सम् । अ॒न॒क्तु । अ॒र्य॒मा । अ॒दुः॒म॒ङ्गलीः । प॒ति॒लोक॑म् । आ ।

वि॒श । शम् । नः । भ॒व । द्वि॒पदे॑ । शम् । च॒तुः॒पदे॑ ॥ ४३ ॥

प्रजापतिर्देवो नोस्माकं प्रजामाजनयतु अर्यमाचाजरसाय जरापर्यन्तजीवनाय समनक्तु
संगमयतु सात्वं अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली यद्वा यामङ्गलाचारान्दूषयति सादुर्मङ्गली
ततोऽन्या अदुर्मङ्गली तादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपमाविश प्राप्नुहि । नोस्माकं द्विपदे शं
भव तथाच शं चतुष्पदे भव ॥ ४३ ॥

४३. ब्रह्मा वा प्रजापति हमें सन्तति दें और अर्यमा बुढ़ापे तक हमें
साथ रखें । वधू, तुम मङ्गलमयी होकर पति-गृह में ठहरना । हमारे मनुष्यों
और पशुओं के लिए कल्याणकारिणी रहना ।

अघोरचक्षुरपतिर्ध्येधिशिवापशुभ्यःसुमनाःसुवर्चाः ।

वीरसूदेवकामास्योनाशन्नोभवद्विपदेशंचतुष्पदे ॥ ४४ ॥

अ॒घोर॑चक्षुः । अ॒पति॑घ्नी । ए॒धि । शि॒वा । प॒शुभ्यः॑ ।

सु॒मनाः॑ । सु॒वर्चाः॑ । वी॒र॒सूः । दे॒व॒कामा॑ । स्यो॒ना ।

शम् । नः । भ॒व । द्वि॒पदे॑ । शम् । च॒तुः॒पदे॑ ॥ ४४ ॥

हेवधूस्त्वं अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुरेधि भव तथा अपतिघ्नी भव तथा पशुभ्यः
शिवा हितकरो भव सुमनाः सुवर्चाश्च भव वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामास्योना सु-
खकराच भव ॥ ४४ ॥

४४. तुम्हारा नेत्र निर्दोष हो । तुम पति के लिए मङ्गलमयी होओ ।
पशुओं के लिए मङ्गलकारिणी होओ । तुम्हारा मन प्रफुल्ल हो

और तुम्हारा सौन्दर्य शुभ्र हो । तुम वीर-प्रसविनी और देवों की भक्ता होओ । हमारे मनुष्यों और पशुओं के लिए कल्याणमयी होओ ।

इमांत्वमिन्द्रमीदृःसुपुत्रांसुभगाँकृणु ।

दशास्यांपुत्रानाधेहिपतिमेकादशंकृधि ॥ ४५ ॥

इमाम् । त्वम् । इन्द्र । मीदृः । सुपुत्राम् । सुभगाम् । कृणु । दश ।

अस्याम् । पुत्रान् । आ । धेहि । पतिम् । एकादशम् । कृधि ॥ ४५ ॥

हे इन्द्र त्वं इमां वधूं सुपुत्रां सुभगांच कृणु कृधि अस्यां वध्वां दशपुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि । दशपुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि कृणु ॥ ४५ ॥

४५. वर्षक इन्द्र, इस नारी को उत्तम पुत्र और सौभाग्यवाली करो । इसके गर्भ में दस पुत्र स्थापित करो—पति को लेकर इसे ग्यारह व्यक्ति-वाली बनाओ ।

सम्राज्ञीश्वशुरेभवसम्राज्ञीश्वश्रवांभव ।

ननान्दरिसम्राज्ञीभवसम्राज्ञीअधिदेवेषु ॥ ४६ ॥

सम्राज्ञी । श्वशुरे । भव । सम्राज्ञी । श्वश्रवाम् । भव । ननान्दरि ।

सम्राज्ञी । भव । सम्राज्ञी । अधि । देवेषु ॥ ४६ ॥

हे वधूः श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव देवेषु देवरेष्वित्यर्थः ॥ ४६ ॥

४६. वधू, तुम सास, ससुर, ननद और देवों की सम्राज्ञी (महारानी) बनो—सबके ऊपर प्रभुत्व करो ।

समञ्जन्त्वित्येषा वरस्यदधिप्राशने वधूवरयोः हृदयस्पर्शनेवा विनियुक्ता । तथाच सूत्रितं—समञ्जन्तुविश्वेदेवाइति दधिप्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेणवानकिहृदयइति ।

सैषा समचत्वारिंशी—

समञ्जन्तुविश्वेदेवाःसमापोहृदयानिनौ ।

समातरिश्वासंधातासमुदेष्ट्रीदधातुनौ ॥ ४७ ॥ २८ ॥

सम् । अञ्जन्तु । विश्वे । देवाः । सम् । आपः । हृदयानि ।

नौ । सम् । मातरिश्वा । सम् । धाता । सम् । ऊँ इति ।

देष्ट्री । दधातु । नौ ॥ ४७ ॥ २८ ॥

विश्वेदेवाः सर्वेदेवानौहृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु अपगतदुःखादिक्लेशानि
कृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्त्वित्यर्थः । आपश्च समञ्जन्तु तथा मातरि-
श्वा नौ हृदयानि सन्दधातु आवयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोत्वित्यर्थः धाताच सन्दधातु देष्ट्री
दात्री फलानां सरस्वतोत्यर्थः साच सन्दधातु सन्धानं करोतु ॥ ४७ ॥

४७. सारे देवता हम दोनों के हृदयों को मिला दें । जल, वायु,
धाता और सरस्वती हम दोनों को संयुक्त करें ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेऽप्योत्थिलं जगत् । निर्ममे तमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र विहीतित्रयोविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं वृषाक-
पिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः सच इन्द्राणीन्द्रश्चैतेत्रयः संहताः संवादं कृतवन्तः तत्र विहिसोतोरसृक्षत
किंसुबाहोस्वंगुरे इन्द्राणीमासुनारिष्विति द्वे उक्ष्णोहिमे अयमेमीति चतस्र इत्येतानवर्च इन्द्रवा-
क्यानि अतस्तासामिन्द्रऋषिः । पराहीन्द्रेति पंच अवीरामिति द्वे वृषभोनतिगमशृंग इत्याद्याश्च-
तस्र इत्येकादशर्च इन्द्राण्यावाक्यानि अतस्तासामिन्द्राणीऋषिः उवेअंव वृषाकपायिरेवति
पशुर्हनामेति तिस्रो वृषाकपेर्वाक्यानि अतस्तासां वृषाकपिर्ऋषिः । सर्वसूक्तमैन्द्रं पंचपदापंक्ति-
च्छन्दस्कं । तथाचानुक्रान्तं—विहित्र्यधिकैन्द्रो वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्चसमूदिरेपांक्तिमिति । षष्ठेह-
नि ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थशस्त्रे एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—अथ वृषाकपिं शंसिद्यथाहोताज्याद्यांचतुर्थ-
इति । यदि षष्ठेहन्युक्थस्तोत्राणि द्विपदासुनस्तुवीरन् सामगायदिवेदमहरग्निष्टोमः स्यात् तदानीं
ब्राह्मणाच्छंसी माध्यन्दिनसवने आरंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेद्विश्वजित्यपि । तथाचसू-
त्रितं—सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पांक्तिं शंसमिति ।

तत्र प्रथमा—

ॐ विहिसोतोरसृक्षतनेन्द्रं देवममंसत ।

यत्रामदवृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इन्द्रम् । देवम् । अमंसत ।

यत्र । अमदत् । वृषाकपिः । अर्यः । पुष्टेषु । मत्सखा ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १ ॥

सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं व्यसृक्षत यागं प्रति मया विसृष्टा अनुज्ञाताः स्तोतारो वृषाकपेर्य-
ष्टारः हीति पूरणः तत्र देवं द्योतमानमिन्द्रं मां नामंसत मयापेरिताः सन्तोपि ते स्तोतारो नस्तुतव-
न्तः किन्तु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः यत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु अर्यः स्वामी
वृषाकपिर्मम पुत्रो मत्सखा मम सखिभूतः सन् अमदत् सोमपानेन हृष्टोभूत् यद्यप्येवं तथापीन्द्रो-

हं विश्वस्मात् सर्वस्मात् जगतउत्तरउत्कृष्टतरः । माधवभट्टास्तु विहिसोतोरित्येषा ऋग्निन्द्राण्यावा-
क्यमिति मन्यन्ते । तथाच तद्वचनम् इन्द्राण्यैकल्पितं हविः कश्चिन्मृगोदुदूषत् इन्द्रपुत्रस्य वृषाक-
पेर्विषये वर्तमानस्तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदतीति । तस्मिन्पक्षे त्वस्याऋचोयमर्थः सोतोः सोमाभिषवं
कर्तुं विहससृक्षत उपरतसोमाभिषवाआसन् यजमाना इत्यर्थः । किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामं-
सत स्तोतारोनस्तुवन्ति । कुत्रेत्याह—यत्र यस्मिन् देशे पुष्टेषु प्रवृद्धेषु धनेषु अर्यः स्वामी वृषा-
कपिरमदत्त मत्सखामप्रियश्चेन्द्रो विश्वस्मात् सर्वस्मात् जगतउत्तरउत्कृष्टतरः ॥ १ ॥

१. में (इन्द्र) ने सोमाभिषव करने के लिए स्तोताओं को कहा था ।
परन्तु उन्होंने इन्द्र की स्तुति नहीं की—वृषाकपि की ही स्तुति की ।
सोम-प्रवृद्ध यज्ञ में स्वामी वृषाकपि (इन्द्र-पुत्र) मेरे सखा होकर सोमपान
से हृष्ट हुए । तो भी मैं (इन्द्र) सबसे श्रेष्ठ हूँ ।

प्रगृहीन्द्रधावसि वृषाकपेरतिव्यथिः ।

नोअहप्रविन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ २ ॥

परा । हि । इन्द्र । धावसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।

नो इति । अह । प्र । विन्दसि । अन्यत्र । सोमपीतये ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वमत्यन्तं व्यथिश्चलितः वृषाकपेर्वृषाकपिपराधावसि प्रतिगच्छसि अन्यत्र सो
मपीतये सोमपानाय नोअह नैवच प्रविन्दसि प्रगच्छसीत्यर्थः सोयमिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तুম अत्यन्त चलित होकर वृषाकपि के पास जाते हो ।
तुम सोमपान के लिए नहीं जाते हो । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्माद् इरस्यसीदुन्वयोर्योवा पुष्टिमदसु विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अयम् । त्वाम् । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।

यस्मै । इरस्यसि । इत् । ऊँम् इति । नु । अर्यः । वा ।

पुष्टिमत् । वसु । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वां प्रतिहरितो हरितवर्णो मृगो मृगभूतोयं वृषाकपिः मृगजातिर्हि वृषाकपिः किंमि
यं चकाराकारिद तस्मै वृषाकपये पुष्टिमत्पोषयुक्तं वसु धनं अर्योवा उदारइव सत्त्वं नुक्षिप्रं
इरस्यसीत् प्रयच्छत्येव यइन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, वृषाकपि ने तुम्हारा क्या भला किया है कि, तुम उदार
होकर हरितवर्ण मृग वृषाकपि को पुष्टिकर धन देते हो । इन्द्र
सर्वश्रेष्ठ हैं ।

अथ चतुर्थी—

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

श्वान्वस्य जंभिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिरक्षसि ।

श्वा । नु । अस्य । जंभिषत् । अपि । कर्णे । वराहयुः ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं प्रियमिष्टं पुत्रं यमिमं वृषाकपिं अभिरक्षसि परिपालयसि अस्त्यैनं वृषाकपिं द्वितीयार्थे षष्ठी । वराहयुर्वराहमिच्छन् श्वा नुक्षिपं जंभिषत् भक्षयत् । अपिच कर्णे गृह्णात्विति शेषः श्वानोहि वराहमिच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तুম जिस प्रिय वृषाकपि की रक्षा करते हो, उसके कान को वराहाभिलाषी कुक्कुर काटे । इन्द्र सर्व-श्रेष्ठ हैं ।

प्रिया तृष्टानि मे कपिर्व्यक्ता व्यदूषत् ।

शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥ १ ॥

प्रिया । तृष्टानि । मे । कपिः । विश्वस्मात् । वि । अदूषत् ।

शिरः । नु । अस्य । राविषम् । न । सुगम् । दुःकृते ।

भुवम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ५ ॥ १ ॥

मेमहमिन्द्राण्यै तृष्टानि यजमानैः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि व्यक्ता व्यक्तानि आज्यैर्विशेषेणाक्तानि हवींषि कृश्विद्वृषाकपेर्विषये वर्तमानः कपिर्व्यदूषत् दुषयामास ततोहमस्य तत् कपिस्वामिनो वृषाकपेः शिरो नुक्षिपं राविषं लुनीयां दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्त्रे वृषाकपयेस्मै सुगं सुखं नभुवं नभवेयं अस्मै सुखप्रदात्री नभवामीत्यर्थः । यस्यामम पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ ५ ॥

५. (इन्द्राणी की उक्ति)—मेरे लिए यजमानों के द्वारा कल्पित, प्रिय और घृतयुक्त जो सामग्री रखी हुई थी, उसे वृषाकपि ने दूषित कर दिया । मेरी इच्छा है कि मैं इसका सिर काट डालूँ । मैं इस दुष्ट-कर्मा को सुख नहीं दे सकती । इन्द्र सर्व-श्रेष्ठ हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

नमत्स्त्रीसुभसत्तरानसुयाशुतराभुवत् ।

नमत्प्रतिच्यवीयसीनसक्थ्युद्यमीयसीविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥६॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुयाशुतरा । भुवत् । न ।

मत् । प्रतिच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्द्यमीयसी ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ६ ॥

मत् मत्तोऽन्यास्त्री सुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा नभवत् नभवति नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोऽन्यास्त्री सुयाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रावा नभवति । तथाचमन्त्रान्तरं—द-
दातिमहंयादुरीयाशूनांभोज्याशतेति । किंच मत् मत्तोऽन्या प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रतिशरी-
रस्यात्यन्तं च्यावयित्री नास्ति । किंच मत्तोऽन्यास्त्री सक्थि सक्थ्युद्यमीयसी संभोगेत्यन्तमु-
त्क्षेप्त्री नास्ति न मत्तोऽन्या काचिदपि नारी मैथुनेनुगुणं सक्थ्युद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिरि-
न्द्रोविश्वस्मादुत्तरउत्कृष्टः ॥ ६ ॥

६. मुझसे बढ़कर कोई स्त्री सोभाग्यवती नहीं है—सुपुत्रवाली भी नहीं है । मुझसे बढ़कर कोई भी स्त्री पुरुष (स्वामी) के पास शरीर को नहीं प्रफुल्ल कर सकती और न रति-समय में दोनों जाँघों को उठा ही सकती है ।

अथ सप्तमी—

उवेअंबसुलाभिकेयथैवांगभविष्यति ।

भसन्मेअंबसक्थिमेशिरौमेवीवहृष्यतिविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥७॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाइव । अङ्ग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विइव ।

हृष्यति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ७ ॥

एवमिन्द्राण्याशप्तोवृषाकपिर्ब्रवीति । उवेइति संबोधनार्थोनिपातः हे अंब मातः सुला
भिके शोभनलाभे त्वया यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तदंगक्षिपं भवविष्यति भवतु कि-
मनेन त्वदनुप्रीतिकारिणाग्रहेणममप्रयोजनं । किंच मे मम पितुस्त्वदीयोभसत् भगउपयुज्यतां

किंच मेमम पितरमिन्द्रं त्वदीयं सक्थिचोपयुज्यतां किंच मे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं शिरश्च प्रियालापेन वीव यथाकोकिलादिकः पक्षी तद्वत् हृष्यति हर्षयतु ममपितेन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥७॥

७. (वृषाकपि की उक्ति) — माता (इन्द्राणी) तुमने सुन्दर लाभ किया है। तुम्हारा अंग, जंघा मस्तक आदि आवश्यकतानुसार हो जायेंगे प्रेमालाप से कोकिलादि पक्षी के समान तुम पिता को प्रसन्न करो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

किंसुबाहोस्वदुरेपृथुष्टोपृथुजघने ।

किंशूरपत्निनस्त्वमभ्यमीषिवृषाकपिं विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुबाहो । सुदुःखे । पृथुस्तो इति पृथुस्तो । पृथुजघने । किम् । शूरपत्नि । नः । त्वम् । अभि । अमीषि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ८ ॥

इन्द्राणीकुन्दाइन्द्रउपशमयति हेसुबाहो शोभनबाहो स्वंगुरे शोभनांगुलिके पृथुष्टोपृथु-
केशसंघाते पृथुजघने विस्तीर्णजघने शूरपत्नि वीरभार्ये हेइन्द्राणि त्वं नोस्मदीयं वृषाकपिं
किं किमर्थं अयमीषि अभिकुध्यसि एकः किंशब्दः । यस्य पितेन्द्रोहं विश्वस्मादुत्तरः ॥ ८ ॥

८. (इन्द्र की उक्ति) — सुन्दर भुजाओं, सुन्दर अंगुलियों, लम्बे बालों और मोटी जांघोंवाली तथा वीर-पत्नी इन्द्राणी, तुम वृषाकपि पर क्यों क्रुद्ध हो रही हो ? इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अवीरामिवमामयंशरारुर्भिमन्यते ।

उताहमस्मिवीरिणीन्द्रपत्नीमरुत्सखाविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम् इव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते । उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । मरुत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्राणी ब्रूते-शरारुर्धातुकोष्ठगोयं वृषाकपिर्मामिन्द्राणीमवीरामिवाभिमन्यते विजा-
नाति । उतापिच इन्द्रपत्नीन्द्रभार्या अहमिन्द्राणी वीरिणी पुत्रवती मरुत्सखा मरुद्भिर्युक्ता
चास्मि भवामि यस्या मम पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥ ९ ॥

९. (इन्द्राणी का कथन) — यह हिंसक वृषाकपि मुझे पति-पुत्र-
विहीना के समान समझता है। परन्तु मैं पति-पुत्रवाली इन्द्र-पत्नी हूँ।
मेरे सहायक मरुत् लोग हैं। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

संहोत्रंस्मपुरानारीसमनंवावगच्छति ।

वेधाकृतस्यवीरिणीन्द्रपत्नीमहीयतेविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १० ॥ २ ॥

सम्होत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अव । गच्छति ।
 वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रपत्नी । महीयते ।
 विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १० ॥ २ ॥

नारी स्त्री ऋतस्य सत्यस्य वेधाविधात्री वीरिणी पुत्रवतीन्द्रपत्नीन्द्रस्य भार्या इन्द्राणी संहोत्रं
 स्म समीचीनं यज्ञं खलु समनं वा संग्रामं वा समिति समनमिति संग्रामनामसु पाठात् । अवप्रति
 पुरा गच्छति महीयते स्तोत्रभिः स्तूयते च । तस्यामम पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ १० ॥

१०. जिस समय हवन वा युद्ध होता है, उस समय पति और पुत्रवाली
 इन्द्राणी वहाँ जाती हैं । वे यज्ञ का विधान करनेवाली हैं—उनकी पूजा
 सब लोग करते हैं । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी—

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगां महमश्रवम् ।
 न ह्यस्या अपरं च न जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥
 इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुभगांम् । अहम् । अश्रवम् ।
 नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः ।
 विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ ११ ॥

अथेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति आसु सौभाग्यवत्तया प्रसिद्धासु नारिषु स्त्रीणां मध्ये इन्द्रा-
 णी सुभगां सौभाग्यवतीमहमिन्द्रोश्रवमश्रौषं । किंचास्या इन्द्राण्याः पतिः पालको विश्वस्मा-
 द्बुत्तरः उत्कृष्टः इन्द्रोपरं च नान्यद्भूतजातमिव जरसा वयोहान्या नहि मरते न खलु क्षियते । य-
 द्येयं वृषाकपेर्वाक्यं तस्मिन्पक्षेहमिति शब्दो वृषाकपिपरतया योज्यः । अन्यत्समानं ॥ ११ ॥

११. (इन्द्र की उक्ति)—सब स्त्रियों में मैंने इन्द्राणी को सौभाग्य-
 वाली सुना है । अन्यान्य पुरुषों के समान इन्द्राणी के पति को बुढ़ापे में
 पड़कर नहीं मरना पड़ता । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

नाहमिन्द्राणिरारणसख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।

यस्येदं नप्यहविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते । यस्य ।
 इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति ।
 विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १२ ॥

हेइन्द्राणि अहमिन्द्रः सख्युर्मम सखिभूताद्वृषाकपेर्नते प्रियं वृषाकपिं विना नरराण न-
रमे । अप्यं अप्सुभवं अद्भिर्वा संस्मृतं प्रियं प्रीतिकरमिदमुपस्थितं हविर्देवेषु देवानां मध्ये
यस्य महेन्द्रस्य सकाशं गच्छति तथाहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः । यद्वायमर्थः हे इन्द्राणि वृषा-
कपेः सख्युरिन्द्रादृते हं वृषाकपिर्नरराण नरमे । अन्यत्तमानं ॥ १२ ॥

१२. इन्द्राणी, अपने हितैषी वृषाकपि के बिना मैं नहीं प्रसन्न रहता ।
वृषाकपि का ही प्रीतिकर द्रव्य (हवि आदि) देवों के पास जाता है । इन्द्र
सर्वश्रेष्ठ हैं ।

वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रआदुसुस्रुषे ।

घसत्तइन्द्रउक्षणःप्रियंकाचित्करंहविर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुपुत्रे । आत् । ऊँ इति । सुस्रुषे ।

घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्करम् ।

हविः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १३ ॥

हेवृषाकपायि कामानां वर्षकत्वादभीष्टदेशगमनाच्चेन्द्रो वृषाकपिस्तस्य पत्नि यद्वा वृषा-
कपेर्मम मातरित्यर्थः रेवति धनवति सुपुत्रे सुस्रुषे हेइन्द्राणि ते तवायमिन्द्रउक्षणः सेचनसम-
र्थात् आदु अनन्तरमेव शीघ्रमेवेत्यर्थः पशून् घसत्त माश्नातु । किंच त्वं काचित्करं कं सुखं त-
स्याचित् संघः तत्करं हविः प्रियमिष्टं कुर्वितिशेषः । किंच ते पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः । त-
थाच यास्यः—वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रेमध्यमेनसुस्रुषेमाध्यमिकयावाचास्रुषासाधुसादिनीतिवासा-
धुसानिनीतिवा प्रियंकुरुष्वसुखाचयकरंहविःसर्वस्माद्यइन्द्रउत्तरइति ॥ १३ ॥

१३. वृषाकपि की स्त्री; तुम धनशालिनी, उत्तम पुत्रवाली और
सुन्दरी पुत्र-वधू हो । तुम्हारे वृषों (साँड़ों) को इन्द्र खा जायें । तुम्हारे
प्रिय और सुखकर हवि का वे भक्षण करें । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

अथ चतुर्दशी--

उक्षणोहिमेपञ्चदशसाकंपचन्तिविंशतिम् ।

उताहमद्भिपीवइदुभाकुक्षीपृणन्तिमेविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १४ ॥

उक्षणः । हि । मे । पञ्चदश । साकम् । पचन्ति । विंशतिम् ।

उत । अहम् । अद्भि । पीवः । इत् । उभा । कुक्षी इति ।

पृणन्ति । मे । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रो ब्रवीति मे मदर्थं पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकान् विंशतिं विंशतिसंख्याकांश्चोक्षणः
वृषभान् साकं सहैव भार्ययेन्द्राण्यामेरितायष्टारः पचन्ति उतापिचाहमद्वितान्भक्षयामि जग्ध्वा-
चाहंपीवइत् स्थूलएव भवामीति शेषः । मे ममोभा उभौच कुक्षी पृणन्ति सोमेन पूरयन्ति यष्टा-
रः सोहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्तरः ॥ १४ ॥

१४. (इन्द्र की उक्ति)---मेरे लिए इन्द्राणी के द्वारा प्रेरित याज्ञिक
लोग पंचदह-बीस सांड वा बैल पकाते हैं । उन्हें खाकर मैं मोटा होता हूँ ।
मेरी दोनों कुक्षियों को याज्ञिक लोग सोम से भरते हैं । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

वृषभोनतिग्मशृङ्गोऽन्तर्यूथेषुरोरुवत् ।
मन्थस्तइन्द्रशंसद्देयंतेऽसुनोतिभावयुर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १५ ॥ ३ ॥

वृषभः । न । तिग्मशृङ्गः । अन्तः । यूथेषु । रोरुवत् ।
मन्थः । ते । इन्द्र । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति ।
भावयुः । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १५ ॥ ३ ॥

अथेन्द्राणी ब्रवीति—तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णशृङ्गः वृषभोन यथा वृषभो यूथेषु गोसंघेष्वन्तर्म-
ध्ये रोरुवत् शब्दं कुर्वन् गाअभिरमयति तथा हे इन्द्र त्वंमामभिरमयेतिशेषः । किंच हे इन्द्र ते
तव हृदेहृदयाय मन्थोदघ्नोमन्थनवेलायां शब्दं कुर्वन् शंकरोभवत्वितिशेषः । किंच ते तव यंसोमं भा-
वयुर्भावमिच्छन्तीन्द्राणी सुनोत्यभिषुणोति सोपिशंकरोभवत्वित्यर्थः मम पतिरिन्द्रो विश्वस्मा-
दुत्तरः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, जैसे तीक्ष्णशृङ्ग वृषभ गोवृन्द में गर्जन करता हुआ रमता
है, वैसे ही तुम भी मेरे साथ रमण करो । तुम्हारे हृदय के लिए दधि-
मन्थन, शङ्कर करता हुआ, कल्याणकर हो । भावाभिलाषिणी इन्द्राणी जिस
सोम का अभिषव करती हैं, वह भी कल्याणकर हो । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षोडशी—

नसेशेयस्यरम्बन्तेन्तरासक्थ्याऽकपृत् ।
सेदीशेयस्यरोमशानिषेदुषोविजृम्भतेविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १६ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रम्बन्ते । अन्तरा । सक्थ्या । कपृत् ।
सः । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र सजनोनेशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे नशक्नोति यस्य जनस्य कपृत् शेषः प्रजननं स-
कथ्या सक्थिनीअन्तरा रंबते लंबते सेत् सएव स्त्रीजने ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य
निषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृम्भते विवृतं भवति यस्यच पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः॥१६॥

१६. (इन्द्राणी की उक्ति) —इन्द्र, वह मनुष्य मैथुन करने में नहीं
समर्थ हो सकता, जिसका पुरुषांग दोनों जघनों के बीच लम्बायमान है ।
वही समर्थ हो सकता है, जिसके बैठने पर लोमयुक्त पुरुषांग बल प्रकाश
करता या फैलता है । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

नमेशेयस्यरोमशानिषेदुषोविजृम्भते ।

सेदीशेयस्यरंबतेन्तरासकथ्याऽकपृद्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १७ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रोमशम् । निसेदुषः । विजृम्भते ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सकथ्या । कपृत् ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १७ ॥

सजनो नेशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे यस्यनिषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृम्भते विवृतं भ-
वति सेत् सएव जनः ईशे ईष्टे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य नरस्य कपृत् प्रजननं सकथ्या स-
क्थिनी अन्तरारंबते लंबते सिद्धमन्यत् । पूर्वोक्तव्यतिरेकोद्ब्रष्टव्यः । पूर्वस्याष्टचि यियप्सु-
रिन्द्राणीन्द्रं वदति अत्र यियप्सुरिन्द्रइन्द्राणीं वदतीत्यविरोधः ॥ १७ ॥

१७. (इन्द्र की उक्ति) —वह मनुष्य मैथुन करने में समर्थ नहीं हो
सकता, जिसके बैठने पर लोम-युक्त पुरुषांग बल प्रकाश करता है ।
वही समर्थ हो सकता है, जिसका पुरुषांग दोनों जघनों के बीच लम्बाय-
मान है ।

अथाष्टादशी—

अयमिन्द्रवृषाकपिःपरस्वन्तंहृतंविदत् ।

असिसूनांनवंचरुमादेधस्यानआचितंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥१८॥

अयम् । इन्द्र । वृषाकपिः । परस्वन्तम् । हृतम् । विदत् ।

असिम् । सूनाम् । नवम् । चरुम् । आत् । एधस्य । अनः ।

आचितम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ १८ ॥

हेइन्द्रायं वृषाकपिः परस्वन्तं परस्वमात्मनो विषये वर्तमानं हृतं हिंसितं विदत् विंदतु
तथाहृतस्य तस्य विशसनायासिं शस्त्रं सूनां उद्धानं पाकार्थं नवं प्रत्यग्रं चरुं भांडं आदन-
न्तरं एधस्य काष्ठस्याचितं पूर्णं अनः शकटंच विन्दतु मम पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥ १८॥

१८. इन्द्र, वृषाकपि दूसरे का घन चुरानेवाले का अपने विषय में भरा हुआ पावें। यह खड्ग, सूना (वध-स्थान), नया चर और काठ का शकट प्राप्त करे। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अयमेमिविचाकशद्विचिन्वन्दासमार्यम् ।

पिबामिपाकसुत्वनोभिधीरमचाकशंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । वि॒चाक॑शत् । वि॒चिन्व॑न् । दास॑म् ।

आर्य॑म् । पिबामि । पा॒कऽसु॑त्वनः । अ॒भि । धीर॑म् ।

अ॒चाक॑शम् । विश्व॑स्मात् । इन्द्रः । उत्त॑रः ॥ १९ ॥

अथेन्द्रोब्रवीति विचाकशत् पश्यन्यजमानान् दासमुपक्षपयितारं असुरमार्यममित्रंविचिन्वन् पृथक्कुर्वन् अयमहमिन्द्रएमि यज्ञंप्रतिगच्छामि गत्वाच पाकसुत्वनः पचतीति पाकः सुनोतीति सुत्वा हविषां पक्तुः सोमस्याभिषोतुर्यजमानस्य पाकेन विपक्वेन मनसा सोमस्याभिषोतुर्वा यजमानस्य संबन्धिनं सोमं पिबामि तथा धीरं धीमन्तं यजमानमभिचाकशमभिपश्यामि योहमिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः ॥ १९ ॥

१९. मैं (इन्द्र) यजमानों को देखते हुए, आर्यों का अन्वेषण करते हुए और शत्रुओं को दूर करते हुए यज्ञ में आता हूँ। सोमाभिषव करनेवाले और हवि पकानेवाले का सोम पीता हूँ। बुद्धिमान् को देखता हूँ। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

धन्वचयत्कृन्तत्रंचकर्तिस्वित्तावियोजना ।

नेदीयसोदृषाकपेस्तमेहिगृहाँउपविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ २० ॥

धन्व॑ । च॒ । यत् । कृ॒न्तत्र॑म् । च॒ । कर्ति॑ । स्वि॒त् । ता॒ । वि॒ ।

यो॒जना॑ । नेदी॑यसः । दृ॒षाक॑पे॒ । अस्त॑म् । आ॒ । इ॒हि ।

गृ॒हान् । उप॑ । विश्व॑स्मात् । इन्द्रः । उत्त॑रः ॥ २० ॥

धन्व निरुदकोरण्यरहितोदेशः कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यं यद्यच्च धन्वच कृन्तत्रंच भवति ऋगोद्वासमरण्यमेवंविधं भवति नत्वत्यन्तविपिनं तस्य शत्रुनिलयस्यात्मदीयगृहस्य मध्ये कति स्विता तानि योजना योजनानि स्थितानि नात्यन्तदूरे तद्भवतीत्यर्थः । ततोनेदीयसोतिशयेन समीपस्थाच्छत्रुनिलयात् हेवृषाकपे त्वमस्तमस्माकं गृहं व्येहि विशेषेणागच्छ आगत्यच गृहान् यज्ञगृहानुपगच्छ यतोहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः ॥ २० ॥

२०. जल-शून्य मरुदेश और काटने योग्य वन में कितने योजनाओं का अन्तर है ? वृषाकपि, पास के गृह में ही आश्रय ग्रहण करो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अथैकविंशी-

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एषः स्वप्नं शनोस्तमे विपथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।

यः । एषः । स्वप्नं शनः । अस्तम् । एषि । पथा । पुनः ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रो ब्रवीति-हे वृषाकपे त्वं पुनरेहि अस्मान् प्रति आगच्छ आगते च त्वयि सुविता सुवितानि कल्याणानि त्वच्चित्तप्रीतिकराणि कर्माणि कल्पयावहै इन्द्राण्यहं चावामुभौ पर्यालोच्य कुर्याव । किंच यः स्वप्नं शनः उदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वमानां नाशयितादित्यः स एष त्वं पथा मार्गेणास्तमात्मीयमावासं पुनरेषि गच्छसि । यतो हि मिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः । तथा च यास्कः-सुप्रसूतानिवः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्नं शनः स्वप्ननाशयस्यादित्य उदयेन सोस्तमे विपथा पुनरिति ॥ २१ ॥

२१. वृषाकपि, तुम फिर आओ । तुम्हारे लिए हम (इन्द्र और इन्द्राणी) उत्तमोत्तम कर्म करते हैं । स्वप्न-नाशक सूर्य जैसे अस्त होते हैं, वैसे ही तुम भी घर में आओ । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

अथ द्वाविंशी-

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।

क्व स्य पुल्वघो मृगः कर्मज न योपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २२ ॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन । क्व ।

स्यः । पुल्वघः । मृगः । कर्म । अजन् । जन्योपनः ।

विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २२ ॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिन्द्रः पृच्छति हे इन्द्र परमैश्वर्यवान् हे वृषाकपे यूयं उदञ्च उद्गमिनः सन्तो मद्गृहमजगन्तना गच्छ एकस्यापि बहुवचनं पूजार्थं तत्र भवतः संबन्धी पुल्वघो बहूनां

भौमरसानामत्ता स्यः सृष्टगः काभूत् जनयोपनोजनानां मोदयिता सृष्टगः कंवादेशं आगच्छ अग-
च्छत् सोहमिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः । यदेन्द्राणीवाक्यमिदं । अत्र यास्कः—यउदंचोवृषाकपे-
गृहमिन्द्राजगमत्कस्यपुत्वाघोमृष्टगःकसबह्वादीमृष्टगोमृष्टगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणः कमगमदेशंजनयोपन
इति ॥ २२ ॥

२२. वृषाकपि और इन्द्र, ऊपर मुंह किये हुए तुम लोग मेरे गृह में
आओ । बहुभोक्ता और जन-हर्ष-दाता मृग कहाँ गया ? इन्द्र सर्वश्रेष्ठ
हैं ।

पशुर्हनाममानवीसाकंससूवविंशतिम् ।

भद्रंभलत्यस्याअभूद्यस्याउदरमामयद्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥ २३॥ ४॥

पशुः । ह । नाम । मानवी । साकम् । ससूव । विंशतिम् ।

भद्रम् । भल । त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् ।

आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २३ ॥ ४ ॥

इन्द्रविसृज्यमानं अनेनमंत्रेण वृषाकपिराशास्ते हेभल इन्द्रेण विसृज्यमानशर भलति
भेदनकर्मा पशुर्नाम मृगी हेतिपूरणः मानवी मनोर्दुहितेयं विंशतिं विंशतिसंख्याकान् पुत्रान्
साकं सह ससूवाजीजनत् त्यस्यै तस्यै भद्रं भजनीयं कल्याणमभूत् भवतु लोडर्थे लुङ् यस्या
उदरमामयत् गर्भस्थैर्विंशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत् ममपितेन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥ २३ ॥

२३. इन्द्र के द्वारा छोड़े गये बाण, मनु-पुत्री पशु ने बीस पुत्रों को
उत्पन्न किया । जिस (पशु) का उदर मोटा हुआ था, उसका कल्याण
हो । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

रक्षोहणमिति पंचविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं पायुर्नाम भारद्वाजऋषिः द्वाविंशाद्याश्वतसोनुष्टुभः
रक्षोहाग्निर्देवता । तथाचानुक्रान्तं—रक्षोहणं पंचाधिकापायुराग्नेयं राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबन्तं । गतः
सूक्तविनियोगः । अंगाराभिविहरणे परित्वाग्निइत्येषा जप्या । सूत्रितंच—यंधिष्णवतामित्यादिना
परित्वाग्नेपुर्ववयमित्यन्तेन ।

तत्र प्रथमा—

रक्षोहणंवाजिनमाजिघर्मिमित्रंप्रथिष्ठमुपयामिशर्म ।

शिशानोअग्निःकर्तुभिःसमिद्धःसनोदिवासरिषःपातुनक्तम् ॥ १ ॥

रक्षः३हनम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् ।
उप । यामि । शर्म । शिशानः । अग्निः । क्रतु३भिः । सम३ईद्धः ।
सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तं वाग्निमाजिघर्मि घृतेनाजुहोमि किंच
मित्रं यजमानानां सखायं प्रथिष्ठं पृथुतमं शर्मगृहं उपयाम्युपगच्छामि सोयमग्निः शिशानः
ज्वालास्तोक्षणीकुर्वन् क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः समिद्धः प्रज्वालितोभवति किंचसोग्निर्नोस्मान्
दिवाहनि रिषोर्हिसकाद्रक्षसः पातु रक्षतु सोग्निर्नक्तं रात्रौचास्मान् रक्षसः पातु ॥ १ ॥

१. राक्षस-नाशक, बली, यजमानों के मित्र और स्थूल अग्नि का
घृत से हवन करता हूँ । घर को जाता हूँ । ज्वालाओं को तेज करते हुए
अग्नि यजमानों के द्वारा प्रज्वलित होते हूँ । अग्नि हमें हिसक राक्षसों
से दिन-रात बचावें ।

अयोदंष्ट्रोअर्चिषायातुधानानुपस्पृशजातवेदःसमिद्धः ।
आजिह्वयामूरदेवान्भस्वक्रव्यादौवृक्त्व्यपिधत्स्वासन् ॥ २ ॥
अयः३दंष्ट्रः । अर्चिषा । यातु३धानान् । उप । स्पृश ।
जात३वेदः । सम३ईद्धः । आ । जिह्वया । मूर३देवान् ।
रभ३स्व । क्रव्य३अदः । वृक्त्वी । अपि । धत्स्व । आ३सन् ॥ २ ॥

हे जातवेदो जातधन जातप्रज्ञत्वा त्वं समिद्धः सम्यग्दीप्तः अयोदंष्ट्रो योमयदंष्ट्रः तीक्ष्णदंष्ट्रः
सन्नित्यर्थः यातुधानान् राक्षसान् अर्चिषा ज्वालयोपस्पृश संदहेत्यर्थः । किंच त्वं मूरदेवान्
मूढदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् जिह्वया ज्वालया रभस्व मारयेत्यर्थः । मारयित्वा च क्र-
व्यादोमांसभक्षकान् राक्षसान् वृक्त्वी छित्वा आसन्नास्ये पिधत्स्वापिधेहि आच्छादयेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. ज्ञानी अग्नि, लौह-दन्त (तीक्ष्ण-दन्त) होकर अपनी ज्वाला से
राक्षसों को जलाओ । मारक राक्षसों को ज्वाला से मारो । मांस-भक्षक
राक्षसों को काट करके मुंह में रख लो ।

उभोभयाविन्नुपधेहिदंष्ट्राहिंसःशिशानोवरंपरंच ।
उतान्तरिक्षेपरियाहिराजजम्भैःसंधैह्यभियांतुधानान् ॥ ३ ॥
उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंसः । शिशानः ।
अवरम् । परम् । च । उत । अन्तरिक्षे । परि । याहि । राजन् ।
जम्भैः । सम् । धेहि । अग्नि । यातु३धानान् ॥ ३ ॥

हेउभयाविन् उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्ताग्ने त्वं हिंसः राक्षसानां हिंसकः त्वं उभा उभे दंष्ट्रा
दंष्ट्रे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् उपधेहि वधाहेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय । किंच अवरं परंच जगद्रक्ष
उतापिच हेराजन् दीमाग्ने त्वं अन्तरिक्षस्थितान् राक्षसान् परियाहि परिगच्छ परिगत्यच तान्
यातुधानान् राक्षसान् जंभैः भक्षणसाधनभूताभिः दंष्ट्राभिः अभिसंधेहि संयोजय भक्ष-
येत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. दोनों ओर के दांतों से युक्त अग्नि, तुम राक्षसों के हिंसक हो ।
दोनों ओर के दांतों को तेज करते हुए उन्हें राक्षसों में बैठा दो । शोभा-
वान् अग्नि, अन्तरिक्षस्थ राक्षसों के पास जाओ और दांतों से राक्षसों
को पीस डालो ।

यज्ञैरिषूःसंनममानोअग्नेवाचाशल्यौअशनिभिर्दिहानः ।
ताभिर्विध्यहृदयेयातुधानान्प्रतीचोबाहून्प्रतिभङ्घ्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः । इषूः । सम्नममानः । अग्ने । वाचा । शल्यान् ।
अशनिभिः । दिहानः । ताभिः । विध्य । हृदये । यातुधानान् ।
प्रतीचः । बाहून् । प्रति । भङ्घि । एषाम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वं यज्ञैः अस्मदीयैर्वलकैर्यगैः वाचा अस्मदीयया स्तुत्याच इषूः वक्रान् बा-
णान् संनममानः संनमयन् शल्यान् तासां शल्यान् अशनिभिः दीप्तिभिः संदिहानः तीक्ष्णी-
कुर्वन् ताभिरिषुभिः यातुधानान् राक्षसान् हृदये विध्य ततएषां यातुधानानां संबन्धिनः प्रती-
चः युद्धाय प्रतिगतान् बाहून् प्रतिभङ्घि प्रत्यामर्दय ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम यज्ञ से और हमारी स्तुति से बाणों को नवाते हुए
और उनके अग्र भागों को वक्र-संयुक्त करते हुए राक्षसों के हृदय को
छेदो । उनकी भुजाओं को रगड़ डालो ।

अथ पंचमी-

अग्नेत्वचंयातुधानस्यभिन्धिहिंसाशनिर्हरंसाहन्त्वेनम् ।
प्रपर्वाणिजातवेदःशृणीहिक्व्यात्क्रविष्णुर्विचिनोतुवृक्णम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

अग्ने । त्वचम् । यातुधानस्य । भिन्धि । हिंसा । अशनिः ।
हरंसा । हन्तु । एनम् । प्र । पर्वाणि । जातवेदः । शृणीहि ।
क्व्यऽअत् । क्विष्णुः । वि । चिनोतु । वृक्णम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेजातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वाग्ने त्वं यातुधानस्य राक्षसस्य त्वचं भिक्षि विदारय एनं भिन्नत्वचं यातुधानं हिंसा हिंसनशीला तवाशनिर्वज्रं हरसा तापेन हन्तु हिनस्तुच हतस्य राक्षसस्य पर्वाणि शरीरपर्वाणिच प्रशृणीहि छिन्धीत्यर्थः । छिन्नेषु शरीरसंधिषु सत्सु वृक्कां छिन्नसन्धिमेनं यातुधानं ऋविष्णुः मांसमिच्छन् कव्यात् मांसभक्षकोवृकादिः विचिनोतु भक्षयत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. धनी अग्नि, राक्षसों के चमड़े को काट डालो । हिंसक वज्र उम्हें तेज से मारे । राक्षसों के अंगों को फाड़ो । मांस-भक्षक वृक आदि मांसाभिलाषी होकर इनका मांस खायें ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

यत्रेदानीं पश्यसि जातवेदस्तिष्ठन्तमग्रउतवाचरन्तम् ।
यद्वान्तरिक्षे पृथिविभिः पतन्तं तमस्ताविध्य शर्वा शिशानः ॥ ६ ॥
यत्र । इदानीम् । पश्यसि । जातवेदः । तिष्ठन्तम् । अग्रे ।
उत । वा । चरन्तम् । यत् । वा । अन्तरिक्षे । पृथिविभिः ।
पतन्तम् । तम् । अस्ता । विध्य । शर्वा । शिशानः ॥ ६ ॥

हेजातवेदः उत्पन्नप्रज्ञाग्ने त्वं यत्र पृथिव्यां तिष्ठन्तं उतापिच चरन्तं यद्वान्तरिक्षे पृथिविभिराकाशमार्गैः पतन्तं गच्छन्तं यातुधानमिदानीं संप्रति पश्यसि तं यातुधानमस्ता शराणां क्षेप्वा त्वं शिशानः शरान् तीक्ष्णीकुर्वन् शर्वा शरेण विध्य ॥ ६ ॥

६. ज्ञानी अग्नि, चाहे राक्षस खड़ा रहे, इधर-उधर घूमता रहे, आकाश में रहे अथवा मार्ग में जाय—जहाँ कहीं भी तुम उसे देखते हो, तेज बाण फेंक कर उसे छोड़ो ।

उतालब्धं स्पृणुहि जातवेद आलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात् ।
अग्ने पूर्वो निजहि शोशुचान आमादः क्षिवकास्तमदन्त्वेनीः ॥ ७ ॥
उत । आलब्धम् । स्पृणुहि । जातवेदः । आलेभानात् ।
ऋष्टिभिः । यातुधानात् । अग्ने । पूर्वः । नि । जहि । शोशुचानः ।
आमददः । क्षिवकाः । तम् । अदन्तु । एनीः ॥ ७ ॥

उतापिच हेजातवेदोग्ने त्वं आलब्धं हन्तुं हस्ताभ्यामारब्धं साधुं मां स्तोतारं यष्टारं वा आलेभानान् आलभमानान् यातुधानान् राक्षरान् ऋष्टिभिः आत्मीयैरायुधविशेषैः स्पृणुहि पारय रक्षेत्यर्थः । किंच पूर्वो मुख्यस्त्वं शोशुचानः प्रज्वलन् निजहि मांहन्तुमुद्युक्तं यातुधानं

मारय । किंच तं यातुधानं आमादोऽपक्कस्य मांसस्य भक्षकाः दिवकाः शब्दकारिण्यः तुक्षु
शब्दे यद्वा दिवकानाम पक्षिविशेषः एनीः गन्धः अदन्तु भक्षयंतु ॥ ७ ॥

७. ज्ञानी अग्नि, आक्रमणकर्त्ता राक्षस के हाथ से आक्रान्त व्यक्ति
को दृष्टि (दो धारोंवाले खड्ग) से बचाओ । अग्नि, उज्ज्वल मूर्ति
धारण करके सबसे पहले अपक्व मांस खानेवालों को मारो । ये पक्षी
उस राक्षस को खाएँ ।

इहप्रब्रूहियतमःसोअग्नेयोयातुधानोयइदंरुणोति ।

तमारभस्वसमिधायविष्टनृचक्षसश्चक्षुषेरन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इह । प्र । ब्रूहि । यतमः । सः । अग्ने । यः । यातुधानः । यः ।

इदम् । रुणोति । तम् । आ । अभस्व । समुद्भूतम् ।

यविष्ट । नृचक्षसः । चक्षुषे । रन्धय । एनम् ॥ ८ ॥

हेयविष्ट युवतमाग्ने योयातुधानः राक्षसोऽस्मद्यज्ञविघ्नकारी यश्चान्यः पिशाचादिः इदंय-
ज्ञदूषणादि करोति सयतमः तमवधारणार्थं इहास्मिन् त्वद्विषययागकर्मणि वर्तमानाय मह्यं
प्रब्रूहि तं पापकारिणं समिधा स्वकीयेन तेजसा अभस्व हन्तुं प्रारभस्व ततएनं पापिष्ठं नृचक्षसः
नृणां द्रष्टुः तव चक्षुषे तेजसे रन्धय तेजसा संदहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अग्नि, कहो, कौन राक्षस इस यज्ञ में विघ्न करता है । तरुण-
तम अग्नि, काष्ठ-द्वारा प्रज्वलित होकर तुम उस राक्षस को मारो ।
मनुष्यों के ऊपर तुम कृपामयी दृष्टि डालते हो । उसी दृष्टि से इस राक्षस
को मारो ।

तीक्ष्णेनाग्नेचक्षुषारक्षयज्ञंप्राञ्चवसुभ्यःप्रणयप्रचेतः ।

हिंस्ररक्षांस्यभिशोशुचानमात्वादभन्यातुधानानृचक्षः ॥ ९ ॥

तीक्ष्णेन । अग्ने । चक्षुषा । रक्ष । यज्ञम् । प्राञ्चम् । वसुभ्यः । प्र ।

नय । प्रचेत इति प्रचेतः । हिंस्रम् । रक्षांसि । अभि । शोशुचानम् ।

मा । त्वा । दभन् । यातुधानाः । नृचक्षः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन तिग्मेन चक्षुषा तेजसा यज्ञमस्मदीयं यागं रक्ष पालय किंच हेप्रचे-
तः प्रकृष्टज्ञानाग्ने प्राञ्चं प्रांचितारं यज्ञं वसुभ्योवसूनामर्थाय प्रणय प्रकर्षेण नय । किंच हे-
नृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने रक्षांसि हिंस्रं हिंस्रनशीलं अभिशोशुचानं अभिप्रदीप्तं त्वा त्वां यातुधानाः
राक्षसाः मादभन् माहिंसिषुः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, तुम तीक्ष्ण तेज से हमारे यज्ञ की रक्षा करो । उत्तम ज्ञानवाले अग्नि, इस यज्ञ को धन के अनुकूल करो । मनुष्यों के वशक अग्नि, तुम राक्षस-घातक हो । तुम्हें राक्षस न मारें ।

नृचक्षाऽरक्षःपरिपश्यविक्षुतस्यत्रीणिप्रतिशृणीहि ।

तस्याग्नेपृष्ठीहरसाशृणीहि त्रेधामूलं यातुधानस्य वृश्च ॥ १० ॥ ६ ॥

नृचक्षाः । रक्षः । परि । पश्य । विक्षु । तस्य । त्रीणि ।

प्रति । शृणीहि । अया । तस्य । अग्ने । पृष्ठीः । हरसा ।

शृणीहि । त्रेधा । मूलम् । यातुधानस्य । वृश्च ॥ १० ॥ ६ ॥

हे अग्ने नृचक्षाः नृणां द्रष्टा त्वं विक्षुः मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं रक्षः राक्षसं परिपश्य सर्वतोवलोकय अवलोक्य च तस्य रक्षसः त्रीणि अग्राअग्राणि शिरांसि प्रतिशृणीहि छिन्धीत्यर्थः ततः तस्य रक्षसः पृष्ठीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि हरसा स्वकीयेन तेजसा शृणीहि मारय एवं त्रेधा यातुधानस्य तस्य राक्षसस्य मूलं पादं वृश्च छिन्धि ॥ १० ॥

१०. मनुष्य-दर्शक अग्नि, मनुष्यों के हिंसक राक्षस को देखो । उसके तीन मस्तकों को काटो । उसके पास के राक्षसों को भी शीघ्र मारो । उसके पैर को तीन प्रकार से काटो वा उसके तीन पैरों को काटो ।

त्रिर्यातुधानःप्रसितितएत्तृतंयोअग्नेअनृतेनहन्ति ।

तमर्चिषास्फूर्जयंजातवेदःसमक्षमेनंगृणतेनिवृद्धि ॥ ११ ॥

त्रिः । यातुधानः । प्रसितिम् । ते । एतु । क्रतम् । यः । अग्ने ।

अनृतेन । हन्ति । तम् । अर्चिषा । स्फूर्जयन् । जातवेदः ।

समक्षम् । एनम् । गृणते । नि । वृद्धि ॥ ११ ॥

हेजातवेदः जातप्रज्ञाग्नेते त्वदीयां प्रसितिं ज्वालाप्रबन्धनं यातुधानोराक्षसः त्रिः त्रीन् वारानेतु गच्छतु । त्रिर्वर्द्धयत्तत्तुवर्द्धं भवतिहि । किंच यातुधानः राक्षसः क्रतं सत्यं अनृतेनासत्येन हन्ति हिनस्ति तं यातुधानं अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा स्फूर्जयन् निष्पिषन् स्फूर्ज-निरत्रनिष्पेषणकर्मा एनं यातुधानं गृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं समक्षं निवृद्धि निगृह्य वर्जय वृकेण ॥ ११ ॥

११. ज्ञानी अग्नि, राक्षस तुम्हारी लपटों में तीन बार जाय । जो राक्षस सत्य को असत्य से मारता है, उसे अपने तेज से भस्म कर डालो । मुझे स्तोत्र के सामने ही इसे छिन्न-भिन्न कर डालो ।

अथ द्वादशी—

तदग्नेचक्षुःप्रतिधेहिरेमेशफारुजंयेनपश्यसियातुधानम् ।

अथर्ववज्ज्योतिषादैव्येनसत्यंधूर्वन्तमचितन्योष ॥ १२ ॥

तत् । अग्ने । चक्षुः । प्रति । धेहि । रेमे । शफः । आरुजम् । येन ।

पश्यसि । यातुः । धानम् । अथर्वः । वत् । ज्योतिषा । दैव्येन ।

सत्यम् । धूर्वन्तम् । अचितम् । नि । ओष ॥ १२ ॥

हेअग्ने त्वं रेमे शब्दायमाने राक्षसे तच्चक्षुः तेजः प्रतिधेहि प्रक्षिप येन चक्षुषा शफा-
रुजं शफाम्यामारुजंतं शफसदृशैर्नखैः साधूनामाभिमुख्येन भंजकं यातुधानं पश्यसि । किंच
सत्यं धूर्वन्तं असत्येन हिंसितं अचितं अज्ञानं दैव्येन दिविभवेन ज्योतिषा तेजसा अथर्ववत्
न्योष नितरां दह दध्यङ् अथर्वा रक्षसांहन्तेति प्रागुक्तं ॥ १२ ॥

१२. अग्नि, गरजनेवाले राक्षस पर अपना वह तेज फेंको, जिससे
खुर के समान नखों से साधुओं के भंजक राक्षसों को देखते हो । सत्य को
असत्य से दवानेवाले राक्षस को, दध्यङ्, अथर्वा ऋषि के समान, अपने
तेज से भस्म कर डालो ।

यदग्नेअद्यमिथुनाशपातोयद्वाचस्तृष्टंजनयन्तरेभाः ।

मन्योर्मनसःशरव्याज्जायतेयानयाविध्यहृदयेयातुधानान् ॥ १३ ॥

यत् । अग्ने । अद्य । मिथुना । शपातः । यत् । वाचः ।

तृष्टम् । जनयन्त । रेभाः । मन्योः । मनसः । शरव्या । जायते ।

या । तया । विध्य । हृदये । यातुः । धानान् ॥ १३ ॥

हेअग्ने अद्यास्मिन्नहनि मिथुना स्त्रीपुंसौ शपातः परस्परमाक्रोशतः यद्यदरेभाः स्तोतारः
वाचः संबन्धि तृष्टं कटुकं परस्परमाक्रोशलक्षणं अधरंवा जनयन्त परस्परमाक्रोशन्तीत्यर्थः ।
तदा मन्योर्दीप्तस्य क्रुद्धस्य वा तव । तथाच यास्कः—मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वध-
कर्मणो वेति । मनसः सकाशात् या शरव्या शरव्येषु जायते तथा शरव्यया यातुधानान् राक्षसान्
हृदयेविध्य ताडय मारयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. अग्नि, स्त्री-पुरुष आपस में झगड़ा कर रहे हैं । स्तोता लोग
आपस में कटु कथा कह रहे हैं । फलतः मन में क्रोध उत्पन्न होने पर जो
बाण फेंका जाता है, उससे राक्षसों के हृदय को विद्ध करो; क्योंकि इन
सब कटु कथाओं को कहनेवाले राक्षस होते हैं ।

अथ चतुर्दशी-

पराशृणीहितपसायातुधानान्पराश्रेरक्षोहरसाशृणीहि ।

परार्चिषामूरदेवाञ्छृणीहिपरासुतृपोअभिशोशुचानः ॥ १४ ॥

परा । शृणीहि । तपसा । यातुऽधानान् । परा । अग्ने । रक्षः ।

हरसा । शृणीहि । परा । अर्चिषा । मूरऽदेवान् । शृणीहि ।

परा । असुऽतृपः । अभि । शोशुचानः ॥ १४ ॥

हेअग्ने यातुधानान् तपसा तापेन पराशृणीहि मारय । किंच रक्षः हरसा त्वदीयेनौष्ण्येन पराशृणीहि । किंच मूरदेवान् मारयितव्यान् राक्षसानर्चिषा स्वकीयेन तेजसा पराशृणीहि अमिच असुतृपः मनुष्याणामसुभिः वृषाये तानपि पराशृणीहीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. राक्षसों को तेज से भस्म करो । राक्षस को बल के द्वारा मारो । मारने योग्य राक्षसों को अपने तेज से मारो । मनुष्यों के प्राण लेनेवाले राक्षसों को मारो ।

पराद्यदेवावृजिनंशृणन्तुप्रत्यगेनंशपथायन्तुतृष्टाः ।

वाचास्तेनंशरवक्छन्तुमर्मन्विश्वस्यैतुप्रसितियातुधानः ॥ १५ ॥ ७ ॥

परा । अद्य । देवाः । वृजिनम् । शृणन्तु । प्रत्यक् । एनम् ।

शपथाः । यन्तु । तृष्टाः । वाचाऽस्तेनम् । शरवः । कृच्छन्तु ।

मर्मन् । विश्वस्य । एतु । प्रसितिम् । यातुऽधानः ॥ १५ ॥ ७ ॥

अद्यास्मिन्नहनि देवाः अग्निपुरोगाः सर्वे देवाः वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं पराशृणन्तु पराशृणन्तु । अथैनमायान्तं राक्षसं तृष्टाः कटुकाः अस्माभिरुकाः शपथाः प्रत्यक् यन्तु किंच वाचास्तेनं अनृतवचनमेनं यातुधानं शरवः शरामर्मन् मर्मणि कृच्छन्तु गच्छन्तु विश्वस्य व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिं जालं । तथाच यास्कः—प्रसितिः प्रसहनात्तनुर्वा जाते वेति । जालं यातुधानोराक्षस एतु गच्छतु ॥ १५ ॥

१५. आज अग्नि आवि देवता पापी राक्षस को नष्ट करें । हमारे बुर्वाक्य इस राक्षस के पास जायें । मिथ्यावादी राक्षस के मर्म के पास घाण जाय । विश्वव्यापी अग्नि के बन्धन में राक्षस गिरें ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथ षोडशी-

यः पौरुषेयेण ऋविषांसमङ्केयो अश्वेन पशुना यातुधानः ।
यो अघ्याया भरति क्षीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरुषेयेण । ऋविषां । समङ्कते । यः । अश्वेन ।
पशुना । यातुधानः । यः । अघ्यायाः । भरति । क्षीरम् ।
अग्ने । तेषाम् । शीर्षाणि । हरसा । अपि । वृश्च ॥ १६ ॥

यो यातुधानो राक्षसः पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना ऋविषा मसिन समङ्के आत्मानं संगमय-
ति । यश्चाश्वेन अश्वसमूहेन तदीयेन मसिनेत्यर्थः । आत्मानं संगमयति यो वा यातुधानो-
न्येन पशुनात्मानं संगमयति यो वा यातुधानः अघ्यायागोः क्षीरं भरति हरति हे अग्ने त्वं
तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा त्वदीयेन तेजसा वृश्च छिन्धि ॥ १६ ॥

१६. अग्नि, जो राक्षस मनुष्य के मांस का संग्रह करता है, जो अश्व
आदि पशुओं के मांस का संग्रह करता है और जो अश्वय गौ का दूध चुरा
ले जाता है, ऐसे राक्षसों के मस्तक को, अपने बल से, छिन्न कर डालो ।

संवत्सरीणं पर्यउस्त्रियायास्तस्य माशीद्यातुधानो नृचक्षः ।

पीयूषमग्ने यतमस्ति तृप्सात्तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य मर्मन् ॥ १७ ॥

संवत्सरीणम् । पर्यः । उस्त्रियायाः । तस्य । मा । अशीत् ।

यातुधानः । नृचक्षः । पीयूषम् । अग्ने । यतमः । तितृप्सात् ।

तम् । प्रत्यञ्चम् । अर्चिषा । विध्य । मर्मन् ॥ १७ ॥

हे नृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने उस्त्रियायाः अस्मदीयायाः गोः उस्त्रिया अहीति गोनामस्तु
पाठात् संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत्पयोस्ति यातुधानो राक्षसः तस्य माशीत्तत्पयोमाभक्षयतु ।
किञ्च यतमो यो राक्षसः पीयूषपीयूषेण विभक्तिव्यत्ययः अस्मदीयायागोः पयसा तितृप्सात् आ-
त्मानं तर्पयितुमिच्छति तं प्रत्यञ्चं युद्धायात्मानं प्रतिगतं राक्षसं मर्मन् मर्मणि प्राणवियोगस्थाने
अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा विध्य ताडय मारयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. एक वर्ष तक गाय का जो दूध संचित होता है, उस दूध का
पान राक्षस न करने पावे । मनुष्य-वशंक अग्नि, जो राक्षस उस अमृत के
समाम दूध को पीने की चेष्टा करता है, उसके आगे आते ही अपनी ज्वाला
से उसके मर्म को छिन्न-भिन्न कर डालो ।

अथाष्टादशी—

विषंगवांयातुधानाः पिबन्त्वा वृश्च्यन्तामदितयेदुरेवाः ।
परैर्नादेवः सविता ददातु पराभागमोषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥

विषम् । गवाम् । यातुऽधानाः । पिबन्तु । आ । वृश्च्यन्ताम् ।
अदितये । दुःऽएवाः । परा । एनान् । देवः । सविता । ददातु ।
परा । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १८ ॥

हेअग्रे यातुधानाराक्षसाः गवां पशूनां गृहे स्थितं विषं पिबन्तु किंचादितयेदित्यर्थं दुरे
वाः दुस्तरायातुधानाः आवृश्च्यन्तां त्वदीयैरायुधैराच्छिद्यन्तां । किंच सविता देवः एतान् राक्ष
सान् पराददातु हिंसेभ्यः प्रयच्छतु अपिच तेमीराक्षसा ओषधीनां स्वभूतं भागं भजनीयं अन्नं
पराजयन्तां लभन्तामित्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. गायों के जिस दूध को राक्षस पीते हैं, वह उनके लिए विष
के समान हो जाय । उन दुष्टों को काटकर अदिति के पास उनका बलि-
दान कर दो । इन्हें सूर्य उच्छिन्न कर डालें । तृण, लता आदि का जो
छोड़ने योग्य असार अंश है, राक्षस उसका ही ग्रहण करें ।

सनादग्नेमृणसियातुधानान्नत्वारक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
अनुदहसहमूरान् क्रव्यादो मांते हेत्यामुक्षतदैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि ।
पृतनासु । जिग्युः । अनु । दह । सहमूरान् । क्रव्यऽअदः ।
मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हेअग्रे त्वं सनाच्चिरादेवारभ्य यातुधानान् राक्षसान् मृणसि बाधसे तथापि त्वां पृतनासु
संग्रामेषु रक्षांसि राक्षसा नजिग्युः नाजयन् किंच सत्त्वं अधुना अन्वनुक्रमेण सह मूरान् मूलेन
सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् क्रव्यादोमांसभक्षकान् राक्षसान् दह तेजसा भस्मीकुरु ।
किंच तव संबन्धिनोदैव्यायाः दैव्याव हेत्या आयुधाव ते यातुधानामामुक्षत मुकामाभूवन् ॥ १९ ॥

१९. अग्नि, क्रमागत राक्षसों को मार डालो । राक्षस लोग युद्ध
में तुम्हें जीत न सकें । कच्चा मांस खानेवाले राक्षसों को जड़ से विध्वस्त
कर डालो । वे तुम्हारे दिव्य अस्त्रों से बचने न पावें ।

त्वं नोअग्ने अधरादुदक्तास्त्वं पश्चादुतरक्षापुरस्तात् ।

प्रतिनेते अजरांस्तपिष्ठा अघशंसं शोशुचतोदहन्तुः ॥ २० ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत ।
 रक्ष । पुरस्तात् । प्रति । ते । ते । अजरांसः । तपिष्ठाः ।
 अघशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥ ८ ॥

हेअग्ने त्वं नोस्मान् अधरात् दक्षिणतः उत्तरादिदिक्समभिव्याहारादधरशब्दोत्र दक्षिणादिक्परइतिविज्ञायते । उदक्तात् उत्तरश्च रक्ष पाहि उतापिच हेअग्ने त्वं पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात्पूर्वतश्च नोस्मान् रक्ष चतसृषु दिक्षु अवस्थितेभ्योराक्षसेभ्योस्मान् पाहीत्यर्थः । किंच तेतव संबन्धिनः ते तपिष्ठाः अतिशयेन तप्यमाना अजरासोजरावर्जिताः शोशुचतो जलन्तः सन्तोऽश्मयोऽघशंसं पापशंसकं राक्षसं प्रतिदहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ २० ॥

२०. अग्नि, तुम हमें पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण—चारों ओर से बचाओ । तुम्हारी ज्वालायें अत्यन्त उज्ज्वल, अविनाशी और उत्तप्त हैं । वे पापी राक्षसों को भस्म कर दें ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविःकाव्येनपरिपाहिराजन् ।
 सखेसखायमजरोजरिम्णेमेमर्ताममर्त्यस्त्वंनः ॥ २१ ॥
 पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन ।
 परि । पाहि । राजन् । सखे । सखायम् । अजरः ।
 जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हेराजन् दीप्ताग्ने कविः कान्तदर्शनस्त्वं काव्येन कविकर्मणा पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात्पूर्वतोधरादक्षिणतश्चोदक्तात् उत्तरतश्चास्मान् परिपाहि परितोरक्ष किंच हेसखे मित्रभूताग्ने अजरोजरारहितस्त्वं मां सखायं जरिम्णे जरायै कुरु त्वत्पसादादहं चिरंजीवाभीत्यर्थः । एतावदेवदर्शयति हेअग्ने अमर्त्योमरणधर्मरहितस्त्वं मर्तान्मरणधर्मवतोनोस्मान् जरिम्णेजरायै कुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. दीप्त अग्नि, तुम कार्य-पटु हो; इसलिए क्रिया-कौशल से हमें उत्तर, दक्षिण, पूर्व और पश्चिम से बचाओ । सखा अग्नि, मैं तुम्हारा मित्र हूँ । तुम्हारे पास बुढ़ापा नहीं आता । मुझे दीर्घ जीवन और जरा दो । तुम अमर हो । हम मरण-शील हैं । हमारी रक्षा करो ।

परित्वाग्नेपुरंवयंविप्रंसहस्यधीमहि ।

धृषद्वर्णदिवेदिवेहन्तारंभद्रावताम् ॥ २२ ॥

परि॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । पुरं॑म् । व॒यम् । विप्रं॑म् । स॒हस्य॑ । धी॒महि॑ ।
घृष॑त्स्वर्णम् । दि॒वेऽदि॒वे । ह॒न्तारं॑म् । भ॒ङ्गुर॑स्वताम् ॥ २२ ॥

हेसहस्य सहसेहित सहसोजात वाग्ने पुरं पूरकं विप्रं मेधाविमं घृषद्वर्णं धर्षकरूपं भंगु-
रावतां भंगुरकर्मयुक्तानां रक्षसां दिवेदिवे प्रत्यहं हन्तारं हिंसितारं त्वा त्वां वयं पायुनामधेयाः
भारद्वाजाः रक्षसां हननाय परिधीमहि ॥ २२ ॥

२२. बल के पुत्र अग्नि, तुम पूरक, मेधावी, धर्षक और टेंढ़े राक्षसों
को अनुदिन मारनेवाले हो । तुम्हारा हम ध्यान करते हैं ।

वि॒षेण॑भंगुराव॑न्तःप्रति॑ष्मर॒क्षसो॑दह ।

अ॒ग्नेति॒ग्मेन॑शो॒चिषा॑त॒पुर॒ग्राभि॑र्ऋ॒ष्टिभिः॑ ॥ २३ ॥

वि॒षेण॑ । भ॒ङ्गुर॑स्वतः । प्र॒ति॑ । स्म॒ । र॒क्षसः॑ । द॒ह । अ॒ग्ने॒ । ति॒ग्मेन॑ ।
शो॒चिषा॑ । त॒पुः॑अ॒ग्राभिः॑ । ऋ॒ष्टिभिः॑ ॥ २३ ॥

हेअग्ने त्वं भंगुरावतो भंजनकर्मयुक्तान् रक्षसोराक्षसान् विषेण व्याप्तेन तिग्मेन शोचिषा
तेजसा प्रतिदह भस्मीकुरु । तथा तपुरग्राभिः तपनशीलाग्राभिः ऋष्टिभिः ऋष्टयआयुधविशो-
षास्ताभिरपि प्रतिदह ॥ २३ ॥

२३. अग्नि, भञ्जक कर्म करनेवाले राक्षसों को तुम व्यापक तेज
से जलाओ । तपते हुए खड्गों से भी उन्हें जलाओ ।

प्र॒त्य॒ग्नेमि॒थुना॑द॒हया॒तु॒धाना॑किमी॒दिना॑ ।

सं॒त्वा॒शि॒शामि॑जागृ॒ह्यद॑ब्धंविप्र॒मन्म॑भिः ॥ २४ ॥

प्र॒ति॑ । अ॒ग्ने॒ । मि॒थुना॑ । द॒ह॒ । या॒तु॒धा॒ना॑ । कि॒मी॒दिना॑ । स॒म् ।

त्वा॒ । शि॒शा॒मि॒ । जा॒गृ॒हि॒ । अ॒द॒ब्धम् । वि॒प्र॒ । म॒न्म॑भिः ॥ २४ ॥

हेअग्ने त्वं मिथुना मिथुनभूतानि किमीदिना किमिदानामिति येचरन्ति तेकिमीदिन-
स्तान् । तथाच यास्कः—किमीदिनेकिमिदानीमितिचरतेकिमिदंकिमिदमितिचेति । यातुधाना-
न् रक्षसान् प्रतिदह किंच हेविप्र मेधाविन्अग्ने अदब्धं केनाप्यर्हिसितं त्वा त्वां मन्मभिः स्तु-
तिभिरहं संशिशामि स्तौमीत्यर्थः अतस्त्वं जागृहि निद्रां माकुरु बुद्ध्यस्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

२४. स्त्री-पुरुष में कहाँ क्या है, इस बात को देखते हुए घूमनेवाले
राक्षसों को जलाओ । मेधावी अग्नि, तुम्हें कोई मार नहीं सकता ।
स्तुतियों से मैं तुम्हें स्तुत करता हूँ । जागो ।

अथ पंचविंशी-

प्रत्यग्नेहरसाहरःशृणीहिविश्वतःप्रति ।

यातुधानस्यरक्षसोबलंविरुजवीर्यम् ॥ २५ ॥ ९ ॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।

यातुधानस्य । रक्षसः । बलम् । वि । रुज । वीर्यम् ॥ २५ ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वं हरसा त्वदीयेन तेजसा तथाच्यास्कः—हरोहरतेज्योतिर्हरउच्यतेइति । यातु-
धानस्य राक्षसस्य हरोहरणशीलं बलं प्रतिशृणीहि नाशयेत्यर्थः । तथा रक्षसोराक्षसस्य वी-
र्यं च विरुज भ्रंजय ॥ २५ ॥

२५. अग्नि, अपने तेज से राक्षसों के तेज को चारों ओर नष्ट
कर दो । राक्षसों के बल-वीर्य को नष्ट कर डालो ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

हविष्णान्तमित्येकोनविंशत्यृचं चतुर्थसूक्तं त्रैष्टुभं मूर्धन्वानृषिः सचांगिरसोवामदेव्योवा
सूर्योविश्वानरगुणकोमिश्रसमुदितौदेवता तथाचानुक्रान्तं—हविरेकोनांगिरसोमूर्धन्वान्वामदेव्यो-
वासूर्यवैश्वनरीयमिति । व्यूढस्य दशरात्रस्य पंचमे हन्याग्निमारुते एतद्वैश्वानरीयं निविद्धानं ।
सन्निवृत्तं—हविष्णान्तमग्निर्होतागृहपतिःसराजेति ।

तत्र प्रथमा—

हविष्णान्तमजरंस्वर्विदिदिविस्पृश्याहुतंजुष्टमग्नौ ।

तस्यभर्मणेभुवनायदेवाधर्मणेकंस्वधयापप्रथन्त ॥ १ ॥

हविः । पान्तम् । अजरम् । स्वःस्वर्विदि । दिविस्पृशि ।

आहुतम् । जुष्टम् । अग्नौ । तस्य । भर्मणे । भुवनाय ।

देवाः । धर्मणे । कम् । स्वधया । पप्रथन्त ॥ १ ॥

पान्तं पानीयं सोमात्मकं अजरं जरारहितं जुष्टं देवानां प्रियं युद्धविः स्वर्विदिस्वर्यं
स्पृशेदितरि दिविस्पृशि दिविस्पृश्यग्नावाहुतमभिहुतं तस्य सोमात्मकस्य हविषोभर्मणे
भरणाय भुवनाय भावनाय च धर्मणे धारणाय च कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं देवाः स्व-

ध्यात्वेन पप्रथन्त प्रथयन्ति । तथाच यास्कः—हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदिदिविस्पृश्याभि-
हुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैते ऋग्ः सर्वे ऋग्ः कर्म ऋग्देवा इममग्निमग्नेनापप्र-
थन्तेति ॥ १ ॥

१. पीने के योग्य, चिर नूतन और देवों के द्वारा सेवित] सोमरस
स्वर्गस्थ और आकाशस्पर्शी अग्नि में हुत किया गया है । उसी के उत्पा-
दन, परिपूरण और धारण के लिए देवता लोग सुखकर अग्नि को वर्द्धित
करते हैं ।

गी० भुव० न० त० म० सा० प० गू० हू० म० वि० स्त्वं र० भव० ज्ञा० ते अ० ग्नौ ।

तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापो रणय० ओषधीः स० ख्ये अ० स्य ॥ २ ॥

गी० भु० न० म० त० म० सा० । अ० प० गू० हू० म० । आ० वि० । स्त्वं । अ० भव० त् ।

जा० ते । अ० ग्नौ । तस्य । देवाः । पृथिवी । द्यौः । उ० त । आपः ।

अ० रणय० न० । ओषधीः । स० ख्ये । अ० स्य ॥ २ ॥

गी० पूर्वनिगी० तमसान्धकारेणापगूढमाच्छादितं स्वः सर्वभुवनमग्नौ यस्मिन् वैश्वानरे
जाते उत्पन्ने सत्याविरभवदाविर्भवति तस्यास्य वैश्वानरस्याग्नेः सख्ये सखिकर्मणि देवा इ-
न्द्रादयः पृथिवीभूमिश्च द्यौश्चापोन्तरिक्षं चोदकानि चोषधीरोषध्यश्चारणयन्त्रमन्त्रं प्रीतिं कृ-
षन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

२. अन्धकार भुवन का घास करता है । उसमें भुवन अन्तर्धान
होता है । अग्नि के प्रकट होने पर सब प्रसन्न होते हैं । देवता, आकाश,
जल, वृक्ष आदि सभी सन्तुष्ट होते हैं ।

दे० वेभिः । नि० वि० षितो० य० ज्ञि० येभिः । अ० ग्नि० स्तो० षा० णि० अ० ज० रं० बृ० ह० न्तं० म० ।

यो० भा० नु० ना० पृ० थि० र्वा० द्या० मु० ते० मा० मा० त० तान० रो० द० सी० अ० न्त० रि० क्ष० म० ॥ ३ ॥

दे० वेभिः । नु । इ० षितः । य० ज्ञि० येभिः । अ० ग्नि० स्तो० षा० णि० अ० ज० रं० म० ।

बृ० ह० न्तं० म० । यः । भा० नु० ना० पृ० थि० र्वा० द्या० मु० ते० मा० मा० त० तान० रो० द० सी० अ० न्त० रि० क्ष० म० ।

आ० इ० त० तान० । रो० द० सी० इति । अ० न्त० रि० क्ष० म० ॥ ३ ॥

यज्ञियेभिर्यज्ञाहै देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिर्नुक्षिप्रमिषितोऽहमजरं जरारहितं बृहन्तं महा-
न्तमग्निं तं वैश्वानराग्निं स्तोषाणि स्तौमि यो वैश्वानराग्निर्भानुना तेजसा पृथिवीभूमिमुतापि
चेमां द्यां दिवं चान्तरिक्षं च ततानोति तदेव दर्शयति रोदसी द्यावापृथिव्यौ चाततानोति
विस्तारयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. यज्ञ-भाग-प्राही देवों ने मुझे प्रवृत्ति दी है; इसलिए मैं अजर और
विशाल अग्नि की स्तुति करता हूँ । अग्नि ने अपने तेज से पृथिवी और
आकाश के मध्यस्थ स्थान और द्यावापृथिवी को विस्तारित कर डाला ।

अथ चतुर्थी—

योहोतासीत्प्रथमोदेवजुष्टोयंसमाञ्ज्याज्येनावृणानाः ।

सपत्त्रित्वरंस्थाजगद्यच्छात्रमग्निरकृणोज्जातवैदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवजुष्टः । यम् । समऽआञ्जम् ।

आज्येन । वृणानाः । सः । पत्त्रि । इत्वरम् । स्थाः । जगत् ।

यत् । श्वात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । जातवैदाः ॥ ४ ॥

यौवैश्वानरोग्निर्देवजुष्टोदेवैः सेवितः प्रथमोमुख्योहोतासीत् अभूत् यंच वैश्वानरार्घिं यजमानावृणाना आज्येन समांजन् समंजन्ति जातवैदाः जातप्रज्ञोजातधनोवा सवैश्वानरोग्निः पत्त्रि पतनशीलं पक्षिजातं इत्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थाः स्थावरं वृक्षादिरूपं चजगत् स्थावरं जंगमंच जगदित्यर्थः श्वात्रं क्षिप्रमेवाकृणोदजनयत् । तथाचयास्कः—सपत्त्रित्वरंस्थावरंजंगमंचयत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवैदाइति ॥ ४ ॥

४. जो वैश्वानर अग्नि देवों के द्वारा सेवित और मुख्य होता हुए थे और जिन्हें वर चाहनेवाले यजमान लोग घृत से युक्त करते हैं, उन्हीं अग्नि ने उड़नेवाले पक्षियों, गतिशील सर्प आदि को और स्थावर-जङ्गमात्मक जगत् को शीघ्र उत्पन्न किया ।

यज्जातवेदोभुवनस्यमूर्धन्मतिष्ठोअग्नेसहरोचनेन ।

तत्त्वाहेममतिभिर्गीर्भिरुक्थैःसयज्ञियोअभवोरोदसिप्राः ॥ ५ ॥ १० ॥

यत् । जातवैदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्ने । सह ।

रोचनेन । तम् । त्वा । अहेम । मतिभिः । गीःभिः । उक्थैः ।

सः । यज्ञियः । अभवः । रोदसिप्राः ॥ ५ ॥ १० ॥

हे जातवेदोजातप्रज्ञाग्ने यद्यस्त्वं भुवनस्य त्रैलोक्यस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेनादित्येन सहातिष्ठः स्थितवानसि तं वैश्वानरार्घिं त्वा त्वां मतिभिरर्चनीयाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिरुक्थशस्त्रैः अहेम प्रपद्यामहे । हिगतावितिधातुः सवैश्वानरस्त्वं रोदसिप्राः द्यावापृथिव्योः पूरयित्वा यज्ञियोयज्ञार्हश्च भवः भवसि ॥ ५ ॥

५. ज्ञाता अग्नि, जो तुम त्रिलोक के सिर पर; आदित्य के साथ, रहते हो, उन तुमको हम सुन्दर स्तुतियों के द्वारा प्राप्त करते हैं । तुम द्यावापृथिवी के पूरक और यज्ञ-योग्य हो ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथ षष्ठी—

मूर्धाभुवोभवतिनक्तमग्निस्ततःसूर्यो जायते प्रातरुद्यन् ।

मायामुतुयज्ञियानामेतामपोयत्तूर्णिश्चरति प्रजानन् ॥ ६ ॥

मूर्धा । भुवः । भवति । नक्तम् । अग्निः । ततः । सूर्यः । जायते ।

प्रातः । उतरुद्यन् । मायाम् । उँ इति । तु । यज्ञियानाम् ।

एताम् । अपः । यत् । तूर्णिः । चरति । प्रजानन् ॥ ६ ॥

अग्निर्वैश्वानरोऽग्निर्नक्तं रात्रौ भुवोभूतजातस्य मूर्धा शिरोवद् प्रधानभूतोभवति रात्रौ सर्व-
प्राणिनामालोकस्य तदधीनत्वाद् ततोरात्रेरनन्तरं प्रातरुद्यन् सूर्यो जायते अहनि । स एव वैश्वान-
रोऽग्निः सूर्यो भवतीत्यर्थः । किंच यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां देवानां मायामु प्रज्ञामेवैतां मन्यते कव-
य इति शेषः । यत्प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यः तूर्णिस्त्वरमाणः सचपोन्तरिक्षं कर्मवाचरति । त-
था च यास्कः—मूर्धामूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते
प्रातरुद्यन् स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्रजानन् स-
र्वानि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाप्नोति ॥ ६ ॥

६. रात्रि-काल में अग्नि, सारे प्राणियों के मस्तक-स्वरूप होते हैं
और प्रातःकाल सूर्यरूप से उदित होते हैं । इन्हें यज्ञ-सम्पादक देवों की
प्रज्ञा कहा जाता है । अग्नि विचार-पूर्वक सभी स्थानों में शीघ्र-शीघ्र
विचरण करते हैं ।

अथ सप्तमी—

दृशेन्यो यो महिना समिद्धे अरोचत दिव्यो निर्विभावा ।

तस्मिन् नम्रौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुस्तनूपाः ॥ ७ ॥

दृशेन्यः । यः । महिना । समिद्धः । अरोचत । दिव्यो निः ।

विभावा । तस्मिन् । अम्रौ । सूक्तवाकेन । देवाः । हविः ।

विश्वे । आ । अजुहवुः । तनूपाः ॥ ७ ॥

यो वैश्वानरोऽग्निः महिना महत्त्वेन दृशेन्यः सर्वदर्शनीयः समिद्धः सम्यक् दीप्तो दिवि यो-
निः द्युस्थानो विभावा दीप्तिमांश्च सन्नरोचत दीप्यते तस्मिन् वैश्वानरेऽम्रौ तनूपाः शरीराणां

रक्षकाः विश्वे सर्वे देवाः सूक्तवाकेनेदं दद्यावापृथिवीत्यादिनावाक्येन स्तोत्राणां वचनेन वा हविराजुहवुराभिमुख्येन जुहवुः ॥ ७ ॥

७. जो अग्नि, विशेषरूप से प्रज्वलित होकर, सुन्दर सूर्ति धारण कर और आकाश में स्थान ग्रहण करके, दीप्ति के साथ, शोभा पाने लगे, उन्हीं अग्नि में शरीररक्षक सारे देवता लोगों ने, सुष्ठु-पाठ करते हुए, हवि प्रदान किया ।

सूक्तवाकं प्रथममादिदग्निमादिहृविरजनयन्त देवाः ।

स एषां यज्ञोऽभवत्तनूपास्तं द्यौर्वेदतं पृथिवीतमर्षः ॥ ८ ॥

सूक्तवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् ।

हविः । अजनयन्त । देवाः । सः । एषाम् । यज्ञः । अभवत् ।

तनूपाः । तम् । द्यौः । वेद । तम् । पृथिवी । तम् । अर्षः ॥ ८ ॥

सूक्तवाकमिति प्रथमं पूर्वं सूक्तवाकमिदं दद्यावापृथिवीत्यादिवाक्यं मनसा निरूपयन्ति आदिदनन्तरं एवाग्निमथनेनोत्पादयन्ति आदिदनन्तरमेव देवाः हविरजनयन्त जनयन्ति सवैश्वानरोऽग्निरेषां देवानां यज्ञोऽयष्टव्योऽभवद्भवति सतनूपाः शरीराणां रक्षिताश्च भवति तमग्निं द्यौः द्युलोको वेद जानाति तमग्निं पृथिवी भूमिरपि च जानाति तमग्निमपोन्तरिक्षं च जानाति ॥ ८ ॥

८. प्रथम देवता लोग “द्यावापृथिवी” आदि वाक्यों का मन से निरूपण करते हैं । पश्चात् अग्नि को उत्पन्न करते हैं—हवि को भी प्रकट करते हैं । अग्नि देवों के यजनीय हैं । वे शरीर-रक्षक हैं । उन अग्नि को द्युलोक, पृथिवी और अन्तरिक्ष जानते हैं ।

यं देवासो जनयन्त अग्नियस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा ।

सो अर्चिषा पृथिवीं द्यामुते मामृजुयमानोऽतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

यम् । देवासः । अजनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुहवुः ।

भुवनानि । विश्वा । सः । अर्चिषा । पृथिवीम् । द्याम् । उत ।

इमाम् । ऋजुयमानः । अतपत् । महित्वा ॥ ९ ॥

यं वैश्वानरमग्निं देवासो देवा अजनयन्त उत्पादितवन्तः यस्मिन् श्रोत्रे वैश्वानराग्नौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतान्याजुहवुः आभिमुख्येनाजुहवुः सर्वमेधे वैश्वानरोऽग्निरर्चिषा ते जसा पृथिवीमन्तरिक्षमपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठाव द्यां दिवं च उतापि चेमां भूमिं च ऋजुयमानः ऋजुगमनो महित्वा महत्वेनातपत् सर्वं तपति ॥ ९ ॥

९. जिन अग्नि को देवों ने उत्पन्न किया और "सर्वमेव" नामक यज्ञ में जिनमें सारी वस्तुओं का हवन किया जाता है, वे ही अग्नि सरल-गामी होकर अपनी विशाल ज्वाला के द्वारा द्यावापृथिवी को ताप देने लगे।

स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभीरोदसिप्राम् ।

तमू अकृण्वन्नेधाभुवेकंस ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥ १० ॥ ११ ॥

स्तोमेन । हि । दिवि । देवासः । अग्निम् । अजीजनन् । शक्तिः ।

रोदसिप्राम् । तम् । ऊँ इति । अकृण्वन् । नेधा । भुवे । कम् ।

सः । ओषधीः । पचति । विश्वरूपाः ॥ १० ॥ ११ ॥

देवासो देवाः शक्तिभिः कर्मभिः रोदसि प्रां द्यावापृथिव्योरापूरयितारं अग्निं सूर्यात्मकं दिवि द्युलोके स्तोमेन हि स्तुत्या खलु अजीजनन्नुत्पादितवन्तः अपि च तमु तमेव कं सुख करमग्निं यज्ञे नेधाभुवेनेधाभावायाकृण्वन् कुर्वन्ति सपृथिव्यां वर्तमानो विश्वरूपाः सर्वरूपा ओषधीर्ब्रह्माद्यास्तेन तेनोपकारेण पचति । अत्र यास्कः—स्तोमेन यं हि दिवि देवासो अग्निमजीजनन् शक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणं तमकुर्वन्नेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः यदस्य दिवितृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणमिति ॥ १० ॥

१०. द्यावापृथिवी को परिपूर्ण करनेवाले अग्नि को देवलोक में देवों ने अपनी शक्ति से, केवल स्तुति के द्वारा, उत्पन्न किया । उन सुखावह अग्नि को उन्होंने तीन भावों (पृथिवी, अन्तरिक्ष और द्यौ) से बनाया । वे ही अग्नि ओषधि, ब्रीहि आदि सब वस्तुओं को परिणत अवस्था में ले

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथैकादशी—

यदेदैनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ।

यदा चरिष्णूमिथुनावभूतामादिप्रापश्यन् भुवनानि विश्वा ॥ ११ ॥

यदा । इत् । एनम् । अदधुः । यज्ञियासः । दिवि । देवाः ।

सूर्यम् । आदितेयम् । यदा । चरिष्णू इति । मिथुनौ । अभूताम् ।

आत् । इत् । प्र । अपश्यन् । भुवनानि । विश्वा ॥ ११ ॥

यदेद्यदैव प्रातरादितेयमदितेः पुत्रं सूर्यमेनमग्निं च यज्ञियासो यज्ञार्हाः देवादिवि द्युलोके अदधुः घृतवन्तः यदा चेमौ चरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ मिथुनावभूतां प्रादुरभूतां आदिदन्तरमेव विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्रापश्यन्तौ पश्यन्ति । अत्र यास्कः—यदैकं

मदधुर्यज्ञियाःसर्वेदिविदेवाः सूर्यमादितेयमदितेःपुत्रं यदाचरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा स
हचारिणावुषाश्चादित्यश्चमिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा शुडितिनामकरणस्थकारोवा न
यतिः परोवनिर्वासमाश्रितावन्योन्यं नयतोवनुतोवामनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेवमेथन्तावन्योन्यं
वनुतईतिवेति ॥ ११ ॥

११. यज्ञ-योग्य देवों ने जिस समय इन अग्नि और अदिति-पुत्र सूर्य
को आकाश में स्थापित किया, उस समय वे दोनों युग्म-रूप होकर विच-
रण करने लगे । उस समय सारे प्राणी उन्हें देख सकें ।

विश्वस्माअग्निभुवनायदेवावैश्वानरंकेतुमह्नामकृण्वन् ।
आयस्ततानोषसोविभातीरपोऊर्णोतितमोअर्चिषायन् ॥ १२ ॥
विश्वस्मै । अग्निम् । भुवनाय । देवाः । वैश्वानरम् । केतुम् ।
अह्नाम् । अकृण्वन् । आ । यः । ततान् । उषसः । विभातीः ।
अपो इति । ऊर्णोति । तमः । अर्चिषा । यन् ॥ १२ ॥

देवाइन्द्रादयोविश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय वैश्वानरं विश्वनरहितं अग्निमह्नां दिवसानां
केतुं प्रज्ञापकमकृण्वन् अकुर्वन् योवैश्वानराग्निरुषसोविभातीर्विविधं दीप्यमानाआततान वि-
स्तारयति किंच सोयं यन् गच्छन् तमोन्धकारमर्चिषा तेजसापोऊर्णोति अपगमयति ॥ १२ ॥

१२. मनुष्य-हितेयी अग्नि को सारे संसार के लिए देवों ने दिन की
पताका माना है । वे अग्नि विशिष्ट दीप्तिवाले प्रभात को विस्तृत करते
हैं और जाते हुए अपनी ज्वाला से सारे अन्धकार को घिनष्ट करते हैं ।

अथ त्रयोदशी-

वैश्वानरंकवयोयज्ञियासोअग्निदेवाअजनयन्नजुर्यम् ।
नक्षत्रंप्रत्नमर्भिनच्चरिष्णुयक्षस्याध्यक्षंतविषंबृहन्तम् ॥ १३ ॥
वैश्वानरम् । कवयः । यज्ञियासः । अग्निम् । देवाः । अजनयन् ।
अजुर्यम् । नक्षत्रम् । प्रत्नम् । अर्भिनत् । चरिष्णु । यक्षस्य ।
अधिऽअक्षम् । तविषम् । बृहन्तम् ॥ १३ ॥

कवयोमेधाविनोयज्ञियासोयज्ञार्हायज्ञसंपादिनोवा देवाअजुर्यं जरावर्जितमहिंस्यं वा
वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकमग्निं अजनयन्नुत्पादितवन्तः । सच देवैरुत्पादितोऽग्निर्नक्षत्रं
कृत्तिकादि प्रत्नं पुराणं चरिष्णु चरणशीलं यक्षस्य यक्षतिः पूजार्थः प्रयक्षमित्यादौ दर्शनात्

यक्षस्य पूज्यस्य देवस्याध्यक्षं पत्यक्षं स्वामिनं वा तविषं वृद्धं बृहन्तं महान्तममिनत् हिं-
सितवान् तेजसाभिभूतवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. मेघावी और यज्ञ-योग्य देवों ने अजर सूर्यात्मक (वैश्वानर) अग्नि को उत्पन्न किया। जिस समय अग्नि स्थूल और विराट् होते हैं, उस समय आकाश में चिर काल से विहरण-शील नक्षत्र को देवों के सामने ही वे निष्प्रभ कर डालते हैं।

वैश्वानरं विश्वहादीदिवांसमन्नैरग्निं कविमच्छावदामः ।

यो महिम्ना परिबभूवोर्वी उतावस्तादुत देवः परस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम् । विश्वहा । दीदिवांसम् । मन्नैः । अग्निम् । कविम् ।

अच्छ । वदामः । यः । महिम्ना । परिबभूव । उर्वी इति ।

उत । अवस्तात् । उत । देवः । परस्तात् ॥ १४ ॥

विश्वहा सर्वदा दीदिवांसं दीप्तं कविं क्रान्तप्रज्ञं वैश्वानरमग्निं मन्नैरच्छावदामोभिष्टुमः ।
यो वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेनोर्वी द्यावापृथिव्यौ परिबभूव परिभवति उतापिचायमवस्ताद
अधस्तादुतपति उतापिचायं सूर्यात्मको देवः परस्तादुपरिष्ठाच्च तपतीति शेषः ॥ १४ ॥

१४. सर्वदा दीप्त, क्रान्तप्रज्ञ और विश्व-हितेषी अग्नि की, मन्त्रों से हम, स्तुति करते हैं। वैश्वानर अग्नि अपनी महिमा से द्यावापृथिवी को परिभूत करते हैं। अग्नि नीचे-ऊपर तपते हैं।

द्वेऽसुती अश्रुणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेतियदन्तरापितरं मातरं च ॥ १५ ॥ १२ ॥

द्वे इति । सुती इति । अश्रुणवम् । पितृणाम् । अहम् । देवानाम् ।

उत । मर्त्यानाम् । ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् ।

एति । यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥ १५ ॥ १२ ॥

पितृणां च देवानां च उतापि च मर्त्यानामनुष्याणां च द्वे सुती द्वौ मार्गौ देवयानपितृया-
णाख्यौ अहमश्रुणवमश्रुणवं यत् विश्वं पितरं पालकत्वेन पितृभूतं द्यां मातरं च धारकत्वेन मातृ-
भूतां पृथिवीं चान्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तदिदं विश्वमग्निना संस्कृतं सदेजदेवलोको
पितृलोको गच्छत् ताभ्यां देवयानपितृयाणाख्याभ्यां मार्गाभ्यामेति गच्छति । तौ च मार्गौ भगव-
दादेशितौ—अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ १ ॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासादक्षिणायनं । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २ ॥

शुक्लकृष्णो गतीत्येते जगत्तः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्तते पुनः ॥ ३ ॥ नैते सृती-
पार्थजाननयोगीमुह्यतिकश्चेति ॥ १५ ॥

१५. पितरों, देवों और मनुष्यों के दो मार्गों (देवयान और पितृयान) को मने सुना है । यह सारा संसार अप्रसर होते-होते उन्हीं मार्गों को प्राप्त करता है अर्थात् जो कोई माता-पिता के बीच जन्मा हुआ है, उसके लिए इन दोनों के अतिरिक्त कोई गति नहीं है ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥ १२ ॥

द्वे समीची विभृतश्चरन्तं शीर्षतो जातं मनसा विमृष्टम् ।

स प्रत्यङ् विश्वा भुवनानि तस्थान् प्रयुच्छन्तरणि भ्राजमानः ॥ १६ ॥

द्वे इति । समीची इति समृद्धीची । विभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः ।

जातम् । मनसा । विमृष्टम् । सः । प्रत्यङ् । विश्वा ।

भुवनानि । तस्थौ । अप्रयुच्छन् । तरणिः । भ्राजमानः ॥ १६ ॥

समीची संगते द्वावापृथिव्यौ चरन्तं गच्छन्तं शीर्षतः शिरस्तो जातमुत्पन्नं तथाच निगमा-
न्तरं—उत्तमन्येहमेनमनयोर्हि शिरस्तोयं प्रातर्जायत इति । यद्वा सर्वशिरोभूतादादित्या जातमित्य-
र्थः । मनसा मन्यति रचितकर्मा अर्चनीयया स्तुत्या विमृष्टं शोधितं संस्कृतं अग्निं विभ्रतो धा-
रयतः सो प्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् तरणिः क्षिप्रकारी भ्राजमानो दीप्यमानोऽग्निः विश्वा विश्वानि
भुवनानि प्रत्यङ्गभिमुखस्तस्थौ तिष्ठति । तथाच श्रूयते—तस्मात्सर्वेष्वमन्यन्ते मां प्रत्युदगा-
दिति ॥ १६ ॥

१६. जो सूर्य के मस्तक से उत्पन्न हुए हैं, जिन्हें स्तुतियों से परिपुष्ट किया जाता है और जो जब विचरण करते हैं, सब उन्हें द्वावापृथिवी धारण करते हैं, वे रक्षक कभी अपने कर्म में शिथिलता नहीं करते—
वे दीप्त होते-होते सारे जगत् में सुख से रहते हैं ।

यत्रा वदेते अवरः परं यज्ञान्योः कतरो नौ विवेद ।

आशोकुरित्संधमादं सखायो न क्षन्त यज्ञं कइदं विवोचत् ॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञान्योः । कतरः । नौ ।

वि । वेद । आ । शोकुः । इत् । संधमादम् । सखायः ।

न क्षन्त । यज्ञम् । कः । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

यत्र यस्मिन्काले अवरः पार्थिवोऽग्निर्देव्यो होता परश्च मध्यमो वायुश्चोभौ वदेते विवादं कुर्वन्ति यज्ञन्योर्यज्ञस्य नेत्रोनौ आवयोर्मध्ये कतरो भूयिष्ठं यज्ञं विवेद वेत्ति तत्र सखायः समानख्या-
नाऋत्विजः सधमादं यज्ञं आशेकुः कर्तुं शक्नुवन्ति तथा यज्ञं नक्षन्ताश्रुवते नुतिष्ठन्ति च ये तेषां
विदुषां यज्ञमश्रुवानानां मध्ये कोविद्वान् अनुष्ठाता वेदमस्य विवादस्य निर्णयरूपं वाक्यं विवोचत्
ब्रवीति माध्यमिकमिममग्निं ब्रवीति । तथा च यास्कः—यत्र विवेदेते देव्यौ होतारावयंचाग्निरसौ च-
मध्यमः कतरोनौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनं समानाख्यानाऋत्विजस्तेषां यज्ञं सम-
श्रुवानानां कोनइदं विवक्ष्यतीति ॥ १७ ॥

१७. जिस समय पार्थिव अग्नि और मध्यम अग्नि वा वायु आपस
में विवाद करते हैं कि, हम दोनों में यज्ञ को कौन जानता है, उस समय
बन्धु ऋत्विक् यज्ञ करते हैं । परन्तु उनमें से कोई भी इस विवाद का
निर्णय नहीं कर सकता ।

कत्यग्रयः कतिसूर्यासः कत्युषासः कत्युस्विदापः ।

नोपस्विजं वः पितरो वदामि पृच्छामिवः कवयो विद्वन्नेकम् ॥ १८ ॥

कर्ति । अग्रयः । कर्ति । सूर्यासः । कर्ति । उषसः । कर्ति ।

ऊँ इति । स्वित् । आपः । न । उपस्विजम् । वः । पितरः ।

वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विद्वन्ने । कम् ॥ १८ ॥

एवं विवदमानावग्निवायु पितृन् प्रश्नमेयतुः तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति कत्यग्रयः अग्रयः
कति कतिसंख्याकाः सूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः उषासः उषसश्च कति आपश्च कति
उइति पूरणः स्विच्छब्देन विचारणार्थः । हे पितरो वयुष्माकं उपस्विजमुपस्विजमिति स्पर्धायु
क्तं वचनमुच्यते पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतत् न वदामि न वक्ष्यामि किं तर्ह्यहमजानन् हे कवयो मेधा
विनोयुष्मान् विद्वन्ने विज्ञानाय कं वचनमुच्यते पूर्वोक्तं सुखं स्वरूपपर्यालोचनक्लेशमन्तरेण पृ
च्छामि । अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि—एकएवाग्निर्वहुधा समिद्ध एकः सूर्यो वि
श्वमनुप्रभूतः । एकैवोषाः सर्वमिदं विभात्येकं वा इदं विवभूव सर्वमिति ॥ १८ ॥

१८. पितरो, मैं तुम लोगों से तर्क-वितर्क की बातें नहीं करता,
केवल भली भाँति जानने के लिए जिज्ञासा करता हूँ कि, अग्नि कितने हैं,
सूर्य कितने हैं, उषाएँ कितनी हैं और जल-देवियाँ कितनी हैं ।

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं मुपपण्यो देवसंते मातरि श्वः ।

तावद्दधात्युपयज्ञमायन्ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ १९ ॥ १३ ॥

१ नि० ७. ३० । २ ऋक्संहितायां षष्ठादिकस्य चतुर्थाध्याये त्रयोदशवर्गानन्तरं
अष्टादशवर्गात्मिकं वालखिल्यं पठ्यते. तत्र षोडशवर्गो द्वितीयोयं मन्त्रः ।

यावत्सुमात्रम् । उषसः । न । प्रतीकम् । सुष्टुपुण्यः । वसते ।
 मातरिष्वः । तावत् । दधाति । उप । यज्ञम् । आदयन् ।
 ब्राह्मणः । होतुः । अवरो । निःसीदन् ॥ १९ ॥ १३ ॥

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये यः प्रश्नः तस्य निर्णयं अनया वदन्ति हे मातरिष्वः मा-
 तर्यन्तरिक्षे श्वसन् माध्यमिक वायो यावन्मात्रं यावदेव सुपुण्यः सुपतनारात्रयउषसः प्रतीकं
 मुखं प्रकाशारव्यं दर्शनं वा नेति पूरणः वसतेआछादयन्ति तावदेव ब्राह्मणोहोता अवरो-
 निष्कृष्टोहोतुरस्याग्नेर्वैश्वानरस्य दैव्यस्य होतुज्ञानं निषीदन् हौत्रं कर्म कर्तुमुपविशन् यज्ञ-
 मायन् उपगच्छन् उपदधाति होतुकर्मस्वबुद्धौ धारयति । तथाचयास्कः—यावन्मात्रमुषसः-
 प्रत्यक्तंभवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेहीति यथासुपुण्यः
 सुपतनाएतारात्रयोवसतेमातरिष्वज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणोहोता-
 स्याग्नेर्होतुरवरोनिषीदन् होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयोभवतीति ॥ १९ ॥

१९. वायु, जब तक रातें उषा के सुरु का ठकना नहीं हटा देती हैं,
 तभी तक निम्नस्थ पार्थिव अग्नि आकर यज्ञ के पास स्थान ग्रहण करते
 हैं । वे ही होता हैं और वे ही स्तोता हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रंस्तवेत्यष्टादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रान्तंच—इन्द्रं-
 स्तव झूना रेणुरिति । सूर्यस्तुचाम्येकाहे इदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानं । सूत्रितंच—सूर्य-
 स्तुतायशस्कामः पिबासोममिन्द्रंस्तवेति माध्यंदिनइति ।

तत्र प्रथमा—

इन्द्रंस्तवानृत्तमंस्यस्यमहाविबबाधेरोचनाविज्मोअन्तान् ।
 आयःपप्रौचर्षणिधृद्वरोभिःप्रसिन्धुभ्योरिरिचानोमहित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृत्तमम् । यस्य । महा । विबबाधे । रोचना ।
 वि । ज्मः । अन्तान् । आ । यः । पप्रौ । चर्षणिधृत् । वरः । भिः ।
 प्र । सिन्धुभ्यः । रिरिचानः । महित्वा ॥ १ ॥

हे स्तोतस्त्वं नृतमं नेतृतममिन्द्रं स्तव स्तुहि यस्येन्द्रस्य मह्ना महत्त्वं विभक्तिव्यसंयमः
रोचना परेषां तेजांसि विवबाधे विबाधते अभिभवतीत्यर्थः विज्मः पृथिव्याश्चान्तान् पर्यन्तान-
भिभवति यश्चेन्द्रश्चर्षणीधृन्मनुष्याणां धर्ता सिन्धुज्यः समुद्रेज्योपि महित्वा महत्वेन प्ररि-
चानः प्रवर्धमानश्च सन् वरोभिस्तमसां वारकैस्तेजोभिरापप्रौ धवापृथिव्यावापूरयति ॥ १ ॥

१. स्तोता, नेताओं में श्रेष्ठ इन्द्र की स्तुति करो । इन्द्र की महिमा
सबके तेज को अभिभूत कर देती है । वे मनुष्यों को धारण करते हैं ।
उनकी महिमा समुद्र से भी अधिक है—उनका तेज सारे संसार को परि-
पूर्ण करता है ।

ससूर्यः पर्युख्वरांस्येन्द्रो ववृत्त्या द्रथ्येव चक्रा ।

अतिष्ठन्तमपस्यं न सर्गं कृष्णा तमांसि त्विष्या जघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । इन्द्रः । ववृत्त्यात् । रथ्या इव ।
चक्रा । अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा ।
तमांसि । त्विष्या । जघान् ॥ २ ॥

सूर्यः सुवीर्यः सः प्रसिद्धः इन्द्रः उरुं बहूनि वरांसि तेजांसि पर्याववृत्त्यात्पर्यावर्तयति ।
तत्र दृष्टन्तः—रथ्येव यथासारथी रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राण्यावर्तयति तद्वदित्यर्थः । किंच
सोयमतिष्ठन्तं शीघ्रं गच्छन्तमपस्यं न कर्मण्यमिव सर्गं सृज्यत इति सर्गोऽश्वस्तं कृष्णा कृष्णा-
नि तमांसि त्विष्या दीप्त्या जघान हन्ति ॥ २ ॥

२. वीर्यशाली इन्द्र अपने समस्त तेज को वैसे ही चारों ओर घुमाते
हैं, जैसे रथी चक्र को घुमाता है । काला अन्वकार एक स्थायी और अदृश्य
सृष्टि के समान है । इन्द्र अपनी ज्योति से उसे नष्ट करते हैं ।

समानमस्माननपावृदचक्ष्मया दिवो असमं ब्रह्म नव्यम् ।

वियः पृष्ठेव जनिमान्यर्य इन्द्रश्चिकाय न सखायभीषे ॥ ३ ॥

समानम् । अस्मै । अनपवृत् । अर्च । क्ष्मया । दिवः ।

असमम् । ब्रह्म । नव्यम् । वि । यः । पृष्ठा इव । जनिमानि ।

अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

हे स्तोतस्त्वं समानं मया सहानपावृदपगतिरहितं क्ष्मया दिवो दिवः पृथिव्याश्चासमं
अत्यन्तमतिरिक्तं महदित्यर्थः । नव्यं नवतरमन्यैररुतपूर्वं ब्रह्म स्तोत्रमस्मा इन्द्रायार्चोच्चारय ।

इन्द्रो जनिमानि यज्ञे यज्ञेषु जातानि पृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणि वार्योरीन् शत्रून् विचिकाय विचिनोति सखायं च नेषे नेच्छति ॥ ३ ॥

३. स्तोता, मेरे साथ मिलकर उन इन्द्र के लिए एक ऐसे नये स्तोत्र का उच्चारण करो, जो निकृष्ट न हो और जो द्यावापृथिवी में निरूपम हो। वे यज्ञ में उच्चारित स्तुतियों को पाने के लिए भी जैसे इच्छुक होते हैं, वैसे ही शत्रुओं को देखने के लिए भी व्यस्त होते हैं। वे अनिष्ट के लिए बन्धु को नहीं चाहते।

इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रेरयं सगरस्य बुध्नात् ।

यो अक्षेणेव चक्रिया शचीभिर्विष्वक् तस्तम्भं पृथिवीमुत द्याम् ॥ ४ ॥

इन्द्राय । गिरः । अनिशितऽसर्गाः । अपः । प्र । ईरयम् ।

सगरस्य । बुध्नात् । यः । अक्षेणऽइव । चक्रिया । शचीभिः ।

विष्वक् । तस्तम्भं । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥ ४ ॥

इन्द्रायेन्द्रार्थं अनिशितसर्गा अतनूकृतविसर्गा उपर्युपरिवर्तमाना या गिरः स्तुतयस्ताभिर्गीभिः सगरस्यान्तरिक्षस्य सगरः समुद्रइत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् बुध्नात् प्रदेशात् अपउदका नि प्रेरयं प्रेरयामि इन्द्रः शचीभिः कर्मभिः पृथिवीमुतापि च द्यां दिवं च चक्रिया रथचक्राण्यक्षेणेव यथा रथाक्षेण तद्वद्विष्वक् सर्वतस्तस्तंभास्तद्भात् ॥ ४ ॥

४. अकातर भाव से इन्द्र की स्तुति की गई है। आकाश के मस्तक से मैं जल लाया हूँ। जैसे घुरी के द्वारा चक्र चलता है, वैसे ही इन्द्र अपने कर्मों के द्वारा द्यावापृथिवी को रोके हुए हैं।

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवान्छरुमाँ ऋजीषी ।

सोमो विश्वान्यतसावनानि नार्वाग्निन्द्रं प्रतिमानानि देभुः ॥ ५ ॥ १४ ॥

आपान्तमन्युः । तृपलऽप्रभर्मा । धुनिः । शिमीवान् । शरुमान् ।

ऋजीषी । सोमः । विश्वानि । अतसा । वनानि । न ।

अर्वाक् । इन्द्रम् । प्रतिमानानि । देभुः ॥ ५ ॥ १४ ॥

आपान्तमन्युरापातितमन्युः तृपलप्रभर्मा ग्रावादिभिः क्षिप्रप्रहारी धुनिः शत्रूणां कंपयिता शिमीवान् कर्मवान् शरुमानायुधवान् ऋजीषी ऋजीषवान् सोमो विश्वानि सर्वाणि अतसा अतसमयानि वनान्यरण्यानि वर्धयतीति शेषः । प्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि समानद्रव्याणीत्यर्थः इन्द्रं अर्वाक् देभुः दध्नोति रत्राकर्षणकर्मा तुलया मीयमानानि आत्माभिमुखत-

या नाकर्षयन्ति लघूनि भवन्तीत्यर्थः । अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि गुरूणि तान्यात्माभिमुख-
माकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वतीति सर्वेभ्योमहानिन्द्रइत्यर्थः । त्रयः पादाः सौम्याः तुरीयस्त्वैन्द्रः ।
तथाचयास्कः । आपातितमन्युस्तृप्रहारी क्षिप्रहारी सृप्रहारी सोमोवेन्द्रोवा धुनिर्धुनोतेः
शमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमोयत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तद्वर्जीष-
मपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमोथाप्यैन्द्रोनिगमोभवत्यृजीषी वज्रोतिसोमः सर्वाण्यतसानि व-
नानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दद्भुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनंतानि दद्भुवन्तीति ॥ ५ ॥

५. जिनका पान करने से मन में तेज उत्पन्न होता है, जो शीघ्र
प्रहार करनेवाले हैं, जो वीरता के साथ शत्रुओं को कँपाते हैं और जो
अस्त्र-शस्त्रधारी और गतिशील हैं, वे ही सोम वनों को बढ़ाते हैं; परन्तु
बढ़े हुए वन भी इन्द्र की बराबरी नहीं कर सकते और न इन्द्र के भाव
की लघुता ही कर सकते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

नयस्यद्यावापृथिवीनधन्वनान्तरिक्षाद्रयःसोमोअक्षाः ।
यदस्यमन्युरधिनीयमानःशृणानिबीळुरुजतिस्थिराणि ॥ ६ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । न । धन्वं । न । अन्तरिक्षम् । न ।
अद्रयः । सोमः । अक्षारिति । यत् । अस्य । मन्युः ।
अधिनीयमानः । शृणानि । बीळु । रुजति । स्थिराणि ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य प्रतिमानभूते न भवतः नधन्वउदकमपिप्रतिमान
भूतनभवतिनान्तरिक्षं अन्तरिक्षमपिप्रतिमानभूतनभवतिनअद्रयः पर्वताश्च प्रतिमानभूतान भव
न्ति तस्येन्द्रस्य सोमोअक्षाः क्षरति । किंच यद्यदास्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधोधिनीयमानः शत्रूणा
मुपरिप्राप्यमाणोभवति तदानीमयमिन्द्रोबीळु दृढं शृणानि हिनस्ति स्थिराणि रुजति भिन
त्तिच ॥ ६ ॥

६. द्यावापृथिवी, मरुस्थल, आकाश और पर्वत जिन इन्द्र की बराबरी
महीं कर सकते, उनके लिए सोमरस क्षरित होता है । जिस समय शत्रुओं
के ऊपर इनका क्रोध होता है, उस समय ये दृढ़ता से मारते हैं—स्थिर
पदार्थों को तोड़ डालते हैं ।

जघानवृत्रंस्वधित्विनैवरुरोजपुरोअरदन्नसिन्धून् ।

विभेदगिरिनवमिन्नकुम्भमागाइन्द्रोअकणुतस्त्रयुग्भिः ॥ ७ ॥

जघान । वृत्रम् । स्वधितिः । वनाइव । रुरोज । पुरः । अरदत् ।
 न । सिन्धून् । बिभेद । गिरिम् । नवम् । इत् । न । कुम्भम् ।
 आ । गाः । इन्द्रः । अरुणत् । स्वयुक्क्षभिः ॥ ७ ॥

इन्द्रो वृत्रमसुरं जघान हतवान् अपिच स्वधितिः परशुर्वनेव वनानीव पुरः शत्रुनगरीरु
 रोज रुजति भिनत्ति शत्रुनगरीभित्त्वा च सिन्धून् नदीररदत् वृष्ट्युदकेनालिखत् नेति संप्रत्यर्थे
 किंच गिरिं मेघं नवं न नवमिव कुम्भं कलशं विभेदेत् भिनत्त्येव किंचेन्द्रः स्वयुग्भिः स्वयं यु-
 ज्यमानैर्मरुद्भिः गाउदकान्यारुणुत अस्मदभिमुखं करोति ॥ ७ ॥

७. जैसे फरसा वन को काटता है, वैसे ही इन्द्र ने वृत्र का वध किया,
 शत्रु-नगरी को ध्वस्त किया, वृष्टि-जल से नदियों को मार्ग दिया और
 कच्चे घड़े के समान मेघ को भंग किया । इन्द्र ने अपने सहायक मरुतों
 के साथ जल को हमारे सम्मुख किया ।

त्वं हत्यदृणया इन्द्र धीरो सिर्नपर्ववृजिना शृणासि ।

प्रयेमित्रस्य वरुणस्य धाम युजन् जनान् मिनन्ति मित्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । ऋणयाः । इन्द्र । धीरः । असिः । न । पर्व ।
 वृजिना । शृणासि । प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ।
 युजम् । न । जनाः । मिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र धीरः प्राज्ञस्त्वं ह त्वं खलु त्यत्तदृणयाः स्तोतृविषयाणां ऋणानां प्रापयितासि
 किंच त्वमसिर्न शस्त्रमिव पर्व पशूनां पर्वाणि वृजिना वृजिनानि स्तोतृणामुपद्रवाणि शृणासि
 हंसि । किंच मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्धाम धारकं कर्म युजन् युक्तमिव मित्रं ये अज्ञा-
 नृशंसाजनाः प्रमिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति तानपि शृणासीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम धीर हो । तुम स्तोताओं को ऋण-मुक्त करते हो,
 जैसे खड्ग गाँठों को काटता है, वैसे ही तुम स्तोताओं के उपद्रव को
 नष्ट करते हो । जो सब मूर्ख व्यक्ति वरुण और मित्र के बन्धु के समान
 धारक कर्म का विनाश करते हैं, उनका वध भी इन्द्र करते हैं ।

प्रयेमित्रं प्रार्यमणं दुरेवाः प्रसङ्गिरः प्रवरुणं मिनन्ति ।

न्यमित्रेषु वधमिन्द्र तुष्टं दृषन् दृषाणमरुषं शिशीहि ॥ ९ ॥

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःइवाः । प्र । समृगिरः ।
 प्र । वरुणम् । मिनन्ति । नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र ।
 तुष्टम् । दृषन् । दृषाणम् । अरुषम् । शिशीहि ॥ ९ ॥

ये दुरेवादुष्टगमनाजनाः मित्रं देवं प्रमिनन्ति हिंसन्ति अयंमणं च देवं प्रमिनन्ति प्रसंगिरः समीचीनस्तुतिमन्तोमरुतश्च प्रमिनन्ति वरुणं च देवं प्रमिनन्ति तेष्वमित्रेषु शत्रुषु तानुद्दिश्येत्यर्थः हे वृषन् कामानां वर्षकेन्द्र त्वं तुघ्नं गमनशीलं वृषणं कामानां वर्षकं अरुषमारोचमानं वधं वज्रं वधः वज्रइति वज्रनामसु पाठात् निशिशीहि तीक्ष्णोऽकुरु ॥ ९ ॥

९. जो दुष्ट व्यक्ति मित्र, अयंमा, वरुण और मरुतों से द्वेष करते हैं, वर्षक इन्द्र, उनका वध करने के लिए तुम गन्ता वा शब्दकर्ता, वर्षक और प्रवीप्त वज्र को तेज करो ।

इन्द्रोदिवइन्द्रईशोपृथिव्याइन्द्रोअपामिन्द्रइत्पर्वतानाम् ।

इन्द्रोवृधामिन्द्रइन्मेधिराणामिन्द्रःक्षेमेयोगेहव्यइन्द्रः॥ १०॥ १५॥

इन्द्रः । दिवः । इन्द्रः । ईशे । पृथिव्याः । इन्द्रः । अपाम् । इन्द्रः ।

इत् । पर्वतानाम् । इन्द्रः । वृधाम् । इन्द्रः । इत् । मेधिराणाम् ।

इन्द्रः । क्षेमे । योगे । हव्यः । इन्द्रः ॥ १० ॥ १५ ॥

दिवोद्युलोकस्थेन्द्रईशे ईष्टे पृथिव्याभूमेरपीन्द्रईशेईश्वरोभवति अपामुदकानामपीन्द्रईश्वरोभवतिपर्वतानां मेघानामपीन्द्रएवैश्वरोभवति वृधां वृद्धानामपीन्द्रएवैश्वरः मेधिराणां पशूनामपीन्द्रएवैश्वरोभवति किंचेन्द्रः क्षेमेलब्धस्य धनस्य परिपालने हव्योह्वातव्योयोगे अलब्धस्य लाभेपीन्द्रएव ह्वातव्योभवति ॥ १० ॥

१०. स्वर्ग, पृथिवी, जल, पर्वत आदि सब पर इन्द्र का आधिपत्य है । बली और बुद्धिमान् व्यक्तियों पर इन्द्र का ही आधिपत्य है । नई वस्तुएँ पाने के लिए और प्राप्त वस्तुओं की रक्षा के लिए इन्द्र की प्रार्थना करनी होती है ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

प्राक्तुभ्यइन्द्रःप्रवृधोअहभ्यःप्रान्तरिक्षात्प्रसमुद्रस्यधासेः ।

प्रवातस्यप्रथसःप्रज्मोअन्तात्प्रसिन्धुभ्योरिरिचेप्रक्षितिभ्यः॥ ११॥

प्र । अक्तुभ्यः । इन्द्रः । प्र । वृधः । अहभ्यः । प्र । अन्तरिक्षात् ।

प्र । समुद्रस्य । धासेः । प्र । वातस्य । प्रथसः । प्र । ज्मः । अन्तात् ।

प्र । सिन्धुभ्यः । रिरिचे । प्र । क्षितिभ्यः ॥ ११ ॥

इन्द्रःअक्तुभ्योरात्रिभ्यः प्रवृधः प्रवृद्धः अहभ्योदिवसेभ्योपि प्रवृधोधिकः अन्तरिक्षादपि प्रवृद्धः समुद्रस्याब्धेः धासेर्धारिकात् स्थानादपि प्रवृद्धः वातस्य वायोः प्रथसः प्रथिज्ञो-

पि प्रवृद्धः ज्मः पृथिव्याअन्तात् पर्यन्तादपि प्रवृद्धः सिन्धुर्ज्यः नदीर्ज्यश्च परिरिचे अतिरि-
च्यते महान्भवतीत्यर्थः क्षितिर्ज्योमन्युष्येर्ज्योपि परिरिचे ॥ ११ ॥

११. रात्रि, दिन, आकाश, जलधारक सागर, विशाल वायु, पृथिवी
की सीमा, नदी, मनुष्य आदि से इन्द्र बड़े हैं। इन्द्र सबका अतिरिक्त किये
हुए हैं।

प्रशोशुचत्याउषसोनकेतुरसिन्वातेवर्ततामिन्द्रहेतिः ।

अश्मेवविध्यदिवआसृजानस्तपिष्ठेनहेषसाद्रोघमित्रान् ॥ १२ ॥

प्र । शोशुचत्याः । उषसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्तताम् ।

इन्द्र । हेतिः । अश्माइव । विध्य । दिवः । आ । सृजानः ।

तपिष्ठेन । हेषसा । द्रोघमित्रान् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ते तव असिन्वा भेदनरहिताहेतिर्वज्राख्यमायुधं शोशुचत्याः ज्वलन्त्याः उष-
सोन यथा उषसः केतुः पताकस्थानीयोरग्निः तद्वत् शत्रुषुप्रवर्ततां । किंच तपिष्ठेन अतिशये-
न शत्रूणां तापयित्वा हेषसा शब्दकारिण्या हेत्या द्रोघमित्रान् द्रुग्धानि मित्राणि येषां ते
द्रोघमित्राः तान् शत्रून् विध्य ताडय । तत्र दृष्टान्तः—दिवआसृजानः सृज्यमानोश्मेव यथा अ-
ग्निः वृक्षान् विध्यति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम्हारा आयुध टूटने योग्य नहीं है। ज्योतिर्मयी उपा की
पताका—किरण के समान तुम्हारा आयुध शत्रुओं के ऊपर गिरे। जैसे
आकाश से वज्र गिरकर वृक्षों को विध्वस्त करता है, वैसे ही तुम अनि-
ष्टकारी शत्रुओं को, अतीव उत्तप्त और गर्जनकारी अस्त्र से, छेदो।

अन्वहमासाअन्विह्नान्यन्वोषधीरनुपर्वतासः ।

अन्विन्द्रोदसीवावशानेअन्वापौअजिहृतजार्यमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः ।

अनु । पर्वतासः । अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति ।

अनु । आपः । अजिहृत । जार्यमानम् ॥ १३ ॥

जायमानं प्रादुर्भवन्तं इन्द्रं मासाश्चैत्रादयः अन्वजिहृत अनुगच्छन्ति अहेतिपूरणः व-
नान्यरण्यान्यपि इन्द्रमन्वजिहृत इदितिपूरणः ओषधीरोषध्योपीन्द्रमनुगच्छन्ति पर्वतासः पर्व-
ताअपीन्द्रमनुगच्छन्ति वावशाने कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावपीन्द्रमनुगच्छतः आपः
उदकान्यपि इन्द्रमनुगच्छन्ति मासाद्यधिष्ठातृदेवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. उत्पन्न होने के साथ इन्द्र के पीछे-पीछे मास, वन, वनस्पति,
पर्वत और परस्पर संयुक्त द्यावापृथिवी जाने लगे।

कर्हिस्वित्सातइन्द्रचेत्यासदघस्ययद्भिनदोरक्षर्षत् ।

मित्रक्रुवोयच्छसनेनगावःपृथिव्याआपृगमुयाशयन्ते ॥ १४ ॥

कर्हि । स्वित् । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । असत् । अघस्य । यत् ।

भिनदः । रक्षः । आर्षत् । मित्रः क्रुवः । यत् । शसने । न ।

गावः । पृथिव्याः । आपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ते तव सा हेतिः इषुर्वा चेत्या चेतयितव्या शत्रुषु क्षेमव्या कर्हिस्वित् कदावा असत् भविष्यति यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थेषष्ठो अहतमेषव युद्धार्थमागच्छद्रक्षोभि-
नदोभिनत् यद्यदा च शक्त्या मित्रक्रुवः मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारोजनाः पृथिव्याः
संबन्धिनि शसने विशसनस्थाने गावोन पशवइव आपृक् आपर्चना हताः सन्तः अमुया
अनया पृथिव्यासंगतायुद्धेशयन्ते शेरते ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, जिस अस्त्र (वा वाण) को फेंक कर तुमने पापी राक्षस को काटा था, वह फेंकने योग्य कहाँ है ? जैसे गोहत्या के स्थान में गायें काटी जाती हैं, वैसे ही तुम्हारे इस अस्त्र से निहत होकर मित्रद्वेषी राक्षस लोग पृथिवी पर गिरकर (अनन्त निद्रा में) सो जाते हैं ।

शत्रूयन्तोअभियेनस्तत्स्त्रेमहिब्राधन्तओगणासइन्द्र ।

अन्धेनामित्रास्तमसासचन्तांसुज्योतिषोअक्तवस्ताँअभिष्युः ॥ १५ ॥

शत्रुयन्तः । अभि । ये । नः । तत्स्त्रे । महि । ब्राधन्तः ।

ओगणासः । इन्द्र । अन्धेन । मित्राः । तमसा । सचन्ताम् ।

सुज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र शत्रूयन्तः महि अत्यन्तं ब्राधन्तोस्मान् बाधमानाओगणासः संघीभूताः ये शत्रु-
वनोस्मान् अभिततस्त्रे निक्षिपन्ति ते मित्राः शत्रवः अन्धेन तमसा महतान्धकारेण सचन्तां
संगच्छन्तां किंच तानमित्रान् सुज्योतिषः दिवसाः अक्तवोरात्रयश्चाभिष्युः अभिभवन्तु ॥ १५ ॥

१५. जिन राक्षसों ने शत्रुता करते-करते और अत्यन्त पीड़ा पहुँचाते-
पहुँचाते हमें घेर लिया, इन्द्र, वे गूढ़ अन्धकार में गिरें, उजियाली रात भी उनके लिए अन्धकारमयी रजनी हो जाय ।

पुरुणिहित्वासर्वनाजनानांब्रह्माणिमन्दन्गृणतामृषीणाम् ।

इमामापोषन्नवसासहूर्तिरितिरोविश्वोअर्चतोयाह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरु॒णि । हि । त्वा॒ । सर्व॑ना । ज॒नाना॑म् । ब्र॒ह्मा॑णि । म॒न्दन् ।
 गृ॒ण॒ताम् । ऋ॒षी॑णाम् । इ॒माम् । आ॒घोष॑न् । अ॒वसा॑ ।
 सह॑तिम् । ति॒रः । वि॒श्वान् । अ॒र्च॑तः । या॒हि । अ॒र्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ॥ त्वां जनानां संबन्धीनि पुरुणि बहूनि सर्वना सर्वनानि ब्रह्माणि स्तोत्रा-
 णि च मन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा गृणतां स्तुवतां ऋषीणां इमां सहूर्तिं स्तुतिं त्वमाघोषन्
 महती शब्दवती चेयं स्तुतिरिति वदन् अर्चतः स्तुवतो न्यान् विश्वान् सर्वानपि तिरः तिरस्कृ-
 त्य अवसा रक्षणेन सह अर्वागस्मदभिमुखं याहि गच्छ ॥ १६ ॥

१६. यजमान तुम्हारे लिए अनेक यज्ञों का अनुष्ठान करते हैं ।
 स्तोता ऋषियों के मन्त्र तुम्हें आह्लादित करते हैं । सब मिलकर तुम्हें
 जो बुलाते हैं, उसे कहो । पूजकों के ऊपर प्रसन्न होकर उनके पास जाओ ।

ए॒वाते॑व॒यमिन्द्र॑भु॒ञ्जती॑नां॒विद्याम॑सु॒मती॑नां॒नवाना॑म् ।
 वि॒द्याम॑व॒स्तो॒रव॑सागृ॒णन्तो॑वि॒श्वामि॑त्रा॒उत॑त॒इन्द्र॑नू॒नम् ॥ १७ ॥

ए॒व । ते॒ । व॒यम् । इन्द्र॑ । भु॒ञ्जती॑नाम् । वि॒द्याम॑ । सु॒मती॑नाम् ।
 न॒वाना॑म् । वि॒द्याम॑ । व॒स्तोः । अ॒वसा॑ । गृ॒णन्तः ।
 वि॒श्वामि॑त्राः । उ॒त । ते॒ । इन्द्र॑ । नू॒नम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तव एव एवं भुञ्जतीनां रक्षन्तीः प्रियावयं विश्वामित्रपुत्रारेण वो विद्याम लभे-
 महि उतापि च हे इन्द्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनामनुग्रहबुद्धीः वस्तोरहनि अवसा रक्ष-
 णार्थं गृणन्तः नूनं त्वां स्तुवन्त एव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्राः वयं विद्याम लभेम ॥ १७ ॥

१७. इन्द्र, तुम्हारे स्तोत्र हमारी रक्षा करते हैं । हम नये-नये और
 उत्तम स्तोत्र प्राप्त करें । हम विश्वामित्र की सन्तति हैं । रक्षण के लिए
 तुम्हारी स्तुति करते हैं । हम नाना पदार्थ प्राप्त करें ।

शु॒न॒हु॒वेम॑म॒घवा॑न॒मिन्द्र॑म॒स्मिन्भरे॑नृ॒तम॑वाज॒सातौ॑ ।
 शृ॒ण्वन्त॑मु॒ग्रमू॒तये॑स॒मत्सु॑घ्नन्त॑वृ॒त्राणि॑सं॒जित॑ध॒नाना॑म् ॥ १८ ॥ १६ ॥

शु॒नम् । हु॒वेम् । म॒घ॒श्वान॑म् । इन्द्र॑म् । अ॒स्मिन् । भरे॑ । नृ॒त॒मम् ।
 वाज॑सातौ । शृ॒ण्वन्त॑म् । उ॒ग्रम् । उ॒तये॑ । स॒मत्सु॑ । घ्नन्त॑म् ।
 वृ॒त्राणि॑ । सं॒जित॑म् । ध॒नाना॑म् ॥ १८ ॥ १६ ॥

अस्मिन् भरे संग्रामे शुनं वृद्धं मघवानं धनवन्तं शृण्वन्तं अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रो-
तारं उग्रं उद्धूर्णं समस्तु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तं मारयन्तं धनानां शत्रुधनानां संजितं स-
म्यगेवजेतारं इन्द्रं वाजसातावन्नस्य लाभाय ऊतये रक्षणाय च हुवेमाह्वयेम ॥ १८ ॥

१८. उन स्थूल-काय और धनी इन्द्र को हम बुलाते हैं। युद्ध-समय
में जिस समय अन्न आदि बाँटे जायेंगे, उस समय वही प्रधान रूप से
अध्यक्षता करते हैं। युद्ध में वे अपने पक्ष की रक्षा के लिए उग्र मूर्ति
धारण करके शत्रुओं को मारते हैं, वृत्रों का वध करते हैं और समस्त
धन जीतते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

सहस्रशार्षेति षोडशर्षं षष्ठं सूक्तं नारायणोनामक्रषिरंत्या त्रिष्टुप् शिष्टानुष्टुभः अव्य-
कमहदादिविलक्षणश्चेतनोयः पुरुषः पुरुषाच्चापरं किंचिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सदेवता। तथा-
चानुक्तान्तं—सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं त्विति। गतो विनियोगः।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

सभूमिं विश्वतो वृत्वा त्यतिष्ठ दशानुलम् ॥ १ ॥

सहस्रं शीर्षा । पुरुषः । सहस्रं अक्षः । सहस्रं पात् । सः ।

भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशानुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोयं सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दस्य उ-
पलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः। यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तः-
पातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वं एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपादत्वं च। सपुरुषो भूमिं ब्रह्मांड-
गोलकरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशांगुलं दशांगुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् अतिक्र-
म्य व्यवस्थितः। दशांगुलमित्युपलक्षणं ब्रह्मांडाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥

१. विराट् पुरुष (ईश्वर) सहस्र (अनन्त) शिरों, अनन्त चक्षुओं
और अनन्त चरणोंवाले हैं। वे भूमि (ब्रह्माण्ड-गोलक) को चारों ओर
से व्याप्त करके और दश-अंगुलि-परिमाण अधिक होकर अर्थात् ब्रह्माण्ड
से बाहर भी व्याप्त होकर अवस्थित हैं।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नैनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भव्यम् ।

उत । अमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नैः । अतिरोहति ॥ २ ॥

यदिदं वर्तमानं जगत्तत्सर्वं पुरुषएव यच्चभूतमतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् त-
दपि पुरुषएव यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवाती-
तागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । उतापिच अमृतत्वस्य देवत्वस्यायमीशानः स्वा-
मी यद्यस्मात् कारणात् अत्नेन प्राणिनामत्नेन भोग्यने निमित्तेनातिरोहति स्वकीयां कार-
णावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात् प्राणिनां कर्मफलभोगाय जग-
दवस्थास्वीकारात्तेदं तस्य वस्तुतत्त्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

२. जो कुछ हुआ है और जो कुछ होनेवाला है, सो सब ईश्वर (पुरुष)
ही हैं । वे देवत्व के स्वामी हैं; क्योंकि प्राणियों के भोग्य के निमित्त
अपनी कारणावस्था को छोड़कर जगदवस्था को प्राप्त करते हैं ।

एतावानस्यमहिमातोज्यायौऽपुरुषः ।

पादौस्यविश्वाम्भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः । पादः ।
अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्थ । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीय-
सामर्थ्यविशेषः नतु तस्य वास्तवं स्वरूपं वास्तवस्तु पुरुषः अतोमहिम्नोपि ज्यायानतिशयेना-
धिकः । एतच्चाभयं स्पष्टीक्रियते—अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणि-
जातानि पादश्चतुर्थोऽंशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्यो-
तनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठतइति शेषः । यद्यपि सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य तस्य
परब्रह्मणइयत्तायाअभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपोपेक्षया-
ल्पमिति विवक्षित्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

३. यह सारा ब्रह्माण्ड उनकी महिमा है—वे तो स्वयं अपनी महिमा
से भी बड़े हैं । इन पुरुष का एक पाद (अंश) ही यह ब्रह्माण्ड है—इनके
अविनाशी तीन पाद तो दिव्य-लोक में हैं ।

त्रिपादूर्ध्वउदैत्पुरुषः पादौस्येहामवत्पुनः ।

ततोविष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिपात् । ऊर्ध्वः । उत । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य ।
इह । अमवत् । पुनरिति । ततः । विष्वङ् । वि ।
अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योयं त्रिपातुपुरुषः संसारस्पर्शरहितः ब्रह्मस्वरूपः योयमूर्ध्वः उदैव अस्मादज्ञानकार्यात्सं-
साराद्बहिर्भूतः अत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् तस्यास्य सोयं पादोलेशः सोय-
मिह मायायां पुनरभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्म-
लेशत्वं भगवताप्युक्तं—विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति । ततः मायायामागत्यान-
न्तरं विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् । किं कृत्वा साशनानशने
अभिलक्ष्य साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातं लक्ष्यते अनशनं तद्रहितमचेतनं
गिरिनद्यादिकं तदुभयं यथा स्यात् तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. तीन पावोंवाले पुरुष ऊपर (दिव्य-धान में) उठे और उनका
एक पाव यहाँ रहा । अनन्तर वे भोजन-सहित और भोजन-रहित (चेतन
और अचेतन) वस्तुओं में विविध-रूपों से व्याप्त हुए ।

तस्माद्विराजं जायत विराजो अधिपुरुषः ।

सजातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमि मथो पुरः ॥ ५ ॥ १७ ॥

तस्मात् । विराट् । अजायत । विराजः । अधि ।

पुरुषः । सः । जातः । अति । अरिच्यत ।

पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥ १७ ॥

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपंच्यते तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्मांडदेहः अ-
जायत उत्पन्नः विविधानि राजन्ते वस्तुन्यत्रेति विराट् विराजोधि विराट् देहस्योपरि तमेव देह-
मधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमानजायत सोयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा
स एव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्मांडरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्मांडाभिमानी
देवतात्मा जीवो भवत् । एतच्चाथर्वणि काउत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—सवा एष भूतानीन्द्रि-
याणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययेति । सजातो वि-
राट् पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तो भूत्वा विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपो भूत्वा पश्चाद्देवा-
दिजीवभावादूर्ध्वं भूमिससर्जेति शेषः अथो भूमेः सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्जं पूयं-
न्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

५. उन आदिपुरुष से विराट् (ब्रह्माण्ड-देह) उत्पन्न हुआ और
ब्रह्माण्ड-देह का आश्रय करके जीव-रूप से पुरुष उत्पन्न हुए । वे देव-
मनुष्यादि-रूप हुए । उन्होंने भूमि बनाई और जीवों के शरीर (पुरः)
बनाये ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥ १७ ॥

अथ षष्ठी—

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत । वसन्तः ।

अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूपलेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्धर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वे-
न हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा
मानसं यज्ञमतन्वत अतनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्तुरेवाज्यमासीत् अभूत् तमे-
वाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः एवं ग्रीष्म इध्म आसीत् तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्तः तथा श-
रद्धविरासीत् तामेव पुरोडाशाभिध हविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः एवं पुरुषस्य हविः सामान्य-
रूपत्वेन संकल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥

६. जिस समय पुरुष-रूप मानस हवि से देवों ने मानसिक यज्ञ किया,
उस समय यज्ञ में वसन्त-रूप घृत हुआ, ग्रीष्म-त्वरूप काष्ठ हुआ और
शरत् हव्य-रूप से कल्पित हुआ ।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्याः ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रो-
क्षितवन्तः कीदृशमित्यत्राहाग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नं एतच्च प्रागेवोक्तं तस्मा
द्विराळजायत विराजोऽधिपुरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पा-
दितवन्त इत्यर्थः केते देवा इत्यत्राह साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः
षयोर्मन्त्रद्रष्टारश्च ये सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जो सबसे प्रथम उत्पन्न हुए, उन्होंने (यज्ञ-साधक पुरुष) को
यज्ञीय-पशु-रूप से मानस यज्ञ में दिया गया । उन पुरुष के द्वारा देवों,
साध्यों (प्रजापति आदि) और ऋषियों ने यज्ञ किया ।

अथाष्टमी—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतःसंभृतंपृषदाज्यम् ।

पशून्तान्श्चक्रैवायव्यान्आरण्यान्ग्राम्याश्चये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समभृतम् । पृषत्तुःआज्यम् ।

पशून् । तान् । चक्रै । वायव्यान् । आरण्यान् । ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषोयस्मिन्यज्ञे हूयते सोयं सर्वहुतः तादृशात्तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितं दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः तथा वायव्यान् वायुदेवताकान् लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून्श्चक्रै उत्पादितवान् आरण्याहरिणादयः । तथा ये च ग्राम्यागवाश्वादयस्तानपि चक्रै । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते—वायवस्थेत्याह वायुर्वाअन्तरिक्षस्याध्यक्षाः अन्तरिक्षदेवत्याः खलुवैपशवः वायवएवैनान्परिददातीति ॥ ८ ॥

८. जिस यज्ञ में सर्वात्मक पुरुष का हवन होता है, उस मानस यज्ञ से दधि-मिश्रित घृत आदि उत्पन्न हुए । उससे वायु देवतावाले वन्य (हरिण आदि) और ग्राम्य (कुक्कुर आदि) पशु उत्पन्न हुए ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतःऋचःसामानिजज्ञिरे ।

छन्दांसिजज्ञिरेतस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः तस्माद्यज्ञात् छन्दांसिगायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञात् यजुरप्यजायत ॥ ९ ॥

९. सर्वात्मक पुरुष के होन से युक्त उस यज्ञ से ऋक् और साम उत्पन्न हुए । उससे गायत्री आदि छन्द उत्पन्न हुए और उसी से यजुः की भी उत्पत्ति हुई ।

तस्मादश्वोअजायन्तयेकेचोभूयादतः ।

गावोहजज्ञिरेतस्मात्तस्माज्जाताअजावयः ॥ १० ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः । गार्वाः ।
ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ १० ॥ १८ ॥

तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञात् अश्वाअजायन्त उत्पन्नाः तथा ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभाअ-
श्वतराश्चोभयादत ऊर्ध्वाधोभागयोः उभयोर्दन्तयुकाः सन्ति येषां तेषां तस्मादजायन्त तथा त-
स्माद्यज्ञात् गावश्च जज्ञिरे किंच तस्माद्यज्ञादजाअवयवश्च जाताः ॥ १० ॥

१०. उत्त यज्ञ से अश्व और अन्य नीचे-ऊपर दाँतोंवाले पशु उत्पन्न
हुए । गौ, अज और मेष भी उत्पन्न हुए ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी-

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौबाहू का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू

इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

पश्चोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्नाउच्यन्ते प्रजापतेः प्राणरूपाः दे-
वाः यद्यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः
व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् कौ बाहू अभूतां का ऊरू
कौचपादौ उच्येते प्रथमं सामान्यरूपप्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥ ११ ॥

११. जो विराट् पुरुष उत्पन्न किये गये, वे कितने प्रकारों से
उत्पन्न किये गये? इनके मुख, दो हाथ, दो उर और दो चरण कौन
हुए?

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य वैश्वः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः ।

कृतः । ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्वः । पद्भ्याम् ।

शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीत्, मुखादुत्पन्न इत्यर्थः योयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः सबाहूकृतः बाहु-
त्वेन निष्पादितः बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः तत्तदानीमस्य प्रजापतेः यद्यौ ऊरू तद्रूपो वैश्यः
संपन्नः ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोजायत इ-
यं तु मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे—समुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत इ-
त्यादौ विस्पष्टमात्राता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेनैव योजनीये ॥ १२ ॥

१२. इनका मुख ब्राह्मण हुआ, दोनों बाहुओं से क्षत्रिय बनाया
गया, दोनों उरुओं (जघनों) से वैश्य हुआ और पैरों से शूद्र उत्पन्न
हुआ ।

चन्द्रमा मनसोजातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत । मुखात् ।

इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मा-
दुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह प्रजापतेर्वै मनसः सकाशात् चन्द्रमा
जातश्चक्षोश्चक्षुषः सूर्योऽप्यजायत अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ अस्य प्राणाद्वायुर-
जायत ॥ १३ ॥

१३. पुरुष के मन से चन्द्रमा, नेत्र से सूर्य, मुख से इन्द्र और अग्नि
तथा प्राण से वायु उत्पन्न हुए ।

अथ चतुर्दशी—

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णोद्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् ।

अवर्तत । पद्भ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा ।

लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनः प्रभृतिभ्यो कल्पयन् तथान्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेर्ना-
भ्यादिभ्यो देवा अकल्पयन् उत्पादितवन्तः एतदेव दर्शयति नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत्

शीर्ष्णः शिरसोद्यौः समवर्ततोत्पन्ना अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना अस्य श्रोत्रादिशङ्क-
त्वा इति ॥ १४ ॥

१४. पुरुष की नाभि से अन्तरिक्ष, शिर से द्यौ (स्वर्ग), चरणों से
भूमि, श्रोत्र से दिशायें आदि भुवन बनाये गये ।

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिःसप्तसमिधकृताः ।

देवायद्यज्ञंतन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समिधः ।

कृताः । देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकस्य यज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्तच्छन्दांसि परिधय आसन् ऐष्टिकस्याह-
वनीयस्य त्रयः परिधयः उत्तरवेदिकास्त्रयः आदित्यश्च सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपाः अत-
एवाभ्यायते न पुरस्तात्परिध्यादित्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्भक्षांस्यपहन्तीति । तत एते आदि-
त्यसंहिताः सप्तपरिधयोत्र सप्तच्छन्दोरूपाः तथा समिधः त्रिःसप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याका ए-
कविंशतिः कृताः । द्वादशमासाः पंचर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति । एते पदार्थाः
एकविंशतिदारुयुक्ते ध्मत्वेन भाविताः यद्यः पुरुषो वैराजोस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रि-
यरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पशुमवध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः
एतदेवाभिधेत्य पूर्वत्र पुरुषेण हविषेत्युक्तं ॥ १५ ॥

१५. प्रजापति के प्राणादिरूप देवों ने मानसिक यज्ञ के सम्पादन-
काल में जिस समय पुरुषरूप पशु को बांधा, उस समय सात परिधियाँ
(ऐष्टिक और आहवनीय की तीन और उत्तर वेदी की तीन वेदियाँ
तथा एक आदित्य-वेदी आदि सात परिधियाँ या सात छन्व) बनाई गईं
और इक्कीस (बारह मास, पांच ऋतुएँ, तीन लोक और आदित्य) यज्ञीय
काष्ठ वा समिधायें बनाई गईं ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नार्कं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥ १९ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि ।

आसन् । ते । ह । नार्कम् । महिमानः । सचन्त । यत्र ।

पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥ १९ ॥

पूर्वं प्रपंचेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मान-
सेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात्पूजनात् तानि मंस्ति-
द्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यभूतान्यासन् एतावता सृष्टि-
प्रतिपादितसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते यत्र यस्मि-
न्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातनाविराडुपास्तिसाधकादेवाः सन्ति तिष्ठन्ति तन्नाकं
विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासकामहात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

१६. देवों ने यज्ञ (मानसिक संकल्प) के द्वारा जो यज्ञ किया था
पुरुष का पूजन किया, उससे जगत् रूप विकारों के धारक और मुख्य धर्म
हुए। जिस स्वर्ग में प्राचीन साध्य (देवजाति-विशेष) और देवता हैं,
उसे उपासक महात्मा लोग पाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

॥ इति दशमे मण्डले सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाके नव सूक्तानि संजागृवद्भिरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्यारुण-
नान्नार्वा अग्निदेवत्यं अंत्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः तथाचानुक्रान्तं—संजागृवद्भिः पंचोनारुणो-
वैतहव्यआग्नेयमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागतेछन्दसीदं सूक्तं । सूत्रितंच—संजागृव-
द्भिश्चित्रइच्छिशोर्वसुं नचित्रमहसमिति जागतमिति ।

संजागृवद्भिर्जरमाण इध्यते दमे दमूना इषयन्निळस्पदे ।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो विभुर्विभावा सुषवा सरवीयते ॥ १ ॥

सम् । जागृवत् इभिः । जरमाणः । इध्यते । दमे । दमूनाः ।

इषयन् । इळः । पदे । विश्वस्य । होता । हविषः । वरेण्यः ।

विभुः । विभावा । सुषवा । सरवीयते ॥ १ ॥

हे अग्ने जागृवद्भिः जागरणशीलैः स्तोतृभिर्जरमाणः स्तूयमानो दमूनाः दममनादान्त-
मनाः दानमनावा इळस्पदे इळायाः पदे स्थाने उत्तरवेद्यामिषयन्त्रमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य
हविषो होता वरेण्यो वरणीयो विभुर्व्याप्तः विभावा दीप्तिमान् सुषवा शोभनसखा भवान् सखी-
भक्ते सखित्वमिच्छते यजमानाय समिध्यते सम्पद्दीप्यते ॥ १ ॥

१. अग्नि, जागरणशील स्तोता लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं।
दानमना अग्नि उत्तरवेदी पर बैठकर अन्नलाभ के लिए सारे हवि के होता
होते हैं। वे वरणीय, व्यापक, दीप्तिमान् और शोभन सखा हैं। वे
सद्य की अभिलाषा करते हुए भली भाँति प्रज्वलित होते हैं।

सदर्शतृश्रीरतिथिगृहेगृहेवनेवनेशिश्त्रियेतक्कवीरिव ।

जनंजनंजन्योनातिमन्यतेविशआक्षेतिविश्योऽविशंविशम् ॥ २ ॥

सः । दर्शतृश्रीः । अतिथिः । गृहेगृहे । वनेवने । शिश्त्रिये ।

तक्कवीःइव । जनंजनं । जन्यः । न । अति । मन्यते ।

विशः । आ । क्षेति । विश्यः । विशंविशम् ॥ २ ॥

दर्शतृश्रीदर्शनीयविभूतिरतिथिभूतः सोमिः गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु वनेवने सर्वेषु व-
नेषु च शिश्त्रिये श्रयति । किंच जन्योजनहितः सोमिः जनंजनं सर्वजनं तक्कवीरिव गच्छ-
न्निव नातिमन्यते नविसृज्य गच्छतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति विश्योविद्ध्योहितः सोमिः विशोम-
नुष्यानाक्षेति अभिगच्छति । किंच विशंविशं सर्वाविशःप्रजाः अधितिष्ठतीति शेषः ॥ २ ॥

२. अग्नि सुशोभन और अतिथि हैं। वे यजमानों के गृहों और
वनों में रहते हैं। मनुष्य-हितैषी अग्नि किसी को नहीं छोड़ते। वे प्रजा-
हितैषी हैं। वे मनुष्यों—सारी प्रजा के गृह में रहते हैं।

सुदक्षोदक्षैःऋतुनासिसुक्रतुरग्रेकविःकाव्येनासिविश्ववित् ।

वसुर्वसूनाक्षयसित्वमेकइद्यावाचयानिपृथिवीचपुण्यतः ॥ ३ ॥

सुदक्षः । दक्षैः । ऋतुना । असि । सुदक्षतुः । अग्रे । कविः ।

काव्येन । असि । विश्ववित् । वसुः । वसूनाम् । क्षयसि । त्वम् ।

एकः । इत् । द्यावा । च । यानि । पृथिवी इति । च । पुण्यतः ॥ ३ ॥

हे अग्नेत्वंदक्षैर्वलैः सुदक्षः सुबलोसि भवसि किंच ऋतुना कर्मणा सुक्रतुः शोभनकर्मा-
किंच काव्येन मेधाविकर्मणाकविर्मेधाव्यसि किंच विश्ववित् सर्वज्ञोसि किंच वसूनां धनानां
वसुर्वासयितासि किंच हे अग्ने त्वमेकइदेकएव क्षयसि निवससि किंच द्यावा च पृथिवी च
द्यावाभूमी यानि वसूनि पुण्यतः संवर्धयतः तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीशिषइति
शेषः ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम बलों से बली हो। तुम कम से कम शोभन-कर्मां
और क्रान्त कर्म से मेधावी हो। तुम सर्वज्ञ और धनों के स्थापक हो।
तुम अकेले रहते हो। द्यावापृथिवी जिन धनों का संवर्द्धन करते हैं, उनके
भी तुम स्वामी हो।

प्र॒जा॒न॒न् अ॒ग्ने तव॒ योनि॑मृ॒त्वि॒य॒मि॒ळा॒यास्प॑दे॒घृत॑व॒न्त॒मास॑दः ।

आ॒ते॒चि॒कि॒त्र॒उ॒षसा॑मि॒वेत॑यो॒रेप॑सः॒सूर्य॑स्येव॒रश्म॑यः ॥ ४ ॥

प्र॒जान॑न् । अ॒ग्ने । तव॑ । योनि॑म् । ऋ॒त्वि॒यम् । इ॒ळा॒याः । प॒दे ।

घृ॒त॒व॒न्तम् । आ । अ॒स॒दः । आ । ते । चि॒कि॒त्रे । उ॒षसा॑म् इ॒व ।

ए॒त॒यः । अ॒रेप॑सः । सूर्य॑स्य इ॒व । र॒श्म॒यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने तव ऋत्विगं ऋतौ भवं घृतवन्तं घृतेन सहितं योनिं निवासस्थानं इळायास्पदे उत्तरवेद्यां प्रजानन् त्वमासदः आसीदसि किंच ते तव रश्मयः उषसामिव यथोषसामेतयः प्रज्ञाः प्रकाशलक्षणाआगतयोवा सूर्यस्येव यथा सूर्यस्यारेपसः पापरहितानिर्गतारश्मयोदृश्यन्ते तद्वदाचिकित्रे आज्ञायन्ते ॥ ४ ॥

४. यज्ञवेदी के ऊपर यथासमय घृत-युक्त निवास-स्थान बनाया जाता है । अग्नि, तुम उसे पहचान कर बैठो । तुम्हारी ज्वालायें प्रभात की आभा अथवा सूर्य की किरणों के समान विमल देखी जाती हैं ।

तव॒श्रि॒योव॑र्ष्यस्येववि॒द्युत॑श्चि॒त्राश्चि॒कि॒त्र॒उ॒षसा॑न॒केत॑वः ।

यदोष॑धीर॒भिसृ॑ष्टो॒वनानि॑च॒परि॑स्त्रयं॒चिनु॑षेअ॒न्नमा॑स्ये ॥ ५ ॥ २० ॥

तव॑ । श्रि॒यः । व॒र्ष्य॒स्य॒इ॒व । वि॒द्युतः॑ । चि॒त्राः । चि॒कि॒त्रे ।

उ॒षसा॑म् । न । के॒तवः॑ । यत् । ओष॑धीः । अ॒भिसृ॑ष्टः । वना॑नि ।

च । परि॑ । स्त्र॒यम् । चि॒नु॒षे । अ॒न्नम् । आ॒स्ये ॥ ५ ॥ २० ॥

हे अग्ने तव श्रियोरभिलक्षणाविभूतयश्चित्राश्चिकित्रे प्रजायन्ते । तत्रदृष्टान्तः—स्तोत्रपर्यायवर्षितुर्मेघस्य संबन्धिन्योविद्युतउषसां न यथाचोषसां केतवः प्रज्ञानाः तत्स्थाः प्रकाशाः प्रजायन्ते तद्वदित्यर्थः कदेत्यत्राह यद्यदा त्वं ओषधीर्वीरिहियवाद्यावनान्यरण्यानिचाभिसृष्टोदग्धुं विसृष्टः सन् स्वयमात्मनास्येअन्नमदनीयं स्थावरलक्षणं परिचिनुषे परिक्षिपसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. तुम्हारी विचित्र शिखायें जल-वर्षक मेघ से निकलें । बिजली अथवा प्रभात की आगमन-सूचिका आभाओं के समान देखी जाती हैं । उस समय तुम मानो बन्धन से मुक्त होकर वन और काष्ठ को खोजते हो । यह सब तुम्हारे मुख का अन्न है ।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथ षष्ठी—

तमोषधीर्दधिरेगर्भमृत्त्वियंतमापोअग्निंजनयन्तमातरः ।
तमित्समानं वनिनश्च वीरुधोन्तर्वतीश्च सुवते च विश्वहा ॥ ६ ॥

तम् । ओषधीः । दधिरे । गर्भम् । ऋत्त्वियम् । तम् । आपः ।
अग्निम् । जनयन्त । मातरः । तम् । इत् । समानम् । वनिनः ।
च । वीरुधः । अन्तःसर्वतीः । च । सुवते । च । विश्वहा ॥ ६ ॥

ऋत्त्वियं ऋतौ प्राप्तं गर्भं गर्भभूतं तं प्रकृतमग्निं ओषधीरोषधोदधिरे धारयन्ति तमेवाग्निं मातरोधारकत्वेन मातृस्थानीया आपश्च जनयन्त जनयन्ति किंच वनिनो वनस्पतयश्च समानं गर्भभावेन प्रवेशात्स्वतुल्यं तमित्तमेवाग्निं जनयन्ति किंच तमेवाग्निमन्तर्वतीर्गर्भवत्यो वीरुधो ओषधयश्च विश्वहा सर्वदा सुवते जनयन्ति ॥ ६ ॥

६. ओषधियाँ अग्नि को यथासमय गर्भ-स्वरूप धारण करती हैं और माता के समान जल उन्हें जन्म देता है । वन-स्थित लतायें गर्भवती होकर बराबर उन्हें एक भाव से जन्माती हैं ।

वातोपधूत इषितो वशाँ अनुतृषु यदन्नावे विषद्वितिष्ठसे ।
आतेयतन्ते रथ्यो यथा पृथक् शर्धस्यग्ने अजराणि धक्षतः ॥ ७ ॥

वातः उपधूतः । इषितः । वशान् । अनु । तृषु । यत् । अन्वा ।
वे विषत् । विद्वितिष्ठसे । आ । ते । यतन्ते । रथ्यः । यथा ।
पृथक् । शर्धसि । अग्ने । अजराणि । धक्षतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं यद्यदा वातोपधूतो वायुना कंपितो वशान् कान्तान् वनस्पतीन् अनु प्रति तृषु क्षिप्रमिषितः प्रेरितश्च सन्न अन्नाददनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावरणि वे विषत् व्याप्नुवन् वि तिष्ठसे इतस्ततो गच्छसि तदानीं धक्षतः काष्ठानि दहतः ते तव अजराणि जरारहितानि शर्धांसि ते जांसि यथा रथ्योरथिनस्तद्वत् पृथक् पृथगायतन्ते आगच्छन्ति ॥ ७ ॥

७. अग्नि, तुम वायु के द्वारा कम्पित होकर संचालित होते हो एवम् दुन्द्वर वनस्पतियों में पंठकर रहते हो । अग्नि, जिस समय तुम जलाने को तैयार होते हो, उस समय रथारूढ़ योद्धाओं के समान तुम्हारी प्रबल और अक्षय्य शिखायें, पृथक्-पृथक् होकर, बल का प्रकाश करती हैं ।

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनमग्निं होतारं परिभूतममंतिम् ।
तमिदमहं विष्ण्या समानमिदमिन्महेष्टं तेनान्यं त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाका॒रम् । वि॒दथ॑स्य । प्र॒सार्ध॑नम् । अ॒ग्निम् । हो॒तार॑म् ।
परि॒भूत॑मम् । म॒तिम् । तम् । इत् । अ॒र्भे । ह॒विषि॑ । आ । सु॒मा॒नम् ।
इत् । तम् । इत् । म॒हे । वृ॒ण॒ते । न । अ॒न्यम् । त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाकारं प्रज्ञायाः कर्तारं विदथस्य यज्ञस्य प्रसार्धनं प्रकर्षेण साधकं होतारं देवानामा
ह्वातारं परिभूतममतिशयेन शत्रूणां परिभावितारं मतिं मन्तारं यं त्वामग्निं वयं वृणीमह इति
शेषः तमित्तमेवाग्निमर्भेत्प्रेहविषिचरुपुरोडाशादिके हविषि समानमित् सदैव ऋत्विजः आवृण
ते प्रार्थयन्ते महेमहतिसोमात्मके हविष्यपि तमित्तमेवाग्निंवृणते त्वत् त्वतोऽन्यमतिरिक्तं
देवं नवृणते ॥ ८ ॥

८. अग्नि लोगों को मेधावी बनानेवाले, यज्ञ के सिद्धिदाता, होम-
निष्पादक, अतीव विराट् और ज्ञानी हैं। हवि कम वा अधिक मात्रा में
दिया जाय, अग्नि को ही सदा उसे स्वीकार करना पड़ता है—अन्य किसी
को भी नहीं।

त्वामिद॒त्रवृ॑णते॒ त्वा॒यवो॑हो॒तार॑म॒ग्नेवि॒दथै॑षु॒वेध॑सः ।
यद्दे॒वय॑न्तो॒दध॑ति॒ प्रया॑ंसि॒तेह॒विष्म॑न्तो॒मन॑वो॒वृ॒क्तर्ब॑हिषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । अ॒त्र । वृ॒ण॒ते । त्वा॒यवः॑ । हो॒तार॑म् । अ॒ग्ने ।
वि॒दथै॑षु । वे॒धसः॑ । यत् । दे॒व॒य॒न्तः । दध॑ति । प्रया॑ंसि । ते ।
ह॒विष्म॑न्तः । म॒न॒वः । वृ॒क्त॒र्ब॒हिषः॑ ॥ ९ ॥

हे अग्ने होतारदेवानामाह्वातारं अग्निं त्वामिव त्वामेव त्वायवस्त्वत्कामावेधसः कर्मणां
कर्तारऋत्विजः अत्रास्मिन् लोके विदथेषु यज्ञेषु वृणते प्रार्थयन्ति कदेत्यत्राह यद्यदा देवयन्तो-
देवान् यष्टुमिच्छन्तोवृक्तर्बहिषः छिन्नर्बहिषोहविष्मन्तः संस्कृतहविष्काः सहविष्कामनवोमनु-
ष्याऋत्विजस्ते तुभ्यं प्रयांसि हवींषि दधति धारयन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, यजमान लोग, यज्ञ के समय तुम्हें पाने की अभिलाषा
करके होता के रूप से तुम्हें ही वरण करते हैं। उस समय देवभक्त मनुष्य
लोग कुश का छेदन करके और हवि लाकर तुम्हारे लिए हवि देते हैं।

अथ दशमी—

तवा॒ग्नेहो॒त्रत॑व॒पो॒त्रमृ॑त्वि॒यंत॑व॒नेष्टृ॑त्वम॒ग्निदृ॑ता॒यतः॑ ।
तव॑प्रशा॒स्त्रंत्वम॑ध्वरी॒यसि॑ब्र॒ह्माचा॑सि॒गृह्प॑ति॒श्चनो॑दमे ॥१०॥२१॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्वियम् । तव । नेष्ट्रम् ।
 त्वम् । अग्नित् । ऋत॒इयत् । तव । प्र॒इशा॒स्त्रम् । त्वम् । अध्व॒रि॒इय॒सि ।
 ब्र॒ह्मा । च । अ॒सि । गृ॒ह॒इप॒तिः । च । नः । दमे ॥ १० ॥ २१ ॥

हे अग्ने तव होत्रं होतृकर्म त्वया विना तस्याभावात् किंच तवैव ऋत्वियं ऋतौ भवं
 प्राप्नानुष्ठानकालं पोत्रं पोतृकर्म त्वया विना तस्याप्यभावात् किंच तवैव नेष्ट्रं नेष्ट्रकर्म किंच
 ऋतायतः ऋतयज्ञं कर्तुमिच्छतोयजमानस्य त्वमेवाग्निर्नान्यः कश्चित् । किंच तवप्रशास्त्रं प्रशा-
 स्तृकर्म किंच हे अग्ने त्वमेवाध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कर्तुमिच्छसि तव हेतुत्वात्त्वत्कर्तृत्वं किंच
 त्वमेव ब्रह्मासि त्वां विना तस्याभावात् किंचनोस्माकं दमे गृहे गृहपतिर्यजमानोसि त्वया
 विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ १० ॥

१०. अग्नि, यथासमय तुम्हें ही होता और पोता का कार्य करना
 पड़ता है। यज्ञ-कर्त्ता के लिए तुम्हीं नेष्ट्रा और अग्नि हो। तुम प्रशास्ता,
 अध्वर्यु और ब्रह्मा का कार्य करते हो। तुम हमारे गृह के गृहपति हो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

यस्तुभ्यमग्नेअमृतायमर्त्यःसमिधादाशदुतवाहविष्कृति ।

तस्यहोताभवसियासिदूत्यमुपब्रूषेयजस्यध्वरीयसि ॥ ११ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अ॒मृता॒य । म॒र्त्यः । स॒मि॒धा । दा॒श॒त् । दु॒त॒वा॒ह॒वि॒ष्कृ॒ति । उ॒त ।

वा । ह॒विः॒ऽकृ॒ति । तस्य॑ । हो॒ता । भ॒व॒सि । या॒सि । दू॒त्यम् ।

उप॑ । ब्रू॒षे । यज॑सि । अध्व॒रि॒इय॒सि ॥ ११ ॥

हे अग्ने अमृताय मरणधर्मरहिताय तुभ्यं योमर्त्योमनुष्यः समिधा समिधं सुपांसुलुगि-
 त्याकारः दाशव ददाति प्रयच्छति उतवा अपिवा हविष्कृति हविषां छवकरणं यस्मिन्सह-
 विष्कृत् तस्मिन्यज्ञे हवींषि ददातीति संस्कृतं यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीतिशेषः । अस्य मनु-
 ष्यस्य होता देवानामाह्वाता भवसि । किंच त्वं दूत्यं देवान् पति दूतकर्म कर्तुं यासि गच्छसि
 किंच त्वं ब्रह्मा भूत्वास्मिन्कर्मणि युष्मभ्यमिमानि हवींषि यजमानेन प्रहितानीत्युपब्रूषे उपक्र-
 म्य ब्रवीषि किंच त्वं यजसि यजमानोभूत्वा देवेभ्योहवींषि ददासि किंच त्वं यथा पूर्वोक्त
 प्रकारेणाध्वरीयसि अध्वर्युरिवाचरसि अन्यथा यज्ञं कर्तुमिच्छसि ॥ ११ ॥

११. अग्नि, जो मनुष्य तुम्हें अमर जानकर समिधा और हवि देता
 है, उसके तुम होता होते हो, उसके लिए तुम देवों के पास दूत-कर्म करते
 हो, देवों को निमन्त्रित करते हो, यज्ञानुष्ठान करते हो और अध्वर्यु का
 कार्य करते हो।

इ॒मा अ॒स्मै म॒तयो॒वाचो॑ अ॒स्मदौ॑ ऋ॒चो गिरिः॑ सु॒ष्टु तयः॑ स॒मग्मत॑ ।
व॒सूयवो॑ व॒सवे॑ जा॒तवे॑दसे वृ॒द्धा सु॒चि॒वर्ध॑नो॒या सु॒चा॒कन॑त् ॥ १२ ॥

इ॒माः । अ॒स्मै । म॒तयः॑ । वा॒चः । अ॒स्मत् । आ । ऋ॒चः । गिरिः॑ ।
सु॒ष्टु तयः॑ । स॒म् । अ॒ग्मत॑ । व॒सु॒यवः॑ । व॒सवे॑ । जा॒तवे॑दसे ।
वृ॒द्धा सु॒ । चि॒त् । वर्ध॑नः । या॒सु । चा॒कन॑त् ॥ १२ ॥

जातवेदसे जातप्रज्ञाय वसवे वासयित्रेस्माअग्नये मतयः पूजयिष्यः इमावाचोवसूयवो-
स्मदर्थं धनकामाः सत्यः अस्मदस्मत्तो निर्गत्यासमग्मताभिमुख्येन संगच्छन्ते तमिममग्निप्रीण-
यन्त्वित्यर्थः काः पुनस्ताः सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाः ऋचोः क्रगात्मिका गिरोवाचः तथा यासु वृ-
द्धासु चित् स्वतएव पवृद्धास्वपि वर्धनः पुनरपि वर्धयिता सन् अग्निश्चाकनत् स्तोतृन् काम-
यते इमामतयइत्यन्वयः ॥ १२ ॥

१२. अग्नि के लिए यह सारा ध्यान, वेद-वाक्य और स्तोत्र किये जाते हैं। ज्ञानी अग्नि वासक हैं। अर्थाभिलाष से ये सारे स्तोत्र उनमें जाकर मिलते हैं। श्री-वृद्धि करनेवाले अग्नि, इन स्तोत्रों की वृद्धि होने पर सन्तुष्ट होते हैं।

इ॒मां प्र॒ज्ञाय॑ सु॒ष्टु ति॑न॒वीयसी॑वो॒चेय॑म॒स्मा उ॒श॒ते शृ॒णोतु॑नः ।
भू॒या अ॒न्तरा॑ हृ॒द्यस्य॑ नि॒स्पृशे॑ जा॒येव॑ प॒त्ये उ॒श॒ती सु॒वासाः॑ ॥ १३ ॥

इ॒माम् । प्र॒ज्ञाय॑ । सु॒ष्टु ति॑त् । न॒वीयसी॑म् । वो॒चेय॑म् । अ॒स्मै ।
उ॒श॒ते । शृ॒णोतु॑ । नः॑ । भू॒याः । अ॒न्तरा॑ । हृ॒दि । अ॒स्य ।
नि॒स्पृशे॑ । जा॒या इ॒व । प॒त्ये । उ॒श॒ती । सु॒वासाः॑ ॥ १३ ॥

प्रज्ञाय पुराणायोशते स्तोत्रं कामयमानायास्माअग्नये नवीयसीं नवतरामन्यैरकृतपूर्वां
सुष्टुतिं वोचेयमहंवक्ष्यामि सोमिरस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु किंचाहमस्याग्नेर्हृदि हृदये तत्राप्यन्त-
रा मध्ये निस्पृशे संस्पर्शनाय गुणैरनुरंजनायेत्यर्थः भूयाः भूयासं व्यत्ययने मध्यमः अग्नेर्हृ-
दिस्पृगहं स्यामित्यर्थः । अथवा मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टाभवेति योज्यं समानं अन्यत् । तत्रदृष्टान्तः—
पत्येपत्युर्हृदयस्य मध्ये सुवासाः शोभनवस्त्रादिना मंडिता जाया उशती कामयमाना जाया
इष्टतमा भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. स्तोत्राभिलाषी उन प्राचीन अग्नि के लिए मैं अत्यन्त नूतन और सुन्दर स्तोत्र कहता हूँ। वे सुनें। जैसे प्रणय-परवशा स्त्री बढ़िया कपड़े पहनकर पति के हृदय-वेश में अपनी बेह को मिलाती है, वैसे ही मैं अग्नि हृदय के मध्य-स्थान को छूता हूँ।

यस्मिन् अश्वासऋषभासं उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टा स आहुताः ।
कीलालपे सोमं पृष्ठाय वेधसे हृदामर्तिजनये चारुमग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणः । वशाः । मेषाः ।
अवसृष्टासः । आहुताः । कीलालपे । सोमं पृष्ठाय ।
वेधसे । हृदा । मर्तिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् अग्नौ उक्षणः वासपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पः सेचनसमर्था अश्वासोश्वाः ऋष-
भासो वृषभाश्च वशाः स्वभावबन्ध्याश्च मेषाश्चावसृष्टा सो देवतार्थमवसृष्टाः परित्यक्ताः सन्तोश्च-
मेधे आहुता आभिमुख्येन हुता भवन्ति कीलालपे सौत्रामण्यां सुरां पिबते कीलालमित्युदकना-
मस्तु पाठात् उदकं पिबते सोमपृष्ठाय सोमयुक्तः पृष्ठः उपरिभागो यस्य तस्मै सोमपृष्ठाय वेधसे
विधात्रे तस्मा अग्नये हृदा हृदयेन चारुं कल्याणीं मर्तिं स्तुतिं जनये जनयाम्युत्पादयामि ॥ १४ ॥

१४. जिन अग्नि में घोड़ों, बली वृषों और पौरुष-हीन मेषों की,
अश्वमेध-यज्ञ में, आहुति दी जाती है, जो जल पीते हैं, जिनके ऊपर
सोम रहता है और जो यज्ञानुष्ठाता हैं, उन अग्नि के लिए हृदय से मैं
कल्याण-करी स्तुति बनाता हूँ।

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते सुचीव घृतं चम्बीव सोमः ।

वाजसर्नि रयि मस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ १५ ॥ २२ ॥

अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । सुचि इव । घृतम् ।

चम्बि इव । सोमः । वाजसर्निम् । रयिम् । अस्मे इति ।

सुवीरम् । प्रशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥ २२ ॥

हे अग्ने ते तवास्ये मुखे हविः पुरोडाशादि हविरस्माभिरहावि सततं प्रक्षिप्यते तत्र दृष्टान्तौ—
घृतमाज्यं सुचीव यथा सुचि । चम्बीव सोमः यथा चमसे सोमः तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं वाज-
सर्नि अचस्य दातारं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं प्रशस्तं सुवर्णादिकं यशसं यशस्विनं कीर्तिमन्तं
बृहन्तमपरिमितं महान्तं वा रयिं रमणीयं धनमस्माभ्यं धेहि देहि ॥ १५ ॥

१५. जैसे लुक में घी रखला जाता है और जैसे चमस में सोमरस
रखला जाता है, वैसे ही अग्नि, तुम्हारे मुँह में हवि, पुरोडाश आदि का
हवन किया जाता है। तुम मुझे अन्न, अर्थ, उत्कृष्ट पुत्र, पौत्र आदि और
विपुल यश दो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे द्वाविंशोऽवर्गः ॥ २२ ॥

यज्ञस्येति पंचदशर्चद्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यार्षं जागतं बहुदेवताकं तथाचानुक्रान्तं—यज्ञस्य शार्यातोमानवो वैश्वदेवं तु जागतमिति । चातुर्विंशिके आरंभणीयेहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूत्रितंच—तेहिद्यावापृथिवी यज्ञस्यवोरथ्यमिति । पृष्ठचाभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेहन्यपीदं वैश्वदेवनिविद्धानं चातुर्विंशिकेन तृतीयसवनमिति सूत्ररूपादिष्टत्वात् ।

तत्र प्रथमा—

यज्ञस्यवोरथ्यं विशपतिं विशां होतारमक्तो रतिथिं विभावसुम् ।
शोचच्छुष्कांसु हरिणीषु जर्भुरवृषां केतुर्यजतो द्यामशायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वः । रथ्यम् । विशपतिम् । विशाम् । होतारम् । अक्तोः ।
अतिथिम् । विभाऽवसुम् । शोचन् । शुष्कांसु । हरिणीषु ।
जर्भुरत् । वृषा । केतुः । यजतः । द्याम् । अशायत ॥ १ ॥

हे देवावो यूयं यज्ञस्य रथ्यं नेतारं विशपतिं मनुष्याणां पालकं स्वामिनं वा विशां देवानां होतारं अक्तो रत्रे रतिथिमतिथिभूतं विभावसुं विविधदीप्तिधनमग्निं परिचरतेति शेषः शुष्कांसु शुष्कभूतास्वोषधीषु शोचन् ज्वलन् हरिणीषु हरितवर्णास्वाद्रास्वोषधीषु जर्भुरत् भक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा वृषा कामानां वर्षिता केतुः प्रज्ञापको यजतो यष्टव्योऽग्निः यां दिवमशायत प्रतिशेते ॥ १ ॥

१. देवो, यज्ञ-नेता, मनुष्यों के स्वामी, होता, रात्रि के अतिथि और विविध-दीप्ति-धनवाले अग्नि की सेवा करो । शुष्क काष्ठों को जलानेवाले और हरे काठों में डेढ़े जानेवाले, कामवर्षक, यज्ञ की पताका और यजनीय अग्नि आकाश में सोते हैं ।

अथ द्वितीया—

इममञ्जस्पामुभये अरुणवतधर्माणमग्निं विदथस्य सार्धनम् ।
अक्तुं न यह्ममुषसः पुरोहितं तनूनपातमरुषस्य निंसते ॥ २ ॥

इमम् । अञ्जःऽपाम् । उभये । अरुणवत् । धर्माणम् । अग्निम् ।
विदथस्य । सार्धनम् । अक्तुम् । न । यह्मम् । उषसः ।
पुरःऽहितम् । तनून्ऽनपातम् । अरुषस्य । निंसते ॥ २ ॥

उभये देवमनुष्याञ्जस्पां अञ्जसारक्षकं धर्माणं धारयितारमिममग्निं विदथस्य यज्ञस्य साधनं साधयितारमरुणवताकुर्वत किंचारुषस्यारोचमानस्य वायोस्तनूनपातं पुत्रं यद्वहन्तं पुरोहितमिममग्निं उषसः अक्तुं न स्वरश्मिभीरञ्जकमादित्यमिव निंसते चुंबयन्ति आश्रयन्तइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. रक्षक और धर्म-धारक अग्नि को देवों और मनुष्यों ने यज्ञ-साधक बनाया। वे महान् पुरोहित और शोभन वायु के पुत्र हैं। उषाये उन्हें, सूर्य के समान, चूमती हैं।

बळस्यनीथाविपणेश्वमन्महेव्याअस्यप्रहुताआसुरत्तवे ।
यदाघोरासौअमृतत्वमाशतादिजनस्यदैव्यस्यचर्किरन् ॥ ३ ॥

बट् । अस्य । नीथा । वि । पणेः । च । मन्महे । व्याः । अस्य ।
प्रहुताः । आसुः । अत्तवे । यदा । घोरासः । अमृतत्वम् ।
आशत । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥ ३ ॥

विपणेरस्माभिर्विविधं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेः नीथा नीथान्यस्मत्संबन्धीनि प्रज्ञानानि बट् सत्यानि स्युरिति मन्महे वयं कामयामहे । किंचास्याग्नेर्वयाअस्मदीयाअन्नाहुतयोत्तवे भक्षणाय प्रहुताआसुः भवेयुरिति कामयामहे किंच यदा यस्मिन्काले घोरासोघोराभयंकरा-अग्नेर्ज्वालाअमृतत्वमविनाशत्वमाशत प्राप्नुवन्ति आदिदन्तरमेवास्माकमृत्विजोदैव्यस्य देवेषु भवस्य जनस्याग्नेरर्थाय चर्किरन् प्रकिरेयुरग्नौ हवींषि प्रक्षिपेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. स्तुत्य अग्नि जो मार्ग दिखा देते हैं, वही प्रकृत है। हम जिसका हवन करते हैं, उसका वे भोजन करें। जिस समय उनकी प्रबल शिखार्यें दीप्तिशील हुई, उस समय देवों के लिए फेंकी जाने लगीं।

अथ चतुर्थी—

ऋतस्यहिप्रसितिद्यौरुरुव्यचोनमोमृहीरमतिःपनीयसी ।
इन्द्रोमित्रोवरुणःसंचिकित्रिरेथोभगःसवितापूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रसितिः । द्यौः । उरु । व्यचः । नमः । मृही ।
अरमतिः । पनीयसी । इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सम् ।
चिकित्रिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनमेनमग्निं प्रति प्रसितिर्विस्तृता द्यौरुरुविस्तीर्णं व्यचोव्याप्तम-
न्तरिक्षं च पनोयसी स्तुत्यतरा अरमतिः पर्यन्तरहिता मही पृथिवीच नमोनमनं कुर्वन्तीति शे-
षः अथापिच एनमग्निं इन्द्रोमित्रश्च वरुणश्च भगश्च सविता पूतदक्षसः शुद्धबलाएते देवाएन-
मग्निं संचिकित्रिरे ज्यैष्ठ्यायसंजानते ॥ ४ ॥

४. विस्तृत द्यौ, विस्तीर्ण वचन, व्याप्त अन्तरिक्ष, स्तुत्य और असीम
पृथिवी यज्ञीय अग्नि को नमस्कार करते हैं। इन्द्र, मित्र, वरुण, भग,
सविता आदि पवित्र बलवाले देवता आविर्भूत होते हैं।

प्ररुद्रेणययिनायन्तिसिन्धवस्तिरोमहीमरमर्तिदधन्विरे ।

येभिःपरिज्मापरियन्तुरुज्ज्वोविरोरुवज्जठरेविश्वमुक्षते ॥ ५ ॥ २३ ॥

प्र । रुद्रेण । ययिना । यन्ति । सिन्धवः । तिरः । महीम् ।

अरमर्तिम् । दधन्विरे । येभिः । परिज्मा । परिज्यन् । उरु ।

ज्वयः । वि । रोरुवत् । जठरे । विश्वम् । उक्षते ॥ ५ ॥ २३ ॥

सिन्धवः स्यन्दनशीला आपोययिना गमनशीलेन रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्वेणेन सह प्रयन्ति ।
अथ बहुवदाह—तेमी मरुतो रमर्ति रमर्तिर्विरामोवसानं तद्रहितां अपर्यन्तां महीं पृथिवीं तिरः
दधन्विरे तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः परिज्मापरितोगन्तेन्द्रः परियन् परितो गच्छन् येभियैर्मरुद्वेणैः स-
होरुज्ज्वो बहुवेगं करोतीति शेषः किंच जठरेन्तरिक्षे रोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्जन्योयैर्मरुद्वेणैः सह
विश्वं भुवनमुक्षते सिंचते ॥ ५ ॥

५. वेगशाली मरुतों की सहायता पाकर नवियाँ बहती हैं और
असीम भूमि को ढँकती हैं। सर्वत्र विचरण करनेवाले इन्द्र सर्वत्र जाकर,
मरुतों की सहायता से, आकाश में गरजते हैं और महावेग से संसार में
जल बरसाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथ षष्ठी—

क्राणारुद्रामरुतोविश्वरुष्टयोदिवःश्वेनासोअसुरस्यनीळयः ।

तेभिश्चष्टेवरुणोमित्रोअर्यमेन्द्रोदेवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥ ६ ॥

क्राणाः । रुद्राः । मरुतः । विश्वरुष्टयः । दिवः । श्वेनासः ।

असुरस्य । नीळयः । तेभिः । चष्टे । वरुणः । मित्रः ।

अर्यमा । इन्द्रः । देवेभिः । अर्वशेभिः । अर्वशः ॥ ६ ॥

असुरस्य मेघस्य नील्यः आवासभूतादिवोन्तरिक्षस्य संबन्धिनः श्येनासः श्येनाः शंसनी-
यगतयो विश्वकृष्टयोग्याप्तमनुष्यारुद्रारुद्रपुत्राये मरुतः क्राणाः स्वाधिकारकर्मणि कुवार्णा आ-
सत इति शेषः तेभिस्तैरवशेषैरभिरश्ववद्भिः सोमवद्भिर्वा देवेभिर्देवैः सहावशोऽश्ववान् सोमवान्
वेन्द्रश्चष्टेपश्यति वरुणश्च मित्रश्चार्यमाच सोमवद्भिर्मरुद्भिः सह पश्यन्ति ॥ ६ ॥

६. जिस समय मरुत् लोग कार्यारम्भ करते हैं, उस समय संसार
को खींच लेते हैं। वे आकाश के इयेन पक्षी और मेघ के आश्रय हैं।
वरुण, मित्र, अर्यमा और अश्वारोही इन्द्र, अश्वारुढ़ मरुतों के साथ,
ये सारी बातें देखते हैं।

इन्द्रे भुजं शशमानास आशत सूर्यो दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।
प्रयेन्व स्यार्हणा ततक्षिरे युजं वज्रं नृषदनेषु कारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजंम् । शशमानासः । आशत । सूर्यः । दृशीके ।
वृषणः । च । पौंस्ये । प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा ।
ततक्षिरे । युजंम् । वज्रंम् । नृषदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये शशमानासः शशमानाः शंसमानाः स्तोतारः इन्द्रे स्तुते सति भुजं पालनमाशत प्रामुवन्ति
सूर्यः सूर्ये स्तुते सति दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्रामुवन्ति वृषणोर्वर्षितरीन्द्रे स्तुते पौंस्ये पौंस्यं
बलं च प्रामुवन्ति किंच कारवः स्तोतारः अस्येन्द्रस्यार्हणा पूजनानि नु क्षिप्रं ततक्षिरे प्रकृष्टानि
कुर्वन्ति ते स्तोतारो नृषदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यज्ञेषु युजं सहाय-
मिन्द्रस्य वज्रं प्रामुवन्ति ॥ ७ ॥

७. स्तोता लोग इन्द्र से रक्षण, सूर्य से दृष्टि-शक्ति और वर्षक इन्द्र
से पौंस्य पाते हैं। जो स्तोता उत्कृष्ट रूप से इन्द्र की पूजा प्रस्तुत करते
हैं, वे यज्ञ-काल में, इन्द्र के वज्र को सहायक पाते हैं।

अथाष्टमो—

सूरश्चिदाहरितो अस्यरीरमिन्द्रादाकश्चिद्भयते तवीयसः ।
भीमस्य वृष्णो जठरादभिश्च सौ दिवे दिवे सद्गुरिस्तन्त्रबाधितः ॥ ८ ॥

सूर्यः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरम् । इन्द्रात् । आ ।
कः । चित् । भयते । तवीयसः । भीमस्य । वृष्णः । जठरात् ।
अभिः स्वसः । दिवे दिवे । सद्गुरिः । स्तन् । अबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः सूर्योप्यस्येन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मनः आज्ञां परिपालयितुं मन्वानोहरितोश्वान् प्रेरयतीति शेषः प्रेरयन्ध्वनिआसीरमत् आभिमुख्येन रमति यः कश्चिद्देवोपि सृष्टौ भयते विभेति सदेवः तवीयसः प्रवृद्धात् इन्द्रात्परमात्मनोभयादेव विभेति । तथाच तैत्तिरीयैः पठितं—भीषास्माद्वातः पवतइत्यादिना । किंच वृष्णः कामानां वर्षितुर्भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनो—दिवेदिवेन्वहमभिष्वसः आभिमुख्येन श्वसतः जठरादुदरादन्तरिक्षात् सहुरिः सहनशीलः सन् बाधितोबाधारहितः स्तन् स्तनयति शब्दं करोति ॥ ८ ॥

८. इन्द्र के डर से सूर्य भी अपने अश्वों को चलाते और मार्ग में जाने के समय सबको प्रसन्न करते हैं। उन इन्द्र से कौन नहीं डरता ? वे भयानक और वारि-वर्षक हैं। वे आकाश में शब्द करते हैं। शत्रुओं को हारानेवाली वज्रध्वनि उन्हीं के डर से प्रतिदिन प्रकट होती रहती है।

स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिक्से क्षयद्वीराय नमसादिदिष्टन ।

येभिः शिवः स्ववाँ एवयावभिर्दिवः सिषक्तिस्वयंशानिकामभिः ॥ ९ ॥

स्तोमम् । वः । अद्य । रुद्राय । शिक्से । क्षयत्स्वीराय । नमसा ।

दिदिष्टन । येभिः । शिवः । स्ववान् । एवयावभिः । दिवः ।

सिषक्ति । स्वयंशाः । निकामभिः ॥ ९ ॥

एवयावभिरश्वैरागच्छद्भिर्यैभिर्नैः मरुद्भिः सह स्ववान् ज्ञातिमान् स्वयंशाः स्वभूगकीर्तिः शिवः सुखकरः परमेश्वरोदिवोद्युलोकात् यजमानान् सिषक्ति सेवते हे ऋत्विजोयूयमद्यास्मिन्यागे निकामभिर्नियताभिः तैर्मरुद्भिः सहिताय क्षयद्वीराय क्षितशत्रवे शिक्से रणे शकाय रुद्राय नमसा नमस्कारेण वा सह स्तोमं स्तोत्रं दिदिष्टन दिशत सृजत गमयतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. आज उन्हीं कर्म-कुशल और सब को नमस्कार तथा अनेक स्तोत्र अर्पित करो। वे शत्रुओं का विनाश करते हैं वे अश्वारूढ़ और उत्साही मरुतों की सहायता पाकर और आकाश से जल-सिंचन करके मङ्गलजनक होते हैं और अपनी कीर्ति का विस्तार करते हैं।

तेहिप्रजाया अभरन्त विश्रवो बृहस्पतिर्दृषभः सोमं जामयः ।

यज्ञैरथर्वा प्रथमो विधारय देवा दक्षैर्भृगवः संचिकित्रिरे ॥ १० ॥ २४ ॥

ते । हि । प्रजायाः । अभरन्त । वि । श्रवः । बृहस्पतिः । दृषभः ।

सोमं जामयः । यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । वि । धारयत् । देवाः ।

दक्षैः । भृगवः । सम् । चिकित्रिरे ॥ १० ॥ २४ ॥

हि यस्मात् कारणात् वृषभः कामानां वर्षिता बृहस्पतिः सोमजामयोन्धेसोमबन्धुकास्ते विश्वे देवाः प्रजायाअर्थाय श्रवोचं व्यभरन्त विभरन्ति वृष्टिद्वारेण पोषयन्ति तस्मात्कारणा-
चासां प्रजानां मध्ये अथर्वानाम ऋषिः प्रथमः प्रथममेव क्रियमाणैर्यज्ञैर्विधारयत् देवान् कर्म योग्यान् विधृतान् अकरोत् । तत्रनिगमः—यज्ञैरथर्वाप्रथमः पथस्तर्तइति । अथ दक्षैर्वलैः सह देवाविश्वे भृगवोऋषयश्च संचिकित्रिरे अथर्वणाकृतं यज्ञं गत्वा पशून् संज्ञातवन्तः ॥ १० ॥

१०. बृहस्पति और सोनाभिलाषी अन्य देवताओं ने प्रजावृन्त के लिए अन्न का संचय किया है । अथर्वा ऋषि ने सबसे प्रथम यज्ञ के द्वारा देवों को सन्तुष्ट किया । देवता लोग और भृगुवंशधर लोग बल प्रकट करके उस यज्ञ में गये और यज्ञ को जाना ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

तेहिद्यावापृथिवीभूरिरेतसानराशंसश्चतुरङ्गोयमोदितिः ।
देवस्त्वष्टाद्रविणोदाऋभुक्षणःप्ररोदसीमरुतोविष्णुरहिरे ॥ ११ ॥
ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा । नराशंसः ।
चतुः३अङ्गः । यमः । अदितिः । देवः । त्वष्टा । द्रविणः३दाः ।
ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अहिरे ॥ ११ ॥

भूरिरेतसा बहूदके द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यमोदेवः अदितिश्च त्वष्टा देवश्च द्रवि-
णोदाअग्निश्चऋभुक्षणःऋभवश्च रोदसी रुद्रस्य पत्न्यौ च मरुतोदेवाश्च रुद्राश्च एते विश्वेदेवा-
श्चतुरङ्गश्चतुर्भिरग्निभिर्युकोऽग्निस्तस्मिन् नराशंसो नराशंसनामधेये यज्ञे विष्णुरस्माभिः स्तोतृभिर-
हिरे प्रपूज्येते ॥ ११ ॥

११. नराशंस नामक यज्ञ में चार अग्नि स्थापित किये गये । बहु-
वृष्टि-वर्षक द्यावापृथिवी, यम, अदिति, धनद त्वष्टा, ऋभु लोगों, रुद्र
की स्त्री, मरुतों और विष्णु ने यज्ञ में स्तोत्र प्राप्त किया था ।

उत्स्यनउशिजामुर्वियाकविरहिःशृणोतुबुध्योहवीमनि ।
सूर्यामासाविचरन्तादिविक्षिताधियाशमीनहुषीअस्यबोधतम् ॥ १२ ॥

उत् । स्यः । नः । उशिजाम् । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु ।
बुध्यः । हवीमनि । सूर्यामासा । विचरन्ता । दिविक्षिता ।
धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

उतापिच नोस्माकं उशिजां कामयमानानाष्टत्विजां उर्विया उर्वी बह्वीं स्तुतिं कविर्मे-
धावी बुध्योबुध्नेतरिक्षे भवः सोहिर्देवोहवीमनि हूयन्ते यत्र देवेभ्योहवींषि तस्मिन्यज्ञे शृ-
णोतु दिविक्षिता दिविवसन्तौ विचरन्ता विशेषेण चरन्तौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ धिया
बुद्ध्या स्तोत्रमिदं बोधतं बुध्येतां शमी कर्मवती पृथिवी शमीति कर्मनामसु पाठात् नहुषी द्यौः
अत्रवाजसनेयकं—द्यौरनहुषीयवैशमीतस्याएषगर्भइति । हे द्यावापृथिव्यौ युवां स्तोत्रं धिया
स्वीयया प्रज्ञया बोधतंबुध्येतं अवगच्छतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. अभिलाषी होकर हम लोग जो विशाल-विशाल स्तोत्र करते
हैं, यज्ञ के समय आकाशवासी अहिर्बुध्न्य वह सब सुनें। आकाश में घूमने-
वाले सूर्य और इन्द्र, तुम लोग आकाश में रहकर अन्तःकरण से यही
स्तोत्र सुनो।

प्रनःपूषाचरथंविश्वदेव्योपांनपादवतुवायुरिष्टये ।
आत्मानंवस्योअभिवातमर्चततदश्विनासुहवायामनिश्रुतम् ॥ १३ ॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वदेव्यः । अपाम् । नपात् ।
अवतु । वायुः । इष्टये । आत्मानम् । वस्यः । अभि । वातम् ।
अर्चत । तत् । अश्विना । सुहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १३ ॥

पूषा देवनोस्माकं संबन्धि चरथं जंगमं च प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु किंच विश्वदेव्यो
विश्वदेवहितोपात्तपाद्वायुरिष्टये यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु किंच आत्मानं सर्वेषामात्मभूतं वातं
वायुं वस्योवसोयः प्रज्ञया बुध्येतां अवगच्छतमित्यर्थः । प्रशस्यतरमज्ञं प्राप्तुं अस्मभ्यमज्ञं
कामयमानइतिशेषः हे अश्विनाश्विनौ सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि यागगमने तदिदं स्तोत्रं
श्रुतं शृणुतं ॥ १३ ॥

१३. समस्त देवों के हितैषी और जल के वंशज पूषादेव हमारे पशु
इत्यादि की रक्षा करें। यज्ञ के लिए वायु भी रक्षा करें। धन के लिए
आत्म-स्वरूप वायु की स्तुति करो। अश्विद्वय, तुम्हें बुलाने से कल्याण
होता है। मार्ग में जाने के लिए तुम वह स्तोत्र सुनो।

विशामासामभयानामधिक्षितंगीभिरुख्यशसंगृणीमसि ।
ग्राभिर्विश्वाभिरादितिमनर्वणमक्तोर्युवानंनृमणाअधापतिम् ॥ १४ ॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिऽक्षितम् । गीऽभिः ।
ऊँ इति । ख्यशसम् । गृणीमसि । ग्राभिः । विश्वाभिः ।
अदितिम् । अनर्वणम् । अक्तोः । युवानम् । नृमनाः ।
अध । पतिम् ॥ १४ ॥

अभयानां संसारभयरहितानां आर्सा विशां मनुष्याणां अधिक्षितमन्तर्निवसन्तस्वयशस
मुपार्जितकीर्तिमेनमग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः गृणीमसि वयं स्तुमः किंचानवर्णमप्रत्यूतां पत्युरप्र-
त्युतत्वेनाप्रतिगतां अदितिमदीनां देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिः आभिर्देवपत्नीभिः सहितां
स्तुमः किंचाक्रोरात्रेर्युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चन्द्रमसं स्तुमः किंच नृमणाः नृषु मनुष्येषु
अनुग्राहकमनायस्तमादित्यं स्तुमः अधाथपतिं सर्वस्य पालकमिन्द्रं स्तुमः ॥ १४ ॥

१४. सारी प्रजा को जो अभय देने के स्वामी हैं, जो अपनी कीर्ति का स्वयं उपार्जन करते हैं, उनकी हम स्तुति करते हैं। देवपत्नियों के साथ अविचल अदिति और रात्रि-पति चन्द्रमा की हम स्तुति करते हैं। वे मनुष्यों पर अनुग्रह करते हैं।

रेभदत्रजनुषापूर्वाअङ्गिराग्रावाणऊर्ध्वाअभिचक्षुरध्वरम् ।
येभिर्विहायाअभवद्विचक्षणःपार्थःसुमेकंस्वधितिर्वनन्वति॥१५॥२५॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । ग्रावाणः । ऊर्ध्वाः ।
अभि । चक्षुः । अध्वरम् । येभिः । विहायाः । अभवत् ।
विचक्षणः । पार्थः । सुमेकम् । स्वधितिः । वनन्वति ॥ १५ ॥ २५ ॥

अंगिरानाम ऋषिरात्विज्येन वृतः सन् देवान् स्तौति अत्रास्मिन्यज्ञे जनुषा जन्मना पूर्वः
प्रद्वौगिरानामऋषिः रेभव देवान् स्तौति ग्रावाणश्चोर्ध्वाउद्यताः सन्तःअध्वरं यज्ञस्य साधनं
सोमं अभिचक्षुरभिपश्यन्ति विचक्षणोविद्वेन्द्रोयेभिर्ग्रावभिरभिषवसंबन्धिभिः शब्दैर्विहाया-
महानभवत् ह्योभूदित्यर्थः अत्येन्द्रस्य स्वधितिर्वज्रोवनन्वति उदकवति मार्गे पाथोजसाध-
नं सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ १५ ॥

१५. ज्येष्ठ अङ्गिरा ऋषि इस यज्ञ में स्तुति करते हैं। प्रस्तर ऊपर उठकर यज्ञीय सोम को प्रस्तुत करते हैं। सोम को पीकर बुद्धिशाली इन्द्र मोटे हुए—उत्तका अस्त्र उत्तम बारि-वर्षण करने लगा।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

महीति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं तान्वोनाम पृथोः पुत्रऋषिः द्वितीया तृतीया त्रयोदशी-
चेति तिस्रोनुष्टुभः नवमी अक्षरसंख्ययापंक्तिः एकादशीन्यंकुसारिणी अष्टकद्वादशकव्यष्टक-
वती पंचदशी पुरस्ताद्बृहती आद्यद्वादशकव्यष्टका शिष्टानव प्रस्तारपंक्तिच्छन्दस्काः आद्यौद्वौ-
जागतौतवोद्वौगायत्रौसाप्रस्तारपंक्तिः विश्वेदेवा देवता । तथाचानुकान्तं—महि तान्वः पार्थर्यः
प्रस्तारपंक्तिः पुरस्ताद्बृहत्पन्तं त्रयोदश्युपाद्येचानुष्टुभोनवम्यक्षरैः पंक्तिरेकादशी न्यंकुसारिणी-
ति गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

महिद्यावापृथिवीभूतमुर्वीनारीयुह्नीनरोदसीसदनः ।

तेभिर्नःपातंसह्यसएभिर्नःपातंशूषणि ॥ १ ॥

महि । द्यावापृथिवी इति । भूतम् । उर्वी इति । नारी इति ।

युह्नी इति । न । रोदसी इति । सदम् । नः । तेभिः । नः ।

पातम् । सह्यसः । एभिः । नः । पातम् । शूषणि ॥ १ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां महि अत्यन्तं यथा भवति तथा उर्वी विस्तीर्णं भूतं भवतं किंच युह्नी महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौनारीन स्त्रियाविव नोस्माकं सदं सदा-भवतं किंच युवां शूषणि नोस्माकं शत्रुबलेयुष्मदीयैरेभिःपालनैः पातंरक्षतं । किंच युष्मदी-स्तेभिः तैः पालनैर्नोस्माकं सह्यसोतिशयेनास्मानभिभवितुः शत्रोरपि पातं रक्षतं ॥ १ ॥

१. द्यावापृथिवी, तुम लोग अतीव विस्तृत होओ । विशाल-मूर्ति होकर तुम लोग, स्त्री के समान, हमारे गृह में आओ । इन रक्षणों से हमें शत्रु से बचाओ । इन कार्यों के द्वारा हमें शत्रु से भली भाँति बचाओ ।

यज्ञेयज्ञेसमर्त्योदेवान्सपर्यति । यःसुम्रैर्दीर्घश्रुतमआविवासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञेयज्ञे । सः । मर्त्यः । देवान् । सपर्यति । यः । सुम्रैः ।

दीर्घश्रुतमः । आविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

समर्त्योमनुष्यः यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु सर्वान् देवान् सपर्यतिपरिचरति योदीर्घश्रुतमःअतिशयेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोतायामनुष्यः सुम्रैः सुखकरैर्हविर्भिः एनान् देवान् आविवासति परिचरति असुखकरैर्हविर्भिः कृतमपि कर्म सपर्यायै नभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. जो मनुष्य सभी यज्ञों में देवों की सेवा करता है और जो अनेक शास्त्रों का श्रोता सुखकर हवि के द्वारा देवों की सेवा करता है, (वही प्रकृत देव-सेवक है ।)

अथ तृतीया—

विश्वेषामिरज्यवोदेवानांवामहः ।

विश्वेहि विश्वमहसो विश्वेयज्ञेषु यज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यवः । देवानाम् । वाः । महः । विश्वे । हि ।

विश्वमहसः । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

हे विश्वेषामिरज्यवोभुवनानामीश्वरादेवानां द्योतमानानां द्योतनादिगुणयुक्तानां भवतां महः महद् वाः वरणीयं धनं विद्यते इतिशेषः तदस्मभ्यं दत्तेतिभावः किंच सर्वे विश्वे यूयं विश्वमहसोव्याप्ततेजस्काः किंच विश्वे हि यूयं यज्ञेषु यज्ञियाः यष्टव्याः ॥ ३ ॥

३. देवता लोग सबके प्रभु हैं। उनका दान महान् है। वे सब प्रकार के बलों से बली हैं। वे सब यज्ञों के समय यज्ञ-भाग पाते हैं।

तेषां राजानो अमृतस्य मन्द्रा अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा ।
कद्रुद्रो नृणां स्तुतो मरुतः पूषणो भगः ॥ ४ ॥

ते । घ । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः । अर्यमा ।
मित्रः । वरुणः । परिज्मा । कत् । रुद्रः । नृणाम् ।
स्तुतः । मरुतः । पूषणः । भगः ॥ ४ ॥

अर्यमादेवः मित्रश्च परिज्मा सर्वतोगामी सर्वत्राप्रतिहतगतिर्वरुणो देवश्च ऋत्विग्भिः स्तुतो-
रुद्रश्च पूषणः सर्वस्य पोषयितारो मरुतश्च भगश्च एते देवामन्द्राः सर्वे स्तुत्याः सन्तो नृणां मनुष्या-
णां कद् सुखं प्रयच्छतेति शेषः ते सर्वे अमृतस्यामृतसदृशस्य हविषो राजानो घ ईश्वराः खलु ॥ ४ ॥

४. जिन रुद्र-पुत्रों की स्तुति करने पर मनुष्यों को सुख मिलता है वे अर्यमा, मित्र, सर्वज्ञ वरुण और भग अमृत के राजा, स्तुत्य और पुष्टि-कर्त्ता हैं।

उत नो नक्तं मपां वृषण्वसू सूर्यामासा सदनाय सधन्या ।
सचा यत्साद्यैषा महिर्बुध्रेषु बुध्यः ॥ ५ ॥ २६ ॥

उत । नः । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति । वृषण्वसू ।
सूर्यामासा । सदनाय । सधन्या । सचा । यत् । सादि ।
एषाम् । अहिः । बुध्रेषु । बुध्यः ॥ ५ ॥ २६ ॥

उतापि च वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवां अपामुदकानां संबन्धिनौ सधन्या सधन्यौ-
समानधनौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ बुध्रेष्वन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु योहिर्बुध्यो देवोसा-
दि सीदति तिष्ठति तैरेषामेभिः सचा सह युवां नक्तं रात्रावहनि चोरुष्यतामिति वक्ष्यमाणेन
संबन्धः ॥ ५ ॥

५. जिस समय अहिर्बुध्न्य जल के साथ एकत्र होकर बैठते हैं, उस उमय सूर्य और चन्द्रमा एकत्र बैठकर दिन-रात जल-स्वरूप धन का वर्षण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे षड्विंशोऽवर्गः ॥ २६ ॥

अथ षष्ठी—

उ॒त॒नो॒दे॒वाव॒श्वि॒ना॒शु॒भ॒स्प॒ती॒धा॒म॒भि॒र्मि॒त्राव॒रु॒णा॒उ॒रु॒ष्य॒ताम् ।
म॒हः॒स॒रा॒य॒ए॒ष॒ते॒ति॒ध॒न्वे॒वदु॒रि॒ता ॥ ६ ॥

उ॒त । नः । दे॒वौ । अ॒श्वि॒ना । शु॒भः । प॒ती इति । धा॒म॒ऽभिः ।
मि॒त्राव॒रु॒णौ । उ॒रु॒ष्य॒ता॒म् । म॒हः । सः । रा॒यः । आ । ई॒ष॒ते ।
अ॒ति । ध॒न्वे॒ऽइ॒व । दुः॒ऽइ॒ता ॥ ६ ॥

उतापिच शुभस्पती अश्विना अश्विनौ देवौ नौस्मान् धामभिरात्मीयैः शरीरैः उरुष्य-
तां रक्षतां किंच मित्रावरुणावात्मीयैः शरीरैः रक्षतां यं यजमानं पुरुषममीदेवारक्षन्ति समहो-
महान्ति रायोधनान्याईषते आभिमुख्येन गच्छति प्राप्नोति । किंच दुरिता दुरितानि शीघ्रमत्य-
तिगन्तातिक्रान्ता च भवति । तत्रदृष्टान्तः—धन्वेव यथा पथिको निरुदकान् देशान् अतिक्राम-
ति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. कल्याण के अधिपति अश्विद्वय, मित्र और वरुण अपने शरीरों
वा तेज से हमारी रक्षा करें। इनके द्वारा रक्षित यजमान बहुत धन पाता
है और मरुभूमि के समान दुर्गति से पार पाता है।

उ॒त॒नो॒रु॒द्रा॒चि॒न्मृ॒ळता॒म॒श्वि॒ना॒वि॒श्वे॒दे॒वा॒सो॒रथ॒स्पति॒र्भगः॑ ।
ऋ॒भु॒र्वा॒जं॒ऋ॒भु॒क्ष॒णः॒परि॒ज्मा॒वि॒श्व॒वे॒द॒सः ॥ ७ ॥

उ॒त । नः । रु॒द्रा । चि॒त् । मृ॒ळ॒ता॒म् । अ॒श्वि॒ना । वि॒श्वे ।
दे॒वा॒सः । रथः॒पतिः॑ । भ॒गः । ऋ॒भुः । वा॒जः ।
ऋ॒भु॒क्ष॒णः । परि॒ऽज॒मा । वि॒श्व॒वे॒द॒सः ॥ ७ ॥

उतापिच रुद्रारुद्रपुत्रा अश्विना अश्विनौ नौस्मान् मृळतां सुखयतां किंच रथस्पतिः रथ-
स्पतिः पूषा ऋभुर्वाजोन्नवान् भगश्च परिज्मा परितोगन्ता वायुश्चैते विश्वे सर्वे देवाः सुखयन्तु हे
विश्ववेदसो विश्ववेदाः सर्वप्रज्ञाः सर्वधनावा हे ऋभुक्षणो महान्तो ब्रह्मादयो देवा यूयं सुखयत ॥ ७ ॥

७. हम स्तुति करते हैं। रुद्रपुत्र वायु, अश्विद्वय, समस्त देवता, रथा-
रुद्र पूषा, ऋभु, अन्नवान् भग, सर्वत्रगामी इन्द्र, सर्वज्ञाता ऋभुक्षण आवि
हमें सुख दें।

अथाष्टमी—

ऋ॒भु॒र्ऋ॒भु॒क्षा॒ऋ॒भु॒र्वि॒ध॒तो॒म॒द॒आ॒ते॒ह॒री॒जू॒जु॒वा॒न॒स्य॒वा॒जि॒ना ।
दु॒ष्ट॒रं॒य॒स्य॒साम॒चि॒दृ॒धं॒य॒ज्ञो॒न॒मा॒नु॒षः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधतः । मदः । आ । ते ।
 हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना । दुस्तरम् । यस्य ।
 साम । चित् । ऋधक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुक्षा महानिन्द्रः ऋभुर्यज्ञेन भाति किंच विधतः त्वां परिचरतोयजमानस्य
 मदोहर्षोपि ऋभुर्यज्ञेन भाति हे इन्द्र आजूजुवानस्य प्रतिशीघ्रमागच्छतस्ते तव हरी अश्वव-
 पि वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ किंच यस्येन्द्रस्य संबन्धि सामचिद्रीयमानं सामापि दुष्टरं रक्षो-
 भिरप्रापणीयं एषयज्ञः मानुषः मनुष्यसाधारणो न किंतु ऋधक् पृथक् दिव्यइत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. महान् इन्द्र यज्ञ के द्वारा प्रभायुक्त होते हैं। इन्द्र, जिस समय
 तुम वेगशाली रथ की योजना करते हो, उस समय यज्ञकर्त्ता भी आनन्द
 पाते हैं। इन्द्र के लिए जो सोम का पान होता है, वह असाधारण है।
 उनके लिए जो यज्ञानुष्ठान होता है, वह मनुष्य के लिए साध्य नहीं है।
 वह दिव्य है।

रुधीनोअह्नयोदेवसवितःसचस्तुपेमघोनाम् ।

सहोइन्द्रोवह्निभिर्न्येषांचर्षणीनांचक्रंरश्मिनयौयुवे ॥ ९ ॥

रुधि । नः । अह्नयः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुपे ।

मघोनाम् । सहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निभिः । नि । एषाम् ।

चर्षणीनाम् । चक्रम् । रश्मिम् । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे सवितः प्रेरक नोस्मान् अह्नयःअनवनतवदनानलज्जितान् रुधि कुरु किंच सत्त्वं मघोनां
 धनवतां यजमानानां संबन्धिभिः ऋत्विग्भिः सुखं स्तुपेस्तूयसे इन्द्रोवह्निभिः वोढ्वभिर्मरुद्भिः
 सहसहो बलं चर्षणीनां मनुष्याणां नोस्माकं नियोयुवे भृशं निमिश्रयतु तवदृष्टान्तः—चक्रं रथ
 स्य चक्रं रश्मि न यथा रश्मिचक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. प्रेरक देव, हमें अलज्जित करो। तुम धनी यजमानों के ऋत्विकों
 के द्वारा स्तुत होते हो। इन्द्र हमारे बल-रूप हैं। उन्होंने इन मनुष्यों के
 यज्ञ में आने के लिए अपने उज्ज्वल रथ-चक्र में मानो वायु को जोता—
 महावेग से पवारे।

एषुद्यावापृथिवीधातमहदस्मेवीरेषुविश्वचर्षणिश्रवः ।

पृक्षंवाजस्यसातयेपृक्षंरायोततुर्वणे ॥ १० ॥ २७ ॥

आ । एषु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्मे इति ।

वीरेषु । विश्वचर्षणि । श्रवः । पृक्षम् । वाजस्य ।

सातये । पृक्षम् । राया । उत्त । तुर्वणे ॥ १० ॥ २७ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवामस्मेस्माकंसबन्धिष्वेषु वीरेषु पुत्रेषु विश्वचर्षणि स
र्वमनुष्योपेतं महत् श्रवोयशः आधातमाधत्तं किंच वाजस्य बलस्य सातये संभजनाय पृक्षं
पालकमञ्जं दत्तं उतापिच तुर्वणे शत्रूणां तरणाय राया धनेन पृक्षं अर्जं दत्तं ॥ १० ॥

१०. द्यावापृथिवी, तुम लोग हमारे पुत्रादि को प्रभूत अन्न दो। वह
अन्न लोगों के लिए यथेष्ट हो, बलकर हो, धन-लाभ और विपत्ति से
परित्राण पाने के लिए उपयोगी हो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

एतं शंसं मिन्द्रास्मयुध्वंकूचित्सन्तं सहसा वन्न भिष्टये सदा पाह्य भिष्टये ।
मेदतां वेदतां वसो ॥ ११ ॥

एतम् । शंसम् । इन्द्र । अस्मद्युः । त्वम् । कूश्चित् ।
सन्तम् । सहसा वन्न । अभिष्टये । सदा । पाहि ।
अभिष्टये । मेदताम् । वेदतां । वसो इति ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः सहसा वन्न बलवन्निन्द्रास्मयुरस्मान्कामयमानस्त्वं कूचित् क्वचित् अ
पि सन्तं स्थितं एतमिमं शंसं स्तोतारमभिष्टये अभिलषितसिद्ध्यर्थं अपि चाभिष्टये यागार्थं
श्रदा सर्वदा पाहि रक्ष किंच मेदतां त्वदीयेन प्रज्ञानेन स्तोतारं मां वेदताबुध्यस्व ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, जिस समय तुम हमारे पास आने की इच्छा करते हो,
उस समय स्तोता जहाँ कहीं भी रहे, यज्ञ करते समय उसकी रक्षा करो।
हे धनव, तुम्हारी जो स्तुति करता है, उसको जानो।

एतमेस्तोमं तनानसूर्येद्युतद्यामानं वावृधन्त नृणाम् ।
संवर्ननं नाश्व्यंतष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । तना । न । सूर्ये । द्युतद्यामानम् ।
वावृधन्त । नृणाम् । सम्वर्ननम् । न । अश्व्यम् ।
तष्टा इव । अनपच्युतम् ॥ १२ ॥

नृणां नेतृणां देवानां शत्रूणां संवर्ननं संभजनं सम्यक्कृत्स्नमेवावस्थितं मे मदीयमेत-
मिमं स्तोमं स्तोत्रं वावृधन्त ऋत्विजो वर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः सूर्येद्युतद्यामानं दीपगमनं ततान
विस्तृतान्नशीन् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः अनपच्युतं च्युतिरहितं अश्व्यं अश्वार्हं रथं तष्टेव य-
था वर्धकोरथिष्वागतं संस्कृतं रथं संस्कारस्थानात् प्रेरयति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. मेरा यह विस्तृत स्तोत्र, दीप्ति के साथ, सूर्य के लिए
जाता है और मनुष्यों की श्री बढ़ाता है। जैसे बढ़ई अश्व के खींचने योग्य
सुबुढ़ रथ बनाता है, वैसे ही मैंने इसे बनाया है।

वावर्तयेषां राया युक्तेषां हिरण्ययी । नेमधितानं पौंस्या वृथेव विष्टान्ता ॥ १३ ॥

ववर्त । येषाम् । राया । युक्ता । एषाम् । हिरण्ययी । नेमधिता ।
न । पौंस्या । वृथाऽइव । विष्टऽअन्ता ॥ १३ ॥

येषां देवानां स्वभूतेन रायास्मभ्यं दातव्येन धनेन युक्ता स्तुतिः आववर्तं वर्तते तेषामे-
षामर्थाय हिरण्ययी हिरण्ययी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखात् पुनः पुनरावर्तत इत्यर्थः ।
तत्र दृष्टान्तः—पौंस्या पौंस्यानि बलानि नेमधिता नेमधितौ संग्रामे विष्टान्ता व्याप्तावसाना वृथेव
यथाषट्कार्यायं न मालातद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. जिनके पास हम धन की इच्छा करते हैं, उनके लिए हम अत्यन्त
उत्तम स्तोत्र का बार-बार पारायण करते हैं। जैसे युद्ध के सैनिक बार-
बार अप्रसर होते हैं अथवा जैसे घटीचक्र श्रेणीबद्ध होकर आगे-पीछे
चलता है, हमारे स्तोत्र भी वैसे ही हैं।

प्रतदुःशीमे पृथवाने वेने प्ररामे वोचमसुरे मघवत्सु ।

ये युक्ताय पञ्चशतास्मयुपथा विश्राव्येषाम् ॥ १४ ॥

प्र । तत् । दुःशीमे । पृथवाने । वेने । प्र । रामे । वोचम् ।

असुरे । मघवत्सु । ये । युक्त्वाय । पञ्च । शता ।

अस्मद्यु । पथा । विश्रावि । एषाम् ॥ १४ ॥

ये देवाः पञ्च शता शतानि रथान् युक्त्वायाश्चैर्युक्ता अस्मयुरस्मत्कामाः सन्तः पथा
यज्ञमार्गेणागच्छन्ति तेषामेषां देवानां विश्राविदेवानां लोके वाविशेषेण श्रावकगुणयुक्तं तत्स्तो-
त्रं दुःशीमे दुःशीमनाम्नि पृथवाने पृथवानः पृथिस्तस्मिन् वेनेच असुरे बलवति रामे चैतेषु
राजसु प्रवोचं प्रब्रवीमि प्रख्यापयामीत्यर्थः मघवत्सु अन्येषु धनवत्सु च प्रख्यापयामीत्य-
र्थः ॥ १४ ॥

१४. जैसे सब देवता पाँच सौ रथों में घोड़े जोतकर, यज्ञ में जाने
के लिए, मार्ग में जाते हैं, वैसे ही उनके प्रशंसा-युक्त स्तोत्र का पाठ मैंने
दुःशीम, पृथवान्, वेन और बली राम आदि धनपति राजाओं के पास
किया है।

अथ पञ्चदशी—

अधीन्वत्रससर्तिचससर्च ।

सद्योर्दिदिष्टान्वः सद्योर्दिदिष्टपार्थ्यः सद्योर्दिदिष्टमायवः ॥ १५ ॥ २८ ॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।
 सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः ।
 सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥ २८ ॥

अत्रैपुराजस्तु तान्वोनामऋषिः गवां सप्तसप्ततिं च नु क्षिप्रंसद्य इत् सद्यएवाधिदिदिष्ट अ-
 धिपूर्वोदिशिर्याचनार्थः ययाचे किंच पाथर्योनामयुवनाश्वनामकस्य कुले पृथेः पुत्रः कश्चित्
 सद्यएव गवां सप्तसप्ततिं अधिदिदिष्ट मायवोपिसद्यएवाधिदिदिष्ट ॥ १५ ॥

१५. इन राजाओं से तान्व, पार्थ्य और मायव आदि ऋषियों ने शीघ्र
 ही सतहत्तर गायें मांगीं ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

प्रेतइति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कद्राःपुत्रस्य सर्पस्यार्बुदस्यार्षं पञ्चमी सप्तमी चतु-
 र्दशी त्रिष्टुभः शिष्टाएकादशजगत्यः सोमाभिषवार्थाग्रावाणोत्र देवताः । तथाचानुक्रांतं—पै-
 तेषलूना सपोर्बुदः काद्रवेयोग्राव्णोस्तौव पञ्चम्यन्त्येतिष्टुभौ सप्तमीचेति । ग्रावस्तोत्रे एतत्सूक्तं ।
 सूत्रितंच—प्रेतेवदन्त्यर्बुदं प्रागुत्तमायाआवक्रंजसेप्रवोग्रावाणइति सूक्तयोरिति । यद्वेदमेव सूक्तं
 ग्रावस्तोत्रं । सूत्रितंच—अर्बुदमेवेत्येके प्रवोग्रावाणइत्येके ।

तत्र प्रथमा—

प्रेतेवदन्तुप्रवयंवदामग्रावभ्योवाचंवदतावदद्रयः ।

यदद्रयःपर्वताःसाकमाशवःश्लोकंघोषंभरथेन्द्रायसोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम । ग्रावभ्यः । वाचम् ।

वदत । वदतभ्यः । यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकम् । आशवः ।

श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

एते ग्रावाण उपलाः प्रवदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु वयं यजमानाः वदद्भ्योभिषवशब्दं
 कुर्वद्भ्योग्रावभ्योग्राव्णामर्थाय वाचं प्रवदाम किंच हे ऋत्विजः स्तुतिलक्षणां वाचं वदत पठत
 यद्यदा अद्रयः आदरणीयादृढाः आशवः सोमाभिषवार्थं प्रकाशिताः पर्वताः ग्रावाणः सर्वे
 यूयं साकं सहेन्द्रायेन्द्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यं घोषं अभिषवशब्दं भरथ पोषयथ तदानीं सोमिनः
 सोमवन्तः सोमेन वृषाभवथ ॥ १ ॥

१. प्रस्तर अभिषव-शब्द करें । हम यजमान उन प्रस्तरों की स्तुति
 करते हैं । ऋत्विको, स्तोत्रपाठ करो । आदरणीय और दृढ़ प्रस्तर, इन्द्र
 के लिए सोमाभिषव का शब्द करो । सोमवालो, सोम से तृप्त होओ ।

अथ द्वितीया—

ए॒तेव॑दन्ति॒श॒तव॑त्स॒हस्र॑वद॒भिक्र॑न्दन्ति॒हरि॑तेभि॒रास॑भिः ।

वि॒ष्टी॒ग्रावा॑णः॒सु॒कृतः॑ सु॒कृत्य॑या॒होतु॑श्चि॒त्पूर्व॑ह॒विर॑द्यमाशत ॥ २ ॥

ए॒ते । व॒दन्ति॒ । श॒तव॑त् । स॒हस्र॑वत् । अ॒भि । क॒न्दन्ति॒ ।

हरि॑तेभिः । आ॒स॒भिः । वि॒ष्टी । ग्रावा॑णः । सु॒कृतः । सु॒कृत्य॑या ।

होतुः । चि॒त् । पूर्वं । ह॒विः॒ऽअद्य॑म् । आ॒श॒त ॥ २ ॥

शतवत्सहस्रवद्यथा शतं मनुष्यासहवदन्ति सहस्रवदपरिमितामनुष्याश्च तद्वदेते ग्रावा-
णोवदन्ति शब्दं कुर्वन्ति किंच हरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैः आसभिः आस्यैरभिक्रन्दन्ति
सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयन्तीत्यर्थः किंच सुकृतः शोभनकर्माणो ग्रावाणोविष्टी यज्ञप्राप्य हो-
तुर्देवानामाह्वातुरग्रेः पूर्वंचित् पूर्वमेवाद्यं भक्षणीयं हविराशतं प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

२. ये पत्थर सी वा सहस्र व्यक्तियों के समान शब्द करते हैं। ये
सोम-संसर्ग से हरित-वर्ण मुखों से देवों को बुलाते हैं। शोभनकर्मा ये
पत्थर यज्ञ को पाकर देवाह्वान करनेवाले अग्नि के पूर्व ही भक्षणीय हवि
को पाते हैं।

ए॒तेव॑दन्त्यवि॒द॒न्न॒नामधु॑न्यू॒ह्वय॑न्ते॒अधि॑प॒क्वआ॑मिषि ।

वृ॒क्षस्य॑शाखांम॒रुण॑स्य॒बप्स॑त॒स्तेसू॑र्भवा॒वृष॑भाःप्रेम॑राविषुः ॥ ३ ॥

ए॒ते । व॒दन्ति॒ । । अ॒वि॒दन् । अ॒ना । मधु॑ । नि । उ॒ह्वय॑न्ते ।

अधि॑ । प॒क्वे । आ॒मिषि॑ । वृ॒क्षस्य॑ । शाखा॑म् । अ॒रुण॑स्य॑ । बप्स॑तः ।

ते । सू॑र्भवाः । वृष॑भाः । प्र । ई॒म् । अ॒रा॒विषुः ॥ ३ ॥

अरुणस्यारुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां बप्सतोभक्षयन्तस्ते सुभवाः शोभनभक्षावृषभाः प्रे-
मराविषुः प्ररुवन्ति यथा पक्वे आमिषि अध्यामिषे क्रव्यादोमांसभक्षकाश्च मांसविषये यथा
न्यूह्वयन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति किंच मधु मदकरं सोमं अना आस्येनाविदत् लभन्ते ॥ ३ ॥

३. नये वा लाल रंग की शाखा को खाते हुए शोभन भोजनवाले
वृषभों के समान ये प्रस्तर शब्द करते हैं। जैसे मांस भक्षण करनेवाले
मांस-पाक होने पर आनन्द-ध्वनि करते हैं, वैसे ही ये भी शब्द करते हैं।

बृ॒हद्द॑दन्तिमदि॒रेण॑म॒न्दिने॑न्द्रं॒क्रोश॑न्तोवि॒द॒न्न॒नामधु॑ ।

सु॑र॒भ्या॒धीरा॑स्व॒स्रभिर॑नार्ति॒पुरा॑घोषय॑न्तःपृ॒थि॒वीमु॑प॒ब्धिभिः॑ ॥ ४ ॥

बृहत् । वदन्ति । मदिरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः ।
अविदन् । अना । मधु । समृद्भ्यः । धीराः । स्वस्त्यभिः ।
अनर्तिषुः । आद्योषयन्तः । पृथिवीम् । उपब्दिभिः ॥ ४ ॥

मदिरेण मदकरेण मन्दिना अभिषूयमाणेन सोमेन इन्द्रं क्रोशन्तः आह्वयन्तः एते ग्रा-
वाणो बृहदत्यन्तं वदन्ति शब्दयन्ति किंच अना आस्येन मधु मदकरं सोममविदन् अलभन्त
किंच संरभ्य संरब्धाभूत्वा धीराः धृष्टाः सन्तः उपब्दिभिः शब्दैः पृथिवीमाघोषयन्तः पूरयन्तः
स्वस्त्यभिरंगुलोभिः सहानर्तिषुः नृत्यन्ति ॥ ४ ॥

४. मदकर और चलाये जाते हुए सोम से ये प्रस्तर इन्द्र को बुलाते
हुए विशाल शब्द करते हैं । इन्होंने मुख से मदकर सोम को प्राप्त किया ।
ये अभिषव-कार्य में लगकर और धीर होकर अपने शब्दों से पृथिवी को
भरते हुए भगिनी-स्वरूप अँगुलियों के साथ नाचते हैं ।

सुपर्णावाचमक्रतोपद्यन्ताखरेकृष्णा इषिरा अनर्तिषुः ।
न्यक् द्वियन्त्युपरस्य निष्कृतं पुरुरेतो दधिरे सूर्यश्चितः ॥ ५ ॥ २९ ॥

सुपर्णाः । वाचम् । अक्रत । उप । दधि । आखरे । कृष्णाः ।
इषिराः । अनर्तिषुः । न्यक् । नि । यन्ति । उपरस्य । निःस्कृतम् ।
पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यश्चितः ॥ ५ ॥ २९ ॥

सुपर्णाः सुपतनाः ग्रावाणः उपउपलक्ष्य समीपे घव्यन्तरिक्षे वाचमभिषवशब्दं अक्रत
कुर्वन्ति किंच आखरे मृगाणां व्रजआखरस्तस्मिन् इषिरा गमनशीलाः कृष्णाः कृष्णमृगा-
इव सूर्यश्चितः सूर्यवत् श्वेतवर्णाद्रप्ताः अनर्तिषुः नृत्यन्ति निष्कृतं ग्रावभिः पीडितं सत् उप-
रस्योपलस्य न्यक् अधोमुखं सोमं नियन्ति निगमयन्ति किंच पुरु बहु रेतः सोमलक्षणमुदकं
दधिरे धारयन्ति ॥ ५ ॥

५. प्रस्तरों का शब्द सुनकर विदित होता है कि, आकाश में पक्षी
शब्द करते हैं । ये मृगों के स्थान में गमनशील कृष्ण-सार मृगों के समान
गति-शील होकर नाच रहे हैं । निष्पीडित सोमरस को ये प्रस्तर नीचे
गिराते हैं—मानो सूर्य के समान श्वेतवर्ण जल धारण करते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकोनविंशोऽवर्गः ॥ २९ ॥

उग्रा इव प्रवहन्तः समायमुः साकं युक्ता वृषणो विभ्रतो धुरः ।
यद्धुसन्तो जग्रसाना अराविषुः शृण्व एषां प्रोथथो अर्वतामिव ॥ ६ ॥

उ॒याःइ॒व । प्र॒वह॑न्तः । स॒म॒आय॑मुः । स॒कम् । यु॒क्ताः ।
 वृष॑णः । वि॒भ्रतः । धुर॑ः । यत् । श्व॒सन्तः । ज॒ग्र॒सानाः । अ॒रा॒विषुः ।
 शृ॒ण्वे । ए॒षाम् । प्रो॒थथः । अ॒र्वता॑म्इ॒व ॥ ६ ॥

वृषणः फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः तस्य धुरः धुरं भारं विभ्रतोधारयन्तः एते ग्रावाणः
 साकं सोमेन सह युक्ताः सन्तः प्रवहन्तः रथं प्रकर्षेण वोढारउग्राउदूर्णाअश्वाइव समाययुः
 समागच्छन्ति आयताभवन्तीत्यर्थः यद्यदा श्वसन्तोभिषवसमये उत्पतननिपतनव्यापारजनि-
 तेन वायुना श्वसन्तइव स्थिताग्रावाणः जग्रसानाः सोमं ग्रसमानाः अराविषुः शब्दायन्ते
 तदानीमेषां ग्रावणां संबन्धि प्रोथथोमुखात् शब्दः शृण्वे श्रूयते । तत्रदृष्टान्तः—अर्वतामिव अ-
 श्वानां संबन्धिनोमुखाद्धेषाशब्दोयथा तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जैसे बली अश्व परस्पर मिलकर और रथ की घुरा को धारण
 करके रथ ले जाते हैं और शरीर को बढ़ाते हैं, वैसे ही ये प्रस्तर भी
 आयत होकर सोमरस को बरसाते हैं। ये सोम का ग्रास करते-करते,
 श्वास के साथ, शब्द करते हैं। घोड़ों के समान इनके मुख से निकले शब्द
 को मैं सुनता हूँ।

दशा॑वनि॒भ्योद॑श॒कक्षे॑भ्यो॒दश॑यो॒क्त्रेभ्यो॒दश॑योजनेभ्यः ।

दशा॑भीशु॒भ्योअ॒र्चता॒जरे॑भ्यो॒दश॑धुरो॒दश॑यु॒क्ताव॑ह॒ञ्चः ॥ ७ ॥

दशा॑वनि॒भ्यः । दश॑कक्षे॒भ्यः । दश॑यो॒क्त्रेभ्यः । दश॑योजनेभ्यः ।

दशा॑भीशु॒भ्यः । अ॒र्चत॒ । अ॒जरे॑भ्यः । दश॑ । धुरः । दश॑ ।

यु॒क्ताः । व॒ह॒त॒भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः कर्माण्यवन्तिगच्छन्तीत्यवनयः दशावनयोक्त्रुल्लयोपेषां ग्राहकत्वेन संबन्धिनः
 ते दशावनयः तान् ग्राव्णः द्वितीयार्थे चतुर्थी दशकक्षेभ्यः कक्ष्याः प्रकाशका अंगुलयोपेषांते
 दशकक्ष्याः तान् दशयोक्त्रेभ्यो योक्त्रवत् बन्धने साधनभूता दशांगुलयोपेषां तान् दशयोजनेभ्यः
 सोमेन सह योजने साधनभूता दशाङ्गुलयोपेषां तान् दशाभीशुभ्यः कर्माण्यभितो व्यामुवन्तीत्य-
 भीशवोक्त्रुल्लयोदशयोपेषां तान् अजरेभ्यः जरावर्जितान् दश दशभिः धुरः धूर्भिः हिंसितृभिः तृती-
 यार्थे प्रथमा युक्ता युक्तान् द्वितीयार्थे प्रथमा वहञ्चोवहतोभिषवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणा-
 नर्चत स्तुत हे ऋत्विज इति शेषः । अत्रयास्कः—अवनयोक्त्रुल्लयोभवन्त्यवन्तिकर्माणि कक्ष्याः

प्रकाशयन्तिकर्माणि योक्राणि योजयन्तीति व्याख्यातमभीशोभ्यश्रुवतेकर्माणि दशधुरोद-
शयुक्तावहद्भ्यः धूर्धूर्वतेर्वधकर्मणइयमपीतराधूरेतस्मादेवविहन्ति वहन्ति धारयतेर्वैति ॥ ७ ॥

७. इन अविनाशी प्रस्तरों का गुण-कीर्तन करो। सोम के अभिषव के समय, जब कि, दस अँगुलियां इन्हें छूती हैं, उस समय इन दस अँगु-
लियों को प्रस्तर-स्वरूप घोड़ों की दस घरत्रा (कसने का रस्सा =
तंग) अथवा दस योक्त्र (घोड़े के सामान), दस रथ जोतने की रस्सियां
अथवा दस लगाम जाना जाता है। वा दस रथ-धुरायें इकट्ठा होकर
ढोती हैं।

तेअद्र्योदशयन्त्रासआशवस्तेषामाधानंपर्येतिहर्यतम् ।
तऊसुतस्यसोम्यस्यान्धसोऽंशोःपीयूषंप्रथमस्यभेजिरे ॥ ८ ॥

ते । अद्र्यः । दशयन्त्रासः । आशवः । तेषाम् । आधानम् ।
परि । एति । हर्यतम् । ते । ऊँ इति । सुतस्य । सोम्यस्य ।
अन्धसः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमस्य । भेजिरे ॥ ८ ॥

अद्र्यः आदरणीयाआशवः क्षिप्रकारिणस्ते एते प्रकृताग्रावाणोदशयन्त्रासोदशयन्त्रास्ते
षामेषां ग्राव्णां संबन्धि यदाधानपक्षेपणमभिषवकर्म हर्यतंस्पृहणीयं पर्येति परितोगच्छति
तउ ते ग्रावाणएव सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य सोमसंबन्धिनःअंशोः खंडस्वरूपस्यान्धसोचस्य
पीयूषममृतं प्रथमस्य भेजिरे इति ॥ ८ ॥

८. ये प्रस्तर दस अँगुलियों को बन्धन की रस्सी के समान पाकर
शीघ्र-शीघ्र कार्य करते हैं। इनके द्वारा उत्पादित सोमरस हरित-वर्ण
होकर आ रहा है। सोम के टुकड़े कूटे जाकर और अन्नरूप धारण करके
अमृतरस निकालते हैं। सोम का प्रथम खण्ड ये ही पाते हैं।

तेसोमादोहरीइन्द्रस्यनिसतेशुंदुहन्तोअध्यासतेगवि ।
तेभिर्दुग्धंपपिवान्तसोम्यमध्विन्द्रोवर्धतेप्रथतेवृषायते ॥ ९ ॥
ते । सोमऽअदः । हरी इति । इन्द्रस्य । निसते । अंशुम् ।
दुहन्तः । अधि । आसते । गवि । तेभिः । दुग्धम् । पपिष्वान् ।
सोम्यम् । मधु । इन्द्रः । वर्धते । प्रथते । वृषयते ॥ ९ ॥

ते सोमादः सोमस्यात्तारः ते प्रकृताः ग्रावाणइन्द्रस्य हरी अश्वौ निसतेनिसंति चुंब
न्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः किंच गवि गव्ये अधिषवणचर्मण्यंशुं सोमं दुहन्तः अध्यासते किंचेन्द्र
स्तेभिस्तैर्दुग्धं सोम्यं सोममयं मधु अमृतं पपिवान् पीतवान् वर्धते वृद्धशरीरोभवति प्रथते
विस्तीर्णशरीरश्च भवति वृषायते वृषेवाचरति ॥ ९ ॥

९. वे पत्थर सोम का भक्षण करके इन्द्र के दो घोड़ों को चूमते हैं—अर्थात् इन्द्र के रथ के पास जाते हैं। डाँठ अंशु से रस निकलकर गो-चर्म के ऊपर जाता है। ये पत्थर सोम से जो मधुर रस निकालते हैं, उसे पीकर इन्द्र फूलते और बढ़ते हैं—साँड़ के समान बल प्रकट करते हैं।

वृषावोअंशुर्नकिलारिषाथनेळावन्तःसदमित्स्थनाशिंताः ।

रैवत्येवमहंसाचारवःस्थनयस्यग्रावाणोअजुषध्वमध्वरम् ॥ १० ॥ ३० ॥

वृषा । वः । अंशुः । न । किल । रिषाथन । इळावन्तः ।

सदम् । इत् । स्थन । आशिंताः । रैवत्याइव । महंसा । चारवः ।

स्थन । यस्य । ग्रावाणः । अजुषध्वम् । अध्वरम् ॥ १० ॥ ३० ॥

अंशुः सोमोवोयुष्माकं वृषा यज्ञे वर्षिता भविष्यति यूयमपिनरिषाथन नरिष्यथ न शीर्णाभवथ किल । किंच इळावन्तोचवन्तइव यूयं सदमित् सदैवाशिंताः भोजयिताः स्थन भवथ किंच रैवत्येव यथारेवन्तः तेजसा युक्ताभवन्ति तद्वत् महसा तेजसा युक्ताश्चारवः कल्याणाः स्थन भवथ हे ग्रावाणोयूयं यस्य यजमानस्याध्वरं यज्ञमजुषध्वं सेवध्वं ॥ १० ॥

१०. प्रस्तरों, सोम का अंशु, खण्ड वा डाँठ तुम्हें रस देगा; तुम निराश नहीं होना। तुम जिनके यज्ञ में रहते हो, वे सदा अन्न और भोजनवाले होते हैं और सदा धनी लोगों के समान उज्ज्वल तेज से युक्त होते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

तृदिलाअतृदिलासोअद्रयोश्रमणाअश्रुथिताअमृत्यवः ।

अनातुराअजराःस्थामविष्णवःसुपीवसोअतृषिताअतृष्णजः ॥ ११ ॥

तृदिलाः । अतृदिलासः । अद्रयः । अश्रमणाः । अश्रुथिताः ।

अमृत्यवः । अनातुराः । अजराः । स्थ । अमविष्णवः ।

सुपीवसः । अतृषिताः । अतृष्णजः ॥ ११ ॥

अश्रमणाः श्रमवर्जिताः अश्रुथिताः अन्यैरशिथिलीकृताः अमृत्यवः अमारिताः अनातुरा अरोगाअजरा जरारहिताः स्थ भवथ किंचामविष्णवः उत्क्षेपणापक्षेपणगत्योपेताहे ग्रावाणस्तृदिलाअन्येषां भेदका अतृदिलासः स्वयमन्येनाभिन्नाः सुपीवसःसुबलाअतृषितास्तृष्णा-रहिताः अतृष्णजः निःस्पृहाभवथ ॥ ११ ॥

११. तुम स्वयं निराश न होकर दूसरे को निराश करनेवाले हो। तुम्हें परिश्रम, शिथिलता, मृत्यु, जरा, रोग, तृष्णा और स्पृहा नहीं है। तुम मोटे हो। तुम लोग फँकने और बटोरने में बहुत निपुण हो।

अथ द्वादशी-

ध्रुवाएववःपितरोयुगेयुगेक्षेमकामासःसदसोनयुञ्जते ।

अजुर्यासोहरिषाचोहरिद्रवआद्यांरवेणपृथिवीमशुश्रवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेयुगे । क्षेमकामासः । सदसः ।

न । युञ्जते । अजुर्यासः । हरिद्रवः । आद्यां रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रवुः ।

आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रवुः ॥ १२ ॥

हे ग्रावाणोयुगेयुगे सर्वेषु युगेषु ध्रुवाएव वोयुष्माकं पितरः पितृभूताः पर्वताः क्षेमकामा-
सः क्षेमकामाः सदसः सदांसि आत्मना नयुञ्जते न संयोजयन्ति अजुर्यासोजरारहिता हरि-
षाचः सोमस्य संभकारः हरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः द्यां दिवं पृथिवीं च रवेणाभिष-
वशब्देनाशुश्रवुः श्रावयन्ति ॥ १२ ॥

१२. तुम्हारे पूर्वज पर्वत युग-युगान्तरो से स्थिर हैं, पूर्णानिलाष हूं और
किसी भी कारण से अपना स्थान नहीं छोड़ते। वे अजर और हरे वृक्ष
से युक्त हैं। हरे वर्ण के होकर पक्षियों के कलरव के द्वारा ग्रावापृथिवी
को पूर्ण करते हैं।

तदिद्वदन्त्यद्रयोविमोचनेयामन्त्रास्पाइवधेदुपब्दिभिः ।

वपन्तोबीजमिवधान्याकृतःपृथ्वन्तिसोमंनमिनन्तिवप्सतः ॥ १३ ॥

तत् । इत् । वदन्ति । अद्रयः । विमोचने । यामन् । अत्राः पाः इवा

य । इत् । उपब्दिभिः । वपन्तः । बीजम् इव । धान्यकृतः ।

पृथ्वन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । वप्सतः ॥ १३ ॥

अद्रयः आदरणीयाः ग्रावाणोयामन् यामनि अंजस्पा अंजसा पान्ति रक्षन्तोत्यंजस्पाः
तेषां रथानामिवोपब्दिभिः तदित् तदेवाभिषवकर्म विमोचनेधेद तत्सोमरसविमोचनवेलायाम-
पिबन्ति प्रकाशयन्ति । वप्सतः सोमं भक्षयन्तो ग्रावाणएव वपन्तो धान्याकृतः कृषीवलाः बीज-
मिव यथा पृथ्वन्ति संपर्चयन्ति तद्वत्सोमं पृथ्वन्ति संपर्चयन्तीत्यर्थः न एनं मिनन्ति नहिंसन्ती-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. जैसे रथारोही लोग रथ चलाने के स्थान पर रथ चलाकर
ध्वनि प्रकट करते हैं, वैसे ही ये पत्थर सोमरस को उत्पन्न करने के समय
शब्द करते हैं। जैसे धान्य बोनेवाले धान्य बोते हैं, वैसे ही ये सोमरस
फैलाते हैं। ये खाकर उसे नष्ट नहीं करते।

अथ चतुर्दशी--

सु॒तेअ॒ध्वरेअधि॒वाच॑म॒क्र॒ता॒क्री॒ळ्यो॒नमा॒तरं॑तु॒दन्तः॑ ।

विषू॒मु॒श्चासु॒षुवुषो॑मनी॒षांवि॒वर्त॑न्ता॒मद्र॑य॒श्चाय॑मा॒नाः॥ १४॥ ३१ ॥

सु॒ते । अ॒ध्वरे । अधि॑ । वाच॑म् । अ॒क्र॒त॒ । आ । क्री॒ळ्यः । न ।

मा॒तरं॑म् । तु॒दन्तः॑ । वि । सु । मु॒ञ्च॒ । सु॒सु॒वुषः॑ । म॒नी॒षाम् ।

वि । वर्त॑न्ता॒म् । अद्र॑यः । चाय॑मा॒नाः ॥ १४ ॥ ३१ ॥

चायमानाः पूज्यमानाः अद्रयः आदरणीयाग्रावाणः अध्वरे अधियज्ञे सुते सोमेभिषुते मातरं तुदन्तोहस्तेन ताडयन्त आक्रीडयानाक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा वाचं शब्दमकृतं कुर्वन्ति सुषुवुषः सोममभिषुवतो ग्राव्णो मनीषां स्तुतिं विमुञ्च विशेषेण मुञ्च किञ्च अद्रयो विवर्तन्तां अभिषवशब्दं मुञ्चन्तु ॥ १४ ॥

१४. सोमाभिषव होने पर पत्थर शब्द करते हैं—मानो क्रीड़ाशील बालक क्रीडास्थल में अपनी माता को ठेलकर शब्द करते हैं। जो पत्थर सोमरस का अभिषव कर चुके हैं, उनकी स्तुति करो। प्रस्तर, प्रस्तुत होकर, घूमें।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकविंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण साय-
णाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येष्टमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायोवेदेभ्योत्थिलं जगत् । निर्मेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥

अथाष्टमेष्टकेध्यायश्चतुर्थः संपदर्शितः । धीमता सायणार्येण पंचमोऽयं प्रदर्श्यते ॥ २ ॥

तत्र ह्येजायइत्यष्टादशर्चं पंचमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका—ह्येव्यूनोर्वशीमैलः पुरुरवाः पूर्वोषितात्कामात्पुनरासाद्यावरोद्धुमैच्छत् सा तमनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे हयइषुर्याकदासु-
देवोन्तरिक्षमांसचेति तिस्रश्चैलवाक्यं शिष्टाउर्वश्या इति । ह्येइति हयइषुर्नश्रियइषुधेर्यासुजूर्णिः कदासुनुः सुदेवोअद्यान्तरिक्षमांसचायदासुजहतीष्वित्याद्यास्तिस्रश्चेति नवर्चैलस्य पुरुरव-
सोवाक्यानि अतस्तासांसक्रषिः शिष्टानवोर्वश्यावाक्यानि अतस्तासु सा ऋषिका । उभयो-
र्वाक्येषु योर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतोविनियोगः ॥ ऐलोर्वशीतिहासोत्र वैशद्यार्थप्रवर्ण्य-
ते । मित्रश्ववरुणश्चोभौदोक्षितौमेक्ष्यचोर्वशीं ॥ १ ॥ रेतःसिषिचतुःसद्यस्तत्कुंभेन्यदधुस्तदा तां-
शप्तवन्तौमनुजभोग्याभूमौभवेतितौ ॥ २ ॥ अत्रान्तरइलोरारामनोःपुत्रैश्चसंयुतः । मृगयांसंचर-
न्साश्वोदेवीक्रीडंविशेह ॥ ३ ॥ यत्रदेवंगिरिसुतासर्वैर्भावैरतोषयत् । अत्राविशन्पुमांस्त्री-
स्यादित्युत्कातत्रचाविशत् ॥ ४ ॥ स्त्रीभूत्वाव्रीडितःसोगाच्छरणंशिवमंजसा । इयंप्रसाद्यतांराज-
न्जित्युक्तःशंभुनानृपः ॥ ५ ॥ जगामशरणंदेवीमात्मनःपुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सानृपंदेवीषण्मासा-
त्मासपुंस्त्वकं ॥ ६ ॥ ततःकदाचित्स्त्रीकालेबुधःसौंदर्यमोहितः । अप्सरोभ्योविशिष्टांतामिळांसं-
गतवान्मुदा ॥ ७ ॥ तदेलायांसोमपुत्राज्जातोराजापुरुरवाः । तमुर्वशीतुचकमेप्रतिष्ठानपुरेस्थि-
तं ॥ ८ ॥ तत्पादन्यत्रनग्नंत्वांद्दृष्ट्वायामियथागतं । सुतावुरणकौत्वंचसमीपंकुरुमेद्रुतं ॥ ९ ॥ इ-
तिसासमयंकृत्वारमयामासतंनृपं । चतुरब्देगतेरात्रौदैवैरुरणकद्वयं ॥ १० ॥ हतंतस्यध्वनिं
श्रुत्वानग्नएवसभूपतिः । उत्थायजित्वातावागच्छेत्येवंजल्पकानृपः ॥ ११ ॥ विद्युतादर्शितो-
स्यैसर्नग्नएवपुरुरवाः । अथसादृष्टसमयासुर्वशीतुदिवंययौ ॥ १२ ॥ ततउन्मत्तवद्वाजा-
दिदृक्षुस्तामितस्ततः । कुर्वञ्चन्वेषणंतीरेसरसोमानसस्यतां ॥ १३ ॥ विहरन्तीमप्सरोभिः
सहापश्यत्पुरुरवाः । पुनःसचकमेभोक्तुमुर्वशींचपुरुरवाः ॥ १४ ॥ साश्रंसापश्यदुक्त्वाचप्रत्याच-
ष्टेज्जेतितं । इत्युर्वशैलसंवादमिममेषोप्यसूचयदिति ॥ १५ ॥ अत्रवाजसनेयकं—उर्वशीहा-
प्सराः पुरुरवसमैलंचकमे तस्मिन्विन्दमानोवाच त्रिःस्ममाह्वैतसेनदंडेन हतादकामास्मानिप-
द्यासैमास्मत्त्वानग्नंदर्शमेववैनः स्त्रीणामुपचारइति साहास्मिन् ज्योगुवासापिहास्माद्गर्भिण्यासं-

तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवासततोहगंधर्वाः समूदिरे ज्योग्वाइयमुर्वशीमनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत य-
थेयंपुनरागच्छेदिति तस्यैहाविर्गुरणाशयनउपबद्धास ततोहगंधर्वाअन्यतरमुरणंप्रमेथुः सा-
होवाचावीरइव बतमेजनइवपुत्रंहरन्तीति द्वितीयंप्रमेथुः साहृतथैवाचाथहायमीक्षांचक्रे क-
थंनुतदवीरं कथमजनस्याघत्राहस्यामिति सनम्रएवानूत्पपातचिरंतन्मेनेयद्वासःपर्यधास्यत
ततोहगंधर्वाविद्युतंजनयांचक्रुस्तं यथादिवैवंनगंददर्शं ततोहैवेयंतिरोबभूवपुनरैनमीत्येत्तिरो-
भूतास्तआध्याजल्पन्कुरुक्षेत्रस्तमयाचचारान्यतः पृक्षेति विसवतीतस्यैहाध्यन्तेनवव्राज तद्ध-
ताअप्सरसआतयोभूत्वा परिपुष्टुविरेतःश्रेयंज्ञात्वेवाचार्यवै समनुष्योयस्मिन्नहमवात्समिति
ताहोचुस्तस्मैवाआविरसामेति तथेति तस्मैहाविरासुस्ताऽह्यां ज्ञात्वाभिपरोवादहयेजायेमन-
सेत्यादि ।

तत्र प्रथमा—

ॐ ह॒येजा॒येमन॑सा॒तिष्ठ॑घो॒रेव॑चांसि॒मिश्रा॑कृ॒णवा॒वहै॑नु ।
ननौ॒मन्त्रा॒अनु॑दितास॒एते॑मय॒स्कर॑न्पर॒तरे॑च॒नाह॑न् ॥ १ ॥

ह॒ये । जा॒ये । मन॑सा । तिष्ठ॑ । घो॒रे । व॑चांसि । मि॒श्रा । कृ॒णवा॒वहै॑ ।
नु । न । नौ । मन्त्राः । अनु॑दितासः । ए॒ते । मयः । क॒रन् ।
पर॑तरे । च॒न । अह॑न् ॥ १ ॥

हयेजाये पुरुवरसोवाक्यं । जायां पश्यन्वदति हये हे घोरे अस्माकं दुःखजनकत्वात्
घोरकारिणि जाये मनसा अस्मदुपर्यनुरागवता मनसा युक्ता सती तिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव
निवस हयइत्यस्यनिधाताभावश्छान्दसः । किमर्थं संस्थानमिति तत्राह वचांसि वाक्यानि
मिश्राणि उक्तिप्रत्युक्तिरूपाणि नुअद्य क्षिप्रं वा कृणवावहै करवावहै कृविर्हिसाकरणयोश्च
धिन्विकृण्वोरचेत्युप्रत्ययः । किमर्थं वचसः करणमिति चेत् उच्यते नौ आवयोः मंत्रारह-
स्यार्थाः एतेविवक्षिताअनुदितासः अव्याह्रियमाणाः परस्परमसंभाष्यमाणाः गुंफिताः सन्तः
परतरेचनाहन् चनेति निपातसमुदायश्चार्थे अनेकेषु दिवसेषु चरमेप्यहनि मयः सुखनामैतत्
सुखं न करन् कुर्वन्ति अतः कृणवावहाइति ॥ १ ॥

१. (पुवरवा की उक्ति)—अयि निष्ठुर पत्नी, अनुरागो चित्त से
ठहरो । हम लोग शीघ्र कयनोपकयन करें । इस समय यदि हम दोनों में
बातें नहीं हों तो आनेवाले दिनों में सुख नहीं होगा ।

अथ द्वितीया—

किमेतावाचाकृणवातवाहंप्राक्रमिषमुषसामग्रियेव ।

पुरूरवःपुनरस्तंपरैहिदुरापनावातइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिषम् ।

उषसाम् । अग्रियाइव । पुरूरवः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि ।

दुःआपना । वातःइव । अहम् । अस्मि ॥ २ ॥

अनया तं उर्वशी प्रत्युवाच—एता एतया वाचा केवलया पुनः संभोगरहितया किं कृणव किंकरवावअहं विदानीं त्वत्सकाशात् प्राक्रमिषं अतिक्रान्तवत्यस्मि । अतिक्रमे दृष्टान्तः—उषसा-मग्रियेव बह्वीनामुषसां मध्ये अग्रिया अग्नेभवा पूर्वा पूर्वोषाः प्राक्रमीद्यथाहमपीति । यस्मा-देवं तस्मात् हे पुरूरवः त्वं पुनरस्मत्सकाशादस्तं गृहं परेहि परागच्छ मय्यभिलाषं माकार्षीः । स्वस्याग्रहत्वमाह अहं वातइव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा वा अस्मि । दुरापावा अहं त्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनंतदुवाचेतिवाजसनेयकं ॥ २ ॥

२. (उर्वशी की उक्ति)—केवल बात-चीत से क्या होगा ? प्रथम उषा के समान तुम्हारे पास से मैं चली आ रही हूँ । हे पुरूरव, तुम अपने घर लौट जाओ । मैं वायु के समान दुष्प्राप्य हूँ ।

अथ तृतीया—

इषुर्नश्रियइषुधेरसनागोषाःशतसानरंहिः ।

अवीरेकतौविदविद्युतजोरानमायुंचितयन्तधुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न ।

रंहिः । अवीरे । कतौ । वि । विद्युत् । न । उरा । न ।

मायुम् । चितयन्त । धुनयः ॥ ३ ॥

अनया पुरूरवाःस्वस्वविरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते—इषुधेः इषवोधीयन्ते अत्रेती-षुधिर्निषंगः ततः सकाशादिषुरसना असनायै प्रक्षेप्तं नभवति श्रिये विजयार्थं त्वद्विरहाद्युज-स्यबुद्धावप्यनिधानात् तथा रंहिर्वैगवानहं शत्रुसकाशाद्रोषाः तेषां शत्रूणां गवां संभक्तानाभवं तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्तानाभवं किंचावीरे वीरवर्जिते कतौ

राजकर्मणि सति नविदविद्युतत् न विद्योतते मत्सामर्थ्यं किंच धुनयः कंपयितारोस्मदीयानराः
उरा उरौ सुपांसुलुगिति सप्तम्याडादेशः विस्तीर्णसंग्रामे मायुं मीयते प्रक्षिप्यते इतिमायुः शब्दः
कृवापाजीत्यादिना उण् सिंहनादं न चितयन्त न नुध्यन्ते । चिती संज्ञाने अस्माणिचि संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः छान्दसोलङ् ॥ ३ ॥

३. (पुरुष का कथन) — तुम्हारे विरह के कारण मेरे तुणीर से
घाण नहीं निकलता, जय-श्री नहीं मिलती और युद्ध में जाकर मैं अपरि-
मित गायों को नहीं ले आ सकता । राज-कार्य वीर-विहीन हो गया है ।
इसकी कोई शोभा नहीं है । मेरे सैनिकों ने युद्ध में सिंहनाद करने की
चिन्ता छोड़ दी थी ।

सावसुदधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्टि गृहात् ।

अस्तं न नक्षे यस्मिन् चाकन् दिवा नक्तंम् । श्रथि ता वै तसेन ॥ ४ ॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि ।

अन्ति गृहात् । अस्तम् । न नक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा ।

नक्तम् । श्रथिता । वै तसेन ॥ ४ ॥

इयमुत्तराचोर्वशीवाक्ये—आद्येन पुरात्मना कृतं उषसे निवेदयति हे उषः सेयमुर्वशी
वसु वासकं वयोन् श्वशुराय भर्तुः पुरुषवसः पित्रे दधती प्रयच्छन्ती तत्र गृहे स्थिता यदि
पतिवष्टि कामयते तदान्तिगृहात् स्वभर्तृभोगगृहान्तिके यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहं
तस्माद्गृहात्तोर्वशी अस्तं पतिगृहं न नक्षे व्याप्नोति तस्मिन् गृहे चाकन् कामयते उर्वशी सा-
चोर्वशी दिवानक्तं अहनि रात्रौ च वै तसेन शेषोवैतस इति पुंस्प्रजननस्येति निर्लंकं । पुंस्प्रजननेन
श्रथिता ताडिता भवति । एवमुर्वशी आत्मानं परोक्षेण निर्दिदेश ॥ ४ ॥

४. (उर्वशी का कथन) — उषा, यदि उर्वशी श्वशुर को भोजन-
सामग्री देने की इच्छा करती, तो सन्निहित गृह से पति के शयन-गृह में
जाती और दिन-रात स्वामी के पास रमण-सुख भोगती ।

त्रिः स्म माह्नः श्रथयो वै तसेनो तस्म मे व्यत्यै पृणासि ।

पुरुषो नु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वः स्तदासीः ॥ ५ ॥ १ ॥

त्रिः । स्म । मा । अह्नः । श्रथयः । वै तसेन । उत । स्म । मे ।

अव्यत्यै । पृणासि । पुरुषवः । अनु । ते । केतम् । आयम् ।

राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥ ५ ॥ १ ॥

अनेन पुरुरवसमेव संबोध्योक्तवती हे पुरुरवस्त्वं मामां अहः अहानि वैतसेन दंडेन पुं-
व्यंजनेन त्रिः त्रिवारं द्वित्रिचतुर्ग्यः सुच् श्रथयःस्म अश्रथयः अताडयः कृत्वोर्थप्रयोगे इति
कालवाचिनोहःशब्दाद अधिकरणे षष्ठी उतापिच स्मेति पूरणः अव्यत्यै सपत्नीभिः सह प-
र्यायेण पतिमागच्छति साव्यती नतादृशी अव्यती तस्यै मे मह्यं पृणासि पूरयसि एवं बुध्या
हे पुरुरवः ते केतं गृहमन्वायं अन्वगमं । पूर्वं हे वीर राजा त्वं मे मम तन्वः शरीरस्य तत्तदा
आसीः अभवः सुखयितेति शेषः । परमप्येवं मन्तव्यं किमिति कातरोभवसीत्युवाच ॥ ५॥

५. पुरुरवा, तुम दिन में मुझे तीन बार पुरुष-दण्ड से ताड़ित करते
थे । किसी सपत्नी के साथ मेरी प्रतिद्वन्द्विता नहीं थी । मुझे ही तुम निय-
मित रूप से सन्तुष्ट करते थे । तुम्हारे गृह में मैं आई । तुम मेरे वीर
राजा हुए । तुम मेरे सारे सुखों के विधायक हुए ।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

यासुजूर्णिःश्रेणिःसुम्नआपिहृदेचक्षुर्नग्रन्थिनीचरण्युः ।
ताअञ्जयोरुणयोनसंस्तुःश्रियेगावोनधेनवोनवन्त ॥ ६ ॥
या । सुजूर्णिः । श्रेणिः । । सुम्नेऽआपिः । हृदेऽचक्षुः । न ।
ग्रन्थिनी । चरण्युः । ताः । अञ्जयः । अरुणयः । न । संस्तुः ।
श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥ ६ ॥

पुरुरवसोवाक्यं यासुजूर्णिः सुजवा एतन्नामिकास्ति तथा या श्रेणिः यासुम्नआपिः या
हृदेचक्षुः नकारः समुच्चये ताभिश्चतसृभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ग्रन्थिनी ग्रथनवती
संदर्भवती चरण्युश्चरणशीला उर्वश्याजगाम यद्वा ग्रन्थिनीत्येतत् सखिभूताप्सरोनामधेयं या
सुजूर्णिः सुजवा उर्वशी सा ताभिः सह जगाम ताअप्सरसोजयआभरणोपेताअरुणयोरुण-
वर्णानं संस्तुः पूर्ववन्न गच्छन्ति श्रिये श्रयणाय धेनवः नवप्रसूतागावोन गावइव आशिरार्थं
यथा गावो नवन्त शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥ ६ ॥

६. (पुरुरवा की उक्ति) — सुजूर्णि, श्रेणि, सुम्न, आपि, हृदेचक्षु,
ग्रन्थिनी, चरण्यु आदि जो महिलायें वा अप्सरायें थीं, तुम्हारे आने के
बाद वे सब मेरे पास बेश-भूषां करके नहीं आती थीं । गोष्ठ में जाते समय
जैसे गायें बोलती हैं, वैसे शब्द करके वे सब अब मेरे गृह में नहीं आती
थीं ।

समस्मिञ्जायमानासतग्राउतेमवर्धन्त्यः१ःस्वर्गनाः ।

महेयत्वापुरुरवोरणायावर्धयन्दस्युहत्यायदेवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत् । ग्राः । उत । ईम् ।
 अवर्धन् । नद्यः । स्वर्गताः । महे । यत् । त्वा । पुरुरवः । रणाय ।
 अवर्धयन् । दस्युहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

अन्यैताभिः संसर्गस्त्वयानुभूतइत्युर्वशीवदति अस्मिन्पुरुरवसि जायमाने ग्राअप्सरसो-
 देववेश्याः अपि समासत संगताअभवन् अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने सति ग्राः देव-
 पत्न्योपि समासत समभवन् उतापिच ईमेन पुरुरवसं स्वर्गताः स्वयं गामिन्योनद्यस्तासामाश्र-
 यभूता अवर्धयन् । किंच हे पुरुरवोयद्यस्मात् त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय संग्रामाय
 दस्युहत्याय दस्युहननाय देवास्त्वामवर्धयन् ॥ ७ ॥

७. (उर्वशी की उक्ति) — जिस समय पुरुरवा ने जन्म ग्रहण
 किया, उस समय देव-पत्नियाँ देखने आईं । अपनी शक्ति से बहनेवाली
 नदियों ने भी उनकी संबर्द्धना की । पुरुरवा, तुम्हें वस्यु-वध करने को,
 घोर युद्ध में भेजने के लिए, देवता लोग तुम्हारी संबर्द्धना करने लगे ।

सचायदासुजहतीष्वत्कममानुषीषुमानुषोनिषेवे ।

अपंसमत्तरसंतीनभुज्युस्ताअत्रसत्रथस्पृशोनाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः ।

निःसेवे । अप । स्म । मत् । तरसंती । न । भुज्युः । ताः ।

अत्रसन् । रथस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

इदमादित्रीण्यैलवाक्यानि तत्रादितोद्वाज्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति यद्यदा सचा सहायभूतः
 पुरुरवः अत्कं स्वकीयं रूपं अत्कइति रूपनाम जहतीषु परित्यजन्तीषु अमानुषीषु देवताभूतास्व-
 प्सरसःसु मानुषः सन् निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ताअप्सरसोमत् मत्तः अपं अपसृत्या-
 त्रसन् त्रसिर्गतिकर्मा गच्छन्ति । पलायने दृष्टान्तः—तरसंती भुज्युर्न तरसं नाममृगः तस्य स्त्री
 भुज्युः भोगसाधनभूता स्त्री मृगो सा यथा व्याधान्नीता पलायते । किंच रथस्पृशोनाश्वाः
 रथे नियुक्ताअश्वाइव ते यथा पलायन्ते तद्वत्पलायन्तइति उर्वश्याअनेकाभिरस्माभिः सह
 भोगमनुभुक्त्वानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥ ८ ॥

८. (पुरुरवा का कथन) — जिस समय मनुष्य होकर पुरुरवा अप्स-
 राओं की ओर अग्रसर हुए, उस समय वे अपना रूप छोड़कर अन्तर्धान
 हो गईं । जैसे डर के मारे हरिणी भागती है अथवा जैसे रथ में जोते हुए
 घोड़े भागते हैं, वैसे ही वे चली गईं ।

यदासुमतोअमृतासुनिस्पृक्संक्षोणीभिः क्रतुभिर्नृपृङ्गे ।

ताआतयोनतन्वः शुम्भतस्वाअश्वांसोनक्रीळयोदन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत् । आसु । मर्तः । अमृतासु । निःस्पृक् । सम् । क्षोणीभिः ।
 क्रतुंशभिः । न । पृङ्गे । ताः । आतयः । न । तन्वः । शुभ्रत ।
 स्वाः । अश्वासः । न । क्रीळयः । दन्दशानाः ॥ ९ ॥

यद्यदा आसु अमृतास्वप्सरस्तु मर्तोमनुष्यः पुरुरवानिस्पृक् निःशेषेण स्पृशन् क्षो-
 णोभिर्वाग्भिः क्रतुभिर्न कर्मभिश्च संपृक्ते संपर्कं करोति नकारः समुच्चयार्थीयः । ताअप्सरसः
 आतयः आधिभूतास्तदानीं स्वास्तन्वः आत्मीयानि रूपाणि न शुभ्रत न प्रकाशयन्ति अ-
 श्वासोन अश्वाइव क्रीळयः संक्रीडमानादंदशानाः दंदशूकाः जिह्वाभिरात्मीयाः सुक्ताभक्षयन्तः
 ते यथा तदानीं स्वचापत्येन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद्भूते ॥ ९ ॥

९. जिस समय पुरुरवा मनुष्य होकर देवलोकवासिनी अप्सराओं
 के साथ बातें करने और उनका शरीर छूने को आगे बढ़े, उस समय वे
 लुप्त हो गई—अपने शरीर को नहीं दिखाया—क्रीड़ाशील अश्वों के
 समान भाग गईं ।

विद्युन्नयापतन्तीदविद्योद्भरन्तीमेअप्याकाम्यानि ।
 जनिष्टोअपोनर्यःसुजातःप्रोर्वशीतिरतदीर्घमायुः ॥ १० ॥ २ ॥

विद्युत् । न । या । पतन्ती । दविद्योत् । भरन्ती । मे । अप्या ।
 काम्यानि । जनिष्टोइति । अपः । नर्यः । सुजातः । प्र ।
 उर्वशी । तिरत् । दीर्घम् । आयुः ॥ १० ॥ २ ॥

अनयोर्वशीं स्तौति योर्वशी विद्युन्न विद्युदिव पतन्ती गच्छन्ती दविद्योत् द्योतते किं
 कुर्वती अप्या आपइत्यन्तरिक्षनाम तत्संबन्धीनि अप्यानि काम्यान्यस्मदभिमतानि उदकानि
 मे मह्यं भरन्ती संपादयन्ती यदा आगतायास्तस्याः सकाशादपोव्याप्तः कर्मसु नर्योनरेभ्यो-
 हितः सुजातः सुजननः पुत्रोजनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं मयोर्वशी दीर्घमायुः प्रतिरत
 प्रवर्धयति । प्रजामनुप्रजायसेतदुतेमर्त्याश्रुतमिति हिमंत्रः ॥ १० ॥

१०. जिस उर्वशी ने आकाश से पतनशील विद्युत् के समान शुभ्रता
 धारण करी थी और मेरे सारे मनोरथों को पूर्ण किया था, उसके गर्भ से
 मनुष्य का औरस सुन्दर पुत्र जन्मा था । उर्वशी उसे दीर्घायु करे ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी—

जज्ञिषइत्थागोपीथ्यायहिदधाथतत्पुंरुवरवोमओजः ।

अशासन्त्वाविदुषीसस्मिन्नहन्नमआशृणोःकिमभुग्वदासि ॥ ११ ॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीथ्याय । हि । दधाथ । तत् । पुंरुवः ।

मे । ओजः । अशासम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् । न ।

मे । आ । अशृणोः । किम् । अभुक् । वदासि ॥ ११ ॥

इत्था इत्थं गोपीथ्याय गौः पृथिवी पीथं पालनं स्वार्थिकस्तद्धितः भूमेरक्षणाय जज्ञिषे हि जातोसि खलु पुत्ररूपेण आत्मावैपुत्रनामेति श्रुतेः । पुनर्देव्याह हे पुंरुवः मे ममोदरेमयि ओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं दधाथ निदधाथ मयि निहितवानसि तत्तथास्तु अथापि स्थातव्यमिति चेत्तत्राह विदुषी भाविकार्थं जानती सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि त्वया यत्कर्तव्यं त्वा त्वां अशासं शिक्षितवत्यस्मि त्वं मे मम वचनं नाशृणोः नशृणोषि किं त्वं अभुक् अभोक्ता अपालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् वदासि हयेजायेदित्यादिरूपं प्रलापं । वदेर्लेट्यडागमः । अहन् अहनि दिवसे त्रिवारं यभस्व एडकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय पुत्रोत्पादनपर्यन्तं वसामि नम्रं त्वां यदाद्राक्षं तदागच्छामीयेवं रूपोमिथः समयः ॥ उर्वशीहाप्सराःपुंरुवसमैल्लं-चकमे तस्मिन्विन्दमानोवाच त्रिःस्ममाहोवैतसेनदण्डेनेत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतं ॥ ११ ॥

११. (उर्वशी का कथन)—पुंरुवा, पृथिवी की रक्षा के लिए तुमने पुत्र को जन्म दिया था, मेरे गर्भ में वीर्य-पात किया था, मैंने तुमसे बारबार कहा है कि, क्या होने से मैं तुम्हारे पास नहीं रहूँगी; क्योंकि मैं यह बात जानती थी । परन्तु मेरी बात नहीं सुनी । इस समय पृथिवी-पालन-कार्य को छोड़कर क्यों इत्था बात करते हो ?

अथ द्वादशी—

कदासूनुःपितरंजातइच्छाच्चक्रंनाश्रुवर्तयद्विजानन् ।

कोदम्पतीसमनसावियूयोदधयदग्निःश्वशुरेषुदीदयत् ॥ १२ ॥

कदा । सूनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रम् । न । अश्रुं ।

वर्तयत् । विजानन् । कः । दम्पती इति दमऽपती । समनसा ।

वि । यूयोत् । अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

इदं पुंरुवसोवाक्यं कदा कस्मिन्काले सूनुस्तवोदरजातः सन् पितरं मामिच्छात् इच्छेत् इषु इच्छायां लेटि शपि इषुगमियमामिति छादेशः लेटोडाटाविति अडागमः कदा वा

विजानन् पितरं मामधिगच्छन् चक्रन् क्रन्दमानः अश्रुवर्तयत् नेति चार्थे किंच कः किंविधः सन् सूनुः समनसा समनसौ दंपती जायापती त्वां मां च वियूयोत् विशेषयेत् युमिश्रणामिश्रणयोः यौतेश्चान्दसः शपः श्लुः तुजादित्वादश्यासदोर्धः अधाधुना यद्यदाग्निस्तव हृदयस्थितस्तजोरूपोगर्भः श्वशुरेषु दीदयत् दीप्यते दीदयति दीप्तिकर्मैति नैरुकोधातुः ॥ १२ ॥

१२. (पुत्ररवा की उक्ति) —कब तुम्हारा पुत्र मुझे चाहेगा ? यदि वह मेरे पास आवे, तो क्या वह नहीं रोवेगा ? आंसू नहीं गिरावेगा ? परस्पर प्रेम से सम्पन्न स्त्री-पुरुष में विच्छेद करने की किसकी इच्छा होगी ? तुम्हारे श्वशुर के गृह में तेजरूप गर्भ प्रदीप्त हो उठा ।

प्रतिब्रवाणिवर्तयते अश्रुचक्रन् क्रन्ददाध्वेशिवायै ।

प्रतत्ते हिनवायत्ते अस्मे परे ह्यस्तं न हि मूरमापः ॥ १३ ॥

प्रति । ब्रवाणि । वर्तयते । अश्रु । चक्रन् । न । क्रन्दत् । आध्वे । शिवायै । प्र । तत् । ते । हिनव । यत् । ते । अस्मे इति । परा । इहि । अस्तम् । नहि । मूर । मा । आपः ॥ १३ ॥

इदमुर्वशीवाक्यं—हे पुत्ररवस्त्वां प्रति ब्रवाणि प्रतिवच्मि त्वदपत्यं अश्रुबाष्पं वर्तयते वर्तयिष्यति आध्वे आध्याते वस्तुनि शिवायै शिवे कल्याणे उपस्थिते सति चक्रन् रुदन् अश्रुणि विमंचन् न क्रन्दत् नकारश्चार्थे रोत्स्यति चेत्यर्थः तत् तदपत्यं ते तुभ्यं हिनव प्रहिणोमि यदपत्यं ते तव संबन्धि अस्मे अस्मासु निहितं । त्वं परे ह्यस्तं अस्तमिति गृहनाम स्वगृहं प्रतिगच्छ हे मूर मूढ मा मां न ह्यापः नपामोषि हि नवेत्यत्र हिनोते श्चान्दसि लुङ्लङ्लिटइति भविष्यति लङि मिपआमादेशः गुणः अन्त्यलोपश्चान्दसः बहुलवचनादङभावः । आपः आप्लव्याप्तौ लिटि तिङांतिङोभवन्तीति लङोलोद ॥ १३ ॥

१३. (उर्वशी का कथन) —मैं तुम्हारी बात का उत्तर देती हूँ । तुम्हारे पास पुत्र जाकर अश्रु-पात वा क्रन्दन नहीं करेगा । मैं उसकी कल्याण-कामना करूँगी । तुम्हारे पुत्र को मैं तुम्हारे पास भेज दूँगी । मूढ़, अपने घर को लौट जाओ । अब मुझे नहीं पा सकोगे ।

सुदेवो अद्य प्रपते दनादृत्परावतं परमागन्तवाउ ।

अथाशयीत निःकृतेरुपस्थे धै नृत्कारभसासौ अद्युः ॥ १४ ॥

सुदेवः । अद्य । प्रपतेत् । अनादृत् । परावतम् । परमाम् । गन्तवै । ऊँ इति । अध । शयीत । निःकृतेः । उपस्थे । अध । एनम् । दकाः । रभसासः । अद्युः ॥ १४ ॥

अथ परिदूनः पुरुरवाउवाच सुदेवः त्वया सह सुक्रीडः पतिरद्य प्रपतेत् अत्रैव प्रपततु
अथवा अनावृत् अनावृतः सन् परमां परावतं दूरादपि दूरदेशं गन्तवै गन्तुं महाप्रस्थानगमनं
कुर्यात् अघाथवा यत्र कुत्रापि गन्तुं समर्थः सन् निऋतेः पृथिव्याउपस्थे शयीत शयनं कुर्यात्
यद्वा निऋतिः पापदेवता तस्याउपस्थे उत्संगे संनिधौ क्रियतामित्यर्थः अध अथवैनं वृकाअ-
रण्यश्वानोरभसासोवेगवन्तः अद्युर्भक्षयन्तु । अत्रवाजसनेयकं—सुदेवोद्योद्वावधीतप्रवापतेत्तदे-
नंवृकाः श्वानोवाद्युरिति हैवतदुवाचेति ॥ १४ ॥

१४. (पुरुरवा की उक्ति)—तुम्हारा प्रेमी पति (मैं) आज गिर
पड़ा—किर कभी नहीं उठा। वह बहुत दूर चला गया। वह निऋति
(दुर्गति) में मर जाय। उसे वृक आदि खा जायें।

पुरुरवोमामृधामाप्रपसोमात्वावृकासोअशिवासउक्षन् ।
नवैस्त्रैणानिसख्यानि सन्तिसालावृकाणांहृदयान्येता ॥ १५ ॥ ३ ॥

पुरुरवः । मा । मृथाः । मा । प्र । पप्तः । मा । त्वा । वृकांसः ।
अशिवासः । ऊँ इति । क्षन् । न । वै । स्त्रैणानि । सख्यानि ।
सन्ति । सालावृकाणाम् । हृदयानि । एता ॥ १५ ॥ ३ ॥

तमितरा प्रत्युवाच—हे पुरुरवः त्वं मामृथाः घृतिं माप्राप्नुहि क्रियतेर्लुङि थासि ह्रस्वाद्-
गादिति सिचोलोपः । तथा माप्रपप्तः अत्रैव पतनं माकार्षीः पातेर्लुङि लृदित्वात्पुषादीत्यादि-
ना च्लेरङ् पतःपुमिति पुम् । तथा त्वा त्वां अशिवासोशुभावृकासोवृकामोक्षन् उइत्येवकारार्थः अ-
क्षन् माभ्यवहरन्तु किमित्येवमस्मदुपर्याग्रहं करोषि माकार्षीरित्यर्थः अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्त्व
इति घस्त्वादेशः मंत्रेघसेति च्लेरुक् गमहनेत्युपधालोपः शासिवसीत्यादिना षत्वं स्वरिचेति
चत्वं बाहुलकादङभावः । अथास्व स्नेहस्यासारतामाह स्त्रैणानि स्त्रीणां कृतानि सख्यानि नवै
सन्ति नसन्ति खलु । अभावे कारणमाह एता एतानि सख्यानि सालावृकाणां हृदयानि ते-
षां हृदयानि यथा वत्सादीनां विश्वासापन्नानां घातुकानि तद्वत् । अत्र वाजसनेयकं भैतदाह-
थानवैस्त्रैणसख्यमस्ति पुनर्ग्रहानैहीति हैवैनंतदुवाचेति ॥ १५ ॥

१५. (उक्तेरी की उक्ति)—पुरुरवा, तुम मृत्यु-कामना मत करो ।
यहीं मत गिरो । तुम्हें वृक (भेंड़िया) आदि न खायें । स्त्रियों का प्रेम्
वा मैत्री स्थायी नहीं होती । स्त्रियों और वृकों का हृदय एक समान
होता है ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षोडशी—

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।

घृतस्य स्तोत्रं सकृदह्ना आश्रान्ता देवे दन्तान् तृपाणा चरामि ॥ १६ ॥

यत् । विरूपा । अचरम् । मर्त्येषु । अवसम् । रात्रीः । शरदः ।

चतस्रः । घृतस्य । स्तोत्रम् । सकृत् । अह्नाः । आश्राम् ।

तात् । एव । इदम् । तृपाणा । चरामि ॥ १६ ॥

यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य संपर्कात् विगतसहजभूतदेवरूपा पत्यानुकूल्येन नानारूपावा मर्त्येषु मनुष्येषु अचरं तदानीं रात्रीः पूरयित्रीश्चतस्रः शरदः अवसं न्यवसं अत्यन्तसं योगे द्वितीया तदानीं घृतस्य स्तोत्रं सकृदह्ना आश्रान्ता देव तेनैव स्तोकेनाहमिदं संप्रति तावृषाणा वृषा सती चरामि ॥ १६ ॥

१६. मैं नाना रूपों में मनुष्यों में घूमती हुई हूँ। मैंने मनुष्यों में चार वर्ष रात्रि-वास किया है। दिन में एक बार कुछ घी पीकर क्षुधा-निवृत्ति करते हुए मैंने भ्रमण किया है।

अन्तरिक्षप्रांरजसो विमानीमुपशिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।

उपत्वारतिः सुकृतस्य तिष्ठान्निवर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षप्रां । रजसः । विमानीम् । उप । शिक्षामि ।

उर्वशीम् । वसिष्ठः । उप । त्वा । रातिः । सुकृतस्य ।

तिष्ठात् । नि । वर्तस्व । हृदयम् । तप्यते । मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षप्रां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा रजसोरंजकस्योदकस्य विमानीं निर्मात्रीं उर्वशीं वसिष्ठः समानानां मध्येतिशयेन वासयिताहं उपशिक्षामि वशं नयामि सुकृतस्य शोभनकर्मणोरातिर्दाता पुरुरवाः त्वा त्वां उपतिष्ठात् उपतिष्ठतु मे हृदयं तप्यते अतो निवर्तस्व एवं राजोवाच ॥ १७ ॥

१७. (पुरुरवा का कथन)—अन्तरिक्ष को पूर्ण करनेवाली और जल को बनानेवाली उर्वशी को वसिष्ठ (अतीव वासयिता पुरुरवा) वश में ले आते हैं। शुभ-कर्म-दाता पुरुरवा तुम्हारे पास रहे। मेरा हृदय जल रहा है; इसलिए हे उर्वशी, लौटो।

अथाष्टादशी—

इति॒ त्वादे॒वा इ॒म आ॒हु रै॒ळ यथे॒मे तद्भ॒वसि॒मृत्यु॒बन्धुः ।

प्र॒जा ते॒ देवा॒न् ह॒विषा॑ य॒जाति॒ स्वर्ग॑ उ॒त्वम॒पि मा॒दया॑से ॥ १८ ॥ ४ ॥

इति॑ । त्वा । दे॒वाः । इ॒मे । आ॒हुः । ऐ॒ळ । यथा॑ । इ॒म् । ए॒तत् ।

भ॒व॒सि । मृत्यु॑ऽबन्धुः । प्र॒ज्ञा । ते । दे॒वान् । ह॒विषा॑ । य॒जा॒ति ।

स्वः॑ऽगे । ॐ इति॑ । त्वम् । अपि॑ । मा॒दया॑से ॥ १८ ॥ ४ ॥

हे ऐल पुरुवरस्त्वा त्वां इमे देवा इत्याहुः मृत्युबन्धुर्मृत्योर्बन्धकोमृत्योर्बन्धुभूतोवा मृत्यु-
वशमामामुवंस्त्वं यथाई एतद्भवसि प्रजाः प्रकर्षेण जायमानस्त्वं तव संबन्धिनोयष्टव्यान् देवा-
न् हविषा यजासि यजसि स्वर्गं स्वर्गे एव त्वमपि मादयासे मदयसि अस्माभिः सह एवमाहु-
रित्यर्थः यस्मादेवं करोषि तस्मादभिलाषं हित्वा सुखीभवेति सेयं पुरुवरसं प्रत्युवाच ॥ १८ ॥

१८. (ज्वंशी की उक्ति) — इला-पुत्र पुरुवरा, ये सारे देवता तुमसे
कह रहे हैं कि, तुम मृत्युजयी होओगे, हवि से देवों की पूजा करोगे और
स्वर्ग में जाकर आमोद-आह्लाद करोगे।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

प्रतेमहइति त्रयोदशर्वं षष्ठं सूक्तं वरुर्नामांगिरसऋषिः इन्द्रस्य पुत्रः सर्वहरिर्वा नाम द्वा-
दशीत्रयोदशौ त्रिष्टुभौ शिष्टाएकादश जगत्यः इन्द्रस्याश्वौ हरी तयोरत्र स्तूयमानत्वात्तदेव-
ताकमिदं तथाचानुक्रान्तं—प्रतेसप्तोना वरुः सर्वहरिर्वेन्द्रोहरिस्तुतिर्द्वित्रिष्टुबन्तं । अतिरात्रे
तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनएतत्सूक्तं सूत्रितंच—प्रतेमहऊतीशचीवस्तववीर्येणेति याज्येति ।
षोडशिशस्त्रेप्याद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितंच—प्रतेमहेविदथेशंसिषंहरीइति तिस्रो जगत्यइति ।

तत्र प्रथमा—

प्र॒तेम॒हेवि॒दथे॒शंसि॒षंह॒री॒प्र॒तेव॒न्वेव॒नुषो॑ह॒र्यत॑म॒दम् ।

घृ॒तं न॒योह॒रिभि॒श्चारु॑से॒चत॑ आ॒त्वा वि॒शन्तु॑ ह॒रिर्व॑र्ष॒संगिरः॑ ॥ १ ॥

प्र । ते । म॒हे । वि॒दथे॑ । श॒ंसि॒षम् । ह॒री इति॑ । प्र । ते । व॒न्वे ।

व॒नुषः । ह॒र्य॒तम् । म॒दम् । घृ॒तम् । न । यः । ह॒रिऽभिः । चारु॑ ।

से॒चते॑ । आ । त्वा । वि॒श॒न्तु । ह॒रिऽव॒र्ष॒सम् । गिरः॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव हरी अश्वौ महे महति विदथे यज्ञे प्रशंसिषं अशंसिषं अस्ताविषं । तथा वनुषः वनु हिंसायां हिंसकस्य ते तव हर्यतं हर्यं गतिकान्त्योः तस्यौणादिकः अतच्च चित्स्वरेणा-
न्तोदात्तः कमनीयं मदं प्रवच्चे प्रयाचे अस्मदभिमतं । वनु याचने यइन्द्रोहरिभिः हरितवर्णैः
अश्वैर्मद्यांगत्वा चारु चरणीयं घृतं न घृतमिव सुपूतं उदकं सेचते वर्षति तं तादृशं हरिव-
र्षसं वर्षति रूपनाम हरितरूपं त्वा त्वां आविशन्तु गिरोस्मदीयाः स्तुतिवाचस्तव मदाय ॥ १ ॥

१. इन्द्र, इस महायज्ञ में तुम्हारे दोनों घोड़ों की मैंने स्तुति की।
तुम शत्रु-हिंसक हो। भली भाँति मत्त होओ, मैं यही प्रार्थना करता
हूँ। हरित-वर्ण अश्व से आकर घृत के समान सुन्दर जल गिराओ। तुम
शुभ्र हो। तुम्हारे पास मेरे स्तोत्र जायें।

हरिं हियोनिमभि ये समस्वरं हिन्वन्तो हरी दिव्यं यथा सदः ।

आयं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूषं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । समऽअस्वरन् । हिन्वन्तः ।

हरी इति । दिव्यम् । यथा । सदः । आ । यम् । पृणन्ति ।

हरिभ्यः । न । धेनवः । इन्द्राय । शूषम् । हरिश्चरन्तम् । अर्चत ॥ २ ॥

ये पूर्वे स्तोतारऋषयो योनिं इन्द्रस्य स्थानभूतं हरिं अश्वं अभिसमस्वरन् स्वशब्दोपता-
पयोः अभिसंस्तुवन्ति किं कुर्वन्तः दिव्यं देवसंबन्धि सदोयागगृहं यथा प्रेरयन्तीन्द्रं तथा हरी
अश्वौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः सोमेभिषुते सति स्वयमेवेन्द्रोरथे श्वौ प्रेरयति अतः स्तोतृणां हरि-
प्रेरणत्वं । यद्वा दिव्यं सदः इन्द्रः प्रामुयात्तथा हरिं रथाय स्तुतिभिर्हिन्वन्तः प्रेरयन्तः यमिन्द्रं
धेनवः नवप्रसूतागावो यथा पृणन्ति क्षीरादिभिः । अत्र पुरस्तादुपचारोपि नकार उपमार्थीयः ।
हरिभिः हरितवर्णैः सोमैरापृणन्ति पूरयन्ति तथा यूयमपीन्द्रायेन्द्रस्य हरिवन्तं शूषं बलं
अर्चत पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः ॥ २ ॥

२. स्तोताओ, तुम लोगों ने इन्द्र को यज्ञ की ओर बुलाया है और
यज्ञ-गृह की ओर इन्द्र के दोनों घोड़ों को लाये हो। घोड़ों के साथ इन्द्र
के बल-वीर्य की स्तुति करो। देखो, जैसे गाये दूध देती हैं, वैसे ही इन्द्र
को हरित-वर्ण सोमरस के द्वारा तृप्त करो।

सो अंस्य वज्रो हरितो य आय सो हरिर्निकामो हरिरागमस्त्योः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे निरूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निष्कामः ।

हरिः । आ । गमस्त्योः । द्युम्नी । सुशिप्रः । हरिमन्युसायकः ।

इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

अस्येन्द्रस्य वज्रोहरितोहरितवर्णः यआयसः अयसः सारभूतोस्ति निर्मितः सच हरिर्हरितवर्णो-
वज्रो निकामः नितरां कमनीयः सआहन्ता शत्रूणां तादृशो वज्रो गभस्तयोः हस्तयोर्वर्तते इति शेषः ।
अयमिन्द्रोद्युध्नो युध्नं द्योतमानं धनं तद्वान् सुशिप्रः शोभनहनुः हरिमन्युसायकः यस्य मन्युः
सायकः शत्रुहन्ता भिगन्तावा भवति यद्वा शत्रुहन्ता कोपः सायकश्च यस्य सतादृशो भवति ।
किंच बहूनां इन्द्रे रूपा रूपाणि सर्वाणि हरिता हरितानि निमिमिक्षिरे निषिक्तानि बभूवुः
मिहेः सन्नन्तात्कर्मणि लिटि रूपं ॥ ३ ॥

३. इन्द्र का लोहे का जो वज्र है, वह हरित-वर्ण और सुन्दर है ।
वह शत्रु-नाशक है और दोनों हाथों में धारण किया जाता है । इन्द्र घनी
हैं, सुगठित जबड़ोंवाले हैं और बाण के द्वारा क्रोध के साथ शत्रु-संहार
करते हैं । हरित-वर्ण सोमरस के द्वारा इन्द्र को अभिषिक्त किया गया ।

दिविनकेतुरधिधायि हर्यतो विव्यचद्वज्रो हरितो न रंशा ।

तुददार्हि हरि शिप्रो यआयसः सहस्रशोका अभवद्दरिभरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः ।

हरितः । न । रंशा । तुदत् । अर्हिम् । हरिः शिप्रः । यः ।

आयसः । सहस्रशोकाः । अभवत् । हरिम् भरः ॥ ४ ॥

दिव्यन्तरिक्षे केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापक आदित्य इव स यथा अधिनिहितः एवम-
यमिन्द्रः अधिधायि अध्यधायि स्तोत्रभिरधिनिहितः किंचेन्द्रस्य वज्रः हर्यतः स्पृहणीयः
सन् विव्यचत् विव्यामोति व्याप्तव्यं शत्रुसंघं । तत्र दृष्टान्तः—हरितो न हरितवर्णा अध्वा हर्तारो-
वा अश्वा आदित्यसंबन्धिनस्ते यथा रंशा रंहणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्याप्तव्यं योस्य वज्रः
आयसः अयोविकारः अर्हि वृत्रं मेघं वा तुदत् हिनस्ति योयं महानुभावो हरि शिप्रः सोमपान-
रभसेन हरितवर्णनासिकः तद्वर्णहनुर्वा हरिभरः हर्योर्भर्ता इन्द्रः सहस्रशोकाः अभवत् शुच
दीप्तौ अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥ ४ ॥

४. आकाश में सूर्य के समान उज्ज्वल वज्र धृत हुआ—मानो उसने
अपने वेग से सारी दिशाओं को व्याप्त किया । सुगठित जबड़ों से युक्त
और सोमरस पीनेवाले इन्द्र ने लौहमय वज्र के द्वारा वृत्र को मारने के
समय असीम दीप्ति प्राप्त की ।

त्वं त्वम हर्यथा उपस्तुतः पूर्वेभिरिन्द्र हरि केश यज्वभिः ।

त्वं हर्यसितव विश्वं मुक्थ्यमसा मिराघो हरि जात हर्यतम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

त्वमृत्त्वम् । अहृयथाः । उपइस्तुतः । पूर्वभिः । इन्द्र ।
हरिइकेश । यज्वइभिः । त्वम् । हृयसि । तव । विश्वम् ।
उक्थ्यम् । अस्मि । राधः । हरिइजात । हृयतम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र हे हरिकेश हरितरोमवदश्व त्वं त्वमेव सर्वत्र यज्ञे अहृयथाः अकामयथाः स्तो-
त्रं हविर्वा । कीदृशस्त्वं पूर्वभिः पूर्वतनैर्यज्वभिर्यजमानैरुपस्तुतः सन् हे हरिजात हरितवर्णः सन्
प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतेत्यर्थः हे तादृशेन्द्र त्वं तव स्वभूतमिति शेषः
विश्वं व्याप्तं सोमचरुपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा यद्वा यत्र यानि यानि हवींषि दीयन्ते तत्सर्वं वा
तथा उक्थ्यं प्रशस्यं अस्मि असाधारणं असमं कृत्स्नं हृयतं कान्तं राधोन्नं हविर्लक्षणं ह-
र्यसि कामयसे ॥ ५ ॥

५. हरित केशोंवाले इन्द्र, पूर्वकालीन यजमान तुम्हारी स्तुति करते
थे और तुम यज्ञ में आते थे । तुम हरित होओ । इन्द्र, तुम्हारा सब
प्रकार का अन्न प्रशंसा के योग्य है, निरुपम और उज्ज्वल है ।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे पञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

तावज्जिणंमन्दिनंस्तोम्यमदइन्द्रंरथेवहतोहृयताहरी ।
पुरूण्यस्मैसवनानिहृयतइन्द्रायसोमाहरयोदधन्विरे ॥ ६ ॥
ता । वज्जिणम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदे । इन्द्रम् । रथे ।
वहतः । हृयता । हरी इति । पुरूणि । अस्मै । सवनानि ।
हृयते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ हृयता हृयतौ गन्तारौ कान्तौ वा हरी हरितवर्णौ अश्वौ मन्दिनं मोद-
मानं स्तोम्यं स्तुत्यर्हं वज्जिमिन्द्रं मदे निमित्ते रथे वहतः धारयतः यज्ञमस्मदीयं प्रापयतः
अस्मै हृयते कान्तायेन्द्राय पुरूणि बहूनि सवनानि प्रातरादीनि हरयो हरितवर्णाः सोमाद-
धन्विरे निधीयन्ते ॥ ६ ॥

६. स्तुत्य और वज्रधर इन्द्र जिस समय सोमरस के पान के आमोद
में प्रवृत्त होते हैं, उस समय दो कमनीय घोड़े रथ में जोते जाकर उन्हें
ढोते हैं । कान्त इन्द्र के लिए अनेक बार सोमरस अभिषुत किया
जाता है ।

अथ सप्तमो—

अरंकामायहरयोदधन्विरेस्थिरायहिवन्हरयोहरीतुरा ।
अर्वङ्घ्र्योहरिभिर्जोषमीयतेसोअस्यकामंहरिवन्तमानशे ॥ ७ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः ।
 हरी इति । तुरा । अर्वत्क्षितिः । यः । हरिःक्षितिः । जोषम् ।
 ईर्यते । सः । अस्य । कामम् । हरिःवन्तम् । आनशे ॥ ७ ॥

अरमलं पर्याप्तं कामयेन्द्रकामनाय हरयो हरितवर्णाः सोमादधन्विरे ते च हरयः स्थिराय युद्धे अपालितायेन्द्राय तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वौ हिन्वन् प्रेरयन्ति यः अर्वद्विररणकुशलै हरिभिरश्वैर्जोषं शूरैः सेव्यं संग्रामभीयते गच्छति स रथोस्येन्द्रस्य स्वभूतं कामं कमनीयं हरि वन्तं सोमवन्तं यज्ञं आनशे व्याप्नोति ॥ ७ ॥

७. अविचल इन्द्र के लिए यथेष्ट सोमरस रक्खा गया है । वही सोमरस इन्द्र के घोड़ों को यज्ञ की ओर वेगवान् करता है । हरित-वर्ण घोड़े जिस रथ को युद्ध में ले जाते हैं, वही रथ इस रमणीय सोमयज्ञ में आकर अधिष्ठित हुआ है ।

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्पेयेयो हरिपा अवर्धत ।
 अर्वद्विर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुःइता पारिषत् द्वरी ॥ ८ ॥

हरिःश्मशारुः । हरिःकेशः । आयसः । तुरःस्पेये । यः ।
 हरिःपाः । अवर्धत । अर्वत्क्षितिः । यः । हरिःक्षितिः । वाजिनीवसुः ।
 अति । विश्वा । दुःइता । पारिषत् । हरी इति ॥ ८ ॥

हरिश्मशारुर्हरितवर्णश्मश्रुः हरिकेशः हरितवर्णकेशः आयसः अयोमयहृदयोस्य शत्रूणां घातक इत्यर्थः एतादृशोयइन्द्रः तुरस्पेये तूर्णं पातव्ये सोमे हरिपाः हरितवर्णसोमपाः अवर्धत वर्धते यश्चार्वद्विर्गन्तुभिर्हरिभिरश्वैः सोमैर्वा वाजिनीवसुः वाजिनमन्त्रं हविल्लक्षणं तदस्यास्तीति वाजिनी क्रिया सैव वसु धनं यस्य सतथोक्तः यज्ञधन इत्यर्थः । यद्वा वाजिनेमेव वाजिनी तदेव धनं यस्य स एवमुक्तलक्षणइन्द्रोहरी रथे योजयित्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता अस्माकं दुरितानि पारिषत् पारयतु पारयतेर्लेटि सिप्यडागमः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र का श्मश्रु (दाढ़ी-मूँछ) हरित वा उज्ज्वल है । वे लोहे के समान दृढ़काय हैं । वे सोम पाते हैं । शीघ्र-शीघ्र सोमपान करके अपने शरीर को फुलाते हैं । उनकी सम्पत्ति यज्ञ है । हरितवर्ण के घोड़े उन्हें यज्ञ में ले जाते हैं । वे दो घोड़ों पर चढ़कर सारी दुर्गति दूर कर देते हैं ।

सुवेयस्य हरिणी विपेततुः शिप्रेवाजाय हरिणीदविध्वतः ।
 प्रयत्कृते च मसेमर्जद्वरी पीत्वामदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ९ ॥

स्रुवांस्रव । यस्य । हरिणी इति । विस्पेततुः । शिप्रे इति ।

वाजाय । हरिणी इति । दविध्वतः । प्र । यत् । कृते । चमसे ।

मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥ ९ ॥

यस्येन्द्रस्य हरिणी हरितवर्णावश्वौ विपेततुः रथे इन्द्रमारोप्य विपततोयज्ञमस्मदीयं । यद्वा यस्य हरिणी हरितवर्णे कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः तत्रदृष्टान्तः—स्रुवेव यथा स्रुवा स्रुवौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च हरिणी हरितवर्णे शिप्रे हनू वाजाय सोमलक्षणायाञ्चाय दविध्वतः कंपयतः पुरतः पत्तस्य सोमस्य पीत्या चलतः तथा यद्यदा कृते संस्कृते चमसेवर्तमानं मदस्य मदकरं हर्यतस्य कान्तं अन्धसोऽन्तं सोमं पीत्वा हरी अश्वौ प्रमर्मृजत् प्रमाष्टि तदानीं स्तुतइत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र के दो हरित वा उज्ज्वल नेत्र स्रुवा नामक यज्ञ-पात्र के समान यज्ञ में लगे । वे अन्न-भक्षण करने के लिए अपने दोनों हरित वा उज्ज्वल जबड़े कँपाते हैं । परिष्कृत चमस के बीच जो कमनीय सोमरस था, उसे पीकर वे अपने दो बड़ों के शरीर को परिष्कृत करते हैं ।

उतस्मसन्नह्यतस्यपस्त्योऽत्योनवाजंहरिवाँअचिक्रदत् ।

महीचिद्विधिषणाह्यदोजसाबृहद्वयोदधिषेह्यतश्चिदा ॥ १० ॥ ६ ॥

उत । स्म । सन्न । हर्यतस्य । पस्त्योः । अत्यः । न । वाजम् ।

हरिश्वान् । अचिक्रदत् । मही । चित् । हि । धिषणा । अह्यत ।

ओजसा । बृहत् । वयः । दधिषे । हर्यतः । चित् । आ ॥ १० ॥ ६ ॥

उतापिच हर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य सन्न सदनं पस्त्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि सोय-मत्योन अश्वइव वाजं संग्रामं हरिवान् अश्ववान् अचिक्रदत् गच्छति । तथा हि यस्मात् हे इन्द्र त्वां मही महती धिषणा स्तुतिरोजसा बलेन युक्तमिन्द्रं अह्यत् कामयते चिदिति पूरणः अतोवाजमचिक्रदत् तथासति हे इन्द्र हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य बृहत् महत् वयोऽन्तं आदधिषे आप्रयच्छति । चिदिति पूरणः ॥ १० ॥

१०. हरित वा कमनीय इन्द्र का आवास-स्थान द्यावापृथिवी पर ही है । वे रथ पर चढ़कर घोड़े के समान महावेग से युद्ध में जाते हैं । अत्यन्त उत्कृष्ट स्तोत्र उनकी प्रशंसा करता है । हरितवर्ण वा उज्ज्वल इन्द्र, तुम अपनी शक्ति से प्रचुर अन्न बिया करते हो ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

आरोदसीह्यमाणोमहित्वानव्यनव्यंह्यसिमन्मनुप्रियम् ।

प्रपस्त्यमसुरह्यतंगोराविष्कृधिहरयेसूर्याय ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । हर्यमाणः । महि॒ष्ट्वा । नव्य॑म॒श्नव्य॑म् । ह॒र्य॑सि ।
मन्म॑ । नु । प्रि॒यम् । प्र । प॒स्त्यम् । अ॒सुर॑ । ह॒र्य॑तम् । गोः ।
आ॒विः । क॒धि । ह॒रये॑ । सू॒र्याय॑ ॥ ११ ॥

हे इन्द्र हर्यमाणः कामयमानो महित्वा महत्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपूरयसीति शेषः । तथा नव्यं नव्यं नवतरं प्रियं प्रियकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं नुक्षिप्रं हर्यसि कामयसे हे असुर बलवान् असुः प्राणः तद्वन् मत्वर्थीयोरः तादृशेन्द्र गोः जातावेकवचनं गवां हर्यतं स्पृहणीयं पस्त्यं गृहं गोरुदकस्योक्तगुणकं स्थानं वा हरये उदकस्य हर्त्रे सूर्याय प्र-
प्रकर्षेण आविष्कृधि प्रकटीकुरु ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम अपनी महिमा के द्वारा द्यावापृथिवी को व्याप्त करके नित्य नये और प्रिय स्तोत्र पाते हो । असुर (बली) इन्द्र, गायों के उत्कृष्ट स्थान को जल-हरण-कर्ता सूर्य के पास प्रकट करो ।

आत्वा॒ह॒र्यन्त॑प्र॒युजो॒जनानां॑रथे॒वह॑न्तु॒हरि॑शिप्रमिन्द्र ।

पिब॒यथा॑प्रतिभूतस्य॒मध्वो॒ह॒र्यन्त्य॑ज्ञसं॒धमादे॑दशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । ह॒र्यन्त॑म् । प्र॒युजः॑ । ज॒नाना॑म् । रथे॑ । व॒हन्तु॑ ।
हरि॑शिप्रम् । इ॒न्द्र । पिब॑ । यथा॑ । प्रति॑भूतस्य । मध्वः॑ ।
ह॒र्यन् । य॒ज्ञम् । स॒धमादे॑ । द॒शो॑णिम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र हरिशिप्रं हरितवर्णशिप्रं त्वा त्वां हर्यतं यज्ञं कामयमानं प्रयुजोरथे प्रयुक्ताअश्वारथे स्थापयित्वा जनानां ऋत्विग्यजमानानां अन्तिकं प्रति वहन्तु प्रापयन्तु यथा येन प्रकारेण प्रतिभूतस्य गृहादिषु संभृतं मध्वोमधु सोमरसं यज्ञं यागसाधनं दशोणिं ओणयोङ्गुल्यः दशभिरङ्गुलोभिः संपादितं सोमं हर्यन् कामयमानः सन् पिब पिबसि सधमादे संग्रामेज-
यार्थं तथा वहन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. हरित वर्ण के जबड़ोंवाले इन्द्र, तुम्हारे घोड़े रथ में जोते जाकर तुम्हें मनुष्य के यज्ञ में ले आवें । तुम्हारे लिए जो मधुर सोमरस प्रस्तुत हुआ है, उसे पियो । जो सोम दस अँगुलियों से प्रस्तुत होकर यज्ञ का उपकरण-स्वरूप हुआ, युद्ध के समय तुम उसे पीने की इच्छा करो ।

अपाःपूर्वेषामित्येषा षोडशिशस्त्रस्य याज्या । सत्रियंच—एवाहिशक्रोवशीहिशक्रइति ज-
पित्वापाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामिति यजतोति ।

सैषा त्रयोदशी—

अपाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामथोइदंसर्वनंकेवलंते ।

ममद्विसोमंमधुमन्तमिन्द्रसत्रावृषजठरआवृषस्व ॥ १३ ॥ ७ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् ।

सर्वनम् । केवलम् । ते । ममद्वि । सोमम् । मधुमन्तम् । इन्द्रम् ।

सत्रा । वृषन् । जठरे । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं सुतानामभिषुतानां पूर्वेषां प्रातःसवने संपादितानां कर्मणि षष्ठ्यावेते अभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमानित्यर्थः तानपाः अपिबः हे हरिवइतीन्द्रसंबोधनं हरिष्यामश्वाभ्यां तद्वन् यद्वा ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिष्यां युक्त । ऋक्सामेवाइन्द्रस्यहरी । ताभ्यामेषहरतीति ब्राह्मणं अथो अपिचेदं माध्यंदिनं सवनं केवलंतेतवैवासाधारणं । माध्यंदिनं सवनं केवलं तइति हिमंत्रान्तरं । तस्मिन् हे इन्द्र मधुमन्तं माधुर्योपेतं सोमं ममद्वि पिब आस्वादयेत्यर्थः मदिरत्रास्वादनकर्मा पिबन्तु मदन्तु विषंत्विति च मंत्रः । सत्रावृषन् सत्राशब्दोभूयिष्ठवचनः हे भूयिष्ठं वर्षितरिन्द्र जठरे आवृषस्व आसिंचस्व ॥ १३ ॥

१३. अश्ववाले इन्द्र, पहले (प्रातःसवन में) जो सोम प्रस्तुत हुआ है, उसका तुमने पान किया है । इस समय (माध्यन्दिन सवन में) जो प्रस्तुत हुआ है, वह केवल तुम्हारे लिए । इन्द्र, इस मधुर सोम का आस्वादन करो । प्रचुर वृष्टि-कर्त्ता इन्द्र, अपना उदर भिगोओ ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

याओषधीरिति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं अथर्वणपुत्रस्य भिषङ्गान्नार्घ्यं आनुष्टुभमोषधिदेवताकं । तथाचानुक्रान्तं—याओषधीर्यधिकाथर्वणोभिषगोषधिस्तुतिरानुष्टुभमिति । दीक्षितानां ज्वराद्युपतापे संजाते अनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूत्रितंच—ओषधिसूक्तेन चाप्लाव्यानुष्टुजेदिति ।

तत्र प्रथमा—

याओषधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा ।

मनैनुबभ्रूणामहंशतंधामानिसप्तच ॥ १ ॥

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रिद्वयुगम् । पुरा ।

मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ १ ॥

याओषधीरोषधयः पूर्वाः पुरातन्योजाताउत्पन्नाः केभ्यः सकाशात् देवेभ्यो जगज्जिमा-
तृभ्यः यद्वा देवाद्योतमानाऋतवः तेभ्यः कस्मिन्काले त्रियुगं त्रिषु युगेषु विशेषेणप्रादुर्भावापेक्षया
रुतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वत्यन्ताल्पत्वादुपेक्षितं अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चे-
त्यर्थः । अहं बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां सोमाद्योषधीनां शतं सप्त च धामानि अनुलेपसंमार्जनाभिषे-
कादिरूपेणाश्रयभूतानि स्थानानि नु क्षिप्रं मनै मन्ये संभावयामीत्यर्थः । अत्रवाजसनेयकं—
याओषधीः पूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगं पुरेति ऋतवोवै देवास्तेभ्यएतास्त्रिपुराजायन्ते वसन्ते प्रावृ-
षि शरदि मनैनुबभ्रूणामहमिति सोमोवैबभ्रुःसोम्याओषधयऔषधः पुरुषः शतंधामानीति
यदिदंशतायुःशतार्धःशतवीर्यएताभिर्हास्यशतंधामानिसप्तचेति यएवमेवसप्तशीर्षन्प्राणास्तानेत-
दाहेति । अत्रनिरुक्तंच—याओषधयः पूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरामन्येनुतद्बभ्रूणामहं-
बभ्रुवर्णानांहरणानांभरणानामिति वा शतंधामानिसप्तचेति धामानि त्रयाणिभवन्ति स्थाना-
निनामानिजन्मानीति जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतानि सप्तशतंपुरुषस्य मर्मणांतेष्वेनाद-
धातीति ॥ १ ॥

१. पूर्व समय में, तीन युगों (सत्य, त्रेता और द्वापर वा वसन्त, वर्षा और शरद्) में, जो ओषधियाँ प्राचीन देवों ने बनाई हैं, वे सब पिङ्गल-
वर्ण ओषधियाँ एक सौ सात स्थानों में विद्यमान हैं, मैं ऐसा जानता हूँ ।

अथ द्वितीया—

शतंवोअम्बधामानिसहस्रमुतवोरुहः ।

अधाशतक्रत्वोयूयमिमंमेअगदंक्रत ॥ २ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ।

अध । शतक्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । क्रत ॥ २ ॥

हे अंब मातरः ओषधयोवोयुष्माकं धामानि स्थानानि जन्मानि वा शतं अपरिमितानि
उतापिच वोयुष्माकं रुहः प्ररोहः प्रोद्धमः सहस्रं अपरिमितं अथ अपिच हे शतक्रत्वः शत-
कर्माणोयूयमिमं मे मां मदीयं वा जनमामयग्रस्तमगदं गदोरोगः तद्रहितं क्रत कुरुत ॥ २ ॥

२. मातृ-रूप ओषधियो, तुम्हारे जन्म असीम हैं और तुम्हारे प्ररोहण
अपरिमित हैं । तुम सौ कर्मोवाली हो । तुम मुझे आरोग्य प्रदान करो ।

अथ तृतीया—

ओषधीःप्रतिमोदध्वंपुष्पवतीःप्रसूवरीः ।

अश्वाइवसजित्वरीवीरुधःपारयिष्णवः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीः । प्रसूवरीः ।

अश्वाःइव । सजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्णवः ॥ ३ ॥

हे ओषधीरोषधयः प्रतिमोदध्वं इमं रुग्णं प्रति मुदिताहृष्टाभवत कीदृशोयूयं पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवरीः प्रकर्षेण सूयन्तउपभोगायेति प्रसवाः फलानि तद्वत्यः किंचाश्वाइव अश्व-
वानाहयाइव सजित्वरीः सह रोगं जयन्त्यः वीरुधोविरोहन्त्यः पारयिष्णवः पुरुषं पारयन्त्यो-
रोगाव ॥ ३ ॥

३. ओषधियो, तुम फूल और फलवाली हो। तुम रोगी के प्रति सन्तुष्ट होओ। तुम घोड़ों के समान रोगों के लिए जयशील हो और पुरुषों को रोग से पार ले जानेवाली हो।

ओषधीरितिमातरस्तद्देवीरुपब्रुवे ।

सनेयमश्वंगांवासआत्मानंतवपूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।

सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पुरुष ॥ ४ ॥

हे ओषधीरोषधयः देवीर्देव्योद्योतनादिगुणकाहे मातरोजनानां मातृभूतामातृवद्वितका-
रित्वान्मातृवोपचारः अथवा मातरश्चारोग्यनिर्माण्येवोयुष्माकं संबन्धिनं भिषजं तद्वक्ष्यमा-
णं इतीत्थं उपब्रुवे उपब्रवीमि । किंतदिति चेत् उच्यते—ओषध्यर्थं अहं अश्वं गां वासोशुकं
किंवहुना आत्मानमपि हेपुरुष चिकित्सक तव तुभ्यं सनेयं ददामि ॥ ४ ॥

४. दीप्तिशाली ओषधियो, तुम मातृ-रूप हो। तुम्हारे सामने मैं स्वीकार करता हूँ कि, चिकित्सक को गौ, अश्व, वस्त्र और अपने को भी देने को प्रस्तुत हूँ।

अश्वत्येवोनिषदनंपूर्णैवोवसतिःकृता ।

गोभाजइत्किलासथयत्सनवथपूरुषम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

अश्वत्ये । वः । निःसदनम् । पूर्णै । वः । वसतिः । कृता ।

गोभाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पुरुषम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

हे ओषधिदेवताः वोयुष्माकमश्वत्थे निषदनं नितरां वर्तनं तथा वोयुष्माकं पर्णे पलाशे वसतिर्निवासः कृता । तृतीयस्यामितोदिविसोमआसीत्तंगायत्र्याहरत्तस्य पर्णमाच्छिद्यत तत्पर्णोभवत्तत्पर्णस्यपर्णत्वमिति ब्राह्मणाव । पलाशस्य पर्णत्वप्रसिद्धिः अश्वत्थपलाशयोर्यज्ञयोग्यत्वप्राधान्यापेक्षयोपादानं । किंच गोभाजइव किल गवां भाजयित्र्यएवासथ भवथ खलु यद्यदि सनवथ संभजध्वे पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति । वनषणसंभक्तौ छेदचडागमः व्यत्ययेन उपस्ययः यद्वा औत्सर्गिकः शप्चेति विकरणता ॥ ५ ॥

५. ओषधियो, तुम्हारा अश्वत्थ वृक्ष और पलाश वृक्ष पर निवास-
स्थान हैं। जिस समय तुम लोग रोगी के ऊपर अनुग्रह करती हो, उस
समय तुम्हें गायें देना उचित है—तुम विशिष्ट कृतज्ञता की पात्रा हो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

यत्रौषधीःसमगमंतराजानःसमिताविव ।

विप्रःसउच्यतेभिषग्क्षोहामीवचातनः ॥ ६ ॥

यत्र । ओषधीः । समऽअगमत । राजानः । समितौऽइव । विप्रः ।
सः । उच्यते । भिषक् । रक्षःऽहा । अमीवऽचातनः ॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन्देशे ओषधीरोषध्यः समगमत संगच्छन्ते राजानः समिताविव संग्रामे यथा
तत्र यथा संगताभवन्ति तद्वत् तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन्देशेस्ति तत्र
विप्रः प्राज्ञोब्राह्मणः सभिषगुच्यते रक्षोहा रक्षोहन्ता अमीवचातनःअमीवा व्याधिः तस्य चा
वनश्चावयिता च भवति तदानीम् ॥ ६ ॥

६. जैसे राजा लोग समिति में एकत्र होते हैं, वैसे ही जिसके पास
ओषधियां हैं वा जो उन्हें जानता है, उसी बुद्धिमान् भिषक् को चिकित्सक
कहा जाता है। वह रोगों का विनाश-कर्त्ता है।

अश्ववतीसोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

आवित्सिसर्वाओषधीरस्माअरिष्टतातये ॥ ७ ॥

अश्वऽवतीम् । सोमऽवतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उत्ऽओजसम् ।

आ । अवि॒त्सि॒ । सर्वाः । ओषधीः । अ॒स्मै । अ॒रि॒ष्ट॒ता॒तये ॥ ७ ॥

अश्वत्थादयः प्रधानभूताः ओषध्यश्चतस्रः ताः सर्वाओषधीरावित्ति आजाने स्तौमी-
त्यर्थः अस्माअरिष्टतातये अस्मै रोगाय अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. इसे नीरोग करने के लिए मैं अश्वत्थी, सोमवती, ऊर्जयन्ती,
उज्ज्वल आदि ओषधियों को जानता हूँ।

उच्छुष्माओषधीनांगवोगोष्ठादिवरेते ।

धनंसनिष्यन्तीनामात्मानंतवंपुरुष ॥ ८ ॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोस्थात् इव । ईरते ।

धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पुरुष ॥ ८ ॥

ओषधीनां शुष्मा बलानि उदीरते उद्गच्छन्ति रुग्णे स्ववीर्यं प्रोद्धमयन्तीत्यर्थः । गोबोगा-
ष्ठादिव ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वत् कोटशानामोषधीनां उच्यते धनं स्वसामर्थ्यल-
क्षणं सनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनां किंप्रतीति उच्यते हेपुरुष पुरुष रोगग्रस्त तवात्मानं शरी-
रं प्रति । यद्वा प्ररोहन्तीरोषधीर्दृष्ट्वा वदति हे पुरुष मियंग्वाद्योषधिस्वामिन् तव आत्मानं वर्ध-
यितुं धनं सनिष्यन्तीनां व्रीह्याद्योषधीनां शुष्माउदीरते ॥ ८ ॥

८. रोगी, जैसे गोष्ठ से गायें बाहर होती हैं, वैसे ही ओषधियों से
उनका गुण बाहर होता है । ये ओषधियां तुम्हें स्वास्थ्य-धन देंगी ।

इष्कृतिर्नामवोमाताथोयूयंस्थनिष्कृतीः ।

सीराःपतत्रिणीःस्थनयदामयतिनिष्कृथ ॥ ९ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इति । यूयम् । स्थ ।

निःस्कृतीः । सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् ।

आमयति । निः । कृथ ॥ ९ ॥

हे ओषधयोवोमाता जननी इष्कृतिर्नाम सर्वेषां रुग्णानां निष्कृतीतिप्रसिद्धा यस्मा त्सा-
रुग्णं निष्करोति अथो अतोयूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ भवथ किंच यूयं सीराः सरण-
शीलाः पतत्रिणोः पतनवत्यश्च स्थन भवथ तप्तनवितियनादेशः । किंच पुरुषोयद्यदि आमय-
ति व्याधितोभवति तं निष्कृथ संस्कुरुथ ॥ ९ ॥

९. ओषधियो, तुम्हारी माता का नाम इष्कृति (नीरोग करनेवाली)
है । तुम लोग भी रोगों को दूर करनेवाली हो । जो कुछ शरीर को पीड़ा
देता है, उसे तुम लोग वेग से बाहर निकाल दो । तुम रोगी को नीरोग
करती हो ।

अथ दशमी—

अतिविश्वाःपरिष्ठाःस्तेनइवव्रजमक्रमुः ।

ओषधीःप्राचुच्यवुर्यत्किञ्चतन्वोऽरपः ॥ १० ॥ ९ ॥

अति । विश्वाः । परिस्थाः । स्तेनःइव । व्रजम् । अक्रमुः ।

ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वः । रपः ॥ १० ॥ ९ ॥

विश्वव्याप्ताःपरिष्ठाः परितः स्थिताः ओषधयः अत्यक्रमुः व्याधीन् अतिक्रान्तवत्यः स्तेनइव व्रजं यथास्तेनोव्रजं अत्यक्रमीव तद्वत् तथाकृत्वा ओषधीरोषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति यत्किञ्च तन्वोरुग्णशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्ति तदिति ॥ १० ॥

१०. जैसे कोई चोर गोष्ठ को लांघकर जाता है, वैसे ही विश्वव्यापी और सर्वज्ञ ओषधियाँ रोगों को लांघ डालती हैं। शरीर में जो पीड़ा होती है, उसे ओषधियाँ दूर करती हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

यदिमावाजयन्अहमोषधीर्हस्तेआदधे ।

आत्मायक्ष्मस्यनश्यतिपुराजीवगृभोयथा ॥ ११ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आदधे ।

आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवगृभः । यथा ॥ ११ ॥

अहं यद्यदीमाओषधीर्हस्ते आदधे आधारयामि किंकुर्वन् वाजयन् रुग्णं बलिनं कुर्वन् ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्यात्मा नश्यति । जीवगृभोयथा जीवानां शुकुन्यादीनां ग्राहकात् व्याघाद्यथा जीवानश्यन्ति तद्वत् । यद्वा जीवगृभोमृत्योः सकाशात् जीवोवध्यते तद्वत् ॥ ११ ॥

११. जभी में इन सब ओषधियों को हाथ में ग्रहण करता हूँ और रोगी का दोर्वल्य दूर करता हूँ, तभी रोग की आत्मा वैसे ही मर जाती है, जैसे मृत्यु से जीव मर जाता है।

यस्यौषधीःप्रसर्पथाङ्गमङ्गपरुष्परुः ।

ततोयक्ष्मंविबाधध्वउग्रोमध्यमशीरिव ॥ १२ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रसर्पथ । अङ्गम् । अङ्गम् । परुः । परुः । ततः ।

यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीःइव ॥ १२ ॥

हे ओषधीः ओषधयोयस्य रुग्णस्यांगमंगं यद्यदंगं परुःपरुः यद्यत्पर्वं प्रसर्पथ प्रकर्षे-
णाश्रयथ ततोद्गान् पर्वणश्च यक्ष्मं व्याधिं विबाधध्वे उग्रउदूर्णबलोमध्यमशीः मध्यमस्थाने
वर्तमानोराजा यथोपद्रवकारिणः समनन्तरं शत्रून् पदेपदे विबाधते तद्वत् ॥ १२ ॥

१२. ओषधियो, जैसे बली और मध्यस्थ व्यक्ति सबको अधीन करते
हैं, वैसे ही, ओषधियो, तुम लोग जिसके अङ्ग-प्रत्यङ्ग और ग्रन्थि-ग्रन्थि
में विचरण करती हो, उसके रोग सभी शरीरावयवों से दूर करती हो।

साकंयक्ष्मप्रपतचाषेणकिकिदीविना ।

साकंवातस्यध्राज्यासाकंनश्यनिहाकया ॥ १३ ॥

साकम् । यक्ष्मम् । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविना । साकम् ।
वातस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निःहाकया ॥ १३ ॥

हेस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्म व्याधे त्वं साकं सहैव प्रपत प्रकर्षेण शी-
घ्रं गच्छ केन साकमिति उच्यते—चाषेण अतिशीघ्रं पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह तथा कि-
किदीविना पक्षिणा च सह तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतोवायोध्राज्या ध्रजगतौ गत्या वेगेन सह
गच्छ तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥ १३ ॥

१३. नीलकण्ठ और किकिदीवि (श्येन!) पक्षी जैसे वृत्त वेग से
उड़ जाते हैं अथवा जैसे वायु वेग से बहता है वा जैसे गोघा (गोह)
दौड़ती है, वैसे ही, रोग, तुम भी शीघ्र दूर होओ।

अथ चतुर्दशी—

अन्यावोअन्यामवत्वन्यान्यस्याउपावत ।

ताःसर्वाःसंविदानाइदमेप्रावतावचः ॥ १४ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत ।
ताः । सर्वाः । समऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ १४ ॥

१ तैत्तिरीशाखायां तु—साकंयक्ष्मप्रपतश्येनेनकिकिदीविना । साकंवातस्यध्राज्यासाकंनश्य-
निहाकयेति । श्लेष्मावरुद्धकंठजन्यध्वनेरनुकरणार्थोयं किकिशब्दः तेन किकिना ध्वनिविशेषे-
ण बोध्यति व्यवहरतीति रोगविशेषः सच श्लेष्मजन्यः श्येनवत्तीव्रतरत्वात्पित्तजन्योरोगः श्येनः हे
यक्ष्म राजयक्ष्मादिरोग त्वं पित्तजन्येन श्लेष्मजन्येन च रोगेण साकं प्रपत प्रकर्षेण नष्टोभव तथा
वातस्य ध्राज्या वातरोगस्य गत्या व्याप्त्या साकं नष्टोभव तथा यया पीडया निहतोस्मि हाकष्ट-
मिति शब्दं करोमि सानिहाका तथा सह नष्टोभवेति ॥

हे ओषधयोवोयुस्माकं मध्ये अन्याओषधिरन्यामोषधिमवतु प्रामोतु अवतिरत्रगत्यर्थः ।
तथान्यान्यस्याः समीपमुपावत उपगच्छत एवं याः सन्ति क्षित्यामोषधयः ताः सर्वाः संविदा-
नाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्यइदं मे मदीयं वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं प्रावत प्ररक्षत ॥ १४ ॥

१४. ओषधियो, तुम लोगों में एक ओषधि दूसरी के पास जाय और
दूसरी तीसरी के पास जाय । इस प्रकार संसार की सारी ओषधियाँ
एकमत होकर मेरी प्रार्थना की रक्षा करें ।

याः फलिनीर्याअफलाअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः ।

बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुञ्चन्त्वंहंसः ॥ १५ ॥ १० ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः । याः । च । पुष्पिणीः ।

बृहस्पतिः प्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अंहंसः ॥ १५ ॥ १० ॥

याः फलिनीः फलवत्यः याः अफलाः फलवर्जिताया अपुष्पाः पुष्परहितायाश्च पुष्पि-
णीः पुष्पवत्यः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिर्मन्त्राभिमानि देवः तेनानुज्ञातास्तानोस्मानंहंसोमुञ्चन्तु
मोचयन्तु ॥ १५ ॥

१५. फलवती और फलशून्या तथा पुष्पवती और पुष्पशून्या ओष-
धियाँ, बृहस्पति के द्वारा उत्पादित होकर, हमें पाप से बचावें ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

मुञ्चन्तुमाशपथ्याअथोवरुण्यादुत ।

अथोयमस्यपट्वीशात्सर्वस्मादेवकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इति । वरुण्यात् । उत । अथो
इति । यमस्य । पट्वीशात् । सर्वस्मात् । देवः किल्बिषात् ॥ १६ ॥

मा मां ओषधयः शपथ्यात् शपथसंज्ञातादेनसः पापात् मुञ्चन्तु अथो अपिच वरुण्यात्
वरुणसंभवात् मां मुञ्चन्तु वरुणोपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति उतेति पूरणः अथो
अपिच यमस्य पट्वीशात् पादबन्धनात् निगडात् मुञ्चन्तु न केवलं वरुणादेः पापात् सर्व-
स्मात् देवकिल्बिषात् देवैः कृतात्पापात् मुञ्चन्तु ॥ १६ ॥

१६. शपथ से उत्पन्न पाप से मुझे ओषधियाँ बचावें । वरुण के पाश
और यम की बेड़ी से भी बचावें । देवों के पाश से भी बचावें ।

अथ सप्तदशी—

अवपतन्तीरवदन्दिवओषधयस्परि ।

यंजीवमश्रवामहैनसरिष्यातिपुरुषः ॥ १७ ॥

अवपतन्तीः । अवदन् । दिवः । ओषधयः । परि । यम् । जीवम् ।

अश्रवामहै । न । सः । रिष्याति । पुरुषः ॥ १७ ॥

दिवोद्युलोकादवपतन्तीरवपतन्त्यओषधयइत्थं पर्यवदन् किमिति उच्यते यं जीवं जीव-
न्तमश्रवामहै व्यामुमोन सपुरुषः पुरुषोरिष्याति रिष्यति न हिंस्यते ॥ १७ ॥

१७. स्वर्ग से नीचे आते तन्मय ओषधियों ने कहा था कि, हम जित्त
प्राणी पर अनुग्रह करती हैं, उसका कोई अन्तिष्ट न हो ।

याओषधीःसोमराज्ञीर्बह्वीःशतविचक्षणाः ।

तासांत्वमस्युत्तमारंकामायशंहृदे ॥ १८ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । बह्वीः । शतविचक्षणाः । तासां ।

त्वम् । अस्मि । उत्तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ १८ ॥

याओषधीरोषधयः सोमराज्ञीः सोमोराजा स्वामी यासांतास्तथोक्ताः बह्वीः असंख्या-
ताः शतविचक्षणाः बहुदर्शनाः हे सोमाख्यओषधे तासामोषधीनां त्वमुत्तमासि यस्मादेवं त-
स्मात् अरमलं पर्याप्तं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥ १८ ॥

१८. जिन ओषधियों का राजा सोम है और जो ओषधियाँ असीम
उपकार करती हैं, ओषधि, उनमें तुम श्रेष्ठ हो, तुम वात्सना को पूरा करने
और हृदय को सुखी करने में समर्थ हो ।

अथैकोनविंशी—

याओषधीःसोमराज्ञीर्विष्ठिताःपृथिवीमनु ।

बृहस्पतिप्रसूताअस्यैसंदत्तवीर्यम् ॥ १९ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीः । विस्थिताः । पृथिवीम् । अनु ।

बृहस्पतिप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १९ ॥

याओषधीः सोमराज्ञीः पृथिवीमनुविष्टिताः विविधं स्थितादिवः सकाशात् आगत्य पृथिव्या नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताबृहस्पतिनानुज्ञाताः सत्योयूयं अस्यै रुग्णतनवे वीर्यं सन्दत्त सन्धत्त ॥ १९ ॥

१९. जिन ओषधियों का राजा सोम है और जो पृथिवी के नाना स्थानों में अधिष्ठित हैं, वे ही बृहस्पति के द्वारा उत्पादित ओषधियाँ इस रोगी को बल दें अथवा इस उपस्थित ओषधि को वीर्यवती करें।

मावोरिषत्खनितायस्मैचाहंखनामिवः ।

द्विपच्चतुष्पदस्माकंसर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः ।

द्विपत् । चतुःस्पत् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनातुरम् ॥ २० ॥

हे ओषधयोवोयुष्मान् मारिषत् माहिंस्यात् कः खनिता भूमेः खननकर्ता यस्मै रुग्णायचाहं खनामि वोयुष्मान् किंचास्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं चतुष्पद गोमहिष्यादिकं यदस्ति तत्सर्वमनातुरमरोगमस्तु ॥ २० ॥

२०. ओषधियो, मैं तुम्हें खोदकर निकालनेवाला हूँ। मुझे नष्ट नहीं करना। जिसके लिए खोदता हूँ, वह भी नष्ट नहीं हो। हमारी जो द्विपद और चतुष्पद आदि सम्पत्तियाँ हैं, वे नीरोग रहें।

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्चदूरंपरागताः ।

सर्वाः संगत्य वीरुधोस्यैसंदत्तवीर्यम् ॥ २१ ॥

याः । च । इदम् । उपशृण्वन्ति । याः । च । दूरम् । परागताः ।

सर्वाः । संगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ २१ ॥

याश्चोषधयः इदं स्तोत्रमुपशृण्वन्ति याश्चोषधयोदूरं परागताः सर्वावीरुधः संगत्य संगताः सत्योहे वीरुधोस्यै रुग्णतनवे वीर्यं सन्दत्त ॥ २१ ॥

२१. जो ओषधियाँ मेरा यह स्तोत्र सुनती हैं और जो अत्यन्त दूर पर हैं (इसी लिए स्तोत्र नहीं सुना है), वे सब इकट्ठी होकर इस ओषधि को वीर्यवती करें।

ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञा ।

यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तराजन्पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः । सम् । वदन्ते । सोमेन । सह । राज्ञा । यस्मै । कृणोति ।

ब्राह्मणः । तम् । राजन् । पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह संवदन्ते संवादं कुर्वन्ति किमिति तदुच्यते—यस्मै रु-
ग्णाय ब्राह्मणः ओषधिसामर्थ्यज्ञो ब्राह्मणो वैद्यः रुणोति करोति चिकित्सां तं रुग्णं हे राजन्
पारयामसि पारयाम इदं तोमसिः ॥ २२ ॥

२२. ओषधियाँ सोम राजा के साथ यह कथोपकथन करती हैं।
राजन्, जिसकी चिकित्सा स्तोता करते हैं, उसे ही हम बचाते हैं।

त्वमुत्तमास्योषधेतव वृक्षा उपस्तयः ।

उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ अभिदासति ॥ २३ ॥ ११ ॥

त्वम् । उत्तमा । अस्ति । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः । उपस्तिः ।

अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासति ॥ २३ ॥ ११ ॥

हे ओषधे सोमाख्ये त्वं ओषधीनामन्यासामुत्तमासि तव वृक्षाः सर्वे उपस्तयः अधः
शायिन एव तथासति स उपस्तिरस्तु अधःशायी भवतु योस्मानभिदासति अभिहिनस्ति भ्रातृ-
व्य इति ॥ २३ ॥

२३. ओषधि, तुम श्रेष्ठ हो। जितने वृक्ष हैं, सब तुमसे हीन हैं। जो
हमारा अनिष्ट-चिन्तन करता है, वह हमारे पास न जाय।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

बृहस्पतेः प्रतीतिरिति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकं ऋषिषेणपुत्रोदे-
वापिर्नामऋषिः । तथाचानुक्रान्तं—बृहस्पतेर्द्वादशाष्टिषेणो देवापिर्दृष्टिकामो देवास्तुष्टाव । गतः सू-
क्तविनियोगः । अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—देवापिर्द्वाष्टिषेणः शन्तनुश्चकौ-
रव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः सशन्तनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे स देवापिस्तपःप्रतिपेदे ततः शन्तनो-
राज्ये द्वादशवर्षाणि देवोनववर्षं तमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वयाचरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं
तस्मात्ते देवोनववर्षंतीति शन्तनुर्देवापिं शिशिक्षराज्येन तमुवाच देवापिः पुरोहितस्तेसानि याजया-
नि चत्वेतितस्यैतद्वर्षकामसूक्तमिति ।

तत्र प्रथमा—

बृहस्पतेः प्रतीतिमे देवतामिहि मित्रो वायुद्वरुणो वासिपूषा ।

आदित्यैर्वायुद्वसुभिर्मरुत्वान्तसपृज्यं शन्तनवेष्टपाय ॥ १ ॥

बृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः ।
 वा । असि । पूषा । आदित्यैः । वा । यत् । वसुधभिः ।
 मरुत्वान् । सः । पर्जन्यम् । शमन्तनवे । वृषय ॥ १ ॥

तत्र ब्रह्मत्वे प्रवृत्तबृहस्पतिमनुधावति हे बृहस्पते मे मम वृष्ट्यर्थं प्रतिदेवतां प्रतीहि
 प्रतिगच्छ यष्टव्यादेवताः प्रतिगच्छ यदि त्वं मित्रोवासि वा अथवा वरुणोसि यद्वा पूषासि
 अथवा आदित्यैर्द्वादशादित्यैः अरुणादिभिर्वसुभिर्वासकैरष्टवसुभिर्धरध्रुवादिभिः सह मरु-
 त्वान् मरुतोदेवास्तद्धानसि सत्त्वं पर्जन्यं तर्पयितारं मेघं शन्तवे राज्ञे वृषाय वर्षय छन्दसि-
 शायजपीति व्यत्ययेन शपोपि शायजादेशः ॥ १ ॥

१. बृहस्पति, तुम मेरे लिए प्रत्येक देवता के पास जाओ। तुम मित्र,
 वरुण, पूषा अथवा आदित्यों और वसुओं के साथ इन्द्र (मरुत्वान्) ही
 हो। तुम शन्तनु (याज्ञिक) राजा के लिए मेघ से जल बरसाओ।

आदेवोदूतोअजिरश्चिकित्वान्त्वहेवापेअभिमामगच्छत् ।
 प्रतीचीनःप्रतिमामाववृत्स्वदधामितेद्युमतीवाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवः । आपे ।
 अभि । माम् । अगच्छत् । प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ ।
 वृत्स्व । दधामि । ते । द्युमतीम् । वाचम् । आसन् ॥ २ ॥

देवः कश्चिद्दूतः अजिरोगमनशीलश्चिकित्वान् चेतनावान् हे देवापे त्वत् त्वत्तः सकाशा
 त् त्वया प्रेषितः सन् मामग्यागच्छत् अग्यागच्छतु हे बृहस्पते प्रतीचीनोऽस्मदभिमुखोमां प्रत्या
 ववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ तेतुभ्यं त्वदर्थं द्युमतीं दीप्तियुक्तां वाचं स्तुतिरूपां दधामि आसन्नास्ये
 स्मदीये ॥ २ ॥

२. देवापि, कोई एक ज्ञानी और शीघ्रगामी देवता वृत्त होकर
 तुम्हारे यहाँ से मेरे पास आवें। बृहस्पति, हमारे प्रति अभिमुख होकर
 जाओ। हमारे मुँह में तुम्हारे लिए शुभ स्तोत्र वृत्त है।

अथ तृतीया—

अस्मेधेहिद्युमतीवाचमासन्बृहस्पतेअनमीवामिषिराम् ।
 ययावृष्टिशन्तनवेवनावदिवोद्रप्सोमधुमाँआविवेश ॥ ३ ॥

अ॒स्मे इति॑ । धे॒हि । द्यु॒ऽमती॑म् । वाच॑म् । आ॒सन् । बृह॑स्पते ।
अ॒न॒मी॒वाम् । इ॒षिराम् । यया॑ । वृ॒ष्टिम् । श॒म॒ऽत॒नवे॑ ।
वना॑व । दि॒वः । द्र॒प्सः । मधु॑ऽमान् । आ । वि॒वेश॑ ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते त्वं अस्मे अस्मासु द्युमतीं दीप्तिमतीं वाचं स्तोत्रात्मिकां आसन्नास्ये स्म दीये धेहि स्थापय । कोटशीं वाचं अनमीवां अमीवारहितां वाचः अमीवानाम गद्गदादिदोषः तथा इषिरां गमनशीलां यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्ट्वा शन्तनवे वृष्टिकामाय वनाव संभजेवहि वृष्टिं त्वं चाहंच दिवो द्युलोकात् त्वयाधिष्ठितो द्रप्स उदकस्यन्दः मधुमान् माधुर्योपेतः आविवेश आविशति तां वाचमिति समन्वयः ॥ ३ ॥

३. बृहस्पति, हमारे मुंह में तुम एक ऐसा शुभ्र स्तोत्र डाल दो, जिसमें अस्पष्टता न हो और भली भाँति स्फूर्ति हो, उसके द्वारा हम शन्तन के लिए वृष्टि को उपस्थित करें । मधु-युक्त रस आकाश से आवे ।

आ॒नो॑द्र॒प्सामधु॑म॒न्तोवि॒श॒न्ति॒न्द्र॒दे॒व्यधि॑रथ॒स॒हस्र॑म् ।
निषी॑द॒हो॒त्रमृ॑तु॒थाय॑ज॒स्वदे॒वान्दे॒वापे॒ह॒विषा॑स॒पर्य॑ ॥ ४ ॥

आ । नः । द्र॒प्साः । मधु॑ऽमन्तः । वि॒श॒न्तु । इ॒न्द्र । दे॒हि ।
अधि॑ऽरथम् । स॒हस्र॑म् । नि । सी॒द । हो॒त्रम् । ऋ॒तु॒ऽथा ।
य॒ज॒स्व । दे॒वान् । दे॒व॒ऽआ॒पे । ह॒विषा॑ । स॒पर्य॑ ॥ ४ ॥

तान् द्रप्साः वृष्टिसंस्त्यायाः मधुमन्तोमाधुर्योपेताः आविशन्तु हे इन्द्रपरमेश्वर बृह
रथस्याध्युपरि वर्तमानं सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं धेहि यद्वा रथमधिकं य
॥ १९९ ॥ ग्राह्यं गोसहस्रं हे देवापे निषीद होत्रं आर्त्विज्ये निषीद निषण्णश्च त्वमृता
कालेकाले यजस्व यष्टव्यान् देवान् स्तुत्या हविषा च सपर्यं परिचर ॥ ४ ॥

४. मधु-युक्त रस (वृष्टि-वारि) हमारे लिए आवे । इन्द्र, रथ के ऊपर रखकर विस्तृत धन दो । देवापि, इस होम-कार्य में आकर बैठो । यथाकाल देवों का पूजन करो और होमीय द्रव्य देकर सन्तुष्ट करो ।

अथ पंचमी-

आ॒र्त्वि॒षे॒णो॒हो॒त्रमृ॑षि॒र्निषी॑द॒न्दे॒वापि॑र्दे॒वसु॑म॒र्तिचि॑कित्वा॒न् ।
स॒उ॒त्तर॑स्मा॒दध॑रं॒समु॑द्र॒मपो॑दि॒व्या अ॑ं॒स्तज॒हृष्या॑ अ॒भि ॥ ५ ॥

आ॒र्ष्टि॒षेणः । हो॒त्रम् । ऋ॒षिः । नि॒ऽसी॒दन् । दे॒वऽआ॒पिः ।
 दे॒वऽसु॒म॒तिम् । चि॒क्त्वि॒त्वा॒न् । सः । उ॒त्त॒र॒स्मात् । अ॒ध॒रम् ।
 स॒मु॒द्रम् । अ॒पः । दि॒व्याः । अ॒सृ॒जत् । व॒र्ष्याः । अ॒ग्नि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिषेणऋष्टिषेणस्य पुत्रो देवापिऋषिः देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिं चिक्त्वा ज्ञानं होत्रं होतृकर्म कर्तुं निषीदन् निषण्णो भवति स उत्तरस्मादुपरिवर्तमानादन्तरिक्षाख्यात् समुद्रात् अधरमधोवर्तमानं पार्थिवं समुद्रमग्निं दिव्या दिविभवा वर्ष्या वर्षभवा आपः असृजत् सृजतु । अत्रार्ष्टिषेणऋष्टिषेणस्य पुत्र इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ५ ॥

५. ऋष्टिषेण के पुत्र देवापि ऋषि तुम्हारे लिए उत्तम स्तुति करना स्थिर करके हवन करने को बंटे । उस समय वे ऊपर के समुद्र (अन्तरिक्ष) से नीचे के पार्थिव समुद्र में दृष्टि-जल ले आये ।

अ॒स्मिन्त्स॒मु॒द्रे अ॒भ्यु॒त्तर॒स्मिन्नापो॑ दे॒वेभि॒र्निवृ॑ता अ॒तिष्ठ॑न् ।
 ता अ॒द्रव॒न् आ॒र्ष्टि॒षेणे॑न॒ सृ॒ष्टा दे॒वापि॑ना प्रे॒षिता॑ मृ॒क्षिणी॑षु ॥ ६ ॥ १२ ॥

अ॒स्मिन् । स॒मु॒द्रे । अ॒ग्निः । उ॒त्त॒र॒स्मिन् । आ॒पः । दे॒वेभिः ।
 नि॒वृ॒ताः । अ॒ति॒ष्ठ॑न् । ताः । अ॒द्रव॑न् । आ॒र्ष्टि॒षेणे॑न । सृ॒ष्टाः ।
 दे॒वऽआ॒पिना । प्र॒ऽई॒षिताः । मृ॒क्षिणी॑षु ॥ ६ ॥ १२ ॥

अस्मिन्पार्थिवे समुद्रे पूरणीये सति अधीति सप्तम्यर्थानुवादी उत्तरस्मिन् समुद्रे अन्तरिक्षाख्ये आपउदकानि देवेभिर्द्यौतमानैः निवृता निरुद्धा अतिष्ठन् ता आपः आर्ष्टिषेणेन ऋष्टिषेणपुत्रेण देवापिना सृष्टाः प्रेषिताः प्रकर्षेणेच्छां प्राप्ताः कांक्षिताः मृक्षिणीषु सृष्टवतीषु परिमृष्टासु स्थलीषु अद्रवन् सवन्ति ॥ ६ ॥

६. अन्तरिक्ष (समुद्र) को देवों ने आकाश में ढककर रक्खा है । ऋष्टिषेण के पुत्र देवापि ने इस जल को संचालित किया । उस समय स्वच्छ भूमि पर जल बहने लगा ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ सप्तमी—

यद्दे॒वापिः॑ श॒न्त॒न॒वे पु॒रोहि॑तो हो॒त्राय॑ वृ॒तः रू॒पय॑न्नदी॒धेत् ।
 दे॒व॒श्रु॒तं वृ॒ष्टि॒वा॒नि ररा॑णो वृ॒हस्प॑ति॒र्वाच॑म॒स्मा अ॒यच्छ॑त् ॥ ७ ॥

यत् । देवऽआपिः । शम्भुतनवे । पुरऽहितः । होत्राय । वृतः ।
 कृपयन् । अदीधेत् । देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवनिम् । रराणः ।
 बृहस्पतिः । वाचम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥

यद्यदा देवापिरार्ष्टिषेणः शन्तनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय पुरोहितः सन् होत्राय होत्रार्थं
 वृतः सन् देवश्रुतं देवाएनं शृण्वन्तीति देवश्रुतं तं तथा वृष्टिवनिं वृष्टियाचनं बृहस्पतिं अदीधेत्
 अन्वाध्यायत् सच रराणोरममाणो बृहस्पतिर्देवोस्मै देवापये वाचमयच्छत् ॥ ७ ॥

७. जिस समय शन्तनु के पुरोहित देवापि (कौरव) ने, होम करने
 के लिए उद्यत होकर, जलोत्पादक देव-स्तोत्र को निरूपित किया, उस
 समय सन्तुष्ट होकर बृहस्पति ने उनके मन में स्तोत्र का उदय कर दिया।

यंत्वा देवापिः शुशुचानो अग्ने आर्ष्टिषेणो मनुष्यः समीधे ।
 विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानः प्रपर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्ने । आर्ष्टिषेणः ।
 मनुष्यः । सम्भुद्धे । विश्वेभिः । देवैः । अनुमद्यमानः ।
 प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां शुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् मनुष्यः आर्ष्टिषेणो देवापिः समीधे स-
 म्यक् दीपयति सत्वं विश्वेभिः सर्वैर्देवैरनुमद्यमानः अनुमाद्यमानः सन् पर्जन्यं मेघं वृष्टिमन्तं
 वर्षणवन्तं मेरय गमय ॥ ८ ॥

८. अग्नि, ऋषिषेण के पुत्र देवापि नामक मनुष्य ने कमनीय होकर
 तुम्हें प्रज्वलित किया। देवों का सहयोग पाकर तुम जलवर्षक मेघ को
 प्रज्वलित करो।

अथ नवमी—

त्वां पूर्वऋषयो गीर्भिरायन्त्वामध्वरेषु पुरुहूत विश्वे ।
 सहस्राण्यधिरथान्यस्मे आनो यज्ञं रोहिदश्वोपयाहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वं । ऋषयः । गीर्भिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु ।
 पुरुहूत । विश्वे । सहस्राणि । अधिरथानि । अस्मे इति ।
 आ । नः । यज्ञम् । रोहितऽश्व । उप । याहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वां पूर्वे ऋषयोगीभिः स्तुतिभिरायन् आगच्छन् तथा हे पुरुहूत बहुभिराहु-
ताग्ने विश्वे सर्वेपीदानीं तनायजमाना अध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिर्गच्छन्तीति शेषः । किंच सहस्राणि
सहस्रसंख्याकानि गोयूथानि अधिरथानि रथाधिकानि अस्मे अस्माकं शन्तनुना दक्षिणा-
त्वेन संकल्पितानि भवन्तिति शेषः । हे रोहिदश्व नो यज्ञमुपयाहि उपागच्छ ॥ ९ ॥

९. अग्नि, पूर्व के ऋषि लोग स्तुतियों के साथ तुम्हारे पास आये थे ।
बहुतों के द्वारा आहूत अग्नि, इस समय के सब यजमान यज्ञों में स्तुतियों
के साथ तुम्हारे पास जाते हैं । रथ के साथ सहस्र पदार्थ शन्तनु राजा ने
दक्षिणा में दिये । रोहित नामक अश्ववाले अग्नि, पधारो ।

एतान्यग्नेनवतिर्नवत्वे आहुतान्याधिरथासहस्रा ।

तेभिर्वर्धस्व तन्वः शूरपूर्वीर्दिवो नो वृष्टिर्मिषितो रिरीहि ॥ १० ॥

एतानि । अग्ने । नवतिः । नव । त्वे इति । आहुतानि ।

अधिरथा । सहस्रा । तेभिः । वर्धस्व । तन्वः । शूर ।

पूर्वीः । दिवः । नः । वृष्टिम् । इषितः । रिरीहि ॥ १० ॥

हे अग्ने गवां नवतिर्नवच तथा एतानि अधिरथानि सहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि
गवां सहस्राणि च त्वे त्वयि आहुतानि त्वयि प्रीणयितव्ये सति आहुतानि यद्वा त्वे
त्वय्याहुतानि समर्थितानीत्यर्थः तेभिस्तैः प्रतैः पूर्वीर्बह्वीः तन्वः तनूर्युष्मदीयावर्धस्व वर्धय
नोऽस्मदर्थं दिवोद्युलोकाव वृष्टिर्मिषितः प्रार्थितः सन् रिरीहि पूरय ॥ १० ॥

१०. अग्नि, रथों के साथ ९९ सहस्र पदार्थ तुममें आहूति-रूप में दिये
गये हैं । उनसे तुम अपने शरीर को मोटा करो । द्युलोक से हमारे लिए
वृष्टि करो ।

एतान्यग्नेनवतिसहस्रासंप्रयच्छवृष्णइन्द्रायभागम् ।

विद्वान्पथऋतुशो देवयानानप्यौलानं दिवि देवेषु धेहि ॥ ११ ॥

एतानि । अग्ने । नवतिम् । सहस्रा । सम् । प्र । यच्छ । वृष्णे ।

इन्द्राय । भागम् । विद्वान् । पथः । ऋतुशः । देवयानान् ।

अपि । औलानम् । दिवि । देवेषु । धेहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने गवां एतानि नवति सहस्रा सहस्राणि च वृष्णे वर्षित्रे इन्द्राय भागं संप्रयच्छ
तत्प्रीत्यर्थं वृष्टिर्गन्धो देहि किंच देवयानान् पथो देवयानान् मार्गान् विद्वान्स्त्वं ऋतुशः कालेकाले
औलानमपि कुरुकुलजातमपि शान्तनवं देवेषु मध्ये धेहि निधेहि स्थापय ॥ ११ ॥

११. अग्नि नब्बे सहस्र आहूतियों में से इन्द्र का भाग दो। सारे देव-
यनों को जाननेवाले तुम यथासमय कौरव शन्तनु को देवों के बीच
स्थापित करना।

अग्ने॒बाध॑स्व॒विमृ॑धो॒विदु॑र्गहा॒पामी॑वा॒मपर॑क्षांसि॒सेध॑ ।

अ॒स्मात्स॑मु॒द्राद्बृ॑हतो॒दिवो॒नोपां॑भू॒मान॒मुप॑नः॒सृजे॒ह ॥ १२ ॥ १३ ॥

अग्ने । बाधस्व । वि । मृधः । वि । दुःश्रुहा । अप । अमीवाम् ।

अप । रक्षांसि । सेध । अस्मात् । समुद्रात् । बृहतः । दिवः ।

नः । अपाम् । भूमानम् । उप । नः । सृज । इह ॥ १२ ॥ १३ ॥

हे अग्ने दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि विबाधस्व तथा अमीवां रोगं
अपसेध तथा रक्षांस्यपसेध अपवारय अस्मात्समुद्रात् समुद्रवणसाधनात् बृहतोमहतोदिवोद्यु-
लोकादन्तरिक्षाद्वापामुदकानां भूमानं बहुभावं वृष्टिसंस्त्यायं इहास्मिन् लोके उपसृज प्रयच्छे-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. अग्नि, शत्रुओं की दुर्गम पुरियों को नष्ट करो। रोग और
राक्षसों को दूर करो। इस संसार में महान् अन्तरिक्ष से असीम जल ले
आओ।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

कंनइति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं वैखानसस्य वज्रस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रान्तं—कं-
नोवज्रोवैखानसइति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

कंनश्चि॒त्रमि॑षण्यसिचि॒कित्वा॑न्पृथु॒ग्मानं॑वा॒श्रवा॑वृध॒धै ।

क॒त्तस्य॑दातुश॒र्वसो॑व्यु॒ष्टौतक्ष॑ह॒र्जं॑वृ॒त्रतु॑रमपि॒न्वत् ॥ १ ॥

कम् । नः । चित्रम् । इषण्यसि । चिकित्वान् । पृथुग्मानम् ।

वाश्रम् । वृधधै । कत् । तस्य । दातु । शर्वसः । विष्टुष्टौ ।

तक्षत् । वज्रम् । वृत्रतुरम् । अपिन्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र नोस्माकं चित्रं चायनीयं कं धनविशेषं इषण्यसि प्रेरयसि चिकित्वा सर्व-
थाप्रेरणीयमिति जानन् कीदृशं तं पृथुमानं पृथुभावं प्रामुबन्तं वाशं शब्दनीयं स्तुत्यं किमर्थं

ववृधध्ये अस्माकं वर्धनाय । किंच तस्येन्द्रस्य शवसोबलस्य व्युष्टौ व्युच्छने सति कदातु किं-
दानं अस्माकं भवतीतिशेषः यंवज्रं वृत्रतुरं वृत्रस्यावरकस्य पापस्य हिंसकं त्वष्टा तक्षत् अतक्षत्
साधुसंपादितवान् अपिन्वत् असिंचच्च तस्य शवसोव्युष्टाविति संबन्धः । यद्वा हे इन्द्र कव किं
तस्य वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्थं तक्षदिति योजनं । मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदितिभंत्रान्तरं

॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम जानकर हमें विचित्र सम्पत्ति देते हो । वह सम्पत्ति
बढ़ती है, वह प्रशंसनीय है और वह हमें बढ़ाती है । इन्द्र के बल की वृद्धि
के लिए हमें क्या देना होगा ? उनके लिए वृत्र-हिंसक वज्र बनाया गया
है । उन्होंने वृष्टि-वर्षण किया ।

सहिद्युताविद्युतावेतिसामपृथुंयोनिमसुरत्वाससाद ।

ससनीळेभिःप्रसहानोअस्यभ्रातुर्नक्तुतेसप्तथस्यमायाः ॥ २ ॥

सः । हि । द्युता । विद्युता । वेति । साम । पृथुम् । योनिम् ।

असुरत्वा । ससाद । सः । ससनीळेभिः । प्रसहानः ।

अस्य । भ्रातुः । न । नक्तुते । सप्तथस्य । मायाः ॥ २ ॥

सहि सखल्विन्द्रोद्युता द्योतमानेन विद्युता एतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् साम स्तोत्रात्म-
कं यज्ञसंबन्धि वेति गच्छति तथा असुरत्वा असुरत्वेन बलेन युक्तः सन् पृथुंविस्तीर्णं योनिं
फलस्योत्पादकं यज्ञं ससाद संगतोभवति सइन्द्रः सनीळेभिः नोडं विमानं सविमानैर्मरुद्भि-
र्युक्तः सन् प्रसहानः अभिभवन् भवति तस्य सप्तथस्य आदित्यानां धात्रादीनां मध्ये सप्तम-
स्येन्द्रस्य भ्रातुः भागैर्भक्तव्यस्य मायाआसुरीः ऋतेयज्ञेन संभवतीति शेषः ॥ २ ॥

२. इन्द्र विद्युत् नामक आयुध से युक्त होकर यज्ञ में सामगान के
प्रति जाते हैं । वे बल-पूर्वक अनेक स्थानों पर अधिकार कर डालते हैं ।
वे समान-स्थान में रहनेवाले मरुतों के साथ शत्रु को हराते हैं । वे
आदित्यों के सप्तम भ्राता हैं । उनको त्याग करके कोई कार्य नहीं हो
सकता ।

सवाजंयातापदुष्यदायन्त्स्वर्षातापरिषदत्सनिष्यन् ।

अनर्वायच्छतदुरस्यवेदोघ्नच्छिभ्रदेवाँअभिवर्षसाभूत् ॥ ३ ॥

सः । वाजम् । याता । अपदुःपदा । यन् । स्वः । साता । परि ।

सदत् । सनिष्यन् । अनर्वा । यत् । शतदुरस्य । वेदः ।

घ्नन् । शिश्रदेवान् । अग्नि । वर्षसा । भूत् ॥ ३ ॥

वाजं शूरैर्गन्तव्यं संग्रामं याता सइन्द्रः नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः अपदुष्पदा अपगत-
दुष्टपतनेन यन् गच्छन् सनिष्यन् तत्र शत्रुधनानि संभक्तुमिच्छन् परिषदत् परिषीदति कुत्रेति
उच्येते स्वर्षाता स्वर्षातौ सर्वलाभोपेते संग्रामे । किंचानर्वा युद्धे अप्रत्युतइन्द्रः शतदुरस्य शत-
द्वारस्य शत्रुपुरस्यान्तर्निहितं यद्वेदोधनमस्तितद्धनं वर्षसा आवरकेण बलेन अभिभूत अ-
भिभवति । किंकुर्वन् शिश्रुदेवान् अब्रह्मचर्यान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु वर्तमानान् घ्नन्
हिंसन् ॥ ३ ॥

३. वे सुन्दर गति से जाकर युद्ध-क्षेत्र में अवस्थित होते हैं । वे
अविचल होकर सौ दरवाजोंवाली शत्रुपुरी से धन ले आते हैं और इन्द्रिय-
परायण दुरात्माओं को अपने तेज से हराते हैं ।

सय॒ह्यो॒ऽव॒न्ती॒र्गो॒ष्व॒र्वा॒जु॒होति॒प्र॒ध॒न्या॒सु॒स॒स्त्रिः ।

अ॒पादो॒य॒त्र॒यु॒ज्या॒सो॒र॒था॒द्रो॒ण्य॒श्वा॒स॒ई॒र॒ते॒घृ॒त॒वाः ॥ ४ ॥

सः । य॒ह्यः । अ॒व॒नीः । गो॒षु । अ॒र्वा । आ । जु॒होति॒ । प्र॒ध॒न्या॒सु ।

स॒स्त्रिः । अ॒पा॒दः । य॒त्र । यु॒ज्या॒सः । अ॒र॒थाः ।

द्रो॒णि॒ऽअ॒श्वा॒सः । ई॒र॒ते । घृ॒तम् । वा॒रि॒ति॒ वाः ॥ ४ ॥

सइन्द्रः अर्वा मेघेषु अभिगन्ता सस्त्रिः सरणकुशलः प्रधन्यासु प्रलुष्टधननिमित्तासु गोषु भू-
मिषु य॒ह्यः महन्नामैतत् महतीरवनीः अवन्तीत्यवनयः आपः ताआजुहोति आक्षिपति यत्र यासु
भूमिषु अपादः पादरहिताः अरथारथवर्जिताः पादरहिताः केचन रथेन गच्छन्ति केचापि
शून्याः द्रोण्यश्वासः द्रुतव्यापनायुज्यासोयुज्याः इन्द्रस्य सख्योनघोवाः वारकं घृतमुदकं
ईरते मेरयन्ति तत्राजुहोति ॥ ४ ॥

४. वे मेघों की ओर जाकर और मेघ में भ्रमण करके उर्वरा भूमि
पर बहुत जल गिराते हैं । उन सब जलवाले स्थानों पर अनेक छोटी-छोटी
नदियाँ एकत्र होकर घृत के समान जल को बहाती हैं । उनके न चरण
हैं, न रथ है और न डोंगी (द्रोणि) है ।

अथ पञ्चमी-

सरु॒द्रे॒भिर॒श॒स्त॒वार॒ऋ॒भ्वा॒हि॒त्वी॒ग॒य॒मा॒रे॒अ॒व॒द्य॒आ॒गात् ।

व॒स्र॒स्य॑म॒न्ये॒मि॒थु॒ना॒वि॒व॒न्त्री॒अ॒न्न॑म॒भी॒त्या॒रो॒द॒य॒न्मु॒षा॒य॒न् ॥ ५ ॥

सः । रु॒द्रे॒भिः । अ॒श॒स्त॒ऽवा॒रः । ऋ॒भ्वा । हि॒त्वी । ग॒य॒म् ।

आ॒रे॒ऽअ॒व॒द्यम् । आ । अ॒गा॒त् । व॒स्र॒स्य॑ । म॒न्ये॒ । मि॒थु॒ना ।

वि॒व॒न्त्री॒ इति॒ वि॒श्व॒न्त्री॒ । अ॒न्नम् । अ॒भि॒ऽइ॒त्य॑ । अ॒रो॒द॒य॒त् । मु॒षा॒य॒न् ॥ ५ ॥

सइन्द्रोलेद्रेभीरुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितआगादागच्छतु । कीदृशःअशस्तवारःस्तोतृभिरप्रार्थि-
तघनः स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः तथा ऋक्वा मङ्गान् गयं हित्वी हित्वा स्वस्थानं परित्यज्यआगा-
दागच्छतु तत्र संबन्धः आरे अवद्यः दूरेगतगर्हः किंच वप्नस्यैतन्नामकस्य ऋषेर्मम मिथुनौ
मातापितरौ विवव्री विगतज्वरौ मन्ये अवगच्छामि अयं वप्नः अन्नं शत्रुसंबन्धि अभीत्य
अभिप्राप्य मुषायन् मुष्णन् अरोदयन् रोदयति छन्दसिशायजपीत्यहावपि मुषेः श्रः शाय-
जादेशः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, बिना प्रार्थना के ही, मन्त्रोत्थ को पूर्ण करते हैं। वे प्रकाण्ड हैं।
उनके पास दुर्लभ नहीं जाता। वे अपने स्थान से रुद्र-पुत्र मरुतों के साथ
यहाँ आवें। मुझ वप्न के माता-पिता का क्लेश चला गया; क्योंकि मैंने
शत्रु-घन का हरण कर लिया है और शत्रुओं को रलाया है।

सइवासंतुवीरवंपतिर्दन्षलक्षं त्रिशीर्षाणंदमन्यत् ।

अस्य त्रितोन्वोजसावृधानोविपावराहमयोअग्रयाहन् ॥ ६ ॥ १४ ॥

सः । इत् । दासम् । तुविश्शरवम् । पतिः । दन् । षट्स्रअक्षम् ।

त्रिश्शीर्षाणम् । दमन्यत् । अस्य । त्रितः । नु । ओजसा ।

वृधानः । विपा । वराहम् । अयःअग्रया । हन् ॥ ६ ॥ १४ ॥

सइव सएवेन्द्रः पतिः सर्वस्य स्वामी दासं उपक्षपयितारं तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे भयं-
करं शब्दं कुर्वाणं वृत्रं दन् दमयन् षलक्षं अक्षिषट्कोपेतं त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं
विश्वरूपं दमन्यत् दमितुं प्रहर्तुमैच्छत् अवधीदित्यर्थः यद्वादमयतीति दमनः नन्द्यादित्वाल्लघुः
सइवाचरति उपमानादाचारइति क्यचि अंत्यलोपश्छान्दसः ततो लङि बहुलं छन्दसीत्यडभावः ।
किंच त्रित एतन्नामामहर्षिरस्येन्द्रस्योजसा बलेन वृधानोवर्धमानोविपा अंगुल्या कीदृश्या अयो-
ग्रया अयोवत्कठिननखया वराहं उदकवन्तं मेघं व्यहन् विहतवान् ॥ ६ ॥

६. प्रभु इन्द्र ने कोलाहल करनेवाले दासों का शासन किया था।
उन्होंने तीन कपालों और छः आँखोंवाले विश्वरूप (त्वष्टा के पुत्र) को
मारा था। इन्द्र के तेज से तेजस्वी होकर त्रित ने लोहे के समान लटकने
वालोंवाली अंगुलियों से वराह का वध किया था।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथ सप्तमी—

सद्रुहणेमनुषऊर्ध्वसानआसाविषदर्शसानायशरुम् ।

सनृतमोनर्हुषोस्मत्सुजातःपुरोभिन्दर्हन्दस्युहृत्ये ॥ ७ ॥

सः । द्रुहणे । मनुषे । ऊर्ध्वसाः । आ । साविषत् ।
अर्शसानाय । शरुम् । सः । नृदतमः । नहुषः । अस्मत् ।
सुहजातः । पुरः । अभिनत् । अर्हन् । दस्युहृत्यै ॥ ७ ॥

सइन्द्रोद्रुहणे द्रुहणाय दृढं शत्रुभिर्ह्रातव्याय मनुषे मनुष्याय योज्जे स्वभक्ताय ऊर्ध्वसा-
नः ऊर्ध्वमुच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन् स्यति शत्रूणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसा सइवाचरन्
ऊर्ध्वशब्दादाचारार्थे क्विन्तादसानच् अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रेशरुं हिंसकमायुधमासाविषत्
आभिमुख्येन प्रसौति यच्छति । यद्वा द्रुहणे मनुषे द्रोघव्याय मनुष्यायार्शसानाय स्वभक्त-
हिंसित्रे तस्य वधार्थं ऊर्ध्वसानः सन् शरुमासाविषत् वज्रं प्रेरयति सपवेन्द्रो नहुषो मनुष्यान् नृ-
तमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः यद्वा नृतमो नहुषो बन्धकश्च अस्मत् अ-
स्मदर्थं सुजातः सुष्ठुपादुर्भूतः अर्हन् पूज्यः सन् दस्युहृत्ये दस्यवउपक्षपयितारः शत्रवः तेषां हृत्यं
हननं यस्मिन् सतादृशे संग्रामे पुरः शत्रूणां शरीराण्यभिनत् भिन्नवान् ॥ ७ ॥

७. उनके किसी भक्त को यदि शत्रु लोग युद्ध के लिए बुलाते हैं,
तो वे दर्प के साथ शरीर को फुलाकर शत्रु-वध करने के लिए उत्तन
अस्त्र प्रदान करते हैं । वे मनुष्यों के सर्व श्रेष्ठ नेता हैं । दस्यु-विनाश के
समय मान्य इन्द्र ने अनेक शत्रु-पुरियों को ध्वस्त किया था ।

सोअभ्रियोनयवसउदन्यन्क्षयायगातुंविदन्नोअस्मे ।
उपयत्सीददिन्दुंशरीरैःश्येनोयोपाष्टिहन्तिदस्यून् ॥ ८ ॥

सः । अभियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् ।
विदत् । नः । अस्मे इति । उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् ।
शरीरैः । श्येनः । अयः । अपाष्टिः । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

सइन्द्रः अभ्रियोन नभ्राजन्ते अपोविंभ्रतीति वा अभ्राणि मेघाः तेषां संघोभ्रियः सइव
यवसे गवादिभक्षणसाधनाय तृणाय उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन् तथा क्षयाय गमनाय निवा-
साय वा अस्मे अस्माकं गातुं मार्गं विदत् अलभत नइतिपूरणः तादृशः सन् यद्यदा इन्दुं सोमं
शरीरैः स्वशरीरावयवैः अंगैरुपसीदत् उपगच्छति यच्छब्दयोगादनिघातः तदानीं श्येनः साह-
श्यप्रधानोयंनिर्देशः श्येनसदृशः श्येनवच्छंसनीयगमनः अयोपाष्टिः अपयष्टिर्व्याप्तिर्यस्य सप्रदे-
शः अपाष्टिः पार्ष्णिः अयोमयः अपाष्टिः पार्ष्णिर्यस्य सः दस्यून् शत्रून् हन्ति हिनस्ति ॥ ८ ॥

८. वे मेघ-समुदाय के समान तृणमयी भूमि पर जल गिराते हैं ।
उन्होंने हमारे निवास का मार्ग बताया है । वे अपने शरीर के सारे अंगों
में सोम गिराकर, श्येन पक्षी के समान, लोहे के सदृश तीक्ष्ण और दृढ़-
पृष्ठ से दस्युओं का वध करते हैं ।

अथ नवमी-

सव्राधतःशवसानेभिरस्यकुत्सायशुष्णंरूपणेपरादात् ।

अयंकविमनयच्छस्यमानमत्कंयोअस्यसनिताउतनृणाम् ॥ ९ ॥

सः । व्राधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् ।

रूपणे । परा । अदात् । अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् ।

अत्कम् । यः । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

सइन्द्रोव्राधतः महत्तामैतत् महतोपि शत्रून् शवसानेभिः बलमाचरद्भिः आयुधैरस्य अ-
स्यतु असुक्षेपणे व्यत्ययेन मध्ममः कुत्साय एतन्नामकायरूपणे स्तोत्रे रूपतिः स्तुतिकर्मा
शुष्णं शोषकमेतन्नामकमसुरं परादात् पराभूय खंडितवान् । कुत्सायशुष्णमशुषंनिबर्हिर्निमित्तमंत्रा
न्तरं । किंचायमिन्द्रः कविमुशनसं कविरिति पितृनाम्नापुत्रस्यापि व्यवहारः उपचारात् शस्यमा
नं स्तुवन्तं अनयत् वशं प्रापयत् तस्य विरोधिनां यद्वा कविभागवमेव स्तोतृभिः शस्यमानं स्वव
शमनयत् यः कविरस्येन्द्रस्य अत्कं रूपं सनिता संभक्ता भवति नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः
उतापि च नृणां वृष्ट्यादिनेतृणां इन्द्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता तमनयदिति ॥ ९ ॥

९. वे पराक्रमी शत्रुओं को दृढ़ अस्त्र के द्वारा भगा देते हैं । उन्होंने
कुत्स नामक व्यक्ति का स्तोत्र सुनकर शुष्ण नामक असुर को छेदा था ।
उन्होंने स्तोता और कवि उशना के विरोधियों को वश में किया था ।
वे उशना और दूसरों को दान देते हैं ।

अयंदशस्यनर्येभिरस्यदस्मोदेवेभिर्वरुणोनमायी ।

अयंकनीनंऋतुपाअवेद्यमिमीताररुंयश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः ।

न । मायी । अयम् । कनीनः । ऋतुः । अवेदि ।

अमिमीत । अरुम् । यः । चतुः । षपात् ॥ १० ॥

अयमिन्द्रोदशस्यन् स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छन् दशस्यतिर्दानकर्मा सनर्येभिर्नर्यैः नृहितै
र्मरुद्भिः अस्य अस्यति छान्दसस्तिशेषः यद्वा व्यत्ययेन लोणमध्यमः तथा देवेभिर्द्यौतमानैः
स्वतेजोभिर्दस्मोदर्शनीयः वरुणो न वरुणइव वरुणस्तमोवारकआदित्योवरुणएव वा सइव

मायी मायावान् प्रज्ञावान् तथायं कनीनः कमनीयः ऋतौपाता ऋतुपा अवेदि अज्ञायि तथा अररुमसुरं एतन्नामानं अमिमीत अभिनात् योररुश्चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतः । मीड् हिंसायां लङि बहुलंछन्दसीति विकरणस्य श्रुः ॥ १० ॥

१०. मनुष्य-हितैषी मरुतों के साथ धनेप्सु होकर इन्द्र ने धन भेजा था । वे वरुण के समान अपने तेज से सुन्दर और शक्तिमान् हैं । वे रमणीय मूर्ति हैं । उन्हें सभी यथासमय रक्षक जानते हैं । उन्होंने चार पैरोंवाले शत्रु को मार डाला ।

अस्यस्तोमेभिरौशिजऋजिश्वाव्रजंदरयदृषभेणपिप्रोः ।

सुत्वायद्यजतोदीदयद्वीःपुरइयानोअभिवर्षसाभूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमेभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् ।

दृषभेण । पिप्रोः । सुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः ।

पुरः । इयानः । अभि । वर्षसा । भूत् ॥ ११ ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमेभिः स्तोत्रैः औशिजः उशिजः पुत्रऋजिश्वा एतन्नामा दृषभेण वज्रेण दृषभेणवा युक्तं व्रजं गोष्ठं पिप्रोः एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धिनं तेनापहत्य पालितं दरयत् अदारयत् यद्यदा सुत्वा सोमस्य सोता सुयजोर्द्वनिष् इतिवनिष् ह्रस्वस्यपितीति तुक् यजतो य-ष्टौशिजोगीः स्तुतिवाचोदीदयत् दीपितवान् तथा यद्यदेयानोगच्छन् पुरः शत्रुपुराणि यद्वा पुरः पुरइव संधीभूतानि पापानि अभिभूत् अभिभवति केन साधनेन वर्षसा रूपनाभैतत् रूपेण इन्द्रानुगृहीतेन यदैवमकरोत्तदा व्रजं दरयदिति संबन्धः ॥ ११ ॥

११. उशिज् के पुत्र ऋजिश्वा ने इन्द्र की स्तुति करके वज्र के द्वारा पिप्रु के गोष्ठ को विदीर्ण किया । जिस समय ऋजिश्वा ने सोम को प्रस्तुत करके यज्ञ में स्तोत्र किया, उस समय आकर इन्द्र ने शत्रु-पुरियों को विनष्ट किया ।

एवामहोअसुरवक्षथायवम्रकःपड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् ।

सइयानःकरतिस्वस्तिमस्माइषमूर्जसुक्षितिर्विश्वमाभाः ॥ १२ ॥ १५ ॥

एव । महः । असुर । वक्षथाय । वम्रकः । पड्भिरुप । उप ।

सर्पत् । इन्द्रम् । सः । इयानः । करति । स्वस्तिम् । अस्मै । इषम् ।

ऊर्जम् । सुक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १२ ॥ १५ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहत्याभिमत्तं वम्रकः प्रार्थयते हे असुर बलवन्निन्द्र त्वां एव एवमुक्त-प्रकारेण महोमहतोहविषः स्तोत्रस्य वावक्षथाय वहनाय महतः स्वर्गादेः प्रापणाय वा पड्भिः

पादैः उपसर्पत् उपागमत् सइयानः उपगम्यमानः सन् करति करोतु स्वस्ति अविनाशं अस्मै
वज्रकाय तथा इषमन्नं ऊर्जरसं सुक्षितिं सुनिवासं सम्यक् विश्वं सर्वमाभाः अहरतु ॥१२॥

१२. बली (असुर) इन्द्र, मैं वज्र तुम्हें बहुत हवि देने की इच्छा से
पैदल चलकर तुम्हारे पास आया हूँ। तुम मेरा संगल करो। अन्न, वल
और उत्तम गृह आदि सारी वस्तुएँ प्रदान करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

॥ इति दशमे मण्डलेष्टमोनुवाकः ॥ ८ ॥

नवमेनुवाके त्रयोदशसूक्तानि तत्रेन्द्रदृष्टेति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वन्दनपुत्रस्य दुवस्यो-
रार्धं वैश्वदेवं द्वादशी निष्ठुप शिष्टाजगत्यः । तथाचानुक्रान्तं—इन्द्रदुवस्युर्वान्दनावैश्वदेवं त्व-
न्यानिष्ठुविति । गतोविनियोगः ।

इन्द्रं दृष्ट्वा मघवन्त्वावदिद्भुजइहस्तुतः सुतपाबोधि नो वृधे ।

देवेभिर्नः सविता प्रावतु श्रुतमा सर्वताति मदिर्ति वृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्रं । दृष्ट्वा । मघवन् । त्वावत् । इत् । भुजे । इह । स्तुतः ।

सुतपाः । बोधि । नः । वृधे । देवेभिः । नः । सविता । प्र ।

अवतु । श्रुतम् । आ । सर्वतातिम् । अदिर्तिम् । वृणीमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् त्वं त्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं दृष्ट्वा मारय किमर्थं भुजे अ-
स्माकं भोगाय तदर्थमिहास्मिन्यज्ञे स्तुतः सन् सुतपाः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पाता बो-
धि बुध्यस्व भवेत्यर्थः किमर्थं नोस्माकं वृधे वर्धनाय किंच देवेभिर्देवैः सह नोस्माकं श्रुतं
विश्रुतं यज्ञं सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरको देवः प्रावतु परक्षतु । किंच सर्वतातिं स्वार्थिक-
स्तावित् सर्वा सर्वात्मिकां यद्वा सर्वेतायन्ते अस्यामिति सर्वतातिः तां छान्दसोदीर्घः तादृशी-
मदिर्ति अखंडनीयां देवमातरमावृणीमहे ॥ १ ॥

१. धनी इन्द्र, अपने समान बली शत्रु-सैन्य का वध करो। स्तोत्र को
ग्रहण कर और सोम को पीकर हमारी रक्षा के लिए प्रस्तुत रहो। हमारी
श्रीवृद्धि करो। अन्य देवों के साथ सविता देव हमारे विद्वयात् यज्ञ की
रक्षा करें। हम सर्वग्राहिणी अदिति की प्रार्थना करते हैं।

अथ द्वितीया—

भराय सुभरतभागमृत्वियं प्रवायवेषु चिपे क्रन्ददिष्टये ।

गौरस्य यः पर्यसः पीतिमान् शआ सर्वताति मदिर्ति वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय । सु । भरत । भागम् । ऋत्विग्यम् । प्र । वायवे ।
शुचिद्वे । ऋन्दत्इष्टये । गौरस्य । यः । पयसः । पीतिम् ।
आनशे । आ । सर्वइतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ २ ॥

भराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वा इन्द्राय ऋत्विग्यं कालजातं प्रागकालं भागं
सुभरत सुष्ठु संपादयत हे ऋत्विजः तथा शुचिं शुद्धस्य सोमस्य पात्रे ऋन्दद्विष्टये शब्दित-
गमनाय वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः तादृशाय वायवे देवाय प्रभरत भागमिति शेषः
योदेवोगौरस्य गौरवर्णस्य पशोः पयसः पीतिं पानमानशे प्राप्नोति तस्मै वायवे शिष्टमुक्तं ॥ २॥

२. युद्ध के लिए उपस्थित ऋतु के अनुकूल यज्ञ-भाग वायु को दो ।
वे विशुद्ध सोम का पान करते हैं । उनके जाने के समय शब्द होता है ।
वे शुभ्र दुग्ध के पीने सँ लगे हैं । हम सर्वग्राहिणी अदितिदेवी की प्रार्थना
करते हैं ।

आनोदेवःसवितासाविषद्वयंऋजूयतेयजमानायसुन्वते ।
यथादेवान्प्रतिभूषेमपाकवदासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । नः । देवः । सविता । साविषत् । वयः । ऋजूयते ।
यजमानाय । सुन्वते । यथा । देवान् । प्रतिभूषेम ।
पाकवत् । आ । सर्वइतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ३ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्योऽनोऽस्माकं संबन्धिने ऋजूयते ऋजूकामाय सुन्वतेभिषवं कु-
र्वते यजमानाय वयोचं पाकवत् पाकोपेतं व्यवहितमप्येतदन्नसंबध्यते आसाविषत् आभिमु-
ख्येन प्रस्तौति सौतेर्ण्यन्ताह्नेति रूपं यथा येन प्रकारेण देवान् प्रतिभूषेम प्रतिभूषेम भवतेर्ल-
ङि सिपशपौ द्विविकरणता यद्वा भूषअलंकारे भौवादिकः भूषयेमेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हमारे सरलता चाहनेवाले और अभियव-कर्ता यजमान को
सवितादेवता अन्न दें, ताकि उस परिपक्व अन्न से देवों की पूजा की जा
सके । सर्व ग्राहिणी अदितिदेवी की हम प्रार्थना करते हैं ।

इन्द्रोअस्मेसुमनाअस्तुविश्वहाराजासोमःसुवितस्याध्येतुनः ।
यथायथामित्रधितानिसंदधुरासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः । अस्मे इति । सुमनाः । अस्तु । विश्वहा । राजा । सोमः ।
सुवितस्य । अधि । एतु । नः । यथाइयथा । मित्रधितानि ।
समइधुः । आ । सर्वइतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवोस्मे अस्माकं सुमनाः सुमनस्को नुग्रहचेता अस्तु भवतु विश्वहा सर्वेष्वप्यहस्तु
राजा सोमश्च नोस्माकं सुवितस्य सुवितं स्तोत्रं अध्येतु अधिगच्छतु यथायथा येनयेन प्रका-
रेणास्माकं मित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि सन्धुः तथाधिगच्छतु सोमः तथेन्द्रोऽपि सुम-
ना अस्त्विति समन्वयः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र प्रतिदिन हमारे प्रति प्रसन्न रहें। हमारे यज्ञ में सोम राजा
अधिष्ठान करें। बन्धुओं के आयोजन के अनुसार उक्त कर्म सम्पन्न
हो। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

इन्द्र उक्थेन शवसा परुर्दधे बृहस्पते प्रतरीता स्यायुषः ।

यज्ञो मनुः प्रमतिर्नः पिता हि कृमा सर्वताति मर्दिति वृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । उक्थेन । शवसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रतरीता ।

असि । आयुषः । यज्ञः । मनुः । प्रमतिः । नः । पिता । हि । कृमा ।

आ । सर्वतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ५ ॥

अयमिन्द्र उक्थेन शवसा स्तुत्येन बलेन परुः पर्व यज्ञियमस्मदीयं वा दधे धारयति हे
बृहस्पते आयुषो ममायुष्यस्य प्रतरीता प्रवर्धयितासि भव तथा यज्ञो मनुर्मन्ता प्रमतिः प्रकृष्टां-
तिर्यस्य सः नः पिता पालकः सन् कं सुखं प्रयच्छतु यद्वा यज्ञो मन्त्रो बुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रय-
च्छतु ॥ ५ ॥

५. इन्द्र स्तुत्य बल से हमारे यज्ञ की रक्षा करते हैं। बृहस्पति, तुम
परमायु प्रदान किया करते हो। यज्ञ ही हमारी गति, मति, रक्षक और
सुख है। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

इन्द्रस्य सुनुकृतं दैव्यं सहो भ्रिर्गृहे जरिता मे धिरः कविः ।

यज्ञश्च भूहि दधे चारु रन्तम आ सर्वताति मर्दिति वृणीमहे ॥ ६ ॥ १६ ॥

इन्द्रस्य । नु । सुकृतम् । दैव्यम् । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता ।

मे धिरः । कविः । यज्ञः । च । भूत् । विदधे । चारुः । अन्तमः ।

आ । सर्वतातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ६ ॥ १६ ॥

दैव्यं देवानां हितं सहो बलं यदस्ति तदिन्द्रस्य नु सुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितं य-
द्वा यन्सुकृतं दैव्यं सहो बलं मरुतसंज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रसंबन्धि खलु अथवा इन्द्रस्य नु
इन्द्रस्य संबन्धि सुकृतं दैव्यं सहो देवाहं बलमग्निर्गृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तते इति शेषः इन्द्र-

स्य संबन्धि सुष्ठु संपादितो देवानां बलभूतोऽग्निर्गार्हपत्यः सन् वर्तते इत्यर्थः सचाग्निर्जरिता देवानां स्तोता मेधिरः मेधो यज्ञो हविर्वा तद्वान् कविः क्रान्तप्रज्ञो यज्ञो यष्टव्यश्च भूत् भवति कुत्र विदधे यज्ञे । किंच सोमिश्चरुश्चरणोयः अन्तमः अस्माकमन्तिकतमश्च ॥ ६ ॥

६. देवों का बल इन्द्र ने ही बनाया है । गृहस्थित अग्नि देवों की स्तुति करते, यज्ञ करते और कार्य-निर्वाह करते हैं । वे यज्ञ के समय पूज्य और रमणीय तथा हम लोगों के अपने हैं । सर्व-ग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं ।

नवो गुहाचक्रमभूरिदुष्कृतं नाविष्टयं वसवो देवहेळनम् ।

मार्किर्नो देवा अनृतस्य वर्षस आसर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ७ ॥

न । वः । गुहा । चक्रम । भूरि । दुःकृतम् । न । आविःष्टयम् ।

वसवः । देवहेळनम् । मार्किः । नः । देवाः । अनृतस्य । वर्षसः ।

आ । सर्वस्तातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवावो युष्माकं गुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे भूरि प्रभूतं दुष्कृतं पापं द्रोहमित्यर्थः न चक्रम तथा आविष्टयं आविः संभूतं देवहेळनं देवानां क्रोधनं तन्निमित्तं द्रोहं न चक्रम हे वसवो वासका देवाः । किंच हे देवानोस्माकं अनृतस्य वर्षसोरूपस्य प्राप्तिर्माकिर्माभूत् इतः परं मानुषं रूपं माभूदित्यर्थः शिष्टमुक्तं ॥ ७ ॥

७. वसुओ, तुम्हारे परोक्ष में हमने कोई विशेष अपराध नहीं किया है । तुम्हारे सामने भी हमने ऐसा कोई कार्य नहीं किया है, जो देवों के क्रोध का कारण बने । देवो, हमें मिथ्या नहीं करना । सर्व-ग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं ।

अपामीवांसवितासाविषन्यग्वरीयइदपसेधन्त्वद्रयः ।

ग्रावायत्रमधुषुदुच्यते बृहदासर्वतातिमर्दिति वृणीमहे ॥ ८ ॥

अप । अमीवाम् । सविता । साविषत् । न्यक् । वरीयः । इत् ।

अप । सेधन्तु । अद्रयः । ग्रावा । यत्र । मधुसुत् । उच्यते ।

बृहत् । आ । सर्वस्तातिम् । अर्दितिम् । वृणीमहे ॥ ८ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सवितृदेवो नोस्माकं संबन्धिनममीवां रोगं अपसाविषत् अपप्रेरयतु अपगमयत्वित्यर्थः । तथा वरीयइत् उरुतरमपि पापं न्यक् नो चीनमपसेधन्त्वद्रयः पर्वता भिमानिनो देवाः अभिषवाभ्मानो वा एतत्सर्वं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते यत्र यस्मिन्मदेशे यस्मिन्यागे वा मधुरस्य सोमस्य सोता ग्रावा बृहत्प्रबृद्धमुच्यते स्तूयते तत्र ॥ ८ ॥

८. जहाँ मधु के समान सोमरस प्रस्तुत किया जाता और अनन्तर अभिषव-प्रस्तर को भली भाँति स्तुत किया जाता है, वहाँ का रोग सविता हटाते हैं और पर्वत वहाँ का गुस्तर अनर्थ दूर करते हैं। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

ऊर्ध्वो॑ग्रावा॑वसवो॒स्तुमो॑तरि॒विश्वा॑द्वेषांसि॒सनु॑तयु॒योत॑ ।

स॒नो॒देवः॑ स॒विता॑ पा॒युरी॒ड्य॒आस॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ग्रा॒वा । व॒सवः॑ । अ॒स्तु । सो॒तरि॑ । वि॒श्वा । द्वे॒षांसि॑ ।

स॒नुतः॑ । यु॒योत॑ । सः । नः । दे॒वः । स॒विता॑ । पा॒युः । ई॒ड्यः ।

आ । स॒र्व॒ता॒तिम् । अ॒दि॒तिम् । वृ॒णी॒महे॑ ॥ ९ ॥

हे वसवो देवाः सोतरि सोमाभिषवकर्तरि मयि ग्रावा ऊर्ध्वः उन्नतोस्तु तेनोच्छ्रितेन विश्वा द्वेषांसि सर्वानपि द्वेषन् सनुतः निगूढान् युयोतपृथक्कुरुत ससविता देवो नोस्माकं पायुः पालयिता रुवापाजीत्यादिना उण् प्रत्ययः ईड्यः स्तोतव्यश्च ॥ ९ ॥

९. वसुओ, सोम को प्रस्तुत करने का प्रस्तर ऊपर उठे। तब तक तुम लोग शत्रुओं को अव्यक्त भाव से अलग-अलग करो। सविता रक्षा करनेवाले हैं। उनका स्तोत्र करना चाहिए। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

ऊ॒र्जगा॑वो॒यव॑से॒पीवो॑ अ॒त्तन॑ऋ॒तस्य॑ याः स॒दने॑ को॒शो अ॒ङ्ध्वे॑ ।

त॒नूरे॑व॒तन्वो॑ अ॒स्तुभे॑ष॒जमा॑स॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ १० ॥

ऊ॒र्जम् । गा॒वः । य॒वसे॑ । पी॒वः । अ॒त्तन् । ऋ॒तस्य॑ । याः । स॒दने॑ ।

को॒शो । अ॒ङ्ध्वे॑ । त॒नूः । ए॒व । त॒न्वः । अ॒स्तु । भे॑ष॒जम् ।

आ । स॒र्व॒ता॒तिम् । अ॒दि॒तिम् । वृ॒णी॒महे॑ ॥ १० ॥

हे गावः आशिरार्थायूयं यवसे वृणवति देशे पीवः प्रवृद्धं ऊर्जरसं अत्तन अत्त याक्न-तस्य यज्ञस्य सदने गृहे कोशे गोष्ठे दोहनस्थाने अङ्ध्वे व्यंजयथ ता अत्तन तनूरेव जन्ये जनकशब्दः तनूरेव क्षीरमेव तन्वः सोमरसस्य भेषजमस्तु यद्वा पृथगेव वाक्यं अस्माकं तन्वो भेषजमस्तु किंच तनूरेव पशुशरीरमेव पशुना यागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ १० ॥

१०. गायो, तुम लोग गोचर-भूमि पर विचरण करके मोटी बनो। यज्ञ में तुम लोग दुग्ध-पात्र में दूध देती हो। तुम्हारा दूध सोमरस के औषध के समान हो। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

ऋ॒तु॒प्रा॒वा॒ज॒रि॒ता॒श॒श्व॒ता॒मव॑इन्द्र॒इन्द्र॒द्रा॒प्रम॑तिः सु॒ता॒व॒ताम् ।

पू॒र्ण॒मूर्धा॑दि॒व्यं॒यस्य॑सि॒क्तय॑आस॒र्वता॑ति॒मदि॑तिं वृणीमहे ॥ ११ ॥

ऋतुऽप्रावा । ज॒रिता । श॒श्वताम् । अवः । इन्द्रः । इत् । भ॒द्रा ।
प्र॒द॒म॒तिः । सु॒त॒श्च॒ताम् । पू॒र्णम् । ऊ॒धः । दि॒व्यम् । य॒स्य ।
सि॒क्तये । आ । स॒र्व॒श्ता॒तिम् । अ॒दि॒तिम् । वृ॒णि॒म॒हे ॥ ११ ॥

ऋतुप्रावा कर्मणां पूरकः प्रापूरणे आतोमनिचित्यादिना वनिष् जरिता स्तोता यजमानं साधु सोमः कृतइति स्तौति यद्वा शश्वतां सर्वेषां जरयिता इन्द्रइत् इन्द्रएव सुतावतां सोमवतां यजमानानां अवोरक्षकोभद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमतिः यस्येन्द्रस्य सिक्तये सेकाय पानाय ऊधः उद्धततरं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेनपूर्णं भवति सएवावः सएव प्रमतिरिति ॥ ११ ॥

११. इन्द्र यज्ञ को पूर्ण करते हैं, सबको जरा-युक्त करते हैं। वे युवक और सोम-यज्ञ-कर्त्ता की रक्षा करते हैं और उत्तम स्तोत्र पाकर अनुकूल होते हैं। उनके पान के लिए उद्धत द्रोण-कलश सोम से परिपूर्ण है। सर्वप्राहिणी अदितिदेवी की हम प्रार्थना करते हैं।

चि॒त्रस्ते॒भानुः॒ऋतु॒प्रा॒अ॒भि॒ष्टिः॒सन्ति॒स्पृ॒धो॒जर॒णि॒प्रा॒अ॒धृ॒ष्टाः ।
र॒जि॒ष्ठया॒र॒ज्या॒प॒श्व॒आ॒गो॒स्तू॒र्षति॒पर्य॒ग्र॒न्दु॒व॒स्युः ॥ १२ ॥ १७ ॥

चि॒त्रः । ते । भानुः । ऋतुऽप्राः । अ॒भि॒ष्टिः । सन्ति । स्पृ॒धः ।
ज॒र॒णि॒प्राः । अ॒धृ॒ष्टाः । र॒जि॒ष्ठया । र॒ज्या । प॒श्वः । आ ।
गोः । तू॒र्षति । परि । अ॒ग्रम् । दु॒व॒स्युः ॥ १२ ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते भानुः प्रकाशश्चित्रः आश्चर्यभूतः चायनीयोवा तथा ऋतुप्राः सभानुरस्माकं कर्मणां पूरकः अक्षयष्टिरस्येषणीयः हे इन्द्र ते जरणिप्राः स्तोतृणां धनस्य पूरयिष्यः अधृष्टाः अन्यैरप्रधृष्टाः स्पृधः स्पर्धाः सन्ति यस्मादेवं तस्मात् रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा गोः पश्वः पशोः अग्रं दुवस्युः परिचरणमिच्छन् एतन्नामा ऋषिः परितूतूषति अभित्वरयति ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम्हारा प्रकाश आश्चर्यजनक है। वह प्रकाश कर्म-पूरक है। उसकी प्रार्थना करनी चाहिए। तुम्हारा दुर्द्धर्ष कार्य सारे स्तोताओं की मनःकामना पूर्ण करता है। इसी लिए दुवस्युः ऋषि अतीव सरल रज्जु के द्वारा गाय का अग्रभाग शीघ्र खींचते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

उद्बुध्यध्वमिति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं सोमपुत्रस्य बुधस्यार्षे आबोधियइति नवमी कपृ-
चरइत्यन्त्या च द्वे जगत्यौ चतुर्थीषष्ठ्यौ गायत्र्यौ निराहावानिति पञ्चमी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः
विश्वेदेवादेवता ऋत्विक्स्तुतिरूपोर्थोवा देवता। तथाचानुक्रान्तं—उद्बुध्यध्वं बुधः सौम्यऋत्वि-
क्स्तुतिर्वा नवम्यन्त्येजगत्यौ गायत्र्योर्मध्ये पञ्चमी बृहती। गतः सूक्तविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

उद्बुध्यध्वंसमनसःसखायःसमग्निमिन्ध्वंबृहवःसनीळाः ।

दधिक्रामग्निमुषसंचदेवीमिन्द्रावतोवसेनिह्वयेवः ॥ १ ॥

उत् । बुध्यध्वम् । सऽमनसः । सखायः । सम् । अग्निम् ।

इन्ध्वम् । बृहवः । सऽनीळाः । दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् ।

च । देवीम् । इन्द्रऽवतः । अवसे । नि । ह्वये । वः ॥ १ ॥

अग्निं चेष्ट्यमाणऋत्विजोवदन्ति हे सखायः सखिभूताऋत्विजः समनसः समानमनस्काः परस्परमद्रोगवारः अन्योन्यं कर्मानुकूलादित्यर्थः तादृशायुयं उव उत्कृष्टं बुध्यध्वं जानीध्वं उत्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति तथाग्निं समिध्वं सम्यक् दीपयध्वं जिहन्धी दीप्तौ रौधादिकः लोटि श्रसोरलोपइत्यलोपः बहवोनेके सनीळाः समाननिवासाः एकस्यमेव शालायां निवसन्तः अहं च दधिकां एतन्नामिकां देवतां अग्निमुषसं च देवीं एतांस्त्रीन् देवानिन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् वीयुष्मानवसे अस्माकं रक्षणाय नि नितरां ह्वये आह्वयामि ॥ १ ॥

१. मित्र ऋत्विक्को, समान-मना होकर जागो। अनेक लोग एक स्थानवासी होकर अग्नि को प्रज्वलित करो। मैं दधिका, उषा, अग्नि और इन्द्र को, रक्षण के लिए, बुलाता हूँ।

मन्द्राऋणुध्वंधियआतनुध्वंनावमरित्रपरणीऋणुध्वम् ।

इष्ऋणुध्वमायुधारंऋणुध्वंप्राञ्चयज्ञंप्रणयतासखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा । ऋणुध्वम् । धियः । आ । तनुध्वम् । नावम् ।

अरित्रऽपरणीम् । ऋणुध्वम् । इष्ऋणुध्वम् । आयुधा । अरम् ।

ऋणुध्वम् । प्राञ्चम् । यज्ञम् । प्र । नयत । सखायः ॥ २ ॥

मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि ऋणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः ऋवि हिंसाकरणयोश्च धिन्विऋणिवरचेत्युप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः यद्वा करोतेर्व्यत्ययेन श्रुः तथा धियः कर्माणि चयनमदेशकर्षणादीनि चातनुध्वं विस्तारयत तथा अरित्रपरणीं कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयितव्यां नावं चयनाख्यां ऋणुध्वं कुरुध्वं तथा आयुधा आयुधानि सीरयुगादीनि अरं अलं ऋणुध्वं हे सखायः ऋत्विजः प्रांचं प्रागंचनं यज्ञं यष्टव्यं अग्निं प्रणयत प्रकर्षेण नयत आदौ कर्षणं प्रांचं कुरुतेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. मित्रो, मदकर स्तोत्र करो। कर्षण (जोताई) आदि कर्मों का विस्तार करो। हल वण्ड-रूपिणी और पार लगानेवाली नौका प्रस्तुत करो। हल के फल या फाल को तेज और सुशोभित करो। मित्रो, उत्तम यज्ञ का अनुष्ठान करो।

अथ तृतीया—

युनक्तसीरावियुगातनुध्वंकृतेयोनौवपतेहबीजम् ।

गिराचश्रुष्टिःसभराअसन्नोनेदीयइत्सृण्यःपक्वमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्तं । सीरां । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत् ।

इह । बीजम् । गिरा । च । श्रुष्टिः । सभराः । असत् । नः ।

नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥ ३ ॥

हे सखायोयूयं सीरा सीराणि युनक्त युद्ध्वं अनङ्घ्रिः सह युजेलोटि तप्तननथनाश्वेति तनवादेशः अतएवाङ्गित्वाच्छसोरलोपइत्यलोपाभावः तदर्थं युगा युगानि वितनुध्वं विस्तारयध्वं कृते च योनौ इह सीतायां बीजं ग्राम्यमारण्यं च वपत निधत्त तिलमाषव्रीहादिकं ग्राम्यसप्तकं वेणुश्यामाकनीवारादिकं आरण्यबीजसप्तकं चाकृष्टाकृष्टयोर्निवपतेत्यर्थः । सप्तग्राम्याः कृष्टे सप्तरण्या अकृष्टे इत्यापस्तम्बः । तथा नोस्माकं गिरा स्तुत्या प्रशस्त्या सहास्माकं श्रुष्टिरन्नं सभराः सभरं असत् भवति भवतु तथा नेदीयइत् अन्तिकएव सृण्यः सृणिरं कुशः अंकुशवद्गोलवित्रः पक्वं स्तवमेयात् आभिमुख्येन गच्छति श्रुष्टिः सभराअसत् सृण्यः पक्वमेयादिति चन्दानुवृत्तेश्चवायोगेप्रथमेति प्रथमस्य निघाताभावः ॥ ३ ॥

३. ऋत्विको, हल योजित करो । युगों (जुआठों) को विस्तृत करो । यहाँ जो क्षेत्र प्रस्तुत किया गया है, उसमें बीज बोओ हमारी स्तुतियों के साथ हमारा अन्न परिपूर्ण हो । हँसुए (सृणि) पास के पके धान्य में गिरे ।

सीरायुञ्जन्तिकवयोयुगावितन्वतेपृथक् । धीरादेवेषुसुन्नया ॥ ४ ॥

सीरां । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते ।

पृथक् । धीराः । देवेषु । सुन्नया ॥ ४ ॥

कवयोमेधाविनऋत्विजः सीरा सीराणि कर्षणसाधनानि नियुञ्जन्ति योजयन्ति युगा युगान्यपि पृथक् परस्परं वितन्वते भिन्नप्रदेशानि कुर्वन्ति कीदृशाः कवयः देवेषु विषये धीराः धीमन्तः किमर्थं सुन्नयासुन्नमिति सुखनाम सुखेच्छया सुन्नशब्दात्कयजन्ताद्भावे अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः सुपांसुलुगिति तृतीयायाआकारः अथवा धीराधीमन्तः देवेषु सुन्नया सुन्नेन देवेषु सुखं भूयादिति सुपांसुलुगित्यादिना विभक्त्येयांजादेशः ॥ ४ ॥

४. लाङ्गल (हल) जोते जाते हैं । कर्म-कर्त्ता लोग जुआठों (युगों) को अलग करते हैं और बुद्धिमान् लोग सुन्वर स्तोत्र पढ़ रहे हैं ।

अथ पंचमी—

निराहावान्कृणोतनसंवरात्रादधातन ।

सिञ्चामहाअवतमुद्रिणंवयमुषेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आहावान् । कृणोतन । सम् । वरात्राः । दधातन् ।

सिञ्चामहे । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् ।

सुसंस्कम् । अनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

हे सखायआहावान् आहूयन्ते पानार्थं गावोवेत्याहावा निपानानि अत्रौचित्यादग्नि-
चयनप्रदेशकर्षणार्थं गोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यते तानाहावानिष्कृणोतन निष्कुरुत
आहूयतेनिपानमाहावइति निपातितः थाथादिस्वरः कृणोतन तप्तनचित्यादिना तनप् तेना-
ङित्वाद्गुणः श्राफ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः ! किमर्थमाहावकरणं वरत्रस्थापन चेति अत्रोच्य-
ते वयं अवतमवतं सिञ्चामहे कीदृशमवतं उद्रिणं उद्राववन्तं सुषेकं सुष्ठु सेक्तुं शक्यमनुपक्षितं
अनुपक्षीणं कदाचिदप्युदकोपक्षयरहितं ॥ ५ ॥

५. पशुओं के जलपान-स्थान को बनाओ । वरत्रा (चर्म-रज्जु) को
योजित करो । अधिक, अक्षय और सेचन-समर्थ गड्ढे से जल लेकर हम
सँचते हैं ।

इष्कृताहावमवतंसुवरत्रंसुषेचनम् । उद्रिणंसिञ्चेअक्षितम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

इष्कृतआहावम् । अवतम् । सुवरत्रम् । सुसेचनम् ।

उद्रिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

इष्कृताहावं संस्कृताहावं अवतं अयतं द्रोणं सिंचे सेचयामि पुनः कीदृशमवतं सुवरत्रं
शोभनवरत्रोपेतं सुषेचनं शोभनोदकसेकोपेतं उद्रिणं उद्राववन्तं अक्षितमक्षीणं ॥ ६ ॥

६. पशुओं का जलपान-स्थान प्रस्तुत हुआ है । अधिक, अक्षय और
जल-पूर्ण गड्ढे में सुन्दर चर्म-रज्जु है । बड़ी सरलता से जल-सेचन किया
जाता है । इससे जल लेकर सेचन करो ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमी—

प्रीणीताश्वान्हितंजयाथस्त्वस्तिवाहंरथमित्कणुध्वम् ।

द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशंसिञ्चतानृपाणाम् ॥ ७ ॥

प्रीणीत । अश्वान् । हितम् । जयाथ । स्वस्तिश्वाहम् । रथम् ।
इत् । कृणुध्वम् । द्रोणं आहावम् । अवतम् । अश्मचक्रम् ।
अंसत्रकोशम् । सिञ्चत । नृपानम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजो यूयं अश्वान् व्यापनशीलान् बलीवर्दान् प्रीणीत उचितघासोदकादिप्रदाने-
न प्रीणयत यथा क्षेत्रकर्षणाय प्रभवन्ति तथाकुरुतेत्यर्थः तथाकृत्वा हितं वपनायोचितं क-
र्षणं जयाथ जयथ संपादयथ तथा रथं चयनाख्यं हलाख्यं वा स्वस्तिवाहमित् सुखस्य
वाहकमेव कृणुध्वं कुरुध्वं तदर्थं द्रोणाहावं आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवर्दानित्याहावोजला-
धारः पात्रविशेषः सच द्रोणमयोद्गममयआहावोयस्य तादृशं अवतं अवटवन्निभभूतं अश्मचक्रं
व्याप्तक्रमणं अश्ममयचक्रं वा अंसत्रकोशं अंसत्रं कवचं यथा कायं रक्षति तद्वदुदकस्य कोशं कोश-
स्थानीयं नृपाणं नृपां कर्मनेतृणां पानयोग्यं ईदृशं अवतं सिञ्चत हे ऋत्विजः एवमृत्विक्स्तुतिपक्षे।
सूक्तस्य वैश्वदेवपक्षे एवं योजना । प्रीणीत प्रीणयताश्वान् स्नानपानयोग्यान् सङ्ग्रामयोग्या-
न् कुरुतेत्यर्थः हितं जयाथ हितमिति क्रियाविशेषणं कथं जयाथ बन्धुसुहृद्योयथाहितं भ-
वति तथा जयथ संग्रामं स्वस्तिवाहं स्वस्तीत्यविनाशनाम अविनाशवाहनं रथमित् रथं च
कृणुध्वं इदिति चार्थे अश्वं रथं च दृढं कृत्वा संग्रामभूमिं गत्वा द्रोणाहावमित्यादीनि द्विती-
यान्तानि कूपाख्यसंग्रामविशेषणानि सिञ्चतेत्यनेन संबध्यन्ते द्रोणः दुग्ममयः सएव रथ आहा-
वआहावस्थानीयोयस्य संग्रामस्य तं अवतं कूपनामैतत् कूपं संग्रामाख्यं अश्मचक्रं कूपप्रा-
न्तनिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवन्तं असनानि वाक्षेपणानिवा चक्राख्यायुधविशेषायस्मिन् तं-
व्याप्तचरणवन्तं व्याप्तक्रमणवन्तं वा चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वाक्रमतेर्वाक्रमयतेर्वैति'निरुक्तं । अंस-
त्रकोशं अंसत्राणि धनुषि कवचानि च कोशस्थानानि यस्मिन् तं सिञ्चत उत्सिञ्चत नृपानं
यस्मिन् योद्धारउदकवत्पीयन्ते मार्यन्ते तं ईदृशं कूपसदृशं संग्रामं सिञ्चत हे अस्मदीयायो-
द्धारः सूक्तस्य वैश्वदेवत्वात् हे सैनिकाविश्वेषां देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः एवं नि-
राहावानित्यादिषु कूपरूपव्याजेन संग्रामवर्णनमवगन्तव्यं ॥ ७ ॥

७. घोड़ों वा व्यापक बेलों को परितुप्त करो । क्षेत्र (खेत) में रखे
हुए धान्य को लो । सरलता से धान्य ढोनेवाले रथ को प्रस्तुत करो ।
पशुओं का यह जल-पूर्ण जलाधार एक द्रोण (३२ सेर) होगा । इसमें
पत्थर का बनाया हुआ चक्र है । मनुष्यों के पीने योग्य जलाधार कूपवत्
होगा । इसे जल-पूर्ण करो ।

अथाष्टमी—

व्रजंरुणुध्वंसदिवोनृपाणोवर्मसीव्यध्वंबहुलापृथूनि ।
पुरःरुणुध्वमायसीरधृष्टामावःसुस्रोच्चमसोदंहतातम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । रुणुध्वम् । सः । हि । वः । नृपाणः । वर्म । सीव्यध्वम् ।
बहुला । पृथूनि । पुरः । रुणुध्वम् । आयसीः । अधृष्टाः ।
मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दंहत । तम् ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजोव्रजं रुणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वं आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत सहि सखलु
वोनृपाणः नेतृणां देवानां पातव्यः देवपानसाधनइति सान्नायरूपेण वा आशिररूपेण वा गोः
पयआदिकं देवाः पिबन्ति खलु वर्म वर्माणि सीव्यध्वं वर्मवत् प्रधानस्योभयतआच्छादकत्वात्
प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि चांगानि वर्माणि तानि सीव्यध्वं दलयध्वं कुरुध्वमित्यर्थः ।
कीदृशानि वर्माणि बहुला बहुलानि अनेकानि तानि च पृथूनि विस्तीर्णानि तथा पुरः पुराणि
धिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि आयसीः अयोमयवत् सारभूताः अधृष्टाः
अन्यैरधृष्टाः पूरणीयाग्रहावा पुरइत्युच्यन्ते तानुकलक्षणान् कुरुत वीयुष्मदीयश्चमसोयज्ञा-
न्त्योभक्षणसाधनश्चमसएव वा चमसपक्षे सामान्येनैकवचनं मासुस्रोत् मासवेत् भवतेर्लङि व-
हुलंछन्दसीति शपःखलुः तं दंहत दृढीकुरुत यथाविकलोन भवति तथा कुरुत दृढदृढिवृद्धौ
भौवादिकः तस्माज्जोति इदित्वानुम् ऋत्विक्स्तुतिपक्षे एवं । वैश्वदेवपक्षे अस्मदीयायोद्धारो-
ययं नरोयोद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणानिति नृपाणः सतादृशोयुष्मदीयः खलु गोष्ठपक्षे न-
राणां पानसाधनः सखलु पातेः करणाधिकरणयोश्चेतित्युट् वर्म वर्माणि कवचानि सीव्यध्वं
बहुलानिपृथूनिच यथाभवन्ति तथा पुरः पुरीः रुणुध्वमायसीरन्यैरधृष्टाश्च वश्चमसः अदन-
साधनमासुस्रोत् मासवेत् तं दंहतेतिदेवतानुग्रहलब्धबलोवदति ॥ ८ ॥

८. गोष्ठ प्रस्तुत करो । वह स्थान ही ननुष्यों के जलपान के लिए
उपयुक्त है । अनेक स्थूल कवच सी कर प्रस्तुत करो, दृढतर लीहमय पात्र
प्रस्तुत करो और चमस को वृद्ध करो, ताकि इससे जल न चू सके ।

अथ नवमी—

आवोधिर्यज्ञियावर्तुतयेदेवादेर्वीयजतांयज्ञियामिह ।
सानोदुहीयचर्वसेवगृत्वीसहस्रधारापयसामुहीगौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्ते । ऊनये । देवाः । देवीम् ।
यजताम् । यज्ञियाम् । इह । सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव ।
गृत्वी । सहस्रधा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्तोतारऋत्विजोवोयुष्माकमृतये यज्ञियां यज्ञार्हा धियं बुद्धिं आवर्ते प्रवर्तये य
द्वा हे देवाऋत्विजोवोयज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनोमस्माकं ऊतये रक्षणायावर्ते
अपिवा देवाएव संबोध्याः हे देवावोयुष्माकं धियं बुद्धिं आवर्ते आवर्तयामि किमर्थं ऊतये-
स्माकं रक्षणाय कीदृशीं धियं यज्ञियां यज्ञार्हा देवीं द्योतमानां यजतां पूज्यां इहास्मिन्यागे
भस्यां भूमौ वा एकोयज्ञियामिनिशब्दः पूरणः सा धीर्नोस्माकं दुहीयत् दुसात् । तत्रदृष्टान्तः—
यवसेवा यवसानि भक्षयित्वेव गृत्वी पुनर्गोष्ठं गत्व पीत्वीतिवत् पर्यसा सहस्रधारा मही महती
गौर्यथा दुग्धे तद्वत् ॥ ९ ॥

९. देवो वा ऋत्विको, मैं तुम्हारे ध्यान को प्रवृत्त करता हूँ, ताकि
तुम रक्षा करो। वह ध्यान यज्ञोपयोगी है, वही तुम्हें यज्ञ-भाग देता है।
जैसे घास खाकर गायें सहस्र धाराओं से दूध देती हैं, वैसे ही वह ध्यान
हमारी अभिलाषा पूर्ण करे।

आतूषिञ्च हरिमीन्द्रो रूपस्थे वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।
परिष्वजध्वं दशकक्ष्याभिरुभेधुरौ प्रतिवह्निं युनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपस्थे । वाशीभिः ।
तक्षत । अश्मन्मयीभिः । परि । स्वजध्वम् । दश । कक्ष्याभिः ।
उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो त्वं एनं हरिहरितवर्णं सोमं द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्योपस्थ उपरि आसिञ्च
आसेकं कुरु तु इति पूरणः । तदर्थं हे पात्रसंपादिनः अश्मन्मयीभिः अयःशिलासारभूताभिः वा-
शीभिस्तक्षत पात्राणि । नकारोपजनश्छान्दसः मयटः दित्वात् ङीप् । तानि पात्राणि सोमपूर्णानि
दश दशसंख्याकानि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परिष्वजध्वं संस्करुध्वं आसादयत यद्वा
वाशीभिरश्मन्मयीभिर्हविर्धानशकटे तक्षत ते च दशकक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभीरज्जुभिः परिष्वजध्वं
जभे धुरौ युगसंबन्धिन्यौ बह्वी बाहकावनद्वाहौ युनक्त अथवायं मंत्रश्चयनक्षेत्रकर्षणसाधनह-
विषयतया व्याख्येयः ॥ १० ॥

१०. काठ के पात्र में रखे हुए हरित-वर्ण सोम को सिंचित करो।
प्रस्तरमय कुठारों से पात्र प्रस्तुत करो। दस अँगुलियों के द्वारा पात्र को
वेष्टन करके धारण करो। बाहक पशुओं को रथ की दोनों धुराओं में
योजित करो।

अथैकादशी—

उभेधुरौवह्निरापिब्दमानोन्तर्योनेवचरतिद्विजानिः ।

वनस्पतिवनआस्थापयध्वंनिषूदधिध्वमखनन्तउत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति । धुरौ । वह्निः । आऽपिब्दमानः । अन्तः । योनाऽइव ।

चरति । द्विजानिः । वनस्पतिम् । वने । आ । अस्थापयध्वम् ।

नि । सु । दधिध्वम् । अखनन्तः । उत्सम् ॥ ११ ॥

हविर्धानशकटस्योभे धुरौ आपिब्दमानः आशब्दमानोवह्निर्वाहकोनङ्गान् योनावन्तरिव द्वि-
जानिः द्विजायः तयोन्तश्चरति तंवनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं वने वनसंबन्धिनि वृक्षे मेथी-
भूते इत्यर्थः तत्रास्थापयध्वं यद्वा वने वननीये देशे आस्थापयध्वं आस्थापयत पश्चात्तत्रस्थं
सोमं सु सुष्ठु निदधिध्वं सुखं यथा भवति तथा स्थापयतासंघां अभिषवप्रदेशे वा पश्चादुत्सं
तद्रसंअखनन्त संपादयतेत्यर्थः । अथवायमपि मंत्रः कर्षणपरोव्याख्येयः । यस्य लांगलस्योभे
धुरावपिब्दमानः शब्दमानोवह्निरनङ्गान् अन्तर्योनाविवेत्यादि समानं तादृशं वनस्पतिं वनस्प-
तिविकारं लांगलं वने वननीये वपनार्थकर्षणप्रदेशे आस्थापयध्वं सु सुष्ठु सर्वत्र तं लांगलं
निदधिध्वं उत्सं सेकसाधनंगतं सिक्त्वा प्रदेशं अखनन्तः ॥ ११ ॥

११. रथ की दोनों धुराओं को शब्दायमान करके रथ-वाहक पशु
वैसे ही विचरण करता है, जैसे दो स्त्रियों का स्वामी रति-क्रीड़ा करता
है । काठ के शकट को काठ के आधार पर रखो, भली भाँति संस्थापित
करो—ताकि शकट आधार-शून्य न होने पावे ।

षष्ठेहनिब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे कपृत्तरइत्येषा—कपृत्तरोयद्धमाचीरजगन्तेतिचैतेइति ।

सैषा द्वादशी—

कपृत्तरःकपृथमुद्धधातनचोदयतखुदतवाजसातये ।

निष्टिम्यःपुत्रमाच्यवयोतयइन्द्रंसबाधइहसोमपीतये॥ १२॥ ११॥

कपृत् । नरः । कपृथम् । उत् । दधातु । चोदयत । खुदत ।

वाजसातये । निष्टिम्यः । पुत्रम् । आ । च्यवय । ऊतये ।

इन्द्रम् । सबाधः । इह । सोमसातये ॥ १२ ॥ ११ ॥

हेनरोनेतारऋत्विजः षष्ठेइन्द्रः कपृत् सुखस्यपूरकोयष्टृणां स्तोतृणांच कमिति सुखनाम
तं कपृथं सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं चोदयत प्रेरयत खुदत खुदत क्रीडयत खुदक्रीडायां भौमा
दिकः व्यत्ययेन शः रेफलोपश्छान्दसः संपिष्ट संस्कृतेत्यर्थः किमर्थं वाजसातये अन्नस्य

लाभाय तदेवाह—हेहोतः निष्टिभ्यः पुत्रं निष्टिं दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति निष्टिग्रीरदितिः तस्याः पुत्रमिन्द्रं सबाधः सहपापैः प्रयासरूपैः कर्मभिर्वाध्यन्तइति सबाधकत्वजः तथाविधायूर्यं सोमपीतये तस्य सोमपानायातयेस्माकं रक्षणाय वा च्यवय व्यत्ययेनैकवचनं आच्याव-
यतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. कर्माध्यक्षो, इन्द्र सुख के दाता हैं। इन्हें सुखमय सोम दो। अन्न देने के लिए इन्हें प्रेरित करो, धनुरुद्ध करो। इन्द्र अदिति के पुत्र हैं। तुम सब लोगों को पीड़ा का डर हैं। फलतः रक्षण के लिए उन्हें यहाँ बुलाओ, ताकि सोमपान करें।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

प्रतेरथमिति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं भर्म्याश्वपुत्रोमुद्रलक्षः आद्या तृतीया अन्त्याचेति तिस्रोबृहत्यः शिष्टानव त्रिष्टुभः द्रुघणोनाम मुद्ररः तदेवत्यमिदं इन्द्रदेवत्यंवा । तथाचानुक्रान्तं—प्रतेमुद्रलोभार्म्यश्वोद्रुघणेन वृषभेण चार्जिजिगायेति द्रौघणंवाद्यातृतीयांत्याच बृहत्यइति । गतोविनियोगः । अत्राहुः—मुद्रलस्य हतागावश्चौरैस्त्यक्ता जरद्रवं । सशिष्टं शकटे कृत्वा गत्वैकक्रजुराहवं ॥ १ ॥ द्रुघणं युयुजेन्यत्र चौरमार्गानुसारकः । द्रुघणं चाग्रतः क्षिप्वा चौरैः फ्योजगृहे स्वगाइति ॥ २ ॥ तथा निरुक्तेपीयं कथा सूचिता—मुद्रलोभार्म्यश्वः कर्षिर्वृषभं च द्रुघणंचयुक्ता संग्रामे व्यवहृत्यार्जिं जिगायेति ।

प्रतेरथमिथूकृतमिन्द्रोवतुघृष्णुया ।

अस्मिन्नाजौपुरुहूतश्रवाय्येधनभक्षेषुनोव ॥ १ ॥

प्र । ते । रथम् । मिथूकृतम् । इन्द्रः । अवतु । घृष्णुया ।

अस्मिन् । आजौ । पुरुहूत । श्रवाय्ये । धनभक्षेषु । नः । अवा ॥ १ ॥

हेमुद्रल ते रथं मिथूकृतं मिथःकृतं असहायं कृतं अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम अ-
श्वादिभिः शून्यं कृतं घृष्णुया धर्षणशीलइन्द्र अवतु रक्षतु यद्वा घृष्णुया धर्षणशीलेन वजे-
ण उभयत्र सुपांसुलुगिति सुपोयाजादेशः । अथ प्रत्यक्षकृतः हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र अ-
स्मिन्नाजौ संग्रामे अपहृतगोभिश्चौरैः कृते संग्रामे कीदृशे श्रवाय्ये श्रोतव्ये विश्रुतइत्यर्थः
श्रुदक्षीत्यादिना आय्यप्रत्ययः धनभक्षेषु अस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु यद्वा गोरूपध-
नस्य भक्षकेषु चौरैषु जेतव्येषु सत्सु नोस्मानवरक्ष ॥ १ ॥

१. मुद्गल, युद्ध में जिस समय तुम्हारा रथ असहाय होता है, उस समय दुर्द्धर्ष इन्द्र उसकी रक्षा करें। इन्द्र, इस प्रसिद्ध युद्ध में, धनोपाजन के समय, तुम हमारी रक्षा करना।

अथ द्वितीया—

उत्स्र्मवातोवहतिवासोअस्याअधिरथंयदजयत्सहस्रम् ।
रथीरभूमुद्रलानीगविष्टौभरेकृतंव्यचेदिन्द्रसेना ॥ २ ॥

उत् । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्याः । अधिरथम् ।
यत् । अजयत् । सहस्रम् । रथीः । अभूत् । मुद्रलानी । गोइष्टौ ।
भरे । कृतम् । वि । अचेत् । इन्द्रसेना ॥ २ ॥

अस्याः रथीरभूमुद्रलानीइति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्रलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः वा-
सोशुकं वातोवायुरुद्वहति ऊर्ध्वं प्रापयति अमजनितस्वेदापनयाय अथवा शीघ्ररथधावनज-
नितोवायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः । कदेत्युच्यते—यद्यदाधिरथं अधिकं रथमारुह्य सहस्रं सह-
स्रसंख्याकं गोसंघमजयत्तदा यत् यागोसहस्रमजयत् अस्याइतिवा योज्यं यद्योगाज्जयतेर्ननि-
घातः गविष्टौ गवामपहतानामेषणे मुद्रलानी मुद्रलस्यस्त्री रथीरभूत् सारथिरभवत् छान्दसआ-
नुक् इन्द्रसेनास्तुत्या परितुष्टस्येन्द्रस्य सेनानी यद्वा इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुः मुद्रलस्य सेना-
नीरूपा मुद्रलानी भरे संग्रामे कृतं संपादितं गोसंघं व्यचेत् व्यचिनोत् शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती
चयतेर्लङ्बिबहुलं छन्दसोति विकरणस्य लुक् ॥ २ ॥

२. जिस समय रथ पर चढ़कर मुद्गल की पत्नी (मुद्गलानी)
सहस्र गायों को जीतनेवाली हुई, उस समय उनके वस्त्र का संचालन
वायु ने किया । गायों के जीतने के समय मुद्गल-पत्नी रथी हुई । इन्द्र-
सेना नाम की वह मुद्गलानी युद्ध के समय शत्रुओं के हाथ से गायों को
ले आई ।

अन्तर्यच्छजिघांसतोवज्रमिन्द्राभिदासंतः ।

दासस्यवामघवज्रार्यस्यवासनुतर्यवयावधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्र । अभिइदासंतः ।
दासस्य । वा । मघइवन् । आर्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र जिघांसतोहन्तुमिच्छतः अभिदासतः अभिव्रसतः शत्रोर्वज्रमन्तर्यच्छ अन्तर्गमय ।
तदेवाह—हेमघवन् धनवज्रिन्द्र दासस्यवा उपक्षीणस्याल्पस्य आर्यस्याभिगन्तव्यस्य महतोवा
शत्रोः वधं वज्रनामैतत् हननसाधनं वज्रं सनुतः अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितं गूढं प्रयुज्यमानं
वयं पृथक्कुरु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, अनिष्टकर्त्ता और मारने को तैयार शत्रुओं के ऊपर वज्र-
पात करो । दासजातीय हो वा आर्यजातीय हो, शत्रु का, गूढ़ रूप से,
वध करो ।

अथ चतुर्थी—

उद्गोहदमपिबज्जहृषाणःकूटंस्मत्तुंहदभिमातिमेति ।

प्रमुष्कभारःश्रवइच्छमानोजिरंबाहूअभरत्सिषासन् ॥ ४ ॥

उद्गः । हृदम् । अपिबत् । जहृषाणः । कूटम् । स्म । तुंहत् ।

अभिऽमातिम् । एति । प्र । मुष्कऽभारः । श्रवः । इच्छमानः ।

अजिरम् । बाहू इति । अभरत् । सिषासन् ॥ ४ ॥

अत्र वृषभः स्तूयते वृषभः उद्गुदकस्य हृदं अगाधजलाशयमपिबत् जहृषाणः अत्यन्तं हर्षितः सन् तथाकूटं पर्वतशृंगं चौरैर्गोपिधानार्थं निहितं तुंहत् स्म शृंगेण विहिंसितवान् व्यदारयदित्यर्थः । तथा कृत्वा अभिमातिमेति शत्रुं गच्छति हन्तुं पश्चान्मुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति तथा प्रवृद्धोवृषभः श्रवः श्रूयतइति श्रवोयशः इच्छमानः इच्छन् अजिरं गमनशीलं शत्रुं बाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा प्राभरत् पहतवान् यद्वा अजिरमिति क्षिप्रनाम क्षिप्रं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू प्राभरत् प्रसारितवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. यह वृषभ महानन्द के साथ जल पी चुका। अपनी सींग से मिट्टी के ढेर को खोदकर वह शत्रु की ओर दौड़ा। उसका अण्डकोष लम्बायमान है। आहार की इच्छा से वह दोनों सींगों को तेज करके शीघ्र आ रहा है।

अथ पंचमी—

न्यक्रन्दयन्नुपयन्तएनममेहयन्वृषभमध्यआजेः ।

तेनसूभर्वशतवत्सहस्रंगवांमुद्रलःप्रधनैजिगाय ॥ ५ ॥

नि । अक्रन्दयन् । उपयन्तः । एनम् । अमेहयन् । वृषभम् ।

मध्ये । आजेः । तेन । सूभर्वम् । शतवत् । सहस्रम् ।

गवांम् । मुद्रलः । प्रधनै । जिगाय ॥ ५ ॥

मुद्रलआह तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यमेनं वृषभं न्यक्रन्दयत् नितरां क्रन्दनमकुर्वन् के उपयन्तः समीपे गच्छन्तो नराः यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन शत्रुबोधीताः पलायन्ते तथा कुर्वन् किं वृषभं वर्षकं सेकारं आजेः संग्रामस्य मध्ये अमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं विश्रामार्थं कारितवन्तः सूभर्वं भवतिरत्तिकर्मां शोभनचणकाविभक्तं तादृशोयथाभवति

तथा कृतेत्यर्थः । यद्वैतद्वोसहस्रविशेषणं तेन अकरूपेण वृषभेण सूभवं सुष्ठु यवसास्वादि शतवच्छतोपेतं गवां सहस्रं मुद्गलएतचामाहं प्रधने संग्रामे जिगाय अजैषं ॥ ५ ॥

५. मनुष्यों ने इस वृषभ के पास जाकर उसे गरजाया और युद्ध के बीच उससे मूत्र-त्याग कराया । इससे मुद्गल ने उत्तम और आहार-पटु संकड़ों-सहस्रों गायों को जीता ।

क॒क॒र्द॒वे॒वृ॒ष॒भो॒यु॒क्त॒आ॒सी॒दवा॒व॒ची॒त्सार॑थि॒रस्य॑के॒श्री ।

दु॒धे॒र्पु॒क्तस्य॑द्र॒वतः॒स॒हान॑स॒ऋ॒च्छन्ति॑ष्मानि॒ष्पदो॑मु॒द्ग॒लानी॑म् ॥ ६ ॥ २० ॥

क॒क॒र्द॒वे । वृ॒ष॒भः । यु॒क्तः । आ॒सी॒त् । अवा॑व॒ची॒त् । सार॑थिः ।

अ॒स्य । के॒श्री । दु॒धेः । यु॒क्तस्य॑ । द्र॒वतः । स॒ह । अन॑सा ।

ऋ॒च्छन्ति॑ । स्म । निः॒स्पदः॑ । मु॒द्ग॒लानी॑म् ॥ ६ ॥ २० ॥

ककर्दवे हिंसनाय शत्रूणां वृषभोवर्षिता गौर्युक्तआसीद रथे संबद्धोभूव केशी केशवान् प्रग्रहवान् अस्य राज्ञोरथस्य वा सारथिर्मुद्गलानीत्यर्थः सारथ्यभिप्रायेण केशीति पुल्लिङ्गता अवावचीद वृषभभयजनकं शत्रुभयजनकं वा क्रोशं अकरोद अथवा केशी केशिनी सारथिरस्य अमुमित्यर्थः अमुं वृषभं शब्दमकारयद वचपरिभाषणे इत्यस्य केवलस्य अन्तर्णीतण्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लङि रूपं अथवा अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशोवृषभः अवावचीद भ्रशमशब्दयत् । एवंभूतस्य दुधेः दुर्धरस्य अनसा सह द्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन सह धावतोवृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदो निर्गच्छन्तोयोद्धारोमुद्गलानीं मुद्गलस्य योषितं सारथिभूतां प्रति ऋच्छन्तिस्म अगच्छन्तित्यर्थः पाधेत्यादिना ऋच्छादेशः ॥ ६ ॥

६. शत्रु-हिंसा के लिए वृषभ योजित किया गया । उसकी रस्सी को धारण करनेवाली सारथि मुद्गलानी गरजने लगी । रथ में जोते गये उस वृष को पकड़कर रथवा नहीं गया । वह शकट लेकर दौड़ा । सेनाये मुद्गलानी के पीछे-पीछे चलीं ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथ सप्तमी—

उ॒तप्र॒धिमु॒द॒ह॒न्नस्य॑वि॒द्वानु॒पा॒युन॒ग्वंस॑ग॒मत्र॑शि॒क्षन् ।

इ॒न्द्र॒उ॒दा॒व॒त्प॒तिम॑घ्याना॒मर॑हत॒पद्या॑भिः॒क॒कु॒द्यान् ॥ ७ ॥

उ॒त । प्र॒धिम् । उ॒त् । अ॒ह॒न् । अ॒स्य । वि॒द्वान् । उ॒प॒ । अ॒युन॒क् ।

व॑संग॒म् । अ॒त्र॒ । शि॒क्षन् । इ॒न्द्रः । उ॒त् । आ॒व॒त् । प॒तिम् ।

अ॒घ्या॒नाम् । अ॒र॑हत॒ । प॒द्या॒भिः । क॒कु॒त्स्मा॒न् ॥ ७ ॥

उतापिच विद्वान् मुद्रलोस्य रथस्य प्रधिं प्रधिरथच्छिद्रकाष्ठप्रान्तकाष्ठः सच रथावयवा-
नामुपलक्षकः रथावयवमुदहन उदगमयत् रथं सचनोहेत्यर्थः । तदनन्तरमत्र रथे वंसगं वन-
नीयगमनं वृषभं शिक्षन् शिक्षयन् रज्जुषु स्थापन् उपायुनक् रथसमीपे युगे अयोजयत् यु-
जेर्लङ्घि तिपोहलङ्घ्यादिलोपः एवं सति इन्द्रोदेवः अध्यानां अहन्तव्यानां गवां पतिं उवउल्ल-
ष्टमावत् रक्षामकरोत् पश्चात्ककुब्जान् वृषभः पद्याभिः सरणिभिः अरंहत् वेगेनागमत्परहिर्गत्य-
र्थः ॥ ७ ॥

७. विद्वान् मुद्रगल ने रथ-चक्र को चारों ओर बाँध दिया । बड़ी
निपुणता से उन्होंने रथ में बैल को जोता । गायों के पति उस वृष को
इन्द्र ने बँचाया । वह वृष बड़े वेग से मार्ग पर चला ।

शुनमंष्ट्राव्यचरत्कपदींवरत्रायांदावानह्यमानः ।

नृम्णानिर्कृण्वन्बह्वेजनायगाःपस्पशानस्तविषीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनम् । अष्ट्राव्य । अचरत् । कपदी । वरत्रायां ।

दारुं । आहनस्यमानः । नृम्णानि । कृण्वन् । बह्वे ।

जनाय । गाः । पस्पशानः । तविषीः । अधत्त ॥ ८ ॥

शुनमिति सुखनाम सुखं यथाभवति तथा अष्ट्रावी अष्ट्राप्रतोदः तद्वान् छान्दसोविनिः
कपदीं कपदीवान् अचरत् संचरति । किंकुर्वन् वरत्रायां वधौ दारुकाष्ठं रथांगभूतमानह्यमानः
सर्वतोबध्नन् पुनः किंकुर्वन् बह्वे जनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय नृम्णानि धनानि शत्रुसंब-
न्धीनि सुखानिवा कृण्वन् गाः पस्पशानः स्पृशन् स्पृशबाधनस्पर्शनयोः छान्दसोल्लिङ्घि
कानच् एवंकुर्वन् तविषीर्बलानि अधत्त धने जयंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. चावुक और रस्तीवाला वा डील (कपदी) वाला चमरज्जु
(वरत्रा) के द्वारा रथाङ्ग को बाँधते हुए भली भाँति विचरण करने
लगा । अनेक लोगों के धन का उद्धार करने लगा । अनेकानेक गायों को
घर लाया ।

अथ नवमी—

इमंतंपश्यवृषभस्ययुञ्जंकाष्ठायांमध्येद्रुघणंशयानम् ।

येनजिगायशतवत्सहस्रंगवांमुद्रलःपृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम् । तम् । पश्य । वृषभस्य । युञ्जम् । काष्ठायाः । मध्ये ।

द्रुघ्नम् । शयानम् । येन । जिगाय । शतवत् ।

सहस्रम् । गवांम् । मुद्रलः । पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

कंचनसखायं सेनादिसहायाभावेन जयविषये उपहासं कुर्वाणं प्रतिब्रवीति राजाद्रु-
घणेन वृषभेण चाजिं जिगायेत्युक्तत्वात् पूर्वं वृषभोवर्णितः अत्रद्रुघणोवर्ण्यते हेसखे तमिमं
द्रुघणं पश्य कीदृशमिममिति उच्यते युजेरसमासेइति नुम् युञ्जं युज्यते इति युक् सखावृष-
भस्य सखिभूतं वृषभोयावंतमर्थं साधयति तावन्तमेव साधयन्तमित्यर्थः। पुनः कीदृशं काष्ठा-
यामध्ये । आज्यन्तोपिकाष्ठाउच्यते इति निरुक्तं । आज्यं तस्य मध्ये संग्रामइत्यर्थः । तत्र श-
यानं हन्तव्यान् सर्वान् हत्वा सुखेन स्वपन्तं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानं ईदृशं द्रुममयं घनं पश्येत्य-
र्थः येन द्रुघणेन शतवत् शतोपेतं गवां सहस्रं पृतनाज्येषु संग्रामे जिगाय अहमजैषं तमिमं
पश्येति समन्वयः जयतेर्लिट् सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं मिपोणल् ॥ ९ ॥

९. युद्ध-सीमा में जो मुद्गल गिरा हुआ है, उसने उस वृष का
साथ दिया था। इसके द्वारा मुद्गल ने सैकड़ों और सहस्रों गायों को
जीता था।

आरेअघाकोन्वी१त्थाददर्शयंयुञ्जन्ति तम्वास्थापयन्ति ।

नास्मैतृणञोदकमाभरन्त्युत्तरोधुरोवहति प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

आरे । अघा । कः । नु । इत्था । ददर्श । यम् । युञ्जन्ति । तम् ।

ऊँ इति । आ । स्थापयन्ति । न । अस्मै । तृणम् । न । उदकम् ।

आ । भरन्ति । उत्तरः । धुरः । वहति । प्रदेदिशत् ॥ १० ॥

यआरे समीपएव अघा अघानि दुःस्वानि शत्रुरूपाणि करोति तं कोनगेनु इदानीं इत्था
इत्थं ददर्श पश्यति । किंच यं द्रुघणं युञ्जन्ति रथे तम् तमेवास्थापयन्ति आरोहयन्तीत्यर्थः ।
अथवा यं रथे युञ्जन्ति तमेव प्रहरणार्थमास्थापयन्ति उभयविधकार्यमेकः करोतीत्यर्थः । किं-
चास्मै तृणं नाभरन्ति नाहरन्ति तथोदकं नाहरन्ति ह्यग्नौर्भइति भत्वं ईदृशोद्रुघण उत्तरोदक्षि-
णस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् धुरोरथभारस्य रथधुरं वहति प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने
प्रदिशन् शत्रूणां वा भयंप्रदिशन् वहति दिशतिसर्जने इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरिरूपं ॥ १० ॥

१०. किसी ने अत्यन्त दूर देश में वा समीप में कभी ऐसा देखा है ?
जो रथ में योजित किया जाता है, वही उसपर प्रहरण के लिए बैठाया
जाता है। इसे घास और जल नहीं दिया गया है; तो भी यह रथ-धुरा
का भार ढो-रहा है। यह प्रभु को विजयी भी करता है।

अथैकादशी-

परितृक्तेवपतिविद्यमानत्पीप्यानाकूचक्रेणेवसिञ्चन् ।

एषैष्याचिद्रथ्याजयेमसुमङ्गलंसिनवदस्तुसातम् ॥ ११ ॥

परिवृक्ताऽइव । पतिविद्यम् । आनट् । पीप्याना ।
कूचक्रेणऽइव । सिञ्चन् । एषऽएष्या । चित् । रथ्या ।
जयेम । सुमङ्गलम् । सिनवत् । अस्तु । सातम् ॥ ११ ॥

अत्र मुद्गलानी सारथिः स्तूयते—एषा मुद्गलानी परिवृक्तेव वृजीवर्जने परित्यक्ता पत्या पत्यावियुक्ता योषिदिव सा यथा पतिविद्यं विद्योवेद्योलंभनीयः पतिश्चासौ विद्यश्चपतिविद्यमानशे तद्वत्पतिविद्यं आनट् आनट् व्याप्तिकर्मा नशेर्लुङि मंत्रेणसेति चेतुर्लुक् छन्दस्यपि दृश्यतइत्यन-
जादीनामप्याडागमः अश्नोतेर्वा लिटि नलोपश्छान्दसः तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य पी-
प्याना वर्धमाना भवति किमिव कूचक्रेणैव सिञ्चन् कुः पृथिवी तस्याश्चक्रोवलयः कूचक्रः तेन
वर्षणीयत्वेन निमित्तेन सिञ्चन् जलवर्षणं मेघइव सयथा अन्तरिक्षे स्वल्पमात्रोपि वर्षणसमये
महान् भवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारावर्षन्ती वर्धतइत्यर्थः । तथा एषैष्या एषितव्यो-
गोसंघः एषः तमिच्छतीत्येषैषी ईदृश्या तयारथ्या सारथिभूतया जयेम शत्रुभिरपहृतं गोसंघं
तस्याः सातं दत्तं संभजतं वा सुमंगलं शोभनमंगलवत् सिनवत् सिनमनं तद्वच्चास्तु गोरूपा-
श्ववच्च भवतु ॥ ११ ॥

११. पति-वियुक्ता स्त्री के समान मुद्गलानी ने शक्ति प्रदर्शित करके
पति के धन का ग्रहण किया—उन्होंने मानो मेघ के समान वाण-वर्षण
किया । ऐसे सारथि के द्वारा हम जय प्राप्त करें । हमें अन्न आदि मिले ।

अथ द्वादशी—

त्वंविश्वस्यजगतश्चक्षुरिन्द्रासिचक्षुषः ।
वृषायदाजिं वृषणासिषाससिचोदयन्वर्धिणायुजा ॥ १२ ॥ २१ ॥

त्वम् । विश्वस्य । जगतः । चक्षुः । इन्द्र । असि । चक्षुषः ।
वृषा । यत् । आजिम् । वृषणा । सिषाससि । चोदयन् ।
वर्धिणा । युजा ॥ १२ ॥ २१ ॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वात् आर्दाविन्द्रस्य स्तुतत्वादन्तेपि इन्द्रः स्तूयते । हेइन्द्र त्वं विश्व
स्य सर्वस्यजगतः चक्षुषः चक्षुष्मतः पश्यतोवाजगतः चक्षुरसि प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुःस-
द्भावेपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि त्वया द्रष्टव्यनैहिकामुष्मिकपदार्थान्पश्यन्तीत्यर्थः त्वामेव
हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान् साधयन्ति यद्वा विश्वस्य जगतोयन्निजं चक्षुरस्ति तस्यापि

चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि यद्यस्मात् वृषा अभिमतवर्षकस्त्वं आजिं मुद्गलस्य मम संग्रामं वधिणा पा-
शेन युजा युजौ युक्तौ वृषणा वृषणौ वर्षकावश्वौ रथे योजयित्वा चोदयन् शत्रुषु मेरयन्
सिषाससि आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम सारे संसार के नेत्र-रूप हो। जिन्हें नेत्र है, उनके
भी तुम नेत्र हो। तुम जल-वर्षक हो। दो अश्वों को रज्जु के द्वारा एकत्र
बाँध करके चलाते और धन देते हो।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

आशुःशिशानइति त्रयोदशार्थं चतुर्थं सूक्तं इन्द्रपुत्रस्य अप्रतिरथनाम्नआर्षं त्रयोदश्य-
नुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः बृहस्पतेरिदीयेत्यस्याबृहस्पतिर्देवता अमीषां चित्तमित्यस्या अप्वाख्या
देवी देवता शिष्टाऐन्द्राः त्रयोदशी विकल्पेन मारुती तथाचानुक्रान्तं—आशुः सप्तोनैन्द्रोप्रतिर-
थश्चतुर्थी बार्हस्पत्योषान्त्याप्वादेव्यन्यानुष्टुम्मारुतीवेति । साम्प्रचित्येकतौ चित्त्यग्निषु प्रणी-
यमानेषु दक्षिणतोव्रजता ब्रह्मणैतत्सूक्तं जप्यं । तथाचसूत्रितं—दक्षिणतश्चव्रजं जपत्याशुःशि-
शानइतिसूक्तं समाप्येति । ब्रह्माप्रतिरथंजपित्वेतिच । युद्धार्थं राज्ञः सन्नहनेअनेन सूक्तेन
राजा ईक्षितव्यः । सूत्रितं अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथे शासनसौपर्णैरिति ।

तत्र प्रथमा—

आशुःशिशानोवृषभोनभीमोघनाघनःक्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
संक्रन्दनोनिमिषएकवीरःशतंसेनाअजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः ।
क्षोभणः । चर्षणीनाम् । सम्यक्रन्दनः । अनिमिषः । एकवीरः ।
शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः आशुः शीघ्रकारी व्यापकोवा शिशानः निशितः शत्रूणां भयजनकइत्य-
र्थः कइव वृषभोनभीमः बिभेत्यस्मादिति भीमः तादृशोवृषभइव सयथा तीक्ष्णाभ्यां शृंगाभ्यां
भीमोभवति तद्वत् अथवा शिशानः तीक्ष्णमतिः व्यत्ययेनात्मनेपदं वृषभोनभीमः वृषभो यथा
शृंगाभ्यां भयजनकस्तद्वच्चत्रूणां भयजनकश्च घनाघनः घातकः शत्रूणां हन्तेः पंचाद्यचि ह-
न्तेर्घश्चेतिद्विवचनं अभ्यासस्याडागमः घत्वंच घात्वभ्यासयोः । चर्षणीनां चर्षणयोमनुष्याः
मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता संक्रन्दनः सम्यक्क्रन्दयिता प्राणिनां आकर्षणेन

प्रहारेणवा अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः सर्वदा स्वयज्ञगमनयुद्धादिकार्येष्वनलसदित्यर्थः एकवीरः वीरयत्यमित्रानिति वीरः एकश्चासौ वीरश्च एकवीरः अथवा एकएव विक्रान्तः असहायेन कार्यक्षमइत्यर्थः । ईदृशोयमिन्द्रः शतं सेनाः साकं सह एकोद्योगेनैव अजयत् जयति ॥ १ ॥

१. इन्द्र सर्वव्यापी शत्रुओं के लिए तीक्ष्ण, वृषभ के समान भयंकर, शत्रुहन्ता तथा मनुष्यों को विचलित करनेवाले हैं । मनुष्य व्रस्त होते हैं । वे शत्रुओं को रलाते और सदा चारों ओर दृष्टि रखनेवाले हैं । उन्होंने एकत्र विराट् सेना को जीता है ।

संक्रन्दनेनानिमिषेणजिष्णुनायुत्कारेणदुश्चयवनेनधृष्णुना ।
तदिन्द्रेणजयततत्सहध्वंयुधोनरःइषुहस्तेनवृष्णा ॥ २ ॥

समःक्रन्दनेन । अनिमिषेण । जिष्णुना । युत्कारेण ।
दुःश्चयवनेन । धृष्णुना । तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् ।
सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तुनामेन्द्र उक्तविधस्तथाप्यस्माकं किमिति चेत्तत्राह संक्रन्दनेन अनिमिषेण चोक्त-
लक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण योधनं युत् युद्धकारिणा कर्मण्यण् दुश्चयवनेन अन्यै-
रविचाल्येन च्युङ्गुङ् गतौ छन्दसि गत्यर्थेभ्यइति युच् धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेनेन्द्रेण तद्युद्धं
जयत तत् शत्रुबलं सहध्वं अभिभवत् । हेयुधोयोद्धारो हेनरोनेतारः विभाषितं विशेषवचने
बहुवचनमिति विशेषवचनं बहुवचनमिति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधादुत्तरं निहन्यते । पुनः
कीदृशेनेन्द्रेणेति इषुहस्तेन वृष्णा वर्षित्राच ॥ २ ॥

२. योद्धा मनुष्यो, इन्द्र को सहायक पाकर विजयी बनो । विपक्ष को पराजित करो । वे शत्रुओं को रलाते और सदा चारों ओर दृष्टि रखते हैं । वे युद्ध करके विजयी बनते हैं । उन्हें कोई भी स्थान-भ्रष्ट नहीं कर सकता । वे दुद्धर्ष हैं । उनके हाथों में बाण है । वे जल बरसाते हैं ।

सइषुहस्तैःसनिषङ्गिभिर्वशीसंस्तृष्टासयुधइन्द्रोऽगणेन ।
संस्तृष्टजित्सोमपाबाहुशर्ध्व्युग्रधन्वाप्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुहस्तैः । सः । निषङ्गिभिः । वशी । समस्तृष्टा । सः ।
युधः । इन्द्रः । अगणेन । संस्तृष्टजित् । सोमपाः । बाहुशर्धी ।
उग्रधन्वा । प्रतिहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमंत्रे इन्द्रेण जयतेत्युक्तं अत्रेन्द्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं दर्शयति सहन्द्रइषुहस्तैः
भटैः मरुदादिभिर्वशीवश्यैस्तद्वान् तथा निषङ्गिभिर्युक्तः निषङ्गः खड्गः तद्वद्भिर्वशी सचेन्द्रायुधो

युध्यमानः सन् इगुपधलक्षणः कः अथवा युधोयुद्धहेतोर्गणेन शत्रुसंघेन सह संसृष्टा एकीभ
वनशीलः यतएवंविधः अतः संसृष्टजिव्ये परस्परैकमत्येन युद्धाय संसृष्टाभवन्ति तेषां जेता
तथा सोमपाः सोमस्य पाता बाहुशर्धी शर्धोबलं तद्वान् मत्वर्थयिदनिः यद्वा श्रुधू प्रसहने बाहु
स्यां शर्धयतीत्यभिभवतीति बाहुशर्धी सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये इतिणिनिः उग्रधन्वा उग्र
तधन्वा प्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः अस्ता मारयिता यत्रेषूमुंचति तत्र वृथानभव
न्तीत्यर्थः ईदृशेनेन्द्रेण जयतीति संबन्धः ॥ ३ ॥

३. वाण और तुणीरवाले उनके संग में रहते हैं। वे सबको वश में
करते हैं। युद्धकाल में वे विशाल शत्रुओं के साथ युद्ध करते हैं। जो
उनके सामने जाता है, उसे वे जीत लेते हैं। वे सोमपान करते हैं।
उनका भुजबल विलक्षण है और धनु भयावह है। उसी धनुष से वाण
छोड़कर वे शत्रु को गिराते हैं।

बृहस्पतेपरिदीयारथेनरक्षोहामित्राँअपबाधमानः ।

प्रभञ्जन्तेसेनाःप्रमृणोयुधाजयन्स्माकमेध्यवितारथानाम् ॥ ४ ॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् ।

अपबाधमानः । प्रभञ्जन् । सेनाः । प्रमृणः । युधा । जयन् ।

अस्माकम् । रधि । अविता । रथानाम् ॥ ४ ॥

हेबृहस्पते बृहतां पते पालयितर्देव रथेन परीदीय परिगच्छ दीयतिर्गतिकर्मा आगत्यच
रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् अपबाधमानः सर्वतोनाशयन् तथा सेनाः शत्रुसंबन्धिनीः
प्रभञ्जन् प्रकर्षेण नाशयन् प्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् मृणहिंसायां इगुपधलक्षणः कः केन हिंसन्
युधा युद्धेन सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं जयन् एवंसर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वं अस्माकं
रथानामविता रक्षिता एधि भव ॥ ४ ॥

४. बृहस्पति, राक्षसों का वध कर, शत्रुओं को दुःख पहुँचाकर और
रथ पर चढ़कर पधारो। शत्रु-सेना को ध्वस्त करो, विपक्ष के योद्धाओं
को मार डालो, विजयी बनो और हमारे रथों की रक्षा करो।

बलविज्ञायःस्थर्विरःप्रवीरःसहस्रान्वाजीसहमानउग्रः ।

अभिवीरोअभिसत्वासहोजैत्रमिन्द्ररथमातिष्ठगोवित् ॥ ५ ॥

बलविज्ञायः । स्थर्विरः । प्रवीरः । सहस्रान् । वाजी ।

सहमानः । उग्रः । अभिर्वीरः । अभिऽसत्वा । सहऽजाः ।

जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽवित् ॥ ५ ॥

सर्वस्य भूतस्य बलं विजानातीति बलविज्ञायः यद्वा बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञा-
यतइति बलविज्ञायः सर्वस्य बलभूतइत्यर्थः स्थविरोमहान् प्रवीरः प्रकर्षेणवीरः सहस्वान्
पराभिभवसामर्थ्यवान् वाजी वेजनवान् अजवान्वा सहमानः शत्रूणामभिभविता उग्रउ-
दूर्णबलः अभिवीरः अभिगतावीरावीर्यवन्तोनुचरायस्य सतथोक्तः अभिसत्त्वा अभिगतसत्त्वा
सहोजाः सहसोबलाज्जातः एवं महानुभावस्त्वं हेइन्द्र जैत्रं जयशीलं रथं आतिष्ठ अस्म-
त्सहायार्थं आरोढुमर्हसि त्वंच गोविद उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदितावा ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम शत्रु-बल-ज्ञाता, अनन्त काल के प्राचीन, उत्कृष्ट वीर,
तेजस्वी, वेगवाली, भयंकर और विपक्ष-विजयी हो। वीरों के प्रति दौड़ो
और प्राणियों के प्रति दौड़ो। तुम बल के पुत्र-स्वरूप हो। तुम गायों को
जीतने के लिए जयशील रथ पर चढ़ो।

गोत्रभिदंगोविदं वज्रबाहुं जयन्तमज्मप्रमृणन्तमोजसा ।

इमं सजाता अनुवीरयध्वमिन्द्रं सखायो अनुसंरभध्वम् ॥ ६ ॥ २२ ॥

गोत्रभिदम् । गोविदम् । वज्रबाहुम् । जयन्तम् । अज्मम् ।

प्रमृणन्तम् । ओजसा । इमम् । सजाताः । अनु । वीरयध्वम् ।

इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ॥ ६ ॥ २२ ॥

गोत्रभिदं गाउदकानि त्रायन्तइति गोत्रामेघाः यद्वा गौर्भूमिः तां त्रायन्तइति गोत्राः पर्व-
ताः तेषां भेत्तारं गोविदं उदकस्य लब्धारं वज्रबाहुं वज्रहस्तं प्रहरणार्थेभ्यइति परनिपातः
जयन्तं जयनशीलं अज्म गमनशीलं शत्रुबलं ओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अज्म आर्जि जय-
न्तं ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रूनभिभवन्तं ईदृशं महानुभावमिममिन्द्रं हे सजाताः सहोत्प-
न्नाः योद्धारोयूयं अनुवीरयध्वं एनमग्रतः कृत्वा अनुपश्चाद्वीरयध्वं वीरकर्मयुद्धं कुरुध्वं शूर-
वीरविक्रान्तौ वीरशब्दात्तत्करोति तदाचष्टइति णिच् हेसखायः परस्परं सखिभूताः यूयमिम-
मिन्द्रं संरभमाणमनुसंरभध्वं ॥ ६ ॥

६. इन्द्र मेघों को फाड़नेवाले और गायों को प्राप्त करनेवाले हैं।
उनके हाथों में वज्र है। वे अस्थिर शत्रु-सैन्य को अपने तेज से
जीतते और मारते हैं। हे अपने वीरो, इन्हें आगे करके वीरता
दिखाओ। सखा लोगो, इनके अनुकूल होकर पराक्रम प्रदर्शित
करो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अग्निगोत्राणिसहस्रागाहमानोद्योवीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्शयवनः पृतनापाळयुध्योऽस्माकं सेना अवतु प्रयुत्सु ॥ ७ ॥

अ॒भि । गो॒त्राणि । सह॑सा । गा॒ह॒मानः । अ॒दयः । वी॒रः ।
 श॒त॒म॒न्युः । इन्द्रः । दुः॒श्च्य॒वनः । पृ॒त॒ना॒षाट् । अ॒यु॒ध्यः ।
 अ॒स्माक॑म् । से॒नाः । अ॒व॒तु । प्र । यु॒त॒सु ॥ ७ ॥

अयमिन्द्रो गोत्राणि मेघान् सहसा बलेन अभिगाहमानः प्रविशन् अदयः निर्दयः वीरः विक्रान्तः शतमन्युः बहुयज्ञः बहुक्रोधो वा दुश्च्यवनः अन्यैरचाल्यः स्वयं पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता छन्दसि सह इति णिवः सहेः साहः स इति मूर्धन्यादेशः अयुध्यः संपर्तुमशक्यः युधसंग्रहारे छान्दसः क्यप् ईदृगिन्द्रोस्माकं सेनायुक्तु संग्रामेषु प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ७ ॥

७. सौ यज्ञ करनेवाले और वीर इन्द्र मेघों की ओर दौड़ते हैं। वे निर्दय बली हैं। वे कभी स्थान-भ्रष्ट नहीं होते। वे शत्रुओं की सेना को हराते हैं। उनके साथ कोई युद्ध नहीं कर सकता। युद्धस्थल में वे हमारी सेनाओं को बचावें।

इन्द्र॑ आ॒सा॒ने॒ता बृ॒ह॒स्पति॑र्दक्षि॒णाय॒ज्ञः पुर॑ ए॒तु सोमः॑ ।

दे॒व॒से॒ना॒ना॒मभि॑भ॒ज॒तीनां॑ ज॒य॒न्तीनां॑ म॒रुतो॑ य॒न्तु अ॒यम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः । आ॒सा॒म् । ने॒ता । बृ॒ह॒स्पतिः । दक्षि॒णा । य॒ज्ञः । पुरः ।
 ए॒तु । सोमः । दे॒व॒से॒ना॒ना॒म् । अ॒भि॒भ॒ज॒तीना॑म् । ज॒य॒न्तीना॑म् ।
 म॒रुतः । य॒न्तु । अ॒यम् ॥ ८ ॥

आसां अस्मत्सहायार्थमागतानां देवसेनानां अयमिन्द्रो नेता नायकोस्तु तथा तस्य बृहस्पतिः पुरएतु एवं दक्षिणायज्ञः सोमश्च पुरएत्विति प्रत्येकं संबन्धः । तथा देवसेनानां अभिभजतीनां अस्मदभिन्नानाभिमुख्येन मर्दयन्तीनां जयन्तीनां छन्दसीतिनाम उदात्तत्वं जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनात् भवति तासामग्रं मरुतो यन्तु गच्छन्तु ॥ ८ ॥

८. इन्द्र उन सब सेनाओं के सेनापति हैं। बृहस्पति उन सेनाओं की दाहिनी ओर रहें। यज्ञोपयोगी सोम उनके आगे रहें। मरुद्गण शत्रु-भयकर्त्रों और विजयिनी देव-सेनाओं के आगे-आगे जायें।

इन्द्र॑स्य॒ वृ॒ष्णो॒ वरु॑णस्य॒ राज्ञा॑ आ॒दि॒त्यानां॑ म॒रुताँ॑ श॒र्ध उ॒ग्रम् ।

म॒हाम॑नसां भु॒वन॑च्य॒वानां॑ घो॒षो दे॒वानां॑ ज॒य॒ता मु॒द॒स्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्र॑स्य । वृ॒ष्णः । वरु॑णस्य । राज्ञाः । आ॒दि॒त्याना॑म् । म॒रुता॑म् ।
 श॒र्धः । उ॒ग्रम् । म॒हा॒म॒न॒सा॒म् । भु॒व॒न॒च्य॒वाना॑म् । घो॒षः ।
 दे॒वाना॑म् । ज॒य॒ता॒म् । उ॒त् । अ॒स्था॒त् ॥ ९ ॥

वृष्णोवर्षकस्येन्द्रस्य राज्ञोवरुणस्य आदित्यानां मरुतां च उग्रं उदूर्णं शर्धोबलं अस्माकं भवत्वितिशेषः। किंच महामनसां उदारमनसां भुवनच्यवानां भुवनानां च्यावयितृणां देवानां घोषः अयं शब्दः उदस्थात् उत्तिष्ठति अनूर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः ॥ ९ ॥

९. वारि-वर्षक इन्द्र, राजा वरुण, आदित्यगण और मरुद्गण की शक्ति अत्यन्त भयानक है। महानुभाव देवता लोग जिस समय भुवन को कोंपाकर विजयी होने लगे, उस समय कोलाहल उपस्थित हुआ।

उद्धर्षयमघवन् आयुधान्युत्सत्त्वंनांमामकानांमनांसि ।

उद्धृत्रहन्वाजिनांवाजिनान्युद्रथानांजयतांयन्तुघोषाः ॥ १० ॥

उत् । हर्षय । मघवन् । आयुधानि । उत् । सत्त्वंनाम् ।

मामकानाम् । मनांसि । उत् । वृत्रहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि ।

उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥ १० ॥

हेमघवन्निन्द्रास्मदीयान्यायुधानि उद्धर्षय उत्कृष्टं हर्षय प्रहरणेषुद्युक्तानि भवन्त्वित्यर्थः। मामकानां मदीयानां सत्त्वां प्राणिनां सैनिकानां मनांसि चोद्धर्षय हेवृत्रहन्निन्द्र वाजिनां अश्वानां वाजिनानि वेगाः उद्यन्तु तथा जयतां रथानां घोषाउद्यन्तु ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, अस्त्र-शस्त्र प्रस्तुत करो। हमारे अनुचरों के मन को उत्साहित करो। वृत्रघ्न इन्द्र, घोड़ों का बल बढ़े। जयशील रथ की निर्घोष ध्वनि उठे।

अस्माकमिन्द्रःसमृतेषुध्वजेष्वस्माकंयाइषवस्ताजयन्तु ।

अस्माकंवीराउत्तरेभवन्त्वस्माँउदेवाअवताहवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृक्तेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः

इषवः । ताः । जयन्तु । अस्माकम् । वीराः । उत्तरे । भवन्तु ।

अस्मान् । ऊँ इति । देवाः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकं संबन्धिष्वेव समृतेषु परसेनां संप्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेषु इन्द्रोरक्षिता भवतु तथा अस्माकं याइषवः सन्ति ताएव जयन्तु शत्रून् । तथास्माकं वीराभटाउत्तरे उपरिभवन्तु हेदेवाअस्माँ अस्मानेव अवत रक्षत हवेषु संग्रामेषु ॥ ११ ॥

११. जिस समय पताका फहराई जाती है, उस समय इन्द्र हमारी ही ओर रहते हैं। हमारे वाण विजयी हों। हमारे वीर श्रेष्ठ हों, देवो, युद्ध में हमारी रक्षा करो।

अथ द्वादशी-

अमीषांचित्तंप्रतिलोभयन्तीगृहाणान्यप्वेपरेहि ।

अभिप्रेहिनिर्दहहृत्सुशोकैरन्धेनामित्रास्तमसासचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिश्लोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि ।

अप्वे । परा । इहि । अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्सु ।

शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे अप्वे पापाभिमानिनि देवते अमीषां योद्धृणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती सती अंगानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् गृहाण स्वीकुरु अभिप्रेहि अभिगच्छ तेषां समीपं गत्वाच हृत्सु हृदयेषु शोकैर्निर्दह नितरां भस्मी कुरु । ते अमित्राअस्मच्छत्रवोन्धेन तमसा सचन्तां संगच्छन्तां ॥ १२ ॥

१२. हे पापाभिमानि देवता (अप्वे), तुम चले जाओ और उन शत्रुओं के मन को प्रलुब्ध करो । उनके शरीरों में पड़ो । उनकी ओर जाओ । शोक के द्वारा उनके हृदय में दाह उत्पन्न करो । शत्रु लोग अन्धकारमयी रजनी में एकत्र हों ।

प्रेताजयतानरइन्द्रोवःशर्मयच्छतु ।

उग्रावःसन्तुबाहवोनाधृष्यायथासथ ॥ १३ ॥ २३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु । उग्राः ।

वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥ २३ ॥

हे नरोनेवारः संग्रामस्य निर्वोढारोयोद्धारः प्रेत प्रकर्षेणगच्छत गत्वाच जयत तान् प्र-तिभरान् । तिङ्परत्वात्तिङ्तिङ्इति निघाताभावः । वोयुष्माकमिन्द्रः शर्मसुखं यच्छतु प्रयच्छतु वोबाहवउग्राउदूर्णबलाः सन्तु भवन्तु अनाधृष्याःअन्यैरनभिभव्याः यूयमसथ भविष्यथ तथा उग्राः सन्तु वोबाहवः ॥ १३ ॥

१३. मनुष्यो, अग्रसर होओ । जयी होओ । इन्द्र तुम्हें सुखी करें । तुम लोग जैसे दुर्द्वपं हो, वैसी ही भयंकर तुम्हारी बाहें हों ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

असावीत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्चं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रान्तम्-
असाव्येकादशाष्टकोवैश्वामित्रइति । गतः सूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

असावि॑सोमः॑ पुरु॒हूत॑तुभ्यं॒ हरि॑भ्यां॒ य॒ज्ञमुप॑याहितूयम् ।
तुभ्यं॒ गिरो॑ विप्र॒ वीरा॑ इया॒ नाद॑धन्वि॒ रइन्द्र॑ पिब॑ सुतस्य ॥ १ ॥

असा॑वि । सोमः॑ । पुरु॒हूत॑ । तुभ्यम् । हरि॑भ्याम् । य॒ज्ञम् ।
उप॑ । या॒हि । तूयम् । तुभ्यम् । गिरः॑ । विप्र॑ वीराः ।
इया॒नाः । द॒धन्वि॑रे । इन्द्र॑ । पिब॑ । सुतस्य ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिः स्तोत्रभिराहूत तुभ्यं त्वदर्थं सोमः असावि अभिषुतोभूव पुन्र अ-
भिषवे इत्यस्मात् कर्मणि लुङ् अतोहरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वाभ्यां यज्ञमस्मदीयं तूयं तूर्णं
उपयाहि उपागच्छ तुभ्यं त्वदर्थं गिरोस्मदीयाः स्तुतयोविप्रवीराः विप्रामेधाविनोवीराविशेषे-
ण प्रेरयितारः प्रोद्धमयितारोयासां तास्तथोक्ताः इयानागमनशीला दधन्विरे गम्यन्तेस्माभिः
युष्मत्पीणनाय प्राप्यन्तइत्यर्थः । ईङ् गतौ ताच्छोलिकश्चानश् छान्दसोविकरणस्य लुक्
धविर्गत्यर्थः इदित्वाच्नुम् कर्मणिछान्दसोलिट् । यतएवमतः सुतस्याभिषुतस्यांशं सुतं सोमं
वा पिब ॥ १ ॥

१. बहुलों के द्वारा आहूत इन्द्र, तुम्हारे लिए सोम अभिषुत हुआ है ।
दोनों घोड़ों के द्वारा शीघ्र ही यज्ञ में पयारो । प्रधान-प्रधान स्तोत्राओं
ने, तुम्हारे लिए, स्तोत्र पाठ करके यह सोम दिया है । इन्द्र,
सोम-पान करो ।

प्रथमेपर्याये ब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रे अप्सु धूतस्येत्येषा याज्या । सूत्रितंच—अप्सु धूतस्य हरिवः
पिबेहेति याज्येति ।

सैषा सूक्ते द्वितीया—

अ॒प्सु धू॒तस्य॑ हरि॒ वः पि॒बे ह॒ नृभिः॑ सु॒तस्य॑ ज॒ठरं॑ पृण॒ स्व ।
मि॒ मि॒क्षु र्य॑ म॒द्रय॑ इन्द्र॒ तुभ्यं॑ तेभिर्व॒ र्धस्व॑ म॒दमु॑क्थवाहः ॥ २ ॥
अ॒प्सु । धू॒तस्य॑ । हरि॒ वः । पि॒ब । इ॒ह । नृ॒भिः । सु॒तस्य॑ ।
ज॒ठरं॑ । पृ॒ण॒ स्व । मि॒ मि॒क्षुः । यम् । अ॒द्रयः॑ । इन्द्र॑ । तुभ्यम् ।
तेभिः॑ । व॒ र्धस्व॑ । म॒दम् । उ॒क्थ॒ वः वा॒हः ॥ २ ॥

हे हरिवः ऋक्सामेवा इन्द्रस्य हरी इति श्रुतेः । स्तोत्रशस्त्राधारभूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां
तद्वचिन्द्र अप्सु एकधनादिषूदकेषु धूतस्य कं पितस्य अभिषुतस्येत्यर्थः तथानृभिः कर्मनेतृभिः कर्म

निर्वाहकैः अध्वर्यादिभिः सुतस्याभिषुतस्य उभयत्रक्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानं संज्ञायां चतुर्थ्यर्थे बहुलच्छन्दसीति षष्ठी । ईदृशं सोममिहास्मिन्यज्ञे पितृ पीत्वा च जठरं स्वकीयं पृणस्व पूरय च चादिलोपेविभाषेति प्रथमातिङ्विभक्तिर्न निहन्त्यते । यंसोमं अद्रयोभिषवग्रावाणः हेइन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मिमिक्षुः सेकुमभिषोतुमैच्छन् अभिषवमकुर्वन्नित्यर्थः मिह सेचन इत्यस्य सति लिङ्युत्तिरूपं । हेउक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैः उद्यमानस्तेभिस्तैर्मदं वर्धस्व ॥ २ ॥

२. हरि नामक घोड़ों के स्वामी इन्द्र, कर्मकर्त्ता जिसे प्रस्तुत और जल में परिष्कृत करके ले आये हैं, उसी सोम का पान करो । उदर भरो । तुम्हारे लिए पत्थरों ने जो सेचन किया है, उसके द्वारा मत्त होओ और अपनी स्तुतियों को ग्रहण करो ।

द्वितीयपर्याये ब्राह्मणाच्छंशिनः प्रोग्रामित्येषा याज्या । सूत्रितंच—अश्वावतिप्रथमः प्रोग्रां पीतिं वृष्णइयर्मै सत्यामितियाज्येति ।

प्रोग्रां पीतिं वृष्णइयर्मै सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्वतुभ्यम् ।

इन्द्रधेनाभिरिहमादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ ३ ॥

प्र । उपाम् । पीतिम् । वृष्णे । इयर्मि । सत्याम् । प्रइयै ।

सुतस्य । हरिइश्व । तुभ्यम् । इन्द्र । धेनाभिः ।

इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्या । गृणानः ॥ ३ ॥

हेहर्यश्व वृष्णे वर्षकाय तुभ्यं उग्रां उदूर्णां सत्यां पीतिं सोमपानं प्रेयर्मि प्रेरयामि किमर्थं प्रयै प्रगमनाय । कस्य पीतिं सुतस्याभिषुतस्य । अथो हे इन्द्र शच्या शक्त्या कर्मणा वा युको गृणानः स्तूयमानस्त्वं विश्वाभिः सर्वाभिः धेनाभिः स्तुतिवाग्भिः विश्वाभिर्धीभिः सर्वैः कर्मभिश्चेहास्मिन् यज्ञे मादयस्व त्वप्यस्व मदवृत्तियोगे आत्मनेपदं ॥ ३ ॥

३. हरि नामक घोड़ों के प्रभु इन्द्र, सोम अभिषुत (प्रस्तुत) हुआ है । तुम वर्षक हो । तुम्हारे यज्ञागमन की सम्भावना देखकर तुम्हारे पान के लिए सोम प्रेरित करता हूँ । इन्द्र, उत्तमोत्तम स्तोत्र पाकर आनन्द करो । विविध कार्य करो । नाना प्रकार से तुम्हारा स्तोत्र हो ।

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे ऊतीशचीवइत्येषा याज्या । सूत्रितंच—ऊतीशचीवस्तववीर्येणेतियाज्येति ।

ऊतीशचीवस्तववीर्येणवयोदधानाउशिर्जक्तज्ञाः ।

प्रजावदिन्द्रमनुषोदुरोणे तस्थुर्गृणन्तः सधमाद्यांसः ॥ ४ ॥

ऊती । शचीऽवः । तव । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः ।
 ऋतऽज्ञाः । प्रजाऽवत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः ।
 गृणन्तः । सधमाद्यासः ॥ ४ ॥

हेशचीवः शक्तिवन्निन्द्र तव ऊती ऊत्या रक्षणेन तववीर्येण वयोर्न प्रजावत्प्रजोपेतं द-
 धानाः धारयन्तः उशिजस्त्वामेव कामयमानाः ऋतज्ञाः ऋतं यज्ञमहर्जानन्तोंगिरसः सत्रम-
 नुतिष्ठन्तः षष्ठेहनि प्रयोगमूढाः सन्तोनाभानेदिष्टेन पारंगताः यतः अतस्तेषामृतज्ञत्वं ईदृशोंगि-
 रसोमनुषोमनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे गृणन्तस्त्वां स्तुवन्तः सधमाद्यासः सहमाद्यन्तः
 तस्थुः तिष्ठन्ति मादयन्तेः कृत्यत्युटोबहुलमिति वचनात्कर्त्तरि अचोयदित्ययं छान्दसः सधादे-
 शः अतोवयमपि तिष्ठेमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. क्षमताशाली इन्द्र, उशिज् वंशवाले यज्ञ करना जानते हैं। जो
 लोग तुम्हारा आश्रय पाकर, तुम्हारे प्रभाव से अन्न लाभ करके और
 सन्तान-प्राप्ति करके यजमान के घर में रह गये, वे सब आनन्द-निम्गन
 होकर तुम्हारी स्तुति करने लगे।

प्रणीतिभिष्टेह्यश्वसुष्टोःसुषुन्नस्यपुरुषोऽजनासः ।

मंहिष्ठामूतिवितिरेदधानास्तोतारइन्द्रतवसूनुताभिः ॥ ५ ॥ २१ ॥

प्रणीतिऽभिः । ते । हरिऽश्व । सुऽस्तोः । सुऽसुन्नस्य ।

पुरुऽरुचः । जनासः । मंहिष्ठाम् । ऊतिम् । विऽतिरे । दधानाः ।

स्तोतारम् । इन्द्र । तव । सूनुताभिः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेह्यश्व हरितवर्णाश्वोपेतेन्द्र सुष्टोः सुष्ठु स्तूयमानस्य सुषुन्नस्य सु सुखस्य सुधनस्यवा
 पुरुषोऽवहुदीप्तेस्ते तव प्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैर्जनासोजनाः स्तोतारः सूनुताभिः पि-
 यसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः एतत् प्रणीतिभिरित्यनेन समुच्चीयते वितिरे अन्येभ्योर्थिभ्योवितर-
 णाय मंहिष्ठां अतिशयेन मंहनीयां तव संबन्धिनीं ऊतिं रक्षां दधाना आसत् इतिशेषः ॥ ५ ॥

५. हरि नामक घोड़ों के स्वामी इन्द्र, तुम्हारा स्तोत्र सुन्दर है।
 तुम्हारा धन आश्चर्यजनक है और तुम्हारी उज्ज्वलता अत्यन्त है। तुम्हें
 जो कुछ सुन्दर और यथार्थ स्तोत्र बना चुके हो अथवा धनादि प्रदान कर
 चुके हो, उनसे तुम्हारी स्तुति करके अनेकों ने आत्म-रक्षा की है और
 दूसरों की भी रक्षा की है।

उपब्रह्माणिहरिवोहरिभ्यांसोमस्ययाहिपीतयेमुतस्य ।

इन्द्रत्वायज्ञःक्षममाणमानद्वाश्वोअस्यध्वरस्यप्रकेतः ॥ ६ ॥

उप॑ । ब्र॒ह्मा॑णि । ह॒रि॒ऽश्वः । ह॒रि॒ऽश्व्याम् । सोम॑स्य । या॒हि॒ ।
पी॒तये॑ । सु॒तस्य॑ । इन्द्र॑ । त्वा॒ । य॒ज्ञः । क्ष॒म॑माणम् । आ॒न॒ट् ।
दा॒श्वान् । अ॒सि॒ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । प्र॒श्के॑तः ॥ ६ ॥

हेहरिवोहरिवन्निन्द्र सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ब्रह्माणि परिवृढानि अस्म-
दीयानि कर्माणि स्तोत्राणिवा उपयाहि उपागच्छ केन साधनेनेति तदुच्यते—हरिष्यामश्वा-
र्यां तार्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः यद्वा हरिष्यां हरिवइति संबन्धनीयं । हेइन्द्र क्षममाणं
त्वा त्वां यज्ञः सोमयाग आनट् व्याप्नोति नशतेर्लुङि मंत्रेषसेति चेलुङ् छन्दस्यपि दृश्यते इति
आडागमः अश्रोतेरेव वा लिटिछान्दसस्तत्प्रत्ययस्यल्लोपः अश्रोतेश्चेति नुडागमः अध्वरस्य
यागस्य प्रकेतः प्रकर्षेण जानंस्त्वं दाश्वानसि दातासि कर्मफलस्य ॥ ६॥

६. हरियों के प्रभु इन्द्र, जो सोम अभिषुत किया गया हैं, उसे पीने के लिए हरि नाम के दोनों घोड़ों के द्वारा सारे यज्ञों में जाया करते हो। तुम शक्तिशाली हो। तुम्हें ही यज्ञ प्राप्त करते हैं। यज्ञीय विषय को समझ करके तुम दान करते हो।

सहस्रं वाजमभिमानिषाहं सुतेरं मधुवनं सुवृत्तिम् ।
उपभूषन्ति गिरो अप्रतीतमिन्द्रं नमस्याजं रिपुपनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रंश्वाजम् । अग्निमातिः सहम् । सुतेहरणम् । मघश्वानम् ।
सुष्टुक्तिम् । उप । भूषन्ति । गिरः । अप्रतिः इतम् । इन्द्रम् ।
नमस्याः । जरितुः । पनन्त ॥ ७ ॥

सहस्रबाजं अपरिमितानं अपरिमितबलंवा अभिमातिषाहं अभिमातीनां सर्वतोर्हिसका-
नां शत्रूणामभिभवितारं सुतेरणं अभिषुते सोमे रममाणं मघवानं धनवन्तं सृष्टुर्किं शोभनस्तु-
तिकं अप्रतीतं युद्धे अन्यैरपतिगतमिन्द्रं गिरः स्तुतिरूपावाचः उपभूषन्ति अलंकुर्वन्ति तदेवा-
ह जरितुः स्तोतुः नमस्याः स्तुतयः पनन्त स्तुवन्ति ॥ ७ ॥

७. जिनके पास असीम अन्न है, जो शत्रुओं को पराजित करते हैं, जो सोम से प्रसन्न होते हैं, जिनका स्तोत्र करने पर आनन्द मिलता है और जिनके विपक्ष में कोई नहीं जा सकता, उन्हें स्तोत्र विभूषित करते हैं और स्तोताओं के प्रणाम उनकी पूजा करते हैं।

ससापौदेवीःसुरणाअमृक्तायाभिःसिन्धुमतरइन्द्रपूर्भित् ।
नवर्तिसोत्यानवंचखवन्तार्देवभ्योणातुंमनुषेचविन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुरणाः । अमृताः । याभिः । सिन्धुम् ।
अतरः । इन्द्र । पूःभित् । नवतिम् । स्रोत्याः । नव । च ।
स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वदाज्ञया सप्त एतत्संख्याकाआपः अब्रूपादेवीः देव्योगंगाद्याः सुरणाः सुधुरम-
माणाः शोभमानाः शोभनशब्दावा । रणिः शब्दार्थः वशिरण्योरुपसंख्यानमिति भावेअप बहु-
व्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अमृता अहिंसिताः प्रवहन्तीतिशेषः हेइ-
न्द्र पूर्णित्वं पुरां भेत्ता त्वं याभिर्गंगादिभिः सप्तनदीभिः सिन्धुं समुद्रमतरः प्रावर्धयइत्यर्थः ।
यद्वा सप्तसर्पणस्वभावाः उक्तलक्षणाः आपोदेव्यः त्वयासृष्टाः प्रवहन्ति याभिः सिन्धुं नदीमा-
तरः । किंच त्वं नवतिं नवच नवोत्तरं नवतिसंख्याकाः स्रवन्तीः प्रवहन्तीः स्रोत्याः नदीनामैतव
नदीदेवेभ्योहविरर्थं मनुषे मनुष्याय भोगार्थं च गातुं गन्तव्यं तासां मार्गं च विन्दः अलभ-
थाः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, रमणीय और अमृत गतिवाली गङ्गा आदि सात नदियों
के द्वारा तुमने शत्रु पुरियों को नष्ट करके सिन्धु को (सागर को) बढ़ाया ।
तुमने देवों और मनुष्यों के उपकार के लिए निन्यानबे नदियों का मार्ग
परिष्कृत किया है ।

अपोमहीरभिः शस्तेरमुञ्चो जागरास्वधिदेव एकः ।

इन्द्रयास्त्वं वृत्रतूर्ये च कथं ताभिर्विश्वायुस्तन्वं पुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अभिशस्तेः । अमुञ्चः । अजागः । आसु ।
अधि । देवः । एकः । इन्द्र । याः । त्वम् । वृत्रतूर्ये । चकथं ।
ताभिः । विश्वआयुः । तन्वम् । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र महीर्महतीरपउदकानि अभिशस्तेः अभिशंसकाद्वृत्रादमुञ्चः आसु मुक्तास्वप्सु देव-
स्त्वमेकः एकएवासहायः सन् अध्यजागः अप्रमत्तोभवसि यद्वा अधीति सप्तम्यर्थानुवादी हे-
इन्द्र त्वं याअपोवृत्रतूर्ये वृत्रहत्यायां चकथं करोषि ताभिरद्भिर्विश्वाभिः सर्वाभिस्त्वं तनुं
स्वकीयं शरीरं पुपुष्याः पोषयेः पुषपुष्टावित्यस्य व्यत्ययेनश्लुः ॥ ९ ॥

९. तुमने जल का आवरण खोल दिया है । तुम जल लाने को अकेले
ही प्रस्तुत हुए थे । इन्द्र, वृत्र-धध के उपलक्ष में तुमने जो कार्य किये हैं,
उनके द्वारा सारे संसार के शरीर का पोषण किया है ।

वीरेण्यः क्रतुरिन्द्रः सुशस्तिरुतापि धेनापुरुहूतमीदृ ।

आर्दयद्वृत्रमकणोदुलोकं संसाहेशक्रः पृतनाअभिधिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । ऋतुः । इन्द्रः । सुशस्तिः । उत । अपि । धेना ।
 पुरुहुतम् । ईहे । आर्दयत् । वृत्रम् । अरुणोत् । ऊँ इति ।
 लोकम् । ससहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

इन्द्रोवीरेण्योवीरैर्गन्तव्यः अतिशयेन वीरोवा ऋतुः कर्मवान् सुशस्तिः शोभनस्तुतिकः
 उतापिच अपीत्यनर्थकः अपिच धेना वाङ्नामैतत् प्रोणयित्री स्तुतिवाक् पुरुहुतं इन्द्रं ईहे
 स्तौति पूजयतिवा यतउल्लक्षणः अतः स्तौतीत्यर्थः किंचायं वृत्रं आवरकमेतन्नामकमसुरं
 आर्दयत् हतवानित्यर्थः । उ अपिच लोकं लोकयतइतिलोकः प्रकाशः तमरुणोदकरोत् आवर-
 कमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः नकेवलं तमेकमेव अपितु शक्रः शक्तइन्द्रः अभिष्टिः
 शत्रूणामभिगन्ता पृतनाः शत्रुसेनाः ससहे अश्व्यभवत् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, महावीर और क्रिया-कुशल हैं। उनका स्तोत्र करने पर
 आनन्द होता है। उत्तम स्तोत्र उचित होकर उनकी पूजा करता है।
 उन्होंने वृत्र का वध किया, संसार को बनाया, शक्तिशाली हो शत्रु-पराभव
 किया और शत्रु-सेना के प्रतिकूल गये।

शुनंहुवेममघवानिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
 शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ ११ ॥ २५ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानिन्द्रम् । अस्मिन् । भरे ।
 नृतमम् । वाजसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु ।
 घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ २५ ॥

इयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ११ ॥

११. स्थूलकाय और धनी इन्द्र को बुलाते हैं। युद्ध के समय जब
 कि अन्न आदि को बाँटा जायगा, तब इन्द्र ही प्रधानतया अध्यक्षता करेंगे।
 अपने पक्ष की रक्षा के लिए वे युद्ध में उग्र मूर्ति धारण करते, शत्रुओं
 को मारते, वृत्रों का नाश करते और धन जीतते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

कदेत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं ऐन्द्रं कुत्सपुत्रोनाम्ना दुर्मित्रो गुणतः सुमित्रः यद्वा नाम्ना सु-
 मित्रो गुणतो दुर्मित्रः सऋषिः हरी यस्य सुयुजा वज्रं यश्चक्र इति द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशष-
 ट्केकादशके औष्णिहौ अंत्यात्रिष्टुप् आद्यागायत्रीवा अक्षरव्यूहेन पक्षान्तरे उष्णिक् शिष्टाभिः
 सर्वाभिः सप्तोष्णिहः । तथाचानुक्रान्तं—कदाकौत्सो दुर्मित्रो नामतः सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा-
 नाम्ना दुर्मित्रो गुणत औष्णिहं हरीवज्रं पिपीलिकमध्ये त्रिष्टुबंत्याद्यागायत्रीवेति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

कदावसोस्तोत्रं हर्यत आवश्मशारुध्वाः । दीर्घसुतं वाताप्याय ॥ १ ॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्यते । आ । अव । श्मशा ।
रुध्वा । वारिति वाः । दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

हेवसो वासयितरिन्द्र स्तोत्रमस्मत्कर्तृकं हर्यते कामयमानाय कामयमानं त्वां क्रियाग्र-
हणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी कदा कस्मिन्काले अवरुधत् अवरोत्स्यति अव-
रुध्यच कदा वाः वारयिष्यति तादृशकालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते रुधेर्लुङि हरि-
तोवेति चुरडादेशः वारिति वृणोतेर्ण्यन्ताल्लङि छान्दसः शपोलुक् छन्दस्युभयथेति तित्पार्धधा-
तुकत्वाणेरनिटोति णिलोपे हल्ङ्ङ्याभ्यइति तिलोपः । तत्र दृष्टान्तः—अश्रुते क्षेत्रमिति श्मशा
कुल्या लुप्तोपमेतत् यथा कुल्या इतस्तत उदकान्यवरुणद्धि अवरुध्यच वारयति तथेत्यर्थः ।
किमुद्दिश्यावरोधइति तत्राह दीर्घं सवनत्रयरूपेण आयतं सुतमभिषुतं सोमं प्रति किमर्थमि-
ति तदाह वाताप्याय वातेनाप्यते अधस्तान्निपात्यतइति वाताप्यमुदकं तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तুম स्तोत्राभिलाष करते हो। स्तोत्र किया गया है। वृष्टि
के लिए यथेष्ट सोम प्रस्तुत किया गया है। हमारे खेत की जल-प्रणाली
कब जल-पूर्ण होगी ?

अथ द्वितीया—

हरीयस्यसुयुजाविब्रतावेरर्वन्तानुशेपा ।

उभारजीनकेशिनापतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुयुजा । विब्रता । वेः । अर्वन्ता । अनु ।
शेपा । उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य हरी हरितवर्णावश्वौ सुयुजा सुयुजौ सुष्ठु नियोज्यौ सुशिक्षितावित्यर्थः
विब्रता व्रतमिति कर्मणाम विशिष्टकर्माणौ अर्वन्तौ अरणकुशलौ शेपा शेपौ शेपवन्तौ मत्व-
र्थोलुप्यते प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः उभा उभौ रजीन रजसी द्यावापृथिव्याविव यद्वा महान्तौ
रंजकौ सूर्याचन्द्रमसाविव केशिना केशिनौ प्रकाशमानौ केशवन्तौवा ईदृशावश्वौ हेइन्द्र य-
स्यते तव स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी त्वं दन् धनानि प्रयच्छन् अनुवेः स्तुतशस्त्रादीन्यनुका-

मयस्व दक्षिति ददातेः शतरि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातोलोपइटिवेत्याकारलोपः अ-
तएव श्त्वभावश्च ॥ २ ॥

२. उनके दो घोड़े सुशिक्षित हैं। वे अनेक कार्य करते हैं। वे दोनों
शुभ्र और केशवाले हैं। उनके स्वामी इन्द्र, दान करने के लिए आवें।

अप॒योरिन्द्रः॒ पाप॑ज॒आमर्तो॑नश॒श्रमा॒णोवि॑भी॒वान् ।

शुभे॒यद्यु॑युजेतवि॑षी॒वान् ॥ ३ ॥

अप॑ । योः । इन्द्रः । पाप॑जे । आ । मर्तः । न । श॒श्रमा॒णः ।

वि॒भी॒वान् । शुभे॑ । यत् । यु॒युजे॑ । तवि॑षी॒वान् ॥ ३ ॥

यइन्द्रः पापजे आ आइत्यनर्थकः पापाज्जायतइति पापजोवृत्रः तस्मिन् मर्तो न मनु-
ष्यइव शश्रमाणः तेन सह युद्धे आम्यन् विभीवान् विभ्यच्च भवति आम्यतेश्छन्दति लिट्
तस्य व्यत्ययेन कानच् सइन्द्रोयद्यदा तविषीवान् मरुद्भिर्बलैर्बलवान् युयुजे युज्यते संपद्यते
शुभे शोभार्थं तदानोमपयोः तस्य वृत्रस्यापयोः अपयोजिता भवति ॥ ३ ॥

३. शोभा के लिए जिस समय बली इन्द्र ने घोड़ों को जोता, उस
समय सारे पाप-फल दूर हुए, उस समय मनुष्य सुखी हुए।

सचा॒योरिन्द्र॑श्चर्क॒षाँउ॑पान॒सःस॑प॒र्यन् ।

न॒दयो॑र्वि॒व्रत॑योःशूर॒इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

सचा॑ । आ॒योः । इन्द्रः । चर्क॑षे । आ । उ॒पान॒सः । स॒प॒र्यन् ।

न॒दयोः । वि॒व्रत॑योः । शूरः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

आयोः मनुष्यनाभैतत् मनुष्यस्य स्तोतुः चर्कषे पुनःपुनर्विलेखनाय धनप्रदानायेत्यर्थः
सचासह दातव्यैर्धनैः सहितः यद्वा आयोः सचासहायभूतः उपानसः अनउपगतवान् अत्याद-
यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिसमासः अनसन्तान्पुंसकादिति समासान्तष्टच् आरूढरथइ-
त्यर्थः सपर्यन् धनैः स्तोतारं पूजयन् यद्वा व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः
उक्तगुणविशिष्टः सन् आआगच्छति उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । कीदृशइन्द्रः नदयोः
हेषाशब्दं कुर्वतोः विव्रतयोः विशिष्टकर्मणोरश्वयोः नियन्ताशूरोविक्रान्तः ॥ ४ ॥

४. मनुष्यों से पूजा पाकर इन्द्र ने सारे धनों को एकत्र कर डाला।
वे नाना कार्य करनेवाले और शब्दायमान दो घोड़े चलाने लगे।

अथ पञ्चमी-

अधियस्तस्थौ केशवन्ता व्यचस्वन्ता न पुष्ट्यै ।

वनोति शिप्राभ्यां शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥ २६ ॥

अधि । यः । तस्थौ । केशवन्ता । व्यचस्वन्ता । न । पुष्ट्यै ।

वनोति । शिप्राभ्याम् । शिप्रिणीवान् ॥ ५ ॥ २६ ॥

यइन्द्रः केशवन्ता केशिनौ व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्याप्तिमन्तौ नेत्यनर्थको निपातः ई-
दृशावश्वौ पुष्ट्यै पोषणाय यजमानस्यात्मनो वा अधितस्थौ अधितिष्ठति आगेहति अधिशीङ्-
स्थासां कर्मैतिकर्मणो धिकरणसंज्ञा । यद्वा नेति चार्थे तेन गुणौ समुच्चोयेते प्रशस्तकेशौ व्यचस्व-
न्तौ चेत्यर्थः सशिप्राभ्यां हनूभ्यां प्रशस्ताभ्यां शिप्रिणीवान् शिप्रवानिन्द्रः एकोमत्वर्थी यो नुवाद-
वनोति सोमान् याचते वनुयाचने यद्वा वनुष्यतिर्हन्तिकर्मां शत्रून् हिनस्ति ॥ ५ ॥

५. केशवाले और विशाल, दोनों घोड़ों पर चढ़कर, अपनी देह की
पुष्टि के लिए इन्द्र अपने सुघटित दोनों जबड़ों को चलाते हुए आहार
मांगने लगे ।

प्रास्तौ दृष्वौ जाऋष्वेभिस्तत्तक्षशूरः शवसा ।

ऋभुर्नक्तुभिर्मातरिश्वा ॥ ६ ॥

प्र । अस्तौत् । ऋष्वऽओजाः । ऋष्वेभिः । तत्तक्ष । शूरः ।

शवसा । ऋभुः । न । नक्तुऽभिः । मातरिश्वा ॥ ६ ॥

ऋष्वौजाः दर्शनीयबलो व्याप्तबलो वा ऋष्वेभिर्दर्शनीयैर्मरुद्भिः सह प्रास्तौव प्रस्तौ-
ति स्तुत्यादिकं सम्यक्कृतं मनेनेति प्रशंसति यद्वा कर्मणि कर्तृप्रत्ययः प्रकर्षेण स्तुतो भूव यइ-
न्द्रः शूरो विक्रान्तो मातरिश्वा वृष्टेर्निर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानः सन् शवसा बलेन नक्तुभिः
क्रियमाणैः कर्मभिः यद्वा नक्तुरिति प्रज्ञानाम बलेन प्रज्ञाभिश्च तत्तक्ष वृत्रवधादिकं चकार तत्र
दृष्टान्तः—ऋभुर्न ऋभवइव सुपांसुलुगिति जसः सुः आदेशः ऋभवो यथा कर्मभिः प्रज्ञाभि-
श्चानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र की शक्ति अतीव सुन्दर है। वे सुशोभन हैं। वे मरुतों
के साथ यजमान को साधुवाद करते हैं। वे अन्तरिक्ष में रहते हैं। जैसे
ऋभुओं ने कर्म-कौशल से रथ आदि का निर्माण किया है, वैसे ही वीर
इन्द्र ने अपने बल से अनेक वीर-कार्य किये हैं।

अथ सप्तमी—

वज्रं यश्चक्रे सुहनाय दस्यवे हिरीमशो हिरीमान् ।

अरुतहनु रद्भुतं न रजः ॥ ७ ॥

वज्रम् । यः । चक्रे । सुहनाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् ।

अरुतहनुः । अरुतम् । न । रजः ॥ ७ ॥

यइन्द्रः सुहनाय सुहनुनीयाय दस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय वज्रं प्रहरण-
साधनमायुधं चक्रे कृतवान् सत्वं वृजिना शिशीहीति उत्तरत्र संबन्धः । कीदृशइन्द्रः हिरीमशः
हरितश्मश्रुः पृषोदरादिः हिरीमान् हरिताश्वोहरितवर्णोवा अरुतहनुः अबाधितहनुः किमिव
अरुतं न रजः अरुतमिति महत्ताम् रजइति रंजकमन्तरिक्षमुच्यते महदन्तरिक्षमिव तद्यथा
अन्यैरबाध्यं भवति तद्वत् ॥ ७ ॥

७ दस्यु का वध करने के लिए उन्होंने वज्र प्रस्तुत किया था । उनके
श्मश्रु (दाढ़ी-मूँछ) हरितवर्ण हैं । उनके घोड़े भी हरितवर्ण हैं । उनके
जबड़े सुन्दर हैं । वे आकाश के समान विशाल हैं ।

अवनो वृजिना शिशीह्यृचा वनेमनृचः ।

ना ब्रह्मा यज्ञं ऋधक् जोषति त्वे ॥ ८ ॥

अव । नृः । वृजिना । शिशीहि । ऋचा । वनेम । अनृचः ।

न । अब्रह्मा । यज्ञः । ऋधक् । जोषति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हेइन्द्र नोस्माकं वृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि अवशिशीहि अत्यर्थं तनूकुरु
विनाशयेत्यर्थः वयंच ऋचा स्तुत्या साधनेन अनृचः अस्तुतिकान् अयजमानान् वनेम हिंसाम
अब्रह्मा ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं स्तुतिविरहितो यज्ञं ऋधक् सस्तुतिकाद्यज्ञात्पृथग्भूतस्त्वेत्वयि न जोष-
ति न सेवते त्वां न प्रीणयतीत्यर्थः । जुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शप् परस्मैपदंच ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, हमारे सारे पापों को विनष्ट करो । हम ऋचाओं के प्रभाव से
ऋकूशून्य व्यक्तियों का वध कर सकें । जिस यज्ञ ने स्तुति का संसर्ग नहीं
है, वह कभी भी स्तोत्रवाले यज्ञ के समान तुम्हें प्रीतिप्रद नहीं होता ।

अथ नवमी—

उर्ध्वायत्ते त्रेतिनीभूयज्ञस्य धूर्धुसघ्नम् ।

मजूर्नावृत्तयशसं सचायोः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धूःसु । सद्मन् ।
सज्जूः । नावम् । स्वयंशसम् । सचा । आयोः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेतव स्वभूतात्रेतिनी त्रेताग्नित्रयं यद्वा त्रेतिनी क्रिया सा यद्यदा ऊर्ध्वा उन्नता प्र-
वृत्ता भूदभूत् ययोगादनिघातः कुत्र स्थानइति यज्ञस्य यागस्य सद्मन् सद्मने केष्विति धूर्षु
कर्मणां वोढ्वृत्तिक्षु तदानीं सजूः यजमानेन मरुद्भिर्वा सह प्रीयमाणः सन् आयोर्मनुष्यस्य
यजमानस्य सचा सह तेन साकं स्वयंशसं स्वायत्तयशस्कं यशः साधनं नावं तरणसाधनं त-
रार्थं आरोहसीतिशेषः एकमेव रथं यज्ञं यजमानआरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधक-
मारोहसीत्यर्थः । यद्वा नावं रथं स्वयंशसं आयोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सजूस्तेन सह
प्रीयमाणआरोहेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. जिस समय यज्ञभार-वाहक ऋत्विकों ने यज्ञ-नृह में कार्यारम्भ
क्रिया, उस समय तुम यजमान के साथ एक नौका पर चढ़कर यजमान
को तारो।

श्रियेतेपृश्निरुपसेचनीभूच्छ्रियेदर्विररेपाः ।

ययास्वेपात्रेसिञ्चसउत् ॥ १० ॥

श्रिये । ते । पृश्निः । उपसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्विः ।

अरेपाः । यया । स्वे । पात्रे । सिञ्चसे । उत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र तेतव संबन्धिनः सोमस्य श्रिये श्रयणाय पृश्निःगौःपृश्निवर्णाउपसेचनी पयसां दो
ग्धी भूत् भवतु तथा दर्विररणिररेपाः अपापासती तेश्रिये हविषः श्रयणायभूत्भवतु यया दर्व्या
न्वेस्वकीये पात्रे पानसाधने मुखे उत्तिचसे उपर्याकृष्य पिबसि साश्रियेभृदिति संबन्धः ॥ १० ॥

१०. दूधवाली गाय तुम्हारे मङ्गल के लिए हो। जिस पात्र के द्वारा
तुम अपने पात्र में मधु ले लेते हो, वह दर्वी (पात्र-विशेष) निर्मल और
कल्याणकर हो।

शतंवायदसुर्यप्रतित्वासुमित्रइत्थास्तौदुर्मित्रइत्थास्तौत् ।

आवोयदस्युहृत्यैकुत्सपुत्रंप्रावोयदस्युहृत्यैकुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥ २७ ॥

शतम् । वा । यत् । असुर्य । प्रति । त्वा । सुमित्रः । इत्था ।

अस्तौत् । दुःमित्रः । इत्था । अस्तौत् । आवः । यत् । दस्युहृत्यै ।

कुत्सपुत्रम् । प्र । आवः । यत् । दस्युहृत्यै । कुत्सवत्सम् ॥ ११ ॥ २७ ॥

हेअसुर्यं बलवन्निन्द्र वध्यत्वेनासुरसंबन्धित्वात् त्वा त्वां प्रति शतं वा शतसंख्याकं धनं वाशब्देनापरिमितं धनंवा यद्यदा कामितवानित्यर्थः यद्यदाच दस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुवधे कुत्सपुत्रं दुर्मित्रं आवः रक्षितवानसि तथा कुत्सवत्सं कुत्सपुत्रं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि अवरक्षणादौ लङि आडजादीनामित्याडागमः पादादित्वादनिघातः पुनरुक्तिरादरार्था । तदानीं सुमित्रो नाम्ना इत्थमस्तौव तथा दुर्मित्रो गुणत इत्थमस्तौव तद्विपरीतं वा द्रष्टव्यं सुमित्रो नाम्ना दुर्मित्रो गुणत इति कात्यायनेन तथोक्तेः । स इत्था इत्थमनेन कृतप्रकारेणास्तौव अस्तावीव इत्थास्तौविति द्विरुक्तिः स्तुतिसमाप्त्यर्था ॥ ११ ॥

११. बली इन्द्र, तुम्हारे लिए इस प्रकार से सुमित्र ने एक सौ स्तोत्र पढ़े—दुर्मित्र ने भी स्तुति की; क्योंकि तुमने दस्यु-हत्या के समय कुत्स-पुत्र की रक्षा की है।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योखिलं जगत् । निर्ममे तमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥१॥

अष्टमे पंचमाध्यायं व्याख्याय श्रुतिकोविदः । सायणार्यस्ततोध्यायं षष्ठं च व्याचिकीर्षति ॥२॥

तत्र उभाउनूनमित्येकादशर्वं आद्यं अनुवाकापेक्षया सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभं अश्विदेवत्यं कश्यपपुत्रोभूतांशोनामऋषिः । तथाचानुक्रम्यते—उभौ भूतांशः काश्यपआश्विनमिति । असो-
र्यामेच्छावाकातिरिक्तोक्ते एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—उभाउनूनं दैव्याहोतारामथमापुरोहितेति
परिधानीयेति ।

तत्र प्रथमा—

ॐ उभाउनूनंतदिदर्थयेथेवितन्वाथेधियोवस्त्रापसेव ।

सध्रीचीनायातवेप्रेमंजीगःसुदिनैवपृक्षआतंसयेथे ॥ १ ॥

उभौ । ॐ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति । वि ।

तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसांइव । सध्रीचीना । यातवे ।

प्र । इम् । अजीगरिति । सुदिनांइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥१॥

हे अश्विनौ उभौ युवां नूनमिदानीं तद्विद अस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमे-
व अर्थयेथे प्रार्थयथः । अर्थयाज्यायां चौरादिकः अनुदात्तेव । उःपूरणः संप्राप्त्यर्थं च धियः
कर्माणि स्तुतीर्वा पितन्वाथे विस्तारयथः । तनुविस्तारे तानादिकः । तत्र दृष्टान्तः—अपसेव अ-
पसा अपस्विनौ कुर्विदौ यथा वस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः अपःशब्दान्मत्वर्थीयोविनिः तस्यब-
हुलंछन्दसीतिलुक् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । उभयत्रसुपआकारः ईमयं यजमानः सध्रीची-
ना सध्रीचीनौ सहांचनौ युवां सहपूर्वांदंचतेः किनि सहस्य सध्रिरितिसध्यादेशः । विभाषां-
चेरदिक्स्त्रियामितिवः सुपआजादेशः तौ यातवे तुमर्थेतवेनप्रत्यर्थः अभिमतप्राप्त्यर्थं प्राजोगः
प्रकर्षेण स्तौति । यद्वा युवां प्रति स्तुतीरुद्धिरति गृशब्दे गृनिगरणेवा एताभ्यांलुङि बहुलंछ-
न्दसीति विकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं दीर्घश्छान्दसः गुणेकृते हल्लुङ्यादिना

तिलोपः । किंच सुदिनेव सुदिनेषु अन्नानि यथा अलंकुर्वन्ति यद्वा सुदिना सुदिनौ अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वन्नौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वरश्मिभिर्यथा अन्नान्यलंकुरुतः तद्वत् युवां पृक्षः अन्ननामैतत् भोक्तृभिः संपृच्यंते इति पृक्षोन्नानि आतंसयेथे समन्तादलंकुरुथः । तसिभूषअलंकारे तौदादिकः ॥ १ ॥

१. अञ्चिद्वय, तुम दोनों हमारी आहुति के अभिलाषी हो रहे हो। जैसे-जैसे तन्तुवाय वस्त्र का विस्तार करता हूँ, वैसे ही तुम लोग हमारे स्तोत्र का विस्तार कर देते हो। यह यजमान यह कहकर भली भाँति तुम लोगों की स्तुति करता हूँ कि, तुम लोग एक साथ आते हो। चन्द्र-सूर्य के समान तुम लोग खाद्य द्रव्य को आलोकित करके बैठे हो।

उष्टारैव फर्वरेषु श्रयेथे प्रायोगेव श्वाच्याशासुरेथः ।

दूतेव हिष्ठोयशसा जनेषु मापस्थानं महिषेवावपानात् ॥ २ ॥

उष्टारा इव । फर्वरेषु । श्रयेथे इति । प्रायोगा इव । श्वाच्या ।

शासुः । आ । इयः । दूता इव । हि । स्थः । यशसा । जनेषु ।

मा । अप । स्थातम् । महिषा इव । अवपानात् ॥ २ ॥

उष्टारं उष्टः कामयेते गन्तव्यं देशमिति उष्टारौ प्रासंगस्य वोढारावनद्वाहाविव वशकान्तावित्यस्मात् तृचिछान्दसं संप्रसारणं इडभावश्च तौ यथा संपूर्णघासेषु संचरतः तद्वत् फर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितुषु जनेषु श्रयेथे तत्स्वीकरणार्थं आश्रयथः । फर्वतिः पूरणार्थः । अस्मादौणादिकोरन्प्रत्ययः । प्रायोगेव प्रायोगौ प्रयोक्तव्यावनद्वाहाविव प्रपूर्वाद्युजेः कर्मणि घञि उपसर्गस्य दीर्घः थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । तौ यथा श्वाच्या श्वाच्यौ शु क्षिप्रं अतनं श्वात्रं तत्र साधूभवतः तद्वत् यद्वा युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वौ इव श्वाच्यौ श्वात्रमिति घननाम तत्रभवौ घनस्य साधकावित्यर्थः । तौ युवां शासुः शंसितुः स्तोतुः स्तुतिं प्रति एथः आगच्छथः इण्गतौ आदादिकः दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमौ दूतौ जनपदेषु यशस्विनौ भवतः तद्वत् जनेषु स्तोतृषु यशसा यशस्विनौ स्थोहि भवथः खलु । अस्तेर्लटिरूपं हियोगादनिघातः महिषेव महिषाविव यथा श्रान्तौ महिषौ अवपानात् पीयते स्मिति पानं हृदादि अधिकरणेत्युद् पानमेवावपानं सन्निरुद्धात् पानात् नापगच्छतः तद्वत् युवां अस्मदीयाद्धविषः स्तोत्राच्च मापस्थानं मापकम्य तिष्ठतं तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेति सिचोलुक् नमाङ्योगे इत्यङागमाभावः ॥ २ ॥

२. जैसे दो बैल गोचर-भूनि में विचरण करते हैं, वैसे ही तुम लोग यज्ञ-दान-समर्थ व्यक्ति के पास जाते हो। रथ में जोते दो वृषों वा अश्वों के समान घन-दान के लिए तुम लोग स्तोता के पास आया करते हो। दूत के समान तुम लोग लोगों के पास यशस्वी बनो। जैसे दो महिष जल-पान-स्थान से नहीं हटते, वैसे ही तुम लोग भी सोमपान से नहीं हटना।

अथ तृतीया—

साकंयुजाशकुनस्यैवपक्षापश्वेवचित्रायजुरागमिष्टम् ।
अग्निरिवदेवयोर्दीदिवासापरिज्मानेवयजथःपुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकंयुजा । शकुनस्यैव । पक्षा । पश्वैव । चित्रा । यजुः ।
आ । गमिष्टम् । अग्निः । देवयोः । दीदिवासा ।
परिज्माना । यजथः । पुरुत्रा ॥ ३ ॥

शकुनस्येव पक्षिणइव यथा पक्षिणः पक्षा पक्षौ संहत्यवर्तमानौ तद्वत् साकंयुजा साकं
युजौ सहावियुज्यवर्तमानौ भवथः । युजेः सत्सुद्विषेत्यादिना क्रिप् पश्वेव पशूइव । सुपआकारः।
तौ यथा चायनीयौ तद्वत् चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां यजुः यजनौ अस्मदीयो आगमिष्टं
आगच्छतं । यजेरौणादिकोभावेऽसिन् प्रत्ययः । गमिष्टं गमेर्लेटि सिबहुलं लेटीतिसिप् सिप-
आर्धधातुकत्वाद्गमेरिद् परस्मैपदेष्वितीडागमः । देवयोः देवानिच्छतोयजमानस्य यज्ञेअग्निरिव
अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते तद्वत् दीदिवासा दीदिवांसौ स्तुतिभिः दीप्तौभवथः दी-
व्यतेः कसौ वस्वेकाजादिति नियमादिङभावः वलिलोपे तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घः । परि-
ज्मानेव परिज्मानाविव परितः अजतोगच्छतः कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यूइव स्थि-
तौ युवां पुरुत्रा बहुषु देशेषु यजथः देवान्पूजयथः । अश्विनावध्वर्यू इत्याम्नानां । यद्वा परि-
ज्मानेव परितोगन्तारौ पुरोवा पश्चाद्वा तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः य-
जदेवपूजासंगतिकरणदानेषु पुरुत्रा देवमनुष्येष्वित्यादिना त्रप्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. जैसे पक्षी के दो पंख आपस में मिले रहते हैं, वैसे ही तुम लोग
भी परस्पर मिले हुए हो। दो अद्भुत पशुओं के समान इस यज्ञ में आये
हो। यज्ञ-कर्त्ता अग्नि के समान तुम लोग दीप्तिवाले हो। सर्वत्रविहारी
दो पुरोहितों के समान तुम लोग नाना स्थानों में देव-पूजा किया
करते हो।

अथ चतुर्थी—

आपीवोअस्मेपितरैवपुत्रोग्रेवरुचानुपतीवतुयै ।
इर्येवपुष्ट्यैकिरणेवभुज्यैश्रुष्टीवानेवहवमागमिष्टम् ॥ ४ ॥

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितरा इव । पुत्रा । उग्रा इव ।
 रुचा । नृपती इवेति नृपती इव । तुर्यै । इर्या इव । पुष्ट्यै ।
 किरणा इव । भुज्यै । श्रुष्टीवाना इव । हवम् । आ । गमिष्टम् ॥ ४ ॥

अस्मे अस्माकं वीर्याणां पूजायां बहवचनं आपी प्राप्तौ बन्धुभूतौ भवथः । पितरेव पित-
 राविव यथात्र पितरौ प्रति पुत्रा पुत्रौ बन्धुभूतौ भवतः तद्वत् । यद्वा पुत्रा षष्ठ्या आकारः । पु-
 त्राणां पितरौ बन्धू तथा उग्रेव उग्राविव यथा उग्रौ स्वतेजसा उदूर्णौ अश्यादित्यौ यथारु-
 चा रोचमानौ भवतः तद्वत् रुचा दीप्त्या युक्तौ रोचतेर्भावेऽपि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 यद्वा रुचा आरोचमानौ भवथः रोचतेरिगुपधलक्षणः कः सुप आकारः नृपतीव यथा नृणां
 पालयितरौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतस्तद्वत् तुर्यै कर्मार्थं त्वरमाणायै सं-
 भ्रमवत्यै जनतायै युवां अभीष्टदातृत्वेन भवथः । तुरत्वरणे इगुपधात्किदितोत्प्रत्ययः । रुदि-
 कारादकिन इतिङ् उदात्तयणो हलपूर्वा इति विभक्तेरुदात्तत्वं । इर्येव इर्याविव इरा अञ्चं तत्र-
 भवौ भवार्थेयत् अञ्चवन्तावाढ्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः तद्वत् युवां पुष्ट्यै धनादिदा-
 नेनास्माकं परितोषणाय भवथः । किरणेव किरणाविव यथा आग्नेयादित्यकिरणौ सर्वेषां प्र-
 काशनादिद्वारेण भोगाय भवतः । तद्वत् भुज्यै स्तोतृणां परिभोगाय भवथः । श्रुष्टीवानेव श्रु-
 ष्टिवन्ताविव श्रुष्टीति क्षिप्रनाम मत्वर्थीयो वनिष् तद्वन्तावश्वौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रगच्छत
 तद्वत् यद्वा श्रुष्टीवानेव श्रुष्टीति सुखनाम तद्वन्तौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां हव-
 मस्मदीयमाह्वानं प्रत्यागमिष्टं आगच्छतं । हवं भावेन उपसर्गस्येति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥ ४ ॥

४. जैसे माता-पिता पुत्र के प्रति आसक्त रहते हैं, वैसे ही तुम लोग
 हमारे प्रति होओ । तुम लोग अग्नि और सूर्य के समान दीप्तिशील होओ,
 राजा के समान क्षिप्रकारी होओ, धनी व्यक्ति के समान उपकारी होओ
 और सूर्य-किरणों के समान आलोक देते हुए लोगों के सुख-भोग के अनु-
 कूल होओ । सुखी मनुष्य के समान इस यज्ञ में पधारो ।

अथ पंचमी-

वंसंगेव पूषर्या शिम्बाता मित्रेव ऋता शतरा शतपन्ता ।
 वाजेवोच्चावयंसा घर्म्येष्टामेषेवेषासपर्या इपूरीषा ॥ ५ ॥ १ ॥

वंसंगा इव । पूषर्या । शिम्बाता । मित्रा इव । ऋता । शतरा ।
 शतपन्ता । वाजा इव । उच्चा । वयंसा । घर्म्ये इस्था ।
 मेषा इव । इषा । सपर्या । पुरीषा ॥ ५ ॥ १ ॥

वंसगेव वंसगाविव वननीयगमनौ वृषभाविव तौ यथा पूषर्या पूषर्यौ पूषणेभवौ पु
ष्टावयवावित्यर्थः । तद्वद्युवां स्फोतांगावयवौ पुषपुष्टौ अस्मादौणादिकोभावेअरन्प्रत्ययः । तं
दन्ताद्भावे छन्दसोतियत् तत्स्वरितः तथा शिवाता शिवातौ सुखनामैतव शिबेन दुःखानां तन्
करणेन हेतुनातितं व्याप्तमिति शिञ्निशाने अस्मात्शिबमिति बाहुलकात्प्रत्ययोमुक्च निपा
त्यते अततेः कर्मणिघञ् सुपआलादेशः सुखकरौभवथः । मित्रेव मित्राविव मित्रशब्देन वरुणो
प्युपलक्ष्यते सहावस्थितमित्रावरुणाविव ऋता ऋतौ सत्यभूतौ तद्वद्यथार्थदर्शिनौ भवथः तथा
शतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि रायोधनानिययोः सन्ति तौ तथोक्तौ सुपोडादेशः । यद्वा
शतमनेकमिन्द्रियप्रसादादि रातिददातीति शतरासुखं तेन तद्वन्तौ शातपन्ता शातपन्तौ तीक्ष्ण
स्तुतिकौ शातं तीक्ष्णं पन्तं पनतेर्बाहुलकात्तन् यद्वा शातपन्ता शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्त्य
ते स्तूयतइति शातपन्तंसुखं शोतनूकरणे निष्ठा । पनतेस्तन् तेन युवां सुखवन्तौ भवथः । य
द्यपि शिवाता शतरा शातपन्तेति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेपि अश्विनोः सुखक
रत्वस्य विवक्षितत्वेन विषयभेदादपौनरुक्त्यम् । वाजेव वाजाविव यथा अश्वौ घासादिना उच्च
तौ संपूर्णावयवौ तद्वत् वयसा हवीरूपेणाच्चेन हेतुना उच्चैर्वर्तमानौ पुष्टावित्यर्थः । उच्चा उ
च्चैःशब्दात् सुपोडादेशः डित्वाट्टिलोपः घर्म्येष्टा घर्मस्थौ घर्मदीप्तमन्तरिक्षं तत्संबन्धिनिदेशे
सूर्याचन्द्रमसोरूपेणावस्थितौ भवतः । सूर्यचन्द्रमसावितिर्यास्कः । यद्वा घर्मं प्रवर्ग्ये भवं घर्म्यं
हविः तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः तिष्ठतेरन्येभ्योपिटृश्यन्तइतिविच् तत्पुरुषेष्ठतिवहुलमिति
पूर्वपदस्यसप्तम्याअलुक् मेषेव मेषाविव तौ यथा अच्चेन परिचरणीयौ तद्वत् युवां इषा हवी
रूपेण अच्चेन सपर्या सपर्यौ परिचरणीयौ भवथः । सपरशब्दः कंड्वादिः सपर्यतिः परिचरण
कर्मा । पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतृणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । पु
रीषं पुष्पातेः पोषयतेर्वैतिर्यास्कः ॥ ५ ॥

५. सुन्दर गतिवाले दो वृषों के समान तुम लोग हृष्ट-पुष्ट और
सुदृश्य हो तथा मित्र और वरुण के समान तुम लोग यथार्थदर्शी, वदान्य
और दुःख-ह्रास-पूर्वक, स्तुति प्राप्त करते हो। दो घोड़ों के समान तुम
लोग खाकर मोटे-तगड़े हो गये हो। तुम लोग प्रकाशमय आकाश में
रहते हो। भेड़ों के समान तुम लोग यथेष्ट भोजनादि करके सुघटित
अङ्ग-प्रत्यङ्गवाले हुए हो।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

सृण्वेवजर्भरीतुर्फरीतूनैतोशेवतुर्फरीपफरीका ।

उदन्यजेवजेमनामदेरूतामेजराय्वजरमरायु ॥ ६ ॥

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव ।
 तुर्फरी इति । पर्फरीका । उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरू इति ।
 ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

सृण्येव सृण्याविव सृणिरंकुशः तत्रसाधुरिति यत् अंकुशाहौ मत्तगजाविव जर्भरी गात्रविनामं कुर्वन्तौ जृभीगात्रविनामे अस्मादौणादिकोरिप्रत्ययः यद्वा सृण्येव सृणिर्द्विविधा मत्तगजस्य एकत्रावस्थापयित्री एका अपरा बाधयित्री सर्वेः किञ्चेति औणादिकोनिप्रत्ययः कित्वादगुणः छुदिकारादकिनइतिङोष् सुपआकारः उदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितः । तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारौ एकत्रैवावस्थापकौ तथा तुर्फरी तुर्फरोतारौ शत्रूणां हन्तारौ जर्भरी भर्तेर्यङ्लु-गन्तादौणादिकईप्रत्ययः अफ्यासस्यजकारश्छान्दसः टुफटुफर्हिंसायां अस्मात् तृजन्तस्यतुर्फरीतारावित्यस्य षष्ठोदरादित्वाद्वर्णविकारः । यद्वा अस्माद्वाहुलकादौणादिकः अरोनुप्रत्ययः । उक्त्वं अत्रनिरुक्ते—द्विविधासृणिर्भवति भर्ताच हन्ताच तथाश्विनौ चापिभर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यस्य तुर्फरीतू हन्तारावित्यादि । नैतोशेव नितोशतिर्वधकर्मा नितोशयतीतिनितोशः तस्यापत्यं नैतोशः ताविव तुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ टुफतिर्हिंसार्थः । अस्मादौणादिकोरिप्रत्ययः उक्त्वं पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ जिफलाविशरणे अस्मात्पर्फरीकादयश्चेति ई-कप्रत्ययान्तोनिपात्यते । यद्वा स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ । पूपालनपूरणयोः अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वनिपात्यते पर्वतेः पूरणार्थाद्वा उदन्यजेव उदन्यजेइव उदकेभवमुदन्यं प-इजोमासित्यादिना अशस्मभृतिष्वपि उदन्यादेशः तत्रजाताविव निर्मलौ कान्तियुक्तावित्यर्थः । जेमना जेमनौ जयशीलौ जयतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइति मनिन् दीर्घाभावश्छान्दसः । मदेरू बलाविशयेनमत्तौ स्तुत्यौवा ता तौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ युवां मे मदीयं जरायु जरायुजं अतए-व मरायु मरणशीलं शरीरं अजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतं । नञोजरमरमित्रमृताइति नञउत्तरस्यजरशब्दस्य आद्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥

६. हाथी को रोकनेवाले और मारनेवाले अंकुशों के समान तुम लोग रोकनेवाले वा भरण करनेवाले (जर्भरि) और हन्ता (तुर्फरि) हो। हन्ता (नैतोश) के समान तुम लोग शत्रुओं के मारनेवाले हो; इसी लिए तुम लोगों को शत्रु-विदारक (फर्फरी का) अथवा यजमान-मालक कहा गया है। तुम लोग ऐसे निर्मल हो, मानो जल में उत्पन्न हुए हो, तुम लोग बली और विलयी हो। मेरी मरण-धर्मशाल देह को फिर बौध्न दो।

पञ्चेवचर्चरंजारंमरायुक्षन्नेवार्थेषुनर्तरीथउग्रा ।

ऋभूनापत्वरमञ्जारवरञ्जुर्वायुर्नपर्फरक्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

प्रज्जाऽइव । चर्चरम् । जारम् । मरायुं । क्षन्तऽइव । अर्थेषु ।
तर्तरीथः । उग्रा । ऋभू इति । न । आपत् । खरमज्जा । खरऽज्जुः ।
वायुः । न । पर्फरत् । क्षयत् । रयीणाम् ॥ ७ ॥

हे उग्रा उग्रौ उद्गूर्णतेजस्कौ अश्विनौ पञ्चैव पञ्चाविव प्रार्जितबलौ वीराविवस्थितौ
यद्वा पञ्चैव जिज्ञिअभिभवे पादाभ्यामभिभवन्तौ समर्थाविवस्थितौ युवां चर्चरं चरणशीलं जा-
रं जरायुक्तं अतएव मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरं अर्थेषु गन्तव्येषु तरीतव्येष्वपादादिषु क्ष-
न्नेव उदकनामैतत् उदकमिव तर्तरीथः अत्यन्तं तारयथः । तृप्पवनतरणयोः यङ्लुगन्ताल्ल-
टि छन्दस्युभयथेति थासआर्धधातुकत्वेनेडागमः वृतावेतिदीर्घः ऋभून् ऋभूव दाष्टान्तिक-
साम्यादत्रद्विवचनं ऋभूयथा स्वनिर्मितोरथआपत् तद्वत् खरमज्जा खरं तीक्ष्णं मज्जयितारौ
शोधयितारौ अत्यन्तं शुद्धबलावित्यर्थः टुमस्जोशुद्धौ अस्मादौणादिकोरप्रत्ययः तादृशौ युवां
खरज्जुः तीक्ष्णगतिः अतिशयेन वेगवान् ऋभुभिर्दत्तोरथोयुवां आपत् आमोत् आपूव्यामौ
ल्लदित्वात्त्वेरङ् सरथः वायुरिव पर्फरत् सर्वत्रआपूरयत् सर्वत्रव्याप्तवानित्यर्थः फर्वपूरणे अस्मा-
ल्लेदि बहुलंछन्दसीति शपःश्लुः अभ्यासस्य रुगागमः वलोपश्च लेटोडाटावित्यङागमः ततः सं-
रथः रयीणां धनानां धनानिक्षयत् शत्रुभ्यआगमयत् क्षिनिवासगत्योः अस्मादन्तर्णीतण्य-
र्थात् लेट्यङागमः । यद्वा क्षयतिरैश्वर्यकर्मा धनानामीष्टे छान्दसमनुदात्तत्वं ॥ ७ ॥

७. तीव्र बली अश्विद्वय, जैसे दोघं चरणजाला व्यक्ति दूसरे को
जल से पार कर देता है, वैसे ही तुम लोग मेरी मरण-बन्धनशील देह को
विपत्ति से पार करके अभिलषित विषय में ले चलो । ऋभु के सन्तान
तुमने अत्यन्त संस्कृत रथ पाया है । वह शीघ्रगान्धी रथ वायु के समान
उड़कर शत्रु का धन ले आया है ।

अथाष्टमी—

घर्मैवमधुजठरैसनेरूभगेवितातुर्फरीफारिवारम् ।
पतरैवचचराचन्द्रनिर्णिङ्गनंक्रद्गामनन्याइनजग्मी ॥ ८ ॥

घर्माऽइव । मधु । जठरै । सनेरू इति । भगेऽअविता । तुर्फरी इति ।
फारिवा । अरम् । पतराऽइव । चचरा । चन्द्रनिर्निक् ।
मनःऽक्रद्गाम । मनन्या । न । जग्मी इति ॥ ८ ॥

घर्मैव घर्माविव महावीराविव जठरै स्वोदरे मधु मधुनः षष्ठ्यालुक् घृतस्य सनेरू संभ-
कारौ वनषणसंभक्तौ अस्मादौणादिकेरुप्रत्ययः भगेविता भगोघनं तद्विषयरक्षणयुक्तौ अवते-

भावेक्तः तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति बहुलवचनाद्बहुव्रीहावप्यलुक् । यद्वा अवतेस्तृजन्तस्य सुपो-
डादेशः स्वरश्छान्दसः । अरमलं तुर्फरी शत्रूणां हिंसितारौ अतएव फारिवा फारिरायुधं तद्वन्तौ
भवथः । स्फुरतिर्वधकर्मा अस्मात् णिचिचिस्फुरोर्णाविति आत्वं तदन्तादिप्रत्ययः सकारलोप-
श्छान्दसः । छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थी योवनिप् । सुपोडादेशः पतरेव पतराविव पतनशीलौ
पक्षिणाविव चचरा संचरन्तौ चन्द्रनिर्णिक् निर्निगितिरूपनाम सुपोलुक् चन्द्रनिर्णिजौ चन्द्रस-
दृशरूपयुक्तौ यद्वा चन्द्रमाह्लादकं रूपं ययोस्तौ वर्तेते मनःकंगा मनसा प्रसाधनं ययोस्तौ कंज-
तिः प्रसाधनकर्मा । अस्माद्भावे चञ् बहुव्रीहिस्वरः मनन्यान मनन्यौ यथा मनने साधूस्तुत्या-
वित्यर्थः । मननशब्दात् तत्र साधुरिति यत् तित्स्वरितः तादृशाविव जग्मी यज्ञं प्रत्यागमनशीलौ
भवतः गमेराद्गमहनइति किञ्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. महावीर के समान तुम लोग अपने पेट में दूत गिरा लो । तुम
लोग धन के रक्षक और अस्त्र लेकर शत्रुओं के वध-कर्त्ता हो । तुम लोग
पक्षी के समान सुन्दर और सर्वत्र विहारी हो । इच्छा करने के साथ ही
तुम लोग भूषित होते हो और स्तोत्र के लिए यज्ञ में आते हो ।

बृहन्तेव गंभरेषु प्रतिष्ठां पादेव गाधन्तरते विदाथः ।

कर्णेव शासुरनुहिस्मराथो शेव नो भजतं चित्रममः ॥ ९ ॥

बृहन्तां इव । गंभरेषु । प्रतिस्थां । पादां इव । गाधम् ।

तरते । विदाथः । कर्णां इव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः ।

अंशां इव । नः । भजतम् । चित्रम् । अमः ॥ ९ ॥

बृहन्तेव बृहन्ताविव प्रांशु पुरुषौ यथा गंभरेषु गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विंदतस्तद्वत् गंभरे-
षु गंभीरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु प्रतिष्ठां अवस्थितिमासदं युवां विदाथः जानीथः । पादेव पा-
दाविव यथा तरते षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तरतः पुरुषस्य पादौ यथा गाधजलं विदाथः तद्वत् युवां तो-
येषु जलेषु गाधं विदाथः जानीथः विदज्ञाने लेट्याडागमः कर्णेव यथा कर्णौ उक्तं शब्दं विदतुः
तद्वत् युवां शासुः शासितारं स्तुतिं कुर्वाणं जनं अनुहिस्मराथः अनुकूलं जानीथः खलु । स्मर-
तेर्लेट्याडागमः हियो गाद निघातः अधीगर्थदये शां कर्मणीति शासुरित्यस्य षष्ठी अंशेव अंशाविव
यथा वयवौ तद्वन्तौ यज्ञं भजेते तद्वत् युवां नोऽस्मदीयं चित्रं चायनीयं अमः कर्म भजतं आश्र-
यतं अमः आपृव्यासौ अस्मादापः कर्माख्यायां ह्रस्वोऽनुच्चेति असुन् तत्संनियोगेन ह्रस्वोऽनुडागम-
श्च नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ ९ ॥

९. जैसे लम्बे पैर रहने पर, गन्भीर जल के पार होने के समय,
आश्रय मिलता है, वैसे ही तुम लोग आश्रय दो । तुम लोग, दोनों कानों
के समान, स्तोता की स्तुति को, ध्यान में, सुनते हो । दो यज्ञाङ्गों के
समान हमारे इस विचित्र यज्ञ में पधारो ।

अथ दशमी—

आरङ्गरेवमध्वेरयेथेसारधेवगविनीचीनवारे ।

कीनारेवस्वेदमासिष्विदानाक्षामैवोर्जासूयवसात्संचेथे ॥ १० ॥

आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि ।

नीचीनवारे । कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिष्विदाना ।

क्षामऽइव । ऊर्जा । सूयवसऽअत् । सचथे इति ॥ १० ॥

आरंगरेव गृशब्दे अस्मान्नावेकदोरप् अरमलं पर्याप्तं गरः शब्दनं तस्य संबन्धिनौ त-
स्येदमित्यण् शब्दवन्तौ मेघाविव यथा मधु जलं प्रेरयतः तद्वत् युवां एरयेथे प्रेरयथः । ईर-
प्रेरणे चौरादिकः सारधेव सारघाविव सरघा मधुमक्षिका सरधैव सारघा प्रज्ञादित्वादण् तेय-
था नीचीनवारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः तद्वत् । युवां नीचीनवारे न्यग्भूतद्वारे गवि
गोरूधसि क्षीरं प्रक्षिपथः । कीनारेव कीनाराविव कुत्सितमनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतस्त-
द्वत्स्वेदं स्विद्यमानं जलमासिष्विदाना आसमन्तात्स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ भवथः । णिष्विदा
गात्रप्रक्षरणे अनुदात्तेत् तस्माच्छान्दसेलिटि कानजादेशः । क्षामेव क्षैजैषैक्षये अस्मादातोम-
निन् । ह्रस्वश्चान्दसः क्षामा क्षीणागौः सुयवसात् अदेःक्लिप् शोभनं यवसं वांसादिकं भक्ष-
यन्ती क्षीररूपेणानेन समवेताभवति तद्वत् युवां ऊर्जा हवीरूपेणानेन सचेथे संगच्छे-
थे । षचसमवाये ॥ १० ॥

१०. जैसे जलनेवाली दो मधुमक्खियां मधु के छाते में मधु का
सेचन करती हैं, वैसे ही तुम लोग गाय के स्तन में मधुतुल्य दुग्ध का संचार
कर दो । जैसे श्रमजीवी श्रम करके पसीने से तर हो जाता है, वैसे ही तुम
लोग भी स्वेदवाले होकर जल-सेचन करो । जैसे दुर्बल गाय गोचर-भूमि
में जाकर अपना आहार पाती है, वैसे ही तुम लोग भी यज्ञ में आकर
आहार पाते हो ।

क्रुध्यामस्तोमंसनुयामवाजमानोमन्त्रंसरथेहोपयातम् ।

यशोनपक्कमधुगोष्वन्तराभूतांशोअश्विनोःकाममप्राः ॥ ११ ॥ २ ॥

क्रुध्याम् । स्तोमम् । सनुयाम् । वाजम् । मा । नः । मन्त्रम् ।

सदृथा । इह । उप । यातम् । यशः । न । पक्कम् । मधु । गोषु ।

अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अप्राः ॥ ११ ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वयं स्तोमं त्रिवृतं च दशादिकं ऋध्याम ऋध्यास्म वर्धयेम । ऋधुवृद्धौ अस्मादाशीर्लिङि किदाशिषीति यासुटः कित्वं । वाजं हविलक्ष्णमन्नं युवाङ्यां सनुयाम प्रयच्छेम षण्णुदाने तानादिकः विधिलिङ् वाक्यभेदादनिघातः । तस्माद्युवां सरथा सरथौ समानरथौ एकमेवरथमारूढौ सन्तौ इहास्मिन्कर्मणि नोस्मदीयं मंत्रं मननीयं स्तोत्रमुपयातं उपागच्छतं । गोष्वन्तः गोरूधस्यान्तःस्थितं पक्वं परिणतं अतएवमधु मधुरं यशोन यशइत्यन्नाम नश्चार्थे क्षीराज्यादिलक्षणं महावीरे अवनीयमानमन्नं चापेक्ष्य आगच्छतमिति संबन्धः । एवमुक्तप्रकारेण भूतांशः एतन्नामाऋषिः अश्विनोः काममभिलाषमात्मीयाभिः स्तुतिभिः अपाः आपूरयत् । संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः । प्रापूरणे आदादिकः । व्यत्ययेन मध्यमः । अत्राश्विने सूक्ते सर्वाण्यपि पदानि दुर्व्युत्पादानि अस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि एवं निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थविशेषे बुद्धिमद्भिरुन्नेयानि ॥ ११ ॥

११. हम स्तोत्र-विस्तार करते हैं और आहार का वितरण करते हैं; इसलिए तुम लोग एक रथ पर चढ़कर हमारे यज्ञ में आओ । नाय के स्तन में सुश्लिष्ट आहार के समान दुग्ध है । भूतांश ऋषि ने यह स्तोत्र करके अश्विद्वय का मनोरथ पूर्ण किया ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

आविरित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं दिव्योनामांगिरसऋषिः प्रजापतेः सुता दक्षिणासावाऋषिः का शतधारं वायुमिति चतुर्थीजगती शिष्टादशत्रिष्टुभः अनेन सूक्तेन ऋग्विष्णोर्दीयमानादक्षिणा तद्वातारो यजमानावा स्तूयन्ते अतः सैव देवता । तथा चानुक्रान्तं—आविर्दिव्यो दक्षिणावा प्राजापत्यादक्षिणा तद्वातृन्वास्तौ च चतुर्थी जगतीति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

आ॒वि॒र॒भू॒न्म॒हि॒मा॒घो॒न॒मे॒षां॒वि॒श्वं॒जी॒वंत॒म॒सो॒नि॒र॒मो॒चि ।

म॒हि॒ज्यो॒तिः॒पि॒तृ॒भिर्द॒त्त॒मा॒गा॒दु॒रुः॒प॒न्था॒दक्षि॒णा॒या॒अ॒दर्शि ॥ १ ॥

आ॒विः । अ॒भूत् । म॒हि । मा॒घो॒नम् । ए॒षाम् । वि॒श्वम् । जी॒वम् ।

त॒म॒सः । निः । अ॒मो॒चि । म॒हि । ज्यो॒तिः । पि॒तृ॒भिः । द॒त्तम् ।

आ । अ॒गा॒त् । उ॒रुः । प॒न्थाः । दक्षि॒णा॒याः । अ॒दर्शि ॥ १ ॥

इदं सूक्तं दक्षिणायावा तद्वातृणांवा स्तावकं दक्षिणातु यागांगं यागस्तु सायंकाले मन्त्रियते नसायमस्ति देवया अजुष्टमित्यादि श्रवणात् । तस्मादह्नयेव कर्तव्यः । अहश्च सूर्योदयात् प-

आद्भवतीति सूक्तादौ सूर्योदयोभिधीयते माघोनं माघोनइन्द्रः इन्द्रश्च सूर्यः । चैत्रमासे तथा इन्द्र इतिस्मरणात् । तस्यसंबन्धि तस्येदमित्यण् अतद्धितेप्रत्यये संप्रसारणमभिहितं सर्वविधी-
नांछन्दसि विकल्पितत्वादत्र तद्धितेपि संप्रसारणं । सूर्यात्मकस्येन्द्रस्य स्वभूतं महि महत्तेजः-
षां यजमानानां यागसिध्यर्थं आविरभूत् प्रकाशितमुद्गतमभूत् । तत्र विश्वं सर्वं जीवं स्थावर-
जंगमात्मकं जगत्तमसः सकाशाच्चिरमोचि निर्मुक्तमभूत् मुंचतेःकर्मणिलुङिचिणिरूपं अथान-
न्तरं पितृभिर्यत् पितृभिर्देवैर्दत्तंनोहविषामागमनाय तत्तमहि महत् ज्योतिः सूर्याख्यं आगात्
आगच्छति पश्चादक्षिणायाः यागांगभूतायाः उरुर्महान् पंथा मार्गः अदर्शि सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोभूत्
सर्वे यागं कृत्वा ऋत्विग्भ्योदक्षिणां दत्तवन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन यजमानों के यज्ञ-निर्वाह के लिए सूर्य-रूपी इन्द्र का विपुल तेज प्रकट हुआ । सारे प्राणी अन्धकार से बाहर आये । पितरों के द्वारा दी गई ज्योति उपस्थित हुई । दक्षिणा देने की प्रशस्त पद्धति उपस्थित हुई ।

उच्चादिविदक्षिणावन्तोअस्थुर्येअश्वदाःसहतेसूर्येण ।

हिरण्यदाअमृतत्वंभजन्तेवासोदाःसोमप्रतिरन्तेआयुः ॥ २ ॥

उच्चा । दिवि । दक्षिणाऽवन्तः । अस्थुः । ये । अश्वदाः । सह । ते ।
सूर्येण । हिरण्यदाः । अमृतत्वं । भजन्ते । वासोदाः ।
सोम । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ २ ॥

दक्षिणावन्तः दक्षिणायादेयत्वेन तद्वन्तः दक्षिणां दत्तवन्तोयजमानाः उच्चा उच्चैः स्थानैः स्थिते दिवि द्युलोके अस्थुः तिष्ठन्ति सामान्येनोक्त्वा । दातृविशेषाणां फलविशेषमाह अश्व-
दा अश्वानां दातारोये यजमानाः ते सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकादित्येन सह तिष्ठन्ति येहिरण्यदाः हिरण्यदातारः ते अमृतत्वं अमरणधर्मत्वं भजन्ते अमृतं वै हिरण्यं इत्याज्ज्ञानात् तथा सोम्यवैवासइतिश्रवणात् । सोमएव संबोध्यते हे सोम वासोदाः तद्देव-
त्यवस्त्राणां दातारोयेसन्ति ते त्वयासह तिष्ठन्तीविशेषः । एते सर्वे आयुः जीवनं प्रतिरन्ते प्रव-
र्धयन्ति प्रपूर्वस्तिरतिवृद्ध्यर्थः ॥ २ ॥

२. जो लोग दक्षिणा देते हैं, वे स्वर्ग में उच्च आसन पाते हैं । अश्व-
दाता सूर्य के साथ एकत्र होते हैं । सुवर्णदाता अमरता पाते हैं । वस्त्रदाता
लोग सोम के पास जाते हैं । सभी दीर्घायु होते हैं ।

दैवीपूतिर्दक्षिणादेवयज्यानकवारिभ्योनहितेपृणन्ति ।

अथानरःप्रयतदक्षिणासोवद्यभियाब्रह्मःपृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवयज्या । न । कवः अरिभ्यः । नहि ।
ते । पृणन्ति । अथ । नरः । प्रयतदक्षिणासः । अवद्यभिया ।
बहवः । पृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी देवसंबन्धिनी देवाद्यजनावित्यञ् तादृशी पूर्तिः पालनी तत्साध्या देवयज्या छ-
न्दसिनिष्ठक्यैतिनिपातितः देवयागः तदंगभूता दक्षिणा न कवारिभ्यः ऋगतावित्यस्य अचहरि-
तीप्रत्ययः । कुत्सितगन्तृभ्यः अयष्टृभ्यः एतेभ्यः न भवन्ति यद्वा देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री
स्तुतिभिः हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणा च तेभ्यो न भवतः । तत्र हेतुरुच्यते—हि यस्मात्
ते कुत्सितगन्तारः नहि पृणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति पृणप्रीणने तौदादिकः
अथेतिप्रश्ने यष्टूणां देवयागादिकथं भवति उच्यते नरः कर्मणानेतारः अतएव प्रयतदक्षिणा
सः दत्तदक्षिणा बहवो यजमानाः अवद्यभिया अवद्यपण्यवयांगर्हेति यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपा-
तितः पापभिया विहिताननुष्ठाने दुरितानि भयन्ति स्खलु तस्मात्तद्धीत्या पृणन्ति देवान् प्रीणयन्ति
तस्माद्यष्टूणां देवपालनयागदक्षिणा भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. दक्षिणा के द्वारा पुण्य कर्म की पूर्णता प्राप्त की जाती है—यह
देव-पूजा का अङ्ग-स्वरूप है । जिनका आचरण खराब है, उनका कार्य
देवता लोग नहीं पूरा करते । जो लोग पवित्र दक्षिणा देते हैं, निन्दा से
बरते हैं, वे अपने कर्म को पूर्ण करते हैं ।

शतधारं वायुमर्कस्वर्विदं नृचक्षसस्ते अभिचक्षते हविः ।

ये पृणन्ति प्रचयच्छन्ति संगमे ते दक्षिणां दुहते सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वः विदम् । नृचक्षसः । ते ।

अभि । चक्षते । हविः । ये । पृणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति ।

समङ्गमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतधारं बहुधारेणोपेतं वायुं एतन्नामकं स्वर्विदं स्वर्गस्य लभकं सर्वस्य वेत्तारं वा अर्कम-
र्चनीयं आदित्यं च एतौ नृचक्षसः नृणां द्रष्टृन् अन्यानिन्द्रादीन् देवांश्चाभिलक्ष्य ते यजमाना ह-
विश्चक्षते तेभ्यो दातुं पश्यन्ति चटर्लटिरूपं । किंच संगमे कर्मकरणार्थं घृत्विजोत्रसंगच्छन्त इति
संगमः ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति अधिकरणे अप् थाथादिस्वरः तस्मिन् यज्ञे ये यष्टारः पृणन्ति
स्तुतिभिः प्रीणयन्ति ये च तेभ्यो देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छन्ति उभयत्रयद्योगादनिघातः ते सप्तमा-
तरं सप्तसंख्याकामातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यां भवन्ति सा यद्वा सप्तसंख्याकामातरः क-
र्मणां निर्मातारः कर्तारो होत्रादयः सन्ति तादृशीं दक्षिणां दुहते ऋविभ्यो दुहन्ति ॥ ४ ॥

४. जो वायु सैकड़ों मार्गों से बहता है, उसके लिए आकाश, सूर्य
तथा अन्यान्य मनुष्य-हितैषी देवों के लिए होमीय द्रव्य (हवि) दिया

जाता है। जो लोग देवों को तृप्त करते और दान देते हैं, उनका मनोरथ दक्षिणा पूरा करती है। यह दक्षिणा पाने के अधिकारी सात पुरोहित विद्यमान हैं।

दक्षिणावान्प्रथमोहूतएतिदक्षिणावान्ग्रामणीरग्रमेति ।

तमेवमन्येनृपतिंजनानांयःप्रथमोदक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥ ३ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः ।

अग्रम् । एति । तम् । एव । मन्ये । नृपतिम् । जनानाम् । यः ।

प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽविवाय ॥ ५ ॥ ३ ॥

हूतः ऋत्विग्भिराहूतः दक्षिणावान्यजमानः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः सन् एति सर्वत्रगच्छति । तथा ग्रामणीः ग्रामाणानेता धनवत्त्वेन तेषां कर्ता दक्षिणावान् सः अग्रमेति सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । तमेव नृपतिं नराणां पालयितारमिति मन्ये । ऋषिरहमवबुध्ये प्रथमोयोजनः जनानांदक्षिणामाविवाय आगमयति वीगत्यादिषु तस्यलिटिरूपं तंनृपतिमिति मन्ये यद्वा जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः जनानांमध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमिति मन्ये ॥ ५ ॥

५. दाता को सबसे पहले बुलाया जाता है। वे ग्रामाध्यक्ष होते हैं और सबके आगे-आगे जाते हैं। जो सबसे पहले दक्षिणा देते हैं, उन्हें मैं सबका राजा जानता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

तमेवऋषितमुब्रह्माणमाहुर्यज्ञान्यंसामगामुक्थशासम् ।

सशुक्रस्यतन्वोवेदतिस्त्रोयःप्रथमोदक्षिणयारारार्थ ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ऊँ इति । ब्रह्माणम् । आहुः ।

यज्ञान्यम् । सामऽगाम् । उक्थऽशसम् । सः । शुक्रस्य ।

तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रारार्थ ॥ ६ ॥

तमेव दक्षिणायादातारं ऋषिमतीन्द्रियार्थदर्शिनं यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः तथा तमु तमेव ब्रह्माणमाहुः किंच तमेव यज्ञान्यं णीत्रप्रापणे क्रिप् उदात्तस्वरितयोर्यण् इत्यमः स्वरितत्वं यज्ञस्यनेतारं अध्वर्युमित्याहुः तमेव सामगां सान्नां गातारमिति तथा उक्थशासं शंसु स्तुतौ क्रिप् संहितायादीर्ब्रह्मान्दसः उक्थशसं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परिग्रहात् सदाता शुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषः तिस्रस्तन्वः अग्निवैद्य

तादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि वेद जानाति यद्वा शुक्रस्य दीप्तस्याग्नेः आहवनीयात्मका
नि त्रीणि शरीराणि जानाति प्रथमोमुख्योयोजनः दक्षिणयारराध ऋत्विगादीनाराधयति
राधसंसिद्धौ लिटिरूपं लिट्स्वरः ॥ ६ ॥

६. जो सर्व-प्रथम दक्षिणा देकर पुरोहित को तुष्ट करते हैं, वे ही
ऋषि और ब्रह्मा कहे जाते हैं, वे ही यज्ञ के अध्यक्ष, सामगाता और
स्तोता कहे जाते हैं। वे अग्नि की तीनों मूर्तियों को जानते हैं।

दक्षिणाश्वं दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुतयद्विरण्यम् ।

दक्षिणा अन्नं वनुते यो न आत्मा दक्षिणां वर्म कृणुते विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अश्वम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् ।

उत । यत् । हिरण्यम् । दक्षिणा । अन्नम् । वनुते । यः । नः ।

आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा तद्वाच्यः अश्वं ददाति तथा गां च ददाति तथा चन्द्रं सुवर्णं ददाति उतापि च
यद्विरण्यं रजतमस्ति रजतं हिरण्यं इत्याम्नात् तच्च ददाति किंच सा अन्नं वनुते ददाति व-
नोत्तरवदानार्थः । तस्मान्नोऽस्मदीयोऽयमात्मास्ति स वर्म विजानन् कवचं यथायुधानां निवा-
रकं तद्वद्दुःखानि वारयतीति कवचमिति विजानन् दक्षिणा अश्वादिदानशीलां कृणुते
ऋत्विग्यः करोति ॥ ७ ॥

७. दक्षिणा में अश्व, गाय और मनःप्रसादकर सुवर्ण पाया जाता
है। हमारा आत्म-स्वरूप जो आहार है, वह भी दक्षिणा से पाया जाता
है। विद्वान् व्यक्ति दक्षिणा का, देह-रक्षक कवच के समान, व्यवहार
करते हैं।

अथाष्टमी—

न भोजामंश्नुर्नन्यर्थमीयुर्नरिष्यन्ति न व्यथन्ते ह भोजाः ।

इदं यद्विश्वं भुवं न स्वश्चैतत्सर्वं दक्षिणैभ्यो ददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । मन्त्रुः । न । निःअर्थम् । ईयुः । न । रिष्यन्ति । न ।

व्यथन्ते । ह । भोजाः । इदम् । यत् । विश्वम् । भुवं नम् । स्वश्चैतत् ।

च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८ ॥

भोजाः भोजयितारः धनादिदानेन दातारो नमन्त्रुः नन्त्रियन्ते देवत्वं भजन्त इत्यर्थः । अत-
एव न्यर्थं ऋग्तौ उषिकुषिगार्तिग्यः स्थन् समासेथाथादिस्वरः निरुष्टां गतिं नेयुः नमामुवन्ति ।
इण्ग्तौ लिटि दीर्घः इणः कितीति दीर्घः तथा नरिष्यन्ति कैश्चिदप्यर्हिसिता भवन्ति कर्मणि व्य-

त्ययेनपरस्मैपदं अतएव भोजाः दातारः नव्यथन्ते परस्परं नभीता नबाधितावा भवन्ति । ह प्र-
सिद्धौ । किंच इदं परिदृश्यमानं विश्वं सर्वं भुवनं यद्भूतजातमस्ति स्वः स्वर्गलोकश्च एतत्सर्वं
दक्षिणास्वयं एभ्यस्तद्दातृभ्योददाति प्रयच्छति ॥ ८ ॥

८. दाताओं की मृत्यु नहीं होती—वे देवता हो जाते हैं । वे दरिद्र
नहीं होते—वे क्लेश, व्यथा वा दुःख भी नहीं पाते । इस पृथिवी वा स्वर्ग
में जो कुछ है, सो सब उन्हें दक्षिणा देती है ।

भोजाजिग्युःसुरभिंयोनिमग्रेभोजाजिग्युर्वध्वं१यासुवासाः ।
भोजाजिग्युरन्तःपेयंसुरायाभोजाजिग्युर्येअहूताःप्रयन्ति ॥ ९॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजाः । जिग्युः ।
वध्वम् । या । सुवासाः । भोजाः । जिग्युः । अन्तःपेयम् ।
सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहूताः । प्रयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः दातारः अग्रे प्रथममेव योनिं क्षीरादेरुत्पत्तिस्थानं सुरभिं धेनुं जिग्युः शत्रुभ्यो-
जितवन्तः । जिजये लितिसन्लिटोर्जेरिति अभ्यासादुत्तरस्यकवर्गादेशः । तथा भोजा दातारः
वध्वं ब्रधूं नवोढां स्त्रीं जिग्युः यास्त्रीसुवासाः शोभनवासाअस्ति तां जिग्युः किंच भोजाः शत्रू-
णां सुरायाः अन्तःपेयं अन्तःपानं जिग्युः पापाने भावेयत् ईदृशीतीति आर्धधातुकलक्षणो-
गुणः रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं येशत्रवः अहूताः बलाधिक्येनानाहूयमानाः प्रयन्ति प्रमुखमा-
गच्छन्ति तान् भोजाः दक्षिणायादातारोजनाः जिग्युर्जयन्ति ॥ ९ ॥

९. घी, दूध देनेवाली गाय को तो दाता लोग सबसे पहले पाते हैं ।
वे सुन्दर परिच्छवाली नवोढ़ा स्त्री पाते हैं । वे सुरा (मदिरा का सार)
(क्या सोम ?) पाते हैं । दाता लोग ही चढ़ा-ऊपरी करनेवाले शत्रुओं को
जीतते हैं ।

अथ दशमी—

भोजायाश्वंसंमृजन्त्याशुंभोजायास्तेकन्याशुश्ममाना ।
भोजस्येदंपुष्करिणीववेश्मपरिष्कृतं देवमानेवचित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय । अश्वम् । सम । मृजन्ति । आशुम् । भोजाय ।
आस्ते । कन्या । शुष्ममाना । भोजस्य । इदम् । पुष्करिणीइव ।
वेश्म । परिष्कृतम् । देवमानाइव । चित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय दात्रे आशुं शीघ्रंगामिनमश्वं संमृजन्ति परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति । मृजु-
शौचालंकारयोः तथा कन्या कन्यात्वेनात्रसन्निकर्षादभिनवं यौवनं लक्ष्यते अभिनवयौवनाः

शुभमाना शरीरावयवविशेषशोभया तथा वस्त्राद्यलंकारशोभयाच शोभमाना स्त्री तस्मै भोजाय दात्रे आस्ते । तथा भोजस्य दातुरेव हृदयाह्लादकरं वेश्मगृहं भवति । कीदृशं पुष्करिणीव पुष्कराणि पद्मानि यस्याः सन्तीति पुष्करिणी सरसी सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृता भवति तद्वत् परिष्कृतं वितानादिभिरलंकृतं । परिपूर्वस्य करोतेर्भूषणार्थं संहितायां सुडागमः परिनिविश्यद्वितिसुटः षत्वं गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तथा देवमानेव सुपांसुलुगिति प्रथमैकवचनस्याकारः देवमानमिव चित्रं मनोहरं वेश्म तस्य भवति ॥ १० ॥

१०. दाता को शीघ्रगन्ता अश्व, अलंकृत करके, दिया जाता है । उसके लिए सुन्दरी स्त्री उपस्थित रहती है । पुष्करणी के समान निर्मल और देवालय के समान मनोहर गृह दाता के लिए ही विद्यमान है ।

भोजमश्वाः सुष्टुवाहो वहन्ति सुवृद्धो वर्तते दक्षिणायाः ।

भोजे देवासो वता भरेषु भोजः शत्रून् त्समनीकेषु जेता ॥ ११ ॥ ४ ॥

भोजम् । अश्वाः । सुष्टुवाहः । वहन्ति । सुवृत् । रथः । वर्तते ।

दक्षिणायाः । भोजम् । देवासः । अवत । भरेषु । भोजः ।

शत्रून् । समानीकेषु । जेता ॥ ११ ॥ ४ ॥

सुष्टुवाहः वह्मपापणे वहश्चेति णिप्रत्ययः शोभनवहनसमर्थाः अश्वाः भोजं दातारं वहन्ति लक्ष्यं देशं प्रापयन्ति ततो दक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य सुवृत् सुष्टुचक्रादिवर्तनं यस्य सो अश्वादि सहितो रथो वर्तते । अथ प्रत्यक्षः हे देवासः हे देवा इन्द्रादयः भरेषु भ्रियते आहवनीयादिरूपेणाग्निरत्रेति भराः यज्ञाः । यद्वा भूभर्त्सने भृणन्ति भर्त्सयन्ति योद्धारोत्रेति भराः संग्रामाः तेषु भोजं दातारं अश्वत रक्षत ततः युष्माभिः पालितो भोजः धनादिदानेन जनानां भोजयिता सन् समनीकेषु संग्रामेषु शत्रून् जेता जयशीलो भवति । जिजये ताच्छीलिकस्तु नतएव नलोकाव्ययेति शत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

११. सुन्दर वहनकर्त्ता अश्वदाता को ले जाते हैं । उसी के लिए सुघटित रथ विद्यमान है । युद्ध के समय देवता लोग दाता की रक्षा करते हैं । युद्ध में दाता शत्रुओं को जीतता है ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥ ४ ॥

किमिच्छन्तीत्येकादशार्चं नवमं सूक्तं त्रैष्टुभं इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेः गोषु बलनाम्नोसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय सरमानामदेवशुनी प्रेषिता साच महती नदीमुत्तीर्य बलपुरं प्राप्य गुप्तस्थाने निहितास्तागाददर्श अथ त-

स्मिन्नन्तरे पणयः इदंवृत्तान्तमवगच्छन्तः एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन् । तत्र प्रथमा तृतीया-
द्याअयुजोन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि अत्र ते ऋषयः सरमादेवता । द्वितीयाचतुर्थाद्यायुजः
एताएकादशीच षट्सरमायावाक्यानि अतस्तासु साक्षयिः पणयोदेवता । तथाचानुक्रान्तं-
किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढागाअन्वेष्टुं सरमादेवशुनीन्द्रेणप्रहिता तामयुग्भिः पणयोमि-
त्रीयन्तः प्रोचुः सातानयुगमान्ताभिरनिच्छन्तीप्रत्याचष्टेइति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

किमिच्छन्तीसरमाप्रेदमानइदुरेह्यध्वाजगुरिःपराचैः ।

कास्मेहितिःकापरितक्म्यासीत्कथंरसायाअतरःपयांसि ॥ १ ॥

किम् । इच्छन्ती । सरमा । प्र । इदम् । आनट् । दूरे । हि ।

अध्वा । जगुरिः । पराचैः । का । अस्मेइहितिः । का । परिइतक्म्या ।

आसीत् । कथम् । रसायाः । अतरः । पयांसि ॥ १ ॥

अनया आगच्छन्तीं सरमां दृष्ट्वा पणयोवदन्ति सरमा सरणशीला एतन्नामिका देवशु-
नी किं प्रार्थयमानासतो इदमस्मदीयं स्थानं प्रानट् प्रामोद आङ्पूर्वो नशिर्व्याप्तिकर्मा । तस्य
लुङ्मिच्छेत्सत्यादिनाचुर्लुक् छन्दस्यपिदृश्यते इति आडागमः । पराचैः परांचि पराङ्मुखा-
न्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैर्जगुरिः उद्गूणः महताप्रयत्नेनापि गन्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।
गुणिगरणे आदगमहनेत्यादिना किन्प्रत्ययः बहुलं छन्दसीत्युत्वं तादृशोयमध्वा दूरेहि विप्र-
कृष्टः खलु । यद्वा पराचैः परांचनै जगुरिः अत्यर्थं गन्त्री पार्ष्णिभागमनालोकमानासती इदं
स्थानं प्रामोति दूरे अयमध्वा यदृच्छयागन्तुं न शक्यते अतोवयमेतांपृच्छामः । हे सरमे का
कोदृशी अस्मेहितिः कोस्मास्वर्थहितिः कोस्मासु त्वदपेक्षितार्थोनिहितः यद्वा अस्मासु
कोर्थोगतः दधातेर्हिनेतेर्वा किनिरूपं आगच्छंत्यास्तव का कीदृशी परितक्म्या रात्रिरासीत्
यद्वा तत्कतिर्गत्यर्थः परितकनं परितोगमनं भ्रमणंवा कीदृशमासीत् कथंवा रसायाः शब्दाय-
मानायाः अन्तरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः पयांस्युदकानि अतरः तीर्णवत्यसि एतद्वद ।
अत्रकिमिच्छन्तीसरमेदंप्रानडित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ १ ॥

१. (पणियों की उक्ति) —सरमा, तुम क्या किसी प्रायना के लिए
यहां आई हो? यह मार्ग तो बहुत दूर का है। इस मार्ग पर आते समय
पीछे की ओर दृष्टि फेरने पर नहीं आना हो सकता। हमारे पास ऐसी
कोन-सी वस्तु है, जिसके लिए तुम आई हो? कितनी रातों में आई हो?
नदी के जल को पार कैसे किया?

इन्द्रस्य दूतीरिषिताचरामि मह इच्छन्ती पणयो निधीन्वः ।
 अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथारसाया अतरं पर्यांसि ॥ २ ॥
 इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छन्ती । पणयः ।
 निधीन् । वः । अतिष्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् ।
 तथा । रसायाः । अतरम् । पर्यांसि ॥ २ ॥

अनया तान् सरमेत्यूचे हे पणयः एतन्नामकाः असुराः इन्द्रस्य दूतीः सुपांसुलुगिति प्रथमैकवचनस्य सुष्ठान्दसः अहं इषिता तेनैव प्रेषिता सती चरामि युष्मदीयं स्थानमागच्छामि । किमर्थं वोयुष्मदीयान् युष्मदीयेष्वन्ते अधिष्ठापितान् महो महतः निधीन् बृहस्पतेर्गोनिधीन् इच्छन्ती कामयमाना सती चरामि । किंच अतिष्कदः स्कन्दिर्गतिशोषणयोः भावेऽपि अतिष्कन्दनात् अतिक्रमणाज्जातेन भियसा भयेन तन्न दीजलं नः पूजायां बहुवचनं मां आवत् अरक्षत् । तथा तेन प्रकारेण रसायानद्याः पर्यांस्युदकानि अतरं तीर्णवत्यस्मि ॥ २ ॥

२. (सरमा की उक्ति) — पणिगण, इन्द्र की दूती होकर मैं आई हूँ । तुमने जो गोधन एकत्र किया है, उसे ग्रहण करने की मेरी इच्छा है । जल ने मुझे बचाया है । जल का डर तो हुआ था; किन्तु पीछे उसे लाँघकर मैं चली आई । इस प्रकार मैं नदी के पार चली आई ।

कीदृङ् इन्द्रः सरमे कादृशी कायस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।
 आच गच्छामि मित्रमैनादधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः ।
 असरः । पराकात् । आ । च । गच्छामि । मित्रम् । एन । दधाम ।
 अयं । गवाम् । गोपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यं हे सरमे तव स्वामी इन्द्रः कीदृक् कियत्पराक्रमवान् कादृशीका तस्य कीदृशीदृष्टिः दृष्टिरूपासेनाकियती यस्य दूतीः दूती त्वं इदमस्मदीयं स्थानं पराकादतिदूरादसरः आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः एषा सरमा आगच्छात् च आगच्छतु च गमे-
 र्हेति आडागमः स्वामी भवाति भवतु नष्टकस्यागोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु वृत्त्यव-
 सिप्त्या स्वामित्वं बाहुल्यं च विवक्ष्यते ॥ ३ ॥

३. (पणियों की उक्ति) — सरमा, जिन इन्द्र की दूतीं बनकर तुम इतनी दूर से आई हो, वे इन्द्र कैसे हैं ? उनका कितना पराक्रम है ? उनकी कौसी सेना है ? इन्द्र आवें । उन्हें हम मित्र मानने को प्रस्तुत हैं । वे हमारी गायें लेकर उनके स्वत्वाधिकारी बनें ।

अथ चतुर्थी—

नाहंतं वेदं दभ्यं दभत्सयस्पेदं दूतीरसरंपराकात् ।
नतं गूहन्ति स्रवतो गभीराहता इन्द्रेण पणयः शयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेदम् । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् ।
दूतीः । असरम् । पराकात् । न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः ।
हताः । इन्द्रेण । पणयः ॥ शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमावदति हे पणयः तमिन्द्रं दभ्यं हंतव्यं न वेद न जानामि दभेरचोयत् कथं स इन्द्रः
दभत् सर्वाञ्जानन्दभति हिनस्तेव दभेर्लेटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः यस्य दूतीः अहं इदं यु-
ष्मदीयं स्थानं पराकात् अतिदूरदेशात् असरं प्राप्ताभूवं । इन्द्रोर्हिंसितव्यो न भवतीत्यत्र युक्ति-
माह स्रवतः स्रवणं स्रवः तमाचरन्ति आचारार्थेऽपि तु गागमः जसिरूपं स्रवणशीलाः गभी-
रा गभीरानयः तं इन्द्रं न गूहन्ति न संबृण्वन्ति नाच्छादयन्ति । किंतु आविष्कुर्वन्ति वयं यस्य
महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामस्तस्मादहिंस्यदिति एनं प्रकटीकुर्वन्ति । गूहसंवरणे भौवादिकः ।
तस्मात् हे पणयोयं इन्द्रेण तादृशपराक्रमेण हताः सन्तः शयध्वे शीघ्रत्वमे बहुलं चन्दसीति
शपोलुगभावः ॥ ४ ॥

४. (सरमा की उक्ति) — जिन इन्द्र की दूती बनकर मैं दूर देश
से आई हूँ, उन्हें कोई हरा नहीं सकता । वे ही सबको हराते हैं । गहन-
गम्भीर नदियाँ भी उनकी गति को रोकने में समर्थ नहीं हैं । पणियो, तुम्हें
निश्चय ही इन्द्र मारकर मुला देंगे ।

अथ पंचमी—

इमा गावः सरमे या ऐच्छः परि दिवो अन्तान्त्सु भगे पतन्ती ।
कस्त एना अवसृजादयुष्मन्तास्मा क्रमायुधा सन्ति तिग्मा ॥ ५ ॥ ५ ॥
इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् ।
सुभगे । पतन्ती । कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी ।
उत् । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रत्युज्जः हे सुभगे शोभनभाग्यवति हे सरमे दिवः द्युलोकस्य अन्तान् पर्य-
न्तान् परिपतन्ती कुत्र गावस्तिष्ठन्ताति परितो गच्छन्ती त्वं इमाः परिदृश्यमानाः याः गावः सुव-
व्यत्ययः गाः ऐच्छः कामयसे ताः एना गाः ते त्वदीयः कः अयुध्वी अयुद्धा अवसृजाव

अस्मात्पर्वतादवसृजेत् विनिर्गमयेत् । सृजेत्तेदिरूपं अयुध्वी युधेःक्त्वाप्रत्यये स्नात्यादयश्चेति निपातितः नञ्समासत्वात्त्यबादेशाभावः नञःप्रकृतिस्वरत्वं च उतापि च अरमाकं तिग्मा तीक्ष्णान्यायुधा आयुधानि सन्ति तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा कोवागाआहरति ॥ ५ ॥

५. (पणियों की उक्ति) — सुन्दरी सरमा, तुम स्वर्ग की शेष सीमा पर से आ रही हो; इसलिए इन गायों में से जिन-जिनको चाहो, हम तुम्हें दे सकते हैं। बिना युद्ध के कौन तुम्हें गायें देता? हमारे पास भी अनेक तीक्ष्ण आयुध हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

असेन्यावःपणयोवचांस्यनिषव्यास्तन्वःसन्तुपापीः ।

अष्टष्टोवएतवाअस्तुपन्थाबृहस्पतिर्वउभयानमृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या । वः । पणयः । वचांसि । अनिषव्याः । तन्वः । सन्तु ।
पापीः । अष्टष्टः । वः । एतवै । अस्तु । पन्थाः । बृहस्पतिः ।
वः । उभया । न । मृळात् ॥ ६ ॥

सा तां निराह हे पणयः वोयुष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनान्यसेन्या असेन्यानि सेन्यानि सेनार्हाणि न भवन्ति सेनाशब्दात्तदर्थतीत्यर्थे छन्दसि चेति यत्प्रत्ययः नञः समासः । यय-तोश्चातदर्थे इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं । तथा तन्वः युष्मदीयानि शरीराणि अनिषव्याः इष्वर्हा-णि न सन्तु पराक्रमराहित्येन पूर्ववत्प्रत्ययः ओर्गुणइतिगुणः स्वरश्चतादृक् । यतः पापीः पाप-युक्तानि खलु छन्दसीव निपादितो प्रत्ययः । जसःशः किंच वोयुष्मदीयः पन्थामार्ग-एतवै गन्तुं अष्टष्टः असमर्थोस्तु इण्गतावित्यस्य तुमर्थेतवै प्रत्ययः तवैचान्तश्चयुगपदिति धातोः प्रत्य-यान्तस्य युगपदुदात्तत्वं तत्र हेतुमाह वोयुष्मदीयान् उभया उभयविधान् पूर्वोक्तान् तन्वो देहात् बृहस्पतिरिन्द्रप्रेरितो नमृळात् न सुखयतु किंतु बाधेत मृडसुखने लेट्याडागमः ॥ ६ ॥

६. (सरमा = इन्द्र की कुतिया की उक्ति) — तुम्हारी बातें सैनिकों के योग्य नहीं हैं। तुम्हारे शरीरों में पाप हैं। ये शरीर कहीं इन्द्र के वाणों का लक्ष्य न हो जायें। तुम्हारे यहाँ यह जो आने का मार्ग है, इसपर देवता लोग कहीं आक्रमण न कर बैठें। मुझे सन्देह है कि, पीछे बृहस्पति तुम्हें क्लेश देंगे — यदि तुम गायें नहीं दे दोगे, तो आपदायें सन्निकट हैं।

अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्नो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्न्यृष्टः ।

रक्षन्ति तं पणयो ये सुगोपारे कुपदमलकमाजगन्थ ॥ ७ ॥

अयम् । निधिः । सरमे । अद्रिबुध्नः । गोभिः । अश्वेभिः ।

वसुभिः । निःकृष्टः । रक्षन्ति । तम् । पणयः । ये । सुगोपाः ।

रेकुं । पदम् । अलकम् । आ । जगन्थ ॥ ७ ॥

तेच पुनराहुः हे सरमे अयंनिधिः अस्मदीयः कोशः अद्रिबुध्नः बन्धवन्धने बन्धेर्वधि-
बुधीचेति नप्रत्ययः बुधइत्यादेशः अद्रिर्वन्धकोयस्य तादृशः तथा आहतैर्गोभिः अश्वेभिः
अश्वैश्च वसुभिरात्मीयैः धनैश्च न्यष्टः नितरांप्राप्तोभवति । ऋषोगतौ कप्रत्ययेऽधीदितोनि-
ष्टायामितीदृशप्रतिषेधः । गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं सुगोपाः गुपूरक्षणे आयप्रत्ययान्ता-
त्किपि अतोलोपयलोपौ सुष्ठु गोपायितारोयेपणयः तेअसुराः तंनिधिं रक्षन्ति पालयन्ति ।
रेकु रेकशंकायां औणादिकउप्रत्ययः शंकितं गोभिः शब्दायमानं पदं अस्माभिः पालितंस्थानं
अलकं व्यर्थमेव आजगंथ आगतवत्पसि । गमेर्लेटिरूपं ॥ ७ ॥

७. (पणियों की उक्ति) —सरमा, हमारी सम्पत्ति पर्वतों के द्वारा
सुरक्षित है—गायों, अश्वों और अन्यान्य धनों से पूर्ण है । रक्षा-कार्य
में समर्थ पणि लोग इस सम्पत्ति की रखवाली करते हैं । गायों के द्वारा
शब्दायमान हमारे स्थान को तुम व्यर्थ ही आई हो ।

एहगमन्ऋषयः सोमशिता अयास्यो अङ्गिरसो नवग्वाः ।
त एतमूर्वविभंजन्त गोनामथैतद्वचः पणयो वमन्ति ॥ ८ ॥

आ । इह । गमन् । ऋषयः । सोमशिताः । अयास्यः ।
अङ्गिरसः । नवग्वाः । ते । एतम् । ऊर्वम् । वि । भजन्त ।
गोनाम् । अथ । एतत् । वचः । पणयः । वमन् । इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः
शिञ्जनिशाने कर्मणिक्प्रत्ययः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तादृशानवग्वाः नवगतयः
यद्वा अंगिरसां सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु माःसु अध्यतिष्ठन् ते नवग्वाः अनेन
दशग्वा अप्युपलक्ष्यन्ते । उभयविधास्ते अंगिरसऋषयः तेषां प्रथमोयास्यः एतन्नामाच ते एते इह
युष्मदीयेस्थाने आगमन् आगच्छेयुः । गमेश्छन्दसि लुङ्लङ्लिटइति सार्वकालिकोलुङ् लङि-
त्वात् च्चेरङ् । आगत्यच ते गोनां गोःपादान्तइति छन्दसिनुडागमः गवां ऊर्वन्तं समूर्हं विभज-
न्त विभागं कुर्युः अत्रापि पूर्ववत्सार्वकाञ्जिकोलुङ् । अथानन्तरं पणयोयूयं एतद्वचः पूर्ववद्वाक्य-
मागतासीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं तदावमन्ति वमन्तः परित्यजन्त एव भवथ । वमुद्विगणे
शतरिमुपांस्तुलुगिति जसोलुक् नुमागमः संयोगान्तलोपः यद्वा लङि रूपं स्वरश्छान्दसः ॥ ८ ॥

८. (सरमा की उक्ति) —अङ्गिरस अयास्य ऋषि और नवगुगण,
सोमपान से प्रसन्न होकर, यहाँ आबेंगे और इन सारी गायों का भाग करके
इन्हें ले जायेंगे । पणियो, उस समय तुम्हें ऐसी दर्पोक्ति छोड़नी पड़ेगी ।

अथ नवमी-

ए॒वा॒च॒त्वं॒स॒र॒म॒आ॒ज॒ग॒न्थ॒प्र॒वा॒धि॒ता॒स॒ह॒सा॒दै॒व्ये॒न ।
स्व॒सा॒र॒त्वा॒रु॒ण॒वै॒मा॒पु॒न॒र्गा॒अ॒प॒ते॒ग॒वा॒सु॒भ॒गे॒भ॒जाम ॥ ९ ॥

ए॒व । च॒ । त्वम् । स॒र॒मे । आ॒ज॒ग॒न्थ॒ । प्र॒वा॒धि॒ता । स॒ह॒सा ।
दै॒व्ये॒न । स्व॒सा॒रम् । त्वा । रु॒ण॒वै । मा । पु॒नः । गाः । अ॒प॒ ।
ते । ग॒वा॒म् । सु॒भ॒गे । भ॒जाम् ॥ ९ ॥

तथा एवमुक्तेसति पणयः प्रणयवाक्यमाहुः हे सरमे त्वंदैव्येन देवसंबन्धिना सहसा बलेन प्रवाधिता यथातथा वलपुरं प्राप्य तत्रस्थितागादृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडिता-
त्वंएवंचेत् आजगन्थ आगतवत्यसि चशब्दश्चेदर्थे निपातैर्यद्यदिहन्तेतिङोनिघाताभावः गमे-
र्लिटिथिलिरूपं सहस्रपेत्यत्र सहेतियोगविभागात् समासः तिङिचोदात्तवतीति गतेर्निघातः नि-
त्स्वरः तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं रुणवै करवै समूहापेक्षयैक्यचनं त्वंतु पुनः मागाः इ-
न्द्रादीन्मागच्छ अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवासुमूहं पर्वतादपगमय्य भजाम
त्वंच वयंच विभजाम विभागं करवामेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. (पणिगण की उक्ति) —सरमा, डरकर देवों ने तुम्हें यहाँ भेजा है; इसी लिए तुम आई हो। तुम्हें हम भगिनी-स्वरूप समझते हैं। तुम अब नहीं लौटना। सुन्वरी, हन गोथन का भाग देते हैं।

अथ दशमी-

नाह॑वै॒द॒भ्रा॒तृ॒त्वं॒नो॒स्व॒सृ॒त्वमिन्द्रो॑विदुरा॒ङ्गिर॑सश्च॒घोराः॑ ।
गो॒का॒मा॒मे॒अ॒च्छ॒द॒य॒न्य॒दा॒य॒म॒पा॒त॒इ॒त॒प॒ण॒यो॒वरी॑यः ॥ १० ॥

न । अ॒हम् । वे॒द॒ । भ्रा॒तृ॒त्वम् । नो॒ इति॑ । स्व॒सृ॒त्वम् । इन्द्रः॑ ।
वि॒दुः । अ॒ङ्गिर॑सः । च॒ । घो॒राः । गो॒का॒माः । मे॒ । अ॒च्छ॒द॒य॒न् ।
यत् । आ॒र्यम् । अ॒प॒ । अ॒तः । इ॒त॒ । प॒ण॒यः । वरी॑यः ॥ १० ॥

सा तानप्रत्याचष्टे हे पणयः अहं भ्रातृत्वं नवेद न जानामि । तथा स्वसृत्वंच नोवेद नै-
व जानामि । केजानन्ति तान् आह इन्द्रः घोराः शत्रूणां भयंकराः अंगिरसश्च विदुर्जानन्ति किंच
अस्मात् स्थानात् अहं यद्यदायं इन्द्रादीन् प्राप्तुं अयपयगत्वा लङ्कितं तदा मे मदीयागो-
कामाः युष्माभिरपहतागाः कामयमाना इन्द्रादयः अच्छदयन् युष्मदीयं स्थानं आच्छादय-

न्ति । छदअपवारणे अतःकारणात् हे पणयोवरीयः उरुतरं गवांवृन्दं परित्यज्यअपेत अन्य-
त्स्थानं प्रातगच्छत । यद्वा वरीयः प्रभूतं अतिदूरं देशंगच्छत । इत इण्गत्तौ लोटिरूपं वरीयः उ-
रुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिनावरादेशः ॥ १० ॥

१०. (सरमा की उक्ति)—मैं भ्राता और भगिनी की कथा नहीं
समझ सकती । इन्द्र और पराक्रमी अङ्गिरो वंशीय जानते हैं कि, गायें पाने
के लिए मुझे उन्होंने, रक्षा-पूर्वक, भेजा है । मैं उनका आश्रय पाकर आई
हूँ । पणियो, यहाँ से बहुत दूर भाग जाओ ।

दूरमितपणयोवरीयउद्गावोयन्तुमिनतीऋतेन ।
बृहस्पतिर्याअविन्दन्निगूढाःसोमोग्रावाणक्वषयश्चविप्राः॥११॥६॥

दूरम् । इत् । पणयः । वरीयः । उत् । गावः । यन्तु । मिनतीः ।
ऋतेन । बृहस्पतिः । याः । अविन्दत् । निगूढाः । सोमः ।
ग्रावाणः । क्वषयः । च । विप्राः ॥ ११ ॥ ६ ॥

हे पणयः यूयं वरीयउरुतरं दूरदेशं इत गच्छत । युष्माभिरपहतागावः ऋतेन सत्येन
मिनतीः मिनत्यः द्वारस्यपिधायकंपर्वतं हिंसत्योविंदारयन्त्यः उद्यन्तु तस्मादुद्गच्छन्तु । यद्वा मि-
नतीः व्यत्ययेन कर्मणिशता । मीयमाना युष्माभिः बाध्यमानास्तागावः सुव्यत्ययः गाऋतेन
स्तुतिभिर्गन्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादयउद्यन्तु पर्वतादुद्गमयन्तु निगूढा नितरांस्थापि-
तायाःगाः बृहस्पतिः अविन्दत् लप्स्यते । तथा सोमः तदभिषवकारिणोग्रावाणश्च विप्रामेधावि-
नक्वषयः अंगिरसश्च लप्स्यन्ते । विदूलाभे तौदादिकः तस्माच्छन्दसिलुङ्गलुङ्गलिटइति भवि-
ष्यदर्थेलङ् शेमुचादीनामिति नुमागमः ॥ ११ ॥

११. पणियो, यहाँ से बहुत दूर भाग जाओ । गायें कष्ट पा रही हैं ।
वे धर्म के आश्रय में इस पर्वत से लौट चले । बृहस्पति, सोम, सोमाभिषव-
कर्त्ता पत्थर, ऋषि और मेधावी लोग इस गुप्त स्थान में स्थित गायों की
बाट जान गये हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

तेवदन्तिसप्तर्चं दशमंसूक्तं जुहूर्नामब्रह्मवादिनी ऋषिः ब्रह्मपुत्रऊर्ध्वनाभानामवा
षष्ठोसप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चत्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवता । तथाचानुक्रान्तम्—तेवदन्तसप्त
जुहूर्ब्रह्मजाया ब्राह्मोवोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं अनुष्टुबन्तमिति । गतोविनियोगः ।

तेवदन्प्रथमाब्रह्मकिल्बिषेकूपारःसलिलोमातरिश्वा ।
वीरुहंरास्तपउग्रोमयोभूरापौदेवीःप्रथमजाऋतेन ॥ १ ॥

ते । अवदन् । प्रथमाः । ब्रह्मऽक्लिबिषे । अकूपारः । सलिलः ।
 मातरिश्वा । वीळुहंराः । तपः । उग्रः । मयःऽभूः । आपः ।
 देवीः । प्रथमऽजाः । ऋतेन ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते जुहुरितिवाङ्नाम साब्रह्मणोजायाच बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वाद्बृहस्पतेर्जु-
 हूर्नामभार्यावभूव कदाचिदस्यक्लिबिषमस्यादौर्भाग्यरूपेणासांचक्रे अतएव सएनांपर्यत्याक्षीव-
 अनन्तरमादित्यादयोदेवाः मिथोविचार्य एनामक्लिबिषांकृत्वा पुनर्बृहस्पतयेप्रादुरिति । तदत्रव-
 ष्यते—प्रथमा मुख्यास्तेदेवाः ब्रह्मक्लिबिषे षष्ठीसमासः समासःस्वरः ब्रह्मणोबृहस्पतेः क्लिविषे
 पापे जुहूदौर्भाग्यरूपे विषये अवदन् निष्कृत्युपायमवोचन् वकारपरत्वादत्रप्रकृतिभावाभावः ।
 केते अकूपारः । अत्रयास्कः—आदित्योप्यकूपारउच्यते कूपारोभवति दूरपारइति । अकुत्सितपा-
 रः महागतिरादित्यः सलिलः अब्देवतावरुणः मातरिश्वावायुः वीळुहराः हरतेरसुनिरूपं
 हरइति हरति विनाशयति तमांसीतिहरस्तेजः प्रभूततेजस्कः तपः तृतीयायाःसुः तपसा तापनेन
 उग्रः उद्गूर्णोऽग्निः मयोभूः सुखस्यभावयिता सोमः देवीः देव्यः आपः कीदृश्यः ऋतेन सत्यभू-
 तेन ब्रह्मणा प्रथमजाः आदितएवोत्पादिताः एते उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्तिभावः॥१॥

१. जिस समय बृहस्पति ने अपनी पत्नी जुहू का त्याग कर दिया—
 इस प्रकार ब्रह्म-क्लिबिष प्राप्त किया, उस समय सूर्य, शीघ्रगामी वायु,
 प्रज्वलित अग्नि, सुखकर सोम, जल के अविच्छाता देवता वरुण और सत्य-
 स्वरूप प्रजापति की अन्य सन्ततियों ने कहा—प्रायश्चित्त कराया ।

अथ द्वितीया—

सोमोराजाप्रथमोब्रह्मजायांपुनःप्रायच्छदहणीयमानः ।
 अन्वर्तितावरुणोमित्रांसीदग्निर्होताहस्तगृह्यानिनाय ॥ २ ॥

सोमः । राजा । प्रथमः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनरिति । प्र । अयच्छत् ।
 अहणीयमानः । अनुऽअर्तिता । वरुणः । मित्रः । आसीत् ।
 अग्निः । होता । हस्तऽगृह्य । आ । निनाय ॥ २ ॥

प्रथमोमुख्यः सोमोराजा अहणीयमानः पापापगमनेनालज्जमानः सन् तामेनामक्लिबि-
 षां ब्रह्मजायां पुनर्बृहस्पतये प्रायच्छत् । ततः वरुणः अन्वर्तिता ऋतिः सौत्रोधातुः घृणायाव-
 र्तेत तस्यवृचिरूपं सोममनुमोर्दायतासीव सर्वथा त्वंगृहाणेति दयामकार्षीव तथा मित्रश्च अन-

न्तरं होता देवानां आह्वाता मनुष्याणां होमनिष्पादकोवाग्निः हस्तगृह्य तां हस्तेगृहीत्वा आनि-
नाय आनैषीत् प्रादादित्यर्थः । हस्तगृह्य नित्यंहस्तेपाणावुपयमनइति हस्तेशब्दस्य गतिसंज्ञा-
यां ग्रहिणासमासेत्यप् एकारलोपश्छान्दसः।यद्वा हस्तशब्दात्परस्यगृहेश्छान्दसौ समासत्यपौ॥२॥

२. लज्जा छोड़कर सोम राजा ने पवित्र-चरित्रा स्त्री को सर्वप्रथम
बृहस्पति को दिया । मित्र और वरुण ने इसका अनुमोदन किया । होम-
निष्पादक अग्नि हाथ से पकड़कर पत्नी को ले आये ।

हस्तेनैवग्राह्यआधिरस्याब्रह्मजायेयमितिचेदवोचन् ।

नदूतायप्रश्नैतस्थएषातथाराष्ट्रंगुपितंक्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन । एव । ग्राह्यः । आधिः । अस्याः । ब्रह्मजाया । इयम् ।

इति । च । इत् । अवोचन् । न । दूताय । प्रश्नै । तस्थे ।

एषा । तथा । राष्ट्रम् । गुपितम् । क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा बृहस्पतिमूचुः हे बृहस्पते अस्याः आधिः आधीयन्ते आभरणान्यत्रेति आधिः
शरीरं उपसर्गेधोःकिरितिकिप्रत्ययः अस्याः शरीरं हस्तेनैव ग्राह्यः गृहीतव्यमेव पुनः तेदे-
वा इदानीमियं ब्रह्मजायेत्येवावोचन् अवादिषुः च शब्दश्चेदर्थे अतएव निपातैर्यद्यदिहन्तेति
तिङोनिघाताभावः ब्रूव्यक्तायांवाचि लुङिब्रुवोवचिः अस्यतिर्वाक्स्व्यातिभ्योङितिचुरङादेशः
वच उमित्युमागमः अडागमस्वरः इदवधारणे एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रहे हिगतौ वृद्धौच कर्म-
ण्यौणादिकः क्तिप् तुगभावश्छान्दसः ङिद्वचने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुणाभावः उ-
दात्तस्वरितयोर्यणइति सुपः स्वरितत्वं ग्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय दूताय तथा
नतस्थे स्वात्मानं नप्रकाशयति तिष्ठतेर्लिटि प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेत्यात्मनेपदं श्लाघन्हुङ्-
स्थाशपामितिदूतस्य संप्रदानसंज्ञा । तत्रदृष्टान्तः—यथा क्षत्रियस्यराज्ञः गुपितं रक्षितं राष्ट्रं रा-
ज्यं शत्रवे यथा नप्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं नप्रकाशितवती इ-
दानींतु तद्ग्राहिदेयेन प्रकाशमानाइयं ब्रह्मजायैवेत्यब्रुवन् ॥ ३ ॥

३. “इन पत्नी की बेह को हाथ से छूना चाहिए—ये यथाविधि
विवाहित पत्नी हैं।”—ऐसा सबने कहा । इन्हें खोजने के लिए जो दूत
भेजा गया था, उसके प्रति ये अनतस्त रहें । जैसे बली राजा का राज्य
सुरक्षित रहता है, वैसे ही इनका सतीत्व सुरक्षित रहा ।

देवाएतस्यामवदन्तपूर्वसप्तऋषयस्तपसेयोनिषेदुः ।

भीमाजायाब्राह्मणस्योपनीतादुर्धादधातिपरमेव्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वे । सप्तऋषयः । तपसे । ये ।
 निःसेदुः । भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपदनीता ।
 दुःधाम् । दधाति । परमे । विओमन् ॥ ४ ॥

पूर्वे चिरन्तनादेवाः आदित्यादयः एतस्यांविषये अवदन्त इयं पापरहितेत्यवादिषुः
 तथा ये सप्तऋषयः समासस्वरः सप्तसंख्याकाऋषयः तपसे तपश्चरणाय निषेदुर्निषण्णाबभू-
 वुः । सदेर्लिट्स्वरूपं उपसर्गेणसमासः यद्योगादनिघातः तेप्यवादिषुः ततः भीमा शत्रुरूपाणां
 पापानां भयंकरी पतिवत्नी एषाजाया ब्राह्मणस्य बृहस्पतेरुपनीता समीपे देवैःस्थापिता णीञ्
 प्रापणे कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरत्वं तथाहि तपःप्रभावः दुर्धा दुर्धानामपि
 परमे व्योमन् व्योमनि उत्तमेस्थाने दधाति विदधातिखलु । तस्मादेनामपि देवतापरिग्रहरूपः
 तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥ ४ ॥

४. तपस्या में प्रवृत्त सप्तर्षियों और प्राचीन देवों ने इन पत्नी की
 बात कही है । ये अत्यन्त शुद्ध-चरित्रा हैं । इन्होंने बृहस्पति से विवाह किया
 है । तपस्या और सच्चरित्रता से निकृष्ट पदार्थ भी उत्तम स्थान में स्थापित
 हो सकता है ।

अथ पंचमी—

ब्रह्मचारीचरतिवेविषद्विषःसदेवानांभवत्येकमङ्गम् ।
 तेनजायामन्वविन्दद्बृहस्पतिःसोमेननीतांजुह्वंनदेवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् ।
 भवति । एकम् । अङ्गम् । तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् ।
 बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिः मामलभतेति जुहूः परोक्षतयावदति हे देवाः पूर्वं सब्रह्मचारी जायाभावेन
 ब्रह्मचारीचरति अतएव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवान्वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्यामुवन्
 देवानामेकमङ्गंभवति जायापती यज्ञस्यद्वेअङ्गखलु वेविषत् विष्वव्याप्तौ जौहोत्यादिकः णिजां-
 त्रयाणांगुणः श्लावित्यस्यासस्यगुणः शतुर्नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्ताना-
 मादिरित्याद्युदात्तत्वं । तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिः जायां जुहूनामिकां मां अन्वविन्दत्
 अनुगम्यालभत् । नशब्दउपमार्थे पूर्वं यथा सोमेननीतां सोमोददत्तन्धर्वायेत्यादि क्रमेणनीतां
 जुह्वं जुह्वं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि जुह्वं हुदामादनयोः अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्रिप् जु-

होतेर्देवेतिद्विर्वचनं दीर्घश्च उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते नोद्धात्वोरिति प्रतिषेधे
उदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वं ॥ ५ ॥

५. स्त्री के अभाव में बृहस्पति ब्रह्मचर्य के नियम का पालन करते हैं। वे सारे देवों के साथ एकात्मा होकर उनके अङ्ग-विशेष हो गये हैं। जैसे उन्होंने प्रथम सोम के हाथ से भार्या को पाया था, वैसे ही इस समय भी उन्होंने फिर जुहू नाम की पत्नी को प्राप्त किया।

पुनर्वैदेवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।

राजानः सत्यं कृण्वाना ब्रह्मजायां पुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत । राजानः ।

सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

छाभहेतुमाह देवाः ब्रह्मजायां जुह्वं बृहस्पतये पुनरददुः वैशब्दः प्रसिद्धवाची उताप्य-
र्थे मनुष्या अपि पुनरददुः एवं देवमनुष्यैः कृतं दानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणा राजानो-
पि पुनस्तस्मै ददुः एवं अव्यवहार्यत्वनिमित्तं पापमपि व्यनाशयान्ति भावः ॥ ६ ॥

६. देवों और मनुष्यों ने पुनः बृहस्पति को उनकी पत्नी को समर्पित कर दिया। राजाओं ने भी पुनः शपथ के साथ शुद्ध-चरित्रा पत्नी को समर्पित किया।

पुनर्दायं ब्रह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषम् ।

ऊर्जं पृथिव्या भक्त्वा यो रुगाय मुपासते ॥ ७ ॥ ७ ॥

पुनः । दायं । ब्रह्मजायाम् । कृत्वी । देवैः । निकिल्बिषम् ।

ऊर्जम् । पृथिव्याः । भक्त्वायं । उरुगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥ ७ ॥

देवैः सुपांसुपो भवन्तीति जसस्तृतीयादेशः देवाः निकिल्बिषं अर्थाभावे व्ययीभावः समा-
सस्वरः तस्या निकिल्बिषाभावं कृत्वी स्नात्वा इयश्चेति निपातितः कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृह-
स्पतेर्भार्या पुनर्दायं पुनर्दत्त्वा पुनश्च न सोऽच्छन्दसि गतिसंज्ञावक्तव्येति पुनःशब्दस्य गतिसं-
ज्ञायां समासल्यपौ न ल्यपीतीत्यप्रतिषेधः कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पृथिव्या ऊर्जं रसभूतं अन्नं
हवोरूपं भक्त्वाय त्कोय गितियगागमः भक्त्वा विभज्य उरुगायं बहुकीर्तिं बहुभिः स्तो-
तव्यं वा बार्हस्पत्यं यज्ञं उपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

७. शुद्ध-चरित्रा पत्नी को फिर लाकर देवों ने बृहस्पति को निष्पाप किया। अनन्तर पृथिवी का सर्वश्रेष्ठ अन्न विभक्त करके सभी सुख से अवस्थान करने लगे।

॥ इत्यष्टमस्य पष्ठे सप्तमो वर्गः ॥ ७ ॥

समिद्धइत्येकादशर्चं एकादशंसूक्तं त्रैष्टुभं भार्गवोजमदग्निर्ऋषिः तस्यपुत्रो रामो वा यः पर-
शुरामइति प्रख्यातः आप्रीसूक्तमिदं अतः समिदाद्याः सतनूनपातो नराशंसवर्जिताः प्रत्यृचंदेव-
ताः । तथा चानुक्रान्तं—समिद्धएकादश जमदग्निस्तत्सुतो वाराम आप्रियइति । पशौ जामद-
ग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वा अवशेषेण सर्वेषां । सूत्रितंच समिद्धो अद्येति यथर्षिवेति । अ-
ग्निचयनांगभूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां नित्यमिदमाप्रीसूक्तं । सूत्रितंच—प्राजापत्ये तु जामद-
ग्न्यः सर्वेषामिति ।

तत्र प्रथमा—

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान् यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान् त्वंदूतः कवि रसि प्रचेताः ॥ १ ॥

समऽईद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि ।

जातवेदः । आ । च । वह । मित्रमहः । चिकित्वान् ।

त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्रचेताः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातप्रज्ञाग्ने देवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं मनुषः मनुष्यस्य यष्टुः दुरोणे गृ-
हनामैतत् दुरवने आयासेन रक्षितव्ये गृहे अद्यास्मिन्कर्मणि समिद्धः सम्यक्प्रज्वालितः सन्
देवानिन्द्रादीन्यजसि हविर्भिः पूजय समिद्धः इन्धीदीप्तौ कर्मणिके श्वीदितो निष्ठायामितीदृश-
विषेधः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं हे मित्रमहः स्तुत्यस्तोतृलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्तो-
तृणां पूजयितस्त्वैः पूज्यमानवाग्ने चिकित्वान् तैः रुताः स्तुतोः प्रजानन् चेतनावान्वा त्वं अस्मदो-
येयज्ञे देवानावहच आप्रापय वहप्रापणे ऽऽतिरूपं च वायोगे प्रथमेति न निघातः । तथा कविः क्रा-
न्तप्रज्ञः अतएव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानस्त्वं दूतः देवानां हविः प्रापणेन हितकारी भवसि ॥ १ ॥

१. ज्ञातो अग्नि, तुम मनुष्यों के गृह में आज समिद्ध होकर अपने
देवता और अन्यान्य देवों की पूजा करो । तुम्हारा मित्र तुम्हारी पूजा
करता है—यह जानकर तुम देवों को ले आओ; क्योंकि तुम उत्तम बुद्धि
से युक्त और क्रिया-कुशल दूत हो ।

अथ द्वितीया—

तनूनपात्पृथक्कृतस्थयानान्मध्वासमञ्जस्त्वं दयासुजिह्व ।

मन्मानिधीभिरुतयज्ञमृन्धदैवत्राचैरुणुस्यध्वरंनः ॥ २ ॥

तनून् नपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । समुञ्जन् ।
स्वदय । सुजिह्व । मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् ।
देवञ्चा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥ २ ॥

हे तनूनपात् नपावइति अनन्तरापत्यनामधेयं गौरवतनूरुच्यते तताअस्यां भोगाः क्षी-
रादयइति तस्याः पयोजायते पयसआज्यं तस्मादग्निः । यद्वा अन्तरिक्षे तताआपस्तम्बः ताभ्य-
ओषध्यादयः तेभ्योऽग्निरिति एवंप्रकारं हे सुजिह्व शोभनज्वाला यद्वा जिह्वेतिवाङ्मां शोभनवाक्
अग्ने ऋतस्य यज्ञस्य यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथोमार्गान् हविराख्यान् मध्वा मदकरेणरसेन
यद्वा वाग्जनितेनरसेन समंजन् सम्यग्दीपयन् स्वदय स्वादयस्व स्वादुकुरु । स्वदआस्वादने
णिचिउपधावृद्धभावश्छान्दसः । किंच मन्मानि मन्यतेरचतिकर्मणः मननीयान्यस्मदभिप्रेतानि
स्तोत्राणि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा उतापिच यज्ञं यजनीयं हविश्चऋन्धन् सष्टृद्वानि कुर्वन्
नोस्मदीयमध्वरं यज्ञं देवत्रा देवेषु कृणुहि कुरु । देवशब्दात् देवमनुष्येत्यादिना समम्यर्थे
त्रापत्ययः ॥ २ ॥

२. हे तनूनपात् (अग्नि), यज्ञ-गमन के जो पथ (हवि आदि) हैं,
उन्हें मधु-मिश्रित करके अपनी सुन्दर शिखा से स्वाद लो । सुन्दर भावों
के द्वारा स्तोत्रों और यज्ञ को समृद्ध करो और हमारे यज्ञ को देव-भोग्य
कर दो ।

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चाया इमेव सुभिः सजोषाः ।
त्वं देवानां मसि यह्व होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

आजुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्ने ।
वसुभिः । सजोषाः । त्वम् । देवानाम् । असि । यह्व ।
होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वमस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ कीदृशः आजुह्वानः देवानामाह्वाता हुदाना-
दनयोः जौहोत्यादिकः अक्षयस्तस्वरः ईड्यः ईडिरध्येषणाकर्मा अध्येष्यः प्रार्थ्यमानः वन्द्यः
स्तोतव्यः वसुभिर्देवैः सजोषाः सहप्रीयमाणः आगत्यच हे यह्व महन्नामैतत् हे महन् सत्त्वं दे-
वानां होता आह्वातासि ततः यजीयान् यष्टृशब्दादीयसुनि तुरिष्ठेमेयः स्वि तितृचो लोपः
यष्टृतरः सत्त्वं इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् एतान् देवान् यक्षि यज ह-
विषा पूज्य ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम देवों को बुलानवाले, प्रार्थनीय और प्रणाम के योग्य
हो । वसुओं के साथ पधारो । हे महान् पुरुष, तुम देवों के होता हो ।
तुम्हें प्रेरित किया जाता है । तुम्हारे समान कोई यज्ञ नहीं कर सकता ।
तुम इन सारे देवों के लिए यज्ञ करो ।

अथ चतुर्थी—

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तो रस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।
व्युप्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः ।
वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् । वि । ऊँ इति । प्रथते । विस्तरम् ।
वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं प्राचीनं प्रागंचितं प्राङ्मुखं बर्हिरस्ति तदिदं पृथिव्याः वेदिलक्षणायाः वस्तोः वसआच्छादने तुन्प्रत्ययः चतुर्थ्यर्थे बहुलच्छन्दसीतिषष्ठी यद्वा भावलक्षणे तोसुन् द्रष्टव्यः वसनायाच्छादनार्थं अह्नामग्रे पूर्वाह्ने प्रदिशा प्रकर्षेण दिश्यमानेन मंत्रेण अस्याः प्राच्यादिशः वृज्यते स्तूयते आह्वियते । तथाच निगमः—तआवहन्तिकवयः पुरस्तादित्यादि । तच्चाहतं वरीयउरुतरं बर्हिः वितरं विस्तीर्णं यथाभवति तथा विप्रथते विविधमेव वेद्यां प्रस्तुतं भवति । तथा देवेभ्यः अदितये वेदिलक्षणायै पृथिव्यै च स्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णं बर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥ ४ ॥

४. पूर्वाह्णे में, वेदी को ढँकने के लिए, कुश को पूर्वमुख करके बिछाया जाता है । वह परम सुन्दर कुश और विस्तृत किया जाता है । उसपर अदिति और अन्य देवता लोग सुख से बैठते हैं ।

अथ पञ्चमी—

व्यचस्वती र्विर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः ।
देवी द्वारो बृहती विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ५ ॥ ८ ॥

व्यचस्वतीः । र्विर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिभ्यः । न । जनयः ।
शुभमानाः । देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वम् इन्वाः ।
देवेभ्यः । भवत । सुप्रअयणाः ॥ ५ ॥ ८ ॥

व्यचस्वतीः व्यचो व्यापनं तद्वत्यः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ताद्वारदेवता र्विर्विया उरुशब्दात् तृतीयैकवचने इयादियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीयादेशः उरुत्वेन विश्रयन्तां विशेषणाश्रिता भवन्तु । तद्बृहन्तः—पतिभ्यो न यथा पत्नीनामर्थाय संभोगकाले शुभमानाः शोभनानाः जनयः विश्रयन्ति तद्बदस्मिन्कर्मणि विश्रयन्तां बृहतीर्महत्यः । हे विश्वमिन्वाः

इविः प्रीणनार्थः तस्मात्कर्मण्युपपदेअण् इदित्वान्नुम् तत्पुरुषे कृतिबहुलमित्यत्र बहुलवचनात्
द्वितीयायाअप्यलुक् सर्वस्यप्रीणयित्र्यः हे द्वारोदेवीः द्वाराभिमानिन्योहेदेव्यः यूयं देवेभ्यः
देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः सुविवृताभवत् ॥ ५ ॥

५. जैसे स्त्रियाँ वेश-भूषा करके पतियों के पास अपने शरीर को
प्रकट करती हैं, वैसे ही इन सब सुनिर्मित द्वारों की अभिमानिनी देवियाँ
पृथक् हो जायें—विस्तृत रूप से खुल जायें। द्वार-देवियों, देवता सरलता
से जा सकें, इस प्रकार खुल जाओ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आसुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतानियोनौ ।
दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधिश्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ६ ॥

आ । सुष्वयन्ती इति । यजते इति । उपाके इति । उषासानक्ता ।
सदतान् । नि । योनौ । दिव्ये इति । योषणे इति । बृहती इति ।
सुरुक्मे इति सुरुक्मे । अधि । श्रियम् । शुक्रपिशम् ।
दधाने इति ॥ ६ ॥

सुष्वयन्ती अयपयगतौ शतरिउपसर्गस्यसोर्द्विवचनछान्दसं सुष्ठु अयंत्यौ गच्छन्त्यौ य
द्वा स्वपेर्णन्तस्यवर्णलोपः सुष्वापयंत्यौ यजते यष्टव्ये उपाके उपक्रान्ते उषसानक्ता उषश्च न
क्त्वं द्वन्द्वे उषासोषसइति उषासादेशः देवताद्वन्द्वेचेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्पकृतिस्वरत्वं अहो-
रात्रदेव्यौ योनौ अस्मिन्यज्ञस्थाने निनितरां नियमेनवा आसदतां आसीदन्तां । सदेर्लुङि लृ-
दित्वात्त्वेरङ् कीदृशपेदिव्ये दिविभवे योषणे योषिताविव प्रीणयित्र्यौ यद्वा योषणेसमिते पर-
स्परतोविविके बृहतीगुणैर्महत्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ते रुक्मं रोचतेर्मकप्रत्ययेकृत्वेचकृतेरूपं
शुक्रापिशं शोचमानरूपं श्रियं अधिदधाने अधिकंधारयन्त्यौ ॥ ६ ॥

६. उषा देवी और रात्रिदेवी लोगों के लिए सुषुप्ति से उत्पन्न सुख
उत्पन्न कर दें। वे यज्ञ-भाग की अधिकारिणी हैं। वे परस्पर मिलकर
यज्ञ-स्थान में बैठें। वे दिव्य-लोक-वासिनी स्त्री के समान अत्यन्त गुण-

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञमनुषो यजंथ्ये ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशादिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । सुवाचा । मिमाना । यज्ञम् ।

मनुषः । यजंथ्ये । प्रचोदयन्ता । विदथेषु । कारू इति ।

प्राचीनम् । ज्योतिः । प्रदिशा । दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या देवाद्यज्जावितियञ्प्रत्ययः देवसंबन्धिनौ होतारा होमनिष्पादकौ होतृनामकौ अग्न्यादित्यौ अस्मिन्यज्ञे आसीदतां । कीदृशौ प्रथमामनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभन-
स्तोत्रौ मनुषोमनुष्यस्य सर्वस्य यष्टुः यजघ्ने यागनिवृत्तये यजेस्तुमर्थेशध्वैन्प्रत्ययः यज्ञं मि-
माना निर्मिमानौ उत्पादयन्तौ विदथेषु विदंत्यत्र ऋत्विजः स्वस्वकर्माणीति विदथाः यज्ञाः ते-
षु ऋत्विजोयजमानाश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्तौ कारू स्तुतीनां कर्तारौ प्राचीनं पूर्वस्यांदिशि य-
ष्टव्यत्वेनस्थितं आहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मं-
त्रेण दिशन्ता निर्वहन्तौ ॥ ७ ॥

७. दोनों देव—होता (अग्नि और आदित्य) ही प्रथम उत्तम वाक्यों से स्तोत्र करते हैं—मनुष्य के यज्ञ के लिए अनुष्ठान-कार्य का निर्माण कर देते हैं। वे पुरोहितों को विभिन्न अनुष्ठानों में प्रेरित करते हैं। वे क्रिया-कुशल हैं और पूर्व दिशा के प्रकाश को उत्पन्न करते हैं।

आनो॒य॒ज्ञं॒भार॑ती॒तूर्य॑मे॒त्विष्ठा॑मनु॒ष्वद्भि॑ह॒चेत॑यन्ती ।

ति॒स्रो॒दे॒वीर्बा॑हिरेदं॒स्यो॒नं॒सर॑स्वती॒स्वप॑सः॒सद॑न्तु ॥ ८ ॥

आ । नः । य॒ज्ञम् । भार॑ती । तूर्य॑म् । ए॒तु । इ॒ष्ठा । म॒नु॒ष्वत् ।

इ॒ह । चे॒त॒य॒न्ती । ति॒स्रः । दे॒वीः । बा॒हिः । आ । इ॒दम् ।

स्यो॒नम् । सर॑स्वती । सु॒ष्ट॒अप॑सः । स॒द॒न्तु ॥ ८ ॥

भारती भरतआदित्यः तस्यस्वभूतादोषिः तस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वाद्गन् विट्ठाणजिति डीप् नोस्मदीयंयज्ञंतूर्यं क्षिप्रं एतु आगच्छतु । तथा मनुष्वद् मनुष्योयथा इदं मयाकर्तव्यमिति जानाति तद्वद् चेतयन्ती जानाना इष्ठादेवीच इहास्मिन्कर्मणि आगच्छतु । तथा सरस्वती च स्वपसः सुकर्माणः अपइति कर्मनाम आमोतेरसुनि आपःकर्माख्यायांह्रस्वः बहुव्रीहौआद्युदात्तंअच्छन्दसोत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । एतास्तिस्रोदेवीः देव्यः स्योनं सुखकरं इदं बर्हिः इमं यज्ञं आसदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु सदेर्लो॒टि॒सी॒दा॒देशा॒भावश्छा॑न्दसः ॥ ८ ॥

८. भारतीदेवी (सूर्य-दीप्ति) हमारे यज्ञ में शीघ्र आवें। इलादेवी इस यज्ञ की बात का स्मरण करके, मनुष्य के समान, आगमन करें। ये दोनों और सरस्वतीदेवी—ये तीन चमत्कार-कार्य-कारिणी देवियाँ सामने के सुखावह आसन पर आकर बैठें।

त्वाष्ट्रस्यपशोर्वपायां यइमेइत्येषानुवाक्या । सूत्रितंच—यइमेद्यावापृथिवीजनित्री तच्च-स्तुरीपमधोषयित्विति ।

यइ॒मे॒द्यावा॑पृथि॒वीज॑नि॒त्रीरू॒पैरपि॑श॒द्भुव॑नानि॒विश्वा॑ ।

तम॒द्यहो॑तरि॒षितो॑यजी॒यान्दे॒वंत्वष्ट्रा॑रमि॒हय॑क्षि॒वि॒द्वान् ॥ ९ ॥

यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः ।
अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा । तम् । अद्य । होतः । इषितः ।
यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥

यस्त्वष्टादेवः जनित्री विश्वस्यजनयिन्यौ इमे द्यावापृथिवी द्वन्द्वे दिवोद्यावादेशः आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दोऽङ्गीषन्तत्वेनाद्युदात्तः देवताद्वन्द्वेचेति पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरत्वं द्यावापृथिव्यौ रूपैः देवतिर्यङ्मनुष्याद्याकारैः अपिंशत् रूपवत्यावकरोत् पिशवयवे तौदादिकः । शेमुचादीनामितिनुमागमः । तथा विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत् हे होतः यजीयान् यष्टुतमः विद्वान् सर्वज्ञानानः त्वं इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् इहास्मिन् कर्मणि अद्यास्मिन्दिने तं त्वष्टारदेवं यक्षि स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा यज पूजय ॥ ९ ॥

९. द्यावापृथिवी देवों की मातृ-स्वरूपिणी हैं । होता, जिन देवता ने उन दोनों को उत्पन्न करके सारे संसार में नाना प्राणियों की सृष्टि की है, उन्हीं त्वष्टा देव की आज तुम पूजा करो । तुम्हारे पास अन्न है, तुम विद्वान् हो और तुम्हारे समान दूसरा कोई यज्ञ नहीं कर सकता ।

उपावसृजत्मन्यासमञ्जन् देवानां पाथः ऋतुथा हवींषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । त्मन्या । समऽअञ्जन् । देवानाम् । पाथः ।

ऋतुथा । हवींषि । वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः ।

स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

हेवनस्पते यूप त्मन्या आत्मन्शब्दस्य तृतीयैकवचनेयादेशः मंत्रेष्वङ्ग्यादेरात्मन इत्याकारलोपः आत्मनैव ऋतुथा ऋतौ ऋतौ प्रातेकाले देवानामर्थाय पाथः पशुलक्षणमन्नं अन्यानि च हवींषि समंजन् सम्यक्व्यक्तीकुर्वन् उपावसृज उपागम्य प्रयच्छ । गतिर्गताविति गतेर्निघातः । किञ्च वनस्पतिर्योग्यं यूपः शमिता एतन्नामको देवः यद्वा शमित्रो अग्निः देवो दीप्यमानः आहवनीयाख्यो अग्निश्च एते त्रयः मधुना मधुरेण घृतेन यद्वा मधुना उदकेन प्रोक्षणोपनयनादिगतेन घृतेन च हव्यं हवनयोग्यं स्वदन्तु स्वादं कुर्वन्तु ॥ १० ॥

१०. यूप (यज्ञ में पशुओं के बांधने के काष्ठ), तुम स्वयं, यथासमय, देवों के लिए अन्न और अन्यान्य होमीय द्रव्य लाकर निवेदित करो । वनस्पति, शमिता नामक देव और अग्नि, मधु और घृत के साथ, होमीय द्रव्य का आस्वादन करें ।

सद्योजातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानां भवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहा कृतं हविर्दन्तु देवाः ॥ ११ ॥ ११ ॥

स॒द्यः । जा॒तः । वि । अ॒मि॒मी॒त । य॒ज्ञम् । अ॒ग्निः । दे॒वाना॑म् ।
 अ॒भ॒वत् । पु॒रः॒ऽगाः । अ॒स्य । हो॒तुः । प्र॒दि॒शि । ऋ॒तस्य॑ ।
 वा॒चि । स्वा॒हा॒ऽकृत॑म् । ह॒विः । अ॒दन्तु॑ । दे॒वाः ॥ ११ ॥ ९ ॥

अयमग्निः सद्यस्तदानीमेव जातो जायमान एव यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निर्मिमीते उत्पादयति । माङ्गमानेशब्दे च जौहोत्यादिकः अतएवायमग्निः देवानां पुरोगाः प्रथमगामी मुख्यो भवत् गर्मेर्विदुः प्रत्यये आत्वे च कृते रूपं । ततः प्रदिशि प्रकृष्टायां दिशि प्राच्यां ऋतस्य आहवनीयात्मना आगतस्यास्य होतुर्होमनिष्पादकस्याग्नेः वाचि अन्नवागाश्रय आस्यं लक्ष्यते वाचि आस्ये स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः सर्वे देवा अदन्तु । इदं सूक्तं यास्केन सम्यगग्न्यधापि तन्नानुसंधीर्यतां ॥ ११ ॥

११. जन्म के साथ ही अग्नि ने यज्ञ-निर्माण किया और देवों के अग्रगामी कृत हुए । अग्नि स्वरूप होता जन्म-पाठ करें । यज्ञोपयोगी देव-वाक्य उच्चारित हों । स्वाहा के साथ जो होनीय द्रव्य दिया जाता है, उसका भक्षण देवता करें ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

मनीषिण इति दशार्चं द्वादशं सूक्तं वैरूपस्याष्ट्रादंष्ट्रस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथा चानुक्रम्यते—मनीषिणो दशाष्ट्रादंष्ट्र इति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

मनी॑षिणः प्र॒भ॒र॒ध्वं मनी॑षां यथा॒य॒थाम॒तयः॑ स॒न्ति नृ॒णाम् ।
 इन्द्रं॑ स॒त्यैरे॒रयामा॑कृ॒तेभिः॑ स॒हि॒वी॒रो गि॒र्वण॑स्युर्वि॒दानः॑ ॥ १ ॥
 मनी॑षिणः । प्र । भ॒र॒ध्वम् । म॒नी॒षाम् । यथा॑ऽयथा । म॒तयः॑ ।
 स॒न्ति । नृ॒णाम् । इन्द्रं॑ । स॒त्यैः । आ । ई॒र॒याम् । कृ॒तेभिः॑ ।
 सः । हि । वी॒रः । गि॒र्वण॑स्युः । वि॒दानः॑ ॥ १ ॥

हे मनीषिणः स्तोतारः मनीषां मनसईशिर्षीं स्तुतिमिन्द्राय प्रभरध्वं कुरुत नृणां कर्म-नेतृणां युष्माकं यथायथामतयः सन्ति भवन्ति तथा बुध्यनुसारेण स्तुतिं कुरुध्वं । वयं च कृतेभिः कृतैः सत्यैः यथार्थभूतैः स्तोत्रैः इन्द्रभेरयाम यज्ञं प्रत्यागमयाम ईरगतौ ण्यन्तस्य लोद् । हि यतो विदानः जानातः समर्थः स इन्द्रः गिर्वणस्युः गीर्भिः वनन्ति तं भजन्ते इति गिर्वणसः

स्तोतारः वनतेरसुनिरूपं उपपदस्यदीर्घाभावश्छान्दसः तदन्तात्म्यचक्षुषाच्छन्दसीत्युपलक्ष्यः
स्तोत्रं कामयमानः खलु अतस्तमभिष्टुत ॥ १ ॥

१. स्तोताओं, तुम्हारी बुद्धि का उदय जैसे-जैसे होता है, वैसे-वैसे तुम लोग स्तोत्र-पाठ करो। सत्कर्मनिष्ठान करके इन्द्र को बुलाया जाय; क्योंकि वीर इन्द्र स्तोत्र जानने पर स्तोताओं का प्यार करते हैं।

ऋतस्य हि सदैसो धीतिर्यौत्संगांर्ध्वयोर्दृषभोगोभिरानद् ।
उदतिष्ठत्तविषेणारवेण महान्तिचित्संविद्याच्चारजं सि ॥ २ ॥

ऋतस्य । हि । सदैसः । धीतिः । अयौत् । सम् । गार्ध्वयः ।
दृषभः । गोभिः । आनद् । उत् । अतिष्ठत् । तविषेण ।
रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विद्याच्चारजं । रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्योदकस्य सदैसः स्थानस्यान्तरिक्षस्य धीतिर्धारकः सइन्द्रः अयौत् द्योतते प्रकाशते । हि प्रसिद्धौ द्युतदोमौ लुङि द्युज्ज्योलुङीतिपरस्मैपदं चेतुर्लुक्छान्दसः हलन्तलक्षणावृद्धिरपि । यद्वा अद्यौत् तादृशइन्द्रः यज्ञमभिगच्छति द्युर्अभिगमने आदादिकः लङ् उतोवृद्धितुर्लुकिहृदीतिवृद्धिः । गार्ध्वयः सकृत्प्रसूनाधेनुर्गृष्टिः तस्यापत्यंवृषभः गोभिः समानद्वसंव्यामोति तथा एषोपि सर्वं स्वमहिम्नः व्यामोति तथा तविषेण महत्त्वमैतत् महता रवेण शब्देन उदतिष्ठत् उच्छिद्यत उज्जतोभवत् । अतएव महान्तिचिद् महान्त्यपि रजांस्युदकानि भुवनानिवा संविद्याच्चारजं संस्थाप्योति ॥ २ ॥

२. जल का आधार (अन्तरिक्ष) धारण करनेवाले इन्द्र प्रकाशित होते हैं। अल्पवयस्क गाय के गर्भ से उत्पन्न वृष जैसे गायों के साथ मिलता है, वैसे ही इन्द्र सर्वव्यापी होते हैं। विलक्षण कोलाहल के साथ इन्द्र प्रकट होते हैं। वे बृहत्-बृहत् जलराशि बनाते हैं।

इन्द्रः किल श्रुत्य अस्य वेदं सहिजिष्णुः पथि कृतसूर्याय ।
आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्गोः पतिर्दिवः स न जा अप्रतीतः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः ।
पथि कृत । सूर्याय । आत् । मेनाम् । कृण्वन् । अच्युतः ।
भुवत् । गोः । पतिः । दिवः । स न जाः । अप्रतिष्ठतः ॥ ३ ॥

अस्यास्मदीयस्य स्तोत्रस्य श्रुत्यै श्रवणाय इन्द्रः किल इन्द्र एव वेद जानाति सहि स एव जिष्णुः शत्रूणां जयशीलः सूर्याय पथिकृत् मार्गकर्ताभवति । किंच अच्युतः शत्रुभिरगन्तव्यः

वृषणश्वस्य मेनामात्मानंरुणवन् कुर्वन्निन्द्रः आत् आगच्छति अस्मदीयंयज्ञं । मेनाभवोवृषण-
श्वस्यसुकृतोईतिमंत्रान्तरं । असगतिदीप्त्यादानेषु भौवादिकः दिवोद्युलोकस्यच पतिः भुवदभूत्
भवतेर्लेट् वाक्यभेदादनिघातः ॥ ३ ॥

३: इस स्तोत्र का श्रवण इन्द्र ही जानते हैं। वे जयशील हैं।
उन्होंने सूर्य का मार्ग बना दिया है। अविचल इन्द्र ने सेना को प्रकट
किया। वे गायों के सस्वाधिकारी और स्वर्ग के प्रभु हुए। वे चिरन्तन
हैं। उनके विपक्ष में कोई नहीं जा सकता।

इन्द्रोमह्नामहतोअर्णवस्यव्रतामिनादङ्गिरोभिर्गृणानः ।
पुरूणिचिन्तितानारजांसिदाधारयोधरुणंसत्यताता ॥ ४ ॥

इन्द्रः । म॒ह्ना । म॒हतः । अ॒र्णवस्य॑ । व्र॒ता । मि॒नात् ।
अ॒ङ्गि॒रः॒ऽभिः । गृ॒णानः । पु॒रूणि॑ । चि॒त् । नि । त॒तान् ।
रजांसि॑ । दा॒धार॑ । यः । ध॒रुणम् । स॒त्य॒ऽताता॑ ॥ ४ ॥

इन्द्रः अङ्गिरोभिर्गृणानः स्तूयमानःसन् महतोर्णवस्य अर्णसः सलोपश्चेतिवप्र-
त्ययः उदकवतोमेघस्य व्रता व्रतानि कर्माणि मह्ना स्वमहिम्नैव मिनात् अहिंसोत् । मीङ्हि-
सायां लङि मीनातेर्निगमइतिह्रस्वः ततः पुरूणिचिद् बहून्येव रजांस्युदकानि निततान नी-
चीनान्यकरोत् यइन्द्रः सत्यताता सत्यैः देवैः तते यद्वा सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिल्लुत्प-
यः सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधाराधारयत् ॥ ४ ॥

४. अङ्गिरा की सन्ततियों ने जिस समय स्तोत्र किया, उस समय
इन्द्र ने, अपनी महिमा से, विशाल मेघ का कार्य नष्ट किया। उन्होंने बहुत
अधिक जल बनाया। उन्होंने सत्य-रूप द्युलोक में बल धारण किया।

इन्द्रोदिवःप्रतिमानंपृथिव्याविश्वविदुसवनाहन्तिशुष्णम् ।
महीचिद्यामातनोःसूर्येणचास्कम्भचित्कम्भेनेनस्कभीयान्॥५॥ १०॥

इन्द्रः । दि॒वः । प्र॒ति॒ऽमानं॑म् । पृ॒थि॒व्याः । वि॒श्वा । वे॒द । स॒वना॑ ।
ह॒न्ति॑ । शु॒ष्णम् । म॒हीम् । चि॒त् । द्याम् । आ । अ॒त॒नोत् । सू॒र्येण॑ ।
चा॒स्कम्भ॑ । चि॒त् । स्कम्भ॑नेन । स्कभी॑यान् ॥ ५ ॥ १० ॥

दिवोद्युलोकस्य पृथिव्याश्च प्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिरिन्द्रोविश्वा सर्वाणि सवना
सवनानि वेद सोमपानार्थं जानाति शुष्णं सर्वस्यशोषकं एतन्नामानमसुरं हन्ति वाक्यभेदा-
दनिघातः अपिच महीचिद् महतीमपि द्यां सूर्येण आतनोत् सर्वत्रप्रकाशयुक्तामकरोत् । स्क-

भीयान् स्कंभयितृणांमध्ये श्रेष्ठः सस्कंभनेनचित् निरोधनसाधनेन सामर्थ्येनैव चास्कंभ द्यु-
लोकमवरुद्धमकरोत् स्कंभिः सौत्रोधातुः लिटि तुजादीनामितिदीर्घः चित्कंभनेनेत्यत्र संहितायां
सलोपः उत्पूर्वस्यस्तंभेः उदःस्थास्तंभोरितिसलोपउक्तः चित्पूर्वस्यस्तंभेरपिभवति छन्दोविष-
यत्वात् ॥ ५ ॥

५. एक और इन्द्र हैं और दूसरी और छात्रांपृथिवी हैं—दोनों के
बराबर इन्द्र हैं। वे सारे सोम यज्ञों की बातें जानते हैं। वे ताप नष्ट करते
हैं। सूर्य के द्वारा उन्होंने प्रकाण्ड आकाश की सुसज्जित किया है। वे
धारण करने में पटु हैं। मानो क्षत्र के द्वारा उन्होंने आकाश को ऊपर
धारण कर रक्खा है।

वज्रेणहि वृत्रहा वृत्रमस्तर्देवस्य शूशुवानस्य मायाः ।

विधृष्णो अत्र धृषता जघन्थाथामवोमघवन्बाह्वौजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य ।

मायाः । वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघन्थ ।

अथ । अवः । मघवन् । बाहुः औजाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृत्रहा वृत्रस्यहन्ता वज्रेण वृत्रमस्तः अस्तृणाः अवधीः । स्तृणातेर्लेङि बहु-
लंछन्दसीति विकरणस्यलुक् सिपिगुणः हियोगादनिघातः । अनन्तरं हे धृष्णो धर्षणशील त्वं
अदेवस्य अद्योतमानस्य शूशुवानस्य स्वबलेनवर्धमानस्य तस्यमायाः धृषता समर्थेनवज्रेण
अत्रास्मिन् कालएव विजघन्थ विनाशितवानसि । हन्तेर्लेटि थलिअभ्यासाच्चेतिकुत्वं अथ हे
मघवन् धनवन्निन्द्र बाह्वौजाः भुजबलवानभवः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम वृत्रघ्न हो—वज्र से वृत्र को मारा है। जिस समय यज्ञ-
विरोधी वृत्र बढ़ रहा था, उस समय दुर्द्धर्ष तुमने वज्र-द्वारा उसकी सारी
माया को नष्ट कर डाला। बली इन्द्र, इसके अनन्तर तुम बहुत बल से
बली हुए।

सचन्त यदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो रामं विन्दन् ।

आयन्नक्षत्रं ददृशे दिवो न पुनर्यतो न किं दधानुवेद ॥ ७ ॥

सचन्त । यत् । उषसः । सूर्येण । चित्राम् अस्य । केतवः ।

राम् । अविन्दन् । आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः ।

न । पुनः । यतः । न किं । अद्धा । नु । वेद ॥ ७ ॥

यद्यदा उषसः उषःकालाः सूर्येण सूर्यात्मकेनेन्द्रेण सचन्त संगच्छन्ते । सचसमवाये भौवादिकः । तदानीमस्य स्वभूताः केतवः सर्वस्य प्रज्ञापकारश्मयः चित्रां नानावर्णां रां राधं श्रियं अविन्दन् अलभन्त । पुनरुदयानन्तरं यद्यदा दिवोनक्षत्रं नददृशे नदृश्यते दृशेः कर्मणि लिट् यद्योगादनिघातः तदानीं यतः शत्र्वंतस्य शसि शत्रुनुमोनघयादोडिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सर्ववृगच्छतोऽपरश्मीन् न किर्नैकश्चिद् नु वेद जानाति । एतद् अद्धा सत्यमेव ॥ ७ ॥

७. जिस समय उषादेवियां सूर्य से मिलीं; उस समय सूर्य-किरणों ने नाना वर्णों की शोभा धारण की । अनन्तर, जिस समय, आकाश में नक्षत्र दिखाई दिया, उस समय कोई भी मार्गगामी सूर्य का कुछ देख नहीं सका ।

दूरं किल प्रथमा जग्मुः आसां मिन्द्रस्य याः प्रसवे सस्रुः ।

कस्विदग्रं क्व बुध्न आसां मापो मध्यं क्वो नूनमन्तः ॥ ८ ॥

दूरम् । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसाम् । इन्द्रस्य । याः ।

प्रसवे । सस्रुः । आपः । क्व । स्विद् । अग्रम् । क्व । बुध्नः ।

आसाम् । आपः । मध्यम् । क्व । वः । नूनम् । अन्तः ॥ ८ ॥

आसामपांमध्ये प्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ता आपः दूरं किल जग्मुः दूरमेवागताः या आपः इन्द्रस्य प्रसवे प्रेरणे । प्रेरणे जवसवौ चेति वक्तव्यमिति अपवादेच् थाथ घञ्काजवित्रकाणामिति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं । तस्याज्ञायां सस्रुः सरन्ति गच्छन्ति खलु । अथ प्रत्यक्षकृतः हे आपः आसां युष्माकमग्रं कस्विद् कुत्र वर्तते बुध्नो मूलं च क्व । तथा वीयुष्माकं मध्यं च क्व नूनमिदानीमस्माकमन्तोवसानं च क्व सर्वगतत्वादि निर्ज्ञायमानगमना आसन्नित्यर्थः । क्व किंशब्दावसप्तम्यर्थे किमोदित्यवप्रत्ययः क्वातीति क्वादेशः तित्स्वरितः अन्तः अमेर्गत्यर्थस्य असिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र की आज्ञा से जो जल बहने लगा था, वह प्रथमं जल बहुत दूर गया था । जल का अग्रभाग कहाँ है ? नस्तक कहाँ है ? जल, तुम्हारा मध्य स्थान वा चरम सीमा कहाँ है ?

सृजः सिन्धूरहिना जग्रसानां आदिदेताः प्रवि विज्जे जवेन ।

मुमुक्षमाणा उत्तयामुमुचे धेदेतानरमन्ते निरित्ताः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धूम् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र ।

वि विज्जे । जवेन । मुमुक्षमाणाः । उत्त । याः । मुमुचे । अध ।

इत् । एताः । न । रमन्ते । निरित्ताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अहिना अहन्तव्येन वृत्रेण मेघेनवा जग्रसानान् ग्रसदने अनुदात्तेव छन्दसि
लिटःकानच् ग्रस्ताः सिन्धून् स्पन्दमाना अपः सृजः असृजः निरगमयः । आदिव इदवधारणे
अनन्तरमेव एता आपः जवेन वेगेन प्रविविजे सर्वत्रात्यन्तंचलितावभ्रुवुः । ओविजीभयचलन
योः उदात्तेव लिटिइरयोरेइतिइरयोरेआदेशः । उतापिच मुमुक्षमाणाः इन्द्रेणामोचयितुमिष्य
माणाया आपः मुमुचे इन्द्रेणमोचिता अभूवन् । मुचेः कर्मणि लिट् अघेत् अनन्तरमेव नितिकाः
नितरां शुद्धा आपः नरमन्ते एकत्रनकोडन्ते किन्तु सर्वत्रगमनशीला इत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र, जिस समय वृत्रासुर जल को घास कर रहा था, उस समय
तुमने जल का मोचन किया था । उसी समय जल वेग के साथ
सर्वत्र दौड़ा था । जिस समय इन्द्र ने अपनी इच्छा से जल को मुक्त किया
था, उस समय वह विशुद्ध जल स्थिर नहीं रह सका ।

स॒ध्री॒चीः॒ सिन्धु॑मु॒श॒ती॒रि॒वाय॑न्त्स॒नाज्जा॒रआ॑रि॒तः॒ पू॒र्भिदा॑साम् ।
अस्त॒माते॒पार्थि॑वा॒वसू॑न्-यस्मेज॒ग्मुः॒ सूनृ॑ता॒ इन्द्र॒ पूर्वीः ॥ १० ॥ ११ ॥

स॒ध्री॒चीः । सिन्धु॑म् । उ॒श॒तीः इ॒व । आ॒य॒न् । स॒नात् । जा॒रः ।
आ॒रि॒तः । पू॒ः भि॒त् । आ॒सा॒म् । अस्त॑म् । आ । ते । पार्थि॑वा ।
वसू॑न् । अ॒स्मे इति॑ । ज॒ग्मुः । सूनृ॑ताः । इन्द्र॒ । पूर्वीः ॥ १० ॥ ११ ॥

सध्रीचीः सहस्यसधिरितिसध्यादेशः अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् अलोपदीर्घौ वाछन्द
सीतिपूर्वसवर्णदीर्घः सहांचनाः सहगमना आपः सिंधुं समुद्रं भर्तारमायन् आगच्छन् । तत्रद
ष्टान्तः उशतीरिव यथा कामयमानाः स्त्रियः स्वपतिमभिगच्छन्ति तद्वत् जारः शत्रूणां जारयि
ता पूर्भिदिन्द्रः सनाच्चिरादेव आसामपां आरितः प्रेरकत्वेन स्वामीभवति । हे इन्द्र अस्मे अ
स्माकं स्वभूतानि पार्थिवा पार्थिवानि वसूनि धनवत्प्रीणयितुं हवींषि पूर्वीः बव्यः सूनृतावा
चः स्तुतिवल्लक्षणाश्च ते त्वदीयमस्तं गृहमाजग्मुः आगच्छन्तु । यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयः ते गृहं
गच्छन्तु अस्माकं गृहं त्वदीयानि पार्थिवा पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु गमेच्छन्दसि सा-
र्वकालिकोलिट् ॥ १० ॥

१०. सारे अल भानो कामातुरा स्त्री के समान होकर और एकत्र
मिलकर समुद्र की ओर चले । शत्रु-पुर-ध्वंसक और शत्रु-जर्जर-कंसा इन्द्र
सदा ही सारे जलों के प्रभु हैं । इन्द्र, हमारी पृथिवी पर स्थित नाना यज्ञ-
सामग्री और चिराभ्यस्त अनेक प्रीतिप्रद स्तोत्र तुम्हारे पास जायें ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

इन्द्रपिबेति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रं नभः प्रभेदनोनामविरूपगोत्रकृषिः तथाचा-
नुक्रम्यते—इन्द्रपिबनभःप्रभेदनइति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

इन्द्र॑ पिब॑ प्र॒तिकामं॑ सु॒तस्य॑ प्रा॒तः सा॒वस्तव॑ हि॒ पूर्वपी॑तिः ।
हर्ष॑स्व॒ हन्त॑वेश॒रशत्रू॑नु॒कथेभि॑ष्टे॒ वीर्या॑ऽप्रब्र॑वाम ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । पिब॑ । प्र॒ति॒ऽका॒मम् । सु॒तस्य॑ । प्रा॒तः॒ऽसा॒वः । तव॑ । हि ।
पूर्व॑पीतिः । हर्ष॑स्व । हन्त॑वे । शूर॑ । शत्रू॑न् । उ॒कथेभिः॑ ।
ते॒ । वी॒र्या॑ । प्र । ब्र॒वाम॑ ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वं प्रतिकामं येयेकामाः तांस्तान्प्रति अव्ययीभावसमासः तस्यस्वरः यथेच्छं
सुतस्याभिषुतस्य योभागः तुभ्यं दातव्यः तं पिब आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादिनिघातः
प्रातःसावः प्रातःसवनेभिषूयमाणः सोमः तवहि तृतीयार्थेषष्ठी त्वयैव पूर्वपीतिः प्रथमतएवपा-
तव्यः यद्वा प्रातःसावः सप्तम्याः सुः प्रातःसवने तवैव प्रथमपानं खलु ऐन्द्रवायवग्रहेहि
आदितएवेन्द्रः पिबति तत्पुरुषे दासीभारादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यद्वा बहुव्रीहिः ततः हे
शूर समर्थं त्वं शत्रून् हन्तवे हन्तुं हर्षस्व हृष्टोभव अथ ते त्वदीयानि वीर्या वृत्रहननादिलक्षणानि
वीर्याणि उक्थेभिः शस्त्रैः प्रब्रवाम प्रकर्षेण वदाम ॥ १ ॥

१. इन्द्र, सोम प्रस्तुत हुआ है । जितना चाहौ, पियो । जो सोम प्रातः-
काल प्रस्तुत होता है, वह सबसे आगे तुम्हारे पान के योग्य है । वीर इन्द्र,
शत्रु-वध के लिए उत्तम-युक्त होओ । हम मन्त्री के द्वारा तुम्हारे वीरत्व
की प्रशंसा करते हैं ।

यस्ते॒रथो॑म॒नसो॑ज॒वीया॑नेन्द्र॒ तेन॑सोम॒पेया॑ययाहि ।

तूय॑मा॒तेहर॑यः प्र॒द्रव॑न्तु॒ येभि॑र्या॒सि वृष॑भिर्म॒न्दमानः॑ ॥ २ ॥

यः । ते॒ । रथः॑ । म॒नसः॑ । ज॒वीया॑न् । आ । इन्द्र॑ । तेन॑ । सोम॒ऽपेया॑य ।
या॒हि । तूय॑म् । आ । ते॒ । हर॑यः । प्र । द्र॒वन्तु॑ । येभिः॑ । या॒सि ।
वृष॑भिः । म॒न्दमानः॑ ॥ २ ॥

हेइन्द्र मनसोपि जवीयान् अतिशयेन गन्ता त्वदीयोयोरथोस्ति तेन रथेन सोमपेयाय अ-
स्मदीयं सोमं पातुं आयाहि आगच्छ । पा पाने भावे अचोयत् ईद्यतीतीत्वं आर्धधातुकलक्ष-
णोगुणः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तथा ते त्वदीया हरयः रथे संयुक्ताश्वाः तूयं क्षिप्रमाभि-
मुख्येन प्रद्रवन्तु प्रगच्छन्तु वृषभिः सेकृभिः येभिः यैः अश्वैः मन्दसानः मोदमानः सन् यासि

गच्छसि हरीन्द्रस्येति वचनादिन्द्रस्य द्वावेवाश्वाविति नचोदनीयं । आत्वासहस्रमाशवमि-
त्यादिनिगमन्तरदर्शनात् ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम्हारा रथ मन से भी अधिक शीघ्रगामी है । उसी रथ
पर चढ़कर सोमपान के लिए आओ । जिन घोड़ों की सहायता से तुम
आमन्द के साथ जाते हो, वे हरि नामक घोड़े शीघ्र दौड़ें ।

हरित्वतावर्चसासूर्यस्यश्रेष्ठैरूपैस्तन्वस्पर्शयस्व ।

अस्माभिरिन्द्रसखिभिर्हुवानःसंधीचीनोमादयस्वानिषद्य ॥ ३ ॥

हरित्वता । वर्चसा । सूर्यस्य । श्रेष्ठैः । रूपैः । तन्वम् ।

स्पर्शयस्व । अस्माभिः । इन्द्र । सखिभिः । हुवानः ।

संधीचीनः । मादयस्व । निषद्य ॥ ३ ॥

हेइन्द्र हरित्वता हरिच्छब्दान्मतुपोऽज्ञयइति बत्वं हरिद्वर्णयुक्तेन सूर्यस्य वर्चसा तेजसा
सदृशैः श्रेष्ठैः प्रशस्यतमैरात्मीयैरूपैः तन्वमात्मीयं शरीरं मदीयंवा यद्वा तायतेइति तनूर्यज्ञः तं
स्पर्शयस्व तेजोयुक्तं कुरु । किंच संधीचीनः विभाषाचिरदिकृत्स्नियामिति खप्रत्ययः मरुद्भिः
सह्रांचनस्त्वं सखिभिः सखिभूतैरस्माभिर्हुवानः आहूयमानःसन् निषद्य यज्ञे निषण्णोभूत्वा मा-
दयस्व सोमपानेन हृष्टोभव ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, हरित-वर्ण तेज के द्वारा और सूर्य की अपेक्षा भी श्रेष्ठतर
नाना शोभाओं के द्वारा अपने शरीर को विभूषित करो । हम जन्धुत्व के
साथ तुम्हें बुलाते हैं । हमारे साथ बैठकर सोम-पान से प्रमत्त होओ ।

यस्यत्यत्तेमहिमानंमदैष्विमेमहीरोदसीनाविविक्ताम् ।

तदोकआहरिभिर्निन्द्रयुक्तैःप्रियेभिर्याहिप्रियमन्नमच्छ ॥ ४ ॥

यस्य । त्यत् । ते । महिमानम् । मदैषु । इमे इति । मही इति ।

रोदसी इति । न । अविविक्ताम् । तत् । ओकः । आ । हरिभिः ।

इन्द्र । युक्तैः । प्रियेभिः । याहि । प्रियम् । अन्नम् । अच्छ ॥ ४ ॥

हेइन्द्र इमे मही महत्पौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्य तेतव सोमपानेन जनितेषु मदैषु
संभूतं त्यत् तं महिमानं नाविविक्तां नपृथक्कुरुतः किन्तु तस्य महिष्येव तिष्ठतः विचिर् पृ-
थग्भावे जौहोत्यादिकः लङि संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्यभ्यासस्य गुणाभावः ययोगादनिष्ठा-
तः । प्रियेभिः प्रियतमैः रथेयुक्तैर्हरिभिः अश्वैः प्रियं प्रीणनकरं अन्नं सोमलक्षणमच्छाभिल-
क्ष्य तदोकः अस्मदीयं यज्ञसदनमायाहि आगच्छ ॥ ४ ॥

४. सोम-पान से मत्त होने पर जो तुम्हारी महिमा होती है, उसे ये छावापृथिवी नहीं धारण कर सकतीं। इन्द्र, अपने स्नेह-पात्र घोड़ों को जोतकर सुस्वादु यज्ञ-सामग्री की ओर, यजमान के गृह में, आओ।

यस्य शश्वत्पिबोँ इन्द्र शत्रूनानुक्त्वारण्याचकर्थ ।

सते पुरेन्धितविषीमियति सते मदाय सुत इन्द्र सोमः ॥ ५ ॥ १२ ॥

यस्य । शश्वत् । पिबोँ । इन्द्र । शत्रून् । अनुक्त्वा । रण्या ।

चकर्थ । सः । ते । पुरेन्धिम । तविषीम् । इयति ।

सः । ते । मदाय । सुतः । इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पिबान् पातेः कसौ वस्वेकाजादिति इडागमः सोमं पीतवांस्त्वं अनानुक्त्वा अनुकरणरहितेन सकृत्पहारेण शत्रुहननसमर्थेन रण्या संयुगीनेनायुधेन रणशब्दात्साध्वर्थे प्राग्घितोयोयत् यस्य यजमानस्य शत्रून् शश्वद्बहुवारं चकर्थ हतवानसि कृज्जिंसायां लटि-थलि यद्योगादनिघाते लिट्स्वरः सयष्टा तेत्वदर्थं तविषीं महतीं पुरंधिं बह्वीं स्तुतिं इयति प्रेरयति । ऋगतौ जौहोत्यादिकः अतिपिपत्योरित्यङ्यासस्येत्वं अङ्यासस्यासवर्णइतीयङ् हेइन्द्र सुतोभिषुतः ससोमः ते मदाय समर्थोभवति यद्वा सयष्टा सुतः सोमः सुबुव्यत्ययः अभिषु-तं सोमं त्वन्मदाय प्रेरयति ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, जिसका प्रतिदिन सोम-पान करके तुमने अत्यन्त बल दिखाते हुए शत्रु-वध किया है, वही यजमान तुम्हारे लिए यथेष्ट स्तोत्र प्रेरित कर रहा है। तुम्हारे मनोरंजन के लिए सोम प्रस्तुत किया गया है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठी—

इदंते पात्रं सनवित्तमिन्द्र पिब सोममेनाशतक्रतो ।

पूर्ण आहावो मदिस्स्य मध्वो यं विश्व इदमिह्यन्ति देवाः ॥ ६ ॥

इदम् । ते । पात्रम् । सनवित्तम् । इन्द्र । पिब । सोमम् । एना ।

शतक्रतो इति शतक्रतो । पूर्णः । आहावः । मदिस्स्य ।

मध्वः । यम् । विश्वे । इत् । अमिह्यन्ति । देवाः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थं पात्रं चमसादिकं सनवित्तं अस्माभिश्चिरादेव लब्धं विदुलाभे कर्मणि निष्ठा हे शतक्रतो बहुकर्मभिन्द्र एना एनेन पात्रेण सोमं पिब यतः मदिस्स्य मदकरस्य मध्वः मधुनः सोमस्य आहावः पानस्थानोपपात्रविशेषः पूर्णः पूरितोभूत् हेज् स्पर्धायां निपानमा-

हावइति निपातितः स्तुतिभिराहूयमानादेवाः अत्र सोमं पिबन्तीति थाथादिस्वरः यमिव य-
माहावमेव विश्वे सर्वे देवाः अभिहर्यन्ति अभिकामयन्ते हर्यगतिकान्त्योः भौवादिकः यद्यो-
गात्तिङोनिघाताभावे तिङिचोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ ६ ॥

६. सौ यज्ञ करनेवाले इन्द्र, इस सोम-पात्र को तुम बराबर पाया
करते हो। इससे पियो। जिसे देवता चाहते हैं, उसी मधु-तुल्य ओर
मत्तता-कारक सोम के पात्र को परिपूर्ण कर दिया गया है।

विहिःवामिन्द्रपुरुधाजनांसोहितप्रयसोवृषभह्वयन्ते ।
अस्माकंतेमधुमत्तमानीमाभुवन्त्सवनातेषुहर्य ॥ ७ ॥

वि । हि । त्वाम् । इन्द्र । पुरुधा । जनांसः । हितप्रयसः ।
वृषभ । ह्वयन्ते । अस्माकम् । ते । मधुमत्तमानि ।
इमा । भुवन् । सवना । तेषु । हर्य ॥ ७ ॥

हेइन्द्र वृषभ कामानां वर्षक हितप्रयसः प्रयइत्यन्नाम प्रीणनकारित्वात् संभृतहवि-
ष्काः जनासोजनाः पुरुधा बहुधा हिरवधारणे त्वामेव विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ह्वेज् स्पर्-
धायां निसमुपविज्योह्वइत्यात्मनेपदं अस्माकं स्वभूतानि इमा इमानि सवना सवनानि ते त्व-
दर्थं मधुमत्तमानि अतिशयेन सोमवन्ति भुवन् अभूवन् तस्मात् त्वं तेषु सवनेषु हर्य सोम-
न् कामयस्व ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, अन्न संग्रह करके तुम्हें अनेक लोग, नाना स्थानों में,
सोम-पान के लिए, निमन्त्रित करते हैं। परन्तु हमारा प्रस्तुत किया गया
सोम तुम्हें सबसे मधुर हो—इसी में तुम्हारी रचि उत्पन्न हो।

अथाष्टमी—

प्रतइन्द्रपूर्याणिप्रनूनवीर्यावोचंप्रथमाकृतानि ।
सतीनमन्युरश्रथायोअद्रिसुवेदनामरुणोब्रह्मणेगाम् ॥ ८ ॥

प्र । ते । इन्द्र । पूर्याणि । प्र । नूनम् । वीर्या । वोचम् ।
प्रथमा । कृतानि । सतीनमन्युः । अश्रथयः । अद्रिम् ।
सुवेदनाम् । अरुणोः । ब्रह्मणे । गाम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ते त्वदीयानि प्रथमा आदितः कृतानि पूर्याणि पुरातनानिच वीर्या वीर्याणि
नूनमिदानीं प्रवोचं प्रकर्षेण वदामि एकः प्रशब्दः पूरणः । वोचं लुङि नुवोवचिः चेरद् कानि

तानि सतीनमन्युः सतीनमित्युदकनाम उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तः त्वं अग्निं मेघं अश्रथयः
वज्रेणाहिंसीः ब्रह्मणे बृहस्पतये गां पणिभिरपहतां सुवेदनां सुष्ठु ज्ञापनीयां अकृणोरक-
रोरित्यादीनि ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, पूर्वकाल में सबसे आगे तुमने जो वीरत्व दिखाया था, उसकी
में प्रशंसा करता हूँ। जल के लिए तुमने मेघ को फाड़ा था और स्तोता
के लिए गाय की प्राप्ति सुलभ कर दी थी।

निषुसीदगणपतेगणेषुत्वामाहुर्विप्रतमंकवीनाम् ।
नऋतेत्वात्क्रियतेकिंचनारेमहामर्कमघवश्चित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । सु । सीद । गणपते । गणेषु । त्वाम् । आहुः । विप्रतमम् ।
कवीनाम् । न । ऋते । त्वत् । क्रियते । किम् । चन । आरे ।
महाम् । अर्कम् । मघवन् । चित्रम् । अर्च ॥ ९ ॥

हेगणपते त्वं गणेषु स्तोतृगणेषु सुसुष्ठु निषीद स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णोभव यतः कवीनां
क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये त्वा त्वां विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनमित्याहुः किंच त्वद्वत्ते अन्यारादित-
रर्तेइति पंचमी त्वां वर्जयित्वा किंचनकर्म आरे दूरे समोपेवा नक्रियते तस्मान्निषीद ततः
हेमघवन् धनवन्निन्द्र महान्तं अर्कमर्चनीयं अस्मदीयं निवृत्तचंदशादिलक्षणं स्तोमं चित्रं
नानारूपं कृत्वा अर्च पूजय विधेहि । अर्चपूजायां भौवादिकः ॥ ९ ॥

९. बहुतों के अधिपति इन्द्र, स्तोताओं के बीच में बैठो। क्रिया-
कुशल व्यक्तियों में तुम्हें लोग सर्वापेक्षा बुद्धिमान् कहते हैं। समीप वा
दूर में तुम्हारे अतिरिक्त कोई अनुष्ठान नहीं होता। यनी इन्द्र, हमारी
ऋचाओं को विस्तारित और नाना-रूप कर दो।

अभिख्यानामघवन्नाधमानान्तसखेबोधिवसुपतेसखीनाम् ।
रणंकुधिरणकृतसत्यशुष्माभंक्तेचिदाभंजारायेअस्मान्॥ १० ॥ १३ ॥

अभिख्या । नः । मघवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि ।
वसुपते । सखीनाम् । रणम् । कुधि । रणकृत । सत्यशुष्म ।
अभंक्ते । चित् । आ । भज्ज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥ १३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र नाधमानान् नाथूनाधृयाज्जोपतापैश्वर्यांशीःषु भौवादिकः अनुदा-
त्तेव याचमानान् नोस्मान् अभिख्या अभिख्यापनेन तेजसा युक्तान् कुरु प्रसिद्धाम्वाकुरु हे-
सखे धनदानेन हेवसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं सखीनां स्तोतृत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वभू-

तानि स्तोत्राणि बोधि बुध्यस्व बुधअवगमने भौवादिकः लोटिछान्दसः शपोलुक् छन्दस्युभ-
यथेति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्वात् अङितश्चेति हेर्धिभावः अतएव गुणः सार्वधातुकत्वेन ङि-
त्वादन्तोदात्तत्वं वर्णलोपश्छान्दसः हे रणलुक् शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अतएव हेसत्यशुष्म य-
थार्थबलोपेत त्वं रणं लुधि कुरु शत्रून् जहि । करोतेर्लोटि श्रुशृणुलुक् ष्यश्छन्दसीति हेर्धिः ।
किंच अभक्तेचिद असंभजनीये स्थानेपि अस्मान् राये धनाय आभज भागिनः कुरु ह्यचो-
तस्तिङ्ङिति संहितायां दीर्घः ॥ १० ॥

१०. धनी इन्द्र, हम तुम्हारे याचक हैं । हमें तेजस्वी कर दो । धनाधि-
पति और मित्र इन्द्र, यह जानो कि, हम तुम्हारे बन्धु हैं । युद्धकर्ता इन्द्र,
तुम्हारी शक्ति ही यथार्थ है । जहाँ धन-प्राप्ति की कोई सम्भावना नहीं
हो, वहाँ भी तुम हमें धन-भागी करो ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

॥ इति दशमे मंडले नवमोनुवकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाके षोडशसूक्तानि तत्र तमस्येति दशर्चं प्रथमं सूक्तं ऐन्द्रं शतप्रभेदनोनाम वै-
रूपकृषिः अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः । तथाचानुक्रान्तं—तमस्यशतप्रभेदनस्त्रिष्टुबन्तमिति ।
दशरात्रस्याष्टमेहनि मरुत्वतीयएतत्सूक्तं । सूत्रितंच—तमस्यद्यावापृथिवीमहोन्द्रोन्नृवदिति मरु-
त्वतीयमिति ।

तमस्यद्यावापृथिवीसचेतसाविश्वेभिर्देवैरनुशुष्ममावताम् ।

यदैत्कृण्वानोमहिमानमिन्द्रियपीत्वीसोमस्यक्रतुमौ अवर्धत ॥ १ ॥

तम् । अस्य । द्यावापृथिवी इति । सहचेतसा । विश्वेभिः । देवैः ।

अनु । शुष्मम् । आवताम् । यत् । ऐत् । कृण्वानः । महिमानम् ।

इन्द्रियम् । पीत्वी । सोमस्य । क्रतुमान् । अवर्धत ॥ १ ॥

सचेतसा सहचेतयंत्यौद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह अन्वादेशे
अशादेशोनुदात्तः एतस्येन्द्रस्य तंशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमन्वावतां रक्षतां तस्य बलं पूर्वमस्मा-
न् रक्षतु पश्चादेते अपिरक्षतामितिभावः अवतेर्लुङ् । कृण्वानः वृत्रवधादिकं कुर्वाणः समहिमानं
इन्द्रियं इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यंच यद्यदा ऐत् प्राप्नोत् । इण्गतौ आदादिकः आडजादी-
नामित्याडागमः तदा क्रतुमान् कर्मवान् सः सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा अवर्धत । क्रियाग्रह-

णं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा चतुर्थर्थे बहुलमिति षष्ठी पीत्वी स्नात्वाद्यश्चेति नि-
पातितः ॥ १ ॥

१. अन्यान्य देवों के साथ द्यावापृथिवी मनोयोग-पूर्वक इन्द्र के बल
की रक्षा करें। जब कि, वह वीरता प्राप्त करते-करते अपनी उपयुक्त
महिमा को प्राप्त हुए, तब सोम-पान करते-करते अनेक कार्यों का सम्पा-
दन करके वृद्धिगत हुए।

तमस्य विष्णुर्महिमान्मोजसांशुं दधन्वान्मधुनो विरप्यते ।

देवेभिरिन्द्रो मघवा सयावभिर्घृत्रं जघन्वाँ अभवद्वरेण्यः ॥ २ ॥

तम् । अस्य । विष्णुः । महिमानम् । ओजसा । अंशुम् । दधन्वान् ।
मधुनः । वि । रप्यते । देवेभिः । इन्द्रः । मघवा । सयावभिः ।
घृत्रम् । जघन्वान् । अभवत् । वरेण्यः ॥ २ ॥

विष्णुरेतन्नामकः व्यासोयज्ञोवा मधुनः मदकरस्य सोमस्य अंशुं लताखंडं दधन्वान्
प्रेरयन् धवेर्गत्यर्थस्य कसौ इदन्तान्मागमेकृते वलिलोपः ओजसा स्ववीर्येण संजातमस्ये-
न्द्रस्य तं महिमानं विरप्यते विविधं शब्दयति स्तौति मघवा धनवान् सयावभिः याते आ-
तोमनिजिति कनिष् सहगन्तुभिः देवेभिः देवैर्मरुद्भिश्च घृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः वरेण्यः
सर्वैर्वरेण्यः संभजनीयोभवत् ॥ २ ॥

२. विष्णु ने मधुर सोमलता—खण्ड को भेजकर इन्द्र की उस महिमा
की, उत्साह के साथ, घोषणा की। घनी इन्द्र सहयोगी देवों के साथ
एकत्र होकर और वृत्र का वध करके सर्वश्रेष्ठ हुए।

घृत्रेण यदाहिना बिभ्रदायुधा समस्थिथायुधये शंसमाविदे ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सहत्मनावर्धन्नुग्रमहिमानमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

घृत्रेण । यत् । अहिना । बिभ्रत् । आयुधा । सम् अस्थिथाः ।
युधये । शंसम् । आ विदे । विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सह ।
त्मना । अवर्धन् । उग्र । महिमानम् । इन्द्रियम् ॥ ३ ॥

युधये युद्धाय आयुधा आयुधानि वज्रादीनि बिभ्रत् धारयन्निन्द्रः त्वं यद्यदा अहि-
ना अहन्तव्येन घृत्रेण समस्थिथाः सहास्थाः तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविश्यः स्थइत्यात्मनेपदं स्था-
ध्वोरिच्चेति सिचः कित्वं इकारश्चान्तादेशः ह्रस्वादंगादिति सिचोलोपः यद्योगादनिघातः ति-
ष्ठिचोदात्तवतीति गतेर्निघातः तदाआविदे कृत्यार्थे केन्यतययः । तव वृत्रवधादिकं वीर्यप्रज्ञाप-

यितुं शंसमशंसं शस्त्रैरहं स्तौमि शंसुस्तुतौलङ् वाक्यभेदादनिघातः किंच हेउग्र उदूर्णवल अ-
त्रास्मिन्कालेऽव तेत्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यं च विश्वेसर्वे मरुतः स्मना आत्मना सहैव अव-
र्धन् वर्णलोपश्छान्दसः अवर्धयन् मरुतोहीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥ ३ ॥

३. उग्रतेजा इन्द्र जिस समय तुम स्तुत की इच्छा से अस्त्र-शस्त्र
धारण करके, दुर्ध्वं वृत्र के साथ, युद्ध करने के लिए आगे बढ़े, उस समय
सारे मरुद्गण ने तुम्हारी महिमा बढ़ा दी और स्वयं भी वे वृद्धि को
प्राप्त हुए ।

जज्ञानएवव्यबाधतस्पृधःप्रापश्यद्दीरोअभिपौंस्यंरणम् ।
अवृश्चदद्रिमवसस्यदःसृजदस्तंभ्रात्राकंस्वपस्ययापृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । अबाधत । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः ।
अभि । पौंस्यम् । रणम् । अवृश्चत् । अद्रिम् । अव । सस्यदः ।
सृजत् । अस्तंभ्रात् । नाकम् । सुऽअपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

सइन्द्रः जज्ञानएव जनी प्रादुर्भावेछान्दसस्य लिटः कानच् जायमानएव स्पृधः शत्रून्
व्यबाधत अत्यर्थमपीडयत् स्पृधः स्पर्धसंघर्षे किप् अपस्पृधेथामिति निपातनेन एकत्रसंप्रसार
णदर्शनात् अत्रापि भवति अतएव वीरः समर्थः सः रणं संग्राममभिलक्ष्य पौंस्यमात्मीयं बलं
प्रापश्यत् अस्यैतद्वलमिति प्रकर्षेण पश्यति जानाति । किंच अद्रिं मेघं अवृश्चतवर्षणार्थम्
च्छिनत् अनन्तरं सस्यदः स्यन्दूपस्रवणे किप् शसिनलोपः सहस्यन्दमानापः अवसृजत्
अवाङ्मुखमसृजत् निरगमयत् तथा सः पृथुं महान्तं नाकं गुलोकं स्वपस्यया सुपआत्मनः क्यच्
अपत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः शोभनकर्मेच्छया अस्तंभ्रात् निरुद्धमकरोत् स्तंभिः सौ
त्रोधातुः ॥ ४ ॥

४. जन्म के साथ ही इन्द्र ने शत्रु-दमन किया था । उन्होंने युद्ध का
विचार करके अपने पौरुष की वृद्धि की ओर ध्यान दिया । उन्होंने वृत्र
का छेदन किया, मनुष्यों को छोड़ा और उत्तम उद्योग करके विस्तृत
स्वर्गलोक को ऊपर उठा रखा ।

आदिन्द्रःसत्रातविषीरपत्यतवरीयोद्यावापृथिवीअबाधत ।
अवाभरद्वृषितोवञ्चमायसंशेवंमित्रायवरुणायदाशुषे ॥ ५॥१४॥

आत् । इन्द्रः । सत्रा । तविषीः । अपत्यत् । वरीयः ।
द्यावापृथिवी इति । अबाधत । अव । अभरत् । धृषितः ।
वञ्जम् । आयसम् । शेवम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५॥१४ ॥

आदपि सइन्द्रः तविषीः महतीः सत्रा सहैव अपत्यतागच्छत पदगतौ दैवादिकः व-
र्णव्यत्ययः यद्वा पत्यतइत्यैश्वर्यकर्मा सेनानामीष्टे तासामाश्वरोभवदित्यर्थः । सएव द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ वरीयः तृतीयायाः सुः उरुतरेण महिम्ना अवबाधत तयोरन्तःस्थितान् शत्रून् वधी-
दित्यर्थः । धृषितः शत्रुवधे प्रगल्भः सन् आयसमयोमयं वज्रमवाभरत् आधारयत् । किमर्थं
मित्राय वरुणाय दाशुषे हविर्दत्तवते यज्वने शेवं सुखं कर्तुं ॥ ५ ॥

५. विशाल-विशाल सेनाओं की ओर इन्द्र एकाएक दौड़े । अपनी
विशिष्ट महिमा से उन्होंने द्यावापृथिवी को वशीभूत किया । जो वज्र
दान परायण वरुण और मित्र के सुख का जनक है, इन्द्र ने उसी लौहमय
घज्ज को बुद्धिपूर्ण रूप से धारण किया ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरप्शिना ऋघायतो अरंहयन्त मन्यवे ।

वृत्रं यदुग्रो व्यवृश्चदोजसापो बिभ्रतं तमसा परीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य । अत्र । तविषीभ्यः । विरप्शिनाः । ऋघायतः ।

अरंहयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । उग्रः । वि । अवृश्चत् ।

ओजसा । अपः । बिभ्रतम् । तमसा । परीवृतम् ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन् काले एव विरप्शिनः महतः विविधं शब्दायमानस्य वा ऋघायतः शत्रून् हिंसितः
इन्द्रस्य तविषीभ्यः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी बलानां मन्यवे प्रख्यापनाय अरंहयन्त आपो निरगच्छन्
रहिर्गत्यर्थः उग्रउदूर्णः सः अपउदकानि बिभ्रतं धारयन्तं तमसा परीवृतं परितो वेष्टितं वृणोतेः
कर्मणि कः गतिरन्तरइति स्वरः संहितायामुपसर्गस्य घञीति दीर्घः तंवृत्रं यद्यस्मिन्काले
ओजसा स्ववीर्येण व्यवृश्चत् अत्यर्थमवधीत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र नाना प्रकार के शब्द कर रहे थे और शत्रु-वध कर रहे थे ।
उनके बल-विक्रम की घोषणा करने के लिए जल निर्गत हुआ । घृत्र ने
अन्धकार से घिरकर जल को धारण कर रक्खा था; परन्तु तीक्ष्ण तेजवाले
इन्द्र ने बल-पूर्वक वृत्र को काट डाला ।

या वीर्याणि प्रथमानि कर्त्वा महित्वेभिर्यतमानौ समीयतुः ।

ध्वान्तं तमो वदध्वसे हत इन्द्रो मृहा पूर्वहूतावपत्यत ॥ ७ ॥

या । वीर्याणि । प्रथमानि । कर्त्वा । महित्वेभिः । यतमानौ ।

समईयतुः । ध्वान्तम् । तमः । अव । दध्वसे । हते ।

इन्द्रः । मृहा । पूर्वहूतौ । अपत्यत ॥ ७ ॥

महिवेभिः मंहनीयैः स्वबलैः यतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वतौ इन्द्रवृत्रौ प्रथमानि पूर्व-
भावीनि कर्त्वा कृत्यार्थे त्वन् प्रत्ययः कर्तव्यानि या यानि वीर्याणि समीयतुः संयोजयामासतुः
इण्ग्तौ लिटि दीर्घइणः कितीति दीर्घः तयोर्मध्ये इन्द्रेण वृत्रे हवेसति ध्वान्तं अतिनिबिडं
तमः अवध्वसे अवध्वसे अवध्वस्तं विनष्टमभूत् ध्वंसेर्लिट् कित्वाचलोपः इन्द्रस्तु महा स्व-
महिम्ना पूर्ववृत्तौ प्रथमाह्वाने अपत्यतागच्छत् शूराणां मध्ये अयमेव प्रथमोहूयमानोभवदि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

७. आपस में होड़ करके इन्द्र और वृत्र प्रथम-प्रथम अपनी-अपनी
वीरता दिखाकर महाक्रोध के साथ युद्ध करने लगे । वृत्र के विनाश के
अनन्तर घना अन्वकार विनष्ट हुआ । इन्द्र की महिमा ही ऐसी है कि,
वीरों की नाम-गणना के समय सबसे प्रथम इन्द्र का ही नाम लिया
जाता है ।

विश्वेदेवासोअध्वृणयानितेवर्धयन्त्सोमवत्यावचस्यया ।
रद्धंवृत्रमहिमिन्द्रस्यहन्मनाग्निर्नजम्भैस्तृष्वन्नमावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अध । वृणयानि । ते । अवर्धयन् । सोमवत्या ।
वचस्यया । रद्धम् । वृत्रम् । अहिम् । इन्द्रस्य । हन्मना ।
अग्निः । न । जम्भैः । तृषु । अन्नम् । आवयत् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र अध वृत्रहननानन्तरं विश्वेदेवासोदेवा ऋत्विजः सोमवत्या सोमयुक्तया वचस्यया
स्तुतीच्छया तेवदीयानि वृणयानि बलानि अवर्धयन् वर्धयन्ति इन्द्रस्य हन्मना हननसाधनेन
वज्रेण रद्धं रधहिंसासंराध्योः हिंसितमहिंवृत्रं अपामावरकं मेघं तृषु शीघ्रमन्नमावयत् अभक्षयत्
तज्जन्येनोदकेन संपादितमन्नं जनः भक्षयदित्यर्थः आवयतिरत्तिकर्मा । तत्रदृष्टान्तः—अग्निर्न
यथाग्निः जंभैः आत्मीयैः दन्तैः अन्नं भक्षयति तद्वत् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, सोमरस और स्तोत्र के द्वारा देवों ने तुम्हारी संवर्द्धना की ।
इन्द्र ने दुर्द्धवं वृत्र का वध कर डाला । इससे शीघ्र ही लोगों को अन्न-
प्राप्ति हुई । जैसे अग्नि अपनी शिखा के द्वारा जलाने योग्य वस्तु का
भक्षण करते हैं, वैसे ही लोग दांतों से अन्न चबाने लगे ।

भूरिदक्षैभिर्वचनेभिर्ऋक्भिःसुख्येभिःसुख्यानिप्रवोचत ।
इन्द्रोधुनिंचुमुरिंचदम्भयच्छद्दामनस्याशृणुतेदभीतये ॥ ९ ॥
भूरि । दक्षैभिः । वचनेभिः । ऋक्भिः । सुख्येभिः । सुख्यानि ।
प्र । वोचत् । इन्द्रः । धुनिम् । च । चुमुरिम् । च ।
दम्भयन् । श्रद्धाश्मनस्या । शृणुते । दभीतये ॥ ९ ॥

हेस्तोतारः दक्षेभिः वर्धनहेतुभिः ऋक्भिः छन्दसीवनिपाविति वनिप् प्रत्ययः अयस्मयादि-
 त्वने भत्वात् जश्वाभावः पदत्वात्कुत्वं मंत्रयुक्तैः सव्येभिः तदहंतोत्यर्थे छन्दसिचेति यप्रत्ययः
 सख्युरिन्द्रस्य याग्यैः वचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः सख्यानि स्तुत्यस्तोतृलक्षणान्यभिलक्ष्य भूरि बहु
 वारं इन्द्रं प्रवोचत प्रब्रूत अभिष्टुत इन्द्रस्तु दभीतये एतन्नामकाय राजर्षये धुनिच चुमुरिच
 एतन्नामकौ द्वावसुरौ दंभयन् हिंसन् अद्धामनस्या मनःशब्दात्क्यच् श्रद्धायुक्तया मनसश्छया
 शृणुते युष्माभिः कृतानि स्तोत्राणि शृणोति ॥ ९ ॥

९. स्तोताओ, इन्द्र ने जो त्वां के काये किये हैं, उनको प्रशंसा, उत्त-
 मोत्तम वाक्यों और बन्धुजनोचित छन्दों के द्वारा, करो। इन्द्र ने धुनि
 और चुमुरि नामक असुरों का वध किया है और विश्वासी मन से दभीति
 राजा की प्रार्थना सुनी है।

त्वंपुरूण्याभंरास्वश्व्यायेभिर्मसैनिवचनानिशंसन् ।

सुगेभिर्विश्वादुरितारैर्मविदोषुणर्उर्वियागाधमद्य ॥ १० ॥ १५ ॥

त्वम् । पुरूणि । आ । भर । सु६अश्व्या । येभिः । मसै ।

नि६वचनानि । शंसन् । सु६गेभिः । विश्वा । दुः६इता । तरेम ।

विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधम् । अद्य ॥ १० ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वं स्वश्व्या स्वश्व्यानि शोभनाश्वयुक्तानि पुरूणि बहूनि धनानिमह्यमाभर आ-
 हर प्रयच्छ निवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि शंसन् अहं येभिः धनैः मसै मन्यति-
 रचंतिकर्मा देवान्पूजयानि तानि देहि मन्यतेलोटि बहुलं छन्दसोति विकरणस्यलुक् सिप्यडा-
 गमः सिपः पित्वेनानुदात्तत्वात् धातुस्वरः सुगेभिः सुष्ठु गन्तव्यैस्तैर्धनैः स्तोत्रैर्वा विश्वा सर्वा-
 णि दुरिता दुरितानि पापानि तरेम हेइन्द्र अद्यास्मिन्कर्मणि गाधं ग्रथ्यमानं क्रियमाणं नो-
 स्मदीयं स्तोत्रं उर्विया उरुत्वेन बहुमानेन सु सुष्ठु विदोविदउ जानीहेव ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, मैंने जो स्तोत्र के समय में प्रचुर सम्पत्ति और उत्तमो-
 त्तम घोड़ों की अभिलाषा की थी, वह सब दो। मैं पाप को लाँघकर
 कल्याण प्राप्त करूँ। हँम जो स्तोत्र धना रहे हैं, उसे जानकर ध्यान दो।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

धमेति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं सधिनार्मवैरूपऋषिः तपसः पुत्रोघर्मोवा चतुर्थी जगती
 शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—धर्मासध्निस्तापसोवाधर्मोवैश्वदेवचतुर्थीजगतीति । गतोविनि-
 योगः ।

तत्र प्रथमा—

घ॒र्मासम॑न्तात्रि॒वृतं॑व्याप॒तुस्तयो॒र्जुष्टि॑मात॒रिश्वा॑जगाम ।
दिव॒स्पयो॒दिधि॑षाणा॒अवेष॑न्वि॒दुर्दे॒वाःस॒हसा॑मान॒मर्क॑म् ॥ १ ॥

घ॒र्मा । सम॑ऽअन्ता । त्रि॒वृतं॑म् । वि । आ॒प॒तुः । तयोः ।
जु॒ष्टिम् । मा॒त॒रिश्वा॑ । ज॒गाम॑ । दि॒वः । पयः॑ । दिधि॑षाणाः ।
अ॒वेष॑न् । वि॒दुः । दे॒वाः । स॒हऽसा॑मानम् । अ॒र्कम् ॥ १ ॥

समन्ता समन्तौ संव्याप्तदिगन्तौ घर्मा घृक्षरणदीप्त्योः घर्मौ दीप्यमानौ अद्यादित्यौ त्रिवृतं । त्रयोवाइमे त्रिवृतोलोकाइत्याम्नानात् । त्रैलोक्यं व्यापतुः स्वतेजोभिः व्याप्तवन्तौ मातरिश्वा अन्तरिक्षे वर्तमानोवायुः तयोरद्यादित्ययोः जुष्टिं प्रीतिं जगाम गतवान् यदा सहसामानं सामशब्दउपलक्षकः वेदत्रयतेजःसहितं । सर्वतेजः सामरूपंहशश्वदित्याम्नानात् । ईदृशमर्कं अर्चनीयं सूर्यं देवाः दीप्यमानाः स्वरश्मयोविदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः । तदा दिधिषाणाः लोकधारणशीलाः तेदिवः द्युलोकस्य संबन्धि पयः उदकमवेषन् व्याप्तवन्तः ववर्षुरित्यर्थः । दिवस्पयइत्यत्र षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्त्वं । दिधिषाणाः धिषधारणे चानश् शपःश्लुः यद्वा धिधारणे सन्नन्तस्य चानश् अज्जनगमांसनीति दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा समन्तौ संगतौ घर्मौ स्वयं दीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः नियन्तुनियन्तव्यभावेन । मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः संजातां प्रीतिं जगाम गतवान् तं परमात्मानं वेदमयं इमं सूर्यं इति देवाजानन्ति ॥ १ ॥

१. सूर्य और अग्नि नामक प्रदीप्त देवता चारों ओर जाकर त्रिभुवन-व्यापी हुए । मातरिश्वा (अन्तरिक्ष-स्थित वायुदेव) ने उनकी प्रसन्नता प्राप्त की । जिस समय देवों ने सान-नन्त्र और सूर्य को प्राप्त किया, उस समय उन लोगों ने, त्रिभुवन की रक्षा के लिए आकाशीय जल को सृष्टि की ।

अथ द्वितीया—

ति॒स्त्रोदे॒ष्टाय॑नि॒र्ऋ॑तीरुपा॒सते॑दी॒र्घश्रु॑तो॒विहि॑जा॒नन्ति॑व॒ह्नयः॑ ।
तासा॑नि॒त्रिक्युः॑क॒वयो॑नि॒दानं॑परे॒षुया॑गु॒ह्येषु॑व्र॒तेषु॑ ॥ २ ॥

ति॒स्त्रः । दे॒ष्टाय॑ । निः॑ऽऋ॒तीः । उप॑ । आ॒स॒ते । दी॒र्घश्रु॑तः ।
वि । हि । जा॒नन्ति॑ । व॒ह्नयः॑ । तासा॑म् । नि । चि॒क्युः । क॒वयः॑ ।
नि॒ऽदान॑म् । पे॒रेषु॑ । या । गु॒ह्येषु॑ । व्र॒तेषु॑ ॥ २ ॥

निर्ऋतीः पृथिवीनामैतत् अनेन इतरलोकावुपलक्ष्येते तत्राधिष्ठितास्तिस्रः अग्न्यादिदेव-
ताः देष्ट्राय हविषां प्रदानाय उपासते यजमानाउपासनं कुर्वते ततः दीर्घश्रुतः प्रभूतकीर्तयोव-
ह्वयः जगतः प्रापिकाः तादेवताः विजानन्ति एतैः कृतामुपासनां मन्वतएव । यद्वा निर्ऋतीः निः
शेषेण ऋच्छन्ति गच्छन्तीति निर्ऋतयः तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहतीः देष्ट्राय आत्मनः कर्मभो-
गदानाय उपासते ते दीर्घश्रुतः दीर्घं संसारे शृण्वन्तः मन्तव्यदृश्यादिपदार्थं जानन्तः मंत्रदृ-
ष्ट्यादिरूपमजानन्तइत्यर्थः । अतएववह्वयः संसारस्य वोढारः तानजानन्ति कवयः क्रान्तद-
र्शिनस्तु तासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा निदानं मूलकारणं परमात्मानं निचिक्युः नितरां
चिन्वन्ति जानन्ति परेषु उत्कृष्टेषु वा गुह्येषु गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु व्रतेषु याः प्रवृ-
त्तयः सन्ति तासां निदानं निचिक्युः जानन्ति चिञ् चयन्ते लिटि विभाषाश्चेरित्यग्न्यासादुत्त-
रस्य कवर्गादेशः यद्वा चायतेर्लिटि चायःकीति छन्दसि कीत्यादेशः ॥ २ ॥

२. यज्ञिक लोग यज्ञ के समय तीन निर्ऋतियों (अग्नि, सूर्य और वायु) की उपासना करते हैं । इसके अनन्तर यज्ञस्वी अग्निदेवी का परिचय देवीं से होता है । विद्वान् लोग अग्नि आदि का मूल कारण जानते हैं । वे परम गोपनीय व्रत में रहते हैं ।

अथ तृतीया—

चतुष्कपर्दायुवतिःसुपेशाघृतप्रतीकावयुनानिवस्ते ।
तस्यांसुपर्णावृषणा निषेदतुर्यत्रदेवादधिरेभागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःस्कपर्दा । युवतिः । सुपेशाः । घृतप्रतीका । वयुनानि ।
वस्ते । तस्याम् । सुपर्णा । वृषणा । नि । सेदतुः । यत्र । देवाः ।
दधिरे । भागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा युवतिः स्त्रीरूपा सुपेशाः शोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतप्रमुख-
हविष्का एतादृशीवेदिः वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वस्ते आ-
च्छादयति तस्यां वेद्यां वृषणा वृषणौ हविषां वर्षितारौ सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनौ जायापती य-
जमानब्रह्माणौ वा निषेदतुः निषण्णौ भवतः यत्र यस्यां वेद्यां देवाअग्न्यादयः भागधेयं स्वार्थि-
कोधेयप्रत्ययः स्वस्वभागं हविर्दधिरे धारयन्ति यद्वा चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चत्वारः
कपर्दस्थानीयायस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्याघृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयवको-पूष्णा औपनि-
षदीवाक् वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ

निषण्णौ भवतः यत्र इतराण्योपि दृश्यन्तइति तृतीयार्थे त्रुप्त्ययः यया वाचा देवाभागं धारयन्ति ॥ ३ ॥

३. एक युवती (यज्ञ-वेदी) है। उसके चार कोने हैं। उसकी मूर्ति सुन्दर और (घृत के कारण) स्निग्ध है। वह उत्तमोत्तम वस्त्र (यज्ञ-सामग्री) धारण करती है। दो पक्षी (यज्ञमान और पुरोहित) उसपर बैठते हैं। वहाँ देवता लोग अपना-अपना भाग पाते हैं।

एकः सुपुर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ।

तं पाकेन मनसा पश्यन्ति तस्तं मातारं रेह्णिस उरेह्णिमातरं ॥ ४ ॥

एकः । सुपुर्णः । सः । समुद्रम् । आ । विवेश । सः । इदम् ।

विश्वम् । भुवनम् । वि । चष्टे । तम् । पाकेन । मनसा । अपश्यम् ।

अन्तितः । तम् । माता । रेह्णि । सः । ऊँ इति । रेह्णि । मातरं ॥ ४ ॥

एकः सर्वकार्येष्वसहायः सुपुर्णः सुपतनः मध्यमस्थानो देवः समुद्रमन्तरिक्षं आविवेश आविशति आविश्य च स इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं विचष्टे अनुग्राह्यतया भिषयति तमेवं रूपं देवं पाकेन परिपक्वेन मनसा अन्तितः समीपे ह्यपश्यं अदर्शं । किंच माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिकावाक् तां रेह्णि आस्वादयति उपजीवनमात्रमत्र लक्ष्यते स उ सखलु मातरं वाचं रेह्णि लेढि तामेवोपजीवति लिह आस्वादाने । यद्वा सुपुर्णः पक्षवान् निराधारसंचारी एकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रं समुद्रवन्ति आपोस्मादिति समुद्रमन्तरिक्षं यद्वा समुद्रवं सर्वतो गमनं तच्छीलं प्रपंचजातमाविष्टवान् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । वायुपक्षे वाय्वादिरूपेणाविवेश स इदं विश्वं सर्वं लोकं विचष्टे विशेषेण ख्यापयति सति हि प्राणे परमात्मनि वा जीवन्तः पुरुषालोकं विख्यातं कुर्वन्ति तदेवं उपासको हं पाकेन परिपक्वज्ञानेन मनसा अन्तितः अन्तिक-शब्दात्तसिः अन्तिकस्य तसि कादिलोपो भवत्याद्युदात्तत्वं च इति कादिलोपः अङ्गिके समीपे स्वहृदये अपश्यं तं प्राणं मातावाक् रेह्णि वाक्प्राणेन तर्भवतोत्यर्थः । स्वापे हि वाग्व्यापारो न दृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यतइति ॥ ४ ॥

४. एक पक्षी (प्राण वायु) समुद्र (ब्रह्माण्ड) में पैठा। वह सारा विश्व देखता है। परिपक्व बुद्धि के द्वारा मैंने उसको देखा है। वह निकट-वर्तिनी माता (वाक्) का आस्वादन करता है और माता भी संस्कार आस्वादन करती है।

सुपुर्णविप्राः कवयो वचो भिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।

छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्तसोमस्य मिमते द्वादश ॥ ५ ॥ १६ ॥

सु॒ऽप॒र्णम् । वि॒प्राः । क॒वयः । वचः॑ऽभिः । एक॑म् । सन्त॑म् ।
 बहु॒धा । क॒ल्पय॑न्ति । छन्दा॑ंसि । च॒ । दध॑तः । अध्व॑रेषु । ग्र॒हान् ।
 सोम॑स्य । मि॒मते॒ । द्वाद॑श ॥ ५ ॥ १६ ॥

विप्रामेधाविनः कवयः क्रान्तप्रज्ञाः मनुष्याः सुपर्णं सुपतनं एकं सन्तं परमात्मानं वचो
 भिः स्तुतिलक्षणैर्वचनैर्बहुधा बहुप्रकारं कल्पयन्ति कुर्वन्ति । किंच तएव कवयः अध्वरेषु यज्ञे
 षु छन्दांसि गायत्र्यादीनिसप्तच्छदांसि दधतः स्तोत्रशस्त्रादिना धारयन्तः द्वादशसंख्याकान् सोम
 स्य ग्रहान् ग्रहणसाधनानि पात्राणि उपांश्वन्तर्यामादीनि मिमते निर्मिमते ग्रहान् गृह्यते एभि
 रिति ग्रहाः ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति करणे अपत्ययः सोमस्येति कर्मणिषष्ठी द्वादशेत्यत्र संख्या
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५ ॥

५. पक्षी (परमात्मा) एक है; परन्तु क्रान्तदर्शी विद्वान् लोग उसकी
 अनेक प्रकार से कल्पना करते हैं । वे यज्ञ-काल में नाना प्रकार के छन्दों
 का उच्चारण करते और बारह (उपाशुं, अन्तर्यामि आदि) सोम-पात्र
 स्थापित करते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अथ षष्ठी—

षट्त्रिं॑शांश्च॒तुरः॑ क॒ल्पय॑न्त॒श्छन्दा॑ंसि च॒दध॑त॒ आद्वा॑द॒शम् ।
 य॒ज्ञवि॒मार्थ॑क॒वयो॑मनी॒षक्क॑स॒माभ्यां॑ प्र॒रथ॑वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्त्रिं॑शान् । च॒ । च॒तुरः॑ । क॒ल्पय॑न्तः । छन्दा॑ंसि । च॒ । दध॑तः ।
 आ॒द्वा॒द॒शम् । य॒ज्ञम् । वि॒मार्थ॑ । क॒वयः॑ । म॒नी॒षा ।
 ऋ॒क्क॑स॒माभ्या॑म् । प्र॒ । रथ॑म् । वर्त॑यन्ति ॥ ६ ॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्ता इदानीं सर्वग्रहादिपूर्वकोयज्ञोभिधीयते । षट्त्रिंशान् द्वौ
 उपांश्वन्तर्यामौ ऐन्द्रवायवादयस्त्रयोद्विदेवत्याग्रहाः द्वौ शुक्रामंथिनौ आग्रयणउक्थ्योद्भवश्चेति
 त्रयः क्रतुग्रहाः द्वादश ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च द्वौ त्रयोमरुत्वतीया एकोमाहेन्द्र आदित्यसावित्रीद्वौ
 वैश्वदेवः पानीवतोहारियोजनइति त्रयोग्रहाः एवं षट्त्रिंशद्भवन्ति । अत्यग्निष्टोमे पूर्वं षट्त्रिंश-
 द्ग्रहाः द्वावैश्वदाभ्यौ दधिग्रहः षोडशीचेति चत्वारएतान् चत्वारिंशत्संख्याकान् ग्रहान्कल्पयन्तः
 सोमेन पूरयन्तः । किंच आद्वादशं आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावसमासः तस्य स्वरः
 द्वादशसंख्याकपञ्चादिशस्त्रसमाप्तिपर्यन्तं छन्दांसि गायत्र्यादीनि दधतः सन्तः शस्त्रादिरूपेण

धारयन्तः कवयः मनीषा तृतीयायाआकारः मनीषया बुध्या एवं यज्ञं विमाय निर्माय रथं र-
मन्त्यत्रेति रथोयज्ञः तंरथं यज्ञं क्रक्सामाभ्यां प्रवर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति चतुरइत्यत्र च-
तुरः शसीत्यन्तोदात्तत्वं ॥ ६ ॥

६. पण्डित लोग चालीस प्रकार के सोम-पात्र स्थापित करके वा छन्द
उच्चारण करते हैं और बारह प्रकार के छन्द कहते वा सोम-पात्र रखते
हैं । इस प्रकार वह बुद्धि-पूर्वक अनुष्ठान करके ऋक् और साम के द्वारा
यज्ञ-रथ चलाते हैं ।

चतुर्दशान्येमहिमानोअस्यतंधीरावाचाप्रणयन्तिसप्त ।

आमानंतीर्थकइहप्रवोचयेनपथाप्रपिबन्तेसुतस्य ॥ ७ ॥

चतुः३दश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तम् । धीराः । वाचा ।

प्र । नयन्ति । सप्त । आमानम् । तीर्थम् । कः । इह । प्र । वोचत् ।

येन । पथा । प्रपिबन्ते । सुतस्य ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः अन्ये चतुर्दश चतुर्दशसंख्याकालोकाः महिमानः विभूत-
योभवन्ति तंयज्ञं सप्तसंख्याकाधीराः धीमन्तः होत्रादयः वाचा शस्त्ररूपया प्रणयन्ति प्रकर्षेण
नयन्ति आमानं आपृव्याप्तौ ताच्छीत्ये चानशि व्यत्ययेन विकरणस्यव्यत्ययः व्यापनशीलं
तीर्थं पापोत्तारणसमर्थं चात्वालोत्क्रमध्यदेशं इहास्मिन्यज्ञे कः प्रवोचत् कोवक्ति नकोपीत्य-
र्थः । येन पथा येनयज्ञमार्गेण सुतस्याभिषुतं सोमं प्रपिबन्ते देवाः अतिशयेन पिबन्ति पापाने
पाप्मेत्यादिना पिबदेशः व्यत्ययेनात्मनेपदं उपसर्गेण समासः यद्योगादनिघाते तिङिचोदात्तवती
ति गतेर्निघातः ॥ ७ ॥

७. इस यज्ञ (परमात्मा) की चौवह महिमायें (भुवन) हैं । सात
हीता आदि शस्त्र वाक्य के द्वारा यज्ञ-सम्पादन करते हैं । यज्ञ-मार्ग में
उपस्थित होकर देवता लोग सोम-पान करते हैं । उस विश्व-व्यापी
यज्ञ-मार्ग की बात का कौन वर्णन करे ?

सहस्रधापञ्चदशान्युक्थायावद्यावापृथिवीतावदित्तत् ।

सहस्रधामहिमानःसहस्रयावद्ब्रह्मविष्टितंतावतीवाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा । पञ्च३दशानि । उक्था । यावत् । द्यावापृथिवी इति ।

तावत् । इत् । तत् । सहस्रधा । महिमानः । सहस्रम् । यावत् ।

ब्रह्म । वि३स्थितम् । तावती । वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तंभपर्यन्तेषु देहेषु पंचदशानि चक्षुःश्रोत्रं मनो वाक् प्राण इत्येतानि पंच तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशात् आगतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश एवं पंचदशसंख्याकानि उक्थाउक्थानि उत्कृष्टान्यङ्गानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु जातेषु द्यावापृथिवी षष्ठीद्विवचनस्य सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः द्यावापृथिव्योः यावत्परिमाणमस्ति तावदित् तत्परिमाणमेव आत्माधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति यावत्तावच्छब्दयोः यत्तदेतेभ्यः परिमाणेवतुपि आसर्वनाम्न इति दीर्घः । किंच सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु सहस्रं महिमानः सहस्रसंख्याका महान्तो व्यवहारविशेषा भवन्ति प्रतिविषयं प्रतिलक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः सहस्रधेत्यत्र विधार्थे धाप्रत्ययः ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु यावत् नानाविधप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा विष्ठितं विशेषेण स्थितं वाक् तावती तत्परिमाणा भवति एकैकस्याभिधेयार्थस्यैकनामापेक्षणात् । अन्यत्रापि श्रूयते—सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वा भिवदन्यदास्त इति । सहस्रधा पंचदशान्युक्त्येति पंचहिं दशतो भवन्तीत्यादिकमारण्य कमत्रानुसंधेयं ॥ ८ ॥

८. पन्त्रह सहस्र उक्त्य मन्त्र हैं । द्यावापृथिवी के समान ही उक्त्य भी बृहत् हैं । स्तोत्र की महिमा सहस्र प्रकार की है । जैसे स्तोत्र असीम है, वैसे ही वाङ्मय भी ।

कश्छन्दसां योगमावेदधीरः कोधिष्यति प्रतिवाचं पपाद ।

कमृत्विजामष्टमशूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य निचिकायकः स्वित्र ॥ ९ ॥

कः । छन्दसाम् । योगम् । आ । वेद । धीरः । कः । धिष्यति ।

प्रति । वाचम् । पपाद । कमृ । ऋत्विजाम् । अष्टमम् । शूरम् ।

आहुः । हरी इति । इन्द्रस्य । नि । चिकाय । कः । स्वित्र ॥ ९ ॥

धीरोधीमान् कोमानुषः छन्दसां गायत्र्यादीनां योगं स्तुतशस्त्रात्मना योगमावेद आजानाति । कोवाधिष्यति धिष्यति होत्रादीनां सप्तस्थानानि तदर्हावाचं प्रतिपपाद प्रतिपादयति करोति । किंच ऋत्विजां होत्रादीनां सप्तानां अष्टमं अष्टसंख्यापूरकं शूरं स्वतंत्रं कमाहुः वदन्ति । कः स्वित्र कः खलु इन्द्रस्य हरी ऋक्सामरूपौ द्वावश्वौ ऋक्सामेवाइन्द्रस्य हरी इत्यान्नायते । तादृशौ हरी निचिकाय नितरां पूजयति जानाति । वेदिता प्रतिपादयिता अष्टसंख्या परिपूरकस्य देवस्य ज्ञातावा परमात्मनो न्योनास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. कौन ऐसे पण्डित हैं, जो सारे छन्दों की बात जानते हैं ? किसने मूल-वाक्य को समझा है ? कौन ऐसे प्रधान पुरुष हैं, जो सातों पुरोहितों के ऊपर अष्टम ही सकें ? इन्द्र के हरित वर्ण घोड़े को किसने देखा वा समझा है ?

अथ दशमी—

भूम्या अन्तं पर्येके चरन्ति रथस्य धूर्षु युक्तासो अस्थुः ।
श्रमस्य दायं विभजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः ॥ १० ॥ १७ ॥

भूम्याः । अन्तम् । परि । एके । चरन्ति । रथस्य । धूःसु ।
युक्तासः । अस्थुः । श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः ।
यदा । यमः । भवति । हर्म्ये । हितः ॥ १० ॥ १७ ॥

एके केचन सप्ताश्वाः भूम्याः पृथिव्याः अनेन द्युलोकोप्युपलक्ष्यते द्युलोकस्य च अन्तं पर्यन्तं परिचरन्ति तदानीं सर्वतः आगच्छन्ति तदा च तेऽश्वाः रथस्य धूर्षु युगादिभारेषु युक्तासः युक्ताः सन्तः अस्थुः तिष्ठन्ति एभ्योऽप्येभ्यः श्रमस्य दायं दो अवसंडने घञ् कर्षात्त्वत इत्यन्तोदात्तत्वं । श्रमस्य नाशकं घासादिकं विभजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति यदा यस्मिन् काले यमो नियन्ता सूर्यः हर्म्ये हर्म्यस्थानीये रथे हितो निहितो भवति तदा एते भजन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. कुछ घोड़े पृथिवी की शेष सीमा तक विचरण करते हैं और कुछ रथ की धुरा में ही जोते रहते हैं । जिस समय सारथि रथ के ऊपर रहता है, उस समय परिश्रम दूर करने के लिए घोड़ों को उपयुक्त आहार दिया जाता है ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तदशोऽवर्गः ॥ १७ ॥

चित्र इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं आग्नेयं उपस्तुतो नाम वृष्टिहव्यपुत्रऋषिः अष्टमी त्रिष्टुप् नवमी शकरी आदितः सप्तजगत्यः । तथा चानुकान्तं—चित्र इन्नव वार्ष्णिहव्य उपस्तुत आग्नेयं जागतं त्रिष्टुप् शक्यन्तमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः जागते छन्दसीदं सूक्तं । सूत्रितं च—चित्र इच्छिशोर्वसुं न चित्रमहसमिति जागतमिति ।

तत्र प्रथमा—

चित्र इच्छिशोस्तर्हणस्य वक्षथो न यो मातरावप्येति धातवे ।
अनुधाय दिजीजन दधा च नुव वक्षसद्यो महिदूत्यं चरन् ॥ १ ॥
चित्रः । इत् । शिशोः । तर्हणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ ।
अपिऽएति । धातवे । अनुधाः । यदि । जीजनत् । अध । च ।
नु । वक्ष । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

शिशोः शिशुभूतस्य अतएव तरुणस्य नूतनस्याग्नेः वक्षथः वहेरौणादिकोथप्रत्ययः । हविर्वहनं चित्रइदाश्चर्यभूतं एव योजातोमिः मातरौ सर्वस्यनिर्मात्र्यौ मातापितृभूते द्यावापृथिव्यावरण्यौवा धातवे नाप्येति धेट्पाने तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः पानायापिनगच्छति इण्गौ लटिउपसर्गेणसमासः तिङिचोदात्तवतीति गतेर्निघातः अनूधाः नञ्वहुव्रीहिः समासान्तस्यानङःस्त्रियामिष्टत्वादज्ञानङभावः प्रत्येकविवक्षयैकवचनं । ऊधोरहितोयंलोकोसौलोकश्च एनमग्निं यद्विजीजनत अजीजनत अजनयत तर्हिस्तनपानाय न गच्छतीतित्युक्तं तथानभवति किंतु द्यावापृथिव्यौ सर्वेषां कामदुघे खलु तथापि नपाति तस्मादस्यहविर्वहनं चित्रं । अधच उत्पत्त्यन्तरमेव नु अद्यास्मिन्दिने सद्यस्तदानीमेव शीघ्रं महि महत दूत्यं दूतस्य भागकर्मणीइति कर्मणि यत् प्रत्ययः दूतकर्म चरन् ववक्ष देवान्प्रति हवींषि वहति ॥ १ ॥

१. इन नवीन बालक अग्नि का क्या ही अद्भुत प्रभाव है ! दूध पीने के लिए यह बालक माता-पिता के पास नहीं जाता । इसके पान के लिए स्तन-दुग्ध नहीं है ; परन्तु यह बालक प्रादुर्भूत हुआ है । जन्म के साथ ही इस बालक ने कठिन दूत-कार्य का भार ग्रहण करके उसका निर्वाह किया ।

अग्निर्हनामधाधिदन्नपस्तमःसंयोवनायुवतेभस्मनादता ।

अभिप्रमुराजुह्वास्वध्वरइनोनप्रोथमानोयवसेवृषा ॥ २ ॥

अग्निः । ह् । नाम । धायि । दन् । अपःस्तमः । सम् । यः ।

वना । युवते । भस्मना । दता । अभिप्रमुरा । जुह्वा ।

सुध्वरः । इनः । न । प्रोथमानः । यवसे । वृषा ॥ २ ॥

अपस्तमः अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन मत्वर्थोलुपइति ज्ञायते । अन्यथा आपःकर्माख्यायामित्यनुनिरुक्ते आद्युदात्तत्वमेवस्यात् अपस्वितमः कर्मवत्तमोग्निर्नाम तृतीयायालुक् नाच्चा नमयितृणा हविषा स्तोत्रेणवा धायि यजमानैः धार्यतेखलु यतः दन् यष्टूणां धनदाता इदंज्ञाने हेतौ छन्दस्युभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेनाकारलोपः अतएव शपोसंभवः योमिः भस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा दता दत्तेनच वना वनानि अरण्यानि संयुवते संयुनक्ति संदहतीतियावत् । युमिश्रणामिश्रणयोः व्यत्ययेनशः आत्मनेपदं दता दन्तशब्दस्य पङ्क्तित्यादिनादङ्गावः ऊडिदमितिबिभक्तेराद्युदात्तत्वं । किंच अभिप्रमुरा मूर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मावकिपि रालोपइति छकारलोपः । मुरसंवेष्टनेइत्यस्माद्वाकिप् ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभितः

समुच्छ्रितेनोद्यतेन यद्वा सर्वतोहविभिः संवेष्टितेन जुह्वा एतन्नामकेन पात्रविशेषेण स्वध्वरः शोभनयज्ञोभिः अदनीये हविषि चरतीतिशेषः । तत्र दृष्टान्तः—इनःन समर्थः प्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टांगोवृषायवसेन यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥ २ ॥

२. जो नाना कार्य करनेवाले और दाता हैं, उन्होंने अग्नि का आधान किया गया । ये ज्योतिरूप दांत से बल लोगों का भक्षण करते हैं । जुहू नामक उच्चपात्र में इन्द्र को यज्ञ-भाग दिया गया । जैसे हृष्ट-पुष्ट और बली वृष घास खाता है, वैसे ही ये यज्ञ-भाग का भक्षण करते हैं ।

तं वो वि न द्रुष दं देव मन्ध स इ दं प्रोथ न्तं प्रव पन्त मर्ण वम् ।

आ सा वह्नि न शो चिषा वि रप्शि नं महि व्रत न सर जन्त मध्व नः ॥ ३ ॥

तम् । वः । विम् । न । द्रुःसदम् । देवम् । अन्धसः । इन्दुम् ।

प्रोथन्तम् । प्रवपन्तम् । अर्णवम् । आसा । वह्निम् । न ।

शोचिषा । विरप्शिनम् । महिब्रतम् । न । सरजन्तम् । अध्वनः ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः वः यूयं तमग्निं अभिष्टुत कीदृशं विं न पक्षिणमिव द्रुषदं द्रुर्वृक्षः अरणि-
क्षणेवृक्षे सीदन्तं देवं द्योतमानं अन्धसः इन्दुं स्तोतृणामन्नस्य क्लेदयितारं प्रापयितारं । उन्देरिच्चा-
देरित्युप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । प्रोथन्तं शब्दायमानं प्रवपन्तं अत्यर्थं वनानां दाहकं
अर्णवं अर्णसः सलोपश्चेति तत्त्वर्थीयोवः अग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिक्रमेण उदकवन्तं आसा
आस्यशब्दस्य पट्टन्तित्यादिना आसन्नादेशः वर्णलोपश्छान्दसः आस्येन वह्निं हविषां बोधार्थं
यद्वा आसा अन्तिकनामैतत् देवानां समीपे हविषां प्रापकं । वहने दृष्टान्तः—वह्निं वह्निर्वा
अनङ्गानिति श्रवणादनङ्गाहमिव वहने समर्थं शोचिषा स्वदीप्त्या विरप्शिनं महन्नामैतत्
महान्तं महिब्रतं महाकर्माणमादित्यमिव अध्वनः सरजन्तं मार्गान् सह युगपदेव रंजयं
एवंगुणमग्निं अभिष्टुत सरजन्तं रंजरागे रंजेशतरि रंजेश्वेति नलोपे सहस्यसम्भावे चकृते रूपं
यद्वा सरतीतिसरः सरस्योदकस्य जनयितारं जनेस्तप्रत्यये चकृते रूपमिति वा व्युत्पत्त्यनव-
धारणादनवग्रहः ॥ ३ ॥

३. पक्षी के समान अग्नि वृक्ष (अरणि) का आश्रय करते हैं । वे प्रदीप्त अन्न के दाता हैं । वे शब्द करते हुए वन को जलाते हैं, जल धारण करते हैं, मुख के द्वारा हव्य का वहन करते हैं और आलोक के द्वारा महान् होते हैं । उनका कार्य महान् है । अपने मार्ग को वे रक्त-वर्ण कर देते हैं । उन अग्नि की, स्तोताओं, स्तुति करो ।

वियस्यते अयसा न स्याज रधक्षोर्न वाताः परिसन्त्यच्युताः ।

आरुणवासो युयुधयो न सं त्व नं त्रित नं शन्त प्रशिषन्त इष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । ज्यसानस्य । अजर । धक्षोः । न । वाताः ।
परि । सन्ति । अच्युताः । आ । रणवासः । युयुधयः । न ।
सत्वनम् । त्रितम् । नशन्त । प्र । शिषन्तः । इष्टये ॥ ४ ॥

हे अजर जरारहिताग्ने ज्यसानस्य ज्यतिर्गत्यर्थः बाहुलकादस्मादप्यसानच्प्रत्ययः
गमनशीलस्य धक्षोः दहेः सन् द्विचनप्रकरणे छन्दसिवेति वक्तव्यमिति द्विचनभावः तद-
न्तादुप्रत्ययः । अरण्यदहनेच्छोः यस्यते तव स्वभूताः अच्युताः शत्रुभिरच्यवनीयाः प्रभावाः
वातान् वायवइव विपरिसन्ति सर्वतोविशेषेण वर्तन्ते । सन्ति अस्तेर्लट् यद्योगादनिघातः युयुध-
योन युधेः किन्प्रत्ययः योद्धार इव रणवासः शीघ्रगन्तारः शब्दायमानाकृतिजः इष्टये यागाय
प्रशिषन्तप्रकर्षेण शिषन्तः शिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तः । सत्वनं बलवन्तं त्रितं त्रिष्वाहवनी-
यादिस्थानेषु तत् वितृतं त्वां आनशन्तं स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्यामुवन्ति । आङ्पूर्वोनशिष्या-
सिकर्मा आक्षाणः आनडिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥ ४ ॥

४. अजर अग्नि, जिस समय तुम दाह करते हो, उस समय वायु
आकर तुम्हारी चारों ओर ठहरते हैं और अविचलित पुरोहित लोग, यज्ञ
के अवसर पर, स्तुति करते हुए, तुम्हें घेरकर खड़े हो जाते हैं । उस
समय तुम तीन मूर्तियाँ (आह्वनीय आदि) धारण करते हो, बल
प्रकाश करते हो, इधर-उधर जाते हो । पुरोहित लोग, योद्धाओं के
समान, कोलाहल करने लगते हैं ।

अथ पंचमी—

सइवग्निःकण्वतमःकण्वसरवार्यःपरस्यान्तरस्यतरुषः ।

अग्निःपातुगृणतोअग्निःसूरीनग्निर्ददातुतेषामवौनः ॥ ५ ॥ १८ ॥

सः । इत् । अग्निः । कण्वतमः । कण्वसरवा । अर्यः । परस्य ।
अन्तरस्य । तरुषः । अग्निः । पातु । गृणतः । अग्निः । सूरीन् ।
अग्निः । ददातु । तेषाम् । अवः । नः ॥ ५ ॥ १८ ॥

कण्वतमः कण्वतेः शब्दार्थादशूषीत्यादिना वच्प्रत्ययः अतिशयेन स्तोता अतएव क-
ण्वसत्वा बहुव्रीहिवात्समासान्तोदात्ताभावः कण्वाः स्तोतारः सत्वायोयस्य सतादृशः अर्यः
स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यमित्यन्तोदात्तत्वं स्वामी सर्वस्येश्वरः सइव सएवाग्निः परस्य वि-
प्रलुप्तस्य बाह्यस्य अन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपवर्तमानस्य च शत्रोः तरुषः तारयिता वि-
नाशयिता भवति सोऽग्निः गृणानः स्तोतृन् अस्मान् पातु रक्षतु गृशब्देऽक्र्यादिकः शत्रुं नुमोनघ-

जादीइति विभक्तेरुदात्तत्वं । तथा सूरीन् धूपेरणे हविषां प्रेरयितुनस्मान् रक्षतु । किंच तेषामेषां नोस्माकं अवोरक्षणमचंवा अग्निर्ददातु प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

५. वे अग्नि ही सबसे अधिक शब्द करनेवाले हैं । जो सशब्द स्तोत्र करते हैं, उनके तुम सखा हो । वे प्रभु हैं और समीपस्थ शत्रु का विनाश करनेवाले हैं । अग्नि स्तोताओं के और विद्वानों के रक्षक हैं । वे उन्हें और हमें आश्रय देते हैं ।

वाजिन्तमायसहस्रेषुपित्र्यतृषुच्यवानोअनुजातवैदसे ।
अनुद्रेचिद्योधृषतावरंसतेमहिन्तमायधन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्तमाय । सहस्रे । सुपित्र्य । तृषु । च्यवानः । अनु ।
जातवैदसे । अनुद्रे । चित् । यः । धृषता । वरम् । सते ।
महिन्तमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

हे सुपित्र्य पितुरागतः पित्र्यः पितुर्यञ्चेति यत्पत्ययः शोभनपित्र्य हे अग्ने वाजिन्तमाय अतिशयेनाचवते अत्यन्तबलवतेवा नाद्धस्येतिनुडागमः सहस्रे सहीयसे शत्रूणामंतिशयेनाभिभ वित्रे जातवैदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं त्वां स्तोतुं तृषु क्षिप्रं अनुच्यवानः स्तुतिभिरनुगतः उद्युक्तो स्मि । क्रियार्थोपपदस्यच कर्मणीति जातवैदःशब्दस्य चतुर्थी । सहस्रे सहस्विन शब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगिति ईयसुनईकारलोपश्छान्दसः अनुद्रेचित उदकवर्जितेस्थाने आपदीत्यर्थः शत्रुभिः संजातायामापदि धृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन धन्वनेन आत्मीयेन धनुर्वैव अविष्यते पालकाय सते भूष्णवे शत्रुनुमद्विविभक्तेरुदात्तत्वं महिन्तमाय पूज्यतमाय दातृतमायवा ईदृशायांमये योहं वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. शोभन पितावाले अग्नि, तुम्हारे समान अन्नवाला कोई भी नहीं है । तुम बली और सर्वश्रेष्ठ हो तथा विपत्ति के समय धनुष धारण करके रक्षा करते हो । उन ज्ञानी अग्नि को, उत्साह के साथ, यज्ञ-ताम्रों को और शीघ्र स्तुति करने को प्रस्तुत होओ ।

एवाग्निर्मैतःसहसूरिभिर्वसुध्रुवेसहसःसूनरोनृभिः ।
मित्रासोनयेसुधिताकतायवोद्यावोनद्युध्नैरभिसन्तिमानुषान् ॥ ७ ॥

एव । अग्निः । मैतः । सह । सूरिभिः । वसुः । स्तुवे । सहसः ।
सूनरः । नृभिः । मित्रासः । न । ये । सुधिताः । ऋतयवः ।
द्यावः । न । युध्नैः । अग्निः । सन्ति । मानुषान् ॥ ७ ॥

सहसोबलस्यसूनरः सुष्ठुप्रेरकः यद्वा सूनुरित्यस्य वर्णव्यत्ययः सूनरः सूनुः बलेनमध्य-
मानत्वात्तस्यपुत्रोभिः नृभिः कर्मनेतृभिः मर्तैः मनुष्यैः सह सूरिभिः विद्वद्भिः अस्माभिः वसुध-
नमभिलक्ष्य एव एवं स्तवे स्तूयते वसुधवइत्यत्र संहितायांपूर्वपदादितिषत्वं मित्रासोन सु-
हृदश्च सुधिताः सुहिताः तृप्ताः दधातेर्निष्ठायां सुधितवसुधितेतिनिपातितः सुधितार्थास्तुत्यर्था
इति काशिकायामुक्तं । ऋतयवः यज्ञकामयमानाः नलन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घत्वयोः प्रतिषेधः
ईदृशाये सूरयः द्यावोन द्योतमानाश्च द्युमैः द्युम्रद्योततेर्यशोवाचनेवेतियास्कः । अग्निप्रदत्तैर्बलै-
रात्मीयैर्यशोभिर्वा मानुषान् शात्रवान् जनानभिसन्ति अभिभवन्ति यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ७ ॥

७. ज्ञाता और कार्य-कर्त्ता मनुष्य अग्नि की स्तुति करते हुए उन्हें
सम्पत्ति और बल पुत्र कहते हैं । यज्ञानुष्ठान करनेवाले बन्धु के समान
अग्नि-कृपा में तृप्ति प्राप्त करते हैं । वे ज्योतिर्मय ग्रह, नक्षत्र आदि के
समान अपने तेज से शत्रु-मनुष्यों को हराते हैं ।

ऊर्जोनपात्सहसावृन्त्रितित्वोपस्तुतस्यवन्दतेवृषावाक् ।
त्वांस्तोषामत्वयासुवीराद्राधीय आयुःप्रतरंदधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जः । नपात् । सहसावृन् । इति । त्वा । उपस्तुतस्य ।
वन्दते । वृषा । वाक् । त्वाम् । स्तोषाम् । त्वया । सुवीराः ।
द्राधीयः । आयुः । प्रतरम् । दधानाः ॥ ८ ॥

ऊर्जोनपात् नपादित्यपत्यनाम अन्नस्यपुत्र अन्नंवाआज्यमितिश्रवणात् तेन प्रवृध्य-
मानत्वात् बलस्यवापुत्र सुवामंत्रितेपरांगवत्स्वरइत्यूर्जइत्यस्य परांगवद्भावेनामंत्रितत्वे आमं-
त्रितस्यचेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । हे सहसावन् सहस्विन्नग्रे त्वा त्वां इत्येवं उप-
स्तुतस्य एतन्नामकस्य ऋषेर्मम वृषा हविषांवर्षयित्री तैः सहितावा स्तुतिर्वन्दते स्तौति । वृषा
इगुपध्नेतिकः अजाद्यतष्टाप् । किंच वयं त्वां स्तोषाम स्तवाम स्तौतेर्लेट्चडागमः ततः त्वया
सुवीराः शोभनपुत्राः स्याम द्राधीयः दीर्घतमं आयुर्जीवनं प्रतरं अत्यर्थंदधानाः धारयन्तो-
भवेम ॥ ८ ॥

८. बल के पुत्र और शक्तिशाली अग्नि, मेरा नाम “उपस्तुत” है ।
मेरा वर्षक स्तोत्र तुम्हारी स्तुति करता है । हम तुम्हारी स्तुति करते हैं,
तुम्हारी वया से हम दीर्घायु हों और सन्तान प्राप्त करें ।

इतित्वाग्नेष्टृष्टिहव्यस्यपुत्राउपस्तुतासृषयोवोचन् ।
तांश्रृपाहिगृणतश्रंसूरीन्वषड्वृषद्वित्युध्वासोअनक्ष
न्नमोनमइत्युध्वासोअनक्षन् ॥ ९ ॥ ११ ॥

इति । त्वा । अग्ने । वृष्टिः हव्यस्य । पुत्राः । उपस्तुतासः ।
 ऋषयः । अवोचन् । तान् । च । पाहि । गृणतः । च । सूरीन् ।
 वषट् । वषट् । इति । ऊर्ध्वासः । अनक्षन् । नमः । नमः । इति ।
 ऊर्ध्वासः । अनक्षन् ॥ ९ ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां इत्येवमुक्तप्रकारेण वृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्य ऋषेः पुत्रा उपस्तुतास उपस्तुता एतदभिधाना ऋषयः सूक्तद्रष्टारो वोचन् अज्यष्टवन् तानृषींश्च त्वं पाहि रक्ष च वायोगे प्रथमेति ननिघातः । तथा गृणतः स्तोतृन् सूरीन् विदुषश्च पाहि वषट्कृतिमंत्रेण ऊर्ध्वासः हविःपदानार्थं ऊर्ध्वमुखहस्ताः सन्तः अनक्षन् व्यामुवन् नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा नमोनम इत्येवं ऊर्ध्वासः स्तोतृमुद्युक्ताः अनक्षन् ये उक्तगुणाः तानुभयविधान् यष्टुन् स्तोतृन् पालय ॥ ९ ॥

९. वृष्टिहव्य नामक ऋषि के पुत्र “उपस्तुत” आदि ने तुम्हारी स्तुति की । उनकी और स्तोता विद्वानों की रक्षा करो । उन्होंने “वषट्” मन्त्र और “नमोनमः” वाक्य से तुम्हारी स्तुति की ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

पिबेतिनवर्चं चतुर्थसूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रं स्थूलनाम्नः पुत्रः अग्नियुताख्यऋषिः अभियूपाख्यो-
 वा । तथा चानुक्रम्यते—पिबस्थौलोऽग्नियुतोऽग्नियूपोवेति गतो विनियोगः ।

पिबा सोमं महत इन्द्रियाय पिबा वृत्राय हन्तं वेशविष्ट ।
 पिब राये शवसे हूयमानः पिब मध्वं स्तृप दिन्द्रा वृषस्व ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । महते । इन्द्रियाय । पिब । वृत्राय ।
 हन्तं वे । शविष्ट । पिब । राये । शवसे । हूयमानः ।
 पिब । मध्वः । स्तृपत् । इन्द्र । आ । वृषस्व ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महते प्रभूताय इन्द्रियाय इन्द्रस्यात्मनो जुष्टाय वीर्याय सोमं अस्माभिः दी-
 यमानं पिब इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गेत्यादिनेन्द्रियशब्दो यजन्तत्वेन निपातितः । हे शविष्ट अतिशये-
 न प्रवृद्ध वृत्राय हन्तं वे वृत्रं हन्तुं सोमं पिब क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वृत्रस्य संप्रदानत्वं तथा हूय-
 मानोऽस्माभिराहूयमानस्त्वं राये धनाय ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं शवसे चाय धनाज-
 योः प्रदानाय सोमं पिब । मध्वः मदकरान् सर्वान् सोमान् पिब वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घा-

भावः । अनन्तरं हे इन्द्र तृप्तृभोभवन् आवृषस्य अस्मदभिलषितान्यासिंच ददस्व । तृप्तं तृ-
पतृमौतौदादिकः अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ १ ॥

१. बलियों में अग्रगण्य इन्द्र, प्रचुर बल की प्राप्ति के लिए और
वृत्र के वध के लिए सोम-पान करो । अन्न और धन के लिए तुम्हें बुलाया
जाता है । सोम-पान करो । मधुतुल्य सोम का पान करो और तृप्त
होकर जल तरसओ ।

अस्यपिबक्षुमतःप्रस्थितस्येन्द्रसोमस्यवरमासुतस्य ।
स्वस्तिदामनसामादयस्त्वावाचीनोरेवतेसौभगाय ॥ २ ॥

अस्य । पिब । क्षुमतः । प्रस्थितस्य । इन्द्र । सोमस्य ।
वरम् । आ । सुतस्य । स्वस्तिः । दामनसा । मादयस्व ।
अवाचीनः । रेवते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे इन्द्र क्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपान्नवतः प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिप्रति
प्रस्थापितस्य सुतस्याभिषुतस्यास्य सोमस्य वरं वरणीयं त्वदीयं भागं आभिमुख्येन पिब प्र-
स्थितस्य तिष्ठतेः कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वं ततः स्वस्तिदाः कल्याणस्यदा-
ता त्वं मनसा अन्तःकरणेन मादयस्व हृष्टोभव यद्वा अस्मानपि हृष्टान् कुरु तदेवोच्यते रेवते
धनवते सौभगाय सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुं अवाचीनः अभिमुखांचनोभव विभाषांचिरदिक्-
क्षियामितिस्वः रयिशब्दान्मतुषः छन्दसीरइतिवत्त्वं रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं पूर्वरूपत्वेगुणः ।
सौभगाय उद्गात्रादिषु सुभगान्मंत्रइतिपठ्यते तस्योत्तरपदस्य हृद्भगेतिवृद्धिर्नेष्यते सर्वविधी-
नांछन्दसिविकल्पितत्वाद् अितस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥ २ ॥

२. इन्द्र, यह सोम प्रस्तुत है । इसके साथ खाद्य द्रव्य है । सोम
क्षरित हो रहा है । इसके सार भाग का पान करो । कल्याण दो, मन ही
मन आनन्द प्राप्त करो तथा धन और सौभाग्य देने के लिए अग्रसर होओ ।

अथ तृतीया—

ममत्तुत्वादिव्यःसोमइन्द्रममत्तुयःसूयतेपार्थिवेषु ।
ममत्तुयेनवरिवश्चकर्थममत्तुयेननिरिणासिशत्रून् ॥ ३ ॥

ममत्तु । त्वा । दिव्यः । सोमः । इन्द्र । ममत्तु । यः ।
सूयते । पार्थिवेषु । ममत्तु । येन । वरिवः । चकर्थ ।
ममत्तु । येन । निरिणासि । शत्रून् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां दिव्यः दिविभवः सोमः ममत्तु आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु देवाहि
अपरपक्षे सोमस्यकलापिबन्ति मदेर्लोऽटि व्यत्ययेनश्रुः भोहीत्यादिनापितः पूर्वस्योदात्तत्वं । तथा
पार्थिवेषु पृथिव्यांभवेषु देवयजनेषु यः सोमोस्माभिः सूयते अभिषूयते सोऽपि अस्माभिर्दत्तो-
ममत्तु त्वां हर्षयतु येन सोमेन वरिवः वरणीयं धनं चकर्थं कृतवानसि सचममत्तु करोतेर्लिट् य-
द्योगादनिघातेऽस्तिस्वरः । किंच येन शत्रून् निरिणासि निर्गमयसि सोऽपि ममत्तु त्वां मादयतु
रिणासि रीगतिरेषणयोः क्र्यादिः प्वादीनां ह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, त्वर्गाय सोम तुम्हें नत्त करे । पृथिवीस्थ मनुष्यों के मध्य
जो प्रस्तुत हुआ है, वह भी तुम्हें नत्त करे । जिससे तुम वन में, वही
सोम नत्त करे । जिसके द्वारा शत्रु-वध करते हो, वह भी नत्त करे ।

आद्विबर्हाअमिनोयात्विन्द्रोवृषाहरिभ्यापरिषिक्तमन्धः ।

गव्यासुतस्यप्रभृतस्यमध्वःसत्राखेदामरुशहावृषस्व ॥ ४ ॥

आ । द्विबर्हाः । अमिनः । यातु । इन्द्रः । वृषा । हरिभ्याम् ।

परिषिक्तम् । अन्धः । गवि । आ । सुतस्य । प्रभृतस्य ।

मध्वः । सत्रा । खेदाम् । अरुशहा । आ । वृषस्व ॥ ४ ॥

द्विबर्हाः द्वयोर्लोकयोः परिवृढः यद्वा द्वाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां वर्षनीयः बृहेर्वर्धनार्थस्य
कर्तारिकर्मणिवा असुच अमिनः अमतेर्गत्यर्थादौणादिकइनच् सर्वत्रगन्ता यद्वा कान्त्यर्थात्
सर्वैः काम्यमानः अतएव वृषा अभिलषितानां वर्षकइन्द्रः परिषिक्तं वसतीवरीभिः परितः सि-
क्तं अन्धः अस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति हरिभ्यां एतन्नामकाभ्यामश्वाभ्यां सहायानु आ-
गच्छतु । अथ प्रत्यक्षः । हे इन्द्र अरुशहा अरुशाः शत्रवः तेषांहन्ता अतैरौणादिकउशन् बहु-
लंछन्दसीतिहन्तेःकिप् सत्रा सप्तम्याडादेशः अस्मदीयसत्रे यज्ञे गवि आनडुहेचर्मणि सुतस्या-
भिषुतस्य प्रभृतस्य पात्रेषुप्रहतस्य हग्रहोर्मः ईदृशस्य मध्वः मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः
सन् खेदां खिद्यमानानां शत्रूणां उत्खितये आभिमुख्येन वृषस्व वृषइवाचर वृषशब्दादाचारा-
र्थेकिप् व्यत्ययेनात्मनेपदं खेदां खिददैव्ये कर्मणिघञंतस्यामिनुडभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र इस लोक और परलोक में दृढ़, सर्वत्र-गन्ता और वृष्टिदाता
हैं । हमने सोम-रूप आहारीय द्रव्य का चारों ओर सिञ्चन किया है ।
दोनों घोड़ों के द्वारा इन्द्र उसके पास जायें । शत्रु-घातक इन्द्र, मधु-
तुल्य सोम गोचर्म के ऊपर ढाला हुआ और परिपूर्ण है । वृष के समान
बल का प्रकाश करके यज्ञ के शत्रुओं का विनाश करो ।

नितिग्मानिभ्राशयन्भ्राश्यान्यवस्थिरातनुहियातुजूनाम् ।

उग्रायतेसहोबलंददामिप्रतीत्याशत्रून्विगदेषुवृश्च ॥ ५ ॥ २० ॥

नि । तिग्मानि । आशयन् । आश्यानि । अव । स्थिरा ।

तनुहि । यातुजूनान् । उग्राय । ते । सहः । बलम् ।

ददामि । प्रतिइत्यं । शत्रून् । विदग्देषु । वृश्च ॥ ५ ॥ २० ॥

हे इन्द्र आश्यानि प्रकाश्यानि तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां आशयन् प्रकाशयन्
आश्वदीप्तौ सत्वं यातुजूनान् जुडितिसौत्रोधातुः भ्राजभासेत्यत्र जवतेर्दीर्घः क्तिप्चेतिक्तिप् दीर्घस्य
आमिनुडागमश्चान्दसः यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि दृढान्यपि शरीराणि अवतनुहि अव-
स्तात्तनुभूतान् पातय उग्राय उदूर्णबलाय ते तुभ्यं सहः शत्रुसहनसमर्थं बलं बलहेतुकं हविः
ददामि अहं प्रयच्छामि । ततः विदग्देषु विविधं गदन्ति शब्दायन्ते गदेर्धञर्थेकविधानमित्य-
धिकरणेकः शत्रून् प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलंगत्वा वृश्च तान् छिन्धि ओवश्चूछेदने तौदा-
दिकोलोद् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तीक्ष्ण अस्त्रों को दिखाते हुए राक्षसों को भूमिशापी करो ।
तुम्हारी मूर्ति भयंकर है । तुम्हें बल और उत्साह बढ़ानेवाला सोम हम
देते हैं । शत्रुओं के सामने जाकर कोलाहलमय युद्ध के बीच उन्हें काट
डालो ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

व्य॑र्य॑इन्द्रतनुहि॑श्रवा॑स्यो॒जः॑स्थि॒रेव॑धन्व॑नो॒भिमा॑तीः ।

अ॒स्म॒द्य॒ग्वावृ॑धानः॒सहो॑भिर॒निभृ॑ष्टस्तन्व॑वावृ॒धस्व ॥ ६ ॥

वि । अ॒र्यः । इन्द्र । तनु॑हि । श्रवा॑सि । ओजः॑ । स्थि॒राइ॑व ।

धन्व॑नः । अ॒भिइ॑मातीः । अ॒स्म॒द्यक् । व॒वृ॒धा॒नः ।

सहः॑भिः । अ॒निभृ॑ष्टः । तन्व॑म् । व॒वृ॒ध॒स्व ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्यः स्वामी त्वं श्रवांसि अज्ञानि श्रवइत्यन्नाम अस्मभ्यं वितनुहि विस्ता-
रय प्रयच्छ तनोतेर्लोटि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसि वावचनमिति हेर्लुगभावः । तथा अभिमातीः
अभितोमातीः मानं येषांते अभिमातयः शत्रवः तान् प्रति ओजआत्मीयं वीर्यं स्थिरेव
स्थिराण्येव धन्वनः धनूंषिच विस्तारय तैः शत्रून् जहीत्यर्थः । अपिच अस्मद्यक् अस्मद-
भिमुखांचनः विष्वग्देवयोश्चदेरञ्चतावित्यद्वादेशः अद्रिसध्धोरन्तोदात्तत्वेन निपातनात्
उदात्तस्वरितयोर्यणइति धातोरकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं सहोभिरात्मीयैर्बलैर्वावृधानः
प्रवृद्धः अतएव अनिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयः त्वं तन्वं आत्मीयं शरीरं वावृधस्व वर्धय य-
द्वा तन्वं तन्यतइति तनूर्यज्ञः तं वर्धय त्वदागमनेनहि यज्ञोवर्धते ॥ ६ ॥

६. प्रभु इन्द्र, अज्ञ का विस्तार करो, शत्रुओं के ऊपर अपना अभि-
लपित प्रभाव और धनुष फैलाओ । हमारे अनुकूल होकर बढ़ो । शत्रुओं
से पराजय न प्राप्त करके अपने बल से शरीर को बढ़ाओ ।

अथ सप्तमी—

इदं हविर्मघवन्तु भ्यं रातं प्रति सन्नाळहणानो गृभाय ।
तुभ्यं सुतोर्मघवन्तु भ्यं पक्कोऽंद्दीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ॥ ७ ॥
इदम् । हविः । मघवन् । तुभ्यम् । रातम् । प्रति । समुद्राट् ।
अहणानः । गृभाय । तुभ्यम् । सुतः । मघवन् । तुभ्यम् ।
पक्कः । अद्भि । इन्द्र । पिब । च । प्रस्थितस्य ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन् सम्राट् सम्यक् राजमान सर्वेषामीश्वरेति वा इदं सोमादिलक्षणं रातं अस्माभिर्दत्तं हविः हेइन्द्र तुभ्यं अहणानः अकुप्यन् प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ग्रहेर्लोति श्रापत्यस्य छन्दसि शायजपीति शायजादेशः ह्यग्रहोर्भ इति भः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चेर्लुक् हेमघवन् तुभ्यमेवायं सोमः सुतः इयिचेत्याद्युदात्तत्वं तुभ्यमेवायं पुरोडाशादिपक्कः हेइन्द्र तं पुरोडाशमद्भि भक्षय । किंच प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रस्थापितं सोमं पिब । वाक्यभेदादनिघातः यद्वा आमन्वितस्याविद्यमानत्वेन तिङ्उत्तरत्वादनघातः ॥ ७ ॥

७. धनी इन्द्र, इस यज्ञ-सामग्री को तुम्हारे लिए हम अर्पित करते हैं। सम्राट् इन्द्र, क्रोध न करके इसे ग्रहण करो। धनी इन्द्र, सोम प्रस्तुत हुआ है। तुम्हारे लिए खाद्य पकाया गया है। यह सारा द्रव्य तुम्हारे पास जाता है। पियो और खाओ।

अथाष्टमी—

अद्दीदिन्द्र प्रस्थिते माहवींषि च नो दधिष्वपचतो तसोमम् ।
प्रयस्वन्तः प्रतिहर्यामसित्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ८ ॥
अद्भि । इत् । इन्द्र । प्रस्थिता । इमा । हवींषि । चनः ।
दधिष्व । पचता । उत । सोमम् । प्रयस्वन्तः । प्रति ।
हर्यामसि । त्वा । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र प्रस्थिता प्रस्थितानि उत्तरवेदिं प्रति इमा इमानि उभयत्रादेशः हवींषि अक्षीव इवधारणे भक्षयैव चनः चनइत्यजनाम तद्दधिष्व धारय उदरे प्रक्षिप दधातेर्लोति छन्दस्युभयथेति थासआर्धधातुकत्वात् इडागमः पचता पचतानि सवनीयपुरोडाशादीनि चधारय पचेर्भृष्टदृशीत्यादिना कर्मणि अतच् प्रत्ययः उतापिच सोमं पिब ततः प्रयस्वन्तः पीणयती-

ति प्रयोजं तेन तद्वन्तः सन्तः त्वा त्वां प्रति हर्यामसि हर्यामः कामयामहे धनादीनि । हर्यतिः
प्रेप्साकर्मा इदंतोमसिः तस्मात् यजमानस्य यागं कुर्वाणस्य कामाः धनादिविषयाभिलाषाः
सत्याः यथार्थाः सन्तु पूङ्ग्वजोः शानन्निति यजेः शानन् प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, यह सारी यज्ञ-सामग्री तुम्हारे पास जाती है। जो आहारिय
द्रव्य पकाया गया है और जो सोम है, उन दोनों को ही खाओ। अन्न
लेकर हम तुम्हें भोजन के लिए निमन्त्रित करते हैं। यजमानों के मन की
वासनायें सफल हों।

प्रेन्द्राग्निभ्यां सुवचस्यामियमि सिन्धाविव प्रेरयन्नावमर्कैः ।

अया इव परिचरन्ति देवाये अस्मभ्यं धनदा उद्भिदश्च ॥ ९ ॥ २१ ॥

प्र । इन्द्राग्निभ्याम् । सुवचस्याम् । इयमि । सिन्धौ इव ।

प्र । ईरयम् । नावम् । अर्कैः । अयाः इव । परि । चरन्ति ।

देवाः । ये । अस्मभ्यम् । धनदाः । उद्भिदः । च ॥ ९ ॥ २१ ॥

इन्द्राग्निभ्यां देवाभ्यां सुवचस्यां छन्दसि चेति यत्प्रत्ययः सुवचनार्हं स्तुतिमहं प्रेरयमि
प्रेरयामि । ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं देवताद्वन्द्वे चेति इन्द्राभ्यो-
रुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नोत्तरपदेनुदात्तादाविति प्रतिषेधः सिन्धाविव सिन्धौ नद्यां यथा
नावं प्रेरयति तद्वत् अर्कैरर्चनयैर्मन्त्रैः सहितां स्तुतिं प्रेरयं प्रावादिवं ईरगतौ ण्यन्तस्य लङ्च्यु-
त्तमस्यामादेशः स्तुतास्ते देवाः अया इव अयन्ति कर्मकरणार्थं गच्छन्तीत्यया ऋत्विजः कर्म-
करावा तद्वत् परिचरन्ति अस्मान् धनादिदानेन पूजयन्ति ये देवाः अस्मभ्यं धनदाः धनस्य
दातारः उद्भिदः अस्मच्छत्रूणामुद्भेत्तारश्च ये सन्ति ॥ ९ ॥

९. अग्नि और इन्द्र के लिए सुरचित स्तुति में प्रेरित करता हूँ।
जैसे नदी में नाव भेजी जाती है, वैसे ही पूजनीय मन्त्रों से मंत्रों स्तुति
प्रेरित की। पुरोहितों के समान देवता लोग परिचर्या करते हैं। वे हमारे
शत्रुओं का विनाश करने के लिए हमें धन देते हैं।

नवा इति नवर्चं पंचमं सूक्तं भिक्षुर्नाम आंगिरसऋषिः प्रथमाद्वितीये जगत्यौ शिष्टाः स-
प्तविष्टुभः अत्र धनस्यान्नस्य च दानं स्तूयते अतस्तद्देवत्वमिदं । तथा चानुक्रान्तं—नवा उभिक्षु-
र्धनान्नदानप्रशंसाद्येजगत्याविति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

नवा उदेवाः क्षुधमिद्वधंदुरुतां शितमुपगच्छन्ति मृत्यवः ।

उत्तोरयिः पृणतो नोपदस्यत्युता पृणन्मर्दितारं न विन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ऊँ इति । देवाः । क्षुधम् । इत् । वधम् । ददुः । उत ।
आशितम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः । उतो इति । रयिः । पृणतः ।
न । उप । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ १ ॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति देवावै देवाः खलु सर्वेषां क्षुधं नददुः नपा-
यच्छन् किंतु वधमिव वधमेव दत्तवन्तः एतादृशीं वधरूपां क्षुधं अन्नदानेन यः शमयति स-
दाता खलु उदति पूरणः यः अदत्त्वा भुंक्ते तं आशितं भुंजानं पुरुषं अपि मृत्यवः मरणान्युप-
गच्छन्ति समीपे यान्ति आशितः कर्तेत्याद्युदात्तत्वं । क्षुधातीनां भोक्तृणां च मरणं समानं किं
दानेन धननाशरूपेण अतआह उतो उत्तशब्दस्त्वप्यर्थे पृणतः प्रयच्छतः पुरुषस्य रयिः ध-
नं नोपदस्यति नउपक्षीयते दसुउपक्षये दैवादिकः पृणदाने तौदादिकः तस्य शत्रन्तस्य शत्रु-
रनुमोनद्यजादीइति विभक्तेराद्युदात्तत्वं दानप्रसंगेनादातारं दूषयति अपृणन् अप्रयच्छन् पुरुष-
स्तु मर्दितारं आत्मनः सुखयितारं नविन्दते न कुत्रापि लभते इह बन्धवः अदानेन नसुख-
यन्ति देवाअपि हविःप्रदानाभावात् ॥ १ ॥

१. देवों ने क्षुधा (भूख) की जो सृष्टि की है, वह प्राण-नाशिनी है ।
परन्तु आहार करने पर भी तो प्राण को नृत्य से छुट्टी नहीं मिलती । तो
भी दाता का धन कम नहीं होता । अदाता को कोई सुखी नहीं कर
सकता ।

अथ द्वितीया—

यआध्रायचकमानायपित्वोन्नवान्सन्नफितायौपजग्मुषे ।
स्थिरमनःकृणुतेसेवतेपुरोतोचित्समर्दितारंविन्दते ॥ २ ॥

यः । आध्राय । चकमानाय । पित्वः । अन्नवान् । सन् ।
रफिताय । उपजग्मुषे । स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते ।
पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्दितारम् । न । विन्दते ॥ २ ॥

यः पुरुषः स्वयमन्नवानपि आध्राय आध्रीयतेसावित्याध्रोदुर्बलः तस्मै पित्वः पितूनन्ना-
नि चकमानाय चकमानः कान्तिकर्मा रफिताय रफतिर्हिसार्थः दारिद्र्येण हिंसिताय उपजग्मुषे
गृहं प्रत्यागताय अतिशयेन मनआत्मीयं अन्तःकरणं अदाने स्थिरं कृणुते कुरुते मनःस्थैर्य-
करणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः । कृणुते कृविर्हिसाकरणयोः धिन्विकृण्व्योरचेति उपत्ययः करो-

तेषां व्यत्ययेन श्रुः विकरणस्वरः सतिशिष्टोपि लसार्वधातुकस्वरं नवाधते इति लसार्वधातु-
कस्वरः । नकेवलं क्लेशकरणं अपितु पुरा तस्य पुरस्तादेव सेवते भोगान् सोपि मर्दितारं आ-
त्मनः सुखयितारं नविन्दते नकुत्रापि लभते ॥ २ ॥

२. जिस समय कोई भूखा मनुष्य भोजन मांगने को उपस्थित होता है, अन्न की याचना करता है, उस समय जो अन्नवाला होकर भी हृदय को निष्ठुर रखता और सामने ही भोजन करता है, उसे कोई सुखदाता नहीं मिल सकता ।

सइन्द्रो॒जो॒योगृ॒ह्वे॒ददा॒त्यन्न॑कामा॒यच॑रते॒ऋ॒शाय॑ ।

अ॒रम॑स्मै॒भ॒वति॒याम॑हू॒ताउ॒ताप॑री॒षु॒ऋ॒णु॒तेस॑खा॒यम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । भोजः । यः । गृह्वे । ददाति । अन्नः । कामाय ।

चरते । ऋशाय । अरम् । अस्मै । भवति । यामहूतौ ।

उत । अपरीषु । ऋणुते । सखायम् ॥ ३ ॥

अन्यमुखेन प्रशंसति सइत् सएव भोजः दाताखलु यः गृह्वे गृहेर्गृगृहादित्वात्कुप-
त्ययः प्रतिग्रहीत्रे अन्नकामाय अन्नं याचमानाय चरते गृहमागतवते ऋशाय दारिद्रेण एता-
दृशायातिथये अन्नं ददाति प्रयच्छति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं यमिहूतौ यामागन्तारो-
देवाः अत्रयातेः अर्तिस्तुसुहुसृइत्यादिना मन् प्रत्ययः ते आहूयन्तेत्रेति यामहूतिः यज्ञः त-
स्मिन् तस्मै दात्रे फलं अरमलं पर्याप्तं भवति कामप्रदानं भवतीत्यर्थः । उतापिच अपरीषु के-
वलमामकेति ङीप् अन्यासु शात्रवीषु सेनासु सखायं ऋणुते तद्वदाचरतीत्यर्थः तस्य सर्वे स-
खायएव नशत्रवइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अन्न की इच्छा से किसी दुर्बल व्यक्ति के भिक्षा मांगने पर जो अन्न-दान करता है, वही दाता है । उसे सम्पूर्ण यज्ञ-फल मिलता है और वह शत्रुओं में भी सखा पा लेता है ।

नस॑सखा॒यो॒नद॑दाति॒सख्ये॑स॒चाभु॑वे॒सच॑मानाय॒पित्वः॑ ।

अपा॑स्मा॒त्प्रेया॒न्नत॑दो॒कोअ॑स्ति॒पृण॑न्त॒मन्य॑म॒रणं॑चिदि॒च्छेत् ॥ ४ ॥

न । सः । सखा । यः । न । ददाति । सख्ये । सचाभुवे ।

सचमानाय । पित्वः । अप । अस्मात् । प्र । इयात् । न । तत् ।

ओकः । अस्ति । पृणन्तम् । अन्यम् । अरणम् । चित् । इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेण निन्दामाह सपुरुषः सखा न भवति यः पुरुषः सचाभुवे सर्वदा सहभवन-
शीलाय सचमानाय सेवमानाय उपसर्जनीभूताय सख्ये सखिजनाय पितृवः पितृनृत्तानि
नददाति न प्रयच्छति ससुहृन्भवतीत्यर्थः अस्माददातुः सख्युः सः अपप्रेयात् अपगच्छेत्
यद्येनं परित्यज्य गच्छेत् इणूगतौ लिङि यासुट् तर्हि तदोकः निवासः नास्ति न भवति स-
दनं हि बन्धुभिः परिगतं । सगतः पुरुषः पृणन्तमन्त्रादिकं प्रयच्छन्तं अन्यमरणं चित् अर्थं
स्वामिनमेव इच्छेत् कामयेत् ॥ ४ ॥

४. अपना साथी पास जाता है और मित्र होकर भी जो व्यक्ति उसे
अन्नदान नहीं करता, वह मित्र कहाने योग्य नहीं है। उसके पास से
चला जाना ही उचित है। उसका गृह गृह ही नहीं है। उस समय किसी
धनी दाता के यहाँ जाना ही उचित है।

पृणीयादिना धर्मानाय तव्यान् द्राघीयांसमनुपश्येत् पन्थाम् ।
ओहि वर्तन्ते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुपतिष्ठन्तरायः ॥ ५ ॥ २२ ॥

पृणीयात् । इत् । नाधमानाय । तव्यान् । द्राघीयांसम् । अनु ।
पश्येत् । पन्थाम् । ओ इति । हि । वर्तन्ते । रथ्या इव ।
चक्रा । अन्यम् । अन्यम् । उप । तिष्ठन्त । रायः ॥ ५ ॥ २२ ॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति तव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः नाधमा-
नाय याचमानायातिथये पृणीयादिव धनानि दद्यादेव पूषालनपूरणयोः ऋयादिः प्वादीनां
ह्रस्वः यदि दद्यात् द्राघीयांसं दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघि इत्यादेशः दीर्घ-
तमं पथां पन्थानं सुकृतमार्गमनुपश्येत् अनुपश्येत् व्यत्ययेनात्मनेपदं । तत्र कारणमाह रायो-
धनानि ओहि आउ आवर्तन्ते खलु एकत्र न तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—रथ्येव यथा र-
थ्यानि रथाद्यदिति तस्येदमित्यर्थे यत् रथसंबन्धीनि चक्राणि उपर्यधोभावेनावर्तन्ते तद्वत्
आवृत्तिमेव दर्शयति अन्यमन्यं पुरुषं धनान्युपतिष्ठन्ते समवेतानि भवन्ति । उपादेव पूजासं-
गतिकरण इत्यात्मनेपदं तस्माद्धनानि देयानीति भावः ॥ ५ ॥

५. याचक को अवश्य धन देना चाहिए। दाता को अत्यन्त लम्बा
मार्ग (पुण्य-मथ) मिलता है। जैसे रथ-चक्र नीचे-ऊपर घूमता है, वैसे
ही धन भी कभी किसी के पास रहता है और कभी दूसरे के पास चला
जाता है—कभी एक स्थान पर स्थिर नहीं रहता।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे द्वार्विशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी—

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्सतस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलघो भवति केवलादी ॥ ६ ॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि ।
वधः । इत् । सः । तस्य । न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति ।
सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दानेचेतोमनोयस्य न भवति समोघं व्यर्थमेवा-
न्नं विन्दते लभते । विदूलाभे तौदादिकः शेमुचादीनामिति नुमागमः । इदं सत्यं यथार्थमेवेति
ब्रवीमि ऋषिरहं वदामि न केवलं व्यर्थं किंतु तस्य पुरुषस्य सवधइत् वधएव अन्नं परामृशतः
तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुल्लिङ्गता यथाणेरणावित्यत्र यत्कर्मसएवकर्तेति । अथवा
सनिरर्थको वधएव यः पुरुषः अर्यमणं उपलक्षणमिदं सर्वान् देवान् अर्यमादीन् न पुष्यति हविः
प्रदानेन न पोषयति नो नापि सखायं समानख्यानं अज्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च न पोषयति पु-
षपुष्टौ दैवादिकः यच्छब्दाध्याहारादनिघातः अतएव केवलादी अदेः सुप्यजाताविति णिनिः
अतउपधालक्षणावृद्धिः केवलमसाक्षिकमन्नं भुञ्जानः सकेवलाघो भवति केवलपापवान् भवति
अघमेव केवलं तस्य शिष्यते नैहिकं नामुष्मिकमिति तस्माद्यथा कथंचिद्वातव्यमित्यभिप्रायः
॥ ६ ॥

६. जिसका मन उदार नहीं है, उसका भोजन करना बूथा है। उसका
भोजन उसकी मृत्यु के समान है। जो न तो देवताओं को देता है और न
मित्र को देता है और स्वयं भोजन करता है, वह केवल पाप ही
खाता है।

अथ सप्तमी—

कृषन्ति फाल आशितं कृणोति यन्नध्वान्मपपृच्छे चरित्रैः ।
वदन् ब्रह्मा वदतो वनीयान् पृणन्नापिरपृणन्तमभिष्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् । इत् । फालः । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् ।
अप । पृच्छे । चरित्रैः । वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् ।
आपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् कृषिकुर्वन् फालः आशितं कर्षकं भोक्तारं कृणोति करोति । तथा अध्वानं मार्गं यन् इणः शतरिनुमागमः गच्छन् पुरुषः चरित्रैः आत्मीयैर्गमैः अपवृत्ते स्वामिनो धनमावर्जयति । वृजोवर्जने आदादिकः अनुदात्तेत् । वदन् शास्त्रार्थं ब्रुवाणो ब्रह्मा ब्राह्मणः अवदतः शास्त्रार्थं अब्रुवाणात् जनात् वनीयान् संभक्तुतमः प्रियकरो भवति । वनतेः स्तृजन्तस्य ईयसु नितुरिष्ठे मेयः स्वितित्वलोपः । ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा पृणन् दाता पुरुषः अपृणन्तं अदातारं जनमभिलक्ष्य आपिः स्यात् बन्धुर्भवेत् ॥ ७ ॥

७. कृषि-कार्य करके हल अन्न प्रस्तुत करता है—वह अपने मार्ग से जाकर अपने कर्म के द्वारा शस्य (अन्न) उत्पादन करता है । जैसे विद्वान् पुरोहित मूर्ख से श्रेष्ठ है, वैसे ही दाता सदा अदाता के ऊपर रहता है ।

एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे द्विपादत्रिपादमभ्येति पश्चात् ।
चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पङ्क्तिरुपतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

एकऽपात् । भूयः । द्विऽपदः । वि । चक्रमे । द्विऽपात् । त्रिऽपादम् ।
अभि । एति । पश्चात् । चतुऽपात् । एति । द्विऽपदाम् ।
अभिऽस्वरे । सम्ऽपश्यन् । पङ्क्तीः । उपऽतिष्ठमानः ॥ ८ ॥

अत्र पादशब्दो भागवचनः एकपाद एकभागधनः पुरुषः द्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं भूयः तृतीयायाः सुः भूयसा कालेन विचक्रमे विविधं गच्छति । वेः पादविहरणे इत्यात्मनेपदं तथा द्विपात्पुरुषः त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं पश्चादभ्येति अभिगच्छति । चतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु द्विपदां बहुवचनादेकपादादयः उपलक्ष्यन्ते एकपादधनादीनां पङ्क्तीः अभिस्वरे अभिगमने संपश्यन् सम्यगीक्षमाणः सन् उपतिष्ठमानः एति गच्छमानो भवति । अन्योन्यापेक्षया सर्वे उत्तमाधमाः तस्मात्त्वहमेव धनवानिति न मन्येः किंतु अतिथिभ्यो धनानि ददस्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. जिसके पास एक अंश सम्पत्ति है, वह दो अंश सम्पत्ति के अधिकारी की याचना करता है, जिसके पास दो अंश है, वह तीनवाले के पास जाता है और जिसे चार अंश प्राप्त हैं, वह उससे अधिकवाले के पास जाता है । इसी प्रकार श्रृंगी बंधी हुई है । अल्प धनी अधिक धनी की उपासना करता है ।

समौ चिद्वस्तौ न समा विविष्टः संमातरा चिन्नसमं दुहाते ।
यमयोश्चिन्नसमा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः ॥ ९ ॥ २३ ॥
समौ । चित् । हस्तौ । न । समम् । विविष्टः । सम्ऽमातरा । चित् ।
न । समम् । दुहाते इति । यमयोः । चित् । न । समा । वीर्याणि ।
ज्ञाती इति । चित् । सन्तौ । न । समम् । पृणीतः ॥ ९ ॥ २३ ॥

अतिथिभ्यो धनमप्रयच्छन्नपि मम भ्राता दास्यति इति चेत्तत्र हेतुमाह समौचित्यं हस्तौ समावपि समं समानं न विविष्टः कार्ये न व्यामुतः । विष्टुव्याप्तौ जौहोत्यादिकः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादङ्ग्यास्य गुणाभावः । तथा संमातरा वत्सस्य मातरौ धेनू समे अपि समं समानं पयो न दुहते यमयोश्चिद्वै सहजातयोः पुत्रयोरपि समा समानि वीर्याणि न सन्ति तस्मात् ज्ञाती चित् एकस्मिन्कुले सन्तौ जातावपि समं न पृणीतः न प्रयच्छतः । तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. हम लोगों के दोनों हाथ समान रूपवाले हैं; परन्तु धारण करने की शक्ति समान नहीं है। एक माता से उत्पन्न होकर दो गायें समान दुग्ध नहीं देतीं। दो (यमज) भ्राता होने पर भी उनका पराक्रम विभिन्न प्रकार का होता है। एक वंश की सन्तान होकर भी दो व्यक्ति समान दाता नहीं होते।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥ २३ ॥

अग्नेहंसीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं अमहीयगोत्रस्य उरुक्षयस्यार्धं गायत्रं रक्षोहाग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते—अग्नेहंस्युरुक्षय आमहीयव आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं त्विति । मध्यमाने ग्रावजायमान इदमनुवक्तव्यं । सूत्रितं च—अजायमाने त्वे तस्मिन्नेवावसाने ग्नेहंसिन्यत्रिणमिति सूक्तमावपेतेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपि गायत्रे च न्दसीदं सूक्तं । सूत्रितं च—अग्नेहंस्यग्निं हि न्वन्तु न इति । दशमे हनि धिष्ण्यांगाराभिविहरणे आद्याजप्या । सूत्रितं च—परित्वाग्नेपुरं वयमित्येतस्याः स्थाने ग्नेहंसिन्यत्रिणमिति ।

अग्नेहंसिन्यत्रिणं दीद्यन्मर्त्येषु । स्वेक्षये शुचि व्रत ॥ १ ॥

अग्ने । हंसि । नि । अत्रिणम् । दीद्यत् । मर्त्येषु । आ । स्वे ।
क्षये । शुचि व्रत ॥ १ ॥

हे शुचिव्रत पूतकर्मन् दीप्यमान तेजस्कवा हे अग्ने अत्रिणं अत्तारं शत्रुं तमोरूपं नि नितरां हंसि विनाशय आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः । किंकुर्वन् मर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु आभिमुख्येन दीद्यत् कर्मसिद्ध्यर्थं प्रकाशमानः । दीदेति दीप्तिकर्मा । तथा स्वे आत्मीये निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

१. पवित्र व्रतवाले अग्नि, मनुष्यों के बीच तुम अपने स्थान में प्रदीप्त होओ। शत्रु का वध करो।

उत्तिष्ठसि स्वाहुतो घृतानि प्रतिमोदसे । यत्त्वा सुचः समास्थिरन् ॥ २ ॥

उत् । तिष्ठसि । सुऽआहुतः । घृतानि । प्रति । मोदसे ।
यत् । त्वा । सुचः । समऽअस्थिरन् ॥ २ ॥

हे अग्ने स्वाहुतः अस्माभिः सुष्ठुआहूयमानः सन् उत्तिष्ठसि अरणीभ्यामुद्धतोभव ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । उद्धृत्यच घृतानि घृतसहितान्यस्माभिः दीयमानानि हवींषि य-
तिमोदसे हृष्टोभव । मुदहर्षे भौवादिकः अनुदात्ते यद्यदा त्वा त्वां सुचोजुह्वादीनि पात्राणि
समस्थिरन् संगतान्यभवन समवप्रविक्ष्यःस्थइति लुङ्चात्मनेपदं स्थाघ्वोरिच्चेतिसिचः कित्वा
ईकारश्चान्तादेशः । हस्वादंगादितिसिचोलोपः व्यत्ययेनज्ञस्यरन् तिङिचोदात्तवतीतिगतेर्नि-
घातः ॥ २ ॥

२. सुक् नाम का यज्ञ-पात्र तुम्हारे लिए उठाया गया है । तुम्हें उत्तम
आहुति दी गई है । तुम उत्तम घृत के प्रति रुचि करो ।

सआहुंतोविरोचतेग्निरीक्षेन्योगिरा । सुचाप्रतीकमज्यते ॥ ३ ॥
सः । आऽहुतः । वि । रोचते । अग्निः । ईक्षेन्यः । गिरा ।
सुचा । प्रतीकम् । अज्यते ॥ ३ ॥

आहुतः आभिमुख्येनहुतः गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरः । गिरा स्तुतिलक्षणयावाचा
ईक्षेन्यः स्तोतव्यः सोग्निर्विरोचते अत्यर्थं दीप्यते । तथा प्रतीकं सर्वेषां देवानां पूर्वमेव सुचा
घृतसहितया अज्यते सिच्यते ॥ ३ ॥

३. अग्नि को बुलाया गया है । वे वाक्य के द्वारा स्तुत्य हैं । वे
प्रवीप्त होते हैं । सभी देवों के पहले उन्हें सुक् के द्वारा घृत-युक्त किया
जाता है ।

घृतेनाग्निःसमज्यतेमधुप्रतीकआहुतः । रोचमानोविभावसुः ॥४॥
घृतेन । अग्निः । सम । अज्यते । मधुप्रतीकः । आऽहुतः ।
रोचमानः । विभावसुः ॥ ४ ॥

अग्निः घृतेन हविषा समज्यते सम्यक् सिकोभवति । कीदृशः मधुप्रतीकः घृतप्रयुक्ता-
धयवः आहुतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा रोचमानः दीप्यमानः विभावसुः स्वदीप्त्या सर्वमाच्छादय-
न् । यद्वा दीप्तिरेवधनं यस्य सः ॥ ४ ॥

४. अग्नि में आहुति दी गई । उनकी देह घृतमय हुई । वे दीप्तिमान्
और समृद्ध प्रकाश से युक्त हुए । वे घृताक्त हुए ।

आप्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये जरमाणःसमिध्यसइत्यनुरूपस्तृचः। सूत्रितंच-जराबोध-
तद्विविद्धि जरमाणःसमिध्यसइति ।

तत्र प्रथमा सूक्ते पंचमी-

जरमाणःसमिध्यसेदेवेभ्योहव्यवाहन । तंत्वाहवन्तमर्त्याः॥५॥२४॥

जरमाणः । सम् । इध्यसे । देवभ्यः । हव्यवाहन ।

तम् । त्वा । हवन्त । मर्त्याः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हे हव्यवाहन हव्यानांप्रापयितः हव्येनन्तःपादमितिज्युट् जरमाणः स्तोतृभिः स्तूयमानः। जरतिःस्तुतिकर्मा । सत्त्वं देवेभ्यः देवार्थं समिध्यसे हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे । तं तादृशं त्वा त्वां मर्त्याः मनुष्येषु साधवोयजमानाः हवन्त आह्वयन्ति । ह्यतेर्लङि बहुलंछन्दसीतिसं-
प्रसारणं ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम देवों के पास हवि ले जाया करते हो। स्तोत्र करन पर तुम प्रज्वलित होते हो। तुम्हें मनुष्य बुलाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथ षष्ठी-

तंमर्ताअमर्त्यघृतेनाग्निसंपर्यत । अदाभ्यंगृहपतिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । घृतेन । अग्निम् । संपर्यत ।

अदाभ्यम् । गृहपतिम् ॥ ६ ॥

हे मर्ताः ऋत्विजः अमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितं अग्निं घृतेन हविषा संपर्यत परिचरत । सप-
र्यतःकंडादिः। कीदृशमदाभ्यं कैश्चिदप्यर्हिस्त्वं दभेऽथेतिवक्तव्यमितिण्यत् । गृहपतिं गृहस्य
स्वामिनं यजमानरूपं पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ६ ॥

६. मरण-शील मनुष्यो, अग्नि अमर, दुर्द्धर्ष और गृह के स्वामी हैं।
घृत-द्वारा उनकी पूजा करो।

अथ सप्तमी-

अदाभ्येनशोचिषाग्नेरक्षस्त्वंदह । गोपाऋतस्यदीदिहि ॥ ७ ॥

अदाभ्येन । शोचिषा । अग्ने । रक्षः । त्वम् । दह । गोपाः ।

ऋतस्य । दीदिहि ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वमदाभ्येनाहिंस्येन शोचिषा तेजसा रक्षः । जातवेकवचनं । सर्वान् राक्षसान् दह विनाशय । किंच ऋतस्य यज्ञस्य गोपा गोपायितासन् दीदिहि दीप्यस्व ॥ ७ ॥

७. अग्नि, प्रचण्ड तेज के द्वारा तुम राक्षसों को जलाओ । यज्ञ के रक्षक होकर दीप्ति धारण करो ।

सत्त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योषयातु धान्यः । उरुक्षयेषु दीद्यत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष ।

यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीद्यत् ॥ ८ ॥

हे अग्ने स त्वं प्रतीकेन त्वदवयवभूतेन तेजसा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः प्रत्योष प्रतिकूलं दह । उषदाहे भौवादिकः लोटि हेर्लुक् जातेरस्त्रीविषयादिति यातुधानशब्दस्य ङीष् उदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितत्वं किं कुर्वन् उरुक्षयेषु विस्तीर्णेषु निवासेषु आहवनीयादिषु दीद्यत् दीप्यमानः ॥ ८ ॥

८. अग्नि, अपने स्वभाव-सिद्ध तेज के द्वारा राक्षसियों को जलाओ । अपने प्रशस्त स्थानों पर रहकर दीप्ति धारण करो ।

तं त्वां गीर्भिर् उरुक्षया हव्यवाहं समीधिरे । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ १ ॥ २५ ॥

तम् । त्वा । गीःभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सम् ।

ईधिरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ १ ॥ २५ ॥

हे अग्ने उरुक्षयाः बहुनिवासायजमानाः हव्यवाहं हविषां वोढारं मानुषे मनुष्यसंबन्धि-नि जने जनमध्ये यजिष्ठं यष्टतमं तं त्वा त्वां गीर्भिः स्तुतिभिः तत्सहितैर्हविर्भिः समीधिरे सम्यग्दीदिपन् । इन्धेर्लिटि इन्धिभवतिभ्यांचेतिकित्वं नलोपः ॥ १ ॥

१. मनुष्यों में तुम सर्वश्रेष्ठ यज्ञ-कर्त्ता हो । तुम्हारा निवास-स्थान अद्भुत है । तुम हव्य-वाहक हो । तुम्हें स्तुति के साथ प्रज्वलित किया जाता है ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे पंचविंशोऽवर्गः ॥ २५ ॥

इतिवाइति त्रयोदशर्चं सप्तमंसूक्तं गायत्रं इन्द्रोलवरूपमास्थाय सोमपानं कुर्वन् तदानी-मृषिभिर्दृष्टः सन् स्वात्मानमनेन सूक्तेनास्तावीत् । अतोलवरूपापन्न इन्द्रऋषिः स एव देवता । तथा चानुक्रम्यते—इतिवैसप्तो नैन्द्रो लव आत्मानं तुष्टावेति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

इतिवाइतिमेमनोगामश्वंसनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १ ॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १ ॥

इतिवै इतिखलु इति एवंप्रकारेण मे मदीयं मनोवर्तते तं प्रकारं दर्शयति गामश्वं च सनुयां स्तोत्र्यः प्रयच्छामीति । षण्णुदाने तानादिकः । इतिशब्दोहेतौ यस्मात् कुविद्वहुवारं सोमस्य सोमं अपां पीतवानस्मि क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति सोमस्यसंप्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थे बहुल-
मिविषयी पापाने लुङि गातिस्थेति सित्तो लुक् कुविद्योगादनिघातः ॥ १ ॥

१. मेरी (इन्द्र की) इच्छा है कि, मैं गौ, अश्व आदि का दान करूँ। मैंने कई बार सोम-पान किया है।

प्रवाताइवदोधतउन्मापीताअयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २ ॥

प्र । वाताःइव । दोधतः । उन् । मा । पीताः । अयंसत ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ २ ॥

दोधतः भृशं कंपयमाना वाताइव वायवोयथा वृक्षादीन् उद्यच्छन्ते तद्वत् पीताः सोमाः मामां प्रकर्षेण उदयंसत उद्यच्छन्ते । यमेर्लुङिसमुदाङ्ज्योयमोग्रंथेइत्यात्मनेपदं । यस्माद्वहुवारं सोमपामां ॥ २ ॥

२. जैसे वायु वृक्ष को कंपाता और ऊपर उठाता है, वैसे ही सोम-रस, पिये जाने पर, मुझे ऊपर उठाता है। मैंने कई बार सोम पिया है।

उन्मापीताअयंसतरथमश्वाइवाशवः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३ ॥

उन् । मा । पीताः । अयंसत । रथम् । अश्वाःइव । आशवः ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ३ ॥

पीताः सोमाः मां उदयंसत उद्यच्छन्ते । तत्रदृष्टान्तः—रथमश्वाइव यथा आशवः क्षिप्रगाभिः गमनेन व्याप्तावा अश्वा रथमुद्वमयन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

३. जैसे शीघ्रगामी अश्व रथ को ऊपर उठाये रखता है, वैसे ही सोम ने, पिये जाने पर, मुझे ऊपर उठा रक्खा है। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

अथ चतुर्थी—

उपमामतिरस्थितवाश्रापुत्रमिवप्रियम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४ ॥

उप । मा । मतिः । अस्थित । वाश्रा । पुत्रमइव । प्रियम् ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ४ ॥

मतिः स्तोत्रभिः क्रियमाणास्तुतिः मा मामुपास्थित संयोजयति उपादेवपूजासंगतिकर-
णेत्यात्मनेपदं कथमिव वाश्रा पुत्रमिव यथा वाश्रा शब्दायमानाधेनुः प्रियं पुत्रं वत्सं संग-
च्छति तद्वत् ॥ ४ ॥

४. जैसे गाय “हम्बा” कहती हुई बछड़े के प्रति दौड़ती है, वस ही
मेरी ओर स्तुति जाती है । मैंने अनेक बार सोम पिया है ।

अहंतष्टेवबन्धुरं पर्यचामि हृदामतिम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५ ॥

अहम् । तष्टाऽइव । बन्धुरम् । परि । अचामि । हृदा । मतिम् ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ५ ॥

तष्टेव तक्षायथा बन्धुरं सारथिनिवासस्थानं तद्वान् वा उपलक्ष्यते तदस्थानं रथं वा सा-
धुकरोति तद्वदहं मतिं स्तुतिं हृदा आत्मीयेनमनसा पर्यचामि साधुकरणाय परिगच्छामि ॥ ५ ॥

५. जैसे त्वष्टा रथ के ऊपर के भाग (सारथि-स्थान) को बनाते
हैं, वैसे ही मैं भी स्तोता के मन में स्तोत्र का उदय कर देता हूँ । मैंने
अनेक बार सोम पिया है ।

नहिमेअक्षिपच्चनाच्छान्तसुः पञ्चकृष्टयैः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६ ॥ २६ ॥

नहि । मे । अक्षिपत् । चन । अच्छान्तसुः । पञ्च । कृष्टयैः ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ६ ॥ २६ ॥

चनेति निपातसमुदायोप्यर्थे पञ्चकृष्टयोनिषादपञ्चमाश्रत्वारोवर्णाः पञ्चजनाः । यद्वा देवमनुष्या-
दयः मे मदीयमक्षिपत् चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं नक्षच्छान्तसुः नक्षपवृण्वन्ति । नहिद्रष्टुः दृष्टेर्विप-
रिलोपोविद्यतइतिश्रुतेः । छदिअपवरणे . चुरादीनामितिवाण्यन्तत्वादत्रण्यभावेऽलुङि हलन्तल-
क्षणावृद्धिः यस्माद्बहुवारं सोममपां ॥ ६ ॥

६. पञ्च जन (चार वर्ण और निषाद) मेरी दृष्टि से ओझल नहीं
हो सकते । मैंने अनेक बार सोम-पान किया है ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथ सप्तमो—

नहिमेरोदसीउभेअन्यपक्षंचनप्रति । कुवित्सोमस्यापामिति॥७॥

नहि । मे । रोदसी इति । उभे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन ।

प्रति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ७ ॥

उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मेमदीयमन्यं पक्षंचन पक्षमपि प्रतिसमानेनभवतः ॥ ७ ॥

७. द्यावापृथिवी—दोनों मेरे एक पार्श्व के समान भी नहीं हैं। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

अभिद्यामहिनाभुवमभीमांपृथिवीमहीम् । कुवित्सोमस्यापामिति॥८॥

अभि । द्याम् । महिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् ।

महीम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति महिना महिन्ना आत्मीयेन द्यां द्युलोकमभिभुवं अभिभवामि तथा महीं महतीं इमां पृथिवीं स्वमहिन्ना अभिभवामि भवतेर्लङ्छिच्छान्दसोविकरणस्यलुक् भूध्रुवोस्तिङीतिगुणेप्रतिषिद्धे उवडादेशः ॥ ८ ॥

८. मेरी महिना स्वर्ग और विस्तृत पृथिवी को लाँचती है। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

हन्ताहंपृथिवीमिमानिदधानीहवेहवा । कुवित्सोमस्यापामिति॥९॥

हन्त । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा ।

इह । वा । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति । ९ ॥

हन्तेति संभावनायां अनुज्ञायां वा संभावयामि एतदनुजानामिवा कित्त्वं अहमिमां पृथिवीं इहवान्तरिक्षे निदधानि इहवाद्युलोके इति हस्तेन निर्दिशति दधातेर्लोँटि मेर्निः ॥ ९ ॥

९. मेरी इतनी शक्ति है कि, यदि कहो, तो इस धरित्री को एक स्थान से दूसरे स्थान में ले जाकर रख सकता हूँ। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

ओषमित्पृथिवीमहंजघ्नानानीहवेहवा । कुवित्सोमस्यापामिति॥१०॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जघ्नानि । इह । वा । इह ।

वा । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

अहं पृथिवीमभिलक्ष्यौषस्वतेजसा तापकमादित्यं इहवान्तरिक्षे इहवाद्युलोके जंघनानि
भृशंयापयानि इदिति पूरणः हन्तेर्गत्यर्थस्य यद्भुगन्तस्य लोटिशपोलुगभावश्छान्दसः ॥ १० ॥

१०. इस पृथिवी को मैं जला सकता हूँ। जिस स्थान को कहो, मैं
उसे विध्वस्त कर दूँ। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

दिवि मे अन्यः पक्षो अधो अन्यमचीरुषम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ११ ॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीरुषम् ।

कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

मे मदीयः अन्यः पक्षः दिवि युलोके स्थापितः अधः पूर्वाधरावराणामसीत्यादिनासि-
प्रत्ययः प्रकृतेरधादेशश्च अधस्तात्पृथिव्यां अन्यं पक्षमचीरुषं अकाक्षं कृषविलेखने ण्यन्तस्य
लुङि चङि नित्यं छन्दसीति ककारादेशः विलेखनं नामोत्पादनं उदपादयं आस्थापयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

११. मेरा एक पादर्व आकाश में है और एक पादर्व पृथिवी पर है।
अनेक बार मैंने सोम-पान किया है।

अहमस्मिमहामहोभिन्भ्यमुदीषतः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १२ ॥

अहम् । अस्मि । महाऽमहः । अभिऽन्भ्यम् । उत्ऽईषतः । कुवित् ।

सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

अभिन्भ्यं नभौ मध्यस्थाने भवं नभ्यं अन्तरिक्षं उगवादिभ्यो यदित्यत्प्रत्ययः तत्रैव पा-
ठान्नभादेशश्च लक्षणेनाभिप्रतीआभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः समासस्वरः अन्तरिक्षमभि उदीषतः
उद्धतः सूर्यआत्माहं महामहोस्मि महतामपि महानस्मि यद्वा महत्प्रभूतं महस्तेजो यस्य
प्रभूततेजोस्कोस्मि आन्महत इत्यात्वं ॥ १२ ॥

१२. मैं महान् से भी महान् हूँ। मैं आकाश की ओर हूँ। मैंने अनेक
बार सोम-पान किया है।

सैषा त्रयोदशी—

गृहो याम्यरं कृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १३ ॥ २७ ॥

गृहः । यामि । अरं कृतः । देवेभ्यः । हव्यवाहनः । कुवित् ।

सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥ २७ ॥

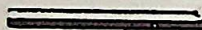
गृहः हविषां ग्रहीता अरंरुतः यजमानैरलंरुतोहं देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः हव्यवाहनः ह-
विषांबोढा प्रापयिता अश्यात्मासन् यामि हवींषि प्रापयामि याप्रापणे लट् हव्येनन्तःपादमि-
तिवहेर्ज्युट् नित्वादाद्युदात्तः समासेरुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । इति यस्मात्कुविद्वहुवारं सोमस्य
सोमं अपां पीतवानस्मि तस्मादेतान्यकार्षमिति इन्द्रः स्वात्मानमेवास्तावीत् ॥ १३ ॥

१३. मेरी स्तुति की जाती है, मैं देवों के पास हव्य ले जाता हूँ और
स्वयं हव्य ग्रहण करके चला जाता हूँ । मैंने अनेक बार सोम-पान किया है ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सा-
यणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योत्थितं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते दशममण्डलस्य दशमेनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातं तदिदिति नषर्चमष्टमसूक्तं अथर्वणःपुत्रस्य बृहदिवस्यार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रान्तं—तदिदं वाथर्वणो-
बृहद्विषडिति चातुर्विंशिकेहनि निष्केवल्यइदंसूक्तं । सूत्रितंच—तदिदासेतिच पुरस्तात्सूक्तस्वशां-
सेदिति । व्योमविश्वदेवस्तुतपंचशारदीयेष्वप्येकाहेषु इदमेवनिष्केवल्यनिविद्धानं । सूत्रितंच—
एतेषां त्रयाणां कयाशुभा तदिदासेति मध्यंदिनइति राशिमरायाख्ययोरेकाहयोरपि इदंनि-
ष्केवल्यनिविद्धानं । सूत्रितंच—राशिमराययोश्च कयाशुभीयतदिदासीयेति । महाव्रते निष्केव-
ल्येयेतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितंच—तदिदासभुवनेषुज्येष्ठंतांसुतेकीर्तिमघवन्महित्वेति ।

तत्र प्रथमा—

ॐ तदिदासभुवनेषुज्येष्ठंयतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।
सद्योजज्ञानो निरिणाति शत्रून्नुयं विश्वे मदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः ।
त्वेषनृम्णः । सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु ।
यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥ १ ॥

तत्र जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धं इच्छब्दोवधारणे भुवनेषु भूतत्वायां सत्सु पृथि-
व्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ज्येष्ठं प्रशस्ततमं आस बभूव । तस्य परमार्थत्वात्
तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च । यद्वा ज्येष्ठं वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव ।
अस्तोर्लिटि छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूरिति भूभावाभावः । यद्वा वृद्धं वदेवब्रह्म
स्वप्रकाशतया आस दिदीपे असगतिदीप्त्यादानेषु अस्माल्लिटिरूपं यतउपादानभूत्वात् यस्मा-
द्ब्रह्मणः उग्रः उर्ध्वः त्वेषनृम्णः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मकइन्द्रः जज्ञे जातोबभूव । श्रूयतेहि—च-

क्षोःसूर्योअजायतेति । सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयदितिच । जनिकर्तुःप्रकृतिरिति प्रकृतेरपादानसंज्ञायां यतइतिपंचमी जनेर्लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः द्विर्वचनेचीति तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनादि यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सच जज्ञानोजायमानएव सद्यः शीघ्रं शत्रून् शातयितृन् मन्देहादीन् राक्षसान् निरिणाति निहिनस्ति । यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून् निहन्ति । तथाचब्राह्मणं—सद्योह्येषजातःपाप्मानमपाहतेति । जज्ञानइति जनेर्लिटः कानचिरूपमेतत् । रिणातिरीगतिरेषणयोः क्रयादिः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं विश्वे सार्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्तीत्युमाः प्राणिनः अवतेरौणादिकोमन्प्रत्ययः ज्वरत्वेत्यादिनावकारोपघयोःस्थाने ऊट् सर्वप्राणिनोयं सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रमनुलक्ष्य मदर्थमुदगान्मदर्थमुदगादिति मदन्तिहृष्यन्ति मदीहर्षेव्यत्ययेनशप् । तथाच ब्राह्मणं—भूतानिवैविश्वऊमास्तएनमनुमदन्तिउदगादुदगादितीति । तैत्तिरीयकंच—तस्मात्सर्वेष्वमन्यन्तेमांप्रत्युदगादितीति । यद्वा यंस्तुत्यादिभिर्माद्यन्तमनु पश्चात्सर्वे प्राणिनोभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति अनुलक्षणइति अनोःकर्मप्रवचनीयत्वात् नीययुक्तेइतिद्वितीया सइन्द्रोजज्ञइत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. जिनसे ज्योतिर्मय सूर्य उत्पन्न हुए हैं, वे ही सबसे श्रेष्ठ हैं—
उनके पहले कोई नहीं था । जन्म के साथ ही वे शत्रु-विनाश करते हैं ।
सभी देवता उनका अभिनन्दन करते हैं ।

अथ द्वितीया—

ववृधानःशर्वसाभूर्योजाःशत्रुर्दासायभियसंदधाति ।
अव्यनच्चव्यनच्चसस्त्रिसन्तैनवन्तप्रभृतामर्देषु ॥ २ ॥

ववृधानः । शर्वसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय ।
भियसम् । दधाति । अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च ।
सस्त्रिः । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मर्देषु ॥ २ ॥

शर्वसा बलेन ववृधानः वर्धमानः अतएव भूर्योजाः बहुबलः शत्रुः शातयिता इन्द्रः दासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे भियसं भीतिं दधाति विदधाति करोति । अव्यनत् विविधमनितिश्वसितीति व्यनत् प्राणवर्जंगमं तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरं तदुभयमपि सस्त्रि संस्त्रातं इन्द्रेण सम्यक्शोधितं भवति । स्त्रातेः आदृगमहनइतिव्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः यद्वास्त-

गीतिग्यार्थात्कर्तव्येवकिन् वृष्ट्यादिना सम्यक्स्नापयिता शोधयिताभवति नलोकाव्ययेतिकर्म-
णिषष्ठ्याःप्रतिषेधः शिष्टःपादः प्रत्यक्षःकृतः । हे इन्द्र ते तव मदेषु हर्षेषु हविषा स्तुत्याच जा-
तेषुसत्सु प्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानिवा सर्वाणि भूतजातानि सन्नवन्त संग-
च्छन्ते स्तोतुंहवीषिच दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा । प्रभृता विभर्तेः कर्मणि निष्ठा
शेच्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

२. अतीव तेजस्वी और शत्रु-हन्ता इन्द्र, विशिष्ट बल से युक्त होकर,
दासों के हृदय में भय उत्पन्न कर देते हैं। इन्द्र, सारे प्राणियों को,
सुम सोम-पान के आनन्द से, सुखी करते और उनका शोधन करते हो।
तब वे तुम्हारी स्तुति करते हैं।

अथ तृतीया—

त्वेऋतुमपिष्टञ्जन्तिविश्वेद्विर्यदेतेत्रिर्भवन्त्यूमाः ।

स्वादोःस्वादीयःस्वादुनांसृजसमदःसुमधुमधुनाभियोधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति । ऋतुम् । अपि । ष्टञ्जन्ति । विश्वे । द्विः । यत् ।

एते । त्रिः । भवन्ति । ऊमाः । स्वादोः । स्वादीयः । स्वादुना ।

सृज । सम । अदः । सु । मधु । मधुना । अभि । योधीः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि सुपांसुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शोआदेशः विश्वे सर्वे यजमानाः ऋ-
तुं अनुष्ठेयं कर्म वृंजन्ति समापयन्ति । अपिशब्दोब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः
सर्वाणि पृथिव्यादीनिभूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञकृतवश्च व्याप्तेत्वय्येवयजमानैः प-
रिसमाप्यन्तइत्यर्थः । तथाचब्राह्मणं—त्वयीमानि सर्वाणिभूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वेऋतवोपि
वृंजन्तीत्येवतदाहेति । यद्यस्मात् एते ऊमाः तर्पकाः अवतेस्तर्पणार्थादौणादिकोमन्प्रत्ययः ज्व-
रत्वरत्यादिना वकारोपधयोरूढ ईदृशायजमानाः पूर्वमेकाकिनःसन्तः पश्चाद्विः द्विवारं स्त्रीरू-
पेण पुंरूपेणच जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्वं त्रिः त्रिवारं जन्मभाजोभवन्ति एकएवात्मा स्त्री-
पुंरूपेण जायते । अथोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः । पुत्रोप्यात्मैव आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः ।
अतएवमेतेभिवृद्धाभवन्ति ततोवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वकर्म परिसमापयन्तीति १ तथाचब्रा-
ह्मणं—द्वौवैसन्तौमिथुनौ प्रजायेते प्राजापत्याइति । हे इन्द्र त्वं च स्वादोः प्रियाद्बुधधनादेरपि
स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरं अपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन संसृज सं-
योजय । यद्वा स्वादुनाभावेन उत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह अदः तदपत्यं मधुमधु-
रं मधुना मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेण सु सुष्ठु अभियोधीः अभियोधयाभितः क्रीडय ।

धातुनामनेकार्थत्वात् युद्धतिरत्र क्रीडार्थेवर्तते मिथुनवैस्वादु प्रजास्वादित्यादि ब्राह्मणमन्त्रानु-
संधेयं ॥ ३ ॥

३. जिस समय देवों को तृप्त करनेवाले यजमान विवाह करते और (जिस समय) सत्तान उत्पन्न करते हैं, उस समय वे तुम्हारे ऊपर सारा यज्ञ-कार्य समाप्त करते हैं। इन्द्र, जो सुस्वादु है, उसमें उससे भी अधिक सुस्वादु वस्तु तुम मिला दो। इस अद्भुत मधु के साथ और मधु मिला दो—अर्थात् सौभाग्य के ऊपर सौभाग्य कर दो।

इतिचिद्वित्वाधनाजयन्तंमदेमदेअनुमदंतिविप्राः ।

ओजीयोधृष्णोस्थिरमातनुष्वमात्वादभन्यातुधानादुरेवाः ॥ ४ ॥

इति । चित् । हि । त्वा । धना । जयन्तम् । मदेऽमदे ।

अनुऽमदन्ति । विप्राः । ओजीयः । धृष्णो इति । स्थिरम् । आ ।

तनुष्व । मा । त्वा । दभन् । यातुऽधानाः । दुःऽएवाः ॥ ४ ॥

इतिचिद्धि एवमेवखलु हे इन्द्र मदेमदे सोमपानजन्ये हर्षेसति धना शत्रुधनानि जयन्ते अयेन प्राप्नुवन्तत्वा त्वामनु पश्चात् लक्षणे अनोःकर्मप्रवचनीयत्वं विप्रामेधाविनः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति । यद्वा त्वामनु मदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति । मदतिःस्तुतिकर्मा हिचेतिनिघातप्र-
तिषेधः । हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितः इन्द्र त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्लुः ओजीयः ओजस्विशब्दादीय-
सुनि विन्मतोर्लुगिति विनोलुक् टेरिति टिलोपः बलवत्तरं अतएवस्थिरं दृढं धनं आतनुष्व अभि-
तोस्मदर्थं विस्तारय त्वा त्वां च मादभन् माहिंसन्तु दुरेवा दुर्गतयोयातुधानाराक्षसाः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जिस समय तुम सोमपान से मत्त होकर धन जीतते हो, उस समय स्तोता लोग भी, साथ ही साथ, सोम-पान से मद-मत्त होते हैं। अजेय इन्द्र, अटल तेज दिखाओ। दुःसाहसिक राक्षस तुम्हें पराजित न कर सकें।

त्वयाव्यंशाशद्महेरणेषुप्रपश्यन्तोयुधेन्यानिभूरि ।

चोदयामितआयुधावचोभिःसन्तेशिशामिब्रह्मणावयांसि॥५॥१॥

त्वया । व्यम् । शाशद्महे । रणेषु । प्रपश्यन्तः । युधेन्यानि ।

भूरि । चोदयामि । ते । आयुधा । वचःऽभिः । सम् । ते ।

शिशामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ५ ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वयानुगृहीतावयं रणेषु संग्रामेषु शाशद्महे भृशं शत्रून् शातयामः । शत्रुशातने
अस्मापङ्क्तान्महिङः छन्दस्युभययेत्यार्धधातुत्वादतोलोपयलोपौ किङ्कर्तः युधेन्यानि यो-
धनार्हाणि कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनइति युधेरर्हार्थेकेन्यप्रत्ययः भूरि बहूनि बहुलानि सुपांसुलु-

गितिशसोलुक् प्रपश्यन्तः प्रकर्षेण जानन्तः अपि च ते तव आयुधा आयुधानि आयोधनसाधनानि वज्रादीनि शेषेच्छन्दसि बहुलमिति शैलोप । वचोभिः स्तुतिभिः चोदयामि शत्रून्पति प्रेरयामि ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मंत्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि अन्ननामैव तव हविर्लक्षणान्यन्नानि संशिशामि सम्यक्निश्यामि संस्करोमीत्यर्थः । शोतनूकरणे छान्दसो विकरणस्य श्लुः बहुलं छन्दसीत्यस्यास्येत्येवं ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम्हारी सहायता से हम समर-भूमि में शत्रु-जय करते हैं। मैं युद्ध करने योग्य अनेक शत्रुओं का साक्षात् करता हूँ। स्तुति करते हुए तुम्हारे अस्त्र-वास्त्र को मैं उत्साहित करता हूँ। मन्त्रों के द्वारा मैं तुम्हारे तेज को तीक्ष्ण कर देता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

स्तुषेय्यं पुरुवर्षसमृभ्वमिनतममास्यमास्यानाम् ।
आदर्षते शवसासप्तदानून्प्रसाक्षते प्रतिमानानि भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यम् । पुरुवर्षसम् । ऋभ्वम् । इनतमम् । आस्यम् ।
आस्यानाम् । आ । दर्षते । शवसा । सप्त । दानून् । प्र ।
साक्षते । प्रतिमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यं स्तोतव्यं स्तुवः स्केय्यश्छन्दसीत्यौणादिकः स्केय्यप्रत्ययः । पुरुवर्षसं बहुरूपं ऋभ्वं उरुभासमानं उरुभूतंवा इनतमं अतिशयेनेश्वरं आस्यानां आप्तव्यानां मध्ये आस्यं आप्तव्यं एवंभूतं इन्द्रं स्तौमीति शेषः । यइन्द्रः शवसा बलेन सप्त सप्तसंख्याकां दानून् दानवान् वृत्रनमुचिकुयवादीन् आदर्षते आदृणाति हिनस्ति । हविदारणे अस्माहेति व्यत्ययेनात्मनेपदं लेटोडाटावित्यङागमः सिद्धहुलमिति सिप् तथा प्रतिमानानि असुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बहून्यसुरबलानि प्रसाक्षते यइन्द्रः प्रसहते । यद्वा बहूनि प्रतिमानानि असुराणां स्थानानि प्रसाक्षते प्राप्नोति साक्षतिरामोतिकर्मेति यास्कः । षह अभिभवे लेट्याङागमः सिद्धहुलमिति सिप् ढक्त्वत्पत्त्वानि छान्दसोदीर्घः ॥ ६ ॥

६. स्तुत्य, नाना मूर्तिपोंवाले, विलक्षण दीप्ति से युक्त, अनुपम प्रभु और श्रेष्ठ आत्मीय इन्द्र की मैं स्तुति करता हूँ । वे अपनी शक्ति से वृत्र, नमुचि, कुयव आदि सात दानवों का विनाश करनेवाले और अनेक असुरों को हरानेवाले हैं।

नितद्वधिषेवरं परं च यस्मिन्नाविथावसादुरोणे ।

आमातरास्थापयसे जिगत्वा तन्नोषिकर्वरापुरुणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ ।
 अवसा । दुरोणे । आ । मातरा । स्थापयसे । जिगत्नू इति ।
 अतः । इनोषि । कर्वरा । पुरूणि ॥ ७ ॥

तत्तस्मिन्यजमानस्य गृहे अवरं अल्पं भौमं धनं परं उत्कृष्टं दिविभवं धनं च हे इन्द्र
 त्वं निदधिषे निदधासि निक्षिपसि यस्मिन् दुरोणे गृहे अवसा अचनमैतत् तर्पकेणाचेन हविलं
 क्षणेन आविथावसि तृप्यसि । अवतेस्तृप्यथाच्छन्दसिलुङ्गलुङ्गलिटइति सार्वकालिकोलिट्
 अतआदेरित्यस्यासस्यात्वं यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः अपिच मातरा सकलस्य भूतजात
 स्यनिर्माञ्च्यौ द्यावापृथिव्यौ जिगत्नू गमनशीले इतस्ततः प्रचलंत्यौ आस्थापयसे स्वकीयेस्थाने
 अवस्थापयसि नैश्चल्येनयथावतिष्ठेते तथाकरोषीत्यर्थः । विष्वक् तस्तंभपृथिवीमुतद्यामिति नि
 गमान्तरं । हे इन्द्र अतःकारणात् पुरूणि बहूनि कर्वरा कर्मनामैतत् कर्वराणि शेश्छन्दसि बहुल
 मिति शैर्लोपः कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च इनोपि प्रामोषि । इण्गुतौ व्यत्ययेन
 श्रुः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम जिस गृह में हवीरूप अन्न से तुप्त होते हो, उसमें दिव्य
 और पार्थिव धन देते हो । जिस समय सारे भूतों को बनानेवाले द्यौ और
 पृथिवी चञ्चल होती हैं, उस समय तुम्हीं उन्हें सुस्थिर करते हो । उस
 अवसर पर तुम्हें अनेक कार्य करने पड़ते हैं ।

अथाष्टमी—

इमा ब्रह्म बृहद्विर्वाविवक्तान्द्राय शूषमग्निः स्वर्षाः ।

महोगोत्रस्य क्षयति स्वराजो दुरश्च विश्वा अष्टणोदपस्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत् । दिवः । विवक्ति । इन्द्राय । शूषम् ।

अग्निः । स्वः । साः । महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वराजः ।

दुरः । च । विश्वाः । अष्टणोत् । अप । स्वाः ॥ ८ ॥

बृहद्विष्णुः इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि इन्द्राय शूषं सुखं यथाभवति तथा विवक्ति ब्रवीति
 इत्यात्मन एव परोक्षनिर्देशः वचपरिभाषणे आदादिकः छान्दसः शपः श्लुः बहुलं छन्दसीत्यस्या-
 सस्येत्वं । ऋषिर्विशेष्यते अग्निः अग्नेभवः ऋषीणां प्रमुखः श्रेष्ठ इत्यर्थः वच्चौ चेति अग्रशब्दा-
 न्नवार्थे वच् । स्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता यद्वा स्वरादित्य इन्द्रः असौ वा आदित्य इन्द्र इति श्रुत्यन्तरात् ।

तस्यसंभक्ता सेवकइत्यर्थः वनषणसंभक्तौ जनसनखनक्रमगमोविट् विद्वनोरनुनासिकस्यादि-
त्यात्वं सनोतेरनइतिषत्वं । यइन्द्रः महतः गोत्रस्य पर्वतस्य बलेनासुरेण गवां पिधानार्थं निहितस्य
स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेष्वष्टी ईदृशं
पर्वतं क्षयति अपगमयति क्षिप्तये भौवादिकः यद्वा गोशब्दात्समूहार्थे इति त्रकट्यचश्चेति त्रप्रत्य-
यः गोत्रस्य गोसमूहस्य महोमहतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य यइन्द्रः क्षयति ईष्टे क्षयति-
रैश्वर्यकर्मा स्वशब्दोपपदाद्वा जतेः सत्सु द्विषेति किप् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दुरश्च बिलद्वारा-
णि च विश्वाः सर्वाः स्वाः बलासुरस्य स्वभूता अपावृणोत् अपगतावरणा अकरोत् उद्धादितवा-
नित्यर्थः यद्वादुरश्चापावृणोद्विश्वाः सर्वाः स्वाः स्वभूता गाः बिलमध्ये वर्तमानाः अलभतेति शेषः
एवंभूतो यइन्द्रः तस्मा इन्द्राय विवकीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

८. ऋषि-श्रेष्ठ और स्वर्गाभिलाषी “बृहद्विव” इन्द्र के लिए यह सब
प्रसन्नता-कारक वेद-मन्त्र पढ़ रहे हैं । वह प्रदीप्त इन्द्र विशाल पर्वत को
हटाते और शत्रु के सारे द्वारों को खोलते हैं ।

एवामहान्बृहद्विवो अथर्वावोचत्स्वांतन्वमिन्द्रमेव ।

स्वसारो मातरिभ्वरीरग्निप्राहिन्वन्ति च शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥ २ ॥

एव । महान् । बृहत् । द्विवः । अथर्वा । अवोचत् । स्वाम् । तन्वम् ।
इन्द्रम् । एव । स्वसारः । मातरिभ्वरीः । अग्निप्राः । हिन्वन्ति ।
च । शर्वसा । वर्धयन्ति । च ॥ ९ ॥ २ ॥

महान् गुणैरधिकः अथर्वा उपचाराज्जन्त्ये जनकशब्दः अथर्वणः पुत्रो बृहद्विवः ऋषिः देवेषु मध्ये
इन्द्रमेव प्रति स्वां आत्मायां तन्वं विस्तृतां स्तुतिं एवमवोचत् प्रोक्तवान् वचेर्लुङि अस्यतिव-
कीत्यादिनाच्चेरडादेशः । वचउमित्युमागमः पादादित्वाच्च निहन्यते । अपिच एतमेवेन्द्रं मातरि-
भ्वरीः मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्मान्यां भूमौ भवंत्यो वर्तमानाः भवतेरन्येष्योपिदृश्य-
न्ते इति वनिप् वनोरचेति डीबूरेफौ जसिवाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः पृषोदरादित्वाद्गर्णलोपः अ-
ग्निप्राः अपापाः स्वसारः स्वयमेव सरन्त्यः परस्परं भगिन्यो वा गंगाद्यानद्यः हिन्वन्ति यागसाधन-
त्वेन प्रोणयन्ति हि विः प्रीणनार्थः भौवादिकः व्यत्ययेन शः इदित्वानुम् यद्वा हि गतौ वृद्धौ च स्वा-
दिभ्यः श्रुः वृष्ट्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति गत्वा च शर्वसा यागजन्येन बलेन तं वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

९. अथर्वा के पुत्र और महाबुद्धि बृहद्विव ने, इन्द्र के लिए, अपनी स्तुति
का पाठ किया । पृथिवीस्थ निर्मल नदियां जल बहाती और अन्न के द्वारा
लोगों की कल्याण-वृद्धि करती हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भ इति दशर्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं कशब्दा-
भिधेयः प्रजापतिर्देवता । तथाचानुक्रान्तं—हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्रजापत्यः कायमिति ।
गतः सूक्तविनियोगः । प्रजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणादितस्तिस्त्रोनुवाक्याः ततस्ति-
स्त्रोयाज्याः । सूत्रितंच—हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति षट् प्रजापत्या इति । वरुणप्रघासेषु कायस्य ह-
विषो हिरण्यगर्भ इत्येषा याज्या । सूत्रितंच—कयानश्चित्राभुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति प्र-
तिप्रस्थातावाजिनेतृतीय इति ।

सैषा प्रथमा—

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रैर्भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
सदाधारपृथिवीद्यामुते मां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रै । भूतस्य । जातः ।
पतिः । एकः । आसीत् । सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् ।
उत । इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः हिरण्यस्य अण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथाच तैत्तिरीयकं—प्रजाप-
तिर्वैहिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वायेति । यद्वा हिरण्यगर्भः अण्डो गर्भवद्यस्य उदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रा-
त्मा हिरण्यगर्भ इति उच्यते अग्रे प्रपंचोत्पत्तेः प्राक् समवर्तत मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः
समजायत यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां
ब्रह्मणः उत्पत्तेः तदुपहितोऽप्युत्पन्न इत्युच्यते स च जातो जातमात्र एव एकः अद्वितीयः सन् भूतस्य
विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि
स हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णा द्यां दिवं उतापि च इमां अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां
भूमिं यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति । छन्दसिलुङ्गलुङ्-
लिट् इति सार्वकालिकोलिट् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः । कस्मै अत्र किंशब्दः अनिज्ञातिस्वरूपत्वात् प्रजाप-
तौ वर्तते । यद्वा मृष्ट्यर्थं कामयते इति कः कमेर्दप्रत्ययः । यद्वा कं सुखं । तद्रूपत्वात्क इत्युच्यते
अथवा इन्द्रेण पृष्ठः प्रजापतिः मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदाय अहंकः कीदृशः स्यामित्युक्तवान्

सइन्द्रः प्रत्युचे यदीदं ब्रवीषि अहंकःस्यामिति तदेवत्वं भवेति अतः कारणात् कइति प्रजाप-
तिराख्यायते । इन्द्रो वैवृत्रं हत्वा सर्वा विजितोर्विजित्या ब्रवीदित्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयं । यदा-
सौ किंशब्दः तदा सर्वनामत्वात्मैभावः सिद्धः यदा तु यौगिकः तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यं सावेका-
चइति प्राप्तस्य नगोऽश्वन्त्साववर्णेति प्रतिषेधः क्रियाग्रहणकर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी
कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा प्रजापत्यस्य पशोर्वपारूपेण एककपालात्म-
केन पुरोडाशेन वा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥ १ ॥

१. सबसे पहले केवल परमात्मा वा हिरण्यगर्भ थे । उत्पन्न होने पर
वे सारे प्राणियों के अद्वितीय अधीश्वर थे । उन्होंने इस पृथिवी और
आकाश को अपने-अपने स्थानों में स्थापित किया । उन “क” नामवाले
प्रजापति देवता की हम हवि के द्वारा पूजा करेंगे अथवा हम हव्य के द्वारा
किन देवता की पूजा करें ?

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिष्यस्य देवाः ।

यस्य छाया मृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मदा । बलदा । यस्य । विश्वे । उपासते ।

प्रशिष्यम् । यस्य । देवाः । यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य ।

मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

यः प्रजापतिः आत्मदा आत्मनां दाता आत्मानो हि सर्वे तस्मात्परमात्मन उत्पद्यन्ते यथा-
ग्नेः सकाशात् विस्फुलिंगा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता दैर् शोधने आत्मनि निजिति
विच् बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा यस्य च प्रशिष्यं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणि-
न उपासते प्रार्थयन्त्रे सेवन्ते वा । शासु अनुशिष्टौ शासइदित्युपधाया इत्वं शासि वसिषसो न चिति-
षत्वं रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं आसेरनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङि चोदात्त-
वतीति गतिरनुदात्ता तथा देवार्पि यस्य प्रशासनमुपासते अपि च अमृतं अमृतत्वं भावप्रधा-
नो निर्देशः । यद्वा अमृतं मरणं नास्ति अस्मिन्निति अमृतं सुधा बहुव्रीहौ न जोरमरमित्रमृताह-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव भवति मृत्युर्यमश्च प्राणापहारी छाये-
ब्रह्म भवति तस्मै कस्मै देवायेत्यादिसमानं पूर्वेण हविषा पुरोडाशात्मनेतितु विशेषः ॥ २ ॥

२. जिन प्रजापति ने जीवात्मा को दिया है, बल दिया है, जिनकी
आज्ञा सारे देवता मानते हैं, जिनकी छाया अमृत-रूपिणी है और जिनके
वश में मृत्यु है, उन “क” नामवाले आदि ।

अथ तृतीया—

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव ।
य ईशो अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निमिषतः । महित्वा । एकः । इत् । राजा ।
जगतः । बभूव । यः । ईशो । अस्य । द्विपदः । चतुःस्पदः ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

यो हिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः अनप्राणने आदादिकः शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनं कुर्वतः अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता जगतः जंगमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महित्वेन सुपांसुलुगितितृतीयाया आकारः माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति भवतेर्णलि लित्तीति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदोगवाश्वादेश्च यः प्रजापतिरीशे ईष्टे । ईशेश्वर्ये आदादिको नुदात्ते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः अनुदात्ते त्वाल्सार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः अस्य ऊडिदमिति इदमो विभक्तिरुदात्ता द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् संख्यासु पूर्वस्येति पादस्यात्यलोप समासान्तः भसंज्ञायां पादः पदिति पद्भावः द्वित्रिभ्यां पादन्निति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्वरवर्जमेषैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पूर्वपदं त्रः संख्याया इत्याद्युदात्तं इदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं ईदृशो यः प्रजापतिः तस्मै कस्मा इत्यादिसुबोधं हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्र विशेषः ॥ ३ ॥

३. जो अपनी महिमा से दर्शनेन्द्रिय और गतिशक्तिवाले जीवों के अद्वितीय राजा हुए हैं और जो इन द्विपदों और चतुष्पदों के प्रभु हैं, उन “क” नामवाले आदि ।

अथ चतुर्थी—

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा यस्य समुद्रं रसया सह ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमवन्तः । महित्वा । यस्य । समुद्रम् ।
रसया । सह । आहुः । यस्य । इमाः । प्रदिशाः । यस्य ।
बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन्सन्तीति हिमवान् तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वतालक्ष्यन्ते यथा छत्रिणो गच्छन्तीति हिमवन्तो हिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमित्याहुः तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा तथा रसया रसोजलं तद्वती रसा नदी अर्शआदित्वाद् जातावेकवचनं रसाभिः नदीभिः सह समुद्रं पूर्ववदेकवचनं सर्वान्समुद्रान् यस्य महाभाग्यमित्याहुः कथयन्ति सृष्ट्यभिज्ञाः यस्यच इमाः प्रदिशः प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशान्यन्ताः तथा बाहू वचनव्यत्ययः बाहवः भुजाः भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः तस्मै कस्मादित्यादि समानं पूर्वेण ॥ ४ ॥

४. जिनकी महिमा से ये सब हिमाच्छन्न पर्वत उत्पन्न हुए हैं, जिनकी सृष्टि यह ससागरा बरित्री कही जाती है और जिनकी भुजायें ये सारी दिशाएँ हैं, उन “क” नाम आदि।

येन द्यौः पृथिवी च दृष्ट्वा येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५ ॥ ३ ॥

येन । द्यौः । पृथिवी । च । दृष्ट्वा । येन । स्वः । रिति स्वः ।

स्तभितम् । येन । नाकः । यः । अन्तरिक्षे । रजसः ।

विद्विमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥ ३ ॥

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षं उग्राउदूर्णविशेषा गहनरूपावा पृथिवी भूमिश्च दृष्ट्वा येन स्थिरीकृता स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धकृतं यथाधो न पतति तथा उपर्यवस्थापितमित्यर्थः । ग्रसितस्कभितस्तभिते विनिपात्यते तथा नाकआदित्यश्च येनान्तरिक्षे स्तभितः यश्चान्तरिक्षेरजसउदकस्य विमानो निर्माता तस्मै कस्मादित्यादि गतं ॥ ५ ॥

५. जिन्होंने इस उन्नत आकाश और पृथिवी को अपने-अपने स्थानों पर दृढ़ रूप से स्थापित किया है, जिन्होंने स्वर्ग और आदित्य को रोक रक्खा है और जो अन्तरिक्ष में जल के निर्माता हैं, उन “क” नाम आदि।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

यं क्रन्दसी अवसातस्तभाने अभ्यैक्षेतां मनसारेजमाने ।

यत्राधिसूर उदितो विभाति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

यम् । ऋन्दसी इति । अवसा । तस्तुभाने इति । अग्नि । ऐक्षेताम् ।
मनसा । रेजमाने इति । यत्र । अधि । सूरः । उत्तुइतः ।
विभार्ति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

ऋन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति ऋन्दसी द्यावापृथिव्यौ श्रूयतेहि—प्रदरोदीत्तदन-
योरोदस्त्वमिति । ते अवसा रक्षणेनहेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तुभाने प्रजापतिनासृष्टे लब्ध-
स्थैर्यसत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुध्याध्यैक्षेतामावयोर्महत्त्वमनेनेत्यभ्यपश्येतां ईक्षदर्शने लङि
अजादित्वादाद्युदात्तः कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ रेजमाने राजमाने दीप्यमाने आकारस्य व्यत्य-
येनैत्वं अदुषदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । यद्वा लिटःकानच् फणांचसप्तानामित्येत्वा-
भ्यासलोपौ छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात्तदशप् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं यत्राधि य-
स्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयंप्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते उत्पूर्वादितेः
कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं तस्मै कस्माइत्यादि सुज्ञानं ॥ ६ ॥

६. जिनके द्वारा द्यौ और पृथिवी, शब्दायमान होकर, स्तम्भित और
उल्लसित हुए थे और दीप्तिशील द्यौ और पृथिवी ने जिन्हें महिमान्वित
समझा था तथा जिनके आश्रय से सूर्य उगते और प्रकाश करते हैं, उन
“क” नाम आदि ।

आपोह्यबृहतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना जनयन्ती रग्निम् ।
ततो देवानां समवर्ततामुरेकः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् ।
दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् । ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत ।
असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

बृहतीः बृहत्योमहत्यः जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः बृहन्महतोरुपसंख्या नमिति
ङीपउदात्तत्वं अग्नि उपलक्षणमेतत् अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीर्जनय-
न्त्यः तदर्थं गर्भं हिरण्मयांडस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपोह आपएव वि-
श्वमायन् सर्वं जगद्भामुवन् यद्यस्मात् ततस्तद्धेतोर्देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनां असुः
प्राणभूतएकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा यद्यं गर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थि-
ताः ततो गर्भभूतात्मजापतेः देवादीनां प्राणात्मकोवायुः अजायत अथवा यत् लिङ्गवचनयोर्व्य-
त्ययः उक्तलक्षणाया आपः विश्वमावृत्यस्थिताः ताः ततः ताभ्योऽग्न्यः संकाशात् एकोद्वितीयः
असुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम तस्मै कस्माइत्यादि गतं ॥ ७ ॥

७. प्रचुर जल सारे भुवन को आच्छन्न किये हुए था ! जउ ने गर्भ
धारण करके अग्नि वा आकाश आदि सबको उत्पन्न किया । इससे देवों
के प्राण वायु उत्पन्न हुए उन “क” नाम आदि ।

अथाष्टमी—

यश्चिदापोमहिनापर्यपश्यदक्षंदधानाजनयन्तीर्यज्ञम् ।

योदेवेष्वधिदेव एक आसीत्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८ ॥

यः । चित् । आपः । महिना । परिऽअपश्यत् । दक्षम् । दधानाः ।

जनयन्तीः । यज्ञम् । यः । देवेषु । अधि । देवः । एकः ।

आसीत् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीरुत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपंचात्मना वर्धि-
ष्णुं प्रजापतिं आत्मनिदधानाधारयित्रीः दधातेहेतौशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं
ईदृशीरापः व्यत्ययेन प्रथमा अपः प्रलयकालीनाः महिना महिन्ना छान्दसोमलोपः स्वमा-
हात्म्येन यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितोदृष्टवान् यश्चदेवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः तेषा-
मपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति अस्तेछान्दसोलुङ् अस्तिसिचोपृक्तइती-
हागमः तस्मैकस्मादित्यादि गतं ॥ ८ ॥

८. बल धारण करके जिस समय जल ने अग्नि को उत्पन्न किया, उस
समय जिन्होंने अपनी महिमा से उस जल के ऊपर चारों ओर निरीक्षण
किया तथा जो देवों में अद्वितीय देवता हुए, उन “क” नाम आदि।

अथ नवमी—

मानोहिंसीज्जनितायःपृथिव्यायोवा दिवसत्यधर्माज्जानं ।

यश्चापश्चन्द्राबृहतीर्ज्जानकस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९ ॥

मा । नः । हिंसीत् । ज्जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् ।

सत्यधर्मा । ज्जानं । यः । च । अपः । चन्द्राः । बृहतीः ।

ज्जानं । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ९ ॥

--सप्रजापतिः नोस्मान्माहिंसीत् माबाधतां यः पृथिव्याभूमेः जनिता जनयिता सृष्टा
जनितामंत्रइति णिलोपोनिपात्यते उदात्तयणोहल्पूर्वादिति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वं
योवा यश्चसत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मजगतोधारणं यस्य सतादृशः प्रजापतिः दिवंअन्त-
रिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास । जनी प्रादुर्भावे णिचि वृद्धौ जनी-
जृष्कसुरंजइति मित्वान्मितांहस्वइति ह्रस्वत्वं ततोऽलिटि अमंत्रइति निषेधादाम्रत्य-

याभावे तिपोणल्लिवृद्धौ लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आ-
ह्लादिनीः अपउदकानि जजान जनयामास ऊडिदमित्यादिना अपशब्दादुत्तरस्य शसउदात्त-
त्वं तस्मै कस्माइत्यादिगतं ॥ ९ ॥

९. जो पृथिवी के जन्मदाता हैं, जिनकी धारण-क्षमता सत्य है,
जिन्होंने आकाश को जन्म दिया और जिन्होंने आनन्द-वर्द्धक तथा प्रचुर
परिमाण में जल उत्पन्न किया, वे हमें नहीं मारें। उन “क” नाम आदि ।

इळादधारव्ये इष्टचयने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापतेन त्वेष्टानुवाक्या । सूत्रितंच—प्रा-
जापत्यइळादधः प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यइति । केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हवींषि अनयै-
वाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितंच—आपोऽभ्यवहरेद्युः प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यइति । चौलादिकर्मस्वप्ये-
षा होमार्था । सूत्रितंच—तेषां पुरस्ताच्चतस्रआन्याहुतीर्जुहुयादग्नआयूंषिपवसइतितिसृभिः प्र-
जापतेन त्वदेतान्यन्यइति च ।

प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिताव भूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणाम् ॥ १० ॥ ४ ॥

प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिताव भूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणाम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि
शेष्ठन्दसि बहुलमिति शेलोपः जातानि प्रथमविकारभाजि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न-
परिचभूव न परिगृह्णाति नव्यामोति त्वमेव एतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भ-
वतिः परिग्रहार्थः वयंच यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः
तत्फलं नोस्माकं अस्तु भवतु तथा वयंच रयीणां धनानां पतयईश्वराः स्याम भवेम नाम-
न्यतरस्यां इति नामउदात्तत्वं ॥ १० ॥

१०. प्रजापति, तुम्हारे अतिरिक्त और कोई इन समस्त उत्पन्न वस्तुओं
को अधीन करके नहीं रख सकता । जिस अभिलाषा से हम तुम्हारा हवन
करते हैं, वह हमें मिले । हम घनाधिपति हों ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्थोऽवर्गः ॥ ४ ॥

वसुंनेत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस्यार्षि आग्नेयं आद्यापंचमी त्रिष्टुभौ
शिष्टाजगत्यः । तथाचानुक्रान्तं—वसुंनष्टौ चित्रमहावासिष्ठआग्नेयं जागतमाद्यापंचमीं चर्तइति ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तं । सूत्रितंच—वसुंनचित्रमहस-
मिति जागतमिति ।

तत्र प्रथमा—

वसु॑नचि॒त्रम॑हसंगृणीषे॒वामं॑ शे॒वम॑र्तिथिमद्विषे॒ण्यम् ।

सरा॑सते॒शुरु॑धोवि॒श्वधा॑य॒सोऽग्नि॑र्होता॒गृह॑पतिः॒सुवीर्य॑म् ॥ १ ॥

वसु॑म् । न । चि॒त्रम॑हसम् । गृ॒णी॒षे । वा॒मम् । शे॒वम् ।

अ॒र्तिथि॑म् । अ॒द्विषे॑ण्यम् । सः । रा॒स॒ते । शु॒रु॒धः । वि॒श्व॒धा॒य॒सः ।

अ॒ग्निः । हो॒ता । गृ॒ह॒प॒तिः । सु॒वी॒र्य॑म् ॥ १ ॥

वसु॑न वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कं अग्निं गृणीषेगुणे स्तौमि । गुशब्दे कै-
यादिकः पुरुषव्यत्ययः प्वादित्वाद्भस्वः यद्वा चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया नेतिसंप्रत्यर्थे
संप्रति वासकमग्निं अहं चित्रमहाः स्तौमि कीदृशं वामं वननीयं शेवं सुखकरं अतिथि
अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनं अद्विषेण्यं द्वेषरहितं द्विषेःकृत्यार्थे तवैकेनिति
केन्द्र-ययः नञा बहुव्रीहौ नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं सोऽग्निः शुरुधः शोकस्य रोध-
यित्रीः निवारयित्रीः विश्वधायसःक्षीरपदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः सुवीर्यं शो-
भनवीर्यं च रासते यजमानेभ्योददाति रादाने अस्मात् लेड्यडागमः सिद्धहुलमिति सिप्
व्यत्यनेनात्मनेपदं विश्वशब्दोपपदाद्दधतेर्वहिहाधाञ्ज्यइत्यसुच् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चि-
णिति युक् मरुद्दधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । कीदृशोऽग्निः होता देवानामाह्वाता होमनिष्पाद-
कोवा गृहपतिः यजमानगृहाणामीश्वरः गेहेकइति ग्रहेः कप्रत्ययः ग्रहज्यादिना संप्रसारणं
पत्यवैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौवीरवीर्यौचेति उत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

१. अग्नि का तेज विचित्र है । वे सूर्य के समान हैं । वे रमणीय,
सुखकर और प्रेम-पात्र अतिथि के समान हैं । उनकी में स्तुति करता हूँ ।
जो अग्नि दूध के द्वारा संसार को धारण करते और क्लेश को दूर करते
हैं, वे गो और उत्तम बल देते हैं । वे होता और गृहपति हैं ।

अथ द्वितीया—

जुषा॑णोअ॒ग्ने॒प्रति॑ह॒र्यमे॒वचो॑वि॒श्वानि॑वि॒द्वान्व॑यु॒नानि॑सु॒क्रतो॑ ।

घृ॒तनि॑र्णि॒ग्ब्रह्म॑णे॒गातु॑मे॒रय॑तव॒देवा॑अ॒जन॑य॒न्ननु॑ब्र॒तम् ॥ २ ॥

जुषा॑णः । अ॒ग्ने । प्र॒ति । ह॒र्य । मे॒ । वचः॑ । वि॒श्वानि॑ । वि॒द्वान् ।

व॒युनानि॑ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सु॒क्रतो॑ । घृ॒त॒नि॒र्नि॒क् । ब्रह्म॑णे । गा॒तुम् ।

आ । ई॒र॒य॒ । तव॑ । दे॒वाः । अ॒ज॒न॒य॒न् । अ॒नु॒ । ब्र॒तम् ॥ २ ॥

याभावे तिपोणलिवृद्धौ लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आ-
ह्लादिनीः अपउदकानि जजान जनयामास ऊडिदमित्यादिना अपशब्दादुत्तरस्य शसउदात्त-
त्वं तस्मै कस्माइत्यादिगतं ॥ ९ ॥

९. जो पृथिवी के जन्मदाता हैं, जिनकी धारण-क्षमता सत्य है,
जिन्होंने आकाश को जन्म दिया और जिन्होंने आनन्द-वर्द्धक तथा प्रचुर
परिमाण में जल उत्पन्न किया, वे हमें नहीं मारें। उन “क” नाम आदि।

इळादधार्ये इष्टयने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापतेन त्वेष्टेषानुवाक्या । सूत्रितंच—प्रा-
जापत्यइळादधः प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यइति । केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हवींषि अनयै-
वाप्सु प्रक्षिपेत् । सूत्रितंच—आपोऽयवहरेद्युः प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यइति । चौलादिकर्मस्वप्ये-
षा होमार्था । सूत्रितंच—तेषां पुरस्ताच्च तस्य आन्याहुतीर्जुहुयादग्न आयूंषि पवसइतिति सृभिः प्र-
जापतेन त्वदेतान्यन्यइति च ।

प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिताबं भूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणाम् ॥ १० ॥ ४ ॥

प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिताबं भूव ।

यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणाम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हे प्रजापते त्वत् त्वत्तोऽन्यः कश्चिद् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि
शेच्छन्दसि बहुलमिति शेलोपः जातानि प्रथमविकारभांजि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न-
परिवभूव न परिगृह्णाति न व्यामोति त्वमेव एतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीति भावः । परिपूर्वो भ-
वतिः परिग्रहार्थः वयंच यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः
तत्फलं नोस्माकं अस्तु भवतु तथा वयंच रयीणां धनानां पतयईश्वराः स्याम भवेम नाम-
न्यतरस्यां इति नामउदात्तत्वं ॥ १० ॥

१०. प्रजापति, तुम्हारे अतिरिक्त और कोई इन समस्त उत्पन्न वस्तुओं
को अधीन करके नहीं रख सकता। जिस अभिलाषा से हम तुम्हारा हवन
करते हैं, वह हमें मिले। हम घनाधिपति हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

वसुंनेत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहस्यार्चं आग्नेयं आद्यापंचमी त्रिष्टुभौ
शिष्टाजगत्यः । तथाचानुक्रान्तं—वसुंनाष्टौ चित्रमहावसिष्ठआग्नेयं जागतमाद्यापंचमीं चर्तइति ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये ऋतौ जागते छन्दसीदं सूक्तं । सूत्रितंच—वसुंनचित्रमहस-
मिति जागतमिति ।

तत्र प्रथमा—

वसुंनचित्रमहसंगृणीषेवामंशेवमर्तिथिमद्विषेण्यम् ।
सरांसतेशुरुधोविश्वधायसोग्निर्होतागृहपतिःसुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुम् । न । चित्रमहसम् । गृणीषे । वामम् । शेवम् ।
अर्तिथिम् । अद्विषेण्यम् । सः । रासते । शुरुधः । विश्वधायसः ।
अग्निः । होता । गृहपतिः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुंन वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कं अग्निं गृणीषेगृणे स्तौमि । गृशब्दे क्रै-
यादिकः पुरुषव्यत्ययः प्वादित्वाद्धस्वः यद्वा चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया नेतिसंप्रत्यर्थे
संप्रति वासकमग्निं अहं चित्रमहाः स्तौमि कीदृशं वामं वननीयं शेवं सुखकरं अतिथिं
अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनं अद्विषेण्यं द्वेषरहितं द्विषेःकृत्यार्थे तवैकेनिति
केन्द्र-ययः नञा बहुव्रीहौ नञ्सुख्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं सोग्निः शुरुधः शोकस्य रोध-
यित्रीः निवारयित्रीः विश्वधायसःक्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः सुवीर्यं शो-
भनवीर्यं च रासते यजमानेभ्योददाति रादाने अस्मात् लेङ्यडागमः सिद्धहुत्तमिति सिप्
व्यत्यनेनात्मनेपदं विश्वशब्दोपपदाद्घातेर्वहिहाधाञ्भ्यइत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चि-
णिति युक् मरुद्घादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । कीदृशोग्निः होता देवानामाह्वाता होमनिष्पाद-
कोवा गृहपतिः यजमानगृहाणामीश्वरः गेहेकइति ग्रहेः कप्रत्ययः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं
पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौवीरवीर्यौचेति उत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

१. अग्नि का तेज विचित्र है । वे सूर्य के समान हैं । वे रमणीय,
सुखकर और प्रेम-पात्र अतिथि के समान हैं । उनकी में स्तुति करता हूँ ।
जो अग्नि दूध के द्वारा संसार को धारण करते और क्लेश को दूर करते
हैं, वे गो और उत्तम बल देते हैं । वे होता और गृहपति हैं ।

अथ द्वितीया—

जुषाणोअग्नेप्रतिहर्षमेवचोविश्वानिविद्वान्वयुनानिसुक्रतो ।
घृतनिर्णिग्ब्रह्मणेगातुमेरयतवदेवाअजनयन्ननुव्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्ष । मे । वचः । विश्वानि । विद्वान् ।
वयुनानि । सुक्रतो इति सुक्रतो । घृतनिर्निक् । ब्रह्मणे । गातुम् ।
आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अनु । व्रतम् ॥ २ ॥

हेअग्ने जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं मे मम वचोवचनं स्तोत्रं प्रतिहर्य कामयस्व हर्यगतिका-
न्योः तथा हेसुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञाननामै-
तव इह ज्ञातव्ये वर्तते ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन् वर्तसे हेतौ शतप्रत्ययः यतोजा-
नासि ततोहेतोः मद्बचनं कामयस्वेत्यर्थः । हेघृतनिर्णिकू घृतेनाज्येन निर्णिज्यमानपुष्यमाणश-
रीर णिजिर्शौचपोषणयोः यद्वा निर्णिगिति रूपनाम दीप्तरूपाग्ने ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमा-
नाय गातुं गातव्यंज्ञातव्यं वा यज्ञं एरय आगमय तव व्रतंवदीयंयज्ञकर्मानुपश्वादेवाइन्द्रादयः
सर्वे अजनयन् यजमानाय फलानि जनयन्ति अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः ।
लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वं व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्तइति द्वितीया जनेर्ण्यन्ताच्छा-
न्दसोलङ् जनीजूषकसुरंजोमन्ताश्चेति मित्वान्मितांहस्वइति हस्वत्वं ॥ २ ॥

२. अग्नि, तुम सन्तुष्ट होकर मेरे स्तोत्र के प्रति रुचि करो ।
उत्तम कर्म करनेवाले अग्नि जो कुछ जानने योग्य है, वह सब तुम जानते
हो । घृत की आहुति पाकर तुम स्तोता को साम-गान के लिए कहो ।
तुम्हारा कार्य देखने के अन्तर देवता लोग अना-अना कार्य करते हैं ।

सप्तधामानिपरियन्मर्त्योदाशत्दाशुषेसुक्रतेमामहस्व ।

सुवीरेणरयिणाग्नेस्वाभुवायस्तआनट्समिधातंजुषस्व ॥ ३ ॥

सप्त । धामानि । परियन् । अमर्त्यः । दाशत् । दाशुषे । सुऽक्रते ।
ममहस्व । सुऽवीरेण । रयिणा । अग्ने । सुऽआभुवा । यः । ते ।
आनट् । समऽइधा । तम् । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे अग्ने सप्त सप्तसंख्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकात्मकानि परियन्
परितोगच्छन् अमर्त्यः मरणधर्गरहितस्त्वं योजमानः पुरोडाशादीनि हवींषि दाशत् प्रय-
च्छति तस्मै दाशुषे दत्तवते सुक्रते सुष्टुयागं कृतवते ममहस्व अपेक्षितं धनं ददस्व मंहतिर्दा-
नकर्मा सुकर्मपापेत्यादिना सुपूर्वात्कञोभूतेकाले क्तिप् । यश्च यजमानः समिधा समिन्धनसा-
धनेन इध्मेन हेअग्ने ते त्वां आनट् प्राप्नोति नशतिर्गतिकर्मा अस्माच्छान्दसोलङ् बहुलं छ-
न्दसीति शपोलुक् छन्दस्यपि दृश्यतइत्याडागमः अश्नोतेर्वाव्यत्ययेन श्रम् तं यजमानं सुवी-
रेण शोभनावीराः पुत्राः यस्य वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तादृशेन स्वाभुवा सुष्टु आसम-
न्ताद्भूष्णुना रयिणा धनेन दातव्येन सार्धं जुषस्व ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम अमर हो । तुम सर्वत्र जाते हो । उत्तम कार्यकर्ता
दाता को दान करो । पूजा ग्रहण करो । यज्ञ-काष्ठ के द्वारा जो तुम्हारी
संवर्द्धना करता है, उसके पास उत्तमोत्तम सम्पत्ति और सन्तान ले जाओ ।

अथ चतुर्थी—

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितं हविष्मन्त ईळते समवाजिनम् ।

शृण्वन्तं मग्निं घृतपृष्ठमुक्षणं पृणन्तं देवः पृणते सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । हविष्मन्तः । ईळते ।

सम् । वाजिनम् । शृण्वन्तम् । अग्निम् । घृतपृष्ठम् । उक्षणम् ।

पृणन्तम् । देवम् । पृणते । सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरो-
हितकारिणं यद्वा पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण निहितं पूर्वाधरेत्यादिना पूर्वशब्दा-
दसिः प्रत्ययः तत्सच्चियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोव्य-
यमिति गतिसंज्ञा धाजः कर्मणि निष्ठा दधातोर्हिः ततः समासे गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्व-
रत्वं वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तं वा शृण्वन्तं अस्मत्स्तुतीः श्रोत्रेण जानन्तं घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठं दीप्तांगं
उक्षणं यागद्वारेण वृष्टेः संभक्तरं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं पृणते हविर्भिः प्रीणयित्रे यजमानाय
पृणप्रीणने तौदादिकः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वं क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संपदा-
नत्वाच्चतुर्थी हविर्भिः प्रीणयन्तं यजमानं धनैः प्रीणयन्तं यद्वा पृणतिर्दानकर्मा हवींषि ददते
यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं
वा एवंगुणविशिष्टमग्निं हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सप्तहोतृप्रमुखाः वषट्कर्तारः ईळते स्तुवन्ति
ईडस्तुतौ आदादिकः ॥ ४ ॥

४. याज्ञिक सामग्री से युक्त यजमान सात अश्वों वा पृथिव्यादि लोकों
के स्वामी अग्नि की स्तुति करते हैं। अग्नि यज्ञ के केतु और सर्वश्रेष्ठ
पुरोहित हैं। वे घृताहुति प्राप्त करके और कामना सुनकर अभिलषित
फल देते हैं और दाता को उत्तम बल देते हैं।

अथ पंचमी—

त्वं दूतः प्रथमो वरेण्यः सहूयमानो अमृताय मत्स्व ।

त्वां मर्जयन् मरुतो दाशुषो गृहे त्वां स्तोमैभिर्भृगवो विरुरुचुः ॥ ५ ॥ ५ ॥

त्वम् । दूतः । प्रथमः । वरेण्यः । सहूयमानः । अमृताय । मत्स्व ।

त्वाम् । मर्जयन् । मरुतः । दाशुषः । गृहे । त्वाम् । स्तोमैभिः ।

भृगवः । वि । रुरुचुः ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेअग्ने त्वं दूतोदेवानां दूतकर्मणि नियुक्तः प्रथमः मुख्यः प्रथितः प्रख्यातोवा वरेण्यः सं-
भजनीयश्चासि सत्त्वं अमृताय अमरणाय तदर्थं नोस्माभिराहूयमानः हविषा तर्प्यमाणोवा सन्
मत्स्व तृप्यस्व मदीहर्षे छान्दसोविकरणस्य लुक् । अपिच त्वां मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमा-
नं मरुतः तत्रत्या देवगणाः मर्जयन् मार्जयन्ति अलंकुर्वन्ति तथा दाशुषः हवींषि दत्तवतोय-
जमानस्य गृहे स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः भृगवः भृगुगोत्राऋषयः त्वां विरुरुचुः विशेषेण दीप-
यन्ति भृगुशब्दादुत्तरस्य तद्धितस्य अत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु लुक् रुरुचुः रुचदीप्तौ अ-
स्माच्छान्दसोळिद् ॥ ५ ॥

अग्नि, तुम सर्वश्रेष्ठ और अग्रगण्य दूत हो। अमरता प्राप्त करने
के लिए तुम बुलाये जाते हो। तुम आनन्ददाता हो। दाता के गृह में नरुद्-
गण तुम्हें सुशोभित करते हैं। भार्गव लोग, स्तुति के द्वारा, तुम्हारी
उज्ज्वलता बढ़ाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

इषं दुहन् सुदुघां विश्वधायसं यज्ञप्रिये यजमानाय सुक्रतो ।
अग्ने घृतस्रुः क्षितानि दीद्यद्वर्तिर्यज्ञं परियन् सुक्रतूयसे ॥ ६ ॥

इषम् । दुहन् । सुदुघाम् । विश्वधायसम् । यज्ञप्रिये ।
यजमानाय । सुक्रतो इति सुक्रतो । अग्ने । घृतस्रुः । त्रिः ।
क्षितानि । दीद्यत् । वर्तिः । यज्ञम् । परियन् । सुक्रतूयसे ॥ ६ ॥

हेसुक्रतो सुकर्मन् शोभनप्रज्ञवाग्ने यज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिः देवान् प्रीणयित्रे यजमानाय
विश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं सुदुघां दोग्धुं सुशकां यज्ञरूपिणीं गां इषं इष्यमाणं
यागफलरूपं पयोदुहन् क्षारयन् तथा घृतस्रुः घृतेनाज्येन प्रस्नातः स्नातेरौणादिकः कुप्रत्ययः
यद्वा घृतोदीक्षः स्रुः सानुः समुच्छ्रितोज्वालासमूहोयस्य सतथोक्तः पदादिषु मांसपृच्छूनामु-
पसंख्यानमिति सानुशब्दस्य स्रुभावः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ईदृशः त्वं त्रिः त्रिवारमा-
वृत्तानि क्रतानि सत्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणि स्थानानि यद्वा गार्हपत्यादीनि स्थानानि
दीद्यत् दीपयन् वर्तिः सर्वयज्ञगृहं सर्वं अनुष्ठीयमानं यागंच परियन् परितोगच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं
तं तं यज्ञंच प्रामुक्त्वा सुक्रतूयसे शोभनं क्रतुं यज्ञं आत्मनश्छसि यद्वा शोभनः क्रतुर्यस्यासौ
सुक्रतुर्यजमानः स इवाचरसि सयथा सम्यगनुष्ठाने प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सं-
ष्ठाकं निष्पत्त्यर्थं प्रवर्तसे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम्हारा कर्म अद्भुत है। जो यजमान यज्ञानुष्ठान में रत
रहता है, उसके लिए तुम यज्ञ-रूपिणी, यथेष्ट-दुग्धदात्री और विश्व-
पालिका गाय से यज्ञ-फल दूध डालो। घृताहुति प्राप्त करके तुम पृथिवी

आदि तीनों स्थानों को प्रकाशमय करते हों। तुम यज्ञ-गृह में सर्वत्र हो।
सर्वत्र जाते हो। सुकृती का जो आवरण है, वह तुममें दिखाई देता है।

त्वामिदस्याउषसोव्युष्टिषुदूतंकृण्वानाअयजन्तमानुषाः ।
त्वादेवामहयाय्यायवावृधुराज्यमग्नेनिमृजन्तोअध्वरे ॥ ७ ॥

त्वाम् । इत् । अस्याः । उषसः । विऽउष्टिषु । दूतम् । कृण्वानाः ।
अयजन्त । मानुषाः । त्वाम् । देवाः । महयाय्याय ।
ववृधुः । आज्यम् । अग्ने । निऽमृजन्तः । अध्वरे ॥ ७ ॥

अस्याः इदानीं दृश्यमानायाउषसः व्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सत्सु हेअग्ने त्वामिद
त्वामेव देवानां दूतं कृण्वानाः कुर्वाणाः मानुषाः मनुष्याः अयजन्त यजन्ति सर्वदेवतात्मकं
त्वामेव यजन्तीत्यर्थः । तथादेवाअपि त्वां महयाय्याय पूजायै महपूजायां अस्मादौणादिको-
भावे आय्यः आत्मनः पूजार्थं वावृधुः वर्धयन्ति किंकुर्वन्तः अध्वरे ध्वरोहिंसानिमित्तः प्रत्य-
बायः तद्रहिते यागे आज्यं उपलक्षणमेतद आज्योपलक्षितं सर्वं हविः निमृजन्तः त्वयि नि-
मार्जयन्तः प्रक्षिपन्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. उषा का समय होते ही यजमान लोग तुम्हें दूत-स्वरूप समझकर
यज्ञ करते हैं। अग्नि देवता लोग भी तुम्हें, घृत के द्वारा, प्रदीप्त करके
पूजा करने के लिए संवर्द्धित करते हैं।

अथाष्टमी-

नित्वावसिष्ठाअह्वन्तवाजिनंगृणन्तोअग्नेविदथेषुवेधसः ।
रायस्पोषंयजमानेषुधारययूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ ८ ॥ ६ ॥

नि । त्वा । वसिष्ठाः । अह्वन्त । वाजिनम् । गृणन्तः । अग्ने ।
विदथेषु । वेधसः । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धारय ।
यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥ ६ ॥

हेअग्ने विदथेषु विदन्त्यस्मिन् यष्टव्यान् देवानिति विदथायज्ञाः तेषु वेधसः कर्मणां
विधातारः गृणन्तः स्तुवन्तः वसिष्ठाः वसिष्ठपुत्राऋषयः वाजिनं अजवन्तं बलवन्तंवा त्वां न्य-
ह्वन्त नितरामाह्वयन् अस्ताविषुर्वा । ह्वेजोलुङि निसमुपविश्योह्वइत्यात्मनेपदं आत्मनेवेधस्य-
अस्यामिति चुरङादेशः वसिष्ठशब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य अविभक्त्युत्पत्त्यादिना बहु

बुक् सत्त्वं यजमानेष्वस्मात् रायोधनस्य पोषं पुष्टिं धारय अवस्थापय ऊडिदमित्यादिना रै
शब्दात् षष्ठ्या उदात्तत्वं षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । गतमन्यत् । एकस्मिन्नप्य-
ग्नौ पूजार्थं बहुवचनं ॥ ८ ॥

८. अग्नि, यज्ञों में वसिष्ठ-पुत्र अनुष्ठान प्रारम्भ करके और तुम्हें
अन्न-युक्त करके बुलाने लगे । यजमानों के घरों में प्रभूत धन रक्खो ।
तुम लोग हमें सदा कल्याण के द्वारा बचाओ ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अयं वेन इत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यार्षं त्रैष्टुभं वेनोदेवता । तथा चानुक्रान्तं—
अयं वेनो वै न्यमिति । प्रवर्ग्येभिष्टवे आद्यानुवक्तव्या । सूत्रितंच—सक्तेद्रप्सस्यायं वेनश्चोदयत्पृ-
श्निगर्भा इति । वैश्वदेवशस्तेष्वेवा धार्या । सूत्रितंच—तक्षत्रथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा इति ।

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायूरजसो विमाने ।

इममपांसंगमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रामतिभीरिहन्ति ॥ १ ॥

अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भाः । ज्योतिः । जरायुः ।

रजसः । विमाने । इमम् । अपाम् । सम्संगमे । सूर्यस्य ।

शिशुम् । न । विप्राः । मतिभिः । रिहन्ति ॥ १ ॥

वेनः कान्तः एतत्संज्ञो मध्यमस्थानो देवः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्द्योतमानो मेघो जरा-
युः उदरे गर्भे येन वेष्टितो वतिष्ठते तज्जरायु तदिव वेष्टको यस्य स तथोक्तः मेघमध्ये गर्भव-
दवस्थित इत्यर्थः विमाने विमीयन्ते निर्मीयन्ते स्मिन्नाप इति विमानमन्तरिक्षं रजस उदकस्य
निर्मातव्यन्तरिक्षे स्थितः सन् अयं वेनः पृश्निगर्भाः पृश्निरादित्यः तस्य गर्भभूताः यद्वा पृश्नयः स-
ञ्जो ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूताः अन्तरिक्षस्था अपः चोदयत् पृथिवीं प्रतिप्रेरयति
अपामुदकानां आन्तरिक्ष्याणां सूर्यस्य च संगमे संगमनेन्तरिक्षे स्थितं इमं वेनं विप्रामेधाविनः
स्तोवारः मतिभिः स्तुतिभिः रिहन्ति रिहतिरर्चतिकर्मा अर्चन्ति पूजयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः शि-
शुं यथा बालं पुत्रं माता पित्राद्या बालान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

१. वेन नामक देवता ज्योति के द्वारा परिवेष्टित हैं । वे जल-
निर्माता आकाश के मध्य में सूर्य-किरणों के सन्तान-स्वरूप जल को
पृथिवी पर गिराते हैं । जिस समय सूर्य के साथ जल का मिलन होता है,
उस समय बुद्धिमान् स्तोता लोग उन वेन देवता को, बालक के समान
माना मीठे वचनों से, सन्तुष्ट करते हैं ।

तस्मिन्नेवाभिष्टवे समुद्रादूर्ध्वमित्येवा । सूत्र्यते हि—समुद्रादूर्ध्वमुदियति वेनो द्रप्सः समुद्रमभि-
यजिगातीति ।

सैषा द्वितीया—

समुद्रादूर्भिमुदियर्तिवेनोनभोजाःपृष्ठंहृतस्यदर्शि ।

ऋतस्यसानावधिविष्टपिभ्राट्समानंयोनिमभ्यनूषतत्राः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्भिम् । उत् । इयर्ति । वेनः । नभःभोजाः ।

पृष्ठम् । हृतस्य । दर्शि । ऋतस्य । सानौ । अधि ।

विष्टपि । भ्राट् । समानम् । योनिम् । अग्नि । अनूषत् । त्राः ॥ २ ॥

समुद्रवन्तस्मादापइति समुद्रमन्तरिक्षं तस्मादूर्भि जलसमूहं अयं वेनः उदियर्ति उद्गम
यति अधः पातयतीत्यर्थः । कीदृशः नभोजाः नभस्याकाशेस्य इमं वेनमभिशब्दायन्ते नुस्तुतौ
गुणादिः छान्दसोलुङ् ॥ २ ॥

२. वेन अन्तरिक्ष से जल-माला प्रेरित करते हैं । आकाश में उज्ज्वल
मूर्ति वेन का पृष्ठदेश दिखाई दिया । जल के उन्नत स्थान आकाश में
वेन दीप्ति पाते हैं । उनके पारपदों ने सबके उत्पत्ति-स्थान आकाश को
प्रतिध्वनित किया ।

समानपूर्वैरभिवावशानास्तिष्ठन्वत्सस्यमातरःसनीळाः ।

ऋतस्यसानावधिचक्रमाणारिहन्तिमध्वोअमृतस्यवाणीः ॥ ३ ॥

समानम् । पूर्वीः । अग्नि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्य ।

मातरः । सनीळाः । ऋतस्य । सानौ । अधि । चक्रमाणाः ।

रिहन्ति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥ ३ ॥

पूर्वैर्बिद्ध्यः समानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य अभिवावशानाः अभितः श
ब्दायमानाः यद्वातमेव वेनं अभिकामयमानाः वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य वैद्युताग्नेर्मातरः मातृभू
ताः सनीळाः समाननिलयाः एवं विधाआन्तरिक्ष्याआपः तिष्ठन् तिष्ठन्ति अपिच ऋतस्योदकस्य
सानावधि सानौसमुच्छ्रितेन्तरिक्षस्थाने चक्रमाणाः प्रवर्तमानाः मध्वः मधुरस्य अमृतस्योदकस्य
वाणीः वाण्यः शब्दाः रिहन्ति इमं वेनं अर्चन्ति अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. वेन के साथ जल आकाश में रहता है । वह वत्स-रूपी विद्युत् की
माता है । वह अपने सहवासी वेन के साथ शब्द करने लगा । जल के
उत्पत्ति-स्थान आकाश में मधु-तुल्य वृष्टि-जल का शब्द उत्पन्न होकर
वेन की संवर्द्धना करने लगा ।

जानन्तोरूपमरूपन्तविप्रामृगस्यघोषमहिषस्यहिग्मन् ।

ऋतेनयन्तोअधिसिन्धुमस्थुर्विदहन्ध्वोअमृतानिनाम ॥ ४ ॥

जानन्तः । रूपम् । अरुपन्त । विप्राः । मृगस्य । घोषम् । महिषस्य ।
हि । गमन् । ऋतेन । यन्तः । अर्धि । सिन्धुम् । अस्थुः ।
विदत् । गन्धर्वः । अमृतानि । नाम ॥ ४ ॥

विप्राः मेधाविनः स्तोतारः अस्य वेनस्य रूपं जानन्तः अरुपन्त स्तुवन्ति रूपतिः स्तुतिक
मां कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत आह मृगस्य अन्वेषणीयस्य महिषस्य महत्तामैतत् महतोवेनस्य
घोषं गर्जितलक्षणं मेघस्थं शब्दं हियस्मात् गमन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं जानन्तीत्यर्थः ।
गमेश्छान्दसे लङि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् गमहनेत्युपधालोपः बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपी
त्यङभावः । अपिच ऋतेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा यन्तस्तं वेनंगच्छन्तः प्राप्नुवन्तः जनाः
सिन्धुं स्यन्दनशीलं जलसमूहं अध्यस्थुः अधितिष्ठन्ति तेषां सवेनोवृष्टिं करोतीत्यर्थः । तत्रकिं
कारणं इति चेत् यतोयं गन्धर्वः गवामुदकानां धर्तावेनः अमृतानि अमरणहेतुभूतानि नाम उदकना
मैतत् नमनशीलान्युदकानि विदत् वेद जानाति तस्य वशेवर्तन्त इत्यर्थः अतः तद्भक्तानां वृष्टिः
सुलभा ॥ ४ ॥

४. बुद्धिमान् स्तोताओं ने प्रकाण्ड महिष के समान वेन का शब्द
सुना । इससे उन लोगों ने समझकर उनके रूप की कल्पना की । उन्होंने
वेन का यजन करके, नदी के समान, प्रचुर जल प्राप्त किया । गन्धर्व-
रूपी वेन जल के प्रभु हैं ।

अथ पञ्चमी—

अप्सराजारमुपसिष्मियाणा योषा बिभर्ति परमेव्योमन् ।
चरन् प्रियस्य योनिषु प्रियः सन्त्सीदत् पक्षे हिरण्यये सवेनः ॥ ५ ॥ ७ ॥

अप्सराः । जारम् । उपसिष्मियाणा । योषा । बिभर्ति ।
परमे । विद्वोमन् । चरन् । प्रियस्य । योनिषु । प्रियः । सन् । सीदत् ।
पक्षे । हिरण्यये । सः । वेनः ॥ ५ ॥ ७ ॥

अप्सरा अपां सारयित्री अप्सु क्रीडार्थं सरन्तीवा उपसिष्मियाणा कान्तसमीपमुपग-
त्य ईषद्वसन्ती स्मिद् ईषद्वसने छान्दसोलिट् तस्य लिटः कानज्वेति कानच् ईदृशी योषा स्त्री
विद्युद्रूपा जारं अपां जारयितारं यद्वा जारउपपतिः स इव प्रियं इमं वेनं परमेउत्कृष्टे व्योमन्
व्योमनि अन्तरिक्षे बिभर्ति पोषयति धारयतिवा यथा काचित् रूपवती योषित् जारमुपगम्य
ईषद्वसन्ती तं निर्जने स्थले पुष्पाति तद्वत् अनेन वेनेन विद्युद्रूपमत्यर्थः प्रियस्यास्य वेनस्य
योनिषु स्थानेषु चरत् विद्युद्रूपा योषिच्चरति गच्छति अभिसारिकावत्स्वयमेव गच्छति सच

वेनः प्रियः अस्याः अनुकूलतमः सन् हिरण्यये हिरण्यये हिरण्ययवद्भास्वरे हितरमणीयरूपेवा पक्षे आत्मनः पक्षभूते मेघे सीदत् सीदति तया सहोपविशति ॥ ५ ॥

५. विद्युत् एक अप्सरा है और वेन उसके पति हैं। विद्युत् ने वेन को देखकर, मन्द मुस्कान करते हुए, उनका आलिङ्गन किया। वेन प्रेमी नायक के समान प्रेयसी विद्युत् की रति-कामना पूर्ण करके सुवर्णमय पक्ष वा मेघ में सो गये।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अभिष्टवे नाके सुपर्णमित्येषा । सूत्रितं च—नाके सुपर्णमुपयत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेदिति ।

नाके सुपर्णमुपयत्पतन्तं हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम् ॥ ६ ॥

नाके । सुपर्णम् । उप । यत् । पतन्तम् । हृदा ।

वेनन्तः । अभि । अचक्षत । त्वा । हिरण्यपक्षम् । वरुणस्य ।

दूतम् । यमस्य । योनौ । शकुनम् । भुरण्युम् ॥ ६ ॥

हे वेन त्वा त्वां हृदा हृदयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः नाकेन्तरिक्षे यद्यदा अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वं उपागच्छसीति शेषः । कथंभूतं सुपर्णं शोभनपतनं पतन्तं अन्तरिक्षे गच्छन्तं हिरण्यपक्षं हिरण्ययाभ्यां पक्षाभ्यां उपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनो देवस्य दूतं चारं यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः योनौ स्थानेन्तरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्युं भर्तारं यद्वा वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकं भुरणधारणपोषणयोः कङ्कादिः अस्मादौणादिकउपत्ययः ॥ ६ ॥

६. वेन, तुम स्वर्ग में उड़नेवाले पक्षी के समान हो। तुम्हारे दोनों पक्ष सुवर्णमय हैं। तुम सर्वलोक-शासक वरुण के दूत हो। तुम संसार के भरण पोषण-कारी पक्षी के समान हो। तुम्हारा सब दर्शन करते हैं और अन्तःकारण में तुम्हारे प्रति प्रीति धारण करते हैं।

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधिनाके अस्थात्प्रत्यङ् चित्रा बिभ्रदस्यायुधानि ।

वसानो अत्कं सुरभिर्दृशे कं स्वर्णनामं जनत प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः । गन्धर्वः । अधि । नाके । अस्थात् । प्रत्यङ् ।

चित्रा । बिभ्रत् । अस्य । आयुधानि । वसानः । अत्कम् ।

सुरभिम् । दृशे । कम् । स्वः । न । नाम । जनत् । प्रियाणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः उपरिदेशे वर्तमानः गंधर्वः गवामुदकानां धर्ता गविगंधृजोवइति गोशब्दोपपदात्
 धृज्धारण इत्यस्माद्वप्रत्ययः उपपदस्य गंभावश्च ईदृशोवेनः प्रत्यङ् अस्मत्प्रत्यंचनः अभिमुखः
 सन् नाकेधि अन्तरिक्षे अस्थात् तिष्ठति किंकुर्वन् अस्य आत्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि
 चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वा आयुधानि बिभ्रत् धारयन् । बिभर्तेः शतरि भृजामिदित्यभ्या-
 सस्येत्वं नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमृतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तथा सुरार्भिं शोभनं
 अत्कं आत्मीयं व्याप्तं रूपं वसानः सर्वत्राच्छादयन् किमर्थं दृशेदर्शनार्थं दृशेदित्येवेति
 केप्रत्ययान्तोनिपात्यते कर्मित्पूरणः । तत्र दृष्टान्तः—स्वर्णं स्वः शोभनारणआदित्यः सयथात्मीयं
 रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् तदनन्तरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रिया-
 णि सर्वेषामनुकूलानि जनते जनयति वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. वे गन्धर्व-रूपी स्वर्ग के उन्नत प्रदेश में, उन्नत भाव से, रहते
 हैं । वे चारों ओर विचित्र अस्त्र-शस्त्र धारण किये हुए हैं । वे अपनी अत्यन्त
 सुन्दर मूर्ति का आच्छादन किये हुए हैं । अन्तर्हित होकर वे अभिलषित
 वृष्टि-वारि उत्पन्न करते हैं ।

पवर्ग्येभिष्टेवे द्रप्सःसमुद्रमित्येषा । सूत्रितंच-द्रप्सःसमुद्रमभियजिगाति सखेसखाय-
 मभ्याववृत्तेति ।

द्रप्सःसमुद्रमभियजिगातिपश्यन्गृध्रस्यचक्षसाविधर्मन् ।

भानुःशुक्रेणशोचिषाचकानस्तृतीयैचक्रेरजसिप्रियाणि ॥८॥८॥

द्रप्सः । समुद्रम् । अभि । यत् । जिगाति । पश्यन् ।

गृध्रस्य । चक्षसा । विधर्मन् । भानुः । शुक्रेण ।

शोचिषा । चकानः । तृतीयै । चक्रे । रजसि । प्रियाणि ॥ ८ ॥ ८ ॥

विधर्मन् विधर्मणि विधारकेन्तरिक्षे स्थितः द्रप्सः द्रवणशीलः यद्वा द्रप्साउदकविद्वं-
 तद्वान् अर्शआदित्वादच् गृध्रस्य गृधोरसानभिकांक्षतः सूर्यस्य चक्षसा तेजसा पश्यन् प्रका-
 शमानोवेनः यद्यदा समुद्रं समुन्दनशीलं मेघं अभिजिगाति अभिगच्छति तदानीं भानुः सूर्यः
 शुक्रेण शुभ्रेण शोचिषा तेजसा तृतीयेरजसि लोके चकानो दीप्यमानः प्रियाणि सर्वेषामभी-
 ष्टानि उदकानि चक्रे करोति ॥ ८ ॥

८. वेन जलवाले हैं । वे अपने कर्म के साधन-काल में गृध्र के
 समान दूरदर्शक चक्षु के द्वारा देखते हुए अन्तरिक्ष की ओर जाते हैं । वे
 शुभ्र-वर्ण आलोक के द्वारा प्रदीप्त होते हैं । प्रदीप्त होकर तृतीय लोक
 आकाश में ऊपरी भाग से सूर्य-लोक-वाञ्छित जल की सृष्टि करते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

इमंनोअग्नइति नवर्चं द्वादशंसूक्तं द्वितीयाद्याभिस्तिष्ठतिः अग्निर्ऋषिर्भूत्वा स्वात्मानं देवतारूपेणास्तौत अतस्तासां सएवऋषिः देवताच शिष्टाभिरग्निरवृणसोमा अस्तुवन् अतस्तासां षण्णां तेऋषयः आद्याग्नेयी नवमीन्द्रदेवत्या शिष्टास्तु चतसृषु लिङ्गोक्तदेवता सप्तमीजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—इमंनोनवैन्द्र्युत्तमानिहवोग्निरवृणसोमानामाद्याग्नेयी-तिस्रश्चाग्नेरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमीजगतीति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

इमंनोअग्नउपयज्ञमेहिपञ्चयामंत्रिवृतंसप्ततन्तुम् ।

असोहव्यवाहृतनःपुरोगाज्योगेवदीर्घन्तमआशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चयामम् ।

त्रिवृतम् । सप्ततन्तुम् । असः । हव्यवाह । उत । नः ।

पुरःगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥ १ ॥

भ्रातृषु हविर्वहनेषु ष्टेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निं अश्याद्याः सूक्तद्वष्टारऋषयः अनया आह्वयन् हे अग्ने नोस्माकं इमं यज्ञं उपैहि उपागच्छ प्रामुहि मापलायिष्ठाः कीदृशं पञ्चयामं यजमानपञ्चमैर्ऋषिभिः नियमितं यद्वा धानाकरंभादिभिः पञ्चभिर्हविर्भिः पञ्चभिः प्रयाजैर्वाप्राप्तं त्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मनावा त्रिगुणं सप्ततन्तुं सप्ततंतवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारोहोत्राद्याः सप्तवष्टुकर्तारः यस्य यद्वा अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशी वाजपेयोतिरात्रोमोयामिइति सप्तधा विस्तीर्यमाणं ईदृशं यज्ञमुपगत्यचानन्तरं नोस्माकं हव्यवाह हव्यानां हविषां वोढा असः भव अस्तेर्लेट्यडागमः । उतापिच नोस्माकं पुरोगाः पुरतोगन्ता भव जनसनखनक्रमगमो-विट् विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ज्योक् चिरकालमेव अस्मान् परित्यज्य दीर्घं तमः महदन्धकारं गुहायां आशयिष्ठाः आस्थाय शयनमकार्षीः इत ऊर्ध्वं तस्मात् स्थानात् अस्मान् गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्नि, हमारे इस यज्ञ के ऋत्विक्, यजमान आदि पाँच व्यक्ति नियामक वा अध्यक्ष हैं। इसका अनुष्ठान तीन प्रकार (सवन-त्रय) से होता है। इसके अनुष्ठाता होता आदि सात हैं। इस यज्ञ की ओर आओ। तुम्हीं हमारे हविर्वाहक और अन्नगामी दूत हो।

अथ द्वितीया—

अदे॒वादे॒वः प्र॒चता॒ गुहा॒ यन् प्र॒पश्य॑मानो अमृ॒त॒त्वमे॑मि ।
 शि॒वं यत्सन्त॒मशि॒वो ज॒हामि॒ स्वात्स॒ख्याद॑र॒णीं नाभि॑मेमि ॥ २ ॥

अदे॒वात् । दे॒वः । प्र॒चता॑ । गुहा॑ । यन् । प्र॒पश्य॑मानः ।
 अ॒मृ॒त॒त्वम् । ए॒मि । शि॒वम् । यत् । सन्त॑म् । अशि॒वः । ज॒हामि॑ ।
 स्वात् । स॒ख्यात् । अ॒र॒णीम् । नाभि॑म् । ए॒मि ॥ २ ॥

अदेवाददेवनशीलात् गुहा गुहायां वर्तमानात् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् प्रचता देवानां प्रयाचनेन हेतुना यन् निर्गच्छन् देवोदेवनशीलोहं प्रपश्यमानः देवैर्मदर्थं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानः निरीक्षमाणः सन् अमृतत्वमेमि मरणधर्मराहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि दृशेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं हविर्वहनाद्धीतः पलायितः अवादिपुस्थानेषु निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानः तैर्देवेन हविषा अहं देवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहं गुहातो निर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निर्वर्तयामि तथापि शिवं शोभनं संतं भवन्तं यज्ञं अशिवः अशोभनरूपः अप्रकाशमानः सन् यद्यस्मिन् समाप्तिकाले जहामि परित्यजामि तदानीं नाभिं नहनशीलां बंधनशीलामरणीं अश्वत्थमेव स्वात् सख्यात् आत्मीयात् सखित्वात् चिरकालमश्वरूपोहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् एमि प्राप्नोमि ॥ २ ॥

२. (अग्नि का कथन) — देवता मेरी प्रार्थना करते हैं; इसलिए मैं दीप्तिहीन और अव्यक्त अवस्था से दीप्तिवाली अवस्था को प्राप्त करके, चारों ओर निरीक्षण करते हुए, अमरता पाता हूँ । जिस समय यज्ञ निरूपद्रव के साथ सम्पन्न होता है उस समय मैं अदृष्ट होता और यज्ञ को छोड़ देता हूँ । चिर सखा और उत्पत्ति-स्थान अरणि में चला जाता हूँ ।

अथ तृतीया—

पश्य॑न्न॒न्यस्या॒ अति॑थि॒ व॒याया॑ः ॒ ऋ॒तस्य॑ धाम॒ विमि॑मे॒ पुरू॑णि ।
 शंसा॑मि॒ पित्रे॑ अ॒सुरा॑य॒ शेव॑म॒ यज्ञि॑याद्य॒ ज्ञियं॑ भा॒गमे॑मि ॥ ३ ॥

पश्य॑न् । अ॒न्यस्याः॑ । अति॑थिम् । व॒यायाः॑ । ऋ॒तस्य॑ ।
 धाम॑ । वि । मि॒मे । पुरू॑णि । शंसा॑मि । पि॒त्रे । अ॒सुरा॑य ।
 शेव॑म् । अ॒य॒ज्ञिया॑त् । य॒ज्ञियं॑म् । भा॒गम् । ए॒मि ॥ ३ ॥

ममस्थानभूता या पृथिवी ततोऽन्यस्याः वयाया गन्तव्यायाः दिवः संबन्धिनं अतिथिं
सततगामिनं सूर्यं पश्यन् जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसन्तादिकाले ऋतस्य यज्ञस्य धाम
धामानि शरीराणि पुरुषि बहूनि विमिमे निर्मिमे निष्पादयामि । ततः पित्रे पितृभूताय
द्युलोकवर्तिने देवजनाय असुराय शत्रुकुशलाय शेवं सुखमुद्दिश्य होताभूत्वा अहं उक्था-
नि शंसामि यतएवं तस्मात् कारणात् अयज्ञियाद्यज्ञानर्हात् प्रदेशात् निर्गत्य यज्ञियं यज्ञार्हं
वेदिलक्षणं भूभागं हविलक्षणं वा एमि प्रामोमि । यज्ञशब्दादहार्थं यज्ञविग्ग्यां घखजाविति
प्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. पृथिवी के अतिरिक्त जो आकाश गमन-मार्ग है, उसके अतिथि
सूर्य की वार्षिक गति के अनुसार मैं भिन्न-भिन्न ऋतुओं में यज्ञानुष्ठान
करता हूँ । बली देवता पितृ-रूप हैं । उनके सुख के लिए मैं स्तुति करता हूँ ।
यज्ञ के अयोग्य और अपवित्र स्थान से मैं यज्ञ के उपयुक्त स्थान में जाता हूँ ।

ब॒ह्वीःसमा॑अ॒करम॒न्तर॑स्मिन्निन्द्र॑वृ॒णानःपि॒तरं॑ज॒हामि॑ ।

अ॒ग्निःसोमो॑वरु॒णस्तेच्य॑वन्तेप॒र्याव॑र्त्त॒र्द्राघ्न॑त॒दवाम्या॑यन् ॥ ४ ॥

ब॒ह्वीः । समा॑ः । अ॒कर॒म् । अ॒न्तः । अ॒स्मिन् । इन्द्र॑म् । वृ॒णानः ।

पि॒तरं॑म् । ज॒हामि॑ । अ॒ग्निः । सोमः॑ । वरु॒णः । ते । च्य॑वन्ते ।

परि॑ऽआव॒र्त्त । रा॒ष्ट्रम् । तत् । अ॒वा॒मि । आ॒श॒यन् ॥ ४ ॥

अस्मिन्वेदिलक्षणस्थाने बह्वीःसमाः बहून्वत्सरान् अकरमकार्षं चिरकालं न्यवात्सं
तत्र इन्द्रं वृणानः संभजमानः पितरं उत्पादकं अरण्यात्मकं जहामि परित्यजामि । यदात्वं
देवेभ्यो निर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ते देवाः अग्निः सोमो वरुणश्च च्यवन्ते राष्ट्रात् प्रच्युता
अभवन् एकस्याप्यग्नेः हविर्वोद्धृत्वरूपेण देवतात्मना च पृथक्कात्परोक्षनिर्देशः आयन् पुनराग-
च्छन् अहं यद्राष्ट्रं असुरैरपहतं पर्यावर्त्त पर्यावर्त्तमानं मदभिमुखं पुनरावर्त्तमानं तद्राष्ट्रं राज्यं
यज्ञभूमिं अवामि असुरेभ्योरक्षामि । पर्यावर्त्त उपसृष्टाद्धृतेः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विचू-
शात्स्येति नियमात् संयोगांतस्येति लोपाभावः ॥ ४ ॥

४. इस यज्ञ-स्थान में मैंने अनेक वर्ष बिताये हैं । यहाँ इन्द्र का वरण
करते हुए अपने पिता अरणि से निकलता हूँ । मेरा अवर्शन होने पर सोम,
वरुण आदि का पतन हो जाता है और राष्ट्र-विप्लव हो जाता है । उस
समय आकर मैं रक्षा करता हूँ ।

निर्भा॑याउ॒त्येअसु॑राअभू॒वन्त्वंच॑मावरु॒णका॒मया॑से ।

ऋ॒तेन॑राज॒न्नृ॒तंवि॒वि॒ञ्चन्म॑रा॒ष्ट्रस्याधि॑पत्य॒मोहि॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

निःस॒मायाः । ॐ इति । त्वे । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा ।
वरु॒ण । का॒मया॑से । ऋ॒तेन॑ । राजन् । अ॒वृ॒तम् । वि॒द्वि॒श्वन् ।
मम॑ । रा॒ष्ट्रस्य॑ । अधि॒पत्यम् । आ । इ॒हि ॥ ५ ॥ ९ ॥

त्ये ते असुराः मध्यज्ञावागतेसति निर्मायाः मायारहिताः अभूवन् आसुर्यः सर्वामायाः
मयादग्धाः आसन्नित्यर्थः हे वरुण त्वं च अयं चशब्दश्चेदर्थेवर्तमानश्चणिनिपातान्तरं अने-
नयुक्तत्वात् कामयासेइति तिङ्विभक्तेः निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः हे वरुण
त्वंचेत् माकामयासे मांकामयेथाः तर्हि हे राजन् ईश्वर ऋतेन सत्येन अस्मदीयेन कर्मणा अ-
नृतमसत्यभूतं मायामयं आसुरं चरित्रं विविचन् पृथक्कुर्वन् अपसारयन् ममराष्ट्रस्य मया
यत्साधितं राज्यं तस्याधिपत्यं अधिपतित्वं ईश्वरत्वं एहि प्राप्नुहि ॥ ५ ॥

५. मेरे आते ही असुर लोग असमर्थ हो गये । वरुण, तुम भी मेरी
प्रार्थना करो । परमात्मन्, सत्य से मिथ्या को अलग करके मेरे राज्य
का आधिपत्य ग्रहण करो ।

इ॒दंस्व॑रि॒दमि॑दा॒स॒वाम॑म॒यंप्र॑का॒शउ॒र्व॑न्त॒रिक्ष॑म् ।

ह॒नावृ॒त्रंनि॒रेहि॑सोम॒हवि॑ष्टा॒सन्तं॑ह॒विषा॑य॒जाम ॥ ६ ॥

इ॒दम् । स्वः । इ॒दम् । इत् । आ॒स । वा॒मम् । अ॒यम् । प्र॒का॒शः ।

उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् । ह॒ना॒व । वृ॒त्रम् । निः॒ए॒हि । सो॒म ।

ह॒विः । त्वा । सन्त॑म् । ह॒विषा॑ । य॒जाम ॥ ६ ॥

इयमृगग्रेवरुणस्यवा वाक्यं हे सोम इदं स्वः अयं द्युलोकः यद्वा अयं शोभनारणः
सूर्यः इदमिव इदमेव वामं वननीयं आस बभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते अयंच
प्रकाशः प्रकाशस्याधारभूतः उरु विस्तीर्णं इदमन्तरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं पश्य अतएवास्मिन्
समये आवां वृत्रं हनाव हिनव तदर्थं निरेहि निष्क्रम्य आगच्छ हविः संतं लतारूपेण
हविर्भवन्तं देवतात्मानं त्वां हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं यजाम ॥ ६ ॥

६. (अग्नि वा वरुण की उक्ति) —सोम, यह देखो, स्वर्ग है । यह
अत्यन्त रमणीय था । यह प्रकाश देखो । यह विस्तृत आकाश है । सोम,
प्रकट होओ । वृत्र का वध किया जाय । तुम होमीय द्रव्य हो । अन्यान्य
हवनीय द्रव्यों के द्वारा हम तुम्हारी पूजा करते हैं ।

अथ सप्तमी—

क॒विःक॑वि॒त्वादि॑वि॒रूप॑मा॒सज॑दप्र॒भूती॑वरु॒णो नि॒रपः॑सृ॒जत् ।

क्षे॒मंरु॑ण्वा॒नाज॑न॒यो न॑सिन्ध॒वस्ता॑अ॒स्यव॑र्ण॒शुच॑यो॒मरि॑भ्रति ॥ ७ ॥

क॒विः । क॒वि॒ऽत्वा । दि॒वि । रू॒पम् । आ । अ॒स॒जत् । अ॒प्र॒भू॒ती ।
वरु॑णः । निः । अ॒पः । स॒जत् । क्षे॒मम् । कृ॒ण्वानाः । ज॒नयः । न ।
सि॒न्ध॒वः । ताः । अ॒स्य । वर्ण॑म् । शुच॑यः । भ॒रि॒भ्रति ॥ ७ ॥

कविः क्रान्तदर्शी मित्रः कवित्वा कवित्वेन सुषांसुलुगिति तृतीयाया आकारः क्रान्तदर्शनेन दिवि द्युलोके रूपमात्मीयं तेजः आसजत् आसक्तं करोति । षंजसंगे अस्माह्मिदिशपिदंशसं जष्वंजांशपीतिनलोपः अप्रभूती अप्रभूत्या सुषांसुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अप्रभूष्णुना अल्पेनैव यत्नेन वरुणो मेघादपोनिःसृजत् निरगमयत् वरुणेन विसृष्टास्ता आपः सिन्धवः स्यन्दनशीलानद्योभूत्वा जनयोन जाया इव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्यो भवन्ति तथा क्षेमं कृण्वानाः जगतोरक्षणं कुर्वाणाः शुचयः शुद्धाः दीप्यमानावा अस्य वरुणस्य वर्णं शुक्लं भास्वरूपं भरिभ्रति भृशं विभ्रति धारयन्ति । दाधत्यां दिसूत्रे भरिभ्रदिति निपातनाद्विभ्रतेर्यङ्लुकि अश्यासस्य जशत्वाभावः ॥ ७ ॥

७. क्रान्तदर्शी मित्रदेव ने क्रिया-कौशल के द्वारा द्युलोक में अपने तेज को संलग्न किया । वरुण-देव ने थोड़े ही यत्न से मेघ से जल को निकाला । सारे जल नदियाँ बनकर संसार का मंगल करते हैं । वे सब निर्मल नदियाँ, वरुण की पत्नी के समान, वरुण का शुभ्र तेज धारण करती हैं ।

ता॒अ॒स्य॒ज्येष्ठ॑मिन्द्रि॒यंस॑च॒न्ते॒ता॒ई॒माक्षे॑ति॒स्व॒धया॑म॒दन्तीः ।
ता॒ई॒विशो॑न॒राजा॑नं॒वृणा॑ना॒वी॒भ॒त्सुवो॑अ॒प॑वृ॒त्राद॑तिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः । अ॒स्य । ज्येष्ठ॑म् । इन्द्रि॒यम् । स॒च॒न्ते । ताः । ई॒म् । आ ।
क्षे॒ति । स्व॒धया॑ । म॒दन्तीः । ताः । ई॒म् । वि॒शः । न । रा॒जा॑नम् ।
वृ॒णा॒नाः । वी॒भ॒त्सुवः । अ॒प॑ । वृ॒त्रात् । अ॒ति॒ष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः पूर्वोक्ता वृष्टा आपः अस्य वरुणस्य ज्येष्ठं वृद्धतममिन्द्रियं वीर्यं सचन्ते समवयन्ति संभजन्ते धारयन्तीत्यर्थः । आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् इति श्रुतेः । स्वधया अन्ननामैतत् हविलक्षणेनाच्चेन मदन्तीः माद्यन्तीः यद्वा व्रीह्याद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयन्तीस्ता आपः ई अयं वरुणः आक्षेति अभिगच्छति । क्षिनिवासगत्योः छान्दसो विकरणस्य लुक् ताश्च ईमेन वरुणं विशोन विशः प्रजा यथा राजानं स्वामिनं संभजन्ते । तथा वृणानाः संभजमानाः वी-

भक्षुवः भयेन कंपमानाः यद्वा बद्धाः वृत्रेणावृताः सत्यः तस्मिन्हृते सति तस्माद्ब्रूनादपातिष्ठन्
अपक्रम्य तत्रतत्रावतिष्ठते बधबंधने इत्यस्मात् मानवबधदानशान्भ्य इति सन् अभ्यासस्य च
दीर्घः सनाशंसभिक्षउरित्युपत्ययः । जसिछान्दसउवडादेशः ॥ ८ ॥

८. सब जलदेवता वरुण का सर्वश्रेष्ठ तेज प्राप्त करते हैं । उन्होंने
के समान वे होमीय द्रव्य पाकर आनन्दित होते हैं । अपनी पत्नी के
समान वरुण उनके पास जाते हैं । जैसे प्रजा भय पाकर राजा को आश्रय
करती है, वैसे ही जलदेव, भय के कारण, वरुण का आश्रय करके वृत्र
के पास से भागते हैं ।

बीभत्सूनांसयुजं हंसमाहुर्पादिव्यानांसख्ये चरन्तम् ।

अनुष्टुभमनुचर्चुर्यमाणमिन्द्रं निचिक्युः कवयो मनीषा ॥ ९ ॥ १० ॥

बीभत्सूनाम् । सयुजम् । हंसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् ।

सख्ये । चरन्तम् । अनुष्टुभम् । अनु । चर्चुर्यमाणम् ।

इन्द्रम् । नि । चिक्युः । कवयः । मनीषा ॥ ९ ॥ १० ॥

बीभत्सूनां कंपमानावयवानां यद्वा मेघेन बद्धानां हन्ति गच्छतीति हंसः सूर्यः । तं सयुजं
सखायमाहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । एतदेवाह दिव्यानां दिविभवानां अन्तरिक्षयाणां अपां
सख्ये सखिवेचरन्तं वर्तमानं अनुष्टुभं अनुस्तोभनीयं स्तोतव्यं यद्वा अनुष्टुपशब्देन तत्संब-
न्धोयागः स्तुतिर्वालक्ष्यते अनुष्टुप् संबद्धं यागं अनुष्टुप् छन्दसायुक्तं स्तुतिविशेषं वा अनुलक्ष्य
चर्चुर्यमाणं पुनः पुनश्चरन्तं गच्छन्तं चरतेर्यङि उत्तरस्यात इत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्योत्वं च-
रफलोश्चेति नुकिप्राप्तेव्यत्ययेनाभ्यासस्य रुगागमः एवं गुणविशिष्टं इन्द्रं कवयः क्रान्तदर्शिनः क-
वयः मनीषा मनीषया स्तुत्या निचिक्युः पूजयन्ति यद्वा मनीषया बुध्या निचिक्युः जानन्ति
मनीषाशब्दाच्चृतीयायाः सुपांसुलुगितिलुक् चायूपूजानि शामनयोरित्यस्माच्छान्दसेलिटि चायः-
कीति प्रकृतेः कीभावः एरनेकाच इति यण् ॥ ९ ॥

९. उन सब भीत और विव्य जलदेव के साथी होकर जो उनकी
हितंषिता करते हैं, उन्हें “हंस” वा सूर्य वा इन्द्र कहा जाता है । वे
स्तुत्य हैं—वे जल के पीछे-पीछे जाते हैं । विद्वान् लोग बुद्धि-बल से
उन्हें इन्द्र कहकर स्थिर किये हुए हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥ १० ॥

अहमित्यष्टचं त्रयोदशसूक्तं अंभृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्मात्री ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौ-
व अतः सा ऋषिः सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता तेन हि एषा तादात्म्यमनुभवन्ती
सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाहमेव सर्वभवामीति स्वात्मानं स्तौति द्वितीयाजगती शिष्टाः
सप्तत्रिंशुभः । तथा चानुक्रान्तं—अहमष्टौवागांभृणीतुष्टावात्मानं द्वितीयाजगतीति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अ॒हं॒रु॒द्रेभि॒र्वसु॑भि॒श्चराम्य॒हमा॑दित्यै॒रु॒तवि॒श्वदे॑वैः ।

अ॒हंमि॒त्रावरु॑णो॒भावि॑भर्म्य॒हमिन्द्रा॑ग्नी॒अ॒हम॒श्विनो॒भा ॥ १ ॥

अ॒हम् । रु॒द्रेभिः॑ । वसु॑भिः । च॒रामि॑ । अ॒हम् । आ॒दित्यैः॑ ।

उ॒त । वि॒श्वदे॑वैः । अ॒हम् । मि॒त्रावरु॑णा । उ॒भा । बि॒भर्मि॑ ।

अ॒हम् । इन्द्रा॑ग्नी इति । अ॒हम् । अ॒श्विना॑ । उ॒भा ॥ १ ॥

अहं सूक्तस्य द्रष्टृवाक् आभृणी यद्वल्लजगत्कारणं तद्रूपाभवन्ती रुद्रेभिः रुद्रैः एकादश-
भिः इत्थं भावेतृतीया तदात्मना चरामि एवं वसुभिरित्यादौ तत्तदात्मनाचरामीतियोज्यं । एवंच
मित्रावरुणेत्यत्र सुपांसुलुगिति द्वितीयाया आकारः उभोभावहमेव ब्रह्मीभूता बिभर्मि धारया-
मि इन्द्राग्नी अप्यहमेव धारयामि उभोभावश्विनाश्विनावप्यहमेव धारयामि मयिहि सर्वं ज-
गत् शुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सदृश्यते मायाच जगदाकारेण विवर्तते तादृश्या मायया आधार-
त्वेन असंगस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥ १ ॥

१. (वाग्देवी की उक्ति) —मैं रुद्रों और वसुओं के साथ विचरण करती
हूँ । मैं आदित्यों और देवों के साथ रहती हूँ । मैं मित्र और वरुण को
धारण करती हूँ । मैं इन्द्र, अग्नि और अश्विद्वय का अवलम्बन करती हूँ ।

अथ द्वितीया—

अ॒हंसोम॑मा॒ह्नसं॑वि॒भर्म्य॒हंत्वष्टा॑रमु॒तपू॑षणं॒भग॑म् ।

अ॒हं॒दधामि॒द्रवि॑णं॒हवि॑ष्मते॒सुप्रा॒व्ये॒यज॑मानाय॒सुन्व॑ते ॥ २ ॥

अ॒हम् । सोम॑म् । आ॒ह्नसं॑म् । बि॒भर्मि॑ । अ॒हम् । त्वष्टा॑रम् ।

उ॒त । पू॒षणं॑म् । भग॑म् । अ॒हम् । द॒धामि॑ । द्रवि॑णम् ।

ह॒विष्म॑ते । सु॒प्रा॒व्ये॒ । यज॑मानाय । सु॒न्व॑ते ॥ २ ॥

आह्नसं आहन्तव्यं अभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवता-
त्मानं सोमं अहमेव बिभर्मि तथा त्वष्टारं उतापिच पूषणं भगं च अहमेव बिभर्मि तथा हविष्मते
हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं हविः देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे अवतेस्तर्पणार्थादवितुस्तुतं त्रिभ्य-
ईरितीकारः प्रत्ययः चतुर्थ्येकवचने यणिङ्दात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येति सुपः स्व-
रितत्वं सुन्वते सोमाभिषवंकुर्वते शत्रुनुमइति चतुर्थ्या उदात्तत्वं ईदृशाय यजमानाय द्रवि-

णं धनं यागफलरूपं अहमेव धारयामि एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं फलमतउपपत्तेरित्यधि-
करणे भगवताभाष्यकारेण समर्थितं ॥ २ ॥

२. जो सोम प्रस्तर से पीसे जाकर उत्पन्न होते हैं, उन्हें मैं ही धारण करती हूँ। मैं त्वष्टा, पूषा और भग को धारण करती हूँ। जो यजमान यज्ञ-सामग्री का आयोजन करके और सोमरस प्रस्तुत करके देवों को भल्ली भाँति सन्तुष्ट करता हूँ, उसे मैं ही धन देती हूँ।

अ॒हं॒रा॒ष्ट्री॒संग॑म॒नी॒वसू॑नां॒जि॒कितु॑षी॒प्रथ॑मा॒य॒ज्ञिया॑नाम् ।
तांमा॒दे॒वान्य॑दधुः॒पुरु॑त्रा॒भूरि॑स्थात्रां॒भूर्य॑वि॒शय॑न्तीम् ॥ ३ ॥

अ॒हम् । रा॒ष्ट्री । स॒म॒ग॒म॒नी । वसू॑नाम् । जि॒कितु॑षी । प्र॒थ॒मा ।
य॒ज्ञिया॑नाम् । ताम् । मा॒ । दे॒वाः । वि॒ । अ॒दधुः॑ । पु॒रु॒त्रा ।
भूरि॑स्थात्राम् । भूरि॑ । आ॒श्वे॒शय॑न्तीम् ॥ ३ ॥

अहं राष्ट्री ईश्वरनामैतत् सर्वस्य जगत ईश्वरी तथा वसूनां धनानां संगमनी. संगम-
यित्री उपासकानां प्रापयित्री चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्य परंब्रह्म तत्तज्ज्ञानवती स्वात्मतया
साक्षात्कृतवती अतएव यज्ञियानां यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या यैवं गुणविशिष्टाहं तां मां भू-
रिस्थात्रां बहुभावेन प्रपंचात्मनावतिष्ठमानां भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीं
जीवभावेन आत्मानं प्रवेशयन्तीं ईदृशीं मां पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः देवाः विदधति कुर्व-
न्ति उक्तप्रकारेण विश्वरूपेणावस्थानात् यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैं राज्य की अधीश्वरी हूँ और धन देनेवाली हूँ। मैं ज्ञानवती हूँ और यज्ञोपयोगी वस्तुओं में श्रेष्ठ हूँ। देवों ने मुझे नाना स्थानों में रक्खा है। मेरा आश्रय-स्थान विशाल है। मैं सब प्राणियों में आविष्ट हूँ।

मया॒सो॒अ॒न्नम॑त्ति॒योवि॑पश्य॒ति॒यः प्रा॑णिति॒यई॑शृ॒णोत्यु॑क्तम् ।
अ॒म॒न्तवो॒मान्त॑उप॒क्षिय॑न्ति॒श्रुधि॑श्रुतः॒श्रद्धि॑व॒न्ते॒वदामि॑ ॥ ४ ॥

मया॑ । सः । अ॒न्नम् । अ॒त्ति । यः । वि॒पश्य॑ति । यः । प्रा॑णिति ।
यः । ई॒म् । शृ॒णोति॑ । उ॒क्तम् । अ॒म॒न्तवः॑ । माम् । ते । उप॑ ।
क्षि॒यन्ति॑ । श्रु॒धि । श्रु॒त । श्र॒द्धि॒वम् । ते । व॒दामि॑ ॥ ४ ॥

योअन्नमत्ति सभोकृशक्तिरूपया मयैवान्नमत्ति यश्च विपश्यति आलोकयतीत्यर्थः ।
यश्च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादि व्यापारं करोति सोपि मयैव यश्चोक्तं शृणोति श्रुश्रवणे श्रुवः
श्रुचेतिश्रुधातोःश्रुभाधः यईदृशीमन्तर्यामिरूपेणस्थितां मां न जानन्ति ते अमन्तवः अमन्य-

मानाः अजानन्तः उपक्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण हीनाभवन्ति । मनोरौणादिकः तु प्रत्ययः नञ्समासेव्यत्ययेनान्तोदात्तत्वं यद्वा भावे तु प्रत्ययः ततो बहुव्रीहौ नञ्सुष्ठ्यामित्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं माममन्तवः मद्भिषयज्ञानरहिता इत्यर्थः हे श्रुत विश्रुत सखे श्रुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु
छान्दसो विकरणस्य लुक् श्रुशृणुपृक्पृक् इति हे धिभावः किंतव श्रोतव्यं श्रद्धिवं श्रद्धिः श्रद्धा
तया युक्तं श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः श्रदन्तरोरुपसर्गवद्धृत्तिरिष्यत इति श्रच्छब्दस्य उपसर्ग-
वद्धर्त्वणामत्वात् उपसर्गोऽङोः किरितिकिप्रत्ययः मत्वर्थीयोवः ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि
उपदिशामि ॥ ४ ॥

४. जो प्राण धारण करता, देखता, सुनता और अन्न-भोग करता
है, वह मेरी सहायता से ही यह सब कार्य करता है । जो मुझे नहीं मानते,
वै क्षीण हो जाते हैं । विज्ञ, सुनो । जो मैं कहती हूँ, वह श्रद्धेय है ।

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभि रृतमानुषेभिः ।

यं कामये तं तं पुरुषं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम् ॥ ५ ॥ ११ ॥

अहम् । एव । स्वयम् । इदम् । वदामि । जुष्टम् । देवेभिः ।

उत । मानुषेभिः । यम् । कामये । तमृषिम् । उग्रम् । कृणोमि ।

तम् । ब्रह्माणम् । तम् । ऋषिम् । तम् । सुमेधाम् ॥ ५ ॥ ११ ॥

अहं स्वयमेव इदं वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि देवेभिर्देवैः इन्द्रादिभिरपि जुष्टं
सेवितं उतापि च मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टं ईदृग्वस्त्वात्मिका अहं कामये यं पुरुषं रक्षितु-
महं वाञ्छामि तं तं पुरुषं उग्रं कृणोमि सर्वेभ्यो धिकं करोमि तमेव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि
तमेव ऋषिं अतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि तमेव सुमेधां शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥ ५ ॥

५. देवता और मनुष्य जिसकी शरण में जाते हैं, उसको मैं ही उप-
देश देती हूँ । मैं जिसे चाहूँ, उसे बली, स्तोता, ऋषि अथवा बुद्धिमान्
कर सकती हूँ ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथ षष्ठी—

अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्महिषेशरवे हन्तवा उ ।

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश ॥ ६ ॥

अ॒हम् । रु॒द्राय॑ । ध॒नुः । आ । त॒नो॒मि॒ । ब॒ह्म॒द्विषे॑ । श॒रवे॑ ।
 ह॒न्त॒वै । ऊँ इति॑ ! अ॒हम् । ज॒नाय॑ । स॒म॒दम् । कृ॒णो॒मि॒ ।
 अ॒हम् । द्या॒वापृ॑थि॒वी इति॑ । आ । वि॒वेश॑ ॥ ६ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य षष्ठ्यर्थेचतुर्थी महादेवस्य धनुश्चापं अहमातनोमि
 व्ययाततं करोमि किमर्थं ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं
 हन्तवै हन्तुं हिंसितुं हन्तेस्तुमर्थेसेनेतितवैप्रत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदा-
 त्तत्वं शूर्हिसायामित्यस्मात् शृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः । क्रियाग्रहणकर्तव्यमिति कर्मणःसं-
 पदानत्वाच्चतुर्थी उशब्दःपूरकः अहमेव समदं समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संग्रामः स्तोतृ-
 जनार्थं शत्रुभिः सहसंग्रामं अहमेव कृणोमि करोमि तथा द्यावापृथिवी दिवंच पृथिवींच
 अन्तर्यामितया अहमेवाविवेश प्रविष्टवती ॥ ६ ॥

६. जिस समय इन्द्र स्तोत्र-द्रोही शत्रु का वध करने को उद्यत होते
 हैं, उस समय उनके धनुष का विस्तार करती हूँ । मनुष्य के लिए मैं ही
 युद्ध करती हूँ । मैं द्यावापृथिवी में व्याप्त हूँ ।

अथ सप्तमी—

अ॒हं॒सुवे॑पि॒तर॑म॒स्य॒मूर्ध॑न्म॒म॒योनि॑र॒प्स्व॑न्तःस॒मु॒द्रे ।
 ततो॒वि॒तिष्ठे॑भुव॒नानु॑वि॒श्वो॒तामूं॑द्यां॒व॒ष्म॒णोप॑स्पृशामि ॥ ७ ॥

अ॒हम् । सु॒वे । पि॒तर॑म् । अ॒स्य॒ । मूर्ध॑न् । म॒म॑ । यो॒निः । अ॒प्स्व॑सु ।
 अ॒न्तरि॑ति । स॒मु॒द्रे । ततः॑ । वि । ति॒ष्ठे । भुव॑ना । अनु॑ । वि॒श्वा ।
 उ॒त । अ॒मू॒म् । द्या॒म् । व॒ष्म॒णा । उप॑ । स्पृ॒शामि॑ ॥ ७ ॥

द्यौःपितेतिश्रुतेः पिताद्यौः पितरं दिवं अहं सुवे प्रसुवे जनयामि आत्मनआकाशः
 संभूतइतिश्रुतेः । कुत्रेति तदाह अस्यपरमात्मनः मूर्धन्मूर्धनि उपरिकारणभूते तस्मिन् हि विषदा
 दिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पटइव ममच योनिः कारणं समुद्रे समुद्रवन्यस्माद्भूतजातानीति
 समुद्रः परमात्मा तस्मिन् अप्सुव्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तर्मध्ये यद्वस्त्वैतन्मयं तन्ममकारण
 मित्यर्थः । यतईदंभूताहमस्मि ततोहेतोर्विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अनु-
 प्रविश्य वितिष्ठे विविधंव्याप्य तिष्ठामि समवप्रविश्यःस्थइत्यात्मनेपदं उतापिच अमूं द्यां विप्र-
 लष्टदेशेवस्थितं स्वर्गलोकं उपलक्षणमेतत् एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वष्मणा कारणभूतेन

मायात्मकेन मदीयेन देहेन उपस्पृशामि यद्वा अस्य भूलोकस्य मूर्धन मूर्धन्युपरि अहं पितरमा
काशं सुवे समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोभृणाख्यक्र
षिर्वर्तते यद्वा समुद्रेन्तरिक्षे अप्सु अम्भयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्मचैतन्यं वर्तते ततो
हं कारणात्मिकासती सर्वाणि भुवनानि व्यामोमि । अन्यत्समानं ॥ ७ ॥

७. में पिता हूँ । मैंने आकाश को उत्पन्न किया है । वह आकाश इस
संसार का मस्तक है । समुद्र-जल में मेरा स्थान है । उसी स्थान से
मैं सारे संसार में विस्तृत होती हूँ । मैं अपनी उन्नत देह से इस धुलोक
को छूती हूँ ।

अहमेववातइवप्रवाभ्यारभमाणाभुवनानिविश्वा ।

परोदिवापरएनापृथिव्यैतावतीमहिनासंबभूव ॥ ८ ॥ १२ ॥

अहम् । एव । वातःइव । प्र । वामि । आहरभमाणा ।

भुवनानि । विश्वा । परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या ।

एतावती । महिना । सम् । बभूव ॥ ८ ॥ १२ ॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणो-
त्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्रवामि प्रवर्ते वातइव यथा वातः परेणाप्रेरितः
सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् उक्तं सर्वं निगमयति परोदिवा परइति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे
वर्तते यथा अधइति अधस्तादर्थे तद्योगेच तृतीया सर्वत्र दृश्यते दिवआकाशस्य परस्तात् एना
पृथिव्या द्वितीयादौस्वेनइति इदमएनादेशः अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् द्यावापृथिव्योरु-
पादानमुपलक्षणं एतदुपलक्षितात्सर्वस्माद्विकारजातात्परस्ताद्वर्तमाना असंगोदासीनकूटस्थब्रह्म-
चैतन्यरूपाहं महिना महिन्ना एतावती संबभूव एतच्छब्देन उक्तं सर्वं परामृश्यते एतत्परिमा-
णमस्याः यत्तदेतेश्च परमाणइतिवतुष् आसर्वनाम्नइत्यात्वं सर्वजगदात्मना अहं संभूतास्मि
महच्छब्दादिमनिचिटेरिति टिलोपः ततः तृतीयायां उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वं छा-
न्दसोमलोपः ॥ ८ ॥

८. मैं ही भुवन-निर्माण करते-करते वायु के समान बहती हूँ । मेरी
महिमा ऐसी बड़ी है कि, मैं द्यावापृथिवी का अतिक्रम कर चुकी हूँ ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

नतमित्यष्टचं चतुर्दशं सूक्तं शिलूषपुत्रस्य कुल्मलवर्हिषस्यार्वं वामदेवपुत्रस्य अंहोमुङ्गा-
भोवा वैश्वदेवं अष्टमीत्रिष्टुप् शिष्टाउपरिष्ठाद्वृहत्यः त्र्यष्टकद्वादशकवती उपरिष्ठाद्वृहती । अ-

न्यश्चेदुपरिष्ठाद्ब्रह्मतीतिहि तल्लक्षणं । तथाचानुक्रान्तं—नतशैलूषःकुल्मलबर्हिषोवामदेव्योवांहोमु-
ग्वैश्वदेवमुपरिष्ठाद्ब्राह्मन्तमंत्यानिष्टुबिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

नतमंहोनदुरितं देवासो अष्टमर्त्यम् ।

सजोषसोयमर्यमा मित्रो नयन्ति वरुणो अतिद्विषः ॥ १ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःइतम् । देवासः । अष्ट । मर्त्यम् ।

सजोषसः । यम् । अर्यमा । मित्रः । नयन्ति ।

वरुणः । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हे देवासो देवाः आज्ञसेरसुक् तं मर्तं मनुष्यं अंहः पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमनंच ना
ष्ट नप्राप्नोति अशेच्छान्दसेलुङि झलोझलीति सिचोलोपः अडभावश्छान्दसः अरीन्जियच्छ-
तीत्यर्यमा प्रमीतेस्त्रायको देवो मित्रः पापानां निवारयिता देवः वरुणः एते त्रयो देवाः सजोष-
सः संगताः समानं प्रीयमाणावाभवन्तः द्विषः द्वेष्टन् शत्रून् तत्क्रम्य यंस्तोतारं नयन्ति अभि-
मतं देशं प्रापयन्ति तं नाष्टेत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. अर्यमा, मित्र और वरुण जिसे शत्रु के हाथ से बचा देते हैं, देवो,
कोई भी अमंगल और कोई भी पाप उसपर आक्रमण नहीं कर सकता।

अथ द्वितीया—

तद्विव्यं वृणीमहे वरुण मित्रार्यमन् ।

येनानिरंहसोयूयं पाथनेथा चमर्त्यमतिद्विषः ॥ २ ॥

तत् । हि । वयम् । वृणीमहे । वरुण । मित्रं ।

अर्यमन् । येन । निः । अंहसः । यूयम् । पाथ ।

नेथ । च । मर्त्यम् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

हिरवधारणे तद्धि तदेव रक्षणं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे सति शिष्टोपि विकरणस्य
स्वरोलसार्वधातुकस्वरं नबाधतइति वचनात्तिङएव स्वरः शिष्यते हि चेति निघातप्रतिषेधः हे वरुण
हे मित्र हे अर्यमन् येन रक्षणेन मर्त्यं स्तोतारं अंहसः पापात् यूयं निःपाथ निःशेषेण रक्षथ
पारक्षणे आदादिकः यद्धृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः येन च रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्तो-

वारं द्विषोतिनेथअतीत्यनयथ अभीष्टं प्रापयथ तद्वृणीमहइत्यन्वयः नयतेछान्दसः शपो-
लुक् ॥ २ ॥

२. वरुण, मित्र और अर्यमा, हम तुमसे प्रार्थना करते हैं कि,
अनुप्य को पाप और शत्रु के हाथ से बचाओ ।

तेनूननोयमूतयेवरुणोमित्रोअर्यमा ।

नयिष्ठाउनोनेषणिप्रषिष्ठाउनःपर्वण्यतिद्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः ।

अर्यमा । नयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । पर्विष्ठाः ।

ऊँ इति । नः । पर्वणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

अयं वरुणोमित्रश्चार्यमाच देवानोस्माकं ऊतये रक्षणाय नूनमवश्यं भवन्तु नेषणि नेत-
व्ये विषये हेवरुणादयोयूयं नोस्मान्नयिष्ठाः नयत वचनव्यत्ययः यद्वा प्रत्येकाभिप्रायेण ए-
कवचनं छान्दसोलुङ् उशब्दः समुच्चये पदपूरणोवा पर्वणि पारयितव्ये विषये नोस्मान्द्विषो-
षिपर्विष्ठाः अतिपारयथ । नयिष्ठाः इतिवत्प्रक्रिया ॥ ३ ॥

३. वरुण, मित्र और अर्यमा निश्चय ही हमारी रक्षा करेंगे । वरुण
आदि देवो, तुम ले चलो, पार करो और शत्रु के हाथ से परित्राण करो ।

यूयंविश्वंपरिपाथवरुणोमित्रोअर्यमा ।

युष्माकंशर्मणिप्रियेस्यामंसुप्रणीतयोतिद्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुप्रणीतयः । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

हेदेवावरुणादयोयूयं विश्वंसर्वं जगत्परिपाथ परितोरक्षथ हेसुप्रणीतयः शोभनप्रणयना
मित्रादयः युष्माकं युष्मदीये युष्याभिर्दत्ते प्रिये अनुकूले वेद्येशर्मणि सुखे वयं स्याम भवेम
द्विषः द्वेष्टुंश्च अतिक्रामेम ॥ ४ ॥

४. वरुण, मित्र और अर्यमा, तुम लोग संसार की रक्षा करते और
नेता का कार्य भली भाँति करते हो । तुम लोगों के द्वारा हम शत्रु के
हाथ से रक्षा पाकर तुम्हारे पास सुन्दर सुख पावें ।

अथ पञ्चमी—

आदित्यासोअतिस्त्रिधोवरुणोमित्रोअर्यमा ।

उग्रंमरुद्गिरुद्रंहुवेमेन्द्रमग्निस्वस्तयेतिद्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । स्निधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

उग्रम् । मरुतश्मिः । रुद्रम् । हुवेम् । इन्द्रम् ।

अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः अदितेः पुत्रावरुणादयोदेवाः स्निधः हिंसकान् शत्रून् अस्मानतिनयन्तु मरुद्भिः पुत्रैः सहितं उग्रमुद्रुर्णतेजसं रुद्रं इन्द्रमग्निं च स्वस्तये क्षेमाय हुवेम आह्वयेमहि हव्यतेराशीर्लिङि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं लिङ्याशिष्यङ् आहूतास्ते अस्मान् द्विषः द्वेष्टन्तिनयन्तु ॥ ५ ॥

५. आदित्य, वरुण, मित्र और अर्यमा शत्रुओं के हाथ से बचावें । शत्रु से परित्राण पाकर, कल्याण-लाभ के लिए, हम उग्र-मूर्ति रुद्र, मरुद्गण, इन्द्र और अग्नि को बुलाते हैं ।

नेतारुषुणस्तिरोवरुणोमित्रोअर्यमा ।

अतिविश्वानिदुरिताराजानश्चर्षणीनामतिद्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । अति ।

विश्वानि । दुःइता । राजानः । चर्षणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः नयनकुशलाः नयतेः साधुकारिणि तृन् वरुणादयोदेवाः नोस्माकं पापानि सु सुष्ठु तिरः विरोधानमदर्शनं नयन्तु उडति पूरणः चर्षणीनां मनुष्याणां राजानः स्वामिनोवरुणादयोदेवाः विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाणि अस्मानतिनयन्तु द्विषः द्वेष्टन् शत्रून् चातिनयन्तु । नामन्यतरस्यामिति चर्षणिशब्दात्परस्य नामउदात्तत्वं ॥ ६ ॥

६. वरुण, मित्र और अर्यमा मार्ग दिखाकर ले जाने में अत्यन्त निपुण हैं । ये पाप को लुप्त कर देते हैं । मनुष्यों के मालिक ये सब देवता सारे पापों और शत्रु-हस्त से हमें बचावें ।

अथ सप्तमी—

शुनमस्मभ्यमूतयेवरुणोमित्रोअर्यमा ।

शर्मयच्छन्तुसप्रथआदित्यासोयदीमहेअतिद्विषः ॥ ७ ॥

शुनम् । अस्मभ्यम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । शर्म ।

यच्छन्तु । सप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वरुणादयो देवा ऊतये रक्षायै शुनं सुखं अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः प्रयच्छन्तु तथा आदित्यासः अदितेः पुत्राः ते सपथः सर्वतः पृथुविस्तीर्णं शर्म सुखं च यच्छन्तु अस्मभ्यं ददतु यच्छर्म वयमीमहे याचामहे । द्विषश्चातिनयन्तु ॥ ७ ॥

७ वरुण, मित्र और अर्यमा रक्षा के साथ हमें सुखी करें । हम जो सुख चाहते हैं, प्रचुर परिमाण में आदित्य लोग हमें वही सुख दें और शत्रु-हस्त से बचावें ।

यथा हृत्य द्वंसवोगौ र्यै चित्पदिषिताममुश्चतायजत्राः ।

एवोष्वस्मन्मुश्चताव्यंहः प्रतार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥ ८ ॥ १३ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् ।

अमुश्चता । यजत्राः । एवो इति । सु । अस्मत् । मुश्चत । वि ।

अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रतरम् । नः । आयुः ॥ ८ ॥ १३ ॥

हेवसवो वासकाः हेयजत्राः यागार्हाः मित्रादयः देवाः अमिनक्षीत्यादिना यजेरन्नप्रत्ययः त्यत् ते प्रसिद्धायूयं सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् यथा खलु पदि पादे सितां बद्धां पद्मनि-त्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः ऊडिदंपदादीत्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं षिज्बंधने इत्यस्मान्निष्ठा ईदृशीं गौर्यं गौरीं गौरवर्णां सोमक्रयणीं गां षिद्वौरादिभ्यश्चेति ङोष् अमि पूर्वइत्यत्र वाछन्दसीत्यनुवर्तनात् पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावे यण् उदात्तस्वरितयोर्यणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ईदृशीं गां अमुंचत यथा खलु यूयं विश्वावसोर्गन्धर्वां न्मोचितवन्तः एवो एवमेव अस्मत् अस्मत्तः अंहः पापं सुष्ठु विमुंचत विश्लेषयत हे अग्ने नोस्माकं आयुर्जीवनं प्रतरं प्रतारि प्रकर्षेण त्वया प्रवर्धतां प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः प्रशब्दात्तरपि अमुचछन्दसीति अमुप्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. जिस समय शृभ्रवर्ण-मौ का पैर बांधा गया था, उस समय यज्ञ-भाग-भागी वसु-लोगों ने बन्धन छोड़ा दिया था । वैसे ही हमें पाप से बचाओ । अग्नि, हमें उत्तम परमायु प्रदान करो ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे त्रयोदशोऽवर्गः ॥ १३ ॥

रात्रीत्यष्टर्चं पंचदशं सूक्तं सोभरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्चं यद्वा भारद्वाजस्य सुता रात्र्याख्या अस्य सूक्तस्य ऋषिका गायत्रं रात्रिदेवताकं । तथा चानुक्रान्तं—रात्रीकुशिकः सौभरो-रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्त्वं गायत्रमिति । दुःस्वप्नदर्शने उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यं तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तं । तथा चारण्यके श्रूयते—सयद्येतेषां किंचित्पश्येदुपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्युचं हुत्वेति ।

तत्र प्रथमा—

रात्रीव्यव्यदायतीपुरुत्रादेव्यक्षभिः ।

विश्वाअधिश्रियोधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अव्यत् । आद्यती । पुरुत्रा । देवी ।

अक्षभिः । विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

आयती आगच्छन्ती आङ्पूर्वादेतेः शतरि आदादित्वाच्छपोलुक् इणोयणिति यणादेशः उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइति नद्याउदात्तत्वं अक्षभिः अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः छन्दस्यपि दृश्यतइति अक्षिशब्दस्यानङादेशः यद्वा अक्षभिरंजकैः तेजोभिः पुरुत्रा बहुषु देशेषु देवी देवनशीला देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यइत्यादिनापुरुशब्दात्सप्तम्यर्थेनाप्रत्ययः रात्री इयं रात्रिदेवता व्यवस्यत विचष्टे विशेषेण पश्यति रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ख्यातेश्छान्दसेलुङिअस्यतिवक्त्रीत्यादिना चुरङादेशः अपिचैषां विश्वाः सर्वाः श्रियः शोभाः अध्यधित अधिधारयति । दधातेर्लुङि स्थाध्वोरिच्चेतीत्वं सिचः कित्वं ह्रस्वाङ्गादिति सिचोलोपः ॥ १ ॥

१. आती हुई रात्रिदेवी चारों ओर विस्तृत हुई हैं । उन्होंने नक्षत्रों के द्वारा निःशेष शोभा पाई है ।

ओर्वप्राअमर्त्यानिवतोदेव्युद्धतः ।

ज्योतिषाबाधतेतमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निवतः । देवी ।

उत्तवतः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

अमर्त्या मरणरहिता देवी देवनशीला रात्रिः उरु विस्तीर्णं अन्तरिक्षं आपाः प्रथमतः तमसा आपूरयति प्रापूरणे आदादिकः लुङि व्यत्ययेन मध्यमः तथानिवतः नीचीनाम् लतामुत्पादीन् उद्धतः उत्थितान् वृक्षादीन् स्वकीयेन तेजसा आवृणोति तदनन्तरं तत्तमोन्धकारं ज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा बाधते पीडयति ॥ २ ॥

२. दीप्तिशालिनी रात्रिदेवी ने अतीव विस्तार प्राप्त किया है । जो नीचे रहते हैं और जो ऊपर रहते हैं, उन सबको वे आच्छन्न करनेवाली हैं । प्रकाश के द्वारा उन्होंने अन्धकार को नष्ट किया है ।

अथ तृतीया—

निरुत्त्वसारमस्कृतोपसंदेव्यायती ।

अपेदुहासतेतमः ॥ ३ ॥

निः । ऊँ इति । स्वसारम् । अकृत । उपसम् । देवी ।

आह्वयती । अप । इत् । ऊँ इति । हासते । तमः ॥ ३ ॥

आयतो आगच्छन्ती देवी देवनशीलारात्रिः स्वसारं भगिनीं उपसं निरकृत निष्करोति प्रकाशेन संस्करोति निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां नैशं तमः अपेदुहासते अपैव गच्छति ओहाङ् गतौ लेट्यडागमः सिद्धहुलमिति सिप् ॥ ३ ॥

३. रात्रिं ने आकर उषा को, अपनी भगिनी के समान, परिग्रहण किया । उन्होंने अन्धकार को दूर किया ।

सानोअद्ययस्यावयंनितेयामन्नविक्षमहि ।

वृक्षेनवसतिवयः ॥ ४ ॥

सा । नः । अद्य । यस्या । वयम् । नि । ते । यामन् ।

अविक्षमहि । वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥ ४ ॥

अद्यास्मिन्काले नोस्माकं सारात्रिदेवता प्रसीदतु यस्याः रात्रेः यामन् यामनि प्राप्तौ सत्यां वयं न्यविक्षमहि निविशामहे सुखेन गृहे आस्महे । विशोर्लिङि नेर्विशङ्क्यात्मनेपदं छा न्दसः शपोलुक् । तत्रदृष्टान्तः—वयः पक्षिणः वृक्षेन यथा वृक्षे नीडाश्रये वसतिं रात्रौ निवासं कुर्वन्ति तथानिवसाम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जैसे चिड़ियां पेड़ पर रहती हैं, वैसे ही जिनके आने पर हम सोये थे, वे रात्रिदेवी हमारे लिए शुभंकारी हों ।

अथ पंचमी—

निग्रामासोअविक्षतनिपद्वन्तोनिपक्षिणः ।

निश्येनासश्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पद्वन्तः । नि ।

पक्षिणः । नि । श्येनासः । चित् । अर्थिनः ॥ ५ ॥

ग्रामासः ग्रामाः अत्र ग्रामशब्दोजनसमूहे वर्तते यथा ग्रामः आगतइति सर्वे जनान्यवि-
क्षत तस्यां रात्रावागतायां निविशन्ते शेरते निपूर्वाद्विशतेः छान्दसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदं शलङ्
गुपभादनितः कसः कसस्याचीति अकारलोपः तथा पद्वन्तः पादयुक्ताः गवाश्वादयश्च निविशन्ते
तथा पक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशन्ते अर्थिनः अर्तेरर्थोगमनं शीघ्रगमनयुक्ताः श्येनासश्चित्
श्येनापि तस्यां रात्र्यां निविशन्ते एषारात्रिः सर्वाणि भूतजातानि अहनि संचारेण श्रांतानि
स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. सब गाँव निस्तब्ध हैं; पादचारी, पक्षी और शीघ्रगामी श्येन
आदि निस्तब्ध होकर सो गये हैं।

यावयावृक्यं वृकं यवयस्तेनमूर्म्ये ।

अथानः सुतरां भव ॥ ६ ॥

यवयं । वृक्यम् । वृकम् । यवयं । स्तेनम् । ऊर्म्ये ।

अथ । नः । सुतरां । भव ॥ ६ ॥

हेऊर्म्ये रात्रिनामैतत् रात्रे वृक्यं वृकस्य स्त्रियं वृकंचास्मान् हिंसन्तं यवय अस्मत्तः पृथ
छुरु अस्मान्वाधितुं यथा नप्राप्नोति तथास्तेनं तत्स्करंच यवय अस्मत्तोवियोजय अथानन्तरं
नोस्माकं सुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी भव ॥ ६ ॥

६. हे रात्रि, वृक और वृकी को हमसे अलग कर दो। चोर को
दूर ले जाओ। हमारे लिए तुम विशेष रीति से शुभकरी होओ।

उपमापेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित ।

उषः ऋणेव यातय ॥ ७ ॥

उपं । मा । पेपिशत् । तमः । कृष्णम् । विऽअक्तम् ।

अस्थित । उषः । ऋणाऽइव । यातय ॥ ७ ॥

पेपिशत् भृशं पिशत् सर्ववस्तुष्वाम्लिष्टं तमोन्धकारं कृष्णं कृष्णवर्णं व्यक्तं विशेषेण
स्वभासा सर्वस्यांजकं स्पष्टरूपं वा ईदृशं नैशंतमः मामुपास्थित उपागच्छत् संगतकरणे आत्म-
नेपदं । हेउषः उषोदेवते त्वं ऋणेव ऋणानीव तत्तमोयातय अपगमय स्तोतृणामृणानि यथा
धनप्रदानेनापकरोषि तथातमोप्यपसारयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. कृष्णवर्ण का अन्धकार दिखाई दे रहा है। मेरे पास तक सब
ढक गया है। उषादेवी जैसे मेरे ऋण का परिशोध कर ऋण को हटा
देती हों, वैसे ही अन्धकार को नष्ट करो।

अथाष्टमी—

उप॒ते॒गा॒इ॒वा॒करं॑वृ॒णी॒ष्वदु॑हित॒र्दिवः॑ ।

रा॒त्रि॒स्तोमं॑न॒जि॒ग्युषे॑ ॥ ८ ॥ १४ ॥

उप॑ । ते । गाःइ॒व । आ । अ॒कर॒म् । वृ॒णी॒ष्व । दु॒हितः॑ । दि॒वः ।

रा॒त्रिं । स्तोमं॑म् । न । जि॒ग्युषे॑ ॥ ८ ॥ १४ ॥

हेरात्रि रात्रिदेवते ते त्वां गाइव पयसोदोग्धीर्धेनूरिव उपेत्य आकरं स्तुतिभिरभिमुखी करोमि करोतेश्छान्दसे लुङि कृष्टरुहिभ्यइति चुरङादेशः दिवोदुहितः द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये परमपिच्छन्दसीति परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं त्वत्प्रसादाजिग्युषे शत्रून् जिग्युषोमम स्तोमंन स्तोत्रमिव हविरपि वृणीष्व त्वं भजस्व जयतेर्लिटः कसुः सचलिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ॥ ८ ॥

८. आकाश की कन्या रात्रि, तुम जाती हो । गाय के समान तुम्हें यह स्तोत्र में अर्पित करता हूँ । ग्रहण करो ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

ममाग्रेइति नवर्चं षोडशं सूक्तं आंगिसस्य विहव्यस्यार्चं वैश्वदेवं अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनुक्रम्यतेहि—ममाग्नेनवविहव्योवैश्वदेवं जगत्यन्तमिति । संसवे निमित्तभूते वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतच्छंस्यं । सूत्रितंच—ममाग्नेवर्चइति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैतेष्वेवनिविदोदध्यादिति । समावर्तने अनेन सूक्तेन सिष्णासुना प्रत्यूचं समिदाधातव्या । सूत्रितंच—ममाग्नेवर्चइति प्रत्यूचं समिधोभ्यादध्यादिति ।

तत्र प्रथमा—

ममा॒ग्ने॒वर्चो॑वि॒ह॒वे॒ष्वस्तु॒व॒यं॒त्वेन्धा॑नास्त॒न्वंपु॑षेम ।

म॒स्य॑न॒मन्ता॑प्र॒दिश॒श्चत॑स्त्र॒स्त्वया॑ध्य॒क्षेण॒पृ॒त॒नाज॑येम ॥ १ ॥

मम॑ । अ॒ग्ने । वर्चः॑ । वि॒ह॒वे॒षु । अ॒स्तु । व॒यम् । त्वा॒ ।

इ॒न्धा॑नाः । त॒न्वम् । पु॒षे॒म् । म॒स्यम् । न॒मन्ता॑म् । प्र॒दिशः॑ ।

चत॑स्त्रः । त्वया॑ । अधि॒क्षेण॑ । पृ॒त॒नाः । ज॒ये॒म् ॥ १ ॥

हेअग्ने विविधमाहूयन्ते येषु शूराइति विहवाः संग्रामाः यद्वा विविधं यागार्थं देवाआ-
हूयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ह्यःसंप्रसारणंचन्यभ्युपविष्वित्यधिकरणे अप्रसंप्रसारणंचथाथा-
दिनोत्तरपदान्नोदात्तत्वं संग्रामेषु यज्ञेषु वा वर्चः दीप्तिः त्वदनुग्रहात् ममास्तु भवतु वयंच त्वा-
त्वां इंधानाः समिद्धिः दीपयन्तः तन्वं तव शरीरं पुषेम हंविर्भिर्वर्धयेम इन्धेः शानचि श्रसो-
रहोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच् आद्युदात्तत्वे प्राप्ते विभाषावेपिबन्धानयोरित्युदात्तत्वं । त-
न्वं पुषेम पुषेर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् । अपिच मह्यं मदर्थं इयिचेत्यस्मदआद्युदात्तत्वं चतस्रः
प्रदिशः प्रकृष्टादिशः तद्वासिनोजनाइत्यर्थः नमन्तां स्वतएव प्रह्वीभवन्तु नमतेः कर्मकर्तारि
लोढि नदुहल्लुनमामिति यक्प्रतिषेधः त्वया अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेनअध्यक्षेण ईश्वरेण
सता पृतनाः शत्रुसेनाः जयेम अभिभवेम ॥ १ ॥

१. अग्नि, युद्ध के समय मेरे तेज का उदय हो । तुम्हें प्रज्वलित
करके हम अपनी देह की पुष्टि करते हैं । मेरे पास चारों दिशाएँ अवन्त
हों । तुम्हें स्वामी पाकर हम शत्रुओं को जीतें ।

ममदेवाविहवेसन्तुसर्वेइन्द्रवन्तोमरुतोविष्णुरग्निः ।

ममान्तरिक्षमुरुलोकमस्तुमह्यंवातःपवतांकामेअस्मिन् ॥ २ ॥

मम । देवाः । विहवे । सन्तु । सर्वे । इन्द्रवन्तः । मरुतः ।

विष्णुः । अग्निः । मम । अन्तरिक्षम् । उरुलोकम् । अस्तु ।

मह्यम् । वातः । पवताम् । कामे । अस्मिन् ॥ २ ॥

सर्वे देवाविहवे संग्रामे यज्ञेवा मम सन्तु ममैव साधकाभवन्तु केपुनस्ते इन्द्रवन्तः इ-
न्द्रेण युक्तामरुतः विष्णुरग्निश्च तथा अन्तरिक्षं मम उरुलोकं विस्तीर्णप्रकाशकमस्तु लोक-
दर्शने भावेधञ् लोकआलोकः प्रकाशः उरुलोकोयस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अ-
पिचास्मिन्कामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति वातः वायुः पवतां अनुगुणं प्रवातु पूष्प-
वने भौवादिकः ऊडिदिमित्यादिना इदमः सप्तम्याउदात्तत्वं ॥ २ ॥

२. इन्द्रादि देवता, मरुद्गण, विष्णु और अग्नि, युद्ध के समय, मेरे
पक्ष में रहें । आकाश के समान विस्तीर्ण भुवन मेरे पक्ष में हों । मेरी
कामना पर वायु, मेरे अनुकूल होकर, मुझे पवित्र करें ।

अथ तृतीया—

मयिदेवाद्रविणमायजन्तामय्याशीरस्तुमयिदेवहूतिः ।

दैव्याहोतारोवनुषन्तपूर्वेरिष्टास्यामतन्वांसुवीराः ॥ ३ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आशीः ।
अस्तु । मयि । देवहूतिः । दैव्याः । होतारः । वनुषन्त । पूर्वे ।
अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुवीराः ॥ ३ ॥

देवाः सर्वे द्रविणं धनं मयि स्तोतरि आयजन्तां गमयन्तु मह्यं ददत्वित्यर्थः तथा आशीराशंसनीयं यज्ञफलं च मय्येवास्तु देवहूतिः देवानामाह्वानं अस्मिन्निति देवहूतिर्यज्ञः सच मय्यस्तु अपिच देवानामिमेदैव्याः देवाद्यजन्नाविति यज् तादृशाहोतारः साधुहोमनिष्पादकामदीयाऋत्विजः पूर्वे अन्यदीयेभ्यऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः सन्तोवनुषन्त देवान्संभजन्तां वनतेच्छान्दसे लङि व्यत्ययो बहुलमिति त्रयोविकरणाः उपत्ययः सिप्शपौच अङभावश्छान्दसः । वयंच तन्वा शरीरेण अरिष्टाः अर्हिसिताः सुवीराः सुपुत्राश्च स्याम भवेमवीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ ३ ॥

३. मेरे यज्ञ में सन्तुष्ट होकर देवता लोग मुझे धन दें । मैं आशीर्वाद प्राप्त करूँ । देवाह्वान करूँ । प्राचीन समय में जिन्होंने देवों के लिए होम किया है, वे अनुकूल हों । मेरा शरीर निरुपद्रव हो । सन्तान उत्पन्न हों ।

मय्ययजन्तुममयानिहव्याकूतिःसत्यामनसोमेअस्तु ।
एनोमानिगांकतमच्चनाहंविश्वेदेवासोअधिवोचतानः ॥ ४ ॥

मय्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आशूकूतिः ।
सत्या । मनसः । मे । अस्तु । एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् ।
चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

मह्यं मदर्थं यजन्तु ऋत्विजोदेवान्हविर्भिर्यजन्तु यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मह्यं मदीयाऋत्विजइत्यर्थः । मम स्वभूतानि हव्यानि यानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्हविर्भिरित्यर्थः तथा मेमनसआकूतिः संकल्पनं अभीष्टस्य प्रार्थनं सत्या यथार्थास्तु । अपिच अहं कतमच्चन किमपि एनः पापं मानिगां मानियतं निरुद्धतरंवा गच्छेयं पापं माकार्षं इत्यर्थः । एतेर्माङ्गिलुङि इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेति सिचोलुक् अपिच हेविश्वे सर्वे देवासोदेवाः यूयं नोस्माकं अधिवोचत विवादिषु पक्षपातेन ब्रूत वक्तेर्लोङि व्यत्येन आट् वचउमित्युपागमः ॥ ४ ॥

४. मेरी यज्ञ-सामग्री, मेरे लिए, देवों को अर्पित हो । मेरा मनोरथ सिद्ध हो । मैं किसी पाप में लिप्त न होऊँ । निखिल देवता हमें यह आशीर्वाद करें ।

अथ पंचमी—

देवीः षड्वीरुरुनः कृणोत विश्वे देवास इह वीरयध्वम् ।

माहास्महि प्रजया मात नूभिर्मारिधाम द्विषते सोमराजन् ॥ ५ ॥ १५ ॥

देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः ।

इह । वीरयध्वम् । मा । हास्महि । प्रजया । मा । तनूभिः ।

मा । रधाम् । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेषट् उर्वीः षट्संख्याका उर्व्यः एताश्चान्यत्रात्रायन्ते—षण्णोर्वीरंहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी-
चाहश्च रात्रिश्चापश्रौषधयश्चेति । ईदृश्यो हे देवीर्देव्यः जसि वा छन्दसीति पूर्णसवर्णदीर्घः नामंत्रिते
समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यस्याविद्यमानत्वनिषेधेन षड्वीरित्यनयोरामंत्रितयोः पदा-
त्परत्वादाष्टमिकमामंत्रितानुदात्तत्वं तायूयं उरुविस्तीर्णं धनं नोस्माकं कृणोत कुरुत कृविहिं-
साकरणयोः धिन्विकृण्वोरचेत्युप्रत्ययः तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तबादेशः हे विश्वे सर्वे देवा-
सो देवा यूयं च इहास्मिन्धने प्राप्तव्ये विषये वीरयध्वं विक्रामयत तथा वयं तद्धनं लभेमहि
तथा वीर्यवन्तो यूयं प्रयच्छध्वमित्यर्थः । वीर विक्रान्तौ अपिच प्रजया पुत्रादिरूपया माहा-
स्महि वयं मापरित्यजेमहि माच तनूभिः शरीरैः त्यजेमहि । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः
शरीराणिच मापरित्याक्षुरित्यर्थः । ओहाक् त्यागे अस्मात्कर्मणि लुङि चिण्वद्भावाभावे रू-
पमेतत् तथा हेराजन् राजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हे सोम द्विषते अप्रीतिं कुर्वते द्विषे द्विषेः
शतरि आदादित्वाच्छपोलुक् शतरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वं षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी
द्विषतः शत्रोर्मारिधाम मावशं प्रामुयाम तथात्वं कुर्वित्यर्थः । रध्यतिर्विशगमनइति यास्कः । यद्वा
द्विषते शत्रवे तदर्थं मारिधाम परिपक्वाहननार्हमाभूम रधर्हिंसासंराध्योः संराद्धिः पाकइति त-
द्धृतिः माङ्गिलुङि पुषादित्वात् चुरङादेशः ॥ ५ ॥

५. छः देवियां (द्यौ, पृथिवी, दिन, रात्रि, जल और ओषधि) हमारी
श्री-वृद्धि करें । देवो, यहाँ वीरत्व करो । हमारी सन्तति और शरीर का
अमंगल न हो । राजा सोम, शत्रु के पास हम विनष्ट न हों ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथ षष्ठी—

अग्नेमयुं प्रतिनुदन्परेषामदब्धोगोपाः परिपाहि नस्त्वम् ।

प्रत्यञ्चोयन्तु निगुतः पुनस्तेभ्यैषांचित्तं प्रबुधां विनैशत् ॥ ६ ॥

अग्ने । मन्युम् । प्रतिऽनुदन् । परेषाम् । अदब्धः । गोपाः ।
परि । पाहि । नः । त्वम् । प्रत्यञ्चः । यन्तु । निऽगुतः । पुनरिति ।
ते । अमा । एषाम् । चित्तम् । प्रऽबुधाम् । वि । नेशत् ॥ ६ ॥

हेअग्ने परेषां शत्रूणां मन्युं क्रोधं प्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् अदब्धः केना-
प्यहिंसितः गोपाः गोपायिता गुपूरक्षणे इत्यस्मादायप्रत्ययान्तात्किपि वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि-
लोपे रूपमेतत् ईदृशस्त्वं नोस्मान् परिपाहि परितः सर्वतोरक्ष । ते शत्रवः प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चन्तः
प्रतिनिवर्तमानाः निगुतः गुड् अव्यक्ते शब्दे अस्मात्किपि तुक् भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं
नितरां कुर्वन्तः पुनर्यन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु । अपिच प्रबुधां प्रबुध्यमानानां एतेषां
शत्रूणां चित्तं ज्ञानसाधनं मनः अमासह युगपदेव विनेशत् विनश्यतु प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं
णशअदर्शने अस्माच्छान्दसोलुङ् पुषादित्वात् च्चैरडादेशः नशिमन्योरलिट्चेत्वं वक्तव्य-
मित्यकारस्यैत्वं ॥ ६ ॥

६. अग्नि, शत्रुओं का क्रोध विफल करके रक्षक बनो और दुर्द्धवं
होकर हमारी सब प्रकार से रक्षा करो । शत्रु लोग व्यर्थ-मनोरथ होकर
लौट जायें । यदि शत्रु बुद्धिमान् भी हों, तो भी उनकी बुद्धि लुप्त हो जाय ।

धा॒ताधा॒तृणां॑भुव॑नस्य॒यस्पति॑र्दे॒वंत्रा॒तार॑मभिमा॒तिषा॒हम् ।
इ॒मंय॒ज्ञम॒श्विनो॒भाबृ॒हस्पति॑र्दे॒वाःपा॒न्तुय॒जमान॑न्य॒र्थात् ॥ ७ ॥

धा॒ता । धा॒तृणाम् । भुव॑नस्य । यः । पतिः । दे॒वम् । त्रा॒तार॑म् ।
अ॒भिमा॒तिऽस॒हम् । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒श्विना॑ । उ॒भा ।
बृ॒हस्पतिः॑ । दे॒वाः । पा॒न्तु । य॒जमान॑म् । निऽअ॒र्थात् ॥ ७ ॥

धातृणां स्रष्टृणामपि धाता स्रष्टा भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्येन्द्रः सवितावा पतिः
पालयितावं देवनशीलं त्रातारं सर्वेभ्योभयेभ्यः पालयितारं अभिमातिषाहं अभिमातीनां श-
त्रूणां षोढारं अभिभवितारं एवंगुणविशिष्टं इन्द्रं सवितारं वास्तौमीतिशेषः । षडभिभवे छ-
न्दसि सहइति विप्रत्ययः छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वं उभा उभौ अश्विनौ बृहस्पतिश्च एतत्प्र-
मुखाः सर्वे देवा इमं यज्ञं अनुष्ठीयमानं यजमानं च न्यर्थात् निरुद्धादर्थत्वात् पापादयद्वा अर्थस्य
प्रयोजनस्याभावोन्यर्थं तस्मात्पान्तु रक्षन्तु सफलं कुर्वन्त्वित्यर्थः नेरनिधानइत्युत्तरपदान्तो-
दात्तत्वं ॥ ७ ॥

७. जो सृष्टि-कर्त्ताओं के भी सृष्टि-कर्त्ता हैं, जो भुवन के अधीश्वर
हैं, जो रक्षक और शत्रु-विजेता हैं । उनकी मैं स्तुति करता हूँ । अश्वि-
द्वय, बृहस्पति तथा अन्यान्य देवता इस यज्ञ की रक्षा करें । यजमान की
क्रिया निरर्थक न हो ।

अथाष्टमो-

उरुव्यचानोमहिषः शर्मयंसदस्मिन्हवे पुरुहूतः पुरुक्षुः ।
सनः प्रजायै हर्यश्वमृळयेन्द्रमानोरीरिषो मापरादाः ॥ ८ ॥

उरुव्यचाः । नः । महिषः शर्म । यंसत् । अस्मिन् । हवे ।
पुरुहूतः । पुरुक्षुः । सः । नः । प्रजायै । हरिः अश्व । मृळय ।
इन्द्र । मा । नः । रिषः । मा । परा । दाः ॥ ८ ॥

उरुव्यचाः विस्तरणव्यापनः महिषः महान्पूज्योवा पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः पुरुक्षुः
बहुनिवासः क्षियतेर्मितद्वादिष्यउपसंख्यानं इति दुप्रत्ययः यद्वा पुरुभिर्बहुभिः शब्दमानः स्तूय
यमानः पूर्ववत् दुप्रत्ययः औणादिके कर्मणि क्तिपिवा अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः ईदृ
शइन्द्रः अस्मिन्हवे यज्ञे हूयन्ते अस्मिन्हवीषीति हवोयज्ञः जुहोतेरधिकरणे अप् यद्वा अ-
स्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वाने भावेनुपसर्गस्येति हूयतेरप् संप्रसारणं च नोस्मभ्यं शर्म सुखं यं-
सत् यच्छतु ददात्वित्यर्थः यमेलेट्यडागमः सिद्धहुलमिति सिप् हेहर्यश्व हरी अश्वौ यस्य
तादृश हे इन्द्र सत्वं नोस्माकं प्रजायै द्वितीयार्थे चतुर्थी प्रजां पुत्रपौत्रादिकां मृळय सुखय
नोस्मान् मारीरिषोमार्हिंसीः माचपरादाः परादानं परित्यागः मापरित्याक्षीरित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. जो अतीव विस्तृत तेज के अधिकारी हैं, जो महान् हैं, जो सबसे
पहले बुलाये जाते हैं और जो विविध स्थानों में रहते हैं, वे ही इन्द्र
इस यज्ञ में हमें सुखी करें । हरित-वर्ण अश्व के स्वामी इन्द्र, हमें सुखी
करो, सन्तान से युक्त करो । हमारा अनिष्ट नहीं करना, हमसे प्रतिकूल
महीं होना ।

अथ नवमी-

येनः सपत्ना अपतेभवन्तिवन्द्राग्निभ्यामवबाधामहेतान् ।
वसवोरुद्रा आदित्या उपरिस्पृशं मोघं चेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥ १६ ॥

ये । नः । सपत्नाः । अप । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निभ्याम् । अव ।
बाधामहे । तान् । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिस्पृशम् ।
मा । उपम् । चेत्तारम् । अधिराजम् । अक्रन् ॥ ९ ॥ १६ ॥

नोस्माकं ये सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगताभवन्तु स्वस्थानादपगताः प्रच्युताः भवन्तु
तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यां अनुगृहीतावयं अवबाधामहे नि-
कृष्टतरं विनाशयामः । अपिच वसवोरुद्राः आदित्याश्च मा मां उपरिस्पृशं उन्नतपदसंस्पृष्टारं

सर्वेभ्यः श्रेष्ठं अकन् कुर्वन्तु तथाउग्रमुदूर्णबलं चेतारं चेतिवारं छान्दसइडभावः सर्वस्य ज्ञा-
तारं अधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु करोतेऽछान्दसे लुङि मंत्रेषसेत्यादिना चैर्लुक् ॥ ९ ॥

९. जो हमारे शत्रु हैं, वे दूर हों। इन्द्र और अग्नि की सहायता से
हम उन्हें जीते। वसुगण, रुद्रगण और आदित्यगण मुझे सर्व-श्रेष्ठ, दुर्द्धव,
बुद्धिमान् और अधिराज करें।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

॥ इतिदशमे मंडले दशमोनुवाकः ॥ १० ॥

एकादशेनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि तत्रनासदासीति सप्तमं प्रथमं सूक्तं
त्रैष्टुभं परमेष्ठीनाम प्रजापतिकर्षिः वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वा-
त् तेषां कर्ता परमात्मा देवता । तथाचानुक्रान्तं—नासत्सप्तप्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं त्विति।
गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

नासंदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नोव्योमापरोयत् ।

किमावरीवः कुहकस्य शर्मन् अम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न । असत् । आसीत् । नो इति । सत् । आसीत् । तदानीम् ।

न । आसीत् । रजः । नो इति । विश्वोम । परः । यत् ।

किम् । आ । अवरीवरिति । कुह । कस्य । शर्मन् । अम्भः ।

किम् । आसीत् । गहनम् । गभीरम् ॥ १ ॥

तपसस्तन्महिनाजायतैकमित्यादिना अग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते अधुना ततः प्रागवस्था
निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते तदानीं प्रलयदशायां अवस्थितं यदस्य जग-
तोमूलकारणं तन्नासत् शशविषाणवन्निरुपाख्यं नासीत् नहि तादृशात् कारणादस्य संतोजग-
तउत्पत्तिः संभवति । तथा नोसत् नैव सत् आत्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत् यद्यपि
सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि संभवति
कुतस्तयोस्तादात्म्यमित्युभयविलक्षणनिर्वाच्यमेवासोदित्यर्थः । ननु नोसदिति पारमार्थिकसत्त्व-
स्य निषेधः तर्ह्यात्मनोप्यनिर्वाच्यत्वप्रसंगः अथोच्यते न आनीद्वान्वसिति तस्य सत्त्वममेववक्ष्यते

परिशेषान्मायायाएवात्र सत्त्वं निषिध्यते इति एवमपि तदानीमिति विशेषणार्थक्यं व्यवहारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात् । अथ व्यावहारिकसत्त्वस्य तदापिव्यावहारिकसत्ता पृथिव्यादीनां भावानां तदापि विद्यमानत्वात् कथं नोसदिति निषेधः । तत्राह—नासीद्गजइत्यादि लोकार्जास्त्युच्यन्त इति यास्कः । अत्रच सामान्यापेक्षया एकवचनं व्योम्नोवक्ष्यमाणत्वात् तस्याधस्तनाः पातालदयः पृथिव्यन्तानासन् इत्यर्थः तथा व्योमान्तरिक्षं तदपि नो नैवासीत् परइति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते परशब्दाच्छान्दसस्तासेरर्थे असिप्रत्ययः परः व्योम्नः परस्तादुपरि देशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्मांडरूपेण निषिद्धं भवति । अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि विद्यदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति—किमावरीवरिति । किमावरीणीयं तत्त्वं आवरकभूतजातं आवरीवः अत्यन्तमावृणुयात् आवार्याभावात्तदावरकमपि नासीदित्यर्थः वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत् । यद्वा किमिति प्रथमैव किं तत्त्वमावरकमावृणुयात् आवार्याभावात् आव्रियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः । आवृण्वत् तत्त्वं कुह कुत्र देशे अवस्थायावृणोति आधारभूतस्तादृशोदेशोपि नासीदित्यर्थः । किंशब्दात्सप्तम्यर्थे ह्यप्रत्ययः कुतिहोरिति प्रकृतेः कु आदेशः कस्यशर्मन् कस्य वा भोक्तुः जीवस्य शर्मणि सुखे सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणेन निमित्तभूते सति तदावरकं तत्त्वमावृणुयात् जीवानामुपभोगार्थाहिसृष्टिः तस्यां हि सत्यां ब्रह्मांडस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारोजीवाः उपाधिविलयात् प्रविलीनाइति कस्यकश्चिदपि भोक्तान संभवति इत्यावरणस्य निमित्तत्वाभावादपि तन्न घटतइत्यर्थः । एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपञ्चोपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति । किंशब्दादुत्तरस्य ऊसः सावेकाचइति प्राप्तस्योदात्तत्वंस्य नगोश्वन्त्सावर्णेति प्रतिषेधः । सुपांसुलुगिति शर्मणः सप्तम्यालुक् । यद्यपि सावरणस्य ब्रह्मांडस्य निषेधेन तदन्तर्गतं अप्सत्त्वमपि निराकृतं तथाप्यापोवाइदमग्रे सलिलमासीत् इत्यादिश्रुत्या कश्चिदपांसद्भावमाशङ्केत तं प्रत्याचष्टे अंभःकिमासीदिति । गहनं दुःप्रवेशं गभीरं दुरवस्थानं अत्यगाधं ईदृशमंभः किमासीत्तदपि नैवासीदित्यर्थः । श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया ॥ १ ॥

१. उस समय वा प्रलय दशा में असत् (सियार की सींग की समान जिसका अस्तित्व नहीं है) नहीं था । जो सत् (जीवात्मा आदि) है, वह भी नहीं था । पृथिवी भी नहीं थी और आकाश तथा आकाश में विद्यमान सातों भुवन भी नहीं थे । आवरण (ब्रह्माण्ड) भी कहाँ था ? किसका कहाँ स्थान था ? क्या दुर्गम और गंभीर जल उस समय था ?

नमृत्युरासीदमृतं न तर्हि नरात्र्या अहं आसीत्प्रकेतः ।

आनीदवा तं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्नपरः किंच नास' ॥ २ ॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । रात्र्याः ।
 अह्नः । आसीत् । प्रक्षेपः । आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् ।
 एकम् । तस्मात् । ह । अन्यत् । न । परः । किम् । च । आस ॥ १॥

ननुक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यतइत्यतआह—नमृत्युरा-
 सीदिति । ननु यदि सनासीत् तर्हि तदभावकृतं अमृतं अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानामपि
 स्यात् तत्राह अमृतं न तर्हीति । तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये । अयं भावः—सर्वेषां प्राणिनां प-
 रिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावात् निष्प्रयोजनमिदं जगत् इ-
 ति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते तथैव समृत्युः सर्वं जगत्संहरतइति । किमनेन मृ-
 त्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिप्रेत्य कठैरान्नायते—यस्यब्र-
 ह्मचक्षत्रं चोभेभवत् ओदनंमृत्युर्यस्योपसेचनं कइत्थावेदयन्नसइति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकर-
 णभूतः कालोविद्यतइत्यतआह नरात्र्याइति रात्र्याअह्नश्च प्रकेतः प्रज्ञानं नासीत् तद्धे-
 तुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात् एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मकोमासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः
 सर्वः कालः प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नोसदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः
 उपचारादिति ब्रूमः यथेदानीन्तननिषेधस्य कालोवच्छेदकः तथा मायापि तदवच्छेदहेतु-
 रिति अवच्छेदकत्वसाम्येन अकालेपि कालवाची प्रत्ययः । यदवादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्त्व
 मग्रे वक्ष्यतइति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति । तत्सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्त्वमानीत् प्राणितवत्
 नन्वेवं प्राणनकर्तुः जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्त्वं स्यात्तत्त्व विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्म-
 णः अप्राणोह्यमनाः शुद्धइति तस्य प्राणसंबन्धाभावात् । तत्राह अवातमिति अयमाशयः आ-
 नीदित्यत्र धात्वर्थः क्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबन्धइति त्रयोर्थाः प्रतीयन्ते तत्र समु-
 दायोन विधीयते यथाग्नयेष्ठाकपालइति । येन ब्रह्मणः सत्त्वं न स्यात् । किंतर्हि अनेन कर्तृ-
 त्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणोगुणोविधीयते दध्नाजुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन
 तत्र गुणविधानं तत्राप्यनेनकर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ताविधीयते तन्निषेधानुपपत्तिप्रसं-
 गात् अतोनेनकर्तृत्वेनेदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्मैव भूतकालसत्तावि-
 धीयतइति न कश्चिदोषइति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणः मायया सह संबन्धासंभवात् संख्या-
 भिमता स्वतंत्रा सद्रूपा सत्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतइति किंनोसदिति निषेधः
 तत्राह—स्वधयेति । स्वस्मिन् धीयते ध्रियते आश्रित्यवर्ततइति स्वधा माया तथा तद्ब्रह्म एक

अविभागापन्नमासीद् सहयुक्तेप्रधानइति तृतीया सहशब्दयोगाभावेपि सहार्थयोगे भवति वृद्धोयूनेति निपातनात् लिङ्गात् अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातन्त्र्यं निवार्यते यद्यप्यसंगस्य ब्रह्मणः तथा सह संबन्धेन संभवति तथापि तस्मिन्नाविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य एतेन सद्रूपत्वमपितस्याः प्रत्याख्यातं । ननु यदि मायाब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्या अनिर्वाच्यत्वाद्वल्लणोपि तत्प्रसंगइति कथं तस्य सत्त्वमुक्तमानीदवातमिति ब्रह्मणो वास्तत्त्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसंगइति कथं नोसदासीति सत्त्वप्रतिषेधः । मैवं अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्त्वंच प्रतिपादितं ननु दृग्दृश्याविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातस्वधयेति तौचेदंगीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यन्नासीद्रजइत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति तस्माद्ध तस्मात्स्वरूपं पूर्वोक्तान्मायासहिताब्रह्मणः अन्यत्किंचन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगन्नास न बभूव छन्दस्युभयथेति लिटः सार्धात्तुक्त्वादस्तेर्भूभावाभावः ननु तदानीमन्यस्य सत्त्वनिषेधेन शङ्क्यः असत्त्वेचाप्रसक्तत्वाच्च निषेधोपयोगइत्यतआह परइति परः परस्तात्सृष्टेः ऊर्ध्वं वर्तमानं इदं जगत् तदानीं न बभूवेत्यर्थः अन्यथा उक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधेन स्यादिति भावः ॥ २ ॥

२. उस समय मृत्यु नहीं थी, अमरता भी नहीं थी, रात और दिन का भेद भी नहीं था । वायु-शून्य और आत्मावलम्बन से इवात्त-प्रइवास-युक्त केवल एक ब्रह्म थे । उनके अतिरिक्त और कुछ नहीं था ।

अथ तृतीया—

तम॑आसीत्तम॑सागूह्म॑मग्रै॑प्रके॑तंस॒लिलं॑सर्व॑माइ॒दम् ।

तु॒च्छये॑ना॒भ्वापि॑हितं॒यदासी॑त्तप॑सस्तन्म॑हिनाजा॒यतै॑कम् ॥ ३ ॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूह्मम् । अग्रैः । अप्रऽकेतम् । सलिलम् ।

सर्वम् । आः । इइम् । तुच्छयेन । आभुः । अपिऽहितम् । यत् ।

आसीत् । तपसः । तत् । महिना । अजायत । एकम् ॥ ३ ॥

ननुक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेषइति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यंभावात् अथैतद्विषयपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपितद्विद्यतइत्युच्यते कथं तस्य जन्म अतआह-तमसागूह्ममग्रइति । अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जग

तमसा गूढं यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान्मायापर-
संज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तमइत्युच्यते तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भव-
ति आच्छादकात्तस्मात् तमसो नामरूपाभ्यां यदाविभवेन तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते एतेन कारणा-
वस्थायामसदेवकार्यभूतपद्यतइत्यसद्वादिनोऽस्त्वाकार्यवादिनोऽप्येवमन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु का-
रणे तमसितज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत्कथं नासीद्भजइत्यादि निषेधः । तत्राह—तमआसीदि-
ति तमोभावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनां यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीत् अतोनि-
षिध्यतइत्यर्थः नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तुं आचार्यत्वात् जगत्कर्म कथं तयोः कर्मकर्त्रो-
स्तादात्म्यं तत्राह अप्रकृतमिति । अप्रकृतं अप्रज्ञायमानं । अयमर्थः यद्यपि जगतः तमसश्च कर्म-
कर्तृभावोऽप्यौक्तिको विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं
न ज्ञायतइति तादात्म्यवर्णनं । अतएव मनुना स्मर्यते—आसीदित्तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।
अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतइति । कुतोवा न प्रज्ञायते तत्राह—सलिलं सलगतौ औणा-
दिकः इलच् इदं दृश्यमानं सर्वं जगत्सलिलं कारणेन संगतं अविभागापन्नं आः आसीत्
अस्तेर्लाङि तिपि बहुलं छन्दसीति इडभावे हलङ्छान्न्यइति तिलोपे तिप्यनस्तेरिति पर्यु-
दासादकाराभावः यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमं सलिलमिव यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नी-
रन्दुर्विज्ञानं तथा तमसा अविभागापन्नं जगत् न शक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्र-
रूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः तथा तमोपि क्षी-
रवद्वलवदित्येवोच्यते तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेपि नोद्भवसंभवइत्यत आह तुच्छे-
नेति । आसमन्ताद्भवतीत्याभु तुच्छेन छान्दसोयकारोपजनः तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदस
द्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादितमासीत् दधातेः कर्मणि निष्ठा दधातेर्हिः
गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एकं एकीभूतं कारणेन तमसा अविभागापन्नं प्राप्तमपि
तत्कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य महिना माहात्म्येनाजायत उत्पन्नं । तपसः स्रष्टव्य-
पर्यालोचनरूपत्वं चान्यत्राप्नोत्यते—यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपइति ॥ ३ ॥

३. सृष्टि के प्रथम अन्धकार (वा माया-रूपी अज्ञान) से अन्धकार
(वा जगत्कारण) ढका हुआ था । सभी अज्ञात और सब जलमय (वा
अविभक्त) था । अविद्यमान वस्तु के द्वारा वह सर्वव्यापी आच्छन्न था ।
तपस्या के प्रभाव से वही एक तत्त्व उत्पन्न हुआ ।

अथ चतुर्थी—

कामस्तदग्रेसमं वर्तताधि मनसोरेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसंति निरविन्दन्द्दिप्रतीप्या कवयो मनीषा ॥ ४ ॥

कामः । तत् । अयं । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः ।
 प्रथमम् । यत् । आसीत् । सतः । बन्धुम् । असति । निः ।
 अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽइष्यं । कवयः । मनीषा ॥ ४ ॥

ननुकरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनमित्यत आ-
 ह कामस्तदग्रइति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि का-
 मः समवर्तत सम्यगजायत सिसृक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वस्य सिसृक्षावा किंहेतुकेत्यत आह
 मनसइति । मनसः अन्तःकरणस्थ संबन्धिवासनाशेषेण मायायां विलीनेन्तःकरणे समवेतं
 सामान्यापेक्षमेकवचनं सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः एतेनात्मनोगुणाधारत्वं प्रत्या-
 ख्यातं । तादृशं रेतः भाविनः प्रपंचस्य बीजभूतं प्रथममतीतेकल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं
 कर्म यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवत् भूषणु वर्धिष्णवजायत परिपक्वं सत्
 फलोन्मुखमासीदित्यर्थः तत् ततोहेतोः फलप्रदस्यसर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्यपरमेश्वरस्यमनसि
 सिसृक्षाजायतइत्यर्थः । तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत्सृजति । त-
 थाचाज्जायते—सोकामयत् बहुःस्यांप्रजायेयेति सतपोत्पद्यत सतपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत य-
 दिदं किंचेति । श्रुतिरात्मना इत्थमवगमितेर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति सतइति ।
 ततः सत्त्वेनेदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतो बन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनु-
 ष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रान्तदर्शनाः अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञायोगिनः हृदि हृदये निरुद्ध-
 या मनीषा मनीषया बुद्ध्या सुपांसुलुगिति तृतीयायालुक् प्रतीष्य विचार्य अन्येषामपीति
 सांहितिकोदीर्घः असति सद्विलक्षणे अव्याकृते कारणे निरविन्दन् निःकृष्यालभन्तु विविच्या-
 जानन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. सर्व-प्रथम परमात्मा के मन में काम (सृष्टि की इच्छा) उत्पन्न
 हुआ । उससे सर्व-प्रथम बीज (उत्पत्तिकारण) निकला । बुद्धिमानों ने,
 बुद्धि के द्वारा, अपने अन्तःकरण में विचार करके अविद्यमान वस्तु से
 विद्यमान वस्तु का उत्पत्ति-स्थान निरूपित किया ।

अथ पञ्चमी—

तिरश्चीनोवितंतोरश्मिरेषामधःस्विदासीऽदुपरिस्विदासी ३त् ।
 रेतोधा आसन्महिमान आसन्त्स्वा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् ॥ ५ ॥
 तिरश्चीनः । विस्तृतः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसी ३त् ।
 उपरि । स्वित् । आसी ३त् । रेतः ३धाः । आसन् । महिमानः ।
 आसन् । स्वाधा । अवस्तात् । प्रयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैध्यं प्रतिपाद्य-
ते येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रइति कामः मनसोरेतः प्रथमं यदासीत्
इति यत्कर्म एषामविद्याकामकर्माणां वियदादिभूतजातानि सृजतां रश्मिः रश्मिसदृशः यथा
सूर्यरश्मिरुदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत्सर्वं जगद्भ्रामोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्य-
वर्गो विततो विस्तृत आसीत् स्विदासीदिति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते विचार्यमाणानामिति श्रुतः
तत्रोदात्तइत्यनुवृत्तेः सचोदात्तः स्विदिति वितर्के सकार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनः तिर्यगव-
स्थितो मध्ये स्थित आसीत् किंवा अधः अधस्तादासीत् आहोस्विद् उपरि उपरिष्ठात्किमासी-
त्। उपरिस्विदासीदिति च इत्यनुदात्तः श्रुतः। आत्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निरि-
त्यादिक्रया पञ्चमीश्रुत्या तत उद्गातारं ततो होतारमिति वद क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रका-
शवत् सर्गस्य शीघ्रज्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वात् एतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति
विचार्यते एवं नाम शीघ्रं सर्वतोदिक्षु सर्गो निष्पन्न इत्यर्थः। एतदेव विभजते सृष्टेषु कार्येषु मध्ये
केचिद्भावेनोदात्तः रेतसो जीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारः भोक्तारश्च जीवा आसन् अन्ये
भावामहिमानः स्वार्थिक इमनि च महान्तो वियदादयो भोग्या आसन् एवं माया सहितः परमेश्वरः
सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः अयमेवार्थ-
स्तैत्तिरीयके—तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यारभ्य प्रतिपाद्यते। तत्र च भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा
अन्ननामैतत् भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरः निरुष्ट आसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात्
परः उत्कृष्ट आसीत् भोग्यप्रपञ्चं भोक्तृप्रपञ्चस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः। विभाषा परावराभ्या-
मिति प्रथमार्थे अस्तातिः अस्तातिचेत्यवरशब्दस्य अवादेशः अवस्तादिति संहितायां ईषा अ-
क्षादित्वात्प्रकृतिभावः ॥ ५ ॥

५. बीज-धारक पुरुष (भोक्ता) उत्पन्न हुए। महिमायें (भोग्य)
उत्पन्न हुई। उन (भोक्ताओं) का कार्य-कलाप दोनों पादवों (नीचे और
ऊपर) विस्तृत हुआ। नीचे स्वधा (अन्न) रहा और ऊपर प्रयति
(भोक्ता) अवस्थित हुआ।

अथ षष्ठी—

को अ॒द्धा वे॒द॒क॒ इ॒ह प्र॒वो॒च॒त् कु॒त आ॒जा॒ता कु॒त इ॒यं वि॒सृ॒ष्टिः ।
अ॒र्वाग्दे॒वा अ॒स्य वि॒सर्ज॑ने॒नाथा॒ को वे॒द॒य॒त आ॒ब॒भू॒व ॥ ६ ॥

कः । अ॒द्धा । वे॒द । कः । इ॒ह । प्र । वो॒च॒त् । कु॒तः । आ॒जा॒ता ।
कु॒तः । इ॒यम् । वि॒सृ॒ष्टिः । अ॒र्वाक् । दे॒वाः । अ॒स्य । वि॒सर्ज॑नेन ।
अथ । कः । वे॒द । य॒तः । आ॒ब॒भू॒व ॥ ६ ॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता एतावद्वाइदं अन्नंचैवान्नादश्च सोमएवा
 नमग्निस्नादइतिवत् अथेदानीं सा सृष्टिः दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह कोअद्धेति ।
 कः पुरुषः अद्धा पारमार्थ्येन वेदजानाति कोवा इहास्मिन्लोके प्रवोचत् प्रब्रूयात् इयं दृश्यमा
 नाविसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारासृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकार
 णात् कुतः कस्माच्च निमित्तकारणादाज्जाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता एतदुभयं सम्यक् कोवे
 द कोवा विस्तरेण वक्तुंशक्नुयादित्यर्थः । ननुदेवाअजानन्तः सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यंति वक्तुं च शक्नुव
 न्तीत्यतआह—अर्वागिति देवाश्चास्य जगतोविसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यद्भौ-
 तिकं सर्जनंसृष्टिः तेनअर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः भूतसृष्टेः पश्चाज्जाताइत्यर्थः तथाविधास्ते
 कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः अजानन्तोवा कथं प्रब्रूयुः उक्तं दुर्ज्ञानत्वं निगमय
 ति-अथ एवं सति देवाअपि न जानन्ति किल तद्व्यतिरिक्तः कोनाम मनुष्यादिवेदं तत् जगत्का-
 रणं जानाति यतः कारणात्कृत्स्नं जगदाबभूव अजायत ॥ ६ ॥

६. प्रकृत तत्त्व को कौन जानता है ? कौन उसका वर्णन करे ? यह
 सृष्टि किस उपादान कारण से हुई ? किस निमित्त कारण से ये विविध
 सृष्टियां हुई ? देवता लोग इन सृष्टियों के अनन्तर उत्पन्न हुए हैं । कहा
 से सृष्टि हुई, यह कौन जानता है ?

अथ सप्तमी—

इयंविस्सृष्टिर्यतआबभूवयदिवाद्दधेयदिवान् ।

योअस्याध्वक्षःपरमेव्योमन्त्सोअद्भवेद्यदिवानवेदं ॥ ७ ॥ १७ ॥

इयम् । विस्सृष्टिः । यतः । आबभूव । यदि । वा । दधे ।

यदि । वा । न । यः । अस्य । अध्वक्षः । परमे । विओमन् ।

सः । अद्भ । वेद । यदि । वा । न । वेदं ॥ ७ ॥ १७ ॥

उक्तप्रकारेण यथाइदं जगत्सर्जनदुर्विज्ञानं एवं सृष्टं जगत् तदुर्ध्वरमपीत्याह इयमिति । यतः
 उपादानभूतात्परमात्मनः इयं विस्सृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः आब
 भूव आजाता सोपि किल यदिवा दधे धारयति यदिवा न धारयति एवं च कोनामान्योधर्तुं
 शक्नुयात् यदि धारयेत् ईश्वरएव धारयेत् नान्यइत्यर्थः एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादने
 न प्रलणउपादानकारणत्वमुक्तं भवति । तथाच पारमार्थसूत्रं—प्रकृतिश्चपतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि
 ति । यद्वा अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टिदुर्ज्ञानत्वमेव द्रढयतिकोवेदेत्यनुवर्तते इयं विविधा सृष्टिर्यत-
 आबभूव आसमन्तादजायतेति कोवेद् न कोपि नास्त्येव जगतो जन्म कदाचिदनोदृशं जगदिति
 बहवोभ्रान्ताः भ्रवन्त्यपि यतः जनिकर्तुः प्रकृतिरित्युपादानसंज्ञायां पंचम्यास्तसिल्ल यस्मात्परमात्म-

न उपादानभूतादावभूतं तं परमात्मानं कोवेद न कोपि प्रकृतितः परमाणुभ्यो वा जगज्जन्मेति हि बहवो भ्रान्ताः । तथा स एवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोपि सन् यदि वा दधे विदधे इदं जगत्ससर्ज यदि वा न ससर्ज । असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा । स एव विदधे तं कोवेद अजानन्तोपि बहवो जडात्प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत्स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्नाः विदधतो विधानमजानन्तोपि स एवोपादानभूत इत्यपि कोवेद न कोपि उपादानादन्यः तटस्थ एवेश्वरो विदध इति हि बहवः प्रतिपन्नाः देवा अपि यं न जानन्ति तद्वाचीनानां एषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः । यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधना तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्त इत्याशङ्क्य तत्सद्भावे ईश्वरः वेदं प्रमाणयति यो अस्येति अस्य भूतभौतिकतात्मकस्य जगतो योध्यक्ष ईश्वरः परमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमनि आकाशे आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे यद्वा अवतेस्तर्पणार्थादन्येभ्योपि दृश्यन्त इति मनिन् नेद्विशिष्टतीतीदृशप्रतिषेधः ज्वरत्वेरेत्यादिना वकारोपधयोरुद्ध सप्तम्यालुक् नङ्सिबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधः व्योमनि विशेषेण तृप्तेनिरतिशयानन्दस्वरूप इत्यर्थः । यद्वा अवतिर्गत्यर्थः । व्योमनि विशेषेण गन्तव्ये देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । अथवा अवतिर्ज्ञानार्थः व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः । श्रूयते हि—स नत्कुमारनारदयोः संवादे—स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । स्वेमहिम्नोति । ईदृशो यः परमेश्वरः सोऽंग अंगेति प्रसिद्धौ सोऽपि नाम वेद जानाति यदि वा न वेद न जानाति कोनामान्यो जानीयात् सर्वज्ञ ईश्वर एव तां सृष्टिं जानीयात् नान्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. ये नाना सृष्टियां कहां से हुई, किसने सृष्टियां कीं और किसने नहीं कीं—यह सब वे ही जानें, जो इनके स्वामी परम धाम में रहते हैं। हो सकता है कि, वे भी यह सब नहीं जानते हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

यो यज्ञ इति सप्तर्चद्वितीयं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञाख्यस्यार्षे आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतोऽर्थः सैव देवता तत्कर्ता प्रजापतिरेव देवता । तथा चानुक्रान्तं—यो यज्ञो यज्ञः प्राजापत्यो जगत्यायेति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुमिस्तत्तत्कशतं देवकर्मसिरायतः ।
इमे वयन्ति पितरो य आयुः प्रव्यापव्येत्यासते तते ॥ १ ॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तन्तुः । ततः । एकदशतम् ।
 देवः । कर्मभिः । आदृतः । इमे । वयन्ति । पितरः । ये ।
 आयुः । प्र । वय । अप । वय । इति । आसते । तते ॥ १ ॥

तन्तुभिस्तनितृभिः विस्तारयितृभिः वियदादिभूतैर्यः सर्गात्मको यज्ञः विश्वतः सर्वतस्त-
 तोविस्तृतः तथा एकशतं एकं च शतं च एकशतं संख्येति पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं एकोत्तरश-
 तमित्यर्थः ब्रह्मा येषु शतसंख्येष्व्वात्मीयसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्रशतसंख्या जीवता
 तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते यथा शतायुर्वैपुरुषः शतवीर्यं आत्मैकशतइति अ-
 त्यन्तसंयोगे द्वितीया ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यन्तं देवकर्मभिर्देवानुद्दिश्य भोक्तृभिः कृतैः
 कर्मभिरायतः दीर्घीभूतः तावत्कालावस्थायी एवमायामविस्तारवान् । पितरः पालकाः प्रजा-
 पतेः प्राणभूताः विश्वसृजो देवाः वयन्ति निर्मिमते ये देवाः आयुः स्रष्टव्यं सर्वं जगत्
 स्ववयनेन व्यापुः अपिच प्रवयापवयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपंचस्य
 सर्जनं अपवानं नाम अप्रकृष्टस्य निरुष्टस्याचेतनस्य भोग्यप्रपंचस्य सर्जनं वेज्जतन्तुसन्ताने
 समुच्चयेन्यतरस्यामिति लोट् तस्य हि स्वावित्यनुवृत्तेर्हि रादेशः शब्दगुणायादेशाः अतो हेरिति
 लुक् प्रवयापवयेति वयन्तः प्रवाणमपवानं च कुर्वन्त इत्यर्थः एवंभूताः सन्तः ते विश्वसृजः तते
 विस्तृते सत्यलोके आसते प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते यद्वा ज्योतिष्टोमादियज्ञ एवं रूपकत्वेन
 पटात्मना वर्ण्यते यो यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः तन्तुभिः तन्तुस्थानीयैः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादिसंस्था-
 भेदैः सप्तभिश्छन्दोभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततो विस्तृतः तथा एकशतं तृतीयार्थे प्रथमा एकाधिके-
 नाग्निचयनेन युक्तैः देवकर्मभिः गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः एकाहादिसत्रात्मकैर्वा
 आयतो दीर्घीभूतः एवमायतो विस्तारवान् यज्ञात्मको यं पटः प्रजापतिना सृष्टः तं पटं पितरोऽस्माकं
 पितृभूताः इमे अंगिरसः वयन्ति तस्य पटस्य प्राचीनतन्तुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्रवय त्वं
 कुरु अपवय तिरश्चीनतन्तुस्थानीयानि यजुंषि त्वं कुरु एवं परस्परं नियुंजाना आसते नियुंज
 न्ति । एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

१. चारों ओर सूत्र-विस्तार के द्वारा यज्ञरूप वस्त्र बुना जाता है ।
 देवों के लिए बहुसंख्यक अनुष्ठानों के द्वारा इसका विस्तार किया गया
 है । यज्ञ में जो पितर लोग आये हैं, वे बुन रहे हैं । “लम्बा बुनो, चौड़ा
 बुनो” कहते हुए वे वस्त्र-वयन का कार्य करते हैं ।

सैषा द्वितीया—

पुमोऽनंतनुत उत्कृणत्ति पुमान्वितं ज्ञे अधिना के अस्मिन् ।
 इमे मयूखा उपसेदु रू सद्ः सामानि च कृस्तं स राण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । ए॒न॒म् । त॒नु॒ते । उ॒त् । कृ॒ण॒न्ति । पु॒मा॒न् । वि॒ । त॒न्ने ।
अ॒धि । ना॒के । अ॒स्मिन् । इ॒मे । म॒यू॒खाः । उ॒प॒ । से॒दुः । ऊँ॒ इति॑ ।
स॒दः । सा॒मा॒नि । च॒क्रुः । त॒स॒रा॒णि । ओ॒त॒वे ॥ २ ॥

पुमान् पुरुषः आदिपुरुषः प्रजापतिः एनं यज्ञं तनुते विस्तारयति सृष्टवानित्यर्थः । तथा-
च ब्राह्मणं—सप्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजते'ति । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञंसृष्टमनुब्र-
ह्मक्षत्रे असृज्येतामिति च । स एव पुमान् सृष्टं यज्ञं उक्कणत्ति उद्देष्टयति कृती वेष्टने रौधादि-
कः स एव पुमान् प्रजापतिः अस्मिन् भूलोके नाके अकं दुःखं नास्त्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गो-
लोकः नभ्राण्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः तत्र च वितन्ने इमं यज्ञं विस्तारयति अधिः
सप्तम्यर्थानुवादी तनोतेर्लिटि तनिपत्योच्छन्दसीत्युपधालोपः तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनं
मयूखाः रश्मिभूताः तस्य प्रजापतेः प्राणात्मका इमे विश्वसृजो देवाः सदा सदनं देवयजनं
स्थानं उपसेदुः विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुं उपसीदन्ति उपसद्य च
सामानि रथन्तरादीन्योतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं तसराणि तिर्यक्सराणि तिरश्ची-
नसूत्राणि चक्रुः ॥ २ ॥

२. एक दस्त्र को लम्बा करते हैं और दूसरे चौड़ाई के लिए उसे
पसार रहे हैं । यह स्वर्ग तक विस्तारित हो रहा है । ये सब तेजःपुञ्ज
देवता यज्ञ-गृह में बैठे हैं । इस कार्य में साममन्त्रों का ताना-बाना बनाया
जाता है ।

अथ तृतीया—

का॒सी॒त्प्र॒मा॒त्प्र॒ति॒मा॒किं॒नि॒दान॒मा॒ज्यं॒कि॒मा॒सी॒त्परि॒धिः॒क॒आ॒सी॒त् ।
छ॒न्दः॒कि॒मा॒सी॒त्प्र॒उ॒गं॒कि॒मु॒क्थं॒यद्दे॒वा॒दे॒वम॒य॒जन्त॒वि॒श्वे ॥ ३ ॥
का । आ॒सी॒त् । प्र॒मा॒ । प्र॒ति॒मा॒ । कि॒म् । नि॒दान॒म् । आ॒ज्य॒म् ।
कि॒म् । आ॒सी॒त् । परि॒धिः । कः । आ॒सी॒त् । छ॒न्दः । कि॒म् । आ॒सी॒त् ।
प्र॒उ॒गम् । कि॒म् । उ॒क्थ॒म् । यत् । दे॒वाः । दे॒वम् । अ॒य॒जन्त॒ । वि॒श्वे ॥ ३ ॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य सृष्टारो विश्वसृजो देवाः विश्वसर्ज-
नाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन् तस्मिन्समये जगदन्तःपातिनोयागोपकरणभूताः पदा-
र्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते यद्यदा विश्वे सर्वे साध्या देवाः देवंप्रजापतिं अयजन्त

तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणं इयत्ता का कथंभूतासीत् तथा प्रतिमा हविःप्रतियोगित्वेन मीयते निर्मीयते इति प्रतिमा देवता सा वा तस्य यज्ञस्य कासीत् तथा निदानमादिकारणं यागे अप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किमासीत् तथा आज्यं घृतं एतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत् तथा परिधिः परितोधीयन्तइति त्रयः परिधयोबाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्याः परिपूर्वाद्दधातेः उपसर्गेघोःकिरिति किप्रत्ययः सामान्यापेक्षमेकवचनं परिधयः के आसन्नित्यर्थः तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छन्दः किमासीत् तथा प्रउगमुक्तं उपलक्षणमेतत् आज्यप्रउगादीनि उक्तानि शस्त्राणि वा कान्यासन् एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणां उत्तरं हृत्वेनाह ॥ ३ ॥

३. जिस समय देवों ने प्रजापति-यज्ञ किया, उस समय यज्ञ की सीमा क्या थी ? देव-मूर्ति क्या थी ? संकल्प क्या था ? घृत क्या था ? यज्ञ की (पलाश आदि की) तीन परिधियाँ (माप) क्या थीं ? छन्द और उक्त क्या थे ?

अग्नेर्गायत्र्यभवत्सद्युग्वोष्णिह्यासवितासंबभूव ।

अनुष्टुभासोमोऽक्थैर्महस्वानृहस्पतेर्बृहतीवाचमावत् ॥ ४ ॥

अग्नेः । गायत्री । अभवत् । सद्युग्वो । उष्णिह्या । सविता ।

सम् । बभूव । अनुष्टुभा । सोमः । उक्थैः । महस्वान् ।

बृहस्पतेः । बृहती । वाचम् । आवत् ॥ ४ ॥

सहयुगवा सहयुकाग्नेः सहायभूता गायत्री अभवत् यष्टव्यात्मजापतेः मुखादजायत देवतासु मध्येभिः छन्दःसु गायत्री च उभावपि अजायेतामित्यर्थः । तथाच तैत्तिरीयकं—प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति समुखतस्त्रिवृतनिरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीछन्दइति । उष्णिह्या उष्णिक्छन्दसा सह सविता देवः संबभूव तस्मात्प्रजापतेः जज्ञे टापंचापिहलन्तानामिति वचनात् उष्णिहशब्दात् टाप तथा महस्वान् तेजस्वी सोमः उक्थैः स्तुतशस्त्रैः अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत तथा बृहस्पतेः देवस्य वाचं वाक्यं बृहती-छन्दः आवत् अरक्षत् अगच्छत् वा बृहत्यासार्धं बृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्जज्ञइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. गायत्री छन्द अग्नि का सहायक हुआ और उष्णिक् सविता देव का । सोम अनुष्टुप् छन्द के और तेजस्वी सूर्य उक्त छन्द के साथ मिले । बृहती छन्द ने बृहस्पति-वाक्य का आश्रय किया ।

विराणिमन्त्रावरुणयोरभिश्चरिन्द्रस्यत्रिष्टुबिहभागोअहः ।

विश्वान्देवाअगत्याविवेशतेनत्राकृमृक्षयोमनुष्याः ॥ ५ ॥

वि॒राट् । मि॒त्रावरु॑णयोः । अ॒भि॒ऽश्रीः । इन्द्र॑स्य । त्रि॒ऽस्तुप् ।
 इ॒ह । भा॒गः । अ॒ह्नः । वि॒श्वान् । दे॒वान् । जग॑ती । आ ।
 वि॒वेश॒ । तेन॑ । चा॒कृ॒प्रे । ऋष॑यः । म॒नु॒ष्याः ॥ ५ ॥

अपिच मित्रावरुणयोर्देवयोः विराट्छन्दः अभिऽश्रीः अभिश्रिता आश्रिता आसीत्
 विराजा सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः । इहास्मिन्यज्ञे अह्नः सव-
 नत्रयरूपस्य भागोमध्यंदिनसवनारख्योऽशः त्रिष्टुप्छन्दश्च इन्द्रस्य अभिश्रयणीयावास्तां तावि-
 न्द्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः । तथाचतैत्तिरीयकं—उरसोबाहुभ्यांपञ्चदशंनिरमिमीत
 तमिन्द्रोदेवतान्वसृज्यत तत्रत्रिष्टुप्छन्दोबृहत्सामेति । तथाविश्वान् सर्वादेवान् जगतीछन्दः आ-
 विवेश प्रविष्टवती विश्वेदेवाजगती च प्रजापतेरजायन्तेत्यर्थः । तथाच तैत्तिरीयकं—
 तंविश्वेदेवादेवताअन्वसृज्यन्त जगतीछन्दोवैरूपंसामेति । उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत्
 छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातं । आज्यं किमासीत् परिधिः
 कआसीत् इत्यनयोरुत्तरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यं । तत्रह्येवमान्नायते—देवायज्ञमतन्वत वसन्तो-
 अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः । सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः इति । अयमर्थः—
 सर्वरसोत्पादकोवसन्तः तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् आज्यदध्यादिभीर-
 सैः सार्धं तादृशोवसन्तोजायतेत्यर्थः । सर्वरसानां शोषको ग्रीष्मऋतुः इध्म आसीत् शुष्कैः
 काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोजायतेत्यर्थः । पच्यमानव्रीहियुक्तः शरदृतुः तस्य यज्ञस्य हविरासी-
 त् सप्तच्छदांसि त्रिः सप्त एकविंशतिधा भूत्वा अष्टादशसमिधः त्रयः परिधयश्चासन् ।
 कासीत्प्रमाप्रतिमार्किनिदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं पूर्वं विश्वसृजोऽमृताः शतं व-
 र्षसहस्राणि दोक्षिताः सत्रमासतेति एतेनैव विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्तेति च तैत्तिरीयके समा-
 न्नायते । अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणं विश्वस्य जगतः स-
 र्जनमादिकारणं प्रवर्तकं फलमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यदा विश्वसृजो देवाः देवं प्रजाप-
 तिं विश्वसृजामयनाख्येन यागेनायजन् तदा उक्ताः सर्वायागोपकरणाः प्रजापतेः स-
 काशादजायन्तेति । यतोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्तच्छदांसि जातानि अ-
 तोद्देतोः तेषां छन्दसां अग्न्यादयो देवता इति । छन्दोविचितौ सूत्रितंच—अग्निः सविता सो-
 मो बृहस्पतिर्मित्रावरुणा विन्द्रो विश्वेदेवा देवता इति । एवं प्राजापत्यो यज्ञोनुष्ठितः तेन यज्ञेन ऋ-
 षयो मनुष्याश्च चाकृप्रे चकृपिरे कृषाः सृष्टा आसन् रूपेः कर्षणि लिटि इरयोरिति रे-

आदेशः कूपेरोलइति लृत्वं तुजादित्वादभ्यासदीर्घः तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजन्-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

५. विराट् छन्द मित्र और वरुण के आश्रित हुआ । इन्द्र और विंश
के सोम के भाग में त्रिष्टुप् पड़ा । जगती छन्द ने अन्य देवों का आश्रय
किया । इस प्रकार ऋषियों और मनुष्यों ने यज्ञ किया ।

चाकृप्रेतेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरौ नः पुराणे ।

पश्यन्मन्ये मनसा चक्षसा तान्य इमं यज्ञमयजन्त पूर्वे ॥ ६ ॥

चाकृप्रे । तेन । ऋषयः । मनुष्याः । यज्ञे । जाते । पितरः ।

नः । पुराणे । पश्यन् । मन्ये । मनसा । चक्षसा । तान् । ये ।

इमम् । यज्ञम् । अयजन्त । पूर्वे ॥ ६ ॥

पुराणे चिरन्तने तस्मिन्यज्ञे जाते विश्वसृङ्गिः देवैः सम्यगनुष्ठिते सति तेन यज्ञेन ऋष
यो मनुष्या नोस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाश्च चाकृप्रे अकल्प्यन्त असृज्यन्त इममीदृशं यज्ञं ये पूर्वे
साध्या देवाः प्रजापतेः प्राणभूताः अयजन्त अन्वतिष्ठन् तान् देवान् प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान्
चक्षसा दर्शनहेतुना मनसा पश्यन् जानन् मन्ये तानेव विश्वसृङ्गन् देवान् स्तौमि मन्यति रचं
तिकर्मा ॥ ६ ॥

६. प्राचीन समय में, यज्ञ उत्पन्न होने पर, हमारे पूर्व पुरुष ऋषियों
और मनुष्यों ने उक्त नियम के अनुसार अनुष्ठान सम्पन्न किया । जिन्होंने
प्राचीन समय में यज्ञानुष्ठान किया था, उन्हें, मुझे जान पड़ता है कि,
मैं मनश्चक्षु से देख रहा हूँ ।

सहस्तौमाः सह छन्दस आवृतः सह प्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ।

पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ७ ॥ १८ ॥

सहस्तौमाः । सह छन्दसः । आवृतः । सह प्रमाः । ऋषयः ।

सप्त । दैव्याः । पूर्वेषाम् । पन्थाम् । अनुदृश्य । धीराः ।

अनु आलेभिरे । रथ्यः । न । रश्मीन् ॥ ७ ॥ १८ ॥

स्तौमैः त्रिवृत्यं च दशादिभिः सह वर्तमानाः सहस्तौमाः सह छन्दसः गायत्र्यादिभिः छन्दोभिः
सह वर्तमानाः आवृत्य आवर्तमानाः सह प्रमाः प्रमितिः प्रमा यज्ञस्थेयत्तापरिज्ञानं तेन सह वर्तमा
नाः दैव्याः देवस्य प्रजापतेः संबन्धिनः यद्वा देवानां मह्य्यानां संबन्धिनः ऋषयोद्गृह्यारः स

प्रसंख्याकाः शीर्षण्याः यद्वा मरीचिप्रमुखाः सप्तकषयः होत्रादयः सप्तवषट्कर्तारोवा एवंविधाएते पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां अङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा पंथां पंथानं अनुष्ठानमार्गं अनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा धीराः धीमन्तः सन्तः अन्वालेभिरे अनुक्रमेणारब्धवन्तः यागानुष्ठाने प्रवृत्ता इत्यर्थः रथ्योन यथा रथिनः रथेन युक्ताः रथस्य नेतारः सूताः रथीन् रथे अश्वनियोजनार्था न प्रग्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभन्ते अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं प्रवर्तयन्ति एवमेतेपि अनुष्ठानमार्गं श्रुतितोवगम्य सम्यगन्वतिष्ठन् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. सात दिव्य ऋषियों ने स्तोत्रों और छन्दों का संग्रह करके पुनः-
पुनः अनुष्ठान किया और यज्ञ का परिमाण स्थिर किया । जैसे सारथि घोड़े का लगाम हाथ से पकड़ते हैं, वैसे ही विद्वान् ऋषियों ने पूर्व पुरुषों की प्रथा के प्रति दृष्टि रखकर यज्ञानुष्ठान किया ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अपप्राचइति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तैरार्षं चतुर्थी अनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः चतुर्थीपञ्चम्यौ अश्विदेवत्ये शिष्टाऐन्द्र्यः तथाचानुक्रान्तं—अपप्राचः सुकीर्तिः काक्षीवतोमध्येनुष्टुप् चोत्तराचाश्विन्याविति । षष्ठेहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः उक्थशस्त्रे एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—सुकीर्तिब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिंचपंक्तिशंसमिति । चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य अपप्राचइत्येषा आरंभणीया कद्वत्प्रगाथानन्तरं शंसनीया । सूत्रितंच—कद्वन्तः प्रगाथाअपप्राचइन्द्रविश्वौअमित्रानिति । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहस्सु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्रे आरंभणीया । सूत्रितंच—आरंभणीयाः पर्यासान् कद्वतोहरहः शस्यानीति होत्रकाद्वितीयादिष्वेवेति ।

अपप्राचइन्द्रविश्वौअमित्रानपापाचोअभिभूतेनुदस्व ।

अपोदीचोअपशूराधराचउरौयथातवशर्मन्मदैम ॥ १ ॥

अप । प्राचः । इन्द्र । विश्वान् । अमित्रान् । अप । अपाचः ।

अभिभूते । नुदस्व । अप । उदीचः । अप । शूर । अधराचः ।

उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदैम ॥ १ ॥

हे इन्द्र प्राचः प्रमुखमंचतः प्राग्देशे वर्तमानान् अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः प्रपूर्वादंचतेः ऋत्विगित्यादिना क्तिन् अनिदितामिति न लोपः शसि अचइत्यकारलो-

पे चाविति दीर्घत्वं अनिगन्तोचतौवप्रत्ययइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तादृशान् विश्वान् सर्वान् अमित्रान् शत्रूनपनुदस्व अस्मत्तोपगमय तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभवित-
रिन्द्र अपाचः अपमुखमंचतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान् शत्रूनपनुदस्व अपिच उदीचः
ऊर्ध्वं अंचतः उपरिवर्तमानान् उत्पूर्वादंचतेः पूर्ववत्किनि उदईदित्यंचतेरकारस्यईकारः पू-
र्ववत्स्वरः तथाविधानपि शत्रूनपनुदस्व तथा हे शूर शौर्यवन्निन्द्र अधराचः अधरदे-
शमधोभागमंचतश्च अधस्तनानपि शत्रूनपनुदस्व अधरशब्दोपपदादंचतेः शसि पूर्ववत्प्र-
क्रिया चाविति पूर्वपदान्तोदात्तः उरौ विस्तीर्णं तव संबन्धिनि त्वया दत्ते शर्मन् शर्मणि गृहे
सुखे वा यथा वयं मदेम निरुपद्रवाः सन्तोहृष्येम तथा त्वं सर्वत्रवर्तमानानस्मदीयान्
शत्रून्विनाशयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. शत्रु-विजेता इन्द्र, सामने और पीछे, उत्तर और दक्षिण जो
सब शत्रु हैं, उन्हें दूर करो । धीर, तुम्हारे पास विशिष्ट सुख की प्राप्ति
करके हम आनन्दित हों ।

कुविद्भयवमन्तोयवंचिद्यथादान्त्यनुपूर्ववियूय ।

इहेहैषांरुणुहिभोजनानियेवर्हिषोनमोऽष्टक्तिंनजग्मुः ॥ २ ॥

कुवित् । अङ्क । यवऽमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति ।

अनुऽपूर्वम् । विऽयूय । इहऽइह । एषाम् । रुणुहि । भोजनानि ।

ये । बर्हिषः । नमऽष्टक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

अंग हे इन्द्र यवमन्तः यवादिधान्ययुक्ताः कर्षकाः यवंचित् उपलक्षणमेतत् यवगोधूमादी
भू अनुपूर्वयोयोधान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य यथा कुविद्बहुलंदा
न्ति लुनन्ति दाप् लवने आदादिकः विपूर्वाद्यैतेत्यपि युषुवोर्दीर्घश्छन्दसीतिदीर्घः एवं इहेह
अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् एषां यजमानानां भोजनानि धननामैतत् भोगसाधनानि धना
नि रुणुहि कुरु यस्य यस्मिन्देशे यद्धनं अपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः उतश्चप्रत्ययाच्छन्द
सिवावचनमिति हेर्लुगभावः । एषामित्युक्तं केपुनरिमद्व्यतआह हे यजमानावर्हिषः यज्ञस्य
नमोऽष्टक्तिं नमसोहविलक्षणस्यान्वयस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनं अकरणं न जग्मुः
न प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च एषां रुणुहीत्यन्वयः ॥ २ ॥

२. जिनके खेत में यव (जौ) होता है, वे जैसे अलग-अलग करके
क्रमशः उसे, अनेक बार काटते हैं, वैसे ही हे इन्द्र, जो यज्ञ में “नमः”
नहीं करते अथवा जो पुण्यानुष्ठात से विरत हैं, उनकी भोजन-सामग्री
को अभी नष्ट कर दो ।

अथ तृतीयो-

न॒हि॒स्थूर्यृतु॒थाया॒तम॒स्ति॒नोत॒श्रवो॑विविदेसंग॒मेषु॑ ।

ग॒व्यन्त॒इन्द्रं॑स॒ख्याय॒विप्रा॑अ॒श्वान्तो॒वृष॑णंवा॒जय॑न्तः ॥ ३ ॥

न॒हि । स्थू॒रि । ऋ॒तु॒इ॒था । या॒तम् । अ॒स्ति । न । उ॒त । श्रवः॑ ।

वि॒वि॒दे । स॒म् । इ॒ग॒मेषु॑ । ग॒व्यन्तः । इन्द्रं॑ । स॒ख्याय॑ । वि॒प्राः ।

अ॒श्व॒इ॒यन्तः । वृ॒ष॑णम् । वा॒ज॒यन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरीत्युच्यते ऋतुथा ऋतौ यद्यस्मिन्काले प्राप्तव्यं तद्योग्यकाले स्थूर्यनः यातं तं देशं प्राप्तं न ह्यस्ति न हि भवति एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं गन्तव्यं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उतापिच संगमेषु संग्रामेषु श्रवोऽन् यशोवा न विविदे न लभते इन्द्रस्तूक्तविलक्षणः वृषणं वर्षितारं तमिन्द्रं गव्यन्तः गाइच्छन्तोविप्राः मेधाविनोवयं सख्याय सखिकर्मणे आह्वया मइतिशेषः । कथंभूताः अश्वान्तः अश्वानप्यात्मनइच्छन्तः वाजयन्तः अचकामाबलका माश्च ॥ ३ ॥

३. जिस शकट में एक ही चन्द्र है, वह कभी भी नियत स्थान पर नहीं छपस्थित हो सकता । युद्ध के समय उससे अन्न-लाभ नहीं हो सकता । जो लोग गौ, अश्व, अन्न आदि की इच्छा करते हैं वे बुद्धिमान् इन्द्र के सख्य के लिए लालायित रहते हैं ।

सौत्रामण्यां सुराग्रहाणां पुरोनुवाक्या युवमित्येषा । सूत्रितंच-युवंसुराममश्विनेति ग्रहाणांपुरोनुवाक्येति ।

सैषा चतुर्थी-

यु॒वंसु॒राम॑म॒श्विना॒नमु॑चा॒वासुरे॑सचा ।

वि॒पि॒पा॒नाशु॑भ॒स्पती॒इन्द्रं॑कर्म॒स्वाव॑तम् ॥ ४ ॥

यु॒वम् । सु॒राम॑म् अ॒श्विना॒ । नि॒मु॒चौ । आ॒सुरे॑ । स॒चा । वि॒पि॒पा॒ना ।

शु॒भः । प॒ती इति॑ । इन्द्रं॑ । कर्म॑इ॒सु । आ॒व॒तम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे शुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ सुरामं सुष्ठु रमणसाधनं इदं हविः विपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ युवं युवां सचासन्तौसंगवौ आसुरे असुरपुत्रे नमुचौ एतत्संज्ञे असुरे हन्तव्ये सति कर्मसु योषनकर्मसु इन्द्रमावतरक्षतं

विपिपाना पापाने इत्यस्मात् लिटः कानच् बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं शुभस्पती इति सुवामं-
त्रितइति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

४. कल्याण-मूर्ति अश्वद्वय, जिस समय नमुचि के साथ इन्द्र का युद्ध हुआ, उस समय तुम दोनों ने मिलकर और सुन्दर सोम का पान करके इन्द्र के कार्य में उनकी रक्षा की ।

पूर्वोक्तानामेव ग्रहाणां पुत्रमिवेति याज्या । सूत्रितंच—पुत्रमिवपितरावश्विनोभेति याज्येति ।

पुत्रमिवपितरावश्विनोभेन्द्रावथुःकाव्यैर्दंसनाभिः ।

यत्सुरामंव्यपिबःशचीभिःसरस्वतीत्वामघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रमइव । पितरौ । अश्विना । उभा । इन्द्र । आवथुः ।

काव्यैः । दंसनाभिः । यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः ।

सरस्वती । त्वा । मघवन् । अभिष्णक् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वां पितरौ मातापितरौ पुत्रमिव पितामात्रेति पितुः शेषः उभा उभावश्विनौ का-
व्यैः प्रशस्यैः दंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः आवथुः मध्यमोव्यत्ययेन आवतुः ररक्षतुः त्वंच सु-
रामं सुखेन रमणसाधनं हविः यद्यदा शचीभिः शक्तिभिः सार्धं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि
तदा हे मघवन् धनवन् इन्द्र सरस्वती देवी त्वा त्वां अभिष्णक् उपासेवत भिष्णक् उपसेवा-
यां कंद्वादिः छान्दसोयगभावः लङि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् हल्ङ्याबुभ्यइतिलोपः ॥ ५ ॥

५. अश्वद्वय, जैसे माता-पिता पुत्र की रक्षा करते हैं, वैसे ही तुम लोगों ने सुन्दर सोम का पान करके अपनी क्षमता और अद्भुत कार्यों के द्वारा इन्द्र की रक्षा की । इन्द्र, सरस्वतीदेवी तुम्हारे पास थीं ।

अथ षष्ठी—

इन्द्रःसुत्रामास्ववाँअवोभिःसुमृळीकोभंवतुविश्ववैदाः ।

बाधतांद्वेषोअभयंरुणोतुसुवीर्यस्यपतयःस्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सुत्रामा । स्ववान् । अवःभिः । सुमृळीकः । भवतु ।

विश्ववैदाः । बाधताम् । द्वेषः । अभयम् ।

रुणोतु । सुवीर्यस्य । पतयः स्याम ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

तस्यवयंसुमृतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम ।

ससुत्रामास्ववाँइन्द्रोअस्मेआराचिद्वेषःसनुतर्युयोतु ॥ ७ ॥ ११॥

तस्य । वयम् । सुहृत्तौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे ।
सौमनसे । स्याम् । सः । सुहृत्त्रामा । स्वह्वान् । इन्द्रः । अस्मे इति ।
आरात् । चित् । द्वेषः । सन्तुतः । युयोतु ॥ ७ ॥ १९ ॥

इमे त्रातारमिन्द्रमित्यस्मिन्वर्गे (ऋ. स. ४. ७. ३२) व्याख्याते ।

अक्षरार्थस्तु—सुहृन्नाता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रः रक्षणैः सुहृन्मुख्यिता भवतु
शत्रुंश्चहिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकं अतोवयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य स्वामिनोभवे-
मेति । सप्तम्यास्तु तस्य यज्ञार्हस्येन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीयेसौमनस्येच वयं विषयभूताभवेम
सुहृन्नाता धनवान्सइन्द्रः अस्मत्तोदूरदेशे द्वेष्टनन्तर्धानं योजयत्विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

६. और ७. इन्द्र उत्तम रक्षक, धनी और सर्वज्ञ हैं । वे रक्षा करके
सुखदाता हों । वे शत्रुओं को हटाकर अभय दें । हम उत्तम शक्ति के
अधिकारी हों । यज्ञ भागप्राप्ती इन्द्र के पास हम प्रसन्नता-पात्र हों । वे
हमारे प्रति भली भाँति सन्तुष्ट हों । वे उत्तम रक्षक और धनी हैं ।
इन्द्र हमारे पास के और दूर के शत्रु को दृष्टि-मार्ग से अलग करें ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

ईजानमितिसप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेधपुत्रस्य शकपूतस्यार्धं मित्रावरुणदेवताकं आद्यात्
लिङ्गोक्तद्युभूम्यश्विदेवताका न्यंकुसारिणी द्वितीयद्वादकत्र्यष्टकवती द्वितीयाष्टयौ प्रस्तारपं
की द्विद्वादशकत्र्यष्टकवत्यौ । सप्तमी महासतोबृहती त्र्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रोविराड्
पा एकादशिनस्त्रयोष्टकश्चेतिलक्षणलक्षिताः । तथाचानुक्रान्तं—ईजानं शकपूतोनामर्धेधोमैत्रावरुणं
न्यंकुसारिण्याद्यालिङ्गोक्तदेवतान्त्या महासतोबृहती उपाद्योपांत्ये प्रस्तारपंकी शेषाविराड्पा
इति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

ईजानमिद्यौर्गूर्तावसुरीजानंभूमिरभिप्रभूषणि ।
ईजानंदेवावश्विनावभिसुमैरवर्धताम् ॥ १ ॥

ईजानम् । इत् । द्यौः । गूर्तवसुः । ईजानम् । भूमिः ।
अभि । प्रभूषणि । ईजानम् । देवौ । अश्विनौ । अभि ।
सुमैः । अवर्धताम् ॥ १ ॥

गूर्तवसुः गूर्तमुद्यतं स्तोतृभ्यः दानाय हस्तेष्वृतं वसु धनं यस्याः सा तथोक्ता गूरी उद्यम-
ने निष्ठा श्वीदितो निष्ठाया मितीट्प्रतिषेधः न सत्तनिषत्तेत्यादिना निपातनान्निष्ठानत्वाभावः अन्ये-
षामपीति सांहितिको दीर्घः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ईदृशीद्यौः द्युलोकाभिमानीनी देवता
ईजानमिदं यज्ञैरिष्टवन्तमेव पुरुषं अभिवर्धयति यजेर्लिटः कानच् वचिस्वपीति संप्रसारणे
द्विवचनं तथा भूमिश्च प्रभूषणि प्रभवने यद्वा प्रकृष्टभूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति ईजानं
अभिवर्धयति अपिच देवौ दानादिगुणयुक्तौ अश्विनौ ईजानं इष्टवन्तं पुरुषं सुन्नैः धनैः
अभ्यवर्धतां अभिवर्धयतः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसोलङ् ॥ १ ॥

१. जो यज्ञ करता है, उसी के लिए आकाश (द्यौ) धन रखता है ।
पृथिवी भी उसे ही श्री-सम्पन्न करती है । यज्ञकर्त्ता को ही अश्विद्वय नाना
सुख-सामग्री देकर सन्तुष्ट करते हैं ।

तावां मित्रावरुणा धारयत्क्षिती सुषुम्नेषितृत्वतां यजामसि ।

युवोः क्रानाय सख्यै रभिष्याम रक्षसः ॥ २ ॥

ता । वाम् । मित्रावरुणा । धारयत्क्षिती इति धारयत्क्षिती ।

सुषुम्ना । इषितृत्वता । यजामसि । युवोः । क्रानाय ।

सख्यैः । अभि । स्याम । रक्षसः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ धारयत्क्षिती धियमाणभूमिकौ यद्वा क्षितिरिति मनुष्यनाम हवींषिधारय-
न्तः क्षितयो मनुष्याः ययोः स्वभूतास्तथाविधौ सुषुम्ना सुषुम्नौ सुधनौ सुमुखौ वा ता तौ वां युवां
इषितृत्वता इषितृत्वेन तृतीयैकवचने छान्दसस्तकारोपजनः यद्वा भावप्रत्ययान्तात्पुनरपि भाव-
प्रत्ययः विकरणद्वयवत् इषितृत्वत्वेन प्राप्तव्यत्वेन हेतौ तृतीया यतो युवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ
ततो हेतोः यजामसि हविर्भिर्यजामः इदं तोमसीति मसइकारागमः एवं च युवोः युवयोः सख्यैः
सखित्वैः सख्युर्यः क्रानाय कुर्वते यजमानाय करोते शानचि छान्दसो विकरणस्य लुक् ताद-
र्थ्ये चतुर्थी यजमानार्थं रक्षसः यज्ञस्य बाधकान् राक्षसान् अभिष्याम अभिभवेम उपसर्ग-
प्रादुर्ग्यामित्यस्तेः सकारस्य षत्वं ॥ २ ॥

२. मित्र और वरुण, तुम पृथिवी को धारण किये हुए हो । उत्तम
सुख-सामग्री के लिए हम तुम दोनों की पूजा करते हैं । यजमान के प्रति
तुम लोगों का जो सख्य-व्यवहार होता है, उसके प्रभाव से हम शत्रु-
जय करें ।

अथ तृतीया—

अधाचिन्नुयदिधिषामहेवामभिप्रियरेकणः पत्यमानाः ।

दद्वां वा यत्पुण्यतिरेकणः सम्वाग्ं नकिरस्यमघानि ॥ ३ ॥

अधं । चित् । नु । यत् । दिधिषामहे । वाम् । अग्नि । प्रियम् ।
रेक्णः । पत्यमानाः । दद्वान् । वा । यत् । पुष्यति । रेक्णः । सम् ।
ऊँ इति । आरन् । नकिः । अस्य । मघानि ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्यां युवयोरर्थं यद्यदा दिधिषामहे हवींषि धारयामः
यद्वा धिषशब्दे वां युवां स्तुमहे अधाचिद अनन्तरमेव नुक्षिप्रं प्रियमभीष्टं रेक्णः
धननमैतत् धनं अग्निपत्यमानाः अग्निपतन्तः अग्निप्रामुवन्तौ भवामः दद्वान् ददिवान्
ददातेर्लिटः कसुः छन्दस्युभयथेति वसोः सार्वधातुकत्वात् श्राफ्यस्तयोरातइत्याकार-
लोपः अतएवेडभावश्च संहितायां नकारस्य दीर्घादटिसमानपादइति रुत्वं आतोदिनि-
त्यमिति सानुनासिकआकारः वाशब्दश्चार्थे हवींषि दत्तवांश्च यद्योयजमानः रेक्णोधनं
पुष्यति वर्धयति अस्य दत्तवतोयजमानस्य मघानि धनानि नकिः समारन् नैवाप-
गच्छन्ति किन्तु तमेव सर्वदा भजन्ते समित्येतदपेत्येतस्यार्थे उइति पूरणः अर्तेश्छा-
न्दसेलुङि सर्तिशास्यर्तिभ्यश्चेति चुरडादेशः ऋदृशोङिगुणः ॥ ३ ॥

३. मित्र और वरुण, जिसी समय तुम्हारे लिए हम यज्ञ-सामग्री का
आयोजन करते हैं, उसी समय हम प्रिय धन के पास उपस्थित होते हैं ।
यज्ञ-दाता जो धन पाता है, उसपर कोई उपद्रव नहीं होता ।

अथ चतुर्थी—

असावन्योअसुरसूयतद्यौस्त्वंविश्वेषांवरुणासिराजा ।
मूर्धारथस्यचाकन्नैतावतैनसान्तकध्रुक् ॥ ४ ॥

असौ । अन्यः । असुर । सूयत । द्यौः । त्वम् । विश्वेषाम् ।
वरुण । असि । राजा । मूर्धा । रथस्य । चाकन् । न ।
एतावता । एनसा । अन्तकध्रुक् ॥ ४ ॥

हे असुर तमसः क्षेपक यद्वा असवः प्राणाः तान् ददाति मनुष्येभ्यः स्वोदये-
न प्रयच्छतीत्यसुरः ईदृश हे मित्र द्यौः द्युलोकः देवनशीलाअदितिर्वा अन्यः सुपां-
सुलुगिति द्वितीयायाः सुआदेशः वरुणापेक्षया अन्यं असौ अमुं नभसि दृश्यमानं त्वां
सूयत असूत षूङ् प्राणिप्रसवे छान्दसोडभावः हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्रा-
णिनां राजासि ईश्वरोभवसि तादृशयोर्युवयोः रथस्य मूर्धा शिरः चाकन् अस्मद्यज्ञं

कामयते यद्वा रथस्य रंहणशीलस्य यज्ञस्य मूर्धानं मूर्धैव प्रधानः सोमः चाकन् युवां
कामयते कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अस्माद्यङ्गुलुगन्ताच्छान्दसोलङ् यतएवमतः कारणात् अ-
न्तकध्रुक् अन्तकस्य सहनशीलस्य राक्षसादेः यमस्यैव वा द्रोग्धा दुह जिघांसायां स
त्सुद्विषेत्यादिना किप् वाद्रुहमुहण्णुहणिहामिति घत्वं भष्भावः । ईदृशः सयज्ञः एताव-
ता एनसा इत्यपरिमाणेनापि पापलेशेनापि न युज्यते ॥ ४ ॥

४. बली (असुर) मित्र, आकाश से उत्पन्न सूर्य तुम से भिन्न हैं ।
वरुण, तुम सबके राजा हो । तुम्हारे रथ का मस्तक इधर ही आ रहा
है । हिंसकों के विनाशक इस यज्ञ को तनिक भी अशुभ छू नहीं सकता ।

अस्मिन्त्स्वेऽतच्छकपूतएनोहितेमित्रेनिगंतान्हन्तिवीरान् ।
अवोवायद्वातनूष्ववःप्रियासुयज्ञियास्वर्वा ॥ ५ ॥

अस्मिन् । सु । एतत् । शकऽपूते । एनः । हिते । मित्रे ।
निगंतान् । हन्ति । वीरान् । अवोः । वा । यत् । धात् ।
तनूषु । अवः । प्रियासु । यज्ञियासु । अर्वा ॥ ५ ॥

योयं शकपूताख्यऋषिः अस्मिन् शकपूते स्थितं एतदेनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं
वा मित्रेदेवे हिते हिताचरणपरे अनुकूले सति निगतान् निगन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्त
व्यान् वीरान् शत्रोः पुत्रादीन् सुसुष्ठु हन्ति हिनस्ति अस्मिन्नृषौ समवेतं यत्पापं तन्मित्रस्य प्रसा-
देन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः निगतान् निपूर्वाद्भ्रमेः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । कदेत्यतआह—अवोः हविर्भिः तर्पयितुः अवतेरौणादिकउग्रत्ययः
तस्य यजमानस्य यज्ञियासु यज्ञार्हासु क्रियासु तनूषु शरीरेषु अर्वा अभिगन्तामित्रोवरुणो वा
यत् यदा अवोरक्षणं धाव दधाति निदधाति स्थापयति यद्वा यदा अर्वा अभिगन्ता सऋषिः अ-
वितुः रक्षितुः मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवोहविलक्षणमर्चं धा-
व धारयति तदानीं मित्रे वरुणे धानुकूले सति तदेनोवीरान् हन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मुझ शकपूत का पाप नीच-स्वभाव शत्रुओं को नष्ट करता है;
क्योंकि मित्रदेव मेरे हितैषी हैं । मित्रदेवता आकर शरीर की रक्षा
करें । उत्तमोत्तम यज्ञ-सामग्री की भी वे रक्षा करें ।

अथ षष्ठी—

युवोर्हिमातादितिर्विचेतसाद्यौर्नभूमिः पर्यसापुपूतनि ।
अवप्रियादिदिष्टनसूरोनिनिक्तरश्मिभिः ॥ ६ ॥

युवोः । हि । मा॒ता । अ॒दितिः । वि॒ष्टे॒त॒सा । द्यौः । न । भूमिः ।
प॒र्य॒सा । पु॒पू॒त॒नि । अ॒व । प्रि॒या । दि॒दि॒ष्ट॒न । सूरः ।
नि॒नि॒क्त । र॒श्मि॒भिः ॥ ६ ॥

हे विचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ युवोर्हि युवयोः खलु माता जननी अदितिरदीना अखं इनीया वा भवति सैवभूमिः इयंवाअदितिरिति श्रुतेः । द्यौर्न यथा द्युलोकः पयसा वृष्टद्युदकेन सर्वं जगत्पुनाति एवमेषासा भूमिः पयसा आत्मीयेन रसेन हविरात्मना परिणतेन पुपूतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः पूतशब्दादाचारक्रिबन्तादौणादिकः कनि प्रत्ययः छान्दसं द्विवचनं तौ युवामतिदिश्य यूयं प्रिया प्रियाणि धनानि अवदिदिष्टन अवाङ्मुखं अस्मदभिमुखं दिशत दत्त दिशतिसर्जने अस्माल्लोति छान्दसः शपःश्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः अपिच सूरः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः निनिक्त अस्मान् शोधयत पोषय त वा णिजिर् शैचपोषणयोः जौहोत्यादिकः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति णिजांत्रयाणामित्य ज्ञ्यासस्य गुणेन क्रियते ॥ ६ ॥

६. विशिष्ट ज्ञानी मित्र और वरुण, तुम्हारी माता अदिति हैं । द्यावापृथिवी को जल से परिष्कृत करो । निम्न लोक में उत्तमोत्तम सामग्री दो । सूर्य-किरणों के द्वारा सारे भुवन को पवित्र करो ।
अथ सप्तमी—

यु॒वं॒द्यम॒राज॒वसी॑द॒तं॒तिष्ठ॑द्रथं॒न॒धूर्ष॑द॒वन॑र्षदम् ।
ता॒नः॒कणू॑क॒यन्ती॑र्नृ॒मेध॑स्त॒त्रे॒अ॒हंसः॒सु॒मेध॑स्त॒त्रे॒अ॒हंसः ॥ ७ ॥ २० ॥

यु॒वम् । हि । अ॒म॒राजौ । असी॑द॒तम् । तिष्ठ॑त् । रथ॑म् ।
न । धूः॒स॒दम् । व॒न॒स॒दम् । ताः । नः । क॒णू॒क॒यन्तीः । नृ॒मेधः ।
त॒त्रे । अ॒हंसः । सु॒मेधः । त॒त्रे । अ॒हंसः ॥ ७ ॥ २० ॥

हे मित्रावरुणौ युवं हि युवां खलु अमराजौ अमसा कर्मणा प्रवर्षणप्रकाशादिना रा जमानौ दीप्यमानौ सन्तौ असीदतं स्वकीये स्थाने निषीदथः आसाथे अमइति कर्मनाम आपःकर्माख्यायांहस्वानुद्चेत्यामोतेरमुन् तस्य नुडागमोधातोर्हस्वश्च तस्मिन्नुपपदे राजतेः स त्स्रिषेत्यादिना क्तिप् पोवोपवसमादीनांछन्दसिलोपोवक्तव्यः इत्यमसः सकारलोपः तौ मित्राव-
रुणौ कणूकयन्तीः कणतिः शब्दार्थः कणनं आक्रोशरूपं शब्दनं इच्छन्तीः ताः प्रसिद्धाः

शान्वीः प्रजाः अभिभवितुं नसंप्रत्यर्थे संप्रति रथं तिष्ठत् अभितिष्ठतां तिष्ठतेर्लेट्यडागमः
इतश्चलोपइतीकारलोपः प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं । कीदृशं रथं धूर्षदं धुरि अश्वयोर्वहनदेशे
सीदन्तं वनर्षदं वनेषूद्यानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तं यद्वा वनमित्युदकनाम समुद्रमध्ये हि व-
रुणोनिवसति वने समुद्रोदके निषीदन्तं उभयत्रापि पूर्ववत् क्विप् वनसदमित्यत्र छान्दसः
सांहितिकोरेफोपजनः हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां नृमेधोमम पिता अंहसः पापात् तत्रे ररक्षे
रक्षितोबभूव त्रैङ् पालने इत्यस्मात् कर्मणि लिट् यद्वा उपचाराजन्ये जनकशब्दः नृमेधस्य
पुत्रः शकपूर्वोहं पापात् युवाभ्यां तत्रे रक्षितोस्मि सुमेधः अन्योपि सुयज्ञोयजमानः अंहसः
पापात् तत्रे युवाभ्यामेवारक्षयत भ्रात्रार्थानामित्यंहसोपादानसंज्ञा ॥ ७ ॥

७. अपने कर्म के बल तुम दोनों राजा हुए हो । तुम्हारा जो रथ वन
में बिहार करता है, वह इस समय अश्वों के वहन-स्थान में रहे । सब
शत्रु क्रोध के साथ चीत्कार करते हैं । बुद्धिमान नृमेध ऋषि विपत्ति से
उद्धार पा चुके हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

प्रोष्विति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं पिजवनपुत्रस्य सुदासआर्षे ऐन्द्रं आद्यस्तृचः शाक-
रः षट्पंचाशदक्षराशकरी । द्वितीयस्तृचोमहापांकः षळष्टका महापांकः । सप्तमी त्रिष्टुप् ।
तथाचानुक्रान्तं—प्रोषुसुदाः पैजवनः शाकरमहापांकावाद्यौ तृचावन्त्यात्रिष्टुबिति । षोळशि-
शस्त्रे आद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं—त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंप्रोष्वस्मैपुरोरथमिति
तृचावातिच्छन्दसाविति । महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे अनुरूपतृचस्य प्रोष्वस्माइ-
त्येका । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्यनुरूपइति ।

प्रोष्वस्मैपुरोरथमिन्द्रायशूषमर्चत ।

अभीकैचिदुलोककृत्सङ्गेसमत्सुवृत्रहास्माकं

बोधिचोदितानभन्तामन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु ॥ १॥

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःस्थम् । इन्द्राय । शूषम् । अर्चत ।

अभीकै । चित् । ऊँ इति । लोककृत् । समङ्गे । समत्सु ।

वृत्रहा । अस्माकम् । बोधि । चोदिता । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् ।

ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ १ ॥

अस्माइन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्मेन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरः पुरतोपुरोव्ययमिति ग-
तित्वात् 'गतिसमासः रथस्याग्रतोवर्तमानं शूर्पं बलं सुप्रो अर्चत हे स्तोतारः सुष्ठु प्रपूजयत
प्रउ इतिनिपातसमुदायः प्रो इति ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा इन्द्रोविशेष्यते समत्सु समानं
माद्यंत्यत्रेति समदः संग्रामाः औणादिकोधिकरणेकिप् समानस्यच्छन्दसीति सभावः
समत्सु संग्रामेषु संगे संगमनीये शत्रुबले डोन्यत्रापि दृश्यतइति गमेडः अभीकेचिद् अ-
भ्यर्णेपि निकटं प्राप्तेपि केशाकेश्यवस्थायामपि लोककृत् स्थितिकृत् न पलायिता स्थि-
त्वा वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्ता एवंविधः सइन्द्रः अस्माकं स्तोतृणां चोदिता-
धनानां प्रेरितासन् बोधि अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यतां बुधेः छान्दसे लु-
ङि दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि चेश्विणादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडभावः । अपिच
अन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणां अधिधन्वसु धनुःषु अधिरोपिताज्याकाः कुत्सि-
ताज्याः नभन्तां हिंस्यतां नश्यन्तु ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवाक्कः नभतुर्भाहिंसायां
कैयादिकः व्यत्ययेनशप् ॥ १ ॥

१. इन्द्र की जो सेना उनके रथ के सामने है, उसकी भली भाँति
पूजा करो । युद्ध के समय जब शत्रु पास आकर भिड़ जाता है, तब इन्द्र
पलायन नहीं करते—वृत्र का बध कर डालते हैं । हमारे प्रभु इन्द्र हमारी
चिन्ता करें । शत्रुओं की ज्या छिन्न हो जाय ।

अथ द्वितीया—

त्वंसिन्धूरवासृजोधराचोअहन्नाहिम् ।
अशत्रुरिन्द्रजज्ञिषेविश्वंपुष्यसि वार्यंतत्वापरि
ष्वजामहेनभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ २ ॥

त्वम् । सिन्धून् । अव । अस्त्रजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।
अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् ।
त्वा । परि । स्वजामहे । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः ।
अधि । धन्वसु ॥ २ ॥

हे इन्द्र सिन्धून् स्पन्दनशीलान् जलपूरान् अधराचः अधरमधोमुखं अंचतोर्गंतून् अवा-
सृजः मेघान्निर्गमयः यतस्त्वमहिं अन्तरिक्षगतं मेघं अहन् हतवानसि यद्वा अहिं आगत्य
हन्तारं सर्वस्य जगतआवरकं वृत्रमसुरं अहन् हतवानसि अतः हे इन्द्र त्वं अशत्रुः शत्रुरहि-

तोजज्ञिषे जायसे न संति शत्रवोस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं जनेर्लि-
टिगमहनेत्यादिनोपधालोपः द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनं तथा विश्वं सर्वं वार्यं
वरणीयं संभजनीयं धनं पुष्यसि वर्धयसि वृद्धसंभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवंदवृशंसदुहांप्यत-
इत्युदात्तत्वं तादृशं त्वां परिष्वजामहे हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिंगनं कुर्मः वशीकुर्मइत्यर्थः ष्वं-
जपरिष्वंगे दंशसंजष्वंजांशपीत्यनुनासिकलोपः ॥ २ ॥

२. नीचे बहनेवाली जल-राशि को तुम्हीं ने मुक्त किया है । तुमने
ही मेघ वा वृत्र का वध किया है । इन्द्र, तुम अजेय और शत्रु के लिए
अबध्य होकर जन्मे हो । तुम विश्व-पालक हो । तुम्हें ही सर्वश्रेष्ठ
जानकर हम पास में आये हैं । शत्रुओं की ज्या छिन्न हो जाय ।

विषुविश्वाअरातयोयोनशन्तनोधियः ।

अस्तासिशत्रवेवधंयोनइन्द्रजिघांसति याते राति

दुर्दिर्वसुनभन्तामन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु ॥ ३ ॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । नः । धियः ।

अस्ता । अस्ति । शत्रवे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति ।

या । ते । रातिः । ददिः । वसु । नभन्ताम् । अन्यकेषाम् ।

ज्याकाः । अधि । धन्वसु ॥ ३ ॥

विश्वाः सर्वाः अरातयः अदात्र्यः आर्याभिगन्त्र्यः नोस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः सु सुष्ठु
विनशन्त विनश्यन्तु हे इन्द्र त्वदर्थधियः कर्माणि स्तुतयोवा प्रवर्ततां हे इन्द्र योनोस्मान्
जिघांसति हन्तुं इच्छति हन्तेः सनि अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घः अश्यासाच्चेति कुत्वं तस्मै श-
त्रवे वधं हननसाधनमायुधं अस्तासि क्षेप्ताभवसि असुक्षेपणे ताच्छीलिकस्तृन् ते तव या
रातिः धनप्रदानहेतुः हस्तः रादाने करणेकिन् मन्त्रेवृषेषपंचमनविदभूवीराउदात्तइति किनउदा-
त्तत्वं सा रातिः वसु धनं ददिः अस्मभ्यं दाता भवतु आदृगमहनइति ददातेः किप्रत्ययः
नलोकाव्ययेति वसुशब्दात् षष्ठ्यभावः । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

३. अदाता शत्रु दृष्टि-मथ से दूर हो । हमारी स्तुतियां चलती रहें ।
इन्द्र, हमारे वध की इच्छा करनेवाले शत्रु को मारो । तुम्हारी दानशी-
लता हमें धन दे । विपक्षियों की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय ।

योनइन्द्राभितोनोवृकायुरादिदेशति ।

अथस्पदंतमीकधिविबाधोअसिसासहिर्न

भन्तामन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु ॥ ४ ॥

यः । नः । इन्द्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।
अधःऽपदम् । तम् । ईम् । रुधि । विऽबाधः । असि । ससहिः ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र योजनः वृकायुः वृकोर्हिसकः अरण्यश्वा स्तेनोवा सइवाचरन् नोस्मानभितः
सर्वतः आदिदेशति अभिलक्ष्यायुधान्यतिसृजति दिशतेर्लेट्यडागमः छान्दसः शपः श्लुः ना-
भ्यस्तस्याचिपितीत्यत्र बहुलं छन्दसीति वक्तव्यमिति वचनात्प्रतिषेधाभावे लघूपधगुणः अभ्य-
स्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं तमीं तमिमं जनं अधस्पदं पादस्याधस्तात् वर्तमानं रुधिकुरु क-
रोतेऽछान्दसो विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृकृवृष्यइति हेधिः यतस्त्वं विबाधो विशेषेण बाधिता
शत्रूणां सासहिः अभिभविता चासि । सिद्धः शेषः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, भेड़िये के समान आचरण करनेवाले जो लोग हमारे चारों
ओर घूमते हैं, उन्हें धरायायी करो । तुम शत्रुओं को हरातेवाले और
उन्हें पीड़ा पहुँचानेवाले हो । शत्रुओं की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय ।

यो न इन्द्राभिदासति सनाभिर्यश्च निष्टयः ।
अवतस्य बलंतिर महीवद्यौरधत्मना नभन्ता
मन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु ॥ ५ ॥

यः । नः । इन्द्र । अभिऽदासति । सऽनाभिः । यः । च । निष्टयः ।
अव । तस्य । बलम् । तिर । महीऽइव । यौः । अध । त्मना ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र यः सनाभिः समानजन्मा शत्रुर्नोस्मानभिदासति उपक्षयति यश्च निष्टयो निरुष्टजन्मा
अस्मानुपक्षयति जातार्थे निरुष्टवाचिनोतिःशब्दात् अव्ययात्स्यप् ह्रस्वात्तादौ तद्धितइतिषत्वं
अधानन्तरमेव महीव द्यौरधौर्हतीत्यौरिव विस्तृतं तस्य शत्रोर्बलं त्मना आत्मना मंत्रेष्वाङ्ग्यादे-
रात्मन इत्याकारलोपः स्वयमेव अवतिर जहि अवतिरतिर्वधकर्मा । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

५. हमारे निकृष्ट, समान-जन्मा और अतिष्ठ कर्म करनेवाले शत्रुओं
के बल को वैसे ही नीचा दिखाओ, जैसे विशाल आकाश सारी वस्तुओं
को नीचा दिखाता है । शत्रुओं की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय ।

वयमिन्द्रत्वायवः सखित्वमारंभामहे ।
ऋतस्य नः पृथानयाति विश्वानिदुरिता
नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु ॥ ६ ॥

व॒यम् । इ॒न्द्र । त्वा॒द्यवः । स॒खि॒ऽत्वम् । आ । र॒भा॒म॒हे । ऋ॒तस्य॑ ।
 नः । प॒था । न॒य । अ॒ति । वि॒श्वानि॑ । दुः॒इ॒ता ।
 नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒केषा॑म् । ज्या॒काः । अधि॑ । ध॒न्व॑ऽसु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वाद्यवः त्वामात्मनश्छन्तो वयं सखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकमारभामहे उपक्रमामहे ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण भस्यतेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयाया उदात्तत्वं विश्वानि सर्वाणि दुरितादुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च नोस्मानतिनय अन्निपारय । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हम तुम्हारे अनुगामी हैं । तुम्हारे बन्धुत्व के उपयुक्त कार्य के लिए हम उद्योग करते हैं । पुण्य कर्म के मार्ग से हमें ले चलो । हम सारे पापों के पास जायें । शत्रुओं की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय ।

अ॒स्मभ्य॑सु॒त्वामिन्द्र॑ताँ॒शिक्ष॑यादो॒हते॑प्रति॒वरं॑ज॒रि॒त्रे ।

अ॒च्छि॒द्रो॒घ्नी॒पी॒पय॑द्यथा॒नः॒सहस्र॑धा॒रापय॑साम॒हीगौः॑ ॥ ७ ॥ २१ ॥

अ॒स्मभ्य॑म् । सु । त्वम् । इ॒न्द्र । ताम् । शि॒क्ष । या । दो॒हते॑ ।
 प्रति॑ । वरं॑म् । ज॒रि॒त्रे । अ॒च्छि॒द्रो॒घ्नी । पी॒पय॑त् । यथा॑ । नः ।
 स॒हस्र॑धा॒रा । पय॑सा । म॒ही । गौः ॥ ७ ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं तां गामस्मभ्यं स्तोतृभ्यः सुशिक्ष प्रदेहि शिक्षातिर्दानकर्मा यागैर्जरित्रे स्तोत्रे वरं वरणीयं पयः प्रतिदोहते प्रतिदिनं नैरन्तर्येण दुग्धे दुहेर्वहुलुंछंदसीति शपोलुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः शिष्यते वरं वृज्वरणे इत्यस्मात् ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति कर्मण्यण् सा प्रप्ता गौः अच्छिद्रोघ्नी निविडोघस्का अतएव सहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिः उपेता मही महती सती यथा नोस्मान् पयसाक्षीरेण पीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः ओप्यायी वृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसोलुङ् व्यत्ययेन धातोः पीभावः अडभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, हमें तुम वह विद्या बताओ, जिसके प्रभाव से स्तोता का मनोरथ पूर्ण हो । पृथिवी-स्वरूपा यह गौ विशाल स्तनवाली होकर और सहस्र धाराओं से दूध गिराकर हमें परितुष्ट करे ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

उभेयदिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुरार्षं पूर्वेणेत्यर्धचर्चसहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम ब्रह्मवादिनी ऋषिः सप्तमीपंक्तिः शिष्टाः षष्ठकामहापंकयः इन्द्रोदेवता । तथाचानुक्रान्तं—उभेयन्मान्धाता यौवनाश्वोमहापांकं पंक्तिरन्यातामध्यर्धं गोधापश्यदिति । गतःसूक्तविनियोगः । चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिने अच्छावाकस्य आद्यस्तुचोवैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितंच—उभेयदिन्द्रोदसी अवयत्त्वंशतक्रतोइति ।

तत्र प्रथमा—

उभेयदिन्द्रोदसीआपप्राथोषाईव ।
महान्तंत्वामहीनांसम्राजं चर्षणीनां देवी
जनित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत् ॥ १ ॥

उभे इति । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । आपप्राथ । उषाः ईव ।
महान्तम् । त्वा । महीनाम् । सम्राजम् । चर्षणीनाम् । देवी ।
जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यद्यस्त्वं अपप्राथ तेजसा आप्रयथसि आप्रयसि प्रा पूरणे आदादिकः छान्दसोलिट् उषाईव यथा उषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत् तं महीनां महतां देवानामपि महान्तं अधिकं चर्षणीनां मनुष्याणामपि सम्राजमीश्वरमिन्द्रं त्वा त्वां देवी देवनशीला जनित्री जनयित्री अदितिः अजीजनत् अजनयत् जनेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपमेतत् यस्मादेषा जनित्री ईदृशं पुत्रमजीजनत् अतःकारणात् सा भद्रा कल्याणी प्रशस्ता जाता जनेर्ण्यन्तात्साधुकारिणि तृन् जनितामंत्रइति इडादौ णिलोपोनिपात्यते ऋचेऽभ्यइति डीप् ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम उषा के समान द्यावापृथिवी को तेज से परिपूर्ण करते हो । तुम महान् से भी महान् हो । तुम मनुष्यों के सम्राट् हो । तुम्हारी कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है ।

अथ द्वितीया—

अवंस्मदुर्हणायतोमर्तस्यतनुहिस्थिरम् ।
अधस्पदंतमीं कृधियो अस्माँ आदिदेशति देवी
जनित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत् ॥ २ ॥

अव । स्म । दुःऽहृनायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरम् । अधःऽपदम् ।
तम् । ईम् । रुधि । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति । देवी । जनित्री ।
अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

दुर्हणायतोदुःखप्रदं हननमाचरतोमर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः स्थिरं दृढं बलं अवतनुहि अव-
ततं नीचीनं कुरु स्मेति पूरकः तं शत्रुं ईमेनं अधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्तमानं रुधि कुरु यः
शत्रुरस्मान् आदिदेशति जिघांसति । समानमन्यत् ॥ २ ॥

२. जो बुरात्मा हमारा धव करना चाहता है, उसके अधिक बली
रहने पर भी तुम उस बल को कम कर देते हो । जो हमारा अनिष्ट
चाहता है, उसे तुम घराशायी करते हो । तुम्हारी कल्याणमयी माता ने
तुम्हें उत्पन्न किया है ।

अवत्याहृतीरिषोविश्वश्चन्द्राअमित्रहन् ।
शचीभिःशक्रधूनुहीन्द्रविश्वाभिरूतिभिर्देवीज
नित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत् ॥ ३ ॥

अव । त्याः । बृहतीः । इषः । विश्वश्चन्द्राः । अमित्रहन् ।
शचीभिः । शक्र । धूनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । उतिभिः । देवी ।
जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ३ ॥

हे अमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तः हे शक्रेन्द्र शचीभिः आत्मीयाभिः शक्तिभिः
आत्मीयैः कर्मभिर्वा त्याः ताः प्रसिद्धाः बृहतीर्महतीः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति डीपउदा-
त्तत्वं विश्वश्चन्द्राः विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां तादृशीः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर-
पदेमंत्रइति मुडागमः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं एवभूताइषोन्नानि विश्वा-
भिः सर्वाभिरूतिभीरक्षाभिः सार्धं अवधूनुहि अस्मास्वबाङ्मुखं कंपय अस्मदभिमुखं गमये-
त्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ३ ॥

३. शक्तिशाली और शत्रुसंहारी इन्द्र, सबको आनन्दित करनेवाले
उस प्रचुर अन्न को, अपनी क्षमता से, तुम हमारी ओर प्रेरित करो । साथ
ही सब प्रकार से हमारी रक्षा भी करो । कल्याणमय माता ने तुम्हें,
उत्पन्न किया है ।

चातुर्विंशिकेहनि माष्यदिनेच्छावकस्यावयत्त्वमिति तृचोवैकल्पिकोनुरूपः सूत्रंतु-
सूकादावुदाहृतं ।

तृचे प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

अव॒य॒त्त्वं॒श॒त॒क्र॒तु॒वि॒न्द्र॒वि॒श्व॒ानि॒धू॒नुषे ।
र॒यि॒न॒सु॒न्व॒ते॒स॒चा॒स॒ह॒स्त्रि॒णी॒भि॒रु॒ति॒भिर्दे॒वीज
नि॒व्य॒जी॒जन॒द्भ॒द्रा॒जनि॒व्य॒जी॒जन॒त् ॥ ४ ॥

अव । यत् । त्वम् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शत॒ऽक्रतो॑ । इन्द्र । विश्वानि ।
धू॒नुषे । र॒यिम् । न । सु॒न्व॒ते । स॒चा । स॒ह॒स्त्रि॒णी॒भिः । उ॒ति॒भिः ।
दे॒वी । जनि॒त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् । भ॒द्रा । जनि॒त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥ ४ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुपन्न वेन्द्र सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सुनोतेर्लटः शतृ हुश्रुवोःसार्वधा-
तुकइतियण् शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वं ईदृशाय यजमानाय यद्यदा त्वं विश्वानि व्याप्तानि
अन्नानि वा अवधूनुषे अभिगमयसि ददासीत्यर्थः तदा रयिं न रयिं च पुत्ररूपं धनं च स-
हस्त्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिरुतिभीरक्षाभिः सचा सह प्रदेहि । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

४. शतक्रतु इन्द्र, तुम जिस समय नाना प्रकार के अन्न प्रेरित करोगे,
उस समय सोम-यज्ञ-कर्त्ता यजमान को असीम प्रकार से बचाओगे और
धन दोगे । कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है ।

अव॒स्वेदा॒इव॒भितो॒विष्व॑क्पतन्तुदि॒द्यवः॑ ।
दूर्वा॒याइव॒तन्त॑वो॒व्य॑स्मदे॒तुदु॒र्मति॑र्दे॒वीजनि॑
व्य॒जी॒जन॒द्भ॒द्रा॒जनि॒व्य॒जी॒जन॒त् ॥ ५ ॥

अव । स्वेदाः॒ऽइव । अ॒भितः॑ । विष्वक् । प॒त॒न्तु । दि॒द्यवः॑ ।
दूर्वा॒याः॒ऽइव । तन्त॑वः । वि । अ॒स्मत् । ए॒तु ।
दुः॒ऽम॒तिः । दे॒वी । जनि॒त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ।
भ॒द्रा । जनि॒त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥ ५ ॥

स्वेदाइव गात्रास्वेदबिन्दव इव अभितः सर्वतः दिद्यवोद्योतमानान्यायुधानि इन्द्रस्य
दीप्तयोषा विष्वक् नानामुखाः अवपतन्तु निपतन्तु दूर्वायाइव तन्तवः यथा दूर्वाकांडाः बहुशः
ग्रोहन्ति एवं बहुशोविस्तृतादृश्यन्ते दुर्मतिः दुष्ठाभिसन्धिः शत्रुः अस्मत् अस्मत्तोव्येतु विय-
सा गच्छतु । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

५. स्वेद (पसीने) के समान इन्द्र के हथियार चारों ओर गिरें ।
दूर के प्रतान के समान आयुध सर्व-व्यापी हों ! हमारी बुर्बुद्धि दूर
हो । कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है ।

अथ षष्ठी—

दीर्घं अंकुशं यथा शक्तिं विभर्षि मन्तुमः ।

पूर्वेण मघवन् पदाजो वयां यथा यमो

देवीजनित्र्यजीजनद्द्राजनित्र्यजीजनत् ॥ ६ ॥

दीर्घम् । हि । अंकुशम् । यथा । शक्तिम् । विभर्षि । मन्तुमः ।

पूर्वेण । मघवन् । पदा । अजः । वयाम् । यथा । यमः । देवी ।

जनित्री । अजीजनत् । द्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ६ ॥

दीर्घमायतमंकुशं सृणिं यथा विभर्षि एवं आयतां शक्तिं हे मन्तुमः मन्तुर्ज्ञानं तद्वन् मनुवसोरुरिति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वं ईदृशेन्द्र विभर्षि धारयसि दुभृञ् धारणपोषणयोः जौहोत्यादिकः श्लौ भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा पूर्वेण देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन पदा पादेन अजः छागो वयां शाखामाकर्षति तथा पूर्वोक्तया शक्त्या आकृष्य यमः शत्रून् नियच्छसि यमेर्लेट्यडागमः बहुलं छन्दसीति शपोलुक् । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

६. ज्ञात्री और धृती इन्द्र, विशाल अंकुश के समान “शक्ति” नामक अस्त्र को तुम धारण करते हो । जैसे छाग अपने चरणों से वृक्ष-शाखा को खींचता है, वैसे ही तुम उस “शक्ति” के द्वारा शत्रु को खींचकर गिराते हो । कल्याणमयी साता ने तुम्हें उत्पन्न किया है ।

अथ सप्तमी—

न किं देवामिनीमसि न किरायोपयामसि मन्त्रश्रुत्यं च रामसि ।

पक्षेभिरपि कक्षेभिरत्राभिसंरभामहे ॥ ७ ॥ २२ ॥

न किः । देवाः । मिनीमसि । न किः । आ । योपयामसि ।

मन्त्रश्रुत्यम् । चरामसि । पक्षेभिः । अपि कक्षेभिः ।

अत्र । अग्नि । सम् । रभामहे ॥ ७ ॥ २२ ॥

हे देवा इन्द्रादयः युष्मद्विषये न किमिनीमसि न किमपि हिंस्रः मीड् हिंसायां क्रियादिकः मीनावेर्निगमइति ह्रस्वः इदन्तोमसिः आकारः समुच्चये न किर्न किंच योपयामसि योपयामः अननुष्ठानेन विमोहयामः युपविमोहने कितर्हि मन्त्रश्रुत्यं मन्त्रेण स्मार्थं श्रुतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म तच्चरामसि आचरामः अनुति-

ष्टामः । अपिच पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः स्तुतशस्त्रैः अपिकक्षेभिः अपिकक्षोनाम् बाह्योर्मध्यभागः यज्ञस्य अपिकक्षभूतैः हविर्भिः अत्रास्मिन्यज्ञे अभितः सर्वतोयुष्मान् संरभामहे सम्यगवलंबामहे ॥ ७ ॥

७. देवो, तुम्हारे विषय में हम कोइ भी त्रुटि नहीं करते, किसी भी कर्म में शैथिल्य वा औदास्य नहीं करते । मन्त्र और श्रुति के अनुसार हम आचरण करते हैं । दोनों हाथों से इकट्ठी यज्ञ-सामग्री लेकर इस यज्ञ-कर्म का हम सम्पादन करते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

यस्मिन्निति सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्थं आनुष्टुभं यमदेवतयं । तथाचानुक्तान्तं—यस्मिन्कुमारोयामायनोयाममानुष्टुभंत्विति । गतोविनियोगः ।

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः संपिबते यमः ।

अत्रानोविशपतिः पितापुराणानुवेनति ॥ १ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । सुपलाशे । देवैः । संपिबते । यमः ।

अत्र । नः । विशपतिः । पिता । पुराणान् । अनु । वेनति ॥ १ ॥

वृक्षे लुप्तोपमेतत् वृक्षवत् सुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानसहिते यद्वा शोभन-पणोपेते वृक्षे तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथा उष्णजनितश्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत्सुखकरे यस्मिन् स्थाने देवैः परिजनभूतैः यमोनियन्ता वैवस्वतः संपिबते संहर्षुंके पिबतीत्यर्थः । विशपतिर्विशां प्रजानामधिपतिः पिता नः व्यत्ययेन बहुवचनं मम नचिकेतसोजनकोवाजश्रवसः अत्रास्मिन्यमस्य स्थाने पुराणान्पुरातनान् अत्र चिरकालं निवसतः पितृननु तेषां पश्चात्तत्स-म्रीपे निवसत्वयमिति वेनति मां कामयते नचिकेता नाम कुमारः वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमदृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम अयमर्थः इदमादिकैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा कुमारोनाम नचिकेतसोन्यः कश्चिद्वृषिः यच्छतीति यमआदिद्वयः तमनेन सूक्तेन तुष्टाव सुपलाशे वृक्षइव यस्मिन् शोभने स्थाने यमआदित्यः देवैः दीव्यन्तीति देवांश्च यमः तैः संपिबते संगच्छते उपसर्गवशात्पिबतिरत्र गत्यर्थः व्यत्ययेनात्मनेपदं अत्रास्मिन्स्थाने स्थितो विशपतिर्विशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्षणादिना पालयिता प्राणात्मना सर्वेषां जनकः स आदित्यः पुराणान् चिरंतनान् स्तोतृजोऽस्मानपि वेनति अनुग्राह्यत्वेन कामयते यद्वा अत्र स्थाने स्थितान् नोस्माकं पुराणान् पूर्वपुरुषान् अनुवेनति अनुक्रमेण कामयते ॥ १ ॥

१. सुन्दर पत्रों के द्वारा शोभित जिस वृक्ष पर देवों के साथ यमदेव पान करते हैं, हमारे तरपति पिता की इच्छा है कि, मैं उसी वृक्ष पर जाकर पूर्वजों का साथी बनूँ ।

अथ द्वितीया—

पुराणोऽनुवेनन्तं चरन्तं पापयामुया ।

असूयन् भ्यचाकशं तस्मात्स्पृहयं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुवेनन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया । असूयन् ।
अभि । अचाकशम् । तस्मै । अस्पृहयम् । पुनरिति ॥ २ ॥

पुराणान् पुरातनान् पितृनुवेनन्तं मामनुगतं कामयमानं अमुया अनया पापया निरुष्टया बुद्ध्या सह चरन्तं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसं असूयन् सुखेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रेहीत्युक्तवान् इति मानसेनोपतापेन युक्तः सन् प्रथममभ्यचाकशं अयं पश्यतिकर्मा अभ्यपश्यं असुञ्मानस उपतापे कंठादिः । पुनः पश्चात्तस्मात्स्पृहयं पितुराज्ञया तं मृत्युमाप्नुमैच्छं स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः स्पृहेरीप्सितइति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्वा पुराणान् चिरन्तनान् स्तोतुन् पूर्वपुरुषान्पितृन्वा अनुवेनन्तं अनुक्रमेण कामयमानं चरन्तं उदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानं अनया पापया निरुष्टया स्तोतुमसमर्थया बुद्ध्या असूयन् गुणेषु दोषाविष्करणमसूया परकीयगुणेषु दूषणान्याविष्कुर्वन् अभ्यचाकशं अयमपिकश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यं इदानीं तु पुनः तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानन् तस्मात्स्पृहयं तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च आप्नुमैच्छं ॥ २ ॥

२. निर्दय होकर मेरे पिता की “पूर्व पुरुषों का साथी” ब्रतने की बात पर मैंने उतके प्रति विरक्ति से भरा दृष्टि-पात किया था । विरक्ति को छोड़कर अब मैं अनुरक्त हुआ हूँ ।

अथ तृतीया—

यंकुमारं नवमं चक्रं मनसा कृणोः ।

एकेषं विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नाधितिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमार । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणोः ।

एकईषम् । विश्वतः । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

नचिकेतसंज्ञं कुमारं यमः अनयोत्तरया च प्रलोभयति हे कुमार नवमभिनवं इतः पूर्वमदृष्टं अभिनवत्वमेव व्यनक्ति अचक्रं चक्ररहितं एकेषं एका ईषा यस्य तादृशं तथापि विश्वतः सर्वतः प्राञ्चं प्रकर्षेणाश्वन्तं गच्छन्तं यं रथं मनसा अकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय

अध्यवसायात्मकं ईदृशं यं रथमकरोः कृत्वा चापश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्नधि-
तिष्ठसि रथमारोहसि । यद्वा स्तोतारं कुमारारव्यमृषिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्वि-
वेकं बोधयति हे कुमार ऋषे चक्ररहितं एकेषं एकः प्राणईषास्थानीयोयस्य ईदृशमभि-
नवं सर्वतो गच्छन्तं शरीरात्मकं यं रथं मनसा अन्तःकरणेन अकृणोः अकरोः संकल्पात्म-
केन मनसा हि कामोजायते सत्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म क्रियते तेन च भो-
गप्रदानायेदं शरीरमारभ्यत इति परंपरया मनसः शरीरनिष्पादकत्वं तं शरीरात्मकं रथं
अपश्यन्नजानन् लक्षणहेत्वोरिति हेतौ शतृप्रत्ययः सत्स्वरूपापरिज्ञानाद्धेतोरधितिष्ठसि भो-
गायतनत्वेन स्वीकरोषि ॥ ३ ॥

३. (यम की उक्ति) — नचिकेत कुमार, तुमने ऐसा अभिन्नव रथ
चाहा था, जिसमें चक्र न हो और जिसकी ईषा (दण्ड) एक ही हो तथा
जो सर्वत्र जानेवाला हो । बिना समझे ही तुम उस रथ पर चढ़े हो ।

यंकुमारप्रावर्तयोरथंविप्रेभ्यस्परि ।

तंसामानुप्रावर्ततसमितोनाव्याहितम् ॥ ४ ॥

यम् । कुमा॒र । प्र । अव॑र्तयः । रथ॑म् । विप्रे॑भ्यः । परि॑ । तम् ।

साम् । अनु॑ । प्र । अ॒व॒र्त॒त । सम् । इतः॑ । ना॒वि । आ॒ह॒र्हि॒तम् ॥ ४ ॥

हे कुमार नचिकेतः यं पूर्वोक्तमधिष्ठितं रथं प्रावर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयः विप्रेभ्यो-
मेधाविभ्यः परि उपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्ठादन्तरिक्षइत्यर्थः पं-
चम्याः परावध्यर्थइति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । तं रथं साम पित्राकृतं सान्त्वनं यमसमीपं गत्वा
एवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणं उपायोपदेशनं अनुप्रावर्तत इतोस्माल्लोकादन्व
गच्छत् कथंभूतं नावि नौवत् तरणसाधनायां बुद्धौ समाहितं सम्यग्भूतं यद्वा हे कुमार ऋ-
षे यं शरीरात्मकं रथं अधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथं अनु-
साम उपलक्षणमेतत् ऋक्सामादिसाध्यं स्तोत्रं नावि नौवत्तारयित्र्यां वाचि वेदात्मिकायां
समाहितं सम्यक् प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म च इतः अस्मिन् लोके प्रावर्तत प्रवृत्तमभूत् इत्थं
आत्मस्वरूपापरिज्ञानेन शरीरबन्धनं तेन कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तं । अथतु सत्यज्ञानादिस्व-
रूपं अकर्तारं परमात्मानं यदि स्वात्मतया साक्षात्करोति तदोक्तं नसंभवतीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

४. कुमार, बुद्धिशाली बन्धु-बान्धवों को ओड़कर तुमने उस रथ को
चलाया है । वह तुम्हारे पिता के सान्त्वना-पूर्ण उपदेश वचन के अनुसार
चला है । वह उपदेश उसके लिए नौका और आश्रय हुआ । उस नौका
पर संस्थापित होकर यह रथ यहाँ से चला गया है ।

अथ पञ्चमी—

कःकुमारमजनयद्रथंकोनिरवर्तयत् ।

कःस्वित्तदद्यनोब्रूयादनुदेयीयथाभवत् ॥ ५ ॥

कः । कुमारम् । अजनयत् । रथम् । कः । निः । अवर्तयत् । कः ।
स्वित् । तत् । अद्य । नः । ब्रूयात् । अनुदेयी । यथा । अभवत् ॥ ५ ॥

कः पुरुषः इमं कुमारं अजनयत् अधिकक्षेपे किंशब्दः कीदृशं बालं यमसमीपं प्रहिण्वन्
कथं पिता समीचीनः स्यात् तत्तावदास्तां कोवा पुरुषः अस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगम-
नाय तं रथं निरवर्तयत् निर्वर्तितवान् सोपिपूर्वइत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण अयं कुमारः
अनुदेयी अनुदातव्योभवत् भवति तत्तदनुगुणं वचनं उपायकथनं अद्यास्मिन्काले नोस्माकं
कः स्वित् कोनाम् ब्रूयात् अभिदध्यात् प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात्ततोनिर्गमनोपायं ब्रुवन्
पि न प्राज्ञइत्यर्थः । अथवा कुमारारख्यऋषिः आत्मनः सार्वान्त्र्यमवगच्छन् स्वव्यतिरिक्त-
नान्यस्यासंभवं किंशब्देन आक्षेपवाचिना दर्शयति । कुमारं मां कः पिता अजनयत् नको-
पि अजोनित्यःशाश्वतइति श्रुत्युक्तरूपोहंभवामि कश्च शरीरात्मकं रथं निरवर्तयत् निर्वर्तय-
ति मज्जतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च अद्यास्मिन्काले सार्व-
ान्त्र्यानुभवदशायां तंतं प्रकारं कःस्वित् कोनाम् नोस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेण अनुदेयी
अनुदातव्या मज्जतिरिक्तापदार्थसत्ता अभवत् भवति सप्रकारोपि दुर्वचइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. इत बालक का जन्मदाता कौन है ? किसने इस रथ को भंजा है ?
जिससे यह बालक यम के द्वारा जीवलोक में प्रत्यर्पित होगा, उस बात को
आज हमसे कौन कहेगा ?

अथ षष्ठी—

यथाभवदनुदेयीततोअग्रमजायत ।

पुरस्ताद्बुध्नआततःपश्चाच्चिरयणंकृतम् ॥ ६ ॥

यथा । अभवत् । अनुदेयी । ततः । अग्रम् । अजायत । पुरस्तात् ।
बुध्नः । आततः । पश्चात् । निः । अयनम् । कृतम् ॥ ६ ॥

अनुदेयी अनुदातव्यः यथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्य अयं कुमारोयमेन द-
त्तोभवत् भवति । तथा ततः तस्माद्वाजश्रवसात्पितुः अग्रं यमसमीपं गच्छेति वचनस्य

अग्रतोवर्तमानं नचिकेतसा यमेन सह वदितव्यं । तवैप्रवसन्तंगतासीतिहोवाचेत्यादिकंब्रा-
ह्मणान्तरोक्तं अजायत प्रादुरभवत् पितोपदिष्टवानित्यर्थः पुरस्तात्ततः पूर्वबुधः उक्त-
स्याग्रस्य मूलभूतं यमगृहं प्रति गच्छेतिवचनं आततः अतिविस्तृतमासीत् अतस्तद-
शक्यपरिहारमिति पश्चाच्छोधं परित्यज्य निरयणं तस्माद्यमानिर्गमनोपायं कृतं पित्रा-
आचरितं । यद्वा अनुदेयी आत्मानमनुदातव्या आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथा-
भवत् भवति तदनुगुणं ततः तस्मान्मायाविशिष्टादात्मनः अग्रं स्रष्टव्यविकारजातस्य
आद्यं मनस्तत्त्वं सिसृक्षाकारणमजायत उदपद्यत पुरस्तात्सृष्टेः प्रागवस्थायां बुधोमूलं
अव्याकृतं मायात्मकं कारणमेव आततः आसमन्तात्ततं विस्तृतमासीत् पश्चात्तमसः
उत्पत्त्यनन्तरं निरयणं उद्धतानां कार्याणां तस्मात्कारणान्निर्गमनं घटपटादिभेदेन स्व-
रूपालंभनं कृतं ब्रह्मणानिर्मितं तथासृष्टिकारोघटादिर्भूदोन्योन भवति आदित्यानुग्रहा-
द्वह्मभावं प्राप्तस्य यम विकारः प्रपंचोदोन्योन भवति इति व्यतिरिक्तस्य पित्रादे-
सृष्टेः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥ ६ ॥

६. जिससे यम के द्वारा बालक जीवलोक में प्रत्यर्पित होगा, वह बात
प्रथम ही कह दी गई थी । प्रथम पिता के उपदेश का मूल अंश प्रकट
हुआ, पीछे प्रत्यागमन का उपाय कहा गया ।

इदं यमस्य सादनं देवमानं यदुच्यते ।

इयमस्य धम्यते नाळीरयंगीभिः परिष्कृतः ॥ ७ ॥ २३ ॥

इदम् । यमस्य । सादनम् । देवमानम् । यत् । उच्यते । इयम् ।

अस्य । धम्यते । नाळीः । अयम् । गीःभिः । परिष्कृतः ॥ ७ ॥ २३ ॥

इदं यमस्य नियन्त्रादित्यस्य वैवस्वतस्य वा सादनं स्थानं छान्दसः सांहिति-
कोदीर्घः यत्सादनं देवमानं देवैर्निर्मितमित्युच्यते सर्वत्राभिधीयते यद्वा देवानां रश्मी-
नां निर्माणसाधनमिति गीयते अस्य यमस्य प्रीणनाय इयं नाळीः वाद्यविशेषोवेणुः ध-
म्यते वाद्यते यद्वा नाळीति वाङ्नाम इयं स्तुतिरूपा वाक् अस्य प्रीणनाय धम्यते उच्चा-
र्यते एवं सति अयं यमः गीर्भिः स्तुतिभिः परिष्कृतः अलंकृतोभूत् संप्रयुपेभ्य इति
छडागमः परिनिविश्य इति श्रुत्वं गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

७. यही यम का निवास-स्थान है । लोग कहते हैं कि, यह देवों के
द्वारा निर्मित हुआ है । यह यम की प्रसन्नता के लिए वेणु (वाद्य) बजाया
जाता है और स्तुतियों से यम को भूषित किया जाता है ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे त्रयोविंशोऽवर्गः ॥ २३ ॥

केशीति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं अग्निस्सूर्यवायुदेवताकं वातरशनपुत्राः जूतिवातजूतिप्रभू-
तयः प्रत्यृचं क्रमेण ऋषयः । तथाचानुक्रान्तं—केशी मुनयोवातरशनाजूतिर्वातजू-
तिर्विप्रजूतिर्दृषाणकः करिक्तएतशः ऋष्यशृंगश्चैकर्चाः केशिनमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

केश्यं॑ अग्निं॑ केशी॑ विषं॑ केशी॑ बिभर्ति॑ रोद॑सी ।

केशी॑ विश्वं॑ स्व॑ दृशे॑ केशी॑ दं॑ ज्योति॑रुच्यते ॥ १ ॥

केशी । अग्निम् । केशी । विषम् । केशी । बिभर्ति ।

रोदसी इति । केशी । विश्वम् । स्वः । दृशे । केशी ।

इदम् । ज्योतिः । उच्यते ॥ १ ॥

केशाः केशस्थानीयारश्मयः तद्वन्तः केशिनः अग्निर्वायुः सूर्यश्च एते त्रयः स्तूयन्ते के-
शी रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानोवा सूर्यः अग्निं बिभर्ति हविर्भिः पोषयति धारयति वा काल-
विशेषेहि अग्नेः पोषणाय होमः सच कालविशेषः सूर्यगत्यधीनइति सूर्यएव बिभर्तीत्युच्यते ।
तथा विषं उदकनामैतत् उदकं रश्मिभिः घर्मसमये आहतं अयमेव केशी बिभर्ति विस्रष्टुं त-
था रोदसी द्यावापृथिव्यावपि अयमेव बिभर्ति अपिच विश्वं व्याप्तं स्वः सर्वं
जगत् दृशे दर्शनाय अयमेव केशी करोति प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थं महानुभावः केशी कोना-
मेत्यतआह—इदं दृश्यमानं मंडलस्थं यत् ज्योतिः इदमेव केशीत्युच्यते नान्यइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. केशी (सूर्य) अग्नि, जल और द्यावापृथिवी को धारण करते हैं ;
केशी ही सारे संसार को प्रकाश के द्वारा दर्शनीय बनाते हैं । इस ज्योति
को ही केशी कहा जाता है ।

अथ द्वितीया—

मुनयो॑ वातर॑शनाः पि॒शंगा॑ वस॒ते म॒ला ।

वा॒त॒स्यानु॑ ध्राजि॑यन्ति॒ यद्दे॒वासो॑ अ॒र्वि॒क्षत ॥ २ ॥

मुनयः । वात॑रशनाः । पि॒शङ्गा । व॒स॒ते । म॒ला । वा॒त॒स्य । अनु॑ ।

ध्राजि॑म् । य॒न्ति । यत् । दे॒वासः । अ॒र्वि॒क्षत ॥ २ ॥

वातरशना वातरशनस्य पुत्रामुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः जूतिवातजूतिप्रभूतयः पिशंगा
पिशंगानि कपिलवर्णानि मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि वसते आच्छादयन्ति वस

आच्छादने आदादिकः ईदृशास्ते यद्यदा देवासो देवाः तपसो महिम्ना दीप्यमानाः सन्तः अ-
विक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् विशेर्लुङि शलङ्गुपधादनिटः क्तः व्यत्ययेनात्मनेपदं तदा
ते वातस्य वायोः प्राजिं गतिमनुयन्ति अनुगच्छन्ति प्राणोपासनया प्राणरूपिणो वायुभावं
प्रपन्ना इत्यर्थः ॥ २ ॥

२. वातरसन के वंशज मुनि लोग पीले वल्कल पहनते हैं। वे देवत्व
प्राप्त करके वायु की गति के अनुगामी हुए हैं।

उन्मदिता मौनेयेन वातान् आतस्थिमावयम् ।

शरीरेदस्माकं यूयं मर्तासो अभिपश्यथ ॥ ३ ॥

उत्तमदिताः । मौनेयेन । वातान् । आ । तस्थिम । वयम् । शरीरा ।

इत् । अस्माकम् । यूयम् । मर्तासः । अभि । पश्यथ ॥ ३ ॥

मौनेयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेन उन्मदिताः उन्मत्ताः उन्मत्तवदाचर-
न्तः यद्वा उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्तावयं वातान् वायूनस्माभिरुपास्यमानानातस्थिम आस्थित-
वन्तः हे मर्तासः मनुष्याः अस्माकं शरीरेत् शरीराण्येव यूयं केवलमभिपश्यथ नोस्मान्
पतो वयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥ ३ ॥

३. सारे लौकिक व्यवहारों के विसर्जन से हम उन्मत्त (परमहंस)
हो गये हैं। हम वायु के ऊपर चढ़ गये हैं। तुम लोग केवल हमारा शरीर
देखते हो—हमारी प्रकृत आत्मा तो वायुरूपी हो गई है।

अन्तरिक्षेण पतति विश्वां रूपावचाकशत् ।

मुनिर्देवस्य देवस्य सौकृत्याय सर्वाहितः ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षेण । पतति । विश्वा । रूपा । अवचाकशत् । मुनिः ।

देवस्य देवस्य । सौकृत्याय । सर्वा । हितः ॥ ४ ॥

मुनिः अस्या ऋचोद्गृष्टा वृषाणकऋषिः वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तत्तदुपासनया प्राप्तः
सन् अन्तरिक्षेणाकाशेन पतति गच्छति किंकुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि
रूप्यमाणानि पदार्थजातानि अवचाकशत् अभिपश्यन् स्वदेसा दर्शयन् तथा देवस्य देव
स्य नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं अनुदात्तचेति परस्याग्नेभिः अनुदात्तत्वं सर्वस्यापि देवस्य
सत्त्वा सत्त्विभूतः अतएव सौकृत्याय सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियः ॥ वागात्मकं कर्म सुकृतं तस्य
भावाय सम्यगनुष्ठापनाय हितः निहितः स्थापितो भवति ॥ ४ ॥

४. मुनि लोग आकाश में उड़ सकते और सारे पदार्थों को देख
सकते हैं। जहाँ कहीं भी जितने देवता हैं, वे सबके प्रिय बन्धु हैं। वे
सत्कर्म के लिए ही जीते हैं।

अथ पंचमी-

वा॒तस्या॒श्वोवा॒योःस॒खाथो॒देवे॒षितो॒मुनिः ।

उ॒भौस॒मुद्रावा॒क्षेति॒यश्च॒पूर्व॒उ॒ताप॑रः ॥ ५ ॥

वा॒तस्य । अ॒श्वः । वा॒योः । स॒खा । अथो॒ इति॒ । दे॒वऽइ॒षितः ।

मु॒निः । उ॒भौ । स॒मुद्रौ । आ । क्षेति॒ । यः । च॒ । पूर्॒वः । उ॒त । अ॒प॑रः ॥ ५ ॥

वा॒तस्य वा॒योः गतिरिव अ॒श्वोव्याप्तः यद्वा वा॒योरशि॒ता भो॒क्ता वा॒युरेव तस्या॒हारइ॒त्यर्थः अतए॒व वा॒योः स॒खा मि॒त्रभू॒तः अथो॒ अपि॒च दे॒वेषि॒तः दे॒वेन द्योत॑मानेन वा॒युना सूर्येण॒वा इ॒षितः प्रा॒प्तः तृतीया॒कर्म॑णीति पूर्॒वपद॑प्रकृतिस्वरत्वं ई॒दृशो॒मुनिः क॒रि॒कृता॒ख्य॒ऋषिः उ॒क्तम॑कारेण वा॒युरूपः सूर्य॑रूपो॒वा सन् उ॒भौ स॒मुद्रौ उ॒दधी॒ आक्षे॑ति अ॒भिग॑च्छति क्षि॒नि॒वास॑ग॒त्योः छा॒न्दसो॒विक॑रणस्य लुक् कौ तौ स॒मुद्रौ यः पूर्॒वः स॒मुद्रः उ॒तश॑ब्दश्चा॒र्थे य॒थाप॑रः स॒मुद्रः ॥ ५ ॥

५. मुनि लोग वायुमार्ग पर घूमने के लिए अश्व-स्वरूप हैं। वे वायु के सहचर हैं। देवता उनको पाने की इच्छा करते हैं। वे पूर्व और पश्चिम के दोनों समुद्रों में निवास करते हैं।

अ॒प्सर॑सां गन्ध॒र्वाणां॑ मृ॒गाणां॑ च॒रणे॒ चरन् ।

के॒शीके॒तस्य॑ वि॒द्वान्त्स॒खात्स्वा॒दुर्म॑दि॒न्तमः॑ ॥ ६ ॥

अ॒प्सर॑सां । गन्ध॒र्वाणां॑ । मृ॒गाणां॑ । च॒रणे । च॒रन् । के॒शी ।

के॒तस्य॑ । वि॒द्वान् । स॒खा । स्वा॒दुः । म॒दि॒न्तमः॑ ॥ ६ ॥

अ॒प्सर॑सां दे॒वस्त्री॑णां गन्ध॒र्वाणां॑ च॒रणे संचा॑रणे संचा॒रभू॒ते दि॒व्यन्तरि॑क्षे च तथा मृ॒गा॒णां सिंहा॑दीनां संचा॒रस्थ॑ले पृथि॒व्यां च॒रन् व्या॑प्य संच॒रन् के॒शी अ॒ग्निर्वा॒युः सूर्यो॒वा के॒तस्य॑ ज्ञातव्यस्य सर्वस्यार्थ॒जात॑स्य वि॒द्वान् यद्वा ज्ञा॒तव्य॑स्यास्य ऋषेः ए॒तश॑स्य स॒खा वि॒द्वान् अ॒विशे॑षात्सर्वं जा॒तन् स्वा॒दुर्वा॒दयि॒ता रस॑यिता सर्वस्य रसस्योत्पा॒दकः अतए॒व म॒दि॒न्तमः॑ मा॒दयि॑तवमो भवति ना॒दस्ते॒न । ग॒मः ॥ ६ ॥

६. केशी देवता अप्सराओं, गन्धर्वों और हरिणों में विचरण करते हैं। वे सारे ज्ञातव्य विषयों को जानते हैं। वे रस के उत्पादक और आनन्ददाता मित्र हैं।

अथ सप्तमी—

वा॒युर॑स्मा॒उपा॑मन्थत्पि॒नष्टि॑स्माकु॒नन्मा॑ ।

के॒शीवि॒षस्य॑पात्रेण॒यद्रु॑द्रेणा॒पिब॑त्स॒ह ॥ ७ ॥ २४ ॥

वा॒युः । अ॒स्मै । उ॒प । अ॒मन्थ॑त् । पि॒नष्टि॑ । स्म । कु॒नन्मा॑ । के॒शी ।
वि॒षस्य॑ । पात्रेण॑ । यत् । रु॒द्रेण॑ । अ॒पिब॑त् । स॒ह ॥ ७ ॥ २४ ॥

केशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यः रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्वणेन । यद्वा रुद्रोवाएष्यदग्निरिति श्रवणात् । रुद्रवैद्युताग्निः तेन सह वर्तमानः विषस्य उदकनामैतत् क्रियाग्रहणकर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी विषमुदकं पात्रेण पानसाधनेन रश्मिजालेन यद्यदा अपिबत् पिबति तदा अस्मै केशिने वायुरुपामंथत् भूगतं सर्वैरसं उपमश्नाति । यद्वा अपिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमंडले घनीभूतं अस्य तदुदकं वायुरुपमश्नाति मंथनेन वैद्युताग्निना आलोडयति । तथा कुर्मनमा कुत्सितमपि भृशं नमयिषी स्वयं नमयितुमशक्या स्वतंत्रा माध्यमिकावाक् पिनष्टिस्म यथा अबस्तात् स्रवति तथा चूर्णीकरोति स्मेति प्रसिद्धौ कुपूर्वाभ्यमयतेः षचाद्यचि यङोचिचेति यङोलुक् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ ७ ॥

७. जिस समय केशी रुद्र के साथ जल-पान करत हैं, उस समय वायु उस जल को हिला देते और कठिन माध्यमिकी वाक् को भंग कर देते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्विंशोऽवर्गः ॥ २४ ॥

उतदेवाइति सप्तर्चं नवमं सूक्तं आनुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगौतमान्विश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठाइति क्रमेण प्रत्यृचमृषयः । तथाचानुक्रान्तं—उतदेवाः सप्तर्षयएकर्चावैश्वदेवमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

उ॒तदे॒वाअ॒वहि॑तं दे॒वाउ॒न्नय॑थापुनः ।

उ॒तागं॑श्च॒क्रुधं॑ दे॒वाजी॒वय॑थापुनः ॥ १ ॥

उ॒त । दे॒वाः । अ॒व॒ह॒तम् । दे॒वाः । उ॒त । न॒य॒थ । पु॒न॒रि॒ति ।

उ॒त । आ॒गः । च॒क्रु॒षम् । दे॒वाः । दे॒वाः । जी॒व॒य॒थ । पु॒न॒रि॒ति ॥ १ ॥

उतापिच हे देवाः अवहितमुचयथ उतापिच हे देवाः आगः अपराधं चक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादागसोरक्षत हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पश्चाज्जीवयथ चिरंजीविनं कुरुत ॥ १ ॥

१. देवो, मुझ पतित को ऊपर उठाओ । मुझ अपराधी को अपराध से बचाओ । देवो, मुझे चिरजीवी करो ।

द्वावि॒मौवा॒तौवा॒त॒आसि॒न्धो॒राप॑रा॒वतः॑ ।

दक्ष॑ते॒अ॒न्य॒आवा॑तु॒परा॒न्योवा॑तु॒यद्र॑पः ॥ २ ॥

द्वौ । इ॒मौ । वा॒तौ । वा॒तः । आ । सि॒न्धोः । आ । प॒रा॒व॒तः । दक्ष॑म् ।

ते । अ॒न्यः । आ । वा॒तु । प॒रा । अ॒न्यः । वा॒तु । य॒त् । र॒पः ॥ २ ॥

इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च आसिन्धोः आसमुद्रात् मर्यादायामाकारः यद्वा आपरावतः समुद्रादपि योदूरदेशः तं देशमवधीकृत्य वातः गच्छतः । वा गतिगंधनयोः आदादिकः । तयोर्वातयोः अन्यएकः हेस्तोतः ते तव दक्षं बलं आवातु आगमयतु अन्यश्च त्वदीयं यद्रपः पापं तत्परावातु परागमयतु ॥ २ ॥

२. समुद्रपर्यन्त—समुद्र से भी दूरवर्ती स्थान तक दो वायु बहते हैं—एक वायु तुम्हारा (स्तोता का) बलाघात करे और दूसरा तुम्हारे पापध्वंस के लिए बहे ।

आवा॑तवा॒हिभे॒षजं॒विवा॑तवा॒हिय॑द्रपः ।

त्वंहि॒वि॒श्वभे॑षजो॒दे॒वानां॑ दू॒तई॒य॒से ॥ ३ ॥

आ । वा॒त । वा॒हि । भे॒ष॒जम् । वि । वा॒त । वा॒हि । य॒त् । र॒पः ।

त्वम् । हि । वि॒श्वभे॑षजः । दे॒वाना॑म् । दू॒तः । ई॒य॒से ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा आवाहि आगमय हे वात यद्रपोऽस्मदीयं पापं तद्विवाहि विगमय अस्मत्तोविश्लेषय त्वं हि खलु देवानां दूतः विश्वभेषजः विश्वानि भेषजानि यस्मिन् बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ईदृशश्च स ईयसे सततंगच्छसि ईदृगतौ देवादिकः श्यनोनित्वात् श्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं हिचेति निघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

३. वायु, तुम इस ओर बहकर औषध ले आओ और जो अहितकर है, उसे यहाँ से बहा ले जाओ । तुम संसार के औषध-रूप हो । तुम देव-दूत होकर जाते हो ।

अथ चतुर्थी—

आत्वांगमंशंतांतिभिरथोअरिष्टतांतिभिः ।

दक्षंतेभद्रमाभार्षपरायक्षमंसुवामिते ॥ ४ ॥

आ । त्वा । अगमम् । शन्तांतिभिः । अथो इति । अरिष्टतांतिभिः ।
दक्षम् । ते । भद्रम् । आ । अभार्षम् । परा । यक्षमम् । सुवामि । ते ॥ ४ ॥

हे स्तोतः त्वा त्वां शंतांतिभिः सुखकरैः अथो अपिच अरिष्टतांतिभिः अहिंसाकरैश्च र-
क्षणैः आगमं आगतवानस्मि शिवशमरिष्टस्यकरइति उभयत्र तातिल् प्रत्ययः लीतीति प्रत्य-
यात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अपिच भद्रं कल्याणं ते तव दक्षं बलं आभार्ष आहार्षं वायुसकाशादानैषं
तथा ते तव यक्षं रोगं च परासुवामि विनाशयामि ॥ ४ ॥

४. यजमान, तुम्हारे लिए सुखकर और अहिंसाकर रक्षणों के साथ
में आया हूँ । तुम्हारे उत्तम बलाधान का कार्य भी मैंने किया है । इस
समय तुम्हारे रोग को मैं दूर कर देता हूँ ।

अथ पंचमी—

त्रायन्तामिहदेवास्त्रायतांमरुतांगणः ।

त्रायन्तांविश्वाभूतानियथायमरपाअसत् ॥ ५ ॥

त्रायन्ताम् । इह । देवाः । त्रायताम् । मरुताम् । गणः । त्रायन्ताम् ।
विश्वा । भूतानि । यथा । अयम् । अरपाः । असत् ॥ ५ ॥

इहास्मिन्देशे सर्वे देवाः त्रायन्तां अस्मान्पालयन्तां तथा मरुतां गणः संघः सत्रायन्तां
विश्वा विश्वानि सर्वाणि अन्यानिच भूतानि भूतजातानि त्रायन्तां अस्मान् रक्षन्तु यथा अ-
यमस्मदीयः शरीरादिः अरपाअसत् पापरहितोभवति तथेत्यर्थः रपइति पापनाम नजाबहुव्री-
हौ ऋक्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं अस्तेर्लैट्यडागमः यावद्यथाभ्यामिति निघाताभावः ॥ ५ ॥

५. इस समय देवता, मरुद्गण और चराचर रक्षा करें । यह व्यक्ति
नीरोग हो ।

अथ षष्ठी—

आपइद्वाउमेषजीरापोअमीवचातनीः ।

आपःसर्वस्यमेषजीस्तास्तेरुण्वन्तुमेषजम् ॥ ६ ॥

आपः । इत् । वै । ऊँ इति । भेषजीः । आपः । अमीवृचातनीः ।
आपः । सर्वस्य । भेषजीः । ताः । ते । कृण्वन्तु । भेषजम् ॥ ६ ॥

आपइद्वै आपएवखलु भेषजोः भेषजभूताः स्नानपानादिना सुखहेतवः यद्वा ओषधिरूपेण परिणतारोगोपशमनहेतवोभवन्ति केवलमामकेत्यादिना भेषजशब्दात् ङीप् उदात्तनिवृत्ति-स्वरेण ङीप् उदात्तत्वं जसिवाच्छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः यतएवमतःकारणात् आपः अमीवचा-तनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाशयित्र्योभवन्ति चातयतिर्वधकर्मा किंच आपः सर्वस्य मा-णिजातस्य भेषजीर्भेषजभूताभवन्ति नकतिपयस्य तास्तथाविधाआपः ते तव भेषजं कृण्वन्तु कुर्वन्तु ॥ ६ ॥

६. जल ही औषध, रोगशान्ति का कारण और सारे रोगों के लिए भेषज है । तुम्हारे लिए वही जल औषध-विधान करे ।

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वावाचः पुरोगवी ।

अनामयित्नुभ्यां त्वाताभ्यां त्वोपस्पृशामसि ॥ ७ ॥ २५ ॥

हस्ताभ्याम् । दशशाखाभ्याम् । जिह्वा । वाचः । पुरःङ्गवी ।

अनामयित्नुभ्याम् । त्वा । ताभ्याम् । त्वा । उप । स्पृशामसि ॥ ७ ॥ २५ ॥

दशशाखाभ्यां दशाङ्गुल्यः शाखाभूताययोः तादृशाभ्यां प्रजापतेर्हस्ताभ्यां सृज्यमाना-जिह्वारसनावाचः शब्दस्य पुरोगवी पुरतोर्गत्री जातायत्रयत्र शब्दः तत्र सर्वत्र तस्य शब्दस्यो-च्चारणाय पुरतोव्यापियते इत्यर्थः अनामयित्नुभ्यां सम्यगारोग्यहेतुभ्यां ताभ्यां हस्ताभ्यां हे-स्तोतः त्वा त्वां उपस्पृशामसि उपस्पृशामः इदन्तोमसिः त्वेतिपुनरुक्तिः पूरणार्था ॥ ७ ॥

७. दोनों हाथों में दस अंगुलियाँ हैं । वचन के आगे-आगे जिह्वा चलती है । रोगशान्ति के लिए दोनों हाथों से मैं तुम्हें छूता हूँ ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे पञ्चविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

तवत्यइति षल्लुचं दशमं सूक्तं उरुनाम्नः पुत्रस्य अंगाख्यस्यापि जागतमैन्द्रं तथाचानु-क्रान्तं—तवत्येषल्लंगऔरवोजागतमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

तवत्यइन्द्रसख्येषुवह्नयक्तुतमन्वानाव्यददिर्वलम् ।

पत्रादशस्यनुषसौरिणपःकुत्सायमन्मन्त्रह्यश्वदंसयः ॥ १ ॥

तव । त्ये । इन्द्र । सख्येषु । वह्नयः । ऋतम् । मन्वानाः । वि ।
अर्दिरुः । वलम् । यत्र । दशस्यन् । उषसः । रिणन् । अपः ।
कुत्साय । मन्मन् । अस्नः । च । दंसयः ॥ १ ॥

हे इन्द्र. तव सख्येषु सखित्वेषु सस्यु त्ये ते प्रसिद्धावह्नयोवोढारः हविषां स्तुतीनां वा
अतएव ऋतं यज्ञं मन्वानाः अवबुध्यमानाअंगिरसः वलं गवामपहर्तारं एतत्संज्ञकमसुरं व्यद-
र्दिरुः अत्यर्थं व्यदारयन् हविदारणे अस्माद्यङ्गुगन्तात् लुङि सिजभ्यस्तेति झेर्जुस् जुसिचे-
तिगुणः व्यत्ययेनेत्वं । अपिच यत्र यस्मिन्काले मन्मन् मन्मनि स्तोत्रे सति कुत्साय महर्षये
उषसः उषःकालान् वृत्रेणावृतत्वात् पूर्वमसत्प्रायान् तदपनोदनेन दशस्यन् प्रयच्छन् तथा
अपोवृत्रेणावृतान्युदकानिच रिणन् तस्माज्जिर्मयन्वर्तसे रीगतिरेषणयोः कैयादिकः प्वादीनां
ह्रस्वत्वं तदानीं अस्नः अहेर्वृत्रस्य च दंसयः कर्माणि वितथान्यासन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे लिए बन्धुत्व करने को यज्ञकर्त्ताओं ने यज्ञ-
सामग्री ले जाकर और यज्ञ करके बल (राक्षस) को मार डाला । उस
समय स्तोत्र किया गया । तुमने कुत्स को प्रभात का आलोक दिया, जल
को छोड़ा और वृत्र के सारे कर्माँ कौ ध्वस्त किया ।

अथ द्वितीया—

अवासृजः प्रस्वः श्वच्चयोगिरीनुदाज उस्त्रा अपिबो मधुप्रियम् ।
अवर्धयो वनिनो अस्य दंससा शुशोच सूर्य ऋतजातया गिरा ॥ २ ॥

अव । असृजः । प्रस्वः । श्वच्चयः । गिरीन् । उत् । आजः ।
उस्त्राः । अपिबः । मधु । प्रियम् । अवर्धयः । वनिनः । अस्य ।
दंससा । शुशोचः । सूर्यः । ऋतजातया । गिरा ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रस्वः प्रसूतिर्जन्म तद्धेतुभूता अपः अवासृजः आवरकान्मोघादधः पातितवान-
सि तथा गिरीन् पर्वतान् वलेन गोमतोबिलस्य पिधानाय निहितान् श्वंचयः अभैत्सीरित्यर्थः
श्वचिगतौ अस्मात्पण्यन्तालुङि बहुलंछन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङ्भावः समानवाक्ये निघातयुष्मद-
स्मदादेशावकव्यादिति वचनात्पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य तिङ्कृतिङ्इति निघाताभावः
तथा ब्रह्मासुरेण बिलेनिहिताउस्त्रागाः पर्वतभेदनानन्तरं उदाजः उदगमयः ततः पयोदध्याज्या-
दिकं प्रियमनुकूलं मधु मधुरं हविः अपिबः पीतवानसि यद्वा श्रयणसाधनासु तासु गोष्वाङ्

तासु यजमानैः प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मकं अष्विः पिबसि तथा वनिनः वनसंबद्धान् वृक्षा-
न् यद्वा वनमित्युदकनाम तद्युक्तान् समुद्रान् अवर्धयः वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि ऋतजातया ऋ-
तं यज्ञं तदर्थं जातं जन्म यस्याः तया गिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्येन्द्रस्य दंससा
कर्मणा आवृण्वता वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन सूर्यः शुशोच नभसि प्रदिदीपे यद्वा ऋतजातया
गिरेति सूर्यस्यैव विशेषणं त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यतइत्यर्थः ऋग्भिः पूर्वाह्णेदिविदेवईयते
इत्यादिकं तैत्तिरीयकमन्त्रानुसंधेयं । शुशोचेत्यस्य पदात्परत्वेपि पादादित्वादपादादाविति पर्यु-
दासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुमने जननी के समान जल को छोड़ा है, पर्वतों को
विचलित किया है । गायों को हाँककर ले गये, मीठा सोम पिया और
वन के वृक्षों को वृष्टि के द्वारा वृद्धित किया । यज्ञोपयोगी स्तुति-वचनों
से इन्द्र की स्तुति हुई । इन्द्र के कर्म से सूर्य दीप्तिशाली हुए ।

वि॒सूर्यो॑ म॒ध्ये अ॒मुच॒द्रथं॑ दि॒वो वि॒दद्वा॒साय॑ प्र॒तिमा॒नमा॒र्यः ।
दृ॒ह्वा नि॒पिप्रो॑ अ॒सुर॑स्य मा॒यिन॑ इन्द्रो॒व्यास्य॑ च॒क्रवाँ॑ ऋ॒जि॒श्वना॑ ॥ ३ ॥

वि । सूर्यः । म॒ध्ये । अ॒मुच॒त् । रथं॑म् । दि॒वः । वि॒दत् । द्वा॒साय॑ ।
प्र॒ति॒मा॒नम् । आ॒र्यः । दृ॒ह्वा नि॒ । पिप्रो॑ः । अ॒सुर॑स्य । मा॒यिनः॑ ।
इन्द्रः॑ । वि । आ॒स्यत् । च॒क्र॒श्वान् । ऋ॒जि॒श्वना॑ ॥ ३ ॥

दिवः द्युलोकस्य मध्ये सूर्यः आदित्यः रथं प्रस्थानाय व्यमुचत् विमुक्तवान् मुचेर्लुङि लृ-
दित्वात्चेरुडादेशः । कदेति चेदुच्यते यदा आर्यः अभिज्ञ इन्द्रः दासायोपक्षपयित्रे वृत्रादये प्रतिमानं
प्रतिर्हति प्रतीकारं विदत् वेत्ति जानाति अलभत वा । अपिच मायिनः मायाविनः मायाशब्दस्य
ब्रीह्यादिषुपाठात् ब्रीह्यादिभ्यश्चेति इतिप्रत्ययः पिप्रोः एतन्नाम्नो असुरस्य दृह्वानि दृह्वानि स्थि-
राणि पुराणि बलानि वा ऋजिश्वना राजर्षिणा चक्रवान् सख्यं कुर्वन् इन्द्रो व्यास्यत् व्यक्षिपत्
विविधमाक्षिपवान् व्यनीनशदित्यर्थः । असुक्षेपणे ॥ ३ ॥

३. आकाश में सूर्य ने अपने रथ को चला दिया । उन्होंने देखा कि
आर्य लोग बातों से पराजित नहीं होते । इन्द्र ने ऋजिश्वा के साथ
बन्धुता करके पिप्रु नामक मायावी असुर के बल-वीर्य को नष्ट कर दिया ।

अथ चतुर्थी—

अना॒ष्ट॒ष्टानि॑ दृ॒षितो॒व्यास्य॑ नि॒धीर॑ दे॒वाँ अ॒मृ॒ण॒द्यास्यः॑ ।
मा॒से॒व॒सूर्यो॑ व॒सु॒पु॒र्य॒माद॑ दे॒गु॒णानः॑ श॒त्रूँ र॒शूणा॑ द्वि॒रु॒क्म॑न्ता ॥ ४ ॥

अनाधृष्टानि । धृषितः । वि । आस्यत् । निधोन् । अदेवान् ।
अमृणत् । अयास्यः । मासाइव । सूर्यः । वसु । पुर्यम् । आ ।
ददे । गृणानः । शत्रून् । अशृणात् । विरुक्मता ॥ ४ ॥

धृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भइन्द्रः अनाधृष्टानि इतः पूर्वं शत्रुभिरप्रधृष्टान्यबाधितानि
असुरबलानि व्यास्यन् व्याक्षिप्तवात् तथा अयास्यः अयासनीयः चालयितुमशक्यः यद्वा
अयास्योगिराः स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्योलक्ष्यते अयास्येन ऋषिणा स्तुत्यइन्द्रः निधोन्
असुरैर्निहितान् धनसमूहान् यद्वा निधातुन् नितरां बलानां धारयितुन् अदेवान् देवविरोधि-
नोसुरानमृणत् अहिंसोव मृणहिंसायां तौदादिकः । अपिच सूर्योमासेव मासेनेव पदचित्या-
दिना मासशब्दस्य मासभावः सयथा मासविशेषेण भौमान् रसानादत्ते तथा पुर्यम् असुराणां
पुरिभवं भवेछन्दसीतियत् हलिचेति दीर्घस्य नभकुर्छुरामिति प्रतिषेधः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं
ईदृशं वसु धनं आददे आदत्ते स्म आङोदोनास्यविहरणइत्यात्मनेपदं तथा गृणानः स्तोतृभिः
स्तूयमानः सन् व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः शत्रून् शातयितुन् असुरान् विरुक्मता विरोच-
मानेन वज्रेण अशृणात् अहिंसीत् ॥ ४ ॥

४. दुर्द्धर्ष इन्द्र ने दुर्द्धर्ष शत्रु-सेना को नष्ट कर डाला । उन्होंने देव-
द्यूषों की सम्पत्ति को ध्वस्त कर डाला । जैसे सूर्य मास-विशेष में भूमि-
रस को खींचते हैं, वैसे ही उन्होंने शत्रु-पुरी-स्थित धन को हर लिया ।
स्तोत्र ग्रहण करते-करते उन्होंने प्रदीप्त अस्त्र के द्वारा शत्रु-निपात किया ।

अथ पंचमी—

अयुद्धसेनोविभ्वाविभिन्दतादाशदृत्रहातुज्यानितेजते ।
इन्द्रस्यवज्रादबिभेदमिश्रथःप्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुषाअनः॥५॥

अयुद्धसेनः । विभ्वा । विभिन्दता । दाशत् । दृत्रहा ।
तुज्यानि । तेजते । इन्द्रस्य । वज्रात् । अबिभेत् । अभिःश्रथः ।
प । अक्रामत् । शुन्ध्यूः । अजहात् । उषाः । अनः ॥ ५ ॥

विभ्वा विभुना व्याप्तेन विभिन्दता विदारयता एवंविधेनापि परकीयबलेन अयुद्धसेनः अ-
प्रहतसेनः यद्वा विभ्वा विभुर्व्याप्तः विभिन्दता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण वृत्रहा वृत्रंहतवान्
एवंविधइन्द्रः दाशत् दाशति स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छति दाशृदाने लेट्यहागमः तथा तुज्यानि मेः

र्याणि शत्रुबलानि तेजते तनूकरोति अल्पीकरोति तिजनिशाने । यद्वा शत्रून्मति प्रेषाण्यायुधानि तेजते निश्चयति वीक्षणीकरोति ईदृशस्येन्द्रस्य अभिभूयः अभितोर्हिंसाकात् वज्रात् सर्वं शत्रुजातं अविभेद भीतिं प्राप्नोत् एवमसुरेष्विन्द्रेण निरस्तेषु शुन्ध्युः शोधयिता आदित्यः प्राक्कामत् ज-
गत्प्रकाशनाय गन्तुं प्रकान्तवान् उषाः उषोदेवता च अनः स्वकीयं शकटं रथं अजहात् ग-
न्तुं पर्यत्यजत् ओहाक् त्यागे ॥ ५ ॥

५. इन्द्र-सेना के साथ कोई युद्ध नहीं कर सकता । वह सर्वगन्ता प्रोत्तर विदारक वज्र के द्वारा वृत्र-निपात करके आयुध पर शान चढ़ाते हैं । विदारक इन्द्र-वज्र से शत्रु लोग डरें । सर्व-शोधक इन्द्र चलने लगे । उषा ने अपना शकट चला दिया ।

एतात्याते श्रुत्यानि केवलाय देक एकमकृणोरयज्ञम् ।
मासां विधानमदधा अधिद्यवित्वया विभिन्नं भरति प्रधिपिता ॥ ६ ॥ २६ ॥

एता । त्या । ते । श्रुत्यानि । केवला । यत् । एकः । एकम् । अकृणोः ।
अयज्ञम् । मासाम् । विधानम् । अदधाः । अधि । द्यवि ।
त्वया । विद्विन्नम् । भरति । प्रधिम् । पिता ॥ ६ ॥ २६ ॥

हे इन्द्र त्या तानि ते तव त्वदीयानि दीर्यकर्माणि एता एतान्येव केवला केवलानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि नान्यदीयानि । कानि पुनस्तानि एकः असहायस्त्वं एकं प्रधानभूतं अयज्ञं यज्ञरहितं असुरं अकृणोः अहिंसीरिति यत् एतदेकं कर्म कृवि हिंसाकर-
णयोः अत्र हिंसार्थः इदित्वानुम् धिन्विच्छण्वोरचेत्युप्रत्ययः अकारान्तादेशश्च तस्य यो-
गे सति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । तथा मासां मासानां पदञ्चित्यादिना मासशब्दस्य मासभावः ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं मासानां विधानं विधातारं कर्तारं सूर्यं अधिद्यवि
द्युलोके उपरि अदधाः अधारयः विपूर्वादिधातेः कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् इदमपरं
कर्म तथा पिता पालकोद्युलोकः विभिन्नं विदारितं वृत्राद्विभक्तं प्रधिं रथचक्रस्य पार्श्वं पार्श्व-
फलके प्रधीइत्युच्यते ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिं अन्यैः धारयितुमशक्यं त्वयैव भरति
धारयति इदमदरं कर्म एतत्प्रभृतीनि त्वयाकृतानि कर्माणि परेषामसाधारणानि सर्वदा स्तो-
तव्यानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, यह सब वीरत्व का कार्य तुम्हारे ही सुना जाता है । अकेले ही तुमने यज्ञ-विघ्न-कर्त्ता और प्रधान असुर को मारा था । तुमने आकाश के ऊपर चन्द्रमा के जाने-आने की व्यवस्था की है । जिस समय वृत्र सूर्य के रथ-चक्र को भंग करता है, उस समय सबके पिता द्युलोक, तुम्हारे ही द्वारा उस चक्र को धारण कराते हैं ।

सूर्यरश्मिरिति षष्ठं एकादशं सूक्तं वैष्टुभं विश्वावसुर्नाम गंधर्वऋषिः सच पूर्वेण तृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानं अतः प्रथमतस्तस्य सविता देवता द्वितीयस्य गंधर्वः । तथाचानुक्रान्तं—सूर्यरश्मिर्देवगंधर्वो विश्वावसुरात्मनमस्तौव पूर्वार्धे सवितारमिति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात् सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रम् ।
तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्संपश्यन् विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यः हरिश्मिः । हरिः केशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् ।
अयान् । अजस्रम् । तस्य । पूषा । प्रसवे । याति । विद्वान् ।
सम्पश्यन् । विश्वाः । भुवनानि । गोपाः ॥ १ ॥

सूर्यरश्मिः उषसः प्रादुर्भावानन्तरं सूर्यस्योदयात्पूर्वं यः कालः तस्य कालस्याभिमानिदेवः सवितेत्युच्यते सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य सतथोकः हरिकेशः हरयोहरणशोलाहरितवर्णावा केशस्थानीयाः प्रकाशमानावा दीप्तयो यस्य ईदृशः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अजस्रं अनवरतं ज्योतिस्तेजः उदयान् उद्याति उद्गमयति यातेरन्तर्भावितण्यर्थाच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेन बहुवचनं संहितायां दीर्घादिति मानपादइति नकारस्य रुत्वं आतोडित्यमिति सानुनासिकआकारः । तस्य सवितुः प्रसवे प्रेरणे अनुज्ञायां सत्यां विद्वान् जानन् गोपाः गोपायिता रक्षिता पूषा पोषको देव आदित्यो याति नभसि गच्छति किं कुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन् ॥ १ ॥

१. सविता (सूर्योदय के प्रथम काल के अभिमानी देवता) देव सूर्य-किरणवाले और उज्ज्वल केशवाले हैं। वे पूर्व की ओर क्रमागत आलोक का उदय किया करते हैं। उनका जन्म होने पर पूषा अग्रसर होते हैं। वे ज्ञानी हैं। वे सारे संसार को देखते और बचाते हैं।

अथ द्वितीया—

नृचक्षाण्षदिवोमध्यं आस्त आप्रिवान्नोदसी अन्तरिक्षम् ।
सविश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरश्चक्रेतुम् ॥ २ ॥

नृक्षः । एषः । दिवः । मध्ये । आस्ते । आपप्रिष्वान् ।
 रोदसी इति । अन्तरिक्षम् । सः । विश्वाचीः । अभि । चष्टे ।
 घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । केतुम् ॥ २ ॥

नृक्षः नृन् मनुष्यान् पश्यन् यद्वा नृभिः नेतृभीरश्मिभिः प्रकाशमानः एषसविता देवः
 द्युलोकस्य मध्ये आस्ते निषीदति किंकुर्वन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च आपप्रिवान्
 स्वतेजसा आपूरयन् प्रायूरणे अस्माच्छान्दसोलिट् कसुश्चेतितस्य कसुरादेशः वस्वेकाजाद्धसा-
 मितीहागमः सदेवो विश्वाचीर्विश्वमंचंतीः सर्वव्यापिनीः प्राच्यादिमहादिशोभिचष्टे प्रकाशयति
 तथा घृताचीर्घृतं दीप्तं रूपं अंचन्तीः आग्नेयादिविदिशश्च प्रकाशयति अंचतेः क्लिन्नन्तात् अं-
 चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् ततोभसंज्ञायामचइत्याकारलोपे चावितिदीर्घत्वं उदात्तनिवृत्तिस्वरे-
 णङीपउदात्तत्वे प्राप्ते चावितिपूर्वस्याचउदात्तत्वं । तथा पूर्वं पूर्वभागं केतुं प्रज्ञापनीयं अपरं पृष्ठ-
 भागं च अन्तरा अन्तरालं च अभिचष्टे प्रकाशयति ॥ २ ॥

२. ये मनुष्य के प्रति कृपादृष्टि करके आकाश के बीच में रहते और
 द्यावापृथिवी तथा मध्यस्थित आकाश को आलोक से पूर्ण करते हैं । वे
 सारी दिशाओं और कोनों को प्रकाशित करते हैं । वे पूर्व भाग, परभाग,
 मध्य भाग और प्रान्त भाग को प्रकाशित करते हैं ।

रायोबुध्नःसंगमनोवसूनांविश्वारूपाभिचष्टेशचीभिः ।

देवइवसवितासत्यधर्मेन्द्रोनतस्थौसमरेधनानाम् ॥ ३ ॥

रायः । बुध्नः । सम्गमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । अभि । चष्टे ।

शचीभिः । देवः इव । सविता । सत्यधर्मा । इन्द्रः ।

न । तस्थौ । सम् अरे । धनानाम् ॥ ३ ॥

रायोधनस्य बुध्नः बन्धकः मूलभूतोवा ऊडिदमित्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वं तथा
 वसूनां धनानां संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता शचीभिः दीप्तिभिः विश्वारू-
 पा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातानि अभिचष्टे अभिपश्यति प्रकाशयति । अपिच
 देवइवायंसविता सावकोदेवः सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारणहेतुभूतं कर्म वा य-
 स्य तादृशोभवति तथा इन्द्रो न इन्द्रइव धनानां समरे संग्रामे सम्यक् प्रापणे तस्थौ अयं
 सविता उद्युक्तः सन् तिष्ठति ॥ ३ ॥

३. सूर्यदेव धन के मूल-रूप हैं, सम्पत्ति के मिलन-स्थान हैं । वे
 अपनी क्षमता से द्रष्टव्य पदार्थ को प्रकाशित करते हैं । सविता देवता
 के समान वे जो कुछ करते हैं, वह सफल होता है । जहाँ सारा धन
 एकत्र मिलता है; वहाँ वे इन्द्र के समान वण्डायमान हुए थे ।

अथ चतुर्थी—

विश्वावसुंसोमगन्धर्वमापोददृशुषीस्तदृतेनाव्यायन् ।
तदन्ववैदिन्द्रोररहाणआसांपरिसूर्यस्यपरिधीरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वऽवसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् ।
ऋतेन । वि । आ॒यन् । तत् । अनु॒ऽअवैत् । इन्द्रः । ररहाणः ।
आ॒साम् । परि । सूर्यस्य । परि॒ऽधीन् । अ॒पश्यत् ॥ ४ ॥

हे सोम त्वया सहितं गंधर्वं गीतरूपं गोशब्दं धारयन्तं विश्वावसुं एतत्तज्ज्ञं मां उत्तरत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यदापोवसतीवर्याख्याः ददृशुषीः दृष्टवत्यः दृशोर्लिटः कसुः उगितश्चेति ङीप् वसोःसंप्रसारणमिति संप्रसारणं जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः तत्तदानीं ऋतेन यज्ञेन हेतुना व्यायन् विविधमगच्छन् यष्टृजनाः तद्व्रमनमासामपां ररहाणः गमयिता इन्द्रः अन्ववैव अनुबुध्यत बुध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्तइति सूर्यस्य परिधीन् परितोधीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् पर्यपश्यत् परितोदृष्टवान् ॥ ४ ॥

४. सोम, जिस समय सस्मित जल ने विश्वावसु गन्धर्व को देखा, उस समय, पुण्य-कर्म-प्रभाव से वह विलक्षण रीति से, निकला। जल-प्रेरक इन्द्र उक्त वृत्तान्त को जान गये हैं। उन्होंने चारों ओर सूर्यमण्डल का निरीक्षण किया।

अथ पंचमी—

विश्वावसुरभितन्नौगृणातुदिव्योगन्धर्वोरजसोविमानः ।
यद्वावासत्यमुतयन्नविद्मधियोहिन्वानोधियइन्नौअव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अ॒भि । तत् । नः । गृणा॒तु । दि॒व्यः । गन्धर्वः ।
रज॑सः । वि॒ऽमानः । यत् । वा । घ । स॒त्यम् । उ॒त । यत् । न ।
वि॒द्म । धि॒यः । हि॒न्वा॒नः । धि॒यः । इत् । नः । अ॒व्याः ॥ ५ ॥

विश्वावसुर्गंधर्वः नोस्माकं तदभिगृणातु अभिमुखं ब्रवीतु गृशब्दे कैय्यादिकः प्वादि-त्वात् ह्रस्वः कीदृशः दिव्यः दिविभवः तथा रजसः उदकस्य विमानोनिर्माता किंपुनस्तत् यद्वाव यच्चखलु सत्यं अवितथं यथार्थफलं कर्मजातं उतशब्दश्चार्थे यच्च नविद्म नजा-

नीमः तदुभयं ब्रवीत्वर्थः ऋचितनुषेत्थादिना घशब्दस्य सांहितिकोदीर्घः । शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः । हे विश्वावसो धियः कर्माणि हिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन् हिगतौ वृद्धौ च यद्वा धियः स्तुतीः हिन्वानः प्रामुक्त्वा नोस्माकं धियश्च कर्माण्येव बुद्धीरेव वा अव्याः रक्ष ॥ ५ ॥

५. देवलोकवासी और जल के सृष्टि-कर्त्ता गन्धर्व विश्वावसु यह सब विषय हमें बतावें। जो यथायं और जो हमें अज्ञात है, उसमें वे हमारी चिन्ता को प्रवर्तित करें। हमारी बुद्धि की रक्षा करें।

सस्त्रिमविन्दुचरणेनदीनामपावृणोदुरोअश्मन्ब्रजानाम् ।
प्रासांगन्धर्वोअमृतानिवोचदिन्द्रोदक्षंपरिजानादहीनाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

सस्त्रिम । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम् । अप । अवृणोत् । दुरः ।
अश्मन्ब्रजानाम् । प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् ।
इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

सस्त्रि अङ्गिः संज्ञातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्थापयितारं मेघं ण्णाशौचे आह्वगमह-
नइति किन्त्यत्ययः लिङ्ङ्गावाव द्विर्वचनं नदीनां शब्दकारिणीनां अपां चरणे संचरणस्थाने
अन्तरिक्षे अविन्दत् इन्द्रोलभत लब्ध्वाच अश्मन्ब्रजानां अश्मा व्याप्तोमेघः तत्रव्रजन्तीनां यद्वा
मेघोव्रजोगोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनां अपां दुरः द्वाराणि मेघान्निर्गमनप्रदेशान् अ-
पावृणोत् अपावृतवान् यद्वा अश्मसु शिलासु व्रजन्तीनां गच्छन्तीनां व्याप्तगमनानां वा नदीनां
गंगायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सस्त्रि मेघं अविन्दत्
अलभत लब्ध्वाच अन्तर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरः द्वाराणि अपावृणोदपवृत-
वान् तथासांनदीनां अमृतान्यमरणसाधकान्युदकानि गन्धर्वोगोर्व्रजस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण
वर्तमानइन्द्रः प्रावोचत् प्रब्रवीति प्रवोदुमनुजानाति तथा दक्षं दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षोवर्ष-
णसमर्थोमेघः तादृशं मेघमहीनां मेघानां मध्ये परिजानात् परितः सर्वतोजानाति ज्ञाअवबोधने
लेट्छडागमः ज्ञानोर्जेति जादेशः ॥ ६ ॥

६. नदियों के चरण-वेश में इन्द्र ने एक मेघ को देखा। उन्होंने प्रस्तरमय द्वार का उद्घाटन कर दिया। गन्धर्व ने इन सारी नदियों के जल की बात कही। इन्द्र भली भाँति मेघों का बल जानते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अग्नेतवेति षष्ठं द्वादशं सूक्तं पावकगुणविशिष्टोष्निर्ऋषिः शुद्धाग्निर्देवता आधाविष्टा-
र्षकिः अष्टकद्विद्वादशाष्टकवती अथ तिस्रः सतोबृहत्यः अयुजौजागताविति लक्षणोपेताः

पञ्चम्युपरिष्ठाज्ज्योतिः षष्ठीत्रिष्टुप् । तथाचानुकान्तं—अग्नेतवाग्निः पावकआग्नेयं विष्टारपंक्ति-
स्तिष्ठः सतोबृहत्त्युपरिष्ठाज्ज्योतिरिति । महाव्रते आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरूपार्थं ।
तथैवपंचमारण्यके सूत्रितं ।

तत्र प्रथमा—

अग्ने॑तव॒श्रवो॑वयो॒महि॑भ्राजन्तेअ॒र्चयो॑विभावसो ।
बृह॑द्भानो॒शव॑सा॒वाज॑मुक्थ्यं॒१॒दधा॑सिदा॒शुषे॑कवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । भ्राजन्ते । अर्चयः ।
विभावसो इति विभावसो । बृहद्भानो इति बृहत्तद्भानो ।
शवसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥ १ ॥

हे अग्ने तव वयोचं श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यं हविरात्मकस्य तस्य मंत्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्त-
त्वात् अनेषु मध्ये तवैवाचं श्रेष्ठमित्यर्थः हे विभावसो विशिष्टदीप्तिर्विभा सैव वसु धनं यस्य
तादृशाग्ने अर्चयः दीप्तयः महि महत् बहुलं भ्राजन्ते भ्राजृदीप्तौ अनुदात्तेषु भौवादिकः हे बृ-
हद्भानो प्रौढदीप्ति कवे कान्तदर्शिनग्ने एवं महानुभावस्त्वं शवसा बलेनोपेतं उक्थ्यं प्रशस्यं यद्वा
उक्थोयज्ञः तद्योग्यं वाजमजं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दधासि ददातिप्रयच्छसि ॥१॥

१. अग्नि, तुम्हारे पास प्रशंसनीय अन्न है । तुम्हारी ज्वालायें विचित्र
दीप्ति पाती हैं । दीप्ति ही तुम्हारी सम्पत्ति है । तुम्हारी दीप्ति प्रकाण्ड
है । तुम क्रिया-कुशल हो । तुम दाता को उत्तम अन्न और बल देते हो ।

अथ द्वितीया—

पा॒वक॑वर्चाःशु॒क्रव॑र्चा॒अनू॑नवर्चा॒उ॒र्दिय॑र्षिभा॒नुना॑ ।
पु॒त्रोमा॑तरा॒विच॑रन्नुपा॒वसि॑पृ॒णक्षि॑रो॒दसी॑उ॒भे ॥ २ ॥

पावकवर्चाः । शुक्रवर्चाः । अनूनवर्चाः । उत । इयर्षि ।
भानुना । पुत्रः । मातरा । विचरन् । उप । अवसि ।
पृणक्षि । रोदसी इति । उभे इति ॥ २ ॥

पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः अनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः हे अग्ने ईदृशस्त्वं भानुना तेजसा उदियर्षि उद्गच्छसि ऋमृगतौ जौहोत्यादिकः अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्त्वं । सत्त्वं पुत्रः सन् मातरा मातृभूते अरण्यौ विचरन् यागावसाने विशेषेण प्राप्नुवन् उपावसि उपगतान्यजमानान् रक्षसि तथा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि संयोजयसि हविषा द्युलोकं वृष्ट्या इमं लोकं च पूरयसीत्यर्थः पृची संपर्के रौधादिकः ॥ २ ॥

२. अग्नि, जिस समय तुम दीप्ति के साथ उदित होते हो, उस समय तुम्हारा तेज सबको विशुद्ध करता है—ये शुक्लवर्ण धारण करके बृहत् हो जाते हैं। अग्नि, तुम द्यावापृथिवी को छूते हो। तुम पुत्र हो, वे माता हैं। इसी लिए तुम क्रीड़ा करते हुए उनका आलिङ्गन करते हो।

ऊर्जोनपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः ।
त्वे इषः संदधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोतयो वामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातवेदः । सुशस्तिभिः । मन्दस्व ।
धीतिभिः । हितः । त्वे इति । इषः । सम् । दधुः ।
भूरिवर्षसः । चित्रोतयः । वामजाताः ॥ ३ ॥

हे ऊर्जोनपात् ऊर्जोन्स्य पार्थिवस्य अरण्यादेः पुत्र हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने सुशस्तिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः मन्दस्व मोदस्व तथा धीतिभिः कर्मभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अग्निहोत्रादिभिः कर्मभिः हितः सुहितः वृषो भव । अपिच भूरिवर्षसः वर्ष इति रूपनाम बहुविधरूपाः चित्रोतयः चित्रा विचित्रा ऊतिः वृषिर्यासां तास्तथोक्ताः वामजाताः वामं वननीयं जातं जन्म यासां तादृशीः इषोन्नानि हविर्लेक्षणानि त्वे त्वय्येव सन्दधुः संदधति सम्यक्जुह्वति यजमानाः । यद्वा भूरिवर्षस इत्यादिकं कर्तृविशेषणं तदानीं चित्रोतयः इत्यस्य विचित्ररक्षा इति योज्यं ॥ ३ ॥

३. तेज के पुत्र ज्ञानी अग्नि, उत्तम स्तोत्र के पठन के साथ तुम्हें स्थापित किया गया है। आनन्द करो। तुम्हारे ही ऊपर नामाविध और नाना रूपों की यज्ञ-सामग्री हुत हुई है।

इरज्यन्मग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मेरायो अमर्त्य ।

सदर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्षिसान् सिक्रतुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभिः । अस्मे इति ।

रायः । अमर्त्य । सः । दर्शितस्य । वपुषः । वि ।

राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने जन्तुभिः जातैः शत्रुभिः सह इरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्धो कुर्वन् इरज् ईर्ष्यायां कंद्वादिः यद्वा इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा जन्तुभिर्जायमानैः आत्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरोभवन् हे अमर्त्य मरणरहिताग्ने अस्मे अस्माकं सुपांसुलुगिति षष्ठ्याः शोआदेशः रायोधनानि प्रथयस्व विस्तारय रयिशब्दात् शसः स्थाने व्यत्ययेन जस् शसोवाव्यत्ययेन ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं नक्रियते सत्त्वं दर्शितस्य दर्शनीयस्य वपुषः तेजोमयस्य शरीरस्य विराजसि तृतीयार्थे षष्ठीवा ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे यद्वा राजतिरैश्वर्यकर्मा वपुरिति च रूपनाम दर्शनीयेन रूपेण विराजसि विशेषेण ईशिषे अतएव सानसि संभजनीयं क्रतुं कर्म पृणक्षि अस्माभिः स्पर्चयसि फलेन वा संयोजयसि ॥ ४ ॥

४. अमर अग्नि, नवोत्पन्न किरण-मण्डल से सुशोभित होकर हमारे पास धन-विस्तार करो । तुम सुन्दर मूर्ति से विभूषित हुए हो । तुम सर्वफलद यज्ञ का स्पर्श करते हो ।

इष्कर्तारं मध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो महः ।

रार्तिवामस्य सुभगाम महीमिषं दधासि सानसि रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः ।

महः । रार्तिम् । वामस्य । सुभगाम् । महीम् ।

इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारं निष्कर्तारं छान्दसोवर्णलोपः अध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं प्रचेतसं प्रच्छेदज्ञानं महोमहतोराधसोधनस्य क्षयन्तं ईश्वरं क्षयतिरैश्वर्यकर्मा वामस्य वननीयस्य धनस्य रार्तिं दातारं रातेः कर्तारं किञ्च ईदृशं त्वां स्तुमइति शेषः सत्त्वं सुभगां सौभाग्योपेतां महीमहतीं इषमन्नं सानसि संभक्तव्यं रयिं धनं च दधासि स्तोतृभ्यो ददासि ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम यज्ञ के शोभा-सम्पादक, ज्ञानी, प्रचुर अन्नदाता और उत्तमोत्तम वस्तुओं के समर्पक हो । तुम्हारा हम स्तोत्र करते हैं । अतीव सुन्दर और प्रचुर अन्न दो तथा सर्व-फलोत्पादक धन दो ।

अथ षष्ठी—

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।
श्रुत्कर्णं सप्रथं स्तमन्त्वा गिरा दैव्यं मानुषायुगा ॥ ६ ॥ २८ ॥

ऋत॒वान॑म् । महि॒षम् । विश्व॑दर्श॒तम् । अ॒ग्निम् । सु॒म्नाय॑ ।
दधि॒रे । पुरः॑ । जनाः॑ । श्रु॒त॒कर्ण॑म् । स॒प्रथः॑ऽस्तमम् ।
त्वा । गि॒रा । दैव्य॑म् । मानु॑षा । यु॒गा ॥ ६ ॥ २८ ॥

ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा छन्दसीव निपाविति मत्वर्थीयो वनिप् महिषं महान्तं पूज्यं वा विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयं यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ईदृशमग्निं सुम्नाय सुस्वार्थं जनाः ऋत्विग्यजमानरूपाः पुरोदधिरे पुरोदधते सर्वकर्मण्यः पुरस्ताद्धारयन्ति यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । परोर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । अपिच हे अग्ने श्रुत्कर्णं श्रुत् श्रुतीः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतो विस्तार्यमाणं दैव्यं देवानां हविर्वोद्धत्वेन संबन्धिनं ईदृशं त्वा त्वां मानुषा मानुषाणि मनोरपत्यानि युगा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ६ ॥

६. यज्ञोपयोगी, सर्वदर्शक और विशाल अग्नि का मनुष्यों ने, सुख के लिए, आधान किया है । तुम्हारा कान सब कुछ सुनता है । तुम्हारे समान विस्तृत कुछ भी नहीं है । तुम देवलोकवासी हो । सभी मनुष्य, यजमान-पति-पत्नी, तुम्हारी स्तुति करते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अग्निं इति षष्ठं त्रयोदशं सूक्तं तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवमानुष्युभं । तथा चानुक्रान्तं—अग्नेमिस्तापसो वैश्वदेवमानुष्युभं हीति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अग्ने॒ अच्छा॑वदे॒हनः॑ प्र॒त्यङ्गः॑ सु॒मना॑भव ।

प्र॒नो॑मच्छवि॒शस्प॑ते॒धन्दा॑ अ॒सिन्स्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने॑ । अ॒च्छ । व॒द् । इ॒ह । नः॑ । प्र॒त्यङ् । नः॑ । सु॒मनाः॑ । भ॒व ।

प्र । नः॑ । य॒च्छ । वि॒शः । प॒ते । ध॒न्दाः । अ॒सि । नः॑ । त्वम् ॥ १ ॥

हे अग्ने इहास्मिन्देशे नोस्मानच्छवद आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि तथा प्रत्यङ् अस्मान् प्रत्यंचन सुमनाः शोभनमनस्कोभव हेविशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः नोस्म-
भ्यं प्रयच्छ धनानि प्रदेहि यतस्त्वं नोस्माकं धनदाअसि धनानां दाता भवसि ॥ १ ॥

१. अग्नि, उपयुक्त उपदेश दो। हमारे प्रति अनुकूल और प्रसन्न
होओ। नरपति, तुम धनद हो; इसलिए हमें दान दो।

अथ द्वितीया—

प्रनोयच्छत्वर्यमाप्रभगःप्रबृहस्पतिः ।

प्रदेवाःप्रोतसूनुतारायोदेवीददातुनः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्यमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः । प्र । देवाः
प्र । उत । सूनुता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

अर्यमा अरोणां नियन्ता अर्याणां निर्मातावा एतत्संज्ञोदेवः नोस्मभ्यं प्रयच्छतु धनं
तथा भगएतत्संज्ञकोदेवश्च प्रयच्छतु बृहस्पतिश्च प्रयच्छतु सर्वदेवाश्च प्रयच्छन्तु उतापिच सू-
नुता प्रियसत्या वाग्रूपा देवी देवनशीला सरस्वती रायोधनानि नोस्मभ्यं प्रददातु ऊडिद-
मित्यादिना रायोविभक्तिरुदात्ता ॥ २ ॥

२. अर्यमा, भग, बृहस्पति, अन्य देवता और सत्यप्रिय तथा वाक्य-
मयी सरस्वतीदेवी आवि हमें दान करें।

सोमंराजानमवसेग्निंगीर्भिर्हवामहे ।

आदित्यान्विष्णुंसूर्यंब्रह्माणंचबृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःभिः । हवामहे ।
आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

राजानं राजमानं ईश्वरं वा सोमं अग्निं च गीर्भिः स्तुतिभिः अवसे रक्षणार्थं हवामहे-
आह्वयामहे तथादित्यानदितेः पुत्रान् मित्रादीन् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं बृहस्पतिं च
रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥ ३ ॥

३. अपनी रक्षा के लिए हम राजा सोम, अग्नि, सूर्य, आदित्यगण,
विष्णु, बृहस्पति और प्रजापति को बुलाते हैं।

अथ चतुर्थी—

इन्द्रवायूबृहस्पतिंसुहवेहवामहे ।

यथानःसर्वइज्जनःसङ्गत्यांसुमनाअसत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुहवा । इह । हवामहे । यथा ।

नः । सर्वः । इत् । जनः । समङ्गत्याम् । सुमनाः । असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू उभयत्र वायोः प्रतिषेधोक्तव्यइत्यनङ्गःप्रतिषेधः नोत्तरपदेनु-
दात्तादाविति देवताद्वेचेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य निषेधः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं बृह-
स्पतिं बृहतां देवानां पालकं तद्बृहतोःकरपत्योरिति सुट्त्तलोपौ वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्व-
रत्वं सुहवा सुहवौ सुह्वानाविन्द्रवायू बृहस्पतिं च इहास्मिन्कर्मणि हवामहे आह्वयामहे
यथा नोस्माकं सर्वइह सर्वएव जनः संगत्यां संगमने धनस्य प्राप्तौ सुमनाः असत् शोभनम-
नस्को भवेत् तथा ह्वयामइत्यर्थः अस्तेर्लेट्यडागमः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, वायु और बृहस्पति को बुलाने से आमन्त्रं होता है । इन्हें
हम बुलाते हैं । धन-प्राप्ति के लिए सब हमारे प्रति प्रसन्न हों ।

अर्यमणंबृहस्पतिमिन्द्रदानायचोदय ।

वातंविष्णुंसरस्वतींसवितारंचवाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय । वातम् ।

विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन्देवान् दानाय धनप्रदानाय चोदय स्तुत्या प्रेरय तथा वातं वायुं
विष्णुं सरस्वतीं वाजिनमज्वन्तं बलवन्तं वा सवितारं च दानाय प्रेरय ॥ ५ ॥

५. स्तोता, अर्यमा, बृहस्पति, इन्द्र, वायु, विष्णु, सरस्वती और
सवितादेवता की, दान के लिए, प्रार्थना करो ।

अथ षष्ठी—

त्वनोअग्नेअग्निभिर्ब्रह्मयज्ञंचवर्धय ।

त्वनोदेवतातयेरायोदानायचोदय ॥ ६ ॥ २९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्नेऽग्निः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय । त्वम् ।
नः । देवतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥ २९ ॥

हे अग्ने त्वं अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैरन्यैः अग्निभिः सार्धं नोस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं यज्ञं च वर्धय तथा त्वं नोस्माकं देवतातये यज्ञनामैतत् यागार्थं रायोधनस्य दानाय प्रदानाय चोदय दातृन्मेरय ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम अन्यान्य अग्नियों के साथ एक होकर हमारे स्तोत्र और यज्ञ की श्री-वृद्धि करो। हमारे यज्ञ के लिए तुम दाताओं का, धन-दान के लिए, अनुरोध करो।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

अयमग्नयस्त्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं आग्नेयं शार्ङ्ग इति पक्षिविशेषस्याख्या शार्ङ्गजातयोजरि-
तृप्तभृतयश्चत्वारश्चतुर्णां हृचानां क्रमेण द्रष्टारः आदितोद्दे जगत्यौ ततश्चतस्रस्त्रिष्टुभः ततोद्दे अ-
नुष्टुभौ । तथाचानुक्रान्तं—अयमष्टौ हृचाः शार्ङ्गाजरिता द्रोणः सारिसृक्कः स्तंबमित्रश्चाग्नेय-
माद्येजगत्यौ चतस्रस्त्रिष्टुभः ।

तत्र प्रथमा—

अयमग्नेजरितात्वेअभूदपिसहसःसूनो नृक्षान्यदस्त्याप्यम् ।
भद्रंहिशर्मत्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामपदिद्युमार्कधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि । सहसः ।
सूनो इति । नृक्ष । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् । भद्रम् । हि । शर्म ।
त्रिवरूथम् । अस्ति । ते । आरे । हिंसानाम् । अर्प ।
दिद्युम् । आ । कृधि ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि सुपां सुलुगितिसप्तम्याः शे आदेशः अयमृषिः जरिता स्तोता अभूद-
पि अपिशब्दः संभावनायां इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते । तत्रकारणमाह हे सहसःसूनो बलस्य
पुत्र त्वत्तोऽन्यत् आप्यं आप्तव्यं न ह्यस्ति नखलु विद्यते अतः प्राप्तव्यं त्वामेव स्तुत्या प्राप्नोमि भ-
द्रं कल्याणं त्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं शर्म सुखं हि यस्मात् ते तवास्ति विद्यते अथवा
शोभनं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि अतः हिंसानां हिंस्यमानानां अस्माकं आरे दूरे

दिद्युं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालां अपाकृधि अपाकुरु निवारय करोतेऽछान्दसोविकरणस्य
 दुक् श्रुशृणुपृकृवृष्यइति हेर्धिभावः ॥ १ ॥

१. अग्नि, यह जरिता तुम्हारे स्तोता हुए हैं। बल के पुत्र अग्नि,
 तुम्हारे समान दूसरा कोई आत्मीय नहीं है। तुम्हारा वास-स्थान सुन्दर
 है, जिसके तीन प्रकोष्ठ हैं। हम तुम्हारे उत्ताप से दग्ध होते हैं; इसलिए
 अपनी उज्ज्वल ज्वाला हमसे दूर ले जाओ।

प्रवत्ते अग्ने जनिमापितूयतः साचीव विश्वा भुवना न्युञ्जसे ।
 प्रसप्तयः प्रसन्निषन्त नो धियः पुरश्चरन्ति पशुपा इव त्मना ॥ २ ॥

प्रवत् । ते । अग्ने । जनिम । पितुऽयतः । साची इव । विश्वा ।
 भुवना । नि । ऋञ्जसे । प्र । सप्तयः । प्र । सन्निषन्त । नः ।
 धियः । पुरः । चरन्ति । पशुपाः इव । त्मना ॥ २ ॥

हे अग्ने पितूयतः पितुमर्चं भक्ष्यं इच्छतः ते तव जनिम जन्म प्रादुर्भावं प्रवत् प्रलुष्ट-
 मुत्लुष्टं भवति उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थइति वतिः । सत्त्वं साचीव सचिवइव विश्वा विश्वानि
 व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि न्युञ्जसे प्रसाधयसि वशीकरोषीत्यर्थः । सप्तयः सर्पणशीलाः नो-
 स्माकं धियः स्तुतयः तादृशं त्वां प्रसन्निषन्त प्रकर्षेण संभजन्ते एकः प्रशब्दः पुरकः । यद्वा सप्तयः
 लुप्तोपमेतत् सर्पणशीलाः अश्वाः यथा आर्जिं प्रकर्षेण संभजन्ते तथा अस्मदीया धिय इत्यर्थः
 अनन्तरं पुरः तव पुरस्तात् त्मना आत्मना स्वयमेव चरन्ति व्याप्य वर्तन्ते पशुपा इव यथा पशू-
 नां पालकागोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२. अग्नि, जिस समय तुम अन्न-कामना से उत्पन्न होते हो, उस समय
 तुम्हारा प्रकटन क्या ही सुन्दर होता है। बन्धु के समान तुम सारे भुवनों
 को विभूषित करते हो। इधर-उधर जानेवाली तुम्हारी शिखाओं ने हमारे
 स्तव का उदय कर दिया है। पशु-पालक के समान वे आगे-आगे
 जाती हैं।

उत वा उपरि वृणक्षि बप्सद् बहोर्गु उलपस्य स्वधावः ।

उत खिल्या उर्वराणां भवन्ति माते हेति तविषीं चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

उत । वै । ऊँ इति । परि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्ने ।

उलपस्य । स्वधा इवः । उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । मा ।

ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम् ॥ ३ ॥

हे स्वधावः दीप्तिमन् अग्ने वप्सद्दहन् भस्मभर्त्सनदीप्त्योः जौहोत्यादिकः शतरि घसिभ-
सोर्हलिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमःप्रतिषेधः बहोर्बहुलस्य उल्लपस्य वृणजातस्य
कर्मणिषष्ठी सर्व्व वनं उत्तवै अपिस्वल्गु परिवृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि । उ इति पूरकः । उ-
तापिच उर्वराणां सस्यादद्याभूमयउर्वराः तासां संबन्धिनः प्रदेशाः खिल्याः खिलाः प्राणिभि-
र्गन्तुं योग्याभवन्ति त्वया दग्धा इति शेषः तविषीं महतीं ते तव हेति हननहेतुभूतां ज्वालां
माचुक्रुधाम माक्रोधयाम अपितु स्तुतिभिः प्रसादयामः ऊतियूतीत्यादिना हन्तेः किनि हेति
रित्यन्तोदाचोनिपात्यते चुक्रुधामेति क्रुधेर्ग्यन्ताल्लुङि चङि रूपं ॥ ३ ॥

३. दीप्तिशाली अग्नि, बाहू करते समय तुम अनेक तूणों को स्वयं
छोड़ देते हो। तुम धान्य से भरी भूमि को धान्यशून्य कर देते हो। हम
तुम्हारी प्रबल शिखा के कोप में न गिरें।

यदुद्धतो निवतो यासि बप्सत् पृथगेषि प्रगर्धिनी वसेना ।

यदा ते वातो अनुवाति शोचिर्वसे वश्मश्रु वपसि प्रभूम ॥ ४ ॥

यत् । उद्धवतः । निवतः । यासि । बप्सत् । पृथक् । एषि ।

प्रगर्धिनी इव । सेना । यदा । ते । वातः । अनुवाति । शोचिः ।

वसा इव । श्मश्रु । वपसि । प्र । भूम ॥ ४ ॥

यद यदा उद्धतः उद्धतानुच्छितान् निवतः नीचीनां स्तरुगुल्मादीन् हे अग्ने वप्सत् दह-
न् यासि प्रामोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः पृथक् विभिन्नः सन् एषि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः—
प्रगर्धिनी वसेना गृधु अभिकांक्षायां परराष्ट्रं गच्छतो राज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातं अभिकांक्षमा-
णा इतस्ततः संघशोगच्छति तद्वत् वातः वायुश्च ते तव शोचिः दीर्घिं यदा यस्मिन्काले अनु-
वाति अनुगुणं प्रवर्तते तदा श्मश्रु श्म शरीरं तत्र श्रितं स्थितं केशरोमादिकं वसेव यथा वसा
नापितः वपति मुंडयति तथा भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण मुंडयसि सर्व्व वनं निःशेषेण दहसी-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जिस समय तुम ऊपर-नीचे वृक्ष आदि को जलाते हो, उस समय
लूटनेवाली सेना के समान अलग-अलग जाते हो। जिस समय तुम्हारे
पीछे वायु बहता है, उस समय तुम वैसे ही असीम प्रदेश का मुण्डन कर
बैस हो, जैसे नाई लोगों के श्मश्रु (दाढ़ी-मूँछ) मूँड़ता है।

अथ पंचमी—

प्रत्यस्य श्रेणयो ददृश्र एकं नित्या नं बहवो रथासः ।

बाहू यदग्ने अनुमर्मजानो न्यङ्कुत्तानामन्वेषि भूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति । अस्य । श्रेणयः । ददृशे । एकम् । निःश्यानम् । बहवः ।
 रथासः । बाहू इति । यत् । अग्ने । अनुऽमर्मजानः । न्यङ् ।
 उत्तानाम् । अनुऽएषि । भूमिम् ॥ ५ ॥

अस्याग्नेः दहतः श्रेणयः ज्वालापंकयः प्रतिददृशे प्रतिदृश्यन्ते तद्वत् अत्र सामर्थ्यात्
 उपमानप्रतीतिः हे अग्ने बाहू तृतीयार्थे प्रथमा बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैः ज्वालासमूहै रनुमर्म-
 जानः सर्वं वनं मृजन् शोधयन् दहनित्यर्थः न्यङ् न्यंचन् प्रह्वीभवन् उत्तानां ऊर्ध्वाभिमुखां
 भूमिं यद्यदा अन्वेषि अनुगच्छसि तदानीं अस्य श्रेणयोददृशइत्यन्वयः ॥ ५ ॥

५. अग्नि की अनेक शिखायें देखी जाती हैं। इनका गन्तव्य स्थान
 एक ही है; किन्तु रथ अनेक हैं। अग्नि, तुम बाहुओं (ज्वालाओं) से
 सारे वन को जलाते हुए और नम्र होकर ऊँची भूमि पर चढ़ते हो।

उत्ते शुष्मा जिहता मुत्ते अर्चिरुत्ते अग्ने शशमानस्य वाजाः ।

उच्छ्वस्व निनम वर्धमान आत्वाद्य विश्वे वसवः सदन्तु ॥ ६ ॥

उत् । ते । शुष्माः । जिहताम् । उत् । ते । अर्चिः । उत् । ते ।
 अग्ने । शशमानस्य । वाजाः । उत् । श्वस्व । नि । नम ।
 वर्धमानः । आ । त्वा । अद्य । विश्वे । वसवः । सदन्तु ॥ ६ ॥

हे अग्ने ते तव शुष्माः शोषकाज्वालाजिहतां उदृच्छन्तु तथा ते तव अर्चिः दीप्तिश्चो-
 दृच्छन्तु शशमानस्य शंसमानस्य स्तूयमानस्य यद्वा शशपुतगतौ अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश्च त-
 स्य सार्वधातुकत्वे सति लसार्वधातुकत्वाभावात् चितइत्यन्तोदात्तत्वमेव शिष्यते शशमानस्य स-
 र्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतस्तव वाजाः वेगाः हे अग्ने उज्जिहतां सत्वं वर्धमानः सन् उच्छ्वस्व
 वनउदृच्छस्व श्वचिगतौ भौवादिकः इदित्वानुम् तथा निनम प्रह्वीभव उच्चतं वृक्षादिकं
 प्राप्योच्छ्रितो भव अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतो भवेत्यर्थः । ईदृशं त्वा त्वां अद्यास्मिन्काले
 विश्वे सर्वे वसवः वासयितारोरश्मयो देवावा आसदन्तु आसीदन्तु प्रामुवन्तु सदेव्यत्ययेन सी-
 दादेशाभावः शपिप्राप्ते व्यत्ययेन अच्वा कर्तव्यः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम्हारी स्तुति की जाती है। तुम्हारे तेज, शिखा और
 बल-विक्रम का उदय हो। बुद्धि प्राप्त करो। ऊपर गमन करो और नीचे
 उतर आओ। तुम्हें सारे वासयिता देवता प्राप्त करें।

अथ सप्तमी—

अपामिदंन्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।

अन्यं कृणुष्वेतः पन्थां तेन याहि वशां अनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निःस्यनम् । समुद्रस्य । निःवेशनम् । अन्यम् ।
कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेन । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खांडववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितुमभूतयः स्वात्मनोरक्षणकामाः तुष्टुवुः इदानीं च स्तंबमित्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावाय अग्रेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते इदमस्मदीयं निवास-स्थानं अपामुदकानां न्ययनं नियन्ति नितरां गच्छन्ति अस्मिन्निति न्ययनं हृदः तथा समु-द्रस्य उदधेश्च निवेशनं गृहं यथा हृदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धं न शक्यते तथा दाह-योग्यं न भवत्वित्यर्थः । इतोस्मादस्मदीयात् स्थानात् अन्यं पन्थां पथानं मार्गं हे अग्ने कृणु-ष्व कुरुष्व तेन पथा वशान् अनु यथाकारं याहि गच्छ ॥ ७ ॥

७. यह स्थान जल का आधार है । इस स्थान पर समुद्र अवस्थित है । अग्नि, तুম अन्य स्थान ग्रहण करो । उसी पथ से यथेच्छ गमन करो ।

अथाष्टमी—

आयनेते परायणे दूर्वारोहन्तु पुष्पिणीः ।

हृदाश्च पुण्डरीकाणिसमुद्रस्य गृहा इमे ॥ ८ ॥ ३० ॥

आऽअयने । ते । पराऽअयने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।

हृदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्य । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥ ३० ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते हे अग्ने ते तव आयने आगमने परा-यणे परागमने वा सति अस्यां निवासभूमौ पुष्पिणीः पुष्पवत्यः दूर्वारोहन्तु प्ररोहन्तु तथा हृदाः अशोष्योदकाः जलाशयाश्च भवन्तु पुण्डरीकाणि पद्मानि च तेषु हृदेषु जायन्तां किं-हुना समुद्रस्य जलधेः इमे अस्मिन्निवासप्रदेशे गृहाः आश्रयभूता भवन्तु यथा समुद्रावासभूमिः कदाचिदपि न दहते एवं कदाचिदपि अस्मत्स्थानं न दहतामित्यर्थः एतदुक्तं भवति दूर्वाकांड

प्ररोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं हृदप्रार्थनेन तृष्णोपशमनकारणस्य जलस्य सत्त्वं पुंढरी-
कसद्भावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहानहताचेत्येतत्सर्वं प्र-
तिपाद्यते इति ॥ ८ ॥

८. अग्नि, तुम्हारे आगमन और प्रत्यागमन पर फूलोंवाली दूबें बढ़ें ।
यहां तड़ाग है, श्वेत पद्म है और समुद्र की अवस्थिति है ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण साय-
णाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायोवेदेऽप्योत्थितं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दशमे मण्डले एकादशेनुवाके चतुर्दशसूक्तानि व्याकृतानि त्वंचिदिति षष्ठ्यं पंचदशं सूक्तं संख्यपुत्रस्यात्रेराषं आनुष्टुभं अश्विदेवताकं । तथाचानुक्रान्तम्—त्यं षट्सांख्योत्रिराश्विन-मिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरानुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तं । सूत्र्यतेहि—आनोविश्वाभिस्त्यं-चिदत्रिमित्यानुष्टुभमिति ।

तत्र प्रथमा—

ॐ त्वंचिदत्रिमृतजुर्मर्थमश्वंनयातवे ।

कक्षीवन्तंयदीपुनारथंनरुणुथोनवम् ॥ १ ॥

त्यम् । चित् । अत्रिम् । ऋतज्जुर्मर्थम् । अश्वम् । न ।

यातवे । कक्षीवन्तम् । यदि । पुनरिति । रथम् । न ।

रुणुथः । नवम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ शतद्वारे षोडशयन्त्रगृहे असुरैः प्रक्षिप्तोबद्धांगोयोनिरस्ति त्वंचिद तमप्यर्चिं ऋतज्जुर्मर्थं यज्ञः स्तोत्रं वा तेन जीर्यन्तं सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः जीर्यतेः क्लिपि बहुलंछन्दसीति उत्वं यद्वा-ऋतेन प्राप्तेनासुररुतोपद्रवेण ज्वरितं रुग्णं ज्वररोगे ज्वरत्व-रेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च स्थाने ऊर्ज्जुरी हिंसागत्योरित्यस्माद्वा क्लिप् अनयोः पक्ष-योश्छान्दसोह्रस्वः । ईदृशं तमर्चिं अर्थं अर्थनीयं प्राप्तव्यं यातवे गन्तुं युवां कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः—अश्वं न यथा अश्वः बन्धाद्धिमुक्तः सन्न शीघ्रं गच्छति । एवमयं अपि युवयोः प्र-सादात् असुररुतादुपद्रवजातात् विमुच्यमानोयथास्थानमगच्छदित्यर्थः । याप्रापणइत्यस्मात्तु-मर्थेऽस्येति तवेन्मत्ययः यदि अपिचेत्यर्थः कक्षीवन्तं कक्षयारज्जुरश्वस्य तद्वन्तं आसंदीव-

दृष्टीवदित्यादौ निपातनात् संप्रसारणं । दीर्घतमसः पुत्रं उशिकप्रसूतमृषिं मन्दबुद्धिं सन्तं युवां
पुनर्नवं पुनरभिनवपद्मं कृणुथः अकृणुतं अकुरुतं । रथं न यथा कश्चित् शिल्पी जीर्णं रथं
पुनरभिनवं करोति तद्वत् । कृविर्हिंसाकरणयोश्च इदित्वानुम् लङ्गर्थे व्यत्ययेन लट् धिन्विच्छ-
ण्वयोरचेत्युपत्ययः तत्संनियोगेन अकारान्तादेशश्च तस्यातोलोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपध-
गुणाभावः सति शिष्टोपि विकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरं न बाधते इति वचनात् तिङ्गणव स्वरः
शिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, यज्ञ करके अत्रि ऋषि वृद्ध हो गये थे । उन्हें तुम
लोगों ने ऐसा खता दिया कि, वे घोड़े के समान गन्तव्य स्थान पर चले
गये । कक्षीवान् ऋषि को तुम लोगों ने वैसे ही नवयौवन प्रदान किया,
जैसे जीर्ण रथ को नया किया जाता है ।

त्यंचिदश्वं न वाजिनमरेणवो यमत्नत ।

दृहं ग्रन्थिनविष्यतमत्रियविष्ठमारजः ॥ २ ॥

त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् ।
अत्नत । दृहम् । ग्रन्थिम् । न । वि । स्यत्तम् । अत्रिम् ।
यविष्ठम् । आ । रजः ॥ २ ॥

अरेणवो हिंस्यामानाः प्रबला असुराः वाजिनं वेगवन्तं अश्वं न अश्वमिव यमर्त्रि अत्नत
अतन्वत बद्धमरुपत तनोतेर्लुङि तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः त्यंचित् तंचार्त्रि यविष्ठं युव-
तमं स्तुतेर्मिश्रयितृतमं वा रजः रजन्त्यस्मिन् जनाः इति रजोभूलोकः रजः इमं लोकं आ
अभि हे अश्विनौ विष्यतं व्यमुंचतं दृढं स्थिरतरं ग्रन्थिनं ग्रन्थिमिव यथा कश्चित् तादृशं
ग्रन्थिं अयत्नेन विमुंचति तथा युवां तमृषिं असुरकृताद्वंधनात् मोचितवन्तौ इत्यर्थः । स्यत-
मिति षोन्तकर्मणीत्यस्माल्लङि श्यनि ओतः श्यनीत्योकारलोपे रूपं छान्दसोदभावः । यद्वा
अत्रिं मां बंधनाद्विष्यतं विमुंचतमिति ऋषिरसुरैर्बद्धः सच अश्विनौ प्रार्थयते ॥ २ ॥

२. प्रबल पराक्रमी शत्रुओं ने शीघ्रगामी घोड़े के समान अत्रि
ऋषि को बांध रक्खा था । जैसे सुवृद्ध गाँठ को खोला जाता है, वैसे ही
तुमने अत्रि को छोड़ दिया था । वे तरुण पुरुष के समान पृथिवी की ओर
चले गये ।

अथ तृतीया—

नरादंसिंघावत्रये शुभ्रासिपासतंधियः ।

अथाहिवां दिवो नरापुनः स्तोमो न विशसे ॥ ३ ॥

नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये । शुभा । सिसासतम् । धियः ।
अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः ।
न । विऽशसे ॥ ३ ॥

हे नरा नरौ नेतारौ हे दंसिष्ठौ दर्शनीयतमौ शुभा शोभमानौ ईदृशौ हे अश्विनौ अ-
त्रये ऋषये मह्यं धियः कर्माणि बुद्धीर्वा सिषासतं दातुमिच्छतं । षणु दाने । यद्वा अत्रयइति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अत्रैर्मम धियः स्तुतिः कर्माणि वा सिषासतं संभक्तुमिच्छतं सेवेथामित्यर्थः ।
वनषण संभक्तौ अस्मात्सनतेः सनोतेर्वा सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिङभावे जनसनखना-
मित्यात्वं शुभ्रेत्यस्यामंत्रितस्य आमंत्रितपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्वेन पदादपरत्वेन पा-
दादित्वात् तिङ्कृतिङ्कृति निघाताभावः अतुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनोनिवादाद्युदात्तत्वं ।
तथाहि अनंतरमेव दिवः दीव्यतीति स्तौतीति द्यौः स्तोता तस्य मम स्तोमो न शब्दार्थे
स्तोत्रं च हे नरा नेतारावश्विनौ वां युवां पुनर्विशसे पुनरेव अद्यापि विशेषेण शंसितुं
प्रभवतीति शेषः ॥ ३ ॥

३. शुभ्रवर्ण और सुन्दर नायकद्वय, अत्रि को बुद्धि देने की इच्छा
करो । स्वर्ग के नायक-द्वय, ऐसा होने पर मैं पुनः स्तुति कर सकता हूँ ।

अथ चतुर्थी—

चितेनद्वासुराधसारातिःसुमतिरश्विना ।
आयनःसर्दनेपृथौसमनेपर्वथोनरा ॥ ४ ॥

चिते । तत् । वाम् । सु॒रा॒ध॒सा । रातिः । सु॒म॒तिः । अ॒श्वि॒ना ।
आ । यत् । नः । सर्दने । पृथौ । समने । पर्वथः । नरा ॥ ४ ॥

हे सुराधसा शोभनज्ञानौ अश्विना हे अश्विनौ सुमतिः शोभना स्तुतिः अस्मदीया रा-
तिः हविर्दानं च तत्तस्मात्कारणात् वां युवयोः चिते ज्ञानाय भवति । चित्ती संज्ञाने अस्मात्सं-
पदादिलक्षणोभावे किप् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं यद्यस्मात्कारणात्सर्दने यज्ञगृहे पृथौ
विस्तीर्णे समने यज्ञे नोस्मान् हे नरा नेतारौ आपर्वथः आपूरयथः अभितोरक्षथोवा तस्मा-
द्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातवन्ताविति अनुमीमहे । पुषालनपूरणयोरित्यस्मात्तेति सिद्धल-
मिति सिप् ततः शप् ॥ ४ ॥

४. उत्तम अन्नवाले अश्विद्वय, नायकद्वय, जब तुमने हमारे गृह में
महान् समारोह के साथ यज्ञारम्भ होने पर रक्षा की, तब हम समझते
हैं कि, हमारे दान और हमारे स्तोत्र को तुमने जाना है ।

अथ पंचमी-

युवंभुज्युंसमुद्रआरजंसःपारईद्धितम् ।

यातमच्छापतत्रिभिर्नासत्यासातयेकृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजंसः । पारे । ईद्धितम् । यातम् ।
अच्छ । पतत्रिभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां समुद्रे उदधौ निमग्नं रजसः उदकस्य पारे प्रान्ते तरंगसमूहे ई-
त्तितं डोलायितं एवंभूतं भुज्युं तुमपुत्रं अच्छाभि पतत्रिभिः पक्षोपेतैः नौविशेषैः सह आयातं
आगतवन्तौ स्थः आगत्य च हे नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावौ वा हे अश्विनौ सा-
तये युवयोः संभजनाय तमर्थं कृतं पुनर्युवानं कुरुतं करोतेर्लङि छान्दसोविकरणस्य लृक्
अवभावश्च ॥ ५ ॥

५. भुज्यु नामक व्यक्ति समुद्र में गिर गये थे और तरङ्गों के ऊपर
आन्दोलित हो रहे थे । तुम लोग पक्षवाली नौका लेकर समुद्र में गये ।
सत्यरूप अश्विद्वय, तुमने पुनः भुज्यु को (उद्धार करके) यज्ञानुष्ठान के
योग्य बना दिया ।

अथ षष्ठी-

आवांसुम्रैःशंयूइवमंहिष्ठाविश्ववेदसा ।

समस्मेभूषतंनरात्संनपिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥ १ ॥

आ । वाम् । सुम्रैः । शंयूइवेति शंयूइव । मंहिष्ठा । विश्ववेदसा ।
सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न ।
पिप्युषीः । इषः ॥ ६ ॥ १ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे नरा नेतारौ वां युवां शंयू इव सुत्वयुक्तौ राजा-
नाविव मंहिष्ठा दातृदयौ अतिशयेन पूज्यौ वा सन्तौ सुम्रैरस्मभ्यं दातव्यैः सुतैः सार्धं आं
उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः आगच्छतं यद्वा उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः मंहिष्ठे-
त्यपि संबोधनं हे मंहिष्ठा दातृदयौ उक्तमुपावश्विनौ वां युवां सुम्रैः सार्धं शंयू इव अस्मे
अस्मात् सम्पक् आभूषतं अभिप्राप्तम् । भूषातौ अस्मात् लोटि व्यत्ययेन सिप्रशपौ भूषअलं-
कारे आसमन्तात्सम्यक्भूषतं अलंकुरुतं । पिप्युषीः प्रवृद्धानि इषः इष्यमाणानि पयांसि उ-
त्सं न गोरूधइव यथा बहुभिः पयोभिः ऊषोर्लंकृतं सत् दृश्यते अस्मानपि एवंबहुभिर्धनैरलं-

कुरुतमित्यर्थः । पिप्पुषीरिति प्यायतेर्लिटः कसुः लिङ्यङोश्चेति पीभावः जसि बाह्वन्दीति पूर्वसवर्णदीर्घः । यद्वा उत्सः प्रवाहो यथा पिप्पुषीः वृद्धानि इषोन्नानि अलंकरोति तद्वत् ॥ ६ ॥

६. सर्वज्ञ नायकद्वय, भाग्यवान् लोगों के समान तुम लोग दाता हीकर, धन के साथ, हमारे पास आओ । जैसे दूध बढ़कर गाय के स्तन को भर देता है, वैसे ही हमें धन से पूर्ण करो ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अयंहीति षल्लुचं षोडशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यार्थं यमगोत्रस्य ऊर्ध्वकृशनस्य वा आद्यागायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्र्यौ पंचमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपंक्तिः अष्टकद्विद्वादशकवती अनादेशपरिभाषया इंद्रोदेवता । तथाचानुक्रान्तं—अयंहिताक्ष्यपुत्रः सुपर्णोयामायनो वोर्ध्वकृशनोगायत्री बृहतीगायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपंक्तिरिति । गतोविनि-योगः ।

अयंहिते अमर्त्य इन्दुरत्यो न पत्यते । दक्षो विश्वायुर्वेधसे ॥ १ ॥

अयम् । हि । ते । अमर्त्यः । इन्दुः । अत्यः । न ।
पत्यते । दक्षः । विश्वः आयुः । वेधसे ॥ १ ॥

हे इंद्र वेधसे विधाने ते तुभ्यं त्वदर्थं अमर्त्यो मरणरहितः अमृतत्वप्रापकः अयं हि अयं खलु इन्दुः सोमः अत्यो न सततगामी अश्वइव पत्यते गच्छति यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा तव स्वभूतोयं सोमः वेधसे विधानाय मदस्यकरणाय ईष्टे । कीदृश इन्दुः दक्षः प्रवृद्धः बलहेतुर्वा विश्वायुः विश्वैः सर्वैरेतव्यः प्राप्तव्यः यद्वा विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः अथवा आयुरित्यन्नाम सर्वैः चरुपुरोडाशादिभिरनैः हविर्भिरुपेतः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम सृष्टिकर्ता हो । तुम्हारे लिए यह अमृत के समान सोम, घोड़े के समान, दौड़ता है । यह बलाधार और जीवन-स्वरूप है ।

अथ द्वितीया—

अयमस्मासुकाव्यं ऋभुर्वज्रो दास्यते ।

अयं विभर्त्यूर्ध्वकृशनं मदं मृभुर्न कृत्यं मदम् ॥ २ ॥

अयम् । अस्मासु । काव्यः । ऋभुः । वज्रः । दास्यते । अयम् ।
विभर्ति । ऊर्ध्वः कृशनम् । मदम् । ऋभुः । न । कृत्यम् । मदम् ॥ २ ॥

अस्मासु स्तोत्रेषु काव्यः स्तुत्योयमिन्द्रः ऋभुर्दीतिः सन् दास्वते दानयुक्ताय यजमानाय वज्रः शत्रूणां वर्जकोभवति यद्वा दास्वतइति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्मासु दास्वते दानवते इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः ऋभुः उरुभासमानोभवति अपिचायं ऊर्ध्वकृशनं उद्धतवैक्षण्यं एतत्संज्ञं वा यामायनमृषिं मदं स्तोतारं विभार्तिं पोषयति तथा ऋभुर्न सौधन्वनः पुत्राणामाद्यः ऋभुः स-
इव कृत्यं कर्मणां कर्तारं अतएव मदं मोदयितारं यजमानं च विभार्तिं ॥ २ ॥

२. दाता इन्द्र का उज्ज्वल वज्र हमारी स्तुति के योग्य है। इन्द्र ऊर्ध्वकृशन नामक स्तोता का पालन करते हैं। जैसे ऋभुदेव यज्ञकर्ता का पालन करते हैं, वैसे ही ये पालन करते हैं।

घृषुः श्येनाय कृत्वन आसु स्वासु वंसगः । अवदीधेदहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः । श्येनाय । कृत्वने । आसु । स्वासु । वंसगः । अव ।
दीधेत् । अहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः वर्षयिता दीप्तोवा स्वासु स्वकीयासु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगः वननीय-
गतिः एवंभूतइन्द्रः कृत्वने कर्मणां कर्त्रे करोतेरन्येभ्योपिदृश्यतेइति कनिष् श्येनाय सुपर्णाय
तार्क्ष्यपुत्राय महामृषये अहीशुवः अहीनव्यापनान् अहीनवृद्धिवा अस्मदीयान्पुत्रादीन् अव-
दीधेत् अवदीपयतु दीधीद्दीप्तिदेवनयोः अस्माच्छान्दसेलिङ्गि व्यत्ययेन परस्मैपदं यद्वा हे-
इन्द्र त्वदीयः सोमः घृष्ट्यादिगुणयुक्तः सन् दीप्यतइति योज्यम् ॥ ३ ॥

३. दीप्त इन्द्र अपनी यजमान-स्वरूप प्रजा के पास भली भीत गति-विधि करते हैं। मुझ सुपर्ण श्येन ऋषि की उन्होंने वंशवृद्धि की है।

यंसुपर्णः परावतः श्येनस्य पुत्र आभरत् । शतचक्रं यो ह्योवर्तनिः ॥ ४ ॥

यम् । सुऽपर्णः । पराऽवतः । श्येनस्य । पुत्रः । आ । अभरत् ।
शतऽचक्रम् । यः । अह्यः । वर्तनिः ॥ ४ ॥

श्येनस्य तार्क्ष्यस्य पुत्रस्तनयः सुपर्णोयं सोमं परावतः परागतात् दूरात् द्युलोकात् आ-
भरत् आहरत् । कीदृशं शतचक्रं शतमिति बहुनाम् बहुधनस्य कर्तारं मूलविभुजादित्वात्कप्र-
त्ययः यद्वा शतकरणसाधनं बहुयागनिष्पादनमित्यर्थः घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः कृत्रा-
दीनां कइति द्विवचनं यः सोमः अह्यः अहेर्वृत्रस्य वर्तनिः वर्तयिता प्रेरयिता यद्वा अहगतौ
अह्यः गंतव्यः वर्तनिर्गार्गभूतः एनावयइति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥ ४ ॥

४. श्येन तार्क्ष्य के पुत्र सुपर्ण, अत्यन्त दूर देश से, सोम ले आये हैं। वह निखिल कर्मों के लिये उपयोगी है। वह वृत्र की उत्साह-वृद्धि करता है।

अथ पंचमी-

यन्ते श्येनश्चारुमृकं पदाभरदरुणं मानमन्धसः ।

एनावयोवितायार्युर्जीवसे एनाजागारबन्धुता ॥ ५ ॥

यम् । ते । श्येनः । चारुम् । अमृकम् । पदा । आ । अभरत् ।

अरुणम् । मानम् । अन्धसः । एना । वयः । वि । तारि ।

आयुः । जीवसे । एना । जागार । बन्धुता ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतुभ्यं त्वदर्थं श्येनः सुपर्णः पक्षिराट् यं सोमं पदा वचनव्यत्ययः पद्मां आभरत्
ध्रुवलोकादाहरत् । दिवं सुपर्णो गत्वा यसोमं वज्रिण आभरदिति निगमान्तरं । कीदृशं चारुं
शोभनं अवृकं बाधकरहितं अरुणमारोचमानं अरुणवर्णं वा अंधसोऽन्धस्य मानं यागद्वारानि-
र्मातारं एना एतेन अनेन सोमेन तुभ्यं दीयमानेन वयोन् जीवसे जीवनाय आयुर्जीवितं च वि-
तारि प्रादायि तथा एना एतेनैव सोमेन बन्धुता बंधुसमूहोजागार जजागार जाग्रत् प्रबुद्धः
सन् वर्तते जागर्तेऽस्मिन् छन्दसिवेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः ॥ ५ ॥

५. वह रक्तवर्ण, अन्य का सृष्टि-कर्त्ता, देखने में सुन्दर और दूसरों
के द्वारा नष्ट न करने योग्य है । उसे अपने चरण से श्येन ले आये हैं ।
इन्द्र, सोम के लिए अन्न, परमायु और जीवन दो । सोम के लिए हमारे
साथ मंत्री करो ।

अथ षष्ठी-

एवातदिन्द्रइन्दुना देवेषु चिद्धारया ते महित्यजः ।

क्रत्वा वयोवितायार्युः सुक्रतो क्रत्वा यमस्मदा सुतः ॥ ६ ॥ २ ॥

एव । तत् । इन्द्रः । इन्दुना । देवेषु । चित् । धारयाते । महि । त्यजः ।

क्रत्वा । वयः । वि । तारि । आयुः । सुक्रतो इति सुक्रतो ।

क्रत्वा । अयम् । अस्मत् । आ । सुतः ॥ ६ ॥ २ ॥

एव एवमनेन प्रकारेण तत् तेनेदुना सोमेन तृप्यन् इन्द्रः देवेषु चित् देवेषु अस्मासु च म-
हि महत् त्यजः तेजः दुःखस्य वर्जयित् रक्षकं वा धारयाते धारयति । शिष्टः प्रत्यक्षकृतः हे सु-
क्रतो शोभनकर्मन्निन्द्र क्रत्वा क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया वयोन् आयु-

जीवनं च वितारि अस्मभ्यं प्रादायि योयामिन्दुःकृत्वा कर्मणा प्रज्ञावेन वा अस्मत् अस्माभिः
आसुतः अभिषुतः यद्वा अस्मत् अस्मत्तः त्वदाभिमुख्येन सुतः प्रेरितः तेनेन्दुनेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

६. सोम-पान करके इन्द्र देवों और हम लोगों की, भली भाँति, विशेष रक्षा करते हैं। उत्तम कर्मवाले इन्द्र, यज्ञ के लिए हमें अन्न और परमायु दो। यज्ञ के लिए यह सोम हमारे द्वारा प्रस्तुत हुआ है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

इमामिति षड्भूचं सप्तदशं सूकं इन्द्राण्याआर्षं षष्ठीपंक्तिः शिष्टाअनुष्टुभः अनेन सूक्तेन सप्तत्याबाधनं प्रतिपाद्यते । अतएतत्सूक्तजपादिना सप्तत्याविनाशोभवति अतस्तद्देवताकामिदं । तथाचानुक्रान्तम्—इमामिन्द्राण्युपनिषत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभंतुपंक्त्यंतमिति । अस्य सूक्तस्य विनियोगोभगवता आपस्तंबेन कस्मिंश्चित्सपत्नीघ्ने प्रयोगविशेषे दर्शितः त्रिःसैर्यवैः पाठांपरि-
किरति यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वानिष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वानिष्क्रीणामीति । श्वो भूतउत्तरयोत्थाप्यउत्तराभिस्तिष्ठभिः अभिमन्त्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शयनका-
ले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयात् उपधानलिङ्गयावश्योभवति सपत्नीबाधनं चेति । अयमर्थः
आद्यया पाठानामौषधिः स्वातव्या ततस्तिष्ठभिः ओषधेरभिमन्त्रणं षष्ठ्याबद्धासौषधिः यथा भर्तारं स्पृशति तथा तस्य भर्तुरालिङ्गनमिति ।

इमांखनाम्योषधिर्वीरुधंबलवत्तमाम् ।

ययासपत्नीबाधतेययासंविन्दतेपतिम् ॥ १ ॥

इमाम् । खनामि । ओषधिम् । वीरुधम् । बलवत्तमाम् ।

यया । सपत्नीम् । बाधते । यया । सम्विन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

इमामोषधिं पाठारूपां वीरुधं लतारूपां बलवत्तमां स्वकार्यकरणे अतिशयेन बलवतीं खनामि उन्मूलयामि यया ओषध्या सपत्नीं समानएकः पतिर्यस्याः सा सपत्नी तां एषा वधूर्वा-
भवे हिनस्ति ययाच पतिं भर्तारं संविन्दते सम्यगसाधारण्येन लभते ॥ १ ॥

१. तीव्र शक्ति से युक्त और लता-रूपिणी यह ओषधि खोदकर में निकालता हूँ । इससे सपत्नी को दुःख दिया जाता है और स्वामी का प्रेम प्राप्त किया जाता है ।

अथ द्वितीया—

उत्तानपर्णेसुमगेदेवजूतेसहस्रति ।

सपत्नीमेपराधमपतिमेकेवलंकुरु ॥ २ ॥

उत्तानऽपर्णे । सुऽभगे । देवऽजूते । सहऽस्वति । सुऽपत्नीम् ।
मे । परां । धम् । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

हे उत्तानपर्णे उत्तानान्यूर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे सुभगे सौभाग्य-
हेतुभूते हे देवजूते देवेन स्रष्टा मेरिते हे सहस्वति अभिभवनवति ईदृशे हे पाठे मे मम सपत्नीं
स्त्रियं पराधम परागमय धमतिर्गतिकर्मा पतिं च मे ममैव केवलमसाधारणं कुरु ॥ २ ॥

२. ओषधि, तुम्हारे पत्ते उन्नत-मुख हैं। तुम स्वामी के लिए प्रिय
होने का उपाय हो। देवों ने तुम्हारी सृष्टि की है। तुम्हारा तेज अतीव
तीव्र है। तुम मेरी सपत्नी को दूर कर दो। मेरे स्वामी मेरे बड़ीभूत रहें,
ऐसा तुम कर दो।

उत्तराहमुत्तरउत्तरेदुत्तराभ्यः । अथासपत्नीयाममाधरासाधराभ्यः ॥ ३ ॥

उत्त॑रा । अ॒हम् । उ॒त्त॑रे । उत्त॑रा । इत् । उत्त॑राभ्यः ।
अथ॑ । स॒प॒त्नी । या । म॒म । अध॑रा । सा । अध॑राभ्यः ॥ ३ ॥

हे उत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे अहं उत्तरा उत्कृष्टतरा भूयासं उत्तराभ्यः लोके या उत्कृष्टत-
राः सन्ति ताभ्योऽप्यहं उत्तरोत्तर उत्कृष्टतरैव त्वत्पसादाद्भवेयं । अथानन्तरं मम या सपत्नी सा-
अधराभ्यः निकृष्टाभ्योऽपि अधरा निकृष्टतरा भवतु ॥ ३ ॥

३. ओषधि तुम प्रधान हो। मैं भी प्रधान होऊँ—प्रधान मैं भी
प्रधान होऊँ। मेरी सपत्नी नीच से भी नीच हो जाय।

न॒ह्य॒स्या॒नाम॑गृ॒भ्णामि॒नोअ॒स्मिन्न॑मते॒जने॑ ।
पर॑मि॒वप॑रा॒वत॑स॒प॒त्नीग॑मयामसि ॥ ४ ॥

न॒हि । अ॒स्याः । ना॒म । गृ॒भ्णामि॑ । नो॒ इति॑ । अ॒स्मिन् । र॒म॒ते ।
जने॑ । परा॑म् । ए॒व । प॒रा॒व॒त॒म् । स॒प॒त्नीम् । ग॒म॒या॒म॒सि ॥ ४ ॥

अस्याः सपत्न्याः नामसंज्ञामपि नहि गृभ्णामि नैव गृह्णामि उच्चारयामि नोखलुका-
चिदस्मिन् जने सपत्न्याख्ये रमते क्रीडति अपिच तां सपत्नीं परां परावतमेव अतिशयेन दूरदे-
शमेव गमयामसि प्रापयामः अतिशयेन भर्त्रा वियोजयामइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. मैं सपत्नी का नाम तक नहीं लेती। सपत्नी सबके लिए अप्रिय
है। मैं उसे दूर से भी दूर भेज देती हूँ।

अथ पंचमा—

अहमस्मि सहमाना अथ त्वमसि सासहिः ।

उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नी मे सहवहै ॥ ५ ॥

अहम् । अस्मि । सहमाना । अथ । त्वम् । असि । ससहिः ।

उभे इति । सहस्वती इति । भूत्वी । सपत्नीम् । मे । सहवहै ॥ ५ ॥

हे ओषधि अहं त्वत्पसादात्सहमानास्मि सपत्न्या अभिभवित्री भवामि अथापि च त्वमपि सासहिरसि तस्याभिभवित्री भवसि आवामुभे अपि सहस्वती अभिभवित्र्यौ भूत्वी भूत्वा मेमम सपत्नीं सहवहै अभिभवाम ॥ ५ ॥

५. ओषधि, तुम्हारी शक्ति विलक्षण है, मेरी क्षमता भी विचित्र है । आओ, हम दोनों शक्ति-सम्पन्ना होकर सपत्नी को हीन-बल कर दें ।

उपतेधां सहमानामभित्वां धां सहीयसा ।

मामनु प्रते मनो वत्संगौ रिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥ ३ ॥

उप । ते । अधाम् । सहमानाम् । अभि । त्वा । अधाम् ।

सहीयसा । माम् । अनु । प्र । ते । मनः । वत्सम् ।

गौः इव । धावतु । पथा । वाः इव । धावतु ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेपते ते तव सहमानां सपत्न्या अभिभवित्री इमामोषधिं उपाधां शिरस उपधानं करोमि सहीयसा अभिभवितृरेण तेनोपधानेन त्वामभ्यधां अभितो धारयामि ते तव भर्तुर्मनः मामनु-लक्ष्य प्रधावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते गौरिव यथा गौर्वत्सं शीघ्रं गच्छति पथा मित्रेण मार्गेण वारिव वाः उदकं यथा स्वभावतो गच्छति तद्वत् अनेन निदर्शनद्वयेन औत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वं च प्रतिपाद्यते ॥ ६ ॥

६. पतिदेव, इस शक्ति-सम्पन्न ओषधि को मैंने तुम्हारे सिरहाने रख दिया । शक्ति-सम्पन्न उपाधान (तकिया), तुम्हारे सिरहाने देने को, मैंने दिया । जैसे गाय बछड़े के लिए दौड़ती है और जैसे जल नीचे की ओर दौड़ता है, वैसे ही तुम्हारा मन मेरी ओर दौड़े ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥ ३ ॥

अरण्यानीति पल्लवमष्टादशं सूक्तं इरमदपुत्रस्य देवमुनेरार्षं महदरण्यमरण्यामी तदेवला-
कं आनुष्टुभं । तथा चानुक्रान्तं—अरण्यान्पैरमदो देवमुनिररण्यानीं वृष्टावेति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अरण्यान्यरण्यान्यसौयाप्रेवनश्यसि ।

कथाग्रामंनपृच्छसिनत्वाभीरिवविन्दती३ ॥ १ ॥

अरण्यानि । अरण्यानि । असौ । या । प्रइव । नश्यसि ।

कथा । ग्रामम् । न । पृच्छसि । न । त्वा । भीःइव । विन्दती३ ॥ १ ॥

हेअरण्यानि अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवता अरण्यानीति नैरुक्ताः वैयाकरणा-
स्तुहिमारण्ययोर्महत्त्वइति अरण्यस्य महत्वे डीषं स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते अरण्यानि कान्ता-
राणि प्रति यासौ त्वं प्रेवनश्यसि इवः संप्रत्यर्थे नशतिः प्राप्तिकर्मा अत्र व्यत्ययेन श्यन् सं-
प्रति रक्षणाय प्रामोषि यद्वा निर्जने देशे वर्तमानत्वान्नष्टेव प्रतीयसे सात्त्वं कथा कथं ग्रामं
न पृच्छसि निर्जने अरण्ये कथं रमसे नूनं त्वा त्वां भीः भयं नविन्दति नलभतेकिं । वितर्केषुतः
इवःसंप्रत्यर्थे परिभयार्थेवा । अत्र निरुक्तं—अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामादर-
मणं भवतीतिवा अरण्यानीत्येनामामंत्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीवनश्यसि कथं ग्रा-
मंन पृच्छसि नत्वाभीर्विदतीवेतीवः परिभयार्थेवेति' ॥ १ ॥

१. अरण्यानी (बृहद् वन), तुम देखते-देखते अन्तर्धान हो जाते—
इतनी दूर चले जाते हो कि, दिखाई नहीं देते । तुम क्यों नहीं गांव में जाने
का मार्ग पूछते ? अकेले रहने में तुम्हें डर नहीं होता ?

अथ द्वितीया—

वृषारवायवदतेयदुपावतिचिच्चिकः ।

आद्यादिभिर्विधावयन्नरण्यानिर्महीयते ॥ २ ॥

वृषारवाय । वदते । यत् । उपऽअवति । चिच्चिकः ।

आद्यादिभिःइव । धावयन् । अरण्यानिः । महीयते ॥ २ ॥

वृषारवाय वृषा सेचनसमर्थः रवः शब्दोयस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य सिल्ल्याख्यस्य सत-
थोक्तः कटुकशब्दानित्यर्थः तस्मै वृषारवाख्याय वदते चीचीशब्दं कुर्वते चिच्चिकः चीचीशब्दं
कुर्वन् अन्योजन्तुः यद्यदा उपावति वृषारवाय स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरणे उपग-

च्छति उपेत्य पालयति वा । तत्र दृष्टान्तः—आघाटिभिरिव आघाटयोघाटलिकाः कांडवीणास्ता-
भिः धावयन् निषादादिसप्तस्वरान् शोधयन् गायक इव तदा अरण्यानिः सा अरण्यानी महीयते
पूज्यते । इन्द्रवरुणेत्यादिनाडीषु तत्संनियोगेन आनुगागमः छान्दसोह्रस्वः अतएव हल्ङ्घ्यादि-
मुलोपाभावः ॥ २ ॥

२. कोई जन्तु दूष के समान बोलता है और कोई “चीची” करके
मानो उसका उत्तर देता है—मानो ये वीणा के पर्दे-पर्दे में शब्द करके
अरण्यानी का यज्ञ गाते हैं ।

उत गाव इवा दन्त्युत वेश्मे व दृश्यते ।

उतो अरण्यानिः सायं शकटीरिव सर्जति ॥ ३ ॥

उत । गावः इव । अदन्ति । उत । वेश्म इव । दृश्यते ।

उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीः इव । सर्जति ॥ ३ ॥

उतापिच गाव इव गवयाद्यामृगाः अस्यां अरण्यान्यां अदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति उ-
तापिच लतागुल्मादिकं वेश्मेव गृहमिव दृश्यते उतो अपिच अरण्यानिः इयमरण्यानी सायं
सायंकाले इवः संप्रत्यर्थे संप्रति शकटीः शकटान् दारवाद्याहरणायागतान् सर्जति विसर्जयति
यद्वा शकटीः सर्जतीव दृश्यते अहनि महदरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जनाः अरण्येक्षत्तं का-
ष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति तदभिप्रायेणेदं वचनम् ॥ ३ ॥

३. विदित होता है कि, इस विपिन में कहीं गायें चरती हैं और कहीं
लता, गुल्म आदि का गृह दिखाई देता है । सन्ध्या को वन से कितने ही
शकट निकल रहे हैं ।

अथ चतुर्थी—

गामैश्च आह्वयति दार्वैश्चोपपावधीत् ।

वसं चरण्यान्यां सायमक्रुक्षदिति मन्यते ॥ ४ ॥

गाम् । अङ् । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ् । एषः ।

अप । अवधीत् । वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् ।

अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

अंग हे अरण्यानि एषः त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानः गामाह्वयति एष चान्योदा-
रुकाष्ठमपावधीत् अपहन्ति तथा सायंकाले रात्रौ अरण्यान्यां महारण्ये निवसन् मनुष्यः

नानाविधं पक्षिमृगादिकं शब्दं शृण्वन् अक्रुक्षत कश्चित् तस्करादिराक्रोशतीतिभीतः सन् म-
न्यते बुध्यते ॥ ४ ॥

४. एक व्यक्ति गाय को बुला रहा है और एक काठ काट रहा है।
अरण्यानी में जो व्यक्ति रहता है, वह रात को शब्द सुनता है।

नवाअरण्यानिर्हन्त्यन्यश्चेन्नाभिगच्छति ।

स्वादोःफलस्यजग्ध्वाययथाकामंनिपद्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अरण्यानिः । हन्ति । अन्यः । च । इत् । न ।

अभिगच्छति । स्वादोः । फलस्य । जग्ध्वाय ।

यथाऽकामम् । नि । पद्यते ॥ ५ ॥

नवै नखलु अरण्यानिररण्यानी हन्ति तत्र निवसन्तं हिनस्ति यद्यन्योव्याघ्रचौरादिर्ना-
भिगच्छति तर्हि स्वादोरसवतः आम्नादेः फलस्य द्वितीयार्थेषष्ठी फलं जग्ध्वाय भक्षयित्वा तत्र
निवसन् पुरुषः यथाकामं यथेच्छं निपद्यते निगच्छति वर्तते । त्कामत्यये अदोजगिधर्त्यसि-
कितीति जग्ध्वादेशः क्वोयगिति यक् ॥ ५ ॥

५. अरण्यानी किसी का प्राण-वध नहीं करती । यदि व्याघ्र, चोर
आदि नहीं आवें, तो कोई डर नहीं । घन में स्वादिष्ट फल खा-खाकर
भली भाँति काल-शेष किया जा सकता है ।

आञ्जनगन्धिसुरभिर्बहुभ्रामकृषीवलाम् ।

प्राहंमृगाणांमातरंमरण्यानिमशंसिषम् ॥ ६ ॥ ४ ॥

आञ्जनगन्धिम् । सुरभिम् । बहुऽअन्नाम् । अकृषिऽवलाम् । प्र ।

अहम् । मृगाणाम् । मातरम् । अरण्यानिम् । अशंसिषम् ॥ ६ ॥ ४ ॥

आञ्जनगन्धिं अञ्जनस्येदं आञ्जनं कस्तूरीदि तस्य गंधइव गंधोयस्यास्तादृशी उपमानाच्चेति
गंधस्येदन्तादेशः अतएव सुरभिं सौरभ्योपेतां बहुभ्रामां बहुभिरचैरदनीयैः फलमूलादिभिरुपेतां
कृषीवलां कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः कर्षकाः रजः कृषीत्यादिना वलच् वलइति दीर्घः तैर्यु-
क्ताः तादृशीं मृगाणां मातरं जनयित्रीं अरण्यानिं अरण्यानीं अहं प्राशंसिषं उक्तेन प्रकारेण
स्तुतवानस्मि ॥ ६ ॥

६. मृगाज्जाभि (कस्तूरी) के समान अरण्यानी का सौरभ है । वहाँ
आहार भी है । वहाँ प्रथम कृषि का अभाव रहता है । वह हरिणों की
मातृ-रूपिणी है । इस प्रकार मैंने अरण्यानी की स्तुति की ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अत्तइति पंचर्षे एकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदस्यार्षे पंचमी विष्टुषु शिष्टाजग-
त्यः इन्द्रोदेवता । अनुक्रम्यतेहि—अत्तेपंचसुवेदाः शैरीषस्त्रिष्टुबन्तमिति । तृतीये रात्रिपर्याये
पशास्तुः शस्त्रे इदं सूक्तं । सूत्रितंच—अत्तेदधामीदंत्यत्पानमिदं द्रूपानमिति याज्येति ।

तत्र प्रथमा—

अत्तेदधामिप्रथमायमन्यवेहन्यदृत्रंनर्यंविवेरपः ।

उभेयत्वाभवतोरोदसीअनुरेजतेशुष्मात्पृथिवीचिदद्विवः ॥ १ ॥

अत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् ।

दृत्रम् । नर्यम् । विवेः । अपः । उभे इति । यत् । त्वा । भवतः ।

रोदसी इति । अनु । रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्विवः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेतव मन्यवे कोपाय तेजसे वा प्रथमाय मुख्याय अदधामि अद्धानामादरातिशयः
तद्विषयं करोमि यद्येन मन्युना त्वं वृत्रं आवरकमसुरं मेघंवा नर्यं नेतव्यं अहन् अवधीः ह-
त्वाचानेनावृताः अपः उदकानिच विवेः इमं लोकं प्रत्यागमः तस्मै मन्यवइत्यन्वयः । यद्यदा
उभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वात्वाप्तुस्तस्य भवतोर्वेते तेत्वदधीने अभूतामित्यर्थः तदानीं पृ-
थिवीचिद पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवं विस्तीर्णमन्तरिक्षमपि हेअद्विवोवज्रवज्रिन्द्र शुष्मात्
त्वदीयादृतात् रेजते कंपते ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे क्रोध को मैं प्रधान समझता हूँ । तुमने वृत्र का वध
किया है और लोक-कल्याण के लिए वृष्टि बनाई है । द्यावापृथिवी तुम्हारे
ही अधीन हैं । वज्रधर इन्द्र, तुम्हारे प्रभाव से यह पृथिवी कांपती है ।

अथ द्वितीया—

त्वंमायाभिर्नवद्यमायिनंश्रवस्यतामनंसादृत्रमर्दयः ।

त्वामिन्नरौदृणतेगविष्टिषुत्वांविश्वासुहव्यास्विष्टिषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायाभिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनंसा ।

दृत्रम् । अर्दयः । त्वाम् । इत् । नरः । दृणते । गोइष्टिषु ।

त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

हेअनवय अवयवरहित प्रशस्येन्द्र त्वं मायिनं मायाविवं वृषं मायाभिर्वचनाभिर्बुद्धि-
विशेषैर्वा श्रवस्यता श्रवः श्रवणीयं यशोर्जंवा इच्छता मनसा अर्दयः आर्हिंसीः । अपिच
नरोनेतारोगिरसः त्वामिव त्वामेव गविष्टिषु गवां पणिभिरपहृतानां एषणेषु प्रापणेषु विषयभूतेषु
वृण्वते संभजते तथा विश्वासु सर्वासु हव्यासु आह्वातव्यासु प्रार्थनीयासु इष्टिषु यागक्रियासु
त्वामेव वृण्वते ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम प्रशंसनीय हो। अन्नञ्मृष्टि करने का संकल्प करके
तुमने अपनी शक्ति से मायावी वृत्र को व्यया पहुँचाई। गोकामना करके
मनुष्य तुम्हारे पास याचक होते हैं। सारे यज्ञों और हवन के समय
तुम्हारी ही प्रार्थना की जाती है।

एषुं चाकन्धिषु रुद्रहूतसूरिषु वृधासो ये मधवन्मानशुर्मधम् ।
अर्चन्ति तो केतनये परिष्टिषु मेधसाता वाजिनमह्वये धने ॥ ३ ॥

आ । एषु । चाकन्धि । पुरुहूत । सूरिषु । वृधासः । ये ।
मधवन् । आनशुः । मधम् । अर्चन्ति । तोके । तनये । परिष्टिषु ।
मेधसाता । वाजिनम् । अह्वये । धने ॥ ३ ॥

हेपुरुहूतेन्द्र एषु सूरिषु आचारकंधि अत्यर्थमभिदीप्यस्व अभिकामयस्व कनीदीपिका-
न्तिगतिषु अस्मात् चर्करीतमेतत् हेमधवन्धनवर्णिद्र ये सूरयो वृधासः त्वत्पसादाद्वर्धमानाः स-
न्तः मधं धनं आनशः आपुवन्ति अपिच मेधसाता मेधसातौ यज्ञे वाजिनं बलवन्तं अचवन्तं
धेजवन्तं वा त्वां ये अर्चन्ति पूजयन्ति तोके पुत्रे तनये तत्पुत्रे परिष्टिषु परितृप्यमाणेषु अन्ये-
ष्वपि फलेषु अह्वये अलज्जाकरे धनेषु एतेषु निश्चितभूतेषु सत्सु त्वामेव स्तुत्यादिभिः पू-
जयन्ति ॥ ३ ॥

३. धनी और पुरुहूत इन्द्र, इन विद्वानों के पास प्रादुर्भूत होओ।
तुम्हारी कृपा से ये श्रीवृद्धिशाली और धनी हुए हैं। पुत्र-पौत्रों, अन्यान्य
अभिलषित वस्तुओं और विशिष्ट धन पाने के लिए ये लोग यज्ञारम्भ
करके बली इन्द्र की ही पूजा करते हैं।

सइन्द्रुरायः सुभृतस्य चाकन्मदयो अस्य रंश्चिकेतति ।
त्वावधो मधवन्दाश्वध्वरो मक्षुसवार्जभरते धना नृभिः ॥ ४ ॥

सः । इत् । रायः । सुभृतस्य । चाकन्त् । मदम् । सः ।
अस्य । रंश्चम् । चिकेतति । त्वावधः । मधवन् । दाशुः । अश्वरः ।
मक्षु । सः । वार्जम् । भरते । धना । नृभिः ॥ ४ ॥

सइत् सएव स्तोता सुभृतस्य सुष्टुसंपादितस्य रायोधनस्य द्वितीयार्थे षष्ठी ईदृशंध-
नं नुक्षिप्रं चाकनत् कामयते लभतइत्यर्थः रंहं रंहोवेगः तदर्हं अस्त्येद्रस्य मदं सोमपा-
नजन्यं हर्षं यः स्तोता चिकेतति स्तुतिपदैर्जानाति हेमघवन् त्वावृधः त्वया वर्धितः दा-
श्वध्वरः दत्तयज्ञः यजमानः नृभिर्नैतृभिः ऋत्विग्भिः भृत्यैर्वा धना धनानि वाजमन्त्रं च
मक्षु शीघ्रं भरते संपादयति ॥ ४ ॥

४. जो व्यक्ति इन्द्र को सोम-पान-जन्य आतन्व प्रदान करता जानता
है, वही प्रयेष्ट धन के लिए प्रार्थना करता है। धनी इन्द्र, तुम जिस यज्ञ-
वाता की श्रीवृद्धि करते हो, वह शीघ्र ही अपने भृत्यों के द्वारा धन और
वस्त्र से परिपूर्ण हो जाता है।

त्वं शर्धाय महिना गृणान उरु कृधि मघव ऊच्छिग्धि रायः ।

त्वं नो मित्रो वरुणो न मायी पित्वो न दस्म दयसे विभक्ता ॥ ५ ॥ ५ ॥

त्वम् । शर्धाय । महिना । गृणानः । उरु । कृधि । मघवन् ।

शग्धि । रायः । त्वम् । नः । मित्रः । वरुणः । न । मायी ।

पित्वः । न । दस्म । दयसे । विभक्ता ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं महिना महता स्तोत्रेण गृणानः स्तुयमानः सन् शर्धाय शर्धं बलं उरुकृधि
विस्तीर्णं कुरु हेमघवन् रायोधनानि च शग्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ । हे दस्म दर्शनीयेन्द्र विभक्ता
विशेषेण धनानां भाजयिता त्वं मित्रो वरुणो न मित्रवद्वरुणवच्च मायी प्रज्ञायुक्तः सन् नोस्मभ्यं
नः संप्रत्यर्थे संप्रति पित्वोन्नानि दयसे प्रयच्छसि ॥ ५ ॥

५. बल पाने के लिए विशिष्ट रीति से तुम्हारी स्तुति की जाती है ।
तुम बहुत बल और धन दो। प्रियदर्शन इन्द्र, तुम मित्र और वरुण के
समान अलौकिक ज्ञान के अधिकारी हो। तम तुम्हें सादे वस्त्र का भाग
करके दिया करते हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

सुष्वाणासइति पंचर्चं विंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रं । अनुक्रान्तं च—सुष्वा-
णासः पृथुर्वैन्यइति । गतो विनियोगः ।

सुष्वाणास इन्द्रस्तुमसित्वाससुवांसंश्चतुर्विष्टम्णवाजम् ।

आनोभरसुवितं यस्य चाकन्तमना तनासनुयामत्त्वोताः ॥ १ ॥

सुस्वानासः । इन्द्र । स्तुमसि । त्वा । ससुवांसः । च ।

तुर्विष्टम्ण । वाजम् । आ । नः । भर । सुवितम् । यस्य ।

चाकन् । तमना । तना । सनुयाम् । त्वाऽर्जताः ॥ १ ॥

हेइन्द्र सुष्वाणासः सोममभिषुतवन्तोवयं त्वां स्तुमसि स्तुमः हेतुविनृम्ण बहुलधन वा-
जं चरुपुरोडाशादिलक्षणमञ्चं ससवांसः संभक्तवन्तश्च वयं त्वां स्तुमः यतएवमतोहेतोर्नोस्मि-
भ्यं सुवितं सुष्टुप्राप्तव्यं शोभनं धनं आभराहर प्रयच्छ । यद्वा यस्य यद्धनं अतिप्रियत्वेन चा-
कन् त्वं कामयसे तद्धनमाभरेत्यर्थः । वयंच त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः तना धननामैतत्
विस्तृतानि धनानि त्वना आत्मना स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येणैव सनुयाम तव प्रसादाल्लभेमहि॥१॥

१. प्रभूत धनवाले इन्द्र, हम लोग सोम और अन्न का आयोजन
करके तुम्हारी स्तुति करते हैं। जो सम्पत्ति तुम्हारे मन के अनुकूल है,
उसे हमें प्रचुर परिमाण में दो । तुम्हारे आश्रय से हम लोग अपने उद्योग
में ही धन प्राप्त करें।

ऋष्वस्त्वभिन्द्रशूरजातोदासीर्विशःसूर्येणसत्याः ।

गुहाहितंगुह्यंगूळमप्सुबिभृमसिप्रस्रवणेनसोमम् ॥ २ ॥

ऋष्वः । त्वम् । इन्द्र । शूर । जातः । दासीः । विशः ।

सूर्येण । सत्याः । गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळम् । अप्सु ।

बिभृमसि । प्रस्रवणे । न । सोमम् ॥ २ ॥

हेशूर शौर्यवन्निन्द्र ऋष्वः महान् दर्शनीयोवात्वं जातः जातमात्रएव दासीः उपक्षय-
कारिणोदासाः असुराः तत्संबन्धिनीर्विशः जातः सूर्येण सूर्यात्मना सत्याः अक्षयभवेः तथा
गुहा गुहायां हितं निहितं अतएव गुह्यं अदृश्यं बलाख्यमसुरं अप्सु उदकेषु गूढं निगूढं कुय-
वाख्यं च त्वमभिभूतवानसि वयमपि प्रस्रवणे प्रवर्षणेसति नः संप्रत्यर्थे संप्रति सोमं बिभृ-
मसि त्वदर्थं बिभृमः धारयामः ॥ २ ॥

२. वीर और प्रियदर्शन इन्द्र, तुम जन्म-ग्रहण करने के साथ ही,
सूर्य-मूर्ति के द्वारा, दास-जातीय प्रजा को हराते हो। जो गुहा में छिपा
हुआ है वा जल में निगूढ़ है, उसे भी हराते हो। वृष्टि-वर्षण होने पर
हम सोम प्रस्तुत करेंगे।

अर्योवागिरोअभ्यर्चविद्वानृषीणांविप्रःसुमतिचकानः ।

तेस्यामयेरण्यन्तसोमैरेनोतनुभ्यंरथोह्मक्षैः ॥ ३ ॥

अर्यः । वा । गिरः । अभि । अर्च । विद्वान् । ऋषीणाम् ।

विप्रः । सुमतिम् । चकानः । ते । स्याम् । ये । रण्यन्त ।

सोमैः । एना । उत । तुभ्यम् । रथोह्मक्षैः ॥ ३ ॥

विप्रोमेधावी ऋषीणां मंत्रदर्शिनां सुमतिं सुष्टुतिं चकानः कामयमानः विद्वान् जानन्न
अर्योवा स्वामीच भवन्न हेइन्द्र ईदृशस्त्वं गिरः स्तोतुन् स्तुतीर्वा अश्व्यर्चं सम्यक् स्तुतमि-
ति अभिपूजय । अपिच ते वयं स्याम भवेम ये सोमैः त्वारणयन्त रमयन्ति उतापिच हेरथो-
ह्म रथैरभ्युद्यमान आ ऊढः ओढः रथेन ओढोरथोढः ओमाडोश्चेति पररूपं ईदृशेन्द्र भक्षैः
भक्षणीयैः चरुपुरोडाशादिभिः सार्धं एना इमानि स्तोत्राणि तुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम विद्वान्, प्रभु, मेधावी और ऋषियों की स्तुति की
कामना करनेवाले हो। तुम स्तोत्रों का अनुमोदन करो। सोम के द्वारा
हमने तुम्हारी प्रीति उत्पन्न कर डाली है। इसलिए हम तुम्हारे अन्तरङ्ग
हों। रथारूढ़ इन्द्र, यह सब आहारीय द्रव्य तुम्हें निवेदित हैं।

इमा ब्रह्मेन्द्रतुभ्यंशंसिदानृभ्योनृणांशूरशवः ।

तेभिर्भवसक्रतुर्येषुचाकञ्चुतत्रायस्वगृणतउतस्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्मा । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृभ्यः ।

नृणाम् । शूर । शवः । तेभिः । भव । सक्रतुः । येषु ।

चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वदर्थं इमा इमानि पुरोवर्तीनि ब्रह्म ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि शंसि अशंसिषत
शास्यंते शंसिच्छांदसे कर्मणिलुङि व्यत्ययेनैकवचनं हेशूर शौर्यवज्जिन्द्र त्वं नृणां मनुष्याणां
मध्ये नृभ्यः स्तुत्यादेर्नैतृभ्यः शवोबलं दाः देहि । अपिच तेभिः तैः सक्रतुः समानकर्मा स-
मानप्रज्ञोवा भव येषु स्तोत्रेषु चाकन् हविरादि कामयसे कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अस्माद्यङ्गुल-
न्ताव छान्दसे लङि सिपि रूपमेतत् ततः कमेवां पूर्ववत्सिपि मोनोधातोरिति नत्वं । उतापिच
गृणतः स्तोतुन् त्रायस्व पालय उतापिच स्तीन् स्त्यायतेरेतद्रूपं संधीभूय स्थितान् यजमानानपि
त्रायस्व ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, यह सब प्रधान-प्रधान स्तोत्र, तुम्हारे लिए पठित हैं। वीर,
जो प्रधान से भी प्रधान हैं, उन्हें अन्न दो। तुम जिन्हें स्नेह करते हो, वे
तुम्हारे लिए यज्ञ करें। जो स्तोत्र करने को एकत्र हुए हैं, उनकी
रक्षा करो।

श्रुधीहवमिन्द्रशूरपृथ्याउतस्तवसेवेन्यस्याऋकैः ।

आयस्तेयोनिघृतवन्तमस्वास्त्रभिर्ननिम्नैर्द्रवयन्तवक्त्राः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य ।

अऋकैः । आ । यः । ते । योनिम् । घृतवन्तम् । अस्वाः ।

ऊर्भिः । न । निम्नैः । द्रवयन्त । वक्त्राः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हेशूरेन्द्र पृथ्याः पृथोर्ऋषेः मम हवमाह्वानं श्रुधि शृणु, उतापिच वेन्यस्य वेनपुत्रस्य मम अर्कैः मंत्रैः स्तवसे स्तूयसे । यकि प्राप्ते व्यत्येन शप् यः स्तोता घृतवन्तं उदकवन्तं ते तव योनिं निवासभूमिं आस्वाः अज्यस्वार्षीत् अज्यष्टौव । स्वृशब्दोपतापयोः अस्माहुडि तिपि बहुलंछन्दसीति इडभावे हल्ङ्यादिलोपेच रात्सस्येति सलोपः यद्वा घृतवन्तमाज्यादिना हविषोपेतं योनिं गृहनामैतद यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योभिष्टौति तस्य वेन्यस्यार्कैरित्यन्वयः । अपिच वक्त्रा वक्त्रानः वचेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइति वनिष् अंत्यविकारश्छान्दसः जसि पृषोदरा-दित्वाद्वर्णलोपः । अन्येपि सर्वे स्तोतारः निज्ञैः प्रवणैर्मार्गैः ऊर्मिर्न उदकसंघट्टव द्रवयन्त स्तु-तिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छन्ति ॥ ५ ॥

५. वीर इन्द्र, मैं (पृथु) तुम्हें बुलाता हूँ । मेरा आह्वान सुनो । वेन-पुत्र पृथु के स्तोत्र के द्वारा तुम्हारी स्तुति की जाती है । वेन-पुत्र ने घृत-युक्त यज्ञ-गृह में आकर तुम्हारी स्तुति की है । जैसे धारार्य नीचे की ओर दौड़ती हैं, वैसे ही अन्यान्य स्तोता भी दौड़ रहे हैं ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

सवितायंत्रैरिति पंचर्चमेकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपुत्रस्यार्चतआर्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवतं । अनुक्रान्तंच—सवितार्चनहैरण्यस्तूपः सावित्रमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

सवितायत्रैः पृथिवीमरम्णादस्कम्भने सवितायामदंहत् ।
अश्वमिवाधुक्षधुनिमन्तरिक्षमतूर्तंबद्धं सवितासमुद्रम् ॥ १ ॥

सविता । यत्रैः । पृथिवीम् । अरम्णात् । अस्कम्भने । सविता ।
याम् । अदंहत् । अश्वमइव । अधुक्षत् । धुनिम् । अन्तरिक्षम् ।
अतूर्तम् । बद्धम् । सविता । समुद्रम् ॥ १ ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता प्रेरको मध्यमस्थानो देवः सोयं यंत्रैः यमनसाधनैः वृष्टिप-दानादिभिरुपायैः वायवीयैः पाशैर्वा पृथिवीं प्रथितां भूमिं अरम्णात् अरमयत् सुखेनावस्था-पयति तथा स एव सविता अस्कम्भने पतनप्रतिबंधकमालंबनं स्कम्भनंतद्रहितस्थले यां घुलोक-मपि अदंहत् दृढीकृतवान् यथा अधोन पतति तथा आत्मीयैरेवोपायैः अवस्थापितवानित्य-र्थः । अश्वमिव धुनिं कंपयितव्यं कंपयितारं वा अन्तरिक्षं अन्तराक्षांतं मध्यमस्थानगतं अ-तूर्तं केनाप्यर्हिसिते अत्वरमाणे वा न भसि वायवीयैः पाशैर्बद्धं समुद्रं मेघमयमेव सविता धुक्ष-

व उदकानि दोग्धि यद्वान्तरिक्षमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा अतूर्तेन्तरिक्षे बद्धं समुदितारं धुनिं कंप-
नीयं मेघं अश्वमिव अधुक्षत् सविताक्लेशयति । धुक्षधिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु यथा शिक्ष-
कः अश्वं क्लेशयति एवं वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—सविता यत्रैः पृथि-
वीमरमयदनारंभणेन्तरिक्षे सविता घामद्वंद्वश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतु-
र्णइतिवा त्वरमाणइतिवा सविता समुदितारमिति ॥ १ ॥

१. नाना (वृष्टि-दान आदि) यन्त्रों से सविता ने पृथिवी को सुस्थिर
रक्खा है । उन्होंने बिना अवलम्बन के द्यूलोक को दृढ़ रूप से बाँध रक्खा
है । आकाश में समुद्र के समान मेघराशि अवस्थित है । मेघराशि घोड़े
के समान गात्र कम्पित करती है । यह निरुपद्रव स्थान में बद्ध है । इसी
से सविता जल निकालते हैं ।

यत्रासमुद्रःस्कंभितोव्यौनदपांनपात्सवितातस्यवेद ।

अतोभूरतआउत्थितंरजोतोद्यावापृथिवीअप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र । समुद्रः । स्कंभितः । वि । औनत् । अपांम् । नपात् ।

सविता । तस्य । वेद । अतः । भूः । अतः । आः । उत्थितम् ।

रजः । अतः । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्तरिक्षे समुद्रः समुन्दनशीलेमेघः स्कंभितः स्तंभितोवायुपाशैर्बद्धः सर्वं
व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनसि उदकैः क्लेदयति उन्दीक्लेदने अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत्
हेअपांनपात् मध्यमस्थानवैद्युताग्ने तवसंबंधी सविता प्रेरकोदेवः तस्य तत्स्थानं वेद वेत्ति
जानाति । अतोस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् अतएव उत्थितं ऊर्ध्वमेवस्थितं रजोन्तरिक्षं
आः आसीत् अजायत अस्तेर्लुङि बहुलं छन्दसीति इडभावः हलङ्छान्दस्यइति लोपः अ-
तः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां विस्तीर्णे अप्यभूताम् ॥ २ ॥

२. जिस स्थान पर रहकर समुद्र के समान मेघराशि पृथिवी को
भारं करती है, उस स्थान को जल-पुत्र सविता जानते हैं । सविता से ही
पृथिवी, आकाश और द्यावापृथिवी विस्तीर्ण हुए हैं ।

पृथ्वेदमन्यदभवद्यजत्रममर्त्यस्यभुवनस्यभूना ।

सुपर्णोअङ्गसवितुर्गुरुत्मान्पूर्वोजातःसउअस्यानुधर्म ॥ ३ ॥

पृथ्वा । इदम् । अन्यत् । अभवत् । यजत्रम् । अमर्त्यस्य ।

भुवनस्य । भूना । सुपर्णः । अङ्ग । सवितुः । गुरुत्मान् ।

पूर्वः । जातः । सः । ऊँ इति । अस्य । अनु । धर्म ॥ ३ ॥

अन्यत् सवितृव्यतिरिक्तं इदं देवतान्तरं पश्चा पश्चात् पश्चपश्चाच्छन्दसीति निपात्यते सवितृप्रेरणानंतरमेव यजत्रं यष्टव्यमभवत् । केन साधनेन अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य स्वर्गाख्यस्य संबन्धिना भूना भूतेन स्वर्गे उत्पन्नेन सोमेनेत्यर्थः यद्वा अमर्त्यस्य भुवनस्य संबन्धि इदं देवतान्तरं भूना भून्ना बहुत्वेन युक्तं यष्टव्यमभवत् कुतश्चित्यत आह—हेअंग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनः गरुत्मान् सोमस्यापहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः प्रेरकादस्माद्देवात् पूर्वः प्रथमभावी सन् जातः अतोहेतुभूतः सुपर्णो गरुत्मान् अस्य सवितुः धर्मधारणमनुसृत्य वर्तते सवितृप्रेरणाधीनत्वात्सर्वगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितृप्रेरणानंतरमेव सर्वे सोम-
यागाः प्रवर्ततइत्यर्थः । उइति पूरकः ॥ ३ ॥

३. अमर-स्वर्गोत्पन्न सोम के द्वारा जिन देवों का यज्ञ होता है, वे सविता से पीछे उत्पन्न हुए हैं। सुन्दर पक्षवाले गरुड़ सविता से प्रथम उत्पन्न हुए हैं। सविता की धारण-क्रिया (सोमाहरण-कर्म) का अनुसरण करके वे अवस्थित हैं।

गावः३इव॥ ग्रामं॥ यूयुधिरिव॥ अश्वान्वा॥ अश्वेव॥ वत्सं॥ सुमना॥ दुहाना॥
पतिरिव॥ जायाम॥ भिनो॥ न्येतु॥ धर्ता॥ दिवः॥ सविता॥ विश्ववारः॥ ॥ ४ ॥

गावःऽइव । ग्रामम् । यूयुधिःऽइव । अश्वान् । वा॥ आऽइव ।
वत्सम् । सु३मनाः । दुहाना । पतिःऽइव । जा॥ याम् । अ॥ भि ।
नः । नि । ए॥ तु । ध॥ र्ता । दि॥ वः । स॥ वि॥ ता । वि॥ श्व॥ वारः ॥ ४ ॥

गाव इव यथा अरण्ये संचरन्तो गावः ग्रामं शीघ्रमभिगच्छन्ति युयुधिरिव यथाच युद्धार्थं अश्वानभिगच्छन्ति । युधसंग्रहारे आह्वयमहनइत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीति वचनात्किन् प्रत्ययः छान्दसं साहितिकमस्यासदीर्घत्वं सुमनाः शोभनमनस्का दुहाना दोग्ध्री बहुपयस्का वाश्वेव हंभारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यथा आत्मीयं वत्सं अभिगच्छति पतिरिव यथा भर्ता जायां स्वभार्यां शीघ्रमभिगच्छति एवमेव सविता नोस्मानभ्येतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः दिवो-
द्युलोकस्य धर्ता धारयितावस्थापयिता वा अतएव विश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥ ४ ॥

४. सबके द्वारा प्रार्थनीय सविता स्वर्ग के धारण-कर्त्ता हैं। वे हमारे पास वैसी ही उत्सुकता के साथ आते हैं, जिस उत्सुकता से गाय गांव की ओर जाती है, योद्धा अश्व की ओर जाता है, नवप्रसूता धेनु प्रसन्न-मन होकर बूध देने की बछड़े की ओर जाती है और जैसे स्त्री स्वामी की ओर जाती है।

हिरण्यस्तूपः सवितुर्यथात्वाङ्गेरसोजुह्वेवार्जे अस्मिन् ।
एवात्वाच॥ नव॥ सेव॥ न्दमानः॥ सोम॥ स्येवांशुं॥ प्रति॥ जागरा॥ इम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

हिरण्यस्तूपः । सवितः । यथा । त्वा । आङ्गिरसः । जुह्वे ।
वाजे । अस्मिन् । एव । त्वा । अर्चन् । अवसे । वन्दमानः ।
सोमस्य इव । अंशुम् । प्रति । जागर । अहम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

हेसवितः प्रेरक त्वा त्वां आंगिरसः अंगिरसः पुत्रः हिरण्यस्तूपोमम पिता अस्मिन् वा-
जे अजे निमित्तभूते सति यथा जुह्वे आहूतवान् एवैवमर्चनेतत्संज्ञोहं त्वा त्वां अवसे अवना-
य रक्षणार्थं वन्दमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः आह्वयच सोमस्येवांशुं यथा सोमलतां प्र-
ति यजमानाः जाग्रति यागपर्यंतं रक्षणे प्रबुद्धावर्तन्ते तथा अहं त्वत्परिचर्यां प्रति जागर
जागर्मि । जागर्तेर्गंलि उत्तमैकवचनेरूपं । अत्र निरुक्तं—हिरण्यस्तूपोहिरण्यमयस्तूपोहिरण्यम-
स्तूपोस्येतिवा स्तूपः स्थायतेःसंघातः सवितर्यथा त्वांगिरसोजुह्वे वाजेनेस्मिन्नेवं त्वार्चनवनाय
वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागर्म्यहमिति ॥ ५ ॥

५. सविता, अङ्गिरोवंशीय मेरे पिता (हिरण्यस्तूप) इस यज्ञ में तुम्हें
बुलाते थे । मैं भी तुमसे आश्रय-प्राप्ति के निमित्त वन्दना करते-करते,
तुम्हारी सेवा के लिए, वैसे ही सतर्क हूँ, जैसे यजमान, सोम-लता की
रक्षा के लिए, सतर्क रहता है ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

समिद्धइति पंचर्चं द्वाविंशं सूक्तं षसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्धं आग्नेयं चतुर्थी पञ्चम्यौ
उपरिष्ठाज्योतिषी त्रिद्वादशकाष्टकवत्यौ अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगतीवा शिष्टाबृहत्यः । तथाचा-
नुक्रान्तं—समिद्धोमृळीकोवासिष्ठआग्नेयं बार्हतमंत्ये उपरिष्ठाज्योतिषी जगत्युपान्त्यावेति । गंतो
विनियोगः ।

सेवा प्रथमा—

समिद्धश्चित्समिद्धयसेदेवेभ्योहव्यवाहन ।
आदित्यैरुद्रैर्वसुभिर्नआगहिमृळीकायनआगहि ॥ १ ॥

समऽईद्धः । चित् । सम् । इध्यसे । देवेभ्यः । हव्यइवाहन ।
आदित्यैः । रुद्रैः । वसुभिः । नः । आ । गहि । मृळीकाय ।
नः । आ । गहि ॥ १ ॥

हेहव्यवाहन हविषां वोढरग्ने समिद्धः चित् संदीप्तोपि देवेभ्योयागार्थं समिध्यसेपुनरपि ऋत्विग्भिः संदीप्यसे सत्वं आदित्यैः आदित्यादिभिः त्रिभिर्गणैः सार्धं नोस्मानागहि आगच्छ तथानोस्माकं मृत्लीकाय सुखाय तदर्थमप्यागहि । यद्वा मृत्लीकाय एतत्संज्ञाय नोमहं ऋषये श्रेयांसि कर्तुं आगच्छ ॥ १ ॥

१. अग्नि, तुम देवों के पास हव्य ले जाया करते हो। तुम्हें प्रज्वलित किया गया है, तुम प्रदीप्त हुए हो। आदित्यों, वसुओं और रुद्रों के साथ हमारे यज्ञ में पधारो। सुख देने के लिए पधारो।

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।

मर्तासस्त्वासमिधान हवामहे मृत्लीकाय हवामहे ॥ २ ॥

इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः । जुजुषाणः । उपगहि । मर्तासः ।

त्वा । समस्इधान । हवामहे । मृत्लीकाय । हवामहे ॥ २ ॥

हेअग्ने इममस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं यज्ञं इदं वचः स्तोत्रं च जुजुषाणः सेवमानः उपागहि उपागच्छ । हेसमिधान समिध्यमान मर्तासोमर्तामनुष्याः त्वा त्वां हवामहे आह्वामहे मृत्लीकाय सुखाय एतत्संज्ञायवाक् ऋषये त्वामेवाह्वयामहे ॥ २ ॥

२. यह यज्ञ है और यह स्तव है। ग्रहण करो। पास आओ। प्रदीप्त अग्नि, हम मनुष्य तुम्हें बुलाते हैं—सुख के लिए बुलाते हैं।

त्वामुजातवेदसं विश्ववारंगृणे धिया ।

अग्ने देवाँ आवहनः प्रियव्रतान् मृत्लीकाय प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । जातवेदसम् । विश्ववारम् । गृणे ।

धिया । अग्ने । देवान् । आ । वह । नः । प्रियव्रतान् ।

मृत्लीकाय । प्रियव्रतान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्ववारं विश्वैः सर्वैः वरणीयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा त्वामु त्वामेव धिया स्तुत्या गृणे स्तौमि गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादित्वाङ्गस्वः प्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् देवान् नोस्मदर्थमावह आनय अस्मद्यज्ञं प्रापय मृत्लीकाय सुखार्थं एतत्संज्ञायवा मह्यं प्रियव्रतांस्तानेवावह ॥ ३ ॥

३. तुम ज्ञानी और सबके द्वारा प्रार्थित हो। मैं तुम्हें स्तुति-वचनों से स्तुत करता हूँ। अग्नि जिनका कार्य सुखकर है, उन देवों को साथ लेकर आओ—सुख के लिए आओ।

अथ चतुर्थी—

अग्निर्देवो देवानां भवत्पुरोहितोऽग्निं मनुष्याः ऋषयः समीधिरे ।

अग्निं महोधनं सातावहं हुवे मृळीकं धनं सातये ॥ ४ ॥

अग्निः । देवः । देवानां । अभवत् । पुरःऽहितः । अग्निम् ।

मनुष्याः । ऋषयः । सम् । ईधिरे । अग्निम् । महः ।

धनं सातौ । अहम् । हुवे । मृळीकम् । धनं सातये ॥ ४ ॥

देवो दानादिगुणयुक्तोऽग्निः देवानामन्येषां पुरोहितः पुरस्ताद्धृतो भवत् यद्वा पुरोहितवद्धि-
तकार्यं भवत् यतएवमन्तःकारणात् तमेवाग्निं ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः मनुष्याः मानवा यज-
मानाः समीधिरे संदीपयन्ति । अपिच तमाग्निं महोमहतः धनसातौ धनस्य संभजने निमित्तभू-
ते अहं हुवे आह्वये विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छान्दसः समासः यद्वा महतो याग-
स्य कर्तारमाग्निं इत्यर्थः धनस्य सातये धनलाभार्थं मृळीकं सुखं एतत्संज्ञं वा मां सोऽग्निः करो-
त्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अग्निदेव देवों के पुरोहित हुए हैं । मनुष्यों और ऋषियों ने अग्नि को प्रज्वलित किया है । मैं प्रचुर धन की प्राप्ति के लिए अग्नि को बुलाता हूँ । वे मुझे सुखी करें ।

अग्निरत्रिभरद्वाजं गविष्ठिरं प्रावन्नः कण्वं त्रसदस्युमाह्वे ।

अग्निं वसिष्ठो हवते पुरोहितो मृळीकायं पुरोहितः ॥ ५ ॥ ८ ॥

अग्निः । अत्रिम् । भरद्वाजम् । गविष्ठिरम् । प्र । आवत् ।

नः । कण्वम् । त्रसदस्युम् । आह्वे । अग्निम् । वसिष्ठः ।

हवते । पुरःऽहितः । मृळीकायं । पुरःऽहितः ॥ ५ ॥ ८ ॥

अत्रि भरद्वाजं गविष्ठिरं कण्वं त्रसदस्युं च नोऽस्मानाह्वे संग्रामे अयमाग्निः प्रावत् पर-
क्षतु । पुरोहितः पुरोहितवद्धितकारी मम पिता वसिष्ठऋषिः अग्निं हवते स्तुतिभिराह्वयति
सचाहूतो मृळीकाय सुखार्थं एतत्संज्ञाय वा मह्यं पुरोहितः पुरोधा देवानां पुरःस्थापयिता
भवतु ॥ ५ ॥

५. युद्ध के समय अग्नि ने अत्रि, भरद्वाज, गविष्ठिर, कण्व और त्रसदस्यु की रक्षा की है । पुरोहित वसिष्ठ अग्नि को बुलाते हैं—सुख के लिए बुलाते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

श्रद्धयेति पंचर्चं त्रयोविंशं सूक्तं आनुष्टुभं श्रद्धादेवत्यं कामगोत्रजा श्रद्धानाम ऋषिका ।
तथाचानुक्रम्यते—श्रद्धया श्रद्धाकामायनी श्रद्धमानुष्टुभं त्विति । लैंगिकोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

श्रद्धयाग्निः समिद्धयते श्रद्धया हूयते हविः ।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि ॥ १ ॥

श्रद्धया । अग्निः । सम् । इध्यते । श्रद्धया । हूयते । हविः ।
श्रद्धाम् । भगस्य । मूर्धनि । वचसा । आ । वेदयामसि ॥ १ ॥

पुरुषगतोभिलाषविशेषः श्रद्धा तथा श्रद्धयाग्निर्गाहपत्यादिः समिध्यते संदीप्यते यदा हि
पुरुषे श्रद्धा अग्निगोचरआदरातिशयोजायते तदैव पुरुषोऽग्नीम् प्रज्वालयति नान्यदा । श्रद्धयै-
व हविः पुरोडाशादिहविश्च हूयते आहवनीये प्रक्षिप्यते । यद्वा अस्य सूक्तस्य द्रष्टव्या श्रद्धा-
ख्यया अग्निः समिध्यते श्रद्धां उक्तलक्षणायाः श्रद्धायाः अभिमानिदेवतां भगस्य भजनी-
यस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेवस्थितां वचसा वचनेन स्तोत्रेण आवेदयामसि अग्नि
तः प्रख्यापयामः इदन्तोमसिः ॥ १ ॥

१. श्रद्धा के द्वारा अग्नि प्रज्वलित होते हैं और श्रद्धा के द्वारा ही
यज्ञ-सामग्री की आहुति दी जाती है । श्रद्धा समस्ति के मस्तक के ऊपर
रहती है । यह सब में स्पष्ट रूप से कहती हैं ।

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः ।
प्रियं भोजेषु यज्वस्विदंम उदितं रुधि ॥ २ ॥

प्रियम् । श्रद्धे । ददतः । प्रियम् । श्रद्धे । दिदासतः । प्रियम् ।
भोजेषु । यज्वस्वसु । इदम् । मे । उदितम् । रुधि ॥ २ ॥

हे श्रद्धे ददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतः यजमानस्य प्रियं अभीष्टफलं कुरु दिदास-
तः दातुमिच्छतश्च हे श्रद्धे प्रियं कुरु मे मम संबंधिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वस्वसु कृतं
यज्ञेषु जनेषु च इदमुदितमुक्तं प्रियं रुधि कुरु ॥ २ ॥

२. श्रद्धा, दाता को अभीष्ट फल दो । जो दान करने की इच्छा
करता है, उसे भी अभीष्ट दो । श्रद्धा, मेरे भोगार्थियों और याज्ञिकों
को प्रार्थित फल दो ।

अथ तृतीया—

यथादेवाअसुरेषुश्रद्धामुप्रेषुचक्रिरे ।

एवंभोजेषुयज्वस्वस्माकमुदितंकृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उप्रेषु । चक्रिरे । एवम् ।

भोजेषु । यज्वस्व । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

देवाइन्द्रादयः असुरेषु उदूर्णबलेषु यथा श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमिमेहन्तव्याइति आद-
रातिशयं कृतवन्तः । एवं श्रद्धावत्सु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु यष्टसु अस्माकं अ-
स्मत्संबन्धिषु तेषु उदितं तैरुक्तं मार्थितं फलजातं कृधि कुरु ॥ ३ ॥

३. इन्द्रादि ने बली असुरों के लिए यह विश्वास किया कि, इनका
वध करना ही चाहिए। श्रद्धा, भोक्ताओं और याज्ञिकों को प्रार्थित
फल दो।

श्रद्धां देवायजमानावायुगोपाउपासते ।

श्रद्धां हृदय्याः आकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु ॥ ४ ॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजमानाः । वायुगोपाः । उप । आसते ।

श्रद्धाम् । हृदय्या । आकूत्या । श्रद्धया । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

देवायजमानामनुष्याश्च वायुगोपाः वायुगोपा रक्षिता येषां ने तादृशाः सन्तः श्रद्धां देवी-
मुपासते प्रार्थयन्ते हृदय्या हृदये भवा हृदय्या तथाविधया आकूत्या संकल्परूपया क्रिय-
या श्रद्धामेव परिचरन्ति सर्वे जनाः । कुतइत्यतआह—यतः कारणात् श्रद्धया हेतुभूतया वसु
धनं विन्दते लभते श्रद्धावात् जनः ततइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. देवता और मनुष्य वायु को रक्षक पाकर श्रद्धा की उपासना
करते हैं। मन में कोई संकल्प होने पर लोग श्रद्धा की शरण में जाते
हैं। श्रद्धा के कारण मनुष्य धन पाता है।

अथ पंचमी—

श्रद्धांप्रातर्हवामहेश्रद्धां मध्यंदिनं परि ।

श्रद्धां सूर्यस्य निःशुचि श्रद्धेश्रद्धापयेहनः ॥ ५ ॥ १ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यन्दिनम् । परि । श्रद्धाम् ।

सूर्यस्य । निःशुचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नुः ॥ ५ ॥ १ ॥

श्रद्धां देवीं प्रातः पूर्वाह्णे हवामहे तथा मध्यंदिनं परिलक्षणे परेः कर्म प्रवचनीयत्वं मध्यन्दिनं परिलक्ष्य मध्यन्दिन इत्यर्थः मध्याह्नेपि तां श्रद्धां आह्वयामहे सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य निवृत्ति अस्तमयवेलायां सायं समयेपि तामेव श्रद्धामाह्वयामहे ईदृशे हे श्रद्धे नोस्मानिह लोके कर्मणिवा श्रद्धापय श्रद्धावतः कुरु ॥ ५ ॥

५. हम लोग प्रातःकाल, मध्याह्न और सूर्यास्त के समय श्रद्धा को ही बुलाते हैं। श्रद्धा हमें इस संसार में श्रद्धावान् करो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

॥ इति दशमे मंडले एकादशोनुवाकः ॥ ११ ॥

द्वादशोनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि तत्र शासइत्येति पंचर्चं प्रथमं सूक्तं शासनान्नआर्षे आनुष्टुभमैन्द्रं । अनुक्रान्तंच—शासःशासोभारद्वाजइति । युद्धाय सन्नद्धं राजानं अनेनेक्षेत । तथाच सूत्रितं—अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णेरिति ।

तत्र प्रथमा—

शासइत्थामहँअस्यमित्रखादोअद्भुतः ।

नयस्यहन्यतेसखा नजीयतेकदाचन ॥ १ ॥

शासः । इत्था । महान् । असि । अमित्रखादः । अद्भुतः ।

न । यस्य । हन्यते । सखा । न । जीयते । कदा । चन ॥ १ ॥

शासः तत्संज्ञोहं इत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण इन्द्रं स्तौमीतिशेषः । हेइन्द्र त्वं महान् असि सर्वेभ्योधिकोभवसि । अमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां खादिता विनाशयिता अतएवाद्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसीति यस्येन्द्रस्य सखा मित्रभूतः पुरुषः कदाचन कदाचिदपि नहन्यते नहिंस्यते नजीयते नच शत्रुभिः पराजितोभवति सत्त्वं महंअसीत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. मैं इस प्रकार इन्द्र की स्तुति करता हूँ । इन्द्र, तूने महान् शत्रु-भक्षक और अद्भुत हो । तुम्हारे सखा की न तो मृत्यु होती है, न पराजय ।

अथ द्वितीया—

स्वस्तिदाविशस्पतिर्वृत्रहाविमृधोवशी ।

वृषेन्द्रः पुरः एतु नः सोमपा अभयङ्करः ॥ २ ॥

स्वस्तिदाः । विशः । पतिः । वृत्रहा । विमृधः । वशी । वृषा ।

इन्द्रः । पुरः । एतु । नः । सोमपाः । अभयङ्करः ॥ २ ॥

स्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता विशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता वृत्रहा वृ-
त्राणां शत्रूणां हन्ता विमृधः संग्रामकारी वशी वशीकर्ता वृषा वर्षिताकामानां सोमपाः सो-
मस्य पाता एवं विधइन्द्रः अभयंकरः अभयस्य भयराहित्यस्य कर्तासन् नोस्माकं पुरएतु पु-
रतोगच्छतु ॥ २ ॥

२. इन्द्र ऋग्याजदाता, प्रजाधिपति, वृत्रघ्न, युद्ध-कर्ता, शत्रु-वशकर्ता,
काम-वर्षक, सोमपाता और अभय-दाता हैं। वे हमारे सामने पधारें।

विरक्षोविमृधोजहिविष्ट्रस्यहनूरुज ।

विमन्युमिन्द्रवृत्रहन्मित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि । रक्षः । वि । मृधः । जहि । वि । वृत्रस्य । हनू इति । रुज ।

वि । मन्युम् । इन्द्र । वृत्रहन् । मित्रस्य । अभिदासतः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र रक्षोराक्षसजातं विजहि विनाशय मृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च विजहि वृत्रस्या-
वरकस्यासुरस्य हनू कपोलप्रान्तौ विरुज विशेषेण भग्नौ कुरु हेवृत्रहन्निन्द्र अभिदासतः अ-
स्मानुपक्षयतोमित्रस्य शत्रोर्मन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥ ३ ॥

३. वृत्रघ्न इन्द्र, राक्षसों और शत्रुओं का वध करो। वृत्र के दोनों
जबड़ों को तोड़ डालो। अनिष्टकर शत्रु का क्रोध नष्ट करो।

विनइन्द्रेति वैमृधस्य हविषोनुवाक्या । सूत्रितं—विनइन्द्रमृधोजहि मृगोनभीमः कुच-
रागिरिष्ठाइति ।

सैषा चतुर्थी—

विनइन्द्रमृधोजहिनीचायच्छपृतन्यतः ।

योअस्माँअभिदासत्यधरंगमयातमः ॥ ४ ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ । पृतन्यतः ।

यः । अस्मान् । अभिदासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र नोस्माकं मृधः संग्रामकारिणः शत्रून् विजहि विनाशय तथा पृतन्यतः पृतनाः
सेनाः आत्मनइच्छतः युयुत्समानानपि नीचायच्छ नीचीनं अवाङ्मुखं यच्छ गमय यः शत्रुः
अस्मानभिदासति अभितउपक्षपयति तं अधरं निकृष्टं तमोधकारं मरणलक्षणं गमय
प्रापय ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, हमारे शत्रुओं का वध करो। युद्धार्थी विपक्षियों को हीन-
बल करो। जो हमें निकृष्ट करता है, उसे जघन्य अन्वकार में डाल दो।

अथ पंचमी—

अपेन्द्रद्विषतोमनोपजिज्यासतोवधम् ।

विमन्योः शर्मयच्छ्वरीयोयवयावधम् ॥ ५ ॥ १० ॥

अप । इन्द्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधम् । वि ।

मन्योः । शर्म । यच्छ्व । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ५ ॥ १० ॥

हे इन्द्र द्विषतोद्वेषुः शत्रोर्मनः अपजहि जिज्यासतः अस्माकं वयोहानिमिच्छतश्च वधं हननसाधनमायुधं चापं जहि मन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधाच्चास्मान् रक्ष वरीयः उरुतरं शर्म सुखं विशेषेण यच्छ देहि वधं शत्रुकृतं हननं च यवय अस्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, शत्रु का मन नष्ट कर दो। जो हमें जराजीर्ण करना चाहता है, उसके प्रति सांघातिक अस्त्र का प्रयोग करो। शत्रु के क्रोध से बचाओ। उत्तम सुख दो। शत्रु के सांघातिक अस्त्र को तोड़ दो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

ईश्वर्यन्तीरिति पंचमं द्वितीयं सूक्तं गायत्र्यैन्द्रं देवानां स्वसृभूताइन्द्रमातरोनामऋषि-
काः । तथाचानुक्रान्तं—ईश्वर्यन्तोर्देवजामयइन्द्रमातरोगायत्रमिति । द्वितीये पर्याये प्रशास्तुः
शस्त्रे इदं सूक्तं । सूत्रितं च—ईश्वर्यन्तीरहंदांपातासुतमिति । महाव्रतेऽपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्रे
एतत् सूक्तं ।

तत्र प्रथमा—

ईश्वर्यन्तीरपस्युवइन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईश्वर्यन्तीः । अपस्युवः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते ।

भेजानासः । सुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईश्वर्यन्तीर्गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिरिन्द्रं प्रामुवंत्यः अपस्युवः अपः कर्मात्मनः इच्छन्त्यः
इन्द्रमातरः अस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यः जातं प्रादुर्भूतमिन्द्रं उपासते परिचरन्ति सुवीर्यं शोभनवीर्यो-
पेतं धनं च भेजानासः तस्मादिन्द्रात्संभक्तवत्योभवन्ति ॥ १ ॥

१. क्रिया-परायणा इन्द्र-मातायें प्रादुर्भूत इन्द्र के पास जाकर उनकी सेवा करती हैं और इन्द्र से उत्कृष्ट धन प्राप्त करती हैं।

त्वमिन्द्रवत्पादधिसहसो जातओजसः । त्वं वृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ।

त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं सहसः परेषामभिभावुकात् बलात् अधिजातोसि अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः वृत्रादिवधहेतुभूताद्वलात् हेतोस्त्वं प्रख्यातोभवसीत्यर्थः । अपिच ओजसः ओजोनामबलेहेतु- हृदयगतं धैर्यं तस्मादपि त्वं जातोसि हेवृषन् वर्षितस्त्वं वृषेव असि कामानां वर्षितैव भवसि ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुमने बल-वीर्य और तेज से जन्म ग्रहण किया है । बलक इन्द्र, तुम अभिलाषा की पूर्ति करते हो ।

त्वमिन्द्रासिवृत्रहाव्यन्तरिक्षमातिरः । उद्यामस्तश्चाओजसा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ।

उत् । द्याम् । अस्तश्चाः । ओजसा ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं वृत्रहासि शत्रूणां हन्ता भवसि अन्तरिक्षं मध्यमस्थानं च व्यतिरः आवा- रकापनोदनेन प्रावर्धयः द्यां द्युलोकं च ओजसा बलेन उदस्तश्चाः ऊर्ध्वमस्तंभीः यथा अ- श्वोमपवति तथा उपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम वृत्रघ्न हो और तुमने आकाश को विस्तारित किया है । तुमने अपनी शक्ति के द्वारा स्वर्ग को ऊँचा कर रक्खा है ।

त्वमिन्द्रसजोषंसमर्कविभर्षिबाहोः । वज्रं शिशानओजसा ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । सजोषंसम् । अर्कम् । विभर्षि । बाहोः ।

वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वं सजोषंसं सह प्रीयमाणं अर्कं स्तुत्यं वज्रं आत्मीयमायुधं ओजसा ब- लेन शिशानः निशपन् तीक्ष्णीकुर्वन् बाहोर्हस्तयोर्विभर्षि धारयसि शत्रूणां वधार्थं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम्हारे साथी सूर्य हैं । तुमने उन्हें दोनों हाथों से धारण कर रक्खा है । तुम बलपूर्वक वज्र पर सान चढ़ाते हो ।

अथ पञ्चमी-

त्वमिन्द्राभिभूरसिविश्वाजातान्योजसा । सविश्वाभुवआभवः ॥ ५ ॥ १ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ।

सः । विश्वाः । भुवः । आ । अभवः ॥ ५ ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि जातानि बनिमंति भूतानि ओजसा बलेन अभिभूः अभिभविता भवसि तथा सतादृशस्त्वं विश्वाभुवः सर्वाभूमीः प्राप्तव्यानि सर्वाण्यपि स्थानानि आभवः अभितः प्रामोः भूमासौ ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम प्राणियों को अपनं तेज से अभिभूत करते हो। तुम सारे स्थानों को आक्रान्त किये हुए हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

सोमइति पंचचै तृतीयं सूक्तं आनुष्टुभं विवस्वतोदुहिता यमी ऋषिः त्रियमाणानां यजमानादीनां वर्तनमत्र प्रतिपाद्यते अतस्तद्देवताकमिदं । तथाचानुक्तान्तं—सोमोयमीभाववृत्तमानुष्टुभंतिविति । प्रेतोपस्थानएतत्सूक्तं । सूत्रितंच—सोमएकेऽभ्यउरूणसावसुतपाउदुंबलाविति ।

तत्र प्रथमा—

सोम॒एकै॒भ्यः॒पव॑ते॒घृत॑मेक॒उपा॑सते ।

येभ्यो॒मधु॑प्र॒धाव॑ति॒तांश्चि॑दे॒वापि॑गच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः । एकैभ्यः । पवते । घृतम् । एकै । उप । आसते । येभ्यः ।

मधु । प्रधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते उपभोगायकुल्यारूपेण प्रवहति एषां गोत्रजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमये धीयते । श्रूयते हि—यत्सामानि सोमएभ्यः पवतइति । एके अन्ये पितरः घृतं आज्यं उपासते उपगच्छन्ति उपभुंजतइत्यर्थः । एषां पुत्रादयोयजुषि ब्रह्मयज्ञकास्ते अधीयते । श्रुतिश्च भवति—मद्यजुषिघृतस्यकुल्याइति । येभ्यः पितृभ्यः तादर्थ्ये चतुर्थी उपभोगार्थं मधुक्षौद्रं प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति यथाथर्वणान् मंत्रान् ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितृन् मधुकुल्या प्रवहति । तथाचान्नायते—यदाथर्वणांगिरसोमघोः कुल्याइति । तांश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वानेव हेमेष त्वं प्रति अपि गच्छतात् अपिमच्छ प्रामुहि ॥ १ ॥

१. किन्हीं पितरों के लिए सोम-रस क्षरित होता है। कोई-कोई घृत का सेवन करते हैं। जिन पितरों के लिए मधुर स्नोत बहा करता है, प्रेत, तुम उनके पास जाओ।

तव॑सा॒येअ॒नाधु॑ष्यास्त॒पसा॒येस्व॑र्य॒युः ।

तपो॒येच॑क्रि॒रेम॒हस्तांश्चि॑दे॒वापि॑गच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वः । ययुः । तपः ।
ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

येजनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापैरप्रधृष्याभवन्ति ।
येच तपसा यागादिरूपेण साधनेन स्वर्ययुः स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति येच महः महत्तपः अ-
न्यैः दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनं वा चक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु प्रवर्तन्ते तेषु
लोकेषु तांश्चित् तानेव तपस्विनः हेमेत अपिगच्छ ॥ २ ॥

२. जो तपस्या के बल से बुद्धिपूर्ण हुए हैं, जो तपस्या के बल से स्वर्ग
गये हैं और जिन्होंने कठिन तपस्या की है, प्रेत, तुम उन लोगों के पास
जाओ।

येयुध्यन्तेप्रधनेषुशूरांसोयेतनूत्यजः ।

येवासहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रधनेषु । शूरांसः । ये । तनूत्यजः । ये ।
वा । सहस्रदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

प्रधनेषु प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः तेषु शूरांसः शौर्यवन्तोये
युध्यन्ते शत्रून् संपहरन्ति येच तनूत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारोभवन्ति येवा येच सहस्रद-
क्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः तान् सर्वानेव त्वमपिगच्छ येभूतमेषु लोकेषु ते
निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. जो युद्ध-स्थल में युद्ध करते हैं, जिन्होंने शरीर की माया छोड़ दी
है अथवा जो बहुत दक्षिणा देते हैं, प्रेत, तुम उनके पास जाओ।

येचित्पूर्वक्रतुसापक्रतावानक्रतावृधः ।

पितृन्तपस्वतोयमतांश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वे । क्रतुसापः । क्रतुवानः । क्रतुवृधः । पितृन् ।
तपस्वतः । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

येचित् येच पूर्वे पूर्वपुरुषाः क्रतुसापः क्रतुं सत्यं यज्ञं वा स्पृशन्तः अतएव क्रतावानः क्र-
तेन युक्ताः क्रतुवृधः क्रतुस्य वर्धकाश्च भवन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तानेव पितृन् हेयमनि-
यत त्वं अपि गच्छ ॥ ४ ॥

४. पुण्यकर्म करके जो सब प्राचीन व्यक्ति पुण्यवान् हुए हैं, जो
पुण्य की स्रोत-वृद्धि कर चुके हैं और जिन्होंने तपस्या की है, यम, यह
प्रेत उन्हीं के पास जाय।

अथ पंचमी—

सहस्रणीथाः कवयो ये गोपायन्ति सूर्यम् ।

ऋषीन् तपस्वतो यमतपो जाँ अपि गच्छतात् ॥ ५ ॥ १२ ॥

सहस्रणीथाः । कवयः । ये । गोपायन्ति । सूर्यम् । ऋषीन् ।

तपस्वतः । यम । तपः । जान् । अपि । गच्छतात् ॥ ५ ॥ १२ ॥

सहस्रणीथाः सहस्रनयनाः कवयः कान्तदर्शिनः ये सूर्यममुमादित्यं गोपायन्ति रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेवोत्पन्नान् तान् ऋषीन् हेयम नियत त्वमपि गच्छ ॥ ५ ॥

५. जिन बुद्धिमानों ने सहस्र प्रकार सत्कर्मों की पद्धति प्रदर्शित की है, जो सूर्य की रक्षा करते हैं और जिन्होंने तपस्या-बल से उत्पन्न होकर तपस्या की है, यम, यह प्रेत उन्हीं ऋषियों के पास जाय ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अरायीति पंचमं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिंबिठस्यार्षं आनुष्टुभं जपहोमादिभिरिदं सूक्तं अश्रीनाशकरं तत्राद्योपान्त्ययोः तादृशोर्थ एव देवता द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये पंचमो वैश्वदेवी । अनुक्रम्यते हि—अरायि शिरिंबिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्नं द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये न्यावैश्वदेवीति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अरायिकाणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे ।

शिरिंबिठस्य सत्वभिस्तेभिर्द्वाचा तयामसि ॥ १ ॥

अरायि । काणे । विकटे । गिरिम् । गच्छ । सदान्वे ।

शिरिंबिठस्य । सत्वभिः । तेभिः । त्वा । चातयामसि ॥ १ ॥

हे अरायि अदायिनि दानविरोधिनि हेकाणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हे-विकटे विकृतगमने विकृतांगि वा हे सदान्वे सदानुबे सर्वदा आक्रोशकारिणि दुर्भिक्षाधिदेवते गिरिं पर्वतं निर्जनदेशं गच्छ अस्मान् मा बाधिष्ठाः शिरिंबिठस्य बिठमन्तरिक्षं शीर्यते बिठे अन्तरिक्षे इति शिरिंबिठो मेघः तस्य सत्वभिः अन्तर्वर्तमानैरुदकैस्तेभिः तैः त्वा त्वां चा

तयामसि चातयामः विनाशयामः यद्वा शिरिबिठस्य एतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिः तै-
रनुष्ठितैः सत्वभिः कर्मभिः हेअलक्ष्मि त्वां विनाशयामः इतस्त्वमेव शीघ्रंगिरिं गच्छ ॥ १ ॥

१. अलक्ष्मी, तुन दान-विरोधिनी, सदा कुत्सित शब्द करनेवाली,
विंक्त आकृतिवाली और सदा क्रोध करनेवाली हो। तुम पर्वत पर
आओ। मैं (शिरिबिठ) ऐसा उपाय करता हूँ, जिससे तुम्हें अवश्य
दूर करूँगा।

चत्तोऽतश्चत्तामुतःसर्वाभ्रूणान्यारुषी ।

अराय्यं ब्रह्मणस्पते तीक्ष्णशृङ्गोदृषन्निहि ॥ २ ॥

चत्तो इति । इतः । चत्ता । अमुतः । सर्वा । भ्रूणानि । आरुषी ।

अराय्यम् । ब्रह्मणः । पते । तीक्ष्णं शृङ्गम् । उदृषन् । इति ॥ २ ॥

सा अलक्ष्मीः इतोस्मात् लोकात् चत्तोचत्तैव अस्माभिर्नाशितैव अमुतोमुष्मादपि लो-
कात् चत्ता हिंसिता भवतु या अलक्ष्मीः सर्वा सर्वाणि भ्रूणानि गर्भजातानि सर्वासामोष-
धीनामंकुराणि यादुर्भिक्षाधिदेवता आरुषी आहन्त्री भवति अराय्यं दानविरोधिनीं तां हे-
ब्रह्मणस्पते मंत्रपालयितः देव हेतीक्ष्णशृंगं तीक्ष्णतेजस्क उदृषन् अस्मात्स्थानात् उद्गम-
यन् इति गच्छ ॥ २ ॥

२. अलक्ष्मी वृक्ष, लता, शस्य आदि का अंकुर नष्ट करके दुर्भिक्ष
ले आती है। उसे मैं इस लोक और उस लोक से दूर करता हूँ। तीक्ष्ण
तेजवाले ब्रह्मणस्पति, दान-विरोधिनी इस अलक्ष्मी को यहाँ से दूर करके
आओ।

अदोयद्दारुप्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषम् ।

तदारभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥ ३ ॥

अदः । यत् । दारु । प्लवते । सिन्धोः । पारे । अपूरुषम् । तत् ।

आ । अभस्व । दुर्हनो इति दुःहनो । तेन । गच्छ । परः स्तरम् ॥ ३ ॥

अदोविप्रकृष्टदेशे वर्तमानं अपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं यद्दारु दारुमयं पुरुषोत्त-
माख्यं देवताशरीरं सिन्धोः पारे समुद्रतीरे प्लवते जलस्योपरिवर्तते तद्दारु हे दुर्हणो दुःखेन ह-
ननीय केनापि हन्तुमशक्य हेस्तोतः आरभस्व आलम्बस्व उपास्वेत्यर्थः तेन दारुमयेन दे-
वेन उपास्यमानेन परस्तरं अतिशयेन तरणीयं उत्कृष्टं वैष्णवं लोकं गच्छ । अपरआह—हे दु-
र्हणो दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुकेवा हे अलक्ष्मि सिन्धोः पारे समुद्रतीरमान्ते अपूरुषं पुरुषैर्ज-
नैर्वियुक्तं अदः अस्मत्तोदूरेदेशे वर्तमानं यद्दारु दारुमयी नौः प्लवते तद्दारु आरभस्व परिगृहाण

गृहीत्वाच तेनदारुणा परस्तरं अतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना मेरितासतो द्वोपा-
न्तरं गच्छ ॥ ३ ॥

३. यह जो एक काठ समुद्र-तीर के पास बहता है, उसका कोई कर्ता
(स्वत्त्वाधिकारी) नहीं है। विकट आकृतिवाली अलक्ष्मी, उसके ऊपर
चढ़कर समुद्र के दूसरे पार जाओ।

षष्ठेहिनि तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्रे यद्धप्राचीरित्येषा। सूत्रितंच—कपृञ्जरोयद्धप्राचोरज-
गन्तेतिचैतेइति।

यद्धप्राचीरजगन्तोरोमण्डूरधाणिकीः।

हताइन्द्रस्यशत्रवःसर्वेबुद्बुदयाशवः॥ ४ ॥

यत्। ह। प्राचीः। अजगन्त। उरः। मण्डूरधाणिकीः।

हताः। इन्द्रस्य। शत्रवः। सर्वे। बुद्बुदयाशवः॥ ४ ॥

हेमंडूरधाणिकीः मंडूरवत् कुत्सितशब्दकारिण्यः मंदनस्य धनस्य धारयित्र्योवा
अलक्ष्म्यः उरः उर्वी हिंसार्थः अस्मात्किपि राज्ञोपइति वलोपः ततो जसि रूपमेतत् हिंसित्र्यो-
यूयं प्राचीः प्रकर्षेण अचन्त्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यः यद्ध यदा खलु अजगन्त अगच्छत गमे-
र्लङि मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः श्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः अतएव डि-
त्वाभावात् अनुनासिकलोपोनभवति तदानीमेव सर्वे इन्द्रस्य शत्रवः बुद्बुदयाशवः यान्ति ग-
च्छंतीति याः अश्रुवत् इत्याशवः याश्चते आशवश्च याशवः बुद्बुदवत् यातारोव्यापनशीला-
श्च सन्तः हतानष्टाआसन् ॥ ४ ॥

४. हिंसामयी और कुत्सित शब्दोंवाली अलक्ष्मियो, जिस समय तत्पर
होकर तुम लोग प्रकृष्ट गमन से चली गईं, उस समय इन्द्र के सब शत्रु,
जल-बुद्बुद के समान, विलीन हो गये।

परीमेगामनेषत्पर्यग्निमहृषत्।

देवेष्वक्रत्श्रवःकइमाँआदधर्षति॥ ५ ॥ १३ ॥

परि। इमे। गाम्। अनेषत्। परि। अग्निम्। अहृषत्। देवेषु।

अक्रत्। श्रवः। कः। इमान्। आ। दधर्षति॥ ५ ॥ १३ ॥

इमे विश्वेदेवाः गां जात्यभिप्रायमेकवचनं पणिभिरपहृताः सर्वादेवगवीः पर्यनेषत् पर्य-
नयत् यद्गुनगिरसः परिप्रापयन् ततोऽग्निं च पर्यहृषत् परितोव्यहरन् यागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्या-

दिरूपेण स्थापितवन्तइत्यर्थः एवं कृत्वा देवेषु यष्टव्येष्विन्द्रादिषु श्रवोन्नं अकृत अकृषत कः शत्रुः असुरादिरिमान् विश्वान् देवान् आदधर्षति अभिभवितुं शक्नोति नकश्चिदित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. इन लोगों ने गायों का उद्धार किया है, इन्होंने अग्नि को विभिन्न स्थानों में स्थापित किया है और देवों को अन्न दिया है। इनपर आक्रमण करने की किसकी शक्ति है ?

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अग्निह्रिन्वन्तुनइति पंचर्चं पंचमं सूक्तं अग्निपुत्रस्यकेतुनाम्नआर्षं गायत्रमाग्नेयं । तथा-
चानुकान्तं—अग्निकेतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदं
शस्यं । सूत्रितंच—अग्निह्रिन्वन्तुनः प्राग्नेयेवाचमितिसूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

अग्निह्रिन्वन्तुनो धियः सप्तिमा शुभिवाजिषु । तेन जेष्म धनं धनम् ॥ १ ॥

अग्निम् । हिन्वन्तु । नः । धियः । सप्तिम् । आशुम् इव ।

आजिषु । तेन । जेष्म । धनम् धनम् ॥ १ ॥

नोस्माकं धियः कर्माणि स्तुतयोवा अग्निं हिन्वन्तु प्रेरयन्तु यागार्थं उद्योजयन्तु प्रवर्ध-
यन्तुवा हिगतौ वृद्धौ च । तत्र दृष्टान्तः—आजिषु संग्रामेषु आशुमिव यथा आशुं शीघ्रगामिनं
सप्तिं सर्पणशीलं अश्वं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् तेनाग्निना धनं धनं सर्वं धनं जेष्म वयं जये-
म ॥ १ ॥

१. जैसे घुड़बोड़ के स्थान में शीघ्रगामी घोड़े को दौड़ाया जाता है,
वैसे ही हमारे स्तोत्र अग्नि को दौड़ा रहे हैं। उनके प्रसाद से हम सब
धन जीत लें।

यया गा आकरामहे सेनयाग्नेतवोत्या । तां नो हिन्व मघत्तये ॥ २ ॥

यया । गाः । आकरामहे । सेनया । अग्ने । तव । ऊत्या ।

ताम् । नः । हिन्व । मघत्तये ॥ २ ॥

हेअग्ने सेनयाइनेन सहवर्तमानया सेनारूपया वा यया तवोत्या रक्षया गा आकरामहे
आग्निमुख्येन कुर्महे लाभमहइत्यर्थः । तां ऊर्तिं नोस्मान् हिन्व गमय किमर्थं मघत्तये धनस्य
दानार्थं अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. अग्नि, जैसे तुमसे आश्रय पाकर हम गायों को प्राप्त करते हैं।
वैसे ही तुम अपनी सहायता देनेवाली सेना के समान रक्षा को हमें दो,
जिससे हम धन-लाभ करें।

आभिष्विकेषूक्थ्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे आग्नेस्थूरमिति वृचोवैकल्पिकोनुरूपः । सूत्रितं च-आतेव त्सोमनोयमदाग्नेस्थूरं रयिभरेति ।

आग्नेस्थूरं रयिभरं पृथुगोमन्तमश्विनम् । अङ्घ्रिखं वर्तया पणिम् ॥ ३ ॥

आ । अग्ने । स्थूरम् । रयिम् । भर । पृथुम् । गोमन्तम् ।

अश्विनम् । अङ्घ्रि । खम् । वर्तय । पणिम् ॥ ३ ॥

हेअग्ने स्थूरं स्थूलं वृद्धं पृथु विस्तीर्णं गोमन्तं गोभिर्युक्तं अश्विनं अश्वैश्चोपेतं रयिं धनं आभर अस्मभ्यमाहर प्रयच्छ । खं अन्तरिक्षं अङ्घ्रि वृष्ट्युदकैः सिंच यद्वा आत्मीयैस्सो-
जोभिः व्यंजय प्रकाशय पणिं वणिजमदातारं असुरं वा वर्तय इतो निर्गमय यद्वा दाने प्रवर्त-
य ॥ ३ ॥

३. अग्नि, बहुसंख्यक गायों और अश्वों के साथ धन दो । आकाश को वृष्टि-जल से अभिषिक्त करो । वणिक् का वाणिज्य-कर्म प्रवर्तित करो ।

अग्नेनक्षत्रमजरमासूर्यरोहयोदिवि । दधज्ज्योतिर्जनैभ्यः ॥ ४ ॥

अग्ने । नक्षत्रम् । अजरम् । आ । सूर्यम् । रोहयः । दिवि ।

दधत् । ज्योतिः । जनैभ्यः ॥ ४ ॥

हेअग्ने नक्षत्रं नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः नक्षिगतौ अमिनक्षीत्यादिना व्रतप्रत्ययः सततं गन्तारं अजरं जरारहितं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिवि अन्तरिक्षे आरोहयः उपर्यव-
स्थितवानसि यद्वा नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यं च दिव्यारोहयः किंकुवन् जनेभ्यः सर्वेभ्यः प्रा-
णिभ्योव्यवहारार्थं ज्योतिः प्रकाशं दधत् विदधत् कुर्वन् यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथोच्यते
देशे सूर्यमगमयइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अग्नि, जो सूर्य सदा चलते हैं, जो अजर हैं और जो लोगों को ज्योति देते हैं, उन्हें आकाश में तुम अवस्थित किये हुए हो ।

अथ पंचमी-

अग्नेकेतुर्विशामसिप्रेष्ठः श्रेष्ठोपस्थसत् । बोधास्तोत्रेवयोदधत् ॥ ५ ॥ १४ ॥

अग्ने । केतुः । विशाम् । असि । प्रेष्ठः । श्रेष्ठः । उपस्थसत् ।

बोध । स्तोत्रे । वयः । दधत् ॥ ५ ॥ १४ ॥

हेअग्ने विशां प्रजानां यजमानानां केतुः केतयितासि ज्ञापयिताभवसि अतएव प्रेष्ठः प्रियतमः श्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि सत्त्वं उपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् बोध अ-

स्मदीयं स्तोत्रं अवगच्छ किंकुर्वन् स्तोत्रे स्तुवते जनाय वयोचं दधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम प्रजावर्ग के ज्ञापक हो, प्रियतम हो, श्रेष्ठ हो। तुम यज्ञ-गृह में बैठो, स्तोत्र सुनो और अन्न ले आओ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इमानुकमिति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं आत्यपुत्रस्य भुवनस्यार्थं भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवं सर्वाद्विपदास्त्रिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—इमानुभुवनआत्म्यः साधनोवाभौवनोवैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभमिति । दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवान्निविद्धानात्पूर्वमिदं शंसनीयं । सूत्रितंच—आयाहिवनसेमानुकं बभुरेकइति द्विपदासूक्तानीति । षष्ठेहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनउक्थशस्त्रे आद्यस्तृचः स्तोत्रियः ततोद्धे अनुरूपार्थे । सूत्रितंच—ब्राह्मणाच्छंसिनइमानुकं भुवनासीषधामेतिपंचेति ।

इमानुकं भुवनासीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम् । इन्द्रः । च ।
विश्वे । च । देवाः ॥ १ ॥

इमा इमानि प्रदृश्यमानानि भुवना भुवनानि नु क्षिप्रं सीषधाम साधयामः वंशीकुर्मः कमितिपूरकः । यद्वा इमानि सर्वाणि भूतजातानि अस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम साधयन्तु पुरुषव्यत्ययः । इन्द्रश्च विश्वे सर्वे अन्ये देवाश्च स्तुत्या प्रीताइममर्थं साधयन्तु ॥ १ ॥

१. ये सारे प्राणी हमारे लिए सुख दें। इन्द्र और सारे देवता भी इस अर्थ (सुख) को सिद्ध करें।

यज्ञंचनस्तन्वंच प्रजांचादित्यैरिन्द्रः सह चीकृपाति ॥ २ ॥

यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रजाम् । च । आदित्यैः ।
इन्द्रः । सह । चीकृपाति ॥ २ ॥

नोस्माकं यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं तन्वं शरीरं च प्रजां पुत्रादिकांच आदित्यैरदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः सह वर्तमानइन्द्रः चीकृपाति कल्पयतु यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥ २ ॥

२. इन्द्र और आदित्यगण हमारे यज्ञ, देह और पुत्र-पौत्र आदि को निरुपद्रव कर दें।

अथ तृतीया—

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सगणः । मरुत्भिरिन्द्रः । अस्माकम् ।

भूतु । अविता । तनूनाम् ॥ ३ ॥

आदित्यैरदितिपुत्रैः मित्रादिभिः मरुद्भिश्च सगणः सहितइन्द्रः अस्माकं तनूनां शरीराणां तनयानां वा अविताभूतु रक्षिता भवतु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र आदित्यों और मरुतों को सहकारी बनाकर हमारी देह के रक्षक हों ।

हत्वाय देवा असुरान्यदाय देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

हत्वाय । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवत्वम् ।

अभिरक्षमाणाः ॥ ४ ॥

देवा इन्द्रादयः असुरान् क्षेमन् वृत्रादीन् हत्वाय हत्वा विनाश्य यद्यदा आयन् आगच्छन् स्वकीयं स्थानं प्राप्नुवन् तदानीं ते देवाः देवत्वं आत्मीयं अमृतत्वं अभिरक्षमाणाः अभितः सर्वतो रक्षन्तो भूवन् बाधकाभावात् सर्वत्र प्रख्यापितवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जिस समय देवता लोग वृत्रादि असुरों का वध करके लौटे, उस समय उनके अमरत्व की रक्षा हुई ।

प्रत्यञ्चमर्कमनयञ्छचीभिरादित्स्वधामिषिरांपर्यपश्यन् ॥ ५ ॥ १५ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् ।

इषिराम् । परि । अपश्यन् ॥ ५ ॥ १५ ॥

शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्धं अर्कं अर्चनसाधनं स्तोत्रं प्रत्यञ्चं इन्द्रादीन् प्रत्यञ्च अनयन् स्तोतारः प्रापयन् यदैव आदित् अनन्तरमेव इषिरांगमनशीलां स्वधां वृष्ट्युदकं पर्यपश्यन् सर्वजनाः परितः पश्यन्ति यद्वा इषिरां एषणीयां स्वधां अन्ननामैतत् हविर्लक्षणमन्नं सर्वदेवाः परिपश्यन्ति ॥ ५ ॥

५. नाना कार्यों के द्वारा स्तुति को देवों के निकट भेजा गया । अनन्तर आकाश से वृष्टि-पतन देखा गया ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

सूर्यमिति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्थं सूर्यदेवत्यं गायत्रं । तथाचानु-
क्रान्तं—सूर्यो नश्चक्षुः सौर्यः सौर्यगायत्रमिति । आश्विनशस्त्रे सूर्यो दयादुत्तरकालीने सौर्यकाण्डे
इदं सूक्तं । सूत्रितं च—सूर्यो नो दिव उदृत्यं जातवेदसमिति नवेति । दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पू-
र्वभाविनि जपे सूर्यो न इत्येषा । सूत्रितं च—सूर्यो नो दिव स्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इति ।

तत्र प्रथमा—

सूर्यो नो दिव स्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः । नः । दिवः । पातु । वार्तः । अन्तरिक्षात् ।

अग्निः । नः । पार्थिवेभ्यः ॥ १ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयो वा देवः दिवः द्युलोकात् द्युलोकवर्तिनो जनान् नोस्मान् पा-
तु रक्षतु वातो वायुश्चान्तरिक्षात् मध्यमस्थानगतात् बाधकात् अस्मान् रक्षतु तथा पृथिवी-
स्थानोऽग्निश्च पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्यो नोस्मान् रक्षतु ॥ १ ॥

१. स्वर्गीय उपद्रव से सूर्य, आकाश के उपद्रव से वायु और पृथिवी
के उपद्रव से अग्नि हमारी रक्षा करें।

जोषां सवितर्यस्य ते हरः शतं सवाँ अर्हति ।

पाहि नो दिद्युतः पतन्त्याः ॥ २ ॥

जोष । सवितः । यस्य । ते । हरः । शतम् । सवान् ।

अर्हति । पाहि । नः । दिद्युतः । पतन्त्याः ॥ २ ॥

हे सवितः सर्वस्य प्रेरकसूर्य जोष अस्मत्स्तुत्यादिकं सेवस्व यस्य ते तव हरः रसहरण
शीलं तेजः शतं सवान् बहून् यज्ञान् प्रति अर्हति योग्यं भवति यद्वा प्रकाशनादिद्वारा पूजयति
सत्त्वं नोस्मान् पतन्त्याः निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मास्तु क्षिप्यमाणायाः दिद्युतः वज्रनामैतत् द्योतमा
नायाः शकेरायुधात्पाहिरक्ष ॥ २ ॥

२. सविता, हमारी पूजा को ग्रहण करो। तुम्हारे तेज के लिए सौ
यज्ञों का अनुष्ठान करना चाहिए। शत्रुओं के जो उज्ज्वल आयुध आकर
गिरते हैं, उनसे हमारी रक्षा करो।

अथ तृतीया—

चक्षुर्नो देवः सविता चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातुनः ॥ ३ ॥

चक्षुः । नः । देवः । सविता । चक्षुः । नः । उत । पर्वतः ।

चक्षुः । धाता । दधातु । नः ॥ ३ ॥

सविता प्रेरकोदेवः, नोस्माकं चक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियं इन्द्रियानुग्राहकं तेजोवा दधातु उतापिच पर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योपि देवो नोस्माकं चक्षुर्दधातु धाता सर्वस्य विधाता आदित्यानामन्यतमश्च नोस्माकं चक्षुर्विदधातु ॥ ३ ॥

३. सवितादेव हमें चक्षु दें, पर्वत चक्षु दें और विधाता चक्षु दें।

चक्षुर्नोधेहि चक्षुषे चक्षुर्विख्यैतनूभ्यः । संचेदंविचंपश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धेहि । चक्षुषे । चक्षुः । विख्यै । तनूभ्यः ।

सम् । च । इदम् । वि । च । पश्येम ॥ ४ ॥

नोस्माकं चक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायेन्द्रियाय चक्षुःप्रकाशकतदनुग्राहकं तेजः हेसूर्य धेहि विधेहि कुरु यद्वा न इतिव्यत्येन बहुवचनं चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नोमहं चक्षुरिन्द्रियं वा तेजोवा हेसूर्य धेहि प्रयच्छ तनूभ्यः अस्माकं शरीरेभ्यः तनयेभ्योवा विख्यै विख्यानाय प्रकाशनाय चक्षुः त्वदीयं प्रकाशं विधेहि यतएवं तस्मात्कारणात् त्वदीयेन तेजसा वयंच इदं सर्वं जगत् संपश्येम सम्यक्द्रष्टारोभवेम विपश्येमच विविधंच सविशेषं द्रष्टारोभवेम ॥ ४ ॥

४. हमारे नेत्र को दर्शन-शक्ति दो। सारी वस्तुएँ भली भाँति दिखाई देने के लिए हमें चक्षु दो। हम सारी वस्तुओं को संगृहीत रूप से देख सकें।

सुसंदृशं त्वावयंप्रतिपश्येमसूर्य । विपश्येम नृचक्षसः ॥ ५ ॥ १६ ॥

सुसन्दृशम् । त्वा । वयम् । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि ।

पश्येम । नृचक्षसः ॥ ५ ॥ १६ ॥

हेसूर्य सुसंदृशं सुष्ठुसंदृष्टारं त्वा त्वां वयं प्रतिपश्येम प्रत्येकं द्रष्टारोभूयास्म तथा नृचक्षसः नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्द्रष्टव्यान् पदार्थान् विपश्येम विद्रष्टारोभवेम यद्वा नृचक्षसः नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः सन्तोवयं विशिष्टज्ञानाभवेम ॥ ५ ॥

५. सूर्य, तुम्हें हम भली भाँति देख सकें। मनुष्य जिसे देख सकते हैं, उसे हम विशेष रूप से देख सकें।

॥ इष्टमस्याष्टमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

उदसाविति षक्लचमष्टमं सूक्तं आनुष्टुभं पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनास्तौत् अतः सै-
व ऋषिः सैवदेवता । तथाचानुक्रान्तं—उदसौषट्पौलोमीशच्यात्मानंतुष्टावानुष्टुभमिति । वि-
नियोगोर्लिगादवगन्तव्यः । आपस्तंबस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थाने इदं सूक्तं विनियुक्तवान् ।
सूत्र्यतेहि—एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठतइति । अत्रैतेनेति प्रकृतं सपत्नी-
बाधनं परामृश्यते ।

तत्र प्रथमा—

उदसौसूर्योअगादुदयंमामकोभगः ।

अहंतद्विद्वलापतिमभ्यसाक्षिविषासहिः ॥ १ ॥

उत् । अ॒सौ । सू॒र्यः । अ॒गात् । उत् । अ॒यम् । मा॒म॒कः । भ॒गः ।

अ॒हम् । तत् । वि॒द्व॒ला । प॒तिम् । अ॒भि । अ॒सा॒क्षि । वि॒ऽस॒स॒हिः ॥ १ ॥

असौ द्युलोकस्थः सूर्यः उदगात् उदयं प्राप्तवान् मामकोमदीयोभगोभजनीयोयमिन्द्रश्च
सूर्यात्मना उदगात् । यद्वा मामकोभगोमदीयमिदं सौभाग्यमुदगात् तदुद्यतं सूर्यस्य तेजः
विद्वला ज्ञातवती यद्वा पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवती अहं विषासहिः विशेषेण अभिभवित्री
सती अज्यसाक्षि अज्यभूवं सपत्नीरिति शेषः सहतेरभिभवार्थस्य लुङ्चेतद्रूपं । यद्वा विषास-
हिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमज्यसाक्षि भर्तारमपि अज्यभूवं यथा मय्येव वशीकृत-
श्चिरं वर्तते तथा अकार्षमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. सूर्योदय मेरा भाग्योदय है । मैं यह समझ चुकी हूँ । मेरे पास
सारी सपत्नियाँ परास्त हैं । मैंने स्वामी को वश में कर लिया है ।

अथ द्वितीया—

अहंकेतुरहंमूर्धाहमुग्राविवाचनी ।

ममेदनुक्रतुंपतिःसेहानायाउपाचरेत् ॥ २ ॥

अ॒हम् । के॒तुः । अ॒हम् । मूर्॒धा । अ॒हम् । उ॒पा । वि॒ऽवा॒च॒नी । म॒म ।
इत् । अ॒नु । क्र॒तुम् । प॒तिः । से॒हा॒ना॒याः । उ॒प॒ऽआ॒च॒रेत् ॥ २ ॥

अहं केतुः केतयित्री सर्वस्य ज्ञात्री भवामि अहं मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिर इव प्रधानभू-
षाच भवामि अहमुग्रा उदूर्णा सती विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि क्रोधावि-

ष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः सेहानायाः सपत्नीनामभिभवित्याः म-
मेव ममैव कर्तुं कर्म बुद्धिवा अनुलक्ष्य पतिः पालयिता भर्ता उपाचरेत् उपागच्छेत् ना-
न्यासां पत्नीनां ॥ २ ॥

२. मैं ही केतु और मस्तक हूँ। प्रबल होकर मैं स्वामी के मुँह से मोठा
वचन सुनती हूँ। मुझे सर्वश्रेष्ठ जानकर मेरे स्वामी मेरे कार्य का
अनुमोदन करते हैं, मेरे मत के अनुसार ही चलते हैं।

ममपुत्राः शत्रुहणोथोमेदुहिताविराट् ।

उताहमस्मिसंजयापत्यौमेश्लोकं उत्तमः ॥ ३ ॥

मम । पुत्राः । शत्रुहर्नः । अथो इति । मे । दुहिता ।
विराट् । उत । अहम् । अस्मि । सम्जया । पत्यौ ।
मे । श्लोकः । उत्तमः ॥ ३ ॥

ममैव पुत्रास्तनयाः शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नीनां हन्तारोभवन्ति अथो अपिच मे मदीया
दुहिता पुत्री विराट् विशेषेण राजमाना भवति उतापिच अहं संजया सम्भक्जेत्री सपत्नीनां
अस्मि ताअभिभवामि अतोहेतोः पत्यौ भर्तरीद्रेमे ममश्लोकः उपश्लोकनीयं यशः उत्तमः
उद्गततमं अतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥ ३ ॥

३. मेरे पुत्र बली हैं। मेरी ही कन्या सर्वश्रेष्ठ शोभा से शोभित हैं।
मैं सबको जीतती हूँ। स्वामी के पास मेरा ही नाम आबरणीय है।

येनेन्द्रोहविषाकृत्व्यभवेद्युम्न्युत्तमः ।

इदंतदंकिदेवाअसपत्नाकिलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । युम्नी । उत्तमः ।
इदम् । तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नाः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन हविषा इन्द्रोमम भर्ता कृत्वी कर्मणां कर्ता अभवत् भवति तथा युम्नी युञ्जं द्योत-
मानं यशोञ्जवा तद्वानुत्तमः उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति हेदेवाः स्तोतारऋत्विजः तदिदं
हविः अक्रि अकारि जयार्थिभिर्भवाद्भिः क्रियतां । यद्वा हेयष्टव्यादेवाः तदिदं हविः अक्रि
अहमपि । करोतेर्लुङि मन्त्रेषसेति चैर्लुक् अतएव कारणादहं असपत्नाकिल शत्रुरहिता खलु अ-
भुवं अभूवं छांदसोह्रस्वः ॥ ४ ॥

४. जिस यज्ञ को करके इन्द्र बली और श्रेष्ठ हुए हैं, देवो, मैंने वही
किया है। इससे मेरे सारे शत्रु नष्ट हो गये हैं।

अथ पंचमी-

असपत्नासपत्नीजयन्त्यभिभूवरी ।

आवृक्षमन्यासांवर्चोराधोअस्थेयसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नी । जयन्ती । अभिभूवरी । आ । आवृक्षम् ।

अन्यासाम् । वर्चः । राधः । अस्थेयसाम् इव ॥ ५ ॥

असपत्ना अशत्रुका भवामि कुतइत्यतआह—सपत्नी शत्रूणां हंत्री अतएव जयन्तीज-
यं प्रामुवती अभिभूवरि अभिभविवी भवतेरन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति कनिष् वनोरचेति डीब्रेफौ
ईदृशी अहं अन्यासां सपत्नीनां वर्चः तेजः राधोधनंच आवृक्षं आसमन्तात् अवृक्षं अवृक्षिषं
अच्छिदं व्रश्चतेर्लुङि ऊदित्वादिङभावे संयोगादिलोपे छान्दसं संप्रसारणं । तत्र दृष्टान्तः—अ-
स्थेयसामिव अस्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनं अप्रयत्नेन वृक्ष्यते तथेत्यर्थः । स्थिरशब्दादी-
यसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः ॥ ५ ॥

५. मेरा शत्रु नहीं जीता रहता । मैं शत्रुओं का वध कर डालती हूँ ।
उन्हें जीतती हूँ—परास्त करती हूँ । जैसे चञ्चल बुद्धिवालों की
सम्पत्ति दूसरे ले जाते हैं, वैसे ही मैं अन्य नारियों का तेज उड़ा
देती हूँ ।

समजैषमिमाअहंसपत्नीरभिभूवरी ।

यथाहमस्यवीरस्यविराजानिजनस्यच ॥ ६ ॥ १७ ॥

सम् । अजैषम् । इमाः । अहम् । सपत्नीः । अभिभूवरी । यथा ।

अहम् । अस्य । वीरस्य । विर्राजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥ १७ ॥

अभिभूवरी अभिभविवी अहं इमाः सपत्नीः समजैषं सम्यगभ्यभूवं यथायेन प्रकारे-
णाहं अस्य वीरस्यैवस्य तदीयपरिजनस्य च विर्राजानि विशेषेण राजमानाभवानि तथा स-
मजैषमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. मैं सब सपत्नियों को जीतती हूँ—परास्त करती हूँ । इसी लिए
मैं इन वीर इन्द्र के ऊपर प्रभुत्व करती हूँ—कुटुम्बियों के ऊपर भी प्रभुत्व
करती हूँ ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

तीव्रस्येति पंचर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यार्षं त्रैलोक्यमैन्द्रं । तथाचानुक्रान्तं—ती-
व्रस्य पंचपूरणोवैश्वामित्रइति । तीव्रसोमाख्यस्य एकाहे इदं निष्केवल्यनिविद्धानं । सूत्रितंच—

कस्य वीरस्तीव्रस्याभिवयसइति मध्यंदिनइति । महाव्रतेपि माध्यन्दिनसवने ब्रह्मशस्त्रेपि एतत् सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—तीव्रस्याभिवयसौअस्य पाँहीति माध्यन्दिनइति ।

तत्र प्रथमा—

तीव्रस्याभिवयसोअस्यपाहिर्सर्वरथाविहरींइहमुञ्च ।
इन्द्रमात्वायजमानासोअन्येनिरीरमन्तुभ्यमिमेसुतासः ॥ १ ॥
तीव्रस्य । अभिध्वयसः । अस्य । पाहि । सर्वरथा । वि ।
हरी इति । इह । मुञ्च । इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः ।
अन्ये । नि । निरीरम् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रं मदकरस्य अभिवयसः वयइत्यन्नाम अभिगतं चरुपुरोडा-
शाद्यन्नं यस्य तादृशस्यास्य सोमस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी ईदृशं सोमं हेइन्द्र पाहि पिब । पिबतेश्छांदसः शपोलुक् तदर्थं सर्वरथा सरणशीलरथौ
हरी अश्वौ इहास्मिन्यज्ञगृहे विमुञ्च रथाद्विसृज हेइन्द्र अस्मत्तोन्ये यजमानासो यजमानाः त्वा
त्वां मानिरीरमन् नितरां मारमयन्तु वयमेव रमयामइत्यर्थः ततः तुभ्यं त्वदर्थमेव सुतासः सु-
ताअभिषुताः इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमावर्तन्ते ॥ १ ॥

१. यह सोमरस अत्यन्त तीव्र वनत्या गया है । इसके साथ आहारीय
सामग्री है । पान करो । अपने रथ-वाहक दो घोड़ों को इधर लाने के
लिए छोड़ दो । इन्द्र, अन्य यजमान तुम्हें सन्तुष्ट नहीं कर सकें । तुम्हारे
ही लिए यह सब सोम प्रस्तुत किया गया है ।

अथ द्वितीया—

तुभ्यंसुतास्तुभ्यमुसोत्वासस्त्वांगिरःश्वाभ्याआह्वयन्ति ।
इन्द्रेदमद्यसर्वनंजुषाणोविश्वस्यविद्वाँइहपाहिसोमम् ॥ २ ॥
तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः ।
श्वाभ्याः । आ । ह्वयन्ति । इन्द्र । इदम् । अद्य । सर्वनम् ।
जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र तुभ्यं त्वदर्थमेव सुताअभिषुताः सर्वे सोमाः सोत्वासः इतः परमभिषोतव्याश्च
तुभ्यमु त्वदर्थमेव सुनोतेः कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वत्प्रत्ययः श्वाभ्याः शुआशु शीघ्रं अतन्त्यः
प्रवर्तमानाः गिरः स्तुतिरूपावाचश्च त्वामेवाह्वयन्ति आक्रोशयन्ति हेइन्द्र अद्यास्मिन्काले इदं

सवनं प्रातःसवनादिकं जुषाणः सेवमानः विश्वस्य सर्वस्य विद्वान् ज्ञातात्वं इहास्मिन् यज्ञे सोमं पाहि पिब ॥ २ ॥

२. जो सोम प्रस्तुत हुआ है वा होगा, वह तुम्हारे ही लिए। यह सब स्तोत्र उच्चारित होकर तुम्हें बुलाते हैं। इन्द्र, हमारा यह यज्ञ ग्रहण करो। तुम सब जानते हो। यहीं सोम-पान करो।

यउशतामनसासोममस्मैसर्वहृदादेवकामःसुनोति ।

नगाइन्द्रस्तस्य पराददातिप्रशस्तमिच्छारुमस्मैकृणोति ॥ ३ ॥

यः । उशता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वहृदा । देवकामः ।

सुनोति । न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति ।

प्रशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ॥ ३ ॥

यः उशता कामयमानेन सर्वहृदा सर्वमविकलं हृदयं यस्य यद्वा सर्वेषां ऋत्विजां हृदयेन सामर्थ्यात् मत्वर्थोलक्ष्यते हृदयवता मनसा अस्माइन्द्राय देवकामः देवं इन्द्रं कामयमानो-यजमानः सोमं सुनोति अभिषुणोति इन्द्रः तस्य यजमानस्य गा न पराददाति परादानं विनाशः नविनाशयति अस्मै यजमानाय चारुं शोभनं अतएव प्रशस्तं इदित्यवधारणे प्रशंसनीयमेव धनं कृणोति करोति ॥ ३ ॥

३. जो व्यक्ति तल्लीन मन से, अकपट भाव से, प्रीति-युक्त अन्तःकरण से और देव-भक्ति के साथ इन्द्र के लिए सोम प्रस्तुत करता है, उसकी गायें इन्द्र नहीं नष्ट करते—अतीव सुन्दर और प्रशस्त मङ्गल उसके लिए देते हैं।

अनुस्पष्टोमवत्येषोअस्ययोअस्मैरेवान्सुनोतिसोमम् ।

निररत्नौमघवातंदधातिब्रह्मद्विषोहन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुस्पष्टः । भवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न ।

सुनोति । सोमम् । निः । अरत्नौ । मघवा । तम् । दधाति ।

ब्रह्मद्विषः । हन्ति । अननुदिष्टः ॥ ४ ॥

अस्य यजमानस्य एषइन्द्रः अनुस्पष्टः दृष्टिगोचरोभवति योरेवान् धनवान् अस्माइन्द्राय सोमं सुनोत्यभिषुणोति मघवाधनोपेतइन्द्रः तं यजमानं अरत्नौ हस्ते निर्दधाति भयाच्चिच्छृण्वधारयति रक्षिता सन् धृत्वाच अननुदिष्टः तेनानुक्तः अपार्थितएवसन् ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टन् शत्रून् हन्ति दिनस्ति ॥ ४ ॥

४. जो धनी इनके लिए सोम प्रस्तुत करता है, इन्द्र उसके दृष्टि-
गोचर होते हैं। इन्द्र आकर उतका हाथ पकड़ते हैं। जो पुण्य-कर्मों के
द्वेषी हैं, उन्हें इन्द्र, बिना किसी के कहे-सुने, विनष्ट करते हैं।

शुनासीरीये पर्वणि इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं इत्यस्य अश्वायन्त-
त्पेषा याज्या इन्द्रोदेवाशुनइति वैकल्पिकस्यापि हविषइयमेव याज्या । सूत्रितंच—अश्वाय-
न्तो गव्यन्तो वाजयन्तः शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमिति ।

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।

आभूषन्तस्ते सुमतौ नवायां वयमिन्द्रत्वाशुनं हुवेम ॥ ५ ॥ १८ ॥

अश्वयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपगन्तवै ।

ऊँ इति । आभूषन्तः । ते । सुमतौ । नवायाम् । वयम् ।

इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम् ॥ ५ ॥ १८ ॥

अश्वायन्तः अश्वान् इच्छन्तः क्यचि अश्वाघस्यादित्यात्वं गव्यन्तो गा आत्मन इच्छन्तः
वान्तो यिप्रत्यय इत्यवादेशः वाजयन्तः अग्नीन् वाजनेन शूर्पादिना प्रज्वलयन्तः वागतिगंधन-
योः णिचि वोविधूने इति जुगागमः अस्माच्छतरि अदुपदेशाद्विधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे श-
पश्च पित्वादनुदात्तत्वं ततो णिचएव स्वरः शिष्यते । अपरआह—वाजमन्मात्मन इच्छन्तः इ-
ति तदानीं अवग्रहाभावस्वरौ छान्दसौ द्रष्टव्यौ । एवंभूतावयं हेइन्द्र त्वां उपगन्तवै उपगन्तुं
प्राप्तुं हवामहे आह्वयामहे गमेस्तुमर्थेसेनेति तवैप्रत्ययः गतिसमासे तवैचांतश्च युगपद इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं उइति पूरकः हेइन्द्र ते तव नवायां अभिनवायां प्र-
शस्तायां सुमतौ शोभनबुद्धौ आभूषन्त आसमन्ताद्भवन्तो वर्तमानाः यद्वा आसमन्तात् भूषयन्तो-
लंकुर्वन्तः तवानुग्रहबुद्धौ वर्तमानावयं शुनं सुखकरं त्वां हुवेम आह्वयेम ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, गाय, घोड़े और अन्न की इच्छा से हम तुम्हारे आगमन की
प्रार्थना करते हैं। तुम्हारे लिए यह अभिनव और उत्तम स्तोत्र बनाकर
और तुम्हें सुखकर जानकर हम तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

मुंचामीति पंचचं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्षमनाशनाख्यस्यार्षे अंत्यानुष्टुप् शिष्टा
स्त्रिष्टुभः अनादेशोत्विन्द्रोवता तथाचानुक्रान्तं—मुंचामि प्राजापत्यो यक्षमनाशनो राजयक्षमघ्नमंत्यानु
ष्टुबिति तद्दयारोगप्रमुखस्य व्याधिजातस्योपशमनार्थं अनेन सूक्तेन होतव्यं । सूत्र्यते हि—व्या
धितस्यातुरस्य यक्षमगृहीतस्य वा षळाहुतिश्चरुमुंचामित्वा हविषा जीवनायकमित्येतेनेति ।

मुञ्चामि॒ त्वा॒ ह॒ विषा॒ जीव॑नाय॒ क॒म॒ज्ञा॒त॒य॒क्ष्मा॒दु॒तरा॑ज॒य॒क्ष्मा॒त् ।
 ग्राहि॑र्ज॒ग्राह॒य॒दि॒वै॒त॒दे॒न॒त॒स्या॒इन्द्रा॑ग्नी॒प्रमु॑मु॒क्तमे॒नम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । ह॒ विषा । जीव॑नाय । क॒म॒ । अ॒ज्ञा॒त॒य॒क्ष्मा॒त् ।
 उ॒त । रा॒ज॒य॒क्ष्मा॒त् । ग्राहिः । ज॒ग्राह॑ । य॒दि । वा । ए॒तत् । ए॒नम् ।
 त॒स्याः । इन्द्रा॑ग्नी इति । प्र । मु॒मु॒क्तम् । ए॒नम् ॥ १ ॥

हेयक्ष्माभिभूत हविषा अनेन चरुणा साधनेन होमेन त्वा त्वां अज्ञातयक्ष्माव अयमे-
 तत्संज्ञइति अप्रज्ञातः शरीरगतोरोगोज्ञातयक्ष्मः तादृशात् रोगात् मुंचामि विश्लेषयामि किमर्थं
 जीवनाय कं जीवनार्थं इहलोके चिरकालावस्थानायेत्यर्थः कमिति पूरकः उतापिच राजय
 क्ष्माव यक्ष्माणां राजा यक्ष्मरोगो राजयक्ष्मः राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः तस्मादपि
 त्वां मुंचामि यदिवा यदिच एतत् एतस्मिन् समये एनं व्याधितं पुरुषं ग्राहिः ग्रहणशीलाग्रहण
 पा देवता जग्राह गृहीतवती तस्यादेवतायाः सकाशात् हेइन्द्राग्नी एनं प्रमुमुक्तं प्रमोचयतं ॥ १ ॥

१. रोगी, यज्ञ-सामग्री के द्वारा मैं तुम्हें अज्ञातयक्ष्मा रोग और
 राजयक्ष्मा से छुड़ाता हूँ; इससे तुम्हारे जीवन की रक्षा होगी। यदि कोई
 पाप-ग्रह इस रोगी को धरे हुए है, तो इन्द्र और अग्नि, इसे उसके हाथ
 से छुड़ाओ।

यदि॑क्षितायु॒र्यदि॑वा॒परे॑तो॒यदि॑मृ॒त्योर्॒न्तिकं॑ नी॒त॒ए॒व ।

तमा॑हरामि॒ नि॒र्क॑ते॒रुप॒स्था॒दस्पा॑र्षमे॒नं॒शत॑शार॒दाय॑ ॥ २ ॥

यदि॑ । क्षि॒त॒आ॒युः । यदि॑ । वा । प॒रा॒इ॒तः । यदि॑ । मृ॒त्योः । अ॒न्ति॒कम् ।

नि॒इ॒तः । ए॒व । तम् । आ । ह॒रा॒मि । निः॒क॑ते । उ॒प॒स्था॒त् ।

अस्पा॑र्षम् । ए॒नम् । श॒त॒शार॑दाय ॥ २ ॥

यदि सारोग्यस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदिवा परेतः अस्माद्धोकात् परागतोभवति
 यद्विच मृत्योर्वैवस्वतस्य अंतिकं निकटं नीतः नितरां प्राप्तएव भवति एवंभूतमपि तं पुरुषं
 निर्कृतेः पापदेवतायाः आयुषःक्षयकारिण्याः उपस्थादुपस्थानात् आहरामि आनाययामि
 आवर्तयामि आहत्य चैनं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं अस्पाषं प्रबलं करोमि
 स्पृमीतिबलनयोः ॥ २ ॥

२. यदि इस रोगी की आयु का क्षय हो रहा है, यदि यह इस लोक से
 गया हुआ-सा है और यदि यह मृत्यु के पास गया हुआ है, तो भी मैं
 मृत्यु-देवता निष्कृति के पास से उसे लौटा ला सकता हूँ। मैंने इसे इस
 प्रकार स्पर्श किया है कि, यह सौ वर्ष जीता रहेगा।

अथ तृतीया—

सहस्राक्षेणशतशारदेनशतायुषाहविषाहार्षमेनम् ।
शतंयथेमंशरदोनयातीन्द्रोविश्वस्यदुरितस्यपारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ ।
अहार्षम् । एनम् । शतम् । यथो । इमम् । शरदः । नयाति ।
इन्द्रः । विश्वस्य । दुःऽदुरितस्य । पारम् ॥ ३ ॥

सहस्राक्षेण सहस्रमिति बहुनाम सहस्रमक्षीणि चक्षूंषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत्सहस्राक्षं बहुव्रीहौ सकथ्यक्षणोरिति षच् समासान्तः शरदः संबंधी शारदः संवत्सरः शतं शारदायस्य तत्तथोक्तं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतएव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितं आयुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन हविषा यद्वा सहस्राक्षइन्द्रः तेन शतशारदेन शरदांसंवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबंधिना कर्त्रा शतायुषा हविषा करणभूतेन एनं यक्ष्मगृहीतं आहार्षं रोगादनैषं यथा येन प्रकारेण इमं पुरुषं शतं शरदः संवत्सरान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया एतावन्तं कालं इन्द्रोविश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य दुःखस्य पारं अवसानं दुःखराहित्यं नयाति नयेत् तथा अहार्षमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैंने यह जो आहुति दी है, उसके एक सहस्र नेत्रों से सौ वर्ष की परमायु और आयु देते हैं। ऐसी ही आहुति के द्वारा मैं रोगी को छुड़ा लाया हूँ। सारे पापों से छुड़ाकर इन्द्र इसे सौ वर्ष जीवित रखेगा।

अथ चतुर्थी—

शतंजीवशरदोवर्धमानःशतंहेमन्ताञ्छतमुवसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नीसविताबृहस्पतिःशतायुषाहविषेमंपुनर्दुः ॥ ४ ॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् ।
ऊँ इति । वसन्तान् । शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः ।
शतऽआयुषा । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥ ४ ॥

हेयक्ष्माद्विमुक्तं वर्धमानः अहरहरमिवृद्धिं प्राप्नुवन्त्वं शतं शरदः शतसंख्याकान् शरद्वत्-
न जीव प्राणान् धारय पूर्ववदत्यंतसंयोगे द्वितीया शतंहेमन्तान् हेमन्तर्तुश्च जीव शतं वसन्तांश्च

उशब्दः समुच्चये अपिच इंद्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च सविता प्रेरकोदेवश्च बृहस्पतिः बृहतां देवानां
पालयिता देवश्च शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषोहेतुभूतेन हविषा तर्प्यमाणाः सन्तः इमं
जनं पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं प्रादुः ॥ ४ ॥

४. रोगी, तुम एक सौ शरत्, सुख से एक सौ हेमन्त और एक सौ
वसन्त तक जीवित रहो। इन्द्र, अग्नि, सविता और बृहस्पति हव्य-द्वारा
तृप्त होकर इसे सौ वर्ष की आयु दें।

आहार्षित्वाविदंत्वापुनरागाःपुनर्नव ।

सर्वाङ्गसर्वतेचक्षुःसर्वमायुश्चतेविदम् ॥ ५ ॥ १९ ॥

आ । अहार्षम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः ।

पुनःनव । सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् ।

आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेव्याधिगृहीत त्वा त्वां आहार्षं मृत्योः सकाशादाहतवानस्मि अतएव त्वा त्वां अविदं
अलप्ति हेपुनर्नव पुनरभिन्नव पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ हेसर्वाङ्ग सर्वैरविकलैरङ्गैः उपेत ते
तव सर्वं चक्षुः उपलक्षणमेतद् इन्द्रियवर्गं सकलं अविदं लब्धवानस्मि ते तवायुर्जीवनंचसर्वं
संपूर्णमविदं ॥ ५ ॥

५. रोगी, तुम्हें मैंने पाया है, तुम्हें लौटा लाया हूँ। तुम पुनः नये
होकर आये हो। तुम्हारे समस्त अङ्गों, चक्षुओं और समस्त परमायु
को मैंने प्राप्त किया है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणाग्निरिति षल्लुचमेकादशं सूक्तं आनुष्टुभं ब्रह्मपुत्रोरक्षोहानामऋषिः अपप्रसवस-
न्नाधानरूपस्य गर्भरक्षणस्य प्रतिपाद्यत्वात्तदेवताकमिदं । अनुक्रान्तंच—ब्रह्मणाषट्ब्राह्मोरक्षोहा
गर्भसंसावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हीति । विनियोगोलिंगादवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा—

ब्रह्मणाग्निःसंविदानोरक्षोहाबाधतामितः ।

अमीवायस्तेगर्भीदुर्णामायोनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । समऽविदानः । रक्षऽह । बाधताम् । इतः ।

अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःश्नामा । योनिम् । आऽशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा मंत्रेण सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्नोति रक्षसां हन्ता अग्निः इतः अस्माद-
स्थानात् राक्षसादिकं बाधतां हिनस्तु योराक्षसः अमीवा रोगरूपः सन् ते तव गर्भमाशये-
आशेते लोपस्त आत्मेनपदेष्विति तलोपः हन्तुं प्राप्नोति दुर्नामार्श आख्योरोगः तद्रूपः सन् यश्च ते
तव योनिं रेतस आधानं गर्भस्थानं आशेते तं बाधतामित्यन्वयः ॥ १ ॥

१. स्तोत्र के साथ एकमत होकर राक्षस-वध-कर्त्ता अग्नि यहाँ से
समस्त बाधाएँ, उपद्रव और रोग दूर कर दें, जिनके द्वारा, हे नारी,
तुम्हारी योनि आक्रान्त हुई है।

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःश्रुताम् । योनिम् । आशये ।

अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यदमम् । अनीनशत् ॥ २ ॥

गतः पूर्वोर्ध्वः तं क्रव्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं ब्रह्मणा सहिवोग्निः निःशेषेण अनी-
नशत् नाशयतु ॥ २ ॥

२. नारी, जो मांसाहारी राक्षस, रोग वा उपद्रव तुम्हारी योनि को
आक्रान्त करते हैं, राक्षसहन्ता अग्नि, स्तोत्र के साथ एकमत होकर,
उन सबका विनाश करें।

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्स्रुं यः सरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निषत्स्रुम् । यः । सरीसृपम् ।

जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हेयोषिद् ते तव गर्भाशये पतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र निषत्स्रुं नि-
षीदन्तं गर्भं योराक्षसादिर्हन्ति हिनस्ति ततो मासत्रयादूर्ध्वं प्राप्नोति सर्पणशीलं च
गर्भं योहन्ति जातं दशसु मासेषूपचं ते तव शिशुं योराक्षसादिर्जिघांसति हन्तुमिच्छति त-
मितः स्थानान्नाशयामसि नाशयामः ॥ ३ ॥

३. नारी, पुरुष के वीर्य-पात के समय, गर्भ में शुक्र-स्थिति के समय,
(तीन मास के अनन्तर) गर्भ के गमन के समय अथवा (दस मास के
अनन्तर) जन्म के समय जो तुम्हारे गर्भ को नष्ट करता वा नष्ट करने
की इच्छा करता है, उसे हम यहाँ से दूर कर देते हैं।

यस्तु ऊरुविहरत्यन्तरादम्पतीशये ।

योनिं यो अन्तरारेह्णितमितोनाशयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते । ऊरु इति । विहरति । अन्तरा । दम्पती इति दम्पती ।
शये । योनिम् । यः । अन्तः । आरेह्णि । तम् ।

इतः । नाशयामसि ॥ ४ ॥

हेयोषिव ते तव ऊरु पादमूलौ योराक्षसादिर्विहरति गर्भघाताय विशिलष्टौ करोति दम्प-
ती अन्तरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहननार्थं यश्च शये शेते यश्च योनिमन्तः प्रविश्य आरेह्णि नि-
षिकं रेतोजिह्वया आस्वादयति भक्षयतीत्यर्थः । लिह्वास्वादाने आदादिकः कपिलकादित्वा-
स्तत्त्विकल्पः तं सर्वमितोनाशयामः ॥ ४ ॥

४. गर्भं नष्ट करने के लिए जो तुम्हारे दोनों जघनों को फैला देता
है, इसी उद्देश्य से जो स्त्री-पुरुष के बीच में सोता है अथवा जो योनि के
मध्य पतित पुरुष-शुक्र को चाट जाता है, उसे हम यहाँ से दूर कर
देते हैं ।

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितोनाशयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निपद्यते ।

प्रजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ५ ॥

हेयोषिव योराक्षसो भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिः भर्तृरूपो वा भूत्वा त्वां निपद्यते अभिग-
च्छति अथवा जारः उपपतिरूपो वा भूत्वा अभिगच्छति एवं भूतो योराक्षसादिः ते तव प्रजां जि-
घांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यद ॥ ५ ॥

५. नारी, जो तुम्हारा भाई, पति और उपपति (जार) बनकर
तुम्हारे पास जाता है और तुम्हारी सन्तति को नष्ट करने की इच्छा करता
है, उसे हम यहाँ से दूर करते हैं ।

यस्त्वा स्वमेन तमसामोहयित्वानिपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितोनाशयामसि ॥ ६ ॥ २० ॥

यः । त्वा । स्वमेन । तमसा । मोहयित्वा । निपद्यते । प्रजाम् ।

यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ६ ॥ २० ॥

हेयोषिव योराक्षसादिः स्वमेन स्वभावस्थायां तमसा निद्रया त्वा त्वां मोहयित्वा मूढतां
प्राप्य निपद्यते गर्भघाताय गच्छति अन्यद्वतम् ॥ ६ ॥

६. जो स्वप्नावस्था और निद्रावस्था में तुम्हें मुग्ध करके तुम्हरो पास जाता है और जो तुम्हारी सन्तति नष्ट करने की इच्छा करता है, उसे हम यहाँ से दूर करते हैं।

अक्षीभ्यामिति षष्ठ्यं द्वादशं सूक्तं आनुष्टुभं कश्यपगोत्रोत्पन्नो विवृहानाम ऋषिः यक्ष्मनाशनगतिपाद्यत्वात्तद्देवताकं ऋत्विजं सूक्तं । अनुक्रान्तंच—अक्षीभ्यां विवृहाकाश्यपोयक्ष्मघ्नमिति । लैंगिको विनियोगः ।

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामिते ॥ १ ॥

अक्षीभ्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् ।

अधि । यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः ।

वि । विवृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत ते तव अक्षीभ्यां चक्षुष्यां यक्ष्मरोगं विवृहामि उद्धरयामि विश्लेषयामीत्यर्थः । ईचद्विवचनइति अक्षशब्दस्य ईकारान्तादेशः सचोदात्तः तथा नासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाच्च कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च छुबुकात् चुबुकात् ओष्ठस्याधःप्रदेशाच्च अधिर्निरर्थकः अपिच शीर्षण्यं शिरसि भवो रोगः शीर्षण्यः भवेच्छन्दसीति यत् ये च तद्धिते इति शिरसः शीर्षणादेशः ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ईदृशं यक्ष्मं रोगं ते तव मस्तिष्कात् शिरसोन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः तस्मात् जिह्वाया रसनायाश्च सकाशात् विवृहामि उद्धरयामि पृथक्करोमीत्यर्थः । वृह उद्यमनइति धातुः ॥ १ ॥

१. तुम्हारे दोनों नेत्रों, दोनों कानों, दोनों नासा-रन्ध्रों, चिबुक, शिर, मस्तिष्क और जिह्वा से मैं यक्ष्मा (रोग) को दूर करता हूँ।

अथ द्वितीया—

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकंसाभ्योऽनूक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यं अंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामिते ॥ २ ॥

ग्रीवाभ्यः । ते । उष्णिहाभ्यः । कीकंसाभ्यः । अनूक्यात् ।

यक्ष्मम् । दोषण्यम् । अंसाभ्याम् । बाहुभ्याम् ।

वि । विवृहामि । ते ॥ २ ॥

हेव्याधिगृहीत उष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वाभिमुखं स्निग्धाभ्यः उत्प्लाताभ्योवा स्नायुभ्यः प्री-
वाभ्यः गलगताभ्यो धमनीभ्यः ते तव यक्ष्मं विवृहामि तथा कीकसाभ्यः अस्थिभ्यः अनु-
क्यात् अस्थिसंधेश्च यक्ष्मं विवृहामि उच समवाये अनुउच्यते समवेयते इति अस्थोः संधि-
रनूक्यः ऋहलोर्ण्यत् चजोः कुधिण्यतोरिति कुत्वं तित्स्वरितः । अपिच दोष्णोर्भवं दोषण्यं
पूर्ववद्यति पदन्तित्यादिना दोःशब्दस्य दोषच्चादेशः पूर्ववत्प्रकृतिभावः तमपि यक्ष्मं रोगं ते तव
अंसाभ्यां बाहुभ्यां च विवृहामि हस्तयोरूर्ध्वभागावंसौ अधोभागौ बाहू ॥ २ ॥

२. तुम्हारी ग्रीवा की धमनियों, स्नायु, अस्थि-सन्धि, दोनों भुजाओं,
दोनों हाथों और दोनों स्कन्धों से मैं रोग को दूर करता हूँ ।

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठो हृदयादधि ।

यक्ष्मं मतस्लाभ्यां यक्रः प्लाशिभ्यो विवृहामिते ॥ ३ ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । हृदयात् । अधि । यक्ष्मम् ।
मतस्लाभ्याम् । यक्रः । प्लाशिभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ ३ ॥

हेयक्ष्माभिभूत ते तव आन्त्रेभ्यः अन्नं पुरीतत् अन्नपानयोराधानभूतं तत्संधिभ्यः स्नायुभ्यः
गुदाभ्यः याभिर्नाडीभिः अन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्यो नाडीभ्यश्च सकाशात्
यक्ष्मं विवृहामि तथा वनिष्ठोः स्थविरांश्चात् हृदयादधि हृत्पुंडरीकाच्च यक्ष्मं विवृहामि अपिच
ते तव मतस्लाभ्यां मतस्त्रौ पार्श्वयोर्वर्तमानौ आम्रफलाकृतौ वृक्चौ ताभ्यां यक्रः हृदयसमीपे
वर्तमानः कालमांसविशेषो यक्रत् तस्माच्च पदन्तित्यादिना यक्रच्छब्दस्य यक्रच्चादेशः प्लाशि-
भ्यः अन्येभ्योपि क्लोमडीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च यक्ष्मं रोगं विवृहामि उत्क्षिपामि ॥ ३ ॥

३. तुम्हारी अन्ननाड़ी, क्षुद्रनाड़ी, बृहदण्ड, हृदयस्थान, मूत्राशय, यकृत
और अन्यान्य मांस-पिण्डों से मैं रोग को दूर करता हूँ ।

अथ चतुर्थी—

ऊरुभ्यां ते अष्टीवज्यां पाणिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदांश्च संसो विवृहामिते ॥ ४ ॥

ऊरुभ्याम् । ते । अष्टीवत् । श्रोणिभ्याम् । पाणिभ्याम् । प्रपदाभ्याम् ।
यक्ष्मम् । श्रोणिभ्याम् । भासदात् । संसः । वि । वृहामि । ते ॥ ४ ॥

हेरुण ते तव ऊरुभ्यां अष्टिवद्भ्यां जानुभ्यां च यक्षं विवृहामि तथा पाणिभ्यां पाद-
स्यापरभागाभ्यां प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्षं विवृहामि अपिच श्रोणिभ्यां जंघनाभ्यां-
च यक्षं विवृहामि तथा भासदाव भसव कटिप्रदेशः सत्संबंधाव भंससः भासमानाव पायोः
ते तव यक्षं विवृहामि ॥ ४ ॥

४. तुम्हारे दो उरुओं, दो जानुओं, दो गुल्मों, दो पाद-प्रान्तों, दो नितम्बों, कटिदेश और मलद्वार से मैं व्याधि को दूर करता हूँ।

मेहनाद्वनंकरणाहोमभ्यस्तेनखेभ्यः ।

यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृण्वामि ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनमृदकरणात् । लोमभ्यः । ते । नखेभ्यः । यक्ष्मम् ।
सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । ब्रह्मामि । ते ॥ ५ ॥

वनंकरणात् वनमुदकं शरीरं तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनंकरणं तस्मात् मेहनात्
मेहनात् ते तव लोमज्ज्योन्स्वेज्यश्च यक्षं विवृहामि किंवहुना इदं इदानीं तं यक्षं सर्वस्मादा-
त्मनः कृत्स्नादेव ते तव शरीरात् विवृहामि ॥ ५ ॥

५. सूत्रोत्सर्ग करनेवाले पुरुषाङ्ग, लोम और नख—तुम्हारे सर्वाङ्ग शरीर से मैं रोग को दूर करता हूँ।

अंगादंगल्लोमोलोमोजातंपर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मंसर्वस्मादात्मनस्तमिदंविद्वहामिते ॥ ६ ॥ २१ ॥

अङ्गात् अङ्गात् । लोम्नः ऽलोम्नः । जा॒तम् । पर्व॑णि॒ऽपर्व॑णि ।

यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् ।

वि । वृहामि । ते ॥ ६ ॥ २१ ॥

अंगादंगात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः लोभोलोभः सर्वेभ्योलोभभ्यश्च पर्वणिपर्वणि अवयवा-
नां संधौ जातं उत्पन्नं यक्ष्मं विवृहामि । अन्यद्गतम् ॥ ६ ॥

६. प्रत्येक अङ्ग, प्रत्येक लोम, शरीर के प्रत्येक सन्धि-स्थान और तुम्हारे सर्वाङ्ग में जहाँ कहीं रोग उत्पन्न हुआ है, वहाँ से मैं रोग को दूर करता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अपेहीति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं आंगिरसस्य प्रचेतसआर्षं तृतीयानिष्ठुप् पंचमी पंक्तिः

दुःस्वप्नाशनं देवता । तथाचानुक्रान्तम्—अपेहि पंचप्रचेतादुःस्वप्नं पंचयन्तं त्रिष्टुम्भध्य-
मिति । तैगिकोविनियोगः ।

अपेहिमनसस्पतेपक्रामपरश्चर ।

प्रोनिर्कृत्या आचक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ १ ॥

अप । इहि । मनसः । पते । अप । क्राम । परः । चर । परः ।

निःकृत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ १ ॥

हेमनसस्पते स्वभावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वप्नाधिदेव अपेहि अपगच्छ स्वमा-
वस्थावतोमत्तो निर्गच्छ निर्गत्यच अपक्रम देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप दूरदेशं गच्छेत्यर्थः
अपक्रम्यच परः परस्तात् विप्रकृष्टदेशे चर यथेच्छं वर्तस्व अपिच निर्कृत्यै पापदेवतायै परः
परस्तात् वर्तमानायै आचक्ष्व वयं नवाधनोयाइति प्रब्रूहि जीवतः मम मनः बहुधा बहुप्रकारं
भवति भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषु उत्सुकं सद्वर्तते अतः तद्विनाशकं दुःस्वप्नदर्शनं नश्यत्वि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

१. दुःस्वप्नदेव, तुमने मन पर अधिकार कर लिया है। हट जाओ,
भाग जाओ, दूर जाकर विचरण करो। अत्यन्त दूर में जो निःहन्ति देवता
हैं, उनसे जाकर कहो कि, जीवित व्यक्ति के मनोरथ विशाल होते हैं;
इसलिए वे मनोरथ-भङ्ग करती हैं।

भद्रवैवरं वृणते भद्रं युञ्जन्ति दक्षिणम् ।

भद्रवैवस्वते चक्षुर्बहुत्रा जीवतो मनः ॥ २ ॥

भद्रम् । वै । वरम् । वृणते । भद्रम् । युञ्जन्ति । दक्षिणम् । भद्रम् ।

वैवस्वते । चक्षुः । बहुत्रा । जीवतः । मनः ॥ २ ॥

भद्रवै शोभनमेव वरं वरणीयं दुःस्वप्नविनाशरूपं फलं वृणते सर्वेजनाः प्रार्थयन्ते द-
क्षिणं प्रवृद्धं भद्रं शोभनं तत्फलं युञ्जन्ति प्राप्नुवन्ति च वैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये भद्रं
शोभनमेव चक्षुः दर्शनं अहं प्रार्थये दुःस्वप्नाधिदेवो वैवस्वतोऽस्मान् मावाधतां भद्रमेव दर्शनं क-
र्तुं लोके अवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः । बहुत्रा बहुषुहि विषयेषु जीवतोममनोवर्तते ॥ २ ॥

२. जीवित व्यक्ति के मनोरथ विशाल होते हैं, वे उत्तम काम्य वस्तु
को चाहते हैं, उत्तम और सुन्दर फल पाने की कामना करते हैं। यम
कल्याणमय नेत्र से देखते हैं।

अथ तृतीया—

यदाशसांनिःशसाभिःशसोपारिमजाग्रतोयत्स्वपन्तः ।
अग्निर्विश्वान्यपदुष्कृतान्यजुष्टान्यारेअस्मद्धातु ॥ ३ ॥

यत् । आऽशसा । निःऽशसा । अग्निऽशसा । उपऽआरिम ।
जाग्रतः । यत् । स्वपन्तः । अग्निः । विश्वानि । अप ।
दुःऽकृतानि । अजुष्टानि । आरे । अस्मत् । दधातु ॥ ३ ॥

यदुष्कृतं आशसा आशंसनेनाभिलाषेण जाग्रतो जागरणावस्थायां वर्तमानावयं उपा-
रिम उपगतवन्तः स्म यच्च स्वपन्तः स्वभावस्थायां प्राप्ताः उपगतवन्तः स्म तथा निःशसा
निःशंसनेन निर्गताभिलाषेण अभिशसाभिगताभिलाषेण च कारणेन अवस्थाद्वये यत् दुष्कृतं
उपागच्छेम तानि विश्वानि सर्वाणि अजुष्टानि असेव्यानि अपियाणि वा दुष्कृतानि दुष्क-
र्माणि अग्निः अस्मदारे अस्मत्तोदूरदेशे अपदधातु अपकृष्य स्थापयतु ॥ ३ ॥

३. आशा के समय, आशा-भङ्ग के समय, आशा सफल होन के समय,
जाग्रदवस्था में और निद्रावस्था में जो हम अपकर्म करते हैं, उन सब
ष्लेशकर पापों को अग्नि हमारे पास से दूर ले जायें।

यदिन्द्रब्रह्मणस्पतेभिद्रोहंचरामसि ।
प्रचेतानाङ्गिरसोद्विषतांपात्वंहसः ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । ब्रह्मणः । पते । अग्निऽद्रोहम् । चरामसि । प्रऽचेताः ।
नः । आङ्गिरसः । द्विषताम् । पातु । अंहसः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र हेब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये यदभिद्रोहं अभितोद्रोहं पापं दुःस्वमकारणं चराम-
सि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मान्नक्षतमिति शेषः । अपिच आङ्गिरसः अङ्गिरोभिः स्तो-
तृभिः-सबांधवः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानोवरुणश्च द्विषतां द्वेष्टुणां अंहसः तत्कर्तृकां अस्मद्विषयाव
पापान्छोस्मान् पातु रक्षतु यद्वा विभक्तिव्यत्ययः आङ्गिरसं अङ्गिरोगोत्रं प्रचेतसमृद्धिं नः वचन-
व्यत्ययः मां द्विषतां अंहसः पातु प्रकृतत्वात् इन्द्रइति गम्यते ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और ब्रह्मणस्पति, हमने जो पाप किया है, अङ्गिरा के पुत्र
प्रचेता उस शत्रु-कृत-अमङ्गल से हमारी रक्षा करें।

अजैष्माद्यासनामचाभूमानागसोवयम् ।

जाग्रत्स्वमःसंकल्पःपापोयद्विष्मस्तंसकच्छतुयो नोद्वेष्टितमृच्छतु ॥ ५ ॥ २१ ॥

अजैष्म । अद्य । असनाम । च । अभूम । अनागसः । वयम् ।

जाग्रत्स्वमः । सम्स्कल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः ।

ऋच्छतु । यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥ २२ ॥

अद्यास्मिन्काले अजैष्म जेतव्यानि सर्वाणि जितवन्तोभूम दुःस्वमस्य नष्टत्वात् तदनन्तरं असनामच संभक्तव्यानिच समभजाम तथा वयं अनागसः अनपराधाश्चाभूम जाग्रत्स्वमावस्थयोः संबन्धी पापः पापफलरूपः सः संकल्पोदुःस्वमाध्यवसायोयं शत्रुं वयं द्विष्मः तमृच्छतु प्रामोतु यश्च नोस्मान् द्वेष्टि तमृच्छतु प्रामोतु ॥ ५ ॥

५. आज हम विजयी हुए हैं, प्राप्तव्य को पा लिया है और हम अपराध-मुक्त हुए हैं। जाग्रदवस्था और निद्रावस्था में अथवा सज्जल्य-जन्य जो पाप हुआ है, वह हमारे द्वेषी शत्रु के पास जाय। जिससे हम द्वेष करते हैं, उसके पास जाय।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

देवा इति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोतस्यार्धं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं । तथा चानुक्रान्तं—देवानैर्ऋतः कपोतः कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तमिदं वैश्वदेवमिति । कपोतो यदि गृहं प्रविशेत्तदानेन सूक्तेन होतव्यं । सूत्र्यते हि—कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्युचं जुहुयात् जपेदेति ।

देवाः कपोत इषितो यदिच्छन्दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम ।

तस्मा अर्चाम कृण्वाम निष्कृतिं शन्नो अस्तु द्विषदेशं चतुष्पदे ॥ १ ॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निःस्कृत्याः ।

इदम् । आजगाम । तस्मै । अर्चाम । कृण्वाम । निःस्कृतिम् ।

शम् । नः । अस्तु । द्विषदे । शम् । चतुःस्पदे ॥ १ ॥

हे देवाः इषितः प्राप्तः निर्ऋत्याः पापदेवतायाः दूतो नुचरः कपोतः यद्वाधनमिच्छन् अश्लिषन् इदमस्मदीयं गृहं आजगाम प्रामोत् तस्मै वाधनाय तद्वाधननिवृत्त्यर्थं अर्चाम यु-

ष्मान् हविषा पूजयाम ततोनिष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहर्तिं कृण्वाम अनेन हविर्दानेन करवाम अतो नोस्माकं द्विपदे पुत्राय शं सुखं अस्तु चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये च शं सुखमस्तु ॥ १ ॥

१. देवो, यह कपोत निष्कृति के द्वारा प्रेरित दूत है। क्लेश देने के लिए हमारे घर में आया है। उसकी हम पूजा करते हैं। यह अमङ्गल हम दूर करते हैं। हमारे दास, दासी आदि और गो, अश्व आदि अमङ्गल-ग्रस्त न हों।

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वना गा देवाः शकुनो गृहेषु ।
अग्निर्हविप्रो जुषतां हविर्नः परिहेति पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः ।
शकुनः । गृहेषु । अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः ।
नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हे देवाः नोस्माकं गृहेषु इषितः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरः अनागाः अपापहेतुश्चास्तु हियस्मात् विप्रो मेधावी अग्निः नोस्माकं हविः युष्मभ्यं परिकल्पितं जुषतां जुषते अतो युष्मद् प्रसादात् पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः नोस्मान्परिवृणक्तु अस्मान् परित्यजतु मा बाधतामित्यर्थः ॥ २ ॥

२. देवो, जो कपोत हमारे घर में भेजा गया है, वह हमारे लिए शुभकर हो—हमारा कोई अमङ्गल न करे। बुद्धिमान् और हमारे आत्मीय अग्नि हमारा हव्य ग्रहण करें। यह पक्ष-युक्त अस्त्र हमें परित्याग कर जाय।

हेतिः पक्षिणी न दद्भात्यस्मान् आष्ट्र्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।
शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मानो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दद्भाति । अस्मान् । आष्ट्र्याम् । पदम् ।
कृणुते । अग्निधाने । शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च ।
अस्तु । मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः अस्मान् न दद्भाति न हिनस्तु आष्ट्र्यां व्याघ्राणां अरण्यान्यां अग्निधाने अग्निर्निधीयते स्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदं स्थानं कृणुते करोति तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः यद्वा अश्रन्त्यस्मिन्नित्याष्ट्री पचनशाला तस्यां अग्निधाने यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन् प्रदेशे पदं पादनिधानं कृणुते करोति तद्धेतुको बाधो नोस्माकं न भवत्वित्यर्थः

अपिच नोस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं सुखं शंसनीयानां दोषाणां शांतिर्वा अस्तु भवतु हे-
देवाः इहास्मिन् मृहे कपोतः नोस्मान् मार्हिंसीत् युष्मदनुग्रहान्मावाधतां ॥ ३ ॥

३. पक्षधारी और अस्त्र-स्वरूप वा हनन-हेतु कपोत हमें न मारे।
जित् व्यापक स्थान में अग्नि संस्थापित हुए हैं, उसी स्थान पर यह बैठे।
हमारी गायों और ननुष्यों का मङ्गल हो। देवो, हमें यहाँ कपोत नहीं
मारे।

यदुलूक॑ोवद॑तिमो॒घमे॑तद्यत्क॒पोतः॑प॒दम॒ग्नौकृ॑णोति ।

यस्य॑दूतः॒प्रहि॑तए॒षए॒तत्तस्मै॑य॒माय॑नमो॒अस्तु॑मृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् ।

अग्नौ । कृणोति । यस्य । दूतः । प्रहितः । एषः । एतत् । तस्मै ।

यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

उलूकः घूकसंज्ञः पक्षी यत् अशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतत्
मोघं निष्फलं अस्तु कपोतश्च अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यत्पदं कृणोति करोति एतदपि मोघं
निर्वीयं अस्तु प्रहितः प्रेषितः एषकपोतः यस्य स्वामिनोदूतोनुचरोभवति तस्मै नाममृत्यवे मार-
यित्रे यमाय एतन्नमः प्रणामोस्तु भवतु ॥ ४ ॥

४. यह उलूक जो अमङ्गल ध्वनि करता है, वह मिथ्या हो। कपोत
अग्नि-स्थान में बैठता है। जिनका दूत बनकर यह आया है, उन मृत्यु-
स्वरूप यम को नमस्कार।

ऋ॒चाक॒पोत॑नुद॒तप्र॒णोद॑मिषं॒मद॑न्तः॒परि॑गान्त्रयध्वम् ।

सं॒योप॑यन्तोदुरि॒तानि॒विश्वा॑हित्वान॒ऊर्ज॑प्रप॒तात्पति॑ष्ठः ॥ ५ ॥ २३ ॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत् । प्रणोदम् । इषम् । मदन्तः । परि ।

गाम् । त्रयध्वम् । समुपयन्तः । दुःइतानि । विश्वा । हित्वा ।

नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेदेवाः ऋचा मंत्रेण स्तूयमानाः संतोयूयं प्रणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिःकर्तव्यं कपोतं
पक्षिणं नुदत अस्माद्गृहात्परेयत निर्गमयत तथा मदन्तोस्माभिर्दत्तैर्हविर्भिमाद्यन्त इषमन्नं गांश्च
परिणयध्वं परितोस्मभ्यं प्रापयत किं कुर्वन्तः विश्वा सर्वाणि दुरितानि कपोतोपहतिजन्यानि
दोषजातानि संयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः अपिच पतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः
कपोतः नोस्माकं ऊर्जमन्नं हित्वा परित्यज्य प्रपतात् प्रकर्षेण पततु पक्षाभ्यां उत्पततु ॥ ५ ॥

५. देवो, यह कपोत भगा देने योग्य है। इसे मन्त्र के द्वारा भगा दो। अमङ्गल का विनाश करके आनन्द के साथ गाय को उसकी आहार-सामग्री की ओर ले चलो। यह कपोत अतीव वेग से उड़ता है। यह हमारा अन्न छोड़कर दूसरे स्थान में उड़ जाय।

ऋषभमिति पञ्चर्वं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शक्रस्य वा ऋषभाख्यस्यार्धं पञ्चमीषळ-
ष्टका महापंक्तिः सपत्ननाशनरूपोर्थोदेवता। तथाचानुक्रान्तम्—ऋषभसृषभोवैराजः शाकरोवा
सपत्नघ्नमानुष्टुभं महापंक्त्यन्तमिति। प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्। सूत्रितं च—ऋषभं मास-
मानानामित्यभिक्रामन्निति।

ऋषभं मासमानानां सपत्नानां विपासहिम् ।

हन्तारं शत्रूणां रुधिराजं गोपतिं गवाम् ॥ १ ॥

ऋषभम् । मा । समानानाम् । सपत्नानाम् । विऽसहिम् ।

हन्तारम् । शत्रूणाम् । रुधि । विऽराजम् । गोऽपतिम् । गवाम् ॥ १ ॥

हे सपत्ननाशनाभिमानिन्दिन्द्र मा मां समानानां सदृशानां अस्मत्कुलीनानां मध्ये ऋष-
भं ऋषभवत्पशुस्तं रुधि कुरु तथा सपत्नानां शत्रूणां विपासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुरु ये-
स्मत्कुलएव जाताः अस्माकमेवानिष्टमाचरन्ति ते सपत्नाः। अपिच शत्रूणामन्येषामपि शातयि-
तृणां वैरिणां हन्तारं हिंसितारं रुधि कुरु तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोस्वामिनं
च मां कुरु न केवलं एकस्याएव गोः पतिं अपितु सर्वासामित्याह गवामिति ॥ १ ॥

१. इन्द्र ऐसा करो कि, मैं समकक्ष व्यक्तियों में श्रेष्ठ होऊँ, शत्रुओं
को हराऊँ, विपक्षियों को मार डालूँ और सर्वश्रेष्ठ होकर मैं अशेष गोधन
का अधिकारी बनूँ।

अहमस्मि सपत्नहेन्द्र इवारिष्टो अक्षतः ।

अधः सपत्ना मे पदोरि मे सर्वे अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

अहम् । अस्मि । सपत्नऽहा । इन्द्रः इव । अरिऽष्टः । अक्षतः ।

अधः । सपत्नाः । मे । पदोः । इमे । सर्वे । अभिऽस्थिताः ॥ २ ॥

अहं सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्तास्मि भवामि इन्द्र इव इन्द्रो यथा केनाप्यर्हिसितो
भवति तथा अहमपि अरिष्टः अर्हिसितः अक्षतः अव्रणश्च भवामि इमे दृश्यमानाः सर्वे सप-
त्नाः मे मम पदोः पादयोरधोऽस्तादधिष्ठिताः आक्रान्ता भवन्तु ॥ २ ॥

२. मैं शत्रु-ध्वंसक हुआ। मुझे कोई हिंसित वा आहत नहीं कर
सकता। यह सब शत्रु मेरे दोनों घरणों के नीचे अवस्थिति करता है।

अथ तृतीया—

अत्रैववोपिनह्याम्युभेआर्त्नीइवज्ययां ।

वाचस्पतेनिषेधेमान्यथामदधरंवदान् ॥ ३ ॥

अत्र । ए॒व । वः । अ॒पि । न॒ह्या॒मि । उ॒भे इति । आ॒र्त्नी इवेत्या॒र्त्नीऽइव ।
ज्ययां । वाचः । प॒ते । नि । से॒ध । इ॒मान् । यथा । मत् ।
अ॒धरम् । वदा॑न् ॥ ३ ॥

हेसपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ अत्रैवास्मिन्नेव देशेवोयुष्मानपिनह्यामि अपिनह्यान्
पाशैर्बद्धान् करोमि ज्यया मौर्व्या आर्त्नीइव यथा द्वेधनुषः कोटी दृढं बध्येते तथेत्यर्थः हेवा-
चस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव इमान् सपत्नान् निषेध प्रतिषेध यथा येन प्रकारेण मत् मत्तः
अधरं निरुद्धतरं वदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. शत्रुओ, जैसे धनुष के दोनों प्रान्तों को ज्या से बांधा जाता है।
वैसे ही तुम्हें मैं इस स्थान में बांधता हूँ। वाचस्पति, इन्हें मना कर दो कि,
ये मेरी बात में बात न कह सकें।

अ॒भि॒भूर॒हमा॑गमंवि॒श्वक॑र्मेण॒धाम्ना॑ ।

आव॑श्चित्तमावो॒व्रत॑मावो॒हंस॑मिति॒ददे ॥ ४ ॥

अ॒भि॒भूः । अ॒हम् । आ । अ॒ग॒मम् । वि॒श्व॒क॒र्मे॒ण । धा॒म्ना ।
आ । वः । चि॒त्तम् । आ । वः । व्र॒तम् । आ । वः ।
अ॒हम् । स॒म॒इति॑म् । द॒दे ॥ ४ ॥

हेसपत्नाः अभिभूरभिप्रविताहं विश्वकर्मेण सर्वकर्मक्षमेण धाम्ना धारकेण तेजसा
बलेन वा सार्धं आगमं आगतवानस्मि अतोवोयुष्माकं चित्तं मनः आददे गृह्णामि मनोग-
तं धैर्यं हरामोत्यर्थः वोयुष्माकं व्रतं कर्म चाहमाददे वोयुष्मदीयोयः समितिः संग्रामः तंचा-
हमाददे अपहृशामि ॥ ४ ॥

४. मेरा तेज कर्म के लिए ही उपयुक्त है उसी तेज को लेकर मैं
शत्रु-पराजय करने को आया हूँ। शत्रुओ, मैं तुम्हारे मन, कार्य और
मिलन को अपहृत कर लेता हूँ।

यो॒ग॒मे॒मंव॑आ॒दाया॒हंभू॑यासमु॒त्त॒मआवो॑मु॒र्धान॑म॒क्रमी॑म् ।

अ॒ध्र॒स्प॒दान्म॒उद॑दत॒म॒ण्डू॒का॒इवो॑द॒कान्म॒ण्डू॒का॒उद॑का॒दि॒व ॥ ५ ॥ २४ ॥

योगक्षेमम् । वः । आश्दायं । अहम् । भूयासम् । उत्तमम् । आ ।
वः । मूर्धानम् । अक्रमीम् । अधःस्पदात् । मे । उत् । वदत् ।
मण्डूकाः इव । उदकात् । मण्डूकाः । उदकात् इव ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेसपत्ताः वोयुष्माकं योगक्षेमं अप्राप्तस्य धनस्य प्राप्तियोगः प्राप्तस्यरक्षणं क्षेमः तदुभयमादा-
यं युष्मत्तो गृहीत्वा अहं उत्तमः श्रेष्ठो भूयासं ततो वोयुष्माकं मूर्धानं शिरः आक्रमीं आक्रमिषं
पादेनाधितिष्ठामि क्रमेर्लुङि अमोमश् इट् ईटीति सिचोलोपः अनन्तरं मे मम अधस्पदात् पाद-
स्याधस्ताद वर्तमानायुयं उद्वदत उच्चैराक्रोशत उदकात् वृष्टिजलात् अधःप्रदेशे वर्तमाना-
मण्डूका इव यथा ते भृशं आक्रोशन्ति तथा उद्वदतेत्यर्थः । मण्डूका उदकादिवेति पुनरु-
क्तिरादरार्था ॥ ५ ॥

५. तुम्हारी उपार्जन-योग्यता का अपहरण करके मैं तुम्हारी अपेक्षा
श्रेष्ठ हुआ हूँ—तुम्हारे मस्तक पर उठ गया हूँ । जैसे जल में मेढ़क बोलते
हैं, वैसे ही तुम लोग मेरे पैरों के नीचे चीत्कार करते हो ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

तुभ्येदमिति चतुर्कचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरार्षं जागतमैन्द्रं सोमस्य राज्ञ-
इत्येषा तृतीया वरुणविधाननुमतिधातुसोमबृहस्पतीति लिङ्गोक्तदेवताका । तथा चानुकान्त-
म्—तुभ्येदंचतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नौ जागतं तृतीया लिङ्गोक्तदेवतावेति । पक्षे इन्द्र एव देवता
अन्येतु निपातभाजइति वाशब्दस्यार्थः । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

तुभ्येदमिन्द्रपरिषिच्यते मधुत्वं सुतस्य कलशस्य राजसि ।
त्वं रयिं पुरुवीरामुनस्कृधित्वं तपः परितप्याजयस्वः ॥ १ ॥

तुभ्यं । इदम् । इन्द्र । परि । सिच्यते । मधु । त्वम् । सुतस्यं ।
कलशस्य । राजसि । त्वम् । रयिम् । पुरुवीराम् । ऊँ इति । नः ।
कृधि । त्वम् । तपः । परितप्यं । अजयः । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

हेइन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदर्थं परिषिच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते त्वमेव सु-
तस्याभिषुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि ईशिवे राजतिरैश्वर्यकर्मा
सत्वं नोस्माकं पुरुवीरां बहुपुत्रां रयिं धनं कृधि कुरु उशब्दः पूरकः यद्वा अवधारणे बहुपु-

त्रोपेतमेव धनं कुरु नकेवलमित्यर्थः । तथा त्वं तपः शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परितप्य अनु-
ष्ठाय स्वः स्वर्गं अजयः जितवानसि ॥ १ ॥

१. इन्द्र, यह मधुतुल्य सोमरस तुम्हारे लिए ढाला गया है । यह जो सोनीय कलश प्रस्तुत किया जाता है, उसके प्रभु तुम्हीं हो । हमारे लिए तुम प्रचुर धन और विशाल पुत्रादि दो । तपस्या करके तुमने स्वर्ग को जीत लिया है ।

स्वर्जितं महिमन्दानमन्धसो हवामहे परिशक्रं सुतां उप ।

इमं नो यज्ञमिह बोध्यागं हि स्पृधो जयन्तं मघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वः जितम् । महि । मन्दानम् । अन्धसः । हवामहे । परि ।

शक्रम् । सुतान् । उप । इमम् । नः । यज्ञम् । इह । बोधि । आ ।

गहि । स्पृधः । जयन्तम् । मघवानम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्वर्जितं उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तं अंधसः अन्नस्य सोमस्य पानेन मन्दानं मोदमानं हृष्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्रं इन्द्रं सुतान् उप अभिषुतान् सोमान् प्रति परिहवामहे परितः आह्वयामहे हे इन्द्र इत्थमाह्वयमानस्त्वं नोस्माकं इमं यज्ञं इहास्मिन्देशे बोधि बुध्यस्व बुध्वाच आगहि आगच्छ स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः जयन्तं अभि भवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वां ईमहे अपेक्षितानि धनानि याचामहे ॥ २ ॥

२. जो इन्द्र स्वर्ग-विजयी हुए हैं और जो सोम-स्वरूप आहार पाने पर विशिष्ट रीति से आमोद करते हैं । उन्हीं इन्द्र को प्रस्तुत सोम-रस के निकट आने के लिए बुलाते हैं । हमारे इस यज्ञ को जानो । आओ । शत्रु-विजयी इन्द्र के पास हम शरणापन्न हुए हैं ।

सोमस्य राज्ञो वरुणस्य धर्मणि बृहस्पतेरनुमत्या उशर्मणि ।

तवाहमद्यमघवन्नुपस्तुतौ धातुर्विधातः कलशां अभक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मणि । बृहस्पतेः । अनुमत्याः ।

ऊँ इति । शर्मणि । तव । अहम् । अद्य । मघवन् । उपस्तुतौ ।

धातः । विधातरिति विधातः । कलशान् । अभक्षयम् ॥ ३ ॥

राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य तत्संबन्धिनि कर्मणि धारके यज्ञे वर्तमानः तथा बृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि शर्मणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानोहं हेमघवन्निन्द्र तवोपस्तुतौस्तोत्रे अघेदा नीं प्रवृत्तोस्मि हेधातः एतत्संज्ञक देव हेविधातः एतत्संज्ञकदेव युवाक्यामनुज्ञातः कलशान् कलशस्थान् हुतशिष्टान् सोमान् अभक्षयं भक्षितवानस्मि ॥ ३ ॥

३. सोम और राजा वरुण के यज्ञ तथा बृहस्पति और अनुमति की क्षरण वा यज्ञ-गृह में वर्त्तमान में, इन्द्र, तुम्हारे स्तोत्र में प्रवृत्त हुआ हूँ। धाता और विधाता, तुम्हारी अनुमति से मैंने कलशस्थ सोम का पान किया है।

प्रसूतोभक्षमकरंचरावपिस्तोमंचेमंप्रथमःसूरिरुन्मृजे ।

सुतेसातेनयद्यागमंवांप्रतिविश्वामित्रजमदग्नीदमे ॥ ४ ॥ २५ ॥

प्रसूतः । भक्षम् । अकरम् । चरौ । अपि । स्तोमम् । च । इमम् ।

प्रथमः । सूरिः । उत् । मृजे । सुते । सातेन । यदि । आ । अगमम् ।

वाम् । प्रति । विश्वामित्रजमदग्नी इति । दमे ॥ ४ ॥ २५ ॥

हेइन्द्र प्रसूतः त्वयापेरितोहं चरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते यज्ञे भक्षमपि भक्षणीयं चर्वा-
दिहविश्व अकरं त्वदर्थं अकार्षं प्रथमोमुख्यः सूरिः स्तोताहमिमं स्तोमं स्तोत्रं च त्वदर्थमुन्मृजे
उन्मार्जिम संस्करोमि उच्चारयामीत्यर्थः इदानीमिन्द्रः अन्तरात्मरूपः सन् सूक्तस्य दृष्टारौ ऋ
षी संबोध्य ब्रूते हेविश्वामित्रजमदग्नी वां युवां प्रति दमे यज्ञगृहे सुते अभिषुते सोमे सति
सातेन संभक्तव्येन धनेन सार्धं यदि यदा यस्मिन्काले अहमागमं आगच्छामि तदा युवां
स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम्हारे द्वारा प्रेरित होकर मैंने चर के साथ अन्यान्य
आहारोप्य द्रव्य प्रस्तुत किये हैं। सर्व-प्रथम स्तोता होकर मैं इस स्तोत्र
का उच्चारण करता हूँ। (इन्द्र की उक्ति)—विश्वामित्र और जमदग्नि,
सोम प्रस्तुत होने पर मैं जिस समय धन लेकर गृह में आता हूँ, उस समय
तुम लोग भली भाँति स्तुति करना।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

वातस्येति चतुर्ऋचं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वायुदेवताकं । तथा
चानुक्रान्तम्—वातस्यानिलोवातायनोवायव्यमिति । गतोविनियोगः ।

वातस्यनुमहिमानंरथस्यरुजन्नेतिस्तनयञ्चस्यघोषः ।

दिविस्पृष्टात्यरुणानिकृण्वन्नुतोऽतिपृथिव्यरेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य । नु । महिमानम् । रथस्य । रुजन् । एति । स्तनयन् ।

अस्य । घोषः । दिविस्पृक् । याति । अरुणानि । कृण्वन् ।

उतो इति । एति । पृथिव्या । रेणुम् । अस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य वायोः रथस्य रंहणशीलस्य महिमानं माहात्म्यं नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि अस्य वायो
घोषः शब्दः स्तनयन् गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् रुजन् सर्वं स्थावरजंगमजातं भञ्ज
न् एति गच्छति सच वायुः दिविस्पृक् दिवमाकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन् अरुणानि अरुणवर्णा
नि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि कृण्वन् कुर्वन् याति प्रामोति । उतो अपिच पृथिव्याभूमेः रेणुं
पांसुं अस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् एति गच्छति अतएवारुणानि कृण्वन्नित्युक्तम् ॥ १ ॥

१. जो वायु रथ के समान वेग से दौड़ते हैं, उनकी महिमा का मैं
वर्णन करता हूँ । इनका शब्द वज्र के समान है । यह वृक्षादि को तोड़ते-
ताड़ते आते हैं । ये चारों ओर रक्तवर्ण करके और आकाश-पथ का
अवलम्बन करके जाते हैं । ये पृथिवी की धूलि को बिखेर करके जाते हैं ।

संप्रेरते अनुवातस्य विष्टा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः ।

ताभिः सयुक् सरथं देव ईयते स्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

सम् । प्र । ईरते । अनुं । वातस्य । विऽस्थाः । आ । एनम् ।

गच्छन्ति । समनम् । न । योषाः । ताभिः । सयुक् । सरथम् ।

देवः । ईयते । अस्य । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ २ ॥

विष्टाः विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः वातस्य वायोः अनुगुणं संप्रेरते संप्रगच्छन्ति यदभिमु-
खोवायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकंपंत इत्यर्थः समनं संग्राममिवैनं वायुं योषा अश्वयोषितो वड्ड-
वा आगच्छन्ति । ताभिर्वड्डवाभिः सयुक् स्वयमेव युज्यमानं सरथं समानमेकं रथमारुह्य दे-
वो दीप्यमानो वायुः ईयते गच्छति । ईद्गत्तौ अस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकार-
भाजो भूतजातस्य राजा स्वामी भवति यद्वा समनं धृष्टं पुरुषं योषाः कामिन्यश्च एवं वायुं त-
रुगुल्मादिरूपाः स्त्रियः अभिगच्छन्ति ताभिः सरथं सह रथं देव ईयते इति ॥ २ ॥

२. वायु की गति से पर्वतादि पर्यन्त काँप जाते हैं । घोड़ियाँ जैसे
युद्ध में जाती हैं, वैसे ही पर्वतादि वायु की ओर जाते हैं । वायु घोड़ियों
की सहायता पाकर और रथ पर चढ़कर समस्त भुवन के राजा के
समान जाते हैं ।

अन्तरिक्षे पृथिभिरीयमानो न निविशते कृतमच्च नाहः ।

अपांसखा प्रथमजा क्रतावा कस्विज्जातः कुत आबभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे । पृथिभिः । ईयमानः । न । नि । निविशते । कृतमत् ।

चन । अहरिति । अपाम् । सर्वा । प्रथमजाः । क्रतवा । क ।

स्वित् । जातः । कुतः । आ । बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः पथिभिर्माणैः ईयमानोगच्छन्वायुः कतमच्चनाहः एकमपि दिनं ननिविशते नोपविशति किंतु सर्वदैवगच्छति नेर्विशदित्यात्मनेपदं । अपिच अपामुदकानां सखा वायुर्वैवृष्ट्याईशतइतिश्रुतेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्नएव कृतावा सत्य-वान् एवंभूतोवायुः कस्विद कुत्रचित् देशे जातउत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशात् निष्क्रम्य आबभूव इमं सर्वं जगद्भामोत् सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वात् अस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च नकेनापि ज्ञातुं शक्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. आकाश में गति-विधि करने के समय किसी भी दिन स्थिर होकर नहीं बैठते । ये जल के बन्धु हैं, जल के आगे उत्पन्न होते हैं और ये सत्य-स्वभाव हैं । ये कहाँ जन्मे हैं ? कहाँ से आये हैं ?

आत्मादेवानां भुवनस्य गर्भो यथा वशं चरति देव एषः ।

घोषा इदं स्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४ ॥ २६ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । यथा वशम् । चरति ।

देवः । एषः । घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपम् ।

तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥ २६ ॥

अयं वायुः देवानामिन्द्रादीनामपि आत्मा जीवरूपेण तेषु अवस्थानात् भुवनस्यापि भू-तजातस्य गर्भः गर्भवत् प्राणरूपेण अन्तर्वर्तमानः एष ईदृशो देवः यथा वशं यथाकामं यथेच्छं चरति वर्तते अनिवारितगतिः सन्न क्वचित् शीघ्रं गच्छति क्वचित् शनैर्गच्छति कुतश्चित् शरी-रात् निष्क्रामति अन्यत्तच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तते इत्यर्थः । अस्य वायोरगच्छतः घोषा इदं शब्दा एव शृण्विरे श्रूयन्ते रूपं स्वरूपं तु न दृश्यते नीरूपत्वात् अदृग्विषयत्वेन शब्दे-नैवानुमीयतइत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम ॥ ४ ॥

४. वायुदेव देवों के आत्म-स्वरूप और भुवनों के सन्तान-स्वरूप हैं । ये यथेच्छ विहार करते हैं । इनका शब्द ही, अनेक प्रकार से सुना जाता है इनका रूप प्रत्यक्ष नहीं होता । हवि के साथ हम वायु की पूजा करते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षड्विंशो वर्गः ॥ २६ ॥

मयोभूरिति चतुर्कं अष्टादशं सूक्तं कक्षीवद्गोत्रस्य शबरस्यायं त्रैष्टुभं गोदेवत्यं । अनु-क्रान्तं च—मयोभूः शबरः काक्षीवतोगव्यमिति घासाय वनं प्रतिष्ठमाना गाः आदितो द्वाभ्यां अभि-मंत्रणीयाः । सूत्रितं च—गाः प्रतिष्ठमाना अनुमंत्रयेतमयोभूर्वातो अभिवातूसा इति द्वाभ्यामिति ।

तत्राद्या—

म॒यो॒भूर्वा॒तो॒अ॒भिवा॑तू॒स्त्राऊ॒र्ज॒स्वती॒रोष॑धी॒रारि॑शन्ताम् ।
पीव॑स्वती॒र्जीव॑ध॒न्याः॒पिब॑न्त्वव॒साय॑प॒द्वते॑रुद्रमृ॒ळ ॥ १ ॥

म॒यः॒ऽभूः । वा॒तः । अ॒ग्निः । वा॒तुः । उ॒स्त्राः । ऊ॒र्ज॒स्वतीः । ओष॑धीः ।
आ । रि॒शन्ता॒म् । पीव॑स्वतीः । जी॒व॒ध॒न्याः । पि॒ब॒न्तु । अ॒व॒साय॑ ।
प॒द्वते॑ । रु॒द्र । मृ॒ळ ॥ १ ॥

वातोवायुर्मयोभूः सुखस्य भावयिता सन् उस्त्रागा अभिवातु अभिगच्छतु ताश्च गावः ऊर्जस्वतीः रसवतीः ओषधीः बलवन्ति तृणानि आरिशन्तां अभितः स्वादयन्तु तथा पीवस्वतीः प्रवृद्धाः जीवधन्याः जीवानां प्राणयित्रोरपश्च पिबन्तु हेरुद्र ज्वरादिरोगस्य प्रेक्षणेन संहर्तुः देव पद्वते पादयुक्ताय अवसाय अन्नाय गोरूपाय मृळ उपदयां कुरु माबाधस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. सुखकर वायु गायों की ओर बहें । गायें बलकारक तृण, पत्र आदि का आस्वादन करें । प्रभूत और प्राण-परितृप्तिकर जल ये पियें । रुद्रदेव, चरण-युक्त और अन्न-स्वरूप गायों को स्वच्छन्दता से रक्खो ।

याःस॒रूपा॒विरू॒पा॒एक॑रूपा॒यासा॑म॒ग्निरि॑ष्ट्या॒नामा॑नि॒वेद॑ ।
याअ॒ङ्गिर॑स॒स्तप॑से॒हच॑कु॒स्ताभ्यः॑प॒र्जन्य॑महि॒शर्म॑यच्छ ॥ २ ॥
याः । स॒रूपाः । वि॒रूपाः । एक॑रूपाः । या॒साम् । अ॒ग्निः ।
इ॒ष्ट्या । ना॒मानि॑ । वेद॑ । याः । अ॒ङ्गिर॑सः । तप॑सा । इ॒ह ।
च॒क्रुः । ता॒भ्यः । प॒र्जन्य॑ । म॒हि । शर्म॑ । य॒च्छ ॥ २ ॥

यागावः सरूपाः समानरूपाः याश्च विरूपाः विभिन्नरूपाः याश्चैकरूपाः एकेनैव वर्णेनोपेताः यासांच गवां नामानि ईडेरंतेदितइत्यादीनि इष्ट्या यागेन हेतुना अग्निर्वेद जानाति याश्च गाः अंगिरसः ऋषयः तपसा पशुप्राप्तिसाधनेन चित्रा यागाद्विलक्षणेन इहास्मिन् लोके चक्रुः कृतवन्तः ताभ्यः सर्वाभ्योगोभ्यः हेपर्जन्य महि महत् शर्म सुखं यच्छ प्रदेहि ॥ २ ॥

२. कभी गायें समान वर्ण होती हैं, कभी विभिन्न वर्णों की और कभी सर्वाङ्ग एक वर्ण की । यज्ञ में अग्नि उनको जानते हैं । अङ्गिरा की सन्तानों ने तपस्या के द्वारा उनको पृथिवी पर बनाया है । पर्जन्यदेव, उन गायों को सुख दो ।

यादेवेष्विति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छंतीर्गाः अनुमंत्रयितव्याः । सूत्र्यतेहि—यादेवेषु तन्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषं आगावीयमेकइति ।

यादेवेषु तन्वं१ ऐरयन्त यासां सोमो विश्वा रूपाणि वेद ।

ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावती रिन्द्र गोष्ठे रिरीहि ॥ ३ ॥

याः । देवेषु । तन्वंम् । ऐरयन्त । यासाम् । सोमः । विश्वा ।

रूपाणि । वेद । ताः । अस्मभ्यम् । पयसा । पिन्वमानाः ।

प्रजावतीः । इन्द्र । गोस्थे । रिरीहि ॥ ३ ॥

यागावः देवेषु यष्ट्येषु तन्वं आत्मीयं शरीरं ऐरयन्त हवीरूपेण प्रेरयन्ति यासां च गवां विश्वा सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि श्रयणद्रव्याणि सोमो वेद जानाति अस्मभ्यं अस्मदर्थं पयसा क्षीरेण पिन्वमानाः वर्धमानाः अतएव प्रजावतीः प्रजाभिः वत्सैरुपेतास्तागाः हे इन्द्र गोष्ठेस्मदीये रिरीहि गमय रीगतिरेषणयोः छान्दसो विकरणस्य श्लुः ॥ ३ ॥

३. गायें अपने शरीर को देवों के यज्ञ के लिए दिया करती हैं । सोम उनकी अशेष आहुतियों को जानते हैं । इन्द्र, उन्हें दूध से परिपूर्ण करके और सन्तान-संयुक्त बनाकर हमारे लिए गोष्ठ में भेज दें ।

प्रजापतिर्मह्यमेतारराणो विश्वैर्देवैः पितृभिः संविदानः ।

शिवाः सतीरुपनोगोष्ठमाकस्तासां वयं प्रजया संसदेम ॥ ४ ॥ २७ ॥

प्रजापतिः । मह्यम् । एताः । रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृभिः ।

संविदानः । शिवाः । सतीः । उप । नः । गोस्थम् । आ ।

अकरित्यकः । तासाम् । वयम् । प्रजया । सम् । संसदेम ॥ ४ ॥ २७ ॥

प्रजापतिर्विधाता मह्यं स्तोत्रे एतागाः रराणः प्रयच्छन् रातेर्व्यत्ययेन शानच् छान्दसः शपः श्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदाजत्वं विश्वैः सैर्वैदेवैः पितृभिश्च संविदानः ऐकमत्यं गतः सन् शिवाः सतीः कल्याणोर्भवन्तीर्गाः नोस्माकं गोष्ठं व्रजं उष गोष्ठसमीपे अकः करोतु । तासां गवां प्रजया संतानेन वयं संसदेम संगच्छेमहि । सदेराशिषिलिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ ४ ॥

४. देवों और पितरों से परामर्श करके प्रजापति ने मुझे इन गायों को दिया है । इन सब गायों को कल्याण-युक्त करके वे हमारे गोष्ठ में रखते हैं, ताकि हम गायों की सन्तति प्राप्त कर सकें ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

विभ्राळिति चतुर्ऋचं एकोनविंशं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राट्संज्ञकस्यार्धं सूर्यदेवत्वं आदौ तिस्रो जगत्स्यः द्यष्टकद्विद्वादशकवती आस्तारपंक्तिश्चतुर्थी । तथा चानुक्रान्तं—विभ्राड्विभ्राट्सौर्यः सौर्यं जागतमास्तारपंचयन्तमिति । विपुवति निष्केवत्ये आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितंच—विभ्राड्बृहत्पिबतुसोम्यंमधु नमोमित्रस्यवरुणस्यचक्षसइति स्तोत्रियानुरूपाविति । वाजपेये अतिरिक्तोक्तस्य विभ्राडित्येषा शस्त्रे याज्या । सूत्र्यतेहि—विभ्राट्बृहत्पिबतुसोम्यंमध्विति याज्या तस्य गवां शवानामिति ।

सैषाद्या—

विभ्राड्बृहत्पिबतुसोम्यंमध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविहृतम् ।
वातजूतोयोअभिरक्षतित्मनाप्रजाःपुपोषपुरुधाविराजति ॥ १ ॥

विभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् । मधु । आयुः । दधत् ।
यज्ञपतौ । अविहृतम् । वातजूतः । यः । अभिरक्षति ।
त्मना । प्रजाः । पुपोष । पुरुधा । वि । राजति ॥ १ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः बृहन्महत् परिवृढं सोम्यं सोममयं मधु पिबतु किंकुर्वन् यज्ञपतौ यजमाने अविहृतं अकुटिलं आयुः दधत् कुर्वन् यः सूर्यः वातजूतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् त्मना आत्मना स्वयमेव अभिरक्षति सर्वं जगत् अभिपश्यन् पालयति राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वं । ससूर्यः प्रजाः पुपोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति पुरुधा बहुधा विराजति विशेषेण दीप्यते च ॥ १ ॥

१. अत्यन्त दीप्तिवाले सूर्यदेव मधु-तुल्य सोमरस का पान करें और यज्ञानुष्ठाता व्यक्ति को उत्तम आयु दें । वे वायु के द्वारा प्रेरित होकर प्रजावर्ग की स्वयं रक्षा करते हैं, प्रजावर्ग का पोषण करते और अज्ञेय प्रकार की शोभा पाते हैं ।

अथ द्वितीया—

विभ्राड्बृहत्सुभृतंवाजसातमंधर्मदिवोधरुणेत्यमर्पितम् ।
अमित्रहातृत्रहादस्युहंतमंज्योतिर्जज्ञेअसुरहासंपलहा ॥ २ ॥

विभ्राट् । बृहत् । सुभृतम् । वाजसातमम् । धर्मन् । दिवः ।
धरुणैः । सत्यम् । अर्पितम् । अमित्रहा । तृत्रहा । दस्युहमहंतम् ।
ज्योतिः । जज्ञे । असुरहा । संपलहा ॥ २ ॥

विभ्राद् विभ्राजमानं बृहत् प्रौढं सुभृतं सुपुष्टं वाजसातमं वाजस्यान्त्यस्य बलस्य वा दातृ-
तमं धर्मन् धर्मणि वायुना धारयितव्ये दिवोद्युलोकस्य धरुणे धारके सूर्यमंडले अर्पितं निक्षि-
प्तं सत्यं अविनश्वरं अमित्रहा अमित्राणां अमियाणां हंतृ वृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हन्तृ दस्यु-
हन्तमं दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तृतमं असुरहा असुराणां क्षेमृणां घातकं सपन्नहा सपन्नानां
सहजशत्रूणामपि घातकं ईदृग्भूतं ज्योतिः सौरं तेजः जज्ञे प्रादुर्भवति ॥ २ ॥

२. सूर्य-रूप और प्रकाशमय पदार्थ उदित हो रहा है। यह प्रकाण्ड,
दीप्तिशाली भली भाँति संस्थापित और सर्वोत्कृष्ट अन्नदाता है। यह
आकाश के ऊपर संस्थापित होकर आकाश को आश्रित किये हुए है। ये
शत्रु-हन्ता, वृत्र-वध-कर्त्ता, असुरों के घातक और विपक्षियों के संहारक हैं।

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिह्वं न जिदुच्यते बृहत् ।
विश्वभ्राद् भ्राजो महि सूर्या दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उत्तमम् । विश्वजित् ।
धनजित् । उच्यते । बृहत् । विश्वभ्राद् । भ्राजः । महि । सूर्यः ।
दृशे । उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदं सौरं तेजः श्रेष्ठं प्रशस्यतमं ज्योतिषां अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनां अपि ज्योतिः प्रका-
शकं अतएवोत्तमं उत्कृष्टं विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतुं धनजित् धनस्य च जेतुं बृहत् प्रभू-
तं उच्यते एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते । अपिच विश्वभ्राद् विश्वस्य प्रकाशयिता भ्राजः
भ्राजमानः महि महान् सूर्यः दृशे दर्शनाय उरु विस्तीर्णं सहः तमसोभिभवितुं अच्युतं च्यु-
तिरहितं अविनाशं ओजः तेजोरूपं बलं पप्रथे विस्तारयति ॥ ३ ॥

३. सूर्य सारे ज्योतिर्मय पदार्थों में श्रेष्ठ और अग्रगण्य हैं । ये
विश्वजित् और धनजित् हैं । ये प्रकाण्ड, दीप्तिशाली और तारी वस्तुओं
को आलोक-युक्त करनेवाले हैं । वृष्टि की सुविधा के लिए ये विस्तारित
हुए हैं । ये बल-स्वरूप और अविचल तेजवाले हैं ।

विभ्राजं ज्योतिषां स्वर्गच्छोरोचनं दिवः ।
येनेमा विश्वा भुवनान्याभूता विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥ ४ ॥ २८ ॥

विभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।
येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आश्रुता । विश्वकर्मणा ।
विश्वदेव्यवता ॥ ४ ॥ २८ ॥

हे सूर्य ज्योतिषा तेजसा स्वः सर्वं जगत् विभ्राजन् विभ्राजयन् दिवः संवन्धि रोचनं अगच्छः प्राप्नोः विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना विश्वदेव्यावता विश्वेषां देवानां हितोयागा-
दिर्विश्वदेव्यः तद्वता येन सौरेण तेजसा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युद-
कानि भौमानि आभृता धर्मकाले आभृतानि भवन्ति यद्वा सर्वाणि भूतजातानि आभृता
आसमन्तान्द्रुतानि पोषितानि भवन्ति तेन ज्योतिषेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. सूर्य, तुम ज्योति से प्रकाशमय होकर आकाश के उज्ज्वल स्थान में गये हो। तुम्हारा प्रताप सारे कर्मों का सहायक है, सारे यज्ञों के अनुकूल और सारे भुवनों को पुष्टि देनेवाला है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

त्वंत्यमिति चतुर्ऋचं विंशं सूक्तं शृगुपुत्रस्येदस्यार्षि गायत्रं ऐन्द्रं । अनुक्रान्तंच—त्वंत्यमि-
दोभार्गवोगायत्रमिति । गतोविनियोगः ।

त्वंत्यमिदतो रथमिन्द्रप्रावः सुतावतः । अशृणोः सोमिनो हवम् ॥ १ ॥

त्वम् । त्यम् । इदतः । रथम् । इन्द्र । प्र । आवः । सुतवतः ।

अशृणोः । सोमिनः । हवम् ॥ १ ॥

हेइन्द्र सुतावतः सुतेनाभिपुतेन सोमेन युक्तस्य इदतः इदस्य सुपांसुलुगिति इसस्वस् एतत्संज्ञस्य ऋषेः त्यं तं प्रसिद्धं रथं प्रावः प्रारक्षः सोमिनः सोमयुक्तस्य मम हवमाह्वानं अशृ-
णोः शृणु ॥ १ ॥

१. इन्द्र, इद ऋषि ने जिस समय सोम प्रस्तुत किया, उस समय तुमने उनके रथ की रक्षा की—सोम-युक्त उन इद की तुमने पुकार जुनी।

त्वंमखस्यदोधतः शिरोवत्त्वचोभरः । अगच्छः सोमिनो गृहम् ॥ २ ॥

त्वम् । मखस्य । दोधतः । शिरः । अव । त्वचः । भरः ।

अगच्छः । सोमिनः । गृहम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वं मखस्य यज्ञस्य दोधतः कंपमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य शिरः प्रवर्ग्यरूपं त्वचः त्वगुपलक्षितात् शरीरात् अवभरः अवयुत्यपृथक्कृत्य हतवानसि देवेभ्यो निष्क्रान्तस्य पुरुषाकारस्य धन्विनः यज्ञस्य शिरः इन्द्रोवधिरूपेण ज्याघातद्वारा पुरा चिच्छेद तदभिप्रायेणेदमुक्तं । श्रूयते हि—तस्येन्द्रोवधिरूपेण धनुर्ज्यामच्छिनद्बुधस्य त्वेव धनुराग्निः शिर उत्पिपेव सप्रवर्ग्यो भवदिति । सत्वं सोमिनः सोमवतो मम गृहं अगच्छः आगच्छ ॥ २ ॥

२. यज्ञ काँप गया—धनुर्द्धारी यज्ञ का मस्तक शरीर से तुमने पृथक् किया। सोमवाले इद के गृह में तुम गये।

अथ तृतीया—

त्वंत्यमिन्द्रमर्त्यमास्त्रबुधायवेन्यम् । मुहुःश्रधामनस्यवे ॥ ३ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रबुधाय । वेन्यम् ।

मुहुः । श्रधाः । मनस्यवे ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं त्यं तं मर्त्यं मनुष्यं वेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुं आस्त्रबुधाय अस्त्रबुधोनाम कश्चि-
त् तस्य पुत्राय मनस्यवे मननीयं स्तोत्रं इच्छते मुहुः शश्वत् श्रधाः अहिंसीः वशमनय
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, अस्त्र-बुध के पुत्र न बार-बार तुम्हारी स्तुति की; इसलिए
तुमने वेन-पुत्र पृथु को उनके दश नें कर दिया ।

त्वंत्यमिन्द्रसूर्यपश्वासन्तंपुरस्कृधि । देवानांचित्तिरोवशम् ॥४॥२९॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । सूर्यम् । पश्वा । सन्तम् । पुरः । कृधि ।

देवानाम् । चित् । तिरः । वशम् ॥ ४ ॥ २९ ॥

हेइन्द्र त्वं त्यं सूर्यं अस्तसमये पश्वा पश्चात् सन्तं भवन्तं पुरः परेद्युः उदयकाले पुर-
स्तात् कृधि करोषि । लकारव्यत्ययः । कीदृशं देवानां चित् देवानामपि तिरः तिरोहितं तैरपि
कगतइति दुर्विज्ञातं वशं कान्तं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जिस समय रज्य सूर्य पश्चिम की ओर जाते हैं, उस
समय देवता लोग भी नहीं जानते कि, वे कहाँ गये । तुन फिर उन
सूर्य को पूर्व की ओर ले आते हो ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनविंशोवर्गः ॥ २९ ॥

आयाहीति चतुर्कचमेकविंशं सूक्तं आंगिरसस्य संवर्तस्यार्धं उषोदेवताकं चतस्रोपि
विंशतिकाद्विपदाविराजः । तथाचानुकान्तं—आयाहि संवर्तउषस्यं द्वैपदमिति । प्रथमे छ-
न्दोमे वैश्वदेवसुक्तात्पूर्वं इदं सूक्तं । सूत्रितंच—आयाहिवनसेमानुकं बभुरेकइति द्विपदासू-
क्तानीति । महाव्रतेपि निष्केवल्ये एतत् । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—आयाहिवनसासहेति
नवसंमाम्ना ।

तत्राद्या—

आयाहिवनसासहगावःसचन्तवर्तनियदूर्धमिः ॥ १ ॥

आ । या॒हि । वन॑सा । स॒ह । गावः॑ । स॒चन्त॑ । व॒र्त॒निम् ।

यत् । ऊ॒र्ध॒ऽभिः ॥ १ ॥

हेउषः वनसा वननीयेन तेजसा धनेन सार्धं आयाहि आगच्छ गावः उषसोवाहनभू-
ताः वर्तनि रथं सचन् मेवन्ते अतः तेन रथेनायाहीत्यर्थः । यत् गागावः ऊर्धभिः उपल-
क्षिताः प्रभृताः पीनाइत्यर्थः तागावइति संबंधः ॥ १ ॥

१. चमत्कार तेज के द्वारा तुम आओ। परिपूर्ण स्तन के साथ गायें
मार्ग पर चली हैं।

आया॒हि॒व॒स्व्याधि॒यामं॑हिष्ठो॒जार्॒यन्म॑खः॒सु॒दानु॑भिः ॥ २ ॥

आ । या॒हि । व॒स्व्या । धि॒या । मं॑हिष्ठः । जा॒र॒यत्॒श्म॑खः । सु॒दानु॑भिः ॥ २ ॥

हे उषः वस्व्या प्रशस्तया धिया अनुग्रहबुद्ध्या कर्मणा स्तुत्यावा सार्धमायाहि आगच्छ
सचोषःकालः सुदानुभिः शोभनदानैः दातृभिः पुरुषैः मंहिष्ठोधनानां दातृतमः अतएव जार-
यन्मखः समापययज्ञश्च भवति ॥ २ ॥

२. उषा, उत्तम स्तोत्र ग्रहण करने को तुम आओ। यज्ञकर्त्ता उत्तम
दान-सामग्री लेकर श्रेष्ठ दातृत्व के साथ यज्ञ-सम्पादन करता है।

पि॒तु॒भृ॒तो॒न॒तन्तु॑मि॒त्सु॒दान॑वः॒प्रति॑द॒ध्मो॒यजा॑मसि ॥ ३ ॥

पि॒तु॒भृ॒तः । न । तन्तु॑म् । इत् । सु॒दान॑वः । प्रति॑ ।

द॒ध्मः । यजा॑मसि ॥ ३ ॥

पितुभृतेन अचस्य भर्तारइव सुदानवः शोभनदानावयं तन्तुमिदं तन्तुं विस्तीर्णमेव प्रति-
दध्मः उषसं प्रति उपायनरूपेण धारयामः तेनच यज्ञेन तामुषसं यजामसि ॥ ३ ॥

३. अन्न-संग्रह करके हम उत्तमोत्तम वस्तुओं का दान करने को उद्यत
हैं। सूत्र के समान इस यज्ञ का हम विस्तार करते हैं। तुम्हें हम यज्ञ
देते हैं।

दशमेहनि पातरनुवाके उषस्ये कतौ उषोभद्रेभिरित्यस्याः स्थाने उषापस्वसुरि-
त्येषा । सन्वितं च—उषापस्वसुस्तमइति पच्छोद्विपदां विरुषस्यइति ।

सैषा चतुर्थी—

उ॒षा॒अ॒प॒स्वसु॑स्त॒मः॒संव॑र्त॒यति॑व॒र्त॒नि॒सु॒जा॒तता॑ ॥ ४ ॥ ३० ॥

उ॒षाः । अ॒प॒ । स्व॒सुः । त॒मः । स॒म् । व॒र्त॒य॒ति॒ । व॒र्त॒नि॒म् ।

सु॒जा॒तता॑ ॥ ४ ॥ ३० ॥

इयं उषाः स्वसुः भगिन्याः रात्रेः संबन्धि तम् अंधकारं अपसंवर्तयति आत्मीयेन तेजसाप-
गमयति सुजातता सुजातत्वं आत्मनः सुप्रजातत्वं च वर्तनिरथं प्रापयति ॥ ४ ॥

४. उषा ने अपनी भगिनी रात्रि का अन्धकार दूर किया। उत्तम
रूप से वृद्धि प्राप्त करके रथ का संचालन किया।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रिशोवर्गः ॥ ३० ॥

आत्वेति षष्ठ्यं द्वाविंशं सूक्तं आंगिरसस्य ध्रुवस्यार्धं आनुष्टुभं अभिषिक्तस्य राज्ञः
स्तुतिरूपोर्थोदेवता । तथाचानुक्रान्तं-आत्वाषड्ध्रुवोराज्ञःस्तुतिस्त्वानुष्टुभं त्विति । राज्ञोयुद्धाय
सन्नहने अनेन सूक्तेनाभिर्गन्त्रं पुरोधसा कर्तव्यं । सूत्रितं च-आत्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चा-
द्रथस्यावस्थायेति ।

आत्वाहार्षमन्तरेधिध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ।

विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अविऽचाचलिः ।

विशः । त्वा । सर्वा । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् ।

आधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हेराजन् त्वा त्वां आहार्षं अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषं सत्त्वं अन्तः अस्मासु मध्ये एधि
स्वामी भव ध्रुवः नित्यः सन् अविचाचलिः अविशयेन चलनरहितएव सन् तिष्ठ राष्ट्रमधितिष्ठ
सर्वाश्चविशः प्रजाः त्वां वाञ्छन्तु अयमेवास्माकं राजास्त्विति कामयन्तु । वाञ्छिच्छायां । त्वत्
त्वत्तः सकाशात् राष्ट्रं राज्यं माधिभ्रशत् माभ्रश्यतु मावियुक्तं भवतु भ्रशुभ्रंशु अधःपतने ॥ १ ॥

१. राजन्, तुम्हें मैंने राष्ट्रपति बनाया। तुम इस देश के प्रभु
बनो। अटल, अविचल और स्थिर होकर रहो। प्रजा तुम्हारी अभिलाषा
करें। तुम्हारा राजत्व नष्ट न होने पावे।

अथ द्वितीया-

इहैवैधिमापंच्योष्ठाः पर्वत इवाविचाचलिः ।

इन्द्र इवेह ध्रुवस्तिष्ठे हराष्ट्रमुधारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्ठाः । पर्वतऽइव ।

अविऽचाचलिः । इन्द्रऽइव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् ।

ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

हेराजन् इहास्मिन् एव राज्ये एधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानोभव मापच्योष्ठाः अपच्यु-
तोमाभूः मापगमः पर्वतइव यश्चा पर्वतानैश्चत्येनावतिष्ठते एवं अविचाचलिः चलनरहितोभव
इन्द्रइव यथा स्वर्गे इन्द्रः एवमिह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरोभव राष्ट्रमु राष्ट्रं च इह लोके धार-
य स्वेस्वे कर्मण्यवस्थापय ॥ २ ॥

२. तुम यहीं पर्वत के समान अविचल होकर रहो। राज्य-च्युत नहीं
होना। इन्द्र के समान निश्चल होकर यहाँ रहो। यहाँ राज्य को धारण
करो।

इममिन्द्रोअदीधरद्भुवंध्रुवेणहविषा ।

तस्मैसोमोअधिब्रवत्तस्माउब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । 'अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण' । हविषा । तस्मै ।

सोमः । अधि । ब्रवत् । तस्मै । ऊँ इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

इममभिषिक्तं ध्रुवेण स्थिरेण हविषा तर्प्यमाणइन्द्रः ध्रुवं स्थिरं अदीधरत् धारयतु सो-
मश्च तस्मै राज्ञे अधिब्रवत् अधिब्रवीतु मदीयोयमिति पक्षपातवचनं करोतु तस्माउ तस्माएव
ब्रह्मणस्पतिः मंत्रस्य पालकोदेवश्चाधिब्रवीतु ॥ ३ ॥

३. अक्षय्य होमीय द्रव्य पाकर इन्द्र ने इस नवाभिषिक्त राजा को
आश्रय दिया है। ब्रह्मणस्पति ने आशीर्वाद दिया है।

ध्रुवाद्यौध्रुवापृथिवीध्रुवासःपर्वताइमे ।

ध्रुवंविश्वमिदंजगद्भ्रुवोराजाविशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे । ध्रुवम् ।

विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

द्यौः ध्रुवा स्थिरा भवति पृथिवी च ध्रुवा स्थिरा भवति इमे दृश्यमानाः पर्वतामहीधराश्च
ध्रुवासः स्थिराः इदं विश्वं सर्वं जगत् ध्रुवं स्थिरं भवति एवमेवायं विशां प्रजानां राजा स्वामी
सन् ध्रुवः स्थिरोभवतु ॥ ४ ॥

४. जैसे आकाश, पृथिवी, समस्त पर्वत और सारा विश्व निश्चल है,
वैसे ही यह राजा भी प्रजावर्ग के बीच अविचल हों।

अथ पंचमी—

ध्रुवंतेराजावरुणोध्रुवंदेवोबृहस्पतिः ।

ध्रुवंतइन्द्रश्चाग्निश्चराष्ट्रंधारयतांध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः । ध्रुवम् ।
ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

हेराजन् ते तव राष्ट्रं राजा राजमानोवरुणो ध्रुवं स्थिरं धारयतु देवोदानादिगुणयुको बृहस्पतिः ध्रुवं धारयतु इन्द्रश्चाग्निश्चोभावपि ते तव राष्ट्रं ध्रुवं स्थिरं धारयतां इंद्राभ्योरुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विःप्रयोगः ॥ ५ ॥

५. वरुण राजा तुम्हारे राज्य को अविचल करे, बृहस्पतिदेव अविचल करे, इन्द्र और अग्नि भी इसे अविचल रूप से धारण करें।

ध्रुवं ध्रुवेण हविषा भिसोमं मृशामसि ।

अथोत इन्द्रः केवलीं विशो बलिहृतं स्करत् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अग्नि । सोमम् । मृशामसि । अथो इति ।
ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिहृतः । करत् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

ध्रुवेण स्थिरेण हविषा पुरोडाशादिनायुक्तं ध्रुवं स्थिरं सोमं अभिमृशामसि अभिमृशामः देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः अथो अथानन्तरमेव इन्द्रो विशः प्रजाः ते तवैव केवलीः असाधारणाः सतीः बलिहृतः करस्य प्रदात्रीः करत् करोतु ॥ ६ ॥

६. अक्षय्य हवि के साथ अक्षय्य सोमरस को हम मिलाते हैं; इसलिए इन्द्र ने तुम्हारी प्रजा को एकायत्त और करप्रदानोन्मुख बनाया है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अभीवर्तेनेति पंचर्चं त्रयोविंशं सूक्तं आंगिरसस्य अभीवर्ताख्यस्यार्धं आनुष्टुभं पूर्ववद्वाजस्तुतिर्देवता । तथा चानुक्तान्तं—अभीवर्तेन पंचाभीवर्त इति । पुरोहित इदं सूक्तं राजानं युद्धाय कृतसच्चाहं वाचयति । सूत्र्यते हि—अथैनं सारयमाणमुपाकृत्वा भीवर्तं वाचयतीति ।

तत्र प्रथमा—

अभीवर्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवाचते ।

तेनास्मान् ब्रह्मणस्पते भिराष्ट्राय वर्तय ॥ १ ॥

अग्निं वृतेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अग्निं वृते । तेन ।
अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अग्नि । राष्ट्रायः । वर्तय ॥ १ ॥

अभीवर्तेन अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः करणे घञ् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वं उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः ईदृशेन येन हविषा साधनेनेन्द्रः अभिववृते सर्वमभिजगाम तेन हविषा इष्टवतोस्मान्हेब्रह्मणस्पतेराष्ट्राय राज्यं प्राप्तुं अभिवर्तय अभिगमय ॥ १ ॥

१. यज्ञ-सामग्री लेकर देवों के निकट जाना होगा। यज्ञ-सामग्री पाकर इन्द्र अनुकूल हुए हैं। ब्रह्मणस्पति, ऐसी यज्ञ-सामग्री के साथ हमने यज्ञ किया है; इसलिए हमें राज्य-प्राप्ति के लिए प्रवृत्त करो।

अभि॒वृ॒त्य॑स॒प॒त्नान्॑भि॒यानो॑अ॒रा॒तयः॑ ।

अभि॒पृ॒त॒न्यन्त॑ति॒ष्ठ॒भि॒यो॒न॑इ॒र॒स्यति॑ ॥ २ ॥

अभि॒वृ॒त्य॑ । स॒प॒त्नान् । अ॒भि । याः । नः । अ॒रा॒तयः ।

अ॒भि । पृ॒त॒न्यन्त॑म् । ति॒ष्ठ । अ॒भि । यः । नः । इ॒र॒स्यति॑ ॥ २ ॥

हेराजन् सपत्नान् शत्रून् अभिवृत्य अभितोगमयित्वा नोस्माकं याअरातयः अदानशीलाः प्रजाः सन्ति ताअपि अभितिष्ठ अभिभव पृतन्यन्तं पृतनाः सेनाआत्मानमिच्छन्तं युयुत्सुं च अभितिष्ठ पृतनाशब्दात्कयचि कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्तलोपः यश्च नोस्मभ्यमिरस्यति ईर्ष्यति इरसृष्ट्यायां कंडादिः तमप्यधितिष्ठ यद्वा प्रकृतोब्रह्मणस्पतिरेवात्रापि संबोध्यः ॥ २ ॥

२. जो विपक्षी हैं, जो हमारे हिंसक शत्रु हैं, जो सेना लेकर युद्ध करने को आते हैं और जो हमसे द्वेष करते हैं, राजन्, उनको अभिभूत करो।

अ॒भित्वा॑दे॒वःस॒वि॒ताभि॑सोमो॒अवी॑वृ॒तत् ।

अ॒भित्वा॑वि॒श्वाभू॑तान्य॒भीव॑र्तो॒यथा॑स॒सि ॥ ३ ॥

अ॒भि । त्वा । दे॒वः । स॒वि॒ता । अ॒भि । सोमः॑ । अ॒वी॒वृ॒तत् । अ॒भि ।

त्वा । वि॒श्वा । भू॒तानि॑ । अ॒भि॒वृ॒तः । यथा॑ । अ॒स॒सि ॥ ३ ॥

हेराजन् देवोदानादिगुणयुक्तः सविता त्वा त्वां अभ्यवीवृतत् अभिवर्तयतु अभिगमयतु राष्ट्रसोमश्चाभिवर्तयतु विश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि भूतानि पृथिव्यादीनि त्वां अभिवर्तयन्तु यथा येन प्रकारेण त्वं अभीवर्तोससि अभितः सर्वत्र वर्तमानोभवसि अस्तेच्छान्दसः शपोलुगभावः ॥ ३ ॥

३. सविता देव तुम्हारे प्रति अनुकूल हुए हैं। सोम अनुकूल हुए हैं और सारे प्राणी तुम्हारे अनुकूल हुए हैं। इस प्रकार तुमने सबके पास आश्रय पाया है।

अथ चतुर्थी—

येनेन्द्रो हविषा कृत्वा अभवत् युष्मत्तमः ।

इदं न दत्तं किं देवा असपत्नः किलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वा । अभवत् । युष्मत् । उत्तमः । इवम् ।

तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन हविषा अस्माभिर्दत्तेन माध्विन्द्रः कृत्वा वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ता अभवत् युष्मत्तमं द्योततेर्यशोवा अर्चंवा तद्वान् अतएव उत्तमः उत्कृष्टतमश्चाभवत् तदिदं हविः हेदेवा अक्रि अकारि यद्वा अहमकार्षं अतएवाहमसपत्नः किलाभुवं शत्रुरहितोऽप्यभवं खलु ॥ ४ ॥

४. देवो, जिस यज्ञ-सामग्री के द्वारा इन्द्र कर्म-कर्त्ता, अन्नवान् और उत्तम हुए हैं, उसी से मैंने भी यज्ञ किया है। इसी से मैं शत्रु-रहित हुआ हूँ।

असपत्नः सपत्नहाभिराष्ट्रो विषासहिः ।

यथाहमेषां भूतानां विराजानि जनस्य च ॥ ५ ॥ ३२ ॥

असपत्नः । सपत्नहा । अभिराष्ट्रः । विषासहिः । यथा । अहम् ।
एषाम् । भूतानाम् । विराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥ ३२ ॥

सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अतएवासपत्नः शत्रुरहितोऽहमभुवं अभिराष्ट्रः अभिराष्ट्रः प्राप्तराज्यः सन् विषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविताचाभुवं यथा येन प्रकारेणाहं एषां दृश्यमानानां सर्वेषां भूतानां प्राणिनां जनस्य च सेवकस्यामात्यादेश्च विराजानि यथा ईश्वरोऽभवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभूवमित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मेरे शत्रु नहीं हैं। मैंने शत्रुओं का वध किया है। मैं राज्य का प्रभु और विपक्ष-वारण मैं समर्थ हुआ हूँ। मैं सारे प्राणियों और मन्त्री आदि का अधीश्वर हुआ हूँ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वाविंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

प्रवइति चतुर्कचं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रं अर्बुदस्य सर्पर्षेः पुत्रऊर्ध्वग्रावानाम ऋषिः सोमाभिषवार्थाग्रावाणो देवता । तथा चानुक्रान्तं—प्रवश्चतुष्कमूर्ध्वग्रावार्बुदिग्रावोस्तौव गायत्रमिति । ग्रावस्तोत्रे एतत्सूक्तं । सूत्रितं च—आवक्रंजसे प्रवोग्रावाण इति सूक्तयोरिति । यद्वा इदमेकमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रे । सूत्र्यते हि—प्रवोग्रावाण इत्येकउक्तं सर्पणमिति ।

तत्र प्रथमा—

प्रवो॒ग्रावाणः॑ सवि॒तादे॒वः सु॒वतु॑ धर्म॒णा ।

धूर्षु॑यु॒ज्यध्वं॑ सु॒नुत ॥ १ ॥

प्र । वः । ग्रा॒वा॒णः । स॒वि॒ता । दे॒वः । सु॒वतु॑ ।

धर्म॒णा । धूः॒सु । यु॒ज्यध्वम् । सु॒नुत ॥ १ ॥

हेग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाः वोयुष्मान् सविताप्रेरकोदेवः धर्मणआत्मीयेन ।
रणेन कर्मणा प्रसुवतु अभिषवार्थं प्रेरयतु षूप्रेरणेतौदादिकः यूयंच धूर्षु अभिषवस्थानेषु प्राच्या
दिमहादिक्षु युज्यध्वं युक्ताभवत अनन्तरं सुनुत अभिषुणुत सोमं ॥ १ ॥

१. प्रस्तरो, सवितादेव अपनी शक्ति के द्वारा तुम्हें, सोम प्रस्तुत
करने को, नियुक्त करें। तुम अपने कर्म में नियुक्त होओ और सोम
प्रस्तुत करो।

ग्रावा॑णो॒अप॑दु॒च्छुना॒मप॑सेधतदुर्म॒तिम् । उ॒स्त्राःकर्त॑नभे॒षजम्॥२॥

ग्रावा॑णः । अप॑ । दु॒च्छुना॑म् । अप॑ । से॒धत॑ । दुः॒म॒तिम् ।

उ॒स्त्राः । कर्त॑न॒ । भे॒षजम् ॥ २ ॥

हेग्रावाणः दुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजां अपसेधत अस्मत्तोपगमयत । विधुगत्यां
तथा दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिच अपसेधत भेषजं सुखं अस्माकं यथा भवति तथा उस्त्रागाः कर्तन
कुरुत करोतेऽच्छान्दसोविकरणस्य लुक तप्तनप्तनथनाश्चेति तनवादेशः ॥ २ ॥

२. प्रस्तरो, दुःख-कारण को दूर करो। दुर्मति को दूर कर दो।
गायों को हमारे लिए औषध-स्वरूप बनाओ।

ग्रावा॑णो॒उप॑रे॒ष्वाम॑ही॒यन्ते॑स॒जोष॑सः । वृ॒ष्णेद॑ध॒तोवृ॒ष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावा॑णः । उप॑रेषु । आ । म॒ही॒यन्ते॑ । स॒जोष॑सः ।

वृ॒ष्णे । द॑ध॒तः । वृ॒ष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणोदिक्ष्ववस्थिताः पाषाणाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः संगताः सन्तोवा उपरेषु उ-
परोनामाभिषवाय चतुर्णां ग्रावणां मध्ये स्थापितोविस्तृतः पाषाणः प्रदेशापेक्षं बहुवचनं उपर-
स्य प्रान्तेषु महोयन्ते प्रकाशन्ते आकारः पूरणः । किंकुर्वन्तः वृष्णे वर्षित्रे सोमाय वृष्ण्यं वी-
र्यं दधतः प्रयच्छन्तः ॥ ३ ॥

३. परस्पर मिलकर प्रस्तर एक विस्तृत प्रस्तर की चारों ओर
शीभा पा रहे हैं। रस-वर्षक सोम के प्रति वे प्रस्तर अपने बल का
प्रयोग करते हैं।

अथ चतुर्थी—

ग्रावाणः सवितानुवोदेवः सुवतुधर्मणा ।

यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥ ३३ ॥

ग्रावाणः । सविता । नु । वः । देवः । सुवतु । धर्मणा ।

यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥ ३३ ॥

देवोदानादिगुणयुक्तः सविता हेग्रावाणोवोयुष्मान् धर्मणा आत्मीयिन धारणेन नु क्षिप्रं सुवतु अभिषवे प्रेरयतु किमर्थं सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थं तस्य याग-
निष्पत्तये इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अस्तरो, सविता देव सोमयज्ञकर्त्ता यजमान के लिये तुम्हें सोम
प्रस्तुत करने को नियुक्त करें ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

प्रसूनव इति चतुर्कचं पञ्चविंशं सूक्तं ऋभुपुत्रः सूनुर्नाम ऋषिः द्वितीया गायत्री शिष्टा-
स्तिस्रोनुष्टुभः आद्याऋभुदेवत्या शिष्टा आग्नेय्यः । तथा चानुकान्तम्—प्रसूनवः सूनुराभवाग्ने-
यमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवीति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रसूनवः ऋभूणां बृहन्नवन्तवृजना ।

क्षामाये विश्वधायसो अश्वन् धेनुं न मातरम् ॥ १ ॥

प्र । सूनवः । ऋभूणाम् । बृहत् । नवन्त । वृजना । क्षाम ।

ये । विश्वधायसः । अश्वन् । धेनुम् । न । मातरम् ॥ १ ॥

सूनवः एतत्संज्ञा ऋभूणां ऋभुर्विश्वावाज इति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः तेषां पुत्राः बृहत्
प्रभूतं वृजना संग्रामनामैतत् वृजनं संग्रामं प्रनवन्त नवतिर्गतिकर्मा प्रगच्छन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति
प्रकृष्टगमनेन जयोलक्ष्यते तत्र शत्रून् जयन्तीत्यर्थः । सूनुर्नाम ऋषिः आत्मानमेव परोक्षेण निरदिशत्
एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनं ये ऋभवः विश्वधायसः विश्वस्य धारकाः क्षाम भूमिं अश्वन्
व्यामुवन् अश्वव्याप्तौ व्यत्ययेन आ धेनुं धेनुः प्रोणयित्री गौः तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः

यद्वा सूर्यरश्मयोऽप्यृभवउच्यन्ते ये उरुभासमानाः सूर्यरश्मयः विश्वधायसः विश्वं सर्वं रसं धय-
न्तः पिबन्तः यद्वा वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः एवं भूताः सन्तः क्षाम भूमिं अश्रन् अभुञ्जत
तदीयं सर्वं रसं अपिबन् । तत्र दृष्टान्तः—मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गां यथा वत्सः पिबति
तथा ये ऋभवोऽश्रन्ति तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥ १ ॥

१. ऋभु लोग, घोर बुद्ध करने के लिये, निकले । जैसे बछड़े अपनी
माता गाय को घेरकर खड़े हो जाते हैं, वैसे ही वे संसार को धारण करने
के लिये पृथिवी के चारों ओर व्याप्त हुए ।

अग्निप्रणयने प्रदेवमिति तृचोनुवक्तव्यः । सूत्रितंच—प्रेषितोऽग्निप्रणयनीयाः प्रतिपद्यते प्र-
देवदेव्याधियेति तिस्रइति ।

तृचे आद्या सूक्ते द्वितीया—

प्रदेवदेव्याधियाभरताजातवेदसम् । हव्यानोवक्षद्वानुषक् ॥ २ ॥

प्र । देवम् । देव्या । धिया । भरत । जातवेदसम् ।

हव्या । नः । वक्षत् । आनुषक् ॥ २ ॥

हेऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं
वा इममग्निं प्रभरत प्रकर्षेण हरत यद्वा प्राञ्चं नयत केन साधनेनेति तदाह—देव्या दीप्तया
धिया प्रज्ञया कर्मणावा यद्वा एषा सहयोगे तृतीया देव्याधिया युक्तं किंप्रयोजनमिति चेद-
नोस्माकं हव्या हव्यानि हवींषि आनुषक् आनुपूर्व्यादनुक्रमेण वक्षत् अयमग्निः वहेत् देवान्
प्रापयेत् वहेल्लेति सिद्धहुलमिति सिप् ॥ २ ॥

२. ज्ञानी अग्निदेव को देव-योग्य स्तोत्र के द्वारा प्रसन्न करो । वह
यथा-नियम हमारे हव्य का वहन करें ।

अयमुष्यप्रदेवयुर्होतायज्ञायनीयते ।

रथोनयोरभीष्टतोऽघृणीवाश्चेततित्मना ॥ ३ ॥

अयम् । ऊँ इति । स्यः । प्र । देवयुः । होता । यज्ञाय । नीयते ।

रथः । न । योः । अभिष्टतः । घृणिष्वान् । चेतति । त्मना ॥ ३ ॥

अयमु अयमेव स्यः सोऽग्निः योदेवयुः देवान्यष्टुमिच्छन् भवति देवशब्दात्क्यचि नछंद-
स्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोः प्रतिषेधः अयमेव होता देवानामाह्वाता अयमेव यज्ञाय यागार्थं प्रणी-
यते आहवनीयदेशं प्रकर्षेण नीयते अपिच रथोरंहणशीलः सूर्यः रथवान्वा छादसोमत्वर्थी-

यस्य लोपः सयथा घृणीवान् दीप्तिमान् तद्वद्दीप्तः योः मिश्रयिता हविषां देवैः संगमयिता यौतेरन्येभ्योपि दृश्यन्तइति विच् अभीवृतः ऋत्विग्यजमानैर्वैष्टितः वृणोतेः कर्मणि अन्येषामपीति पूर्वपदस्यदीर्घः गतिरन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एवंभूतोभिः त्मना आत्मना स्वयमेव चेतति सम्पद्देवान्यष्टुं जानाति मंत्रेष्वङ्घ्रादेरात्मनइति आकारलोपः ॥ ३ ॥

३. यह वही अग्नि है, जो देवों के निकट जाते हैं। यह होता है। यज्ञ के लिये इनकी स्थापना की जाती है। रथ के समान यह हव्य का वहन करते हैं। यह पुरोहित-यजमानों के द्वारा घिरे हुए हैं। यह किरण-युक्त हैं। यह स्वयं यज्ञ सम्पन्न करना जानते हैं।

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिवज्जन्मनः ।

सहसश्चित्सहीयान्देवोजीवातवेकृतः ॥ ४ ॥ ३४ ॥

अयम् । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात् इव । जन्मनः । सहसः । चित् । सहीयान् । देवः । जीवातवे । कृतः ॥ ४ ॥ ३४ ॥

अयमग्निः अमृतादमरणात् देवादेवनिमित्तात् भयादिव जन्मनः जायमानान्मनुष्यनिमित्ताद्भयादपि उरुष्यति तस्माद्रक्षति। उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः । भाववाचिनोभृतशब्दस्य न-आबहुव्रीहौ नजोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं भीत्रार्थानामित्यपादानसंज्ञा । अपिचायं देवः सहसश्चित् सहइति बलनाम तस्मादुत्तरस्य मतर्थीयस्य बहुलं छन्दसीति लुक् चिच्छब्दोप्यर्थे सहस्वतोबलवतोपि सहीयान् बलवत्तरः सहस्विशब्दादीयसुनि विन्मतोरिति विनोः लुक् टेरिति टेलोपः एवंभूतोदेवः जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृतः ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ४ ॥

४. अग्नि रक्षा करते हैं। इनकी उत्पत्ति अमृत के सदृश है। यह बलवान् की अपेक्षा भी बली है। परमायुर्वृद्धि के लिये यह उत्पादित हुए हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

पतंगमिति वृचं षड्विंशं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतंगस्यार्थे आद्या जगती तत्स्त्रिष्टुभौ मा-याभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात् तदेवत्यमिदं सूक्तं । अनुक्रान्तंच—पतंगं वृचं पतंगः प्राजापत्योः मायाभेदं जगत्यादीति । प्रवर्ग्येभिष्टवे आद्येऋचौ । सूत्रितंच—पतंगमक्तमसुरस्यमाययायोनः सनुत्यइति ।

तत्र प्रथमा—

पतङ्गमक्तमसुरस्यमाययाहृदापश्यन्तिमनसाविपश्चितः ।

समुद्रेअन्तःकवयोविचक्षतेमरीचीनांपदमिच्छन्तिवेधसः ॥ १ ॥

प॒त॒ङ्गम् । अ॒क्तम् । अ॒सुर॑स्य । मा॒यया॑ । ह॒दा । प॒श्य॒न्ति॒ ।
मन॑सा । वि॒पः॑चितः । स॒मु॒द्रे । अ॒न्तरि॑ति । क॒वयः॑ । वि ।
च॒क्ष॒ते । मरी॑चीनाम् । प॒दम् । इ॒च्छ॒न्ति॒ । वे॒धसः॑ ॥ १ ॥

असुरस्यासनकुशलस्य सर्वोपाधिविहीनस्य परब्रह्मणः संबन्धिन्या मायया त्रिगुण-
त्मिकया अक्तं व्यक्तं अभिव्यक्तं यद्वा मायेति प्रज्ञानाम प्रज्ञया संबद्धं सर्वज्ञं पतंगं पतति
गच्छतीति पतंगः सूर्यः तं विपश्चितः विद्वांसः हृदा हृत्स्थेन तात्स्थयात्ताच्छब्दं हृदि निरुद्धेन
मनसा पश्यन्ति जानन्ति कवयः क्रान्तदर्शिनः ते समुद्रे समुद्रवन्त्यस्माद्रश्मयइति समुद्रं सूर्यमं-
डलं तस्मिन्नन्तर्मध्ये विचक्षते विपश्यन्ति मंडलान्तर्वर्तिनं हिरण्मयं पुरुषमपि जानन्तीत्यर्थः । ये
एवं वेधसोविधातारः उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारः ते मरीचीनां रश्मीनां पदं स्थानं
सूर्यमंडलं इच्छन्ति अभिलषन्ति तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा मायया अक्तं जीवरूपेणा-
भिव्यक्तमात्मानं विपश्चितोवेदान्ताभिज्ञाः हृत्स्थेन अन्तर्मुखेन मनसा पतंगं पतति व्यामोतीति
पतंगः परमात्मा तं पश्यन्ति उपाधिपरित्यागेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कुर्वन्ती-
त्यर्थः । अपिच ते कवयः क्रान्तदर्शिनोवेदान्ताभिज्ञाः समुद्रे समुद्रवन्त्यस्मान्द्रूतानीति समुद्रः प-
रमात्मा तस्मिन्नधिष्ठानभूतेन्तर्मध्ये सर्वं दृश्यजातं अध्यस्तत्वेन विचक्षते विपश्यन्तीति अतो-
द्गम्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् वेधसः विधातारस्ते मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठा-
नभूतं सच्चिदसुखात्मकं यत्परंब्रह्म तदेवेच्छन्ति तद्भावप्राप्तिमेव कामयन्ते ॥ १ ॥

१. मन में विचार करके मानस चक्षु से विद्वानों ने एक पतंग
(जीवात्मा) को देखा कि उसे आसुरी माया आक्रान्त कर चुकी है ।
पण्डितों ने कहा कि यह समुद्र के बीच घटित हो रहा है । वे (विद्वान् लोग)
विधाता की किरणों में जाने की इच्छा करते हैं ।*

वाग्देवत्ये पशौ पतंगोवाचमिति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितंच—यद्वाग्वदंत्यविचेतनानि
पतंगोवाचं मनसा विभर्तीति ।

सैषा द्वितीया—

प॒त॒ङ्गोवा॑चं॒ मन॑सा बि॒भर्ति॑ तां गन्ध॒र्वो॒वद॑द्गर्भे अ॒न्तः ।
तां द्योत॑मानां स्व॒र्यम॑नी॒षामृ॑तस्य प॒दे क॒वयो॑ नि॒पान्ति॑ ॥ २ ॥

प॒त॒ङ्गः । वा॒चम् । मन॑सा । बि॒भर्ति॑ । ताम् । गन्ध॒र्वः । अ॒वद॑त् ।
गर्भे॑ । अ॒न्तरि॑ति । ताम् । द्योत॑मानाम् । स्व॒र्यम् । म॒नी॒षाम् ।
ऋ॒तस्य॑ । प॒दे । क॒वयः॑ । नि । प॒ान्ति॑ ॥ २ ॥

पतंगः सूर्यः वाचं त्रयीरूपां मनसा प्रज्ञया विभर्ति धारयति । श्रूयतेहि-ऋग्भिः पूर्वाङ्गे दिविदेवईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैश्शून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति । तामेव वाचं गर्भे शरीरस्य मध्ये वर्तमानो गंधर्वः गाः शब्दान् धारयतीति गंधर्वः प्राण-वायुः अन्तर्मध्ये अवदत् वदति प्रेरयति । मारुतस्तूरसि चरन्मंद्रं जनयति स्वरं इति स्मरणात् । द्योतमानां स्वर्गं स्वर्गमयित्रीं स्वर्गाय हितां वा मनीषां मनसईशित्रीं तां त्रयीरूपां वाचं ऋतस्य यज्ञस्य सत्यभूतस्य सूर्यस्य वा पदे स्थाने कवयोमेधाविनऋषयः निपान्ति अध्यापनेन नितरां रक्षंति यद्वा पतंगः सर्वोपाधिश्चून्यो व्याप्तः परमात्मा समृष्ट्यादौ वाचं मनसा विभ-र्ति कानि कानि स्रष्टव्यानीति पर्यालोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदं परास्रष्टवानि त्यर्थः । स्मर्यतेहि-वेदशब्देभ्यएवादौ निर्ममे समेश्वरइति । गर्भे हिरण्यमये ब्रह्माडि अन्तर्वर्तमानोगंधर्वोहिरण्यगर्भः तां वाचमवदत् प्रथममुच्चारितवान् द्योतमानत्वादिगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः क्रान्तदर्शिनोदेवाः ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पदे स्थाने निपान्ति निभृतं रक्षंति ॥२॥

२. पतंग मन हो मन वचन को धारण करता है । गर्भ के मध्य में ही उसे गन्धर्व न वह वाक्य सिखाया है । वह वाणी दिव्य, स्वर्ग-सुख देनेवाली और बुद्धि की अधोश्चरी है । सत्य-मार्ग में विद्वान् लोग उस वाणी की रक्षा करते हैं ।†

प्रवर्ग्येभिष्टवे अपश्यंगोपामित्येषा । सूत्रितं—अपश्यंगोपामनिपद्यमानं सकेद्रप्सस्येति ।

सैषा तृतीया—

अपश्यंगोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभिश्चरन्तम् ।

ससध्रीचीःसविषूचीर्वसानआवरीवर्तिभुवनेष्वन्तः ॥ ३ ॥ ३५ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानम् । आ । च । परां ।

च । पथिभिः । चरन्तम् । सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः ।

वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३ ॥ ३५ ॥

व्याख्यातेयमस्यवामीयसूक्ते । गोपां गोपायितारमादित्यं अपश्यं अज्ञासिषं एषहि सर्वाणि भूतजातानि उदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशं अनिपद्यमानं उच्चैर्गतवंतं नक्षत्रौ कदाचिज्जीवैः पद्यते पथिभिराकाशमार्गैः पूर्वाङ्गे आचरन्तं अस्मानभिलक्ष्य गच्छन्तं सायंसमये पराचरन्तं पराङ्मुखं गच्छन्तं प्रकारद्वयसमुच्चयार्थौ चशब्दौ । ससूर्यः सध्रीचीः सहांचंतीः विषूचीः विविधं पृथक्पृथक् अंचंतीः स्वस्वव्यापारायगच्छन्तीः प्राच्याद्याः महादिशः सध्रीच्यः विषूच्यः कोणदिशः वसानः स्वभासा आच्छादयन् प्रकाशयन् भुवनेषु लोकेष्वन्तर्मध्ये आ-

वरीवर्ति पुनःपुनः उद्यन्तस्तं गच्छन् आवर्तते यद्वा गोपां शरीरस्यगोपायितारं अनिपद्यमानं
अविनाशिनं अविपन्नं आचपराच अभिमुखेनच पराङ्मुखेनच पथिभिः नाडीलक्षणैः मार्गैश्च-
रन्तं शरीरे वर्तमानं प्राणं अपश्यं अहमदर्शम् ॥ ३ ॥

३. मनें देखा, गोपालक (जीवात्मा) का कभी पतन (विनाश)
नहीं होता । वह कभी समीप और कभी दूर, ताना मार्गों में भ्रमण करता
है । वह कभी अनेक वस्त्र एकत्र ही पहनता है और कभी पृथक्-पृथक्
पहनता है । इस प्रकार वह संसार में बार-बार आता-जाता है ।†

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचविंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

त्यमूष्विति तृचं सप्तविंशं सूक्तं ताक्ष्यपुत्रस्य अरिष्टनेमेरार्षं त्रैष्टुभं ताक्ष्यदेवताकं । त
थाचानुक्रान्तं—त्यमूष्वरिष्टनेमिस्ताक्ष्यस्ताक्ष्यमिति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहस्तु निष्केवल्य-
सूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयं । सूत्रितंच—त्यमूषुवाजिनंदेवजूतमिति ताक्ष्यमग्रेनिष्केव
त्यसूक्तानामिति । विषुवतितु निष्केवल्यसूक्तानामंते एव तत्सूक्तं । सूत्र्यतेहि—त्यमूष्वितीहता
क्ष्यमन्ततइति । महाव्रतेपि निष्केवल्ये एतत् । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितम् ।

तत्र प्रथमा—

त्यमूषुवाजिनंदेवजूतंसहावानंतरुतारंरथानाम् ।

अरिष्टनेमिंपृतनाजमाशुस्वस्तयेताक्ष्यमिहाहुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वाजिनम् । देवजुतम् । सहस्वानम् ।

तरुतारम् । रथानाम् । अरिष्टनेमिम् । पृतनाजम् । आशुम् ।

स्वस्तये । ताक्ष्यम् । इह । हुवेम् ॥ १ ॥

त्यमु तं प्रसिद्धमेव ताक्ष्यं वृक्षपुत्रं सुपर्णं वृक्षाद्यञ् गर्गादिः स्वस्तये क्षेमाय इहास्मि-
न्कर्मणि हुवेम अशमाह्वयेमहि बहुलं छन्दसीति ह्वयतेः संप्रसारणं लिङ्याशिष्यङ् यद्वा प्रा-
र्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः कीदृशं वाजिनं बलवन्तं अन्ववन्तंवा देवजूतं देवैः सोमाहरणा-
य प्रेरितं जुहति गत्यर्थः सौत्रोधातुः अस्मात्कर्मणिनिष्ठा तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वं । यद्वा देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणं । तदाहयास्कः—जूतिर्गीतः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देव-
पीतं वेति । सहावानं सहस्वन्तं बलवन्तं अभिभवनवन्तं वा अतएव रथानां अन्यदीयानां त-
रुतारं संग्रामेजेतारं यद्वा रंहणशीलाइमे लोकारथाः तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारं ।

श्रूयतेहि—एषहीमान् लोकान् सद्यस्तरतीति । तरतेस्तृचि ग्रसितस्कभितेत्यादौ उडागमोनिपा-
त्यते । अरिष्टनेमिं अहिंसितरथं यद्वा नेमिर्नमनशीलमायुधं अहिंसितायुधं अथवा उपचा-
राजनके जन्यशब्दः अरिष्टनेमिर्मम जनकं पृतनाजं पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगम-
यितारं जेतारंवा अजगतिक्षेपणयोः अस्मात्किप् वलादावार्धधातुके विकल्पइष्यते इतिवचना-
द्वावीभावाभाक् जयतेर्वाडप्रत्ययः आशुं शीघ्रगामिनं ॥ १ ॥

१. जो ताक्ष्य पक्षो (गुरु) बलो है, सोन लाने के लिये जिसे डेवों
ने भेजा था, जो विपक्ष-विजयो और शत्रुओं के रथों का जयो है, जिसके
रथ का कोई ब्यस नहीं कर सकता और जो सेनाओं को युद्ध में प्रेरित
करता है, उसो को हम मंगल-कामना से बुलाते हैं ।

इन्द्रस्येवरातिमाजोहुवानाः स्वस्तयेनावमिवारुहेम ।

उर्वीनपृथ्वीवहुलेगभीरेमावामेतौमापरेतौरिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यइव । रातिम् । आइजोहुवानाः । स्वस्तये । नावमइव ।
आ । रुहेम । उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे
इति । मा । वाम् । आइतौ । मा । पराइतौ । रिषाम् ॥ २ ॥

इन्द्रस्येव ताक्ष्यस्य रातिदानं आजोहुवानाः पुनःपुनः आह्वयन्तोवयं स्वस्तये अविना-
शाय नावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं तां आरुहेम आरु-
ढा भूयास्म रुहेराशीर्लिङ्गि लिङ्याशिष्यङ् हेउर्वी उर्वी विस्तीर्णे हेपृथ्वी पृथिवी प्रथिते
प्रख्याते हेबहुले अनन्ते गभीरे गांभीर्येपिते ईदृश्यौ हेद्यावापृथिव्यौ नशब्दः संप्रत्यर्थे संप्रति
वायुवयोः संबंधि एतौ ताक्ष्यस्यागमे परेतौ परागमनेच वयंमारिषाम हिंसितामाभूम । आइ-
पराभ्यामुत्तरस्येणोभावेकिन् तादौचनितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

२. हम ताक्ष्य पक्षो को दान-शक्ति को बुलाते हैं । जैसे हम इन्द्र
को दानशक्ति का आह्वान करते हैं, वैसे ही आह्वान करते हैं । मंगल
के लिये हम इस दानशक्ति का, विपत्ति से पार पाने के निमित्त, नौका
के समान आश्रय करते हैं । द्यावापृथिवी, तुम विशाल, बृहत्, सर्वव्यापक
और गंभीर हो । ज्ञाने वा आने के समय हम न मरें ।

सद्यश्चिद्यःशर्वसापञ्चकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततान ।

सहस्रसाःशतसाअस्यरंहिर्नस्मावरन्तेयुवतिनशर्याम् ॥ ३ ॥ ३६ ॥

सद्यः । चित् । यः । शर्वसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यःइव ।

ज्योतिषा । अपः । ततान । सहस्रसाः । शतसाः । अस्य ।

रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥ ३६ ॥

यश्चिद् योषि ताक्ष्यः सद्यः शीघ्रं शवसा आत्मीयेन बलेन अपउदकानि अमृतलक्ष-
णानि ततान् विस्तारितवान् सूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरकआदित्यः ज्योतिषा आत्मी-
येन तेजसा वर्षर्क्षवशोविस्तारयति तद्वत् रुष्टयोमनुष्याः पंचरुष्टीः पंचविधान् रुष्टीन् मनु-
ष्यान् प्रति निषादपंचमांश्चत्वारोवर्णानित्यर्थः । अस्य ताक्ष्यस्य रंहिर्गतिः सहस्रसाः सहस्र-
संख्यस्य धनस्य दात्री संभक्तीवा भवति तथा शतसाः शतस्य च दात्री संभक्ती वा भवति ।
सनतेः सनोवेर्वा जनसनखनेति विट् विड्नोरनुनासिकस्येति आत्वं नस्म नखलु ईदृशीं ता-
क्ष्यस्य ते गर्वि वस्ते केच न वारयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—शर्या शरकांडमयीं इषुं धनुषोमुक्तां युव-
तिं लक्ष्येण मिश्रोऽभवन्तीमिव सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः ।
अत्र निरुक्तं—सद्योऽपि यः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्यइव ज्योतिषा पंचमनुष्यजातानि सह-
स्रसानिनी शतसानिन्यस्य सा गतिर्नस्मैनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुमिति ॥ ३ ॥

३. जैसे अपन तेज के द्वारा नूतन वृष्टि-वारि का विस्तार करते हैं,
वैसे ही ताक्ष्य पक्षी ने अति शीघ्र चार वर्णों और निषाद को परिपूर्ण-
भाण्डार कर दिया । गरुड़ की गति शत और सहस्र धनों की दात्री है ।
जैसे बाण के लक्ष्य में संलग्न होने पर उसमें कोई बाधा नहीं दे सकता,
वैसे ही ताक्ष्य के आगमन में कोई बाधा नहीं दे सकता ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षट्विंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

उत्तिष्ठतेति वृचमष्टाविंशं सूक्तं ऐंद्रं आद्या अनुष्टुप् शिष्टेऽत्रिष्टुभौ उशीनरपुत्रः शिविर्ना-
मराजा प्रथमायाः ऋषिः काशीनामधिपतिः प्रतर्दनोनाम द्वितीयायाः रोहिदश्वपुत्रोवसुमना-
नाम तृतीयायाः । तथाचानुक्रान्तं—उत्तिष्ठतैकर्चाः शिविरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनोरौहिद-
श्वोवसुमनाआद्यानुष्टुबिति । दधिघर्म्ये आद्या वक्तव्या । सूत्रितंच—होतवर्दंस्वेत्युक्तउत्ति-
ष्ठतावपश्यतेत्याहेति ।

सैषा प्रथमा—

उत्तिष्ठतावपश्यतेन्द्रस्यभागमृत्वियम् ।

यदिश्रानोजुहोतनयद्यश्रातोममत्तनं ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठत । अव । पश्यत । इन्द्रस्य । भागम् । ऋत्वियम् ।

यदि । श्रातः । जुहोतन । यदि । अश्रातः । ममत्तनं ॥ १ ॥

हेऋत्विजः उत्तिष्ठत आसमंतादूर्ध्वमुत्तिष्ठत नोपविशत ऊर्ध्वकर्मत्वादान्मनेपदाभावः उत्थाय ऋत्विगं ऋतौ वसंतादिकाले भवं इंद्रस्य भागं भजनीयं दधिघर्मं पच्यमानं अवपश्यत निरोक्षध्वं ऋतुशब्दावभवार्थे छन्दसि घस् सितिचेति पदसंज्ञायां भसंज्ञायाबाधात् ओर्गुणाभावः भजेः कर्मणि घञतोभागशब्दः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वं यदि सभागः श्रातः पक्कः तर्हि जुहोतनइन्द्रार्थं अग्नौ जुहुत तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः भीह्रीइत्यादिना पिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यदि अश्रातः अपक्कः तर्हि ममत्तन माद्यत यद्वा स्तुतिभिर्मादयत अत्र तेनैव सूत्रेण तनवादेशः ॥ १ ॥

१. पुरोहितो, उठो। इन्द्र के समयोचित भाग के लिय उद्योग करो। यदि वह पकाया जा चुका है, तो होम करो और यदि अभी अपक्व है, तो उत्साहपूर्वक पाक करो।

तस्यैव दधिघर्मस्य श्रातं हविरित्येषानुवाक्या। सूत्रितंच—श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं हविरित्यन्वाहेति।

श्रातंहविरोष्विन्द्रप्रयाहिजगामसूरौअध्वनोविमध्यम्।
परित्वासतेनिधिभिःसखायःकुलपानव्राजपतिंचरन्तम् ॥ २ ॥

श्रातम्। हविः। ओ इति। सु। इन्द्र। प्र। याहि। जगाम।
सूरः। अध्वनः। विमध्यम्। परि। त्वा। आसते। निधिभिः।
सखायः। कुलपाः। न। व्राजपतिम्। चरन्तम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र हविर्दधिघर्माख्यं तदीयं श्रातं पक्कं श्रीज्पाके इत्यस्मात् निष्ठायां अपस्पृधेथामित्यादौ आभावोनिपात्यते ओ आउ सुसुष्ठु प्रयाहि प्रकर्षेण शीघ्रं आगच्छ सूरः सूर्यः अध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य विमध्यं विकलमध्यं ईषदूनं मध्यभागं जगाम गतवान् तव यागार्थं मध्याह्नोजातइत्यर्थः सखायः समानख्यानाऋत्विजश्च निधिभिः निहितैः अभिन्यासादितैः सोमैः सार्धं त्वा त्वां पर्यासते पर्युपासते। तत्र दृष्टान्तः—कुलपान कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा व्राजपतिं व्राजागन्तव्यागृहाः तेषां पतिं चरन्तं गच्छन्तं उपासते तथेत्यर्थः। व्रजगतौ अस्मात्कर्मणि घञ् अजिब्रज्योश्चेति कुत्वनिषेधः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वे पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

२. इन्द्र, हव्य-पाक हो चुका है। समीप आओ। सूर्य अपने प्रति-दिन के कुछ कम आध मार्ग (विकलमध्य) में पहुँच चुके हैं। जैसे कुल-रक्षक पुत्र इतस्ततः विचरण करनवाला गृहपति को प्रतीक्षा करते हैं, वैसे ही बन्धु लोग विविध-यज्ञ-ज्ञानमी लेकर तुम्हारी प्रतीक्षा करते हैं।

तस्यैव दधिघर्मस्य श्रातं मन्यइत्येषा याज्या । सूत्र्यतेहि—श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नावि-
ति यजतीति ।

सैषा तृतीया—

श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्येत दृतं नवीयः ।

माध्यन्दिनस्य सवनस्य दध्नः पिवेन्द्रवज्जिन् पुरुकृज्जुषाणः ॥ ३ ॥ ३७ ॥

श्रातम् । मन्ये । ऊधनि । श्रातम् । अग्नौ । सुश्रातम् । मन्ये ।

तत् । ऋतम् । नवीयः । माध्यन्दिनस्य । सवनस्य । दध्नः ।

पिवे । इन्द्र । वज्जिन् । पुरुकृत् । जुषाणः ॥ ३ ॥ ३७ ॥

ऊधनि गोरूवसि एतत् दधिघर्माख्यं हविः पयोरूपेण श्रातं पक्वं इति मन्ये जाने पुन-
श्च दुग्धं पयोग्नावपि श्रातं पक्वं इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते अतः सुश्रातं सुपक्वं इति
मन्ये जाने अतएतद्धविः ऋतं सत्यभूतं नवीयः नवतरं प्रत्यग्रतरं भवति हेवज्जिन् वज्रवन् हे-
पुरुकृत् बहुकर्मकृत् इन्द्र जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं माध्यन्दिनस्य माध्यन्दिने भवस्य सवनस्य सो-
मस्य संबन्धिनो दध्नः कर्मणि षष्ठी दधिघर्माख्यं हविः पिव ॥ ३ ॥

३. प्रथम गाय के स्तन में दुग्ध वा “दधिघर्माख्य हवि” का पाक
होता है, पुनः, मुझ विदित है कि, वह अग्नि में पकाया जाकर अत्युत्तम पाक
की अवस्था को प्राप्त होता और अतीव पवित्र तथा नवीन रूप धारण
करता है। बहुधन-वितरणकर्ता और वज्रधर इन्द्र, दोपहर के यज्ञ में
सुम्हें जो “दधिघर्माख्य हवि” का अर्पण किया जाता है, उस हवि का,
आस्था के साथ, तुम पान करो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तत्रिंशोवर्गः ॥ ३७ ॥

प्रससाहिषइति तृचं एकोनविंशं सूक्तं इन्द्रपुत्रस्य जयस्यार्षे वैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रा-
न्तं—प्रससाहिषेजयऐन्द्रइति । गतः सूक्तविनियोगः । दर्शे इन्द्रस्य हविषः प्रससाहिषइत्येषा
याज्या । सूत्रितंच—प्रससाहिषेपुरुहूतशत्रून् मह्यं इन्द्रो योजसेति । एकादशिनऐन्द्रपशौ पुरो-
हाशस्येयमेव याज्या । सूत्रितंच—प्रससाहिषेपुरुहूतशत्रून् स्वस्तयेवाजिभिश्चमणेतरिति । देवसुं-
वां हविषि इन्द्रस्येयमेवानुवाक्या । सूत्रितंच—प्रससाहिषेपुरुहूतशत्रून् भुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणाम-
हानिति ।

प्रससाहिषेपुरुहूतशत्रूञ्ज्येष्ठस्ते शुष्मइहरातिरस्तु ।

इन्द्राभरदक्षिणेनावसूनिपतिः सिन्धूनामसिरेवतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । स॒स॒हि॒षे । पु॒रु॒हू॒त । श॒त्रून् । ज्येष्ठः । ते । शु॒ष्मः ।
इ॒ह । रा॒तिः । अ॒स्तु । इ॒न्द्र । आ । भ॒र । दक्षिणेन । व॒सूनि ।
पतिः । सि॒न्धूना॒म् । अ॒सि । रे॒वती॑ना॒म् ॥ १ ॥

हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र शत्रून् वैरिणः प्रससाहिषे प्रकर्षेणाभिभवसि ते तव शुष्मः शो-
षकं बलं ज्येष्ठः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति इहास्मिन् कर्मणि रातिः तव दानं अस्तु अ-
स्मभ्यं भवतु तदर्थं हेइन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनानि आभराहर आनय त्वं रेवतीनां
रयिमतीनां बहुधनानां सिंधूनां स्पन्दनशीलानां नदीनां पतिरसि स्वामीभवसि रयिशब्दा-
न्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संपसारणं छन्दसीरः इति मतुपोवत्वं रैशब्दाच्चेति तस्योदा-
त्तत्वम् ॥ १ ॥

१. बहुतों के द्वारा आहूत इन्द्र, तुम विपक्षियों का पराभव करते
हो। तुम्हारा तेज सर्व-श्रेष्ठ है। यहाँ तुम्हारा वान प्रवृत्त हो। इन्द्र,
तुम दाहिने हाथ से धन दो। तुम धन के स्रोत के स्वामी हो।

वैमृधस्य हविषः मृगोनेत्येषा याज्या । सूत्रितंच-विन्द्रमृधोजहि मृगोन्भीमः कुच-
रोगिरिष्ठा इति ।

मृ॒गो॒न्भी॒मःकु॒च॒रो॒गि॒रि॒ष्ठाःप॒रा॒व॒त॒आ॒ज॒ग॒न्था॒पर॑स्याः ।
सृ॒कं॒सं॒शाय॑प॒वि॒र्मि॒न्द्रति॒ग्मं॒वि॒श॒त्रून्ता॒ह्नि॒वि॒मृ॒धो॒नु॒द॒स्व ॥ २ ॥

मृ॒गः । न । भी॒मः । कु॒च॒रः । गि॒रि॒स्थाः । प॒रा॒व॒तः । आ ।
ज॒ग॒न्थ । प॒र॒स्थाः । सृ॒कम् । स॒म्श॒य । प॒वि॒म् । इ॒न्द्र ।
ति॒ग्मम् । वि । श॒त्रून् । ता॒ह्नि । वि । मृ॒धः । नु॒द॒स्व ॥ २ ॥

कुचरः कुत्सितचरणः गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगोन् सिंहइव हेइन्द्र त्वं भीमः भयंकरो-
सि सत्त्वं परस्याः परावतः अतिशयेन दूरात् द्युलोकात् आजगन्थ आगच्छ । गमेश्छान्दसे लिति
क्रादिनियमप्राप्तस्थेयः उपदेशेत्वतइति प्रतिषेधः । आगत्यच सृकं सरणशीलं तिग्मं तिक्ष्णं प-
र्वं वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य शत्रून् अस्मदीयान् वैरिणः हेइन्द्र तेन वज्रेण विता-
ह्नि विशेषेण ताडय विनाशयेत्यर्थः । तडआघाते अस्मालोति पयन्ताद्रूपमेतत् । तथा मृधः
संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सून् अन्यानपि विनुदस्व विशेषेण तिरस्कुरु ॥ २ ॥

२. जैसे पर्वतवासी और कुत्सित चरणवाला पशु घोराकृति
होता है, इन्द्र, वंसी ही भयंकर मूर्ति में तुम अति दूरवर्ती स्वर्गधाम से
आय हो। सवंग और तीक्ष्ण वज्र पर सान चढ़ाकर शत्रुओं को भारो
और विपक्षियों को दूर करो।

अथ तृतीया—

इन्द्रं क्षत्रम् मिवा ममो जोजायथा वृषभ चर्षणीनाम् ।

अपानुदो जनं मित्रयन्तं मुरुंदेवेभ्यो अरुणो रूलोकम् ॥ ३ ॥ ३८ ॥

इन्द्रं । क्षत्रम् । अ॒भि । वा॒मम् । ओ॒जः । अजा॑यथाः । वृ॒ष॒भ ।

च॒र्ष॒णी॒नाम् । अ॒प । अ॒नु॒दः । ज॒नम् । अ॒मि॒त्र॒य॒न्तम् ।

उ॒रुम् । दे॒वेभ्यः॑ । अ॒रु॒णो॒त् । ऊँ इति॑ । लो॒कम् ॥ ३ ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र क्षत्रं क्षताभ्रायकं वामं वननीयं ओजोबलमभिलक्ष्य अजायथाः उत्पन्नोसि हेवृषभ कामानां वर्षितः चर्षणीनां मनुष्याणां अस्माकं नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वं अमित्रयन्तं अमित्रः शत्रुः सइवाचरन्तं जनं अपानुदः अपागमयः देवेभ्यश्च उरुं विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यं अरुणोः अकार्षीः उशब्दः समुच्चये ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम ऐसे सुन्दर तेज को लेकर जनमे हो, जिसके द्वारा दूसरे के अत्याचार का निवारण करते हो। तुम मनुष्यों की कामना को पूर्ण करते हो और शत्रुता करनेवाले लोगों को ताड़ित करते हो। तुमने देवों के लिये ससार को विस्तीर्ण कर दिया है।

॥ इत्यमष्टस्याष्टमेष्टविंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

प्रथमइति वृचं त्रिंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभं वासिष्ठः प्रथमसंज्ञः प्रथमायाः । भारद्वाजः सप्रथमसंज्ञः द्वितीयायाः । सूर्यपुत्रो घर्मः तृतीयायाः । तथा चानुक्रान्तं—प्रथमैकैर्चाः प्रथो वासिष्ठः सप्रथो भारद्वाजो घर्मः सौर्यो वैश्वदेवमिति । प्रवर्ग्येभिष्टवतत् सूक्तं । सूत्रितं च—गणानां त्वामथश्चयस्येति ।

तत्र प्रथमा—

प्रथंश्च यस्य सप्रथंश्च नामानुष्टुभस्य हविषो हविर्यत् ।

धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोरथन्तरमाजभारावसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः । च । यस्य । स॒प्रथः । च । नाम । आ॒नु॒ष्टु॒भ॒स्य ।

ह॒विषः । ह॒विः । यत् । धा॒तुः । द्यु॒ता॒नात् । स॒वि॒तुः । च ।

विष्णोः । र॒थ॒न्त॒र॒म् । आ । ज॒भा॒र । व॒सि॒ष्ठः ॥ १ ॥

यस्य वसिष्ठस्य प्रथोनाम पुत्रः यस्य भरद्वाजस्य सप्रथोनामपुत्रः तयोर्मध्ये वसिष्ठः
आनुष्टुभस्य अनुष्टुप् छंदसा युक्तस्य हविषोघर्माख्यस्य यद्धविः हविष्ठापादकं रथतरं रथरं
हःसाधनं साम तद्रथंतरं धातुर्धातुसंज्ञादेवात् द्युतानात् द्योतमानात् सवितुश्च विष्णोश्च आज-
भाराजहाराहतवान् । हयहोर्भइति भत्वं रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञायां भृतृवृजीति खच् अरु-
द्विषदजन्तस्येति मुमागमः ॥१॥

१. जिन (वसिष्ठ) के वंशज प्रथ ३ और जिन (भरद्वाज) के वंशीय
सप्रथ हैं, उनमें से वसिष्ठ धाता, दीप्त सविता और विष्णु के पास से
“रथन्तर” (साम-मन्त्र) ल आये हैं । वह अनुष्टुप् छन्दवाला और घर्म
नामक हवि को शुद्ध करनेवाला है ।

अविन्दन्ते अतिहितं यदासीद्यज्ञस्य धाम परमं गुहायत् ।

धातुर्द्युतानात् सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदाचके अग्नेः ॥ २ ॥

अविन्दन् । ते । अतिहितम् । यत् । आसीत् । यज्ञस्य । धाम ।

परमम् । गुहा । यत् । धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च ।

विष्णोः । भरतुः वाजः । बृहत् । आ । अचके । अग्नेः ॥ २ ॥

ते धात्रादयः तत् अविन्दन् अलभन्त यद्बृहत्सामाख्यं घर्मस्य हविषः संस्कारकं अति
हितं तिरोहितमासीत् यच्च बृहत्सामयज्ञस्य ज्योतिष्तोमादेः परममुत्कृष्टं धाम धारकं शरीरभूतं
वा गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत् । तत्ते धात्रादयः अलभन्त तेभ्योऽग्रेष्व सकाशात्
बृहत्साम भरद्वाजऋषिः आचके आभिमुख्येन कृतवान् आहतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

२. जिस अति निगूढ़ “बृहत्” (साम-मन्त्र) के द्वारा यज्ञानुष्ठान
होता है और जो तिरोहित था, उसे सविता आवि ने पाया था । धाता,
दीप्त सविता, विष्णु और अग्नि के पास से भरद्वाज “बृहत्” को ल आये ।

अथ तृतीया—

ते विन्दन् मनसा दीध्याना यजुष्कञ्च प्रथमं देवयानम् ।

धातुर्द्युतानात् सवितुश्च विष्णोरासूर्यादभरन् घर्ममेते ॥ ३ ॥ ३९ ॥

ते । अविन्दन् । मनसा । दीध्यानाः । यजुः । स्कन्धम् ।

प्रथमम् । देवयानम् । धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च ।

विष्णोः । आ । सूर्यात् । अभरन् । घर्मम् । एते ॥ ३ ॥ ३९ ॥

ते धात्रादयः दीध्यानादीप्यमानाः सन्तः मनसा बुद्ध्या अविन्दन् अलभन्त किंत्वं
यजुः यागसाधनं स्कन्धं स्कंदनीयमासेचनीयं प्रवृंजनसाधनं प्रथमं मुख्यं देवयानं देवानां

मात्रिसाधनं घर्मं एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं घर्मं धातुः द्योतमानात्सवितुः विष्णोः
सूर्याच्च एते ऋत्विजः आभरन् आहरन् आनीतवन्तइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अभिषेक-क्रिया-निष्पादक "घर्म" (यजुर्वेदीय मन्त्र) यज्ञ-कार्य
में, प्रधान रूप से, उपयोगी है; धाता आवि देवों ने उसका मन ही मन
ध्यान करके उसे पाया था। पुरोहित लोग धाता, विष्णु और सूर्य के
पास से "घर्म" को ले आये हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनचत्वारिंशोवर्गः ॥ ३९ ॥

बृहस्पतिरिति वृत्तं एकविंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवत्यं त्रैष्टुभं बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धानामऋ-
षिः। तथाचानुक्रान्तं—बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धाबार्हस्पत्यमिति। गतोविनियोगः।

बृहस्पतिर्नयतु दुर्गहातिरः पुनर्नेषत् अघशंसाय मन्म।

क्षिपदशंस्तिमपदुर्मतिहन्त्रथाकरद्यजमानाय शंयोः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः। नयतु। दुः३गहा। तिरः। पुनः। नेषत्। अघशंसाय।

मन्म। क्षिपत्। अशंस्तिम्। अप। दुः३मतिम्। हन्। अथ।

करत्। यजमानाय। शम्। योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुदृ तलोपश्चे-
ति सुडागमः तलोपश्च उभेवनस्पत्यादिषु इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं। दुर्गहा दुर्ग-
मनानां हन्ता सदेवः तिरोनयतु तिरस्कर्तव्यानि पापानि अपसारयतु अघशंसाय अस्माकम-
नर्थमाशंसमानाय पुरुषाय मन्म मन्यते दीप्ति कर्मणो मन्म दीप्तिमायुधं पुनः नेषत् नयतु नयतेर्लेट्य-
डागमः सिद्धहुलमिति सिप्। अपिच अशंस्ति अयशस्विनं शत्रुं क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु दुर्मतिं
दुर्वृद्धिं च अपहन् अपहन्तु अथानंतरं शंरोगाणां शमनं योः भयानां यावनं च करत् ॥ १ ॥

१. बृहस्पति दुर्गति को नष्ट करे, पाप-नाश के लिये स्तुति की
स्फूर्ति करे, अमंगल को नष्ट करे वें और दुर्मति को दूर करे वें। वह
यजमान के रोग का नाश करे वें और भय को हर ले जायें।

नराशंसो नो वतु प्रयाजेशान्नो अस्त्वनुयाजो हवेषु।

क्षिपदशंस्तिमपदुर्मतिहन्त्रथाकरद्यजमानाय शंयोः ॥ २ ॥

नराशंसः। नः। अवतु। प्रयाजः। शम्। नः। अस्तु।

अनुयाजः। हवेषु। क्षिपत्। अशंस्तिम्। अप। दुः३मतिम्।

हन्। अथ। करत्। यजमानाय। शम्। योः ॥ २ ॥

पंचसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजोनराशंसदेवताकः तस्मिन्प्रयाजे देवताभूतोनराशंसः नरैः शंसनीयोऽग्निः नोस्मानवतु रक्षतु हवेषु आह्वानेषु सत्सु अनुयाजः त्रयोनयाजाः द्वितीयो-
नुयाजोनराशंसः तस्यानुयाजस्यदेवताभूतोनराशंसोऽग्निश्च नोस्माकं शंसुत्वकरोस्तु बृहस्पति-
श्च अशस्तिं क्षिपत् इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

२. प्रयाज में नाराशंस नामक अग्नि हमारी रक्षा कर अनुयाज
में भी वह हमारा मंगल करें। अमंगल को नष्ट कर दें और दुर्मति
को दूर कर दें। वह यजमान के रोग का नाश कर दें और भय
को हर ले जायें।

तपुर्मूर्धातपनुरक्षसोये ब्रह्मद्विषः शरवे हन्तवौ ।

क्षिपदशस्तिमपदुर्मनिहन्त्रथाकरद्यजमानाय शंयोः ॥ ३ ॥ ४० ॥

तपुः६मूर्धा । तपत् । रक्षसः । ये । ब्रह्म६द्विषः । शरवे । हन्तवौ ।

ऊँ इति । क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुः६मतिम् । हन् ।

अर्थ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥ ४० ॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्कोबृहस्पतिः रक्षसोये ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्वेष्टारो राक्षसाः तान् राक्षसा-
न् तपतु तापयतु दहत्वित्यर्थः । किमर्थं शरवे शरं हिंसकं रक्षसामधिपतिं हन्तवौ हन्तुं अनु-
चरान्पूर्वं नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः । शूर्हिंसायामित्यस्मात् शृस्त्वस्लिहीत्यादिना
उपत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी हन्ते-
स्तुमर्थे सेसेनेति तवैपत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदिति आद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वं उशब्दः पूरकः ॥ ३ ॥

३. स्तोत्र-द्वेषी राक्षसों को प्रतप्त-शिरा बृहस्पति दग्ध करें।
ऐसा होने पर हिंसक मर जायगा। वह अमंगल को नष्ट कर दें और
दुर्मति को दूर कर दें। वह यजमान के रोग का नाश कर दें और
भय को हर ले जायें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४० ॥

अपश्यमिति त्वं द्वाविंशं सूक्तं त्रैष्टुभं प्रजापतिपुत्रः प्रजावान् नाम ऋषिः ऋचः ऋमेण
यजमानपत्नीहोतृणामाशिषः प्रतिपादिकाः अतस्तद्देवताकाः । तथा चानुक्रान्तं—अपश्यं प्रजावान्
प्राजापत्योन्वृचं यजमानपत्नीहोत्राशिष इति । प्रवर्ग्येभिष्टवणतत्सूक्तं । सूत्र्यतेहि—अपश्यंत्वेत्येत-
स्याद्यया यजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानमिति ।

अपश्यन्त्वामनसा चेकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।

इह प्रजामिहरयि रराणः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ १ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । चेकितानम् । तपसः । जातम् ।
 तपसः । विश्वभूतम् । इह । प्रजाम् । इह । रयिम् । रराणः ।
 प्र । जायस्व । प्रजया । पुत्रकामम् ॥ १ ॥

हेयजमान त्वा त्वा मनसा बुद्ध्या अपश्यं अदर्शं कीदृशं चेकितानं कर्माणि भूशं जार्न-
 न्तं तपसः दीक्षारूपाद्व्रताज्जातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितात्सुकृतादुत्पन्नं तपसः अनुष्ठी-
 यमानाद्यज्ञाद्धेतोः विश्वं व्याप्तं सर्वत्र प्रख्यातं हेपुत्रकाम पुत्रान् कामयमान सत्वं इहास्मिँल्लो-
 के प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां रराणः रमयन् रयिं धनं इहास्मिँल्लोके रमयन् प्रजया प्रजननेन प्र-
 जायस्व पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व प्रजाउत्पादयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. यजमान, मैंने मानस चक्षु से तुम्हें देखा । तुम ज्ञानी हो, तपस्या
 से उत्पन्न हो और तपस्या के द्वारा श्री-वृद्धि पायो है । यहाँ पुत्रादि
 और धन पाकर प्रसन्न होओ । पुत्र ही तुम्हारी कामना है ; इसलिये पुत्र
 उत्पन्न करो ।

अपश्यन्त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनूक्तव्येनाधमानाम् ।
 उपमामुच्चायुवतिर्बभूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामे ॥ २ ॥

अपश्यम् । त्वा । मनसा । दीध्यानाम् । स्वायाम् । तनू इति ।
 क्तव्ये । नाधमानाम् । उप । माम् । उच्चा । युवतिः ।
 बभूयाः । प्र । जायस्व । प्रजया । पुत्रकामे ॥ २ ॥

हेपति दीध्यानां दीप्यमानां स्वायां आत्मीयायां तनू तन्वां शरीरे क्तव्ये ऋतुकाले भवं
 गर्भधारणरूपं कर्म क्तव्यं तस्मिन्निमित्तभूते नाधमानां भर्तुरुपगमनं याचमानां त्वा त्वा मन-
 सा अपश्यं अद्राक्षं हेपुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने मामुप मत्समीपं प्राप्य सा त्वं उच्चा उच्चैः भू-
 शं युवतिः तरुणी बभूयाः भूयाः छन्दस्युभयधेति आशीर्लिङः सार्वधातुकत्वात् शप् तस्य
 छान्दसः श्लुः अलिट्चपि व्यत्ययेन भवतेरइत्यभ्यासस्यात्वं युवतिर्भूत्वाच प्रजया प्रजननेन
 प्रजायस्व पुत्रान् प्रसूष्व जनीषादुर्भावे श्यनि ज्ञानोर्जेति जादेशः ॥ २ ॥

२. पत्नी, मैंने मानस चक्षु से देखा कि तुम्हारी मूर्ति उज्ज्वल
 है । तुम यथासमय अपने शरीर में गर्भाधान की कामना करती हो ।
 तुमने पुत्र की इच्छा की है । मेरे पास आकर तुम तरुणी हो जाओ ।
 तुम पुत्र उत्पन्न करो ।

अहंगर्भमदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

अहंप्रजाअजनयं पृथिव्यामहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ १ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओषधीषु । अहम् । विश्वेषु ।
भुवनेषु । अन्तरिति । अहम् । प्रजाः । अजनयम् । पृथिव्याम् ।
अहम् । जनिभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥ ४१ ॥

अहं होता ओषधीषु शाल्यादिषु फलार्थं गर्भमदधां धारयामि विश्वेषु सर्वेषु अन्येष्व-
पि भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये अहमेव गर्भं धारयामि तथा पृथिव्यां भूम्यां प्रजाः सर्वान्म-
नुष्यान् अहमजनयं जनयामि जनिभ्यः जायाम्यः अपरीषु अन्यास्वपि स्त्रीषु पुत्रानहमजनयं
जनयामि मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेः अहं सर्वजनहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैं होता हूँ । मैं वृक्षादि में गर्भाधान का कारण हूँ । मैं ही अन्य
प्राणियों में भी गर्भाधान करता हूँ । मैं पृथिवी पर प्रजा उत्पन्न करता
हूँ । अन्य स्त्रियों में भी मैं पुत्र उत्पन्न करनेवाला हूँ—यज्ञ करके सब
मैं पुत्र उत्पन्न कर सकता हूँ ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४१ ॥

विष्णुरिति त्वं त्रयस्त्रिंशं सूक्तं आनुष्टुभं गर्भाणां त्वष्टानाम ऋषिः प्रजापतिपुत्रोविष्णु-
र्वा लिंगोक्तविष्णुत्वद्व्युत्पत्तिप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विनइति देवताः । तथाचानुक्तान्तं—विष्णु-
स्त्वष्टा गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्रजापत्योगर्भार्थाशीर्लिंगोक्तदेवतमानुष्टुभमिति । लैंगिकोविनियोगः ।

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टारूपाणि पिंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भमदधातुते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिंशतु । आ ।

सिञ्चतु । प्रजापतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

विष्णुः व्यापकोदेवः योनिं गर्भाधानस्थानं कल्पयतु करोतु त्वष्टातनुकर्ता एतत्संज्ञकोदे-
वश्च रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्वं पुंस्त्वाभिव्यंजकानि चिह्नानि पिंशतु अवयवीकरोतु पिंश-
वयवे मुचादित्वानुम् एवं प्रकृष्टायां योन्यां प्रजापतिः रेतआसिञ्चतु निर्दिष्टतु विसृजत्वित्यर्थः
धाता धारकोदेवः हेजाये ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्वेतः दधातु तत्रैव धारयतु गर्भपा-
तापप्रसवामाभूवन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१. स्त्री के वरांग को विष्णु गर्भाधान के उपयुक्त कर दें, त्वष्टा
स्त्री-युरुष के अभिव्यञ्जक चिह्नों का अवयव कर दें, प्रजापति वीर्य-
पात में सहायक हों और धाता तुम्हारे गर्भ का धारण करें ।

अथ द्वितीया—

गर्भधेहिसिनीवालिगर्भधेहिसरस्वति ।

गर्भतेअश्विनौदेवावाधत्तांपुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवालि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति । गर्भम् ।

ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करस्रजा ॥ २ ॥

हेसिनीवालि एतत्संज्ञे देवि गर्भं धेहि निषिकं गर्भं धारय हेसरस्वति त्वं च निषिकं गर्भं धारय हे जाये पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलाभरणावश्विनौदेवौ ते तव गर्भं आधत्तां प्रक्षिपतां कुरुतामित्यर्थः ॥ २ ॥

२. सिनीवाली, गर्भ का धारण करो। सरस्वती, तुम भी गर्भ का धारण (रक्षण) करो। स्वर्ण-मय कमल का आभूषण धारण करनेवाले अश्विद्वय, तुम्हारा गर्भ उत्पादित करें।

हिरण्ययीअरणीयंनिर्मन्थतोअश्विना ।

तंतगर्भहवामहेदशमेमासिसूतवे ॥ ३ ॥ ४२ ॥

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःश्मन्थतः । अश्विना ।

तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥ ४२ ॥

हिरण्ययी हिरण्ययौ अरणी यं गर्भमुद्दिश्य अश्विनावश्विनौ देवौ निर्मन्थतः निर्मन्थितवन्तौ हे जाये ते तुभ्यं त्वदर्थं तं गर्भं हवामहे आह्वयामहे दशमे मासि सूतवे-प्रसोतुं पद्भि-त्यादिना मासशब्दस्य मासभावः सूतेस्तुमर्थेसेनेति तवेनप्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. पत्नी, तुम्हारी गर्भस्थ सन्तान के लिये अश्विद्वय जो सुवर्ण-निर्मित वो अरणियों का घर्षण किये हुए हैं, बसवें मास में प्रसव होने के लिये तुम्हारी उसी गर्भस्थ सन्तान को हम बुला रहे हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्विचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४२ ॥

महीति तृचं चतुर्ल्लिंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्षं गायत्रमादित्यदेवताकं । तथा-चानुकान्तं—महिसत्यधृतिर्वारुणिरादित्यं स्वस्त्ययनं गायत्रं वाइति । धनलिप्तया प्रवसन्तं शिष्यं आचार्योनेन सूक्तेनाभिमन्त्रयते । सूत्र्यतेहि—महित्रीणामित्यनुमन्यैवमवतिसृष्टस्य नकुत-श्चिद्भयं भवतीतिविज्ञायतइति ।

तत्र प्रथमा—

महि॒त्री॒णाम॒वो॒स्तु॒द्युक्षं॑मि॒त्रस्यार्थ॑म्णः । दुरा॒ध॒र्ष॑वरुणस्य ॥ १ ॥

महि॑ । त्री॒णाम् । अवः॑ । अ॒स्तु । द्युक्षम् । मि॒त्रस्य॑ ।

अ॒र्थ॒म्णः । दुः॒ऽआ॒ध॒र्ष॑म् । वरुणस्य ॥ १ ॥

त्रीणां त्रयाणां मित्रस्यार्थम्णोवरुणस्यच द्युक्षं दीप्तं अतएव दुराधर्षं अन्यैर्धर्षितुं बाधितुमशक्यं महि महद्वोरक्षणमस्माकमस्तु त्रीणामित्यपि छंदसि दृश्यतइति वचनात् त्रयादेशाभावः नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हर्म मित्र, अर्थमा और वरुण का सतेज, दुर्द्धर्ष और महान् आश्रय प्राप्त करें।

न॒हितेषा॑म॒माच॑न॒नाध्व॑सु॒वार॒णेषु॑ । ई॒शे॒रि॒पु॒र॒घ॒शंसः॑ ॥ २ ॥

न॒हि । तेषा॑म् । अ॒मा । च॒न । न । अध्व॑ऽसु । वार॒णेषु॑ ।

ई॒शे । रि॒पुः । अ॒घ॒शंसः॑ ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम अमाचन गृहेष्वपि तेषां वरुणमित्रार्थम्णां तदनुगृहीतानां स्तोतॄणांवा अघशंसः अघमनर्थ आशंसमानोरिपुः शत्रुः नहीशे नखलु हिंसितुमोष्ठे लोपस्तआत्मनेपदेष्वाति तलोपः अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । तथा अध्वसु मार्गेषु वारणेषु यत्र पुरुषानिवायते तेषुच स्थानेषु शत्रुर्निवारयितुं नेष्टे ॥ २ ॥

२. गृह, पथ और दुर्गम स्थान में उन तीनों के आश्रित व्यक्तियों के ऊपर किसी द्वेषी शत्रु की चाल नहीं काम करती।

यस्मै॑पु॒त्रासो॒अदि॑तेःप्र॒जी॒वसे॒मर्त्या॑य । ज्योति॒र्यच्छन्त्य॑ज॒स्रम्॥३॥४३॥

यस्मै॑ । पु॒त्रासः॑ । अदि॑तेः । प्र । जी॒वसे॑ । मर्त्या॑य ।

ज्योतिः॑ । यच्छ॑न्ति । अज॑स्रम् ॥ ३ ॥ ४३ ॥

अदितेरदीनायाः देवमातुः पुत्रासः पुत्रामित्रादयः यस्मै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे अजस्रं अविच्छिन्नं ज्योतिः तेजः जीवसे जीवितुं प्रयच्छन्ति तस्य शत्रुः नेश्वरइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. ये तीनों अदिति-पुत्र जिसे निरन्तर ज्योति देते हैं, उसकी जीवन-रक्षा होती है और उस पर किसी शत्रु की नहीं चलती।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रिचत्वारिंशोवर्गः ॥४३॥

वातइति तृचं पंचत्रिंशं सूक्तं वातगोत्रस्योलस्यार्षं गायत्रं वायुदेवताकं । तथाचानुका-
न्तं—वातोवातायनउलोवायव्यमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

वात॒आवा॑तुभे॒षजं॑शंभु॒मयो॑भुनो॒हृदे॑ । प्र॒ण॒आयूँ॑षिता॒रिषत् ॥ १ ॥

वातः । आ । वा॒तु । भे॒षजम् । शम्भु॑ । म॒यः॑ऽभु ।

नः । हृदे । प्र । नः । आ॒यूँषि॑ । ता॒रिषत् ॥ १ ॥

वातोवायुः नोस्माकं हृदे हृदयाय भेषजमौषधं उदकं वा आवातु आगमयतु ईदृग्भूतं
शंभु रोगशमनस्य भावयितु मयोभु सुखस्यच भावयितु अपिच नोस्माकमायूँषि प्रतारिषत्
प्रवर्धयतु ॥ १ ॥

१. औषध के समान होकर वायु हमारे हृदय के लिये आवें ।
वह कल्याणकर और सुखकर हों । वह आयु का विस्तार करें ।

उ॒त॒वा॒त॒पि॒ता॒सि॒न॒उ॒त॒भ्रा॒ता॒त॒नः॒स॒खा । स॒नो॒जी॒वा॒त॒वे॒ऋ॒धि ॥ २ ॥

उ॒त । वा॒त । पि॒ता । अ॒सि॒ । नः । उ॒त । भ्रा॒ता । उ॒त ।

नः । स॒खा । सः । नः । जी॒वा॒त॒वे । ऋ॒धि ॥ २ ॥

उतापिच हे वात त्वं नोस्माकं पितासि उत्पादकोभवसि उतापिच भ्राता भवसि उतापि-
च नोस्माकं सखा समानख्यानोमित्रभूतश्च भवसि सत्वं नोस्मान् जीवातवे जीवनहेतवे या-
गाय ऋधि कुरु । करोतेश्छान्दसोविकरणस्य लुक् श्रुशृणुपृक्कृवृष्यइति हेर्धिः ॥ २ ॥

२. वायु, तुम हमारे पिता, भ्राता और बन्धु हो । तुम हमारे जीवन
के लिये औषध करो ।

अथ तृतीया—

यद॒दो॒वा॒त॒ते॒गृ॒हे॒अ॒मृत॑स्य॒नि॒धिर्हि॑तः । ततो॒नो॒दे॒हि॒जी॒वसै॑ ॥ ३ ॥ ४४ ॥

यत् । अ॒दः । वा॒त । ते॒ । गृ॒हे । अ॒मृत॑स्य । नि॒धिः ।

हि॑तः । ततः । नः । दे॒हि । जी॒वसै॑ ॥ ३ ॥ ४४ ॥

हेवात वायो ते तव गृहे स्थाने यददः योसौ अमृतस्यामरणस्य निधिः निक्षेपः हितः
स्थापितो वर्तते ततः तस्मान्निधेराहत्य अमृतत्वं जीवसे नोस्माकं जीवनाय देहि प्रयच्छ ॥ ३ ॥

३. वायु, तुम्हारे गृह में यह जो अमृत की निधि स्थापित है, उससे
हमारे जीवन के लिये अमृत दो ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुश्चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४४ ॥

प्राग्नयइति पंचर्चं षट्त्रिंशं सूक्तं अग्नेः पुत्रस्य वत्सस्यार्षं गायत्रमाग्नेयं तथाचानुका-
न्तं—प्राग्नये पंचाग्नेयो वत्सआग्नेयं त्विति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदमादिके
द्वे सूक्ते । सृज्यतेहि—प्राग्नयेवाचमिति सूक्ते इमां मे अग्ने समिधमिति । दशरात्रस्य नवमेहनि
आग्निमारुते इदं जातवेदसं निविद्धानं । सूत्रितं च—मरुतो यस्य हि प्राग्नयेवाचमित्याग्निमा-
रुतमिति ।

तत्र प्रथमा—

प्राग्नयेवाचमीरयवृषभायक्षितीनाम् । सनःपर्षदतिद्विषः ॥ १ ॥

प्र । अग्नये । वाचम् । ईरय । वृषभाय । क्षितीनाम् ।

सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ १ ॥

हेस्तोतराग्नये स्तुतिरूपां वाचं मेरय उच्चारय कथंभूताय क्षितीनां मनुष्याणां यजमा-
नानां वृषभाय कामानां वर्षिन्ने किंप्रयोजनमिति चेत् सोमिर्नोस्मान् द्विषोद्वेष्टन् अतिपर्षत् अ-
तिपारयेत् ॥ १ ॥

१. मनुष्यो, मनुष्यों के काम-वर्षक अग्नि के लिये स्तुति प्रेरित
करो । वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें ।

यः परस्याः परावतस्तिरोधन्वातिरोचते । सनःपर्षदतिद्विषः ॥ २ ॥

यः । परस्याः । परावतः । तिरः । धन्व । अतिरोचते ।

सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ २ ॥

योमिः परस्याः परावतः अतिशयितादूरदेशात् तिरः प्राप्तनामैतत् प्राप्तसंबंधं धन्व मरुभू-
मिं जलवर्जितं देशं अतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति यद्वा धन्वान्तरिक्षं तिरः तिर्यक् अतिरोच-
ते भृशं प्रकाशयते । गतमन्यत् ॥ २ ॥

२. अग्नि अत्यन्त दूर देश से आकाश को पार करके आये हैं । वह
हमें शत्रु के हाथ से बचावें ।

अथ तृतीया—

योरक्षांसिनिजूर्वतिवृषाशुक्रेणशोचिषा । सनःपर्षदतिद्विषः ॥ ३ ॥

यः । रक्षांसि । निजूर्वति । वृषा । शुक्रेण । शोचिषा ।
सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

वृषा वर्षिता योभिः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा तेजसा रक्षांसि यज्ञस्य द्वेष्टुणि निजूर्वति निहिनस्ति जूर्वा हिंसार्थः । गतमन्यत् ॥ ३ ॥

३. वष्टि-वर्षक अग्नि उज्ज्वल शिखा के द्वारा राक्षसों का वध करते हैं। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

योविश्वाभिषिपश्यतिभुवनासंचपश्यति । सनःपर्षदतिद्विषः ॥ ४ ॥

यः । विश्वा । अभि । विपश्यति । भुवना । सम् । च ।
पश्यति । सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ४ ॥

योभिः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि अभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते प्रकाशयतीत्यर्थः भुवना भुवनानि भूतजातानि संपश्यति च सम्यक्जानाति च । अन्यत् सिद्धम् ॥ ४ ॥

४. वह सारे भुवनों का, पृथक्-पृथक् रूप से, निरीक्षण करते हैं—
मिलित भाव से भी पर्यवेक्षण करते हैं। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

योअस्यपारेरजंसःशुक्रोअग्निरजायत । सनःपर्षदतिद्विषः ॥ ५ ॥ ४५ ॥

यः । अस्य । पारे । रजंसः । शुक्रः । अग्निः । अजायत ।
सः । नः । पर्षत् । अति । द्विषः ॥ ५ ॥ ४५ ॥

अस्य रजसोलोकस्य अन्तरिक्षस्य पारे उपरि देशे शुक्रः शुभ्रवर्णो योभिः वैद्युतात्मना सूर्यात्मना वा अजायत प्रादुर्भवति सनोस्मान् द्विषः द्वेष्टुन् अतिपर्षत् अतिपारयत् ॥ ५ ॥

५. उन अग्नि ने द्युलोक के उस पार में उज्ज्वल मूर्ति में जन्म ग्रहण किया है। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४५ ॥

प्रनूनमिति त्वचं सप्तविंशं सूक्तं अग्निपुत्रस्य श्येनस्यार्धं गायत्रं जातवेदोगुणकोभिर्देव-
ता । तथाचानुकान्तं—प्रनूनं त्वचमाग्नेयं श्येनोजातवेदस्यमिति । प्रातरनुवाकोऽश्विनशस्त्रयोरु-
कोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रनूनं जातवेदसमश्वं हि नोत वाजिनम् । इदं नो बर्हि रासदे ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातवेदसम् । अश्वम् । हि नोत । वाजिनम् ।

इदम् । नः । बर्हिः । आसदे ॥ १ ॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकं वा अश्वं कर्मभिर्व्यामुवन्तं वाजिनं अन्न-
वन्तं हेक्कत्विग्यजमानाः नूनमवश्यं प्रहिनोत प्रवर्धयत । यद्वा अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत ।
हिगतौ वृद्धौ च अस्माज्जोति तशब्दस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तवादेशः । किमर्थं नोस्माकं इदं
बर्हिरास्तीर्णं आसदे आसत्तुं प्राप्तुं बर्हिरासदत्वित्यर्थः सदेः कृत्यार्थं तवैकेनिति केन्प्रत्ययः ॥ १ ॥

१. पुरोहित-यजमानो, ज्ञानी अग्नि को प्रज्वलित करो । वह चतु-
दिग्ध्यापी और अन्नवान् हैं । वह आकर कुश पर बैठें ।

अस्य प्रजातवेदसो विप्रवीरस्य मीक्षुषः । महीमियमि सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातवेदसः । विप्रवीरस्य । मीक्षुषः ।

महीम् । इयमि । सुष्टुतिम् ॥ २ ॥

जातवेदसो जातानां वेदितुः विप्रवीरस्य विप्रामेधाविनो यजमानावीराः पुत्रायस्य तादृ-
शस्य मीक्षुषः सेक्तुरस्याग्नेः महीं महतीं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्रेयामि मेरयामि ऋगतौ जौहो
त्यादिकः अर्तिपितृयोश्चेत्यज्यासस्येत्वम् ॥ २ ॥

२. बुद्धिमान् यजमान अग्नि के पुत्र हैं । अग्नि वृष्टि-वारि का सेचन
करते हैं । इनके लिये मैं विस्तृत और शोभन स्तुति प्रेरित करता हूँ ।

अथ तृतीया—

धारुचो जातवेदसो देवत्राहव्यवाहनीः । तामिनी यज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥ ४६ ॥

याः । रुचः । जातवेदसः । देवत्रा । हव्यवाहनीः ।

तामिः । नः । यज्ञम् । इन्वतु ॥ ३ ॥ ४६ ॥

जातवेदसोमेः यारुचोरोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्तजिह्वाः देवत्रा देवान् प्रति दे-
वमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः हव्यवाहनीः हव्यानां हविषां वोढूयः
प्रापयिष्योभवंति वाछन्दसीति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः तार्भिर्जिह्वाभिर्नोस्माकं यज्ञं यागसाधनं
हविः इन्वतु देवान् प्रापयतु इविष्यामौ इदित्वानुम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि अपनी काली, कराली आदि रुचिकर शिखाओं के द्वारा
देवों के पास हवि ले जाते हैं। वह उनके साथ हमारे यज्ञ में पधारे।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षट्चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४६ ॥

आयंगौरिति तृचमष्टाविंशं सूक्तं गायत्रं सार्षराज्ञीनामऋषिका सैव देवता सूर्योवेति ।
तथाचानुक्रान्तं—आयंगौःसार्षराज्ञ्यात्मदैवतं सौर्यं वेति । अविवाक्येहनि मानसग्रहे एतत्स-
क्तं शंसनीयं । सूत्रितंच—आयंगौःपृश्निरक्रमीदित्युपांशुतिस्रः पराचीः शस्त्वेति ।

तत्र प्रथमा—

आयंगौःपृश्निरक्रमीदसदन्मातरंपुरः । पितरंचप्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् ।
पुरः । पितरम् । च । प्रयन् । स्वः । रिति स्वः ॥ १ ॥

गौर्गमनशीलः पृश्निः प्राप्तवर्णः प्राप्ततेजाः अयं सूर्यः आक्रमीत् आक्रान्तवान् उदयाचलं
प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रम्यच पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मातरं सर्वस्य भूतजातस्य निर्मा-
त्रीं पृथिवीमसदत् आसीदति प्रामोति सदेश्छान्दसोलुङ् लदित्वाच्चैरङ्गादेशः ततः पितरं पाल-
कं ध्रुलोकं चशब्दादन्तरिक्षंच प्रयन् प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् स्वः सुअरणः शोभमानोभवति
यद्वा पितरं स्वर्गलोकं प्रयन्वर्तते ॥ १ ॥

१. गतिपरायण और तेजस्वी सूर्य उदयाचल को प्राप्त करके अपनी
माता पूर्ब दिशा का आलिंगन करते हैं। अनन्तर वह अपने पिता आकाश
को ओर जाते हैं।

अथ द्वितीया—

अन्तश्चरतिरोचनास्यप्राणादपान्ती । व्यख्यन्महिषोदिवम् ॥ २ ॥

अन्तरिति । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् ।
अपान्ती । वि । अख्यत् । महिषः । दिवम् ॥ २ ॥

अस्य सूर्यस्य रोचनारोचमानादीप्तिः अन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना चरति वर्तते किंकुर्वती प्राणादपानती मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पंचवृत्तयः तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायो- निर्गमनं तथा विधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरं अपानती अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्न- यनं तत्कुर्वती अपपूर्वादनितेः लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् उगितश्चेति डीप् शतुरनुमइति न- द्याउदात्तत्वं यद्वा अन्तर्धावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिश्चरति ग- च्छति । रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरिति युच् । किंकुर्वती प्राणात् प्राणनात् उदयानन्तरं अ- पानती सायंसमयेस्तंगच्छंती ईदृश्या दीप्त्या युक्तः अतएव महिषोमहान्सूर्यः दिवमन्तरिक्षं उ- दयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यत् विचष्टे प्रकाशयति महेरविमहोष्टिषजित्यौणादिकष्टिषच् प्रत्ययः चक्षिङःख्याञ् छान्दसेलुङि अस्यतिवक्तीत्यादिना चुरडादेशः ॥ २ ॥

२. इनकी देह में दीप्ति विचरण करती है । वह दीप्ति इनके प्राण के बीच से निकल कर आ रही है । महान् होकर इन्होंने आकाश को व्याप्त किया ।

त्रिंशद्भामविराजतिवाक्पतङ्गायधीयते । प्रतिवस्तोरहद्युभिः ॥ ३ ॥ ४७ ॥

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गाय । धीयते ।
प्रति । वस्तोः । अह । द्युभिः ॥ ३ ॥ ४७ ॥

15+15 मुहूर्त
चाहिए

त्रिंशद् धाम धामानि स्थानानि वचनव्यत्ययः वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवीभूतानि अहःशब्दोवधारणे द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव विराजति विराजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । व्य- त्ययेन एकवचनं मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते पंचदशरात्रेः पंचदशाह्नः । पतंगाय पतति गच्छती- ति पतंगः सूर्यः तस्मै श्रुतिरूपा वाक् प्रतिधीयते प्रतिमुखं स्तोत्रभिः क्रियते । यद्वा वस्तोरहनि त्रिंशद्भामानि घटिकाभिप्रायमेतत् त्रिंशद्घटिकाः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया एतावन्तं कालं द्युभिः दीप्तिभिः असौ सूर्यो विराजति विशेषेण दीप्यते तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा तस्मै सूर्यरूपा- य पतंगाय प्रतिधीयते प्रतिमुखं धार्यते स्तूयते सूर्यः सर्वत इत्यर्थः । श्रूयते हि—ऋग्भिः पूर्वाह्णे दि- वि देवईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह इत्यादि । यदा त्विदं सूक्तं सार्पराज्या आत्मस्तुतिः तदा- सूर्यात्मना स्तूयत इत्यवगन्तव्यं ॥ ३ ॥

३. सूर्य के तीस स्थान (मुहूर्त=दो घण्ट) शोभा पाते हैं । गति- परायण सूर्य के लिये स्तुति उच्चारित की जा रही है । वह प्रतिदिन अपनी किरणों से विभूषित होते हैं ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४७ ॥

ऋतमिति तृचमेकोनचत्वारिंशंसूक्तं मधुच्छन्दसःपुत्रस्याघमर्षणस्यार्षमानुष्टुभं रात्र्यादीनां
भावनानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तादृग्रूपएवार्थोदेवता । तथाचानुक्रान्तं—ऋतं माधुच्छन्दसोघम-
र्षणोभाववृत्तमानुष्टुभंत्विति । लिंगावविनियोगोवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा—

ऋतंचसत्यंचाभीद्वात्तपसोध्यजायत ।

ततोरात्र्यजायतततःसमुद्रोअर्णवः ॥ १ ॥

ऋतंचसत्यंचाभीद्वात्तपसोध्यजायत ।

ततोरात्र्यजायतततःसमुद्रोअर्णवः ॥ १ ॥

ऋतमितिसत्यनाम ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणं चकाराभ्या-
मन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुच्चीयते । तत्सर्वमभीद्वात् अभितप्तात् ब्रह्मणा पुरासृष्ट्यर्थं कृ-
तात् तपसोधि अधिउपर्यर्थे उपर्यजायत उदपद्यत तपस्तप्त्वा इदंसर्वमसृजतेति श्रुतेः । तपश्चा-
त्रसृष्ट्यपर्यालोचनलक्षणं यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुत्यंतरात् । अभिपूर्वादिधेःकर्मणिनिष्ठा श्वीदितो
निष्ठायामितोत्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वं स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येकादेशः
स्वर्यते यद्वा अभीद्वात् अभितः प्रकाशमानात् परमात्मनोमायाधिष्ठानरूपादुपादानभूतात् ऋ-
तं सत्यं चाजायत जनिकर्तुः प्रकृतिरिति प्रकृतेरपादानसंज्ञा ततस्तस्मादेवेश्वरात् रात्री उपलक्षण-
मेतत् अहोपि अहश्चरात्रिश्चाजायत रात्रेश्चाजसावितिङीप् ततः तस्मादेवेश्वरादर्णवः अर्ण-
सोदकेनयुक्तः समुद्रश्चाजायत समुद्रशब्दोन्तरिक्षोदध्योःसाधारणइति अभिमतार्थस्य प्रकाश-
नाय अर्णवशब्देन विशेष्यते अर्णसः सलोपश्चेति मत्वर्थीयोवप्रत्ययः सलोपश्च ॥ १ ॥

१. प्रज्वलित तपस्या से यज्ञ और सत्य उत्पन्न हुए । अनन्तर दिन-
रात्रि उत्पन्न हुए और इसके अनन्तर जल से पूर्ण समुद्र की उत्पत्ति हुई ।

अथ द्वितीया—

समुद्रादर्णवाधिसंवत्सरोअजायत ।

अहोरात्राणिविदधद्विष्वस्यमिषतोवशी ॥ २ ॥

समुद्रादर्णवाधिसंवत्सरोअजायत ।

अहोरात्राणिविदधद्विष्वस्यमिषतोवशी ॥ २ ॥

अर्णवात् समुद्रात् सृष्टात् अधि ऊर्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वः कालः अजायत । श्रूयते हि—सर्वे निमेषाजज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चेति । सचे श्वरः अहोरात्राणि एतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन् । अग्न्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ततः समासेऽदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं मिषतो निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते ॥ २ ॥

२. जल-पूर्णं समुद्रं से संवत्सर उत्पन्न हुआ । ईश्वर दिन-रात्रि को बनाते हैं । निमिष आदिवाले सारे संसार के वह स्वामी हैं ।

सूर्याचन्द्रमसौ धातायथा पूर्वं मकल्पयत् ।

दिवंच पृथिवीं चान्तरिक्षमथोऽस्वः ॥ ३ ॥ ४८ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धातायथा पूर्वं मकल्पयत् ।

दिवंच पृथिवीं चान्तरिक्षमथोऽस्वः ॥ ३ ॥ ४८ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ कालस्य ध्वजभूतौ दिवंच पृथिवीं चान्तरिक्षं इत्थं विभुवनं स्वः स्वः-शब्दः सुखवाची दिवोविशेषणं सुखरूपां दिवं तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथा पूर्वं पूर्वस्मिन्काले अकल्पयत् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपि कल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. पूर्वं काल के अनुसार ही ईश्वर ने सूर्य, चन्द्रमा, सुखकर स्वर्ग, पृथिवी और अन्तरिक्ष को बनाया ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेष्टाचत्वारिंशोऽवर्गः ॥ ४८ ॥

संसमिति चतुर्कचं चत्वारिंशंसूक्तं संवननस्यार्वं समानोमन्नइति तृतीयानिष्टुप् शिष्टा-स्तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाया अग्निर्देवता शिष्टानां संज्ञानं । अनुक्रम्यते च—संसंचतुर्कं संवननः सं-ज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीयानिष्टुप् तृतीयानिष्टुर्विति । आनुष्टुभं त्विति । पूर्वमुक्तत्वात् अवशिष्टाना-मनुष्टुप्त्वं । सूक्तविनियोगोलैंगिकः ।

तत्र प्रथमा—

संसमिद्युवसे वृषन् अग्ने विश्वान्युर्य आ ।

इक्षुदेसमिध्यसे स नो वसून् याभर ॥ १ ॥

समऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।

इक्षुः । पुदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

हेवृषन् कामानां वर्षितरमे अर्यईश्वरस्त्वं अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययान्तोनि-
पातितः अर्यः स्वाम्याख्यायामित्यन्तोदात्तत्वं सत्त्वं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि संसं प्रसमु-
पोदः पादपूरणइति समोद्विर्वचनं इच्छब्दोवधारणे आसमन्तात् संयुवसे मिश्रयसि । देवेषुमध्ये
त्वमेवसर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि नान्यइत्यर्थः । किंच इळः इडायाः
पृथिव्याः पदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे एतद्वाइळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिरितिब्राह्मणं । तत्र
त्वं समिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे स तादृशस्त्वं नोस्माकं वस्तुनि धनानि आभराहर ॥ १॥

१. अग्नि, तुम कामवर्षक और प्रभु हो । तुम विशेष रूप से प्राणियों
में मिश्रित हो । तुम यज्ञ-वेदी पर जलते हो । हमें धन दो ।

संगच्छध्वंसंवदध्वंसंवोमनांसिजानताम् ।

देवाभागंयथापूर्वसंजानानाउपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।
देवाः । भागम् । यथा । पूर्वे । सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥ २ ॥

हेस्तोतारोयूयं संगच्छध्वं संगताः संभूताः भवत समोगम्यृच्छीत्यादिनागमेरात्मनेपदं
तथा संवदध्वं सहवदतपरस्परं विरोधंपरित्यज्य एकविधमेववाक्यंब्रूतेतियावत् व्यक्तवाचांसमु-
च्चारणेइति वदेरात्मनेपदं वोयुष्माकं मनांसि संजानतां समानमेकरूपमेवार्थं अवगच्छन्तु सं-
प्रतिभ्यामनाध्यानइति जानातेरात्मनेपदं यथा पूर्वं पुरातनाः देवाः संजानानाः ऐकमत्यंप्राप्ताः
हविर्भागं उपासते यथास्वं स्वीकुर्वति तथा यूयमपि वैमत्यंपरित्यज्य धनं स्वीकुरुतेति-
शेषः ॥ २ ॥

२. स्तोताओ, तुम मिलित होओ, एक साथ होकर स्तोत्र पढ़ो और
तुम लोगों का मन एकसा हो । जैसे प्राचीन देवता, एक-मत होकर, अपना
हविर्भाग स्वीकार करते हैं, वैसे ही तुम लोग भी, एक-मत होकर, धनादि
ग्रहण करो ।

अथ तृतीया—

समानोमत्रःसामितिःसमानीसमानंमनःसहचित्तमेषाम् ।

समानंमत्रमभिमन्त्रयेवःसमानेनवोहविषांजुहोमि ॥ ३ ॥

स॒मा॒नः । म॒न्त्रः । स॒म॒इति॑ । स॒मा॒नी । स॒मा॒नम् । म॒नः ।
स॒ह । चि॒त्तम् । ए॒षाम् । स॒मा॒नम् । म॒न्त्रम् । अ॒भि । म॒न्त्र॒ये ।
वः । स॒मा॒नेन॑ । वः । ह॒विषा॑ । जु॒होमि॑ ॥ ३ ॥

पूर्वोर्ध्वः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः एषां एकस्मिन्कर्मणि सहप्रवृत्तानां ऋत्विजां स्तोत्राणां वा मंत्रः स्तुतिः शस्त्राद्यात्मिका गुप्तभाषणं वा समान एकविधोस्तु तथा समितिः प्राप्तिरपि समानी एकरूपास्तु केचञ्चामकेत्यादिना समानशब्दावडीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीपउदात्तत्वं तथा मनः मननसाधनमन्तःकरणं चैषां समानमेकविधमप्यस्तु चित्तं विचारजं ज्ञानं तथा सह सहितं परस्परस्यैकार्थेनैकीभूतमस्तु अहं च वोयुष्माकं समानमेकविधं मंत्रं अभिमन्त्रये ऐकविधाय संस्करोमि तथा वोयुष्माकं स्वभूतेन सहमानेन साधारणेन हविषा चरुपुरोडाशादिनाहं जुहोमि तृतीयाचहोश्छन्दसीति कर्मणिकारके तृतीया वषट्कारेण हविः प्रक्षेपयामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन पुरोहितों की स्तुति एक सी हो, इनका आगमन एक साथ हो और इनके मन (अन्तःकरण) तथा चित्त (विचारजन्य ज्ञान) एक-विध हों। पुरोहितो, मैं तुम्हें एक ही मन्त्र से मन्त्रित (संस्कृत) करता हूँ और तुम्हारा, साधारण हवि से, हवन करता हूँ।

स॒मा॒नीव॒आकू॑तिः स॒मा॒ना हृ॒द॒या॒नि॒वः ।
स॒मा॒नम॑स्तु॒वोम॑नो॒यथा॑वः सु॒स॒हा॒स॑तिं ॥ ४ ॥ ४९ ॥

स॒मा॒नी । वः । आ॒कू॒तिः । स॒मा॒ना । हृ॒द॒या॒नि । वः । स॒मा॒नम् ।
अ॒स्तु । वः । म॒नः । यथा॑ । वः । सु॒स॒ह । अ॒स॒ति ॥ ४ ॥ ४९ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वोयुष्माकं आकूतिः संकल्पोध्यवसायः समाना एकविधोस्तु तथा वोयुष्माकं हृदयानि समानानि एकविधानि संतु तथा वोयुष्माकं मनः अन्तःकरणं प्रत्येकापेक्षयैकवचनं तदपि समानमस्तु तथा वोयुष्माकं सुसह शोभनसाहित्यं असति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः अस्तेर्लटि बहुलं छन्दसीति शपोलुगभावः ॥ ४ ॥

४. यजमान-पुरोहितो, तुम्हारा अध्यवसाय एक हो, तुम्हारे हृदय एक हों और तुम्हारा अन्तःकरण (मन) एक हो। तुम लोगों का सम्पूर्ण रूप से संघटन हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनपञ्चाशोवर्गः ॥ ४९ ॥

॥ इति दशमे मण्डले द्वादशोनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

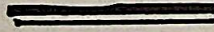
पुमर्थाश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येष्टमाष्टकेष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अष्टमाष्टकः समाप्तः ॥

॥ समाप्तेयमृक्संहिता ॥

वैदिक-संहिता

- ☆ ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ ऋग्वेद संहिता। मूलमात्र।
- ☆ ऋग्वेद संहिता। भाषामात्र। रामगोविन्द त्रिवेदी
- ☆ ऋग्वेद संहिता। सायणाचार्य कृत भाष्य एवं हिन्दी व्याख्या सहित। 1-8 भाग सम्पूर्ण
- ☆ ऋग्वेद संहिता। (प्रथम अध्याय, सूक्त 1-19)
हिन्दी व्याख्या तथा हिन्दी अंग्रेजी अनुवाद। सम्पादक-प्रो. उमाशंकर शर्मा 'ऋषि'
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। सम्पा. श्री दौलतराम गौड़
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। मूलमात्र। (निर्णयसागर संस्करण)
- ☆ शुक्लयजुर्वेद संहिता। पदपाठ-उव्वट-महीधरभाष्य संवलित
तत्त्वबोधिनी हिन्दी व्याख्या सहित। डॉ. रामकृष्ण शास्त्री
- ☆ सामवेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ सामवेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप शर्मा 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित।
- ☆ अथर्ववेद संहिता। मूलमात्र (गुटका)
- ☆ अथर्ववेद संहिता। सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित। 1-8 भाग

चौखम्बा विद्याभवन
वाराणसी